ASES
INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

CONFERENCE BOOK

EDITOR: Prof. Dr. MAHIRE HUSEYNOVA

ASES

ASES INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

MAY 03-05, 2024

QUBA, AZERBAYCAN

EDITOR: PROF. DR. MAHIRE HUSEYNOVA

COPYRIGHT © 2024

BY ASES CONGRESS ORGANIZATION

PUBLISHING COMPANY LIMITED

ALL RIGHTS RESERVED . NO PART OF THIS PUBLICATION MAY BE REPRODUCED, DISTRIBUTED OR TRANSMITTED IN ANY FORM OR BY ANY MEANS, INCLUDING PHOTOCOPYING, RECORDING OR OTHER ELECTRONIC OR MECHANICAL METHODS, WITHOUT THE PRIOR WRITTEN PERMISSION OF THE PUB LISHER, EXCEPT IN THE CASE OF BRIEF QUOTATI ONS EMBODIED IN CRITICAL REVIEWS AND CERTAIN OTHER NONCOMMERCIAL USES PERM ITTED BY COPYRIGHT LAW. ASES CONGRESS ORGANIZATION PUBLISHING® IT IS RESPONSIBILITY OF THE AUTHOR TO ABIDE BY THE PUBLISHING ETHICS RULES.

ASES PUBLICATIONS – 2024©

LICANCE KEY: 2022/ 63715

20.05.2024

ISBN: 978-625-98437-9-7

CONGRESS ID

CONFERENCE TITLE

ASES INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

DATE AND PLACE

MAY 03-05, 2024

QUBA, AZERBAYCAN

ORGANIZATION

ASES (ACADEMY OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL STUDIES),

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ, FİLOLOGİYA FAKÜLTESİ, QUBA FİLİALI, ULUSLARARASI İLİŞKİLER ÜZERİNE PROREKTÖRLÜK BÜNYESİNDE FAALİYET GÖSTEREN

TÜRKOLOJİ MERKEZ, QERBİ AZERBAYCAN ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

LANGUAGES

Turkish, English, Arabic, Russian

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

HONORARY PRESIDENT OF THE CONGRESS

Prof. Dr. Cəfər CƏFƏROV

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY (AZERBAIJAN) (RECTOR)

CHAIRMAN OF THE ORGANIZING BOARD

Prof. Dr. MAHIRE HUSEYNOVA

AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

ORGANIZING BOARD

Assoc. Prof. KONUL HƏSƏNOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. Cengiz ŞAHİN

ANKARA HACI BAYRAM VELI UNIVERSITEY (TURKIYE)

Prof. Dr. ELMAN QULIYEV

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. HƏCƏR HUSEYNOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MUSTAFA TALAS

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITEY (TURKIYE)

Assoc. Prof. DEYANET MUSAYEV

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. KONUL SAMADOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. LOKMAN ZOR

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITEY (TURKIYE)

Assoc. Prof. PINAR ACAR BOZKURT

ANKARA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. SEVDA RZAYEVA

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. ZEMFIRA ABBASOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assist Prof. OGUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. LEYLA CƏLALOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Dr. MOHUBBƏT MƏMMƏDOV

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Dr. SEKER MEMMEDOVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Dr. ULKER BAXSIYEVA

AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

COORDINATOR

AYSEL UNAL

CHAIRMAN OF THE SCIENCE COMMITTEE

SCIENCE BOARD

Prof. Dr. AHMET VECDI CAN

ULUSLARARASI VIZYON UNIVERSTY (NORTH MACEDONIA)

Prof. Dr. Ahmet FEYZI

ANKARA MUZIK VE GUZEL SANATLAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ATILLA DO

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Barış KARAELMA

ANKARA MUZIK VE GUZEL SANATLAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BASAK HANEDAN

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. BEJTULLA DEMIR

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. BERRABAH HAMZA MADJID

UNIVERSITY OF RELIZANE (ALGERIA)

Prof. Dr. BOUMAZZOU IBRAHIM

UNIVERSITE IBN TOFAIL (MOROCCO)

Prof. Dr. BULENT KARA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Cengiz SENGUL

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. CHEE-MING CHAN

UNIVERSITI TUN HUSSEIN ONN (MALAYSIA)

Prof. Dr. Dündar YENER

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Ekrem CAUSEVIC

ZAGREP UNIVERSITY (HIRVATISTAN)

Prof. Dr. Elif Asude TUNCA

LEFKE AVRUPA UNIVERSITY (KKTC)

Prof. Dr. ELVAN YALCINKAYA

ERCİYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. ERKAN GOKSU

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. FATIH BASBUG

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. FATIH DUMAN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Fevzi KASAP

YAKIN DOĞU UNIVERSITY (KKTC)

Prof. Dr. GURER GULSEVIN

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HAKKI CIFTCI

ÇUKUROVA UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HALIS ADNAN ARSLANTAS

ESKISEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Haluk ZULFIKAR

İSTANBUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HASAN AKGUL

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. HASSAN ZARIOUH

MOHAMMED FIRST UNIVERSITY (MOROCCO)

Prof. Dr. Hasan Tahsin SUMBULLU

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. IOSEFINA BLAZSANI BATTO

AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. IBRAHIM ORUN

AKSARAY UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. Karim MIRZAEE

TEBRIZ ISLAMI SANATLAR UNIVERSITY (Iran)

Prof. Dr. KASIM KARAMAN

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KAYA YILDIZ

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. KOSHERBAYEVA AIGERIM

ABAY KAZAKH NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Prof. Dr. MANOLE COJOCARU

TITU MAIORESCU UNIVERSITY (ROMANIA)

Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MIKAIL MAHARRAMOV

LANKARAN STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. MITHAT UYSAL

DOGUS UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUHITTIN YILMAZ

SINOP UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MUSTAFA KARATEPE

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. MORAKENG EDWARD KENNETH LEBAKA

ZULULAND UNIVERSITY (SOUTH AFRICA)

Prof. Dr. NAILE BILGILI

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

PROF. DR. NAZIM IBRAHIM USKUP

KRIL METODI UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. Necati DEMIR

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NEVZAT TOPAL

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. NURETTIN KONAR

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. RAUL DUARTE SALGUEIRAL GOMES CAMPILHO

ISEP UNIVERSITY (PORTEKIZ)

Prof. Dr. SNEZANA BILIC

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. Süreyya TEMEL

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURHAN CETIN

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURGUT BAYRAMOĞLU

BAYBURT UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. TURKAN ERDOĞAN

PAMUKKALE UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. UGUR BUYUK

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. QASIM HACIYEV

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES (AZERBAIJAN)

Prof. Dr. VALENTIN STOYANOV

TRAKYA UNIVERSITY (BULGARIA)

Prof. Dr. VIOLETA MADZOVA

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY (MACEDONIA)

Prof. Dr. YAHYA MUSTAFA KESKIN

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY (TURKIYE)

Prof. Dr. YUKSEL KAPLAN

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ASLI KURNAZ

KASTAMONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. A. Bahadır DARI

YALOVA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ABDULLAH KARATAŞ

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET KURTOĞLU

BANDIRMA ONYEDI EYLUL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHMET MAZLUM

SIVAS CUMHURIYET UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. AHU TANERİ

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Aydın ZOR

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CANTÜRK CANER

KUTAHYA DUMLUPINAR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. CHINGIZ MAMEDOV

BAKU STATE UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Cüneyt COŞKUN

KASTAMONU UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ÇAĞDAŞ UMIT YAZGAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. DIVYA VINAYACHANDRAN

SRM INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY (INDIA)

Assoc. Prof. Edina SOLAK

ZENICA UNIVERSITY (BOSNA HERSEK)

Assoc. Prof. Elman CEFERLI

NAHCIVAN DEVLET UNIVERSITY (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Emrah LEHIMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. ERKAN AYDINTAN

KARADENİZ TEKNIK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. FATMA BIRGILI

MUGLA SITKI KOCMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. HATİCE ÖZDEMİR

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Faik ELEKBER

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. Fayruza H. GARİPOVA

BASKURT BESERI BILIMLER ENSTITUSU (RUSSIA)

Assoc. Prof. GOKCE ABDURREZZAK PELERI

ERCIYES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Gülnaz SATTAROVA

Ozbekistan Edebiyat ve Folklor Bilimler Akademisi (OZBEKISTAN)

Assoc. Prof. IBRAHIM OZTURK

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Lidiya ABUBAKIROVA M.

AKMULLA DEVLET PEDAGOJI UNIVERSITY (RUSSIA)

Assoc. Prof. MAHMUT CITIL

GAZI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Marlan NEGIZBAYEVA

EL-FARABI KAZAK MILLI UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Assoc. Prof. MUHAMMAD JEHANGIR

ABDUL WALI KHAN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. NASEEM AKHTER

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assoc. Prof. Nazira TASHPOLATOVA

ÖZBEKİSTAN GAZETECILIK VE KITLE ILETISIM UNIVERSITY (OZBEKISTAN)

Assoc. Prof. NIZAMULMULK GUNES

MARMARA UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. NURHAN ATALAY

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Tahir SAHBAZOV

MILLI ILIMLER AKADEMISI (AZERBAIJAN)

Assoc. Prof. VICTORIA ROCACIUC

INSTITUTE OF CULTURAL HARITAGE (MOLDOVA)

Assoc. Prof. VOLODYMYR MESHCHERIAKOV

STATE BIOTECHNOLOGICAL UNIVERSITY (UKRAINE)

Assoc. Prof. Yıldız SADETTIN

BAGDAT UNIVERSITY (IRAK)

Assoc. Prof. Zafer LEHIMLER

ATATURK UNIVERSITY (TURKIYE)

Assoc. Prof. Zoya Nikolaevna KIRILLOVA

KAZAN FEDERAL UNIVERSITY (RUSSIA)

Assist Prof. AHMET AYTAC

AYDIN ADNAN MENDERES UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ALDEMIR MALVERIA DE OLIVERIA

UNIVERSITY CENTER FOR HIGHER EDUCATION OF AMAZONAS (BRAZIL)

Assist. Prof. AYSUN BEYDOLA

YAKIN DOĞU UNIVERSITY (KKTC)

Assist Prof. CEBRAIL TURNA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist Prof. DOSS PARIMALA

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

Assist Prof. DR. DINOOP K

MAHATMA GANDHI UNIVERSITY (INDIA)

Assist Prof. FRANCISCO JAVIER PALACIOS-HIDALGO

UNIVERSITY OF CÓRDOBA (SPAIN)

Assist Prof. ESREF AKMESE

BATMAN UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. FATMA ALASLAN

YAKIN DOGU UNIVERSITY (KKTC)

Assist Prof. Imran UZUN

KOCAELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. RAJA MOHAMMAD LATIF

PRINCE MOHAMMAD BIN FAHD UNIVERSITY (SUUDI ARABIA)

Assist Prof. MEENAKSHI INGOLE

UNIVERSITY OF DELHI (INDIA)

TOP-TECH AL INSTITUTE OF TECHNOLOGIES (PAKISTAN)

Assist Prof. Nuran MALTA-MUHAXHERİ

PRISTINE UNIVERSITY (KOSOVA)

Assist Prof. OĞUZ HAN OZTAY

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. OKTAY KIZKAPAN

NEVSEHIR HACI BEKTAS VELI UNIVERSITY (TURKIYE)

Assist. Prof. ROZINA KHATTAK

SHAHEED BENAZIR BHUTTO WOMEN UNIVERSITY (PAKISTAN)

Assist Prof. Perizat ERTEYAVA

NIGDE OMER HALISDEMIR UNIVERSITY (TURKIYE)

Dr. Ahmet AKALIN

RADYO VE TELEVİZYON ÜST KURULU (TURKIYE)

Dr. Damelia SADYKOVA

KAZAK DEVLET KIZLAR PEDAGOJI UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. GULSHAD SAIKENOVA

KAZAK MILLI KIZLAR PEDAGOJI UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. Karlygash ASHIRKHANOVA

ATIRAV UNIVERSITY (KAZAKISTAN)

Dr. NASEER AHMAD

International Islamic University (Pakistan)

Dr. Özgür YILMAZKOL

TURKIYE RADYO TELEVIZYON KURUMU (TURKIYE)

Dr. Sanabar DJUMANOVA

OZBEKISTAN GAZETECILIK VE KITLE ILETISIM UNIVERSITY (OZBEKISTAN)

Dr. Zabarjad BABAJANOVA

OZBEKISTAN GAZETECILIK VE KITLE ILETISIM UNIVERSITY (OZBEKISTAN)

Dr. Züleyha ZOR

AKDENIZ UNIVERSITY (TURKIYE)

CONFERENCE STATISTICS

Distribution of the papers presented orally at the conference by countries

Country	Number of Papers	Percentage (%)
AZERBAIJAN	134	75,71%
TURKIYE	20	11,30%
PAKISTAN	6	3,38%
KAZAKISKTAN	6	3,38%
NIGERIA	2	1,12%
PORTUGAL	2	1,12%
SRI LANKA	1	0,57%
TUNUSIA	1	0,57%
INDIA	1	0,57%
IRAN	1	0,57%
INDIONESIA	1	0,57%
MOROCCO	1	0,57%
ETHIOPIA	1	0,57%
TOTAL	177	100%

CONFERENCE STATISTICS

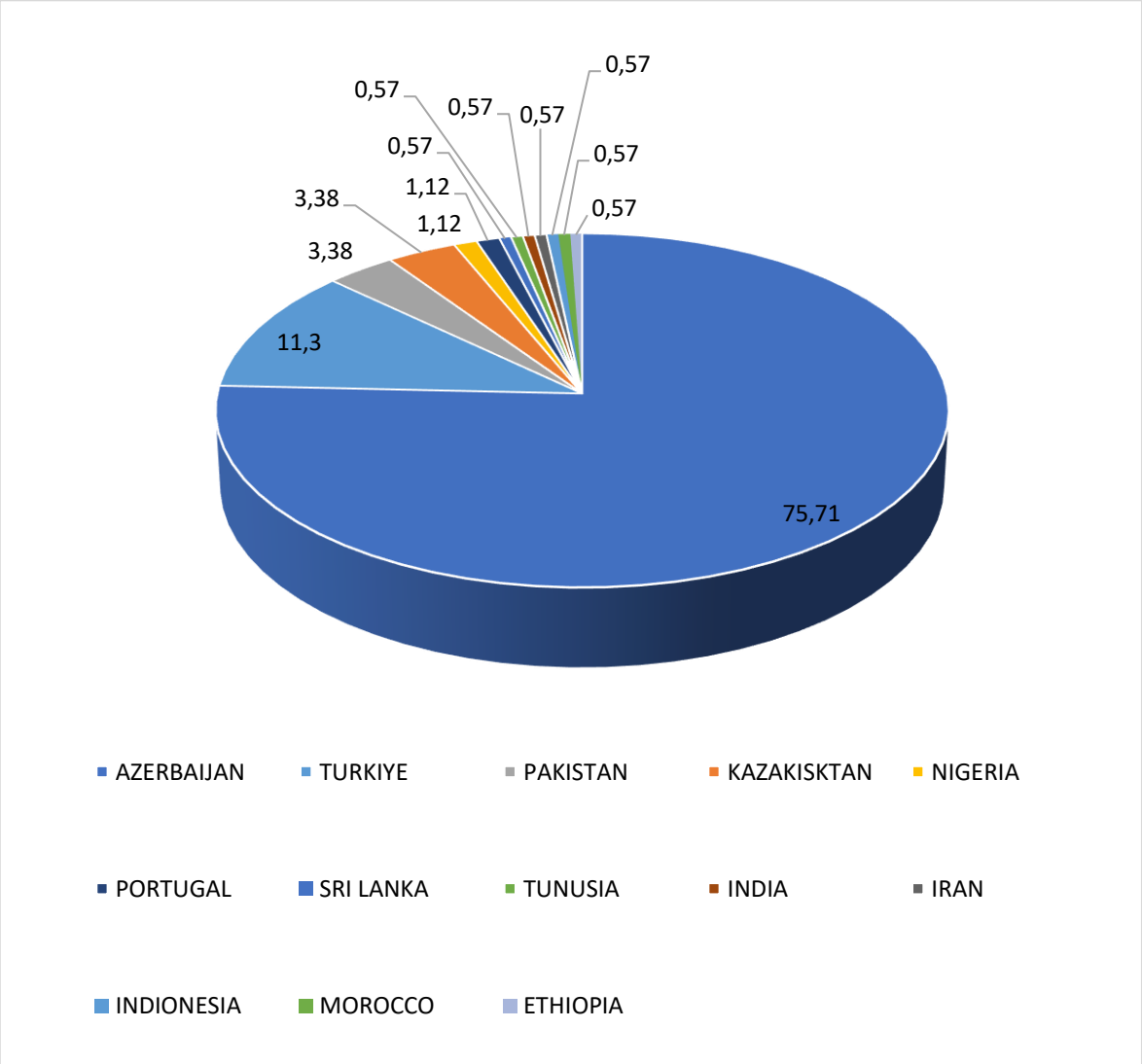

ASES INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

03-05 MAY, 2024, QUBA, AZERBAIJAN

CONFERENCE PROGRAM

ON THE 101ST BIRTHDAY ANNIVERSARY OF HAYDAR ALIYEV'S INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

OPENING PROGRAM

03.05.2024 / FRIDAY
Baku Time: 13:30 / Türkiye Time: 12:30

QUBA, AZERBAYCAN

OPENING CEREMONY

PROF. DR. MAHİRE HÜSEYNOVA

PROREKTÖR

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

T. ALİ SÖYLEMEZ

ASES (Academy Of Scıentıfıc And Educatıonal Studıes)

Milli Eğitim Bakanlığı

PROF. DR. MUSTAFA TALAS

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

PROF. DR. CENGİZ ŞAHİN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

DOÇ. DR. KÖNÜL HƏSƏNOVA

Azerbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi

PROF. DR. ELMAN GULIYEV

Azerbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi

DOÇ. DR. YUSUF ALIYEV

ADPU-nun Quba Filialı

ASES 3RD SCIENCE AWARDS

AWARD CEREMONY

PROF. DR. MAHİRE HÜSEYNOVA

DOÇ. DR. KÖNÜL HƏSƏNOVA

PROF. DR. ELMAN GULIYEV

DOÇ DR. YUSUF ALIYEV

DOÇ. DR. KÖNÜL SAMEDOVA

DR. ÜLKER BAHŞİYEVA

DR. LEYLA CALALOVA

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 1 / MODERATOR Prof. Dr. ELMAN GULIYEV	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Prof. Dr. ELMAN GULIYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	NIZAMI'S "KHAMSA" AND ALISHIR NAVAI
Dr. ÜLKER BAHŞIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	YUNUS ƏMRƏ ŞEİRİ VƏ İRFAN
Prof. Dr. ELMAN GULIYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	YUSIF BALASAGUNLU'S WORK "GUTADGU BILIK" AS A WONDERFUL EXAMPLE OF TURKISH ARTISTIC AND AESTHETIC THOUGHT
Dr. ÜLKER BAHŞIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	"AŞIQ ƏDƏBIYYATINDA REALİZMİN TƏZAHÜRÜ (ƏDƏBİ-NƏZƏRİ DÜŞÜNCƏLƏR ƏSASINDA)"
Prof. Dr. Cengiz ŞAHİN Aydan MALİKOVA	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Bakü Devlet Üniversitesi	ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE SOSYAL MEDYA BAĞIMLILIĞI İLE DEPRESYON VE PSİKOLOJİK SAĞLAMLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ
Günel Hümmətova (Pəniyeva) SALEH	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	STORY "MILL" BY M. SULEYMANLI
Dr. Günel Hümmətova (Pəniyeva) Saleh	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY
Doç. Dr. Vaqif ISRAFILOV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	RƏQƏMSAL ƏSRDƏ LİNQVİSTİK YANAŞMA
Dr. Khayala HAMIDOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	BACKGROUND ISSUES IN LANGUAGE LEARNING
Doç. Dr. Kərimova İradə Məzahim qızı	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	TÜRK, ÇİRAQ, CƏYİRLİ VƏ ÇAKAR ETNONİMLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ ETNOTOPONİMLƏR
Dr. Ayten ABBASOVA	Bakü Avrasya Üniversitesi	IBRAY ALTYNSARIN'S ROLE IN THE KAZAKH ENLIGHTENMENT MOVEMENT

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 2 / MODERATOR Doç. Dr. KAZIMOVA NURLANA	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
MƏMMƏDZADƏ KONUL ƏHƏD	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	PROPER NOUNS IN ENGLISH LITERATURE AND WAYS OF THEIR TRANSLATION
ISMAYILOVA AYGUN	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	A HISTORICAL FIGURE WHO ROSE TO THE LEVEL OF GENIUS
Doç. Dr. KAZIMOVA NURLANA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	WE SHOULD EDUCATE THE YOUNG GENERATION IN THE SPIRIT OF MORAL VALUES
Doç. Dr. GARIBA MAMMAD MAMMADOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HEYDAR ALIYEV AND WESTERN AZERBAIJAN
Doç. Dr. MƏMMƏDOVA SVETLANA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	TARİXƏ İZ QOYAN GÖRKƏMLİ XADİM
MƏMMƏDOVA SEVDA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	CULTURE, HISTORY, INDEPENDENCE, PATRIOTISM, MONUMENTS, CASTLE
M SEVDA XƏLİLOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE DIFFERENCE BETWEEN TRADITIONAL METHODS AND MODERN METHODSIN TEACHING FOREIGN LANGUAGES
Doç. Dr. ULVIYYA HAJIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE ROLE AND FUNCTION OF ONLINE FLIPPED LEARNING APPROACH IN TEACHING
Doç. Dr. SƏKINƏXANIM VƏLIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HEYDAR ALIYEV'S RICH SOCIO-POLITICAL LIFE PATH
SAHILA IBRAHIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	STUDIES ON SINATQM
SEHANE ESGEROVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	VERB METAPHORS IN FRENCH
SAHILA IBRAHIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HEYDAR ALIYEV'S VOCABULARY

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/ FRIDAY HALL: 3 / MODERATOR Dr. Leyla Calalova	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Yeganə Qürbət qızı Qəhrəmanova	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	GENERAL ISSUES RELATED TO CASE CATEGORY IN AZERBAIJANI AND OTHER TURKIC LANGUAGES
SÜLEYMANOVA GÜLƏR ELÇİN QIZI	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE ROLE OF CHIASMATIC REPETITIONS IN PROSE TEXTS
Aynur Murad gizi Namazova	ASPU	THE MAIN SCIENTIFIC FEATURES OF THE PHONETICS OF TURKIC LANGUAGES IN A COMPARATIVE ASPECT
Dr. LEYLA CALALOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HEYDƏR ƏLİYEVİN QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ SİYASİ PLATFORMASI, TARİXİ VARİSLİK KONTEKSTİNDƏ
SÜLEYMANOVA GÜLƏR	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	XİAZMATİK TƏKRARLARIN NƏSR MƏTNLƏRİNDƏ ROLU
ƏLƏKBƏROVA AYNUR NOFƏR	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	İNGİLİS DİLİNDƏ ESSEYLƏRİN YAZILMA QAYDASI
B.M MEHRIBAN MAHMUDOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYAS
ƏSƏDOVA SEVINC	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	COMPARATIVE STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ZOONYMIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS
Dr. Vusal ZULFUGAROV	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi	AZERBAYCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ'NDE BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR: GELENEKTEN GELECEĞE
MARAL YUSUBOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	THE VERBS OF SPEAKING IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES
Prof. Dr. Mustafa TALAS	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	Azerbaycan -Türkiye Stratejik İşbirliğinin Sosyolojik Analizi

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY / HALL: 4 / MODERATOR Doç. Dr. KÖNÜL HƏSƏNOVA	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Prof. Dr. MAHİRƏ HÜSEYNOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	QƏRBİ AZƏRBAYCANIN "ART" KOMPONENTLİ COĞRAFİ ADLARININ PALETNONİMİK MÜSTƏVİDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ
Doç. Dr. KÖNÜL HƏSƏNOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	MƏNSUBİYYƏT ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN POEZİYADA ƏKSİ
KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	QIPÇAQLAR HAQQINDA TARİXİ QAYNAQLAR
ƏSƏDOVA VÜSALƏ İSLAM QIZI	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	"FÜYUZAT" JURNALDA POEZİYA: ƏSAS MÖVZULAR VƏ JANRLAR
NƏRMİN MEHDİYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	CONVERSATION ETHICS
ELNARƏ GÜLAĞA QIZI NİFTƏLİYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	MAHİRƏ NAĞI QIZI YARADICILIĞINDA ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİNƏ BİR NƏZƏR
PƏRI PASAYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ ŞAGİRDİN ÜMUMİ İNKİŞAFINA MƏKTƏBƏHAZIRLIĞIN TƏSİRİ
Doç. Dr. SEVDA ABBASOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM VASİTƏSİ KİMİ VƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ
Doç. Dr. SEVİNC SƏRHAD QIZI SADIQOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ORONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Dr. Zemfira İsaxan qızı Abbasova	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	PLACE OF IMPLICATIVE FEATURES OF SYMBOLS IN AZERBAIJANI LITERARY TEXTS
SAYALI JAFAROVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	NAMIG KAMAL'S DRAMATURGY
Prof. Dr. MIRVARI ISMAYILOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	COMMON TURKISH LANGUAGE FAMILY: REALITIES, PERSPECTIVES

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 5/ MODERATOR Prof. Dr. Malakhat Veliyeva	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Dr. SƏKƏR MƏMMƏDOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	TURKOLOGY FROM PAST TO PRESENT
Dəyanət Musa oğlu Musayev	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN STRENGTHENING THE UNITY OF THE TURKIC WORLD
Hasanova Ulker	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDER OF YOUTH POLICY
NƏRMIN RƏHIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	ELEMENTS OF TURKISM, NATIONALISM AND PATRIOTISM IN THE WORK OF ZIYA GOYALP
Arş. Gör. Aynur Jafarova	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	ADJECTIVES AND PRONOUNS USED IN TURKMEN LANGUAGE AND TURKEY TURKISH (IN THE EXAMPLE OF TURKMEN WRITER ANNAGILIC METEJI GOSGULARI)
Prof. Dr. Malakhat Veliyeva	Azerbaycan Diller Universitesi	Роль когнитивной лингвистики в изучении лингвокультурологии
VƏFA ƏHMƏDOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	LEARNING STRATEGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING
ABBASOVA ALMARA ALISA ABBASOVA KAMALA MIRZAAGA	DOST Center for Inclusive Development and Creativity	WAYS OF FORMATION OF MATHEMATICAL KNOWLEDGE OF STUDENTS WITH WEAK VISUAL ABILITY
Dr. Aysel Balasultan qızı Şeydayeva	ADPU-nun Quba filialı	XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ İSTİQLAL MÖVZULARI: VƏTƏNƏ AİD HİSSLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ MƏHMƏT AKİF ƏRSOY, ƏHMƏD CAVAD VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA ƏSAS AMİL KİMİ
ELSA BABAYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	SÖZLÜ HALK YARATICILIĞININ ÇOCUK EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Prof. Dr. Hacı Nuru oğlu Həsənov Doç. Dr. Ramil Yüzəhməd oğlu Niftəliyev	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	QUZEY AZƏRBAYCANDA XRİSTİANLIĞIN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLAR

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 6 /MODERATOR Dr. Aysel Balasultan qızı Şeydayeva	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Kamal Sərvər oğlu Kamalov	ADPU-nun Quba filialı	AZƏRBAYCANDA "SOSİAL İŞ" İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ
Əmirağa Məmmədağa oğlu Şixəmmədov	ADPU-nun Quba filialı	ALİ PEDAQOJİ UNİVERSTETLƏRDƏ RİYAZİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA RİYAZİ VƏ METODİK HAZIRLIĞIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ
BEYDULLAYEVA LALƏ DAŞDƏMİR	ADPU-nun Quba filialı	PEDAQOJİ DƏSTƏK TEXNOLOGİYALARINA DAİR KONSEPTUAL YANAŞMALARIN PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ
Cəlilova Lətifə Qəribaga qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı	İBRİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNDƏ RİYAZİ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA MƏSƏLƏ HƏLLİNİN YERİ
Mehriban Məmmədova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı	AUTİZİM SİNDİROMLU UŞAQLARIN TƏHSİLƏ CƏLB EDİLMƏSİ
Hikmat Musayev	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	LEVERAGING MODERN LEARNING TECHNOLOGIES TOADVANCECOMPUTERSCIENCEEDUCATION: STRATEGIES, INNOVATIONS, AND FUTUREDIRECTIONS
Şirinova Nəhayət Məhəmməd	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı	AZƏRBAYCAN ÖZBƏKİSTAN ƏLAQƏLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU
Bayramova Nubar Ismayil	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	MODERN AZERBAIJANI YOUTH AND HEYDAR ALIYEV
Dr. Aysel Balasultan qızı Şeydayeva Dr. Lalə Adil qızı Kərimova	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı	BİLİK İQTİSADİYYATINA KEÇİD: REGİON ALİ MƏKTƏBLƏRİNDƏ ƏMƏKDAŞLARIN BİLİKLƏRİNƏ VƏ KVALİFİKASİYALARINA MÜVAFİQ MƏŞĞULLUĞU MƏSƏLƏSİ
Rzayeva Pərvanə Hacıbala qızı	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı	XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ AİLƏ İNSTİTUTUNUN FORMALAŞMASINA MƏTBUATIN TƏSİRİ
Fatimə QASIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	FORMS OF ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED STUDENTS

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 7 / MODERATOR Doç. Dr. Bilal HƏSƏNLI	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
AGABEY GULSHAN SHIKHMURAD	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	SATIRICAL CHARACTERISTICS IN SAMAD VURGUN`S POETRY
Doç. Dr. Mənsurə Qardaşxan qızı İsmayılova	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	PROMINENT SCIENCE AND EDUCATION DEVOTION FIRIDUN BEY KOCHLI
Doç. Dr. RƏHILƏ HUMMƏTOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ONOMASTIC UNITS AS PEDAGOGICAL AND POETIC TOOLS
Doç. Dr. ƏDALƏT ABBASOV Doç. Dr. HƏMZƏ ƏLİYEV	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏRDƏ STRUKTUR-SEMANTİK GENİŞLƏNMƏ
Dr. Abdullayeva Mahirə Mövlud qızı	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ULU ÖNDƏRİN ÖLKƏMİZİN İNKİŞAFINDAKI XİDMƏTLƏRİ
MAHRUX DÖVLƏTZADƏ	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV AS AN EDUCATOR-REALIST ARTIST
Dr. Məmmədov Bəhram Cəfər oğlu	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	TENDENCIES OF ASSIMILATION IN THE WORK OF MAHIRANAGYGIZI
SOHRƏT MƏMMƏDOVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	“QURBAN BAYRAMI” SULTAN MƏCİD QƏNİZADƏ YARADICILIĞINDA
Doç. Dr. Əntiqə Aslan qızı Qəhrəmanova	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ABDULLA ŞAİQ ŞEİRLƏRİNDƏ MÖVZU RƏNGARƏNGLİYİ
Doç. Dr. Bilal HƏSƏNLI	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	ARTISTIC EMBODIMENT OF MOUNTAIN CULT AND MOUNTAIN IMAGES IN AZERBAIJAN LITERATURE

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL:8 / MODERATOR Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Doç. Dr. Yeganə Nəriman qızı Qasımova	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	"ÜMUMMILLI LIDER H. ƏLIYEV VƏ XALQ YAZIÇISI İ. ƏFƏNDIYEV YARADICILIĞI"
Həsənova Leyla Ziyafət qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	ROMANTICISM IN AZERBAIJANI LITERATURE
AYNURƏ ƏSGƏROVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN DÜNYAYA İNTEQRASİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ
Prof. Dr. TƏYYAR SALAMOĞLU		EXPLORING THE HISTORIKAL AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF NOVRUZALI –VELI KHAN RELATIONS IN J. MAMMADGULUZADEH'S "MAILBOX"
MƏRYƏM UMMAN	Ahmet Cevat adına 2 numaralı orta okul	ARTISTIC-AESTHETIC AND PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MUHAMMAD FUZULI'S CREATIVITY
Doç. Dr. QUDRƏT UMUDOV	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	LEGEND MOTIVES IN AZERBAIJANI EPIC POETRY OF 1920-40 YEARS
Prof. Dr. YAQUB BABAYEV	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	VƏTƏNPƏRVƏLİK İDEALLARININ TƏRCÜMANI ƏHMƏD CAVAD
Doç. Dr. Babayeva Malahat Ramiz gizi	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	TURKISH MYTHOLOGY AND ART
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HUSSAIN ARIEF CREATION: COLLECTION OF NATIONAL-MORAL VALUES
Prof. Dr. Babayev Yaqub Məhərrəm oğlu	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	LOVE PHILOSOPHY OF WESTERN POET
Doç. Dr. RAZİM MƏMMƏDOV	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI PROFESSOR MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 9 / MODERATOR Prof. Dr. Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Mehdiyeva Mətanət Bahadur qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	SOME PROBLEMS ENCOUNTERED IN OUR LANGUAGE
Dr. Kamer Alhanova	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HALİDE EDİP ADIVAR`IN “SİNEKLİ BAKKAL”, “VURUN KAHPEYE”, “KALP AĞRISI” VE “ZEYNO`NUN OĞLU” ROMANLARINDA CUMHURİYET KADINLARI
Dr. LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ	AMEA Ədəbiyyat İnstitutu	AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA VƏ ƏDƏBİYYATINDA TURAN İDEOLOGİYASI
Doç. Dr. Hüseynova Pərixanım Soltan qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	THE THEME OF LOVE IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE
CABBAROV SEYİD	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİ
AbdullayevaSəminə Sabir qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYDALARI
Dr. Dilarə ƏLİYEVA		TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİ MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI KONTEKSTİNDƏ
Prof. Dr. Fərrux Abbas oğlu Rüstəmov	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	MİLLİ ZİYALI NƏSLİNİN FORMALAŞMASINDA İRƏVAN MƏKTƏBLƏRİNİN ROLU
Doç Dr. Zəminə RÜSTƏMBƏYLI	Bakü Avrasya Üniversitesi	VERBAL PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN THE 14TH-CENTURY PROSE MONUMENT "SIYARUN-NABI"

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL: 10/MODERATOR Doç. Dr. FƏRİDƏ SƏFƏRƏLİYEVA	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
AYNUR BADALOVA	Azerbaijan State Pedagogical University	BÜYÜK ÖNDER HAYDAR ALIYEV'IN EDEBİYATTAKİ SANATSAL ROLÜ
SIXBABAYEVA AYGUN SIXBABA Q.	ADPU-nun Quba filialı	THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN ILHAM ALIYEVS MULTICULTURALISM POLICY
Allahverdiyeva Nurana ELCHIN	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	GROSS MISTAKES AGAINST THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN THE MASS MEDIA
NABAT JAFAROVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	KAPSAYICI EĞİTİM VE ZAMAN
ELZA BABAYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	THE INFLUENCE OF ORAL FOLK LITERATURE ON CHILDREN'S LITERATURE
Vüsalə KƏRIMOVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	PEDAQOGİKADA TƏHSİL PSİXOLOGİYASININ ROLU: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ ƏSASINDA
İSMƏT KAMAL OĞLU ƏHMƏDOV	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	HEYDƏR ƏLİYEV ELM VƏ TƏHSİLİN HİMAYƏDARI KİMİ
TAHMINA ALIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	THE CLAIMS OF THE ARMENIANS TO THE TERRITORY OF NAKHCHİVAN AND THE MEASURES TAKEN BY THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC
Doç. Dr. FƏRİDƏ SƏFƏRƏLİYEVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	"POSSIBILITIES OF USING LISTENING TEXTS IN ELEMENTARY GRADES"

BAKU TIME: 14:30	03.05.2024/FRIDAY HALL:11/ MODERATOR Doç. Dr. Həsənova Amaliya Murad qızı	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Doç. Dr. Həsənova Amaliya Murad qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	KARABAKH ESSENTIAL OIL AND ANTIOXIDANT PLANT SPECIES
Dr. Akhundova Elnara Bukhsay	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	ISSUES TO PAY ATTENTION WHILE TEACHING FUNCTION SUBJECT WITHIN THE COURSE OF MATHEMATICS IN THE HIGH SCHOOL
İsmayılova V.M. Hasanova M.Y. Bagirli A. P. Mamedova I. O.	İnstitute of Dendrology MSE of the Republic of Azerbaijan Azerbaijan State Pedagogical University	STUDY OF BIOLOGICAL FEATURES OF SYMPHORICARPUS ALBUS L. IN THE CONDITIONS OF ABSHERON
Əliyev Mürvət Cavid	ADPU-nun Quba filialı	AVROPALI SƏYYAH-MİSİONERLƏRİN GÖZÜ İLƏ XIII ƏSR AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ
Doç. Dr. Alirzayev Mukhtar Mulkum oghlu Doç. Dr. Suleymanov Nurbala Azizaga oghlu		MATHEMATICAL ANALYSIS OF THE VALVALACHAY WATERSHED LANDSCAPE IN THE SOUTH-EASTERN CAUCASUS
MEHPARA MAMMAD ALIYEVA	Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY
Aygun HEYDAROVA	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	INTERNAL CONFLICT, BELONGINGNESS AND THE PROBLEM OF LONELINESS IN CESARE PAVESE'S NOVEL "THE MOON AND THE BONFIRES"
Ulfan MIRZAZADA	Azerbaijan University of Languages	SEMANTIC GROUPS OF GENDERED METAPHORS
VALIDA SHIKHALIYEVA	Azerbaijan State Pedagogical University	SOCIO-POLITICAL CHARACTERISTICS OF THE ERA IN CONTEMPORARY IRAQI-TURKMAN POETRY
SALMANLI FİDAN NAMİQ		ALİ MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ USTALIĞI
Cabbarov Seyid Abdulla oğlu		NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİ

ASES INTERNATIONAL GELENEKTEN GELECEĞE SCIENTIFIC STUDIES CONFERENCE

03-05 MAY, 2024, QUBA, AZERBAIJAN

ONLINE CONFERENCE PROGRAM

Meeting ID: 269 738 6033

Password: ases01

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

ϖ **Congress will be held according to Turkey time**

ϖ To be able to attend a meeting online, login via https://zoom.us/join site, enter ID "Meeting ID or Personal Link

Name" and solidify the session.

ϖ The Zoom application is free and no need to create an account.

ϖ The Zoom application can be used without registration.

ϖ The application works on tablets, phones and PCs.

ϖ The participant must be connected to the session 5 minutes before the presentation time.

ϖ All congress participants can connect live and listen to all sessions.

ϖ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

ϖ Write your Hall number at the beginning of your name. like (H-1 Name SURNAME)

ϖ 10-12 minutes of presentation for each study; and 3-5 minutes for question and answer.

ϖ Your camera must be on during the session.

ϖ Our instructors who want to record can record the session on their own computer by pressing the record button on the screen.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

♦ Make sure your computer has a microphone and is working.

♦ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.

♦ Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.

♦ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

BAKU TIME: 10:30	**04.05.2024/SATURDAY** **SESSION:1 HALL: 1/** **MODERATOR** **Doç. Dr.** **Özlem COŞKUN**	**TURKIYE TIME: 09:30**
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Dr. Öğr. Üyesi Emrullah BANAZ	Bayburt Üniversitesi	ANALYSIS OF THESES ON THE USE OF METAPHOR IN LANGUAGE EDUCATION: YOK DATABASE SAMPLE''
Dr. Battal ODABAŞI	İstanbul Aydın Üniversitesi	BEYİN ALGORİTMA SİSTEM (BAS) PROGRAM YAKLAŞIMIYLA, DOĞUŞTAN GETİRİLEN AVANTAJLARIN PROGRAM ÜZERİNDEKİ GÜCÜNÜN VE ETKİSİNİN AZALTILMASI
Doç. Dr. Ahmet USLU	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	ANALYZING SABRI ESAT SIYAVUŞGIL'S POEM "JOURNEY" THROUGH PSYCHOANALYTIC ANALYSIS METHOD
Dr. Battal ODABAŞI	İstanbul Aydın Üniversitesi	NÖRO PSİKO PEDAGOJİ (NPP) ENVANTERİN, GÜVENİRLİK VE GEÇERLİLİK DURUMUNUN GÜÇLENDİRİLME ÇALIŞMASI
Doç. Dr. Ahmet USLU	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	THE IMPACT OF THE IMAGERY OF CHARACTERS AND OBJECTS ON THE PLOT IN THE NOVEL ASK-I MEMNU
Atiye ÖZTÜRK	Selçuk Üniversitesi	INVESTIGATION OF THE SPOUSAL RELATIONSHIP OF PARENTS WITH CHILDREN GOING THROUGH THE SCHOOL ADJUSTMENT PROCESS
Doç. Dr. Özlem COŞKUN	Kastamonu Üniversitesi	SIRAJ AL-DIN AL-URMAWI (594-682/1198-1283) IDEAS AND IMPACT ON THE SCIENTIFIC LIFE OF THE ANATOLIAN SELÇUKS

BAKU TIME: 10:30	**04.05.2024/SATURDAY** **SESSION: 1 HALL: 2/** **MODERATOR** **Dr. Öğr. Üyesi** **Oğuz Han ÖZTAY**	**TURKIYE TIME: 09:30**
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Rabia ARSLAN	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	UNREGISTERED EMPLOYMENT IN TURKEY
Didem ARGUT TUĞUTLU	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	THE EFFECT OF DISTANCE EDUCATION IMPLEMENTATION ON FEMALE TEACHERS DURING THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS IN TURKEY
Arş. Gör. Melisa Asena YEŞİLYURT	Yalova Üniversitesi	SINIRAŞAN İNSAN TİCARETİ SUÇUNUN FUHUŞ YAPTIRMAK AMACIYLA İŞLENMESİ
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Han ÖZTAY Öğr. Gör. Dr. Bilal AKKÖPRÜ Öğr. Gör. Adem TAYAN Öğr. Gör. Bilal ÇAKAY	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	ANALYZING THE SOCIAL MEDIA USE OF ADULTS
Büşra BÜKE	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	GASTRONOMİ TURİZMİ: DÜNYA VE TÜRKİYE' DEKİ ÖNEMİ
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Han ÖZTAY	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF LEADERSHIP COMMUNICATION: ATATURK
Öğr. Gör. Dr. Bekir DEĞİRMENCİ	Adıyaman Üniversitesi	ÇEVREYE YÖNELİK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK UYGULAMALARININ ÇALIŞANLARIN KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK FAALİYETLERİNE KATILIMINA ETKİSİ: TEKSTİL VE GIDA SEKTÖRLERİNE YÖNELİK UYGULAMA ÖRNEĞİ
Fidan NAMAZOVA Doç. Dr. Mustafa ATATORUN	Süleyman Demirel Üniversitesi	İRAN'IN BÖLGESEL STRATEJİSİNİ İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI ÜZERİNDEN OKUMAK
Öğr. Gör. Dr. Bekir DEĞİRMENCİ	Adıyaman Üniversitesi	ETKİLEŞİMSEL ADALET ile İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ: YÖNETİCİYE DUYULAN GÜVENİN ARACILIK ROLÜ

BAKU TIME: 10:30	**04.05.2024/SATURDAY** **SESSION: 1 HALL: 3/** **MODERATOR** **Dr. Öğr. Üyesi** **Burcu BİLTEKİN**	**TURKIYE TIME: 09:30**
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Gülşah DEMİR Prof. Dr. Zuhal BAHAR Dilek YILDIRIM	Istanbul Arel University Istanbul Aydın University	EVALUATION OF HEALTH ANXIETY AND CYBERCHONDRIA LEVELS IN HIGH SCHOOL STUDENTS
Prof. Dr. Zühal BAHAR Ayşe KOYUNCU	İstanbul Aydın Üniversitesi	EVLİ BİREYLERDE PARTNER SOSYOTELİZMİ İLE EVLİLİK DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİDE BENLİK SAYGISININ ETKİSİ
Arş. Gör. Emel ELEM Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DURMAZ	Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi	İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ANNE VE YENİDOĞAN BESLENMESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ŞİMŞEK Orkun AKYEL	İstanbul Aydın Üniversitesi	PRODUCTION OF BIODIESEL FROM WHEAT OIL BY TRANSESTERIFICATION METHOD
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DURMAZ Arş. Gör. Emel ELEM	Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi	MOBİL UYGULAMALARIN EMZİRME ÜZERİNE ETKİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Burcu BİLTEKİN	Atlas University	THE EFFECT OF METOCLOPRAMİDE ON PROLİFERATİON İN KERATİNOCYTE CELL LİNE
Doç. Dr. Elif YILDIRIM CAYNAK Tuğçe BAĞCI Çetin ILGAZ Yusuf KUMLUTAŞ Kamil CANDAN	Dokuz Eylül Üniversitesi	Darevskia rudis (Bedriaga, 1886) KOMPLEKSİNİN TÜR İÇİ DEĞİŞKENLİĞİNİN OSTEOLOJİK BAKIŞ AÇISIYLA İNCELENMESİ

BAKU TIME: 14:30	04.05.2024/SATURDAY SESSION: 2 HALL: 1/ MODERATOR Doç. Dr. Faiq ELEKBERLİ	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Dr. Ulduz QƏHRƏMANOVA	Azerbaijan State Pedagogical University	MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV MƏKTƏBİNİN DAVAMÇISI KİMİ
Dr. Ulduz QƏHRƏMANOVA	Azerbaijan State Pedagogical University	MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏKİ POETİK SİNTAKTİK FİQURLAR
Dr. RAMIL ZEYNALOVA	AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	DİLDƏ MİFOLOJİ LEKSİKA
Doç. Dr. Faiq ELEKBERLİ	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi	IMPACT OF ISMAYIL BEY GASPIRALI'S PHILOSOPHY "UNITY IN LANGUAGE, THOUGHT AND WORK" IN THE CONTEMPORARY PERIOD
Güntəkin MUSAYEVA	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	THE LEGEND-POEM: A VARIANT OF THE LEGEND GENRE IN WRITTEN LITERATURE
Doç. Dr. Maral YAQUBOVA	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	BEING A WOMAN IN THE TEXT: VOICE AND EXPRESSION TECHNIQUES IN NARRATIVE
Məlahət ƏHMƏDOVA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	HECA VƏZNİNİN FOLKLORDAN YAZILI ƏDƏBİYYATA KEÇİDİ: AŞIQ ŞEİRİ TƏRZİ
Valida ABBASBEYLİ	Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi	AZERBAYCAN DİLİ İLE TÜRK TÜRKÇESİNİN SÖZCÜK OLUŞUMUNDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR
Dr. Aliyeva SHAHANE	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ARTISTIC CREATIVITY
Nurlana EYUBOVA	Azerbaijan University of Languages	ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING THE CONCEPT “MARRIAGE”
Dr. Şəfa Şakir qızı Əliyeva	AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu	"CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MÜXTƏLİF TƏBƏQƏ VƏ TİPAJLARIN DİALOQLA TƏQDİMİ"
Doç. Dr. Abdullayeva Gültəkin Atəş qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi	DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE: HAYDAR ALIYEV'S MISSION AND MAHIRA HUSEYNOVA'S RESEARCH

BAKU TIME: 14:30	04.05.2024/SATURDAY SESSION: 2 HALL: 2/ MODERATOR Zohaib Hassan SAIN	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
NISHANI RANAWEERA	Thammasat University	EXPLORING TRANSGENDER IDENTITY WITHIN TRADITIONAL CULTURAL FRAMEWORKS IN ASIA: A TEXTUAL DISCOURSE
Dr. Öğretim Üyesi Guzal MASSADIKOVA	Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	MODANIN DEĞİŞİM DÖNGÜSÜNÜ TANIMLAYAN MODA KURAMLARI
Zohaib Hassan SAIN	Superior University	RETHINKING THE EMERGENCE OF ACADEMIC E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION: MOVING BEYOND CONVENIENCE
Dr. Öğretim Üyesi Guzal MASSADIKOVA	Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	1900-2000 YILLARI ARASI SPOR VE EĞLENCE ETKİNLİKLERİNİN TRENDLERLE İLİŞKİSİ VE MODAYA ETKİSİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA
Zohaib Hassan SAIN	Superior University	LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN THE EDUCATIONAL SETTING
Mukhabbat MASSADIKOVA	Hoca Ahmet Yesevi International Turkish-Kazakh University	PROBLEMS OF ESTIMATE EDUCATIONAL GOALS IN PEDAGOGY OF THE 21ST CENTURY
Dr. Öğr. Üyesi Guzal MASSADIKOVA	Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	RESEARCH ON THE DEFINITION AND TYPES OF FASHION TRENDS
NARGIZA JAMALOVA		UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KAZAK GELENEKLERİ
Mukhabbat MASSADIKOVA	Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi	CHARACTERISTICS OF THE CHALLENGES FACED BY YOUNG TEACHERS IN HIGH SCHOOL
KARDİNA ENGELİNA SİREGAR	STAI Imam Asy Syafii Pekanbaru	REIMAGINING ISLAMIC EDUCATION: BRIDGING TRADITIONS TO FUTURE HORIZONS
MULETA HUSEİN SADETO	Oromia State University	ENHANCING DIPLOMATIC AND ECONOMIC TIES: THE EVOLVING DYNAMICS OF TURKEY-AFRICA RELATIONS
Doç. Dr. Ehsan RASOULINEZHAD	University of Tehran	GREEN RECOVERY AND ESG INVESTMENT IN RUSSIAN FEDERATION
Məmmədova Aynur Akif qızı	Azerbaycan Devlet Pedaqoji Üniversitesi	POLICY OF INDEPENDENT STATEHOOD OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV
Dr. Həsənova Şahanə Əliyənnağı qızı	ADPU, Filologiya fakultəsi	PARTY OF VICTORS, WINNERS - NEW AZERBAIJAN PARTY

BAKU TIME: 14:30	04.05.2024/SATURDAY SESSION: 2 HALL: 3/ MODERATOR Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	TURKIYE TIME: 13:30
AUTHORS	**UNIVERSITY/INSTITUTION**	**TOPIC TITLE**
Doç. Dr. ROZINA KHATTAK	Shaheed Benazir Bhutto Women University	EFFICIENT REMOVAL OF TOXIC INDUSTRIAL DYE ACID RED 2 BY BIOSORPTION ON THE BARK OF DODONAEA VISCOSA
Doç. Dr. ROZINA KHATTAK	Shaheed Benazir Bhutto Women University	ADSORPTION KINETICS OF BRILLIANT PINK B ON BIOMASS OF FALSE CYPRESS
SAFA MELKI RAJA BEN AHMED ATF AZZOUNA	University of Tunis El Manar	OCCURRENCE OF THE TWO CONGENERIC SPECIES CIONA INTESTINALIS AND THE INVASIVE SPECIES CIONA ROBUSTA IN THE PORT OF GHAR EL MELH (BIZERTE, NORTH OF TUNISIA)
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL DR. KHALID MAQBOOL SIDDIQUI	Allama Iqbal Open University Ministry of Science and Technology	EMPOWERING PAKISTAN'S FUTURE THE TASK OF THE MINISTRY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY A REVIEW BY DR FAISAL
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	Allama Iqbal Open University	BEHIND UNIQUE FINGER IMPRESSION BIOMETRICS TO WORKS AND WHY IT MAKES A DIFFERENCE FOR THE HACKING PURPOSE
HASSAN ZARIOUH Zakariae AZNAY MOHAMED BENDAOUD	Mohammed I University	SPECTRAL PROPERTIES OF LINEAR COMBINATIONS OF IDEMPOTENTS IN BANACH ALGEBRAS
Rafael J.O. SIMÕES Raul D.S.G. CAMPILHO	Polytechnic Institute of Porto Engineering of University of Porto	DESIGN OF STANDARDIZED FIXATION SYSTEMS FOR POLYMER AUTOMOTIVE COMPONENTS
Ana C.P. SOARES Raul D.S.G. CAMPILHO	Polytechnic Institute of Porto Engineering of University of Porto	PROCESS OPTIMIZATION OF ACTIVE PHARMACEUTICAL INGREDIENT (API) MANUFACTURING PROCESS
Dr. Öğr. Üyesi K.R. PADMA K.R. DON	Sri Padmavati Mahila Visva Vidyalayam (Women's University) Sree Balaji Dental College and Hospital, Bharath University	ENERGY HARVESTING INVESTIGATION OF PIEZOELECTRIC NANOGENERATORS AND ITS POTENTIAL APPLICATION AS SMART MATERIALS IN THE NEAR FUTURE
Busari M. B. Nafiu M. O.	Federal University of Technology Minna University of Ilorin	A REVIEW ON APPLICATIONS OF NANOTECHNOLOGY IN THE DIAGNOSIS OF NON-COMMUNICABLE AND COMMUNICABLE DISEASES
Busari M. B. SALAWU M. O.	Federal University of Technology Minna University of Ilorin	REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY

CONTENTS

AUTHOR(s)	TITLE	PAGE NO
HƏSƏNOVA ŞAHANƏ ƏLİYƏNNAĞI QIZI	PARTY OF VICTORS, WINNERS - NEW AZERBAIJAN PARTY	1
ELNARƏ GÜLAĞA QIZI NİFTƏLİYEVA	MAHİRƏ NAĞI QIZI YARADICILIĞINDA ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİNƏ BİR NƏZƏR	7
MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSIB QIZI	XALQINI SEVƏN RƏHBƏR	13
RAZİM MƏMMƏDOV	HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANI IDEOLOGY IN THE SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEWS OF PROFESSOR MAHIRA HUSEYNOVA	17
HƏSƏNOVA AMALİYA MURAD QIZI	KARABAKH ESSENTIAL OIL AND ANTIOXIDANT PLANT SPECIES	23
Kamer ALHANOVA	HALİDE EDİP ADIVAR`IN "SİNEKLİ BAKKAL", "VURUN KAHPEYE", "KALP AĞRISI" VE "ZEYNO`NUN OĞLU" ROMANLARINDA CUMHURİYET KADINLARI	29
LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ	AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA VƏ ƏDƏBİYYATINDA TURAN İDEOLOGİYASI	30
Aygun HEYDAROVA	INTERNAL CONFLICT, BELONGINGNESS AND THE PROBLEM OF LONELINESS IN CESARE PAVESE'S NOVEL "THE MOON AND THE BONFIRES"	33
HÜSEYNOVA PƏRİXANIM SOLTAN QIZI	THE THEME OF LOVE IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE	38
AKHUNDOVA ELNARA BUKHSAY	ISSUES TO PAY ATTENTION WHILE TEACHING FUNCTION SUBJECT WITHIN THE COURSE OF MATHEMATICS IN THE HIGH SCHOOL	47
ABDULLAYEVA SƏMİNƏ SABİR QIZI	AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYDALARI	53
MƏMMƏDOVA AYNUR AKİF QIZI	POLICY OF INDEPENDENT STATEHOOD OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV	57
MEHDİYEVA MƏTANƏT BAHADUR QIZI	SOME PROBLEMS ENCOUNTERED IN OUR LANGUAGE	65
FƏRİDƏ SƏFƏRƏLİYEVA	POSSIBILITIES OF USING LISTENING TEXTS IN ELEMENTARY GRADES	68

HƏSƏNOVA LEYLA ZIYAFƏT QIZI	*ROMANTICISM IN AZERBAIJANI LITERATURE*	73
TƏYYAR SALAMOĞLU	EXPLORING THE HISTORIKAL AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF NOVRUZALI –VELI KHAN RELATIONS IN J. MAMMADGULUZADEH'S "MAILBOX"	78
MƏRYƏM ÜMMAN	ARTISTIC-AESTHETIC AND PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MUHAMMAD FUZULI'S CREATIVITY	85
QÜDRƏT UMUDOV	LEGEND MOTIVES IN AZERBAIJANI EPIC POETRY OF 1920-40 YEARS	91
YAQUB BABAYEV	*TRANSLATOR OF PATRIOTIK IDEALS AHMED JAVAD*	98
BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI	TURKISH MYTHOLOGY AND ART	106
Mahmud ALLAHMANLI	HUSSAIN ARIEF CREATION: COLLECTION OF NATIONAL-MORAL VALUES	109
BABAYEV YAQUB MƏHƏRRƏM OĞLU	LOVE PHILOSOPHY OF WESTERN POET	115
AYNURƏ ƏSGƏROVA	MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN DÜNYAYA İNTEQRASİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ	124
ŞÖHRƏT MƏMMƏDOVA	"FEAST OF SACRIFICE"(QURBAN BAYRAMI) IN THE WORKS OF SULTAN MAJID GANIZADE	128
ƏNTIQƏ ASLAN QIZI QƏHRƏMANOVA	ABDULLA ŞAİQ ŞEİRLƏRİNDƏ MÖVZU RƏNGARƏNGLİYİ	134
YEGANƏ NƏRİMAN QIZI QASIMOVA	NATIONAL LEADER H. ALIYEV AND WRITER I. EFENDIEV CREATION	139
GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH	LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY	143
GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH	STORY "MILL" BY M. SULEYMANLI	147
VAQİF İSRAFİLOV	RƏQƏMSAL ƏSRDƏ LINQVISTIK YANAŞMA	150
MƏNSURƏ QARDAŞXAN QIZI İSMAYILOVA	PROMINENT SCIENCE AND EDUCATION DEVOTION FIRIDUN BEY KOCHLI	152
RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA	ONOMASTIC UNITS AS PEDAGOGICAL AND POETIC TOOLS	158
ƏDALƏT ABBASOV HƏMZƏ ƏLİYEV	STRUCTURAL-SEMANTIC EXPANSION IN CERTAIN PERSONAL SENTENCES	166
MƏMMƏDOV BƏHRAM CƏFƏR OĞLU	TENDENCIES OF ASSIMILATION IN THE WORK OF MAHIRA NAGYGIZI	175
MAHRUX DÖVLƏTZADƏ	ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV AS AN EDUCATOR-REALIST ARTIST	181

ABDULLAYEVA MAHİRƏ MÖVLUD QIZI	ULU ÖNDƏRİN ÖLKƏMİZİN İNKİŞAFINDAKI XİDMƏTLƏRİ	185
AYSEL BALASULTAN QIZI ŞEYDAYEVA	XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ İSTİQLAL MÖVZULARI: VƏTƏNƏ AİD HİSSLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ MƏHMƏT AKİF ƏRSOY, ƏHMƏD CAVAD VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA ƏSAS AMİL KİMİ	187
SALMANLI FİDAN NAMİQ	ALI MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ USTALIĞI	191
ELSA BABAYEVA	SÖZLÜ HALK YARATICILIĞININ ÇOCUK EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	196
HACI NURU OĞLU HƏSƏNOV RAMİL YÜZƏHMƏD OĞLU NİFTƏLİYEV	QUZEY AZƏRBAYCANDA XRİSTİANLIĞIN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLAR	197
KAMAL SƏRVƏR OĞLU KAMALOV	THE MAIN ISSUES OF TEACHING IN THE "SOCIAL WORK" SPECIALTY	205
ƏMİRAĞA MƏMMƏDAĞA OĞLU ŞİXƏMMƏDOV	ALİ PEDAQOJİ UNİVERSTETLƏRDƏ RİYAZİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA RİYAZİ VƏ METODİK HAZIRLIĞIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	208
ŞİXBABAYEVA AYGÜN ŞİXBABA Q.	THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN ILHAMALIYEVSMULTICULTURALISM POLICY.	214
BEYDULLAYEVA LALƏ DAŞDƏMİR	PEDAQOJİ DƏSTƏK TEXNOLOGİYALARINA DAİR KONSEPTUAL YANAŞMALARIN PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ	218
CƏLİLOVA LƏTİFƏ QƏRİBAGA QIZI	THE PLACE OF PROBLEM SOLVING IN THE FORMATION OF MATHEMATICAL SKILLS IN ELEMENTARY GRADES	225
MEHRİBAN MƏMMƏDOVA	INVOLVING CHILDREN WITH AUTISM SYNDROME IN EDUCATION	231
ŞİRİNOVA NƏHAYƏT MƏHƏMMƏD	AZƏRBAYCAN ÖZBƏKİSTAN ƏLAQƏLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	233
BAYRAMOVA NUBAR ISMAYİL	MODERN AZERBAIJANI YOUTH AND HEYDAR ALIYEV	234
CABBAROV SEYİD ABDULLA OĞLU	NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİ	239
AYSEL BALASULTAN QIZI ŞEYDAYEVA LALƏ ADİL QIZI KƏRİMOVA	TRANSITION TO THE KNOWLEDGE ECONOMY: THE ISSUE OF EMPLOYMENT OF WORKERS ACCORDING TO THEIR QUALIFICATIONS	246

RZAYEVA PƏRVANƏ HACIBALA QIZI	XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ AİLƏ İNSTİTUTUNUN FORMALAŞMASINA MƏTBUATIN TƏSİRİ	249
Hikmat MUSAYEV	LEVERAGING MODERN LEARNING TECHNOLOGIES TO ADVANCE COMPUTER SCIENCE EDUCATION: STRATEGIES, INNOVATIONS, AND FUTUREDIRECTIONS	251
İsmayılova V.M. Hasanova M.Y. Bagirli A. P. Mamedova I. O	STUDY OF BIOLOGICAL FEATURES OF *SYMPHORICARPUS ALBUS* L. IN THE CONDITIONS OF ABSHERON	256
ƏLİYEV MÜRVƏT CAVİD	AVROPALI SƏYYAH-MİSİONERLƏRİN GÖZÜ İLƏ XIII ƏSR AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ	260
VƏFA ƏHMƏDOVA	LEARNING STRATEGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	263
ABBASOVA ALMARƏ ƏLİSA ABBASOVA KƏMALƏ MİRZƏAĞA	WAYS OF FORMATION OF MATHEMATICAL KNOWLEDGE OF STUDENTS WITH WEAK VISUAL ABILITY	268
SAYALI CƏFƏROVA	NAMIG KAMAL'S DRAMATURGY	271
Aytən ABBASOVA	IBRAY ALTYNSARIN'S ROLEIN THE KAZAKH ENLIGHTENMENT MOVEMENT	276
MİRVARİ İSMAYILOVA	COMMON TURKISH LANGUAGE FAMILY: REALITIES, PERSPECTIVES	283
HƏSƏNOVA ÜLKƏR	HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDEROF YOUTH POLICY	290
DƏYANƏT MUSA OĞLU MUSAYEV	HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN STRENGTHENING THE UNITY OF THE TURKIC WORLD	295
ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA	TURKOLOGY FROM PAST TO PRESENT	300
VALİDƏ ŞIXƏLİYEVA	SOCIO-POLITICAL CHARACTERISTICS OF THE ERA IN CONTEMPORARY IRAQI-TURKMAN POETRY	307
NƏRMİN RƏHİMOVA	ELEMENTS OF TURKISM, NATIONALISM AND PATRIOTISM IN THE WORK OF ZIYA GOYALP	313
AYNUR CEFEROVA	ADJECTIVES AND PRONOUNS USED IN TURKMEN LANGUAGE AND TURKEY TURKISH (IN THE EXAMPLE OF TURKMEN WRITER ANNAGILIÇ METEJI GOŞGULARI)	320

SÜLEYMANOVA GÜLƏR ELÇİN QIZI	THE ROLE OF CHIASMATIC REPETITIONS IN PROSE TEXTS	326
LEYLA CALALOVA	HEYDƏR ƏLİYEVİN QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ SİYASİ PLATFORMASI, TARİXİ VARİSLİK KONTEKSTİNDƏ	330
AYNUR MURAD GİZİ NAMAZOVA	THE MAIN SCIENTIFIC FEATURES OF THE PHONETICS OF TURKIC LANGUAGES IN A COMPARATIVE ASPECT	334
YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOVA	GENERAL ISSUES RELATED TO CASE CATEGORY IN AZERBAIJANI AND OTHER TURKIC LANGUAGES	337
SAHILƏ İBRAHIMOVA	HEYDAR ALIYEV'S VOCABULARY	343
SAHILƏ İBRAHIMOVA	STUDIES ON SINATQM	347
KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA	QIPÇAQLAR HAQQINDA TARİXİ QAYNAQLAR	353
KƏRİMOVA İRADƏ MƏZAHİM QIZI	TÜRK, ÇİRAQ, CƏYİRLİ VƏ ÇAKAR ETNONİMLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ ETNOTOPONİMLƏR	358
MAHİRƏ HÜSEYNOVA	*QƏRBİ AZƏRBAYCANIN "ART" KOMPONENTLİ COĞRAFİ ADLARININ PALETNONİMİK MÜSTƏVİDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ*	364
KÖNÜL HƏSƏNOVA	MƏNSUBİYYƏT ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN POEZİYADA ƏKSİ	369
ƏSƏDOVA VÜSALƏ İSLAM QIZI	"FÜYUZAT" JURNALDA POEZİYA: ƏSAS MÖVZULAR VƏ JANRLAR	375
NƏRMİN MEHDİYEVA	CONVERSATION ETHICS	380
PƏRİ PAŞAYEVA	THE EFFECT OF SCHOOL PREPARATION AT THE PRIMARY SCHOOL LEVEL ON THE GENERAL DEVELOPMENT OF THE STUDENT	384
SEVDA ABBASOVA	AS A TRAINING TOOL IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES AND BENEFIT FROM İCT	389

SEVİNC SƏRHAD QIZI SADIQOVA	QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ORONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	396
ZEMFİRA İSAXAN QIZI ABBASOVA	*PLACE OF IMPLICATIVE FEATURES OF SYMBOLS IN AZERBAIJANI LITERARY TEXTS*	401
ƏLƏKBƏROVA AYNUR NOFƏR	İNGİLİS DİLİNDƏ ESSEYLƏRİN YAZILMA QAYDASI	405
KHAYALA HAMIDOVA	BACKGROUND ISSUES IN LANGUAGE LEARNING	409
MEHPARA MAMMAD ALIYEVA	HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY	414
MƏMMƏDZADƏ KÖNÜL ƏHƏD	PROPER NOUNS IN ENGLISH LITERATURE AND WAYS OF THEIR TRANSLATION	420
İSMAYILOVA AYGÜN İDRİS QIZI	A HISTORICAL FIGURE WHO ROSE TO THE LEVEL OF GENIUS	425
KAZIMOVA NURLANA	WE SHOULD EDUCATE THE YOUNG GENERATION IN THE SPIRIT OF MORAL VALUES	429
MARAL YUSUBOVA	THE VERBS OF SPEAKING IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES	434
QƏRİBƏ MƏMMƏD MƏMMƏDOVA	HEYDAR ALIYEV AND WESTERN AZERBAIJAN	440
MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI	TARİXƏ İZ QOYAN GÖRKƏMLİ XADİM	447
MƏMMƏDOVA SEVDA	QAFQAZIN SƏNƏT MƏBƏDİ	451
SEVDA XƏLİLOVA	THE DIFFERENCE BETWEEN TRADITIONAL METHODS AND MODERN METHODSIN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	456
ULVIYYA HAJIYEVA	THE ROLE AND FUNCTION OF ONLINE FLIPPED LEARNING APPROACH IN TEACHING	461
SƏKİNƏXANIM VƏLİYEVA	HEYDƏR ƏLİYEVİN ZƏNGİN İCTİMAİ-SİYASİ ÖMÜR YOLU	466
ŞEHANE ESGEROVA	VERB METAPHORS IN FRENCH	471
ƏSƏDOVA SEVİNC SABİR QIZI	COMPARATIVE STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ZOONYMIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS	475

MEHRIBAN MAHMUDOVA	HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYAS	482
BİLAL HƏSƏNLİ	ARTISTIC EMBODIMENT OF MOUNTAIN CULT AND MOUNTAIN IMAGES IN AZERBAIJAN LITERATURE	486
FƏRRUX ABBAS OĞLU RÜSTƏMOV	THE ROLE OF YEREVAN SCHOOLS IN THE FORMATION OF THE GENERATION OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA	491
ELMAN GULIYEV	YUSIF BALASAGUNLU'S WORK "GUTADGU BILIK" AS A WONDERFUL EXAMPLE OF TURKISH ARTISTIC AND AESTHETIC THOUGHT	495
ELMAN GULIYEV	NİZAMİ "XƏMSƏSİ" VƏ ƏLİŞİR NƏVAİ	500
ÜLKER BAHŞIYEVA	YUNUS ƏMRƏ ŞEİRİ VƏ İRFAN	507
ÜLKER BAHŞIYEVA	MANIFESTATION OF REALISM IN ASHIG LITERATURE (BASED ON LITERARY-THEORETICAL THOUGHTS)	512
Cengiz ŞAHİN Aydan MALİKOVA	EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL MEDIA ADDICTION, DEPRESSION, AND PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS	516
Vusal ZULFUGAROV	AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASINDA ELMİ ARAŞDIRMALAR: ƏNƏNDƏN GƏLƏCƏYƏ	531
Mustafa TALAS	AZERBAYCAN-TÜRKİYE STRATEJİK İŞBİRLİĞİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ	537
Malahat VELIEVA	Роль когнитивной лингвистики в изучении лингвокультурологии	544
AGABEY GULSHAN SHIKHMURAD	SATIRICAL CHARACTERISTICS IN SAMAD VURGUN`S POETRY	546
QASIMOVA FATİMƏXANIM ƏZİZAĞA QIZI	FORMS OF ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED STUDENTS	551
Dilarə ƏLİYEVA	TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİ MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI KONTEKSTİNDƏ	554
Zəminə Rüstəmbəyli	VERBAL PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN THE 14TH-CENTURY PROSE MONUMENT "SIYARUN-NABI	555
AYNUR BADALOVA	BÜYÜK ÖNDER HAYDAR ALIYEV'IN EDEBİYATTAKİ SANATSAL ROLÜ	565
NABAT JAFAROVA	KAPSAYICI EĞİTİM VE ZAMAN	568

Ulfan MIRZAZADA	SEMANTIC GROUPS OF GENDERED METAPHORS	570
Emrullah BANAZ	ANALYSIS OF THESES ON THE USE OF METAPHOR IN LANGUAGE EDUCATION: YÖK DATABASE SAMPLE	577
Battal ODABAŞI	THE STUDY OF STRENGTHENING THE RELIABILITY AND VALIDITY OF THE NEURO PSYCHO PEDAGOGY (NPP) INVENTORY	585
Ahmet USLU	THE IMPACT OF THE IMAGERY OF CHARACTERS AND OBJECTS ON THE PLOT İN THE NOVEL AŞK-I MEMNU	612
Battal ODABAŞI	REDUCING THE POWER AND IMPACT OF INNATE ADVANTAGES ON THE PROGRAM APPROACH WITH THE BRAIN ALGORITHM SYSTEM (BAS)	614
Ahmet USLU	ANALYZING SABRI ESAT SIYAVUŞGIL'S POEM "JOURNEY" THROUGH PSYCHOANALYTIC ANALYSIS METHOD	641
Atiye ÖZTÜRK	INVESTIGATION OF THE SPOUSAL RELATIONSHIP OF PARENTS WITH CHILDREN GOING THROUGH THE SCHOOL ADJUSTMENT PROCESS	643
Özlem COŞKUN	SIRAJ AL-DIN AL-URMAWI (594-682/1198-1283) IDEAS AND IMPACT ON THE SCIENTIFIC LIFE OF THE ANATOLIAN SELÇUKS	660
Rabia ARSLAN	UNREGISTERED EMPLOYMENT IN TURKEY	667
Didem ARGUT TUĞUTLU	THE EFFECT OF DISTANCE EDUCATION IMPLEMENTATION ON FEMALE TEACHERS DURING THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS IN TURKEY	669
Oğuz Han ÖZTAY Bilal AKKÖPRÜ Adem TAYAN Bilal ÇAKAY	ANALYZING THE SOCIAL MEDIA USE OF ADULTS	673
Büşra BÜKE	CULINARY TOURISM: ITS IMPORTANCE IN THE WORLD AND TURKEY	675
Oğuz Han ÖZTAY	AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF LEADERSHIP COMMUNICATION: ATATÜRK	676
Bekir DEĞİRMENCİ	INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERACTIONAL JUSTICE AND JOB SATISFACTION: THE MEDIATING ROLE OF TRUST IN THE MANAGERS	678
Fidan NAMAZOVA Mustafa ATATORUN	READING IRAN'S REGIONAL STRATEGY THROUGH THE LENS OF THE SECOND KARABAKH WAR	690
Bekir DEĞİRMENCİ	THE EFFECT OF EXTERNAL CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PRACTICES ON EMPLOYEES' PARTICIPATION IN CORPORATE SOCIAL	698

	RESPONSIBILITY ACTIVITIES: AN APPLICATION EXAMPLE FOR TEXTILE AND FOOD SECTORS	
Gülşah DEMİR Zuhal BAHAR Dilek YILDIRIM	EVALUATION OF HEALTH ANXIETY AND CYBERCHONDRIA LEVELS IN HIGH SCHOOL STUDENTS	710
Zühal BAHAR Ayşe KOYUNCU	THE EFFECT OF SELF-ESTEEM ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PARTNER SOCIOTICISM AND MARITAL SATISFACTION IN MARRIED INDIVIDUALSITLE	719
Emel ELEM Ayşegül DURMAZ	THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON MATERNAL AND NEWBORN NUTRITION	721
Süleyman ŞİMŞEK Orkun AKYEL	PRODUCTION OF BIODIESEL FROM WHEAT OIL BY TRANSESTERIFICATION METHOD	725
Ayşegül DURMAZ Emel ELEM	THE IMPACT OF MOBILE APPLICATIONS ON BREASTFEEDING	736
Burcu BİLTEKİN	THE EFFECT OF METOCLOPRAMIDE ON PROLIFERATION IN KERATINOCYTE CELL LINE	742
Elif YILDIRIM CAYNAK Tuğçe BAĞCI Çetin ILGAZ Yusuf KUMLUTAŞ Kamil CANDAN	INVESTIGATION OF INFRASPECIES VARIABILITY OF DAREVSKIA RUDIS (BEDRİAGA, 1886) COMPLEX FROM AN OSTEOLOGICAL PERSPECTIVE	743
Ulduz QƏHRƏMANOVA	AS A FOLLOWER OF MIRZA ALAKBAR SABIR MIRZA FATALI AKHUNDOV SCHOOL	745
Ulduz QƏHRƏMANOVA	POETIC SYNTACTIC FIGURES IN THE SYSTEM OF METAPHORS	751
RAMIL ZEYNALOV	“DİLDƏ MİFOLOJİ LEKSİKA”	757
Doç. Dr. Faiq ELEKBERLİ	IMPACT OF ISMAYIL BEY GASPIRALI'S PHILOSOPHY "UNITY IN LANGUAGE, THOUGHT AND WORK" IN THE CONTEMPORARY PERIOD	758
Güntəkin MUSAYEVA	THE LEGEND-POEM: A VARIANT OF THE LEGEND GENRE IN WRITTEN LITERATURE	760
Maral YAQUBOVA	BEING A WOMAN IN THE TEXT: VOICE AND EXPRESSION TECHNIQUES IN NARRATIVE	762
Məlahət ƏHMƏDOVA	HECA VƏZNİNİN FOLKLORDAN YAZILI ƏDƏBİYYATA KEÇİDİ: AŞIQ ŞEİRİ TƏRZİ	764
Valida ABBASBEYLİ	SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN WORD FORMATION OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND TURKISH	765
Aliyeva SHAHANE	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ARTISTIC CREATIVITY	770
Nurlana EYUBOVA	ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING THE CONCEPT “MARRIAGE”	772

Şəfa Şakir qızı Əliyeva	CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MÜXTƏLİF TƏBƏQƏ VƏ TİPAJLARIN DİALOQLA TƏQDİMİ	776
Abdullayeva Gültəkin Atəş qızı	DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE: HAYDAR ALIYEV'S MISSION AND MAHIRA HUSEYNOVA'S RESEARCH	777
NISHANI RANAWEERA	EXPLORING TRANSGENDER IDENTITY WITHIN TRADITIONAL CULTURAL FRAMEWORKS IN ASIA: A TEXTUAL DISCOURSE	780
Guzal MASSADIKOVA	RESEARCH ON THE RELATIONSHIP OF SPORTS AND ENTERTAINMENT EVENTS WITH TRENDS AND THEIR IMPACT ON FASHION BETWEEN 1900-2000	781
Zohaib Hassan SAIN	RETHINKING THE EMERGENCE OF ACADEMIC E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION: MOVING BEYOND CONVENIENCE	794
Guzal MASSADIKOVA	RESEARCH ON THE DEFINITION AND TYPES OF FASHION TRENDS	795
Zohaib Hassan SAIN	LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN THE EDUCATIONAL SETTING	806
Mukhabbat MASSADIKOVA	PROBLEMS OF ESTIMATE EDUCATIONAL GOALS IN PEDAGOGY OF THE 21ST CENTURY	807
GUZAL MASSADIKOVA	FASHION THEORIES DEFINING THE CYCLE OF CHANGE OF FASHION	813
NARGIZA JAMALOVA	UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KAZAK GELENEKLERİ	821
KARDİNA ENGELİNA SİREGAR	REIMAGINING ISLAMIC EDUCATION: BRIDGING TRADITIONS TO FUTURE HORIZONS	826
MULETA HUSEİN SADETO	CONGRESS TITLE: ENHANCING DIPLOMATIC AND ECONOMIC TIES: THE EVOLVING DYNAMICS OF TURKEY-AFRICA RELATIONS	827
Ehsan RASOULINEZHAD	GREEN RECOVERY AND ESG INVESTMENT IN RUSSIAN FEDERATION	828
ROZINA KHATTAK	ADSORPTION KINETICS OF BRILLIANT PINK B ON BIOMASS OF FALSE CYPRESS	829
ROZINA KHATTAK	EFFICIENT REMOVAL OF TOXIC INDUSTRIAL DYE ACID RED 2 BY BIOSORPTION ON THE BARK OF DODONAEA VISCOSA	830
SAFA MELKI RAJA BEN AHMED ATF AZZOUNA	OCCURRENCE OF THE TWO CONGENERIC SPECIES CIONA INTESTINALIS AND THE INVASIVE SPECIES CIONA ROBUSTA IN THE PORT OF GHAR EL MELH (BIZERTE, NORTH OF TUNISIA)	831

Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL DR. KHALID MAQBOOL SIDDIQUI	EMPOWERING PAKISTAN'S FUTURE THE TASK OF THE MINISTRY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY A REVIEW BY DR FAISAL	832
Prof. Dr. MUHAMMAD FAISAL	BEHIND UNIQUE FINGER IMPRESSION BIOMETRICS TO WORKS AND WHY IT MAKES A DIFFERENCE FOR THE HACKING PURPOSE	833
HASSAN ZARIOUH Zakariae AZNAY MOHAMED BENDAOUD	SPECTRAL PROPERTIES OF LINEAR COMBINATIONS OF IDEMPOTENTS IN BANACH ALGEBRAS	834
Rafael J.O. SIMÕES Raul D.S.G. CAMPILHO	DESIGN OF STANDARDIZED FIXATION SYSTEMS FOR POLYMER AUTOMOTIVE COMPONENTS	835
Ana C.P. SOARES Raul D.S.G. CAMPILHO	PROCESS OPTIMIZATION OF ACTIVE PHARMACEUTICAL INGREDIENT (API) MANUFACTURING PROCESS	836
K.R. PADMA K.R. DON	ENERGY HARVESTING INVESTIGATION OF PIEZOELECTRIC NANOGENERATORS AND ITS POTENTIAL APPLICATION AS SMART MATERIALS IN THE NEAR FUTURE	837
Busari M. B. Nafiu M. O.	A REVIEW ON APPLICATIONS OF NANOTECHNOLOGY IN THE DIAGNOSIS OF NON-COMMUNICABLE AND COMMUNICABLE DISEASES	838
Busari M. B. SALAWU M. O.	REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY	839
ALİRZAYEV MUKHTAR MULKUM OGHLU *SULEYMANOV NURBALA AZİZAGA OGHLU*	MATHEMATICAL ANALYSIS OF THE VALVALACHAY WATERSHED LANDSCAPE IN THE SOUTH-EASTERN CAUCASUS	840
ALLAHVERDIYEVA NURANA ELCHIN	GROSS MISTAKES AGAINST THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN THE MASS MEDIA	850
Mukhabbat MASSADIKOVA	CHARACTERISTICS OF THE CHALLENGES FACED BY YOUNG TEACHERS IN HIGH SCHOOL	854
Melisa Asena YEŞİLYURT	COMMITTING THE CRIME OF TRANSNATIONAL HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF PROSTITUTION	858
Meryem ARSLAN	TÜRK KÜLTÜRÜNDE YÖNETİCİLERİN KARAR ALMADAN ÖNCE FAL BAK(TIR)MALARINA BİR ÖRNEK: TURNA FALI	863

PARTY OF VICTORS, WINNERS - NEW AZERBAIJAN PARTY
QƏLƏBƏLƏR, QALİBLƏR PARTİYASI - YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASI

HƏSƏNOVA ŞAHANƏ ƏLİYƏNNAĞI QIZI,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbayan respublikası,Bakı şəhəri, ADPU,
Filologiya fakultəsi,Ədəbiyyat kafedrasının baş müəllimi,
Orkid: https://orcid.org/0009-0002-4647-2006

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əziz xatirəsi xalqımızın qəlbindəəbədi olaraq yaşayır. Belə ki, dünya şöhrətli siyasi xadim kimi, O, hər zaman xalq və dövlət amilini öz həyatından üstün tutmuşdur.Dünya tarixi sübut etmişdir ki, şəxsiyyətlərin gücü, ağlı, cəsarəti, siyasi iradəsi və müdrikliyi mənsub olduğu xalqın, onun yaratdığı dövlətin həyatında əvəzedilməz rola malikdir. Bu şəxsiyyətlər arasında müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, Ulu Öndər Heydər Əliyevin özünəməxsus yeri vardır. İllər keçəcək, müstəqil Azərbaycanın hakimiyyət olimpinə çox siyasi xadimlər gələcək, amma ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərdiyi xidmətlərin səviyyəsinə qalxmaq, onun ucaldığı zirvəyə çatmaq kimsəyə nəsib olmayacaqdır.Türkiyənin tanınmış dövlət xadimi Bülənt Ecevit siyasət nəhəngi Heydər Əliyevin yalnız Azərbaycan xalqı deyil, bütün türk dünyası qarşısında xidmətlərini qiymətləndirərkən böyük fəxrlə demişdir: "Qüdrətli öndərsiz bir millət heç nəyə nail ola bilməz. Heydər Əlirza oğlu Atatürk qədər qüdrətli bir türkdür. Heydər Əlirza oğlu min ildən bir yetişən dahilərdəndir Heydər Əliyev isə həm keçmiş sovet, həm də müstəqillik dönəmində Azərbaycanın inkişafı, onun dünya dövlətləri cərgəsində layiqli yerini tutması üçün titanik əmək sərf etmiş, mənsub olduğu xalqın və eyni zamanda özünün adını əbədi olaraq tarixə yazmışdır. Heydər Əliyev üçün müstəqil Azərbaycan fəlsəfəsinin təməlində azadlıq, demokratiya, iqtisadi tərəqqi, sosial ədalət və rifah dururdu. Bu fəlsəfə onun memarı olduğu müstəqil Azərbaycanda öz real əksini tapdı.

Açar sözlər:mədəniyət,ədəbiyyat,ənənə,siyasət,xalq

Summary

The dear memory of National Leader Heydar Aliyev, the founder of the independent state of Azerbaijan, lives forever in the hearts of our people. So, as a world-renowned political figure, he has always prioritized the people and the state factor over his own life. World history has proven that the strength, intelligence, courage, political will and wisdom of individuals have an irreplaceable role in the life of the people they belong to and the state they created. . Among these personalities, the architect and founder of the modern independent state of Azerbaijan, Great Leader Heydar Aliyev has a special place. Years will pass, many political figures will come to the Olympics of independent Azerbaijan, but no one will be able to rise to the level of the services rendered by the national leader Heydar Aliyev, to reach the peak he reached. The well-known statesman of Turkey, Bulent Ecevit, praised the services of the political giant Heydar Aliyev not only to the people of Azerbaijan, but to the entire Turkic world. while evaluating, he said with great pride: "A nation without a powerful leader cannot achieve anything. Heydar Alirza oglu is as powerful a Turk as Atatürk. Heydar Alirza oglu is one of the

geniuses born every 1,000 years. Heydar Aliyev is responsible for the development of Azerbaijan in both the former Soviet and independent periods, its world powers. He spent a titanic effort to take his rightful place in the ranks, he wrote the name of the people he belonged to and at the same time his name forever in history. For Heydar Aliyev, freedom, democracy, economic progress, social justice and prosperity were the basis of the philosophy of independent Azerbaijan. This philosophy became his architect. It found its real reflection in independent Azerbaijan.

Keywords: culture, literature, tradition, politics, people

Giriş

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qurulması, inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyev xalqımızın taleyində misilsiz xilaskar missiyasını şərəflə yerinə yetirib. O, Azərbaycanda siyasi plüralizm, siyasi mədəniyyət və siyasi sistemin yaranmasının əsasını qoyan nadir şəxsiyyətdir. 1992-ci il noyabrın 21-də bir müxalifət partiyası olaraq yaratdığı Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) hakimiyyətə sivil yolla gəlməyin əsl "yol xəritəsi"ni ortaya qoydu. Bununla da bir siyasi mədəniyyət və siyasi əxlaq nümunəsi yaratdı. YAP Cənubi Qafqazın ən böyük partiyasıdır. Bu partiya ümumxalq partiyasıdır.

Araşdırma.Bu partiyada cəmiyyətin bütün təbəqələri iştirak edir. Həmçinin partiya hər zaman islahatlara açıqdır.Hər bir siyasi partiyanın keçdiyi yolun əsaslarına diqqət yetirmək, onun fəaliyyətinin xronikası və dinamikasını tədqiq etmək üçün bir sıra müxtəlif məqamlara toxunmaq lazımdır. Bunlardan biri partiyanın yarandığı şərait, daha dəqiq desək, hansı ictimai-siyasi şəraitdə yaranması və fəaliyyət göstərməsidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasını şəraitin diktəsi ilə meydana gələn tarixi zərurət kimi qiymətləndirərək söyləyirdi: "Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərin içindən çıxmış zərurətdir. Azərbaycanda yaranan partiyaların bir çoxu ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi fəaliyyətə başlayan şəxslərin şəxsi təşəbbüskarlığı ilə yaranan partiyalardır. Ancaq Yeni Azərbaycan Partiyasının fərqi ondan ibarətdir ki, bu partiya onu yaratmaq istəyən, siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən adamların istəkləri ilə, bir təşkilati mərkəz olmadan, hərənin öz tərəfindən hərəkət etməsi nəticəsində, ağır şəraitdə, böyük təqiblər şəraitində yaranmışdır". [2]. Həmin vaxt hakimiyyətdə olan AXC-Müsavat liderlərinin bacarıqsızlığı, səriştəsizliyi, naşılığı ucbatından səriştəsiz qüvvələr öz antimilli, yəni milli maraqlardan uzaq siyasətləri ilə Azərbaycanı parçalanma, hətta məhvolma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qoymuşdular. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Azərbaycan xalqı xilası böyük dövlət xadimi və dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevdə görürdü. Həmin dövrdə Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri idi. 1992-ci ilin oktyabrın 16-da 91 nəfər ziyalı "SƏS" qəzetində ümummilli liderimizə müraciət etdi. Müraciətdə qeyd edilirdi ki, "öz adımızdan və on minlərlə respublika vətəndaşı adından Sizdən xahiş edirik ki, təşəkkül tapan Yeni Azərbaycan Partiyasına rəhbərlik etməyə razılıq verəsiniz. Azərbaycan Sizin sözünüzü və qəti qərarınızı gözləyir". Ümummilli Lider Heydər Əliyev ziyalılara göndərdiyi 24 oktyabr 1992-ci il tarixli cavab məktubunda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasına və ona rəhbərlik etməyə razılıq verdi. Qeyd edək ki, ulu öndər Heydər Əliyev ziyalılara göndərdiyi cavab məktubu da "SƏS" qəzetində dərc olundu. Ulu öndər Heydər Əliyevin yaratdığı partiya onun öz sözlərində dediyi kimi, "Dünənin, bu günün və gələcəyin partiyasıdır". YAP-ın yaradılması ulu öndər Heydər Əliyevə Azərbaycan cəmiyyətinin sifarişi idi, çünki bu partiya yaradılmadan Azərbaycanın gələcəyi yox idi. Məşhur "91-lər"in müraciəti əsasında zəmanəmizin dühası ümummilli lider Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasına, ona rəhbərlik etməyə razılıq verdi.

Prezident İlham Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının martın 5-də keçirilən VII qurultayında "91-lər"in Ulu Öndərə müraciətinə yönəldərək onların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək

demişdir: “Bu gün də onların bir çoxu bizim sıramızdadır. Bundan sonra da onlar fəal işlərlə məşğul olacaqlar, Yeni Azərbaycan Partiyasının Veteranlar Şurasında fəaliyyət göstərəcəklər və ictimai həyatda fəaliyyət göstərəcəklər.. Beləliklə, noyabrın 21-də 550 nəfərin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyası təsis olundu və Ulu öndər Heydər Əliyev partiyanın Sədri seçildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Yeni Azərbaycan Partiyası qısa müddət ərzində təşkilatlandı, xalqın dəstəyi ilə 1993-cü ildəhakimiyyətə gəldi. Bu, xalqın Ümummilli lider Heydər Əliyevə böyük inamının, Onun rəhbərlik etdiyi partiyaya dəstəyinin bariz ifadəsi idi. Həmin dövrü xatırlayan Prezident İlham Əliyev bildirib ki, 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması tarixi hadisə idi. Çünki hamımız yaxşı xatırlayırıq ki, müstəqilliyimizin ilk illəri ölkəmiz üçün çox ağır keçib: “1992-ci ilin noyabrında Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılması xalqda böyük ümidlər yaratdı ki, nəhayət, xoşagəlməz hallara son qoyulacaq, nəhayət, Azərbaycanda çox ciddi siyasi qüvvə yaranır, nəhayət, Azərbaycanda siyasi sistem yaranır”. (1, 12)
Bəli, bu gün 30 il şərəfli yol keçən qələbələr partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyası öz sıralarında 800 minə yaxın insanı birləşdirir. Azərbaycanın müstəqillik tarixində qazandığı hər bir uğurunda Yeni Azərbaycan Partiyasının öz dəst-xətti, rolu vardır. Yeni Azərbaycan Partiyası fəaliyyətinin ilk günlərindən bütün xalqın partiyası oldu. Dilindən, dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq özünü Azərbaycana bağlı sayan hər kəs bu partiyada öz yerini gördü. Onun düşüncələrinə, mövqeyinə göstərilən rəğbəti duydu, bu partiyanın arzularındakı siyasi təsisat olduğunu fərq etdi. Yarandıqdan cəmi 7 ay sonra hakim partiyaya çevrildi. Bu hadisənin özü Heydər Əliyev şəxsiyyətinə inamı ifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda, partiyanın yaranmasında ifadə olunan tarixi zərurəti və partiyanın yaranması faktına tarixin özünün çox qısa bir zaman keçdikdən sonra haqq qazandırmasını əks etdirirdi. Yeni Azərbaycan Partiyası fəaliyyətinin ilk günündən özünə aydın vəzifələr müəyyənləşdirdi: dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin qurulması, vətəndaşların dinc və firavan həyatının təmin edilməsi. Və bunlar təkcə proqram vəzifələri olaraq kağız üzərində qalmadı. Yeni Azərbaycan Partiyası təmsilçilərindən formalaşmış iqtidar komandası xalqımızın ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirərək bu gün ölkəmizi tarixinin ən böyük nailiyyətlərinə yetirmiş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bu vəzifələrin hər biri üzrə möhtəşəm nəticələr qazandı.
Beləliklə, ulu öndər Heydər Əliyev dühasının məhsulu olan və müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması və inkişafında misilsiz xidmətlərə imza atan Yeni Azərbaycan Partiyası öz Müzəffər Liderinin-Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında yeni tarixi vəzifələrin icrası prosesinə böyük töhfələr vermək iqtidarında və niyyətindədir. Bu, ilk növbədə, 30 illik erməni işğalından azad edilmiş Qarabağın bərpası və yenidənqurulması kimi tarixi missiyanın icrası, habelə epoxal uğurlarımızın təminatında müstəsna əhəmiyyətə malik olan siyasi dialoq mühitinin qorunması və dərinləşdirilməsi prosesinə yüksək səviyyəli dəstəyin verilməsi anlamını özündə ehtiva edir. YAP həm cəmiyyətin irəliyə doğru, keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələlərinə daxil olmasını və onun mütərəqqi inkişafını təmin edən aparıcı siyasi qüvvə kimi çıxış edir, həm də yaratdığı yeni çağırışları və reallıqları özü tənzimləyərək, gələcəyə istiqamətlənmiş məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirir.

Məhz bundan irəli gələrək, YAP-ın 2021-ci il martın 5-də keçirilmiş VII qurultayında partiyanın qarşısına yeni hədəflər və vəzifələr qoyulmuşdur. YAP-ın Sədri, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qurultaydakı genişməzmunlu çıxışında partiyanın yarandığı vaxtdan indiyə kimi müstəqil dövlətçiliyin və demokratik siyasi sistemin möhkəmlənməsi, ölkəmizin davamlı inkişafı, milli birliyin və vətəndaş həmrəyliyinin təmin olunması istiqamətində göstərdiyi fəaliyyətlə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi: “Partiyamızın VII qurultayı ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında

önəmli hadisədir. Yeni Azərbaycan Partiyası nəinki Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın ən böyük siyasi partiyasıdır. Partiyamızın böyük ənənələri var". Prezident İlham Əliyev qurultaydakı çıxışı zamanı YAP-ın müasir dövrün çağırışlarını özündəəks etdirən yeni proqramının hazırlanmasının vacibliyini bildirmişdir.Qeyd edək ki, Azərbaycan dövlətinin bütün sahələrindəəldə olunan uğurlar YAP-ın yeni proqramının hazırlanmasını şərtləndirən mühüm faktorlardır. Prezident İlham Əliyevin çıxışlarından irəli gələn vəzifələri rəhbər tutaraq və ölkəmizin davamlı inkişafı, Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində strateji maraqları, dördüncü sənaye inqilabının ictimai həyata göstərdiyi təsirləri və 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbənin yaratdığı reallıqları nəzərə alaraq, YAP-ın "Biz birlikdə güclüyük!" devizi altında yeni proqramı işlənib hazırlanmış və partiyanın İdarə Heyətinin 29 dekabr 2021-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Bu gün Prezident İlham Əliyevin apardığı siyasətin məqsəd və vəzifələri eyni zamanda onun Sədri olduğu partiyanın məqsəd və vəzifələri deməkdir. Buna görə də Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan milli prioritetlər, dövlət proqramları, konsepsiyalar, İnkişaf strategiyaları və fəaliyyət planlarındakı müddəalar partiyanın proqramında öz əksini tapmışdır.Partiyanın yeni proqramı beş fəsildən - "Partiyanın inkişafı və uğurları", "Siyasi dəyərlər və prinsiplər", "Partiyadaxili münasibətlərin və partiyanın fəaliyyətinin əsasları", "Partiyanın əsas hədəfləri" və "Müzəffər liderlə Azərbaycanı yeni zirvələrə aparan güclü partiya" ibarətdir. Hər bir fəsil sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi-mədəni, ordu quruculuğu, xarici siyasət, vətəndaş cəmiyyəti və s. sahələri əhatə edən bölmələrə ayrılır. Hər bir bölmədə partiyanın qarşısında dayanan hədəflər və vəzifələr göstərilir.YAP-ın proqramında partiyanın inkişaf tarixinə və uğurlarına nəzər salınır, onun Heydər Əliyev yoluna və irsinə sadiqliyi, qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri böyük məsuliyyətlə, layiqincə yerinə yetirdiyi vurğulanır. Hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı istiqamətində YAP-ın fəaliyyətinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti qeyd olunur. Bildirilir ki, xalqımızın Heydər Əliyevə dərin inam və etimadı nəticəsində YAP yarandıqdan sonra respublikanın bütün bölgələrində onun təşkilatlanması prosesi başladı, partiyanın sıraları sürətlə genişləndi. Heydər Əliyevin müdrik siyasəti sayəsində müstəqil dövlət quruculuğunda əldə olunan uğurlar, Azərbaycanın dünya birliyində mövqeyinin möhkəmlənməsi YAP-ın xalq arasındakı nüfuzunu getdikcə artırdı.

Nəticə.Bəli, Yeni Azərbaycan Partiyası 30 il şərəfli yol keçərək monolitliyini qorudu, gücləndi, öz üstünlüyü, parlaq qələbələri ilə heç bir seçkidə rəqib tanımadı. Yeni Azərbaycan Partiyasının seçkilərdə qazandığı qələbələr bu partiyanın cəmiyyətdəki yerinin möhkəmliyini, dövlətçiliyimizin gücləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən siyasətə xalq dəstəyini, insanların bu təşkilata yüksək etimadını göstərir. Bütün iştirak etdiyi seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası qələbə qazanaraq bir daha ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan reallığına verdiyi qiymət və Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasətə inamın ifadəsidir. Bu, həm də hər bir vətəndaşın Prezidenti olduğunun göstəricisi, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı, verilən hər bir vədin konkret əməli işdə öz təsdiqini tapması ildən-ilə xalq-iqtidar birliyini göstəricisidir. Məhz bu gün sevinirik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyaları yaşayır, qalib gəlir. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri İlham Əliyev tərəfindən bu ölməz amallar sədaqətlə, cəsarətlə daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Necə ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradıcısı, Azərbaycan xalqının xilaskarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: «Yeni Azərbaycan Partiyası dünənin, bu günün, gələcəyin partiyasıdır».Azərbaycan Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri İlham Əliyev martın 5-də partiyanın keçirilən VII qurultayında çıxışı zamanı bir çox məsələlərə toxunaraq partiyamızın VII qurultayı ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında önəmli hadisə olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Yeni Azərbaycan

Partiyasının VI qurultayından üç il ötdüyünü və bu illər ərzində böyük nailiyyətlər və qələbələr əldə olunduğunu deyib: "Bu illər ölkəmiz üçün, bölgəmiz üçün həlledici illər olmuşdur. Üç il ərzində ölkə həyatında bir çox önəmli hadisələr baş vermişdir. Təbii ki, onların arasında ən önəmlisi ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi, Vətən müharibəsində parlaq Qələbənin qazanılmasıdır. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, tarixi ədaləti bərpa etdi, işğalçıları əzəli torpaqlarımızdan qovdu və beləliklə, tarixi ədalət bərpa olundu. Bizim şanlı Qələbəmiz qürur mənbəyimizdir».Bəli, bu Qələbə həqiqətən də bizim qürur mənbəyimizdir. Bu reallığı Azərbaycan xalqı görür və bəlkə də bu, son 30 ildə bu qədər qürurlu olmamışdı - 44 gün ərzində tariximizin Zəfər Salnaməsi yazıldı, Bütövləşən Azərbaycanımız – Qarabağ Azərbaycanımıza qovuşduq. Məhz bu Böyük Qələbə Prezident İlham Əliyevin sözünə, vədinə sadiq qalan dövlət başçısı imicini qazanması bütün sahələrdə təsdiqlənməsinin reallığıdır. Bu yerdə Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildə keçirilən andiçmə mərasimində söylədiyi bu fikirləri bir daha yada salmaq yerinə düşər: "Bütün bunları həyata keçirmək və Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirmək üçün, ən başlıcası, ölkədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Bu gün yüksək kürsüdən çıxış edərkən, mən Azərbaycan xalqına söz verirəm ki, bu siyasətə sadiq qalacağam, heç vaxt bu yoldan dönməyəcəyəm, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm". (1, 25). Prezident İlham Əliyev keçirilən qurultayda da bildirib ki, Yeni Azərbaycan Partiyasının adı Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Gənclər ölkəsi olan ölkəmizdə onların potensial imkanlarından səmərəli istifadə olunması, idarəçilikdə irəli çəkilmələri bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub. Bu gün sıralarında 800 minə yaxın üzvü birləşdirən Yeni Azərbaycan Partiyasının təmsilçilərinin 40 faizini gənclər təşkil edir. Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq gənclərin parlamentdə və bələdiyyələrdə təmsilçilik faizlərinin artırılması istiqamətində atılan addımlar öz bəhrəsini verir. Belə ki, Yeni Azərbaycan Partiyası son parlament və bələdiyyə seçkilərində zəngin seçki təcrübəsinəəsaslanaraq gənclərin parlamentdə və bələdiyyələrdə təmsilçiliyini artırıb. Bir sözlə, YAP Gənclər Birliyi ölkəmizdə gənclər sahəsindəən böyük təşkilat olaraq onların cəmiyyətdə fəal və təşəbbüskar rolunu dəstəkləyir. Çünki gənclərin potensialından ölkəmizin inkişafı naminə bəhrələnmək üçün təkcə intellektual imkanlar, bilik və bacarıqlar kifayət deyil. Eyni zamanda, həmin potensialın sərgilənə bilməsi üçün gənclərə münbit şəraitin yaradılması, onlara meydan verilməsi çox vacib məsələdir. Bu gün Azərbaycanda YAP-ın Sədri, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dövlət gənclər siyasəti məhz gənclərimizin bu yanaşma əsasında inkişafını özündə ehtiva edir.Prezident, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri İlham Əliyev cənablarının söylədiyi kimi: "YAP sözün əsl mənasında ümumxalq partiyasına çevrilib. Cəmiyyətimizin bütün təbəqələri hakim partiyada birləşib. YAP nəinki Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın ən böyük siyasi təşkilatıdır. Partiyamızın böyük ənənələri var. Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da ölkəmizdə gedən bütün proseslərin mərkəzində olacaq". Dünənin, bugünün, gələcəyin partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyası müstəqil Azərbaycanımızın dövlətçilik tarixində yeni bir yüksəliş mərhələsinin əsasını qoydu. Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri, dövlət başçısı cənab İlham Əliyev partiyanın keçdiyi keşməkeşli yolu belə dəyərləndirmişdir: "Yeni Azərbaycan Partiyası güclü təşkilatdır və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında müstəsna rola malikdir. Heç bir siyasi qüvvə Yeni Azərbaycan Partiyası ilə rəqabət aparmaq iqtidarında deyil. Bu partiyaya mənim də münasibətim eynidir. Mən də öz siyasi fəaliyyətimi partiyasız təsəvvür etmirəm. Əminəm ki, biz hamımız birlikdə həm partiyamızı daha da gücləndirəcəyik, həm də ölkəmizi daha da inkişaf etdirəcəyik. Azərbaycan müasirləşəcək, güclənəcək və çox zəngin, qüdrətli dövlətə çevriləcəkdir" (3. 32). Ümummilli lider Heydər Əliyev bizim müasirimiz, hər bir azərbaycanlı üçün qürur mənbəyidir. Tarixin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi ən böyük tarixi şəxsiyyətlərdən biri olan Heydər Əliyev xalqımızn tarixində çox böyük iz qoymuşdur: bu gün milli dövlətçiliyimizin ideya əsası məhz bu tarixi şəxsiyyətə məxsusdur. Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan xalqının mənəvi

dəyərlərini yüksək tutmuş və onları bütün dünyaya tanıtdırmışdır. Heydər Əliyevin qurucusu olduğu Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyəti də bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycan xalqının bu günü və sabahı etibarlı əllərdədir. Heydər Əliyev milli dövlətçiliyimizin ideya təməlini qoymuşdur. Ulu Öndər Azərbaycan xalqının mənafeyini düşünən biri olmuş, bu istiqamətdə apardığı ardıcıl və məqsədəuyğun siyasət onun bütün fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Məhz bu baxımdan xalqımız ümummilli liderin qoyduğu bu sərvəti və irsi qoruyub saxlayaraq gələcək nəsillərə ötürməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2001, 324 s.

2. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının qurucusudur; http://anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/aprel/171798.htm İstinad tarixi: 26.04.2021.

3. Yeni Azərbaycan Partiyası cəmiyyətdə nüfuzu olan siyasi təşkilatdır; http://anl.az/down/meqale/ses/2011/mart/165015.htm İstinad tarixi: 26.04.2021

MAHİRƏ NAĞI QIZI YARADICILIĞINDA ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİNƏ BİR NƏZƏR

ELNARƏ GÜLAĞA QIZI NİFTƏLİYEVA

ADPU-nun"Müasir Azərbaycan dili kafedrasının" qiyabi doktorantı

Özet

Enantosemi olgusunun Türk dillerinin evrensel bir özelliği olduğu kadar farklı sistem dillerinin anlam kaynaklarının da özelliği olması konunun önemini bir kez daha belirlemektedir.

Dillerin tarihsel gelişimi ve evrimi ile bağlantılı olarak bazı dil birimleri eşanlamlı hale gelmekte ve bu tür anlamsal süreçler, zarflaştırma, adlaştırma, nesneleştirme, somutlaştırma, dönüştürme gibi kelime ve anlam oluşturma yöntemleri olarak çokanlamlılık yaratmaktadır. Bu tür süreçlerde, bir şekilde böyle bir anlamsal dilbilimsel çözümleme çalışmasını zorunlu kılan enantosemi olgusu da ortaya çıkar.

Anahtar kelimeler: türkoloji, anlamsal olay, dilsel olay, teorik düşünme, araştırma problemi, eğilim, gelenek

Summary

The relevance of the topic is determined once again by the fact that the phenomenon of enanthosemy is a universal characteristic of Turkish languages, and it is also characteristic of the semantic resources of different systematic languages.

In connection with the historical development and evolution of languages, certain language units become homonymous, antonymized, synonymous, synonymized, and such semantic processes create polysemy as word and meaning creation methods such as adverbialization, nominalization, objectification, substantiveization, and conversion. In such processes, the phenomenon of enanthosemy also appears, which somehow necessitates the work of giving such a semantic linguistic analysis.

Key words: turkology,emantic event, linguistic event, theoretical thinking, research problem, tendency, convention

Giriş

Enantiosemiya dilin həm linqvistik, həm də psixolinqvistik cəhətləri ilə meydana çıxır, bu hadisə həm atalar sözləri və məsəllər mətnlərin üst strukturunda, həm də semantik qatında implikativ şəkildə fəaliyyət göstərir ki, məqalədə daha çox bu məsələlərə diqqət yetirilir.

Enantiosemiya antifrazdan, sözün əks mənada istehzalı istifadəsindən də inkişaf edə bilər. Xüsusilə, istehzalı sözün işlədilməsi nəticəsində yaranmış enantiosemiya bir sıra nominal predikativlər, modal feillər və sözlər, hissəciklər üçün xarakterikdir.

Açar sözlər: türkologiya, semantik hadisə,linqvistik hadisə,nəzəri təfəkkür, araşdırılması problemi,tendensiya, konvensiya

Enantiosemiya tarixi-linqvistik hadisə kimi ta qədim dövrlərdən türkcələrdə fəaliyyət göstərir, qohum dillərin inkişaf və təkamül qanunauyğunluqlarından kənara çıxmır. (3,84)

Dillərin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı olaraq müəyyən dil vahidləri omonimləşir, antonimləşir, sinonimləşir və belə semantik proseslər adverbiallaşma, isimləşmə, əşyaviləşmə, sustantivləşmə, konversiya kimi söz və məna yaratma üsulları kimi çoxmənalılıq yaradır. Bu cür proseslərdə enantosemiya hadisəsi də meydana çıxır ki, belə semantik linqvistik təhlilini vermək işini bir növ zəruriləşdirir. (5.278)

Enantosemiya hadisəsi türk dillərində universal səciyyə kəsb etdiyi kimi, müxtəlif sistemli dillərin semantik resursları üçün də xarakterikdir.

Enantiosemiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, "söz formalarının üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, onlar əks, zidd mənalar ifadə edirlər" (5,432).

Geniş yaradıcılıq erudisiyası, zəngin və əhatəli nəzəri təfəkkürü ilə fərqlənən Mahirə Hüseynova orijinal dəsti-xətti olan bədii söz üstası, filologiyamızın köklüvə aktual problemlərini həvəslə öyrənən tədqiqatçı kimi Azərbaycan dilçilik elminin inkişafına təmənnasız xidmətin canlı nümunəsidir. M. Hüseynovanın nəzəri planda qaldırdığı və həllinə səy göstərdiyi problemlər içərsində elmi, nəzəri-estetik kateqoriyaları müasir təfəkkür işığında təhlil etmək mərkəzi yer tutur.(4.4)

Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan torpaqlarına olan həsrət, vətən sevgisi, torpaq, bayraq, təbiət, dəniz, bahar mənzərələri müxtəlif mənaları ifadə edir: onlardan ilham mənbəyi, şəfa mənbəyi və ya sabahla bağlı duyğuların rəmzi kimi istifadə etmişdir.

Mahirə Nağıqızının şeirlərində oxucusunda təkcə emosiya yaratmır, onun yaradıcılığının hər bir məqamında müəllifin maarifçilik missiyasının görmək mümkündür. Bu tendensiya şairin yeniyetmələr üçün yazdığı şeirlər kolleksiyasında görmək həm də ona görə xoşdur ki, müəllifin qəlbindəki yeniyetməlik duyğuları ilə bərabər, müəllimlik hissinin arxa plana keçmədiyinin şahidi olursan və deyim ki, bu cür epizodlarla hər vaxt və hər yerdə rastlaşmırıq.(2.30)

Mahirə Nağı qızı dilin ümumi anlayış diapozonu, geniş dinləyici kütləsinə yönəldiyi üçün müsir inkişaf etmiş cəmiyyətdə yazı qaydaları ilə şifahi nitq qaydaları arasında norma yaxınlığına riayət olunmasına, daxili bir tələbat yaradır.

Mahirə xanımın yaradıcılığında enantiosemiya hadisəsi yer aldığı kimi Mahmud Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk" əsərində işlənən enantiosemiya hadisəsi geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Bir tədqiqatçı kimi, Mahirə xanıma nitq aydınlığını, fikir aydınlığını,poeziyasını davam etdirməyinindavamlı olmasını arzulayıram. Hətta, Mahirə xanımın 2022-ci ildə yazdığı Mahmud Kaşğarinin "Divani-lüğət-it-türk əsərində qrammatik xüsusiyyətlər" adlı kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma etibarilə türkologiyanın ən böyük və ən qiymətli, ən qədim maddi-mənəvi mirasıdır, mədəniyyət abidəsidir.(2.30)

Türkologiyada Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə nəinki konvensiya, transformasiya hadisələri, həmçinin enontosemiyanı şərtləndirən cəhətlər, vasitələr barədə də demək olar bir kəlmə olsun belə danışılmamışdır. Halbuki, Kaşğarinin qeydə aldığı hikmətli kəlam mətnlərində enantiosemiyanı və yaxud konvensiyanı gerçəkləşdirən linqvistik vasitələrin tədqiqi günümüzün ən vacib və aktual problemlərindən olub öz layiqli tədqiqini gözləməkdədir.

Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında əks tapmış atalar sözləri və məsəllərin semantik istiqamətdə araşdırılması əsas verir deyək ki, Azərbaycan, o cümlədən digər türkçələrdə enantosemiya hadisəsi olduqca qədim tarixi-linqvistik bir hadisədir.

"Divan"da qeydə alınmış hikmətli kəlamların bəzilərində müşahidə olunan enantosemiya hadisəsi söz və ifadələrin çoxmənalılığından doğur. "Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə

bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl təkmənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir" (4,159).

Müdrik kəlamlarda məcazlaşma digər semantik vasitələri yaratdığı kimi enantosemiya hadisəsini şərtləndirir. Digər bir etimoloji yozuma diqqət yetirək: "İçürtdi: içirdi: ol manqa suv içirtdi = o mənə su içirdi". Başqası da belədir (içtürür – içtürmək). Bu mənada icürdi də deyilir. "Suv içürməksə süt ber" sözündə də işlənir. "Su içirməyənə süd ver" deməkdir. "Sənə pislik edənə yaxşılıq et" yerindədir (1, 260).

"Divan"da əks-zidd mənalar ifadə etmək xüsusiyyəti daha çox atalar sözləri və məsəllərdə özünü göstərir və belə deyim formalarında müxtəlif enantiosemiya ifadə vasitələri meydana çıxır və bu linqvistik hadisə həmin ifadə vasitələri ilə reallaşdırılır. Məsələn, lüğətdə "adhruk" sözünün izahı məqamında müasir tərcüməsi ilə birlikdə belə bir etimoloji təhlil verilmişdir: "Adhruk: oğuzca "başqa, ayrı" deməkdir. Digər türklər bu söz əvəzinə "adhın"deyirlər. Aşağıdakı məsəldə də işlədilmişdir: adhın kisi nənqi nənq sanmas = özgənin malı mal sayılmaz" (1,162). Tarixi dövrlər üçün nənqi nənq, müasir dövrdə isə malı // mal cütlükləri xarakterikdir. Hər iki forma omonimik səciyyə kəsb edib isimlə ifadə olunmasına baxmayaraq, semantik cəhətdən əks qütblərdə işlənərək ziddiyyət çaları yaradır.Burada qarşılaşdırılan sözlərin enantiosemik cəhətləri məsəl mətninin məzmununa müvafiq tərzdə müəyyənləşir: başqasının, özgəsinin malı və sənin malın ifadələri əks qütblərdə duran antonimik kəlmələrdir. Həqiqətən də, başqa adamın malı hətta sənin əlində olsa belə, sənin malın sayılmaz, çünki necə olsa da geci-tezi alınaraq Mahmud Kaşğarinin qeydə aldığı bu məsəlin ("özgəsinin malı mal sayılmaz) semantik sinonimliyinə, yəni məzmunca, mənaca oxşarlığına uyğun olaraq "özgə atına minən tez düşər" – məsəli xalq tərəfindən yaradılmışdır. Bu məsəldə də at sənin deyil, özgəsinin olduğuna görə sənin tez düşəcəyinə işarə edilmişdir. Hər iki məsəldə müəyyən qisim sözlər, ifadələrin (başqasının malı // sənin malın, özgəsinin atı // sənin atın) omonim mənalarının qarşılaşdırılması ilə yaranır. Əks semantik qütblərin ifadəçiləri olan omonim cütlüklər antonimlərə konvensiya və yaxud, transformasiya edilir"(6, 42). Çünki, bu tip sözlər, ifadələr "xaricən bir-birinin eyni olsa da, bir-birinə oxşasa da başqa-başqa semantik mənaları ifadə edir"(7,240).

"Divan" da müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, tamamilə fəaliyyətini dayandırmış "ukruk" sözü çağdaş dilimizdə "kəmənd"mənasını bildirir. "Ukruk" sözünün bir atalar sözündə işlənməsi barədə Kaşğari belə bir qeyd vermişdir: "tağıq ukrukın əgməs, tənqizni kayğıkın bügməs = dağ kəməndlə əyilməz, dəniz isə qayıqla qapanmaz". Bu söz "böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq qalmaz" yerinə işlədilir (1,164). Həmin atalar sözü həm orijinal variantında, həm də tərcümə formasında iki kompomponentlidir: birinci komponentdəki obyekt (tağıq), əşya bildirən söz (ukruk = kəmənd), ikinci komponentdəki obyekt (təngiz = dəniz), əşya bildirən söz (kayğık –qayıq)məfhumlarla qarşılaşdırılaraq məcazi məna ifadə edən bir deyim formalaşdırılır. Məcazi mənada işlənən atalar sözündə "dağ kəmənd" sözləri "böyük bir işi", "dəniz qayıq" isə "kiçik bir səbəbi" simvolizə edir. Beləliklə, qarşılaşdırılan tərəflərdə əks-qütbdə (böyük iş = kiçik bir səbəb) istifadə olunmuş söz və ifadələr enantiosemiya hadisəsinin reallaşdırılması üçün mühüm rol oynayırlar. Başqa sözlə desək, həmin atalar sözü məcazlaşma məqamında iki antonimik cütlüyün mənaları (böyük-kiçik) qarşı-qarşıya qoyulmaqla enantiosemiya hadisəsi yaranmış olur. Qeyd etməliyik ki, bu atalar sözünün həm qədim variantının, həm tərcümə şəklinin üst strukturunda sifətlə ifadə olunmuş "böyük" və "kiçik" sözləri işlənməmişdir. Bu sözlər həmin deyimin alt qatında, dərinliyində implisistik şəkildədir. Məcazi mənanın açılması prosesində implistlikdən çıxaraq eksplistik şəkil alır.

Mahmud Kaşğaridən çox-çox əvvəlki zamanlardan başlayaraq bir ənənə şəklində obrazlılıq keyfiyyəti və effekti yaratmaq məqsədilə türklər atalar sözləri və məsəllərdə enantiosemik səciyyəli hikmətli kəlamlar, deyimlər formalaşdırmışlar ki, lüğət müəllifi bunlardan bəzilərini

yazıya alaraq gələcək nəsillərə uğurla çatdırmağa nail olkmuşdur. Uzaqgörən, ensiklopedik zəka sahibinin qeydə aldığı "ərnqən" sözünün izahı mənasında verdiyi digər bir atalar sözünə diqqət yetirək: "ərnqən: ərgən, subay. Həmin söz bu deyimdə də işlənmişdir: Ərnqəngə əlig kan böz üm tikəməs = ərgənə əlli arsın bezdən don, şalvar tikilməz" deməkdir. Çünki yad adamın subaya ürəyi yanmaz, ona evlənməsi üçün öyüd – nəsihət verməz, yaxşılığını istəməz. Bu söz evlənməyi təşviq etmək üçün söylənir (1,177). Bu məsəldə də məcazi məna ikikomponentlidir. Birinci komponentdəki məna eksplikativdir, açıqdadır, ikinci komponentdəki məna implikativdir, gizlindədir, qapalıdır, maddi söz cildi şəklində ifadəsimni tapmamışdır. Eksplistik şəkildə subay, ərgən adam üçün nəsihətin, öyüdün verilməsi yad adama şamil edilir və bunun özünü doğrultmadığı iqrar olunur və onun səbəbi də göstərilir , çünki yad adam subayın, ərgənin yaxşılığını istəməz. İkinci komponentdə subay adama qohumun öyüd-nəsihəti implist şəkildədir, qohumun nəsihəti, yaxşılığı təlqin edilir və beləliklə, folklor mətnində enantiosemik iki cəhət qarşılaşdırılır: subay adama yadın nəsihət verməsi ilə yaxın qohumun öyüd verməsi. Yad və qohum sözlərinin, eyni zamanda birinin eksplistik, digərinin implistik şəkildə qarşılaşdırılması yolu ilə əks qütblər inikas etdirilir və bunlar da enantiosemiya hadisəsinin yaranmasına şərait yaradılır.

Mahmud Kaşğarinin yazıya alıb bu günümüzə ərmağan etdiyi atalar sözləri və məsəllərin bəzilərində bir neçə enantiosemiya hadisəsinin gerçəkləşdirilməsinə xidmət edən antonimik vasitələrə təsadüf edirik və buna hikmətli kəlamların tərcümə variantlarında rast gəlirik. Aşağıdakı etimoloji təhlilə diqqət yetirək: "Ədhirdi: ayırdı. Ol edhgünü yavlaktan ədhirdi = o, yaxşını pisdən, düzü əyridən, xeyiri şərdən ayırdı". Bu məsəldə də işlənmişdir : ətli tırnqaklı əhdirməs = ət dırnaqdan ayrılmaz". Bu söz ətin dırnaqdan ayrımadığı kimi, qohumların da bir-birindən ayrılmayacağını bildirmək üçün deyilir, ədhirür - ədhirmək) (1,328). İnsanın bədən üzvlərindən olan "ət" və "dırnaq" onun əl və ayaq hissələrində mövcuddur. Məsəldə "ət" Məsəldə "ət" məcaziləşərək yaxşı, müsbət, düz, xeyir "dırnaq" isə pis, əyri, şər" kimi mənfi əmælləri işarələyir. İnsana məxsus bu müsbət və mənfi keyfiyyətlər qarşılaşdırılır. İmplistik cəhətlər süuraltı olaraq beynimizdə belə təsəvvür yaradır ki, qohum nə qədər pis, əyri, şər olsa da, yenə də o qohumdur, ətlə dırnaq kimidir, ayrılmazdılar. Müasir dövrdə müəyyən qohumların çox mehriban, çox səmimi olduqlarını işarələmək üçün "Onlar çox mehriban səmimi qohumdular, ətlə dırnaq kimi ayrılmazdılar" – məsəlindən də istifadə olunur. Digər bir məsəl də bu deyimə sinonim olaraq işlədilir: "Qohum dırnaq deyil ki, uzananda kəsib atasan". Fikrimizcə, "dırnaq" keyfiyyət etibarilə bərk olduğuna görə qohumların birliyindəki möhkəmliyi, "ət yumşaq, incə həssas olduğundan qohumlar arasındakı səmimiyyəti, mehribanlığı rəmzləşdirir ki, bu semantika da sözlərin olduqca dərin alt qatında gizli şəkildədir."

"Divan"da qeydə alınmış hikmətli kəlamların bəzilərində müşahidə olunan enantosemiya hadisəsi söz və ifadələrin çoxmənalılığından doğur. "Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl təkmənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir" (8,159). Müdrik kəlamlarda məcazlaşma digər semantik vasitələri yaratdığı kimi enantosemiya hadisəsini şərtləndirir. Digər bir etimoloji yozuma diqqət yetirək: "İçürtdi: içirdi: ol manqa suv içirtdi = o mənə su içirdi". Başqası da belədir (içtürür – içtürmək). Bu mənada icürdi də deyilir. "Suv içürməksə süt ber" sözündə də işlənir. "Su içirməyənə süd ver" deməkdir. "Sənə pislik edənə yaxşılıq et"yerindədir(9,260).Kaşğarinin qeydə aldığı "suv içürkməksəkə süt ber" – atalar sözünün dilin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı, həm də həmin kəlamın məna və məzmununa uyğun bir sıra sinonim variantları dayaranmışdır: *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir.* Geniş formada olan bu atalar sözü çoxkomponentlidir:

1) Yaxşılıq edənin əvəzində ona yaxşılıqla cavab verilməsi. Bu əməl dilxarici aspektdən yanaşılanda bir qədər asandır. Burada sintaktik səviyyədə "yaxşılığa yaxşılıq"sintakmatik təkrar növündən istifadə olunaraq "yaxşı" sifəti substantivləşdirilmişdir. Əşyaviləşdirilmiş "yaxşılığa" kəlamın bir komponentini, "yaxşılıq" isə diğər komponentində işlənərək omonim funksiyada çıxış etmişdir.

2) *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işi* olduğuna görə həmin mücərrəd anlayışla "kişi", "insan" qarşılaşdırılır;

Bu komponentdə bir-birinə zidd, yəni antonimik mahiyyətli "yaxşılıqla" "yamanlıq" mücərrəd anlayışları qarşılaşdırılır, əks mənalı sözlər substantivləşdirilərək sifətlik funksiyasından çıxarılır, sözlər ismə konvensiya olunur;

Türkologiyada Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında qeydə alınmış atalar sözləri və məsəllərdə nəinki konvensiya, transformasiya hadisələri, həmçinin enontosemiyanı şərtləndirən cəhətlər, vasitələr barədə də demək olar bir kəlmə olsun belə danışılmamışdır. Halbuki, Kaşğarinin qeydə aldığı hikmətli kəlam mətnlərində enantiosemiyanı və yaxud konvensiyanı gerçəkləşdirən linqvistik vasitələrin tədqiqi günümüzün ən vacib və aktual problemlərindən olub öz layiqli tədqiqini gözləməkdədir."Divan"da müəyyən sözlərin əks mənada işlədilməsi yolu ilə yaranan enantosemiyaya xeyli sayda hikmətli kəlamlarda təsadüf olunur və "üştərdi" sözünün etimoloji edütünə nəzər salaq: "*Üştərdi: ol kılmış ışın üştərdi" = elədiyi işi dandı:* (üştərür-üştərmək). Hər hansı bir məsələdə tanınma və inkar da belədir. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: "*tüzün bizlə uruş, utun bizlə ütərmə = xoşxasiyyət adamla lap vuruş, ancaq alçaq adamla heç yarışma da, çünki qabarar, pislik edər*" (8, 362). Bu atalar sözünün həm qədim, həm də tərcümə edilmiş variantlarında zidiyyətli qarşılaşdırma xoşxasiyyət adam və bədxasiyyət adam (tüzün birləutun birlə) söz və ifadələri ilə həyata keçirilərək antonimik enantosemiya hadisəsi reallaşdırılır.

Mahirə Nağı qızı yaradıcılığında əks tapmış atalar sözləri və məsəllərin semantik istiqamətdə araşdırılması əsas verir deyək ki, Azərbaycan, o cümlədən digər türkçələrdə enantosemiya hadisəsi olduqca qədim tarixi-linqvistik bir hadisədir. Dillərin tarixi inkişaf və təkamülü ilə bağlı olaraq müəyyən dil vahidləri omonimləşir, antonimləşir, sinonimləşir, və belə semantik proseslər adverbiallaşma, isimləşmə, əşyaviləşmə, sustantivləşmə, konversiya kimi söz və məna yaratma üsulları kimi çoxmənalılıq yaradır. Bu cür proseslərdə enantosemiya hadisəsi də meydana çıxır ki, belə semantik linqvistik təhlilini vermək işini bir növ zəruriləşdirir. Enantosemiya hadisəsi türk dillərində universal səciyyə kəsb etdiyi kimi, müxtəlifsistemli dillərin semantik resursları üçün də xarakterikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1."Kitabi-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti. Bakı, 1999.

2. Mahirə Nağıqızı Lövbər adam. Bakı 2022, ADPU-nun nəşriyyatı, 255 s

3.Hüseynova Mahirə.Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk əsərininqrammatik xüsusiyyətləri". Bakı 2022, ADPU-nun nəşriyyatı, 275 s.

4.Hüseynova Mahirə. "Dilin elmi və estetik problemləri". Bakı 2019, ADPU-nun nəşriyyatı, 320s.

5.Məhərrəmova R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. "Elm, Bakı1968.

6. Kaşğari M. Divani lüğat–it türk. Bakı 2006. "Ozan", çevirəni və nəşrə hazırlayanı R.Əskər, IV cid,

7. Kaşğari M. Divani lüğat–it türk. Bakı 2006. “Ozan” , çevirəni və nəşrə hazırlayanı R.Əskər, II cid,

8. Xəlilov B. Müasir Azerbaycan dilinin leksikologiyası.Bakı 2008, “Nurlan”,442 s.

XALQINI SEVƏN RƏHBƏR

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSIB QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universitetinin Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadiyyatın inkişafına və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirir, ölkəmiz dünyada söz və nüfuz sahibi kimi tanınaraq müdafiə qüdrətini daha da artırır. Qürurla deyə bilərik ki, Ali Baş Komandanımız və rəşadətli ordumuz 30 ilə yaxın düşmən tapdağında olan əzəli vətən torpaqlarımızı işğaldan azad edib. Ulu Öndərimizin müqəddəs vəsiyyəti yerinə yetirilərək qədim Şuşa şəhəri daxil olmaqla Qarabağ torpaqlarında Azərbaycan bayrağı dalğalanır.Bu Qələbənin mayasında rəhbər-dövlət-ordu-xalq birliyinin bərabərliyindən alınan güclü inam, möhtəşəm və sarsılmaz bağlılıq dayanır.

Açar sözlər

Lider,müstəqillik,demokratiya,islahatlar,inkşaf,sarsılmaz.

Özət

Bugün Ulu Önder Haydar Aliyev'in siyasi yolunu sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, devletin güçlendirilmesine, ekonominin kalkınmasına, milli ve manevi değerlerin korunmasına özel önem vermektedir. . Gururla söyleyebiliriz ki, Başkomutanımız ve yiğit ordumuz, yaklaşık 30 yıldır düşman elinde bulunan kadim vatanımızı işgalden kurtarmıştır. Ulu Önderimizin kutsal vasiyetinin yerine getirilmesi kapsamında, Şuşa kadim kentinin de aralarında bulunduğu Karabağ topraklarında Azerbaycan bayrağı dalgalanıyor.

Bu Zaferin temelinde lider-devlet-ordu-halk birlikteliğinden doğan güçlü inanç, muhteşem ve sarsılmaz bağlılık vardır.

Anahtar kelimeler

Lider, bağımsızlık, demokrasi, reformlar, kalkınma, sarsılmaz.

Summary

Today, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, who continues the political course of the Great Leader Heydar Aliyev, pays special attention to the strengthening of statehood, the development of the economy, and the preservation of national and moral values. We can proudly say that our Commander-in-Chief and our valiant army freed our ancient homeland from occupation, which was in the hands of the enemy for nearly 30 years. In fulfillment of the holy will of our Great Leader, the Azerbaijani flag is flying in the lands of Karabakh, including the ancient city of Shusha.At the root of this Victory is the strong belief, magnificent and unshakable commitment derived from the unity of the leader-state-army-people.

Key words: Leader, independence, democracy, reforms, development, unbreakable.

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin xilaskarı, dünya şöhrətli siyasətçi və böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev doğurdanda tarixə dərin iz qoyan görkəmli xadimlərdən biridir. O xalqını və vətənini böyük məhəbbətlə sevir və Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin möhkəmlənməsi , iqtisadi və sosial cəhətdən inkşaf etməsi üçün əlindən gələni edirdi. Bildiyimiz kimi tarixən keçməkeşli yol keçən Azərbaycan dövləti müstəqil dövlətə sahib olmaq üçün əzmkarlıqla mübarizə aparıb. Heydər Əliyevin köməkliyi ilə Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edən 17 noyabr - Milli Dirçəliş Günü tariximizdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunmasında önəmli rol oynayıb.1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin yeni tərkibdə ilk sessiyası keçirildi. Muxtar respublikanın adından "sovet" və "sosialist" sözləri çıxarıldı. Bununla da milli dövlətçiliyimizin dirçəlişi istiqamətində ilk böyük addım atılmış oldu. Ulu Öndərin sədrliyi ilə keçirilən həmin tarixi sessiyada Muxtar Respublikanın dövlət rəmzləri haqqında məsələ müzakirə edildi. Üçrəngli bayrağın dövlət rəmzi kimi qəbulu ilə əlaqədar təklif irəli sürüldü. Sessiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının bərpa olunması barədə qərar çıxararaq onun dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın Ali Soveti qarşısında məsələ qaldırdı. Beləliklə, Heydər Əliyev müasir və müstəqil Azərbaycanın şanlı tarixini yazdı.Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişi xalqa ümid oldu. Bütün sahələrdə inkişaf müşahidə olunmağa başladı, xalqımızın milli dirçəlişi və mənəvi dəyərlərinin yüksək tutulması, adət və ənənələrimizin qorunub saxlanılması reallığa çevrildi.

Bütün bunlar göstərir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev tariximizdə böyük iz qoyub.Onun Azərbaycan xalqınaelədikləri saymaqla bitməz.Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahələrində, o cümlədən hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində gördüyü əzəmətli işlər Heydər Əliyevin mahir siyasətçi, böyük təşkilatçı olduğunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Ordusunun formalaşdırılması sahəsində Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyyətinin ilk addımları Naxçıvanda atıldı. Bu böyük dövlət xadiminin muxtar respublikadakı qısa fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, məsqədyönlü, milli maraqları qoruyan siyasət yeridilməsi, xalqın milli maraqlar ətrafında birləşdirilməsi ən mürəkkəb vəzifələri belə həyata keçirməyə imkan verir. Heydər Əliyev parlaq zəkası və bənzərsiz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə həm Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsini, həm də burada milli hərbi hissənin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasını təmin etdi və bununla da respublikanın iqtidarında olan qüvvələrə də dövlətçilik nümunəsi göstərdi.Ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını isə Heydər Əliyevin radio və televiziya ilə xalqa 2 noyabr 1993-cü il müraciəti qoydu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən cəmi bir ay sonra edilmiş bu müraciət bir tərəfdən sağlam ordu quruculuğunun əsaslarını və bu istiqamətdə xalqın və dövlətin qarşısında dayanan mühüm vəzifələri müəyyənləşdirən konseptual bir sənəd idisə, bir tərəfdən də Heydər Əliyevin xalqa çağırışı idi. Bu çağırış xalqın bütün təbəqələri tərəfindən qəbul edildi və xalqın bütün potensialı ordu quruculuğuna istiqamətləndirildi. Yəni, Heydər Əliyev böyük dövlətçilik təfəkkürü ilə xalqın potensialını ordu quruculuğu kimi mühüm bir sahəyə səfərbər edə bildi. Heydər Əliyev respublika ağsaqqallarına, ziyalılarına, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə, dindarlara, iş adamlarına müraciət edib onları orduya daha yaxından kömək etməyə, əsgər və zabitlərin mübariz döyüş ruhunda tərbiyə olunmasına yardım etməyə, orduda baş verən qanunsuzluqların, başlıcası isə fərariliyin qarşısının alınmasında qətiyyətli mövqe tutmağa çağırdı. Heydər Əliyev xüsusilə hərbi strukturlara yol tapmış rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin gücləndirilməsinin zəruriliyini vurğuladı. Bu baxımdan Ümummilli Lider orduya çağırış-səfərbərlik işinin düzgün təşkil edilməsinə böyük əhəmiyyət verir, bu məsələni yalnız hərbi

komissarlıqların və hərbi strukturların deyil, eyni zamanda, dövlət və hakimiyyət orqanlarını qarşısında dayanan çox mühüm vəzifə sayırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub ve bu sahədə bir çox islahatlar keçirib:

1)Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) öz əksini tapıb, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilib.

2)Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilib, bir sıra digər Sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilib.

3)Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni edib, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazıb, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilib.

4)Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcıllıqla araşdırılıb, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradılıb, həmin çoxcildliklərdən biri - ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülüb, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə, əslində, ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilib.

5)Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərib, başqalarına nümunə olub.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti Onun dövlət quruculuğu siyasətinin inkşafına xidmət edir. Ali məktəblər üçün yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin Respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi.

Azərbaycan təhsilinin qayğıkeş hamisi olan ulu öndərimizin "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" 4 oktyabr 2002-ci il tarixli sərəncamı və həmin sərəncamla hazırlanmış xüsusi proqram sayəsində Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun müasir tipli məktəb binaları tikilməyə başlandı. "Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir" – deyən ümummilli lider Azərbaycan təhsilinin dinamik inkişafını təmin edən bir sıra sənədlər imzaladı. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günü (1 avqust) təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001- ci il, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanunun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərman və sərəncamlar təhsilimizin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasında böyük rol oynadı. Bununla yanaşı, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, coğrafiyasının, öyrədilməsinə, mükəmməl dərsliklərin hazırlanmasına, Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, xüsusilə dövlət dili statusunda təbliğinə diqqət artırıldı.

Ulu Öndərin Azərbaycanda hakimiyyətə ilk gəlişi durğunluq illərinə təsadüf etmişdi. Cəmiyyətin hər sahəsində olduğu kimi, səhiyyədə də əvvəlki dövrlərdə əldə edilən uğurlar öz nəticələrini göstərirdi. Bununla belə, diqqətli müşahidəçi vəziyyətin heç də yaxşı olmadığını, səhiyyənin maddi–texniki bazası cəhətdən isə hətta acınacaqlı olduğunu müşahidə edirdi. İmmunlaşdırma, bir sıra infeksion xəstəliklər, o cümlədən vərəm, malyariya, difteriya,

poliomielit, məxmərək və s. narkomaniya, ana və uşaq sağlamlığı, kadr çatışmazlığı və mövcud kadrların səviyyəsi bütün bunlar Azərbaycan səhiyyəsində öz həllini gözləyən problemlərin yalnız bir hissəsi idi.Ümummilli Lider Heydər Əliyevin səhiyyənin inkişafı üzrə tədbirlər kompleksinin əsas məqamlarından biri mövcud səhiyyə ocaqlarının abadlaşdırılması, yeni tibb müəssisələrinin tikilməsi idi. 1970–ci illərdə bir sıra bölgələrdə tibb müəssisələri yararsız binalarda yerləşirdi. 1970–1980–ci illərdə respublikada bir çox mühüm səhiyyə obyektləri inşa edildi. Təkcə uşaq poliklinikalarının sayı 1970–1975–ci illərdə 150–dən 185–ə çatdı. Yeni istifadəyə verilən səhiyyə müəssisələri arasında Uroloji Kliniki Xəstəxana, neyrocərrahiyyə, toksikologiya, yanıq mərkəzləri kimi tibb ocaqları var idi. Elmi–Tədqiqat Oftalmologiya və Elmi–Tədqiqat Onkologiya institutları üçün yeni binalar da o zaman tikilməyə başladı.Müasir səhiyyə müəssisələri müvafiq yüksək səviyyəli kadr potensialının olmasını da tələb edirdi. Həkimlərin və orta tibb işçilərinin çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ilk növbədə Azərbaycan Tibb İnstitutuna və tibb məktəblərinə tələbə qəbulu artırıldı, tibbi kadrlara ehtiyac olan ucqar bölgələrdən gələn abituriyentlər üçün güzəştlər tətbiq edildi. Bununla da rayonların səhiyyə müəssisələrində kadr çatışmazlığı tədricən aradan qalxmağa başladı.Ümummilli lider Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, müstəqil respublikamızın dünya birliyinə inteqrasiyasının, yeni inkişaf strategiyasının banisi olmaqla bərabər, eyni zamanda Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasətinə çevrilməsinin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyev 1993-cü ilin 15 iyununda ölkə rəhbərliyinə qayıtdığı gün Milli Məclisdə etdiyi ilk çıxışında bu məqamı xüsusi vurğulamış, respublikadakı çoxmillətliliyi Azərbaycanın sərvəti adlandırıb:"Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirib".

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını, millətini və bütövlükdə, vətənimizi bəlalardan qurtardı və Azərbaycanın sürətlə inkişafı üçün hər cür şəraitləri yaratdı, həmçinin, bütün sahələrdə ölkəmizin inkişaf etməsinə nail oldu. Xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin gördüyü bu yüksək səviyyəli işlərə görə ona borcludur.Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı həm də ona görə xoşbəxt xalqdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin yetirməsi olan İlham Əliyev onun ideyalarını uğurla davam etdirir ,Azərbaycan Dövlətini nəinki Cənubi Qafqazda həm də bütün dünyada ən tanınan və qəbul edilən dövlətlərdən biri edib.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev Heydər Əliyevin 95 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanalarının uşaq şöbələri, MKS-in şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait. Bakı – 2018

2. İsa Həbibbəyli, Tehran Əlişanoğlu, Əlizadə Əsgərli, Elnarə Akimova, Aygün Bağırlı, Lalə Həsənova ƏDƏBİYYATDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI TARİXİ GERÇƏKLİKDƏN İDEALA “Elm və təhsil” Bakı – 2018

3.Heydər əliyevin kəlamları Bakı- 2019

4. Heydər Əliyev Biblioqrafik Məlumat Kitabı Abuzər Xələfov, Solmaz Sadıqova Bakı- 2003

HEYDAR ALIYEV'S AZERBAIJANI IDEOLOGY IN THE SCIENTIFIC-THEORETICAL VIEWS OF PROFESSOR MAHIRA HUSEYNOVA
HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI PROFESSOR MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ

RAZİM MƏMMƏDOV

ADPU-nun Ədəbiyyat kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

0000- 0002-5694- 9501

Xülasə
Azərbaycan xalqının iftixarı Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyev irsinin öyrənilməsi, ehtiyac özünü bu gün də hiss etdirir. Azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin bayraqdarı olan Heydər Əliyevin çoxcəhətli yaradıcılığı professor Mahirə Hüseynovanın elmi-nəzəri görüşlərində ətraflı öyrənilir və şərh olunur. Müəllif monoqrafiya və məqalələrində Ulu Öndərin şəxsi keyfiyyətlərini on plana çəkməklə yanaşı, həm də onun bütün dövlərdə Vətəninə, xalqına sədaqətlə və ləyaqətlə xidmət etməsindən söhbət açır. Eləcə də Ümummilli Lider Heydər Əliyevi ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-həyatını dirçəldən, Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını ürəkdən sevən İNSAN kimi dəyərləndirilir.
Açar sözlər: Heydər Əliyev, peşəkar siyasətçi, dövlət qurucusu, azərbaycançılıq ideologiyası, professor Mahirə Hüseynova, elmi-nəzəri fikir**.**
Summary
The need to study the heritage of the national leader Heydar Aliyev, the pride of the Azerbaijani people, is felt even today. The multifaceted creativity of Heydar Aliyev, the flagbearer of the struggle for freedom and independence, is studied and interpreted in detail in the scientific-theoretical views of Professor Mahira Huseynova. In her monographs and articles, the author not only highlights the personal qualities of the Great Leader, but also talks about his loyal and dignified service to his homeland and people in all eras. Also, National Leader Heydar Aliyev is valued as a PERSON who revived the social-political, socio-economic, scientific-life of the country, who loves Azerbaijan and the people of Azerbaijan wholeheartedly.
Key words: Heydar Aliyev, professional politician, state builder, ideology of Azerbaijaniism, Professor Mahira Huseynova, scientific and theoretical views.

Giriş
Xalqımızın siyasi mübarizə əzminin güclənməsində, milli özünü dərketmə prosesində yeni məna kəsb etməsində, insanlarımızın öz gücünə inam hissinin formalaşmasında vətənpərvərlik qeyrəti və uzaqgörən siyasəti ilə dünya ictimaiyyətini heyrətləndirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin şərəfli və danılmaz xidmətləri hər kəsə yaxşı məlumdur. Azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizənin bayraqdarı, milli dövlətimizin qurucusu Ulu Öndər deyirdi: "Əgər XX əsrin əvvəllərində xalqımız milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda ilk dəfə böyük addım atıbsa, XX əsrin sonunda milli azadlığa, dövlət müstəqilliyinə tam nail olubdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir. Eyni zamanda bu, XX əsrin əvvəllərindən sonunadək xalqımızın qəlbində yaşayan hissiyyatların, xalqımızın içində gedən proseslərin məntiqi nəticəsidir" [1, s.78]
Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi sayəsində yorulmaq bilmədən siyasi mübarizəsinə, milli dilimizin qorunması və inkişafına, onun dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasına, mənsub oldugu xalqın ədəbiyyat və mədəniyyətinə, onun görkəmli xadimlərinə qayğısına, Ümummilli Liderin 1969-1987-ci və 1991-2001-ci illərdə ölkəmizdə elm və təhsilin inkişafı ilə bağlı gərgin və məhsuldar əməyinə, SSRİ dövlətinin ali siyasi rəhbərliyində təmsil

olunduğu vaxtlarda ölkəmizin inkişafı və maddi-mənəvi mühitinin yaxşılaşdırılması işində əvəzsiz xidmətlərinə, eləcə də digər sahələrdə göstərdiyi səmərəli fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmaq baxımından filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynovanın kitab və monoqrafiyalarında, eləcə də müxtəlif mövzularda yazdığı onlarla məqalələr də irəli sürdüyü elmi-nəzəri fikirləri olduqca əhəmiyyətlidir.

Alimin son illərdə qələmə aldığı "Missiya" (2019), "Ulu öndərimizə məhəbbbət ruhunda" (2008), "Ulu öndərimizin natiqlik məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir" (2011) kitablarında "Heydər Əliyev və Azərbaycan inkişaf konsepsiyası" (2023, S.Sadiqova ilə birlikdə) monoqrafiyasında, "Dünya Heydər Əliyevi belə tanıyırdı", "Əbədiyaşar Ümummili Lider", "Heydər Əliyev və natiqlik sənəti", "Dövlət quruculuğunun yeni mərhələsi", "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu", "Nümunələri ilə xatırladığımız böyük dövlət xadimi", "Şəxsiyyət və zaman", "Ulu öndər intibahın əbədi simvoludur", "Yazı mədəniyyətimizdə əlamətdar gün", "Heydər Əliyev və milli ədəbi-mədəni düşüncənin keçdiyi tarixi inkişaf yolu", "Ümummilli Liderimizin bir mənalı olaraq qəbul etdiyi Nərimanov" və s. kimi məqalələrində irəli sürdüyü elmi-nəzəri fikirləri aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

"Missiya" kitabının əhəmiyyətindən bəhs edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: "İstedadlı alim və təhsil işçisi, filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı Mahirə xanım Hüseynovanın təqdim etdiyi kitab ümummilli liderimizin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi birinci dövrün araşdırılması işində yaraşma mrtodologiyasına görə fərqlənir. Kitabda Ulu Öndərin respublikamıza rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ (1969-1982-ci illər), həmçinin dünyanın superdövlətlərindən biri olan SSRİ-nin ali siyasi rəhbərliyində olduğu vaxtlar və ondan sonrakı zamanlar, 1993-cü ilin iyun ayına qədər olan müddətdə onun fəaliyyətində elm və təhsil, Azərbaycan dilinin qorunub inkişaf etdirilməsi, ədəbiyyatımıza və ədəbiyyat adamlarına qayğı ilə dolu münasibət faktlarla təqdim edilir. Biz müəllifin təqdim etdiyi o faktların yaratdığı mənzərədə xalqını, onun dilini və ədəbiyyatını dərindən sevən, gələcəyini onlarsız təsəvvür belə etmədiyi Azərbaycan gəncliyinin təhsilinə xüsusi diqqət ayıran, elmin səmərəliyini başlıca şərtlərdən biri kimi qəbul edərək, onun inkişafı üçün mümkün olan resursları səfərbər edən dövlət adamının titanik fəaliyyətini görə bilirik" [4, s.7].

Ümummilli Liderin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsini özünün vətəndaşlıq və ziyalılıq borcu hesab edən professor Mahirə Hüseynova qürur hissi ilə bildirir: "Heydər Əliyev o fenomenal şəxsiyyətlərdəndir ki, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyət üçün həmişə və hər məqamda onun irsinin öyrənilməsinə tələbat özünü hiss etdirir. O tələbatı yaradan amil isə ictimai maraqdan əlavə, həmin marağı doğuran situasiyaların diqtə etdiyi tələbi öyrənmək istəyirlər. Hesab edirik ki, zamanın titanik şəxsiyyəti olan ümummilli liderimizi, onun unikal, parlaq dövlətçilik məharətini öyrənən gəncliyimiz üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatının, incəsənət və mədəniyyətimizin hamisi olan Heydər Əliyev irsi xüsusilə cəlbedici olacaqdır. Ümummilli Liderimiz bütün məsələlərə, o cümlədən Azərbaycan dilnin və ədəbiyyatının öyrənilməsi məsələsinə tarixi bağlılıq və ənənəçilik prinsipinin prizmasından baxırdı. O, hesab edirdi ki, gələcək inkişafın yolu məhz fənnin prizmalar üzrə baxışlardan keçir" [4, s.28].

Yeri düşmüşkən onu da qeyd edək ki, "Missiya" kitabı professor Mahirə Hüseynovanın uzun illər çəkdiyi zəhmətin, gərgin əməyin və elmi araşdırmalarının məhsuludur. Professor müxtəlif dövrlərdə Ulu Öndərin yaradıcılığına müraciət etmiş, dövrü mətbuatda ümummilli liderimiz haqqında onun silsilə məqalələri işıq üzü görmüşdür. Müəllif həmin yazılarında da ümummilli liderin çoxcəhətli yaradıcılığının tərkib hissəsi olan mədəniyyət, dil, ədəbiyyat və bu sahələrin görkəmli nümayəndələrinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmasından söhbət açmış, onun cəmiyyətimizdə hökm sürən sükuta yeni bir canlanma gətirməsindən, milli mənafeyin, milli mədəniyyəti və mənəviyyatın inkişafında əvəzolunmaz xidmətləri haqqında məlumat vermişdir. Alimin fikrincə dahi vətənpərvər insan olan Heydər Əliyev istər fəaliyyətinin birinci

dönəmində - Sovetlər dövründə, istərsədə müstəqillik illərində ölkəmizə bütün sahələrdə böyük nailiyyətlər qazandırması onun xalqına, vətəninə bəslədiyi məhəbbətin təzahürü idi.
Mahirə Hüseynovanın yeni faktlarla zəngin olan kitab və məqalələrini oxuduqca insan yorulmur, bezmir, əksinə, onun söhbət açdığı hadisələr oxucunu daha çox aludə edir, Ulu Öndərin yorulmaq bilmədən gördüyü işlərin nə qədər faydalı olduğu insanı təəccübləndirir. Alim bütün dövrlərdə Vətəninə, xalqına sədaqətlə, ləyaqətlə xidmət edən Heydər Əliyevin şəxsi keyfiyyətlərini ön plana çəkir, onun əmək fəaliyyətinə başladığı ilk gündən hansı vəzifədə işləməsindən asılı olmayaraq bütün illərdə və dövrlərdə xalqının yanında olan, onun qayğısını çəkən nadir Azərbaycan kişisi kimi dəyərləndirir, XX əsrdə xalqımızın başına gətirilən bəlalar, repressiyalar və onların səbəblərini araşdıran, imkan daxilində əsl vətənpərvərlik nümayiş etdirərək onların qarşısını almağa qadir olan iradəli, mübariz şəxsiyyət kimi təqdim edir. Kitabda keçən əsrin 20-30-cu illərində, eləcə də sonrakı illərdə həmvətənlərimizin başına gətirilən bəlaların başında duranlar haqqında Heydər Əliyevin arxiv sənədlərinə əsaslanaraq söylədiyi faktlar və dəlillər, bu hadisələrə ümummilli liderimizin münasibəti çox real təsvir olunur. Ulu Öndər 1998-ci il yanvar ayının 14-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının iclasında Sovet hakimiyyəti dövründə xalqımıza qarşı edilən cinayətləri yada salaraq deyir: "1920-1930-cu illərdə nə qədər repressiyalar olub, insanlar öz yer-yurdundan sürgün edilibdir. O vaxtlar Sovet hakimiyyətinin siyasəti hər yerə aid olsa da, sürgün olunanlar içərisində ən çox repressiya və deportasiyaya məruz qalan elə Azərbaycan xalqı idi... Bütün bu milli faciələri də Azərbaycan xalqı yaşayıbdır. Təəssüf ki, bu hadisələr xalqdan, sonrakı nəsillərdən gizlədilibdir". [4, s.29]
Araşdırmalarda aydın hiss olunur ki, Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni və ədəbi həyatında böyük xidmətləri olan Nəriman Nərimanovun adının əbədiləşdirilməsi istiqamətində Ulu Öndərin gördüyü işlərə geniş yer verilib. Məlumdur ki, Nəriman Nərimanovun fiziki ömrü Stalin repressiyasının qurbanına çevrildi. Bundan sonrakı illərdə isə onun şəxsiyyəti ilə bağlı qarayaxmalar başlamış, hətta ona "millətçi" damğası vurmağa səy göstərilibdir. Belə bir vaxtda Heydər Əliyev "böyük maarifçi və ədəbiyyat adamının, görkəmli dövlət xadiminin müdafiəsinə qalxdı, Nəriman Nərimanova atılan böhran və iftiraların əsassızlığını ortaya qoyaraq, Kremlin o zamankı ideoloqlarını, həmçinin Siyasi Büronun rəhbərliyini Nəriman Nərimanovun haqsız yerə təqib olunduğunu inandıra bildi. Professor M.Hüseynova öz tədqiqatlarında Nəriman Nərimanovun Azərbaycan xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolundakı tarixi xidmətlərini diqqətlə incələyir, onun oğlu Nəcəfə yazdığı məktubundan məsləhətlərə istinadən hisslərini, arzu və istəklərini, inandığı prinsipləri peşəkarlıqla açıqlaya bilir və H.Əliyevin onun 100 illiyini keçirməklə ədalətin bərpasına nail olduğunu bildirərək yazır: "Bu da ilahi bir qüvvənin uzlaşdırdığı tarixi faktdır ki, Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyində Azərbaycanın siyasi rəhbəri H.Əliyev idi və zərurətin doğurduğu təsadüfdən yaranan gerçəklik ondan ibarət idi ki, ölkə rəhbəri uzun illər ərzində xüsusi xidmət orqanlarında xidmət etdiyi vaxtlarda Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işlədiyi müddət ərzində həmin qurumdakı xeyli işlər, o cümlədən Nəriman Nərimanovla bağlı sənədlərlə yaxından tanış olmuşdu. Məlumatın genişliyi və içindən gələn yanğı isə imkan verdi ki, Ümummilli Lider Nəriman Nərimanovun özünün vaxtında, həm də ondan sonrakı dövrdə baş qaldırmış böhtan və uydurmaları puça çıxara bilsin. Əlbəttə, bunların arxasında ardıcıl və gərgin zəhmət, Moskvadakı ali partiya və dövlət adamlarını məntiqin gücü, faktlarla inandırmaq üçün H.Əliyev fenomeninin ortaya qoyduğu arqumentlər lazım gəlirdi. Nəhayət, bütün bu müqavimətləri, ciddi təzyiqləri aradan qaldıraraq anadan olmasından rəsmən iki il sonra, 1972-ci il iyunun 22-də Nəriman Nərimanovun 100 illiyi təntənəli şəkildə keçirildi. Bakıda təntənəli yığıncaq keçirildi. Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti haqqında H.Əliyev məruzə etdi. H.Əliyev özünün məruzəsində onun Azərbaycan tarixində xidmətlərini, XX əsr ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi kimi rolu və mövqeyini elmi şəkildə əsaslandırdı, böhtan və iftiraları bir daha

puça çıxardı. Bakının görkəmli yerində Nəriman Nərimanovun əzəmətli abidəsi ucaldıldı. Abidənin açılışındakı dahiyanə nitqində Ümummilli Lider ənənəsinə sadiq olaraq xalq qarşısında xidmətləri olan hər kəsin layiq olduğu qiyməti almasına haqq etdiyini bildirir və Nəriman Nərimanovun şərəfli ömür yolunu bir daha xatırladır: "Nəriman Nərimanov maarifçi-demokratdan mətin bolşevik kimi çətin və keşməkeşli yol keçmişdir. ...Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov siyasi rəhbər və təşkilatçı kimi bütün bacarığını, qəlbinin bütün dövrünü xalqın xidmətinə vermişdir" [7]

Ümummilli Lider H.Əliyevin "qəlbinin bütün dövrünü xalqın xidmətinə vermiş" Nəriman Nərimanovun adının əbədiləşdirilməsi üçün apardığı mübarizəni professor Mahirə Hüseynova tədqiqata cəlb edir, əldə etdiyi çoxsaylı faktlarla bu mübarizənin necə ağır olduğunu sübuta yetirir. O, müxtəlif dövrlərdə H.Əliyevin ayrı-ayrı kütləvi informasiya vasitələrində, dövrü mətbuatda, mərkəzi qəzet və jurnallarda verdiyi müsahibələri, yazdığı məqalələri saf-çürük edir, vaxtının az olmasına baxmayaraq Azərbaycan xalqının ləyaqətli oğullarının unudulmaması, tarixin yaddaşından silinməməsi üçün keçmiş Sovetlər İttifaqının ən yüksək vəzifəli şəxsləri ilə dəfələrlə görüşməsini, onlarla belə demək mümkünsə inadla mübarizə aparmasını ətraflı işıqlandırır, dövrün qaranlıq səhifələrini müasir oxuculara geniş və ətraflı şəkildə çatdıra bilir. Müəllif "Ulduz" jurnalının 1990-cı il iyun (altıncı) nömrəsində jurnalist Esmira Əhmədovanın Moskvada H.Əliyevdən aldığı "Olub keçənləri düşünərkən" sərlövhəli müsahibəsini bir daha təhlil edir, H.Əliyevin birinci dəfə mətbuata açıqladığı faktları oxucularına çatdırır. M.Hüseynova yazır: "Müxbirin sualının əlavəsində H.Əliyev göstərirdi ki, "1970-ci ildə Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyi ərəfəsində materiallarla tanış olanda onun həyatının son dövrlərinin nə qədər faciəli olduğu məni çox ağrıtdı. Nərimanovun 100 illiyi 1970-ci ildə tamam oldu, yubileyi isə 1972-ci ildə keçirdik. Soruşa bilərsiniz niyə? Çünki bu yubileyi keçirmək üçün iki il mübarizə aparmaq lazım idi. Çünki N.Nərimanova "millətçi" damğası vurulmuşdu". Bu ləkəni aradan götürmək üçün H.Əliyev ciddi məşğul olmuşdu. Bu haqda o deyirdi: "Heç kəsə demədiklərini indi sizə açıram. Qoy xalqım bilsin. Mənim sinəmdə çox sirlər var. Bəzilərini indi açıram. İki dəfə Suslovun, Brejnevin yanına getdim, ancaq onlara Nərimanov barədə başqa informasiyalar vermişdilər. Əjdər İbrahimov İsa Hüseynovla birlikdə "Mosfilm"də Nəriman Nərimanova həsr olunmuş dəyərli film çəkmişdi. Bizdən qabaq həmin filmə Moskvada baxmışdılar və ermənilərin təsiri altında olan MK-nin bəzi məsul işçiləri həmin filmi qadağan etmişdilər... Nə yubileyi keçirməyə, nə də abidəni qoymağa imkan vermirdilər. çalışdım, mübarizə apardım, neçə adamı inandırdım və axır ki, istəyimə nail oldum. MK-da Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyinin keçirilməsinə dair qərara nail oldum, "Pravda" qəzetində Nəriman Nərimanovun yubileyinə həsr olunmuş böyük məqaləm getdi. Nəriman Nərimanovun yubileyini böyük təntənə ilə keçirdik. Bakıda gözəl filmə də icazə aldıq" [7].

Professor Mahirə Hüseynova onu da vurğulayır ki, H.Əliyev Nəriman Nərimanovun adının əbədiləşdirilməsi üçün yalnız Azərbaycanda deyil, keçmiş SSRİ miqyasında iş aparırdı. Kitabda oxuyuruq: "H.Əliyevin gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1979-cu ildə Ulyanovsk şəhərində də Nəriman Nərimanovun abidəsi ucaldıldı. H.Əliyev Ulyanovskda abidənin təntənəli açılışında çıxış etdi. Şəhərin böyük bir prosprktinə Nərimanovun adı verildi" [4, s.85]

Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, maarifin inkişaf etdirilməsi Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu ən müqəddəs missiyalarından biri idi. H.Əliyev ömrünün sonuna kimi mənsub olduğu xalqı təhsil işığına can atmasına səsləyir, bu işdə əlindən gələn köməkliyi əsirgəmirdi. H.Əliyevin bu sahədə gördüyü çoxsaylı işlərindən söhbət açan kifayət qədər fakt və məlumatlarla rastlaşırıq. Müəllif Heydər Əliyevin bu yolda dönməzliyindən söhbət açaraq yazır: "Xalqını maarifləndirmək uğrunda ən çətin məhrumiyyətlərə belə dözməsini özünün ən böyük keyfiyyəti adlandıran Heydər Əliyev yaranmış imkandan istifadə edərək keçmiş Sovetlər İttifaqının və dünyanın müxtəlif ölkələrinin yubiley tədbirlərində iştirak edən nümayəndələrinə xalqın mənalı keçmişindən, bəşəriyyət üçün verdiyi işıqlı insanlarından da söz açırdı. O,

insanlarımızın istənilən ictimai formasiyalarda belə, elmə, təhsilə verdiyi xüsusi önəm barədə danışırdı". M.Hüseynova umummilli liderin Bakı Dövlər Universitetinin 50 illik yubileyindəki çıxışına kitabda geniş yer ayırır, Heydər Əliyevin insanların maariflənməsi sahəsində yeritdiyi siyasətin dönməzliyini ön plana çəkir, bu ali təhsil ocağının xalqımıza verdiyi töhfə və faydaları və bir daha xatırladır: "Əziz yoldaşlar, dostlar, hörmətli qonaqlar! Bakıda universitet Azərbaycan xalqının həyatının ağır günlərində, ölkədə vətəndaş müharibəsi alovlandığı bir vaxtda yaradılmışdır. İnqilab dalğasının təlatümü içərisində Azərbaycan universitetinin yaranması qabaqcıl qüvvələrin qələbəsi idi, doğma xalqı maarifləndirmək uğrunda dünya mədəniyyəti və elmi xəzinəsinin qapılarını onun üzünə açmaq uğrunda Azərbaycanın ən yaxşı oğullarının bir çox illər ərzində apardıqları mübarizənin yekunu idi"[4, s.91] .

Mahirə Hüseynova Heydər Əliyevin nitqini Azərbaycan dilində söyləməsi məqamına xüsusi önəm verir. Keçmiş Sovetlər İttifaqının mötəbər nümayəndəlirinin, nüfuzlu ali məktəblərin rektorların və başqa rəsmi qonaqların iştirak etdiyi tədbirdə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində çıxış etməsini ön plana çəkir, bunu xalqına sevgisindən, doğma dilə bəslədiyi məhəbbətdən irəli gəldiyini vurğulayır. Kitabda oxuyuruq: "Respublikada böyük məmuniyyət hissi ilə qarşılanan həmin çıxış o dərəcədə ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi ki, Azərbaycan dilində etdiyi uğurlu çıxışa görə hətta onu təbrik edənlər saysız-hesabsız idi. Bu münasibətlə onu təbrik edənlərin hissini uzun illərin gerçəkliyindən doğduğunu yaxşı bilən Heydər Əliyev isə cavabında onlara belə deyirdi: Burada bir qeyri-adilik yoxdur, nahaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dili bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir" [6].

Heydər Əliyevin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı kitabda kifayət qədər maraqlı faktlarla rastlaşılır. M.Hüseynovanın xüsusi önəm verdiyi ciddi faktlardan biri də 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir" maddəsinin salınması ilə bağlı SSRİ-nin ali-siyasi rəhbərliyi ilə aparılan danışıqların haqqındadır. Bu sahədə Heydər Əliyevin böyük siyasi iradə göstərdiyini vurğulayan alim böyük rezonas doğuran hadisə ilə bağlı yazır: "Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və SSRİ-nin ali siyasi rəhbərliyini inandırması nəticəsində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması haqqında maddə Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyasında öz əksini tapdı. Beləliklə də ilk dəfə olaraq Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilirdi: "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir" [5, s.32].

1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyayısının iclasında həmin tarixi anları xatırlayan Heydər Əliyev deyirdi: "Ancaq bu maddə (73-cü maddə) Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur... Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu da öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq"[5, s.36] .

Heydər Əliyevin simasında ana dili milli məntiqin, müstəqilliyin əyani rəmzinə çevrildi. Onun dil siyasətində sərhəd məhdudiyyəti olmadığını vurğulayan M.Hüseynova bildirir ki, H.Əliyev təkcə Azərbaycan dilinin qayğısına qalmaqla kifayətlənmir, o, müasir türk xalqlarını yaxınlaşdırmaq, onlar arasında mənəvi, mədəni, iqtisadi bağlılığı daha da dərinləşdirmək üçün çox işlər görürdü. Alim Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dönəmdə olduğu kimi, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olanda da dilin qorunub saxlanması ilə yanaşı, onun inkişaf məsələsinə xüsusi önəm verdiyini qeyd edir. Ümummilli liderin "Bu gün danışdığımız dil 20-ci illərdə danışılan dil deyildir" fikrinə bəraət qazandıran dilçi-alim Ulu Öndərin Azərbaycan yazıçılarının XX qurultayında ürək yanğısı ilə dediyi sözləri bir daha ehtiramla oxucuların nəzərinə çatdırır: "Xalqı xalq edən, milləti millət edən ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnə bilməyən xalq millət ola bilməz. Bizim xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, Şərq ölkəsinin əsarəti altında

olduğumuz zaman da , sovet imperiyasının tərkibində olduğumuz zaman da biz bu dilimizi yaşatmışıq. Nəinki yaşatmışıq, onu inkişaf etdirmişik. Bu, xalqımızın, xüsusən bizim söz ustalarının, ədəbiyyatçıların, mədəniyyət xadimlərinin ən böyük nailiyyətidir"[4, s.134] .
Professor Mahirə Hüseynovanın tədqiqatlarında Ümummilli Liderimizin bənzərsiz rəhbərlik və idarəçilik keyfiyyətləri ilə dünyanın siyasi elitası sırasında özünəməxsus yeri olan nəhəng şəxsiyyət, Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elm, təhsil və səhiyyəni, eləcə də mədəni həyatımızın bütün sahə və istiqamətləri üzrə dirçələn dövlət qurucusu, Azərbaycanı, Azərbaycan xalqını ürəkdən sevən böyük İNSAN kimi dəyərləndirilir.

Ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, 2009
2. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Üç cilddə. I cild. Bakı, 2008
3. Ümummilli Liderin ədəbiyyat strategiyası, Bakı, 2023, 293 s.
4. Hüseynova M. Missiya. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2019, 336 s.
5. Hüseynova M., Sadıqova S. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası, Bakı, 2023, 372 s.
6. Hüseynova M. Ulu öndərimizin natiqlik məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir, Bakı, 2011, 142 s.
7. Görkəmli partiya və dövlət xadidmi N.Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncağında H.Ə.Əliyev yoldaşın məruzəsi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1 iyul 1972-ci il.
8. Hüseynova M. Ümummilli Liderimizin bir mənalı olaraq qəbul etdiyi Nərimanov, "Azərbaycan müəllimi", 14 aprel, 2023-cü il
9. Hüseynova M. Heydər Əliyev və milli ədəbi-mədəni düşüncənin keçdiyi tarixi inkişaf yolu.

KARABAKH ESSENTIAL OIL AND ANTIOXIDANT PLANT SPECIES

QARABAĞIN EFİR YAĞLI VƏ ANTİOKSİDANT BİTKİ NÖVLƏRİ

HƏSƏNOVA AMALİYA MURAD QIZI

Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
ORCID: ***0000-0002-2196-3215***

Abstract

After the glorious victory in Karabakh, data related to the pre-occupation period with essential oil, antioxidant character, including those related to valuable medicinal plants, started to be collected. It is known that data related to rare and endemic, including valuable antioxidant, essential oil plants in pre-occupation Karabakh may be incorrect. The Armenian occupation did as much damage to plants as it did to people. In Karabakh, valuable trees and shrubs are on the verge of extinction; including hawthorn, Araz oak, winged hazel, eastern plane trees, common pomegranate, forest grapes, Eldar pine, common persimmon, willow pear and others.

Study and clarification of species composition of vitamin-rich essential oil and antioxidant plants in meadows and pastures of Karabakh is one of the urgent requirements of the post-war period. Identification of plants containing vitamin E is of special importance for human and farm animal health. In case of vitamin E deficiency in the body, avitaminosis occurs, which leads to serious complications in the body. Vitamins A, D, E, C and B vitamins also play an important role in human health.

Essential oil and antioxidant plant species are found on high mountain slopes, meadows, along river banks. These plants had special therapeutic value as remedies for worms, suckers, plague, leafworms, mint, rosehip, chamomile, thyme, sea buckthorn and pomotea. According to pre-occupation data, there were 606 species of valuable medicinal plants in Karabakh. Studies are already underway on which rare plant species common in Karabakh will be included in the Red Book.

Keywords: Karabakh, essential oil and antioxidant plants, medicinal plants

Xülasə: Şanlı Zəfər Bayramından sonra Qarabağda işğaldan əvvəlki dövrə aid olan efir yağlı, antioksidant xarakterli, cümlədən qiymətli dərman bitkilərinə aid olan məlumatlar toplanmağa başlamışdır. Məlumdur ki, işğaldan əvvəlki Qarabağda nadir və endemik, o cümlədən, qiymətli antioksidant, efir yağlı bitkilərə aid məlumatlar düzgün olmaya bilər. Erməni işğalı insanlara verdiyi zərər qədər bitkilərə də zərər vermişdir. Qarabağda qiymətli ağac və kol bitkilərinin nəsli kəsilmək ərəfəsindədir; o cümlədən yemşan, araz palıdı, qanadlı fındıq, şərq çinarları, adi nar, meşə üzümü, eldar şamı, adi xurma, söyüd armudu və s.

Qarabağın biçənək və otlaqlarında vitaminlərlə zəngin olan efir yağlı və antioksidant tipli bitkilərinin öyrənilməsi və növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi işğaldan sonrakı dövrün aktual tələblərindən biridir. İnsanların və kənd təsərrüfatı heyvanlarının sağlamlığı üçün tərkibində "E" vitamini olan bitkilərin aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "E" vitamini çatışmazlığı zamanı orqanizmdə avitaminoz baş verir ki, bu orqanizmdə ciddi fəsadların

yaranmasına səbəb olur. A, D, E, C və B qrupu vitaminləri də insan sağlamlığında mühüm rol oynayır.

Efir yağlı və antioksidant bitki növləri yüksək dağ yamaclarında, çəmənlərdə, çayların kənarlarında rast gəlinir. Bu bitkilərdən xüsusi müalicəvi əhəmiyyətli qurdotu, əmənkömənci, qarayonca, yarpız, nanə, gülülcə, romaşka, çapıqotu, əvəlik və loğmanların müalicə vasitəsi kimi istifadə edilib.

İşğaldan əvvəlki məlumatlara əsasən Qarabağda 606 növ qiymətli dərman bitkisi vardı. Artıq Qarabağda yayılmış nadir bitki növlərinin Qırmızı Kitaba daxil ediləcəyi barədə tədqiqat işləri aparılır.

Açar sözlər: Qarabağ, efir yağlı və antioksidant bitkilər, dərman bitkiləri

Qarabağ özünəməxsus iqlim şəraitinə, torpaq və bitki örtüyünə malik əraziləri əhatə edir. Bu ərazidə yerləşən rayonlar öz zəngin flora və faunası ilə fərqlənir. İşğaldan əvvəlki dövrdə bu bölgənin bitkilər aləminin zənginliyi və bu bitkilərdən heyvandarlığın inkişafında səmərəli istifadə barədə zəngin ədəbiyyat məlumatları vardır. Qarabağın flora və faunasının öyrənilməsi müstəqillik dövründə daha geniş öyrənilməli, bu bölgədə yetişən dərman və yem bitkiləri ölkəmizin digər bölgələri üçün də dərman və digər sənaye sahələrində istifadə olunmalı idi. Lakin, erməni işğalı bu imkanları əlimizdən almış, bu misilsiz xəzinədən istifadə etməyimizə mane olmuşdur.

İnsan orqanizmi bir çox vitamin və mineralları bitkilərdən aldığına görə bitkilər aləmi daim diqqət mərkəzində olan tədqiqat obyektidir. Qarabağın iqlimi burada qiymətli, vitamin və minerallarla zəngin bitki örtüyünün inkişaf etməsinə imkan verir. Burada bitən bitkilər insanların qida mənbəyi olmaqla yanaşı, kənd təsərrüfatı heyvanlarının da qiymətli qida məhsullarıdır. Dünyada məşhur olan cins qarabağ atları, qiymətli qarabağ qoyunları məhz bu ərazinin bitki örtüyü ilə qidalanan heyvanlar olmuşlar.

Bölgənin qida əhəmiyyətli bitkilərinin A, D, E, C, və B qrupu vitaminləri ilə zəngin olması əhalinin sağlamlığında mühüm amil olduğu barədə çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın vitaminlərlə zəngin bitkiləri, o cümlədən dərman sənayesinin təmin olunması üçün lazım olan bitkiləri barədə lazım olan səviyyədə elmi tədqiqat işləri azdır və bu sahənin öyrənilməsi müasir dövrün aktual tələblərindən biridir [1].

E vitaminin həm insan və həm də heyvan orqanizmi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. E vitamini orqanizmə antioksidant təsir göstərdiyi üçün orqanizmdə piy mübadiləsinin dəyişməsinə, əzələlərdə distrofıyaya, qaraciyərdə A vitamininin azalmasına, oksidləşmə prosesinin pozulmasına səbəb olur.

Müasir məlumatlara əsasən, E vitamini süddə yağlılığın əmələ gəlməsində iştirak edir. Kənd təsərrüfat heyvanlarının məhsuldarlığının artırılması məqsədi ilə bu ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi dövlət nəzarətindədir. Laçın, Kəlbəcər, Şuşa, Qubadlı, Xocalı, Xocavənd, Suqovuşan ərazilərində heyvandarlığın inkişafı üçün yüksək dağ biçənəklərində və düzənlik ərazilərdə heyvandarlıq təsərrüfatları, o cümlədən arıçılıq təsərrüfatları yaradılır.

Qarabağın bitkilər aləminin zənginliyi hələ orta əsrlərdə dünya şöhrəti qazanmışdı. Fransadan *Qarabağa gəlmiş müsyö Jordanın prototipi, o illərdə əslində elmi araşdırmalar üçün Zaqafqaziyaya gəlmiş fransız təbiətşünası Aleksis Jordanın (1814–1897) Azərbaycanda məhz Qarabağı seçməsi, Qarabağın florasını öyrənməsi təsadüfi deyildi. Bu əsərin müəllifi M. F. Axundov Aleksis Jordanın elmi fəaliyyəti və bitkilərin təsnifatına etdiyi düzəlişlər barədə məlumatlar verdiyi barədə ədəbiyyat məlumatları vardır.*

Kiçik Qafqaz üçün xarakterik olan 3 rütubət zonası mövcuddur;

1.Kifayət qədər rütubətli

2.Mülayim rütubətlilik

3.Az rütubətli

Kifayət qədər rütubətlilik Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərini Şahdağ, Murovdağ və Qarabağ silsilələrini əhatə edir. Bu ərazilər alp və subalp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Mülayim rütubətlilik zonası Kiçik Qafqazın geniş dağ-meşə və dağ-bozqır zonalarını əhatə edir. Bu ərazilər fıstıq, palıd-vələs meşələrilə, dağ-bozqır ərazilər isə müxtəlif növ taxıl bitkiləri ilə örtülüdür. Az rütubətlilik Kiçik Qafqazın bütün dağətəyi qurşağını əhatə edir. Bu ərazilər isə meşə-göl, quru bozqır, yovşan ağ ot bitkiləri ilə örtülüdür.

Kiçik Qafqazın dağlıq ərazilərini Murovdağ və Qarabağ silsilə dağları əhatə edir. Bitki örtüyü subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Bu ərazilər yay otlaqlarının əsasını təşkil edir. Orta dağ meşə qurşağı geniş bir enli zolaq əmələ gətirməklə, əsasını enli yarpaqlı meşə ağacları, gürcü palıdı (Quercus iberica), şərq fıstığı (Fagus orientalis), şərq vələsi (Carpinus caucasica) təşkil edir. Qarabağın əksər ərazisində subalp qurşağı geniş bir zolaq təşkil edir. Subalp zonası bitkiliyinin tərkibində çəmən, bozqır tipli bitkilərə rast gəlir. Meşə altından çıxmış hündür otlarda yayılmış baldırqanlıq (Heraclieta) bu qurşağın ərazilərində rast gəlinir. Baldırqanlıq ərazilər çox yüksək məhsul verir, ondan heyvanlara silos üçün genişistifadə etmək bu bölgədə daim effektiv istifadə olunmuşdur. Subalp çəmən və bozqırlarda rast gələn bitkilərin əksəriyyəti mal-qara tərəfindən yeyildiyi üçün onların tərkibi də araşdırılıb biokimyəvi xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Qarabağın florasında müxtəlif növ bitki örtüyünün formalaşmasına baxmayaraq, efir yağlı, vitaminli, dərman və yem bitkiləri tam öyrənilməmişdir. Məlum olduğu kimi, *Qarabağın* torpaq örtüyü dağ-çəmən, dağ-çəmən-bozqır, dağ-qara torpaqları, dağ-meşə qonur torpaqları, dağ-meşə karbonatlı-çəmən torpaqları, dağ-qəhvəyi torpaqlar, boz qəhvəyi torpaqlar, çəmən-boz qəhvəyi torpaqları, allüvial-çəmən torpaqlarından ibarətdir. Məhz bu xüsusiyyət Qarabağda heyvandarlığın inkişafında və heyvandarlıq məhsuldarlarının artırılmasında vacib amillərdən biridir. Heyvanların sağlam və heyvandarlıq məhsullarının artırılması tərkibi vitaminlərlə zəngin olan yem bitkilərinin qəbulundan çox asılıdır. Qarabağın biçənəkləri və otlaqları vitaminlərlə zəngin olan efir yağlı bitkilərlə zəngindir. Bu bölgədə efir yağlı bitkilərdən insanlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində də istifadə edirlər. İnsan və heyvan orqanizmində E vitamininin azlığı və ya olmaması bir sıra fəsadlar törədir. Məlumdur ki, tədqiqatçılar orqanizmdə vitaminlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar və bir sıra nəticələr əldə etmişlər.

E vitamini 1922-ci ildə Evans və Bişaq (Evans, Bischop, 1922) tərəfindən kəşf edilmişdir. Öz kimyəvi quruluşuna görə tokoferollar biratomlu spirtlər olub bir-birindən xroman nüvəsində metil qruplarının müxtəlif cür yerləşməsi ilə fərqlənir. Tokoferol molekulalarmın yan zənciri yüksək molekulyar spirt olan fıtola (C16H23) uyğun gəlir. Təbiətdə E vitamininin əsas mənbəyi bitkilərdir. Çünki, insan və heyvan orqanizmləri tokoferolları sintez etməyə qabil deyildir, ayrı-ayrı üzvlərdəki E vitamini qida vasitəsilə bədənə daxil olan tokoferolların miqdarı ilə əlaqədardır.

Baldırğan (Heracleum L.) çətirçiçəklilər fəsiləsinə daxildir, 1970-ci ildə X.Q.Quliyevanın məlumatlarına görə Azərbaycanda 9 növü yayılmışdır. Bunlardan biri sərtkənar baldırğan (Heracleum trachyloma Fisch.et Mey.) daha geniş yayılmışdır. Qarabağın yaylaqlarında yayılmış sərtkənar baldırğanın tərkibində 8,7 mq% E vitamini, 4,7% yağ olduğu öyrənilmişdir. Tərkibində olan yağın və E vitaminin miqdarına görə bu bitkinin zəngin olduğu məlumdur.

Cacıx (Chaerophyllum L.) Çətirçiçəkkimilər fasiləsinə aiddir, Azərbaycanda 7 növü yayılmışdır. Ləkəli cacıx növü (Ch.maculatum Willd.) çoxillik, hündüboylu, kökü yoğun

bitkidir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında toxum əmələ gətirir.verir. Qarabağın şimal yaylaqlarında geniş rast gəlinir. V.S.Xəlilov 1968-ci ilin avqust ayının əvvələrində Kəlbəcər rayonunda və Şahdağın subalp çəmənliyindən bitkinin toxum vermə mərhələsində toplanmış ləkəli cacığın tərkibində 19 mq% E vitamini, 2,5% yağ olduğu müəyyən edilmişdir [1].

Qarabağda ermənilərin törətdiyi ekosid burada olan nadir və endemik bitki növlərinin dünyaya tanıdılması məsələsini dövrün aktual tələbi kimi bizim qarşımıza qoymuşdur. Qarabağın flora və faunası barədə məlumatlar 30 il əvvələ aiddir, ancaq bu ərazilərə aid endemik və nadir bitki növlərini dünyaya tanıtmaq üçün artıq bir çox işlər görülmüşdür. Azərbaycan Fitoterapevtlər İctimai Birliyi bu ərazinin nadir və qiymətli dərman bitkiləri barədə məlumat toplamışlar. Burada bitən nadir və endemik bitki növlərinə aid bir çox seminar və konfranslar keçirilmişdir. Fitoterapevtlər İctimai Birliyi Qarabağın insan sağlamlığının zəmanətçiləri olan və bu zəmanəti tarixdə Qarabağın loğman və həkimlərinin təsdiq etdiyi müalicə vasitəsi dərman bitkilərinin siyahısını tərtib etmişdir.

Şuşada 400-dən çox çiçək növü bitir və onlardan biri də xarı bülbüldür. Xarı bülbül Qarabağ bölgəsində əsasən Cıdır düzündə bitən orta boylu, şax qamətli, heyrət doğuran bir bitki növüdür. Onun qeyri-adi görünüşü və bənzərsiz gözəlliyi ondan ibarətdir ki, bu çiçəkdə müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş üç ləçək açılır. Bu ləçəklərin başında "bülbül" pərvazlanır və onun çiynində balaca qoşa ləçək vardır. Xarı bülbül dünya səviyyəsində tanınmış, təsdiq olunmuş bir çiçək növüdür və Qarabağın maddi irsidir. Qarabağın dərman və yem bitkiləri barədə, bu bitkilərin vitamin tərkibi, efir yağlı bitkiləri haqqında qiymətli ədəbiyyat məlumatları vardır. Efir yağlı bitkilərin heyvanların qurd xəstəliklərindən qurtarması artıq elmi təsdiqini tapmışdır [5].

Qarabagın dağ laləsi Cənubi Zaqafqaziya nadir və endemik növdür. Şuşa, Əsgəran (Topxana) və Hadrut (Domu, Tağ, Tuğ kəndləri ətrafında) rayonlarında yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 1800 m hündürlüyə qədər daşlı-çınqıllı yamaclarda bitir. Tək-tək səpələnmiş halda rast gəlinir, bəzən də kiçik cəngəlliklər əmələ gətirir.

Azərbaycanda 42 növ itburnu növü yayılmışdır, bunların 36 növü yabanıdır. Antioksidant xüsusiyyəti vardır. Polifenol komponentlər, C və E vitaminləri və karotinoidlər kimi antioksidantlarla zəngin itburnu meyvəsi ən güclü antioksidant meyvələrdən biridir. Qarabağda bitən itburnu növü bölgənin torpağının tərkibinin mikroelementlərlə zəngin olması nəticəsində daha yüksək müalicəvi keyfiyyətə malik olur [2].

Dəvətikanı – Qarabağın quraqlıq və susuz ərazilərində rast gəlinir. Qızdırma üçün olduqca faydalıdır. Nanə Dünyada ən yaxşı tanınan və istifadə edilən bitkilərdən biridir. Güclü aroması vardır, qastronomiyada və kosmetikada istifadə olunur. Dərman yabanı bitki kimi antipazmodik, antiseptik və analgezik xüsusiyyətlərə malikdir. Min illərdir istifadə olunur.

Böyürtkən may ayından başlayaraq, avqusta qədər çiçəkləyir. Çiçəkləri ağ və ətirlidir. Eyni vaxtda kollarda həm təzə açılmış çiçək və həm də yetişmiş meyvə olur. Azərbaycanda irimeyvəli, gecyetişən və quraqlığa çox davamlı böyürtkən formaları vardır. Böyürtkən müxtəlif landşaftlarda rast gəlinən kol bitkisidir. Yüksək arterial təzyiq zamanı, həm də qrip və soyuqdəymə zamanı da geniş istifadə edilir. Tərkibi C, K, A vitaminləri ilə zəngindir.

Əmənköməci cinsinin Azərbaycanda 10 növü bitir, onlar əkin sahələrində, tarlalarda, bağlarda, meşə və yol kənarlarında, münbit torpaqlarda yabanı halda tapılmışdır. Gövdə və yarpaqları bişmiş və çiy halda yeyilir. Göyərti kimi xörəklərə qatılır, yaxşı bal verən bitkidir. Əmənköməci bu bölgədə geniş yayılmışdır [3].

Dazıotu çoxillik ot bitkisidir. Çəmənlərdə bitən və günəşi sevən bitkidir. Tərkibi flavonoidlərlə, saponinlərlə, karotin və askorbin turşusu ilə zəngindir. Mədə-bağırsaq xəstəlikləri zamanı büzücü, iltihab əleyhinə, antimikrob təsir göstərir, toxumalarda regenerasiyanı sürətləndirir. Antiseptik təsiri var. Dünya florasının tərkibində çobanyastığının 50 növü yayılmışdır. Cinsin Qafqazda 3, o cümlədən Azərbaycanda 2 növünə təsadüf edilir. Bir çox dərmanlarda kosmetik vasitələrdə çobanyastığı bitkisinə rast gəlinir. Çox böyük faydaları vardır.

Məlum olduğu kimi, adi üzərlik Azərbaycanın bir çox ərazilərində yayılmış, hündürlüyü 25-70 sm olan çoxillik, çılpaq ot bitkisidir. Adi üzərlik gövdəsi düz, budaqlı solğun yaşıl rəngdədir. Yarpaqları növbəli, açılmış hissəciklərə bölünmüş ovalşəkillidir. Açıq sarı rəngli çiçəkləri vardır, gövdəsi 10-15 mm olub, saplaqlıdır. Meyvəsi kürəşəkillidir, üç yuvalı qutucuqludur. May-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə verir. Yarı çöl bölgələində yabanı halda rast gəlinir. Sinir xəstəliklərində və yüksək təzyiqdə istifadə olunur. Yuxu gətiricidir. Üzərliyin sağaldıcı xüsusittətləri vardır, Azərbaycanın bütün bölgələrində nəzərdən qorunmaq üçün istifadə olunur.

Ümumdünya irs siyahısına görə xədicə gülü növünün kateqoriyası və statusu "*Nəsli kəsilmək təhlükəsində olanlar*" kateqoriyasına aiddir. Azərbaycanın nadir, Qafqazın endemik növüdür. Çiçəkləmə dövrü fevral-mart (aprel) aylarına təsadüf edir. Soğanaqla, toxumla çoxalır. Aşağı və orta dağ qurşağında, meşədə, talada, kolluqlar arasında rast gəlinir. Dekorativ bitkidir.

Ümumdünya irs siyahısına görə Qarabağda yetişən qaya dovşanalması kateqoriyası və status üzeə "*Nəsli kəsilmək təhlükəsində olanlar*" kateqoriyasına aiddir. Meyvə verməsi sentyabr ayına təsadüf edir. Daşlı qayalıqlarda, kolluqların arasında rast gəlinir. Zaqafqaziyada qaya dovşanalması Azərbaycandan təsvir olunub [4].

Bitkilər aləminin Qarabağ torpağına məxsus ekoloji dəyişkənlikləri sayəsində bu ərazilərin florasının fundamental tədqiqatı, mühafizəsi, səmərəli istifadəsi və bərpası müasir dövrün ən vacib məsələlərindən və ölkəmizdə bununla bağlı mühüm işlər görülməkdədir. Qarabağ florasında rəngarəng, fərqli növ müxtəlifliyi olan bitki örtüyü faydalı, ətirli, vitaminli, dərman və yem bitkilərinin öyrənilməsi isə uzun sürən tədqiqatlar tələb edir.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, arıçılıq məhsullarının ən effektiv bölgəsi Qarabağdır! Qarabağ gözəl güllər və çiçəklər diyarıdır!

Ədəbiyyat

1. V.S.Xəlilov, KİÇİK QAFQAZIN "E" VİTAMİNİ İLƏ ZƏNGİN OLAN YEM BİTKİLƏRİ, Bakı, Təhsil, EİM 2012.

2. Qurbanov E.M., Axundova A.A. Abşeron yarımadasında fitosenozların, əsas yem bitkilərinin biokimyəvi tərkibi və səmərəli istifadəsi// AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri. XXVI cild. Bakı. Elm, 2006, s. 40-44.

3. Qurbanov E.M., Axundova A.A., Məmmədov A.A. Abşeron yarımadasının alkoloidli bitkiləri. // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri. XXVI cild. Bakı. Elm, 2006, 240-244 s.

4. Mehdiyeva N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı 2011, s.11-14.

5. Nuriyev E.R., Xəlilov V.S. və b. Hacıkənd, Göy-göl Milli parkının bitki örtüyünün ümumi xarakteristikası. AMEA Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri XXIX cild. Bakı "Elm" 2009. səh.272-277.

6. Hasanova A. M., THE ROLE OF ESSENTIAL OIL PLANTS OF THE NORTHEASTERN SLOPES OF THE LESSER CAUCASUS IN THE PROCESS OF DEHELMINTHIZATION OF LIVESTOCK, səh. 200-201, Heydər Əliyev ilinə həsr olunmuş "Bitki aləminin öyrənilməsinə müasir yanaşmalar" Beynəlxalq Konfransın materialları, Elm və Təhsil Nazirliyi, Botanika İnstitutu, Bakı 2023.

HALİDE EDİP ADIVAR`IN "SİNEKLİ BAKKAL", "VURUN KAHPEYE", "KALP AĞRISI" VE "ZEYNO`NUN OĞLU" ROMANLARINDA CUMHURİYET KADINLARI

Yrd. Doç. Kamer ALHANOVA

Edebiyat Kürsüsü Öğretim Görevlisi, Azerbaycan Devlet Pedagoji Universitesi, Filoloji Fakültesi,

Özet

Cumhuriyetin ilanına kadar hakları yenilmiş Türk kadını 1926 senesinde kabul edilen "Medeni Kanun"la haklarına kavuşmuş oldu. Şöyle ki, kadın ve erkek yasal olarak eşit sayıldı, boşanma hakkı sadece erkekler için değil, kadınlar için de geçerli sayıldı, malvarlığı konusunda da kadınların hakları esgeçilmedi. Cumhuriyetin kabulüne kadar çokeşliliğin olduğu dönemde Medeni Kanun`la a mirasta bile erkeklerle eşit haklara sahip oldu. 1934 senesinde seçimlerde hakk kazanan kadınlar TBMM`de de kendi yerlerini aldı. 1935 senesinde 18 kadın millet vekili seçildi.

En önemli konulardan biri de cumhuriyet sonrası eğitimde kadınların haklarını elde etmesi oldu. 1924 senesinden itibaren kadın ve erkek öğretmenler aynı haklara sahip oldular. 1926 senesinden okulların kapıları kız öğrencilere de açılmış, 1927 senesinden itibaren askeri okullar hariç tüm okullarda karma eğitime geçildi. Kadınlar ait oldukları haklara sahip oldukları sürece kadar çeşitli alanlarda mücadele ederek katkı sağlamışlardır. Kimisi meydanlarda savaşmış, kimisi arka sralarda hemşirelik, öğretmenlik yapmış, kimisi de taşrada çalışarak mücadelesini sürdürmüştür. Bu dönem aydın Türk kadınının da hem yobaz düşüncelerle, hem de varolmak ve varlığını kanıtlamak adına verdiği savaş dönem romancılarının başvurduğu konu olmuştur. Bazı kadınlarsa bu geçiş döneminin hem ahlaki açıdan, hem psikolojik açıdan, hem de gelişemediği için kurban seçilmenin sancılarını yaşamış, zarar görmüştür.

Makale cumhuriyete kadar ezilen, çoğu hakkı elinden alınan ancak cumhuriyet sonrası hak ve hukuklarına kavuşan Türk kadınını ile ilgili genel bir bilgi verdikten sonra Halide Edip Adıvar`ın "Sinekli Bakkal", "Vurun Kahpeye", "Kalp Ağrısı", "Zeyno`nun Oğlu" romanlarındaki Rabia, Aliye, Zeyno ve Kürt Zeyno karakterlerinin yaşadıkları, karakterleri, cumhuriyet döneminin artı ve eksi yanlarının bahsigeçen kadınlar üzerinden anlatımını içermektedir.

Anahtar kelimeler: roman, karakter, cumhuriyet, Medeni Kanun, güçlü

AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA VƏ ƏDƏBİYYATINDA TURAN İDEOLOGİYASI

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ

Filologiya elmləri doktoru, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

(A.Şaiqin Turançılıqdüşüncəsi: "Türk çələngi")

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinin ən görkəmli nümayəndələri, mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburq baş Mətbuat İdarəsinə ərizə ilə müraciətlə "Həyat" adlı qəzet nəşr etmək istəyini bildirdilər (16 aprel 1905). Mesenat H.Z.Tağıyevin böyük nüfuzu sayəsində Qafqaz Canişini Vorontsov Daşkov "Həyat" qəzetinin nəşrinə icazə verdi (22 aprel 1905). Milli ictimai-siyasi fikrinin üç nəhəngi-Əlimərdan bəy Topçubaşov (naşir), Əhməd bəy Ağaoğlu (redaktor) və Əli bəy Hüseynzadə (redaktor) "Həyat" qəzetinin təməlini qoydu.Azərbaycanda mətbuatı xalqın tribunasına çevirdi. Əli bəy Hüseynzadə Millətin kimliyini, tarixini, dilini qəzet vasitəsiylə xalqına bəyan etdi: "Bilirsiniz, Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir"? Məqalə birmənalı qarşılanmadı. Rusiyanın Qafqazdakı vəkili "Türk" sözünün "Tatar"la dəyişdirilməsini tələb etdi. Əli Bəy Hüseynzadə "Türk" kəliməsini "Tatar"la dəyişdirmədi, əksinə məsələnin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha vurğuladı: "Biz ki Türk oğlu Türküz, biz ki millətlərin ən qədimi və ulusuyuz!" İzlədiyi ideologiya səbəbiylə "Həyat" qəzetinin yayınlanması dayandırılsa da, qısa zaman sonra mesenant Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi, Əli bəy Hüseyinzadənin redaktorluğu ilə "Füyuzat" (1906-1907) dərgisi yayınlandı. Dərgi eyni ideologiyanı təqib etdi. Azərbaycan mətbuatı ("Füyuzat" dərgisi), Füyuzat Ədəbyyat məktəbinin yaranmasına öncüllük etdi. Hüseyin Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Saiq və s. bu məktəbinin təmsilçiləri idi.

Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu xalq tərəfindən sevilən, ziyalılar arasında böyük nüfuza sahib olan tanınmış turançılardan idilər. Ziyalıları öz təsir dairələrinə almaqda "Füyuzat" onlar üçün bir vasitəyə çevrildi."Füyuzat" Osmanlı türkcəsinin Azərbaycan ədəbi dili üzərində təsirini qüvvətləndirdi. Bu cəmiyyətdə və ziyalılarda təsirsiz qalmadı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının dilində Osmanlı türkcəsinin təsiri görünməyə başladı. Bu mənada 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan "Füyuzat" məcmuəsi o dövrün ədəbi dilini əks et-dirirdi. Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o dövrü "Asan dil – yeni lisan" adlı məqaləsində (1913) belə xarakterizə edirdi: "Bakıda fəal dövri-ədəbi başladı. Möhtərəm ədibimiz Əli bəy Hüseynzadə ilə Əhməd Kamal bəy Bakıya gəldilər. "Füyuzat" təsis olundu. Osmanlıcanı təqlid həvəsində olanlar üçün əlləri altında bir nümunə hazırlandı. Yerli mühərrirlər (yəni İstanbulu görməyən mənim kimi acizlər) onların təntənəli üslublarını tənzirə başladılar. Hələ Əli bəy həzrətlərinin yazılarına məclub olmamaq və onu "model" ittixaz etmə-mək mümkün deyil. Çünki öylə ülvi bir sənət və fəzilətə təslim olmamaq, daha məsləklərində möhkəmləşməmiş olan cavanların iqtidarında deyildi."

Azərbaycan türklərinin milli haqlarının güzgüsü sayılan "Füyuzat"ın ömrü də "Həyat" qəzeti kimi qısa oldu.Lakin dərgi millətimizin İslam ümmətindən İslam millətçiliyinə, oradan da türk millətçiliyinə keçidində mühüm rol oynadı. Əli bəy Milli Dirçəliş və Milli İstiqlal düsturu ilə türkçülüyün siyasi proqramını və elmi-nəzəri əsaslarını qoydu. Tezliklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlət ideologiyasına çevrilən bu üçlü tezis ("üçlü məqsəd") xalqın qan yaddaşına daxil oldu, dövlət bayrağımızın rəng palitrasında əbədiləşdi. Azərbaycan mətbuatı

və ədəbiyyatıda bu xəttlə davam edirdi. Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi demək olar ki, ortaq məxrəcə gətirildi. Dil birliyi Azərbaycan mətbuatında və ədəbiyyatında da öz əksini tapdı. Dil birliyi üçün bütün türk xalqlarının qabaqcıl aydınları mübarizə aparırdı. "Füyuzat" dərgisi və bu məktəbin üzvləri olan şair və yazıçılar öz məqalə və əsərlərini türk dili üzərində qururdu. Cümhuriyyət dönəmində türk, türkçülük anlayışı daha da populyarlaşdı. Bakının işğaldan azad olunması, bütövlükdə türkün xilaskarlıq missiyası böyük bir coşquyla qarşılandı, türk ordusuna şeirlər yazıldı, alqışlar söyləndi, azadlıq uğruna tökülən qanlardan iftixarla bəhs olundu. M.Hadinin "Türk nəğməsi" şeiri "Azərbaycan" qəzetində çap olundu. Bu mövzuda şeir yazanlar yalnız H.Cavid, Ə.Cavad, M.Hadi, A.Şaiq deyildi. Bu xətt Umgülsüm, Davud, C.Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əliyusif Rai, Əlabbas Müznib, Əmin Abidin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edirdi. Cümhuriyyət dönəmində milli ruhlu şeirlər yazanların öncüllərindən biri də Abdulla Şaiq idi. O, "Arazdan Turana", "Vətənin yanıq səsi" adlı şeirlərində türkçülük, turançılıq ideyalarının poetik xəritəsini çəkmiş, "türkçülük-turançılıq-azərbaycançılığı" bir-birindən ayrı deyil, vahid şəkildə tərənnüm etmiş, türk xalqlarının birlik qurmasını arzu etmişdir. Bu ideologiya A.Şaiqin bütün yaradıcılığına yansımışdı, bəzən "açıq", bəzən "gizli." Məsələn, A.Şaiq "Arazdan Turana" poemasında yalnız Turançılıq tərənnüm olunmur. Poema keçmişi və bugünü özündə ehtiva edir. "Bu poema ilk əsərdir ki, adında Turan sözü ilə yanaşı Araz sözü də işlənir ki, bu da Azərbaycanı Turan kimi dərk etmək fikrindən irəli gəlirdi. Hadisələr Araz, Kür çayları ilə Quzğun dəniz arasında baş verir. Turan dərdi Arazı danışdırır. Şair nağıllara qayıdır və "Qızıl alma" ideyasına müraciət edir." "Qızıl alma"ya müraciət etməsi A.Şaiqin Z.Göyalpın Turançılıqla bağlı nəzəri və poetik düşüncələri ilə tanışlığının təqdimidir. Bu cür yanaşma milli romantizmin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Əsərin baş qəhrəmanı Dünya gözəli indi dardadır; Div onu əsir almış, başını onun dizinin üstünə qoymuşdur. Poemanın baş qəhrəmanı olan Dünya gözəli vətən , vətən isə Turandır. Dünya gözəli göz yaşlar içərisindədir, çünki yad əllərdədir. Dünya gözəli onu azad edəcək igidi, xilaskarını gözləyir:"Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəni?" Dünya gözəlinin iniltisini anaya, Quzğun dənizə yavruları Kür və Araz çatdırır. Quzğun dəniz "dişi bir qaplan" kimi qeyzə gəlir və Dünya gözəlini azad edir:"O dağ kibi yüksələn dalğaları yürüdü,/ Yüz milyonluq Turanı başdan-başa bürüdü."

Şeirindünya gözəlinin azad olması ilə nəticələnməsi, şairin Turanın qurulacağına inamıdır. Turanın qurulacağına inamlı olan A.Şaiq yalnız şeirlərində deyil, bütün fəaliyyətində: şeirlərində və dərsliklərində türkçülük, dil birliyi, ədəbiyyat birliyi ideologiyasını təqib etmiş füyuzatçılar hərəkatına mənsub yaradıcı şəxsiyyətlərdən idi. Onun əsərlərində "türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)" konsepsiyasının ifadə olunması normaldı. Bu dəyərlərdən çıxış etməsi ortaq dil, tarix, mədəniyyət, gələcək tale barədə düşüncələri onu Turan coğrafiyasına bağlayır. "Dildə, fikirdə və əməldə birlik" (İsmayıl Qaspiralı) ideyasının daşıyıcılarından biri kimi təqdim edir. Ümumtürk tarixinə, dilinə, ədəbiyyatına və onun tədqiq və tədrisinin əhəmiyyətininə böyük əhəmiyyət verən Abdulla Şaiq bu işi ədəbiyyata dair dərsliklərində, publisistik yazılarında, nəsr, dramaturgiya və poeziyasında ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirirdi.

A.Şaiq Cümhuriyyət dövründə təşkil edilmiş Bakı Dövlət Universitetində və yenicə fəaliyyətə başlamış Ali Pedaqoji İnstitutunda tədris olunan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üzrə mühazirələr aparmışdır. Ana dilində proqram və dərsliklərin azlığı, hətta yoxluğu dərsliklərin yazılmasını zəruri etmişdi. A.Şaiq qısa müddət ərzində H.Cavidlə birlikdə dərs vəsaiti hazırlamışdı. Ardınca H.Cavidlə birgə hazırladığı "Ədəbiyyat dərsləri" adlı dərsliyi təkrar çapdan çıxmışdı. Dərsliklərin hazırlanmasında var qüvvəsi ilə çalışan A.Şaiq "Xatirələrim"də bu dövrü xarakterizə edərək yazırdı: "Zəif vücudumla gecə-gün düz çalışaraq yoxluqlardan bir varlıq yaratmalı idim. Bir tərəfdən müxtəlif proqramlar yazıb Maarif Komissarlığında təsdiq etdirir,

bir tərəfdən ədəbiyyata məxsus dərsliklər tərtib edir, bir tərəfdən ədəbiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair elmi materiallar hazırlayırdım.”

Ə.Hüseynzadə, "İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz" başlıqlı məqaləsində yazırdı: "Fədai lazımdır,fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli fədai!" Abdulla Şaiq “Zəif vücuduyla gecə-gündüz çalışaraq” xalqına xidmət edən, gənclərin yolunu işiqlandıran “fədai” idi.

A.Şaiqin bütün dərslikləri əhəmiyyətli və qiymətlidir, bunların ikisi Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Maarif Nazirliyinin nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyat dərsləri” (H.Cavidlə birgə, 1919) və “Türk çələngi” (1919) siyasi və elmi müstəvidə xüsusi əhəməyyətə malik dərsliklərdir, çünki bu dərsliklər AXC-nin yürütdüyü siyasəti özündə əks etdirir. Bu dərsliklərdən söz açarkən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dilə münasibətinin üzərindən sükutla keçmək olmur. Bu dövrdə “Azərbaycan parlamentinin dilində də iki cəhət özünü aydın göstərir: bir tərəfdən, Azərbaycan ümumxalq dili üzərində yüksələn, o biri tərəfdən daha çox Osmanlı dilinə çəkən, bəzi hallarda tamamilə Osmanlı dilindən ibarət olan bir dil.” Cümhuriyyətin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin öz dili Osmanlı dilinə yaxın idi.

Yarandığı gündən ədəbi dilə xüsusi əhəmiyyət vermiş AXC, bunu dövlət səviyyəsində həyata keçirmişdi. Ana dilini bilməyən şəxslər yüksək vəzifələrə təyin edilməmiş, ana dilində yazılmayan ərizələrə baxılmamışdır. AXC dövründə nəşr olunan ilk milli dərsliklər, o cümlədən Abdulla Şaiqin “Türk çələngi” və “Ədəbiyyat dərsləri” Ortaq Türk Dili, Ortaq Türk Ədəbiyyatı və Ortaq Türk Kültürü ideologiyasına xidmətə köklənmişdi.

A.Şaiqin 1919-cu ildə tərtib və çap etdirdiyi "Türk çələngi" dərsliyində Əlabbas Müznib, Bürhanəddin, Əhməd Hikmət, Məhəmməd Əmin Yurdaqul, Hüseyn Cavid, Ziya Göyalp, S.P.Sezai, Ə.Qanib bəy, A.Gündüz, S.Nihal, X.Ədib, Ə.Müznib, S.Ə.Şirvani, M.P.Vaqif və digər türk və Azərbaycan şair və yazıçılarının şeir və hekayələri verilmişdi. Burada toplanan bütün hekayə və şeirlərdə ("Vətən torpağı", “Altun ordu", "Sancaqdar", "Qanın üsyanı", "Azərbaycan", "Bayrağım", "Vətən yanğısı", "Altun ordu", "Yeni ay doğarkən" və s.) şeirlərində türk qəhrəmanlığı tərənnüm olunur və türk yurdunun indiki zamanda başına gələn fəlakətlər anladılırdı. A.Şaiqin tərtib etdiyi dərsliklərin yeni ziyalı nəslinin türk ruhunda formalaşmasında böyük əməyi olmuş, "Türk ədəmi-mərkəziyyət Müsavat-Marş"da "Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur",- deyə xalqı birliyə çağırmışdır.

Beləliklə, XX əsr Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində xətti və imzası olan şəxsiyyətlərdən biri olan A.Şaiq türkçülük əhvali-ruhiyyəsi ilə xalqına xidmət etmişdir. Yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində 11 adda ədəbiyyata, 4 adda Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair dərslik hazırlamışdı. Dərsliklər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə yüksək dəyərləndirilmiş, “Gülzar”, “Uşaq gözlüyü”, “Türk çələngi”, H.Cavidlə birgə yazdığı “Ədəbiyyat dərsləri” kitabları Maarif Komissarlığının komissiyasının qərarı ilə ikinci dəfə çapdan çıxmış, məktəblərdə dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

A.Şaiqin dərslikləri günümüzdə aktuallıq kəsb edir. Onun “Türk çələngi” və “Ədəbiyyat dərsləri” A.Şaiqin türklük düşüncələrinin təqdimidir. A. Şaiq “Türk çələngi” (Türk buketi) kitabında böyük bir sevgi, məhəbbət və diqqətlə bu çələngin içərisinə Turan adlı məmləkətin şair və yazarlarını toplayaraq bütövləşdirmişdir. Bu çələngin (Turanın) içərisində Turan adlı məmləkətin şair və yazıçıları eyni dildə danışan tək millət idi, bir idi, birlik idi.

Açar sözlər:XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri, Azərbaycan mətbuatı vəədəbiyyatı, Turançılıq ideologiyası, A.Şaiq, “Türk çələngi”

INTERNAL CONFLICT, BELONGINGNESS AND THE PROBLEM OF LONELINESS IN CESARE PAVESE'S NOVEL "THE MOON AND THE BONFIRES"
CESARE PAVESE'NIN "AY VE ŞENLIK ATEŞLERI" ROMANINDA İÇSEL ÇATIŞMA, AİDLİK, YALNIZLIK SORUNU

Aygun HEYDAROVA

Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi, Azerbaycan edebiyatı,
ORCID ID: 0000-0002-2517-9145

Özet

Makalede 20. yüzyıl İtalyan yazarı Cesare Pavese'nin "Ay ve Şenlik Ateşleri" adlı eserinde içsel çatışma, yalnızlık, aidiyet gibi konular analiz düzeyine getirilmektedir. Analiz, romandaki karakterlerin kendine özgü yönlerinin, zihinsel durumlarının ortaya çıkarılmasına dayanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya'da yaşanan olaylarda savaşın çizgisi ve insanlar ön plana çıkıyor. Savaşın insanlık açısından trajedisi, sıradan insan yaşamlarının tezahürü aracılığıyla sunuluyor. Makale, yazarın savaşı daha geniş bir bağlamda iç çatışma, aidiyet ve yalnızlığın birleşimi olarak sunduğu sonucuna varıyor. Eserde iç çatışma, aidiyet, mensubiyet konusu incelenerek yazarın biyografisine atıfta bulunularak aralarındaki paralellikler belirtilmektedir. Bu açıdan bakıldığında eserde açıkça "Yazar Ben" seçilmiştir. Eserde okuyucuya aktarılmak istenen her türlü fikir sembolizm kullanılarak aktarılmıştır. Bu, yazarın ana üslup özelliğidir. Makalede ayrıca konunun günümüzle bağlantısı da tanımlanıyor. Makalede yalnız hissetmenin temelinde sevgi eksikliğinin yattığı sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla ailesini tanımayan, aile sevgisinin ne olduğunu bilmeyen biri kendi arayışına girer. Bu arayışta sık sık kaybolur. Tek kelimeyle yazarın sunduğu konu, taşıdığı anlam ve fikir yüküyle renklidir.

Anahtar kelimeler: içsel çatişma, aidlik, yalnizlik

Abstract

In the article, issues such as internal conflict, loneliness and belonging are brought to the level of analysis in the work "The Moon and the Bonfires" by the 20th century Italian writer Cesare Pavese. The analysis is based on revealing the unique aspects and mental states of the characters in the novel. In the events that took place in Italy after the Second World War, the line of war and people come to the fore. The human tragedy of war is presented through the manifestation of ordinary human lives. The article concludes that the author presents the war in a broader context as a combination of internal conflict, belonging and loneliness. In the work, the issues of internal conflict, belonging and membership are examined and the parallels between them are stated by referring to the author's biography. From this perspective, "Author I" is clearly chosen in the work. All kinds of ideas that are intended to be conveyed to the reader in the work are conveyed using symbolism. This is the main stylistic feature of the author. The article also describes the relevance of the subject to today. The article concludes that lack of love lies at the root of feeling lonely. Therefore, someone who does not know his family and does not know what family love is, begins his own search. He often gets lost in this search. In a word, the subject presented by the author is colorful with the meaning and burden of ideas it carries.
Keywords: internal conflict, belonging, loneliness

GİRİŞ

İtaliya ədəbiyyatında yeni realizm hərəkatı 20-ci əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində baş verən ictimai və mədəni dəyişikliklərə cavab olaraq meydana çıxdı. Yeni realizm yazıçıları immiqrasiya, qloballaşma, iqtisadi bərabərsizlik, urbanizasiya və sosial ədalətsizlik kimi mövzuları əsərlərinə gətirir, İtaliya həyatını ideallaşdıran təsvirlərindən qaçırdılar. Onlar tez-tez real həyat hadisələrindən, insanlardan və şəraitdən ilham alaraq reallıqları yeni bir üslubla təqdim etməyə çalışırdılar.

Bu hərəkat müasir İtaliyanın müxtəlif səslərini və perspektivlərini cəsarətli əsərlərlə oxuculara təqdim edərək onları cəmiyyət və bəşəriyyət haqqında narahat həqiqətlərlə üzləşməyə çağırırdı. Çezare Paveze birbaşa olaraq yeni realizm hərəkatı yazıçıları arasında təqdim olunmasa da, onun İtaliya ədəbiyyatına, xüsusən də İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə təsirini qiymətləndirməmək olmaz. Çezare Paveze yadlaşma, ekzistensializm və insanın daxili aləmini – təkliyini, kimsəsizliyini tədqiq edən introspektiv və psixoloji cəhətdən dərin əsərləri ilə onu da bu cərəyanın qurucusu (Merve, 2023) kimi dəyərləndirmək olar.

ÇEZARE PAVEZENİN MÜRACİƏT ETDİYİ MÖVZULAR.

Çezare Pavezenin müraciət etdiyi mövzularda tez-tez müharibədən sonrakı İtaliyada həyatın sərt reallıqları öz əksini tapırdı. Onun "Ay və tonqallar" ("La luna e i falò") və "Təpədəki ev" ("La casa in collina") kimi əsərləri İtaliya cəmiyyətinin iç üzünü, insanların daxili mübarizəsini açıq şəkildə təqdim edir.

Çezare Paveze yaradıcılığında İtaliya gerçəkliklərini müasir mövzular kontekstində təqdim edirdi ki, bu da sonrakı nəsil İtaliya yazıçıları üçün münbit zəmin yaradırdı. Onun psixoloji dərinliyə, sosial tənqidə vurğu etməsi yeni realizm hərəkatını səciyyələndirən realizm ruhu ilə səsləşirdi.

Çezare Paveze romanları, şeirləri və esseləri ilə tanınır. Onun məşhur əsərləri kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonra doğma şəhərinə qayıdan bir gəncin hekayəsindən bəhs edən, şəxsiyyət, yaddaş və məna axtarışı mövzularını toxunduğu "Təpədəki ev" (La casa in collina), fəlsəfi dialoqlar toplusu olan, mifologiya, tarix və insan mövzularını əhatə edən "Leuco ilə dialoqlar" (Dialoghi con Leuco), münasibətlərin, istəklərin və zamanın gedişatının mürəkkəbliyini əks etdirən "Sahil" (La spiaggia), Amerikada illər keçirdikdən sonra doğma kəndinə qayıdan qəhrəmanın iç dünyasının təsvir edildiyi "Ay və tonqallar" (La luna e i falò)ın adlarını çəkə bilərik.

Onun yaradıcılığının ana xəttini ekzistensial mövzular, kənd həyatı, tarix və yaddaş, təklik və s. təşkil edir.

ÇEZARE PAVEZENİN "AY VƏ TONQALLAR" ƏSƏRİ.

"Ay və tonqallar" Pavezenin ən məşhur əsərlərindən biridir. Bu əsərdə “yazıçı məni” aparıcıdır. Təsadüfi deyil ki, yazıçı onu “ən güclü əsərim” (Pavese, 2017:450) adlandırıb. Əsərdə ay və tonqal rəmzi mənada işlənmişdir. Ay sirli və cəlbedici bir simvol kimi, tonqallar isə insanın daxili istəklərinin və həvəsinin ifadəsi kimi təqdim edilir. Yazıçı günlüyündə əsərin janrını “simvolik gerçəklik” adlandırıb (Pavese, 2017: 453). Əsərin dili sadə və aydın olsa da, onun alt qatında emosional dərinlik və fəlsəfi fikirlər vardır. Paveze obrazların daxili aləmlərini araşdırarkən oxucunu da düşündürür. Bu əsərdə Çezare Pavezenin insan varlığını sorğulayan, onun mürəkkəbliyini dərk edən və bununla bağlı bütün dilemmaları təqdim və təsvir etmə gücündə olan bir ədib olduğunun şahidi oluruq.

Əsər 1950-ci ildə nəşr olunmuşdur. Yazıçı əsərin sujet xəttini Amerikadan vətəninə qayıdan adı açıqlanmayan bir kişinin İkinci Dünya müharibəsindən sonra uşaqlığının keçdiyi kəndinə yenidən baş çəkməsi üzərində qurur. Əsərdə keçmişin nostalji həsrəti ilə dövrün sərt reallıqları arasında qalan qəhrəman geri qayıdarkən həm geridə qoyub getdiyi cəmiyyətdən, həm də qarşılaşdığı müasir dünyadan uzaqlaşır. Paveze köhnə ənənələrin yeni ideologiyalarla toqquşduğu və müharibənin yaralarının hələ də qaldığı müharibədən sonrakı İtaliyanın təsvirini

verməklə yaddaş və yadlaşmaq konsepsiyasını təqdim edir. Əsərin mərkəzində yaddaş və onun etibarsız təbiəti dayanır.

Paveze əsərdə keçmişi və yaşadığı dövrü məharətlə bir araya gətirir, yaddaşın zəifliyi haqqında reallıq və illüziya arasındakı sərhədləri təsvir edir. Baş qəhrəmanın şəxsi səyahətinin fonunda müharibənin kollektiv travması təsvir edilir. Canlı şəkildə yaradılmış obrazlar itki və məyusluq hissi çəkirlər. Bunun səbəbi onları var edən dəyərlərin aşınması nəticəsində yaranan problemlərlə üzləşmələridir.

"Ay və tonqallar" əsərində gözəllik və vəhşilik yan-yana mövcuddur. Həm bayramın, həm də məhvin simvolu olan tonqallar insan təbiətinin mürəkkəbliyinə və həyatın faniliyinə işıq saçır. Məhz buna görə də "Ay və tonqallar" ilk nəşr olunduğu gün kimi aktualdır.

Əsərdə Amerikadan İtaliyanın Piemont bölgəsindəki uşaqlıq kəndinə qayıdan kişi "Anguilla" ləqəbi daşıyır. Bu ləqəbin özü belə simvolik məna daşıyır (Koran, 2022: 363) Anguilla keçmişi ilə yenidən əlaqə qurarkən, o, dərin təcrid və yadlaşma hissi ilə mübarizə aparır. Anguillanın tənhalığının əsas mənbələrindən biri onun kənddəki "yad" statusudur. Qəhrəman kökləri cəmiyyətdə olmasına baxmayaraq, xaricdə keçirdiyi vaxtlar onu uşaqlığına qarşı yadlaşdırmış kimi hiss edir. Bu hiss onu həyatın ritminə tam inteqrasiya oluna bilməməsi ilə nəticələnir ki, bu da onun introvert təbiəti ilə ahəng yaradır.

"AY VƏ TONQALLAR"DA YALNIZLIQ PROBLEMİ.

Bundan əlavə, Paveze qəhrəmanın təkliyini və ekzistensial həsrətini simvollaşdırmaq üçün roman boyu ay motivindən istifadə edir. Ay uzaq və eterik varlığı ilə Anguillanın tənhalığını daim xatırladır, mənzərəyə unudulmaz parıltı verir və tənhalıq hisslərini vurğulayır. Nəhayət, "Ay və tonqallar" əsərində tənhalığın insan psixikasına dərin təsiri, onun dünya haqqında təsəvvürləri formalaşdıran qüvvə kimi təsvir edir. Anguillanın səyahəti boyu Paveze oxucuları tənhalığın təbiəti və onun insan təcrübəsindəki əhəmiyyəti haqqında düşünməyə dəvət edir:

"Arzum çin olmadı. Budur, qayıtmışam, burdayam, varlıyam. "Anjelo" mehmanxanasında yaşayıram, Kavalerlə söhbət edirəm. Bəs mənə toxunacaq əllər, məni tanıyacaq gözlər, mənə hay verəcək səslər hanı? Onlar yoxdular. Onlar çoxdan yoxdular... Mən lap uzaqdan gəlmişəm – artıq bu evə məxsus deyildim, artıq balaca Çinto kimi də deyildim, dünya məni dəyişmişdi" (Çezare, 2015: 94).

Ümumiyyətlə, tənhalıq insanlar tərəfindən əhatə olunsa belə, başqalarından təcrid olunmuş və ya əlaqəsi kəsilmiş subyektiv hissdir. Bu, sosial təcrid, mənalı əlaqələrin olmaması və ya başqaları tərəfindən başa düşülməməsi və ya qiymətləndirilməməsi səbəbindən baş verə bilər. Yalnızlıq yalnız xarici amillərlə müəyyən edilmir; fərdlər dərin emosional əlaqələri yoxdursa və ya səhv başa düşüldüyünü hiss edirlərsə, hətta başqalarının yanında tənha hiss edə bilərlər. Yalnızlığın psixi sağlamlığa, özünə hörmətə və ümumi rifaha təsir edən əhəmiyyətli emosional və psixoloji təsirləri ola bilər. Əsərin qəhrəmanını da geniş yayılmış təklik və ekzistensial boşluq hissi təqib edir.

"AY VƏ TONQALLAR"DA DAXİLİ MÜNAQİŞƏ PROBLEMİ.

Çezare Paveze "Ay və tonqallar" əsərində daxili münaqişə və aidiyyət probleminə də toxunmuşdur. Daxili münaqişə, tənhalıq və aidiyyət hissi insan təcrübəsinin dərin tərəfləridir və hər biri fərdin düşüncələrinə, duyğularına və hərəkətlərinə müxtəlif yollarla təsir edir.

Bir şəxs öz daxilində əks arzular, inanclar və ya emosiyalar yaşadıqda daxili münaqişə yaranır. Bu münaqişə mənəvi dilemmalar, ziddiyyətli məqsədlər və ya şəxsiyyətlə mübarizə kimi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər.

"Və burda təkcə itkiyə, qurbanlara yanmırsan – burda bir gecənin içində iz belə qoymadan yoxluğa gömülən illərin acısını çəkirsən. Bəlkə də haqlı deyiləm, bəlkə beləsi daha yaxşıdı? Bəlkə hər şeyin tonqalda çırtıltıyla yanan quru ot kimi yanması yaxşıdı?" (Çezare, 2015: 174)

Daxili münaqişənin həlli çox vaxt introspeksiya, qərar qəbul etmə və bəzən güzəştə getməyi əhatə edir. Amerikada illər keçirdikdən sonra doğma kəndinə qayıdan baş qəhrəman roman boyu daxili münaqişə ilə boğuşur. O, keçmişlə bağlı xatirələrini qarşılaşdığı reallıqla uzlaşdırmaq üçün mübarizə aparır. Xaricdəki təcrübələri onu formalaşdırsa da, özünü uşaqlığının tanış mənzərələrindən və insanlarından qopmuş tapır. Bu daxili qarşıdurma müharibənin travması və yaxınlarının itkisi ilə daha da şiddətlənir, onun emosional səyahətinə mürəkkəblik qatları əlavə olunur.

"AY VƏ TONQALLAR"DA AİDLİK PROBLEMİ.

Mənsubluq sosial qruplar və ya icmalar daxilində bağlılıq, qəbul edilmiş və dəyərli hiss etmək üçün əsas insanın ehtiyacına aiddir. Bu həm qrupun bir hissəsi olmaq hissini, həm də başqaları tərəfindən başa düşülmək və təqdir edilmək hissini əhatə edir. Mənsubiyyət müxtəlif kontekstlərdə, məsələn, ailə, dostluq, mədəni və ya dini icmalar və ya iş yeri mühitlərində yaşana bilər. Güclü aidiyyət hissi təhlükəsizlik, özünə dəyər və məmnunluq hisslərinə kömək edə bilər, aidiyyətin olmaması isə yadlaşma, rədd edilmə və təklik hisslərinə səbəb ola bilər. Əsərdə aidlik problemi qəhrəmanın doğma kəndində ev və aidiyyət hissi tapmaq axtarışı vasitəsilə təqdim edilir:

"Yer üzünü aşağı-yuxarı gəzmişəm və hər yerdə yaxşı adamların olduğunu, harada doğulmaqlarından asılı olmayaraq, bir-birinə arxa durduqlarını bilirəm, amma bir yerdə qərar tutmamaqdan, sərgardan həyat tərzindən əvvəl-axır usanırsan, istəyirsən haradasa kök salasan, kəndinə, torpağına qarışasan, həyatının bir mənası olsun və növbəti baharın gəlişinəcən unudulmayasan" (Çezare, 2015: 6).

Qəhrəman torpağa, el-obaya dərin bağlılığına baxmayaraq, o, illərin uzaqlaşmasından, yoxluğunda kənddə baş verən dəyişikliklərdən özünü yad bir insan kimi hiss edir. O, həqiqətən hara aid olduğu və evin onun üçün nə demək olduğu sualları ilə boğuşarkən, mənsubiyyət axtarışı şəxsiyyət və məna axtarışı ilə iç-içə olur:

"Amma məgər qoz ağaclarını yerində tapa bilməyəcəyimi ağlımın ucundan keçirmişdim? əgər o, yerində yoxdursa, deməli, hər şeyin sonudu. Bu fikir məni o qədər məyus etdi ki, heç kəsi haylamadım, hətta sakitcə axan suya belə nəzər salmadım. Bax, elə həmin an burda doğulmamağın, burdakı qəbirlərdə doğmalarının nəşinin yatıb-yamadığını bilməməyin, bu yerlərdə qan qohumluğunun yoxluğunun, bu torpaqlara istənilən dəyişikliyin pərt etməyəcəyi qədər möhkəm kök salmağın necə bir duyğu olmasının fərqinə vardım" (Çezare, 2015: 9).

İnsanın həyatında bu üç cəhət çox vaxt bir-birinə qarışır. Məsələn, daxili qarşıdurma yaşayan biri başqalarından anlayış və ya dəstək olmadıqda, təklik hissini də artıra bilər. Əksinə, güclü aidiyyət hissi tənhalıq hisslərini azaltmağa kömək edə bilər və daxili münaqişə zamanı dəstək verə bilər. Bu dinamikanı başa düşmək və idarə etmək şəxsi inkişaf, emosional rifah və başqaları ilə mənalı əlaqələri gücləndirməklə mümkündür:

"İnsanı rahat buraxsan, ürəyini qabar edənləri əvvəl-axır özü bayıra püskürəcək" (Çezare, 2015: 29).

Ümumiyyətlə, "Ay və tonqallar" müharibədən sonrakı İtaliya kontekstində daxili münaqişə, mənsubiyyət və tənhalıq arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni araşdıran, insan duyğularının və təcrübəsinin mürəkkəbliyinin dərindən təqdim edildi bir əsərdir. Bu da əsərə dərinlik və rezonans verir.

NƏTİCƏ.

"Ay və tonqallar" Çezare Pavezenin daxili münaqişə, tənhalıq və aidlik mövzularını dərindən işlədiyi mühüm əsərlərindən biridir. Paveze romanında obrazların daxili aləmlərini dərindən açır, onların emosional mürəkkəbliyini və mənəvi konfliktlərini təsvir edir. Bu münaqişələr obrazların inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Sonda qeyd edək ki, "Ay və tonqallar" Pavezenin daxili konflikt mövzusunu ustalıqla idarə etdiyi və obrazların şəxsi inkişafı və sosial dəyişikliklərin təsirlərinin dərin portretini təqdim etdiyi bir əsərdir.

ƏDƏBİYYAT.

Çezare, Paveze. Ay ve tonqallar. Qanun nəşriyyatı, 2015, 222 s.
Koran, Oğuz. Cesare Pavesenin Ay ve Şenlik Ateşleri adlı romanının monomit reorisi bağlamında incelenmesi. İdil, 91 (2022 Mart): s. 361–367.

Merve, Türk. Cesare Pavese: Bir yazarın yaşama uğraşı… Söylenti dergisi. 13.03.2023. https://www.soylentidergi.com/cesare-pavese-bir-yazarin-yasama-ugrasi/

THE THEME OF LOVE IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE
BAHTİYAR VAHAPZADE`NİN SANATINDA AŞK KONUSU
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA MƏHƏBBƏT MÖVZUSU

HÜSEYNOVA PƏRİXANIM SOLTAN QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan, Bakı

Xülasə

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasında məhəbbət motivləri araşdırılır. “Gecələr uzanaydı”, “Hansımız yoxuq”, “Bir salama dəymədi”, “Heyf”, “Yağma yağış”, “Dedin”, “Bir mənəm, bir də sükut”, “Unutmaq istərəm”, “Biləsən” və s. şeirlərində eşq ünsürləri tədqiq edilir, vüsal, həsrət, ayrılıq, aşiqin hiss və duyğuları, həsbi-halı, düşüncələri təhlilə çəkilir.

Tədqiqatçı şairin lirik qəhrəmanını hiss və duyğuların tərənnümçüsü, ümumbəşəri dəyərlərin daşıyıcısı, eyni zamanda özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malik obraz kimi də səciyyələndirir.

Şairin məhəbbət şeirlərində fəlsəfi fikirləri də qabardılır. Tədqiqatçı öz rəy mülahizələrini sitatlar üzərində apararaq elmi cəhətdən əsaslandırır, polemikaya geniş yer verir.

Məqalədə müəllif ədibin şeir yaradıcılığında sevən qəlblər arasında etibar, vəfa, inam axtarışlarını diqqət önünə çəkir. Tədqiqatçı şairi qəlb aləmini vəsf edən şair kimi də səciyyələndirir.

Sənətkarın “Dedim-dedin” dördlüyündə dörd misrada fəlsəfi məna yaratdığını söyləyərək, şeirin məziyyətlərinə işıq salır.

Tədqiqatçı şairin eşqə verdiyi tərifi önə gətirərək klassiklərin eşqlə bağlı kəlamlarını xatırladır. Bu zaman Füzulinin, Xəqaninin yaradıcılığına, onların eşq fəlsəfəsinə müraciət olunur.Bəxtiyar Vahabzadənin eşq fəlsəfəsini araşdıraraq onu klassiklərlə qiyas edir.

Məqalədə həmçinin şairin Vətən, dil sevgisi önə gətirilir. Bəxtiyar Vahabzadə vətən, dil aşiqi kimi də tədqiqata cəlb olunur. Müəllif ədibin yetmişdən artıq şeir kitabında məhəbbət mövzusunun xüsusi yer aldığını diqqət mərkəzinə çəkir.

Şairin “Bir salama dəymədi”, “Heyf” şeirlərinin yazılma tarixinə nəzər salaraq ideya, məzmun, bədii baxımdan müqayisə edir. Müəllif şair haqqında tanınmış, nüfuzlu mütəfəkkirlərin fikirlərinə də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: *poetika, lirika, məhəbbət, eşq, sədaqət*

Abstract

The article examines the motives of love in Bakhtiyar Vahabzade's Lirika. "If the nights were long", "Which of us are not", "Don't rain", "You said". "I am one, and there is silence", "I want to forget". "You know" and other elements of love are explored in his poems, longing, separation, the lover's feelings and emotions, financial situation and thoughts are analyzed.

The researcher characterizes the poet's lyrical hero as a singer of feelings and emotions, a bearer of universal values, and at the same time as an image with unique characteristics.

Philosophical thoughts of the poet are also highlighted in his love poems. The researcher scientifically bases his opinions based on quotations and gives ample space to polemics.

In the article, the author draws attention to the search for trust, loyalty, and faith among loving hearts in the poet's creation. The researcher characterizes the poet as a poet who reveals the world of the heart.

That the artist created a philosophical meaning in four lines in the quatrain "Dedim-dedin". saying, sheds light on the merits of the poem.

The researcher brings to the fore the poet's definition of love and reminds the sayings of the classics about love. At this time, Fuzuli's and Khagani's creativity and their philosophy of love are addressed. Examining Bakhtiyar Vahabzadeh's philosophy of love, he compares him with the classics.

The article also highlights the poet's love for the Motherland and language. Bakhtiyar Vahabzade is involved in research as a lover of motherland and language. The author draws attention to the fact that the topic of love has a special place in the writer's more than seventy poetry books.

By taking a look at the history of the writing of the poet's poems "It was not worth a salute" he compares them from the point of view of idea, content, and art. The author draws attention to the opinions of well-known and influential thinkers about the poet.

Key words: *poetics, lyrics, love, love, loyalty*

GİRİŞ

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradığında məhəbbət mövzusu çoxşaxəlidir. Qadına sevgi, vətənə sevgi, dilə sevgi şairin istər poeziyasında, istərsə də publisistikasında geniş, bütöv və konkretdir. Bu sevgi parçalanmır. Bəxtitar Vahabzadə - aşiq, öz eşqinə sadiqdir. Təbii ki, şairin vətənə, dilə sevgisi fərdilikdən ümumiliyə, ümumilikdən isə ictimailəşərək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Sosiallaşır, siyasiləşir. Qadına məhəbbət isə şairin şəxsi lirik duyğularının ifadəsidir. Zatən, şairdə vurğunluq olmasa o əsl şair də ola bilməz. Olsa da onun şeiriyyəti duyğusuz, hissiz, insan mənəviyyatına təsir edəcək qədər qüdrəti də olmaz. Bəxtiyar şeiriyyəti "vurğun ovqatdan, vurğun mənəvi aləmdən" gəlir.

Bəxtiyar Vahabzadə yetmişdən artıq şeir kitabının müəllifidir. Bu kitablarda cəmlənən şeirlərin sırasında məhəbbət mövzusu xüsusi yer tutur. Bu şeirlər həm fəlsəfi məzmunu, həm də hiss və duyğuların tərənnümçüsü olan lirik qəhrəmanı ilə seçilir. Şairin lirik qəhrəmanı ümumbəşəri insani dəyərlərin daşıyıcısıdır. O, özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Lirik qəhrəmanın keçirdiyi hiss, həyəcan vüsal, ayrılıq, göz yaşları təbiidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin qadın sevgisinə həsr olunmuş məhəbbət mövzulu şeirlərində ("Sən güləndə", "Yağma yağış", "Gecələr uzanaydı", "Bir salama dəymədi", "Heyf", "Dedim-dedin", "Bir mənəm, bir də sükut" "Unutmaq istərəm", "Hansımız yoxuq", "Yaman darıxmışam", "Getsən, gəlsən", "Qısqanıram", "Verərdim", "Təslim", "Könüllü məhkum", "Sənə deyəsi" və s.) vüsal, həsrət, ayrılıq, aşiqin hiss və duyğuları, həsbi-halı, düşüncələri canlandırılır. Bu Bəxtiyar şeirinin sevgi, xoşbəxtlik axtarışları və ona qovuşmaq harayıdır. Onun sevgi şeirləri "Zamana və məkana sığmayan, müasir insanın mənəvi əzabları, könül çırpıntıları və ürək yanğısıdır".

ƏSAS

"Bir mənəm, bir də sükut" [1, səh. 5] şeirində gecə vaxtı məşuqəsinin yolunu gözləyən aşiqin keçirdiyi həyəcan, həsrət dolu duyğuları tərənnüm olunur. Hər yan qaranlıq, sanki insanlarla bərabər təbiət də yatıb. Yalnız oyaq qalan aşiq, bir də sükutdur ki, sanki o da aşiqə həmdəm, sirdaş olmuş, onunla birgə yarının yolunu gözləyir. Lakin səhər açılmaq üzrədir. Səhər bir azdan nuru ilə ətrafı işıqlandıracaq, amma hələ də yardan bir xəbər yox. Aşiqsə sükutla birgə intizarla, həsrətlə onun yolunu gözləyir:

Vaxt keçir, ay dolanır, indi doğar nurlu sabah,

Əqrəb əqrəblə görüşdü, yenə sən gəlmədin, ah!

Uyuyur indi həyat, göydə sükut, yerdə sükut,

Bir mənəm gözləyən həsrətlə səni, bir də sükut.

"Dedim, dedi" şeiri mükalimə şəklində qurulub. Şeir aşıq şeiri üslubundadır. Şeirin ideyasını inam, etibar təşkil edir. Burada iki obraz var: aşiq və məşuq. Sevgilisinin şıltaqlığına dözən aşiq, nigarına anlayış göstərərsə, nigarı da ona vəfalı, etibarlı olacağını əmin edir:

Dedim: "Gəl tərk eylə bu şıltaqlığı"

Dedin: "Mən oynağam kəpənək kimi"

Dedim: "Yuvan yoxmu?" – dedin: "Dünyanın

Döşündə bitərəm mən çiçək kimi."

Bu dördlükdə şair böyük bir fəlsəfi məna yaratmış, sevən qəlblər arasında etibar, vəfa, inam axtarmış və ona önəm vermişdir.

Görkəmli xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov əbəs yerə onun haqqında deməmişdir: "Sən şeirdə ecazsan. Öz ustadın Səməd Vurğun nəfəsisən, sən bizim Səmədin ən ləyaqətli şagirdisən... qoy onun şahin şöhrətli, qartal qanadlı şeiri Yer kürəsinin hər tərəfinə yayılsın" [5].

"Bir salama dəymədi" şeirində beş il yaşanmış hisslərin, duyğuların, həsrətin ağrı-acısı var. Şeirin məzmunundan aydın olur ki, şairin beşillik həyatı elə-belə ötməyib. Həsrətdən qəlbin gözlərdən axıtdığı "qanlı sellər" nakam sevgidən eşq nəğmələri söyləyir.

Şeirin qələmə alınmasının maraqlı bir tarixçəsi var. Deyilənə görə, şair tələbəlik illərində bir qızla dərin məhəbbət yaşamışdır. Həmin qız başqa bir fakültədə əcnəbi dil üzrə təhsil alırmış. O, institutu bitirdikdən sonra təyinatını başqa ölkəyə alır. Bəxtiyar Vahabzadə bu təyinata etiraz edir, ona "getmə" deyir. Lakin həmin tələbə qız şairi dinləməmişdir. Bu üzdən də onların arasında əbədi ayrılıq yaşanmışdır. Şair başqa biri ilə evlənmiş, tələbə qız isə ömrünün sonuna kimi ailə həyatı qurmamışdır. Bir gün onlar təsadüf nəticəsində şəhərdə üz-üzə gəlirlər. Şair ona salam verir, xanım isə nəinki onun salamını almır, heç üzünə belə baxmır.

Heç üzümə baxmadan yanımdan necə keçdin?

Sən eşqin salamını qorxuyamı dəyişdin?

Yoxsa sən öz əhdinə, ilqarına ağ oldun?

O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun?

Şirin gülüşlərimiz, acı fəğanlarımız

Bir salama dəymədi?

Şair sevgilisini etinasızlıqda, vəfasızlıqda, əhdini pozmaqda qınayır. Lakin sonda gec də olsa

səhvini başa düşür. Anlayır ki, günahkar özüdür. Qızın qəlbinə elə dəyib ki, onu bağışlamaq mümkün deyil. Artıq onu çoxdan itirib. Sonası əlçatmaz bir çiçəyə dönən aşiq ah-fəğan edir:

Qop ey tufan, əs ey yel! xəzan olum, tökülüm....

Getdin, dalınca baxdım, can ayrıldı canımdan,

Sən necə etinasız ötə bildin yanımdan?

Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, gülüm.

Sənin qəlbin əsmədi?

Arxana da baxmadın.

Niyə sənin yolunu məhəbbətin kəsmədi?

Qazancımız de, bumu?

Deyilməmiş o salam əlvidamız oldumu?

Sən mənə zülm eylədin, mənə zülm yaraşır.

Bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır.

Qız isə şairin vəfasızlığından incimiş, qəlbi qırılmış, küsmüş, təsadüfi görüşdən də sevinməmiş, salamı almamaqda eşqinə yas tutduğunu,ona münasibətini bildirmişdir.

“Heyf ki, “Bir salama dəymədi” şeirləri ayrı-ayrı zamanlarda yazılmasaydı, hər iki şeirin məzmunundan çıxış edərək belə nəticəyə gələrdik ki,” Heyf ki” “Bir salama dəymədi”nin ardıdır.

“Heyf, o alovlu ötən çağlara” deyən, şair sevgilisi ilə keçirdiyi o günləri xatırlayaraq dərin kədər hissi ilə bir daha onların yaşanmayacağına heyfslənir:

Heyf o gözlərə, o baxışlara,

Özgə birisinə baxacaq həmən

Heyf o ilahi qövsi qaşlara,

Sınacaq kədərli düşüncələrdən.

Heyf gülə bənzər o dodaqlara

Özgə bir dodağa toxunacaqdır.

Şair bir tərəfdən sevgilisini əğyara qısqanır. Digər tərəfdən isə sevgilisinin onu unutmayacağına, daim onu düşünəcəyinə, anacağına, bu düşüncələrdən alnına qırışlar düşəcəyinə, “ilahi, qövsi-qaşların” sınacağına heyfslənir. Sonu əbədi ayrılıq olan bu nakam eşqdə də yenə özünü güahkar bilir. Sevgilisinin də, özünün də yaşadıqlarına, çəkdikləri möhnətə də, yaşadıqları xoş anlara da heyfslənir. Özünü günahkar bilərək məhəbbətlərini qoruya bilmədiyinə, səadətini əlindən başqa birisinə-əğyara verdiyinə təəssüflənir.

“Unutmaq istərəm”də ayrılıqdan keçirdiyi hiss və duyğularını qələmə alır. Ayrılığın acı şərbətini o da içmiş, eşqin əzablarından o da keçmişdir. Ötənləri fikrindən, xəyalından uzaqlaşdırsa da, lakin qəlbindən çıxara bilmir. Çünki qəlbən aşiq olmuşdur. Real sevgi, həqiqi məhəbbət unudulmur. Unut desə də qəlbə hökm edə bilmir. Aşiqin qəlbə qəzəbi sərhədləri aşıb keçsə də faydasızdır. Eşq elə bir hissdir ki, onun da “ağlını, iradəsini, səbrini” əlindən almış, əsiri etmişdir.

Eşqimin odunu söndürə bilmir.

Qəzəbim sel kimi əsib daşsa da

Eşqin əlində əsir qalan böyük Füzuli demişdir: "Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?" Nizami, Füzuli tərifində: "Eşq imiş hər nə var aləmdə". "Elm bir qilü qal imiş ancaq".

Bəxtiyar isə eşqə belə tərif verir:

Bu elə qayğı ki, bu elə qəm ki,

Azdırar yüz illik yolundan səni...

Eşqin yolu qəmli bir karvandır. Burada səbr, iradə, əql acizdir. Böyük şair Xəqani bu yolda sevincin, şad günün olmadığını deyir:

Yazıqlar, vay o qəlbi yanmış aşiqlərə ki,

Bir nəfəs çəkməmişdir qeyri-sənin havandan

Onun görən olmadı şad gününü bir əsla

Sevinc yeli əsmədi dalısınca heç zaman.

Bəxtiyara görə eşq elə bir od-alovdur ki, o həm həsrətdən üzər, yandırar, həm də ayrılıqdan könül evini viran qoyar: Dedin: "Yordu məni bu üzüntülər, dünya dağılmaz ki, ayrılsaq əgər." Dedim:-"Yox! Dağılmaz, dünyaya nə var, könül dünyamızsa viranə qalar." Şairin fəlsəfəsində dünyaya nə var ki, o qədər ayrılıqlar salıb, könülləri viran qoyub. Aşiq sevgilisinə məsləhət görür ki, gəl biz fələyin oyununa uyub ayrılmayaq, əgər biz ayrılsaq bu eşqlə dolu qəlbimiz viran qalacaq. Könül aləminin eşqsiz mənasızlığını ifadə edərək eşqə önəm vermiş, qəlb evinin gözəlliyini eşqdə axtarmışdır. Burada şair fəlsəfi fikrini təlqin edir, dünyanın vəfasızlığından şikayətlənir.

Şair sevginin gözəl hiss olduğunu, sevənlərin məhəbbətdən gözəlləşdiyini, bu gözəlliyin sevənlərin bir-birinə olan eşq dolu baxışlarından gəldiyini tərənnüm edir: "Əgər sənə baxmasaydım, sən də belə görünməzdin". Xalq arasında belə bir kəlam var: "Sevən gözəlləşər". Bu baxışında, duruşunda dəyişiklik olan gənc oğlana, qıza söylənər. Bəxtiyar Vahabzadə də xalq kəlamlarından yaradıcılığının bütün janrlarında faydalanmışdır. Şair burada həmçinin gözəlliyi gözəl baxan gözlərdə axtarmış, hər nəyə necə baxarsan, o cür də görərsən fəlsəfi fikri "Sən Leyliyə Məcnunun gözü ilə bax "-el arasında dolaşan deyimi xatırladır.

"Neçə yol vəd verib əhdə vəfa qılmadı yar"-deyən şair sevgilisini əhdə vəfasızlıqda qınayır. "Yağma yağış" şeiri intizar, narahatçılıq, həyəcan, sevinc dolu şeiriyyətdir. Bəstələnməmiş hazır, həzin nəğmədir. Görüşə tələsən gənci buludların dolub –boşalması, "naxış-naxış" yağan yağış qorxuya salır. Axı görüşünə tələsdiyi göy çəməndə onu gözləyən biri var. Göylərdən "ürəyini" boşaltmamasını, yağışdan yağmamasını, onu islatmamasını, sevincinə kədər, zəhər qatmamasını minnət edir. Sonra da yağışın onu qorxutmadığını, yağsa da görüşə gedəcəyini, ürəyini açacağını, bütöv olan eşqinin çətirə dönüb onları yağışdan qoruyacağını söyləyir:

Yağsan da mən gedəcəyəm,

Görüşəndə yağışda biz.

Üstümüzə açılacaq,

Çətir kimi öz eşqimiz.

Bəxtiyar üçün sevgi nədir? Sevdiyin qadının səni duyması, baxışından anlaması Uzaq məsafədən gəlişindən, ayaq səsindən tanıması. Bu kişinin sevdiyi qadından gözlədiyi real məhəbbətdir. Əgər sevdiyi qadında axtardığı birgə xoşbəxt həyatı varsa, sevgi realdırsa, həqiqətən də sevən qadın onu duyacaq:

Baxışdan söz götür, söz anla sözdən,

Həssas ol,sevgilim,ömrün boyu sən.

Yüz yox, min ayaq səsinin içində onun ayaq səslərini seçəcək. "Əgər sevirsənsə ayaq səsimdən, gərək biləsən ki, Bəxtiyar gəlir". Bu ayaq səsi istər yaxından gəlsin, ya uzaqdan.

Fikrət Qoca şairin şeirdəki lirik duyğuları haqqında yazır: "Qadını elə bir ülvi məhəbbətlə səsləyir ki, ayaq səsindən də sevgilisini tanısın. Maşın, tramvay, traktor, təyyarə, bir-birindən vahiməli silah səsləri arasında məhəbbət yaşayır. Öz məhəbbətini ayaq səsindən tanıya bilən gözəl yaşayır. İnsan ülviləşir, yüksəlir, tərəqqi adlanan bir vahiməli, vahiməsiz texnikanın başı üstündə dan yeri kimi gözəl insan öz məhəbbəti ilə dayanır". Şairin qadına münasibətində həm də Azərbaycan kişisinin xarakterik obrazı var [4, səh.49].

"Eşq hissiymiş Bəxtiyar Vahabzadə lirikasının fərdiliyi və fərqliliyi elə bundadır. Heç nə ötəri deyil, tamdır, dolğundur, daxilən yaşanmış poetik ovqatın təzahürləridir" [4, səh.11].

Şair aşiqdir : "Təkcə buna öyünürəm, ana dilim, ömrüm boyu eşqin ilə yandı sinəm", " Vətəni sevməkdir, vətəni sevmək, şairin ən böyük vəzifəsi də".

Hər bir söz sənətkarının əsas vəsaiti dildir. Ana dilinin incəliklərini bilməyən nə qədər istedadlı olsa da, iç dünyasına bağlansa da, eşq oduna yanıb külə dönsə də əsl sənət nümunəsi yaratmaqdan məhrumdur. B.Vahabzadə əlinə qələm alıb yazmağa başladığı andan bu həqiqəti dərk etmiş və vətən sevgisi ana dilinin qorunması ilə mübarizə zəminində daha da şiddətlənmişdir. Özünü şair kimi təsdiqləməyə çalışdığı çağlarda yüksək dairələrdə ana dilinin arxa plana keçirildiyini, dövlət sənədlərinin rus dilində aparılmasını, paytaxtda milli məktəblərin çoxunun beynəlmiləlləşdirilməsini görüb həm dolayı şəkildə poetik əsərlərində, həm də publisistik məqalələrində hamını ayıqlığa, sayıqlığa səsləmişdir. Sovet dönəmində açıq-aşkar rus dilinin tədris və idarəçilikdəki hegemonluğuna, şəbəkələrinin günü-gündən daha da genişləndirilməsinə qarşı çıxmaq imperiyanın məngənəsinə düşmək idi. B.Vahabzadə hələ onda kommunistləri öz silahları ilə vurmağın yolunu tapmışdı. Sovet dövlətinin banisi B.İ.Leninin fikirlərinə və imperiyanın ən ali qanunlar toplusuna söykənərək respublikanın siyasi rəhbərliyini haqqa qaytarmağa təşəbbüs göstərərək anlatmaq istəyirdi ki, Rusiyanın kommunistləri qardaş xalqların haqqını yeməklə tarixi ənənələrə malik mədəni xalqı - rusları alçaldır, Puşkini, Dostoyevskini, Tolstoyu utandırırlar.

Publisistik yazılarındakı üsyankar fikirlərini ona görə qulaqardına vururdular ki, qələmini iti qılınca çevirən B.Vahabzadə V.İ.Leninin kəlamlarından özünə qalxan tutaraq göstərirdi ki: "Müxtəlif millətlərin azad və mehribancasına birgə yaşaya bilməsi üçün... tam demokratizm olmalıdır. Heç bir millət üçün, heç bir dil üçün gərək heç bir imtiyaz olmasın! Azlıq təşkil edən millətlərə qarşı azacıq da olsa, təzyiqə, azacıq da olsa ədalətsizliyə gərək yol verilməsin!"

Şair "Komsomolskaya pravda" qəzetinin 1988-ci il 16 yanvar tarixli nömrəsində xüsusi müxbir S.Romanyukun "Arqumentlər olmadan" adlı məqaləsini oxuyub bərk təəccüblənir. Məqalədə göstərilirdi ki, Qırğızıstanda "Əmək kollektivində vətənpərvərlik tərbiyəsi və milli tərbiyə" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransı keçirilir. Çingiz Aytmatov çıxışında milli dildə uşaq bağçalarının və məktəblərin açılması, qırğızlar tərəfindən rus və qırğız dillərinin öyrənilməsi məsələlərinə dair A.Tokombayevlə polemikaya girir və qırğız dilinin gərəksiz hala düşməsinə etiraz səsini ucaldır. Onun bu mühüm, ağrılı məsələyə tənqidi münasibəti S.Romanyuku özündən çıxardır. Müxbir yazır: "...Ç.Aytmatov həmin konfransın tribunasından bildirir ki, bu iş (qeyri-qırğızlar üçün qırğız dili dərsləri) lüzumsuzdur və acı istehza ilə soruşur: "Əgər qırğızlar öz dillərini bilməsələr, görəsən, qırğız dilini öyrənən ruslar bu dildə kimlə danışacaqlar?" B.Vahabzadə "Komsomolskaya pravda" qəzetinə məktubla müraciət edir və S.Romanyukun qırğız millətinin düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti siyasiləşdirməsinin əleyhinə

çıxaraq deyir: "Görəsən, S.Romanyuka niyə elə gəlir ki, bu sözlərin arxasında məhz milli məhdudiyyət və milli təkəbbür gizlənir? Məgər ana dilinə, doğma mədəniyyətə məhəbbət, onların inkişaf etdirilməsinə qayğı, ana dilində uşaq bağçaları və məktəblərin olmasını istəmək hər bir xalqın ən adi hüququ deyilmi? Məgər hər bir azad xalqın bu adi, elementar hüququ tələb etməsi milli məhdudiyyət və təkəbbürmü deməkdir? Axı, S.Romanyuk bir qədər əvvəl, həmin qəzetin 1987-ci il 29 noyabr tarixli nömrəsində belə bir fakt gətirmişdi ki, Qırğızıstanın paytaxtı Frunzedə (indiki Bişkekdə) qırğız dilində cəmi bir məktəb var! Bəs, görəsən, bu faciəli fakt niyə "hörmətli" müxbiri narahat etmir! Axı, belə fakt hər hansı xarici ölkədə olsaydı, biz nə hay-küy qopardıq?!" B.Vahabzadənin yazısını oxuyan Ç.Aytmatov onun bədii yaradıcılığı ilə maraqlanmış, SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş əsərlərinin rusca nəşrinə ön söz yazmış və Bakıya şairin görüşünə gəlmişdir.

Ana dilini xalqın ruhu, mənəvi dünyası, psixologiyası, "yaradıcılıq taleyi" sayan B.Vahabzadəyə görə, insan ən dərin və ən incə hissələrini yalnız anasından öyrəndiyi, orta məktəbdə möhkəmləndirdiyi dil vasitəsilə ifadə edə bilir. Ancaq ana dili vasitəsi ilə hər kəs öz düşüncələrini, duyğularını və dünyanı necə dərk etdiyini başqalarına anlatmağa qadirdir – hökmünü verərək özü də şeirlərinin rəvanlığını, vüsətini, gücünü ondan almışdır. Sovet dönəmində qazanmaq istədiyi ən böyük uğur ana dilinin rəsmi dövlət idarələrində işlənməsinə nail olmaq idi. Təsadüfi deyil ki, 1989-cu ildə Azərnəşrin hüquq elmləri doktoru M.Cəfərquliyevin rus dilində buraxdığı "Məhkəmə icraatında milli dil problemləri" adlı kitabını böyük sevinclə qarşılamışdı. Şair dərhal müəllifə zəng çalıb kitabın ana dilində də buraxılmasını arzu etdiyini bildirmiş, mətbuatdakı yazısında isə uğurlarından söz açaraq onu yüksək dəyərləndirmişdir.

Xalqın gələcəyinə inamını itirənlərin mühüm dövlət postlarında yüksək vəzifələr tutmasını görəndə ədib qəzəbini gizlətmir, havaya görə işlərini quranların azərbaycanlıların namus və qeyrəti sayılan Ana dilini hər zaman istənilən dilə dəyişəcəyinə şübhə etmir və belələrinin maskalarını yırtaraq tövsiyə edir ki, başqa dillərdə bülbül kimi ötüb öz soydaşlarının taleyindən narahatlıq keçirməsinlər, dərdə düşməsinlər, millətinin sabahının işıqlı olacağına əmindir, böyük Füzuliləri, Sabirləri və Üzeyir bəyləri yaradan azərbaycan türklərinin gələcəyinə də, onun dilinə və mədəniyyətinə də inamı hədsizdir. Vətən, Ana dili problemlərindən danışanda sözünü havaya ötürmür, üzünü konkret insanlara tutur, öz baltalarımızın imtiyazlarının əllərindən alınmasına çalışaraq onları susmağa, irəliyə doğru atılan addımlarda badalaq gəlməməyə, uğurlarımızın qarşısına kötük atmamağa çağırırdı: "Siz hələ ən adi bir həqiqəti bilmirsiniz ki, Ana dili vaxta görə seçilməməli, Ana dili olduğuna görə bütün dillərdən seçilməli və sevilməlidir. Vətəni də gözəl və səfalı olduğuna görə sevmirlər. Yalnız Vətən olduğuna görə sevirlər."

90-cı illərdə qaldırdığı problemlərə tərəfdaşlarının meydana gəldiyini görən B.Vahabzadənin gələcəyə inamı daha da artırdı. Ə.Tahirzadənin "Ana dili və azadlıq" (19 iyul, 1991-ci) məqaləsində ("Azadlaq" qəzetinin redaktoruna ünvanladığı "Su başdan bulanar" açıq məktubunda dərc olunub) "quşu gözündən vurması", şairin 40 ilə yaxın bir müddətdə həm şeirlərində, həm də məqalələrində dediklərini əyani faktlarla daha da dərinləşdirməsi qəlbini riqqətə gətirirdi. Ə.Tahirzadənin: "...Gürcü, erməni, yaxud eston hakim mafiyası son anda öz millətinin mənafeyini satmağa razı olmur. Çünki ana dili ilə birgə onun təfəkkürünə hopmuş "milli mənafe" duyğusu buna yol vermir. Ancaq daha çox öz əməkçi xalqının hesabına (başlıca olaraq rüşvətlə) dövlətlənmiş və hakimiyyətə çıxmış "Şərq" mafiyası (Azərbaycan, özbək, türkmən, və s.) isə son anda bu sərvəti və hakimiyyəti itirməmək xatirinə "əslində, heç bir mənəvi tellə bağlanmadığı xalqına asanlıqla dönüklük edir..." – fikrlərinin ürəyindən xəbər verdiyini vurğulamaqla kifayətlənmir, Azərbaycanda hökmən rus dilini bilən, Moskvanın mənafeyini qoruyan şəxslərin irəli çəkilməsini bizim faciələrimizin başladığı nöqtə sayır. Bu

səbəbdən də nə qədər qərar və fərmanlar verilsə də, respublikamızda ana dilinin dövlət statusu qazanmamasını, yenə köhnə hamamda köhnə tasların qaldığını, dəyirmanın öz bildiyini elədiyini, çaxçaxla millətin başını ağrıtdığını ürək ağrısı ilə xatırladır. Başqa xalqların eyni durumda öndə gedənlərin tamamilə özgə tərzdə fəaliyyət göstərdiklərini vurğulayaraq bizimkilərin ibrətlənməsini istəyir. Hələ durğunluq dövründə belə Baltik respublikalarında, Gürcüstan və Ermənistanda ana dili dövlət idarələrində işləndiyi halda Azərbaycanda yenidənqurmadan sonra da bu qədər qərar və fərmanlar verilməsinə baxmayaraq, elə əvvəlki vəziyyətin davam etməsinə yanıb-yaxılırdı.

Lakin müstəqillik əldə edilən kimi bir il keçməmiş vəziyyət tamamilə dəyişir. Rus dilini cani-dildən müdafiə edənlər kəkələyə-kəkələyə Ana dilində danışmağa başlayır, övladlarını rus məktəblərindən çıxardıb Azərbaycan məktəblərinə qoyurlar. Demə, B.Vahabzadənin on illər boyu döyülüb-söyülərək qaldırdığı problemin həlli belə asan imiş. Əslində rus dilli "bülbüllər"imizin qarnının azarı başqa imiş. Şair "Ana dili – Dövlət dili" məqaləsində Tünzalə Qasımovanın "Azadlıq" qəzetinin 18 dekabr 1992-ci il sayında dərc olunan "Zəka axınını necə azaltmaq olar?" məqaləsində qaldırdığı məsələyə kəskin cavabında şəraiti düzgün dəyərləndirərək yazırdı ki, "Necə yəni, özün bu millətə mənsub olasan, bu millətin çörəyini yeyib, bu Vətənin suyunu içəsən, amma onun dilini bilməyəsən? Axı, sən xalqın dilini bilmirsənsə, demək, millətinin ruhuna, mənəviyyatına, tarixinə yadsan. Demək, bu millətə övlad deyilsən".

Onun publisistikasında hər şey açıq qoyulur, sözünü üzə vurmaqdan çəkinmir. "Gidi dünya"nın tərs-məzhəb işlərini əvvəllər də görüb heyrətlənmişdi. Dünən onu dil məsələsində qamçılayanlar, "Mənim övladım ana dilini bilməsə də olar" hökmü ilə rusca təhsilin daha vacib olduğunu sübut etməyə çalışanlar görən nə səbəbə tələm-tələsik övladlarını rus məktəblərindən çıxarıb Azərbaycan məktəblərinə verirlər? Bu suala şair sualla cavab verirdi: "Rus dilini ana dili hesab edən bu ziyalılar bəs niyə Rusiyaya qaçmırlar? Əgər səbəb dil məsələsidirsə, bu cənablar gərək Rusiyaya üz tutaydılar. Demək, Rusiyada xoş güzəran tapmayacaqlarını bildiklərindən onlar xoş güzəran arxasınca Türkiyəyə və Amerikaya gedirlər". Bəli, əsas məsələ onların vətənpərvər olub ana dilinə böyük məhəbbət bəsləmələri deyil, qazanc mənbələrinin Azərbaycanda, Türkiyədə, ABŞ-da olmasında imiş. Bu yerlərdə artıq rus dili iş görmək bacarığını itirdiyindən Ana dili yada düşüb.

Qabiliyyətinə və qələminə dərin hörmət bəslədiyi dilçi alim Musa Adilovun "Aydınlıq" qəzetində (30 yanvar, 1993) dərc etdirdiyi "İki dilin bir adı" məqaləsini oxuyub "Doğrudanmı, bu məqaləni dilçi yazmışdır?" - deyə təəccüb edir. Müəllif məqaləsində bizim dilimizi bir dil, türk dilini isə tamamilə başqa dil sayaraq belə nəticəyə gəlir ki, demə, Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna mənsub deyilmiş! Şair aksiomun müzakirə obyektinə çevrilməsinin gülünc hal olduğunu bildiyindən M.Adilovun mənasız fikri ilə mübahisəyə girişməkdən yan keçir. Dilçi-alimin ziddiyyətli qənaətləri ilə özünü tamam dolaşdırdığını isə diqqət mərkəzinə çəkməklə ulu bir xalqın soyuna, kökünə həqarət edənlərin maskasını yırtır. "Dünyanın hansı millətinin iki dili var? İki rus, iki ingilis, iki fransız, iki alman və s. dili varmı ki, türk dili də iki olsun? Bəlkə, müəllif ləhcələri nəzərdə tutur? Bəli, Amerikada yaşayan ingilislərin dili ilə İngiltərədə yaşayan ingilislərin dili arasında müəyyən ləhcə fərqi var. Amma ikisi də ingilis dilli adlanır. Eləcə də ərəb dili. Əlcəzair, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və s. ölkələrin hamısında müəyyən ləhcə fərqləri ilə danışılan dil ərəb dili adlanır. Lakin heç kəs bu dili Əlcəzair, İraq, yaxud Misir dili adlandırmır?"

Nədənsə, bu gün də "türk" sözü ermənilərlə bir sırada bəzi Azərbaycan sakinlərini də bərk təşvişə salır, gecələr yuxusuna haram qatır. Onların kökünün kimlərə bağlandığı ilə işimiz yoxdur. Lakin damarlarından türk qanı axanların özlərini ulu əcdadlarının adı ilə adlandırmalarından niyə qıcıqlandıqları qəribədir. Şair hələ 90-cı illərin başlanğıcında

M.Adilovun timsalında türklüyümüzə həqarətlə baxanları tənqid atəşinə tutaraq yazırdıki, müəllif dilimizi "Azərbaycan türkcəsi adlandırsaydı, onunla razılaşmaq olardı. Lakin o, bunu da qəbul etmək istəmir. Zorla boğazımıza yeridilən "Azərbaycan dili" istilahını müdafiə edir. "Aydınlıq" qəzetinin tərtibçisi, elə bil, qəsdən Adilovun "Dilimizin adı Azərbaycan dilidir" fikrini sübut etməyə çalışan məqaləsinin yanındaca (eyni səhifədə) bu fikri qətiyyətlə inkar edən Hamlet Əsgərsoylunun "Qatıq qara da ola bilər?" məqaləsini vermişdir. Görəsən, bunu tərtibçi qəsdən eləmiş, yoxsa, bu təsadüf Allahın işidir? Paradoksa baxın. Dilimizi "Azərbaycan dili" adlandıran dilçi professora Neft Akademiyasının müəllimi nə gözəl cavab verir: "Qatıq qara da ola bilərmi?" Adilov bəlkə soyadının sonundakı "ov"u da millətimiz üçün doğma hesab edir? Əgər dilçi-alim "ov"u da bizə doğma hesab edirsə, vay bizim halımıza!"

Beləliklə, B.Vahabzadənin dil sevgisi və onun uğrunda mübarizəsi həyatının əsas amalı, hərtərəfli yaradıcılığının mühüm mövzularından biridir. Özünü, kökünü yad təsirlərin yardımı ilə unutmasını xalqımızın ən böyük bəlası hesab edən şair şeirlərində olduğu vüsətlə publisistik yazılarında da xüsusi vurğulayırdı: "Bizim dilimizin türk dili olması, millətimizin də türk adlanması aksiomdur. Yəni, bunun sübuta ehtiyacı yoxdur". O, soydaşlarına kimliyini anlatmaq üçün yaşadığı tarixi hadisələrə üz tutub tutarlı misallar çəkirdi. Stalin-Səməd Vurğun qarşılaşması haqqındakı bir maqalə barədə yazırdı: "Səhv etmirəmsə, Stalinin 60 illiyi münasibətilə 30-40-cı illərdə bir kitab çıxmışdı. O kitab məndə son zamanlara qədər var idi. Orada Səməd Vurğunla Stalin arasında bir dialoq verilmişdi. Təxminən o dialoq belə idi: Stalin S.Vurğundan adını, familiyasını soruşur. O, Səməd Vəkilov deyir. Stalin cavabında deyir ki, sən Vəkilzadəsən. Sonra milliyyətini xəbər alır. S.Vurğun türkəm deyir. Stalin deyir, sən türk deyilsən, azərbaycanlısan. Millətimizin "azərbaycanlı" adlanması bu vaxtdan başlandı".

Milli məclisdə dövlət dili məsələsi müzakirə olunanda B.Vahabzadə digər türk xalqlarının (özbək, qazax, tatar, qırğız, başqırd və s.) mövcudluğunu düşünərək neçə illik mübarizəsinə nöqtə qoyacaq "millətimizin adını "Azərbaycan türkü", dilimizi isə "Azərbaycan türkcəsi" adlandırılması ilə bağlı qərarın çıxarılması" təklifini irəli sürmüşdü.

Ədəbiyyat

1. B.Vahabzadə. Lirika (1950-1960)
2. B.Vahabzadə. Əsərləri. Bakı, ADN-1990 XII cilddə, X cild, Bakı, Elm, 2009
3. İfrat Əliyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası. Bakı, Yazıçı, 1983
4. Bəxtiyaram mən, Bakı, Çaşıoğlu, 2016
5. "Azərbaycan" jurnalı, 1975 №10
6. "Azadlıq" qəzeti 19 iyul 1991, 18 dekabr 1992, 30 yanvar 1993
7. "Knijnoye obozreniye"qəzeti 1987, №4
8. "Komsomolskaya pravda" qəzeti 16 yanvar 1988
9. "Aydınlıq" qəzeti 8,30 yanvar 1993
10. "Azərbaycan" qəzeti 7 fevral 1993

ISSUES TO PAY ATTENTION WHILE TEACHING FUNCTION SUBJECT WITHIN THE COURSE OF MATHEMATICS IN THE HIGH SCHOOL

ORTA MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNDA "FUNKSİYA" MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ ZAMANI DİQQƏT EDİLMƏLİ MƏSƏLƏLƏR

AKHUNDOVA ELNARA BUKHSAY

Phd in Mathematics Azerbaijan State Pedagogical University, Guba Head teacher of the department of "Mathematics and Computer Science"

Summary

Function and its explanation/expression are important topics in the mathematics course of the high school. Special attention is required regarding a number of issues during the teaching process of this subject. Its methodically efficient to follow a certain scheme during the explanation process of the function and its types. It is required/necessary to draw attention of students to the analytical expression of the studied function,its properties and graph construction. Is is very important to know the general properties of the function to be able to build its graph.So, when we talk about general properties of the function that means whether it is odd or even, ascending or descending function, also if it is cyclical or non- cyclical, finite or infinite function, etc. It is also necessary to try to build graphs withthe graphcalculators when it is possible. It would help students to have a better understanding of the function related concepts. Various tasks related to the graphs' displacement should be given to students for their practice. It is important to form the skills of the presentation and reading of the graphic information during high school. The problems and examples that are solved by applying the properties of the function show its scientific and practical importance. Thus, all mentioned above show that it is important to pay attention to the number of points/issues during teaching process of the funcitons, whether it is elementary or transcendent.

Key words: *function, properties of the function, graph of the function, definition domain and the set of values ,linear function, square function, elementary function, transcendent function.*

Xülasə.*Orta məktəb riyaziyyat kursunda funksiya və onun tədrisi mühüm mövzulardandır.Bu mövzunun tədrisi zamanı bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.Funksiya və onun növlərinin öyrədilməsi zamanı müəyyən sxemə əməl olunması metodiki cəhətdən səmərəlidir. Şagirdlərin diqqətini öyrənilən funksiyanın analitik ifadəsinə, xassələrinə və qrafikinin qurulmasına cəlb etmək lazımdır. Funksiyanın qrafikini qurmaq üçün onun ümumi xassələrini bilmək çox vacibdir.Funksiyanın ümumi xassələri dedikdə onun tək və ya cütlüyü, artan və ya azalan olması, dövri və ya dövri olmaması, məhdud və ya qeyri-məhdud olması və s. başa düşülür. Mümkün olduqca qrafiklərin qrafkalkulyatorlarla da qurulmasına çalışmaq lazımdır.Bu zaman şagirdlər funksiya ilə bağlı anlayışları daha yaxşı dərk etmiş olurlar. Şagirdlərə qrafiklərin yerdəyişməsinə aid müxtəlif tapşırıqlar vermək lazımdır. Orta məktəbdə qrafik məlumatı oxuma və təqdimetmə bacarıqlarını da formalaşdırmaq lazımdır.Funksiyanın xassələrinin tətbiqi ilə həll olunan məsələ və misallar onun elmi- praktik əhəmiyyətini göstərir.İstər elementar, istərsə də transendent funksiyaların tədrisi zamanı bir sıra məsələlərə diqqət etmək lazımdır.*

Açar sözlər: *funksiya, funksiyanın xassələri, funksiyanın qrafiki, təyin oblastı və qiymətlər çoxluğu, xətti funksiya , kvadratik funksiya, elementar funksiya, transendent funksiya.*

Orta məktəb riyaziyyat kursunda funksiya və onun tədrisi mühüm mövzulardandır.Bu mövzunun tədrisi zamanı bir sıra məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.Funksiya və onın növlərinin öyrədilməsi zamanı müəyyən sxemə əməl olunması metodiki cəhətdən səmərəlidir. Orta məktəbdə konkret funksiyanı aşağıdakı metodiki sxem üzrə öyrətmək olar:

1) Öyrəniləcək funksiya ilə əlaqəsi olan məsələ və misalı araşdırmaq.Bu zaman şagirdləri bu funksiyanın öyrənilməsinin vacib olduğuna inandırmaq lazımdır.
2) Funksiyanın tərifini vermək və onu əvvəl öyrənilmiş funksiyalardan fərqləndirən mühüm xassələrini göstərmək;
3) Şagirdləri funksiyanın qrafiki ilə tanış etmək;
Şagirdlərin diqqətini öyrənilən funksiyanın analitik ifadəsi və xassələri ilə yanaşı qrafikinin qurulmasına da cəlb etmək lazımdır. Funksiyanın qrafikini qurmaq üçün onun ümumi xassələrini bilmək çox vacibdir.Funksiyanın ümumi xassələri dedikdə onun tək və ya cütlüyü, artan və ya azalan olması, dövri və ya dövri olmaması, məhdud və ya qeyri-məhdud olması və s. başa düşülür.Orta məktəbdə qrafik məlumatı oxuma və təqdimetmə bacarıqlarını da formalaşdırmaq lazımdır.
4) Funksiyanı araşdırmaq və əsas xassələrini (funksiyanın təyin oblastı və qiymətlər çoxluğunu, monotonluq aralıqlarını, işarəsinin sabit olduğu aralıqları, sıfırlarını, ekstremum nöqtələrini, dövriliyini, tək və ya cüt olmasını, məhdudluğunu , kəsilməzliyini və s.) göstərmək. Adətən natamam orta məktəbdə bu xassələr yalnız onun qrafiki əsasında müəyyən edilir.Bəzi xassələri (məsələn, tək-cütlüyü, artan-azalan olması və s.) isə həm də analitik üsulla əsaslandırmaq mümkün olur.
5) Funksiyanın xassələrinin tətbiqi ilə məsələ və misal həll etmək. Bu mərhələ əsas anlayışların və nəzəri müddəaların möhkəmləndirilməsi və uyğun bacarıq və vərdişlərin formalaşması mərhələsi də adlanır. Funksiyanın xassələrinin tətbiqi ilə həll olunan məsələ və misallar onun elmi- praktik əhəmiyyətini göstərir.

Natamam orta məktəbdə şagirdlər funksiyanın əsas xassələrini həm qrafik dildə, həm simvolik dildə, həm də nitq vasitələri ilə ifadə etməyi öyrənirlər.Sözsüz ki, bu bacarıqlar tədricən formalaşır.

Orta məktəb kursunda $y = ax + b$ xətti funksiyasının əsas xassələri aşağıdakı kimi şərh edilə bilər:

1. $y = ax + b$ funksiyasının təyin oblastı və qiymətlər çoxluğu bütün həqiqi ədədlər çoxluğudur, yəni $D(f) = (-\infty; +\infty)$, $E(f) = (-\infty; +\infty)$.

2. $y = ax + b$ funksiyası $a > 0$ olduqda artan funksiyadır, $a < 0$ olduqda isə azalan funksiyadır. Belə ki, $a > 0$ olduqda x dəyişəni 0-dan $+\infty -$ a qədər artdıqda $f(x)$ funksiyası b-dən $+\infty$-a qədər artır, x dəyişəni 0-dan $-\infty -$ a qədər azaldıqda isə $f(x)$ funksiyası b-dən $-\infty$-a qədər azalır. Beləliklə, $\forall x \in (-\infty; +\infty)$ üçün $x \uparrow$ olduqda $f(x) \uparrow$ olur, $x \downarrow$ olduqda isə $f(x)\downarrow$ olur, yəni $f(x)$ funksiyası $(-\infty; +\infty)$ çoxluğunda artandır.Eyni qayda ilə $a < 0$ $\forall x \in (-\infty; +\infty)$ üçün $x \downarrow$ olduqda $f(x) \uparrow$ olur, yəni $f(x)$ funksiyası $a < 0$ halında $(-\infty; +\infty)$ çoxluğunda azalandır.

3. $f(x) = ax + b$ funksiyasının qrafiki ordinat oxunu (0;b) nöqtəsində kəsən düz xəttdir. Həm də xətti funksiyanın qrafikinin koordinat müstəvisi üzərindəki vəziyyəti a və b sabitlərinin işarəsindən asılıdır. Əvvəlcə qrafikin vəziyyətinin b-dən asılılığı araşdırılır. $f(x) = ax + b$ düsturunda x=0 olduqda y=b alırıq. Deməli, verilmiş funksiyanın qrafiki a-nın ixtiyari qiymətində (0;b) nöqtəsindən keçir və OY oxundan uzunluğu b ədədinə bərabər parça ayırır. Ordinatın y=b qiyməti x=0 qiymətinə uyğun olduğundan b sabitinə başlanğıc ordinat da deyilir.Sonra qrafikin vəziyyətinin a-dan asılılığını araşdıraq. Göstərilir ki, a sabitindən

$f(x) = ax + b$ funksiyasının qrafikini OX oxu ilə əmələ gətirdiyi bucağın qiyməti asılıdır. Bəle ki, $a < 0$ olduqda qrafikin OX oxuna meyil bucağı iti bucaq, $a > 0$ olduqda isə bu bucaq 90^0-dən böyük olur. Bu bucağı α ilə işarə edək. Onda $a = \text{tg}\,\alpha$ olur və buna görə də a sabitinə $f(x) = ax + b$ funksiyasının qrafikinin bucaq əmsalı deyilir.

Orta məktəb riyaziyyat kursunda kvadratik funksiyanın isə aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırılması yaxşı nəticə verər:

1. $y = x^2$ və $y = ax^2$ funksiyasının qrafiklərinin müqayisəsi,
2. $y = x^2$ və $y = x^2+n$ funksiyasının qrafiklərinin müqayisəsi,
3. $y = x^2$ və $y = (x + m)^2$ funksiyasının qrafiklərinin müqayisəsi.

Mümkün olduqca qrafiklərin qrafkalkulyatorlarla da qurulmasına çalışmaq lazımdır.Bu zaman şagirdlər funksiya ilə bağlı anlayışları daha yaxşı dərk etmiş olurlar.Şagirdlərə qrafiklərin yerdəyişməsinə aid müxtəlif tapşırıqlar vermək lazımdır. Onlar hər bir halda qrafiklərin hansı koordinat oxu üzrə yerini dəyişdiyini araşdırırlar. Qrafik məlumatı oxuma və təqdimetmə bacarıqlarına aid də suallar verilməsi məqsədəuyğundur.

1. $y = x^2$ funksiyasının qiymətlər cədvəlinə əsasən x-in dəyişməsinə görə y-in dəyişməsi haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz,
- x-in istənilən qiymətində y-in qiyməti mənfi deyil,
- x-in qiymətlərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq y-in qiymətləri təkrarlanır.
2. Bəs, funksiya $y = -x^2$ şəklində olsaydı, sizcə bu qrafikin vəziyyəti necə dəyişəcəkdi?

Şagirdlər bu y-in qiymətlərinin müsbət olmamasını, qrafikin isə bütünlüklə aşağı yarımmüstvidə yerləşdiyini bilməlidir.

3.$x = 3$ olduqda, $y = x^2$ funksiyasının qiyməti y =9 olur, bəs $y = 3x^2$ funksiyası üçün x=3 olduqda y-in qiyməti necə dəyişəcək? (3 dəfə artacaq). Bəs $y = \frac{1}{3}x^2$ funksiyasında y necə dəyişəcək? (3 dəfə azalacaq).

Şagirdlərin diqqətini belə bir məsələyə cəlb etmək lazımdır ki, $y = 3x^2$ funksiyasının qiymətləri x-in eyni qiymətlərində $y = x^2$ funksiyasının qiymətlərinə nəzərən daha yavaş artır. Odur ki, onun qrafiki daha dikdir, dardır və y oxuna daha çox sıxılmış olur. $y = \frac{1}{2}x^2$ funksiyasının qiymətləri isə $y = x^2$ funksiyasının qiymətlərinə nəzərən daha yavaş artır. Odur ki, onun qrafiki daha genişdir.

4.$y = x^2+n$ və $y = (x + m)^2$ yazılışlarına görə bu qrafiklərdən hansının Ox oxu boyu, hansının Oy oxu boyu sürüşdürməklə alındığını söyləmək olar?

$y = x^2$ yazılışı onu göstərir ki, artıq kvadratik funksiya (x^2) var və üzərində əlavə edilən n ədədinin işarəsindən asılı olaraq dəyişməsi bütünlükdə y-in qiymətini dəyişdirir.$y = (x + m)^2$ yazılışı isə onu göstərir ki, x-in qiyməti m qədər dəyişdikdən sonra kvadratik funksiya yaranır. Qrafik yerini $y = x^2$ parabolasına görə Ox oxu boyu dəyişəcək.

5.$y = ax^2$ funksiyasındakı a əmsalı $y = x^2$ finksiyasının qiymətlərinə, qrafikin vəziyyətinə necə təsr edir?

a-ya müxtəlif qiymətlər verməklə $y = ax^2$ funksiyasının qrafikinin $y = x^2$ funksiyasının qrafikinə nəzərən vəziyyətini əyani müşahidə etməklə bu sualı cavablandırmaq olar.Şagirdlər $y = x^2$ funksiyasına nəzərən a əmsalının qiymətindən asılı olaraq parabolanın qollarının sıxıldığını və ya genişləndiyini , a əmsalnın işarəsindən asılı olaraq isə parabolanın qollarının yuxarı və ya aşağı yönəldiyini görməlidirlər.

6. $y = x^2+n$ funksiyasındakı n həddi $y = x^2$ funksiyasının qiymətlərinə, qrafikin vəziyyətinə görə necə dəyişir?

Şagirdlər n-ə müxtəlif qiymətlər verməklə $y = x^2$ qrafikinin yerini necə dəyişdiyini müşahidə edirlər. Qrafik n həddinə görə Oy oxu boyunca aşağı və ya yuxarı sürüşdürülür.

7. $y = (x + m)^2$ funksiyasındakı m həddi $y = x^2$ funksiyasının qiymətlərinə görə necə dəyişir? Burada m həddi *x*-in tam kvadrat qiymətinə təsir edən ədəddir, odur ki, qrafikin O*x* oxu boyunca sola və ya sağa hərəkəti labüddür.

8.$y = a(x - m)^2+n$ fuksiyasındakı a əmsalı $y = x^2$ funksiyasının qiymətlərinə, qrafikin vəziyyətinə necə təsir göstərir?

Sonra *a, m, n* hədlərinin eyni zamanda daxil olduğu kvadratik funksiyasının $y = x^2$ funksiyasına nəzərən dəyişməsi ümumiləşdirilir. *a*-nın işarəsinin və qiymətinin funksiyanın qrafikinə təsirinə baxaq:

- $a > 0$ olduqda parabolanın qolları yuxarı, $a < 0$ olduqda, qolları aşağı yönəlir.
- $-1 < a < 1$ olduqda, parabola absis oxuna sıxılaraq, $y = x^2$ parabolasından geniş olur.
- Əgər $a > 1$ və ya $a < -1$ olarsa, parabola absis oxundan şaquli istiqamətdə dartılaraq $y = x^2$ parabolasımndan dar olur.

n-in işarəsinin və qiymətinin təsiri

- Parabola Oy oxu boyunca $|n|$ vahid, $n < 0$ olduqda aşağı və ya $n > 0$ olduqda yuxarı sürüşdürülür.
- n parabolanın təpə nöqtəsinin ordinatına uyğundur.

m-in işarəsinin və qiymətinin təsiri

- $m > 0$ olarsa, parabola absis oxu boyu sağa, $m < 0$ olarsa, sola sürüşdürülür.
- m parabolasının təpə nöqtəsinin absisinə uyğundur.
- $x - m = 0$ parabolanın simmetriya oxunun tənliyidir. $x = m$ düz xətti parabolanın simmetriya oxudur.

1. Kvadrat üçhədlidən tam kvadrat ayırma bacarıqlarına diqqət edilir.
2. Kvadratik funksiya aşağıdakı göstəricilərə görə təhlil edilir.

- Simmetriya oxunun tənliyinə,
- Təpə nöqtəsinə,
- ƏBQ və ƏKQ qiymətinə,
- Təyin oblastına və qiymətlər çoxluğuna,
- O*x* oxu ilə kəsişməsinə,
- Oy oxu ilə kəsişməsinə.

Ümumi şəkildə verilmiş kvadratik funksiyanın qrafikini qurmaq üçün aşağıdakı nöqtələri müəyyən etmək lazımdır. $y = x^2+2x - 3$ funksiyası üzərində göstərək.

$a = 1, b = 2, c = -3$.Təpə nöqtəsinin absisini tapaq. $m = -\frac{b}{2a} = -1$.Təpə nöqtəsinin ordinatını tapaq. $x = -1$ qiymətini $y = x^2+2x - 3$ düsturunda nəzərə alaq. $y = 1 - 2 - 3 = -4$ təpə nöqtəsi (-1,-4) .Oy oxunu hanı nöqtədə kəsdiyini tapaq. $y = x^2+2x - 3$ düsturunda $x = 0$ yazsaq, $y = -3$ alarıq, yəni ordinat oxu ilə kəsişmə nöqtəsi (0,-3) olur. İndi O*x* oxunu hansı nöqtədə kəsdiyini tapaq. $y = x^2+2x - 3$ düsturunda $y = 0$ yazsaq, $y = x^2+2x - 3$ kvadrat tənliyin kökləri $x_1= -3$ və ya $x_2= -1$ olduğunda parabolanın absis oxunu kəsdiyi nöqtələr. (-3,0) və (1,0)

Ümumiyyətlə,funksiyanın qrafikini qurmaq üçün onun ümumi xassələrini bilmək çox vacibdir.Funksiyanın ümumi xassələri dedikdə onun tək və ya cütlüyü, artan və ya azalan olması, dövri və ya dövri olmaması, məhdud və ya qeyri-məhdud olması və s. başa düşülür.

Məktəb riyaziyyat kursunda öyrənilən ilk transendent funksiyalar triqonometrik funksiyalardır. Transendent funksiyaların öyrənilməsində müəyyən metodik çətinliklər olur.Məktəb riyaziyyat kursunda triqonometrik funksiyaların öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, triqonometrik funksiyalar çox güclü hesablama vasitəsidir.Triqonometrik funksiyalar nəzəriyyəsi funksiyaların əsas xassələrini əyani nümayiş etdirmək vasitəsidir.Triqonometrik funksiyalar əvvəlcə düzbucaqlı üçbucaqda, sonra vahid çevrədə daxil edilir.Müəllim triqonometrik funksiyaların öyrədilməsi zamanı qeyd etməlidir ki, bu vaxta qədər öyrəndiyimiz funksiyalar (məsələn, y=kx+b, y=k/x, y=x^2 və s.) elə analitik ifadə ilə verilirdi ki, bu ifadələr sərbəst dəyişən üzərində aparılan cəbri əməllərin yerinə yetirilməsi ardıcıllığını göstərirdi.Triqonometrik funksiyaların analitik ifadələri isə bu ardıcıllığı göstərmir.Müəllim şagirdlərə bildirir ki, buna baxmayaraq triqonometrik funksiyaların qiymətlərini istənilən dəqiqliklə hesablamaq mümkündür.

Məktəb riyaziyyat kursunda loqarifmik və üstlü funksiyaların öyrənilməsinin də böyük əhəmiyyəti var. Məktəb riyaziyyat kursu bu funksiyalarsız elmi-praktik əhəmiyyətini itirərdi.

Üstlü y=a^x (a> 0, a≠0, burda a funksiyanın əsasıdır) funksiyasının xassələrini öyrənərkən mənfi kəsr üstlü qüvvətlərin xassələrini təkrar etmək lazımdır. $0^{-\frac{1}{2}}$; $(-2)^{\frac{3}{8}}$ və s. ifadələrin mənasız olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.Üstlü funksiyanın təyin oblastının həqiqi ədədlər, qiymətlər çoxluğunun müsbət ədədlər çoxluğu olduğu göstərilməlidir..a>1 olduqda artan, 0<a< 1 olduqda azalan olduğu xüsusi vurğulanır.Məktəb kursunda üstlü funksiya anlayışı həqiqi ədədlər çoxluğuna genişləndirildikdə a^x (a>0) ifadəsinin x-in irrasional qiymətlərində varlığı isbatsız qəbul edilir.

Orta məktəbdə tərs funksiya anlayışına əsasən üstlü funksiyadan sonra loqarifmik funksiyanın daxil edilməsi elmi-metodik cəhətdən çətinlik törətmir.

Loqarifm - b ədədini almaq üçün a əsasını yüksəltmək lazım gələn qüvvət üstünə b ədədinin a əsasına görə loqarifmi deyilir və $\log_a b$ kimi işarə edilir.y=$\log_a x$ (a> 0, a≠0) funksiyasına loqarifmik funksiya deyilir.Üstlü və loqarifmik funksiya qarşılıqlı tərs funksiyalardır.Qeyd edək ki, loqarifmaların hesablanmasında onluq və natural loqarifmalardan daha çox istifadə olunur.Loqarifmik funksiyanın araşdırılması zamanı məlum olur ki, onun təyin oblastı bütün müsbət ədədlər, qiymətlər çoxluğu isə bütün həqiqi ədədlər çoxluğudur.Loqarifmik funksiya a>1 olduqda artan, 0<a< 1 olduqda azalandır.Funksiyanın şagirdlərin köməyi ilə qrafiki qurularkən bütün xassələr nəzərə alınır.

Orta məktəbdə triqonometrik funksiyalar (sinus, kosinus, tangens və kotangens) ədədi arqumentin funksiyaları kimi təyin edilir.Burada bucağın radian ölçüsü və onun dərəcə ölçüsü ilə əlaqəsi yada salınır:

1 rad= $\frac{180^\circ}{\pi} \approx 57°17`....$; α rad= $\frac{180^\circ}{\pi} \cdot \alpha$;

$1^\circ = \frac{\pi}{180^\circ}$; p° =$\frac{\pi}{180^\circ} \cdot$ p rad

Triqonometrik funksiyaların hər birinin tərifi verilir, xassələri göstərilir, qrafikləri qurulur.Xassələr araşdırılarkən xüsusilə tək-cüt, artan-azalan, dövri olub –olmaması, məhdud olub-olmaması məsələlərinə diqqət yetirilir.Yada salaq ki bu dörd triqonometrik funksiyadan yalnız kosinis cüt funksiyadır, qalanlar tək funksiyadır. Triqonometrik funksiyaların dövrü olmağı ilə bərabər, onların ən kiçik müsbət dövrünə baxılır.Çox vaxt funksiyanın dövrü dedikdə ən kiçik müsbət dövrü nəzərdə tutulur.Bu sinifdə həmçinin triqonometrik funksiyaların cəminin , hasilinin və nisbətinin dövriliyi məsələlərinə baxılır.Bu zaman ortaq ölçülü və ortaq ölçüsüz ədədlər haqqında məlumat verilməlidir.Qeyd edək ki, $\frac{a}{b}$ nisbəti rasional ədəd olarsa a və b

ədədlərinə ortaq ölçülü, $\frac{a}{b}$ nisbəti irrasional ədəd olarsa a və b ədədlərinə ortaq ölçüsüz ədədlər deyilir. Fizikada rəqsi hərəkətlər, onların ən sadəsi harmonik rəqslər də triqonometrik funksiyaların köməyi ilə öyrənilir.Bu zaman harmonik funksiyalar da araşdırılır.

Tərs triqonometrik funksiyalara tərif vermək üçün əvvəlcə tərs funksiya anlayışına baxılmalıdır.Bunun üçün tərs funksiyanın tərifi verilir, ona nümunələr göstərilir. Yada salaq ki, $[a;b]$ parçasında təyin olunmuş və qiymətlər çoxluğu $[c;d]$ parçası olan y=$f(x)$ funksiyası üçün $f(x)$=y tənliyinin yeganə x=g(y) kökü varsa, y=$f(x)$ funksiyasına tərsi olan funksiya, x=g(y)-ə isə onun tərs funksiyası deyilir.

Həmçinin qarşılıqlı tərs funksiyalar haqqında da məlumat verilir.Bir-birinin tərsi olan funksiyalara qarşılıqlı tərs funksiyalar deyilir.Qarşılıqlı tərs funksiyaların qrafiklərinin xəttə nəzərən simmetriyasına baxılır.Burda tərs funksiyanın varlığı haqqında teoremi isbat etmək olar:.

Teorem: Əgər $f(x)$ funksiyası $[a;b]$ parçasında artandırsa (azalandırsa) , onun qiymətlər çoxluğunda təyin olunmuş y=g(x) tərsi var və tərs funksiya da artandır (azalandır).

Tərs funksiya anlayışı öyrənildikdən sonra triqonometrik funksiyaların tərs funksiyalarına – arksinus, arkkosinus, arktangens, arkkotangensə baxılır, onların xassələri araşdırılır və qrafikləri qurulur.

Elementar funksiyanın öyrənilməsi prosesində şagirdlərin qrafik dili mənimsəməsinə nail olmaq çox vacibdir.Şagird dərk etməlidir ki, funksiyanın qrafikini qurmaq üçün onun əsas xassələrini bilmək lazımdır. Eyni sinifdən olan funksiyaların qrafiklərinin qurulmasında həndəsi çevirmələrdən (paralel köçürmə, oxa görə simmetriya, mərkəzi simmetriya və s.) istifadə etmək səmərəlidir.Yuxarı siniflərdə qrafiklərin qurulmasında törəməni tətbiq etməyi öyrənmək şagirdlərin qrafik qurmaq imkanlarını genişləndirir.Bu imkanlardan maksimum istifadə etmək üçün müəllim təlimdə şagirdlərin qrafik bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edən çalışmalara geniş yer verməlidir.

İstifadə olunmuş ədədbiyyat:

1.Ə.M.Məmmədov, R.Y.Şükürov "Elementar riyaziyyat"(dərs vəsaiti) Bakı 2010
2.Ə.M.Məmmədov "Funksiya və onun xassələri" Bakı 2002

3.A.B.İsayev, N.B.Nəsirov və b."Funksiyalar və onların qrafikləri (metodik göstəriş) Bakı 1997

4.S.A.Feyziyev,R.Y.Şükürov"Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları"Bakı 2010(dərslik)

5.N.A.Sadıqov "Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları" Bakı 1991.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYDALARI

ABDULLAYEVA SƏMİNƏ SABİR QIZI

ADPU, P.f.d baş müəllim

Dil qaydaları nitq mədəniyyətinin ən zəngin və ümumilikdə dilçiliyin ən həssas tərkib hissələrindən biridir. Mükəmməl, sabit və vahid dil qaydaları nitqin doğru, düzgün, aydın, məntiqli, maneəsiz ötürülməsinin, yayılmasının və mühafizəsinin tənzimləyici bir hüquqi təminat bazasıdır. Dil qaydaları nitqin təsiri ilə daimi dəyişkənliyə meyillidir. Ona görə də bir çox hallarda onun sabitliyinin qorunmasında icbari normaların tətbiq olunmasına zərurət yaranır. Ancaq dil qaydaları başdan-başa icbari normalara tabe edilmir. Çünki bu normaların özü zaman-zaman dil-nitq proseslərində tənzimlənərək inkişaf edir. Odur ki, sabit və vahid qaydaların bir çoxu məhz subyektiv müdaxilə edilmədən norma hüququ qazanmışdır. Dil qaydaları təkcə yazıya tətbiq edilən normalar çərçivəsində məhdudlaşmır. Dil qaydaları həm yazılı və həm də şifahi informasiyaların tənzimlənmə vasitəsindən ibarətdir. Bununla yanaşı məişət dili səviyyəsindəki danışıq dilinin və hətta dialekt və şivələrin özlərinin də zaman-zaman müəyyən areallar üzrə yaşayan qaydaları da mövcuddur. Məhz bu gün yazılı dildə tətbiq olunan dil qaydalarının bir çoxu areal səciyyəli dialektlərdən regional tipli danışıq dilinə, oradan ümumi şifahi və yazılı dilə süzülə-süzülə, saflaşa-saflaşa, cilalana-cilalana keçid almışdır.

Açar söz: Dil qaydaıarı; Şifahi dil; Yazılı dil**;** Sabit yazı; Sait-samit ardıcıllğı;

Dialekt və danışıq dilinə demək olar ki, heç bir icbari qayda tətbiq edilmir. Cəmiyyətin mədəni-ictimai, iqtisadi, siyasi inkişafı və informasiyaların mərkəzləşdiricilik təsirləri ilə həmin nitq-danışıq növləri arasında daimi bir yaxınlaşma baş verir ki, bu da fərqlərin aradan çıxmasında başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Məsələ burasındadır ki, müasir Azərbaycan yazı dili qaydalarının sabitləşməsində bir çox nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq məişət xarakterli danışıq dili ilə ümumi şifahi dil arasında qəti sərhəd müəyyən edilməsi sahəsində ciddi çətinliklərimiz vardır. Məsələn, ümumi şifahi dil qaydalarının tənzimlənməsi məqsədlərinə xidmət edən orfoqrafiya lüğətlərinə məhz adi məişət danışığı üçün səciyyəvi olan elementlər də gətirilir. Bundan başqa indiyədək hazırlanan orfoepiya lüğətlərində vahid bir prinsipə riayət edilmir. Ona görə də hətta son illərdə hökumət tərəfindən təsdiqlənməsi üçün təqdim edilən və təsdiqlənmə qərarı qüvvəyə minən orfoepiya qaydaları barədə yenidən müzakirələrin keçirilməsinə şərait yaranır. Bu ondan irəli gəlir ki, şifahi dil və onun statusu həll edilməmiş qalmaqdadır. Səbəb odur ki, şifahi dilin prinsipləri, onun yazılı dilə münasibət dərəcəsi məsələləri barədə fikir birliyi formalaşmamışdır. Belə ki, ziyalıların bir çoxunda və hətta dilçi mütəxəssislərin təsəvvüründə xüsusən yanaşı samitlərin tələffüzü zamanı danışıq dilində baş verən dəyişikliklər ümumi orfoepiya norması kimi qəbul olunur. Bu təsəvvürlər hələ orfoepiya normaları ilə bağlı tərtib edilmiş əvvəlki lüğətlərdə əks olunduğundan yeni vəsaitlərdə də öz təsirlərini göstərməkdədir. Lakin cəmiyyət inkişaf edir, yazılı qaydaların təkmilləşməsi şifahi qaydaların da əsaslandırıcı bir məntiq üzərində qurulmasını zamanın zəruri tələbinə çevirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə intellektlər də çevikləşir, bu da yazı dilinin təkmilləşməsinə təsir etdiyi kimi şifahi dilin də zənginləşməsinə zəmin yaradır. İnsanlar yazı dili ilə yanaşı şifahi dilin də səlis, aydın anlaşıqlı olmasına daha artıq maraq göstərirlər. Son zamanlarda fikir və düşüncələrin yazıdan daha çox şifahi dil vasitəsi ilə ifadəsinə meyilliliyin daha da artması

müşahidə edilir. Yaxşı qurulmuş şifahi nitq həm verbal və həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin qovşağında ifadə edildiyi üçün dinləyicini daha çox özünə cəlb edə bilir. Şifahi dilin ümumi anlayış diapozonu geniş dinləyici kütləsinə yönəldiyi üçün müasir inkişaf etmiş cəmiyyətdə yazı qaydaları ilə şifahi nitq qaydaları arasında norma yaxınlığına riayət olunmasına daxili bir tələbat yaradır. Bu da istər istəməz ümumi şifahi dil qaydalarını məişət xarakterli danışıq dili normasının əsiri olmaqdan uzaqlaşdırır, yazı ilə şifahi arasında mümkün yaxınlaşma baş verməsinə ciddi bir zərurət yaradır. Bu müasir mədəni nitqin ən bariz nümunəsinin formalaşdırılmasında başlıca prioritet kimi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Ana dili qaydalarının öyrənilməsinə həsr olunmuş bu mövzunun aktuallığı da məhz yazılı və şifahi dil qaydalarında yaxınlaşma dinamikasının mövcudluğu faktlarının təsbit edilməsi ilə bağlıdır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, son zamanlar orfoqrafiya dair aparılan diskussiyalarda da belə bir meyilliliyin aşkar əlamətləri barədə müəyyən intuisiyaların müşahidəsi də diqqəti cəlb edir. Yaxşı haldır ki, Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli məsələləri ilə bağlı Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilən yekun müzakirə belə bir diqqətəlayiq nəticə ilə yekunlaşmışdır: "Orfoepiyada həm də orfoqrafik normalar gözlənilməlidir. Danışıqda ədəbi dil normaları sabitləşdikdə tələffüzlə yazı qaydaları arasındakı fərq azalır"[1].

Normativ, sabit, mükəmməl yazı və şifahi qaydaların mövcudluğu hər hansı bir dilin möhtəşəmliyidir, onun qüruru və şöhrətidir. Yazıda olduğu kimi orfoepiyada da icbari qaydaların yəni yazılı dilə məxsus müəyyən qaydaların tətbiqi təcrübəsinin optimal nəticə verməsi ilə əlaqədar rus dilçisi O.N.Nikonova alman dili orfoepiyası ilə bağlı bir faktı nümunə gətirir. Görkəmli dilçi metodist Bəşir Əhmədov O.N.Nikonovanı heyrətləndirən almaniya təcrübəsi ilə əlaqədar yazır ki, «Azərbaycan dilçiliyində normativ orfoepiya qaydaları hələ üzə çıxarılmamışdır. Artıq mədəniyyətimiz elə bir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır ki, orfoqrafiya qaydaları kimi orfoepiya qaydaları da qəti surətdə nizama salınmalı və rəsmi şəkildə təsdiq edilməlidir[2]. Orfoepiya qaydalarının nizama salınması məsələsi ilə bağlı burada Almaniya təcrübəsinin nəticələridə xatırlanır. Göstərilir ki, hələ 1898-ci ildə Almaniyada vahid ədəbi tələffüz qaydaları yaratmaq ideyası baş qaldırmışdır. Bu ideyanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın müəyyən etdiyi normalar kitab halına salınmış və 1898-1927-ci illər ərzində 14 dəfə nəşr olunmuşdur. Müəyyən edilən vahid tələffüz üçün başlıca meyar kimi qəbul olunmuşdur. Qaydalara ciddi urətdə riayət olunmaqla alman cəmiyyətində vahid tələffüz normalarının sabitləşməsi ideyası həyata keçirilə bilmişdir. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, alman təcrübəsinin tətbiqindən nəticə çıxarmaq Azərbaycan dilinin də yazılı və şifahi qaydalarının sabitləşməsində bir örnək rolu oynaya bilər[3].

Dil qaydaları fənninin tədrisinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Fənnin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələrdə ana dilinin yazılı və şifahi dil qaydalarının mənimsənilməsinə yaradılan maraq onların intellektual keyfiyyətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərə bilər. Bununla da tələbələrdə fənnin öyrədilməsinə yaradılan maraq eyni zamanda onlarda tədqiqatçılıq keyfiyyətlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərə bilər. Mövzunun praktik əhəmiyyəti odur ki, birincisi, təhsil alanlarının özləri düzgün yazmaq və danışmaq vərdişlərinə yiyələnməklə özlərinin əmək fəaliyyətində qaydaların əməli tətbiqi ilə bağlı uğurlu nəticə əldə edə bilərlər.

Həqiqətən dildə sabit yazı və şifahi dil qaydalarının mövcudluğu müasir informasiya və kommunikasiya mərhələsinin ən ciddi bir probleminə çevrilmişdir. İnformasiya zənginliyi xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında çox mühüm rol oynayır. İnformasiya bolluğu

[1] Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli bəndləri ilə bağlı yekun müzakirə keçirilib: scence.gov.az/az/news/open/22846
[2] Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.19.
[3] Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.20.

xalqın beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun etibarlı təməli və canlı mənbəyidir. Müasir qloballaşma dünyada informasiya bolluğu hansı dilə məxsusdursa həyati nailiyyətlər də həmin dil cəmiyyətində daha çox baş verir. İnformasiya bolluğunun, zənginliyinin, təsirliliyinin başlıca təməli isə ilk növbədə dil normalarının mükəmməl olması ilə şərtlənir. Əks halda dil informasiyalarının mühiti daralır, belə dillərdə informasiya yayımı passivləşir, qəbulu isə aktiv olur. Odur ki, beynəlxalq aləmdə geniş informasiya nüfuzuna malik olmaq üçün dil qaydalarının mükəmməl olmasına, onların qorunmasına, mənimsənilməsinə və mənimsədilməsinə ciddi yanaşmaq tələbi birinci yerdə dayanmalıdır. Bu da fənnin tədrisi işində onun başlıca məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Düzgün yazı və şifahi dil qaydalarının mənimsədilməsinə nail olmaqla tədqiqatçılıq meyillərinin inkişaf etdirilməsinə stimul yaratmaq. Bu məqədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur:

1) Danışıq dilində formalaşan ümumi normaya keçən elementlərin sabitləşmə mənbələrini müəyyən etmək

2) Şifahi və danışıq dilinə məxsus ümumi və fərqləndirici elementləri təyin etmək

3) Dialekt-danışıq dili-şifahi dil elementlərinin keçid dinamikasını müəyyən etmək

4) Şifahi dilin başlıca təməli hesab olunan orfoepiya qaydalarına dair mübahisəli məsələlərin optimal həlli yollarına nail olmaq

5) Yazılı və şifahi dil qaydalarının tətbiqi texnologiyalarının metodologiyasını müəyyən etmək.

Mövzunun araşdırılması, tədrisi və tətbiqi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün başlıca hədəflər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Beynəlxalq informasiya mühitində ana dilinin nüfuzunun gücləndirilməsinə nail olmaq

2) Ana dilinin daimi, sabit, vahid və mükəmməl qaydalarının yaradılması işinin iştirakçıları ola biləcək intellektlərin yetişdirilməsinə nail olmaq

Qloballaşma və informasiyaların surətli axını mərhələsində ana dilinin mükəmməl qaydalarının mühafizəsinə ciddi riayət etməklə əcnəbi dil elementlərinin surətli keçidinə mümkün sipər yaratmaq lazımdır.

Dil qaydaları haqqında ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar orta məktəb dərsliklərində ilkin məlumatlar verilir. Lakin onu demək lazımdır ki, həmin qaydalarda bir çox mübahisəli məsələlər də müşahidə edilir. Daha çox mübahisə yaranmasına səbəb olan məsələlər tələffüzdə danışıq elementləri səviyyəsindəki variantlardan ibarətdir. Odur ki, orta məktəb dərsliklərində bu həssas məqamların qaydalara söykənən normalarla təsbit olunmasına xüsusi diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Ali məktəblərin tədris planlarına yeni daxil edilmiş dil qaydaları fənni üçün 15 saat mühazirə, 30 saat seminar məşğələsi aparılması nəzərdə tutulur.

Dərslik tədris olunan fənn üçün ilk təcrübədir. Ona görə də burada hər hansı məsələ barəsində mübahiə məqamlarının yaranacağı da istisna deyildir. Dərslik barədə qeyd, irad və təkliflərini çatdıran hər bir kəsə müəllif əvvəlcədən öz təşəkkürünü və minnətdarlığını bildirir.

Nəticə

Dil qaydaları hər hansı bir qapalı sahə olmayıb bütün dil istifadəçilərinin bilməli və riayət etməli olduğu ümumi normalar məcmusudur. Dil qaydalarından müvafiq normalar çərçivəsində istifadə edilməsi fikrin düzgün, aydın, rabitəli və məntiqəuyğun çatdırılmasının vacib şərtidir.

Dil qaydalarından həm yazılı və həm də şifahi nitq prosesində istifadə edilir. Bu qaydalar dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrində vahid bir sistem təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Budaqova Z., Rüstəmov R. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, Elm, 1977, 134 s;
2. Kərimov B. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s;
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s. 151; 197.
4. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, maarif, 1983, 89 s; s.9, 11, 14, 15, 17.

POLICY OF INDEPENDENT STATEHOOD OF GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏQİL DÖVLƏTÇİLİK SİYASƏTİ

MƏMMƏDOVA AYNUR AKİF QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici Dillər Mərkəzi, müəllim,

0009-0003-0048-8923

Xülasə

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dünya səviyyəli siyasi xadim Heydər Əliyev çoxəsrlik dövlətçilik tariximizdə yeni parlaq səhifə açan nadir, bənzərsiz şəxsiyyətdir. Tarixin yaddaşında əbədi iz qoymaq hər insana nəsib olmayan böyük xoşbəxtlikdir. Bu yalnız Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətlərin qismətinə düşən müstəsna taledir. Bütün həyatını xalqının xoşbəxt gələcəyinə, qüdrətli Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına və inkişafına həsr etmiş bu dahi şəxsiyyətin Vətən və xalq qarşısındakı xidmətləri misilsizdir. Azərbaycanda müstəqil dövlət təsisatlarının qurulması, beynəlxalq normalara söykənən demokratik, hüquqi dövlətin yaranması, milli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, bu dəyərlərin ümumbəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirilməsi, ilk Milli Konstitusiyamızın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və yeni iqtisadi kursun müəyyənləşdirilməsi prosesinin müvəffəqiyyətli həlli məhz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xidmətləridir. Təsadüfi deyil ki, ulu öndərimizin fəaliyyəti öz miqyası və əhəmiyyəti etibarilə Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox kənara çıxıb.

Açar sözlər: Şəxsiyyət, gələcək, cəmiyyət, yüksəliş, iqtisadi

Abstract

National leader of the Azerbaijani people, world-class political figure Heydar Aliyev is a rare, unique personality who opened a new bright page in the history of our centuries-old statehood. Leaving an eternal mark in the memory of history is a great happiness that not every person has. This is an exceptional fate that only happens to geniuses like Heydar Aliyev. The services of this genius to the Motherland and the people, who dedicated his whole life to the happy future of his people, to the creation and development of the mighty Azerbaijan state, are unparalleled. The establishment of independent state institutions in Azerbaijan, the creation of a democratic, legal state based on international norms, the preservation of our national, spiritual and moral values, the further enrichment of these values with universal ideas, the adoption of our first National Constitution, the formation of a civil society and the determination of a new economic course are precisely the successful solutions It is the services of our national leader Heydar Aliyev. It is not by chance that the activity of our great leader has gone far beyond the borders of Azerbaijan in terms of its scale and importance.

Key words: Personality, future, society, promotion, economic

Annotasiya. Dünya miqyasında ən nüfuzlu dövlət başçıları, politoloqlar tərəfindən dəfələrlə bəyan edildiyi kimi, Azərbaycan və böyük türk dünyasının dahi oğlu Heydər Əliyev zəmanəmizin ən yüksək zirvəsində duran tanınmış siyasi xadimlər sırasında öz layiqli yerini tutub. Xalqımızın yaddaşında yaradıcı, qurucu və xilaskar obrazını daim yaşadıb, qəlblərdə

özünə əbədi məhəbbət qazanıb. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ötən əsrin 70-80-ci illəri yaddaşlarda təkcə iqtisadi yüksəliş, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı dövrü kimi deyil, həm də elmin, təhsilin, mədəniyyətin misilsiz tərəqqisi illəri kimi qalıb. Məhz həmin dövrdə gələcək müstəqilliyimizin təməl daşları hörülüb, iqtisadi, sosial və mədəni potensialı formalaşıb. 1969-1982-ci illərdə həyatımızın bütün sahələrində köklü islahatlar aparılmış, əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Bu nəhəng işlər öz miqyasına görə Azərbaycanın quruculuq salnaməsində ən dolğun səhifələri təşkil edir.

Aktuallıq. Heydər Əliyev fenomeninin ən mühüm göstəricilərindən biri də Azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun hədsiz yüksəlməsi, milli özünüdərkin inkişafı, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsi, real siyasi amilə çevrilməsidir. Bu səbəbdən xalqımız üçün mühüm rol oynamış dahi Ulu öndərin dövlətçilik siyasətini öyrənmək olduqca aktualdır.

Metod. Tədqiqat zamanı Ulu öndərin dövlətçilik siyasəti müşahidə, təhlil və statistik metodlardan istifadə edilməklə ifadə edilmişdir.

Giriş.

Böyük strateq Heydər Əliyev hələ Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə ölkənin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə, qəbul etdiyi cəsarətli qərarlarla, həyata keçirdiyi tikinti-quruculuq tədbirləri, habelə bir neçə onillikdən sonra müstəqillik əldə edəcək respublikamızın gələcəyinə hesablanmış digər məqsədyönlü addımları ilə özünün ümummilli lider obrazını yaratmış, tarix isə böyük öndərin bu statusunu bütün mərhələlərdə qorumuşdur. 60-cı illərədək Azərbaycan aqrar ölkəsi kimi tanınırdı. Onun əsas sənaye mənbəyi neft idi. Lakin məhz Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk illərindən qəti addımlar atmaqla respublikaya olan bu münasibəti dəyişməyə nail oldu. Belə ki, qısa müddət ərzində həm yüngül, həm də ağır sənaye inkişaf etdi, bir sıra zavod və fabriklər istifadəyə verildi. Yaradılmış yeni iş yerləri əsasında insanların rifah halı daha da yaxşılaşdı.

Heydər Əliyev o illərdə respublikanı nəhəng tikinti meydançasına çevirmək, irimiqyaslı obyektlərin, strateji əhəmiyyətli sənaye müəssisələrinin inşasına xüsusi əhəmiyyət verməklə yanaşı, bir sıra yeni təhsil ocaqları, o cümlədən Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbi yaratmışdı. Bu hadisə azərbaycanlıların döyüş ruhunun inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Ordu quruculuğunda bu məktəbin rolu böyükdür. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra hərbi liseyin məzunları ordumuzun yaranmasında, vətənimizin ərazi bütövlüyünün qorunması uğrunda mübarizədə həmişə ön cəbhədə olmuşlar. Qarabağ döyüşlərində vuruşan Azərbaycan zabitlərinin 70%-dən çoxu hərbi liseyin yetirmələridir.

İndi dünya analitiklərinin böyük önəm verdiyi milli mədəniyyətin yayılması siyasətini Heydər Əliyev hələ sovet dövründə özünəməxsus tərzdə həyata keçirirdi. Çünki ulu öndər Azərbaycanı dünyada məhz milli dəyərləri, tarixi, mədəniyyət özəlliyi ilə tanıdırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə ölkənin tanınmış musiqiçiləri, şairləri, yazıçıları, müğənniləri, bəstəkarları, artistləri dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində çıxış edirdilər. Əlbəttə ki, burada siyasi məqam da var idi, o da Azərbaycanı tanıtmaq idi.

Təbiətcə musiqinin vurğunu olan, incə və həssas musiqi duyumuna, zövqünə malik olan, Azərbaycan və dünya mədəniyyətinin bədii nümunələrini həvəslə dinləyən, dövlət rəhbərliyində də, şəxsi həyatında da, ailəsində də musiqidən ayrılmayan, musiqi və musiqiçilər haqqında peşəkar musiqi tənqidçisi kimi çox dəyərli rəy və fikirlər söyləyən, musiqişünaslığın elmi fikir və ideyalar dairəsini zənginləşdirən, daim musiqiçilərlə dostluq edən Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini musiqi mədəniyyətindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hətta o Zərifə xanımın müşayiəti ilə mahnılar ifa edərək bundan çox böyük zövq alırdı. O, musiqiyə

dərindən bağlı bir şəxsiyyət kimi bu sənətə, onun yaradıcılarına, problemlərinə daim böyük diqqət yetirmiş, sənət adamlarına hörmət və ehtiramla yanaşmışdır.

Musiqimizə, mədəniyyətimizə verdiyi yüksək qiymət və qayğı özünü, o cümlədən Heydər Əliyevin mədəniyyət işçilərinə münasibətində də göstərirdi. Prezidentin teatr tamaşasının premyerasında iştirakı və yaxud da teatrın truppasını qəbul etməsi, onlara yaradıcılıq uğurları arzulaması, neçə-neçə bəstəkarın, rəssamın, respublikada görkəmli muğam ustalarının yaradıcılıq gecələrinin, yubileylərinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamları mədəniyyətimizin həyatında önəmli rol oynamışdır.

Heydər Əliyev sevməklə yanaşı, həm də onu musiqini insanlara sevdirirdi. Bu onun böyük maarifləndirmə missiyasından irəli gəlirdi. Heydər Əliyev yaşlı nəslin yaradıcılığına da çox böyük qayğı göstərmiş, gənc nəslin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə hərtərəfli yardım etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövrü Azərbaycan tarixinə siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü kimi daxil olaraq xalqın milli mənlik şüurunun, müstəqillik ideallarının oyanışına güclü təkan vermişdir. Ulu öndər hələ o dövrlərdən milli inkişafın yeganə yolunu xalqın yüksək təhsil almasında, maariflənməsində görmüş, respublikada elmin inkişafı üçün bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, cəmiyyətin tərəqqisinə, elmin, mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən ən qüdrətli vasitələrdən biri də təhsildir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyüklüyü məhz onda idi ki, o, bütün fəaliyyəti boyu bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, cəmiyyətdə yüksək bilikli, intellektual və elitar təbəqənin formalaşmasına çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, 1969-1982-ci illər həm də Azərbaycan elminin, təhsilinin intibah dövrü kimi xatırlanır. Heydər Əliyev öz fəaliyyəti və siyasi təcrübəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni, mütərəqqi nailiyyətlərindən faydalanmış, cəmiyyətin, xalqın inkişaf zəminini elmdə, maariflənmədə görmüşdür. Ulu öndərin ötən əsrin 70-80-ci illərində gənclərin respublikada və onun hüdudlarından kənarda yüksək səviyyədə təhsil almasına, ixtisaslı kadr kimi yetişməsinə hər cür şərait yaradırdı.

Məlum olduğu kimi müasir dövrdə qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olması, yüksək dövlət vəzifələrində çalışması, lider olması, təhsil alması olduqca vacibdir. Hələ, 1974-cü ildə "Azərbaycan qadını" jurnalının 50 illik yubiley təntənəsində ulu öndər Heydər Əliyev demişdi: "Biz çalışmalıyıq ki, ali məktəblərdə və texnikumlarda daha çox qadın təhsil alsın, elmi fəaliyyətlə məşğul olsun. Xüsusən, kənddə qadınlar və uşaqlar arasında bədən tərbiyəsi və idmanın daha da inkişaf etdirilməsi problemlərinə biz diqqətimizi xeyli artırmalıyıq".

Heydər Əliyev Azərbaycanla, onun tarixi və bu günü ilə bağlı biliklərin tədrisinə böyük önəm verir və bunu vətənpərvərlik tərbiyəsinin ən mühüm amili hesab edirdi. Bununla əlaqədar Heydər Əliyev belə demişdir:"... Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə milli təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə o, həqiqi vətəndaş ola bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətini qiymətləndirə bilməz. Əgər bunu bilməsə o, millətinə olan münasibəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz" [1,54]. Ulu öndərin bu gün də yaşamaqda olan ideya-siyasi varlığına öz münasibətimizi təkcə iftixar hissi keçirməklə deyil, həm də bu ideya dünyasını öyrənmək, tədqiq etmək və həyata keçirməklə ifadə etməliyik. Əsas məsələ bu ideyalara sahib çıxan yeni nəslin yetişdirilməsidir.

Tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılması onun qazanılmasından daha ağrılı və çətin prosesdir. Belə bir ziddiyyətli və mürəkkəb mərhələdə dövlətin xilası məhz vətənpərvər liderlərdən asılı olur. 1991-ci ildə Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etsə də, bu, əslində, 1993-cü ilin ortalarına qədər formal xarakter daşımışdır.

Ulu öndərin 1993-cü ilin oktyabrında dövlət başçısı seçilməsindən sonra müstəqil Azərbaycanın hüquqi və siyasi-iqtisadi suverenliyinin təmin olunması prosesi daha da sürətlənmişdir. Ümummilli lider ilk növbədə, ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin bərpası istiqamətində gərgin iş aparmış, qeyri-qanuni silahlı dəstələr zərərsizləşdirilmiş, respublikamızın sosial-iqtisadi yüksəlişinə yol açan ən mühüm amil kimi cəmiyyətdə ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edilmişdir. Dövlət çevrilişlərinin qarşısı alınmış, Azərbaycan vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas olmuşdur.

Müstəqil dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpası və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması, ölkənin müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün ordu quruculuğu istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ulu öndər bir ictimai-iqtisadi formasiyadan digərinə keçid dövründə respublikanın qarşısında duran strateji vəzifə və hədəfləri düzgün müəyyənləşdirməklə, dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin təcrübəsində sınaqdan uğurla çıxmış, müsbət nəticələri sübut olunmuş inkişaf kursunun Azərbaycan gerçəkliyinə adekvat modelini yaratmışdır. Ulu öndər qısa müddətdə özəl mülkiyyətçiliyə, sahibkarlığa, sərbəst rəqabətə meydan açan, liberallığı özündə ehtiva edən, sosialyönümlü mahiyyət daşıyan, habelə xarici iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi və münbit biznes mühitinin formalaşdırılması yolu ilə ölkəyə investisiya axınını stimullaşdıran müasir innovativ inkişaf modelinin praktik surətdə gerçəkləşdirilməsinə nail olmuşdur. "Azərbaycan dövlətinin strateji yolu yalnız demokratiya, sərbəst iqtisadiyyat prinsiplərinin bərqərar olması, bazar iqtisadiyyatı və sahibkarlığın inkişafıdır" - deyən Heydər Əliyev demokratik düşüncə və həyat tərzinin bütün dünyada diktə etdiyi bu meyarlara hər zaman sadiqlik göstərmiş, milli inkişaf naminə bu yolun alternativsizliyi fikrinin ictimai rəyə aşılanmasına nail olmuşdur[3,27].

Ümummilli lider mərkəzi planlaşdırma və bölgü sistemindən sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelə keçid prosesinin aztəminatlı təbəqənin maraqlarına toxunmaması üçün dövlət büdcəsində sosial müdafiə tədbirlərinə geniş yer ayrılmasını da təmin etmişdir. Böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hər bir fərdin maraq və mənafelərini təmin etmədən, ədalət meyarını qorumadan güclü dövlət yaratmağın mümkünsüzlüyünü çıxışlarında hər zaman vurğulamış, vətəndaşlara göstərilən hüquqi yardımın səviyyəsinin müntəzəm surətdə artırılmasının əsas təşəbbüskarı kimi çıxış etmişdir. Ulu öndərin rəhbərliyi altında hazırlanaraq 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətimizin tarixində hakimiyyət bölgüsü prinsipini, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunun hüquqi əsaslarını, insan hüquq və azadlıqlarının qeyd-şərtsiz təmin olunmasının bünövrəsini qoymuşdur.

Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetliyini və hakimiyyət bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçmişdir. Demokratik tələblərə tamamilə cavab verən bu ali sənəd müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası kimi tarixilik qazanmışdır. 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycanın parlamentinə keçirilən ilk seçkilər isə dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi prosesinin hüquqi bazasının yaradılmasına daha geniş imkanlar açmışdır. Bu hadisə dövlət müstəqilliyinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək yolunda əsas istinad mənbəyi rolunu oynamışdır. Bununla da Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasında özünəlayiq yer tutması, beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi istiqamətində ardıcıl fəaliyyətin əsası qoyulmuşdur. 1995-1997-ci illərdə Azərbaycan insan hüquq və azadlıqlarının, demokratik təsisatların təminatı ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiyalara, sazişlərə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının insan hüquqlarının qorunması sahəsində əldə etdiyi ən mühüm nailiyyətlərdən biri də BMT və Azərbaycan hökuməti arasında 1998-ci ilin avqustunda imzalanmış "İnsan hüquqları və demokratiyanın dəstəklənməsi sahəsində birgə layihə haqqında" memorandum olmuşdur. Həmin memoranduma əsasən, BMT insan hüquqlarını

dəstəkləmək və müdafiə etmək sahəsində ümumi biliklərin və potensialın Avropa standartlarına uyğunlaşdırılınası, prosedur və hesabatlar sisteminin təkmilləşdirilməsi, mülki cəmiyyətin inkişafı və digər məsələlər sahəsində Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə birgə tədbirlər həyata keçirmişdir. 1998-ci ilin 22 fevralında ümummilli lider Heydər Əliyev "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" fərman imzalamış, insan hüquqları sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin istiqaməti və konsepsiyası müəyyən edilmişdir. Bu sənədlə insan hüquqları məsələsi ümumdövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır. 1998-ci il 18 iyul tarixdə isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" təsdiq olunmuşdur. Dövlət Proqramına əsasən, Azərbaycanın qoşulduğu konvensiyalara və qəbul etdiyi qanunvericilik aktlarına, eyni zamanda Konstitusiyanın müddəalarından irəli gələn tələblərə müvafiq olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində görülən işlərin səmərəliliyi daha da artırılmışdır. Ulu öndər 1993-cü ildən tətbiqinə moratorium qoyduğu ölüm hökmü 1998-ci il fevralın 10-da tamamilə ləğv edilmiş, Azərbaycan bütövlükdə Şərqdə bu qətiyyətli və tarixi qərara imza atan ilk ölkə olmuşdur. Yüksək humanizmin və insanpərvərlik örnəyinin bariz ifadəsinə çevrilən bu addım Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu yüksəltmiş, 2001-ci ilin 25 yanvarında müstəqil respublikamız Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata tamhüquqlu üzv qəbul edilmişdir.

Böyük siyasətçi insan hüquqları çərçivəsində qadın hərəkatının inkişafına da güclü stimul vermişdi. Ölkəmizdə dövlət qadın siyasətinin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsinin və dövlət səviyyəsinə qaldırılmasının məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olması danılmaz bir tarixi faktdır. O, qadınların idarəetmə, qərarqəbuletmə və sosial həyatın bütün sahələrində irəli çəkilməsini vacib bilmişdir. Azərbaycanda qadın hüquqlarının qorunması, təbliğ olunması, onlara yüksək imtiyazların verilməsi, qadınların dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində və qanunların qəbul edilməsində iştirakının artırılması Heydər Əliyev siyasətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən olmuşdur.

Ulu öndərin qadınlarla bağlı məsələlərin həlli üçün imzaladığı mühüm fərman və sərəncamlar qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində irəliyə doğru atılmış tarixi addımlar olmuşdur. Heydər Əliyev hər zaman vurğulayırdı ki, dövlət quruculuğunun bütün mərhələlərində xüsusi xidmətləri olan Azərbaycan qadınları ölkəmizdə ictimai-siyasi sabitliyin və əmin-amanlığın qorunması, milli dövlətçiliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi üçün bu gün də var qüvvələrini sərf edirlər. Azərbaycanda lider qadınlar, sahibkar qadınlar yetişir. İqtisadiyyatda, siyasətdə, elmdə, təhsildə, bir sözlə, bunu hər sahədə görmək olar. Hökumətdə, nazirliklərdə, Milli Məclisdə qadınlarımızın fəallığı artmaqda davam edir. Bu kimi müsbət nəticələrin əldə olunmasında Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə qadın hüquqlarının qorunması üçün bir çox qanunlar qəbul etməsi, fərman və sərəncamlar imzalaması, beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq mühüm sənədlərin ölkəmizdə tətbiq olmasını reallaşdırmasındakı rolu danılmazdır. Azərbaycan qadınları cəmiyyətin dinamik inkişafı istiqamətində həyata keçirilən irimiqyaslı layihələrdə öz fəallığı ilə seçilirlər. Böyük şəxsiyyət Heydər Əliyev 1998-ci ildə "Azərbaycanda qadınların rolunun artırılması haqqında" fərman da imzalamışdır. Bu sənəd hər mənada qadınların fəallığına, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmalarına kömək olmuşdur. Heydər Əliyevin 2000- ci ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında" fərmanı isə ölkədə qadın siyasətinin daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdı. 2000- ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000-2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı"nı qəbul etmişdir. Bu proqram milli prioritetləri nəzərə alaraq, Pekin Strategiyası əsasında hazırlanmışdır. Proqram siyasət, iqtisadiyyat, sosial, mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahələrini, eləcə də, qaçqın və məcburi köçkün qadınların problemlərini əhatə etmişdir. Milli Fəaliyyət

Planının müddəalarını həyata keçirmək üçün qurumlararası qrup da yaradılmış və həyata keçirilməsində həm dövlət strukturlarının, həm də QHT-lərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdur.

1995-ci ildə keçirilmiş IV Ümumdünya Qadın Konfransında dünyanın 189 ölkəsi Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platformasını qəbul etmişdi. Platformanın əsas məqsədi qadınların siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması olmuşdu. Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması bütün dünya qadınlarının hüquqlarının qorunacağını və sülhə, gender bərabərliyinə nail olmaq üçün inkişaf proseslərində yaxından iştiraklarına mane olan amillərin aradan qaldırılacağını bəyan etmişdi. IV Ümumdünya Qadın Konfransı Azərbaycanda qadın hərəkatının dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər. O vaxt ölkəmizdə qadın problemləri ilə məşğul olan dövlət qurumu yox idi. Elə buna görə də, ümummilli lider Heydər Əliyev "4-cü Ümumdünya Qadın Konfransına hazırlıqla əlaqədar Azərbaycan qadınlarının Milli Komitəsinin yaradılması haqqında" 15 sentyabr 1994-cü il tarixli Fərman imzalamışdı. Azərbaycan qadınlarının Milli Komitəsində dövlət strukturlarının qadın rəhbərləri və qeyri-dövlət qadın təşkilatlarının nümayəndələri təmsil olunmuşdur. Milli Komitə bir il ərzində Pekin konfransına ciddi hazırlaşmışdı. Ulu öndər bu məsələni diqqətində saxlayırdı. Müdrik dövlət başçısı yaxşı bilirdi ki, XX əsrin sonlarında Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə üzləşən, ərazisinin 20%-i işğal altında olan, müharibənin ağrı-acılarını yaşayan, bir milyon qaçqın və məcburi köçkünü olan Azərbaycan qadınlarının bu konfransda iştirakı olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümummilli lider xalqa müraciət edərək demişdir: "Milyondan artıq qaçqını və məcburi köçkünü olan Azərbaycan üçün bu gün ən ümdə vəzifə Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüz nəticəsində doğma evindən-ocağından məhrum olan qaçqın qadın və uşaqların problemlərini həll etməkdən ibarətdir"[2, 18].

Konfransda qadınların cəmiyyətdə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində 12 strateji istiqamət müəyyən edilmiş, qadın və təhsil, qadın və sağlamlıq, qadınlara qarşı zorakılıq, qadınlar və silahlı münaqişələr, qadınlar və yoxsulluq, qadınların insan hüquqları, qərar qəbuletmədə qadınların rolu və digər bu kimi vacib məsələlər diqqət mərkəzinə gətirilmişdi. Bu gün qürurla deyə bilərik ki, həmin konfransın iştirakçısı olan qadınların əksəriyyəti rəhbər vəzifələrdə çalışır, ölkənin ictimai-siyasi həyatında aktiv iştirak edirlər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi onun imzaladığı fərman və sərəncamlarda, xüsusilə, "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında" Konvensiyanın ratifikasiya edilməsində və bu Konvensiyaya Əlavə Protokolun imzalanmasında öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz ki, Azərbaycan qadınları və ümumiyyətlə dünyanın bütün qadınları üçün "Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında" Konvensiya (CEDAW) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu Konvensiya - qadın hüquqlarının müdafiəsi üzrə əsas beynəlxalq sənəddir. Onun preambulasında deyilir ki, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi, qadınlar və kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi BMT-nin əsas prinsiplərindən biridir. Qadın hüquqlarının müdafiəsi, onlar üçün yaradılan bütün imkanların daha da genişləndirilməsi Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətində müəyyən etdiyi prioritet istiqamətlərdəndir. 2006-cı ildə qadınlarla bağlı işlərin daha mütəşəkkil və ardıcıl şəkildə aparılması üçün Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin bazasında yaradılan yeni qurum dövlət başçısının ailələrə, qadınlara və uşaqlara olan diqqət və qayğısının aydın təzahürüdür.

Heydər Əliyev dövlətçilik irsinin əsas istiqamətlərindən biri də dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması sahəsində kompleks tədbirlərin görülməsidir. Ölkənin hərbi qüvvələrinin yaradılması dövlətçiliyin əsas atributu və qarantı hesab olunsa da, təəssüf ki, SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməyə müvəffəq olmuş qüvvələrin səbatsız siyasəti nəticəsində bu amil ölkənin dövlətçiliyi üçün təminata deyil, təhlükəyə

çevrilmişdi. Ordu quruculuğunda və ölkənin milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasında yol verilən kobud səhvlər son nəticədə Azərbaycanda qanunsuz hərbi birləşmələrin timsalında vətəndaş müharibəsinin subyektlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Ordunun siyasiləşməsi, dövlətçilik prinsiplərinə əsasən deyil, şəxsi siyasi maraqlara nəzərən formalaşdırılması sonda Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə mənbəyi idi. Yalnız ulu öndər Heydər Əliyev 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə gəldikdən sonra bu tendensiyaya qarşı ciddi mübarizə aparmış, dövlətin milli təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təminatçısı funksiyasını yerinə yetirən sabit və güclü silahlı qüvvələrin yaradılmasına nail olmuşdur.

Bütün mənalı həyatını ölkəmizin tərəqqisinə, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına həsr edən ümummilli liderimiz ailənin cəmiyyətdəki rolunu xüsusi olaraq qeyd edirək, deyirdi ki: "Ailə dəyərləri, ailə ənənələri, milli mənəvi dəyərlərimizə sədaqət, uşaqların müasir səviyyədə tərbiyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir". O, ailədə ananın rolunu yüksək qiymətləndirirdi: "...hər bir insan dünyada həyatına görə, bütün varlığına görə anaya borcludur"[4,36]. O, hesab edirdi ki, insan yalnız oxuyub təhsil aldığı məktəbdə, çalışdığı kollektivdə deyil, həmçinin böyüyüb boya-başa çatdığı ailədə formalaşır. Hər bir ailədə böyüyən və tərbiyə alan insan, bütövlükdə dünyaya təsir edə bilir və onun təməlini təşkil edir. Ona görə də bu sosial təsisatın qorunması və müdafiə edilməsi hamımızın vəzifə borcudur. Biz bu vəzifələri yerinə yetirməklə, ulu öndərin ruhunu da şad etmiş oluruq.

Uşaqların sağlamlığı, onların yaxşı təhsil və təlim - tərbiyə alması, Vətən və xalq üçün gərəkli övladlar kimi böyüməsi ümummilli liderin daim diqqətində olmuşdur. "Mən həyatımın, bu günümün, gələcəyimin xoşbəxtliyini məhz uşaqlara qayğıda, diqqətdə görürəm", - deyən dahi şəxsiyyətin rəhbərliyi ilə müstəqillik illərində ölkəmizdə dövlət uşaq siyasəti yeni forma və məzmun qazanmış, bu sahədə zəngin qanunvericilik bazası yaradılmışdır. O deyirdi ki: "Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır".

Ulu öndər Heydər Əliyevin möhkəm təməllər üzərində əsasını qoyduğu balanslaşdırılmış xarici siyasət uzaq hədəflərə hesablanmış strateji fəaliyyət konsepsiyası olmaqla, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuz və mövqelərinin güclənməsinə, ümummilli problemlərinin həllinə yönəlmişdir. İnamla deyə bilərik ki, bu siyasət 2003-cü ilin oktyabrından Heydər Əliyev siyasi kursunun ən layiqli davamçısı - cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin demokratik dövlətçilik strategiyasını ləyaqətlə davam etdirən Azərbaycan Prezidenti müəyyənləşdirilmiş möhkəm ənənələr üzərində özü də yeni bir dövlətçilik məktəbinin banisinə çevrilmişdir. Cənab İlham Əliyev respublikamızı uğurlu innovativ inkişaf yoluna çıxarmaqla, Cənubi Qafqaz bölgəsində həyata keçirilən qlobal enerji- kommunikasiya layihələrinin başlıca təminatçısına çevrilmişdir. Xalqa layiqli xidmət andını əməli işi ilə doğrultmuş dövlət başçısı Azərbaycanın iqtisadi inkişaf prioritetlərini dəqiq müəyyənləşdirmiş, hər bir vətəndaşın maraq və mənafeyinin yüksək səviyyədə təminatına yönəlmiş demokratiya kursunu inamla davam etdirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın istəyilə hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanda əldə edilmiş milli birlik ölkəmizin ən qiymətli mənəvi-ideoloji sərvətlərindən biridir və 16 ildə cənab İlham Əliyev ümumxalq həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi xəttini davam etdirmiş, bu siyasi xətti özünün konkret addımları ilə kamil elmi-nəzəri konsepsiya səviyyəsinə qaldırmışdır. İnsan hüquqlarının maksimal müdafiəsini nəzərdə tutan bu addımlar özündə həm də humanist dəyərləri, mütərəqqi prinsipləri ehtiva edir.

Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı ilə paralel gedən demokratikləşmə proseslərini bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə götürmədən hər iki xətti Azərbaycanın gələcək yüksəlişinin vahid istinad nöqtəsi kimi əsaslandırmışdır. Cənab İlham

Əliyevin bununla bağlı irəli sürdüyü fikirlər təkcə Azərbaycanın yox, ümumilikdə demokratiya yoluna yenicə qədəm qoymuş bütün müstəqil ölkələrin gələcək inkişafının təməl prinsipi kimi tətbiq edilə bilər: "Demokratikləşmə prosesi və sosial iqtisadi inkişaf. Bunlar hamısı vahid bir prosesin tərkib hissələridir. Birini o birindən ayırmaq mümkün deyildir. Əgər biz diqqətimizi ancaq iqtisadi məsələlərə yönəltsək, siyasi proseslər kənarda qalsa, demokratikləşmə getməsə, ölkədə siyasi islahatlar getməsə, uğur qazana bilmərik. Biz bütün bu işləri paralel şəkildə aparmalıyıq. Eyni zamanda, əgər iqtisadiyyat inkişaf etməsə, onda demokratikləşmə prosesi də təhlükə altına düşər. Çünki kasıb ölkədə, çoxlu sosial problemləri olan ölkədə insanlar demokratiya, siyasi proseslər haqqında düşünmürlər. İnsanları ancaq gündəlik məsələlər düşündürür. Ona görə paralel şəkildə, hərtərəfli inkişaf Azərbaycanı yaxın zamanlarda çox güclü dövlətə çevirəcəkdir".

Nəticə. Bu gün cənab Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi çoxşaxəli islahatlar Azərbaycan dövlətinin siyasi xarakterini və inkişaf yolunu müəyyən edir. Bu müəyyənləşmə Azərbaycanın qısa müddət ərzində iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə bütün dünyada liderə çevrilməsi faktıdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Tanap, Bakı-Tbilisi-Qars kimi nəhəng layihələrin gerçəkləşməsi, respublikamızın ümumilikdə Avropa regionunun gələcək enerji təhlükəsizliyi missiyasını üzərinə götürməsi xalqımızın dünya arenasında layiqli yerini təmin edir. Azərbaycan insanının gün-güzəranı yaxşılaşır, şəhər, kənd və qəsəbələr abadlaşır, respublikamızda işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi ilbəil azalır. Azərbaycanın mövcud iqtisadi potensialının insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində atılan addımlar elmi inkişafa doğru sürətli kurs götürüldüyünü təsdiqləyir. Hazırkı mərhələdə neft və qeyri-neft sektorunun gəlirlərindən əldə olunan külli miqdarda vəsaitin respublikamızda vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin daha da sürətləndirilməsinə, ümumilikdə, insan amilinin yüksəlişinə yönəldilməsi demokratiya sahəsində böyük təcrübəsi olan dövlətlər, ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlar, nüfuzlu ekspertlər tərəfindən müsbət qarşılanır. Dövlət başçısı həyata keçirdiyi islahatları məhz ulu öndər Heydər Əliyevin müəllifi olduğu möhkəm təməl üzərində davam etdirir və yeni dövrün tələblərinə uyğun zənginləşdirməyə çalışır. Milləti Heydər Əliyev ideyaları ətrafında birləşdirən cənab İlham Əliyev özünü azərbaycanlı sayan, bu mənsubiyyətdən qürur duyan hər kəsi ulu öndərimizin işıqlı, nurlu arzularının, ideyalarının həyata keçirilməsi istiqamətində səfərbər edir. Bütün bunlar tam mənada deməyə əsas verir ki, Prezident İlham Əliyevin dövlətçilik təcrübəsində siyasi varislik ənənələrinin davamı, üstəlik, mütərəqqi inkişaf meyillərinin gücləndirilməsi ideyası üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1 "Heydər Əliyev. Müstəqilliymiz əbəbdidir". I. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 632 səh.
2 "Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir". II. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, 752 səh.
3 Heydər Əliyev. İki cilddə. I cild. (Müstəqillik illərinə qədərki dövr) AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. – Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 səh.
4 Heydər Əliyev. İki cilddə. II cild. (Müstəqillik illəri dövrü) AMEA A.A.Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu. Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 səh.

SOME PROBLEMS ENCOUNTERED IN OUR LANGUAGE
DİLİMİZDƏ QARŞIYA ÇIXAN BƏZİ PROBLEMLƏR

MEHDİYEVA MƏTANƏT BAHADUR QIZI

ADPU, baş müəllim

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisində hal-hazırda mübahisə doğuran məsələlər çoxdur.Bu məsələlərin bəziləri praktik, bəziləri isə nəzəridir. Birmənalı qəbul olunmayan bu problemlərdən durğu işarələrinin işlədilmə qaydaları ilə bağlı qarşılaşdığımız çətinlikləri nümunə göstərə bilərik. Xüsusən vergülün işlədilmə halları daha çox mübahisəli vəziyyət yaradır. Bu problemləri əll etmək üçün dilçi alimlərin yekdil bir rəyi önəmlidir. Buna görə də problemli məsələlər sistemləşdirilməli və alimlərin öhdəliyinə verilməlidir. Məruzədə məhz bu problemlərə toxunulmuşdur.

Açar söz: punktuasiya, durğu işarələri, vergül

Summary

Currently, there are many controversial issues in the teaching of the Azerbaijani language. Some of these issues are practical, and some are theoretical. Among these ambiguous problems, we can give an example of the difficulties we face with the rules of using punctuation marks. In particular, the use of commas creates a more controversial situation. To solve these problems, a unanimous opinion of linguists is important. Therefore, problematic issues should be systematized and entrusted to scientists. These problems were touched upon in the report.

Key words: punctuation, punctuation, commas

Giriş

Müasir Azərbaycan dilinin tədrisi orta məktəbdə,eləcə də əksər ali məktəblərdə bir fənn kimi tədris olunur. Azərbaycan dilinin bir çox fakültələrdə tədrisinin əsas səbəbi doğma dilimizi daha dərindən mənimsəmək,orfoqrafik və orfoepik ,leksik və qrammatik normalara düzgün əməl etməkdir.Qeyd edək ki, ixtisasından asılı olmayaraq, hər bir ziyalı Azərbaycan dilinin özünəməxsus dil qaydalarına əməl etməli,savadlı yazı mədəniyyətinə,gözəl və düzgün danışığa sahib olmalıdır. Bütün üslublarda dil normalarına düzgün şəkildə əməl olunmalıdır.

Bildiyimiz kimi, dilimizin tədrisi işində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan dili dərslərinin düzgün elmi əsaslarla, pedaqoji prinsiplərə uyğun şəkildə aparılması ayrı-ayrı konkret problemlərlə əlaqədar ali məktəblərdə tələbələrin biliyini artırır,onların mühakimə qabiliyyətini inkişaf etdirir, zənginləşdirir.

Dilimizin bu və ya digər sahəsinə dair mövzuların dərindən və hərtərəfli öyrədilməsi ilə bağlı tədris zamanı qarşıya müəyyən problemlər çıxır. Bu problemlər istər fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, istərsə də morfologiya və sintaksis sahəsində ortaya çıxır.Bu problemlərdən bəziləri dilçilər üçün daha əsas, həll olunmalı məsələlərdir.Bəziləri isə peşəsindən asılı olmayaraq, istər tələbə,istər fəhlə, istər jurnalist, şair, yazıçı, deputat ,nazir-hər bir kəs üçün ciddi və vacib olan məsələlərdir. Buna görə də bu cür problemlərin həll olunması üçün dilçilər tərəfindən müəyyən vəsaitlər hazırlanmalıdır.

Qeyd edək ki, bu gün təhsilimiz öz inkişafına görə müəyyən addımlar atmaqdadır. İstər orta məktəblərdə, istərsə də ali məktəblərdə yeni təlim metodlarından istifadə, İKT sahəsində müəyyən irəliləyişlər göz qabağındadır. Azərbaycan dilinin tədrisi də bu gün müasir səviyyədə,müasir tələblərə uyğun şəkildə tədris olunur.Dilimizin tədrisi zamanı qarşıya çıxan müəyyən problemlər var ki,onlar dilçi alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Xüsusən də,ali məktəb dərsliklərində müəyyən dil qaydaları, müəyyən mövzularda bəzi məqamlar birmənalı qarşılanmır.Hətta onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dil qaydaları orta məktəb dərsliyində bir cür, ali məktəb dərsliklərində isəfərqli verilir. Bu problemləri dilçi-müəllimlər diqqət mərkəzində saxlamalı, xüsusən də ali məktəbdə dilimizi tədris edən müəllimlərimiz müqayisəli şəkildə tələbələrə tədris etməlidir. Fikir müxtəlifliyinə rast gəlinən zaman müqayisəli fikirlərə münasibət bildirməli, subyektiv yanaşma prinsipinə əməl etməlidir.

Bu gün dilimizin tədrisində qarşıya çıxan problemlərdən daha çox diqqəti çəkən məqamlardan bəzilərinə nəzər salaq.Bu məsələlərdən biri punktuasiya ilə bağlıdır.Ümumiyyətlə, dilçiliyimizə nəzər saldıqda görürük ki, durğu işarələri haqqında bir çox metodik vəsaitlər, kitablar yazılmışdır. Ə.Qarabağlının "Orta məktəbdə puktuasiya metodikası", M.Şirəliyev və M.Hüseynovun "Azərbaycan dilinin durğu işarələri", M. Hacıyevin "Durğu işarələri" kitabıprof. Zərifə Budaqovaya qədər yazılmış vəsaitlərdir. M.Həsənovun "Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədrisinə dair" (1991) kitabı isə sonrakı illərin məhsuludur. Müasir dövrümüzdə durğu işarələri barədə sintaksisdən bəhs edən bəzi ədəbiyyatlarda məlumata rast gəlirik.2011-ci ildə Həmzə Əliyev və Arif Kazımovun nəşr etdirdikləri "Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları" adlı kitabı da maraq doğuran kitablardandır.Bu sıraya V. Dumanoğlu və İ. Əsgərin "Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri" kitabını da əlavə də bilərik . Kitab 2016-cı ilin nəşridir. Prof. Mahirə Hüseynovanın " Müasir Azərbaycan dilində punktuasiya məsələləri" kitabında durğu işarələri ilə bağlı müəllifin zəruri saydığı və tədris prosesində vacib hesab etdiyi məsələlər dilçiliyin müasir nailiyyətləri baxımından izah edilir,həmçinin durğu işarələrinin praktik aspektləri zəngin dil materialları əsasında təhlil olunur.Bu kitab isə 2017-ci ilin nəşridir.Qeyd edək ki,ali məktəb dərsliklərinin əksəriyyətində sintaksis bölməsində durğu işarələri haqqında məlumat verilir.Durğu işarələri içərisində işlənmə tezliyinə görə ən geniş yayılmışı vergüldür. Yazılı nitqdə durğu işarələri ilə bağlı ən çox səhv də elə vergüllə bağlıdır. *O* və ya *bu* əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtəda isim, sifət və ya say ilə ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulur. *O* şəxs və ya *bu* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtəda əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulmur(1,s.26). Bu, Z.Budaqovanın fikridir. Prof. B. Xəlilov da alimin bu mülahizələrini təsdiq edir və əlavə olaraq onu da vurğulayır ki, mübtəda *o* şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda ondan sonra *bu* işarə əvəzliyi gələrsə, *o* şəxs əvəzliyindən sonra vergül işarəsi qoyulmalıdır. Prof. Q. Kazımov isə yazıda şəxs əvəzliyindən sonra (isim, sifət, say və zərfdən əvvəl) vergül qoyulduğunu bildirir(2,s.216). V.Dumanoğlu və İ.Əsgər isə *o,bu* şəxs əvəzliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələri gəldikdə vergül qoyulmadığını diqqətə çatdırır. Bir məqamı da qeyd edirlər ki, bir vaxtlar mübtəda vəzifəsində işlənən *o, bu* əvəzliklərindən sonra, feil və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, zərf də gəldikdə vergül qoyulmurmuş (3,s.46).B.Xəlilovun fikirləri Z.Budaqovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür. Əslində bu cür fikir müxtəlifliyinin olması vergüldən istifadədə bir sərbəstlik yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, hal-hazırda da bu cür fikir müxtəlifliyi hökm sürür.Yəni dəqiq sistem yoxdur. Prof. Ə.Əfəndizadənin bir fikri diqqətimizi çəkir: "Bəzən ismin də qarşısında gələn *o, bu* mübtədalarından sonra verğülə ehtiyac duyulmayan hallar olur. Məsələn,"O Kiyevdən dünən qayıdıb", "Bu Nəsiminin heykəlidir" kimi cümlələrdə *o, bu* əvəzlikləri yalnız mübtəda kimi çıxış edir, təyinlə qarışdırılmır. *O, bu* əvəzlikləri mübtəda vəzifəsini daşıyarkən onları təkcə köməkçi sözlərin qarşısında verğüllə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, belə halda həmin əvəzliklər heç vaxt təyin ola bilmir. Məsələn, "O da qaynaqçıdır"(4, s.76). Ə.Əfəndizadə

o, bu əvəzlikləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra yalnız köməkçi söz gəldikdə vergüldən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab edir. Fikrimizcə, *o, bu* əvəzlikləri mübtəda vəzifəsində işlənərkən onlardan sonra vergül işarəsinin qoyulmasına dair vahid bir qayda yaradılmalıdır. Bu zaman vergüldən istifadədə sərbəstliyin qarşısı alınar.

Prof. M.Şirəliyev və M.Hüseynov *o, bu* əvəzliklərindən sonra isim, sifət, say gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab etmişlər.

Prof. İ.Məmmədli *o,bu* əvəzliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab edir. *O, bu* əvəzlikləri mübtəda vəzifəsində işlənərkən özündən sonra feil və köməkçi nitq hissələri (feili sifət və modal sözlərdən başqa) gələrsə, vergül qoyulmadığını vurğulayır .Prof. A.Axundov qeyd edir ki, durğu işarələrindən yazılan kitablarda ən çox durğu işarələrinin qrammatik mahiyyəti açıqlanır. Fonetik vəzifəyə önəm verilmir. Xüsusən, vergül işarəsi başdan-başa qrammatik yüklə yüklənir. Alim yazır: "Doğrudanmı belədir? Nə üçün , məsələn, "O kitab oxumaqla vaxtını keçirirdi" cümləsində *o* sözü ilə *kitab* sözü arasında heç bir fasilə olmadığı halda, biz o sözündən sonra vergül işarəsi qoymalıyıq? Və yaxud, nə üçün " O özü də kitab oxumağı sevirdi" cümləsində isə *o* sözü ilə *özü də* sözü arasında fasilə verildiyi halda həmin durğu işarəsindən istifadə etməyək? Ancaq ona görəmi ki, dilçilik kitablarında belə yazılır?"Alim yazılı dildə durğu işarələrindən çox istifadəni məqbul hesab etmir, rus dili, eləcə də Avropa dillərində durğu işarələrindən istifadənin məhdudluğunu alqışlayır. Fikrimizcə, durğu işarələri yazılı nitqimizdə zəruru olan hallarda işlənərsə, onların işlənmə yeri də dəqiq və mübahisəsiz olar. Məs.: vergülün 54 işlənmə yeri göstərilir və hər bir halda onun qoyulması tələb olunursa, bu qaydaları yadda saxlamaq və yazılı nitqə tətbiq etmək çox mürəkkəb və çətin bir işə çevrilir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, inkişaf etmiş dillər sırasında olan ingilis dilində vergüldən nadir hallarda, işlənməsinə zəruriyyət duyulduqda istifadə olunur.

Punktuasiya sahəsində problem təkcə vergül işarəsi ilə bağlı qarşıya çıxmır.Bu sahədə birmənalı qəbul olunmayan digər faktlara da rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu gün hamımız üçün stolüstü kitab ola biləcək müasir Azərbaycan dili dərsliyinə ehtiyac böyükdür.Baxmayaraq ki, dilçilərimizin bu sahədə ərsəyə gətirdikləri dərsliklər var, amma bəzi məsələlərdə fikir müxtəlifliyinə rast gəlindiyi üçün dilçi alimlərin birgə əməyi sayəsində yeni dərsliyin hazırlanması labüddür.

Kaynakça

1. Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı: Elm, 1977, 85 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı: Təhsil, 2007, 496s
3. Əsgərov İ.V., V.Dumanoğlu. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 179 s.
4. Əfəndizadə Ə.R. İki halda verğüldən istifadəyə dair // Nitq mədəniyyəti məsələləri, 1988, səh. 66-76

POSSIBILITIES OF USING LISTENING TEXTS IN ELEMENTARY GRADES
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

FƏRİDƏ SƏFƏRƏLİYEVA

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent ORCİD İD:*https://orcid.org/0000-0003-1161-5759*

XÜLASƏ

Dinləmə bacarığını formalaşdırmaq üçün düşünmək, analiz etmək vacibdir, bunun üçün şagirdləri dinləməyi öyrətmək vacib amillərdən biridir. Şagirdlərdə dinləmə bacarığı inkişaf etdirilmədiyi təqdirdə digər məzmun xətləri – oxu, yazı,dil qaydaları ilə bağlı iş üzərində də bir sıra çətinliklər qarşıya çıxa bilər. Çünki bu bacarıqlar sistem şəklində ardıcıl və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır. Həmçinin, dinləmə dərslərində şagirdləri bir-birinə sual verməyə, öz fikirlərini ifadə etməyə, eləcə də müzakirə etməyə sövq etmək lazımdır.

Dinləmə mətni səsləndiriləndə mətn ilə bağlı fikir söyləmək dinləmə və danışma prosesini sintez edərək, şagirddə məntiqi təfəkkürün inkişafına şərait yaradir, çünki dinləmə zamanı şagird bütün fikrini mətnə cəlb edir vətəsəvvüründə canlandırmağa çalışır. Danışma prosesi isə şagirdi düşünməyə təhrik edir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ifadə yazı metodikasında da müəyyən bir mətn müəllim tərəfindən oxunur və şagirdlər dinləyirlər, mətndə yazılışı çətin olan sözlər izah olunur, mətnin məzmunu şagirdlərə mənimsədilir. Məlum olduğu kimi şifahi ifadə forması ilə dinləmə meyarında bir sıra oxşarlıq öz əksini tapır. Hər ikisi də şagirddə dinləmə, anlama, danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Dinləmə dərslərində də ifadə yazı dərslərində olduğu kimi şagird dinlədiyini özününküləşdirir, öz sözləri ilə yazaraq, fərdi nitq ünsürlərinə yer verilir. Beləliklə, şagirddə öyrənmək, öyrəndiyini ardıcıl, əlaqəli, məntiqi və rabitəli şəkildə ifadə etmək bacarığı formalaşır. Motivasiya mərhələsində dinləmə mətnlərindən geniş istifadə olunur. Motivasiya mərhələsini dinləmə mətnləri üzrə quran müəllim, həm də fəndaxili inteqrasiya etmiş olur, çünki şagirdlər mətni dinlədikdən sonra öz fikirlərini səsləndirirlər, müzakirə edirlər .

Dinləmə mətnləri üzrə motivasiya prosesi daha düşünülmüş, hazırlıqlı olmalıdır. Dinləmə mətnləri yalnız şagirdləri motivasiyaya sövq etmir, həmçinin onlarda dinləmə bacarığı, mətnin hissələri arasında əlaqə yaratma, analizetmə, nəticə çıxarma bacarıqlarını da formalaşdırmış olur.

Açar sözlər: müəllim üçün metodik vəsait,motivasiya, nitq

Summary

To form the skill of listening, it is important to think, analyze, for this, teaching students to listen is one of the important factors. If listening skills are not developed in students, a number of difficulties may also arise over the work on other lines of content – reading, writing, language rules. This is because these skills must be carried out in a coherent and interrelated way in the form of a system. Also, in listening classes, students need to be prompted to ask each other questions, express their thoughts, as well as discuss.

When a listening text is played, expressing an opinion about the text synthesizes the process of listening and speaking, creating conditions for the development of logical thinking in the student, because during listening, the student draws his whole thought into the text and tries to reproduce it in his imagination. And the process of speaking provokes the student to think. It is worth noting that even in the methodology of expression writing, a certain text is read by the teacher and students listen, words that are difficult to spell are explained in the text, the content of the text is assimilated to students. As is known, a number of similarities are reflected in the listening criterion with the verbal form of expression. Both form in the student the skills of listening, understanding, speaking. In listening classes, as in expression writing classes, the student makes his own listening, writing in his own words, individual speech elements are included. Thus, the student is formed the ability to learn, to express what he has learned in a coherent, coherent, logical and communicative way. At the motivational stage, listening texts are widely used. The teacher, who sets up the motivational stage on listening texts, also has intra-trick integration, because students, after listening to the text, voice their thoughts and discuss them .

The process of motivation on listening texts should be more thoughtful, prepared. Listening texts not only motivate students, they also have the ability to listen, create connections between parts of the text, analyze, draw conclusions.

Keywords: methodical manualfor teacher, motivation, speech

Giriş

Dinləmə şüurun qapısıdır, dinləmə mətnin oxusu, dərk olunması keyfiyyətin qiymətləndirilməsində kiçik ölçü vahididir. Ondan əsas mətn üçün motivasiya vasitəsi kimi istifadə edildikdə bütün didaktik keyfiyyətlər üzə çıxmış olur. Deməli, dinləmə mətnləri də əsas mətnə nisbətən kiçik həcmli olsa da, motivasiya, qiymətləndirmə vasitəsi olsa da, rabitəli mətndir; şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir. 2008-ci tədris ilindən başlayaraq kurikulum sənədində, o cümlədən dərsliklərdə dinləmə mətnlərinə rast gəlinir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrindən danışarkən bir sıra kompleks cəhətləri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, şagirdin şifahi nitqini inkişaf etdirmək məsələsində; oxu varsa, deməli, dinləmək də vardır, yaxud əsas mətn varsa, onun dinlənilib anlaşılması ilə yanaşı, ona əlavə vasitə kimi dinləmə mətni də olmalıdır.Ən başlıcası isə, dinləmə mətnlərinin oxu standartlarını optimal reallaşdırmaq imkanları var. Bunlarla da kiçik summativ qiymətləndirmələr keçirmək mümkündür. Oxunan və ya dinlənilən mətnin tələffüzünün ədəbi normalara uyğunluğu mədəni nitqi doğurur.

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili müəllimləri nəzəri cəhətdən bütün bunları dərk etməyə hazırdılarmı? Onların özləri ədəbi tələffüz normaları ilə nitq kompetensiyalarına yiyələnmişlərmi? I-IV sinif "Azərbaycan dili" dərsliklərində müxtəlif mövzularla bağlı dinləmə mətnləri var. Onları tərtibçilər şagirdlərdə elmə, biliyə, dostluğa, sədaqətə, səxavətə və s. rəğbət hissi aşılamaq üçün müntəxəbatlardan, kitablardan, internetdən, didaktik materiallardan və s. seçmişlər. Dərslik tərtibində maraqlı mətnlərdən istifadə tarix boyu başlıca prinsip olmuşdur, indinin özündə də belədir. Eyni zamanda əsas mətn maraqlı hadisələrdən bəhs edirsə, dinləmə mətni isə ibrətamiz hekayələrdən, münasibətlərdən bəhs edir və uşaqların mənəvi aləminə xoş təəssüratlar bəxş edir. Metodik vəsaitdə dinləmə oxudan sonra gəlir və mətn təxminən belədir:

Qanadlı sözlər.

Təkcə elə insan canlı deyil ki, söz də canlıdır, o da necə deyərlər, doğulur, yaşayır, dünyanı gəzir. Elə sözlər var ki, doğulan kimi, uçub aləmi dolaşır, dildən-dilədüşür. Bunlar "qanadlı sözlər" adlanır. Belə sözlərin başqa canlılardan bir fərqi var; onlar ölmür. Özü də yaşayır, onu yaşadan insanı da yaşadır. Belə kəlamlar ***aforizm*** *adlanır. Aforizmlər həmcə kiçik, mənaca dərin olur. Lap atalar sözləri kimi. Lakin atalar sözlərinin müəllifi məlum olmur...*

Bu dinləmə mətninin informativ yükü ağırdır, lakin həcmi çox geniş, 230 səhifədən çox olduğundan hamısını əhatə edə bilmirik. Dinləmə mətnin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür və qiymətləndirmə imkanları var. Sözsüz ki, dinləmə mətnlərini oxuyarkən müəllim atalar sözü ilə aforizmin fərqini nümunələrlə izah etməyə çalışmalıdır.
Dinləmə mətnlərinə nəzər saldıqda görürük ki, ədəbi tələffüzü üzrə çalışmalar verilməmişdir. Yəni bu standartlar içərisində oxu var, "ifadəli oxuyur" yoxdur.
Metodik vəsaitdə orfoepik tapşırığa rast gəlmədik. Halbuki, dinləmə mətnindəki 230 sözdən bir çoxu bu qayda ilə oxunmalı və dinlənilməli idi: *qanaddı sözdər, cannıdı, yaşıyır, bunnar, sözdərin, cannılardan, onnar, yaşıyır,həcimcə, kiçiy,sözdərinin, məllifi, fikirrərdi, hak'qında, borjduyux, birrəşməlidi, torpaxda, yerrəşməlidi, danışığınnan, şəxsiyyətdərin, düşərəy. Buradan belə bir fikir formalaşır ki:*

1. Dinləmə mətnləri əsas mətnlərin məzmununun mənimsədilməsində motivasiya nümunəsinə çevrilir;
2. Azərbaycan dili dərslərində dinləmə mətnləri üzrə qurulan təlim işi elmi biliklərin anlayışlara çevirməsində güclü vasitədir;
3. Dinləmə mətnləri düzgün, ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılmasına təkan verir;
4. Dinləmə materialları vasitəsilə şagirdlərdə təhlil-tərkib, analiz-sintez bacarıqları yaradılır;
5. Dinləmə materialları şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi imkanlarına malikdir;
6. Dinləmə materiallarının şərti ifadə nümunəsi olaraq inşaya çevrilmək imkanları geniş didaktik yoldur;
7. Dərsliklərdəki dinləmə materialları üzərində eyni zamanda oxu, yazı və nitq materiallarından səmərəli istifadə şagirdlərin nitqini zənginləşdirir, dünyagörüşünü formalaşdırır.
8. Psixoloji anlamda dinləmənin, dinləmə mətninin nitq inkişafında rolundan danışarkən onların didaktik əsaslarını aşağıdakı sxemlərdən də görmək olar:

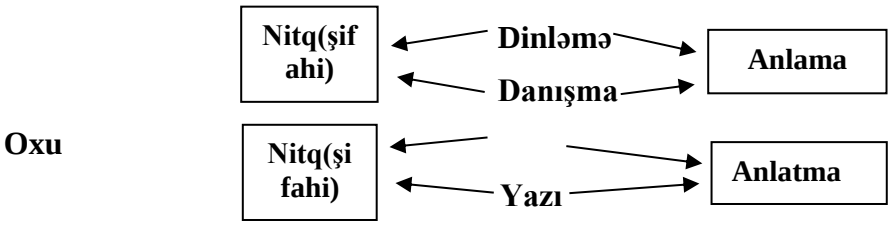

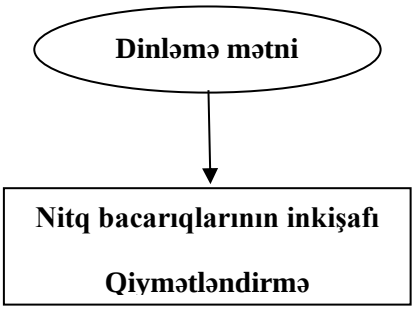

Alimlərin fikrincə, eşidib-anlama vərdişlərinə müasir dövrün tələbləri səviyyəsində yiyələnmiş dinləyici bir çox materialları əhatə etmiş olur. Bunlardan ən birincisi odur ki, əsas diqqət şagirdlərə tələffüz vərdişlərinin lazımi səviyyədə aşılanmasına yönəldilməlidir; ikincisi isə, birinci ilə bilavasitə əlaqədar olaraq mətnin qrammatik və intonasiya strukturlarının daşıdığı

məlumatdır [1, s.10]. Məqaləmdə müəllim üçün metodik vəsaitindəki dinləmə mətnlərini tədqiqata cəlb etdim.

III sinif üçün yazılımışMüəllim üçün metodik vəsaitdə "Dəmir yumruq" dinləmə mətni verilmişdir. "Təbii sərvətlərlə zəngin olan Qarabağ Azərbaycanın ən qədim guşələrindən biridir. Mənfur qonşumuz Ermənistan əsrlər bu torpaqlara göz dikib, əl uzadıb. 1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq 1993-cü ilin oktyabrın 10-a kimi Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonumuzu işğal edib.
Azərbaycan dövləti heç zaman müharibə tərəfdarı olmayıb. İşğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq üçün ulu öndər Heydər Əliyev, sonralarisə prezident İlham Əliyev daim sülh danışıqları aparıb. Lakin işğalçı Ermənistan sülh yolunu deyil, müharibəni seçib.
2020-ci il sentyabrın 27-si Ermənistan tərəfi Azərbaycanın sərhəd rayonlarını yenidən atəşə tutdu. Bu səbir kasasının daşması üçün sonuncu damla idi. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmaq üçün hərbi əməliyyata başlamaq əmrini verdi. Bu əməlliyyat "Dəmir yumruq" adlandı.
Hər bir Azərbaycan vətəndaşı Vətən uğrunda yumruq kimi birləşdi. Sentyabr ayının 27-dən başlayan II Qarabağ Müharibəsi noyabr ayının 10-da Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə bitdi. 44 gün davam edən müharibə ərzində oktyabrın 4-ü Cəbrayıl, oktyabrın 17-si Füzuli, oktyabrın 20-si Zəngilan,oktyabrın 25-i Qubadlı, noyabrın 8-i Şuşa, noyabrın 20-si Ağdam, noyabrın 25-i Kəlbəcər və dekabrın 1-i Laçın rayonu işğaldan azad edildi.
Azərbaycanın döyünən qəlbi Şuşa şəhəri uğrunda gedən döyüşləri xarici ölkələrin jurnalistləri belə təsvir edirlər: "Azərbaycan əsgərləri Şuşaya çatmaq üçün sıldırım qayaları aşırdılar. Onlar Şuşanı tanksız, topsuz, dronsuz, sadəcə əlbəyaxa döyüşlə aldılar".Şuşa uğrunda gedən döyüşlərdə, əsasən Azərbaycanın Xüsusi Təyinatlı Qüvvələri iştirak edirdilər. Bu qüvvələrə Hikmət Mirzəyev,Zaur Məmmədov, Tehran Mənsimov kimi komandanlar rəhbərlik edirdilər. Şuşanın işğaldan azad edildiyi gün, yəni noyabrın 8-i Azərbaycanda Zəfər Günü elan edildi [2, s.48]. Dinləmə mətninin sonunda formativ qiymətləndirmə aparılır. Şagirdlərin bilik və bacarıqları aşağıdakı meyarlar əsasında qiymətləndirilir.

- Dinlədiyi və oxuduğu mətnləri mövzu, məzmun, ideya baxımından müqayisə edir.
- Mövzu ilə bağlı araşdırmalar apararaq təqdimatlar edir.
- Məlumatları qrafik informasiya (məlumat vərəqi, cədvəl, diaqram) şəklində təqdim edir.

Bu bizim xalqın, millətin, igid oğullarımızın qələbəsidir və kiçik yaşlı məktəblilərə tariximiz, dövlətimiz barədə məhz məktəbdə geniş danışılmalıdır.Dinləmə mətnində diqqətimi çəkən bir məqam oldu."Səbir kasasının daşması" ifadəsi məncə şagirlərə qaranlıq qala bilər. Məhz ibtidai sinif müəllimi şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözləri fəal lüğət fonduna daxil etməlidir. Səbir kasasının daşması- sözünü müəllim frazeoloji birləşmə olduğunu şagirdlərə dinləmə mətnini oxuduqdan sonra izah etməyə çalışmalıdır.
İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərsləri, bir qayda olaraq, dinləmə-anlama (və danışma) məzmun xəttinin reallaşdırılması ilə başlayır. Bu məzmun xətti özündən sonrakı məzmun xətlərinin (oxu, yazı və dil qaydaları) hər birinin ayrılıqda inteqrativliyi baxımından xeyli zəngin təlim fəaliyyətidir. Çünki dinləmədən oxuda, yazıda və dil qaydalarında da köməkçi vasitə kimi istifadə edilir. Digər bir cəhətdən dinləmə psixolojisi həm məzmun xəttində, həm də dinləmə mətnində dominantlıq kəsb etməyə başlayır. Deməli, dinləmə hər bir strateji və taktiki gedişin strukturunda və ya reaksiyalarında iştirak edir.
III sinfin sonunda şagirddə 1-ci məzmun xətti ilə bağlı aşağıdakı billk və bacarıqlar formalaşır:
1. Dinləyib-anlama və danışma.
Şagird: 1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.
1.1.1. Dinlədiyi fikir ətrafında müzakirələrdə münasibətini bildirir. 1.1.2. Dinlədiyi fikirləri təhlil etməklə mövqeyini şərh edir.
1.2. Şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir.

1.2.1. Müşahidə etdiklərini, eşitdiklərini və oxuduqlarını müqayisə etməklə nəql edir.
1.2.2. Dialoji nitqində situasiyaya uyğun etiketlər seçir və mövzu ilə bağlı fikirlərini bildirir.
1.2.3. Fikirlərini aydın və obrazlı etmək məqsədi ilə bədii ifadələrdən istifadə edir.
1.2.4. Ədəbi-bədii nümunələri ifadə edərkən müvafiq situasiyaya uyğun jest və mimikalardan istifadə edir.
Başqa bir səhifədə "Dirsə xan oğlu Buğac" dinləmə mətni verilmişdir.Dərsliklərə, eləcə də müəllim üçün metodik vəsaitə nəzər saldıqda kifayət qədər müxtəlif janrlardan bədii əsərlərə rast gəlirirk. Sözsüz ki, qəhrəmanlıq dastanları ilə tanış olmaq ibtidai sinif şagirdləri üçün maraqlı və əhəmiyyətlidir.Dinləmə mətnin sonunda tapşırıqlara nəzər yetirək:
2.2.2 Tapşırıq c(dərslik) Şagirdlər Dirsə xan oğlu Buğac" mətni üzrə hekayə xəritəsi tərtib edirlər. Bununla da mətnin məzmununu qavradıqlarını nümayiş etdirirlər.
Səh.34-də "Qaraca Çoban və Dirsə xan oğlu Buğac" mətnlərinin müqayisəsi verilib. MMV-də qeyd edilir ki, müəllim dinləmə mətninin yalnız girirş və əsas hissəsini səsləndirir. Şagirdlər tapşırıqda verilmiş şəkillərə əsasən mətnin sonluğunu təxmin edib yazırlar. Əlbəttə ki, istər oxu, istərsə də dinləmə mətnlərinin tədrisi zamanı peşəkar müəllim təlimin məqsədlərini (öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici)unutmamalıdır.
Metodik vəsaitdə "Yer bizim planetimizdir" dinləmə mətni öz əksini tapmışdır. Dinləmə mətninin sonunda bu tapşırıq verilib: Müəllim şagirdlərin diqqətini dərsliyin 32-33-cü səhifələrindəki dünya xəritəsinə yönəldir. Burada müxtəlif xalqların nümayəndələri milli geyimlərdə təsvir edilib.Şəkillərin altında onların mənsub olduqları xalqın adı yazılıb. Şagirdlər bu şəkillərə diqqət edir, xalqların adını oxuyur, daha sonra isə onların hansı ölkədə yaşadıqlarını təxmin edirlər. İstifadə üçün verilmiş ölkə adları tapşırığın asanlıqla yerinə yetirilməsinə kömək edəcək.Bu mətn şagirdlərin ümumi dünyagörüşünün və estetik zövqünün formalaşmasına imkan yaradır.Azərbaycan dilinin tədrisində son məqsəd şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə, onları nitq mədəniyyətinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Şagirdlər öz fikirlərini Azərbaycan dilində şifahi və yazılı şəkildə düzgün ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlərsə, təlimin müvəffəqiyyətlə həyata keçdiyi qənaətinə gəlmək olar.
Sonda onu qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan dili fənnindən başlıca məqsəd şagirdlərdə mədəni nitq vərdişləri formalaşdırmaqdır. Odur ki, metodikamız mədəni nitq didaktikası prinsiplərinə uyğun istiqamətdə təkmilləşməlidir. Dinləmə materialı oxu, yazı, danışıq, qiymətləndirmə, məqsəd və funksiya daşıyıcısı olsa da, həmçinin ifadə mətni kimi öyrənilməlidir. Həmçinin dinləmə mətni rabitəli mətn olduğu üçün onun üzərində fonetik, leksik, frazemik cəhətlərdən nitq inkişafı əməliyyatları aparıla bilər.
Dinləmə materialı yığcam və ya geniş məzmunlu, həm də ifadə mətnidir. Onun süjetini lazım gəlsə, müvafiq suallarla və ya istənilən əlavələrlə yeniləşdirmək ifadəni inşaya çevirmək olar, buna da ən optimal nitq inkişafı metodikası deyilir. Dinləmə mətnlərinin metodikası da digərləri ilə inteqrasiyalarda fəaliyyət göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

[1] Alan Kroutora, E.Vendi Soul, Samuel Metyu və b. *Düşünən sinif üçün öyrətmə və öyrənmə üsulları*. 2005, 206 s.
[2] Nurullayeva U, Zahidova Ş, Bayramova İ, Xanalıyeva A, Məhyəddinova K, *Azərbaycan dili,III sinif (II hissə).* Bakı, 2021.
[3]Veysova Z. *Fəal interaktiv təlim.* Müəllim üçün vəsait. 2009.

ROMANTICISM IN AZERBAIJANI LITERATURE
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM

HƏSƏNOVA LEYLA ZIYAFƏT QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya fakültəsi, müəllim Orcid İd:0009-0006-9057-9205

Xülasə

Məqalədə romantizmin bir cərəyan olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında meydana gəlməsindən, bu cərəyanın meydana gəlməsini yaradan ictimai və siyasi səbəblərdən, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatındakı romantizmin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən, eləcə də, romantizm cərəyanını digər cərəyanlardan fərqləndirən ideya-estetik xüsusiyyətlərdən geniş şəkildə bəhs olunur. Dünya ədəbiyyatında XVIII əsrdə, Azərbaycan ədəbiyyatında isə nisbətən daha gec XX əsrin əvvəllərində meydana gələn romantizm cərəyanı, əslində ədəbiyyatımızda daha erkən dövrlərdə artıq kök salmağa başlamışdı. Lakin o dövrdəki ictimai-siyasi mühit romantizmin bir cərəyan olaraq yox, sadəcə romantik bir düşüncə tərzi kimi formalaşmağına icazə verirdi. Bütün bunlar isə gələcəkdə Azərbaycan ədəbiyyatında öz yerini möhkəm tutacaq olan romantizm cərəyanına cığır açmaqda idi.Qeyd olunanların nəticəsi olaraq XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı özünün ən görkəmli romantik yazıçılarınıöz oxucusunavə dünya ədəbiyyatına təqdim edir. Məqalədə Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə 1906-1907-ci illərdə çap olunan "Füyuzat" jurnalından da bəhs olunmuş, eləcə də bu jurnalın romantizmin bir cərəyan olaraq inkişaf etməsindəki rolu xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Həmçinin jurnalın çap olunduğu dövrdə toxunduğu məsələlər, əsas mövzu istiqamətləri də tədqiqata cəlb olunmuşdur.Eyni zamanda dünya ədəbiyyatında romantizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndələri ilə Azərbaycan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri müqayisə olunmuş, həmin istiqamətdə ərsəyə gələn əsərlərin ideyası, mövzu istiqamətləri müəyyənləşdirilərək müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüş və bu istiqamətdə dolğun mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: romantizm, ədəbiyyat, ədəbi cərəyanlar, romantik poeziya

Summary

In the article, the emergence of romanticism as a trend in Azerbaijani literature, the social and political reasons for the emergence of this trend, the similar and different features of romanticism in Azerbaijani literature and world literature, as well as the idea-aesthetic features that distinguish the trend of romanticism from other trends are discussed in detail. The trend of romanticism, which appeared in world literature in the 18th century, and in Azerbaijani literature at the beginning of the 20th century, actually began to take root in our literature earlier. However, the socio-political environment of that time allowed romanticism to be formed not as a trend, but as a romantic way of thinking. All this paved the way for the trend of romanticism, which would take its place in Azerbaijani literature in the future. As a result of the above, Azerbaijani literature presents its most prominent romantic writers to its readers and world literature in the 20th century. The article also mentions the "Fyuuzat" magazine published in 1906-1907 under the editorship of Ali Bey Huseynzade, as well as the role of this magazine in the development of romanticism as a trend. Also, the issues that the magazine touched upon at the time of its publication, the main subject areas were also involved in the research. At the

same time, the most prominent representatives of the romanticism trend in world literature were compared with the prominent representatives of Azerbaijani romantic literature, the ideas and themes of the works created in that direction were determined, various hypotheses were put forward, and full considerations were put forward in this direction.

Key words: romanticism, literature, literary events, romantic poetry.

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin bir cərəyan kimi meydana gəlməsini araşdırmaq üçün ilk əvvəl romantizmcərəyanı anlayışına diqqət yetirmək lazımdır. Romantizm ədəbi cərəyanının ən başlıca xüsusiyyəti yazıçının həyatı və həyat həqiqətlərini olduğu kimi yox görmək istədiyi kimi qələmə almasıdır. Bu cərəyanın nümayəndələri insan şəxsiyyətində mənəvi başlanğıcın yetkinliyini, fəallığını istəyir, insan dünyasının gözəlliyini burada axtarır. Bu istəklə həyat təzadları istər-istəməz toqquşur, sənətkar idealı güclü müqavimətə rast gəlir. Sənətkarda bəzi hallarda yaranan şübhəçilik, utopik meyllər də buradan meydana meydana gəlir. Mənəvi başlanğıcın fəallığını həyat təzadlarından üstün tutmaq, bədii idrakın işığını insan qəlbinə yönəltmək, insanı daha ülvi gerçəklik olduğuna inandırmaq beləliklə də onu mənəm-mənəmlikdən, şərdən çəkindirmək meyli romantizmin təbiətini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Dünyaca məşhur alman filosofu Hegel "Estetikaya dair mühazirələr"də dünya romantizminin mahiyyətinin xüsusən belə qeyd edirdi ki, romantik sənət mərhələsində təbiətdən uzaqlaşmaq, öz-özüylə səmimiliklə qovuşmaq sayəsində öz həqiqətinə inanır, xarici gerçəkliyi özünə həmahəng olmayan varlıq sayır. Romantizmin əsl məzmunu alman filosofunun fəlsəfi-estetik əqidəsinə görə, "mütləq daxili həyatdır, müvafiq forması isə öz müstəqilliyini, azadlığını anlayan mənəvi subyektivlikdir." [8, s.4]

Əlbəttə, Hegelin romantizmə baxışını mütləqləşdirmək doğru olmazdı: romantiklərin bədii yaradıcılığının konkret təhlili bəlkə bu cür baxışın birtərəfli olduğunu aşkara çıxara bilər. Lakin Hegel dünya romantizmini idealla həyat arasında yaranan təzadla bağlayanda haqlı idi. Romantizmə xas olan bu cəhət Belinskinin məqalələrində yeri gəldikcə nəzərə çatdırılırdı.

"Romantiklərin estetikasında real həyatdan olanla ideal arasındakı seçim həmişə ikincinin tərəfində olmuşdur. Onların sənət estetikasında real həyatı təsvir etmək deyil, ideal olanı təsvir etmək üsünlük təşkil edir." [3, s.28] həqiqətəndə romantiklər yaradıcılığları boyu idealı təsvir etməyə çalışırdılar. Lakin onlar bu zaman belə həqiqət axtarışında olurdular. Çünki onlar düşünürdülər ki, insanın real həyatdan daha çox ehtiyyacı olan şey ideal həyatdır. Bu isə onu deməyə imkan verirdi ki, real həyat həqiqətləri cəmiyyətdə dərindən öyrənilmir və cəmiyyəti idarə edən qanunlar dərk olunmurdu.

Romantizm ədəbi cərəyan olaraq Avropa və Rusiyada XVIII əsrdə, Türkiyədə isə XIX əsrin sonlarına yaxın yaranmışdır. Maarifçiliyin əksinə isə romantizm bir cərəyan olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında Rusiyanın yox, məhz Türkiyənin vasitəsilə keçmişdir. Asiya və Avropanın oyanışı kimi səciyyələndirilən mühüm ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycanda nisbətən daha gec – XX əsrin əvvəllərində baş verdiyindən romantizmdə ədəbi bir cərəyan olaraq həmin dövrdə ədəbiyyatımızda öz yerini almışdır.

Akademik İ.Həbibbəyli bu cərəyan haqqında qeyd edir: " Romantizm – Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə romantik baxışları, xəyalda və idealda əks-səda tapan qavrayışları ifadə edən ədəbi cərəyandır. Romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri şəxsiyyət və cəmiyyət məsələlərində də idealın tərənnümünə üstünlük vermişlər. Onlar özlərinin romantik ideallarını əks etdirmək üçün orijinal obrazlı poetik vasitələrdən və simvollardan yaradıcılıqla istifadə etmişlər. idealla gerçəklik arasında təzaddan doğan həyəcanların bədii ifadəsi olan romantizm ədəbiyyatında xəyal və gerçəklik əsas yer tutmuşdur. Romantiklərin gələcəkçilik idealarında dövrün çağırışları ilə həmahəng ümummilli ideyalar və maarifçi-demokratik baxışlar qüvvətlə səsləndirilmişdir." [7]

Romantizm cərəyanının nümayəndələrinin sənət estetikasında tez-tez rast gəlinən məfhumlar içində ideal, gözəllik, kamillik kimi anlayışlar da geniş yer tutrdu. Bu ifadələri işlətməklə əslində romantiklər ideal, əlçatmaz, utopik olan bir dünyanın mənzərəsini canlandırırdılar.

Romantiklər köhnəfikirli yazıçıları yalnız köhnə formada yazdığlarına görə deyil, bəlkə də birinci növbədə köhnə fikirləri, feodal dünyası ənənələrini, orta əsr sxolastikasını, köhnəlmiş dini düşüncələri və s. təbliğ etdiklərinə görə tənqid və rədd edirdilər. bu da onların fəlsəfi görüşləri ilə əlaqədar idi. Romantiklər artıq belə bir fikrə gəlirdilər ki, zamanla ayaqlaşmayan bütün köhnə fəlsəfələr, köhnə düşüncələr, feodal dövrün qalıqları, orta əsr sxolastikası artıq lazımnsız bir hal almışdır. Köhnə dini fəlsəfələr dünya xalqlarının fəlakətinə səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də bu köhnə fəlsəfələrdən bir dəfəlik əl çəkmək lazımdır. M.Hadi qeyd edirdi: "dövri-haziri – mədəniyyət fəlsəfəyi-xəyaliyyə, hakimiyyəti-vəhyiyyə dövrü deyildir. [M.Hadi, "Çində asari-tərəqqi", "Füyuzat" məcmuəsi 1907, N1].

Romantiklərə görə şeirin, sənətin ən mühüm vəzifələrindən biri "dünyaya gələn yeni fikirləri" təbliğ etməkdən ibarət olmalı idi. M.Hadi "Dünyaya yeni fikirlər gəlir, həyati-şəxsiyyə və ictimaiyyə xüsusunda , üsuli-tərbiyə haqqında yeni, gözəl və pek ali fikirlər meydanə qoyulur." deyirdi. [M.Hadi, "Dövri-mədəniyyət", "Füyuzat" məcmuəsi 1907, N13]

Romantiklərin şeirdə köhnə şeirə qarşı müdafiə etdiyi yeni şeir hər şeydən əvvəl azadlığa yol açan "inqilab sədası", "inqilab bıçağı" olmalı idi. Yeni şeirin hər bir misrası xalqı intibaha, müasirləşməyə çağırmalı və hər cürə köhnəliyə, mövhumata, əsarətə ruhani, cismani despotizmə, köhnə adət-ənənələrə, köhnə fəlsəfələrə, bədbinliyə qarşı kəskin silaha çevrilməli idi. Yeni tipli, həqiqi, əməl-pərvər şair isə, hər şeydən əvvəl "inqilab yaradıcısı", böyük məslək sahibi "ictimai yazıçı" olub yeni nəsillərə işıq tutmalıdır.

Romantikilər (epiqonçuları) özlərinə məxsus xırda burjua demokratizmi cəbhəsindən tənqid edirdilər. "Müqəddəs söz sənətini pula satan", burjua-feodal aristokratiyasına xidmət edən məsləksiz, məddah şairlərə qarşı romantiklər çox amansız idilər.

Azərbaycanda romantizm cərəyanının nümayəndələrinin əsas elmi-təşkilat yeri Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə Bakıda 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan "Füyuzat" jurnalı idi desək yanılmarıq. Cəmi bir il işıq üzü görməsinə baxmayaraq "Füyuzat" jurnalı romantikləri öz ətrafında toplayaraq ədəbi məktəb yaratmağı bacarmışdı. Ə.Hüseynzadənin rəhbərlik etdiyi bu məktəb Şərq və Qərb mədəniyyətini birləşdirmək məqsədi ilə çıxış edərək, bu istiqamətdə çox gözəl əsərlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Ə.Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalının ilk nömrəsində çap olunan baş məqaləsində bu məsələlər öz əksini belə tapmışdır: "Sözümüzə diqqət buyurlusun: "Həyat füyuzatdır" demiyoruz, "Həyat meyli-füyuzatdır" diyoruz!... Təbiri-axərlə həyat, füyuzati-vicdaniyyəyə meyl arzusudur. Həyatın övsafından olan, bütün mücahidat və mübarizatımız bu şövqi-mənəvinin sövqü ilə vüqua gəlməkdədir. Bir fərddə, bir cəmaətdə, bir millətdə, bütün bəşəriyyətdə şövqi-füyuzat yox isə, o fərdi, o cəmaəti, o milləti, o bəşəriyyəti ölü sayılmalıdır. Hərəkət və fəaliyyət göstərsə dəxi ölü sayılmalıdır." ["Füyuzat" N1, s.2]

Yuxarda qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, romantizmin estetikası və nəzəri prinsipləri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq artıq formalaşır və ədəbiyyatda öz yerini möhkəmləndirməyə başlayırdı. Lakin unutmamaq lazımdır ki, ədəbiyyatda ilk əvvəl romantik ədəbiyyata aid nümunələr yaranmış, daha sonra isə romantizmin nəzəri-estetik prinsipləri formalaşmışdır. Bu hadisə dünya ədəbiyyatında da belə təzahür etmişdir. Daha dəqiq desək, V.Hüqonun "Kromvel" dramına ön sözü dünya ədəbiyyatında romantizmin manifesti hesab edilir. Ancaq bu heçdə o demək deyil ki, həmin kitab yazılana qədər Avropada romantizm meydana gəlməmişdir. Əksinə, o dövrə qədər romantizm artıq əlli ilə yaxın bir dövr idi mövcud idi. Bu

hadisə öz əksini Azərbaycan ədəbiyyatında da göstərir. Ədəbiyyatımızda Ə.Hüseynzadənin romantizmin estetik-nəzəri prinsiplərini formalaşdırdığı zamana qədər artıq bu səpkidə xeyli əsərlər yazılmışdı. Bunlara misal olaraq İ.Qutqaşınlının "Rəşid bəy və Səadət xanım", A.Bakıxanovun "Kitabi əsgəriyyə", N.Nərimanovun "Bahadır və Sona" əsərlərini misal göstərmək olar.

Ə.Hüseynzadənin "Füyuzat" jurnalında nəşr etdirdiyi "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şeiri isə Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının manifesti hesab oluna bilər:

Səmadan bir mələk heyrətlə der: İnsanlar! İnsanlar!

Nədir bu, ruyi-ərzi qaplıyor al qanlar, insanlar!

Şəhid etdiyiniz ixvanınızdan almasın fəryad!

Əcəb kimdir şu xunalud olan bicanlar? İnsanlar!

Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir?

Bir az fikr eyləyin: Sizdən degilmi onlar? İnsanlar! ["Füyuzat" N1, 1906]

Ə.Hüseynzadənin bu şeiri romantizmin bütün nəzəri-estetik prinsiplərini özündə əks etdirdiyi üçün çox keçmədən digər romantiklərin də diqqətini cəlb etmiş və eyni poetik üslubda çoxlu şeirlər yazılmışdır.

Göründüyü kimi, romantizm bir cərəyan olaraq formalaşana qədər müəyyən bir zaman keçmişdir. Romantiklərin yaradıcılığında şeir daha çox gerçəkliyə, onun axtarışına yönəlmiş, insanları hürriyyətə, işıqlı gələcəyə sövq etmişdir. Eyni zamanda, romantiklərin bədii yaradıcılıq nümunələrində Qərb və Şərq klassiklərinin adları böyük hörmət və ehtiramla yad olunur. Romantizmin estetik tələbinə uyğun olaraq Nizami Gəncəvi, Ömər Xəyyam, Məhəmməd Füzuli, M.Ə.Sabir, Hüqo, Hiller, Gete, Bayron, Şiller, T.Fikrət, Ə.hamid, Puşkin, Lermontov yaradıcılığına maraq özünü göstərirdi. Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq və başqa yazıçılarımız romantizm üslubuna müraciət etdikcə bu üslubun estetikasıda bir o qədər inkişaf etmiş və genişlənmişdir. "Onlar (romantiklər) ədəbiyyatın mənbəyni də, predmetini də birinci növbədə bəşəriyyətin xeyirxahlıqları saydıqları əməlpərəvər filosofların, dahilərin, kəskin qələmə malik olan mütəfəkkir yazıçıların düşünüb irəli sürdüyü "parlaq fikirlərdən", ümumbəşəri ideyalardan ibarət hesab edirdilər. Başqa sözlə, bədii təfəkkür, bədii ədəbiyyat onların nəzərində hər şeydən əvvəl real canlı varlığın, gerçəkliyin deyil, bəlkə böyük başlarda doğan böyük fikirlərin güzgüsü idi." [1, s.53]

Romantizm yazıçının həyata baxışının xüsusi bir formasıdır, humanizm, işıqlı gələcəyə ümid, xəyalpərvərlik, maddi və mənəvi azadlıq isə onun əsas xüsusiyyətidir.

"Epiqonçuluğa qarşı olan romantiklərin yeni estetik prinsiplərində ədəbiyyat və sənət canlı real həyatdan daha çox ideyalar aləmini təsvir edir, predmrtin işıqlı fikirlərdən, bəşəri ideyalardan alırdı. Bütün hallarda tərəqqi və təkamül, eləcə də

Mükəmməlliyətçilik romantizm cərəyanının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Romantiklər təkcə bir istiqamətdə ədalət və ya gözəllik axtarmırdılar. Onlar bütünlüklə mükəmməlliyə can atırdılar. Həyatda hər şeyin sadəcə gözəllik və ədalət üzərində qurulmasını bir növ tələb edirdilər. Romantik dünyagörüşünün əsasında iradə və söz azadlığı, insan şəxsiyyətinin toxunulmazlığı kimi mühüm məsələlər dayanırdı. Romantiklər insanın mənəvi zənginliyini onun maddi zənginliyindən daha üstün tutur, mənən düzgün olmayan insanın üstünlüyünün mümkünsüzlüyünü elan edirdilər. İnsanın daxili aləminin zənginliyini insan varlığının ən dəyərli amili kimi qiymətləndirirdilər. "Romantiklər eyni zamanda, insandakı nadir,

təkraredilməz olana yüksək diqqət göstərirdilər, bu diqqət bəzən fərdə sitayiş xarakteri alırdı. Fərdə sitayiş etmək insanın cəmiyyətdə eyni səviyyəyəgətirilməsindən, hamarlanmasından özünü müdafiəyə keçid idi.” [3, s.15]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cəfərov M. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm Bakı, 1963, 217 s.
2. Əfəndiyev T. Azərbaycan romantizmi və onun təşəkkülü problemləri//525-ci qəzet, 2019, s.16-17
3. Əfəndiyev T. Romantizm:təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyəti Bakı: Vətənoğlu , 2020, 477 s.
4. Əhmədli B. Romantizm: bütün yönlərilə//Ədəbiyyat qəzeti, 2020, s. 23-24
5. “Füyuzat” jurnalı 1906-1907-ci illər
6. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm//525-ci qəzet, 2022 s.14-20
7. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm//525-ci qəzet, 2017, s.12-13
8. Ismayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid Bakı: Yazıçı, 1983, 219 s.
9. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri Bakı: Yazıçı, 1985, 219 s.
10. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi I cild, Bakı: Elm, 2010, 464 s.
11. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi II cild, Bakı: Elm, 2014, 449 s.
12. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq Bakı: Nurlar, 2006, 190 s.

EXPLORING THE HISTORIKAL AND AESTHETIC SIGNIFICANCE OF NOVRUZALI –VELI KHAN RELATIONS IN J. MAMMADGULUZADEH'S "MAILBOX"

C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN "POÇT QUTUSU" HEKAYƏSİNDƏ NOVRUZƏLİ –VƏLİ XAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ VƏ ESTETİK MAHİYYƏTİ

TƏYYAR SALAMOĞLU

***Filologiya elmləri doktoru, professor,* ADPU, Azərbaycan, Bakı**

ORCİD – 0000- 0001 -8364-1580

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realizminin böyük nümayəndəsi C. Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsi araşdırma obyekti kimi seçilmişdir. Əsərin estetikası aşkarlanarkən tarixilik prinsipi önə çəkilmişdir. Hekayənin aparıcı qəhrəmanları- Novruzəli və Vəli xan obrazlarına, onların qarşılıqlı münasibətlərinə indiyəqədərki ədəbiyyatşünaslıqda olduğundan tam fərqli yanaşmalar ortaya qoyulmuşdur. Ədəbiyyatşünaslığın obrazlara verdiyi təhlillərin ideoloji mövqedən aparıldığı, əldə olunan qənaətlərin sinfi yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxdığı mətn həqiqətlərindən uzaq qənaətlər kimi tənqid edilmişdir.

Məqalədə başlığa çıxarılan problemə aşağı-yuxarı təbəqə münasibətlərinin əksliyi kontekstində yox, milli birlik zəminində təhlil verilmişdir. Xarakterlərin estetik düşüncədə yer alan səciyyəsi və münasibətləri milli birliyin simvolu kimi tarixi proseslərlə sıx əlaqədə araşdırılmış, bədii mətn materialı ilə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *realist nəsr, estetik funksiya, sosial təbəqələr, hekayə janrı, tarixilik.*

Abstract

This article examines "Mailbox" by J. Mammadguluzadeh, a prominent figure in Azerbaijani critical realism, focusing on its historical and aesthetic elements. The story's main characters, Novruzali and Veli Khan, and their relations are analyzed through a fresh perspective, diverging from traditional interpretations of literary studies so far. The existing literary analyses given by literary studies to these characters are challenged for their ideological bias, suggesting that previous conclusions drawn about these characters are skewed by a class-based approach and do not accurately reflect the text's true essence.

Instead of framing the narrative within the confines of upper-lower class conflict, the article explores it through the lens of national unity. It delves into the characters' traits and relationships within the broader context of historical events, justifying these interpretations with the artistic text itself.

Keywords: *realistic prose, aesthetic function, social classes, genre of the story, historicity.*

GİRİŞ

Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan realist nəsrinin ən böyük nümayəndəsidir."Danabaş kəndinin əhvalatları'', "Poçt qutusu" və " Usta Zeynal" onun ən məhşur nəsr əsərləridir.

Azərbaycan bədii nəsrinin tarixində ” Poçt qutusu” hekayəsinin müstəsna mövqeyi vardır. Əsərin süjet xəttinin əsasında maraqlı bir əhvalat dayanır: Novruzəli şəhərdə yaşayan ağası Vəli xana kənd sovqatı gətirir. Vəli xan ona bir məktub verir ki, aparıb poçta salsın. Novruzəli poçtxananın nə olduğunu bilmir. Buna görə də məktubları poçt qutusundan götürən məmuru oğru zənn edib döyür. Hökumət qulluqçusunu döydüyü üçün Novruzəliyə üç ay həbs cəzası verirlər.

Poçtxananın nə olduğunu bilmədiyi və ağasına sədaqətlə qulluq etdiyi üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında indiyə qədər Novruzəli avam və nadan, qul psixologiyalı, sosial düşüncədən məhrum bir insanın obrazı kimi xarakterizə edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq Vəli xan obrazından isə varlı təbəqəni təmsil edən istismarçı tip kimi söhbət açmış, əsərin ideya-məzmununu bütövlükdə sinfi münasibətlər konteksində şərh etmişdir.

Halbuki bədii mətn bizə Novruzəli və Vəli xan obrazlarına, Novruzəli-Vəli xan münasibətlərinə tamam fərqli müstəvidə yanaşmağa imkan verir. Düşünürük ki, bu fərqli yanaşma obrazlarının xarakterinin və onların arasındakı münasibətlərin tarixi və estetik mahiyyətini daha obyektiv şəkildə meydana çıxarır.

ARAŞDIRMA

Azca tarixə yanaşsaq, görərik ki, XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda milli ictimai düşüncənin təşəkkülü və təşkilatlanması prosesi gedirdi. Sənaye kapitalizminin və kənddə burjua münasibətlərinin inkişafı əhalinin sosial təbəqələşməsini sürətləndirirdi. Kapitalist münasibətləri milli ictimai təfəkkürün formalaşmasına əsaslı təkan verirdi. Azərbaycanda kapitalistləşmə yerli və xarici kapitalın rəqabəti şəraitində gedirdi. Milli burjuaziya müxtəlif sosial təbəqələrin həyat şəraitinin yaxşılaşmasında və onların ictimai şüurunun oyanışında maraqlı idi. Milli burjuaziya milli sosial təbəqələri öz ətrafında sıx birləşdirməyə və xarici kapitalla rəqabətdə Azərbaycan iqtisadiyyatında həlledici mövqeyə nail olmağa çalışırdı. Bu cəhət istər sənaye, istərsə də kənd burjuaziyasının çarizmin müstəmləkəçi siyasətinə müqavimət hərəkatını gerçəkləşdirir, ən müxtəlif milli sosial təbəqələri öz ətrafında birləşdirməkdə, milli ictimai təfəkkürün formalaşmasında maraqlı edirdi. “Azərbaycan xalqı yeni əsrin siyasi, sosial və iqtisadi tələtümlərinə milli varlığını gerçəkləşdirmək ümidi ilə” daxil olur, milli burjuaziya və onların yetişməkdə olan ideoloqları bunun üçün müxtəlif mübarizə formaları axtarıb tapırdılar.

Azərbaycan xalqının milli ictimai varlığın oyanışı uğrunda mübarizəsi həm şəhərdə - sənayenin kapitalistləşməsi mühitində, həm də sosial təbəqələşmənin sürətləndiyi və kapitalist münasibətlərinin təşəkkülə başladığı kənd mühitində gedirdi. XX əsrin əvvəlləri kapitalistləşmənin yetirdiyi kəndli ideoloqlarının meydana çıxması ilə də səciyyəvilik qazanır. İsmayıl xan Ziyadxanov, Fərrux bəy Vəzirov və bu kimi digərləri kənd burjuaziyasının nümayəndələri olmaqla bərabər, həm də kəndli ideoloqları olaraq Azərbaycan tarixində şərəfli yer tuturlar. Əsrin ilk illərində Azərbaycan kəndində sosial şərait və bu şəraitdə milli oyanışa təkan verən amillər haqqında Azərbaycan tarixi kitabında oxuyuruq: “Kənd əhalisinin sayca az, lakin imtiyazlı təbəqəsini yenə də əsasən bəylər və ağalar təşkil edirdilər. Bu zümrə nümayəndələrinin böyük bir hissəsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında fəal iştirak edirdi. Onlar çarizmin müstəmləkə əsarətinə nifrət bəsləyir, xalqın ən məzlum təbəqələrinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yollar arayırdılar. Məşhur Gəncə mülkədarı, görkəmli ictimai-siyasi xadim İsmayıl xan Ziyadxanovun yaratmış olduğu “Müdafiə” partiyasının əsas proqramı kəndli həyatının yaxşılaşdırılması, kənddə mədəniyyətin yüksəldilməsi və s. məsələləri əhatə edirdi. Fərrux bəy Vəzirov və b. kəndlilərin qayğısına qalmağa çalışırdılar” (1,130).

Heç şübhəsiz ki, milli burjuaziya istər sənaye, istərsə də kənd təsərrüfatında öz yerini möhkəmləndirdikcə onun çarizmin müstəmləkəçi siyasətinə müqaviməti də güclənirdi. Bu mənada kənd burjuaziyası ən geniş mənada Azərbaycan kəndlisinin müdafiəçisi və arxası rolunda çıxış edirdi. Əlbəttə kənd burjuaziyası və kəndlisi müxtəlif sosial təbəqələri təmsil edirdilər və onların arasında iqtisadi mənafe əksliklərindən qidalanan müəyyən ziddiyyətlərin, qarşıdurmaların olması qaçılmaz idi. Lakin milli ictimai şüurun inkişafı sürətləndikcə kənd burjuaziyası və kəndli müstəmləkə zülmünə qarşı çıxış, milli özünüdərk və təsdiq kontekstində birləşə bilir, birincilər ikincilərin öz hüquqlarını dərk etməsi, çar üsuli-idarələri qarşısında öz mənafelərini müdafiə edə bilməsinə maraq göstərirdilər.

"Poçt qutusu"nda cərəyan edən hadisələr, bu hadisələrdə əsas qəhrəman rolunda çıxış edən Novruzəli kənddə gedən bu sosial proseslərdən, kəndlinin öz hüququ uğrunda mübarizəsini gerçəkləşdirən milli hərəkatdan kənarda deyildi. Fikrimizcə, Novruzəli konkret tarixi şəraitin estetik ifadəsi olaraq Azərbaycan kəndlisinin ictimai şüurunda yaranan oyanışın təmsilçisi kimi meydana çıxır. Lakin obrazın estetik funksiyası bununla bitmir.

Ədəbiyyatşünaslıq Novruzəli obrazını bu qədər ağır ittihamlarla yükləyəndə onun istinad etdiyi estetik həqiqət nədən ibarət olur? Novruzəliyə qarşı yönəlmiş bütün ittihamlar öz başlanğıcını qəhrəmanın "poçt qutusu"nun nə olduğunu bilməməsi ilə bağlıdır. " Poçt qutusu nədir və onun vasitəsi ilə məktubu necə yola salmaq lazımdır?" sualı xalis texnoloji prosesi göz önünə gətirir. "Poçt qutusu"nun funksiyasının nə olduğunu bilməmək informativ xarakterli bir məsələdir. Heç şübhəsiz, poçt qutusu cəmiyyətin mədəni tərəqqi yoluna çıxmasının əlamətlərindən biridir. Lakin mədəni tərəqqinin bütün vasitələri hər yerə həmişə eyni zamanda çatmır. Radionun, televiziyanın və b. informasiya mənbələrinin olmadığı bir vaxtda bu tamamilə qanunauyğun bir prosesdir. Novruzəli ucqar bir kəndin sakinidir. Cəmiyyətdə gedən texnoloji proseslərdən kənarda qalan bir məkanda yaşayır. Bu və ya digər dərəcədə özü də buna işarə edir: "Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?" (3,327). Ədəbiyyatşünaslıq kiçik bir erməni uşağının, qoca rus qadınının bu texniki prosesi öz məişət həyatının üzvi tərkib hissəsinə çevirməsini qeyri-millətlərin "seyrə balonlarla çıxması", bizim millətin geridə qalması hesab edərək, qəhrəmanın "baş töhməti"nə çevirir.

"Poçt qutusu" hekayədir. Hekayədə də hadisələrin təfsilatı yox, detallar, ştrixlər əsasdır. Müəllif öz niyyət və məramını bu detal və ştrixlər əsasında irəli aparır. Bu mənada erməni uşağının, rus qadınının poçt qutusu ilə rəftarı, doğrudan da, mədəni tərəqqinin əlamətidir. Novruzəlinin poçtdan, teleqrafdan xəbərsizliyi, doğrudan da, mədəni geriliyin əlamətidir. Ancaq cəhalətin, nadanlığın, avamlığın əlaməti deyil. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq mədəni tərəqqiyə münasibətdə başqa xalqların irəliləyişini xüsusi nəzərə çarpdırsa da, bu zaman, çox ehtimal ki, bilərəkdən, incə bir məqam unudulur. Bütün mədəni tərəqqi prosesləri ilk növbədə şəhərə çatır. Onun genişlənməsi, ucqarlara yayılması zaman tələb edir. Erməni uşağı da, rus qadını da şəhərdə yaşayır. Onların poçt qutusu ilə rəftar etməyi bacarması tam təbiidir. Çünki mədəni inkişafın içindədirlər. Novruzəli isə ucqar bir kənddə yaşayır. Kəşfi və tətbiqi çox da uzaq zamana aid olmayan poçt və teleqraf haqqında məlumatsızlıq Novruzəlinin düşünməyən və hərəkətsiz, ictimai cəhətdən "çəkisizlik" şəraitində yaşayan bir qəhrəman olmasının dəlili ola bilməz. Hekayədə, geniş götürüləndə, mədəni tərəqqi baxımından xalqları üz-üzə qoymaq tendensiyası yoxdur. Çünki əsərdə Novruzəlinin şəhərdə yaşayan soydaşlarının poçt qutusu ilə rəftarına, mədəni tərəqqinin poçt, teleqraf kimi vasitələrindən istifadəsinə kifayət qədər geniş yer ayrılıb. Nəinki Novruzəlidən fərqli zümrəyə mənsub Vəli xan, hətta Novruzəli ilə eyni ictimai təbəqəni bölüşdürən nökər də poçtdan, teleqrafdan istifadəni adi məişət işi kimi qəbul edir. Novruzəlinin poçt haqqında informasiyasızlığının cəhalət, nadanlıq, avamlıq adlandırılmasına heç bir əsas yoxdur. Məsələnin bu tərəfi – Novruzəlinin poçt qutusu ilə rəftarı nə qədər komik situasiyada təsvir edilir, hekayənin süjet xəttində nə qədər iri planda təqdim

edilirsə də, eyni zamanda, bu detal millətin maariflənməsi, mədəni tərəqqisinin zəruriliyini şərtləndirirsə də, ancaq Novruzəlini "ictimai məzmun cəhətdən "müflis" elan etməyə" (5,179) əsas vermir. Bəlkə də hekayədə "Novruzəli də diksinməli, hərəkətə gəlməli"dir (Y.Qarayev) qənaətinə də yer var, ancaq onu "yuxulayan, yatan qəhrəman" elan etməyə heç bir əsas yoxdur.

Novruzəlinin boynuna qoyuruq ki, o, "düşünməyən qəhrəmandır", "narahat yox, narazı yox, razı qəhrəmandır! Üsyan edən, fəryad edən yox, yuxulayan, yatan qəhrəmandır. Ədalət, həqiqət, haqq, nahaqq haqqında heç düşünmək istəməyən qəhrəmandır" (5,178).

Tənqidi realizmdə aparıcı qəhrəman tipi kimi qəbul edilən "kiçik adam"a verilən bu xarakteristika ədəbiyyatşünaslığımızda indiyə qədər heç bir etiraz doğurmamış, yeni realizm tipinə məxsus qəhrəmanın əsas təyinedici əlamətləri kimi birmənalı qəbul olunmuşdur. Lakin Novruzəliyə - "kiçik" qəhrəmanın modeli, etalonuna verilən bu xarakteristika bədii mətnin həqiqətləri ilə təsdiq olunurmu? Yox, təsdiq olunmur.

Bir janr kimi hekayədə hadisələrin təfsilatlı təsvirinin əsas olmadığını, hadisəyə işarə edən səciyyəvi detalların – ştrixlərin süjetin inkişaf dinamikasını təmin edən, müəllif mövqeyini gerçəkləşdirən, obrazın xarakterini açan uyğun vasitə, prinsip olduğunu artıq qeyd etmişik. Bu prinsiplə yanaşanda hekayədə Novruzəlini razı yox, yuxulayan, yatan yox, narazı, narahat və hətta üsyan edən, fəryad edən bir qəhrəman kimi səciyyələndirməyə əsas verən ciddi detal, işarə var. Axı, Novruzəli ilə ilk tanışlığımızda, o ağzını açıb danışanda biz onu mağmun və məzlum birisi kimi yox, mövcud sosial şəraitlə barışmayan, içində yaşadığı mühitdəki sosial ədalətsizliyi qəbul etməyən və ona tənqidi münasibət göstərən bir insan kimi tanıyırıq. Novruzəlinin sosial düşüncədən məhrumluğunu önə çəkməyi qarşısına məqsəd qoyan ədəbiyyatşünaslıq bütün hallarda onun Vəli xana dediyi "Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam..." – sözlərini ictimai, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrumluğunun əsas göstəricisi kimi dönə-dönə qabardır, təhlil müstəvisinə gətirib mənalandırır. Novruzəlinin bu sözləri onun bir vətəndaş kimi sosial haqlarını bilməməsinin və bu barədə düşünmək istəməməsinin təkzibedilməz dəlili hesab edilir.

Lakin Novruzəlinin birinci "söz"ünün arxasınca gələn ikinci "söz"ü bu "təkzibedilməz dəlil"i heçə çıxardığı üçün ədəbiyyatşünaslıq onun üstündə təfərrüatlı dayanmağı, qəhrəmanın vətəndaşlıq düşüncəsinin, sosial özünüdərkinin, sosial ədalətsizliyə etirazının, bu etirazı "söz"dən əmələ keçirmək üçün atdığı addımın mahiyyətinə varmağı lazım bilmir. Bu ikinci "söz" nədən ibarətdir? Vəli xanla Novruzəli arasındakı aşağıdakı dialoqa diqqət yetirək:

"Xan üzünü tutdu qonağa:

- Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

- Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?
- Çox əcəb, nəçərnik divanxanasını ki, tanıyırsan?
- Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərniyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu, keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim..." (3,327).

Dialoqdan məlum olur ki, Novruzəli elə keçən həftə "nəçərnik divanxanası"na şikayətə gəlibmiş. Məqsədi də kəndxudanın onları incitməsi ilə bağlı "nəçərnik"ə şikayət etmək imiş. Novruzəlinin "nəçərnik divanxanası"na şikayətə gəlməsi bir ümumiləşdirici detal olaraq onun "razı" yox, birmənalı şəkildə "narazı" qəhrəman olduğunu sübut edir. Novruzəlinin divanxanaya gəlişi təhtəlşüur deyil, düşünülmüş, dərk edilmiş hərəkətdir. Onun kənddəki sosial

ədalətsizliklə nəinki barışmamasının, hətta bu ədalətsizliyə aktiv etirazının göstəricisidir. Dialoqdan görünür ki, Novruzəli bir kəndli olaraq haqqını bilir. Novruzəlinin kəndxudadan şikayətə gəlişi onun mövcud qanunlardan baş çıxartması haqqında da düşünməyə əsas verir.

Novruzəli – Vəli xan münasibətləri Azərbaycan kənd burjuaziyası ilə kəndlisi arasındakı tarixi gerçəklikləri simvollaşdırmaq baxımından da kifayət qədər maraq doğurur.

Prof. Y.Qarayevin qənaətinə görə "möhtəşəm bir xarakter, şəxsiyyət və insan Novruzəliyə çevrilərkən" "şəxsiyyət olmaq haqqı"nı itirir. Yenə də tədqiqatçıya görə, yazıçı məhz bu haqq uğrunda mübarizə aparır, dövrün, ictimai sistemin günahı ucbatından Novruzəlinin (Novruzəlilərin) itirilmiş haqqının qaytarılması zərurəti və tələbi ilə çıxış edir. Novruzəlinin "şəxsiyyət olmaq haqqı"nı itirməsinə əsas kimi Y.Qarayev də daxil olmaqla əksər ədəbiyyatşünaslar onun Vəli xana münasibətini və Vəli xana dediyi aşağıdakı sözləri əsas gətirirlər: Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam...

Ədəbiyyatşünaslığın ümumi rəyinə görə, bu sözlər Novruzəlinin xarakterinin qul psixologiyasına köklənməsinin göstəricisi, onun öz sosial hüquqlarını bilməməsi, vətəndaş düşüncəsindən, şəxsiyyət olmaq imkanından məhrumluğunun əlamətidir. Ədəbiyyatşünaslığa görə, öz "ictimai rəqib"inə (Y.Qarayev) qul olmaq psixologiyası və düşüncəsi, hər şeydən qabaq, bu "ictimai rəqib"i ictimai rəqib kimi dərk etməmək, başqa sözlə,onu düşmən gözündə görməməklə bağlıdır. Əslində ədəbiyyatşünaslığın bu tipli təhlilləri Novruzəli – Vəli xan münasibətlərini sinfi müstəvidə qiymətləndirmədən təkan alır. Bu zaman Novruzəli – Vəli xan münasibətlərinin milli zəminə söykənən iqtisadi və mənəvi, həmçinin psixoloji əsasları tamam unudulur. Ədəbiyyatşünaslıq təhlillərində xan tufeyli və istismarçı sinfin nümayəndəsi kimi qəbul edilir, onun aşağı təbəqəyə (burada Novruzəliyə) münasibəti marksist fəlsəfənin əsaslandırdığı kimi siniflərarası antoqonist ziddiyyətlər prizmasından şərh edilir. Vəli xan tufeyli, istismarçı təbəqənin təmsilçisi olaraq Novruzəliyə (Novruzəlilərə) düşmən sinfin nümayəndəsi elan edilir.

Ədəbiyyatşünaslıq bunu da etiraf edir ki, "xanın həqiranə gülüşü bizi hiddətləndirir; biz onun gülüş və qəhqəhələrini bir qədər də tündləşdirib,qəzəb hissi ilə yoğurub xanın öz üzərinə yağdırırıq" (4,56). Bədii əsərdə özünə yer alan yuxarı təbəqə nümayəndələrinə ədəbiyyatşünaslığın nifrətamiz, ikrahedici baxış pafosu nəticə etibarı iıə ona gətirib çıxarır ki, bədii mətndə özünə yer alan yuxarı təbəqə nümayəndələri, onların aşağı təbəqə insanları ilə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətinin heç bir mənəvi, psixoloji məqamları elmi təhlilə cəlb edilmir. Vəli xanın Novruzəliyə insani münasibəti, onların bir-birini başa düşmək, anlamaq və dəyərləndirmək müstəvisində qarşılıqlı ünsiyyəti Məhəmmədhəsən əmi- Xudayar bəy münasibətləri ilə eyniləşdirilir. Ədəbiyyatşünaslıq Vəli xanla Xudayar bəy arasında Azərbaycan kəndlisinə münasibətdə köklü fərqi bir qırağa atır, onu elmi təhlilə çəkməyə lüzum görmür. Məsələ burasındadır ki,Vəli xanın Novruzəliyə xoş münasibətinin əsasında Vəli xanla Xudayar bəy arasındakı fərq dayanır. Müəllif bunun fərqinə varır, amma ədəbiyyatşünaslıq yox.Novruzəlinin xanı "ictimai rəqib" kimi tanımamasının, dərk edə bilməməsinin əsasında Novrzuəli ilə xanın münasibətlərini sinfi fərqlərin tənzimləməsi yox, iqtisadi münasibətlərin xarakteri müəyyənləşdirir. Niyə düşünmürük və ya düşünmək istəmirik ki, Novruzəli, doğrudan da, qul psixologiyalı bir adamdırsa, onda o, kəndxudanın zülmkarlığını necə dərk edir, özünün bu zülmü haqq etmədiyini necə başa düşür? Qul psixologiyasına malik adam, başqa sözlə, müasir anlayışla desək, manqurt düşüncəli insan kəndxudanın zülmkarlığı barədə hakim dairələrə şikayət etmək, başqa sözlə, öz haqqını müdafiə etmək fikrinə düşə bilərmi? Şübhəsiz ki, yox. Maraqlıdır, kəndxudanın zülmünü heç bir tərəddüd etmədən yuxarı dairələrə çatdıran və aktiv şəkildə öz haqqını tələb edən Novruzəli niyə Vəli xana yanaşmalarında çevrilib tamam başqa adam olur. Ondan nəinki şikayət etmək, narazı qalmaq haqqında düşünmür, hətta özünü ona borclu hesab edir. Onu özünün hamisi gözündə görür. İnsan təbiətinə, onun psixologiyasına

az-çox bələdlik heç bir şübhə yeri qoymur ki, insan ona zülm edən, onun qanını soran başqasına (kim olursa olsun) heç vaxt aşağıdakı sözləri deməz:

"Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənə mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!.." (3,333).

Bu tipli sözlər insanın dilinə daxili, ürəkdən gələn minnətdarlıq duyğularının birbaşa təlqini ilə gəlir. "Sənsiz mənim bir günüm olmasın" ifadəsi öz xarakterinə görə alqışdır. Insanın insana sonsuz məhəbbət hissindən güc alır. Biz Novruzəlini cəsarətli, lazım gələndə öz haqqı,hüququ uğrunda çəkinmədən çarpışan bir insan kimi tanıyırıq. Kəndxudadan şikayəti də, poçt məmuruna qarşı hərəkətləri də qul təbiətinin, məzlumluğun onun xarakterinə yad olduğunu göstərir. Müəyyən münasibətlə Novruzəli özü də buna işarə edir: "- Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəm! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnik də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz" (3,329). Bu sözlər Novruzəlinin dilindən təbii bir duyğunun ifadəsi kimi çıxır və onun ümumiyyətlə özünəxas cəsarətli kəndli təbiətinə malik olmasından xəbər verir. Deməli, nəçərnikə münasibətdə belə cəsarət nümayiş etdirmək potensialına malik bir insanın xanın qarşısında ikiqat əyilməsi qul psixdologiyasının təzahürü sayıla bilməz. Bu Vəli xan-Novruzəli əlaqələrinin hansısa iqtisadi münasibətlə tənzimləndiyini, bu tənzimlənmənin qarşılıqlı hörmətə əsaslandığını, mənəvi bağlılığa gətirib çıxardığını düşünmək üçün bizə tam əsas verir.

Bizə elə gəlir ki, Vəli xan – Novruzəli münasibətlərinin xarakterini başa düşmək üçün XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində baş verən sosial proseslərin mahiyyətinə varmaq, iqtisadi əlaqələr sistemində Vəli xanın və Novruzəlinin yerini dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.

Novruzəli öz ictimai mənsubiyyətinə görə sahibkar kəndlisidir. Yəni o zaman Azərbaycan kəndində torpağın çox hissəsi yenə də dövlətin əlində cəmləşmişdi. Dövlət torpaqlarında çalışan kəndlilər "dövlət kəndliləri" kimi tanınırdı. Torpaqların bir hissəsi ayrı-ayrı sahibkarlara məxsus idi. Sahibkar torpaqlarında çalışan kəndlilərə "sahibkar kəndlisi" deyilirdi. 1870-ci il kəndli islahatı kəndlinin sahibkardan asılılığını rəsmən aradan qaldırdı. Kəndli öz pay torpağına sahib olur, bununla bərabər "öz məhsulunun onda bir hissəsini malcəhət kimi torpaq sahibinə verməli idi" (1,70). 1870-ci ilə" Əsasnamə"si XX əsrin ilk illərində də qüvvədə idi və bu "Əsasnamə" sahibkar kəndlisinin öz sahibindən rəsmi asılılığına son versə də, iqtisadi asılılıq bu və ya digər dərəcədə qalırdı. Çünki "çəmən, otlaq və meşə sahələri", su arxları torpaq sahiblərinin ixtiyarında idi. Kəndli həmin yerlərdən əvvəllərdə olduğu kimi, torpaq sahibinin razılığı ilə istifadə edə bilərdi" (1,134). Əslində tarixi məlumatlardan aydın görünür ki, XX əsrin əvvəllərində mülkədar-kəndli münasibətlərinin əsasında işgüzar iqtisadi əlaqələr dayanırdı. Kəndli hələ satın alıb birmənalı şəkildə öz şəxsi mülkiyyətinə çevirə bilmədiyi torpaqlardan istifadə etmək, əkinini suvarmaq, heyvan-qarasını otarmaq üçün sahibkarın-mülkədarın ixtiyarında olan otlaq sahələrindən, su mənbələrindən istifadə etmək üçün sahibkarla işgüzar əlaqələr qurur, əldə etdiyi məhsuldan ona da pay ayırırdı. Biz Novruzəlinin yerini bu iqtisadi münasibətlər sisteminin içində arayırıq. Çünki hekayədə məsələnin bu tərəfinə açıq-aydın işarələr edilmişdir. Hekayədə oxuyuruq: "Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi "İtqapan" kəndinin əhli Novruzəlidi. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan gətirməsin. Bu səfər də Novruzəli əliboş gəlməmişdi". Diqqətimizi o da çəkir ki, Novruzəlinin gətirdikləri xanın malikanəsində "sovqat" kimi qəbul olunur. Xanla nökər arasındakı dialoq bu baxımdaqn səciyyəvidir:

"Xan, bu ulaq kimindi, bu şeyləri kim gətirib?
- Xan cavab verdi?
- Ədə o şeyləri yerbəyer elə! Oları bizə itqapanlı Novruzəli sovqat gətirib" (3,329).

Hekayənin bütöv məzmunundan görünür ki, Vəli xan – Novruzəli əlaqələrində "ictimai yuxarı"nın "ictimai aşağı"ya istismarçı, zülümkar münasibətindən söhbət gedə bilməz. Ilk

növbədə, xanın gözütoxluğu, öz kəndlisinə hörmətlə yanaşması diqqəti çəkir. "A kişi, Novruzəli! Bu nə zəhmətdi çəkmisən?" sözləri xanın öz kəndlisinə insani münasibətinin ifadəsidir. Novruzəlinin gətirdiklərinin az-çoxluğu ilə də qətiyyən maraqlanmaması,Novruzəlinin gətirdiklərini həqiqətən sovqat şəklində qəbul etməsi xanın istismarçı, zülümkar xarakteri ilə bağlı düşünməyə heç bir əsas vermir. Bizə elə gəlir ki, Vəli xan haqqında "heç bir iş görmədən, zəhmət çəkmədən, hazır mədaxil hesabına yaşayan bir tufeyli" (M.Məmmədov) kimi danışmağın vaxtı çoxdan keçmişdir. Çünki hekayənin mətn materialı Vəlixanı bizə alicənab, gözütox, mədəni və işgüzar xarakterli bir insan kimi təqdim edir. Hekayədə Vəli xanın işgüzar bir insan olmasına işarə edən, onun daha çox iş həyatı ilə maraqlandığını sübut edən, Novruzəlinin sovqatının onun maddi təminatında əhəmiyyətli yer tutmadığını göstərən xəsiscəsinə işarə edilmiş, lakin çox səciyyəvi bir detal var. Bu detal xanın İrəvan səfərinin vacibliyi ilə bağlıdır: "Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə, çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi" (3,326). Arvadının naxoşluğu ilə bağlı keçirdiyi həyəcanın içində İrəvanla bağlı səfərinin təxirə salınması həyəcanı da kifayət qədər yer tutur. Açıq-aşkar hiss olunur ki, bu səfərin məqsədində arvadının havasını dəyişməsinin onun xəstəliyinə müsbət təsiri məsələsinin rolu həlledici deyil, xanın İrəvana səfərində işgüzar məqsəd öndədir. Onun arvadına qayğıkeş münasibəti, Novruzəlinin "ərköyün" hərəkətləri müqabilində səbrli və təmkinli davranışı, "ictimai aşağı"nın nümayəndəsi ilə mədəni rəftarı xanın ziyalı xarakteri haqqında düşünməyə əsas verir.

NƏTİCƏ

Hekayənin mətnaltı qatları bizə bunu deməyə əsas verir ki, bu xarakterlə xanın öz kəndlisinə çox yaxşılıqları keçmişdir. Biz hekayədə Novruzəlini maddi təminatında heç bir problemi olmayan Azərbaycan kəndlisi kimi görürük. Ədəbiyyatşünaslığımızda da etiraf olunmuşdur ki, "onun bütün hərəkətləri, arzu və istəkləri sadə bir kəndli üçün səciyyəvidir. O, hər dəqiqə bir zəhmətkeş, təsərrüfatçı və iş adamı kimi görünür"(2,31). Ədəbiyyatşünaslıqda onun iqtisadi cəhətdən təmin olunmasına, "zəruri olan hər şeyinin varlığına, bunun "gətirdiyi sovqatdan da aydın görünməsi"nə (Y.Qarayev) də işarə edilmişdir. Mətndə bəzi əlavə detallar da var ki, doğrudan da,Novruzəlinin bir kəndli kimi maddi cəhətdən problem yaşamadığını sübut edir. Elə isə onun maddi cəhətdən təmin olunmasının, əldə etdiyi iqtisadi imkanların mənbələri haqqında düşünmək qaçılmaz zərurətə çevrilir. Novruzəli – Vəli xan münasibətlərindəki məhrəmlik, Novruzəlinin öz ağasına ölçüsüz minnətdarlıq hissi bu "təminat"ın köklərini Vəli xana bağlayır. Məhz bu "bağlar" Vəli xan – Novruzəli münasibətlərini əks sosial təbəqələrin qarşıdurması yox, aşağı və yuxarı təbəqənin bir-birini başa düşməsi, ictimai şüurun inkişafı nəticəsində milli "ictimai yuxarılar"ın milli "ictimai aşağılar"a qayğı göstərməsi, milli tərəqqinin məhz bu cür milli birlik əsasında təmin olunacağına inamlarının təyin etməsi haqqında düşünməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Azərbaycan tarixi. Bakı. Çaşıoğlu, 2014.

2.Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsri. Bakı. Azərb. SSR EA nəşr., 1963.

3.Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Birinci cild. Bakı. Azərb. SSR EA nəşr., 1966.

4.Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı. Gənclik. 1977.

5.Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980.

ARTISTIC-AESTHETIC AND PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF MUHAMMAD FUZULI'S CREATIVITY

MƏHƏMMƏD FÜZULİ: BƏDİİ DÜŞÜNCƏNİN UCALIQ ÖRNƏYİ

MƏRYƏM ÜMMAN

Gəncə şəhəri, Ə.Cavad adına 2-li tam orta məktəb

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin təxminən beş yüz ilə yaxındır ki, yazılır, yozulur, müxtəlif istiqamətli təhlillərin problemnə çevrilir. Ancaq yenə də sözə, təhlillərə ehtiyac doğurur. Yeni-yeni istiqamətlərin, araşdırmaların mövzusu olaraq sistemli yanaşmalarda sirrinin açılmasına imkan yaradır. M.Füzuli irsinə olan maraq öz dövründən daim artan istiqamətdə getmişdir. Şairin sağlığında və ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış təzkirəçilər, alimlər, ədəbiyyat adamları Qəstimonlu Lətifi, Əhdi Bağdadi, Sam Mirzə, Sadiq bəy Əfşar, Riyazi ədəbiyyatşünas alimlər Məhəmməd Cəlal, Əbuziya Tofiq, M.F.Köprülüzadə, Ə.Gölpinarlı, Ə.Qaraxan, H.Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A.Krımski, A.Sur, F.Köçərli, İ.Hikmət, H.Araslı, M.Cəlal, M.Quluzadə, S.Əliyev və başqaları böyük şairin yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşmış və onu müxtəlif kontekstlərdə təhlilə gətirmişlər. Avropa alimi Gibb onu "qəlb şairi" kimi səciyyələndirməklə şeirlərinin mətn simmetriyası, yüksək sənət intelleksiyası nümayiş etdirməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər. XVI əsr, M.Füzuli, klassik ədəbiyyat, qəzəl, qəsidə, rübai və s.

Özet

Ünlü Azerbaycan şairi Muhammed Füzulin yaklaşık beş yüz yıla yakın zaman diliminde yorumlanmış ve çeşitli araştırmaların konusu haline gelmiştir. Ancak yine de analize ihtiyaç duyulmakatdır. Yeni yönelimlerin ve araştırmaların konusu olarak sistematik yaklaşımlar bazı sırlarının açığa çıkmasını mümkün kılmaktadır. M.Fuzuli'nin eserlerine olan ilgi onun zamanından bu yana sürekli olarak artmaktadır. Şairin yaşadığı dönemde ve sonrasında yaşayan tezkire alimleri, edebiyatçıları: Gastimonlu Latifi, Ahdi Bağdadi, Sam Mirza, Sadık Bey Afşar, matematikşi edebiyat alimleri Muhammed Celal, Ebuzziya Tevfik, M.F.Köprülüzade, A.Gölpınarlı, A.Karahan, H.Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A.Krımski, A.Sur, F. Köçerli, İ.Hikmet, H.Araslı, M.Celal, M.Guluzade, S.Aliyev ve diğerleri büyük şairin eserlerine özel bir hassasiyetle ve farklı bağlamlarda yaklaşmışlardır. Avrupalı bilim adamı Gibb, onu "kalb şairi" olarak nitelendirmiş ve şiirlerinin metinsel simetri ve yüksek sanatsal zeka göstermesine özellikle dikkat etmiştir.

Anahtar kelimeler. 16. yüzyıl, M.Fuzuli, klasik edebiyat, gazel, kaside, rubai

Summary

The famous Azerbaijani poet Muhammad Fuzulin has been written and interpreted for almost five hundred years and has become a problem of various analyzes. However, it still calls for words and analysis. As a subject of new directions and researches, it makes possible to reveal the secrets of systematic approaches. Interest in the heritage of M. Fuzuli has been constantly increasing since his time. Tazkira scholars, scholars, literary figures who lived during the poet's lifetime and later: Gastimonlu Latifi, Ahdi Baghdadi, Sam Mirza, Sadiq Bey Afshar, Mathematical literature scholars Muhammad Jalal, Abuziya Tofig, M.F. Köprülüzade, A. Golpinarli, A. Garakhan, H. Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A. Krymski, A. Sur, F.

Kocharli, I. Hikmet, H. Arasli, M. Jalal, M. Guluzade, S. Aliyev and others have approached the work of the great poet with special sensitivity and analyzed it in different contexts. they brought The European scientist Gibb characterized him as a "poet of the heart" and paid special attention to the fact that his poems show textual symmetry and high artistic intelligence.

Key words. XVI century, M. Fuzuli, classical literature, ghazal, ode, rubai, etc.

Azərbaycan poeziyasının Füzuli yüksəkliyi.Şairin ayrı-ayrı poetik örnəklərində müxtəlif məqamlarda bu möhtəşəmliyin əlçatmazlığını və ecazkarlığını vurğulayırdı. ”Ənisül-qəlb”də “mənim könlüm sədəfdir, sözlərimdir dürri-qəltanı, dənizdir elmim, allah feyzidir neysan barani” **(8, 183)** deyərək söz, sənət kəhkəşanında hansı ucalıqda durduğuna diqqət yetirirdi.

Böyük türkoloq alim B.Çobanzadə XVI yüzillik ədəbiyyatı kontekstində məsələyə yanaşaraq vurğulayırdı ki, “XVI əsrdəki Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülürsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içərisinə də aldığı bədii və lisani komponentlərin genişliyi və horizontal meyarı Xətai ilə təmsil olunur.

XVI miladi əsrdən sonra Füzulinin açdığı cərəyan ilə Xətainin başladığı cərəyan gah birləşərək, gah bir-birinin üstündə yerləşərək, hər halda eyni feodal ədəbiyyatı çərçivəsi daxilində inkişaf etmişdir” **(4, 332).**Buraya on altıncı yüzilliyin zənginliyi və ədəbi axarın müəyyənləşdirdiyi qan daşıyan damarlar səviyyəsində Dirili Qurbanini də əlavə etməyin gərəyi yaranır. Bütünlükdə tarixi-mədəni prosesin çeşidli və çoxqatlı zənginliyində sonrakı ədəbi-mədəni proses üçün əsasa çevrilməklə həm də istiqamətverici funksiyada görünür.Füzuli milli özünüdərkin və oyanışın nümunəsi olaraq özünü bütün parametrlərdə zühur etdirmək düşüncəsi ilə bədii sözün sonsuz imkanlarından çıxış etməklə etnik kimliyi nümayiş etdirdi. “Bu dövr biri digərindən fərqlənən, müxtəlif sənət zirvələrini fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük söz ustaları yetirdi.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və daha böyük axara yönəltdi” **(9, 3).** Söz, sənət korifeylərinin toplaşdığı bu əsr öz zənginliyi və açdığı yeni axarla sonrakı dövrlərə işıq tutur, gedilən yolun polifoniyasında bir möhtəşəmliyi sərgiləmək funksiyası ilə örnəyə çevrilir.

Əhdi Bağdadi, Ruhi Bağdadi, Şəmsi Bağdadi, Rindi Bağdadi, Hüsni Bağdadi, Zöhdi Bağdadi, Muradi Bağdadi, Fəzli Bağdadi, Elmi Bağdadi, Kəlayi Bağdadi, Zayeyi Bağdadi, Zehni Bağdadi və s. kimi sənətkarlarla təmsil olunan Bağdad ədəbi mühiti özünün zəngnlik axarı və ədəbi-mədəni mühit formalaşdırma təsəvvürü baxımından “övliya çırağı” olaraq geniş şəkildə təhlillərə şərait yaradır. M.Füzulinin belə bir zənginlikdə günəş kimi parlaması təbii və onun istedadını şərtləndirən məqamlar sırasındadır. Məhz bu səbəbdən də böyük qürur və fəxrlə şair vurğulayırdı:

Ey Füzuli, məskənim çün Kərbaladır, şeirimin,

Hörməti hər yerdə vardır, xalq onun müştağıdır.

Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləlü nə mirvaridir,

Sadə torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır. **(6, 23).**

M.Füzuli yaradıcılığının bədii estetik məzmunu və fəlsəfi mahiyyəti əski təsəvvürdən, mif yaddaşından, sözün ilahi simmetriyasının dərkindən çoxqatlı mahiyyətinə qədər olanların açımına bağlanır. Yüz illəri əhatələyən bu düşüncə təkcə şairin yaşadığı zaman çərçivəsində olanlara və ondan sonrakı dönəmlərin bədii-estetik düşüncəsinə (həm də qavramına) bağlanmır. Onun magik və platonik qatı özünəqədərki yüzillikləri də əhatələmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Özünüdərk səviyyəsində ədəbi-mədəni, bədii-estetik axarın polifonik palitrasına

diqqət yetirən şair "aləmi-izlətin yeganəsiyəm, Qafdan-Qafa yox mənə həmtay"**(7, 155)** deməklə müasirlərinə və gələcəyə kimliyini ünvanlayırdı. Şairin bədii-estetik və fəlsəfi düşüncəsinin dərki ilk öncə özünün dediklərindən başlanğıcını götürür. Söz simvolikası və onun işarələdiyi məzmun üfiqi və şaquli yanaşmalarda mükəmməl bir sistemi, mənalandırmanın polifonik axarında sufi terminologiyasına dayanmaqla əlavə çalarlar qazanmanı faktlaşdırır. Şairin "Qafdan Qafa yox mənə həmtay" deməsi sırf reallığa və bir neçə qatlı məna yükünə bağlanmaqla sufi mahiyyəti, fəlsəfi konteksti, mofoloji layı və tarixi aspekti diqqət önünə gətirməklə şərtlənir. Sufi ədəbi-nəzəri düşüncəsində, eləcə də etnik təsəvvürdə qafın işarələdiyi məzmun ucalıq, əlçatmazlıq anlamında ciddi bir müəyyənliyi, qəlibləşməni diqqət önünə gətirir. Təsəvvüfdə bunun sərgilədiyi mənzərə "ruhi-mənəvi ucalıq, batini saflıq və yüksəliş məqamı anlamında işlədilir", həm də sərgilədiyi məzmun bütün parametrlərdə şairin özü tərəfindən deyilməklə müəllif kimliyini şəxsiyyət, istedad, yüksək sənət intelleksiyası səviyyəsində bilgi verməyə yönləndirir.

"Musa kəlamlı şair". "Musa kəlamlı şair" kimi sözdən bir ecazkarlıqlar yaradan sənətkar qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, müxəmməsləri, müstəzadları, nəsri, poemaları, məktubları və s. ilə sözün ucalığı və əndazəsi timsalında özünü açıma və təqdimə köklənir. "Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, surəti halım görən surət xəyal eylər məni" deyiminin bədii-estetik qatı, fəlsəfi məzmunu bütün aspektləri ilə Füzuli heyrətini, onun söz kəhkəşanının ecazkarlıq məramını şərtləndirir və bu ecazkarlıq miqyasında bir heyrət etməni sərgiləyir. Heyrətin bu səviyyəsi ancaq və ancaq vurğunluğu, eşq və vəhdət məzhəbi səviyyəsində olanların spesifikasına və onun ucu-bucağı görünməyən məna və məzmun qatına bağlanır. M.C.Cəfərov "Füzuli düşünür" monoqrafiyasında yazır: "Füzulidən sonra dörd yüz ildir ki, Azərbaycan şeiri tərəqqi edir, yeni fikirlər, bədii ifadələrlə zənginləşir. Lakin Füzuli şeiri köhnəlmir, öz təzəliyini, təravətini itirmir. Hərhansı dövrdə olursa olsun Azərbaycan şeirini Füzulisiztəsəvvür etmək mümkün deyil.

Füzuli indi də bizim canlı müasirimiz olaraq qalır. Bədii təfəkkürümüzün inkişafına öz nəcib təsirini göstərir. Onun incə, zərif, gözəl, həm də qüdrətli şeir rübabının təsir gücü get-gedə daha da artır, təsir dairəsini daha da genişləndirir. Bununla belə Füzulini yaşadan və bundan sonra da yaşadacaq səbəbləri təkcə bir ədəbi təsirlə məhdudlaşdırmaq, onun sənətinə olan məhəbbəti, onun nüfuzunu yalnız şairlərdə, ədiblərdə, onların əsərlərində axtarmaq doğru olmazdı. Füzulini yaşadan sözün geniş mənasında xalq olmuşdur" **(3, 3).** Dorudan da, M.Füzulinin zənginliyi Azərbaycan, fars, ərəb dillərində yazdığı lirikaya, lirik şeirlər divanına, qəsidələr divanına, "Bəngü Badə", "Yeddi cam", "Leyli və Məcnun", "Söhbətül əsmar" poemalarına,"Şikayətnamə"sinə və digər məktublarına, "Səhhət və Mərəz", "Rindü Zahid" adlı farsca yazılmış alleqorik, ictimai-fəlsəfi məzmunlu nəsr əsərlərinə, "Hədiqətüs-süəda" kimi türkcə yazılmış nəsr nümunəsinə, "Hədisi ərbəin tərcüməsi"nə, "Mətləül etiqad" kimi ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsərinin sərgilədiyi təsəvvürə və zənginliyə bağlanır. M.Füzuli bu zənginliyin hər bir örnəyi ilə yerinin ucalıq olduğunu və sözün kutsallığı səviyyəsində sərgilənən təsəvvürün haralara gedib çıxa bilməsinin modelini yaradıcılığında cızır. Müxtəlif vəziyyətlərdə bu ucalığın mahiyyətinə diqqəti yönəldir və "sözün əndazəsi o qədər böyükdür ki, müəllimlər sözün məhsulu bildilər Quranı, duanı, vəhyi" söyləyir. Şairin ucu-bucağı görünməyən söz gülşəni bədii-estetik tutumu, məna yükü və janr məzmunu ilə bütün parametrlərdə əlçatmazlığı sərgiləyir.

Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim büland,

Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd.

Qıl mədəd, ey bəxt, yoxsa kami-dil mümkün deyil,

Böylə kim ol dilrüba bidərddir, mən dərdmənd. **(6, 40).**

Göründüyü kimi, lirik mənin iş dünyasını, istək və arzularını, təsəvvürlərini, ideoloji və fəlsəfi baxışlarını, daha çox isə sufi məfkurəsini bir bütöv olaraq içinə almaq gücü və imkanları ilə diqqət önünə gələn bu misralar müxtəlif kontekstlərdə açımı zəruriləşdirir və bədii-estetik məzmunu ilə ədəbi abidə olma təsəvvürü formalaşdırır. Bidərdlik və dərdməndlik hüdudlarında sərgilənən mənzərə bütün spesktrləri ilə ney timsalında ümumiləşdirilir. Daha doğrusu, neyin Şərq təsəvvüründə olan funksiyası və sərgilədiyi məzmun öz mifoloji, əfsanəvi qatı ilə çox-çox əski inamlara, haqqında olan söyləmələrə bağlanır və onun təsəvvüf timsalında ortaya qoyduğu məzmun da eyni arxaiklikdən öz başlanğıcını götürməklə şair və ney timsalında olanların naləsinə dayanır.

Neyin naləsi və şairin onunla özü arasında bağlantılar görməsi və bunun bela nalə qoparmasının mahiyyətinə dayanan məsələlər əvvəldən axıra qədər sənətkarın ruhunun səsi olaraq özünü nümayiş etdirir. “Nə yanar mənə atəşi-dildən özgə, nə açar qapıb badi-səbadan qeyri” deyən şair özü timsalında tənhalığını, biganəlik və kimsəsizlik, təklik səviyyəsində qarşılaşdığı duyğusallığı diqqət önünə gətirir.

Pərişanhalın oldum, sormadın hali-pərişanımı,

Ğəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım.

Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım?

Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!(6**, 120).**

Hər bir nümunə ilə orijinallığıtəqdim edə bilmək imkanları baxımından diqqət önünə gələn sənətkar bir üslub yaradıcısı, sozün poetik siqləti səviyyəsində bədii-estetik zövq formalaşdıra bilmək və onu nümunəyə çevirmək gücü ilə özünü göstərir. Dərdə düşmə və dərdə əlac etmə kontekstində sıralanan bu özünəməxsus müraciətlərin orijinallıqla mətnə gətirilməsi baxımından da spesifikləşir. Füzulişünas alim Firuz Sadıqzadə vurğulayır ki, “Füzulinin bədii dühası məhəbbət lirikasında daha parlaq şəkildə özünü göstərir. Bu da təbiidir, çünki Füzuli qəlb şairidir. O, şeiri “könül xəzinəsinin gövhəri” adlandırır.

Şərqin qüdrətli sənətkarlarından sonra Füzulinin qəzəl yazması, “nazik nəzm” – lirik şeirdə nə tək müvəffəq olması, bu sənət cıdırında çoxlarını üstələyib qələbə qazanması ədəbiyyat tarixi üçün nadir hadisə idi” **(10, 7-8).**M.Füzuli bütün tərəfləri ilə xalqın zənginlik və ucalıq nişanəsi olaraq əsrləri-əsrlərə calayır.Özgürlük missiyasındamilli kimliyini nümayiş etdirməklə gəlinən yolu və gediləcək tarixi bir ünsiyyət yolçusu olaraq diqqət önünə gətirir. Toplumun ruhani dünyası, əxlaqi-fəlsəfi dünyagörüşü, bədii-estetik zövqü və təfəkkürü, etnosun mənəvi zövqü, dil və mədəniyyət tariximüxtəlif janrlar və şeirlər səviyyəsində özünü ehtiva edə bilmək gücü ilə spesifikləşir.

Vay, yüz min vay kim, dildardan ayrılmışam,

Fitnə çeşmi sahiri-xunxardan ayrılmışam,

Bülbüli-şuridəyəm, gülzardan ayrılmışam,

Kimsə bilməz kim, nə nisbət yardan ayrılmışam,

Bir qədi şümşadü gülrüxsardan ayrılmışam.**(6,126).**

M.Füzulinin qüdrəti onun sözü, sözə nizam vermənin ümumi prinsiplərinə, bədii kamilliyin mümkünlüyü timsalında nümunə olmaya dayanır. Eşq fəlsəfəsi “kim nə miqdar olsa eylər ol miqdar söz” düşüncəsinin sərhədləri daxilində özünü təzhür etdirmək simpatiyası ilə spesifikləşir. Yuxarıdakı misralarda şairin həyacanı və harayı eyni xətdə biri-digərini tamamlamaqla və “vay, yüz min vay” müstəvisində baş verənlərin səbəb və nəticəsinə bağlanır. Ayrılmağının hicrət, ağrı dolu əzablarından danışan sənətkar bir məqamı xüsusi olaraq

vurğulayır ki, "kimsə bilməz kim, nə nisbət yardan ayrılmışam" deməklə mahiyyətə diqqəti yönəldir. "Orta əsrlərin ağır illərində rabitə vasitələrinin ibtidai vəziyyətdə olduğu zamanlarda Füzulinin şeirləri əlyazmaları şəklində Şərqin müxtəlif ölkələrində yayılıb əldən-ələ gəzir, əzbərlənib dildən-dilə keçirdi. Bu əsərlər şairin vətənindən çox uzaqlarda, Çində yaşayan uyğurların içərisində, Orta Asiyada taciklər və özbəklər arasında, Türkmənistanda, Tatarıstanda, Türkiyədə, Bolqarıstanda, Misirdə və bir çox başqa ölkələrdə yayılmışdır və indi də sevilə-sevinə oxunmaqdadır" **(2, 3)**. Məhz bunun nəticəsidir ki, dünyanın müxtəlif Şərq əlyazmaları saxlanan kitabxanalarında böyük şairin əsərlərinin müxtəlif əlyazmaları ilə qarşılaşırıq.

Füzulinin rəngarəng mövzularda yazdığı nümunələr bütünlükdə həyat reallığı ilə şairin duyğusal düşüncələri arasında özünün ifadəsini tapır. "Tapmadıq bir iz ruzigar əhlində biz" deyən şair dünyanın vəfasızlığı timsalında məsələyə yanaşmaqla onun gəliş-gedişlərində baş verən olacaqlar timsalında "bu vəfasız dəhrdə biz dərdə olduq mübtəla" deməklə məsələnin mahiyyətinə diqqəti yönəldir və canlandırma üsulları ilə orijinal bir örnəyi yaddaş nümunəsinə çevirir. Məktubları, qəsidələri, qitələri, mürəbbeləri, müxəmməsləri, müsəddəsləri, eləcə də süjetli əsərləri bütün məzmunu ilə Füzuli böyüklüyünü təqdimə yüklənir. Şairin məfkurə genişliyində təkcə istedadını deyil, həm də o istedadın təzahür formalarını bir bütöv olaraq təqdimə yüklənir. Nəsihətləri və ictimai mühitin problemlərinə yönlənmiş bədii nümunələri də bu zənginliyin mühüm tərəfidir.

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrarə elm,

Qılma əhli-məkrə təlimi-maarif zinhar.

Hər nə təzvir etsə əhli-cəhl ona olmaz səbat,

Məkri-əhli-elmdir, əsli-fəsadi-ruzigar.(5**, 375).**

M.Füzulininədəbi irsi zənginlik qatı mövzu mündəricəsi, ifadə üsullarının özünəməxsusluğu, çeşidli həyat həqiqətlərinin polifonik axarı ilə sənətkarın ideallarını, bədii-estetik düşüncəsini, fəlsəfi baxışlarının reallıq müstəvisində hansı əlçatmazlığı işarələdiyini aydınlaşdırır.

Nəticə.XVI əsr özünün məktəb səviyyəsində əlçatmazlığını və türk, eləcə də Şərq şeir ənənəsinin uğurlarını və ümumi axarını daha çox Füzuli istedadı ilə təzahür etdirir. Qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, poemaları, alleqorik səpkili əsərləri, məktubları, ərəb, fars, Azərbaycan dilində yaratdıqları hamısı şairin istedadını, özündən sonrakı ədəbiyyata təsir baxımından oynadığı funksional rolu aydınlaşdırır. Qələmindən çıxan hər bir ədəbi nümunə hadisə olmaq səviyyəsində bir istiqamətdə yaradıcı istedadının əlçatmazlığını faktlaşdırırsa, digər xətdə Azərbaycan poeziyasının uğurlarını diqqət önünə gətirir. Bütün bunlar dövr və mühit müstəvisində poeziyasının zənginləşmə axarının meyar və prinsiplərini, yüzilliklər boyu M.Füzuli sənətinə artan marağın mahiyyətini və nümunə olmanın spesifikasını şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1.Allahmanlı M. Klassiklər, yenə də klassiklər. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 256 s.

2. Araslı H.Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər nəşriyyatı, 1958, 312 s.

3. Cəfərov M.C. Füzuli düşünür. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı, 1959, 236 s.

4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, I c., 2007, 336 s.

5. Füzuli M. Əsərləri. Beş cilddə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.

6. Füzuli M. Əsərləri. Beş cilddə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.

7. Füzuli M. Əsərləri. Beş cilddə, IV c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 392 s

8. Füzuli M. Heyrət, ey büt. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.

9. Kazımov Q. Ulu zirvə: haqq aşiqi, el şairi Dirili Qurban – Qurbani. Qurbani. Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 280 s.

10. Sadıqzadə F. Füzulinin gözəllik idealı. Füzuli M. Əsərləri. Beş cilddə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, s. 3-18.

LEGEND MOTIVES IN AZERBAIJANI EPIC POETRY OF 1920-40 YEARS
1920-40-CI İLLƏR AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİNDƏ ƏFSANƏ MOTİVLƏRİ

QÜDRƏT UMUDOV

ADPU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bakı, Azərbaycan

https://orchid.org/0009-0001-2991-2316

Xülasə

Milli düşüncənin kökləri, milli kimliyin əsası, qazanılmış milli mənəvi sərvətin özülü milli ədəbiyyatın başlanğıcı olan folklordadır. Folklor yazılı ədəbiyyat üçün bütün zamanlarda qida mənbəyi olmuşdur. Folklor motivləri ədəbiyyata mövzu verməklə yanaşı onun milli xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb olur. Təsadüfi deyil ki, folklorun yazaılı ədəbiyyata təsiri "günəşin torpağa təsiri" ilə müqayisə edilir.

Elə bir yazıçı, şair tapmaq çətindir ki, onun yaratdıqları xalq dilindən, bu canlı dilin şəhdini-şəkərini canında, mahiyyətində daşıyan folklor çeşməsindən qidalanmasın. Folklordan süjet, motiv, ideya almaq bədii yaradıcığın bütün dövrlərində reallaşdıran bir yaradıcılıq xüsusiyyətidir.

N.Gəncəvi, M.Füzuli, Xətai, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, S.Vurğun, M.Müşfiq və onlarla digər görkəmli sənətkarlar öz dövrlərinin sosial-ictimai mətləblərini bədii söz vasitəsi ilə ifadə etmək oxucunun dünya görüşünə, mədəni yüksəlişinə əhəmiyyətli təsir göstərmək məqsədi ilə şifahi xalq yaradıcığına, xalq hikmətinə, el sözünə müraciət etmiş, ondan bəhrələnmişlər.

İstər qədim və orta əsrlərdə, istər XVII-XVIII yüzilliklərdə, istərsə də sonrakı dövrlərdə ədəbiyyatımızın milli (eləcə də bəşəri mahiyyətdə) inkişafında mühüm xidmətləri olan adlı-sanlı sənətkarlar xalq təfəkküründə formalaşan, milli folklordan gələn mövzulara müraciət etməklə mükəmməl, şedevr yazılı ədəbi nümunələr ortaya qoymuşlar.

Ümumiyyətlə, bütün zamanlarda, o cümlədən XX yüzillikdə, sözügedən 20-40-cı illərdə də şairlərin folklor motivlərindən istifadə etməsi təbii bir proses olmuşdur. Həmin illərdə yaranan çoxsaylı mənzum hekayələr, poemalar, təmsillər və s. yaradıcılıq nümunələrində bolluca folklor motivlərinə, o cümlədən xalq əfsanəsi motivlərinə rast gəlindiyini vurğulamalıyıq. Təqdim olunan məqalədə məhz bu problem araşdırılaraq gözdən keçirilir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, folklor, epik poeziya, motiv

Summary

The roots of national thought, the basis of national identity, the essence of acquired national moral wealth are in folklore, which is the beginning of national literature. Folklore has always been a source of food for written literature. Folklore motifs not only provide a topic for literature, but also determine its national character. It is no coincidence that the influence of folklore on written literature is compared to "the influence of the sun on the earth".

It is difficult to find such a writer and poet who is not nourished by the folk language he creates, the folklore fountain that carries the sugar of this living language in its soul and essence. Getting a plot, motif, idea from folklore is a creative feature of an artistic creator in all periods.

N. Ganjavi, M. Fuzuli, Khatai, M.P. Vagif, M.A. Sabir, S. Vurgun, M. Mushfiq and dozens of other prominent artists expressed the social and public issues of their times through artistic words, which is important for the reader's world view and cultural advancement. in order to have an impact, they turned to the oral folk creator, folk wisdom, word of mouth, and benefited from it.

Both in the ancient and middle ages, in the 17th and 18th centuries, and in later periods, the famous artists who had important services in the development of our literature (as well as in the human nature) created perfect, masterpiece written literary examples by addressing the themes formed in the national thought and coming from the national folklore. .

In general, it has been a natural process for poets to use folklore motifs at all times, including the 20th century and the mentioned 20-40 years. Numerous verse stories, poems, fables, etc. created in those years. we must emphasize that there are plenty of folklore motifs, including folk legend motifs, in the examples of creativity. This very problem is examined in the presented article.

Keywords: literature, folklore, epic poetry, motive

Sovetlər dönəmi 20-30-cu illər Azərbaycan poeziyasının əvəzsiz simalarından biri, öz istedadı ilə taleyi arasında uğursuz bir uçurum olan ölməz Mikayıl Müşfiq şeirlərinin əsas dayaq nöqtəsi onun parlaq istedadı idisə, onun ikinci istinadı ədibin klassik poeziyamıza dərindən bələdliyi ilə bərabər, yüzilliklərin sınağından çıxmış milli və şərq folkloruna aşinalığı və sevgisi idi, desək, yanılmarıq. Şairin poetik irsində özünü göstərən folklor qaynaqlarında bir əlvanlıq özünü göstərməkdədir. Ruha xoş gələn kolorit və əlvanlıq bir yandan şifahi ədəbiyyat elementlərini şairin özünəməxsus ifadə tərzi, yanaşma üsulu ilə əsərlərinə daxil etməsi, canlı, şirin xalq nəsri ruhuna yaxınlığı ilə bağlıdır. Müşfiq poeziyasında xalq əfsanələri, rəvayətləri, nağıl, dastan elementləri, habelə aşıq sənətinin cizgiləri ilə güclü və qabarıqdır. Şairin şeiriyyətindəki xəlqilik də məhz bununla bağlıdır.

Faktlara müraciət edərkən, məsələn, onun məşhur "Çoban" poemasının xalq əfsanəvi motivləri əsasında nəzmə çəkildiyini qeyd edə bilərik. Əsərdə qədim Səbayıl şəhəri – mənbələrdə adı "Qala", "Karvansara" adlanan liman şəhərinin dəniz suları altında qalması bədii, poetik tərzdə izah olunur. Abşeron yarımadasının Xəzər sahillərində bir vaxtlar möhtəşəm qala-şəhər olan sirli Səbayıl haqqında əfsanələrimiz mövcuddur. Onlardan birində deyilir ki, Xəzərin ləpədöyənində Səbayıl adlanan bir şəhər var imiş O şəhərin Xəzərə baxan mənzərəli bir yerində dikilən xan sarayında Quşxan adlı bir hökmdar yaşayırmış. Xan bir gün onun sarayını tikmiş ustanın yanında oturmuş və ondan soruşmuş ki, usta bu saraydan daha gözəl, daha möhtəşəm bir saray yarada bilərmi? Ömrünü sənətinə həsr etmiş qoca memar cavab verir ki, bəli, bundan daha yaxşı saray yarada bilərəm. Quşxan bu cavaba darılmış və dərhal cəllada qocanın boynunun vurulması əmrini verir. Qısqanc xan düşünür ki, memar ətraf xanlara onunkundan daha gözəl saray ucalda bilər.

Xalq arasında qəddar xanlar və onların zülm yuvası olan sarayları ilə bağlı çoxlu əfsanə və rəvayətlər dolaşmaqdadır. Onlardan daha birisi Müşfiqin sözügedən poeması ilə olduqca yaxındır. Quşxan, qızı Mərcan və onun vurulduğu, Mərcanı ondan artıq sevən Dəmirdaş haqqında olan əfsanədir. Şair sirli Səbayıl şəhəri və onun suya batması ilə əlaqədar olan əfsanələrə yaxşı bələd idi. Onlardan doğan hikmətdən məharətlə istifadə etmişdir. Xanın etdiyi günahlar, zülm və haqsızlıqlar cavabsız qalmır. Allah günahkarı və onun sarayını suya qərq edir. Müşfiq bu əhvalatı belə anır:

Bu bir əfsanədir, nağıldır fəqət,

Tarixdə azmıdırböylə həqiqət?

Tarixdə dağılan saraylar azmı?

Döyüşdə pozulan alaylar azmı?

Azmı yoxsulların çəkdiyi səflər,

Basılan tərəflər, basan tərəflər?

Bağışla, oxucum, sual olarmı?

Həqiqət olmasa, xəyal olarmı?

Ey əfsanələrin qəhrəman oğlu,

Əsrlər tapdadı keçdiyin yolu [2, s.183].

Şair "Çoban" poemasında Səbayıl əfsanələrində xalqın vurğuladığı ideya yükünə sadiq qalmış, tarixdə çox rast gəlinən ictimai əsarət və haqsızlıqları nəzmə çəkmiş, folklor süjetinin poemasında bir daha canlandırılması ilə müasir oxucunun yaddaşının milli-mənəvi ruhda təzələnməsinə nail olmuşdur.

Folklor süjet və motivləri, xalq nağıl və əfsanələri müasir yazarlar üçün ən zəngin mövzu və ideya mənbəyidir. Nağıllar M.Müşfiqin də ilham alıb bəhrələndiyi zəngin mənəvi xəzinədir. Onun motivi xalqdan alıb gənc nəsil üçün yenidən daha poetik tərzdə işləməsi diqqətəşayandır. "Şəngül, Şüngül və Məngül" nağılı Müşfiqin poetik ifadəsində öz bədii məziyyətini itirməmiş, əəksinə daha gözəl, daha süslü olmuşdur. Şair nağılın bədii açarına belə toxunmamış, milli nağıl formullarını məharətlə yazılı ədəbiyyata-epik şeirimizə gətirmişdir:

Biri varmış, biri yoxmuş,

Məzlumların dərdi çoxmuş.

Saqqallı bir keçi varmış,

Gəzdiyi yer qayalarmış.

Dağdan-dağa atlanaraq,

Hər zəhmətə qatlanaraq,

Yaşarmış öz əməyiylə,

Başqasının köməyiylə,

Dolanmaqdan utanarmış,

Onun üç yavrusu varmış:

Biri Şəngül, biri Şüngül,

Biri də balaca Məngül..

Həm böyüklərin, həm də kiçiklərin çox sevdiyi şair olan M.Müşfiq öz yaradıcılığında başqa nağıl motivlərinə müraciət etmişdir. "Kəndli və ilan" poeması da bu sıradandır. Qədim Azərbaycan nağıllarındakı ideya, humanizm ənənələri şairin əsas diqqət mərkəzində olmaqla bu poemanın da əsas ana xəttini, ideya istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Poema folklordan ustalıqla bəhrələnməyin ən yüksək sənətkarlıqla ifadəsidir.

Mikayıl Müşfiqin uşaqlar üçün yazdığı "Kəndli və ilan" nağılında olan əfsanə və nağıl elementlərindən bacarıqla istifadə edilmiş, ilan zoomorfu kəndli antropomorfu ilə qarşılaşdırılmışdır. Şair bu nağılı qələmə aldığıillərdə tədqiqatçı alim S.Fituni Şamaxı ərazisindən müxtəlif əfsanə materiallarını toplayıb yazıya almışdı. Onlar arasında bir əfsanə də

bir kəndli ilə ilanın rastlaşması, kəndlinin onu öldürmək məqsədilə yuvanın ağzına süd qoyması, ilanı südü içdikdən sonra qaba qızıl atmağı və s. təsvir edili. M.Müşfiq bu motivdən öz epik şeirində faydalanmış, uşaqlar üçün ibrətamiz mənzum bir nağıl hasilə gətirmişdir.

M.Müşdiq əfsanədən aldığı motivi belə nəzmə çəkir:

Vaz keçdi acığından,

Sonra dağarcığından,

Aldı bir parça çörək,

Əsərək, titrəyərək,

Atdı ilana sarı,

İlan da ona sarı

Atdı böyük bir qızıl. [3, s.340]

Folklar süjetinə xüsusi həssaslıqla yanaşan şair mahiyyətə, özünəməxsus tərzdə yanaşmaqla uşaqlar üçün çox maraqlı, poetik bir nağıl formalaşdırmışdır.

XXyüzilliyin ən parlaq poetik istedad sahiblərindən biri Səməd Vurğundur. S.Vurğun həm də öz xalqına, onun epik düşüncəsinə, zəngin folkloruna kifayət qədər yaxşı bələd olub, bu irsin materiallarından yeri gəldikcə ustalıqla bəhrələnən bir sənətkar olmuşdur. “Bu əfsanələri şair sadəcə nəzmə çəkməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onlarda öz əksini tapan xalqın istək və arzularını izləyir, meydana çıxarır, mənalandırır, yaşadığı dövrün hadisələri ilə bağlayır [4, s.82].

O, öz şeiriyyatında, özəlliklə poemalarında əfsanə və nağıl motivlərini bacarıqla sintez edə bilmiş, bu yolla da qələmə aldığı nümunələrin bədii dəyərini daha da yüksəltmişdir. Onun “Ayın əfsanəsi”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi” və s. poemaları xalq əfsanələrindən istifadə yolu ilə ərsəyə gəlmişdir. Şair mənzum dramlarında yeri gəldikcə əfsanə, rəvayət və nağıl motivlərindən məharətlə istifadə etmiş, oraya qoyduğu bədii məhsulun siqlətini xeyli artırmışdır. “Fərhad və Şirin” dramında Azər babanın dilindən səslənən əhvalat çox ibrətamizdir. Orada deyilir ki, Şirvandakı dirilik suyu tək insana əbədi həyat bəxş etmir, o həm də qəhrəman oğullara güc, qüvvət bəxş edir. Bu su Vətən övladlarını məğlubedilməz edir. Məlum əfsanəyə işarə edən şair deyir:

Deyirlər bu sudan Xızır peyğəmbər

Gəlib təsadüfən içmiş doyunca.

O gündən ölməmiş tarix boyunca

İnsan donundakı o qanadlı quş,

Əsrlərdən bəri uçub yox olmuş.

Fəqət deyirlər ki, o yenə sağdır.

İslamın dar günü qayıdacaqdır [5, s.118]

S.Vurğunun folklora sadiq gözəl poemalarından biri “Qız qayası”dır.Poemada şair artıq Qarabağa səfər etmişdir. Vətənimizin bu dillər guşəsi də ona ilham verir. İsa bulağı, “Xarı bülbül” əfsanəsi, bülbülün yanıqlı səsi, çobanların zil şikəstəsi şairi coşdurur. Onun ruhuna hakim kəsilən ssevinc, fərəh hissi şair qəlbini riqqətə gətirir. Bulaq üstə su içərək saqqalından su daman qoca maraqlı bir əhvalar danışır. Eşitdiyi əfsanəvi qissəyə “Qız qayası” adı verən şair onu nəzmə çəkir. Başı bəlalar çəkmiş Şuşa qalasında hakim olan bir zalımxan xalqa etdiyi

zülmlər az imiş kimi, bir də harada bir gözəl qız görür, sorağını alır, onu zorla saraya gətirdib zorla hərəmxanasına qatırmış. Bir gün də bulaq üstə gözəl el qızını görüb onu zorla saraya aparır. Qız ona tabe olmur. Bir gün qız qaçır. Xanın adamları onu təqib edir. Çarəsiz qalan qız özünü qayadan atır.

Əfsanəyə "Qız qayası" adı verən S.Vurğun onun təsiri ilə qələmə aldığı "Aslan qayası" poemasında həmən səhnəni belə təqdim etmişdir:

Həyata son dəfə yumub gözünü,

Qızcığaz qayadan atdı özünü.

Lakin deyirlər ki, altdan yuxarı

Qabardırmış donun dağlar rüzgarı.

Qızcığaz ölməyib, sağ düşmüş yerə,

Yayılmış bu xəbər bütün ellərə...

Budur, "Qız qayası" adlanmış qaya,

Sirrini verməmiş ulduza aya...

İxtiyar sözünü bitirən zaman

Buludlar töküldü qaş-qabağından [4, s.85]

S.Vurğunu milli folklor, xüsusilə də əfsanə, rəvayət və nağıl kimi janrlar daha çox ona görə cəlb edirdi ki, onlarda xalqın taleyi, həyat və məişəti, ağrı və acıları və təbii ki, sevinci daha çox əksini tapmış və saxlanmışdır. Onun "Ölən məhəbbət" poemasının mərkəzində belə əfsanələrdən biri dayanır. Əsərin əvvəlində on dörd yaşlı mələksima bir qızın portreti canlanır. Şair qızın poetik portretini yaradarkən epitetlərə xəsislik etməmiş, ən təsirli ifadələrlə bir qızcığaz obrazı yaratmışdır. Dağlar qoynunda asudə böyümüş yavru çox dalğın və kədərlidir. Öz qardaşını bir ağacın altına çağırıb ona yalvaran qız olduqca həyəcanlıdır. Belə görünür ki, bir ocaqda böyümüş, bir ananın laylasını dinləmiş cütlük, yəni qardaş və bacı elin adəti üzrə bir-biri ilə evlənməlidirlər. Buna necə razı olmaq, dözmək olar? – düşüncəsində olan qız özünə yer tapa bilmir. Özünü oda atmaqla bir rüsvayçılıqdan qurtulmağı düşünür. Qızcığaz bu ağır vəziyyətdə dəhşətə gələrək düşünür:

Elin qaydasıyla, qanunuyla biz,

Bir bacı, bir qardaş evlənməliyik.

Bunları duyduqca, düşündükcə mən,

Bil ki, ayaqlarım üzülür yerdən.

Tüklərim ürpərir, tutulur dilim.

Başqadır, qardaşım, mənim sevgilim.

Rüsvayçı adətə boyun əyməkdənsə, Arazın sularında qərq olmağı seçən, şərəf və ləyaqətini namusla qoruyan el qızının son anlarını şair belə təsvir edir:

Məyus baxışlarla qızcığaz dönür,

Həyatın altında bir günəş sönür.

Ay düşür Araza, Araz lal axır,

Ayın işığında bir xəyal axır. [4, s. 86]

Xalq şairinin əfsanə motivləri əsasında qələmə aldığı poemalarından biri də "Aslan qayası" əsəridir. Öz şair fantaziyasını işə salan ədib "ana", "bala", "zəhmət", "işıq", "məhəbbət", "torpaq" anayışlarını özünəməxsus şəkildə mənalandıraraq oxucusuna yetirir. Poemada "şairin məqsədi, bir tərəfdən keçmiş cəmiyyəti, istismar dünyasını" onun bütün sərt və qəddar qanunlarını oxucunun gözləri qarşısında canlandırmaq, xoş güzərana çatdırmaqdır. O biri tərəfdən isə gənc nəsilə vətənpərvərlik, milli iftixar hissləri tərbiyə etmək, xarici işğalçılara, düşmənlərə qarşı nifrət duyğularını gücləndirməkdən ibarətdir" [4, s.88].

Şair bu əsərinin mövzu qaynağı olaraq xalq yaradıcılığına, onun əfsanə janrına istinadını aşğıdakı misralarda belə ifadə etmişdir:

Bizim Xəzər sahilində bir qocaman qaya var,

Sinəsində parçalanır ağ köpüklü dalğalar.

Ellər onu əzizləyir, deyir "Aslan qayası",

Məhəbbətdən qurulmuşdur torpağının mayası.

Yaşamışdır bizim qaya neçə bahar, neçə qış

Ağızlardan ağızlara dastan olub dolaşmış

Bu bir şirin əfsanədir babalardan yadigar,

Bunda əziz bir ölkənin vicdanı var, qəlbi var [5, s.100]

Öz çoxşaxəli yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı materiallarından lazımi qədər yararlanan ədiblərdən biri də Cəfər Cabbarlı olmuşdur. Onun müxtəlif əsərlərində folklor motivlərinə rast gəlmək mümkündür. Sənətkarın ən çox üz tutduğu folklor janrı əfsanədir ki, "Qız qalası" poemasında bunun təsdiqi ayrınca görünür. Görkəmli ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğlu bu əsər barəsində yazır: "Qız qalası" poemasında müəllif hadisələrin inkişaf məntiqini milli varlığın tarixi xarakterinə tabe tutmuşdur. Atası tərəfindən ehtirasla sevilən qızı özünü Qız qalasından atması bir xalq əfsanəsi kimi məşhurdur. Müəllif də əfsanənin süjet xəttinə daxil edərkən təhrifə yol verməmişdir. Qız qalası haqqnda çoxsaylı əfsanələr içərisində atası tərəfindən sevilən qızın intihar etməsi süjetinin üzərində poemada təfərrüatla dayanılması hansı ideya estetik yükü daşıyır? Ədəbiyyatşünaslığımızda bu sual qoyulmuş və ona verilən cavabda məhz bu əfsanə süjetinin romantizmin estetik tələbləri üçün uyarlığı əsas gətirilmişdir"[7, s.494].

Bu xüsusda Vəli Osmanlının da fikri maraq kəsb edir: "Bəllidir ki, Qız qalası haqqındakı əfsanənin xalq arasında müxtəlif variantları mövcuddur. Onlardan məhz bu variantın seçilməsi təsadüfi deyildir. Bu variantdakı əhvalat qeyri-adidir. Eldə görünməmiş bir əhvalatdır. Onda məsumluq var, azğınlıq var. Onda ismət var, bədnamlıq var. Bu cür kontrastlarsa romantizm sənətinə maraqlı, cazibəli görünən keyfiyyətdir" [8, s. 195].

C.Cabbarlı əsərin mövzusunu qəmli bir xalq rəvayətindən, daha doğrusu bir əfsanədən aldığını belə xatirladır:

Burası örtülü bütün eldən...

Pək dərin keçmişin, fəqət dildən –

Dilə vardırdığı dumanlı xəbər,

Xalq içində maraqla söylənilər...

...Söylənir bu ... fəqət mənə bir gün,

Qoca, düşkün qiyafəli bir pir

Pək gözəl, şairanə sözlərlə,

Etdi bir qəmli macəra təsvir... [6, s.172]

Deyildiyi kimi Qız qalası ilə əlaqədar əfsanə və rəvayətlər xalq arasında müxtəlif variantlarda dolaşsa da, nədənsə C.Cabbarlı milli heysiyyətə toxunan bir variantı seçmişdir. T.Salamoğlu və A.Rüstəmli kimi tədqiqatçıların oxşar qənaətlərinə əsaslansaq bunun səbəbinin zamanın, hakim rejimin təzyiqi ilə bağlı olduğunu deyə bilərik.

"Od gəlini", "Qız qalası" kimi əsərlərin ateist bir rejimin diqtəsi ilə qələmə alındığını vurğulamalıyıq. Öz qızı Durnaya aşiq olan Qantemir müsəlman əxlaqı, əqidəsi ilə yaşamayan biri olduğundandır ki, qızına eşq elan edir. İmanlı insan, xan, kitaba qail olan ata belə rüsvayçılığa yol verə bilməzdi.

Biz öz məqaləmizdə ötən əsrin 20-40cı illərində yaradıcılıq fəaliyyətində olmuş üç görkəmli sənətkarın epik-poetik yaradıcılığında folklorun, özəlliklə əfsanə janrının təsiri məsələsini qısaca gözdən keçirdik. Gəldiyimiz qənaət belədir ki, bütün dövrlərdə folklor yazılı ədəbiyyat üçün əvəzsiz qida mənbəyi olmuşdur. M.Müşfiq, S.Vurğun, C.Cabbarlı kimi sənətkarların əsərləri bunu deməyi bizə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri iki cilddə, 2-ci cild, Bakı, "Azərnəşr", 1960, 421 s.
2. Müşfiq M. əsərləri, üç cilddə, 2-ci cild, Bakı, - "Səda", 2004, 390 s.
3. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 352 s.
4. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı: "Yazıçı", 1992, 123 s.
5. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cilddə, 3-cü cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2013, 388 s.
6. Cabbarlı C. əsərləri, 4 cilddə, I cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2005, 328 s.
7. Salamoğlu T. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri, Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 664 s.
8. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri, Bakı: "Yazıçı", 1985.

TRANSLATOR OF PATRIOTIK IDEALS AHMED JAVAD

VƏTƏNPƏRVƏLİK İDEALLARININ TƏRCÜMANI ƏHMƏD CAVAD

YAQUB BABAYEV

filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan, *ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-4738-9426*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın istiqlal şairi kimi tanınan Əhməd Cavadın ideya və ideallarından və bunların gənc nəslə öyrədilməsinin əhəmiyyətindən danışılır. Göstərilir ki, sənətkarın yaradıcılığının birinci mərhələsi XX əsrin ikinci onilliyinə, ikinci mərhələsi isə sovet dövrünə təsadüf edir. Onun yaradıcılığında vətənpərvərlik, xalqsevərlik, vətənin və xalqın azadlığı, müstəmləkəçilik rejiminə, rus-bolşevik işğalına qarşı etiraz, xalqın səadəti və müstəqilliyi kimi ideya və ideallar aparıcı yer tutur. Ə.Cavadın şeirlərinin dili sadə və aydındır. Folklor dilinə yaxındır. Sovet dövründəki əsərlərində senzuradan yayınmaq üçün simvolik fikir və anlayışlardan tez-tez istifadə edən müəllif həm də ədəbiyyatımızda simvolizmin nümayəndəsi kimi tanınır. O, əsərlərinin istər ideya-məzmun cəhətlərinə, istərsə də dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə bir nümunə və tərbiyə məktəbidir. Azərbaycanda milli idealların, vətənpərvərlik hisslərinin təbliğində Ə.Cavadın böyük rolu olmuşdur. Sənətkarın yaradıcılığı bir sıra şairlərimizin bədii irsinə, yaradıcılıq məfkurəsinə də təsir göstərmişdir.

Məqalədə deyilən bu məsələlər yığcam şəkildə şərh edilir. Təhlil zamanı sənətkarın konkret əsərlərinə istinad edilir.Göstərilir ki, biz Ə.Cavadın ideya və ideallarını öyrənməli və gənc nəslə öyrətməliyik.

Açar sözlər:*Əhməd Cavad, poeziya, milli istiqlal, XX əsrin əvvəlləri, sovet ədəbiyyatı, milli ideal, tərbiyə, gənc nəsil*

Abstract

The article discusses the ideas and ideals of Ahmad Javad, known as the poet of independence of Azerbaijan, and the importance of teaching them to the younger generation. It is noted that the first stage of the artist's work dates back to the second decade of the twentieth century, and the second stage to the Soviet era. Ideas and ideals such as patriotism, love to nation, freedom of the homeland and the people, protest against the colonial regime, the Russian-Bolshevik occupation, the happiness and independence of the people occupy a leading place in his work. The language of A.Javad's poems is simple and clear. It is close to folklore language. The author, who often used symbolic ideas and concepts to avoid censorship in his Soviet-era works, is also known in our literature as a representative of symbolism. He is an example and an educational school for its works, both in terms of ideas and content, as well as in terms of language and style. A.Javad played a great role in the promotion of national ideals and patriotic feelings in Azerbaijan. The artist's work has also influenced the artistic heritage and creative ideology of a number of our poets.

These issues are briefly described in the article. The analysis refers to the specific works of the artist. It is shown that we must study the ideas and ideals of A. Javad and teach them to the younger generation.

Key words: Ahmad Javad, poetry, national independence, earli 20th century, Soviet literature, national ideal, upbringing, young generation

Giriş

Xalqımızın tarixində milli intibah dövrü kimi səciyyələnən XIX əsrin II yarısı-XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitində yetişən milli, fədakar, "xalqa, vətənə təmənnasız xidmət" ideyası ilə yaşayan elitar ziyalı dəstəsinin qələm və fikir mücahidlərindən biri də Əhməd Cavad Axundzadə idi. Bir çox milli məsləkdaşları, əqidə yoldaşları kimi o da rus-bolşevik siyasi rejiminin yaratdığı irticaçı hakimiyyət burulğanında repressiyaya uğrayıb qərq oldu. Cismən əlimizdən alındı. Ancaq onun amalları və əməlləri, ideya və təlqinləri, milli oxucu kütləsinə çatdırmaq və onu tərbiyələndirmək istədiyi nəsihət və diktələri, onun və məsləkdaşlarının nişan verdiyi, qoyduğu yol və ruh indi də yaşamaqdadır. Ona görə də biz bu gün də, sabah da Əhməd Cavad kimi münəvvərlərimizi, onların amal və əməllərini, yaradıcılıq məhsullarını, kütləyə çatdırmaq istədiklərinioyrənməli və öyrətməliyik. Bu klassiklərimizə ehtiramla yanaşı həm də indiki və gələcək nəslin düzgün, dürüst, milli və vətənsevər ruhda tərbiyəsi üçün lazımdır.

Ə.Cavadın ideya və ideallarının çağdaş dəyəri

Bəs biz Ə.Cavaddan nəyi və nələri öyrənə bilərik? Əlbttə, bu böyük istiqlal şairindən öyrənməli şeylər çoxdur. Bir yazıda onların hamısını tam şəkldə əhatə etmək mümkün olmadığından bəzi zəruri notlar üzərində dayanmaq istəyirik. Məsələn, bizim ondan öyrənə biləcəyimiz vacib keyfiyyətlərdən biri məsləki, əqidəsi yolunda fədakarlıqdır. Sənətkar bir şeirində məsləki uğrunda şəhidliyə hazır olduğunu belə bəyan edir:

Bən bu gün məsləkim üstündə ölürsəm, nə zərər?!

Məsləkli ölüm bil ki, bu dünyaya dəyər! [2,283]

Şairə görə məsləki,əqidəsi yolunda ölmək şərəfsiz yaşayışdan daha yüksək məqamdır. O, məslək, etiqad şəhidi olduğunu əməli ilə də sübut etdi.

Biz vətən sevgisini, yurd həsrətini, el-oba sevdasını, insan qəlbində milli duyğu və düşüncənin təntənəsini də Ə.Cavaddan öyrənə bilərik. Onun poeziyası bütünlüklə milli ruh, vətən və millət eşqi üzərində köklənmişdir. Həm də şairin vətənpərvərlik duyğuları onun dünyaya göz açdığı doğma yurddan, ilk dəfə gördüyü eldən-obadan başlayır, tədricən böyüyüb bölgə və nəhayət, Azərbaycan miqyasına çevrilir. Son nəticədə isə bütün türk-Turan coğrafiyasını əhatə edir. Məsələn, "Aşiqin dərdi" gəraylısı ilkin yurdundan, elindən-obasından ayrılan bir insanın qərib sızıltılarıdır. "Gəncəm, hey..." qoşmasında sevginin miqyası bir az da böyüyüb vətənin bir parçası olan Gəncəyə məhəbbətin bədii ifadəsinə çevrilir, bölgə miqyasını alır. "Azərbaycan", "Azərbaycana", "Bən kiməm?" və s. şeirlərində bütün Azərbaycan bu məhəbbətin, vətən sevdasının obyekti kimi götürülür. "Şeirim", "İstanbul", "Kuropatkinə", "Çırpınırdı Qara dəniz" və s. poeziya örnəklərində isə sənətkarın vətəninin hüdudları bütün türk-Turan coğrafiyasını əhatə edir.

Ə.Cavadın yurd, vətən sevgisi ruhani sevgidir. Ruhun cismə aşiqliyi kimidir. Vətəndən, el-obadan ayrılıq və onun qəmi şair üçün ruhun iztirabı, onun mənəvi dünyasının dərdi, qüssəsidir. "Aşiqin dərdi" şeirni sənətkar 1916-cı ildə Kutaisidə olarkan qələmə almışdır. Burada o, doğma elinin-obasınının ayrılıq həsrətini çəkir. Yurdundan fəraqın aşiqlik dədini yaşayır və onu poetik sözə çevirir:

Ayrı düşdüm bən elimlə,

Gedən bulud, getmə dinlə;

Ağla bana öz dilimlə,

Türk aşiqi söyləyəni!

Aşiqin bir el dərdi var,

Ellər oxur, ellər yazar!

Bən düzərəm, zaman pozar,

Göz götürməz bu gülşəni! [2,145]

"Gəncəm, hey…" qoşması səmimi, saf bir övladın öz doğma anasına sevgisi timsalındadır. Bu övlad sevdiyi anasının gözəlliklərini sayır, ona xeyir-dua, uğur arzulayır. 1918-ci ildə AXC dövründə yazılmış bu şeirin ovqatında bir sevinc, nikbinlik vardır.

"Azərbaycan, Azərbaycan", "Azərbaycana" və s. bu tipli şeirlərində tərənnüm hədəfi sənətkarın "yar", "canan", "dilbər" adlandırdığı bütöv Azərbaycandır. 1919-cu ildə müstəqillik dövründə qələmə alınmış "Azərbaycan" şeirində nikbin, fərəhli bir ruh, zəfər ovqatı hakimdir. Bu şeir S.Vurğunun məşhur "Azərbaycan" şeirindən təxminən 16-17 il əvvəl yazılmışdır və S.Vurğunun Ə.Cavaddan təsirləndiyi, eynu mövzuda şeir yazarkan sələfi ilə eyni notlardan yararlandığı aydın şəkildə hiss olunur. Hər iki poetik Vətənnamənin ideyası, vəsf obyekti, dili, üslubu, təsvir üsulu, ifadə tərzi, intonasiyası ciddi şəkildə oxşarlıq təşkil edir. Numunə üçün Ə.Cavadın qoşmasından bir-iki parçaya nəzər salmaq kifayətdir:

Dağlarının başı qarlı,

Sinəsi yaşıl ormanlı!

...Durna gözlü bulaqların,

Cənnət kimi yaylaqların!

Geniş-geniş oymaqların,

Azərbaycan, Azərbaycan!

...Bir yanında Bəhri-Xəzər!

...Sinən odu şölə salır!

Dünya səndən işıq alır![2,217]

Hər iki şeirn müqayisəsi göstərir ki, S.Vurğun Azərbaycan barəsində öz poetik himnini yaradarkan sələfindən yetərincə bəhrələnmişdir. Hər iki şair tərənnüm yolu ilə Vətənini təqdim edir və ona məhəbbət oyadır.

Ə.Cavadın Vətənin azdlığa qovuşduğu AXC dövründəki şeirləri ilə Vətəninin istilaya məruz qaldığı sovet dönəmindəki şeirlərinin ruhunda, ahəngində, ideyasında, ovqatında kəskin fərq vardır. Birinci dövrdə yaradılmış poetik nümunələr nə qədər nikbindirsə, ikinci dönəmdə qələmə alınmış şeirlər bir o qədər hüzünlü, ağrı-acılıdır. Çünki Vətənin azadlığı, müstəqilliyi, xalqının hürr yaşayışı şair üçün hər şeydir. Bütün gözəlliklərdən üstündür. Sovet işğalı dövründə sənətkar vətən dərdini, vətən harayını açıq şəkildə ifadə edə bilmədiyindən ya simvollardan yararlanır, ya da folklora üz tutur. Fikrini dolayısıyla, mətnaltı, simvolik deyimlərlə bəyan edir. 1928-1929-cu illərin məhsulu olan "Səsli qız" poemasında siyasi rejimin senzurasından yayınmaq üçün müəllif öz ideallarını ifadə etmək məqsədilə folklor süjetinə müraciət edir. Bu nağılvari süjetdə təsvir olunan və istilaya məruz qalan kiçik və gözəl ölkə əslində simvolik mənada Azərbaycan, işğalçı ölkə isə Rusiya imperiyasıdır. İşğalçı Xaqan istila etdiyi səadət ölkəsinin bütün hürriyyətini, xoşbəxtliyini onun əlindən alır. Ancaq sənətkar Səsli

qızın əlilə ona zəhər verdirib xalqın intiqamını alır. Müəllif demək istəyir ki, vətənin və xalqın azdlığını qaytarmaq üçün fədailər, fədakarlar, qisasçılar lazımdır. Poemadakı Səsli qız mübariz, vətənsevər, qəlbi vətən eşqi, xalq sevgizi ilə döyünən vətən övladlarının timsalıdır. Azərbaycanda istiqlal mübarizəsinin tarixini tədqiq edən Hüseyn Baykara bu əsər barədə doğru olaraq yazır: "Poemada görünən bu acı və qanlı simvolik tablolar Azərbaycanın azadlıq mübarizəsində şairin simvolik pərdələrə bürüyərək anlatdığı faciəli hadisələrdir. Bu romantik parçalarda Azərbaycanın müstəmləkə altında yaşamasını çox acı bir şəkildə təsvir etmuşdir. Şair Əhməd Cavad rus işğalından sonra Azərbaycan xalqının yaşadığı bəxtsiz yaşayışa sözün əslmənasında ürəkdən acışmışdır" [1,180]."Səsli qız"da öz vəzifəsini, var-dövlətini qorumaq üçün müstəbid Xaqana, yada-yağıya yaltaqlanan satqınlar, vətən xainləri, tacirbaşılar, din xadimləri, yüksək çinli məmurlar milli namusunu itirmiş dönüklər kimi qəzəblə lənətlənir. Şair bu mənada oxucusunu ayıq olmağa, vətənin namuslusunu, fədaisini satqınlarından, xainlərdən ayırmağa çağırır.

Ə.Cavad vətənin dərdlərinin, faciələrinin, ağrı-acılarının hayqıran dili, səsi, harayı, nidasıdır. Şair özü bu həqiqəti "Bən kiməm?" şeirində belə ifadə edir:

Soranlara, bən bu yurdun

Anlatayım nəsiyəm:

Bən çeynənən bir ölkənin

"Haqq!" bağıran səsiyəm![2,138]

O, yoxsulların, haqsızların, məzlumların şairidir. Dərdi də haqsızların, məzlumların dərdidir. Yəni onun kədəri fərdin kədəri deyil, milli-ictimai kədərdir.

Sənətkarın Azərbaycan sevgisi Turan sevgisi ilə qovuşur. Biz türkçülüyü, milli etnik yaddaşa bağlılığı, Böyük Turan sevdasını da Ə.Cavaddan öyrənə bilərik. O, bir Turan yolçusudur, türkün yaşadığı hər yer geniş mənada onun vətənidir. Şair bu geniş vətənin hər yerini, küncünü-bucağını, qaranlığını öz azadlıq, səadət məşəli ilə işıqlandırmaq idealı,istəyi ilə yaşayan bir türk mücahididir, qələm və fikir münəvvəridir:

Şeirim sınıq bir türk sazı, ağladaraq tellərini,

Adaq-adaq gəzmək istər könlüm Turan ellərini!

Ben bir Turan yolçusuyam, əlimdə bir sönük məşəl,

Aman, şeirim, hümmət eylə, aman, təbim, bir qanad çal!

...Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı

Kölgəsində düşər yerə Türkün əgilməyən başı! [2,124]

"İstanbul", "Kuropatkinə", "Çırpınırdı Qara dəniz" və s. şeirlərində də müəllifin Turan sevgisi özünün bədii-ruhani ifadəsini tapır. "İstanbul"şeirində türk dünyasının mənəvi paytaxtı olan İstanbul vəsf olunursa, "Çırpınırdı Qara dəniz"də türk qüruru, türkün qədimlik və fatehlik əzəməti, türk bayrağının müqəddəslik və bütün türk qövmləri üçün vəhdət simvolikası son dərəcə pafoslu, romantik və qürurverici bir poetik duyğu ilə ortalığa qoyulur. Doğrudan da: "Türkiyə şairləri Qara dəniz haqqında çox əsərlər yazmışdır. Ancaq bunların heç biri Türkiyədə Ə.Cavadın "Çırpınırdı Qara dəniz" şeiri qədər sevilib, yayılıb qiymətləndirilməmişdir" [6,41].

Biz düşmənə, yada, yağıya nifrəti də Ə.Cavaddan öyrənə bilərik. Müstəmləkəçi, istilaçı istər rus, istər ingilis, istərsə də bir başqa qiyafədə olsun şairin vətəninin qapısını bəd niyyətlə döyürsə, müəllif ona qəzəblə baxır, lənətlər yağdırır. "İngilis", "Kuropatkinə" və s. şeirlərində müəllif ingilis işğalçılarının şərq siyasətini tənqid edir. Türk-islam dünyasında, o cümlədən

Azərbaycanda, əzanları susduranlara, ellərin var-yoxunu talayanlara, xalqın dilini, dinini əlindən almağa çalışanlara, vətən dağlarının başına duman əvəzində məzlumların ahını çökdürənlərə nifrətlər, lənətlər yağdırır. Turan toplumunu bu "Türküstan cəlladları"ndan intiqam almağa səsləyir.

Biz müstəqil dövlətimizin rəmzi olan bayraq sevgisini də bu istiqlal şairindən öyrənə bilərik. AXC-nin himnini yazan Ə.Cavad həm də poeziyamızda Azərbaycan bayrağına ən gözəl şeirlər qoşan, onu bədii sözün vəsf hədəfinə çevirən bir istedad sahibidir. Şairin "Azərbaycan bayrağına", "Elin bayrağı", "Al bayraq" şeirləri poeziyamızda milli bayrağımıza həsr olunmuş ən uğurlu, təsirli bədii örnəklər sırasındadır. Həm də bu mövzuda qələmə alınmış ilk nümunələrdəndir. Sözlə yaradılmış bir rəsm tablosunu xatırladan "Al bayrağa" şeirində müəllif bayrağını qürur və sevinclə oxucuya təqdim edir:

Gül rəngində bir yaprağın

Ortasında bir hilal!

Ey Al Bayraq, sənin rəngin

Söylə, neyçün böylə al!?[2,141]

Şair milli dövlətinin ucalan rəmzinin nişanələrinin simvolik işarələrini bədii yozumla oxucuya təqdim etməyi də unutmur:

Sən ey hilal, al qoynuna,

Aldın göydən yıldızı!

Məftun etdin sən kəndinə,

Ən sevdalı bir qızı!..

Buradakı "hilal", "yıldız", sevdalı qız" şairin başqa mənzum əsərlərində də rast gəldiyimiz simvollardır. Ay-ulduzlu bayrağa məftun olan həmin sevdalı qız Azərbaycan, yəni sənətkarın müstəqilliyindən, azadlığından qürur duyduğu, vəcdə gəldiyi Vətəndir.Ə.Cavad Azərbaycan əsgərinə ("Ey əsgər"), xilaskar türk ordusuna ("Türk ordusuna"), şəhidlərə ("Şəhidlərə") şeir həsr edən, AXC dövründə ilk dəfə marş ("Marş") yazan sənətkarlarımızdandır. Bunlar sənətkar və vətəndaş qəlbinin hayqırtıları, bədii sözə çevrilmiş nidasıdır. Biz bayrağımıza, şəhidlərimizə, qazi döyüşçülərimizə, xilaskar türk əsgərinə məhəbbətin fəlsəfəsini də Ə.Cavaddan öyrənə bilərik.

Biz gənc nəslə sənətkarın yaradıcılıq irsinin bütövlükdə bir "Vətənnamə" , "Hürriyyətnamə", vətən, hürriyyət, miillətsevərlik imanına aid dərslik olduğunu, hər cür nəcib və milli duyğuları onun əsərlərindən öyrənməyin mümkünlüyünü də başa salmalıyıq. Şair çox zaman, xüsusilə sovet irticası dövründə öz fikirlərini, ideallarını, istəklərini açıq şəkildə deyə bilmədiyindən simvollardan bol-bol istifadə edir, mətləblərini rəmzi tülə bükərək verir. Təbii ki, məqsəd sovet senzurasından yayaınmaq idi. Bu mənada o, ədəbiyyatımızda simvolizmin ustad nümayəndələrindən biri kimi tanınır. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "...Milli cərəyanın digər nümayəndəsi Cavad Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyən gətirmir. Əski bir "müsavatçı" olduğuna görə onu həbs edirlər. Mətbuat səhifələrində, ədəbiyyat qurultaylarında hər yerdən uzaqlaşdırılır və qovulur. Əsərlərini nəşr etmirlər və nəşr olunanları isə toplayırlar. Bütün bunlara baxmayaraq onun yazdığı parçalar əldən-ələ gəzərək gənc kommunistlərin arasında belə yayılır. Gənc bolşevik şairlər öz yazdıqları şeirlərini Cavadın tənqid və təqdirinə ərz edəcək dərəcədə onun təsirinə düşürlər. Siyasi olmayan parçaları bəzən fürsət olduqda mətbuat səhifələrində özünə yer tapır. Bunların çoxu rəmzidir" [8,68].

Sənətkarın rəmzi anlayış və ifadələri kifayət qədər uğurlu alınmış, mətləbin obrazlı ifadəsinə çevrilmişdir. Məsələn, bəzi simvolik şeirlərində "yel" ("yellər"), "duman", "dumanlı dağlar" dedikdə şair mövcud qaranlıq ictimai-siyasi mühitin, rus-bolşevik hakimiyyətinin nəhs ab-havasını, "şimal yeli" dedikdə rus müsəmləkəçiliyini, şimaldan gələn istila küləyini, "Göy göl", "yar", " nazlı qız" dedikdə Azərbaycanı və onun gözəlliklərini, "ay", "ulduz", "hilal" dedikdə Azərbaycanın bayrağındakı müstəqillik, hürriyyət atributları olan rəmzi işarələri, "Kür" dedikdə ölkənin istiqlalını nəzədə tutmuşdur. Şairin məşhur "Göy göl" qoşması ədəbiyyatımızda simvolizmin son dərəcə qiymətli poetik nümunələrindən biridir. Bu şeirdən danışarkan Bəkir Nəbiyevhaqlı olaraq yazır: "Göy göl" Ə.Cavad üçün sadəcə bir sututar, yaxud bir qədər geniş mənada coğrafi obyekt deyildi. Bu nadir təbiət hadisəsini şair doğma Gəncənin, bütün Azərbaycanın−Vətənin rəmzi kimi tərənnüm etmişdi və bu rəmz, bu vətən obrazı onun şair təxəyyülündə əbədilik yer tutmuşdu" [7,68].

Əyil Kürüm, əyil keç,

Meydan sənin deyil, keç.−[8,68].

dedikdə müəllif acı bir hüznlə dogma yurdunun əlindən alınmış istiqlalına, ictimai-siyasi mühitin onun ölkəsi üçün yaratdığı rəzalətlərə işarə edir. Dərdini Kürə söyləyən şair Vətənin sinəsindən axan, ona xeir-bərəkət gətirən bu çayı, saflıq, təmizlik rəmzi olan suyu simvolik anlamda Azərbaycanın axıb gedən istiqlalı, səadətikimi mənalandırır. Bütün məyusluqlara, üzüntülərə baxmayaraq şair gələcəyə ümidini də itirmir, rəmzi anlayışlarla yurdunun istiqlalına qovuşacağına, parlaq istiqbalına da inanır. 1921-ci ildə qələmə aldığı "Nə üçündür?" şeirində yazır:

Yetər artıq bu göz yaşı, bu hicran!

Mən istərəm yaşıllıqlar solmasın!

Sevdaların sonu hicran olmasın!

…Ölümgetsin, qalmasın da kölgəsi,

Olsundünya−o birsevincölkəsi!

Ah, o günlərkönülbeləumunca,

Dəyişsəydibirgözaçıbyumunca!

Eyuçarkandüşübölənkəpənək,

Səndəgözlə, eləbirgüngələcək!..[2,71]

Biz hər bir xalqın, etnik toplumun milli kimliyinin ilkin şərti olan, onun milli varlığının pasportuna çevrilən ana dilnə sevgini, qayğını, təəssübkeşlik hissini də Ə.Cavaddan öyrənə bilərik. Bunu onun poeziya dili aydın şəkildə sübut edir. Doğrudur, yaradıcılığının erkən çağlarında şairin qələmə aldığı poetik nümunələrin dili ağırdır, ərəb-fars kəlmə və ibarələri ilə yüklənmişdir. Lakin onun1913-cü ildən sonrakı şeirlərinin dili sadə, duru və aydındır. Xalis xalq dilidir və xalq dilinin, canlı ünsiyyət dilinin bütün şirinliyini, şəhdi-şəkərini, obrazlılığını özündə ehtiva edir. 1913-cü ildə o, "Dilimiz" adlı dəyərli bir şeir yazır. Bu, əslində sənətkarın dilə münasibətdə, milli dil təəssübkeşliyində manifest şeiridir. Əsər təmiz, safana dilini unudub ərəbizm-farsizmlərlə yüklənmiş qəliz bir Azərbaycan türkcəsində yazan qələm sahiblərinə ünvanlanmışdır. Sənətkar qələmə aldığı əsərlərin dilində "qara" əvəzinə "siyah", "dil" əvəzinə "zəban", "ağ" əvəzinə "bəyaz", "paltar" əvəzinə "əlbəsə", "bacı" əvəzinə "həmşirə" işlədənləri, milli dilə və ədəbiyyata yanlış yön verən "qocaman ədiblərimiz"i kəskin şəkildə tənqid və ittiham edir. Dili ərəb-fars təsirinə məruz qoyanların tarixin töhməti, lənəti ilə üzləşəcəyini xatırladır.

Ə.Cavadın poeziya dilinin zərifliyini, sadəliyini, saflığını anlamaq üçün onun bayatılarını, etnoqrafik etüdlərini, yaxud tərcümələrini oxumaq kifayətdir. Bənzərsiz bir mahnının yaranmasına vəsilə olmuş "Gəncədən gəlirəm..." şeirinin dili sanki xalq ruhunun ən sadə, bakir, axarlı, şirin poetik ifadəsidir:

Gəncədən gəlirəm, yüküm xurmadı,

Gəncənin yolları burma-burmadı,

Gəncədə bir qız var, teli durnadı,

Günəşə sən çıxma, mən çıxım deyir!

Gəncədən gəlirəm, yüküm çiçəkdi,

Gəncənin gülləri ləçək-ləçəkdi.

Gəncədə bir qız var, adı Çiçəkdi,

Quşlara sən uçma, mən uçum deyir.[2,59]

Ana dilimizin obrazlı laylarına enməyi, onun lətafətini, təşbehatlarını, məcazlar sistemini üzə çıxarmağı, bənzərsiz poetik fiqurlar vasitəsilə bəzəkli söz yaratmağı, sözə estetik can və nəfəs verməyi də biz haqqında danışdığımız bu istiqlal şairimizdən öyrənə bilərik. Aşağıdakı orijinal məcazlarla bəzənmiş poetik parçada olduğu kimi:

Sən sevda buludu, mən təşnə dodaq,

Sən pək iyi bir sərv, mən solğun yarpaq.

Mən quru bir ağac, sən gül ağappaq,

Sinəmə dəyirdi oxlar şaqhaşaq![2,42]

Nəticə

Əlbəttə,bir şair, bir vətəndaş, bir şəxsiyyət kimi bizim Ə.Cavaddan öyrənəcəyimiz çox şey var. Yuxarıda dediyimiz kimi, bunların hamısını bir məqalənin hüdudlarına sığışdırmaq mümkün deyil. Bunları öyrənmək, anlamaq üçün ən yaxşı qaynaq sənətkarın öz əsərlərini oxumaq, onun fəaliyyət, amal və əməl sferasını, məslək və məfkurəsini öyrənməkdir. Ə.Cavad bizim həmişəyaşar qələm və əqidə sahiblərimizdəndir. Azərbaycan istiqlalının görkəmli araşdırıcısı Hüseyn Baykaranın bu sözləri kifayət qədər doğru və inandırıcı görünür: "Əhməd Cavad Azərbaycanın böyük vətənpərvər şairi olaraq Azərbaycanda yaşamaqdadır və yaşayacaqdır. O, bunu bilirdi. O, bilirdi ki, qırmızı rus terrorunun qurbanı olacaq. Ancaq o, ölümün maddi anlamda olacağını və Azərbaycan tarixində heç bir zaman ölməyəcəyini də bilirdi"[1,183].

Ə.Cavad xalqımız və sənət adamlarımız üçün bir məktəb, millətin əbədi məslək, sənət və istiqlal yolçusudur.Böyük vətənpərvərlik nümunəsi və tərcümanıdır.

Ədəbiyyat

1. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi. Bakı, Azərnəşr, 1992
2. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. I cild (tərtib edəni: Saləddin Ə.). Bakı, Azərnəşr, 1992
3. Cavad Əhməd. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. II cild (tərtib edəni: Saləddin Ə.). Bakı, Azərnəşr, 1992
4. Cavad Əhməd. Məqalələr, xatirələr (tərtib edəni: Salmanlı R.). Bakı, Elm, 1996
5. Həsənov Rəhman. Əhməd Cavadın yaradıcılıq yolu. Filol. elm. nam. dis., Bakı, 2008
6. Məmmədli Afina. Əhməd Cavad və Türkiyə. Bakı, Elm və təhsil, 2010

7. Nəbiyev Bəkir. Əhməd Cavad. Bakı, Ozan, 2004
8. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1991

TURKISH MYTHOLOGY AND ART

BABAYEVA MALAHAT RAMIZ GIZI

Phd, Docent, ASPU, Department of Literatura

https://orcid.org/0000-0002-3600-8499

Abstract

Developments in the world and their reflections on the sociological structure; Not only does it affect people's living conditions, their understanding of beliefs, and their outlook on life, but it also affects art, which is a social institution. Art, which is an effective means of expression in revealing emotions, thoughts or images, as well as a reflection of the cultural values of societies, has taken shape according to each period and society's understanding of life. Art movements in the early periods of history; It progressed in parallel with mythology, religion and political elements. While art, shaped according to the society and period in which it was created, was initially under the influence of mythology, which was a dominant value in society, in the process, mythology gave way to other realities according to the conditions of the period. Undoubtedly, art has been nourished by sociological conditions in every age and society, but the fact that it acted in line with mythology in ancient times indicates the weight of this belief in society. During this period, people; They tended to meet some of their needs by using their emotions, thoughts and abilities and tried to create a life reality unique to them in this direction. The Antiquity is a period when societies wondered about nature and the events taking place in nature, questioned them for the first time, and tried to make sense of them.

Key words: mythology, art, legend, periodization, Turkish, culture

Their helplessness in the face of nature, their curiosity and desires led them to this questioning, and as a result of this questioning, they created a meaningful belief system and guided their lives within the framework of this system. People's spiritual needs, which they consider as important as their natural needs, led them to this search and paved the way for the formation of sacred stories, which are known today as the mythological reality of each society. Within these sacred stories constructed in line with the social conditions of that society; fear, sadness, curiosity and desires, as well as customs, traditions, beliefs and values. Shortly after their formation, these stories, which people created in line with their cultural values, turned into a belief system and the main determinant of living conditions, as if it were an independent objective reality outside of them. Mythology, which turned into a source of knowledge and education for the societies of this period, was reflected to the society through some means of expression, and this social reality was shared by all members. Thus, it activated the collective consciousness with its informative and educative function of the members of the society, and ensured unity and solidarity by raising people's awareness. Turks, who have interacted with countless civilizations throughout history and created a synthesis in the cultural field, differ from other civilizations with their beliefs and values. In order to survive and continue their lives, they not only struggle with natural events and animals, but also try to make sense of all of these. Therefore, they created a story for almost every event that went beyond their limits in their lives, and they acted within the framework of this understanding by convincing themselves of the reality of this story. They both feared the elements of nature such as the sun, moon, mountains and sea, and showed respect and love by placing them at the center of their lives.

Turks, who have categorized animals according to the qualities they possess, in addition to natural events, have added extraordinary meanings to them, added them to their sacred values, and adopted them as a reality of life. In this context, understandings of mythology shaped in parallel with the world views of the Turks; It is based on natural events, animals and plants. The figures they drew on the cave walls, the artifacts unearthed from excavations, and the epics that have survived to the present day support this reality.

These rich resources, which are considered an invaluable wealth of Turkish civilization and at the same time the carrier of social identity, have been the subject of many branches of art, from folklore products to epics. The fact that these sacred stories, which are a part of the lives of the Turks, are kept alive in art, which is a means of expression, by taking on aesthetic symbols is a sign that their vitality is still preserved. There are various studies in the literature on the Turks' understanding of mythology, but there is no study that deals with Turkish Mythology as a whole and approaches it from a sociological perspective. Therefore, the study is important in that it examines this thousands of years old belief system both in its sociological context and in terms of the theme of reality.

Art, which affected the social structure in the historical process, was shaped under the influence of mythology, which was the basis of paganism in many societies, especially in the Ancient Age, and served as a recording device in the struggle of societies with life. Mythology, which was the reality of life of the societies of that period, not only created a common unity of thought and shaped social identity, but also became an indispensable source of inspiration for art. The fact that art, which also has the function of telling what cannot be reached or explained, is intertwined with mythology in the ancient civilizations supports this function. The origin of the word "myth", which is used in the sense of sacred story, comes from the Greek word "myth". Myth, which is a creation story, tells about the events that took place in the universe in the past and the transition of social realities to life. Mythology, which reflects the beliefs and values of a society, is an element of culture and can also be defined as the science of legends; It is the whole of the creation and heroism stories that are considered sacred in societies. In this regard, legends are "(mythes) living beings of a nation's mythology". These immortal legends have survived to this day by being passed down from generation to generation through works of art, which are an effective means of communication, and have become an effective source of information in enlightening people about the belief system and social reality of the society to which they belong. Mythology, which is most clearly a creation story, is not only the beginning stage of something, but also a sacred story and tells about an event that started in the past and ended around the same time. These events cover many things related to the universe and are the expression of the realization of reality. This understanding takes people back to the beginning of the world; It is the story of an event, creation or occurrence with added meaning.

Mythology, which is also a system of perceiving the world and a worldview symbolized in perception, is specific to societies; It takes a different form in each society and art genre as an abstracted expression of realities such as excitement, fear, joy or struggle. Understanding the structure and content of these myths, which each society produces according to its own worldview and which contain the story of the universe, existence and human history, means understanding the reality of thought and life of that society. This reality, which was at the center of people's lives in the early periods of history, is not only a belief system, but also corresponds to a system of rules of the social order, functioning as both an educational tool and an effective communication tool that directs the lives of individuals. Mythological symbols, shaped on the axis of fear and belief in ancient times, reflect the intellectual history of the society to which they belong and the expectation of the realization of conditions that cannot be achieved in the natural world. Therefore, myths, which are the expression of individuals' inner voices, anxieties,

fears, in short, the realities of life, are important data in illuminating the natural events and social reality of the period with their allegorical structures. The main goal of the people of this period is to suppress their helplessness in the face of natural events that they cannot explain in their social lives or to eliminate the unknown. The aim of eliminating these deficiencies caused them to turn to supernatural powers as an instinctive need. Thus, they constructed stories that they believed were real, that became a part of their lives, and that were specific to their own social realities. These stories, which contain curiosities, desires, beliefs and imagination and are believed to be real, are not limited to the period in which they were created, but have continued to give meaning to works of art in the light of changing socio-cultural elements. These symbols, seen in the works that have survived to the present day, serve as a means of communication and enlighten people about that period and society, thus being an important source of sociological information. These mythological symbols, which serve as a cultural code in determining the characteristics and values of societies, have taken shape according to the period and society from the Ancient Ages to the present. In this context, myths, which are unique to the Turks and are expressions of fear, joy, imagination or beliefs, have gained an important place in their lives and are reflected in works of art within the framework of their social realities. Art and mythology, which emerged out of a spiritual need, meet on many common grounds. In the concept of art, which is defined as the reflection of people's feelings and thoughts, their dream worlds and the realities of social life through various means of expression, there is actually a need, as well as originality, creativity and reality. In the concept of mythology, which is defined as the whole of the stories that past civilizations constructed in order to make life more understandable in the face of natural events that they could not understand in their struggle with nature, a need, originality, creativity and reality draw attention, just like the content of the concept of art. At this point, the perception of reality draws particular attention because while this belief system is a reflection of the internal realities of societies, art is also a direct or indirect reflection of objective and social reality. Therefore, these stories, which reflect people's vital realities, have come to life in many branches of art and have survived to the present day. Social memory consists of the codes of the culture from which it emerged in all societies. The vital experiences at the source of these codes are adapted to current developments like an organism living in the memory of societies and continue to exist by being transferred from generation to generation.

HUSSAIN ARIEF CREATION: COLLECTION OF NATIONAL-MORAL VALUES
HÜSEYN ARİF YARADICILIĞI: MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR TOPLUSU

Mahmud ALLAHMANLI

filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

İyirminci yüzillik Azərbaycan poeziyasının ən parlaq simalarından biri Hüseyn Arifdir. Onun zəngin ədəbi irsi öz mahiyyəti, bütünlükdə məzmunu ilə xalqın mənəvi, əxlaqi zənginliyini əks etdirmək məramı və məqsədi ilə bir əlçatmazlıq sərgiləyir. Xalq ruhunun yaşarlığı və əks etdirilməsi, hətta ruhani dünyasının bu ucalığa bağlanması baxımından heç kəslə müqayisə olunmayacaq bir əlçatmazlığı sərgiləyir. Böyük şairin anadan olmasının yüz illiyidir (1924-1992) və vəfatından otuz ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq bu gün də onun haqqında xalq arasında çoxlu əhvalat və rəvayətlər dolaşmaqdadır. Aşıqların dostu kimi diqqət önünə gələn bu böyük sənətkar xalqın zəngin şifahi mədəniyyətinin bilicisi kimi həmişə böyük marağa səbəb olmuşdur. Ensiklopedik zəkası ilə bir əvəzsizliyi diqqət önünə gətirmişdir.

Açar sözlər. Hüseyn Arif, poeziya, xalq şeiri, aşıq yaradıcılığı, təbiət şairi.

Özet. Hüseyin Arif, 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinin en parlak isimlerinden biridir. Onun zengin edebî mirası, özüyle, içeriğiyle bir bütün olarak, halkın manevi ve manevi zenginliğini yansıtması bakımındanulaşılmaz bir noktadadır.Halk ruhunun canlılığını yansıtması, hatta manevi dünyasının bu büyüklükle bağlantısı açısından kimseyle karşılaştırılamayacak bir seviyededir. Bu yıl büyük şairin doğumunun (1924-1992) 100. yılıdır ve ölümünün üzerinden otuz yıldan fazla zaman geçmesine rağmen, bugün hâlâ halk arasında onun hakkında pek çok hikâye ve efsane dolaşmaktadır. Aşıkların dostu olarak bilinen bu büyük sanatçı, halkın zengin sözlü kültürünün üstadı olarak her zaman büyük ilgi görmüşdür. Aynı zamanda ansiklopedik zekasıyla yeri doldurulamaz bir yere sahip olduğu aşikardır.

Anahtar kelimeler: Hüseyin Arif, şiir, halk şiiri, aşık şiiri, tabiat şairi.

Summary. Huseyn Arif is one of the brightest figures of Azerbaijani poetry of the twentieth century. His rich literary heritage exhibits an inaccessibility with its essence, its content as a whole, with the intention and purpose of reflecting the spiritual and moral wealth of the people. It exhibits an inaccessibility that cannot be compared with anyone in terms of the vivacity and reflection of the people's spirit, and even the connection of its spiritual world to this greatness. It is the hundredth anniversary of the great poet's birth (1924-1992) and despite the fact that more than thirty years have passed since his death, many stories and legends about him are still circulating among the people today. This great artist, who came to attention as a friend of lovers, has always caused great interest as a connoisseur of the rich oral culture of the people. With his encyclopedic intelligence, he brought an irreplaceable thing to the fore.

Key words. Huseyn Arif, poetry, folk poetry, works of love, poet of nature.

Giriş. Ədəbi-nəzəri fikirdə folklor və yazılı ədəbiyyat məsələsi bir problem olaraq özünə geniş yer almışdır. “Nizami və folklor”, “M.Füzuli və xalq yaradıcılığı”, “Q.Bürhanəddin və xalq ədəbiyyatı”, “Ş.İ.Xətai və folklor”, “M.Ə.Sabir və folklor”, “C.Məmmədquluzadə və folklor”,

"Ə.Haqverdiyev və xalq yaradıcılığı", "S.Vurğun və şifahi xalq ədəbiyyatı", "O.Sarıvəlli və xalq yaradıcılığı" və s. mövzularda yazılmış tədqiqatlar xalq yaradıcılığının zənginliyindən şair və yazıçılarımızın hansı səviyyədə bəhrələnmələrini və bunun spesifiklik mənzərəsini aydınlaşdırmaq baxımından əvəvzsiz qaynaqdır. Bütün bunlar klassik ədəbi-mədəni axarın bədii düşüncədə sərgilədiyi təsəvvür və yaradıcı istedadının etnoqrafik mədəniyyətə bağlılığı baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi ilə spesifikləşir. Ədəbiyyatın şifahi və yazılı qolunun bir-biri ilə təmasları və bağlantıları səviyyəsində ciddi, həm də əsaslı müəyyənliyə yüklənir. H.Arif yaradıcılığı da öz zəngin fakturası ilə məhz bunlara köklənməklə əsaslı bir təsəvvürü sərgiləyir.

Etnoqrafik zənginlik örnəyi. Ədəbiyyata qədəm qoyduğu ilk zamanlardan xüsusi marağa səbəb olan şairin yaradıcılığı ikinci dünya müharibəsi dövrü və ondan sonrakı zaman kəsiklərində həmişə sözə ehtiyac doğurmuş və müxtəlif səpkili təhlillər üçün əsas olmuşdur. P.Əfəndiyev, M.Həkimov, S.Paşayev, R.Rüstəmzadə, M.Qasımlı, M.Allahmanlı və s. folklorşünasların şairin yaradıcılığına həssaslığı diqqətçəkici məsələ kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Folklorşünas S.Əliyeva "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri və folklor (H.Arifin yaradıcılığı əsasında)" mövzusunda yazdığı monoqrafiya ilə görkəmli şairin yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdə tipoloji müqayisələrlə araşdırmıağa xüsusi önəm vermişdir.

Ümumiyyətlə, H.Arif butün ruhu, varlığı ilə xalqa bağlı olan sənətkarlardandır. Onun poetik irsi, eləcə də yazdığı məqalələr bu və ya digər dərəcədə xalqın zəngin mənəvi dəyərlərini, etnoqrafik mədəniyyətini, sözlü ədəbiyyat səviyyəsində ortaya qoyduğu mükəmməlliyi aydınlaşdırmağa və qənaətlərini bu müstəvidə ədəbi ictimaiyyətə çatdırmağa köklənmişdir. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Mirzə və s. kimi ustadlarla əlaqədar söylədiyi mülahizələr bunun örnəyi olaraq diqqət önünə gəlir. Təsadüfi deyildir ki, folklorşünaslıqda dolaşan bir tezis, Aşıq Alının geniş ictimaiyyətə təqdim olunması sırf reallığa, xalq yaradıcılığının bir mənəviyyat, əxlaq toplusu olaraq gələcəyə ötürülməsinə bağlanır. "Aşıq Alını axtarıram", "Aşıq Alının sorağında" və s. məqalələri bunun bariz nümunəsidir. Aşıqlar birliyinin yaranması da H.Arifin adı ilə bağlıdır. Aşıq yaradıcılığının əvəzsiz bilicisi olan sənətkar bu işi ilə böyük bir işin başlanğıcını qoymuşdur. Ayrı-ayrı bölgələrdə bu birliyin təşkilatlarının yaranması və fəaliyyətinin genişlənən istiqaməti və bugünkü uğurları həmin fəaliyyətin düzgün istiqamət olaraq yönlənməsinin nəticəsidir.

Azərbaycan xalqının yaddaşına H.Arif öz adını bir şair kimi yazmışdır. Xalq şeiri ənənəsindən gələn möhtəşəmlik bütün spektrləri ilə şairin bədii düşüncəsinin ümumi axarına istiqamət vermişdir. Mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, atalar sözü, məsəl, layla, oxşama, xalq oyunları, uşaq folkloru, nəğmə, mərasim örnəkləri və s. bütün məzmunu və forma, üsulları ilə şairin ədəbi irsinin ana axarını faktlaşdırır. "Xalqıma", "Qonşular", "Şair", "Arzu", "Boranda bərkiyib boran qardaşım", "Qızılvəng qəbiristanlığında düşüncələr", "Deyirlər Göyçədə bir gözəl olub", "Bir ovuc torpaq", "Baxın, balalarım", "Sellər itirərmiş, sellər taparmış", "Atamın yaşıdları", "Mirzə hanı dedilər", "Babalar", "Torpaq eşqi, "Qızıl öküz", "Nənəmin söylədikləri", "Babam haqqında" ,"Gülgəz nənə", "Kəhər at", "İsgəndər", "Dəyirmandan qayıdanda", "Amandır, durnaya güllə atmayın", "Qartalla söhbət", "Qədim kənd", "Darıxmasın babalarım" və s. şeirləri təkcə məzmun baxımından deyil, həm də özünəməxsus ifadə imkanlarının spesifikası ilə mükəmməl sənət nümunəsi təsəvvürü formalaşdırır.

Babamın vəfalı bir atı vardı,

Çox bərkdən çıxmışdı o yorğa kəhər.

Nədənsə əzəllər at seçəndə də,

Əslini, nəslini öyrənərdilər.

Qaranlıq gecədə körpünün altda,

Gizlənib qabağı kəsmişdi düşmən.

Səssizlik içində, yol ayrıcında,

Atın qulaqları şəkləndi birdən.

Od kimi sıçradı kişi xəndəyə,

Açıldı dalbadal namərd gülləsi.

Oyandı evlərdə yatan körpələr,

Qalxıb yayıldıqca atışma səsi (5, 99).

Göründüyü kimi, son dərəcədə əsaslı bir təsəvvürə bağlanan bu misralar xalq təsəvvüründəki "at igidin qardaşıdır" düşüncəsini əks etdirmək baxımından tipik bir nümunədir. "Oğuz Kağan", "Manas", "Alpamış", "Alp-ər Tonqa", "Ərqənəkon", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Kərəm", Qaçaq Nəbi", "Qandal Nağı" və s. kimi möhtəşəm dastan abidələrinin sərgilədiyi təsəvvür, eləcə də əfsanə, rəvayət, nağıl, atalar sözü, məsəl səviyyəsində xalq düşüncəsində dolaşanlar ümumi mahiyyəti ilə arxaik yaddaşa, tarixi qatın ayrı-ayrı zaman kəsiklərində ortaya qoyduğu təsəvvürə bağlanır. H.Arif də ruhu, varlığı etibarilə xalqın zəngin etnoqrafik müəyyənliyinə köklənmiş əvəzsiz sənətkar olması ilə diqqət önünə gəlir. Onun hər br şeiri, məqalələri, poemaları özlüyündə nəyisə çatdırmaq və gələcəyə daşımaq amalına yüklənir. Bütün bunları müxtəlif epizodik əhvalat və hadisələr aspektində yazıya gətirən şair özü də o böyüklüyü duymuş və ayrı-ayrı misra və bənd səviyyəsində topluma ünvanlamışdır. "Hüseyn Arifi itirmə vaxtsız, o elə şairdir bir də tapılmaz" deyən şair sözün həqiqi mənasında bu ucalığın əlçatmazlıq konsepsiyasını təkcə özü timsalında dərk etmir, həm də onu gələcəyə ünvanlamağın zərurətini görür. Və yaxud da "Unudularmı" şeirində şair eyni düşüncəyə köklənmənin mahiyyətinə vararaq xüsusi bir tərzdə deyir:

Böyüklə, kiçiklə həmsöhbət olan,

Canında tükənməz hərarət olan,

Gücü xalq, dayağı təbiət olan

Bir şair həyatda unudularmı? (5, 40)

Son dərəcədə dəqiq və aydıın məfkurəyə yüklənən şair xalq qəlbində yaşarlığın ümumi konseptini cızır və həm də onu bir normativ olaraq müasirlərinə, gələcəyə ünvanlayır.

Sirli-sehrli poeziyavə düşüncə zənginliyi. H.Arif bütün parametrlərdə xalq sevgisini qazanmanın nümunəsidir. Bu onun yaradıcılığının, ruhi və mənəvi dünyasının mahiyyətinə dayanır. Xalq sevgisinə süslənmiş və toplumun sonsuz məhəbbətini qazanmış şair elə xalq adamı kimi Azərbaycanın bu başından o başına bir əvəzsizliyin, el adamı olmanın örnəyi idi. Haqqında dolaşan əhvalatlar, lətifə səpkili söyləmələr, hekayətlər (6) məhz özü də bir təbiiliyin faktı olaraq dillərdə dastana çevrilmişdir. H.Arif obrazı, onun özünəməxsus təbiəti, ensiklopedik zənginliyi, adamlara sevgisi, təbiət vurğunu olması çox aydınlıqla şairin kimliyini və bu böyüklüyün içərisində nümunə olmanı sərgiləyir. "Xalqıma" şeirində xalq və onun bir övladı timsalında maraqlı paralellər aparmaqla mükəmməl bir abidə yaradır.

Sən rəngi bozarıb, ətri qaçmayan,

Bir əlvan çəmənsən, mənsə bir çiçək.

Sən məğrur səsini dünyaya yayan,

Bir coşqun ümmansan, mən bir damla tək.

Sən dərin göylərin günəşi, ayı,

Yurdumda alışan bir çırağam mən.

Sən min bir zirvədən qalxan dağ çayı,

Qoynuna tələsən bir bulağam mən (5, 18).

H.Arif poeziyası bütün səviyyələrdə xalqı ifadəyə, onun etnoqrafik və mənəvi zənginliyini əks etdirməyə köklənən ədəbiyyat hadisəsidir. "Sən" və "mən" səviyyəsində aparılan təqdimatlar ibtidai təsəvvürdən bu yana gələn zənginliyin, əxlaq və mənəviyyat normativlərinin ifadəsi baxımından son dərəcədə dəqiqliyə və canlandırma üsullarının özünəməxsusluqlarına bağlanır. Xalqa müraciətlə "sən qədim tarixsən sirli, soraqlı" deyən şair özü timsalında "yarımçıq yazılı bir dəftərəm mən" deməklə gəlinən yolun polifoniyasını xalq və onun övladları səviyyəsində ortaya qoyur. Şair burada son olaraq çox incə və həssas olacaq bir məqama da toxunur və vurğulayır ki, "Hüseynə çörəyim halaldır! – desən şairə ən böyük mükafatdı bu" söyləməsi ilə hər bir kəsin vətəndaşlıq səviyyəsində görəcəyi və görməyə çalışdığı missiyanı ortaya qoyur. "Babalar", Qonşular", "Körpülər", "Şair", "Arzu", "Bir ovuc torpaq", "Baxın, balalarım", "Sellər itirərmiş, sellər taparmış", "Atamın yaşıdları", "Uşaqlıq", "Mirzə hanı dedilər", "Kəpəz", "Bağlıdır", "Torpaq eşqi" və s. şeirləri H.Arif özünəməxsusluğunu əks etdirən sənət örnəkləridir.

Bir suyun başında məskən salaraq,

Bir yurdda min ocaq çatdı babalar.

Sellər kükrəyəndə məğrur səsini,

Çayların səsinə qatdı babalar.

Bir olub həyatda könül həmdəmi,

Bir olub sevinci, bir olub qəmi.

Dosta dost dedilər ölənə kimi,

Yadlara əbədi yaddı babalar!

Qurbanı, Abbası, Əmrahı anıb,

Kərəmlə alışıb, Dilqəmlə yanıb.

Tütəklə uyuyub, sazla oyanıb,

Kamanla dil açıb ötdü babalar (3, 232-233).

Son dərəcədə dəqiqliyə və həyat hadisələrini özünəməxsusluqla təqdimə yüklənən ədib obrazlı düşünmə, əks etdirmə imkanlarının yüksək intelleksiyası ilə spesifikləşməklə nümunəyə çevrilir. Tarix və mənəvi zənginlik səviyyəsində əhatələnən bu düşüncələr bütünlükdə minlərin, milyonların iç dünyasını əks etdirə bilmə unikallığı ilə səciyyələnir. Konkret toplum

düşüncələrini əhatələmə və əks etdirmə üsulları baxımından diqqətçəkici təsəvvürü sərgiləyən sənətkar obrazlılıq səviyyəsində H.Arif əvəzsizliyi formalaşdırır.

Keçmiş, gəlinən yol və yaşanan tarix böyük şairin yaradıcılığında bir örnək, nümunə olma səciyyəsi daşıyır və çeşidli aspektlərdə ona istinad edilməklə qoruyuculuğu, dəyərlərin uca tutulmasını diqqət önünə gətirir. “Nənəmin söylədikləri”, “Babam haqqında”, “Gülnaz nənə”, “Kəhər at”, “İsgəndər”, “Qədim kənd”, “Qoca xidmətçi” və s. şeirlər öz məzmununda arxaik qatı, toplum təsəvvürünə dayanan kutsallıqları, əxlaq və mənəviyyat zənginliyini, oturuşmuş qəlibləşmənin kutsallıqlarını diqqət önünə gətirir. “Babalar” şeirindən verdiyimiz nümunələr də bunu aydınlıqla göstərir. Burada toplumun yurd salma təsəvvürü, dost və düşmən anlamında münasibətləri, qəhrəmanlıq, igidlik düşüncələri, yaşam təsəvvürü bütün mahiyyəti ilə özünün ifadəsini tapır. Bunlar isə toplum, insan və insanlıq səviyyəsində dəyərlərə dayanır, onun polifonik mənzərəsi isə tərbiyəyə, gələcək nəslə uğurla aşılamağa yüklənir. Təbiətin əsrarəngizlikləri timsalında H.Arifin söylədikləri bu kontekstdə bir əvəzsizliyi sərgiləyir. Ümumiyyətlə, şairin poetik məfkurəsi bütün parametrlərdə kutsallığa, təbiət və insan sevgisinin uca tutulmasına köklənir. Bu səbəbdən də onu bir istiqamətdə təbiət şairi olaraq səciyyələndirirlər. Sanki o, güllərin, çiçəklərin, həzin bulaqların, əsrarəngizliyə köklənən ağacların, dağların, daşların dilini bilirmiş kimi danışır. Onlarla ünsiyyət qurmaq, həmsöhbət olmaq, canlı təqdimatını vermək baxımından əvəzolunmaz bir mərtəbədə dayanır.

Gəl çıxaq seyrinə uca dağların,

Çəmən olan yerdə xalça nə lazım.

Gözündən su içək buz bulaqların,

Lilpar olan yerdə dolça nə lazım.

Nə kaman götürək, nə tar, nə qaval,

Orda nəğmə də var, nəğməkar da var.

Yarıb buludları dinəndə qartal,

O səsə bərabər bir səs harda var.

Torpağın ətrini fikirləşəndə,

İpək tellərinə çiçək taxarsan.

Səhərlər yadına güzgü düşəndə,

Maral baxan gölə sən də baxarsan (5, 159).

H.Arif şeiri bütün səviyyələrdə obrazlı düşüncəyə, özünəməxsus canlandırmalara, yüksək sənət intelleksiyası nümayiş etdirməyə bağlanır. Təbiətin füsunkarlığını təqdim edən şeirləri də bu sıradadır. Sanki o bu şeirləri ilə canlı təbiətin özü ilə ünsiyyət qurur, onun əsrarəngizliyinə köklənməklə hansı dərinliklərə həssaslıq nümayiş etdirdiyini şeirə gətirir. “Gəlin təbiəti biz də düşünək, o özü hər şeyi düşünən kimi” düşüncəsi ilə baş verənlərə öz mövqeyini nümayiş etdirir və Ulu yaradanın əli ilə ərməğan edilən bu gözəlliyi uca tutmağa çağırış edir.

Nəticə. H.Arif poeziyasıməzmun qatının çeşidliliyi, əsrarəngizlik elementlərinin zənginliyi ilə örnəkdir. Bunların isə qaynağı xalqın zəngin həyat fəlsəfəsinə, yaşam prinsipinə bağlanır. Bayatı, nəğmə, layla təravəti, həzinliyi, ecazkar sazın, musiqinin sirr-sehr dolu əzəməti şairin yaradıcılığında misra-misra, bənd-bənd sıralanmaqla bir mükəmməl nizama yüklənir. Epos

məfkurəsindən gələnlər, ustadların telli sazında sıralanlar, toplumun zəngin həyat tərzi, etnoqrafik əsrarəngizliyi H.Arif şeirində olan qədər təbii və canlı çox az-az şairlərimizin şeirlərində özünə yer alır. Bütün bunlar bir zənginlik, sözdən yüksək ustalıqla istifadə edə bilmək, obrazlı düşünmək istedadı olaraq spesifiklik sərgiləyir.

Ədəbiyyat:

1.Allahmanlı M. Ağlın və yaddaşın dedikləri. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 142 s.

2.Allahmanlı M. H.Arif yaradıcılığı və onun folklor qaynaqları.Əliyeva S. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri və folklor (H.Arifin yaradıcılığı əsasında). Bakı: ADPU, 2006, s. 3-5

3. Arif H. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Meqa, 2011, 618 s.

4. Əliyeva S. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri və folklor (H.Arifin yaradıcılığı əsasında). Bakı: ADPU, 2006, 146 s.

5. Hüseynzadə H. Ömür gözləsə. Bakı: Gənclik, 1978, 352 s.

6. Şıxlı İ. Dostum Hüseyn Arifin lətifələri. Bakı: Azərbaycan, 1991, 48 s.

LOVE PHILOSOPHY OF WESTERN POET
QƏLB ŞAİRİNİN MƏHƏBBƏT FƏLSƏFƏSİ

BABAYEV YAQUB MƏHƏRRƏM OĞLU

filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan

Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan ORCİD: https://orcid.org/0000-0002-4738-9426

Xülasə

Məqalədə "qəlb şairi" (Gibb) kimi tanınan M.Füzulinin məhəbbət fəlsəfəsindən və onun əsas mahiyyətinidən söhbət açılır. Göstərilir ki, sənətkarın həcmcə genişolan bədii irsinin mühüm bir qismini məhəbbət mövzulu əsərləri təşkil edir. Onun məhəbbət fəlsəfəsi isə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu mövzuda qələmə alınmış əsərləri, əsasən, iki xətt üzrə qruplaşdırmaq olar: dünyəvi məhəbbətə, yəni məcazi eşqə həsr olunmuş nümunələr; İlahi məhəbbətə, yəni həqiqi eşqə dair nümunələr. Şairin məhəbbət fəlsəfəsi daha çox onun qəzəllərində və "Leyli və Məcnun" poemasında öz bədii ifadəsini tapır. Sənətkarın yaradıcılığındakı məhəbbət mövzulu poeziya nümunələrinin çoxu öz qaynağını sufizm təriqətinin "vəhdəti-vücud" fəlsəfəsindən alır. Başqa sözlə, ilahi eşqə söykənir. Füzuliyə görə əsl məhəbbət ilahi varlığa olan məhəbbətdir. İnsan maddi aləmdəki varlıqları, o cümlədən də öz həmcinsi olan insanı ilahi aləmin, yəni vəhdət aləminin bir zərrəsi kimi sevməlidir. Şairin inancına görə maddi aləmdəki bütün varlıqlar, o cümlədən inasan ilahi aləmdən ayrılımış və maddi aləmə düşmüş bir zərrədir. İnsan ruhuna Tanrı tərəfindən vücud sevgisi verildiyi üçün lazım olan məqamda o, ilahi aləmdən ayrılıb yaşadığımız dünyaya enir və cismlə, maddi bədənlə birləşir, surət, şəkil alır. Ancaq bü dünya onun üçün əzab, məşəqqət diyarına, "ayrılıq gecəsinə" ("şəbi-hicran"a) çevrilir. Ona görə də yenidən öz əslinə qayıtmaq həvəsi, arzusu və eşqi ilə çırpınır. Yəni insanı yaşadan və ilahi aləmə məxsus olan ruhun varlığında ayrılıb gəldiyi ilkin aləmə qarşı sonsuz məhəbbət hissi yaranır. Ona görə də o, yenidən əbədi olan vəhdət aləminə, xoşbəxtlik diyarına qayıtmaq istəyir. Bir sözlə, Füzuli eşq yolunu ("təriqi-eşq"i) Allaha qovuşmaq istəyində yeganə vasitə kimi dərk və təbliğ edir. Bu məsələ filosof sənətkarın eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini təşkil edir. Şairin fəlsəfi yozumunda o da xüsusi olaraq vurğulanır ki, bu ali həqiqəti qəflət əhli,cahillər, nadanlaryox, yalnız ariflər, batini gözü açıq olanlar, kamillər anlaya bilərlər. Məqalədə deyilən bu məsələlər, onun fəlsəfi mahiyyəti şairin yaradıcılığından verilən konkret misallar əsasında şərh edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Füzuli, klassik poeziya, təriqət ədəbiyyatı, sufizm, eşq fəsəfəsi

Summary

The article is discusses love philosophy and its main essenceof M. Fuzuli, who is known as "poet of hearts" (Gibb). It is shown that an important part of the poet's artistic heritage, which is extensive in volume, is the love-themed works. His love philosophy has its own characteristics. The works written on this topic can be mainly grouped along two lines: examples dedicated to worldly love, that is, metaphorical love; examples of divine love, that is, true love. The poet's love philosophy finds its artistic expression mostly in his ghazals and the poem "Leyli and Majnun". Most of the examples of love-themed poetry in the artist's work

derive from the “unity-body” philosophy of the Sufism sect. In other words, it rests on divine love. According to Fuzuli, true love is love for the divine being. A person should love the beings in the material world, including his fellow man, as a particle of the divine world, that is, the world of unity. According to the poet's belief, all beings in the material world, including the believer, are a particle separated from the divine world and fallen into the material world. Since the human soul is given the love of the body by God, at the necessary moment, it leaves the divine world and descends to the world we live in and unites with the body, the material body, takes a copy, a shape.However, this world turns into a land of suffering and hardship for him, a “night of separation” (“shabi-hijran”). That's why he is throbbing with desire, desire and love to return to himself.In other words, in the presence of the spirit that gives life to man and belongs to the divine world, there is a feeling of infinite love for the original world from which he left and came.Therefore, he wants to return to the world of eternal unity, the land of happiness. In a word, Fuzuli understands and preaches the way of love (“tariqi-esq”) as the only means to reach God. This issue is the main essence of love philosophy of philosopher artist. In the poet's philosophical interpretation, it is specially emphasized that this supreme truth can be understood only by the wise and the perfect, not by the ignorant. These issues mentioned in the article and its philosophical essence are interpreted on the basis of specific examples from the poet's work.

Keywords: Azerbaijani literature, Fuzuli, classical poetry, sect literature, Sufism, philosophy of love

Giriş

Bədii sözün sehrkarı“qəlb şairi” (Gibb) olan M.Füzuli kürəvi miqyasda lirik poeziyanın ən istedadlı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. O, özünün dediyi kimi *«şairi-Museyi-kəlam»* (*«Musa kəlam şair»*) kimi sözdən möcüzə yaratmış, bənzərsiz lirik (həm də epik) əsərlər müəllifi olaraq dünya poeziyasının iftixarına çevrilən sənətkarlar sırasında ön mövqedə qərar tutmuşdur. Bədii söz istər məna-məzmun, istər forma, istər dil-üslub gözəlliyi, istər musiqi ahəngi və çaları, istər estetikası, istər «söz oyunu» və məcazlar sistemi, istər məntiqi rabitə və mətndaxili vəhdət və s. baxımından özünün ən uca, şərəfli və inanılmaz səviyyəsinə məhz bu Azərbaycan sənətkarının qələmi ilə yüksəlmişdir.

Tədqiqat

Sənətkarın yaradıcılığının mövzu qalereyasında əsas rəng və çalarlar məhəbbətlə bağlıdır. Məhəbbət Füzuli lirikasının rüknünü, mayasını təşkil edir. O, hər şeydən əvvəl, bir eşq şairi kimi tanınır. Bunun səbəbini də hamıdan yaxşı dahi mütəfəkkir özü izah edir. Lirik «mən»inə müraciətlə bəyan edir ki, ondan mədh və məzəmmət şeirləri ummağa dəyməz. Aşiq olan kamal əhlinin sözü də aşiqanə olmalıdır:

Məndən, Füzuli, istəmə əş’ari-mədhü zəmm,

Mən aşiqəm, həmişə sözüm aşiqanədir.

Füzulinin Azərbaycan türkcəsində divanının ilk şeiri *«Qəd ənarəl…»* qəzəli də məhəbbət mövzusundadır:

Qəd ənarəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüda!

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.

Eşqdirolnəş’eyi-kamilkim, ondandırmüdam

Meydətəşviri-hərarət, neydətə’siri-səda.

Vadiyi-vəhdəthəqiqətdəməqami-eşqdir

Kim, müşəxxəsolmazolvadidəsultandangəda.

Eyləməzxəlvətsərayi-sirri-vəhdətməhrəmi,

Aşiqimə'şuqdən, mə'şuqiaşiqdəncüda.

Eşqaşiqlərüçünhidayətyolunuişıqlandırdı. Həqiqətyolununsalikləri (sufizmdə: əqiqətyolçuları) ancaqeşqyolunututarlar (buyollagedərlər). Eşq o kamilnəşədirki, meyinhərarətliyanğısı, eyintəsirlisədasıondandır. Vəhdətvadisi (sufizmdə: Haqqaqovuşmaqvadisi) əqiqətdəeşqməqamıdırki, o vadidəsultanlagəda (yoxsul) fərqlənməz. Vəhdətsirrininxəlvətsərayınaməhrəmolankəs (təsəvvüfdə: ilahihikmətlərəbələdolanşəxs) aşiqləməşuqubir-birindənayırmaz. Bu qəzəlbirnövFüzulidivanınınbismillahıdır. Yənişairinlirikasınınəsasideyayükünüvəmövzuistiqamətiniözündəehtivaedir. Həmdəburadasufiyanəeşqdənsöhbətgedir. Şairməhəbbətinmütəsəvvüfçalarını, yənihəqiqieşqiəsasgötürür. Həqiqətyolununsalikiolmağı, vəhdətsirrininxəlvətsarayınabələdliyi, varlıqdamasivanı (Allahdanbaşqaqeyrişeylər) deyil, yalnızHaqqınözününreallığınıqəbuletməyivəbuidrakla daşqzövqüiləyaşamağıkamaləhliüçünəsasşərtsayır. Çünkişairfəzilətvəariflikyolundaeşqdənözgəbiryolunolduğunutəsəvvüretmir:

EyFüzuli, qılmazamtərki-təriqi-eşqkim,

Bu fəzilətdaxili-əhli-kəmaleylərməni.

Dahimütəfəkkirimizinlirikqəhrəmanıeşqəötəridünyəvihəvəskimibaxmır. Filosoftəbiətlibuqəhrəmanməsələyəirfanigözlə, dahagenişölçüdəyanaşır. O, eşqqəminəgiriftarolalıdünyanınazadəsidir (*«Giriftari-qəmi-eşqolalıazadeyi-dəhrəm»)*, yənimülkaləmininbaşqabütünqayğılarındanazaddır. Eşqdəryasınadüşdüyüüçündünyazöv-qünüunutmuşdur (*«Bəhri-eşqədüşdün, eydil, zövqi-dünyanıunut»)*. Eləbunagörədə*«eşqzövqiləxoş»*dur. Onunfikrincəcəhənnəmatə-şinəyananlarınişieşqatəşinəyananlardandahaasandır. Çünkicəhənnəmdəyananlaratəşəbirdəfəyanıbcanınıqurtarır. Eşqatəşiisədaimiəzabdır. Ancaqcəfasınəşəlidir. Bu, lirikqəhrəmanatəlqinolunaneşqsəfası («*səfayi-eşq*») ibtidasısübhi-əzəldə, onunruhununyaranışçağındaehsanedilmişəzəlibirqismətdir.Eşqdərdibuaşiqdənötrüo qədərülvibirhissdirki,nadərmanetməktəşəbbüsündəbulunankəshəminaşiqindüşmənitimsalında dır:

Eşqdərdiləoluraşiqmizacımüstəqim,

Düşmənimdir, dustlar, budərdədərmaneyləyən.

*«Mənicandanusandırdı…»*qəzəliFüzulininməhəbbətmövzululirikəsərləriiçərisindəxüsusiyertut ur. Şeirtəsirliməzmuna, aydınideyaya, axıcıdilə, gözəlüsluba, mükəmməlbədiiformayamalikdir. Müəllifburadaməzmunvəzahirieffektinmütənasibharmoniyasınıyaradabilmişdir.

Qəzəl I şəxsin – lirikqəhrəmanındilindəndeyilir. Bu aşiqqəhrəmanındaxili hiss vəcanandanşikayətlərinisadəvəinandırıcışəkildəifadəedir. Şeirinmətlədənməqtəyəqədərbütünlükləbədiisuallarvədaxiliqafiyə, yənisəc` üzərindəqurulmasıonunpoetikaurasınıdaha da gözəlləşdirir. Aşiqinşikayətvədaxilitəəssüratınınbəyanı o qədərsadə, səmimi, həmdəobrazlışəkildəverilirki, oxucunuinandırır. Onunduyğularınatəsiredir, estetikcəhətdənzövqünüoxşayır:

Mənicandanusandırdı, cəfadən yar usanmazmı?

Fələkləryandıahimdən, muradımşəm'iyanmazmı?

*Qamubimarinə**canan**dəvayi-dərdedər**ehsan**,*

*Neçünqılmazmənə**dərman**, mənibimarsanmazmı?*

Məşuqeşqəzabınınsürəkliiztirabınıçəkənaşiqicanındanbezdirmişdir. Onunahıfələklərіyandırır (mübaliğə), arzularınınşamıisəyanmır. Ancaqməşuqverdiyicəfadanusanmır. Tənhalaşmışaşiqinşikayətihəmdəondandırki,cananonusevənbütündərdlilərinin (eşqxəstələrinin) dərdinədəvaehsanedir. Yalnızbuaşiqəbiganəyanaşır. Halbukionunsevgiyükübaşqalarındandahaağırdır. Təbiiki, buradacanandedikdə Allah nəzərdətutulur.

Eşqqəminipünhansaxlayanaşiqbaşqalarınınməsləhətiiləonusevgilisinəaçır. Ancaqondanbirvəfavəkəramətgörmür. «*Şəbi-hicran*»a («*ayrılıqgecəsi*») düşdüyü, yəniyardanayrıldığıüçünonunişiahü-fəğan, buhicranmöhnətinincəfasınıyaşamaqdır. Buradaşair «*şəbi-hicran*» dedikdəözilkinzatından – ilahialəmdənayrılıbkəsrətədüşmüşzərrəninəhvalınınəzərdətutur. Çünkivəhdətdənayrılıbmaddialəmədüşmüşzərrəbuayrılıqsəbəbindənfəryadedir. Özəslinə – Yara qovuşmağa can atır. Verdiyimizbuizahatsufizmdəki**eşqvə «şəbi-hicran» fəlsəfəsi**iləbağlıdır. Beləki, təsəvvüfdüşüncəsinəgörəözəslindənayrılıbfizikibədənləqovuşmuşinsanruhu (ilahi «mən») maddidünyada «*şəbi-hicran*»adüşür, əzabagiriftarolurvəbununfəryadınıedir. Şairdəqəzəldəməhzbununəzərdətutur:

*Qəmimpünhantutardım**mən**, dediləryarəqıl**rövşən**,*

*Desəmolbivəfa, **bilmən**, inanarmı, inanmazmı?*

*Şəbi-hicranyanar**canım**, tökərqançeşmi-**giryanım**,*

*Oyadarxəlqi**əfğanım**, qarabəxtimoyanmazmı?*

QəzəldəFüzuliqələminəməxsusobrazlılıq, məcazlarınbolluğuvədolğunluğudiqqəticəlbedir. Əlbəttə, bu, qəzəlinbədiikeyfiyyətinizənginləşdirir, şeiriyyətiniartırır. Növbətibeytənəzərsalaq:

*Güli-rüxsarinə**qarşu**gözümdənqanlıaxar**su***

*Həbibim, fəsli-güldür**bu,**axarsularbulanmazmı?*

Beytdəbirneçəbəlağətvasitəsiişlədilmişdir. **Bədiisual** – *bulanmazmı?*; **səc`(daxili-qafiyə)** – *qarşu, su, bu*; **bədiixitab** – *həbibim*; **epitet** – *güli-rüxsar* (gülüz); **mübaliğə** – *gözümdənqanlıaxarsu*; **təlilvəyaillət**: (Bu eləbirpoetikfiqurdurki, hərhansıbirhadisə, məfhum, proses başqabirhadisə, məfhum, proses, və s-ninyaranmasınasəbəbolur. Yənibirməfhumvəhadisəninvarlığı, yaranmasıbaşqabirməfhumvəhadisənin, işinsəbəb-nəticəsikimimeydanaçıxır.) Beytin 1-ci misrasındaməşuqungülüzünəqarşı (üzügüləbənzədiyindənvəgülünrəngiqırmızıolduğusəbəbindən) aşiqingözündənsuqanlı (yəniqırmızırəngdə) axır; **eyham (metonimiya)** – *fəsli-gül*. Baharfəslininadıçəkilmir, lakinhəminifadəiləbaharınnəzərdətutulduğuaydındır; **bənzətmə** – Aşiqingözündənaxanqanlısubahardasularınbulanaraqaxmasınabənzədilir.

Şairqəzəldədilbərinzahirigözəlliyinitəsvirə o qədərdəmeyletmir. Ancaqbeləbirinandırmametodunaəlatırki, aşiqəhəmincananısevdiyi, onun*«rindüşeydası»*olduğuüçüntənəeyləyənqafilcananıgördükdəetdiyiqınağagörəutanır.

*Degildimmənsənə**mail**, sənetdinəqlimi**zail**,*

*Mənətə`neyləyən**ğafil**sənigörcəkutanmazmı?*

Şeirdətəsəvvüfanlamındakı**eşqvərüsvalıq**fəlsəfəsinədətoxunulur.

Bu fəlsəfibaxışınəsasmahiyyətiondanibarətdirki, eşqikönüldəgizlətməkmümkündeyil. O, istər-istəməzaləməfaşolur. Buna görədəeşqəhlihəmişərüsvayolmalı, xalqiçərisindəməhəbbətşeydasıkimitanınmalıdır:

*Füzulirindü**şeydadır**, həmişəxəlqə**rüsvadır**,*

*Sorunkim, bunə**sövdadır**, busövdadənusanmazmı?*

M.Füzulininlirikqəhrəmanıfilosofaşiqdir. Bu lirikqəhrəmanınməhəbbətmüstəvisindəcism, can vəcananamünasibətidinivəsufi-irfaniqaynağasöykənir.

Dahadoğrusu, sevənözcismanivarlığınıunudur, yoxsanır. Onubütünlükləcananaqurbanetməyədəhazırdır. Çünkinəinkicism, elə can özüdəcananaməxsusdur. Mərifətmərtəbəsinəyüksəlmişəşiqdəcanınıyalnızcananagörəsevir. Özcismivəcanı da daxilolmaqlaşəhadətaləmində (vəümumiyyətlə, varlıqda) canandanözgəbirhəqiqətinolduğunudüşünmür.

Alt qatda, mənanındaxilianlamında zikr olunancananəslindəilahisubstansiyanın – Haqqınözüdürki, hərşeyonaməxsusdur. Həbibincanınasevgisidəəslindəməhbubaolanvurğunluğundanirəligəlir. Ariflərcanınıcananıüçün, cahillərisəcananınıcanıüçünsevər:

Canıkimcananıüçünsevsə, cananınsevər,

Canıüçünkimki, cananınsevər, canınsevər.

Eşqəmünasibətdəfilosofşairimizbəzənbirmütəsəvvüfkimidüşünsədə, bəzəndəona real, dünyəvimövqedənyanaşır. Başqasözlə, Füzulihəqiqieşqiqəbuletdiyikimiməcaziməhəbbətidəməqbulsayır. Sənətkarbunubeləbirfəlsəfi-poetikməntiqləəsaslandırırki, məcazhəqiqətəbağlıdır. Dahadəqiqi, məcazhəqiqətgünəşinin (vücudi-mütləqin) nurlarınınparıltısı, şəfəqidirvədeməli, ondankənardadeyil. Mövcudluğu Ona bağlıdır:

Xubsurətlərdən, eynaseh, mənimən` etməkim,

Pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdirməcaz.

Füzulininməhəbbətvəmərifət (irfan) dünyasındasıx-sıx**eşqvəhicran, eşqvəvüsal, eşqdərdininçarəsizliyi, eşqvədivanəlik, eşqvəheyranlıq, eşqvəməstlik, eşqvərüsvalıq, eşqvəməlamət (qınaq), eşqvəbəla, eşqvəqəm, fəryad**vəs.ləəlaqəlibədii-fəlsəfinüanslara, poetikbəyanlara, fikritəlqinlərərastgəlirik. Əslindəbunlarsufizmtəri-qətininbaxışlarsistemindəqərarlaşmışməxsusixətlərdir. İrfan düşün-cəsindəonlarınhərbirinineşqləbağlıözünəməxsusşərhi, mənasıvardır. Füzulidəkibədiideyimvə qənaətlərdəqidasınıburadanalır.

Mütəfəkkirsənətkarımızdavəümumiyyətlə, təsəvvüfdəhəminfəlsəfikateqoriyalarınmahiyyətiçoxyığcamşəkildəbucürşərholunabilər:

Eşqvəhicran: İlahialəmdən, özilkinzatından (vəhdətdən) ayrılanaşiq (zərrə) maddidünyayaenirvəfəraqadüçarolur. Bu, onunüçün «*şəbi-hicran*»dır («*ayrılıqgecəsi*»). Şəhadətaləmindəyaşadığımüddətaşiqdənötrücəhənnəmələmi, «*ruzi-qiyamət*» nisbətindədir:

Hicrangecəsingörgəcduzəxələminbildim

Kim, ruzi-qiyamətdiryarınşəbi-hicranı.

Eşqvəvüsal: HicrandanqurtuluşunvəHaqqa (özəslinə) qovuşmağınyeganəçıxışyolueşqdir. MəhəbbətbəndəiləTanrıarasındavasitəçilərsiz (başqabirisininyardımı, köməyiolmadan) körpü, birbaşaünsiyyətvasitəsidir. Amma vüsaltəmənnasındabulunangərəkhəmözcismanihəqiqətini, dünyanıvədünyanemətlərini, həmdəümumiyyətlə, masivanı (Allahdanbaşqabütünxilqəti) unuda. SabitqədəmeşqyolçusuDildarıngörüşzövqüiləözfizikimövcudluğunuyoxetməlidirki, əbədidövlətolan «*dövləti-didar*»a, vücudi-mütləqindaimivəslinəyetsin:

Zövqi-didarilədildarınyoxetdimvarimi,

Dövləti-baqiki, derlər, dövləti-didarimiş.

Füzulininlirikqəhrəmanı*«Məskəneybülbül…»*qəzəlindəbeləbirfikirsöyləyirki, eymüsəlmanlar, əgərmənimyerim*«yar kuyi»* (yarınməskəni) olsaydı, rövzeyi-rizvanəmeyletsəm, kafərolardım. Yənisufizmininancmüstəvisindəarif, kamilməhəbbətəhliüçünyarınvüsalınabirbaşaçatmaqbehiştsəadətinə nail olmaqdan da üstündür.

Eşqdərdininçarəsizliyi: Əgəreşqhəqiqətdirsə, başqasözlə, bəşərivücudunruhuna, «mən»inətəlqinolunmuşölməzTanrılütfüdürsə, onundərmanı, çarəsiyoxdur. Onuinsanınqəlbindənsilmək, yoxetməkmümkündeyil:

Nəmüşküldərdolursabulunuraləmdədərmanı,

Nəmüşküldərdimişeşqinki, dərmaneyləməkolmaz.

Eşq, ağılvədivanəlik: Ruhabağlı, əzəliqismətolan (əgəreşqhəqiqidirsə, o, əzəli tale qismətidir) gerçəkeşqağıllamüvafiqdeyilvəağılıyoxaçıxarır. Eşqağıllauyuşmaz. Ağılhüdudlu, eşqisəsər-hədsizdir. Canana da ağıllayox, yalnızeşqiləqovuşmaqmümkündür. Ağılolmayaninsanvücudundatəbiiki, divanəlikbaşlayır. Bu prosesdəisəinsanixtiyarsız, yəniçarəsizdir. İxtiyarəzəliqismətəbağlıdır. Deyilənruhi-psixolojitəbəddülataməhəbbətsəbəbolduğundanonaeşqməcnunluğudeməkdahadüzgündür.

Eylədivanəliyədüşdükönülkim, dildar

Salsa gərboynunahəmzülfi-kəməndinyenməz.

Yaxud:

Əql yar olsaydı, tərki-eşqi-yar etməzmidim?

İxtiyarolsaydı, rahətixtiyaretməzmidim?

Füzulipoeziyasındatez-tezrastgəldiyimizbutiplifikirlərgöstərilənmətləbinbədiiifadəsinəxidmətedir.

Eşqvəheyranlıq:
ArifbəndəXaliqinxəlqetdiyixilqətingözəllikvənizamınınqüsursuzluğundanheyrətədüşür. Bu bənzərsizyaradılışın (varlığın) gözəlliyinə, dərkolunmazkamilliyinəheyran (həmdəçaşqın) qalanbəşərövladıhəminvarlığınsahibinisevməyəbaşlayır. Reallıqdakıfüsunkarlıqdandoğanheyranlıqondayaradanabəslənilənnəhayətsizeşqüçünstimulrol unuoynayır. Füzulininirfanidüşüncəlilirikqəhrəmanı da budövredənfələk (göyqübbəsi) gərdişə (hərəkətə) gəlmədəneşqvadisindəsövdailəheyranvəçaşqınimiş. İlahininxəlqetdiyixilqətinlətafətivəharmoniyasıonudeyilənhalasalmışdır:

Vadiyi-eşqdəsövdailəsərgəştəidim

Gəlmədəngərdişəbugünbədi-dəvvarhənuz.

Eşqvəməstlik:Həqiqiaşiqdənötrüeşqfeyzmənbəyidir. Bu nəşəninzövqündən o, məstolmalıdır. MəcnundantutmuşFüzulininşeirlərindəkilirikqəhrəmanaqədəraşiqünvanıdaşıyanlarbirqaydaola

raqeşqsərxoşudur. Şairinəsərlərindənbuna aid istənilənqədərnümunəgətirməkolar. O, tez-tezmey (ilahihikmətvəfəzilətşərabı) vəmeyxanədəndə (Tanrıhəqiqətlərininöyrənildiyiməkan, xanəgah) danışır. Bunlar, təbiiki, təsəvvüfsimvolikasıiləbağlıfəlsəfi-metaforikanlayışvəbədiideyimlərdir.

Eşqvərüsvalıq: Eşqsirriniqəlbdəpünhansaxlamaqmümkündeyil. Çünkiəslməhəbbətinşiddəti, dərəcəsi, miqyasıvəxassəsielədirki, o, könülaləmindənaşıb-daşmalı, faşvəeldə car olmalıdır. Əslaşiqinnəsibirüsvalıqdır. Füzuli:

Razi-eşqinxəlqdənqılmaqnihanmümkündeyil

Aşiqinolvəchdənaləmdərüsvadırsənin. –

beytindəifadəetdiyifikirdəməhzbununəzərdətutur.
Ortaəsrlərirfanpoeziyasındabucürqənaətətez-tezrastgəlirik. Həqiqiaşiqüçünrüsvalıqbir etalon, səciyyəvihəyati-əxlaqivəruhi-psixolojigöstəricidir. Bir sözlə, «*Eşqiləriyadeyilmüvafiq, Risvaygərəkhəmişəaşiq*».

Eşqvəmələmət: Gerçəksevgiyolçusuhəmdədaimmələmət, yənidanlaq, qınaqobyektinəçevrilməlidir. Aşiqhəqiqəti (eşqin mahiyyətini) dərketməkdəonuəhatəedənlərdənfərqləndiyi (yüksəkdədayandığı) səbəbindənətrafdakılaronuanlamır. Sevəninidrakiucalığıiləçevrədəkilərincəhaləti, idraksızlığıarasındamüxalifətolduğundan onlaraşiqibaşadüşmürvəonuməzəmmət, qınaqhədəfinəçevirirlər. Haqqındasöhbətaçdığımızmütəfəkkirşairimiznəinkiqınaqpredmeti, hətta*«məlamətmülkününsultanı»*dır:

EyFüzuli, mənmələmətmülkününsultaniyəm,

Bərgi-ahimtaci-zər, simi-sirişkimtəxti-ac.

EyFüzuli, mənqınaq (məzəmmət) mülkününsultanıyam, Ahımınşimşəyiqızıl tac, gümüşgözyaşımisəşirmayı (fil sümüyündən) taxtdır.

Beytin 2-ci misrasındaşairşərqpoetikasınaməxsusməcaznövlərindənolan**cəm'dən** (Bu eləməcaznövüdürki, ikivədahaartıqələmət, xüsusiyyət, məfhumeynibirpredmetə aid edilir, eynibirpredmetdəbirləşdirilir), təşbehvəmübaliğədənməharətləyararlanır.

Eşqvəbəla (əzab): Eşqzövqününnəşəsinəqədərmüdhişdirsə, zillətidə o qədərböyükdür. Aşiqözeşqiyolundaəzabçəkmirsə, (vəbunuistəmirsə) o, nəhəqiqiaşiqsayılabilər, nədəonavüsalsevincinəsibolar. Sevənbəndəsevgimeydanındanəqədərçoxbəla, məşəqqətçəksə, özeşqiningerçəkliyiniveəzəmətini o qədərçoxsübutetmişolar. Buna görədəəslaşiqmülkaləmində (hicrandünyasında) həmişə*«bəlayi-eşqiləaşina»*olmaqtəmənnasındadır. Bir sözlə, irfanqəhrəmanıbelədüşünürki, hicranaləmininbəlasınıçəkmədənvüsalınqədribilinməz. Yardan (aşiqinmənsubolduğuilkinsubstansiyadan) ayrılığınzülməti, cəfasıçoxmübhəmsirlərəriarifaşiqərövşənetmişdir:

Vəslqədrinbilmədimhicranbəlasıçəkmədən,

Zülməti-hicretdiçoxmübhəmişirövşən mana.

Mövcudaləmhəmdəaşiqdənötrüimtahanvəsınaqdünyasıdır, onunölçüsücəfavəqəmyüküdür.

Eşqvəqəm (fəryad): Özilkinzatından – Yardanayrılıb «*şəbi-hicran*»adüşmüşaşiq (zərrə) mülkaləmindəqəmvəfəryadaməhkumdur. Çünkimövcudaləmdəmütləq, daimisevinc, rahatlıqvəfərəholabilməz (olsa da, buötəridir). Hicranəzabıvəvüsalarzususevəniqəmə, möhnətə, məlala, zarlığadüçaredir. Füzulininaşiqidəşərholunanəqidəvəetiqadınyiyəsidir. O, eşqbazarındamöhnətəyarının (ölçüsünün) tərəzisidir, «*Qafiləsaları-karivani-qəm*»dir:

Tərazuyi-əyari-möhnətəmbazari-eşqiçrə,

Gözümhərdəmdolub, min daşəhərsaətdəgərbaşım.

Nəticə

Məlumdur ki, orta əsrlər islam regionunda bədii ədəbiyyatı bir tərbiyə və mənəvi-əxlaqi təşviqat vasitəsi kimi məşğul edən başlıca problemlərdən biri insan və ona münasibət məsələsi idi. Bədii fikrin ictimai-estetik, fəlsəfi-məfkurəvi amalında bəşər övladı ideal bir məxluq sayılırdı. İnsana bu ali niyyətlə yanaşan, onu xilqətdə cəmi yaradılmışlardan üstün tutan söz sənəti humanizmi, insansevərliyi vacib missiya kimi ardıcıl olaraq izləyir və təbliğ edirdi. Göstərilən məziyyət Füzuli poeziyasında da bariz şəkildə özünü göstərir. Həm də mütəfəkkir şairimiz daha professional və qüdrətli qələm sahibi olduğundan deyilən cəhət onun yaradıcılığında sələflərindən və xələflərindən öz sənətinin səviyyəsi qədər ucada dayanır.

Humanist sənətkarın yaradıcılığında insan varlığın ən qiymətli məxluqudur. Onun şərəfi, əzəməti və gözəlliyi hər cür tərifə layiqdir. Ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatında olduğu kimi Füzulidə də reallıqda Tanrıdan sonrakı ən uca məqam bəşəri xilqətə məxsusdur. Şairin lirikasında Tanrı cəlalının və gözəlliyinin tərifi də insanın mikromiqyasda cəlal və gözəlliyinin tərifindən başlanır. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mütəsəvvüf poeziyada olduğu kimi, Füzulidə də kəmalat və cəhalət baxımından adəm övladı iki qrupa ayrılır: kamil insan və cahil insan. Təbii ki, bədii-fəlsəfi dəyərləndirmədə bu insanların yeri, mövqeyi və mərtəbəsi bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirilir. Birincinin ucalığı müqabilində ikincinin ucuzluğu nəzərə çatdırılır. İnsan mənəvi-əxlaqi kamilliyə, öz gözəllik, ləyaqət və şərəfini dərk etməyə çağırılır. Füzuli poeziyasının izlədiyi başlıca qayələrdən biri budur. Şairin fikrincə cəhalətlə «*hasili-ovqati-şərif*» (şərəfli ovqat hasil etmək) mümkün deyil. Bunun üçün irfani rütbəyə çatmaq lazımdır Bunun əsas yolu isə eşqə bağlıdır və aşiqlik meydanından keçir. Bir sözlə, məhəbbət yolçuluğu və aşiqlik missiyası Füzulinin eşq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətini, rüknünü təşkil edir. Həm də bu yolçuluq ilahi eşqə dayanan irfani yolçuluqdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958

2.**Araslı H.** Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998

3.**Babayev Y**. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, 2018

4.**Əliyev S.** Füzulinin poetikası. Bakı, 1986

4.**Füzuli M**. Əsərləri, 5 cilddə (tərtib edəni: Araslı H.), Bakı, a) I c., 1958; b) II c., 1958; c) III c., 1958; ç) IV c., 1961; d) V c., 1985

5. Füzuli M. Əsərləri, 6 cilddə (tərtib edəni: Araslı H.), I-VI cildlər, Bakı, 2005

6. **Füzuli M.** Leyli və Məcnun (tərtib edib nəsrə çevirəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Əliyev S.) Bakı, 1991

7. **Füzuli M.** Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. I c. (lirik əsərləri-şərhlərlə. Tərtib edəni: Yusifli X.) Bakı, 2005; II c. (epik əsərləri-şərhlərlə. Tərtib edəni: Xəliloğlu S.), Bakı, 2005

8. **Hikmət İ.** Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cilddə, II c., Bakı, 1928

9. **Köçərli F.** Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə. a)I c., Bakı, 1978; b)I c., Bakı, 2005 (təkrar nəşr)

10. **Köprülüzadə F**. Azəri ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 1926; 1996

11. **Quluzadə M.** Füzulinin lirikası. Bakı, 1965

12. **Quliyeva M.** Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010

13. **Məhəmməd Füzuli** (məqalələr toplusu). Bakı, 1958

14. **Səfərli Ə., Yusifli X.** Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, 2008

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN DÜNYAYA İNTEQRASİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

AYNURƏ ƏSGƏROVA

ADPU-nun Heydər Əliyev Mərkəzin baş mütəxəssisi

Özet

Makalede Haydar Aliyev'in Azerbaycan kültürünün dünyada tanıtılmasında, Azerbaycan'ın uluslararası kuruluşlarla işbirliğinin kurulmasında, Azerbaycan'ın kültürel mirasının dünya kültür mirasının bir parçası olarak kabul edilmesi yönünde önemli hizmetlerinden bahsediliyor. Azerbaycan yazarlarının ve kültür adamlarının yıldönümlerinin yabancı ülkelerde kutlanmasında Haydar Aliyev'in önemli faaliyeti gösterilir. Büyük liderin Azerbaycan'ın kültür, sanat ve edebiyat şahsiyetlerine gösterdiği özen anlatılıyor. Haydar Aliyev tarafından Ulusal Müzik Günü, Azerbaycan Sineması Günü, Azerbaycan Alfabesi ve Ana Dili Günü'nün kurulması, Azerbaycan'ın ulusal kültürünün gelişmesine önemli bir katkı olarak değerlendiriliyor. Haydar Aliyev'in öncülüğünde Azerbaycan devletinin kültür politikasının hukuki temellerinin oluşturulması anlatılıyor.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Haydar Aliyev, kültür, UNESCO, kültürel miras, yasa.

Abstract

The article talks about Heydar Aliyev's important role in promoting the independent Azerbaijani culture in the world, establishing Azerbaijan's cooperation with international organizations, and accepting Azerbaijan's cultural heritage as part of the world's cultural heritage. Heydar Aliyev's important role in celebrating the anniversaries of prominent writers and cultural figures in prestigious organizations in foreign countries is shown. The great leader's attention to outstanding culture, art and literature figures in Azerbaijan is explained. Heydar Aliyev's founding of National Music Day, Azerbaijani Cinema Day, Azerbaijani Alphabet, and Mother Language Days is considered an important contribution to the development of the national culture of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, culture, UNESCO, cultural heritage, law.

Xülasə

Məqalədə Müstəqil Azərbaycanın mədəniyyətinin dünyada tanıdılmasında, Azərbaycanın nüfuzlu beynəlxlaq təşkilatlarla əməkdaşlığının qurulmasında, Azərbaycan mədəni irsinin dünya mədəni irsinin tərkib hissəsi kimi qəbul olunmasında Heydər Əliyevin mühüm xidmətlərindən bəhs edilir. Xarici ölkələrdə nüfuzlu təşkilatlarda görkəmli ədiblərin, mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsində Heydər Əliyevin mühüm fəaliyyəti göstərilir. Ulu öndərin Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadimlərinə göstərdiyi diqqət şərh olunur. Heydər Əliyev tərəfindən Milli Musiqi Günü, Azərbaycan Kinosu Günü, Azərbaycan Əlifbası və Ana Dili Gününün təsis edilməsi Azərbaycanın milli mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfə kimi qiymətləndirilir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin hüquqi bazasının formlaşdırılmasından danışılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, mədəniyyət, YUNESKO, mədəni irs, Qanun.

XX əsrdə Azərbaycan mürəkkəb proseslərlə qarşılaşsa da həyatın bütün sahələrində ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elm, texnika, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əldə etdiyi uğurlu addımları, qazandığı nailiyyətləri ilə XXI əsrə qədəm qoydu. Respublikamızın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra mədəni, mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Birinci Qarabağ müharibəsinə, erməni işğalçıları tərəfindən yüzlərlə sosial-mədəni obyektin məhv edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan mədəniyyəti mübarizliyi, mənəvi qüvvələrin öz kökünə və bəşəri dəyərlərə daha möhkəm bağlanması ilə səciyyələnirdi. Müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi problemi oldu. Azərbaycan 1991-ci ildə İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatına (əvvəlki adı İslam Konfransı Təşkilatı) İSESKO-ya, 1992-ci il iyunun 3-də BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət məsələləri üzrə təşkilatı olan YUNESKO-ya üzv qəbul edildi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət və incəsənət sahəsində aparılan məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrildi. Ümummili lider çıxışlarının birində "Yüksək mədəniyyətə malik olan xalq həmişə irəli gedəcək, həmişə yaşayacaq, həmişə inkişaf edəcəkdir. Mədəniyyət bəşəriyyətin topladığı ən yaxşı nümunələrlə xalqları zənginləşdirir" demişdir. Zəngin və yüksək mədəniyyətə malik olan Azərbaycanın xalqının dünyaya tanıdılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük və gərgin zəhməti olmuşdur. Məhz onun yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Müstəqil Azərbaycan beynəlxalq birliyin bir parçası olaraq daha möhtəşəm uğurlara imza atmağa başladı. 1993-cü il dekabrın 6-da Azərbaycan YUNESKO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" 1972-ci il 16 noyabr tarixli konvensiyasına qoşuldu. Azərbaycan beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq təşkilatı olan Türksoyun yaradıcılarından biri oldu. 1993-cü il iyulun 12-də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası, Türkmənistan, Türkiyə və Özbəkistan respublikalarının mədəniyyət nazirləri 8 maddədən ibarət "Türksoyun strukturu və fəaliyyət prinsipləri haqqında" müqaviləni imzaladılar. Təşkilatın məqsədi türk xalqları və ölkələri arasında mədəni əlaqələri genişləndirmək, xalqların mədəniyyət və incəsənətini qorumaq, dirçəltmək və inkişaf etdirmək idi.

1994-cü il fevralın 21-də Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyası yaradıldı. 1996-cı ilin noyabrında Azərbaycan-YUNESKO əməkdşlığına dair sazişin imzalanması təhsil, elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoydu. Məhz bundan sonra Azərbaycanda ali təhsilin TASİS və TEMPUS proqramlarına uyğun şəkildə yenidən qurulmasına dair iki layihə reallaşdırılmağa başladı. 1997-ci ilin aprelində ölkəmiz Avropanın Mədəniyyət Konvensiyasına qoşuldu. Beynəlxalq Muzeylər Şurasının və Beynəlxalq Kitabxanalar Şurasının Milli Azərbaycan Komitələri yarandı. 2000-ci ilin aprelində türk dövlət başçılarının altıncı zirvə görüşünün Bakıda keçirilməsi mühüm hadisə oldu. Zirvə görüşündə qardaş ölkələr arasında əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunaraq "Bakı bəyannaməsi" qəbul olundu.

Azərbaycanın YUNESKO, Avropa Şurası, İSESKO və digər beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq etməyə başlaması respublikamızın qlobal mədəni məkanda nüfuzunun artmasına səbəb oldu. Azərbaycan tarixndə ilk dəfə olaraq 2000-ci ildə Qız qalası daxil olmaqla İçərişəhər Dövlət Tarix Memarlıq Kompleksi, 2003-cü ldə Şirvanşahlar Sarayı YUNESKO-nun Mədəni İrs Siyahısına daxil oldu. 2002-ci ildə YUNESKO tərəfindən Bəşəriyyətin Şifahi və Qeyri-Maddi Mədəni İrsinin şah əsəri elan olunan Azərbaycan muğamı 2003-cü ildə YUNESKO-nun "Bəşəriyyətin şifahi və mənəvi irsinin şedevrləri" siyahısına daxil edildi və bununla da muğamın bədii təkrarolunmazlığı, dünya mədəniyyəti üçün dəyəri təsdiq olundu.

Azərbaycan mədəniyyətinin, irsimizin beynəlxalq aləmdə tanıdılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, görkəmli ədiblərin və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin xarici

ölkələrdə nüfuzlu təşkilatlarda keçirilməsi, 1996-cı ildə Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik, 2000-ci ildə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileylərinin YUNESKO-da qeyd olunması Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda artan nüfuzunun göstəricisi idi.

Ümummilli lider Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanıdılması istiqamətində gördüyü böyük işlərlə bərabər ölkə daxilində mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat xadimlərinə, istedadlı gənc yazıçı və şairlərə daim diqqət və qayğı göstərmişdir. Heydər Əliyev 1997-ci il noyabrın 10-da "Azərbaycan Respublikasında ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinə dövlət qayğısının artırılması haqqında" fərman imzaladı. Qocaman ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, gənc istedadlı yazıçı və şairlər üçün fərdi təqaüdlər təyin edildi.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 110 illik yubileyi ərəfəsində ulu öndər tərəfindən 1995-ci ildə imzalanmış fərman ilə 18 sentyabr "Milli Musiqi Günü", 2000-ci il dekabrın 18-də imzalanmış sərəncam ilə avqustun 2-si tarixi kino işçilərinin peşə bayramı- "Azərbaycan Kinosu Günü", 2001-ci il avqustun 9-da imzalanmış fərman ilə avqustun 1-nin Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Əlifbası və Ana Dili Günü" kimi təsis edilməsi Azərbaycanın milli mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfə vermiş oldu.

Mədəniyyətin qanunvericilik təminatına böyük önəm verən ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin hüquqi bazası yaradıldı. Qısa müddət ərzində mədəniyyət sahəsində 10-dan artıq qanun qəbul edildi. 1998-ci il fevralın 6-da "Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun qəbul edilməsi ölkənin mədəni həyatında mühüm hadisə oldu. 1998-ci il dekabrın 29-da "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998-ci il aprelin 10-da "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998-ci il mayın 15-də "Memarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998-ci il iyulun 3-də "Kinematoqrafiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000-ci il martın 24-də "Muzeylər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000-ci il mayın 30-da "Nəşriyyat işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun və digər qanunların qəbul olunması ölkədə mədəniyyətin yeni ideologiya, yeni humanist prinsiplər əsasında tərəqqisinə geniş yol açmış oldu.

Ulu öndərin mədəniyyət sahəsində apardığı islahatlar, mühüm fəaliyyət sayəsində Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul olundu, ölkəmiz dünya mədəni hadisələrinin mərkəzinə çevrildi. Bu ənənələr ulu öndərin siyası kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti xanım Mehriban Əliyeva tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu gün Azərbaycan qloballaşma kontekstində çıxış edərək mədəniyyətlərin dialoquna çalışır, öz mədəniyyəti ilə dünya mədəniyyətini zənginləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 22 aprel 1997;

2.https://www.mfa.gov.az/az/category/beynelxalq-teskilatlar/islam-dunyasi-tehsil-elm-ve-medeniyyet-teskilati-isesko-azerbaycan-munasibetleri

3. F.Hüseynova Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri. Bakı, 2007, 302 səh.;

4. Q.Rəcəbli Azərbaycan tarixi. Bakı, 2013, 544 səh.;

5. M.Süleymanlı Mədəni İrs. Bakı, 2019, 424 səh.;

6. S.Qurbanov “Siyasi fəaliyyət özü bir mədəniyyətdir”. “İki sahil”qəzeti, 23 mart 2021;

7. B.Bəybalayev “Azərbaycan-YUNESKO əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsində Beynəlxalq Bioetika Komitəsinin rolu böyükdür”. “Respublika”qəzeti, 04 iyul 2021.

"FEAST OF SACRIFICE"(QURBAN BAYRAMI) IN THE WORKS OF SULTAN MAJID GANIZADE

"QURBAN BAYRAMI" SULTAN MƏCİD QƏNİZADƏ YARADICILIĞINDA

ŞÖHRƏT MƏMMƏDOVA

ADPU

Özet

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ olan XlX əsr yeni məzmuna, ideya-bədii məziyyətlərə malik uşaq ədəbiyyatının yaranması ilə də səciyyələnir. Bu əsrdə uşaq ədəbiyyatının yaranması mürəkkəb proses olub,bir tərəfdən uşaq folklorunun, klassik ədəbiyyatımızdakı uşaq mütaliəsi nümunələrinin

yaradılması ənənələrinə, digər tərəfdən isə yeni əsrin gətirdiyi müasir ab-havaya, yeni dövrün maarifçilik, mədəni inkişaf, tərəqqi tələblərinə əsaslanırdı.

Azərbaycan maaifinin tərəqqisi yolunda böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri olan Sultan Məcid Qənizadə (1866-1937) bütün xalqın o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.O, bu fikirdə idi ki, qaranlıqda gəzməklə heç nə görüb, göstərmək olmaz. İşıq gətirilməlidir, işıq gələndə zülmət öz-özündən məhv olar və bununla belə,hər şey öz rəngində görünər.Yazıçının fikrincə, bu nicat yolunu, şəfalı işığı, ilk növbədə məktəblər və xalqını ürəkdən sevən müəllimlər, yazıçılar gətirə bilərlər.

Yükək düşüncə sahibi olan böyük sənətkar bədii ədəbiyyata dövrün tələbi, pedaqoji işin mənafeyi baxımından yanaşmışdır. Maarifpərvər dramaturq M.F.Axundzadə ədəbi ənənələrinin davamçısı olmuşdur. Ədibin fikrincə, o əsərlər yaşamağa qadirdir ki, həyatı bəzək-düzəksiz, təhrif olunmadan əks edir, müəllifi isə parlaq istedad, dərin bilik və rəvan sənətkarlıq təbinə malikdir. O, xalqın gözünü açmaq , eyiblərini göstərmək, gerilik və cəhalət dumanını dağıtmaq üçün yeni ədəbiyyatın, hekayə, roman və səhnə əsərlərinin roluna böyük üstünlük verirdi.

Xülasə

Azərbaycan maaifinin tərəqqisi yolunda böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Sultan Məcid Qənizadədir. (1866-1937) O, bütün xalqın o cümlədən, uşaqların bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Yüksək düşüncə sahibi olan böyük sənətkar bədii ədəbiyyata dövrün tələbi, pedaqoji işin mənafeyi baxımından yanaşmışdır. Maarifpərvər dramaturq M.F.Axundzadə ədəbi ənənələrinin davamçısı olmuşdur.

"Allah xofu" hekayəsindən sonra S.M. Qənizadə kiçik oxucular üçün 1907 ci ildə "Qurban bayramı"hekayəsini qələmə alır və "Dəbistan" məcmuəsində nəşr etdirir. "Şeyda" imzası ilə nəşr edilən bu hekayənin bütöv şəkildə adı "Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət "dir. Sənətkar oxucuların xahişi ilə 1916 və 1919-cu illərdə əsəri ayrıca kitabça halında nəşr etdirərkən mətndə xırda dəyişikliklər etmişdi. Sənətkarın etdiyi bu dəyişikliklər cümlə və sözlərə aiddir. Əsas süjet, epizodlar, bir sözlə, bədii mətnin əsas sistemi, məzmun və ideya öz yerində qalmışdır.

"Qurban bayramı" yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə malik bir hekayədir. Hər şeydən əvvəl əsər "maraqlı kompozisiya üsullarına malikdir. Bunlardan üçü hekayədə özünü daha qabarıq surətdə nəzərə çapdırır: təsvir-təhkiyə, alleqoriya və dialoq.

Məqalədə S.M.Qənizadənin "Qurban bayramı" hekayəsi sənətkarlıq baxımından təhlil edilmiş, əsər klassik nəsrin dəyərli nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: Hekayə, islam, müsəlman, din, vətənpərvər, qayğıkeş, sənət, yoxsulluq, millət

Summary

Sultan Majid Ganizadeh(1866-1937) is one of the personalities who made a great contribution to the progress of Azerbaijan's education. He paid special attention to the education through fiction of all people, including children.

The great writer, who had a strong mind, approached fiction from the point of view of the requirements of the time and the interests of pedagogical work. Enlightened playwright M.F. Akhundzadeh was a follower of literary traditions.

After the story of "Fear of God," S.M. Ganizadeh wrote the story "Feast of Sacrifice" for young readers in 1907 and published it in "Debistan" magazine. The whole title of this story, published under the signature of "Sheyda", is "Feast of Sacrifice" or ten days of math". At the request of readers, the writer made minor changes to the text, when he published his work in a separate booklet in 1916 and 1919. These changes made by the writer apply to sentences and words. The main plot, episodes, in short, the main system, content and idea of the literary text remained in place.

"Feast of Sacrifice" is a story with a high level of craftsmanship. First of all, the work has "interesting compositional methods. Three of them stand out in the story: description, allegory and dialogue.

In the article S.M. Ganizadeh's "Feast of Sacrifice" story is analyzed from the point of view of art, the work is evaluated as one of the valuable examples of classical prose.

Key words: Story, Islam, Muslim, religion, patriot, caring, art, poverty, nation, story

Qənizadə bir yazıçı olmaqdan çox, vətəndaş-müəllim idi.O,müəllimliyi bütün peşələrdən ali ,bütün sənətlərdən üstün tutur, özünün müəllim olduğuna görə fəxr edirdi. Xalqın balalarına elm, mərifət paylayan yoxsul bir müəllimi tükənməz xəzinə və sərvət sahibi kimi qiymətləndirirdi. S.M.Qənizadə gənc nəslin ədəbi təhsili ilə bağlı problemlərin ardan qaldırılması üçün səylə çalışmış, bu sahədə səmərəli təşəbbüslər də göstərmişdir.O. Bakı-Dağıstan milli məktəbinin müfəttişi işlərkən " ana dilində həm təlim üçün və həm də dərsdəniraq vaxtlarda oxumaq üçün kitablar" nəşri ilə əlaqədar məktəb komitəsi qarşısında məsələ qaldırmışdır.(1.55) Ədibin qələmindən çıxan maraqlı və dəyərli original əsərlərindən biri olan "Allah xofu" hekayəsində də elm və maarifin insan üçün əhəmiyyətlli olması məsələsinə də toxunulur.

S.M.Qənizadənin qələmə aldığı uşaq ədəbiyyatı mövzusu əsasən iki istiqamətdə nəzər-diqqəti cəlb edir: orjinal və realist bədii əsərlər, bir də təbdil və tərcümələr. Hələ 1893 –cü ildə sənətkar xalq nağılının sujeti əsasında "Tülkü və Çaq-çaq bəy" adlı bir mənzum yumoristik poemasını yazıb və məzmununa uyğun gələn beş şəkillə birlikdə Bakı quberniya idarəsinin mətbəəsində kitab halında nəşr etdirərək kiçik oxucularının ixtiyarına vermişdir. 1906-cı ildə Azərbaycanda "Dəbistan" və "Rəhbər" kimi uşaq mətbuatı orqanlarının nəşrə başlaması ilə maarifçi sənətkar yenidən uşaq ədəbiyyatı cəbhəsinə qayıdır."Allah xofu"(1906,№11,18), "Qurban bayramı"(1907,№1-4) kimi klassik hekayələrini "Dəbistan"da,"Körpə uşaqlar tərbiyəsi" (1906, №3) adlı fiziki tərbiyəyə dair elmi – kütləvi məqaləsini isə "Rəhbər" də nəşr etdirir. "Allah

xofu" 1916-cı ildə, "Qurban bayramı" isə 1916 və 1919- cu illərdə ayrıca kitabça halında da işıq üzü görmüşdür.

"Allah xofu" hekayəsindən sonra S.M. Qənizadə kiçik oxucular üçün "Qurban bayramı"hekayəsini qələmə alır və "Dəbistan" məcmuəsində nəşr etdirir. "Şeyda" imzası ilə nəşr edilən bu hekayənin bütöv şəkildə adı "Qurban bayramı və yaxud on gün riyazət "dir. Sənətkar oxucuların xahişi ilə 1916 və 1919-cu illərdə əsəri ayrıca kitabça halında nəşr etdirərkən mətndə xırda dəyişikliklər etmişdi. Sənətkarın etdiyi bu dəyişikliklər cümlə və sözlərə aiddir.Əsas süjet, epizodlar, bir sözlə, bədii mətnin əsas sistemi, məzmun və ideya öz yerində qalmışdır.

Hekayə dini mövzudadır. İslam dininə məxsus mühüm bir ritualın – qurban bayramının keçirilməsi prosesində tipik bir müsəlman ailəsində baş verən hadisələr, mənəvi, əxlaqi, iqtisadi və psixoloji proseslər əsərin əsas mövzu obyektini təşkil edir.Yazıçı bu ailənin timsalında son dərəcə mükəmməl, dolğun bir umumiləşdirmə apara bilmişdir. Müsəlman ailələrinin, mövcud sosial mühitdə böyüklü-kiçikli ictimai fərdlərin həmin bayrama münasibəti fonunda üşükləi vəziyyəti, keçirdiyi iztirablı halları, məsum mənzərəni real, olduqca inandırıcı lövhlərlə canlandırır. Eyni zamanda bu ailələrdə böyüyən nəslin islam mühitindəki tərbiyə ahəngini, fənalaşma, ətalət və süstlük qirdabına yuvarlanma prosesini həyatın real gerçəkiyinə

uyğun bir məntiqlə təcəssüm etdirir.

Vacib olan bir məsələni də demək yerinə düşər ki, burada ədib heç bir zaman islam dininə qarşı çıxmamışdır. Baxmayaraq ki, S.M.Qənizadə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutu kimi yüksək dərəcəli bir ali məktəbdə təhsil almışdır və öz doğma dininə münasibəti də daim tamamilə müsbət olmuşdur.O öz etiqad və inanc sisteminə həmişə rəgbət, hörmət və məhəbbətlə yanaşmışdır.Yəni bədii yaradıcılığında ədibin məqsədi heç də dini tənqid etmək deyil, buradakı umumi mənzərəni, sosial mühiti real şəkildə oxucuya çatdırmaqdır.

Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki və. "Qurban bayramı" dini mövzulu əsər olduğundan sovet dövründə çap edilməmiş, hətta S.M. Qənizadənin nəşr olunan əsərlərinə də salınmamış və tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Hekayənin bəzi məziyyətləri barədə yığcam şəkildə ilk dəfə A. Məmmədov və X. Məmmədov danışmışdır.

Bir sözlə bu əsər islamı təbliğ edən bir hekayədir. Bu Salmanın mülahizə və təlqinlərində öz əksini tapır. Usta Saman qatı bir islam təəssübkeşidir. Onun nəzərində müsəlmançılıq ayrı-ayrı xalqların sadəcə olaraq vahid etiqadı, dini inamı yox, milli birliyidir.O bütün müsəlmanları eyni millət kimi anlayır. İslam millətinin birliyini, yekdilliyini fədakar bir təəssüblə təbliğ edir. Bununla belə usta Salmanın islam birliyi ideyası zərərli görünmür. Çümki bu birlik heç kimə, heç nəyə qarşı yönəlmir. Sadəcə olaraq cəmi müsəlmanların bir-birinə əl tutmasının, kömək və himmət etməsinin, millətin tərəqqisi və inkişafına çalışmasının, milləti-islamın inkişafı üçün rəvac verməsinin tərəfdarı kimi ziyanlı görünməyən bir mövqe tutur.

Hekayədə mövzu obyekti kimi kiçik bir müsəlman ailəsi götürülür. Ailə cəmi üç nəfərdən – ata dəllək usta Salmandan, ana Gülsümdən və övlad yeddi yaşlı İsmayıldan ibarətdir. Əslində bu ailə bütün müsəlman ailəmini tipik bir hüceyrəsidir, miniatürdə bütün müsəlman dünyasıdır. Daha dəqiqi, bu ailə aləmin analoqu, tam bənzəridir. Bənzərliklər çoxdur; dünyagörüşün məhdudluğu, çarəsizlik, süstlük, sadəlövhlük, zavallılıq, miskinlik, hər şeyə kor-koranə inam, etiqadda kortəbiilik, məsumluq, mübarizə əzminin yoxluğu, təvəkkül, çətin məqamda çıxış yolunu ancaq göz yaşı tökməklə görmək və s. Əsərin əsas qəhrəmanı yeddi yaşlı İsmayıldır. O, böyüməkdə olan tipik bir müsəlman uşağıdır. Tərbiyə ahəngi də bütün islam dünyasında olduğu kimidir. Ismayıl məhdud bir mühitdə böyüyüb təriyə alır. Bu, elmdən, maarifdən, mütərəqqi və müasir dünyadan xəbərsiz, süst, məhdud bir mühitdir. Ismayılın əlaqədda olduğu, gördüyü

mühit ata-anası, qonum-qonşular, təhsil aldığı mollaxana, getdiyi məhəllə məscididir. Bilik mənbəyi isə atası usta Salmanın, mollaxanada mollanın, məsciddə molla Mahmudun və Göyçək kişinin söylədiklərindən ibarətdir. Belə bir ictimai mühitdə böyüyən və tərbiyə alan uşağın sonralar Məmmədhəsən əmiyə, usta Zeynala, usta Ağabalaya çevriləcəyi əvvəldən bəllidir. Bu barədə A.Məmmədovun qənaətinə şərik çıxmaq olar: "Əgər usta Salman Məmmədhəsən əmi, usta Zeynal, usta Ağabala silsiləsindəndirsə, İsmayıl həmin tiplərin uşaqlığıdır" (10, 98).

Ismayıl həssas bir uşaqdır. Eşitdiklərinə həsasslıqla yanaşır. Bunların fərqinə varır. Onlar barədə öz təsəvvür və bilik dairəsi çevrəsində götür-qoy edir. Məsələn, millət və himmət barədə atasının izahatlarndan sonra o, uzun müddət bununla bağlı düşüncəyə dalır, öz dünyasında onu təhlil edir, özünəməxsus qənaətlərə gəlir: "Usta Salman sözün qurtardı. İsmayıl həmin vüqar ilə balışa söykənib fikirdə idi. Yeddi yaşında bu səbi indi on gün idi ki, gecə-gündüz millət və məzhəb söhbətlərinə alidə olub riyazətdə idi. Bu on günün müddətində uşaqlara müxtəs o qədər müləkə hasil etmişdi ki, "millət" və "himmət" nə olduğun aydınca çaşa düşürdü. Qurban ayının əvvəlindən millət və məzhəb qeyrəti nabalığ İsmayılın balaca ürəyində qonçalaşıb baş verdiyində indiki qurban söhbətində haman qönça şüküft etməkdə idi" (8, 17).

İsmayılın millət və himmət barədə düşüncə və qənaətləri atasının, Göyçək kişinin və s. şəxslərin izahatları əsasnda formalaşır. Əslində o, bu anlayışların etnik sosial, fəlsəfi mahiyyətini anlamır və anlaya da bilməz. Ancaq onu öyrənir ki, millət onun dindaşları, onunla eyni etiqada mənsub olanlardır və onlara yardım etmək, kömək göstərmək lazımdır. Onun "millət"in nə olduğu barədə yanlış, dolaşıq təsəvvürü atasının bu barədə dumanlı şərhlərindən qaynaqlanır.

Kiçik qəhrəmanın arzu və istəkləri də ətrafdan eşitdikləri əsasında formalaşır. Həm də bunlar fərdi istəklər olmayıb cəmiyyət, millət haqqında ümuni toplumun mənafeyi, xoşbəxtliyi, rifahı, taleyi ilə bir bağlanır.Məsələn,şeytanın pis, fəsadd və şər törədən bir məxluq, insanların düşməni olduğunu eşidən İsmayıl onu birdəfəlik yox etmək ehtirası ilə yaşayır.Həmvətənlərinin, mənub olduğu millət övladlarının ac-yalavac, köməksiz, çarəsiz qaldığını eşidib gələcəkdə onlara daha böyük himmətlər edəcəyi barədə düşünür.

İsmayıl ata-anası üçün də sevimli, ürəyiyanan bir övladdır.O, atasının kasıblıq ucbatından qurban kəsə bilmədiyini gördükdə dərin məyusluq və iztirab hissi keçirdir.Atasına Allah qarşısında xəcalətdən çıxmaq, borcunu yerinə yetirmək üçün onu qurban kəsməsini xahiş edir.

Usta Salman və Gülsüm kasıb və zavallı şərq adamıdırlar.Dəllək usta Salman bir az da əhli savaddır, vaxtı olanda arabir qəzet, kitab mütaliəsi ilə məşğul olur. Amma onun elm, bilik və maarif dairəsi məhdud olaraq qalı. Başqa həmvətənlərindən elə bir üstün cəhəti ilə fərqlənmir.

"Qurban bayramı"nda vətənpərvərlik, millətsevərlik ideyası aparıcı xətlərdən birini təşkil edir. Bu hiss usta Salmanda çox güclüdür.O, həmin təssübkeşlik hissini övladı İsmayıla da ötürür. Ancaq onlar vətən və millətə xidmət etməkdə, ona faydalar verməkdə acizdirlər.Ac və aciz həmvətənlərinə Allahın əziz günündə kömək etmək, ianə verməkdən ötrü atanın bir şahıya, ananın iki qəpiyə, balaca İsmayılın isə yeganə şəxsi əmlakı olan cama gücü çatır.Bununla belə usta Salmanın "millət eşqinə" yaşamaq,"millətə himmət"barədə fəlsəfəsi sərrast və qənaətləndirici təsir bağışlayır. O, oğluna başa çalır ki: "Qurban kəsməkdən murad qoyun qanı tökmək deyil, bəlkə, fədakarlıqdır.Fədakarlıq və himmət ikisi bir söz mənasındadır.

Himmət işində az-çox nəzərə alınmaz.Millət eşqinə hər kəs öz bacardığı qədər himmət etmək borcudur.

Himmət təkcə pul ilə deyil. Dövlətlilərin himməti pul ilə olur, igidlərin himməti can ilə olur. Alimin və müəllimin himməti təlim və tərbiyə ilə olur.Axır ki, hər kəs öz varından millət yolunda himmət və fədakarlıq etmək borcudur".

"Qurban bayramı" yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə malik bir hekayədir. Hər şeydən əvvəl əsər "maraqlı kompozisiya üsullarına malikdir. Bunlardan üçü hekayədə özünü daha qabarıq surətdə nəzərə çapdırır: təsvir-təhkiyə, alleqoriya və dialoq. Bədii əsərdə təsvir-təhkiyə müxtəlif funksiyalar daşıyır.Yazıçı bu üsuldan daha çox qəhrəmanlarını səciyyələndirmək, hadisələrin milli koloritini qüvvətləndirmək üçün istifadə etmişdir...Dialoqlar bir qayda olaraq əksər hallarda informasiya xarkteri daşıyır. Bu, Salman və İsmayılın dialoqlarında daha qabarıq nəzərə çarpır" (10,195)

"Qurban bayramı"hekayəsinin dil axarı ahəstə və aramlıdır. Hadisələrin təsviri üçün iti, sürətli təhkiyə ritmindən imtina edilmişdir. Bu, haqqında danışılan varlığın təbiətinə nə qədər uyğun gəlir?Əslində bu həyatın özünün hərəkəti, tərpənişi və inkişaf tempi son dərəcə ləngdir. Hər şey donuq, süst, ətalətli, səbirli təvəkküllüdür.Təhkiyənin ləng axarı, səbirli gedişi mövcud aləmin təbiəti ilə tam müvazidir, onunla mütənasibdir.

Hekayədə yazıçı uşaq aləminin dərinliyinə enməyi bacarır. Onun mövqeyi İsmayılın tərəfindədir. Lakin o, özünü zahirən bitərəf kimi aparır, mövqeyini aşkar şəkildə bəlli etməyə tələsmir.Hadisələrə, qəhrəmanın düşüncələrinə istiqamət verir, sonra səbrlə onu izləyir. Onun əsərin ideyasına şərikliyi batindədir.

"Qurban bayramı" psixoloji hekayədir. Yazıçı obrazların mənəvi – psixoloji portretini yaratmağa daha çox fikir vermişdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında, bəlkə də yeganə əsərdir ki, islam ehkamının mənəvi əsarətində yaşayan fanatik uşağın daxili potreti bu qədər təbii və ustalıqla təsvir edilmişdir.Hekayədə umumi fonda hərəkət azdır.Tanıdığımız məkanlar isə usta Salmanın evi, onun həndəvəri və məscid həyətidir. Burada da dəyişən, bir-birini əvəz edən rəngbərəng mənzərələr yox sabit həyat və bir də obrazların maraqları, düşüncələri, izahatları vardır.İşdən, əməli fəaliyyətdən çox fikir və hisslər, psixoloji məqamlar vardır. Usta Salmanın dərdləri, məsələləri anlama, qavrama, təhlil ədasından qopub gələn şərhləri,Gülsümün sarsıntıları, İsmayılın maraq və aruları çox real, təfərrüatlı, inandırıcı şəkildə təsvir edilmişdir.Hekayədəki obrazların öyrədən (usta Salman) və öyrənən (İsmayıl) bölgüsü tez-tez təhkiyədən mükaliməyə keçmək zərurəti yaradır.

Obrazlar xaraktercə çox dolğun və mükəmməldir.Usta Salman həm bir ata, həm bir millət qayğıkeşi həm də yoxsul bir ailə başçısı, İsmaıl isə hələ dünyanın acı-şirinini, isti-soyuğunu yeni-yeni öyrənməyə başlayan, bir çox müşküllərin mahiyyətini bilmədən onların həlli üçün sadəlövh inam bəsləyən, özünəməxsus məhəbbəti və nifrəti olan bir uşaqdır.

"Qurban bayramı" hekayəsi dini mahiyyətli məqamlar olsa da, balaca İsmayılın simasında gənc nəslin gələcəyinə, xalq üçün çalışmaq amalına sahib çıxacağına inam vardır. İsmayıl zəhmət adamlarının Qurban bayramı günərində daha qabarıq şəkildə üzə çıxan yoxsulluğu, cəmiyyətdəki varlı-yoxsul təbəqələşməsi ilə barışmaq istəmir, atasına söz verir ki, böyüyəndə öz millətinə xeyir verəcəkdir.

Ədəbiyyat.

1. Ağayev Ə. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pedaqoji fikrinin başlıca problemlərinə dair. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı., 1975, №1, s. 55.
2. Azərbayan klassik uşaq ədəbiyyatı antalogiyası. Bakı: Elm, 1988.
3. Babayev B. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili xüsusiyyətləri. Bakı: Müəllim, 2006.
4. Bəktaşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: ADU-nun nəşri, 1965.
5. Cavadov T. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq poeziyası. Nam.diss. avtoreferatı. Icild. Bakı, 1972.
6. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. K.Məmmədovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1979.

7. Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. – Bakı: Təhsil, 2004.
8. Qənizadə S.M. “Qurban bayramı” – Bakı: “Məktəb” 1916, 1919.
9. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsər. Bakı: Azərnəşr, 1965, 326 s.
10. Məmmədov A. Azərbaycan hekayəsi, Bakı: Yazıçı, 1984.
11. Məmmədov X. S.M. Qənizadə. Bakı: Yazıçı, 1983.

ABDULLA ŞAİQ ŞEİRLƏRİNDƏ MÖVZU RƏNGARƏNGLİYİ

ƏNTIQƏ ASLAN QIZI QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dossent

Xülasə

A.Şaiq Azərbaycan ədəbiyatının ən görkəmli şairlərindən biridir. O, uşaq ədəbiyyatına gözəl əsərlər bəxş etmişdir. Yazdığı əsərlərdə uşaq dünyasının sirli-sehirli aləmindən, onların maraq dairəsindən, təbiətdəki canlılara göstərdikləri məhəbbətdən söz açılır. Belə şeirlərdən "Xoruz", "Keçi", "Uşaq və dövşan", "Yetim cücə", və s. göstərmək olar. Şair şeirlərində gülləri, çiçəkləri vəsf edir. şair yazdığı bir sıra şeirlərdə uşaqlarda poeziya ilə musiqinin gözəlliyindən, zövq almağı aşılayır. Onlarda əməksevərlik, təmizlik, təhsilə maraq oyadır. Şairin "bahar nəğməsi", "Əkinçi nəğməsi", "Məktəbli marşı" , "Vətən nəğməsi" və s. şeirləri uşaqların musiqi zövqünə ,zehni inkişafına kömək edir. Şairin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda böyük iz buraxmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məktəb, uşaq, ədəbiyyat, şeir, ana, vətən, xoruz, dostluq

Summary

A.Shaig is one of the most prominent poets of Azerbaijan literature. He donated exquisite works to child literature. In his works It is talked the mysterious realms of the child's world, their interest, and their love to nature.For example Rooster, Goat, Child and Rabbit, Orphaned chick. The poet describes flowers in his poems. The poet teaches the children to enjoy the beauty of poetry and music. With his poems he aroused interest to diligence, cleanliness, education in the children. His "The song of Spring", "The song of cultivator", "School anthem", "The song of Motherland" and other poems help the children to enjoy music and to develop their mind. The poet's creativity left a great mark in our literature.

Key words: school, child, literature, joy, mother, motherland, rooster, friendship

Giriş

A.Şaiq XX əsr uşaq ədəbiyyatımızın yaradılması və inkişaf etdirilməsinə ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə çalışmış, öz fəaliyyəti ilə bu sahədə bir məktəb yaratmışdır. "O, müntəzəm və ardıcıl şəkildə həmişə uşaq ədəbiyyatı ilə yaşamış, nəfəs almışdır. Azərbaycan uşaq şeiri və nəsri dramaturgiyası bütöv və müstəqil bir klassik məktəb səviyyəsində məhz onun yaradıcılığında kamala çatmışdır" (Y.Qarayev) (3.səh.134)

Abdulla Şaiqin ilk mətbu şeiri də uşaqlar üçün yazılmışdır. "Ananın öz oğluna lay-lay" deməsi başlıqlı bu şeirdə ana öz övladına onun ulu və şöhrətli söykökə, gözəl və zəngin, əsrarəngiz təbiətli vətənə bağlı olduğunu belə başa salır: lay-lay mələkim, sevdiciyim, yavrucuğum, yat. Bir də ələ düşməz bu cocuqluq dəmi, heyhat! Türk oğlusan, əcdadın ulu, şanlı, şərəfraz. İştə vətənimdir, a quzum, şanlı bu Qafqaz". Həyata qədəm qoyduğu elə ilk anlardan ana öz övladının mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə yanaşı, həm onun fiziki sağlamlığı qayğısına qalır, həm də yavrusuna parlaq günəşli bir səhər arzulayır.

A.Şaiq uşaq poeziyasına, onun maraq dairəsi və anlaq səviyyəsinə bələd olan incə zövqlü, həssas duyğulu sənətkardır. Odur ki, uşaqların nağıl və əfsanə qanadlı fantaziyası, gördükləri, müşahidələri qarşısında duyduğu heyrət və təəccüb onun şeir və hekayələrində romantik bir vüsətlə əks etdirilmişdir. Bu əsərlərdə romantizmə xas zahiri sadəlövlük, ilkinlikdən doğan

saflıq, heyrət və varlığı dərk etmək cəhdləri sanki uşaq dünyasının sirli-sehirli aləmindən güc alır. Uşağın ilkin olaraq ətraf aləmə, təbiətdəki canlılara göstərdiyi diqqət və maraq şairin "Xoruz", "Keçi", "Uşaq və dovşan", "Yetim cücə" və s. şeirlərində öz əksini həyatdan doğan romantik heyrətin poetik ifadəsi şəklində tapmışdır.

Xoruzun hərəkət və əlamətlərindən təəccüblənib bütün bunların sirrini anlamağa çalışan uşaq ona belə deyir:

Ay pipiyi qan xoruz,

Gözləri mərcan xoruz!

Sən nə tezdən durursan

Qışqırıb banlayırsan

Qoymayırsan yatmağa

Ay canım, məstan xoruz!

Hər birimizin uşaqlıqdan əzbər bildiyimiz bu kiçik şeirdə ifadə olunan heyrət və saflıq dolu məna və məzmun dərinliyi, bütün bu cəhətlərin böyük ustalıqla uşaq marağına uyğun ifadəsinin nəticəsidir ki, o, uşaq poeziyasının klassik nümunələri sırasına daxil olmuşdur. Yaxud, "Keçi" şeirində keçinin hərəkətləri ilə yanaşı, onu gözləyən təhlükədən narahat olan uşağın hiss və həyəcanlarını görürüksə, başqa bir şeirdə "Uşaq və dovşan"ın dialoqu vasitəsilə digər canlılarla insanın ünsiyyət yaratmaq cəhdini və bütün mümkünsüzlüyünün şahidi oluruq. Dovşanın ondan qaçmasını istəməyən uşaq onu özü ilə dostluğa belə çağırır:

Dovşan, dovşan, a dovşan:

Qaçma dayan a dovşan,

Qaçma səni sevəndən

Can kimi bəsləyəndən.

Dovşan isə uşaqdan qaçmasının səbəbini belə izah edir:

Dura bilmərəm, dadaş,

Yanında var alabaş

Xəbərdaram işindən

Qurtarmaram dişindən

A.Şaiqin uşaq şeirləri həm də uşaqları təbiətdəki müxtəlif canlılar, eyni zamanda təbiət hadisələri, müxtəlif çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri və ətraf aləmdəki yeri barədə məlumat və bilik, anlayış vermək məqsədi daşıyır. Yuxarıda haqqında söz açdığımız şeirlərdən başqa "Quzu", "Bülbül", "Yetim cücə", "An", "Kəpənək", "Qızılgül", "Bənövşə", "Zanbaq", "Qərənfil" və s. şeirlər deyilənlərə misaldır. "Səhər", "Payız gecəsi", "Bahar" adlı bir neçə şeir, "Ulkər", "Tonqal" və s. şeirlər balaca oxucularda həm də təbiətə, onun gözəlliklərinə məhəbbət hissi aşılamaq məqsədi daşıyır. Məsələn, dillər əzbəri olan "Bənövşəyəm, bənövşə, düşmüşəm dilə, dişə" misraları ilə başlayan şeirdə bu bahar çiçəyinin xüsusiyyəti barədə - nə vaxt açıb, solması haqda deyilir:

Bahar oldu açaram

Qar, borandan qaçaram

Başqa güllər açanda

Mən quş olub uçaram.

Burada bənövşə çiçəyinin digər çiçəklərdən tez açıb az ömür sürməsi bilərəkdən solub getmək yox, "quş olub uçmaq" kimi ifadə olunur. Bununla şair bənövşənin əbədi yaşarlığı, sadəcə olaraq uçub harayasa getməyi və nə vaxtsa qayıdacağı haqda oxucuda təsəvvür yaradır. Balaca oxucu intizarla bənövşənin "qayıdacağı" anı gözləyir:

Qərənfiləm mən

Gözəl güləm mən

Yaşıl saplaqlı

Bir sünbüləm mən.

A.Şaiq təkcə gülləri, çiçəkləri vəs etmir. O, başqa bir hadisə və əlamətin hər birində bu təbiət gözəlliklərini bir əlamətini tapır.

A.Şaiq uşaqlarda poeziya və musiqi zövqünün cilalanması, onlarda təmizlik, səliqəlilik, əməksevərlik, təhsilə maraq və s. sevgi hissinin aşılanması məqsədi ilə də çoxlu şeir yazmışdır. Şairin "Bahar nəğməsi", "Əkinçi nəğməsi", "Dəmirçi nəğməsi", "May nəğməsi", "Məktəbli marşı", "Vətən nəğməsi", "Ana yurdum" və s. şeirləri uşaqların musiqi zövqünə, zehni inkişafına onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnmələrinə xidmət edir. "Təmizlik" şeiri başqa əxlaqi sifətlər təlqin edir. Şeirdə balaca qəhrəmanın dili ilə oxuyuruq:

Səhər durunca,

Əlimdə fırça,

Sildim dişimi,

Bildim işimi.

İnanmırsan, bax,

Dişim ağappaq

Üstüm tər-təmiz,

Bax beləyik biz.

Uşaqlara bu cür əxlaqi keyfiyyətlər cürbəcür forma və üsullarla aşılanır. Bundan başqa "Arı", "Bir quş" və s. bu kimi şeirlər də təsir gücü ilə seçilir.

Uşaqlarda zəhmətsevərlik, valideyinlərin köməyinə yetişmək duyğusu A.Şaiqin "Yeni köməkçi" şeirində oğlanın tarlada xış sürən anasına könüllü kömək etməsinin təsviri ilə aşılanır. "Leyla", "Oyan, oğlum", "Məktəbdə" və s. şeirlərdə isə balaca qəhrəmanlar elm oxuyub tərəqqi etməyə, layiqli vətəndaş kimi yetişməyə çağırılırlar.Məsələn, "Layla" şeirində ana öz balasını ancaq yemək-içmək avarası olmaqdan çəkindirib, böyüyüb "bir azca boy atandan" sonra oxumaq barədə düşünməyə və məktəbə getməyə səsləyir6

Böyü bir az, yeddi yaşa yetgilən,

Səhər tezdən dur, məktəbə getgilən;

Dərs oxuyub, yazmağa səy etgilən;

Layla quzum, layla gözüm, yatgilən,

Rahat olub bir azca boy atgilən

A.Şaiq balaca qəhrəmanını addım-addım izləyir. Biz onun "Oyan, oğlum!" şeirində sanki "Layla" şeirindəki uşağı artıq məktəb yaşında görürük. Şair bu dövrdə uşağa layla demək yox, onu dərsə həvəsləndirməyə, əslində laylanın məzmun və ideyasını dəyişməyə üstünlük verir:

Ağıllı oğlum, oyan!

Qiymətlidir hər zaman

Tez ol dur, get məktəbə,

Sarıl elmə, ədəbə

Səhər ziyandır yuxu

Məktəbə get, dərs oxu.

A.Şaiq uşaqlar üçün "Tülkü və aslan", "Aslan, qurd və tülkü", Tülkü və qurd" və s. təmsillər də yazmışdır. Həmin təmsillərdə düşüncəsizliyin və lovğalığın acınacaqlı nəticəsi, zalımlıq və tamahkarlıq kimi cəhətlər tənqid olunub, ibrətamiz əxlaqi nəticələr çıxarılır. "Tıq-tıq xanım", "Tülkü Həccə gedir", "Yaxşı arxa" mənzum nağıllarında, "Şələquyruq" adlı nağılları, hekayəsində balaca oxucularına folklordan bəhrələnmə yolu ilə maraqlı əhvalatlardan bəhs edir. Bu zaman onlarda özündən razılıq, hiyləgərlik və riyakarlıq, tamahkarlıq və ziyankarlıq və s. kimi zərərli vərdişlərdən uzaq olub, ağıllı, sadə və səmimi, dostluqda həmrəy və sədaqətli olmaq kimi əxlaqi sifətlər aşılamağa çalışır.

A.Şaiq bu mənzum nağılları o qədər sənətkarlıqla işləmişdir ki, onlar bu gün də öz təravətlərini qoruyub saxlayırlar. Hətta sonralar həmin əsərlərin motivləri əsasında uşaqlar üçün tamaşalar hazırlanmış, cizgi filmlər çəkilmişdir.

A.Şaiq folklor və klassik yazılı ədəbiyyatımızın motivləri əsasında uşaqlar üçün "Eloğlu", "Vətən", "Fitnə", "Nüşabə", "Şah Abbas", "Qaraca qız", "Qoç-Polad", "Tapdıq Dədə" və s. pyeslərini qələmə almış və Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi, uşaq dramaturgiyası sahəsində Azərbaycanda yeni-yeni müəlliflər ordusunun yaranmasına səbəb olmuş, habelə gənc müəlliflərin qələmlərinin bu sahədə püxtələşməsində öz müəllim və təcrübəli yazıçı qayğısını əsirgəməmişdi. A.Şaiqin bu pyesləri Azərbaycanda yeni yaradıcılıq istiqamətinin formalaşıb inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bakıdakı "Kukla teatrı"nın A.Şaiqin adını daşıması da bu baxımdan təsadüf kimi baxılmamalıdır.

Ədibin "Tonqal" şeirində digər şeirlərində olduğu kimi şairin müşahidə və bənzətmələri incə və poetik olduğu qədər də həyatidir.

Bir qırmızı güldür tonqal,

Bir dəstə sünbüldür tonqal

Bağdan dərilmiş lalədir,

İçilməz al piyalədir

Tonqal üzərində qurulan bənzətmələr onun çırta – çırtla yanarkən "oxuduğu nəğmə" uşaqlarda müşahidə və fantaziya qabiliyyətinin formalaşdırılıb inkişaf etditilməsinə xidmət edir.

Bundan başqa ədibin "Vətən" şeiri də vardır.

Sən ey gözəl vətənim,

Yurdum, yuvamsan mənim,

Səndə xoş ömür sürür

Şeirlərim, sevənim.

Sənsən yanan çırağım

Yurdum, yuvam, ocağım

Havam, suyum, torpağım,

Bağım, tarlam, çəmənim.

Ədibin bundan başqa digər "Vətən" şeiri də vardır ki, bu şeirdə Vətənlə bağlı sıxıntı və əzabları əks olunmuşdur. Şair vətəni gül ləçəklərinə qonan şəbnəmi də dərddən yağan göz yaşlarına bənzədir. İnkişafdan qalan və düçar olduğu faciənin təsiri ilə sanki donub qalan vətənin bu ağlar vəziyyəti vətəndaş şairin canını üzüb, cismini əridərək zəiflədir. Vətəni canı kimi sevən şairin ilham pərisi "gözəl mələk" də qüssə - qəm içindədir.

Gördükcə dərdini əriyir cismi-natəvan

Ney tək sızıldayan dili – pürqəm Vətən, Vətən.

Qarşımda dərd, matəmə batmış gözəl mələk

Səslər həzin səda ilə hərdəm: Vətən, Vətən.

A.Şaiq vətənin bu möhnətinin tarixi-ictimai səbəblərini axtararkən yadına "övladi naxələf" də düşür. Vətən övladının naxələf çıxması fikri ona sonsuz dərd gətirir.

Nəticə

A.Şaiq Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli, misilsiz nümayəndələrindən biri olmuş, əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük iz buraxmışdır. Biz A.Şaiq yaradıcılığımnda elə bir məsələ tapa bilmərik ki, məhz A.Şaiq o məsələyə toxunmasın. Dövrün, ictimai şəraitin bir çox problemlərinə məhz ös əsərlərində geniş şəkildə toxunmuş və xalqın maariflənməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, məhz A.Şaiqi uşaq ədəbiyyatının banisi hesab edirlər. Uşaq ədəbiyyatının ən gözəl incilərini, dövrümüzün uşaqlarının dilinin əzbəri olan şeirləri, hekayələri böyük ustalıqla qələmə almış və bu şeirlərin, hekayələrin çoxu uşaqların tərbiyəsində danılmaz faktdır. Çünki bu şeirlərin, hekayələrin çoxu tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədibin bir çox şeirlərində necə vətənpərvər şair olduğu açıq-aşkar görsənir. Xalqın ağır dövrlərində keçirdiyi sarsıntını, zülmünü çox məharətlə canlı təsvirlərlə öz əsərlərində canlandırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. A.Şaiq. "Seçilmiş əsərləri". 3 cilddə. II cild. Avrasiya Press". Bakı, 2005
2. A.Şaiq – biblioqrafik göstərici. "Şaiqanə Yad et". Bakı, 2016
3. A.Şaiq. "Arazdan Turana". Bakı, Nurlan, 2004

NATIONAL LEADER H. ALIYEV AND WRITER I. EFENDIEV CREATION
ÜMUMMILLI LIDER H. ƏLIYEV VƏ XALQ YAZIÇISI İ. ƏFƏNDIYEV YARADICILIĞI

YEGANƏ NƏRİMAN QIZI QASIMOVA

F.ü.f.d., dosent ADPU, Ədəbiyyat kafedrası

Summary

H. Aliyev's attention and concern for the development of our national culture, especially our literature, cannot be compared with the activities of any head of state in the humanitarian field. With his initiative and direct leadership, the jubilee celebrations of our artists were held, their statues were erected, their names were immortalized, their books were published with high circulations, their works were translated into world languages and promoted, they were awarded orders and medals, and they were awarded with a Presidential scholarship. N. Ganjavi, I. Nasimi, M. Fuzuli, M. P. Vagif, M. F. Akhundzade, J. Mammadguluzade, H. Javid, C. Jabbarli, S. Vurgun, S. Rahimov, B. The celebration of the anniversaries of Vahabzade, I. Efendiyev, R. Rza and dozens of our classics belonging to different generations at the national and international level is connected with the name of the great leader. Of course, it is impossible to cover all the works done in this direction in one article. It is worth mentioning only one fact. It is Heydar Aliyev's appreciative attitude towards Huseyn Javid's personality and art.

Key words: leader, ideologist, creativity, literature, culture

Giriş

Dövlətçilik salnaməmizdə özünəməxsus iz qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş H. Əliyev dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Elmin, iqtisadiyyatın, sənayenin, tarixin, fəlsəfənin, mədəniyyət və incəsənətin - bir sözlə, həyatımızın bir çox sahələrinin bilicisi, universal bilik sahibi olan H. Əliyev rəssamla bir sənətşünas, yazıçı ilə bir ədəbiyyatşünas-kulturoloq, memarla mahir bir mütəxəssis kimi fikir mübadiləsi edə bilirdi.

Müdrik lider ilk gənclik illərindən ədəbiyyatı yüksək səviyyədə mənimsəmiş, daim ədəbi prosesi maraqla izləmiş, bir ideoloq-analitik kimi ədəbiyyatı sənət meyarları ilə təhlil etməyi bacarmışdır. Buna onun həm hərtərəfli biliyi və dünyagörüşü, həm də çoxillik təcrübəsi imkan vermişdir. H. Əliyevin fikrincə, "Azərbaycan xalqının müsbət xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, mədəniyyətə, ədəbiyyata daim diqqət, qayğı göstərib və hörmət edibdir. Bilmirəm, bəlkə də səhv edirəm, ancaq yazıçıya, şairə, mədəniyyət xadiminə bizim Azərbaycandakı kimi hörmət və ehtiram bəlkə də az yerlərdə tapılar, bunun kökləri var. Çünki bizim ədəbiyyatımız da, mədəniyyətimiz də zəngindir. Ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi və tariximizi zənginləşdirən şəxsiyyətərdə olubdur. Ona görə də xalq bu şəxsiyyətlərlə həmişə fəxr edərək, onların yaratdıqlarını sevə-sevə oxuyaraq mədəniyyətə, ədəbiyyata hörməti nəinki saxlayıb, hətta artırıblar" [1, 152].

Açar sözlər: lider, ideoloq, yaradıcılıq, ədəbiyyat, mədəniyyət

H. Əliyevin milli mədəniyyətimizin, xüsusilə ədəbiyyatımızın inkişafına diqqəti və qayğısı heç bir ölkə başçısının humanitar sahədə fəaliyyəti ilə müqayisə oluna bilməz. Onun təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə sənətkarlarımızın yubiley təntənələri keçirilmiş, heykəlləri ucaldılmış,

adları əbədiləşdirilmiş, kitabları yüksək tirajlarla nəşr olunmuş, əsərləri dünya dillərinə tərcümə edilərək təbliğ edilmiş, orden və medallara layiq görülmüş, Prezident təqaüdü ilə mükafatlandırılmışlar. Qədim abidəmiz olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, B.Vahabzadə, İ.Əfəndiyev, R.Rzavə onlarla müxtəlif nəsillərə mənsub klassiklərimizin yubileylərinin respublika və beynəlxalq səviyyədə qeyd olunması ulu öndərin adı ilə bağlıdır.Bu istiqamətdə görülən işlərin hamısını bir yazıda əhatə etmək əlbəttə imkan xarıcındədir. Təkcə bir faktı xatırlatmaq yerinə düşər. O da Heydər Əliyevin Hüseyn Cavidin şəxsiyyətinə və sənətinə olan qədirşünas münasibətidir.

Ümummilli liderin Cavid sənətinə verdiyi yüksək dəyər, onun xatirəsini əbədiləşdirmək sahəsində imzaladığı sərəncamlar – 1981-ci ildə ədibin 100 illik yubileyi haqqındakı tarixi qərarı, yaşadığı evin şairin adını daşıyan muzeyə çevrilməsi, 1982-ci ildə Cavidin cənazəsinin Uzaq Sibirdən gətirilərək doğma torpağa tapşırılması, məqbərəsinin təntənəli açılışı ilə bağlı tarixi nitqi, əsərlərinin külliyyatının nəşri, dramlarının yeni üslubda səhnəyə qoyulması və bu kimi möhtəşəm tədbirlər ölkə rəhbərinin, hər şeydən əvvəl, ədəbi-mədəni irsə varislik münasibətinin ifadəsidir. Düşünürük ki, bu həssas münasibət və səmimi bağlılıq bir siyasi xadimin, dövlət başçısının mənsub olduğu xalqın böyük şairinə bəslədiyi məhəbbətin ən bariz timsalıdır və ayrıca bir mövzu kimi xüsusi araşdırılma predmeti olmalıdır. Onun fəaliyyətinin əsasında hər zaman insan amili – azərbaycanlı anlayışı dayanmış, xalqımızın milli müstəqillik ideologiyası, istiqlaldüşüncəsi formalaşıb möhkəmlənmişdir.

Ulu öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtdan etibarən, xüsusilə XX əsrin 60-cı illərində ədəbi prosesdə milli təfəkkürün canlandırılması mühüm bir hadisə və dövrün tələbi kimi dəyərləndirilmişdir. Bədii ədəbiyyatın insan mənəviyatına təsiri həmişə böyük olmuşdur. Məhz bu baxımdan mədəniyyət xadimləri və ziyalılarla görüşlərində H.Əliyev deyirdi ki, biz yazıçılardan müasir həyat hadisələrinin dərin ictimai-bədii tədqiqini gözləyirik, elə əsərlər ki, orada cəmiyyətin şəxsi və ümumi mənafelərinin dialektikası, şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrinin dialektikası açılıb göstərilir.

H. Əliyev tarixi mövzularda yazılan və tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarını canlandıran əsərlərə yüksək həssaslıqla yanaşırdı. O, tarixi yaradan şəxsiyyətlərlə yanaşı, həm də bu tarixin özünün obyektiv və dürüstyazılmasına da diqqət yetirirdi: "Qeyd etmək istəyirəm ki, tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılmalıdır. Bunlar çox mühüm, açıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilərlər. Buna görədə tarixi mövzulu əsərlər yaratmağa girişməzdən əvvəl ədib öz qüvvə və imkanlarını götür-qoy etməli, böyük, ciddi hazırlıq işi aparmalıdır" [5].

Böyük öndər tarixi milli yaddaşı irəliyə doğru inkişafın əsas amillərindən biri hesab edirdi. İctimai formasiyanın hər yeni mərhələsində millət öz tarixini dərk etmək istəyir. Ədəbiyyatın isə bu prosesdə rolu mühümdür. Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində Heydər Əliyev deyirdi: "Hər bir sənətkar öz xalqının övladıdır və onun tarixi qarşısında məsuliyyət daşıyır. Əvvəlki nəsillərin istedadı və əməyi ilə yaradılmış bütün sərvətləri mənimsəmədən və araşdırmadan yeni mədəniyyət yaratmaq mümkün olmadığı kimi, əvvəlki təcrübəyə arxalanmadan müvəffəqiyyətlə irəliyə getmək olmaz". Təbii ki, bu ədəbiyyatda tarixi mövzu problemini zəruri edir. "Tarix ən qüdrətli və təsirli tərbiyə vasitələrindən, şüurları və həyat mövqelərini formalaşdırmaq vasitələrindən biridir". Bu fikirləri ilə natiq yazıçılar qarşısında tarixi canlandirmaq kimi çətin və ali vəzifə qoyurdu. Burada yazıçının vəzifəsi çoxcəhətli ola bilər, lakin ən başlıcası "xalqın tarixini onun müasir mədəniyyətinə xidmət göstərməyə cəlb etmək"dən ibarət olmalıdır. "Yazıçı sənəti salnaməçi peşəsinə yaxındır" deyən H.Əliyev xüsusilə Azərbaycan tarixinin hansı dövrünü əks

etdirməyin, eləcə də mədəniyyət və elm xadimlərimizin obrazlarının ədəbiyyata gətirilməsinin zəruriliyini də qeyd etmişdi.

Məhz bu baxımdan Xalq yazıçısı, dramaturq və publisist İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı ulu öndərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu, xüsusən Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrlərdə yeni bir vüsət almışdır.

Hələ ötən əsrin 80-cı illərində H. Əliyev xalq yazıçısının sənət fəaliyyətini vurğulayaraq yazırdı: "Bir çox romanların və pyeslərin müəllifi olan İlyas Əfəndiyev respublikada yazıçı və dramaturq kimi xalq tərəfindən tanınmış, bəyənilmiş və sevilmişdir" [2].

İ. Əfəndiyevin "Hökmdar və qızı" pyesinə tamaşa etdikdən sonra H. Əliyev dramaturqun tarixi mövzularda yazdığı əsərlərin əhəmiyyəti üzərində dayanır: "İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı başqa cəhətlərlə yanaşı bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, o, öz əsərlərində Azərbaycan xalqının tarixinin çox mühüm səhifələrini ədəbiyyat, teatr vasitəilə buğünkü nəsillərə çatdırıbdır.... Beləliklə, xalqımızı həm tarixə hörmət bəsləməyə sövq etmiş və bu barədə xidmətlər göstərmişdir, tarixi bilmək üçün xalqımıza yardım etmişdir, eyni zamanda, yaşadığımız zamanda mənəviyyat, əxlaq, insanlıq, vətənə və millətə sədaqət ruhu aşılamışdır" [1,140].

H. Əliyev ədəbiyyata aid çıxışlarında belə bir prinsipdən çıxış edirdi: "Xalqımız, xüsusən gənc nəsil tariximizi bilməli, görkəmli şəxsiyyətlərimizi yaxından tanımalıdırlar". Məhz bu baxımdan H. Əliyev İ. Əfəndiyevin "Hökmdar və qızı" dramının tarixilik və müasirlik qatını açıb göstərir və tarixi dəyəri ilə yanaşı, müasir həyata təsirini də müəyyənləşdirir: "Əsərin bir mənası da bundan ibarətdir ki, xalqımızı, elə o vaxt keçmiş tarixi dövrlərdə də bədbəxt edən içindəki çəkişmələr olub. Bu həqiqətdir ki, xanlar o vaxt bir-biri ilə çəkişməsəydilər, ədavət aparmasaydılar, bəlli iddiada olmasaydılar, biri o birinə hörmət edib hamısı birləşsəydilər, buna nail ola bilərdilər. Düzdür, İbrahim xan bundan çox şikayətlənir ki, mən xanlıqları birləşdirmək istəyirəm, amma birləşmirlər. Bu da həqiqətdir. Çünki İbrahim xan, Cavad xan, Quba xanı Fətəli xan da, Şəki xanı da şah olmaq istəyirdi. Bəli, hər biri istəyirdi ki, şah olsun. Ancaq bunlar bir yerdə olsaydılar, yığılıb hamısı desəydilər ki, gəlin bir nəfəri şah seçək və ona da itaət edək, əlbəttə ki, bu faciələrdən bəlkə də xilas olmaq mümkün olardı"[1, 142]. Həqiqətən də, İlyas Əfəndiyev özünəxas cəsarətlə istər bədii yaradıcılığında istərsə də publisistikasında tariximizi, xalq həyatını, milli müstəqilliyimizi azərbaycançılıq və türkçülük məfkurəsi ilə əks etdirib. Xüsusilə ata-baba yurdu Qarabağın tarixi keçmişi və bu günü sənətkarı həmişə düşündürmüşdü. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinə verdiyi bir müsahibəsində İ. Əfəndiyev bir mövzuya aid konkret misallar göstərir: "Xalqı qıra-qıra gəlib Şuşa qalasında, öz qoşununun ortasında hər tərəfdə mühafizə dəstəsi ilə əhatə edilmiş halda sakin olan Ağa Məhəmməd şahın adı bir vətənpərvər tərəfindən öldürülməsi, minlərlə insanın, vətən torpağının xilas edilməsi, sonra isə, satqın, mürtəce xainlərin həmin xilaskarı tutub, ayağına nal çaldıraraq İran şahının hüzuruna göndərmələri dəhşətli faciə deyildi? Yaxud, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın bütün arvad-uşağı ilə bərabər gecə qılıncla doğranması hadisəsi? Şekspir qələminə layiq olan bu faciələr və buna bənzər digər hadisələr bədii ədəbiyyatımızda yenə də öz həqiqi yüksək ifadəsini gözləyir" [4, 99]. Tarixi hadisələri müasir baxımdan mənalandıraraq müqayisələr aparmağı və tarixin dərslərindən ibrət götürməyi Heydər Əliyev qələm adamlarına həmişə tövsiyə edir. Tarixi səhvlər üzündən uzaq keçmişimizdə xalqımızın yaşadığı faciələrlə müasir dövrümüzdə başımıza gələn müsibətlərin eyni kökdən, eyni mənbədən qaynaqlandığını, keçmiş təcrübədən ibrət ala bilməməyimizi gündəmə gətirir və bu işdə ədəbiyyatın, yazıçı şəxsiyyətinin önəmini qeyd edir: "Bu çəkişmələr dünən də vardı, bu gündə var. 1988-ci ildən xalqımızın başına gələnlər, ermənilərin Azərbaycana təcavüz etməsi, Dağlıq Qarabağ məsələsini qaldırması nəyin nəticəsində oldu? Azərbaycanın içində gedən çəkişmələrin nəticəsində oldu.... Əgər Azərbaycan xalqı birləşsəydi, hamı bir olsaydı, ermənilərin qarşısını almaq mümkün

olmazdımı?.... Xalqımızı..... bu təhlükədən qorumaq, birləşdirmək və həmrəy etmək, Azərbaycanın bu ağır dövründə hamının müstəqilliyimizi qoruyub saxlaması üçün bu əsərin çox böyük əhəmiyyəti var- həm pyesin, həm də sizin bu səhnədə yaratdığınız bu tamaşanın Bizim gəncləri bu tamaşaya mütləq gətirmək lazımdır- universitetlərdən, məktəblərdən gəlsinlər baxsınlar. Tamaşanı tez-tez qoymaq lazımdır ki, çoxları gəlib baxsın. Həm tariximizi, həm başımıza gələn faciələri bilsinlər, həm də bundan ibrət götürsünlər, nəticə çıxarsınlar. Bumdan sonra belə şeylərə yol vermək olmaz- müstəqilliyimizi, azadlığımızı əldən vermək olmaz. Əsərdəki son monoloqda da bunlar deyilir"[1, 144].

Xalq yazıçısı İ. Əfəndiyevin yaradıcılığı sovet dövrünün sosioloji şablonlarını dağıtması, sosialist realizminin estetik tələblərinə uyğungəlməməsi, xalq həyatının milli mənafe baxımından və tarixi dürüstlüklə canlandırması Ulu Öndərin diqqətini cəlb etmişdi."İlyas Əfəndiyev Azərbaycan teatrına çox böyük töhfələr veribdir, böyük xidmətlər göstəribdir, çox dəyərli əsərlər yaradıbdır. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı başqa cəhətlərlə yanaşı, bir də ona görə əhəmiyyətlidir ki, o öz əsərlərində həm Azərbaycan xalqının tarixinin çox mühüm səhifələrini ədəbiyyat, teatr vasitəsilə bugünkü nəsillərə çatdırıbdır, həm də öz əsərlərində müasir həyatımızın müsbət və mənfi cəhətlərini çox gözəl təsvir edibdir". Beləliklə xalqımızı həm tarixə hörmət bəsləməyə sövq etmişdir və bu barədə xidmətlər göstərmişdir, tarixi bilmək üçün xalqımıza yardım etmişdir, eyni zamanda yaşadığımız zamanda mənəviyyat, əxlaq, insanlıq, Vətənə və millətə sədaqət ruhunu aşılamışdır. Hesab edirəm ki, xalqımız bu əsərlərdən çox bəhrələnmişdir" [1, 140] .

Heydər Əliyev "Hökmdar və qızı" tamaşasının premyerasından sonra səhnə arxasına keçərək yaradıcı heyət-rejissor və aktyorlarla görüşmüş,"maraqlı, məzmunlu və mənalı" tamaşa hazırladıqları üçün onları təbrik etmişdir. Tariximizin bu dövrünün keçmişdə təhrif olunduğunu, tarixçi və salnaməçilərin bu hadisələrə açıq, müasir gözlə, yenidən baxmağa başladıqlarını qeyd edərək bir daha vurğulamışdır ki, "bütün vasitələrlə, o cümlədən mədəniyyət, ədəbiyyat, teatr vasitəsilə indi həqiqəti xalqa bildirmək lazımdır. Həqiqətin xalqa belə çatdırılması daha təsirlidir, xalq bunu qavraya bilir. Yenə də deyirəm, böyük bir kitabı götürüb oxumaq, ondan nəticə çıxarmaq olar. Amma bu o qədər də asan deyil. Lakin bunu ədəbiyyat dili ilə yazıb çatdırmaq, sizin kimi çox gözəl aktyorların ifasında bu vasitə ilə xalqa çatdırmaq çox əhəmiyyətlidir. Mən əsəri bu baxımdan çox yüksək qiymətləndirirəm" [1, 141].

Bir ictimai xadim, ölkə başçısı və şəxsiyyət olaraq Heydər Əliyev, sözün əsl mənasında, qələm adamlarının yaxın dostu, məsləkdaşı, mədəniyyətimizin hamisi olmuşdur. Ədəbiyyat haqqında söylədiyi nitqlərinin birində "...bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətdir" deyən ulu öndərin çoxcəhətli fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi, böyük milli ideyaları həyata keçirmək yolunda onun mənəvi silahı olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1.Heydər Əliyev və mədəniyyət. 3 cilddə. II c. Bakı, 2008, 520 səh.

2. Əliyev Heydər. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin 80 illik yubileyi münasibətilə "Ədəbiyyat qəzeti", 199427 may

3. Əliyev Heydər. İlyas Əfəndiyevin "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı "Mədəniyyət" qəzeti, 1994 30 may

4.Yeganə Qasımova. İlyas Əfəndiyevin bədii publisistikası. Bakı, 2017, 155 səh.

5.Nəbiyev Bəkir. İbrətamiz tamaşa ("Hökmdar və qızı" pyesinin tamaşası haqqında) "Azərbaycan" qəzeti, 199627 dekabr

LINGUISTIC FEATURES OF ISA MUGHANNA'S CREATIVITY
İSA MUĞANNA YARADICILIĞININ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) SALEH

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, f.ü.f.doktoru

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Summary

Isa Huseynov's creativity has become an object of analysis from several contexts. Literary scholars and linguists have expressed opinions from several aspects. Tofig Hajiyev likened the novel "Mahshar" to a "ship with a heavy load" and I. Huseynov to a "traveler of long journeys", the first sentence of the novel is like the words spoken during a breath and exhalation that corresponds to the characteristics of the syntagm term in the science of linguistics, "each in that first sentence The group of words about breathing came to me like a verse of a poem - I read this "group of words - verses" with rhythmic pronunciation, I did not feel the weight of a page in the sentence, I received as much information as the number of "group of words - verses"; the abundance of information in this one sentence reminded me of the concept of "heavy laden ship"[2], I felt myself in the ocean waves" and emphasized the weight of the language feature in the work. At the same time, linguist Isa Mughanna emphasized that even if you are a linguist, you cannot understand some words in his works without a dictionary. This was proof that it came from the professionalism of the writer and that the writer deeply knew the etymological meaning of the words.

The relevance of the topic is to bring together the ideas of linguists about the language of Isa Mughanna's work and create a common meaning.

The purpose of the research. The main purpose of scientific research is to bring together and analyze the ideas of the writer's works in the language context.

Research method: It is a comparative analysis method.

Scientific novelty: The scientific novelty of the research was the main components of the diversity of the writer's language by approaching the idea that linguists and academics have studied the linguistic features of Isa Mughanna's works from a new aspect.

Keywords: prose, language, etymology

Xülasə

Mövzunun aktuallığı.Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi İsa Hüseynovun yaradıcılığının daha da çiçəklənməsinə, mahiyyətcə dəyişməsinə səbəb olmuş, tarixi mövzuda yeni-yeni əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. Ədibin tarixi romanlarında bir tərəfdən dövrün panoramı çəkilmiş, xalqımızın etnoqrafik yaddaşının aparıcı cizgiləri qabardılmış, digər tərəfdən ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin canlı, real bədii obrazı yaradılmışdır.İsa Hüseynov əsərlərini müxtəlif janrlarda yazmasına baxmayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar və povestlər müəllifi kimi tanınmaqda və sevilməkdədir. Ədibin əsərlərində ən qədim dövrlərdən tutmuş XX yüzilə qədər Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb, keşməkeşli hadisələri

(həmçinin bu fonda ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin obrazları) bədii təcəssümünü tapmışdır. Yazıçının tarixi romanlarını səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri onun müraciət etdiyi tarixi dövrü bütün təfərrüatı ilə canlandıra bilmək məharətindədir. Daha doğrusu, yazıçı tarixi yalnız quru fakt və sənədlərin işığında təqdim etmir, ona can və ruh verir, özünün qeyri-adi fantaziyası ilə təsvir etdiyi dövrün təbii mənzərəsini, panoramını yarada bilir. İsa Hüseynovun povestləri tarixə qeyri-adi sevgi və vurğunluqdan yaranmışdır; onların ruhunda, mayasında yüksək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq amalı özünü göstərməkdədir. Bu romanlar yalnız bədii düşüncənin məhsulu olmaqla qalmayıb xalqımızın etnoqrafik yaddaşını əks etdirən qiymətli salnamələr kimi dəyər daşımaqdadır.

Dilçi alimlərin İsa Muğanna yaradıcılığının dili ilə bağlı fikirlərini bir araya gətirmək və ümumi məna yaratmaq mövzunun aktualliğini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Elmi tədqiqatın əsas məqsədi yazıçının əsərlərinin ideyalarını dil kontekstində bir araya gətirmək və təhlil etməkdir.

Tədqiqat metodu: Müqayisəli təhlil üsuludur.

Elmi yenilik: Tədqiqatın elmi yeniliyi dilçi alimlərin və akademiklərin İsa Muğanna yaradıcılığının dil xüsusiyyətlərini yeni aspektdən tədqiq etməsi fikrinə yanaşmaqla yazıçının dilinin rəngarəngliyinin əsas komponentləri olub.

Açar sözlər: nəsr, dil, etimologiya

Giriş

Hüseynov yaradıcılığı bir neçə konteksdən təhlil obyektinə çevrilib. İstər ədəbiyyatşünaslar, istərsə də dilçilər bir neçə aspektdən fikir söyləmişlər. Tofiq Hacıyev "Məhşər" romanını "ağır yüklü gəmiyə", İ.Hüseynovu isə "uzaq səfərlər səyyahı"na bənzədərək romanın ilk cümləsinin özünəməxsus şəkildə dilçilik elmində olan sintaqma terminin xüsusiyyətinə uyğun olan bir nəfəs alıb-vermə müddətində deyilən sözlər kimi *"həmin birinci cümlədəki hər tənəffüslük söz qrupu mənə bir şeir misrası kimi gəldi- bu "söz qrupu - misralar"ı ritmik tələffüzlə oxudum, cümlədə bir səhifəlik ağırlıq hiss etmədim, "söz qrupu - misralar"ın sayı qədər informasiya aldım; bu bir cümlədəki informasiya bolluğu həmin "ağır yüklü gəmi"[2]* anlayışını yadıma saldı, özümü okean dalğalarında hiss etdim" fikri ilə əsərdəki dil xüsusiyyətinin ağırlığını vurğulamışdır. Eyni zamanda dilçi İsa Muğanna yaradıcılığındakı bəzi sözləri dilçi olsa da belə lüğətsiz anlaya bilmədiyin vurğulamışdır. Bu həm yazıçı profesionallığından irəli gəldiyinin həm də yazıçının sözlərin etimoloji mənasını dərindən bildiyinin sübutu idi.

Yazıçı romanın dilini səciyyələndirən vasitələrdən biri bədii suallardır. Yazıçı təhkiyə və monoloqlarda hadisələrin çözələnməsi üçün sual cümlələrinə bol-bol yer vermişdir: *"Doğrudanmı, bu evdən də çağa səsi gələcək?! O çal, pırpız qaşların altında o cür heybətli qan çanağına dönən gözlər də güləcək?! Qardaşoğluna "bircə bala" deyən Sultan Əmirli də "mənim balam" deyəcək?! Nə vaxt ola bilər bu iş?*"[4] İsa Hüseynov nəsrinin dil xüsusiyyətləri ilə bağlı Akademik Aydın Xan isə qeyd etmişdir ki," *"İdeal"a doğru aparan yol..." məqaləsində"İdeal" romanını İsa Hüseynov yaradıcılığının "şah" əsəri kimi dəyərləndirərək "kodları axıra qədər öyrənilməyən yeni linqvistik – semantik vahidlərə malik dillə qələmə alınmış ciddi bir ədəbi-fəlsəfi nümunədir" və İsa Hüseynov yaradıcılığını qədim Şərq-Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi izini layiqli şəkildə davam etdirdiyini vurğulayaraq bütün ədəbi mühiti maraqlandıran "Varlığın mənası nədir?"[3]*sualının cavabını düşündürən aktual qloballaşma məsələsinin izahını öz SafAğ elmi ilə verdiyini, varlığın mənasının izzahının isə SafAğ elmilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir.

Q.Xəlilov «Bizim qızlar» povestinin yığcam dillini, uzun uzadı təsvirçilikdən uzaq olduğunu qiymətləndirmiş, əsərin dilinin aydın və obrazlı olduğunu qeyd etmişdir. Lakin bununla yanaşı o, əsərin mənfi və zəif cəhətlərini də əsaslı şəkildə tapıb göstərmişdir. Q.Xəlilov əsərdə sönük təsvir edilən Mirzəoğlu surətinin tamamilə artıq və yersiz olduğunu qeyd etmişdir. Doğrudan da «köhnəpərəst», «yenilikdən az xoşu gələn» Mirzəoğlu surəti əsərin nə ideyasının açılmasına, nə də hadisələrin inkişafına qətiyyən xidmət etmir. Bundan əlavə Q.Xəlilov əsərdə bəzi sözlərin və fikirlərin yerində işlənmədiyini söyləyir və bunu misallarla isbat etməyə çalışırdı. Misal üçün «Sənəm xalanın oğluna qarşı məhəbbəti yenicə özünü büruzə verir»[1: s.30], ya da «sənə qarşı rəğbətim və hörmətim var» kimi cümlələrdəki «qarşı» sözü yerində işlənməmiş və tamamilə artıqdır.

"Qapalı dünya”da bəzən əfsanəvi görünən çox böyük tarixi problemlərə toxunulmuş və bu cəhətdən müəllif bir çox tarixçi, dilçi və teoloqları qabaqlamışdır, lakin əslində, "Qapalı dünya” bədii ədəbiyyat — roman materialı deyildir. Ona görə də romanın dili yazıçının ilk əsərlərinin dili ilə müqayisədə xeyli mürəkkəbləşib. "Məhşər” romanındakı sosial-fəlsəfi araşdırmalar yazıçının bədii dil məsələlərinə də yeni nəzərlə baxmasına, bədii dilin sosial-linqvistik, emosional-estetik keyfiyyətlərini xeyli mürəkkəbləşdirməsinə, ilk əsərlərindəki sadə, müxtəsər, təbii təhkiyədən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də ”İdeal” nisbətən çətin oxunur. Bütün bunlar yazıçının bir filosof-sənətkar kimi ictimai mühitə, dilə, dinə, insan psixologiyasına daha dərindən nəzər salması ilə əlaqədardır.

Romanın əsas təhkiyəçi obrazı müəllif özüdür. Lakin əsər o qədər də sadə quruluşa malik deyildir və yazıçı təhkiyəsini tez-tez müxtəlif obrazların monoloqları əvəz edir. Əsərin çox mühüm fəsli olan ”Qapalı dünya”da isə təhkiyəçi obrazı Sultan Əmirlidir. Yazıçının təhkiyə dili obrazların dili ilə müqayisədə ədəbi normalara daha uyğun və təmizdir. Lakin yazıçının təhkiyə dili də bədii dil nümunəsi olduğundan normadan kənar leksik və frazeoloji vahidlərdən məhrum deyildir: "Səməd çəpərsiz, hasarsız hamar, geniş həyətin çəmənə qovuşduğu yerdə, su quyusunun dikdirində oturmuşdu. Baxırdı və səhərin toranında hər şeyi görürdü. Gödək, yoğun barmaqların ucunda kibrit çöpü alovlanıb Əlləzoğlunun üzünün biz-biz tüklərini işıqlandırdı. Sonra şam kimi şö’lələnib, içəridən zirəzə ilə boşurğu bağlı pəncərə taxtalarının arasından o yana düşdü. Səmədin kirpiyi də tərpənmədi. ” [2]

Bu cümlələrdə qrammatik quruluş və əksər leksik vasitələr normalara uyğundur. Lakin yazıçının təhkiyə dilindəki çəpər, dikdir, biz-biz, boşurğu, zirəzə kimi sözlər sadə danışıq dili və müəyyən mə’nada şivə sözlərdir. Bu cür sözlər obrazların dili ilə müqayisədə yazıçı təhkiyəsində məhduddur. "Qapalı dünya”da Sultanın təhkiyə dili də ədəbi normalara müvafiq qurulmuşdur. Lakin bu hissədə etimoloji araşdırmalar, fəlsəfi-ictimai və onomastik terminoloji leksika Sultanın nağıl etdiyi sehrli-sirli Bağday əhvalatının, Odərlər mədəniyyətinin təbiətindən doğur və Sultanın nitqini bədii nitq sxemindən çıxarır.

Fikrimizcə, "Yanar ürək"dəki "bəsitliy"in, "İdeal"dakı mürəkkəbliyin kökünü onların inikas üsulları arasındakı fərqdə axtarmaq lazımdır. Bu, ilk növbədə, romanların bədii dili arasındakı fərqdə özünü aşkar göstərir. Hər iki romanda obrazları adlandırmanın mahiyyətində ciddi fərqlər var.

Nəticə

Xalq yazıçısı İsa Muğanna (Hüseynov) Azərbaycan nəsrinin inkişafında sanballı xidmətləri olan söz sənətkarıdır. Yeni Azərbaycan nəsrini onun, artıq nəsr poetikasının gözəl nümunələrinə çevrilmiş əsərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, nəsr dilinin zənginləşməsində özünəməxsus yeri var. O, bir növ xalqımızın taleyini öz şəxsi həyatında yaşamış, onun ağrı-acılarını ürəyində daşımış, erməni-daşnak zülmünün hər

cür sifətini görmüş, didərginliyin, qaçqınlığın əzablarını çəkmiş cəfakeş, fədakar bir şəxsiyyət olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. AYDIN, X. Ə. 75 İLLİK ÖMRÜN PROZASI // ƏDƏBİYYAT .– 2003,13 İYUN.–S. 2.
2. Arif M.Böyük məsuliyyət hissi ilə.//"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 5 oktyabr 1963
3. Abdullayev K. Müəllif əsər oxucu. Bakı: Yazıçı, 1985, 156 s.
4. HACIYEV, T. İ.UZAQ SƏFƏRLƏR KAPİTANI // ƏDƏBİYYAT.–2008, 6 İYUN. –S.3.
5. HÜSEYNOV, İ.M. SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ, [3 CİLDDƏ] / İ.HÜSEYNOV. – BAKI: AZƏRNƏŞR, – C.1.– 1988.– 416 S.

STORY "MILL" BY M. SULEYMANLI

M.SÜLEYMANLININ "DƏYİRMAN" POVESTİ

GÜNEL HÜMMƏTOVA (PƏNIYEVA) SALEH

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.dok., Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Xülasə

Yeni dövr Azərbaycan nəsrinin ardıcıl mübarizə apardığı mənəvi qüsurlardan biri, bəlkə də birincisi meşşanlıq təzahürləridir ki, bu da klassik dövrün ənənəvi ardıcıllığıdır. Lakin bu ardıcıllıq özünə bəzi yeni prinsiplər əlavə edərək öz novatorluğu ilə seçilir. Beləki, maddi cəhətdən heç bir sıxıntı çəkməyən klassik meşşanların mənəviyyatında boşluq və havasızlıq hakimdir. Onlar müəyyən silkə və təbəqəyə aid olan insanlardır. Lakin, bu dövrki meşşanlar bundan fərqli olaraq, ziyalı da, fəhlə də, kəndli də, fabrik direktoru da ola bilər. Müasir nəsrimizdə klassik-köhnə meşşanlıq özünü daha çox meşşanlığın görünən, yəni zahiri cəhətlərində göstərir. Maddi toxluq, qızıla, var-dövlətə hərislik, firavan həyat, harınlıq bu meşşanlığın görünən cəhətini ifadə edir. Bu mövzuda yazılan nəsr nümunələrinə M.Süleymanlının "Dəyirman", "Duzsuzluq" povesti, Elçinin "Poçt şöbəsində xəyal" dramatik povesti və s. bu kimi nasirlərin nəsr əsərlərini göstərmək olar.

M.Süleymanlı "Dəyirman" povestindəki dəyirmanı yuxarı və aşağı hissələrə bölür, insanları da vəzifələrinə görə mərtəbələrə bölür. Bu bölgü getdikdən sonra kimin harda dəyirmanın aşağı, yoxsa yuxarı hissəsində oturmasını təyin edir. Yuxarı təbəqənin nümayəndələri –ticarət şöbəsinin müdiri kimi pullu adamlar dəyirmanın yuxarı başında əyləşə bilərlər. Aşağıda isə nisbətən az pulu olanlar – yuxarıdakıları əyləndirənlər otura bilərdilər. Onlar hər gün yaxud həftədə bir neçə dəfə dəyirmana gəlir, yeyir, içir, kef çəkirlər. Eyni hadisə sabah da, birigün də davam edir. Arada Temir müəllim adətindən əl çəkir, naxırçı Gülü isə araqdan zəhərlənib ölür. Lakin buna baxmayaraq dəyirman bir maqnit kimi hanını özünə cəlb edir, gəlməyən bircə Sarı Qasım idi, onu da gətirirdilər. Demək olar ki, bütün kənd bu kicik dəyirmanda əks oluna bilir. Əlbəttə, bu şərtilik daxilində müəllifiin oxucuda müəyyən qəzəb hissi oyadır. Ayılma, oyanma, şüurlu dərketmə prosesi başlananda artıq povest sona yetir. Dəyirmanın içi bizdə nifrət oyadır, lakin M.Süleymanlı təkçə dəyirmanın içini təsvir edir, çölü isə içiylə eyniləşdirilir. Bu eyniləşmə povestin estetik dəyərini, içtimai sambalını azaldır. Dəyirmandan kənarda işıqcı Vəlidir ki, o da özünün dediyinə görə üç gün əvvəl içkini tərgidib, Sarı Qasım dəyirmana getməsə də, əslində ordakılardan fərqlənmir, təsadüfü deyildir ki, gec-tez o da dəyirmana ayaq açır, kolxoz sədri kimdirsə, yəqin o da yuxarıda əyləşən tiçarət şöbəsinin müdirinə bənzəyir, bu adam naxırçı Gülünün dəyirmana gəlməsinə səbəb olur. Dəyirmanın çölünü həm də anaların, qadınların nalələri tutub. Bu mənada qatı, tünd boyalar həddindən çoxdur, təsvir olunan mənfilik olduğundan güclü nəzərə çarpır.

Biz bu povestin janrını müəyyənləşdirmək istəsək şərti də olsa, müəyyən mənada satirik povest də adlandıra bilərik. Burada ifşa hədəfi məlumdur – cəmiyyətimizə yad olan antipodlar, mənəvi parazitlər, hətta povestdə mənfi qüvvələrin yüksək həddə qaldırılması ifrat dərəcəyə çatır. Bu özünü ayrı-ayrı təsvirlərdə də göstərir. Mənfiliyin təkzibində müəllifin istifadə etdiyi bu üsul əsərdə ifşa pafosunu daha da qüvvətləndirir. Janr xüsusiyyətlərinə görə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz - satirik povestin ona görə tələblərinə tam olaraq cavab vermir ki, satirik əsərə xas

olan gülüş burda kinayəli və sərt qəzəblə əvəz olunmuşdur. İfşa və gülüş hədəfi olan tiplər isə gülüşdən daha çox qəzəb hissi oyadırlar. Dəyirmana gələn ikinci tip adamlar isə (Temir müəllim, naxırçı Gülü və başqaları) mənəvi cəhətdən passiv, iradəsiz, təsir altına düşən, başqalaşan, öz təbii keyfiyyətlərini itirməyə başlayan şəxslərdi. Əgər birincilər – pullular, el malını talan edənlər yediklərini qusurlarsa, ikincilər – başqalaşanlar, öz içlərini yeyir, qan qusurlar (naxırçı Gülü).. Nətcə isə o qədər də fərəhli deyil. Yalnız Temir müəllimdə şüurlu şəkildə özünüdərketmə baş verir.

Müəllif bu adamların bədbəxtliyinə sonsuz təəssüf və rəğbət hissi oyatmağa çalışır, onların taleyində faciəvi mamontlər nəzərə çarpdırılır. Əlbəttə, povestdə bədbəxtliyin səbəbləri kifayət qədər açılmır, bu mənada yalnız nətiçə oxucuya çatdırılır.

Açar sözlər: nəsr, povest, təsvir, qəhrəman

Summary

One of the moral defects, perhaps the first one, with which the Azerbaijani prose of the new era is constantly fighting, is the manifestations of mischievousness, which is a traditional sequence of the classical period. But this sequence stands out for its innovation by adding some new principles to itself. Thus, emptiness and lack of air prevails in the spirituality of classical meshshans, who do not suffer from any financial hardships. They are people belonging to a certain caste and class. However, the meshshans of this period can be intellectuals, workers, peasants, and factory directors. In our modern prose, classic-old meshshanism manifests itself mostly in the visible, that is, external aspects of meshshanism. Material satiety, greed for gold and wealth, prosperous life, and greed express the visible aspect of this tyranny. Prose examples written on this topic include M. Suleymanli's "Mill", "Saltness", Elchi's "Ghost in the Post Office" dramatic story, etc. prose works of such prose writers can be shown.

M. Suleymanli divides the mill in the story "Mill" into upper and lower parts, and divides people into floors according to their duties. After this division, it determines who sits at the bottom or top of the mill. Representatives of the upper class - paid people such as the head of the trade department - can sit at the top of the mill. Those who had relatively little money - those who entertained those above - could sit below. They come to the mill every day or several times a week, eat, drink and have fun. The same event continues tomorrow and the day after. In the meantime, the teacher Temir gives up his habit, and the cook Gulu dies of vodka poisoning. But despite this, the mill attracted the inn like a magnet, the only one who didn't come was Sari Gasim, who was also brought. Almost the whole village can be reflected in this small mill. Of course, within this convention, the author arouses a certain feeling of anger in the reader. When the process of awakening, awakening, conscious understanding begins, the story ends. The inside of the mill arouses hatred in us, but M. Süleymanli describes the inside of the mill, and the outside is identified with the inside. This identification reduces the aesthetic value of the narrative, the social sambal. Outside the mill, the lightman is Vali, who, according to himself, gave up drinking three days ago, although Sari Gasim does not go to the mill, he is actually no different from the people there, it is no coincidence that sooner or later he also steps into the mill, whoever is the chairman of the kolkhoz, he is probably the businessman who sits above looks like the head of his department, this person causes the grocer Gülu to come to the mill. The outside of the mill was also filled with the moans of mothers and women. In this sense, solid, dark colors are too much, the depicted negativity is strongly noticeable.

If we want to define the genre of this narrative, we can call it a satirical narrative in a certain sense. Here the target of exposure is known - antipodes alien to our society, spiritual parasites, even the elevation of negative forces in the narrative reaches an extreme level. This is also shown in individual images. This method used by the author in refuting negativity strengthens

the pathos of exposure in the work. According to the characteristics of the genre, it does not fully meet the requirements of the above-mentioned satirical narrative, because the laughter characteristic of a satirical work is replaced by sarcastic and harsh anger. Exposed and laughing types, on the other hand, arouse feelings of anger more than laughter. The second type of people who came to the mill (teacher Temir, nakhirçi Gülü and others) were morally passive, unwilling, influenced, changed, and began to lose their natural qualities. If the first ones - those who have money, those who loot people's property, vomit what they eat, the second ones - those who have changed, eat their own insides and vomit blood (Nakhirchi Gulu).. But Netja is not so happy. Self-awareness occurs only in teacher Temir.

The author tries to evoke a sense of infinite pity and sympathy for the misfortune of these people, the tragic mammoths are noticeable in their fate. Of course, the causes of unhappiness are not revealed enough in the story, in this sense only the result is conveyed to the reader.

Keywords: prose, narrative, description, hero

RƏQƏMSAL ƏSRDƏ LINQVISTIK YANAŞMA

Dos., f.ü.f.d VAQİF İSRAFİLOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Özet

Artan hesablama gücünə və böyük həcmdə məlumatlara çıxışa əsaslanan dərin öyrənmə neyron şəbəkələri kimi yeni yanaşmaların ortaya çıxması HLT-ni dil maneələrini aradan qaldırmaq üçün əlverişli həll yoluna çevirir. Yüksək keyfiyyətli tərcümə və real vaxt rejimində nitqin tanınması xidmətlərinin əlçatanlığının artması bizneslər və hökumətlər üçün öz xidmətlərini, məzmununu və dəstəyi istənilən dildə təqdim etmək imkanından yararlanmaq üçün alətlər yaradır. HLT-dəki təkmilləşdirmələr, ilk növbədə, getdikcə daha böyük və daha dəqiq tənzimlənmiş linqvistik məlumat və resurslara daxil olmaq və onları dəstəkləmək qabiliyyətinə əsaslanır. Məlumata çıxışın olmaması HLT-nin texnoloji inkişafına mane olur. Onun əldə edilməsi və istifadəsi sənaye ilə bu məlumatları yaradan, sahib olan, ehtiyac duyan və istifadə edən müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıqdan asılıdır. Beləliklə, sənaye və məlumat sahibləri arasında sıx əməkdaşlıq zərurətə çevrilir. Bundan əlavə, bu cür məlumatların istifadəsinin tənzimlənməsi daha açıq olmalıdır və əsas dil resursları (annotasiya edilmiş korpuslar, leksikonlar və ontologiyalar) qarşılıqlı fəaliyyət göstərməli və açıq mühitdə paylaşılmalıdır.

Avropada azlıqların dilləri (və ya daha az resursu olan dillər) və HLT sektoru üçün xüsusi problemlər Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyasına əsasən, regional və ya azlıqların dilləri rəsmi dildən fərqli dillərdir. Bu dillər ənənəvi olaraq ştatın müəyyən bir ərazisində əyalət əhalisinin qalan hissəsindən sayca kiçik bir qrup təşkil edən vətəndaşlar tərəfindən istifadə olunur. Ona görə də bu dillər tərifinə görə rəsmi dillərə müxalifdirlər. Düzdür, ümumiyyətlə, azlıqların dilləri rəsmi dillərlə müqayisədə yayılma və dəstək baxımından əlverişsiz vəziyyətdədirlər. Belə dilləri daha kiçik və ya azlıq dilləri adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Onlar üçün dil texnologiyalarından, alətlərdən və resurslardan ən çox faydalananlar ümumiyyətlə azdır və bəzi hallarda faktiki olaraq mövcud deyildir. Əslində, ingilis dili ilə digər rəsmi, ortaq rəsmi və ya qeyri-rəsmi Aİ dilləri arasında genişlənən texnoloji uçurum var ki, bunlardan bəziləri ola bilər. artıq rəqəmsal yox olmaq ərəfəsindədir.

Bu texnologiya boşluğunu aradan qaldırmaq üçün siyasət ingilis dilindən başqa Avropa dilləri, xüsusən də daha kiçik və daha az resurslu dillər üçün texnologiyanın inkişafının təşviqinə diqqət yetirməlidir və bununla da rəqəmsal vasitələrlə dilin qorunmasını təşviq etməlidir. Avropa dil mühəndisliyi və texnologiyası sahəsində güclü tədqiqat bazasına malikdir və yenilikçi iştirakçıların çatışmazlığı mümkünsüzdü.

Ən çox danışılan altı dil (ingilis, alman, fransız, italyan, ispan və polyak) daxil olmaqla çoxdilli ssenariyə keçmək vəziyyəti yaxşılaşdıracaq, lakin yenə də Avropa əhalisinin 15%-ni geridə qoyacaq. 11 Avropa ölkəsində (Finlandiya, Yunanıstan, Estoniya, Litva, Slovakiya, Çexiya, Latviya, Rumıniya, Bolqarıstan, Portuqaliya və Macarıstan) əhalinin yarıdan çoxu bu dillərin heç birindən istifadə edərək yaxşı ünsiyyət qura bilməyəcək. Üstəlik, çoxdilli siyasətin təşviqi nəinki daha kiçik və azlıqların dillərində danışanlara qarşı ədalətsizlikdir, həm də daha az təhsilli və yaşlı əhalini geridə qoyaraq dərin rəqəmsal uçurum yaradacaq.

Sosiodemoqrafik amillərlə xarici dil qabiliyyəti arasındakı əlaqəni təhlil edərkən nəticələr göstərir ki, təhsil xarici dil bilikləri ilə ən sıx əlaqəli olan xüsusiyyətdir. Orta hesabla, 19 yaşından sonra formal təhsili tərk etmək ingilis dilini xarici dil kimi danışmaq şansını təxminən 19 dəfə, ən çox yayılmış altı Avropa dilindən birində danışmaq şansını formal təhsili tərk etməklə müqayisədə təxminən doqquz dəfə artırır. 16 yaşından əvvəl isə yaş daha əhəmiyyətlidir, çünki gənclər (30 yaşdan aşağı) yaşlı insanlarla müqayisədə ingilis dilində xarici dil kimi orta hesabla beş dəfə, ən çox yayılmış altı dildən birini isə dörd dəfə daha çox danışırlar. Sosial statusun təsiri vacib olsa da, təhsildən daha az təsir göstərir (yüksək sosial status xarici dildə danışmaq şansını aşağı sosial statusdan təxminən üç dəfə artırır). Beləliklə, bir neçə seçilmiş dilə əsaslanan dil siyasəti dərin dil bölgüsü yaradacaqdır. Dil maneələrinin Aİ-də mobillik üçün bu qədər vacib olduğunu qismən izah edə bilən səbəblərdən biri təyinat ölkəsində Aİ miqrantının dilində göstərilən dövlət xidmətlərinin olmamasıdır.

Açar sözlər: linqvistik yanaşma, rəqəmsal inqilab, çoxdillilik, dil fərqləri

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.Georg Rehm. Endi Way. A Strategy Agenda for digital language equality, Dublin 2023, 412 s.

2. Sarah E.Hercula , Fostering Linguistic Equality, New York, 2020, 224 s.

3.Daniel Dinkelman, Sociolinguistics in the digital era, USA, 2024, 250 s.

4. Penelope Gardner-Chloros, Language Selection and Switching in Strasbourg, North Las Vegas,1991, 229 s.

PROMINENT SCIENCE AND EDUCATION DEVOTION FIRIDUN BEY KOCHLI
GÖRKƏMLİ ELM VƏ TƏHSİL FƏDAİSİ FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

MƏNSURƏ QARDAŞXAN QIZI İSMAYILOVA

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində xüsusi mərhələdir. Ümumiyyətlə, bu dövr ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində milli oyanışın aprıcılığı ilə səciyyələnir. Firidun bəy Köçərli də həmin mədəni hərəkatın möhtəşəmliyində günəş kimi parlamış və pedaqoji fikir tariximizə bir nümunə olaraq əvəzsiz töhfələr vermiş şəxsiyyətlərdəndir. Qori müəllimlər seminariyasını bitirən ədib bütün ömrü boyu müəllimlik fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmiş, elmin, təhsilin, mədəniyyətin çiçəklənməsinə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Pedaqqoji fəaliyyətinin İrəvan dövrü, Qori mərhələsi, Qazax müəllimlər seminariyasındakı gördüyü böyük işlər bu gün də örnəkdir və sistemli təhlillər üçün əsaslı material verir.

A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı ilə başlayan maarifçilik hərəkatı XIX əsrdə M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin, A.O.Çernyayevskinin C.Ünsizadənin, S.Vəlibəyovun, R.Əfəndiyevin, M.Mahmudbəyovun, A.Şaiqin, S.M.Qənizadənin və digərlərinin gərəkli, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə diqqət önünə gəlir. Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli də məhz bu böyük ziyalılar nəslinin layiqli nümayəndəsi kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində gərəkli işləri ilə şərəfli tarix yazmışdır. "Tarixi-müqəddəs"(Mahmud Əfəndizadə və Firidun bəy Köçərli tərəfindən tərtib edilib), "Tatar komediyaları", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", "Balalara hədiyyə", "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı","Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" bütün mahiyyəti ilə gəlinən yolun zənginliyini diqqət önünə gətirir.

Açar sözlər: F.Köçərli, Qori, Qazax, İrəvan, müəllimlər seminariyası, "Balalara hədiyyə", məktəb və s.

Summary: The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is a special stage in the history of pedagogical thought of Azerbaijan. In general, this period is characterized by the national awakening in all spheres of literary-cultural, social-political life. Firidun Bey Kocharli is one of the personalities who shined in the greatness of that cultural movement and made invaluable contributions as an example to our history of pedagogical ideas. Adib, who graduated from the Gori teachers' seminary, became an example through his teaching activities throughout his life, contributed to the prosperity of science, education, and culture. The Yerevan era, the Gori stage, and the great works he did in the Kazakh teachers' seminary are examples of his pedagogical activity even today.

The enlightenment movement that started with A. Bakikhanov, M. Sh. Vazeh, I. Gutgashinli in the 19th century, followed by M. F. Akhundov, H. Zardabi, S. A. Shirvani, A. O. Chernyaevsky, J. Unsizade, S. Valibeyov, R. Efendiyev, M. Mahmudbeyov, It comes to the fore with the necessary and purposeful activities of A. Shaigin, S.M. Ganizade and others. Firidun Bey Ahmed Agha Oghlu Kocherli, as a worthy representative of this generation of great

intellectuals, wrote an honorable history with his necessary works at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Keywords: F. Kocherli, Gori, Gazakh, Yerevan, teachers' seminary, "Gift to children", school, etc.

Giriş. Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni mühitinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Firidun bəy Köçərlidir. Zəngin və ensiklopedik dünyagörüşü ilə böyük ideallara köklənən ədib bütün səviyyələrdə əməli və elmi fəaliyyəti ilə örnək olacaq mücahidlərdəndir. "Əsrimizin ilk rübündə realist bədii nəsr, dramaturgiya, inqilabi satira və pyblisistika sahəsində C.Məmmədquluzadənin, yeni şeir sahəsində M.Ə.Sabirin, musiqi mədəniyyəti cəbhəsində Ü.Hacıbəyovun gördüyü iş ədəbiyyatşünaslıq elmində Firidun bəy Köçərlinin üzərinə düşmüşdür" **(Cəlal, 1982: s. 412).** Buraya əlavə olunmalı mühüm bir istiqamət də vardır və bu da F.Köçərlinin Azərbaycan pedaqoji fikrinin tarixində oynadığı rolla bağlı məsələdir. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa gətirilməsi və Qazax müəllimlər seminariyasının pedaqoji fikir tariximizdə oynadığı funksional rolun özülü F.Köçərli tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi ətrafında təhlillər aparan prof. Ə.Şərif yazır: "Çar Rusiyasının heç bir təhsil ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycana mədəniyyət xadimi verməmişdir" **(Nəzirli, 2018: s. 14).** Doğrudan da, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə diqqət yetirdikdə Qori müəllimlər seminariyasının yeri əlahiddəliklə görünür. Onun formalaşdırdığı təsəvvür müqayisəli yanaşmalarda müxtəlif müstəvilərdə təhlilləri zəruri edir.

Azərbaycan məktəb tarixini və F.Köçərli. Azərbaycan məktəb tarixini təhlil edən ziyalılar çox doğru olaraq vurğulayırlar ki, "müəllim məktəbin canı və içində olduğu millətin çırağı məqamındadır". Firidun bəy öz məqamı və gördüyü işləri ilə xalqın məktəb tarixində bu funksiyanı yerinə yetirmişdir. Qori Müəllimlər seminariyasını bitirən ədib (1885) İrəvan gimnaziyasında müəllimlik fəaliyyətinə başlayır və orada şəriət və türk dili dərslərini deyir. Mirzə Məhəmməd Qəmərli, Mirzə Kazım Mətlə, Məşədi İsmayıl Bəzmi, Fars Abbas və s. kimi simalarla əlaqələri sonrakı dövr üçün uğurlu başlanğıc olub. Hətta özü də vurğulayırdı ki, "şəhri İrəvan keçmişdə mərkəzi üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müxtəhidlər yetiribsə də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshabı varsa da, onların ədəbi avama nisbətən çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərdən məşhuru Məşhədi İsmayıl Hacı Kərimzadə "Bəzmi təxəllüsüdür"**(Köçərli, 1981: s. 203)**. Burada diqqətçəkici tərəf, Məşədi İsmayıl Bəzminin yeni tipli məktəblərə və tədris üsullara meyillənməsidir. F.Köçərli bu sırada onun əlifba hazırlamasını və yaradıcı pedaqoji fəaliyyətini diqqət önünə gətirir.

İrəvan pedaqoji mühitindəki fəaliyyəti F.Köçərlinin sonrakı dönəmləri üçün bir başlanğıc funksiyasını yerinə yetirmişdir. On il İrəvan gimnaziyasında çalışan ədib Qori müəllimlər seminariyasına(tatar şöbəsi) Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. İyirmi üç il orada çalışan (1895-1918) F.Köçərli təkcə müəllimlik fəaliyyəti ilə işlərini bitmiş hesab etmir, mətbuat səhifələrində uğurlu məqalələri, tərcümələri, araşdırmaları, toplayıcılıq fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilir. Uşaqlar üçün oxu kitabı kimi tərtib etdiyi "Balalara hədiyyə"(1912) bu gün də yaddaşlara izini qoymuş ədəbi abidələrdəndir.

Fəaliyyət göstərdiyi seminariyada ana dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir, mənsəb və səlahiyyət sahiblərinin diqqətini bura yönəltməyə çalışır. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin olunması (1917) onun bu məsəhədəki fəaliyyətinə əlavə imkanlar qazandırır. Tatar şöbəsinin Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülməsi məsələsini qaldırır 1894-cü ildən başlayan bu təşəbbüs Azərbaycan Demokratik Cimhuriyyəti

yaranması ilə həllini tapır və Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının razılığı ilə şöbənin Qazağa köçürülməsi reallaşır. Seminariyanın açılışı 17 sentyabr 1918-ci ildə olur. Bugünkü məktəb tarixi əldə etdiyi uğurlar üçün ilk növbədə həmin seminariyaya borcludur. Məktəbin nəzdində yaradılan uşaq evi, yaşlılar üçün savad kursu, qaçqınlara yardım fondu F.Köçərlinin sistemli fəaliyyətinin uğurlu göstəriciləridir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fikrinin inkişafında xüsusi mərhələdir. Onun reallaşdırdığı təsəvvür, müəyyənləşdirdiyi sistem bütün aspektləri ilə problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, T.Bayraməlibəyov, S.S.Axundov, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və s. kimi böyük şəxsiyyətlərin yetişdiyi mühit mahiyyəti ilə Qori müəllimlər seminariyasının əzəmətini faktlaşdırır. F.Köçərli də həmin mühitin qüdrətli nümayəndələrindən olub xalq və millət mücahidi kimi böyük ideallara köklənmişdir. Zaqafqaziyada ilk pedaqoji elmlər doktoru Ə.Seyidov vurğulayır ki, "Firidun bəy Köçərli böyük pedaqoqdur. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazaxa köçürməklə xalqımızın maariflənməsində əvəzsiz əməyi olan şəxsiyyətdir. Firidun bəy sadəcə praktik müəllim deyildir. O, tədqiqatçı alim, ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi-pedaqoq və yüksək mədəniyyətli humanist, ziyalı idi" **(Nəzirli, 2018: s.487).**"Balalara hədiyyə", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" əsərləri, dövrün ziyalılarına olan müraciət-məktubları, xalq ədəbiyyatının toplanması sahəsindəki gərəkli addımları və s. görkəmli maarifçi F.Köçərlinin fəaliyyətinin çöxşaxəliliyini səciyyələndirir. Bugünkü pedaqoji fikir, ədəbiyyat tarixindəki əldə olunan zəngin təcrübə və folklorşünaslıq sahəsindəki gərəkli işlər bütün səviyyələrdə F.Köçərlini bir nümunə olaraq diqqət önünə gətirir.

Pedaqoq, maarifçi, ədəbiyyatşünas F.Köçərli.XIX əsrin sonlarından ədəbiyyat tarixi ilə bağlı materialları bir yerə toplayıb ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında oçerklər yazmaq onu daha çox düşündürmüşdür. Təzəcə pedaqoji fəaliyyətə başladığı illərdən bir-birindən maraqlı portret-ocerklər yazması və müxtəlif səpkili mülahizələri bunun göstəricisidir. R.Qənbərqızı bunları diqqət önünə gətirərək vurğulayır ki, "F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid əsərlər yazmaq fikrinə XIX əsrin sonlarında, hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə (1885-1995) düşmüşdü. Elə bu illərdə o axtarışlar apararaq Azərbaycan ədəbiyyatına dair əlinə keçən böyüklü-kiçikli hər cür mətbuu əsəri, əlyazmasını, məlumatı səylə toplamağa, tədqiq edib öyrənməyə çalışmışdır" **(Ruqiyyə, 1978: s.15).**Ümumiyyətlə, Qori müəllimlər seminariyası, İrəvan pedaqoji mühiti onun fəaliyyəti və sistemli araşdırmaları üçün müstəsna rol oynaması ilə diqqət önünə gəlir. E.Sultanov görkəmli maarifçi-pedaqoqun "Balalara hədiyyə" əsəri və gördüyü gərəkli işlərlə bağlı mövqeyini sərgiləyərək vurğulayırdı ki, "bu kitabdan vətən qoxusu, dağların ətri, köçərilərin tüstüsü gəlir". Bu düşüncə bütünlükdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ziyalı mühitinin məzmun-mahiyyətini, apardığı işlərin perspektivlərini diqqət önünə gətirir. "Maarif xadimləri və onların məslək dostları olan müəllimlər daha çox dərslik və dərs vəsaitləri hazırlayır, təlim və tərbiyə işinə böyük qayğı ilə yanaşır, öz ədəbi və ictimai fəaliyyətlərini də bu istiqamətə yönəldirdilər. Onların bədii əsərlərində də daha çox uşaqların həyatından, əxlaq və əhvalından, gələcəyə inamından, arzu-istəklərindən, çətinliklərindən bəhs edilirdi. R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənzəminli, İ.Musabəyov kimi maarifpərvər ziyalı və yazıçıların bu sahədə müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onların ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə pedaqoji fikirləri bilavasitə bir-birini tamamlayırdı. Onlar yeni üsullu məktəb uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, bu məktəbə lazım olan dərs vəsaitlərinin hazırlanması, tədris olunan əsərlərin diqqətlə seçilməsi kimi ən vacib məsələlərdə də böyük fəallıq göstərirdilər" **(Namazov, 2007: s. 104).**Bütün bunlar mühitin ehtiyaclarını ödəməyə və toplumu maarifləndirmə işinin məqsədyönlü aparılmasına bağlanırdı.

"Balalara hədiyyə" və F.Köçərlinin pedaqoji fəaliyyətində, təhlillərində özünü göstərən bütün məsələlər problemlərin həllinə köklənmişdi. Burada təkcə folklor örnəklərini bir araya gətirib kitablaşdırmaq məqsədə çevrilmir, həm də onların uşaqlara mənimsədilməsi prinsip olaraq əsas götürülür. Çünki uşaq oyunları, sanamalar, inamlar, etiqadlar, əfsanə, rəvayət, nağıl örnəkləri uşaqların tərbiyəsi, əxlaq gözəlliyinin aşılanması üçün əsaslı qaynaqdır. "Bu kitabdakı nağıl və hekayələr azərbaycanlıların ata-babadan qalma düzgü və tapmacaları, misal və nəğmələri "bizi keçmişimizlə aşina edir, bizi kəndimizə tanıtdırır və keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyandırır" **("İqbal", 1913: s.2).** XX əsrin ilk onilliyi Azərbaycan pedaqoji fikrinin tarixində xüsusi canlanma, yenilik, axtarış və tapıntılarla müəyyənləşir.

F.Köçərli pedaqoq, maarifçi, ədəbiyyatşünas kimi çoxyönlü fəaliyyəti ilə ədəbi-mədəni mühit üçün örnək idi. Bir növ əqidə və məslək yoldaşları ilə birgə böyük ideallara köklənmişdi. "Müsəlman müəllimlərinin hikməti" (1903), "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (1903), "Mirzə Fətəli Axundov" (1910), "Balalara hədiyyə" (1912) və s. əsərləri məzmun və mündəricəsi ilə ciddi təsəvvür formalaşdırır. "Balalara hədiyyə"nin müqəddiməsində "Mühərririn ifadeyi-məramı" adlı yazı vermişdir. Xalqın zəngin xəzinəsi adı ilə vurğuladığı örnəklər əsrlərin çox-çox dərinliklərindən yaddaşlarda yaşayan örnəklər kimi qiymətləndirilir və vurğulanır ki, "o, zaman keçdikcə unudulan xalq bayatılarını, nağıllar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözlərini ən zəngin xəzinə hesab edir, gənc nəslin tərbiyəsində folklorun müstəsna xeyri olduğunu göstərirdi. O öz xalqının şifahi ədəbiyyat nümunələrini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayan, nəsildən-nəsilə, zamandan-zamana ötürən qonşu xalqları nümunə göstərərək yazırdı: "O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətənini və dilini sevir - bu qisim əsərləri kəmali-şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrənmək ilə başlayır" **(Cəlal, 1982: s. 419).**F.Köçərlinin bu qənaətləri H.Zərdabinin "Əkinçi" qəzetindəki çağırışlarının davamı və onun həyata keçirilməsinin konret örnəyi kimi görünür.

"Qaranlıqda qalanlarımız", "Məişətimizə dair", "Dünyada bəla nədən törəyir", "Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz", "Sabir haqqında", "Vəfati-şair", "Ədəbiyyatımıza dair məktub", "Ana dili" və s. məqalələri görkəmli pedaqoq-ədəbiyyatşünasın mühitin problemlərini aradan qaldırmağa yönəlik fəaliyyətinin göstəricisidir. Məsələn, "Ədəbiyyatımıza dair məktub"da zəngin folklor yaddaşından gələnlərə həssaslıq göstərərək yazır: "Gözəl nəsihətlər, hikmətamiz hekayələr vətənə məhəbbət, millətə xidmət, təvarixdən şayani-diqqət əhval və rəvayətlər, dostluqda sədaqət, əhdə vəfa etmək və bunlar misilli min cür uca fikirlər və müqəddəs hisslər" şairləri məşğul etsə daha yaxşı olar" **(Cəlal, 1982: s. 421).** Ümumiyyətlə, F.Köçərli fəaliyyətinin əsasında onun müəllimliyi və bütün olanlara bu kontekstdən yanaşması dayanır. Qadın azadlığı sahəsindəki qənaətləri, qızların və bütünlükdə uşaqların oxuması sahəsində olan mülahizələri, xalqın gələcəyi naminə vətənpərvər gəncliyin formalaşdırılması və s. baxımından olan qənaətləri reallığa hesablanmışdır. "Ana dili" məqaləsində ədibin qaldırdığı fikirlər bir növ H.Zərdabinin, Ü.Hacıbəyovun, H.Zeynallının, S.Hüseynin, M.Ə.Rəsulzadənin, M.Şahtaxtlının, C.Məmmədquluzadənin, A.Səhhətin və başqalarının fikir və mülahizələrinin davamı kimi görünür. Görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas vurğulayır ki, "hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ana südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sevdiyi kimi, ana dilini də sevir"**(Cəlal, 1982: s. 421).**F.Köçərlinin dil, məktəb, dərslik, maarif mücadiləsinin mahiyyəti xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə və özünüdərkinə xidmət edirdi.

Böyük türkçü, ictimai xadim, əvəzsiz ziyalı İsmayıl bəy Qaspralı yazırdı ki, "türk yurdunun ən şiddətli ehtiyacı məktəb və maarifdir. Türk yurdunun gələcəyi məktəb və maariflə bağlıdır. Hakim bir millətin məhkum düşməsi, məhkum bir millətin yox olması məktəbsizlikdən irəli

gəlir". XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin ziyalı mühiti bütünlükdə bunu dərk etməklə böyük mücadiləyə başlamışlar və bu sahədə az bir zaman içərisində ciddi uğurlar qazanmışlar. M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Ünsizadə, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, F.Köçərli məhz bu ideyalar üzərində köklənməklə elm, təhsil, maarif işində gərəkli addım atmaları ilə sonrakı dönəmlər üçün nümunəyə çevrildilər. Ayrı-ayrı bölgələrdə maarif və təhsil məşəlini yandırmaq yolunu tutdular.

F.Köçərli seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi (1885-1895), Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi (1895-1910) işləmişdir. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsində müvəqqəti təlimatçı kimi fəaliyyəti (29 mart 1910-cu ildən) və bu sahədə əldə etdiyi təcrübə bütünlükdə elm və maarifin çiçəklənməsinə yönlənmişdi. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində F.Köçərlinin fəaliyyəti bütün səviyyələrdə örnək olma səciyyəsi daşıyır. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa gətirilməsi (1918-ci il iyun ayı) və öz xərcinə bu işlərin məsuliyyətini üzərinə götürməsi fədakarlıq nümunəsidir.

Qori müəllimlər seminariyasının məzunlarının xatirələri, eləcə də F.Köçərlinin onlara məktubları, digər müasirləri ilə yazışmaları maarifpərvər ziyalının fəaliyyətinin, apardığı mücadilənin məqsəd və məramını aydınlaşdırır. Məsələn, Xəlil bəy Hacılarov xatirələrində yazır: "Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasımov qəzetlərə tez-tez məqalələr göndərib çap etdirərdi. Tələbələrimizdən Ələkbər Abbasov (Qərib) yazdıqları məqalələri Bakı qəzetlərində çap edilmiş görərdi. Tələbələrdən Əfəndizadə Rəcəb Qoridə oxuduğu zaman bir çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Firidun bəy Köçərli bizə Azərbaycan ədəbiyyatının nə qədər zəngin və qiymətli olduğunu öyrətdi, bizi ana dilində savada alışdırdı. Mətbuat və nəşriyyat aləmi ilə tanış etdi. Qori şəhərinə gəldiyimiz zaman bizim çoxumuz, xüsusilə mən özüm azərbaycanca savadsız idik. Qısa müddət ərzində Firidun bəy bizi savadlı elədi. Hətta bizi məqalələr yazmağa, yazdığımız məqalələri Bakı qəzetlərində çap etdirməyə kömək etdi"**(Nəzirli, 2018: s. 369).**Göründüyü kimi, görkəmli ədib bir ziyalı olaraq dərs dediyi tələbələrə təkcə elmi və onun sirlərini öyrətməklə kifayətlənməmiş, həm də onlara bir həyat, insanlıq dərsi keçmişdir. Bunlar F.Köçərlinin məktublarında da görünür. Məsələn, Rəcəb Əfəndizadəyə yazdığı məktubdan F.Köçərliyazır: "Mehribanım Rəcəb! Nə üçün qəzetlərdə əhval yazmırsan? Mümkün olsa "Yeni iqbal"a hekayələrindən göndər, dərc olsun. İstəyirsən, mən Üzeyirə yazım sənin barəndə və o sənə məxsusi təklif eləsin yazmağa" **(Nəzirli,2018: s. 371).**Bütün bunlar ədibinmühit yaratma bacarığını,münasibət və davranışlarının məqsəd və məramını, dərs dediyi tələbələrinin sonrakı taleyində oynadığı funksional mənzərəni aydınlaşdırır.

Nəticə. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində F.Köçərli görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas, folklorçu, mühərrir, ictimai xadim kimi müstəsna rolu ilə diqqət önünə gəlir. İrəvandakı pedaqoji fəaliyyəti, Qori müəllimlər seminariyasındakı gördüyü əvəzsiz işlər, Qazax müəllimlər seminariyası ədibin pedaqoji fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu zəngin fəaliyyətin digər tərəfində "Müsəlman müəllimlərinin himməti" (1903), "Müsəlmanlar üçün kitab nəşri haqqında" ("Tərəqqi" qəzeti, 1909), A.Şaiqə yazdığı tarixi məktub (26 may 1911-ci il), "Ana dili" (1913) və s. məqalələri, eləcə də "Balalara hədiyyə" (1912) toplama işləri danaynır. Məsələn, A.Şaiqə yazdığı məktub mühitin problemlərinə diqqəti yönəltmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Göndərdiyiniz kitabçalar yetişdi və məni artıq dərəcədə xoşhal etdi. Bu qisim sadə dildə yazılmış və məalı öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenicə başlayır meydana gəlməyə. Ona binaən xırdaca uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr asan və sadə olsa, nə qədər açıq dildə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər mənzurda olan mətləblər artıq dərəcədə hasilə gəlib yaxşı meyvələr gətirər" **(Şaiq. 1978:s. 403).** Bütün bunlar dövrün yaşanan problemlərinə həssaslığı və onun aradan

qaldırılması məsələsinin vacibliyini diqqət önünə gətirir. Böyük ideallarla yaşayan F.Köçərlinin indi anadan olmasının yüz altmış ili tamam olur və xalqın yaddaşında gərəkli işləri ilə əvəzsiz təsəvvür formalaşdırmış bu ədib, heç şübhəsiz, bundan sonra da neçə yüz altmış illər boyu xatırlanacaq və örnək kimi nümunəyə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, s. 421).

2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.

3. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.

4. "İqbal" qəzeti, 23 may 1913, № 366.

5. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadidən H.K.Sanılıyadək. Bakı: ADPU, 2014, 406 s.

6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı.İki cilddə, I cild. Bakı: Elm, 1978, 596 s.

7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cilddə, II cild. Bakı, Elm, 1981, 596 s.

8. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.

9. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1963, 486 s.

10. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.

11. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444s.

12. Nəzirli Ş. Qoridən gələn qatar.Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 492 s.

13. Ruqiyyə Q. Firidun bəy Köçərli və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1978, s. 8-67.

14. Rüstəmöv F.Pedaqoji oçerklər: sələflərim və müasirlərim. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 344 s.

15. Şaiq A. Əsərləri. 5 cilddə, V c., Bakı: Yazıçı, 1978, 456 s.

ONOMASTIC UNITS AS PEDAGOGICAL AND POETIC TOOLS
ONOMASTİK VAHİDLƏR PEDAQOJİ VƏ POETİK VASİTƏ KİMİ

RƏHİLƏ HÜMMƏTOVA

f.ü.f.d. dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Filologiya fakültəsi
Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası bölümü
ORCİD 0000-0003-2521-6361

XÜLASƏ

Zəngin dil faktlarını, xalqın yaşanmış maddi tarixinin izlərini, yer-yurd, qəbilə, tayfa adlarını özündə qoruyub-saxlayan onomastik vahidlər bədii məqsədin daşıyıcısı kimi də çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onomastik vahidlərin poetik funksiyasından bəhs edilərkən konkret onomastik mənbə olmalı və linqvistik müstəvidə təhlil edilməlidir. Onomastik leksikanın poetik funksiyasının tədqiqində ən dəyərli mənbə, heç şübhəsiz ki, folklor və yazılı ədəbiyyatımız, xüsusən aşıq poeziyasıdır. Məna və məzmun baxımından olduqca zəngin olan onomastik vahidlər hər bir əsərin mövzusu və ideyası ilə əlaqələndirilir, poetik kateqoriya kimi ifadənin estetik siqlətini qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. Lakin xüsusi sözlərin əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi çəkisi olan onomastik vahidlər tədris prosesində çarpaz inteqrativliyin yaradılmasında, ayrı-ayrı fənlər arasında əlaqənin qurulmasında yaxından iştirak edir. Məqalədə müxtəlif əsərlərdən seçilmiş nümunələrdə müşahidə edilən Qarabağ, Qarqar, Muğan, Xaçın, Murov, Şirin, Xosrov, Mehman, Leyli kimi onomastik vahidlərin poetik funksiyasından, inteqrativliyin yaradılmasındakı rolundan söhbət açılmışdır: *Var olsun Qarabağ, əcəb səfadır, Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar.Göyçə qar əlindən zara gəlibdir, Muğan həsrət çəkir, a yağa qar, qar.(A.Ələsgər)*

Bu misralardakı onomastik vahidlərlə fənlərarası inteqrasiya yaratmaq, təhsilalanlara təcnisdə adı çəkilən toponim və hidronimlərin coğrafiyası, dil mənsubiyyəti, leksik-semantik xüsusiyyətləri, etimologiyası, poetik funksiyası haqqında məlumat vermək, tam təsəvvür yaratmaq mümkündür. Bu halda əsərin aşıladığı ideya və məzmun daha aydın şəkildə dərk edilər. Məlum olar ki, Qarabağ–Muğan toponimlərinin, Qarqar–Xaçın hidronimlərinin qarşılaşdırılması bədii məqsədə xidmət göstərir, üslubi mahiyyət kəsb edir. Bədii ifadə vasitələrindən olan təzad məhz onomastik vahidlərlə daha yüksək estetik siqlət qazanmış olur. Etnos əsasında yaranan Qarqar hidronimi həmçinin cinasların yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cinas qafiyələrdən yola çıxaraq dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə əlaqə yaratmaq, sözlərin leksik-semantik qrupları haqqında xatırlatma aparmaq, omonimlər, onların poetik imkanları, kontekstual omonimlik və s. ilə bağlı məlumatları dərinləşdirmək, fikrimizcə, mütləq xarakter daşımalıdır. Həmçinin cinaslar haqqında elmi-nəzəri məlumatlar fonetika bölməsi ilə də inteqrasiyanı zəruri edir. Bu cür çarpaz inteqrasiya fənlər üzrə alınmış nəzəri biliyi artırmaq, möhkəmləndirmək və dərinləşdirmək, təlimin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədinə xidmət edir.

Açar sözlər: onomastik vahidlər, poetik məqsəd, inteqrasiya, üslubi imkan, folklor

Summary

Onomastic units, which contain rich linguistic facts, traces of the people's material history, names of lands, tribes and clans, are also very important as carriers of artistic purpose and stylistic points. When discussing the poetic function of onomastic units, there must be a specific onomastic source and it must be analyzed on a linguistic level. Undoubtedly, the most valuable source in the study of the poetic function of onomastic lexicon is our folklore and written literature, especially ashug poetry. Onomastic units, which are very rich in meaning and content, are associated with the theme and idea of each work, aiming to strengthen the aesthetic character of the expression as a poetic category. However, the significance of special words is not limited to this. Onomastic units, which have a special place in the vocabulary of the language, are closely involved in the creation of cross-integrativeness in the teaching process, in establishing links between different subjects. The article discusses the poetic function of onomastic units such as Karabakh, Gargar, Mugan, Khachin, Murov, Shirin, Khosrov, Mehman, Leyli, and their role in the creation of integrativity.: *Long live Karabakh, it is a wonderful place, The Khachin flows to the head, Gargar to the feet. Goycha was damaged by snow, Mugan is missing for snow, snow. (A. Alasgar)*

It is possible to create interdisciplinary integration with onomastic units in these verses, to inform students about the geography, language affiliation, lexical-semantic features, etymology, poetic function of the toponyms and hydronyms mentioned in the article, to create a complete picture. In this case, the idea and content instilled in the work are more clearly understood. It can be seen that the comparison of Karabakh-Mugan toponyms, Gargar-Khachin hydronyms serves an artistic purpose and has a stylistic essence. Contrast, which is one of the means of artistic expression, acquires a higher aesthetic character with onomastic units. The ethnonym Gargar hydronym is also of special importance in the creation of jinns. To connect with the lexicology department of linguistics based on rhymes, to remind about lexical-semantic groups of words, homonyms, their poetic possibilities, contextual homonymy, etc. In our opinion, it is necessary to deepen the information on Scientific and theoretical information about jinns also makes it necessary to integrate with the phonetics department. Such cross-integration serves the purpose of increasing, strengthening and deepening the theoretical knowledge acquired in the subjects, improving the quality of teaching.

Keywords: onomastic units, poetic purpose, integration, stylistic possibility, folklore

GİRİŞ. Ədəbi dilimizin leksikasının mühüm hissəsini təşkil edən onomastik vahidlərin hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan dilinin və xalqının tarixini, etnogenezini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. A.Qurbanov bu haqda yazırdı: "Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərindən araşdırılması, diqqətli təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiallara elmi mövqedən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir ". (7, s.3)

Zəngin dil faktlarını, yer-yurd, qəbilə, tayfa, çay, dəniz və sairə adlarını özündə qoruyub-saxlayan onomastik vahidlər üslubi funksiyası ilə də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onomastik vahidlərin poetik imkanları araşdırılarkən konkret onomastik mənbə olmalı və bu mənbənin üzərində onların üslubi məqamları linqvistik müstəvidə təhlil edilməlidir. Onomastik leksikanın poetik funksiyasının tədqiqində ən dəyərli mənbə, heç şübhəsiz ki, folklor və yazılı ədəbiyyatımız, həmçinin aşıq poeziyasıdır. Məna və məzmun baxımından olduqca zəngin olan onomastik vahidlər hər bir əsərin mövzusu və ideyası ilə əlaqələndirilir, poetik kateqoriya kimi ifadənin estetik siqlətini qüvvətləndirmək məqsədi daşıyır. Lakin xüsusi sözlərin əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi çəkisi olan onomastik vahidlər tədris

prosesində çarpaz inteqrativliyin yaradılmasında, ayrı-ayrı fənlər arasında əlaqənin qurulmasında yaxından iştirak edir. Məlumdur ki, fənlərin inteqrativ əsaslarla tədrisi müasir dərsə verilən tələblərdən biridir. İnteqrasiya termini təhsildə XX əsrin sonundan daha aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlansa da, əslində onun ifadə etdiyi məzmun həyatın, cəmiyyətin öz içərisində mövcud olmuşdur. "Zaman-zaman diferensial yanaşmalar hissələrə bölünməni, ayrılmaları tənzimlədiyi kimi, inteqrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosiologiyada və pedaqogikada inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Ona görə də pedaqogikada "inteqrasiya", "inteqrativlik", eləcə də "təhsildə inteqrasiya" və sair anlayışlardan istifadə olunmağa başlanılmışdır". (6, serqqapisi.az)

ARAŞDIRMA. Müasir cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər, ölkələrarası iqtisadi-mədəni əlaqələrin formalaşması və möhkəmlənməsi təhsilin inkişafında xüsusi tələblər irəli sürür. Bu tələblərdən biri də əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz kimi, təlimdə inteqrativliyin təmin olunmasıdır. Çoxdandır ki, qloballaşan təhsil sistemində, eləcə də elm sahələrində inteqrasiya, inteqrativlik, təhsildə inteqrasiya, inteqrativ təlim, inteqrativ dərs, inteqrativ fənn və s. ifadələrdən, söz birləşmələrindən daha tez-tez istifadə olunmağa başlanılıb. Müxtəlif dünya dövlətlərinin təhsil sistemlərində genişlənən inteqrasiya, əlaqəli təhsil təlim edilən fənlərin də arasında inteqrasiyanın vacib olmasını şərtləndirir. Fənlərarası inteqrasiyanın düzgün və zamanında qurulması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təminat verir. Fikirlərimizi bir nümunə üzərində əsaslandırmağa çalışaq: Var olsun *Qarabağ*, əcəb səfadır, Başa *Xaçın* axar, ayağa *Qarqar*. *Göyçə* qar əlindən zara gəlibdir, *Muğan* həsrət çəkir, a yağa qar, qar. (A.Ələsgər)

Bu misralardakı onomastik vahidlərlə fənlərarası (tarix, çoğrafiya, dilçilik, ədəbiyyat və s.) inteqrasiya yaratmaq, təhsilalanlara təcnisdə adı çəkilən toponim və hidronimlərin coğrafiyası, dil mənsubiyyəti, leksik-semantik xüsusiyyətləri, etimologiyası, poetik funksiyası və s. haqqında məlumat vermək, bu coğrafi məkanlar – toponimlər, hidronimlər barədə tam təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Qarabağ – Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Qarabağ adı mənbələrdə XII əsrlərdən çəkilməyə başlanılır. Ən qədim insan məskəni – Azıx mağarası da burada tapılıb. Qarabağ toponiminin etimologiyasını, dil mənsubiyyətini tədqiq etmək də olduqca önəmlidir. Təhsilalanlar bu sözün mənşəyini araşdırmaqla qədim türk etnosları haqqında da kifayət qədər məlumat ala bilərlər.

Qarqar – Azərbaycanda çay, uzunluğu 115 kilometr, hövzəsinin sahəsi 1490 kvadrat kilometrdir. Qarabağ silsiləsinin 2080 metr hündürlüyündən başlanır. Qarqar hidroniminin qədim türk tayfası olan qarqarlarla əlaqədar olduğu haqqında elmi fikirlər mövcuddur. Yunan alimi Strabonun "Coğrafiya" kitabında qarqarların adı çəkilir. Elmi araşdırmalarda "qarqarların türkmənşəli tayfa olduqları, e.ə.VII əsrdə sakların içərisindən gəldikləri, bu etnonimin Dağıstan, Azərbaycan, Şərqi Türkiyə və İranda bir sıra toponimlərin adlarında saxlanması barəsində fikirlər öz əksini tapmışdır".

Misralarda adı çəkilən Xaçın çayın uzunluğu 119 kilometrdir. Qarabağ silsiləsinin 2100 metr hündürlüyündən başlanır, Kəlbəcər, Ağdam, Bərdə ərazilərindən keçir.

Göyçə – Qədim türk-oğuz yurdu olan Göyçə mahalı Göyçə gölü sahilində, Murov dağla Qarabağ vulkanik yaylasının arasında yerləşir. 1923-cü ildən Ermənistana pay verilib.

Muğan – Kür-Araz ovalığının bir hissəsi. Quru çöl iqlimi var. İllik yağıntı 200-300 mm-dir. Göründüyü kimi, misralardakı onomastik vahidlər vasitəsilə tarix, coğrafiya, dilçilik, ədəbiyyat, eləcə də ədəbiyyat nəzəriyyəsi fənləri arasında inteqrasiya yaratmaq mümkündür. Bu halda əsərin aşıladığı ideya və məzmun daha aydın şəkildə dərk edilər. Göyçə – Muğan

toponimlərinin, Qarqar –Xaçın hidronimlərinin qarşılaşdırılması bədii məqsədə xidmət göstərir, üslubi mahiyyət kəsb edir. Bədii ifadə vasitələrindən olan təzad məhz onomastik vahidlərlə daha yüksək estetik siqlət qazanmış olur. Etnos əsasında yaranan Qarqar hidronimi həmçinin cinasların yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cinas qafiyələrdən yola çıxaraq dilçiliyin leksikologiya bölməsi ilə əlaqə yaratmaq, sözlərin leksik-semantik qrupları haqqında xatırlatma aparmaq, omonimlər, onların poetik imkanları,kontekstual omonimlik və s. ilə bağlı məlumatları dərinləşdirmək, fikrimizcə, mütləq xarakter daşımalıdır. Həmçinin cinaslar haqqında elmi-nəzəri məlumatlar fonetika bölməsi ilə də inteqrasiyanı yaratmağa şərait yaradır. Bu cür çarpaz inteqrasiya fənlər üzrə alınmış nəzəri biliyi artırmaq, möhkəmləndirmək və dərinləşdirmək, təlimin keyfiyyətini daha da yüksəltmək məqsədinə xidmət göstərir.

Fənlərası, eləcə də fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması mütləq şəkildə zərurətdən yaranmalı, mövzunun məqsədinə, verilmiş elmi-nəzəri məlumatların dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərməlidir. Əgər təhsilverən folklorun xüsusi qolu olan aşıq poeziyasından söhbət açırsa, nümunələri elə seçməlidir ki, inteqrativliyi yarada bilsin, onomastik vahidlərin köməyi ilə fənlərarası inteqrasiyanı quraraq təhsilalanlarda koqnitivliyi, çevik təfəkkürü inkişaf etdirməyə nail olsun.

Bədii nitqdə yüksək estetik siqlətin, emosional təsirin yaranmasında, şübhəsiz, sözün məcazi mənada işlənməsi, məcazlar sistemi (təşbeh, metafora, epitet, sinekdoxa və s.) üstün mövqedə dayanır. Ancaq bir faktı da danmaq olmaz ki, poetikliyi, emosionallığı yaratmaq üçün obrazlara verilən adların da mühüm əhəmiyyəti var. Ayrı-ayrı əsərlərdəki şəxs adlarının üslubi-funksional imkanları araşdırılarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, obrazlara verilən adlar milli koloritin yaranmasında, əsərin ideya və məzmununun daha möhkəm bağlanmasında xüsusi çəkiyə malik olur. Bədii üslubda obrazlara verilmiş adlar poetik funksiya daşıyır, ifadənin təsir gücünün qüvvətləndirilməsində söz sahibi olur, əsərin ideyasının, mövzusunun, süjet xəttinin açılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir misrası əxlaqi-didaktik məzmunu, fəlsəfi dərinliyi, estetik siqləti ilə seçilən Nizami Gəncəvinin "Xeyir və Şər" əsərində obrazlarına verdiyi adların əmelləri ilə üst-üstə düşdüyünü müşahidə edərək irəli sürdüyümüz mühakimələrə haqq qazandırırıq:Gəncin birinin adı *Xeyir*, birinin adı *Şərdi,* Onlar adları tək işlər görərdi...

N.Gəncəvinin böyük məhəbbətlə yaratdığı bəzi obrazların adlarının (antroponimlərin) semantikasına və poemanın ("Xosrov və Şirin") ideya və məzmununa nə dərəcədə bağlı olduğuna da nəzər yetirək: Cürətdə kişidən heç geri durmur, Böyük olduğundan *Məhinbanudur*.

Məhinbanu hibrid sözdür, iki müstəqil mənalı sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Məhin (ərəb) – böyük, ali, möhtərəm; banu (f) – xanım deməkdir. Tarixdə müxtəlif adlarla (Şamira, Şamiramata) tanınsa da, bu müdrik qadını Nizami Gəncəvi Məhinbanu adlandırır. Əsəri oxuduqca Məhinbanunun bir böyük, bir ana kimi Şirinə öyüd-nəsihət verdiyini, yurduna başçılıq, böyüklük etdiyini, möhtərəm, ali bir xanım olduğunu, bu gözəl keyfiyyətlərinə görə el-obası tərəfindən sevildiyini müşahidə edirik.

N.Gəncəvinin böyük sevgi ilə yaratdığı Şirin sdının mənasını açmağa çalışaq. Şirin Sasani şahənşahı II Xosrovun (Sasanilərin 23-cü şahı) həyat yoldaşı, Sasani məlikəsi idi. Sasani məlikəsinin adının böyük sevgi dastanına – "Xosrov və Şirin" ə gətirilməsi təsadüfi deyil. Bu poema Xosrov Pərvizlə sevgilisi Şirin haqqında qədim bir hekayət əsasında işlənmiş mənzum romandır. Nizami Gəncəvidən əvvəl Ə. Firdovsi "Şahnamə" də Xosrov və Şirindən söz açıb. Lakin Nizami Gəncəvi bu qədim hekayətə yeni, təravətli ab-hava gətirib, Şirin obrazına yeni nəfəs verib. Şirin fars mənşəli söz olub "ağızda şəkər, bal kimi xoş tam verən; dadlı, ləzzətli" mənalarını verir. "Xosrov və Şirin" poeması ilə tanış olan hər bir oxucu müəllifin Azərbaycan gözəlinin qüsursuz obrazını böyük fəxrlə yaratdığını, Şirinin həm zahirən, həm daxilən " şirin, şəkər " olduğunu hiss edir. Adının semantikasından doğan "şəkər, dadlı, ləzzətli" ifadələri

bütün əsər boyu hiss edilir və bu hiss Xosrovun məhəbbətinə, Fərhadın Şirinə olan imkansız eşqinə, bu eşq uğruna dağları çapmasına, çöllərə düşməsinə də haqq qazandırır. N. Gəncəvi Şirinin ölüm səhnəsini təsvir edərkən də böyük heyranlıqla yaratdığı sevimli obrazını Xosrov məclisində yatan şəkərə bənzədir. Şair onun qururunu, cəsarət və etibarını sonsuz ehtiramla, evfuizmlə, təsirli bir dillə vəsf edir: Xosrov məclisində yatan şəkərə, Xoş olsun bu yuxu yüz kərə!...Alqış bu ölümə, əhsən *Şirinə!* Öldürən *Şirinə*, ölən *Şirinə!*

Dahi Nizami Şirin antroponimini üç dəfə təkrar etməklə misraların məzmununu poetik tülə bürüyür, "şəkər" kəlməsinin semantikasına əlavə şirinlik qatır, Azərbaycan gözəlinin nə üçün bu qədər sevildiyinin səbəbini açıqlamağa çalışır. Bu fakt təsdiq edir ki, N.Gəncəvi obrazlara ad verərkən forma ilə məzmunu, əsərin struktur-semantik bütövlüyünü nəzərə almış, obrazların adları ilə əməllərinin assosiativliyini qabartmışdır. Obrazlara verilən adların poetik funksiyası açılmaqla yanaşı, onların dil mənsubiyyətindən də bəhs olunmalı, dilçiliyin leksikologiya bölməsi, lüğət tərkibində alınma sözlər, eləcə də xüsusi sözlərlə (onomastik vahidlər) bağlı əldə edilmiş elmi-nəzəri məlumatlar xatırlanmalı və möhkəmləndirilməlidir.

Bir qədər də şifahi xalq ədəbiyyatında işlənmiş onomastik vahidlərin poetik funksiyasına nəzər yetirək. Şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında, xüsusilə bayatılarda, aşıq poeziyasında müşahidə edilən onomastik vahidlərin linqvistik müstəvidə araşdırılması onların poetik vasitə olaraq istifadə edildiyi mühakiməsini də söyləməyə əsas verir. Folklor ədəbiyyatında onomastik vahidlər çox müxtəlif poetik məqamlarda işlənir. Bu cəhətdən Azərbaycan şifahi ədəbiyyatı, xüsusilə bayatılar zəngin nümunələlərlə doludur. Bayatılarda geniş səpkidə işlənmiş onomastik vahidlər yaşanmış duyğuların gerçəkliyini əks etdirən, daha geniş poetik imkanlar yaradan üslubi vasitə kimi əvəzsizdir. Onu da qeyd edək ki, bayatılarda üstün mövqeyi ilə seçilən onomastik vahidlər dildən hazır şəkildə götürülür. Bayatılarda işlənmiş toponimlər lirik qəhrəmanın yaşadığı coğrafi məkan haqqında dəqiq məlumat verir, təsvir olunan hadisənin baş verdiyi yeri konkretləşdirir; fikrin bədii təsir gücünü qüvvətləndirir; tarixi həqiqətləri unutmağa qoymur; müqayisə məzmunu yaradır, metaforik obraza çevrilərək həmin məzmunu daha da gücləndirir; ucalıq, əzəmət, vüqar və əyilməzlik kimi keyfiyyətlərin rəmzi olaraq verilir; türkdilli tayfa birləşmələrinin bu torpaqlarda əski çağlardan yaşamış olduğunu bildirir; ritm, ahəng yaratmağa, uğurlu qafiyə, eləcə də cinas qafiyə düzümünə xidmət göstərir: Eləmi, *Murov dağa*, Düşübdür qrov dağa. *Məcnunu Leyli* üçün Hu çəkir *Murov dağa*. *(4, s.176)*

Bayatıda adı çəkilən oronim (Murov dağı) Kiçik Qafqaz dağ silsiləsində ən yüksək zirvələrdəndir. Hündürlüyü 3343 metrdən artıqdır. Bayatıda adının keçməsi yalnız qafiyə düzümünə xidmət göstərməsi ilə məhdudlaşmır. Misraların semantik tutumunda, ideyanın çatdırılmasında Murov onomastik vahidinin xüsusi çəkisi vardır. Bayatının ikinci misrasında (Düşübdür qrov dağa) Murovla fonetik tərkibcə uyğunlaşan **qrov** vahidi ilk baxışda adi qafiyə təsiri bağışlayır. Bu, həqiqətən, belədir. Lakin misraların mətnaltı mənası daha dərindir. Sanki **qrov** leksik vahidindəki soyuqluq hələ ömrünün yazında Leylinin həyatının şaxtaya düşəcəyi, sönüb gedəcəyi fikrini bizə təlqin edir. Təbii ki, qrov düşəndə onun altında qalan bitkilər soyuğa dözmür. Deməli, Leylinin taleyi ilə qrov bir-birini tamamlayır. Eləcə də Murovla qrov. Axı Murov deyəndə elə qar yada düşür. Bax beləcə onomastik vahidlərin – oronim və antroponim-lərin bayatının misralarında yaratdığı poetikliyin sehrinə düşürük. Təbii ki, apelyativ sözlərin də poetikliyin ifadəsində rolu az deyil.

Bayatılarda hidronimlərin yüksək estetik siqlət yaratdığı da müşahidə edilən faktlardandır. Folklor ədəbiyyatının lirik növü üzərində aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, Kür və Araz hidronimləri lirik qəhrəmanın hiss və duyğularının tərənnüm obyekti kimi ən çox müraciət edilən çay adlarıdır: Eləmi, *Araz* ağlar, *Kür* gələr, *Araz* ağlar. Qardaşlar ayrı düşüb, Dözməyib *Araz* ağlar. *(4, s.223)*

Niyə məhz Kür, Araz? Niyə Araz çayının adı çəkiləndə yaralarımız qövr edir, qəlbimiz sızlayır? Niyə Araz çayı metoforik obraz kimi səciyyələndirilir? Bunun səbəbi nədir, kökü nəyə bağlıdır?

Elə bu bayatıda adı çəkilən hidronimlərlə yola çıxaraq tarix, coğrafiya fənləri arasında yenə də inteqrasiya yaratmaq, qan yaddaşımızı vərəqləmək mümkündür. Araz tarixə Azərbaycanın qəlbində özü boyda yara açan çay kimi düşüb. Bu tarix Azərbaycan xalqının qara hərflərlə yazılmış tarixidir. 1813-1828-ci illərdə "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələrinə əsasən Azərbaycan adlı ulu bir məmləkət ruslar və farslar tərəfindən iki yerə parçalandı. Azərbaycanın şimalı rusların, cənubu isə farsların müstəmləkəsinə çevrildi. Ana balasından, qardaş qardaşından ayrı salındı. Bu ayrılığı Arazdan gördülər, onu qınadılar. Araz da bu həsrət, nisgil yanğısı ilə yandı, alışdı, özü boyda qəm yükünü çiyinlərində daşıdı, ayrı düşən qardaşların taleyinə ağladı. Nümunə kimi verdiyimiz bu bayatıda real tarixi həqiqətlər, lirik qəhrəmanın daxili duyğuları, nisgili Araz hidronimi vasitəsilə çatdırılır. Bəzən elə düşünürəm ki, *Araz* və *ayrılıq* kəlmələri eyni semantik tutuma malikdir, sinonim sözlərdir. İstər-istəməz Araz hidronimindən söz açılanda ayrılıqdan doğan həsrət alovu bütün varlığımıza hakim kəsilir, bu həsrətə Araz da dözə bilmir, göz yaşı tökür. Hicran notları üstündə köklənmiş bayatının dramatizmini də elə "Dözməyib Araz ağlar" misraları tamamlayır. Qeyd edək ki, sərhəd rəmzi kimi verilən Araz misraların semantik gücünü artırmaqla bərabər, poetik ritm, ahəngdarlıq, kövrəklik, nisgil dolu bir ovqat yaradır və bu ovqatı Araz hidroniminin üç dəfə təkrar edilməsi daha da ekspressivləşdirir.Bax beləcə cəmi dörd misralıq bayatıda metaforik obraz kimi səciyyələndirilən Araz hidroniminin poetik funksiyasından fənlərarası inteqrasiyaya yol salmaq, Araz və Kür hidronimlərinin uzunluğu, mənbəyi, mənsəbi, hövzəsi, etimologiyası və s. haqqında araşdırmalar aparmaq, təhsilalanları bu tədqiqata cəlb etmək, Kür və Araz çay adlarının bayatılarda çox vaxt qoşa çəkildiyi səbəbləri müəyyənləşdirmək tapşırıqlarını vermək mümkündür.

Bəzən bayatılarda misraların forma və məzmunu ilə birbaşa bağlı olan onomastik vahidlər coğrafi məkanı dəqiqləşdirdiyi kimi, özündə ədəbi dilimizin tarixi izlərini də qoruyub-saxlayır: Əzizim, *Qarayazı,* Kür yanı, *Qarayazı.* Yara ağ gün yazıldı, Mənə bəd, qara yazı. *(4, s.263)*

Bayatıda müşahidə edilən *Qarayazı* oronimdir – Ağstafa rayonunda, Kür çayının sol sahilində düz adıdır. Şərqdən Ceyrançöllə əhatə olunur. Qışı quraq keçən mülayim isti yarımsəhra və quru çöl iqlimi var. Qarayazı həmçinin meşə adıdır. Qazax rayonu ərazisində, Kür çayının hər iki sahilində tuqay meşəsidir. 1931-1940-cı illərdə Tovuz meşə təsərrüfatının, 1940-cı ildən sonra isə Ağstafa meşə təsərrüfatının tərkibinə daxil edilmişdir.

Qarayazı – sıx, qalın, böyük meşə, böyük düz, böyük çöl mənalarında işlənir. Qarayazı oronimi quruluşca mürəkkəbdir, "qara" və "yazı" leksik vahidlərinin I növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında formalaşmışdır. Qədim türk leksik layında, eləcə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində ***qara*** leksik vahidi müxtəlif məna çalarları ilə onomastik vahidlərdə, mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrin tərkibində işlək olmuşdur: Qara dağ, Qarabalıq mağarası, Qara quzey (böyük, iri, nəhəng, geniş, hündür mənalarında); qara saç, qara paltar, qarayanız (rəng mənasında); qara qayğı, qara gün, qarayaxa, qəlbiqara (məcazi mənada); qara su (keyfiyyətsiz, içməyə yararsız su mənasında) və s. Oronimin ikinci tərkib hissəsi olan *yazı* leksik vahidi də müasir Azərbaycan ədəbi dil nöqteyi-nəzərindən arxaikləşib. " Çöl, düz " coğrafi termininin sinonimi kimi işlənən ***yazı*** qədim türk dilinin leksik layında çox işlək olub. " Orxon –Yenisey " abidəsində *(yazı (KTk 7) çöl, düzənlik. 8, s.69)*, " Kitabi-Dədə Qorqud " (*Ozan, evin dayağı oldur ki,* ***yazıdan-yabandan*** *evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol onu yedirər, içirər, ağırlar... 3, s. 26*) dastanında, S.Sarayinin "Divan" ında və diğər abidələrdə *" çöl, düz "* mənalarında qeydə alınıb. Nümunə kimi verdiyimiz bayatıda Qarayazı oronimi həm lirik qəhrəmanın coğrafi məkanını konkretləş-dirir, misralarda ahəng, ritm yaradır, cinas qafiyə

düzümünə başçılıq edir, həm də təzadın ifadə üsulunda mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qarayazı oronimi ilə sıralanan cinas qafiyə fonunda lirik qəhrəmanın taleyinə yazılan“ pis, qara bəxti” daha qabarıq görünür. Beləliklə, Qarayazı oroniminin poetik funksiyası açıldıqca dilin keçdiyi inkişaf tarixinə də nəzər salmaq, dilçiliyin leksikologiya bölməsi, həmçinin morfologiya, sintaksis bölmələri arasında inteqrasiya yaratmaq, coğrafiya fənni ilə əlaqə qurmaq, bu fənlər üzrə müvafiq mövzularla bağlı əldə olunmuş elmi-nəzəri məlumatları möhkəmləndirmək mümkün olar. Həmçinin təhsilalanlar da dərk edərlər ki, onomastik vahidlər, xüsusən toponimlər “torpağın köksündə tarixin izlərini” özündə qoruyub-saxlayır. Bu baxımdan tədqiqat işlərində ən qiymətli və etibarlı mənbələrdən biri məhz onomastik vahidlərdir.

Başqa bir bayatıda adı çəkilən onomastik vahidi – idionimi izləyək: Əzizim, tara bax, Teli qırıq tara bax. Kövrək bayatılarla Ağlat məni, **“** *Qarabağ* **“.** *(4, s.159*)

Onomastik leksikanın bir layı olan idionimlər (ktematonimlərin bir növü) də yüksək emosionallıq yaratmağa qadirdir. Bayatının lirik qəhrəmanı yurdu talanmış, əzəli və əbədi məskəni olan Qarabağdan (Şükürlər olsun ki, Qarabağ öz sahiblərindədir!) didərgin salınanlardandır. O, üzünü metaforik obraz kimi təsvir edilən “Qarabağ “ a tutur, onu ağlatmağı xahiş edir. Axı onsuz da dərdi başından aşır, qəlbi qan ağlayır. Bu xahişin səbəbi nədir? Niyə “Qarabağ şikəstəsi”? Səbəbi çox sadədir: Azərbaycanın zərbi muğamlarından olan “Qarabağ şikəstəsi“ ağır tempdə oxunur. Bayatı çələngindən toxunmuş şikəstə həm bayatı kövrəkliyini, həm öz ruhunda olan kədəri, nisgili, sözün ifadə etməyə gücü çatmadığı həzin duyğuları ifadə edir. Bu möhtəşəm sənət əsərində nə qədər böyük bir qürur hissi olsa da, zilə qalxan zəngulələrində, pərdə-pərdə enən bəmində bir o qədər də insan qəlbini yandırıb-yaxan sirli-sehrli dünya var. Məhz bu məqamlar lirik qəhrəmanın “Qarabağ şikəstəsi“ nə canlı bir varlıq kimi baxmağına səbəb olmuşdur. Metaforik obraz olaraq müraciət obyektinə çevrilən “Qarabağ şikəstəsi ” dərd əhli kimi dərdlinin dərdini, kədərini dərindən duyur, lirik qəhrəmanın ağrı-acılarını yüngülləşdir-məyə çalışır. “Qarabağ“ həmçinin bayatının misralarına öz kövrəkliyi ilə sığal çəkir, qafiyə düzümünü tamamlayır. “Qarabağ” idionimi poetik mətləbin açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığı kimi, fənlərarası əlaqənin də qurulmasında iştirak edir. Təhsilverənin təşəbbüsü ilə tədqiqatlar aparmaq, Azərbaycan muğam sənəti, muğamın növləri, muğam ifaçıları, ifalarındakı fərqlər və s. haqqında məlumatlar toplamaq, bayatıda adı çəkilən onomastik vahid müstəvisində əldə edilmiş məlumatları bütövləşdirmək, tamlaşdırmaq, fikrimizcə, vacib olan faktorlardandır. Folklor ədəbiyyatının xüsusi bir qolu olan aşıq poeziyasında da külli sayda işlənən onomastik vahidlər müxtəlif poetik funksiya daşıyır. Onomastik vahidlər təşbeh, epitet, mübaliğə, metafora və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrinin formalaşmasında iştirak edir. Bəzən də onomastik vahidlər birbaşa məcaz kimi çıxış etməsə də, misraların semantik assosiativliyində olduqca üstün rol alır: Dəli çaylar kimi çırpar dalğalar, İnildər torpağı, daşı *Əsriyin.* Ölməyəm, üstünə çatam, Azaflı, Kefli bulaqlardı başı *Əsriyin. (A.M.Azaflı)*

Bu misralarda *Əsrik* hidronimi “dəli çaylar”, “kefli bulaqlar” birləşmələrindəki epitetlərin mənasını tamamlayır. “Əsrik”, “dəli” və “kefli” sözləri əslində eyni semantik yuvada birləşir. “Əsrik” qədim türk sözüdür, “sərxoş, dəli, aşıb-daşan” mənalarını bildirir. Ədəbi dilimizin müasir vəziyyəti ilə müqayisədə arxaikləşmişdir. Lakin göründüyü kimi, hidronim, eləcə də toponim (həm də kənd adıdır) məhz *Əsrik* adı ilə yaşamaqdadır. Beləliklə, *Əsrik* hidroniminin poetik xüsusiyyətlərini açmaqla həm də dil tarixi, dialektologiya, dilçiliyin leksikologiya bölmələri ilə əlaqə yaratmaq, sözlərin köhnəlməsinin səbəbləri, dilin lüğət tərkibinin sosial sifarişli olması, bəzi sözlərin (Qarayazı, Əsrik və s.) müasir ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onomastik vahidlərdə, eləcə də regional müstəvidə istifadəsi və s. haqqında daha geniş araşdırmalar aparmaq və onları birləşdirib bütövləşdirmək mümkün ola bilir.

NƏTİCƏ. Beləliklə, müxtəlif bədii əsərlərə müraciət edərək onomastik vahidlərin obrazlılığı yaradan qüvvətli poetik kateqoriya olduğunu, fənlərarası inteqrasiyanın qurulmasındakı rolunu az da olsa, izlədik. Və belə qənaətə gəldik ki, onomastik vahidlər əsərin ideya-bədii xüsusiyyətləri, forma və məzmunu, struktur-semantik bütövlüyünü tamamlayan bədii vasitə olduğu kimi, fənlərarası, fəndaxili əlaqələrin yaradılmasında pedaqoji vasitə kimi də iştirak edir. Bu cür inteqrasiya prosesləri bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi üzə çıxır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. ASE. ASE-nin Baş Redaksiyası. I cild. Bakı, 1976
2. ASE. ASE-nin Baş Redaksiyası.VIII cild. Bakı, 1984
3. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. “Yazıçı”. Bakı, 1987
4. Həkimov M. Elat bayatıları. “Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası”. Bakı, 1996
5. Hümmətova R. Aşıq M.Azaflının poetikası. “Elm və təhsil”. Bakı, 2015
6. http://sərqqapisi.az. « elm-v-t-hsil» 4…
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 cilddə. I cild.

“Nurlan”. Bakı, 2004

8. Şükürov Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1993

STRUCTURAL-SEMANTIC EXPANSION IN CERTAIN PERSONAL SENTENCES
MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏRDƏ STRUKTUR-SEMANTİK GENİŞLƏNMƏ

F.e.d., dosent, ƏDALƏT ABBASOV, P.ü.f.d., dosent, HƏMZƏ ƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XÜLASƏ:

Müəyyən şəxsli cümlələrdə subyekt (mübtəda) və subyektsizlik (mübtədasızlıq) variantları mövcuddur:

a) Sən təəssübkeşsən
b) Təəssübkeşsən

İkinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə müəyyən şəxsli cümlələrin struktur-semantik tərkibində genişlənmə baş verir. Başqa sözlə, müəyyən şəxsli cümlələrdə həm struktur, həm də semantik diapazon həcm etibarilə genişlənir.

Məsələn: a) Sən həmişə təəssübkeşsən; b) Hamıya qarşı çox təəssübkeşsən.

Bu tip cümlələrin mövcud struktur komponentlərini, yəni faktik quruluşunu nəzərə alaraq, geniş müəyyən şəxsli cümlələr adlandırmaq daha məqsədəuyğun sayılır.

Subyekti xəbərdəki şəxs sonluğuna görə müəyyən edilən geniş müəyyən şəxsli cümlə konstruksiyasına canlı danışdıqda (nitqdə) olduğu kimi yazılı abidələrimizin dilində də kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Məsələn:

Hərzə-mərzə söyləmə, mərə itim kafir!

Altıma Al ayğırım, nə bəzənməzsən (Dədə Qorqud).

Fikrimizcə, bu cür konstruksiyalı cümlə tiplərini struktur-semantik əhatəsinə görə təktərkibli müəyyən şəxsli geniş cümlə termini ilə şərh etsək daha düzgün olar.

Cüttərkibli cümlə konstruksiyasının təkamülü prosesində semosintaktik dəyişmə nəticəsində mübtəda mövqeyində dayanan söz atılır. Məsələn:

Bəri gəlgil, başım bəxti, evim təxti!

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! (Dədə Qorqud)

Qeyd etdiyimiz kimi, cüttərkibli cümlə konstruksiyasının bu modeli müxtəsər sadə cümlə dinamikasının ən yüksək təkamül dövrüdür. Belə tipli cümlələr real obyektiv münasibətlərin məzmunundan asılı olaraq ünsiyyətin tələbatını subyektin göstərdiyimiz ifadə tərzi ilə ödəyir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin hər hansı sinxron mərhələsində həm mürəkkəb cümlə strukturları, həm də həmin strukturlar ardıcıl olaraq semosintaktik deformasiyaya məruz iki proses eyni koordinativ mərhələyə təsadüf edir.

Gər sənincün qılmayam çak, ey buti-nazikbədən,

Görüm olsun, ol qəba əynimdə pürahən kəfən.

Həbibi

Açar sözlər: struktur model, subyekt, obyekt, semantika, semosintaktik deformasiya, sinxron mərhələ, struktur-semantik diapazon, konstruksiya, cüttərkibli cümlə, təktərkibli cümlə

SUMMARY

There are subject (mubtada) and non-subject (mubtadazil) options in certain personal sentences:

c) You are a bigot
d) You are bigoted

The structure-semantic content of certain personal sentences is expanded through secondary members. In other words, both the structural and the semantic range expand in terms of volume in certain personal sentences.

For example: a) You are always bigoted; b) You are very bigoted towards everyone.

the existing structural components of thistype of sentences, thatis, theiractualstructure, it isconsideredmoreappropriatetocallthembroad personal sentences .

It ispossibletofind a widedefinitepersonalsentenceconstruction, whosesubjectisdeterminedbythepersonendinginthenews, as well as inthelanguage of ourwrittenmonuments, as well as inspeech .

Forexample:

Don't say anything, infidel!

Take it tome, mystallion, youdon'twearanything (DadeGorgud).

Inouropinion, it wouldbemorecorrecttointerpretsuchconstructionalsentencetypeswiththetermsingle-componentdefinitepersonalbroadsentenceduetoitsstructural-semanticscope.

semiosyntacticchangeintheprocess of evolution of compoundsentenceconstruction, thewordstandingintheposition of prepositionisdropped. Forexample:

Come on , I'mlucky, myhouseisthethrone !

My eyebrows are dry like summer ! (Grandpa Gorgud)

As we have mentioned, this model of the construction of two-part sentences is the highest evolutionary period of the dynamics of a concise simple sentence. Sentences of this type satisfy the need of communication with the way of expression of the subject, depending on the content of real objective relations.

Observations show that at any synchronous stage of the Azerbaijani language, bothcomplexsentencestructures and twoprocessessubjecttosemantic-syntacticdeformation of thosestructuresoccur at thesamecoordinativestage.

If I don't do it foryou , oh butt -thinbody,

Letmesee, betheshroudthatwearsme .

Habibi

Key words: structural model, subject, object, semantics, semiosyntacticdeformation, synchronousstage, structural-semanticrange, construction, double sentence, single sentence

Cüttərkibli cümlələrdə əksərən mübtəda məntiqi subyektə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, sadə cümlədə subyekt-predikat münasibətlərinin təkamülü ilə yanaşı, struktur-semantik genişlənmə gedir; *"ikinci dərəcəli üzvlər formalaşır. Cümlə genişlənmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya – mübtəda və xəbər zonalarına ayrılır. Mübtəda ona aid üzvlə - təyinlə birlikdə mübtəda zonasını (və ya mübtəda qütbünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütbünü) əmələ gətirir. Ənənəvi struktur konstruksiya burada da özünü göstərir"*[15,s.14]. Belə ki, mübtədanın konkret leksik vahidlə və ya xəbərə görə, yəni xəbərdəki şəxs sonluğuna görə müəyyənləşməsi baxımından müəyyən şəxsli cümlələr iki cür olduğu kimi, struktur-semantik genişlənmə zamanı da eyni quruluş variantları əks olunur (mübtəda –> leksik məna daşıyan leksik vahid; xəbər + subyekt elementi – şəxs sonluğu).

Məsələn:

Birdən, elə bil ki, bir səs eşitdim,

Bilmədim mənası: alqış, ya qarğış.

Bayaqdan üstündə oturduğum daş

Sən demə bir uçuq məzar daşıymış.

Göstərdiyimiz misallar yuxarıdakı sxemə uyğundur.

Birinci və ikinci misralarda mübtəda ayrıca sözlə deyil, xəbərin sonundakı subyekt elementinə (şəxs sonluğuna) əsasən müəyyən edilir. Bir sözlə, subyekt məntiqi mübtədadır. Mübtədanın konkret leksik vahidlə ifadə edilməməsinə baxmayaraq ona aid üzvlərin sıralanması müvafiq qaydaya əsaslanır.*"Qədim türk yazılı abidələri kəşf edilib oxunana qədər heç bir intellektualınaglına gəlmirdi ki, bu mukəmməl yazılar məhz türklərə aid ola bilər"* [85,s.63].

Yazılı abidələrimizin dilində də eyni münasibətdə olan subyekt-predikat konstruksiyası mövcuddur.

Birinci şəxsin təkinə aid olanlar:

Ağzın üçün ölüm, qardaş!

Dilin üçün ölüm, qardaş!

Yerini-yurdunu soruşsam, nə yerdir?

İkinci şəxsin təkinə məxsus:

Niyə yatırsan, igid?

Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid

Ala gözlərini aç, igid!

Subyekti ayrıca leksik vahidlə-mübtəda ilə ifadə edilən müəyyən şəxsli cümlələrdə də struktur-semantik genişlənmə eyni mexanizmlə yaranır(*"Dilin müxtəlif təzahür formalarını struktur-funksional əlaqə halında araşdırmaq məqsədə uyğundur"***[80,s.57].** Sadəcə subyektin konkret mübtəda ilə təmsil edilməsi bu tipli konstruksiyanı əvvəlki struktur tərkibindən fərqləndirir.

Məsələn,

...Mən dünyaya gələndə

Sevindilər bir zaman.

Mən indi bu dünyaya

Gəlməyimə peşiman.

Tarixi abidələrimizin dilində də eyni struktur mənzərənin şahidi oluruq.

Məsələn:

Mənim soyum içində bunun kimi kişi yox idi.

Mən deyirəm xalqın başı (öndəri) bu olacaq.

Yaxud:

Gözüm, gözüm, yalnız gözüm!

Yalnız gözlə mən Oğuz yurdunu əsir etdim!

Ala gözümdən ayırdın, igid məni!

Şirin candan ayırsın, tanrı səni!

Belə ki, mən çəkirəm göz dərdi.

Subyektinintəmsilçisi ikinci şəxs təki ilə ifadə edilən müəyyən şəxsli cümləyə aid olan.

Məsələn:

- *Bunları sən srağagün danışdın ki!*
- *Necə danışmışam!*
- *O, axşam saat onda sən hamısını demisən, budur, yazmışam!*
- *Lap elə belə danışmışam?*
- *Belə demisən!*
- *Heç artıq - əskiyi yoxdu? Dünən gecədən bəri ha götür – qoy eləyirəm axı!*

Kişmişov dəftəri büküb çeşməyini götürər, gözünü ovuşdurardı:

- *Di get, get gör təzə nə var, nə yox! Əliboş gəlmə...*
- ...
- *Oturma, sən dur get!*

Birinci şəxsin təkində olduğu kimi, mübtədası ikinci şəxsin təki ilə ifadə olunan müəyyən şəxsli cümlə strukturu da, yazılı abidələrimizin dilində müasir dilimizdə olduğu kimidir.

Məsələn:

Qara Dağa yetəndə sən, keçid versin!

Aşqın – daşqın sular keçsən, keçid versin!

Yaxud:

Niyə yatırsan sən,

Qafil olma, gözəl başını qaldır, igid!

səciyyəli (struktur xarakterli) bütövdə xəbərin tərkibində işlənən morfoloji əlamət leksemdən şəkilçiyə qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. İlkin dövrlərdə bu leksik vahid sintaktik vəzifəsi baxımından subyekt (iş görən) rolunu oynamış, ancaq təkamül prosesində mövcud sintaktik funksiyasını itirmiş leksik – semantik cildini dəyişərək – deformasiyaya uğramış və şəkilçiləşmişdir. Bütün bu sintaktik – morfoloji əvəzlənmə inkişafın bütün mərhələlərində özünün subyektiv funksiyasını qoruyub – saxlamışdır.

Nəticə etibarilə xəbər yerində işlənən söz subyekt elementinə (şəxs sonluğuna) əsasən iş görən funksiyasını icra etməyin yeni bir ekspozisiyasınaqədəm qoyur. Subordinativ əlaqə üzrə

düzələn modifikasion birləşmələrdə“alternativ subyektin”ifadəsi fono – morfoloji deformasiyanın mövcud olması ilə tətbiq edilir. Dil iyerarxiyasınınən yuxarı mərhələsini təşkil edən sintaksisdə kateqorematik mərhələ subyektin leksemsiz ifadəsini kontekst vasitəsilə də təzahür etdirir.

Nəinki sözün dəqiq mənası mətnə görə müəyyən edilir, həmçinin müəyyən şəxsli cümlələrin təktərkibli, yəni mübtədası ayrıca leksik vahidlə ifadə edilməyən konstruksiyasında da kontekstual – situasiyanın rolu əvəzsizdir.

Məsələn,

Üç doğma balamın tutdum əlindən,

Bir gün də onların əzizi oldum.

Ömrümün davamı nəvələrimlə,

Bir gün də yaşamaq nəsibim oldu.

Və ya başqa bir nümunə:

- *Kömək edin! Kömək edin!*
- *Aman allah, - Marta Holdmenin rəngi ağardı,*
- *Bu mister Harrisonun səsidir*
- *Kömək edin! Harrisonun son dəfə də xırıltısı eşidildi.*
- *Kənara çəkilin, - Dronqo qorxudan yerindəcə donub qalmış və dəhşətdən gözləri hədəqəsindən çıxmış qadına dedi, sonra da qaçıb özünü bir neçə dəfə zərblə qapıya çırpdı.*

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ən qədim və sonrakı inkişaf (orta dövr) mərhələlərində də dilin struktur vahidləri təfəkkürdə birlikdə mövcud olmuş və bir –biri ilə qarşılaşdırma əlaqəsi əsasında kontakt vəziyyətində təzahür etmişdir. Bu cür paradiqmatik təkamül prosesini dilin yuxarıda qeyd etdiyimiz mərhələlərinə məxsus mətnlərdə də müşahidə edirik:

Məsələn:

Ayuruşbuişkənədü[r] çarəmiz

Yaman yolğa girmiş cigərparəmiz,

Qaytabanını güdən sarvanınam,

Qaracıq atını güdən ilxıçınam.

Beşikdə qoyub gəldiyin qardaşınam.

Sadə cümlə strukturunda belə tip cümlələrin mövcudluğu dil təfəkkürünün dialektikası – klassik üslubla folklor üslubunun vəhdəti əsasında formalaşıb və davamlı sabitləşmə mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Akademik N.Q.Cəfərov yazır: “...*Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir; daha əvvəlki dövrlərdə, ümumiyyətlə, sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olmuşdur:*

Saz ağası – söz ağası. Qız yükü – duz yükü. Dağ yeri – duman yeri. (atalar sözü)” **[69,s.21].**

Nominativ quruluşlu sadə cümlə modelləri yazılı abidələrimizin dilində də özünü göstərir. Lakin biz həmin modellərin ilkin kommunikativlik kimi təqdim edilməsini düzgün saymırıq; əslində bu dilin əvvəlki dövrü üçün səciyyəvi olan nominativ strukturların sonrakı üslubi – nitq təzahürüdür. *“Dədə Qorqud”dastanında sadə cümlələr daha çox,mürəkkəb cümlələr isə az*

*işlənilmişdir"***[96,s.119].**

Tədqiqatin məqsədinə uyğun Azərbaycan dili materialları üzərində aparılan statistik analiz zamanı əldə edilən nümunələrin kəmiyyət fərqi də bunu sübut edir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi tarixən də həmin dövrün kommunikativliyininüslubi yuxarıdakı fikrə uyğun olması ilə səciyyələnir. Azərbaycan dili abidələrindən aydın olur ki, istər sadə - müxtəsər, istərsə də sadə geniş tərkibli müəyyən şəxsli cümlələr subyektinin ifadə vasitəsi baxımından nominativ səciyyəli olmuşdur. Bu isə o dövr dilinin daxili dinamik tərzi ilə əlaqəli şərh edilməlidir.*"Dədə Qorqud"dastanlarının sintaktik quruluşu cümlələri baxımdan müasir Azərbaycan dilindən növcə miqdarına görə fərqlənir"* [95,s.120].

Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində "daxili dinamika" bütünlüklə funksionallaşır. Ünsiyyətdə cüttərkibli cümlənin subyektinin ikili xarakterə malik olması səciyyəvi əlamət qazanır. Eyni predikativlik mühitində subyekt təzahürünün leksik – morfoloji diferensiallaşması nəticəsində müstəqil ifadə tərzi formalaşır. Bu cür müstəqilləşmənin sabit üslubi xarakter qazanması subyekt göstəricisininzənginləºməsinin təzahürü kimi dəyərləndirilməlidir. Kommunikativlikdəmüºahidə olunan bu ikili ifadə vasitəsi sintaktik üslubi – semantik çaların da rəngarəng xüsusiyyət kəsb etməsinə gətirib çıxardır. Cüttərkibli cümlə konstruksiyasının təkamülü prosesində semosintaktik dəyişmə nəticəsində mübtəda mövqeyində dayanan söz atılır. Məsələn:

Bəri gəlgil, başım bəxti evümtəxti!

Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!

Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!

Güz almasına bənzər al yanaqlım!

Fikrimizi digər bir nümunə üzərində qurmaqla şərh edək:

Elmıdam batır bolsun,

Dövlətli dayım gəlsin.

İlinearkatursun,

Tuşmanı yaman görsün.

Qeyd etdiyimiz kimi cüttərkibli cümlə konstruksiyasının bu modeli müxtəsər sadə cümlə dinamikasının ən yüksək təkamül dövrüdür. Belə tipli cümlələr real və obyektiv münasibətlərin məzmunundan, fikir mübadiləsindən, əhatə dairəsindən asılı olaraq ünsiyyətin tələbatını subyektin göstərdiyimiz ifadə tərzi ilə ödəyir. Eyni zamanda, klassik üslubda sabitləşmiş norma öz mənbəyini folklor mənbəyindən almışdır. Bu ifadə forması ədəbi dilin bütün mərhələləri üçün səciyyəvi olması ilə yanaşı, çağdaş perspektivliyini də təzahür etdirir.

Beləliklə, söylədiyimiz fikirləri yekunlaşdırası olsaq, nəticədə müxtəsər cümlə semantikasiningenislənməsinə dair belə bir cədvəl alınar.

Hər iki prosesi meyl ətrafında birləşdirəsi olsaq, ikisindən birini qəbul etməliyik; bu proseslər ya bir – birinin xronoloji davamıdır, ya da elə dil yaranandan hər ikisi paralel şəkildə mövcuddur.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin hər hansı sinxron mərhələsində həm mürəkkəb cümlə strukturları təşəkkül tapır, həm də həmin strukturlar ardıcıl olaraq semosintaktik deformasiyaya məruz qalır və sadələşir. Deməli, zaman etibarilə hər iki proses eyni koordinasiyaya düşür. Məsələn, Həbibinin şeirlərində sadə cümlənin söylədiyimiz əlamətlərinə

uyğun modelinə rast gəlmək mümkündür.

Gər sənincün qılmayam çak, ey buti – nazikbədən,

Görüm olsun, ol qəba əynimdə pirahən kəfən.

Sadə cümlənin ilkin və ibtidai forması baş üzvlərdən (birindən və ya hər ikisindən) ibarət olan formadır. Bunlar müxtəsər cümlələrdir.

Baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirilir və geniş cümlələr əmələ gəlir. *Həmcins və xüsusiyyətləşmiş üzvlərlə, xitablar, ara sözlər və ara konstruksiyalarla struktur – semantik cəhətdən daha da zənginləşdirilir və nəticədə genişləndirilmiş sadə cümlələr formalaşır"* [141, s.216]

Müxtəsər cümlənin struktur modeli, cümlənin qrammatik əsası olan baş üzvlər əsasında formalaşır. Müxtəsər cümlə termininə cüttərkibli cümlə anlayışı alternativ sayılır. Cüttərkibli cümləyə qrammatik əsası baxımdan şəxsli cümlə strukturu müvafiq gəlir.

Dilin inkişafının təzahürü olan nitqdə işlənən cümlələrin böyük əksəriyyəti müəyyən şəxsli cümlədir Xronoloji baxımdan əlamətlərinin göstərilməsi cəhətdən də məlum oldu ki, mübtədası olan bütün cümlələr müəyyən şəxslidir.

- *Mən düşünürəm...*

Dronqonəsə demək istədi, amma sözünü tamamlamağa macal tapmadı.

və yaxud:

...Azadlıq verilmir, alınır,

Onun elçisidir, ölüm, qan – qada.

1) Adətən, biz Steyterlə tennis oynayırıq
2) *O hətta tennis kortunun qapısını da kilidləyirdi*

Gəlin, ölçə bilək biz xeyri, ziyanı,

Bəzən əvəzidir on qış, bir yazın.

Üzümü tuturam sizə mən bu gün

Əsilli, nəsilli rus ziyalısı...

Mən Tahirzadənin adını çəkməyi israrla məsləhət görmürəm.

1) Əlaçı tələbə acgözlüklə kitabı oxudu.
2) Bu oxucular onu, yaxşı tanıyırdılar.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, " müəyyən şəxsli cümlələrin struktur – semantik genişlənməsi ikinci dərəcəli üzvlərin hesabına baş verir. Bu prosesə görə də müəyyən şəxsli cümlələr müxtəsər müəyyən şəxsli və geniş müəyyən şəxsli cümlə olaraq iki tipə bölünür:

1. Müxtəsər müəyyən şəxslicümlə yalnız baş üzvlərin (hər ikisinin və ya birinin) iştirakı ilə qurulur.

Məsələn:

a) Bir neçə saniyədən sonra qapı aralandı və bayıra çıxan qadın açarları ona uzatdı.
- *Götürün.*
- *Təşəkkür edirəm, missis Harrison.*

Göstərilən nümunələr müəyyən şəxsli müxtəsər cümlələrdir. Bu tip cümlələrdə faktik olaraq baş üzvlərdənbiri – xəbər iştirak edir. Buraxılmış üzv iştirak edən üzvə görə müəyyənləşdirilir. Belə cümlələrin buraxılmış üzvü – məntiqi subyektdir.

b) Kömək edin, mən ölürəm, kömək edin, - deyirdi,
Açdı Baba müəllim pəncərəni bir anda..
Yaxud:

İgidim, mən gözlərəm

Bir ilə gəlməsən, iki il gözlərəm

İki ilə gəlməsən, üç – dörd il gözlərəm,

Dörd il yox, beş – altı il gözlərəm.

Öz struktur tipi baxımdan bu nümunələr də müxtəsər müəyyən şəxsli cümlələrdir. Sadəcə olaraq bu nümunələrdə mübtəda konkret sözlə (mən əvəzliyi ilə) ifadə olunmuşdur.

Müəyyən şəxsli geniş cümlələrdə də subyekt (mübtəda) və subyektsizlik (mübtədasızlıq) variantları mövcuddur:

a) Mən əzilən bir sinfin hayqıran,
Haq bağıran sədasından yarandım.
Ölümlərin pəncəsində hıçqıran
Məzlumların nəvasından yarandım.
Başqa bir misal:
...Sən Adəmə tac urdun,
Şeytana lənət qıldun,
Bir suçdan ötrü
Dərgahdan sürdün.

Nümunələrdə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsi ilə müəyyən şəxsli cümlələrin struktur-semantik tərkibi genişlənmişdir. Bu tip cümlələrin mövcud struktur xüsusiyyətlərinifaktik quruluşunu nəzərə alaraq cüttərkibli geniş müəyyən şəxsli cümlələr adlandırmaq daha məqsədə uyğun sayılır.

b) Əsərəm külək kimi,
Açaram ləçək kimi,
Mən qışda şimşək kimi
Birdən çaxan olmuşam.

Subyekti xəbərdəki şəxs sonluğuna görə müəyyən edilən geniş müəyyən şəxsli cümlə konstruksiyasına yazılı abidələrimizin dilində də kifayət qədər rast gəlmək mümkündür.

Məsələn,

Hərzə - mərzə söyləmə, mənə itim kafir!

Altıma Al ayğırım, nə bəgənməzsən.

Məncə, belə konstruksiyalı cümlə tiplərini struktur – semantik əhatəsinə görə təktərkibli müəyyən şəxsli geniş cümlə istilahıilə şərh etsək, daha düzgün olar.

Ədəbiyyat

1. Abbasov,Ə.M.Səməd Vurğun yaradıcılığında istifadə edilən aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri // –Bakı:Pedaqoji Universitetin xəbərləri, humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, –2018.№3, –s.12-18.
2. Cəfərov,N.Q.Tarixin tərcümeyi-halı/N.Q.Cəfərov. –Bakı:Elm və təhsil,–2014.–263s.
3. Cəfərov,N.Q.Azərbaycanşünaslıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları /N.Cəfərov, V.Sərdarov,A.Cəfərov. –Bakı:AzAtaM, –2016. –214s.
4. Cəfərov, N.Q. Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı:/filologiya elmləri namizədi.dis./– Bakı,1985. –150s.
5. Dəmirçizadə,Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I hissə /Ə.Dəmirçizadə / Bakı:Maarif, –1979. –267s.
6. Dəmirçizadə,Ə. Müasir Azərbaycan dili(cümlə üzvləri). /Ə.Dəmirçizadə. Bakı:AEA, –1974. –122s.
7. Kazımov,Q. Müasir Azərbaycan dili,sintaksis. (IV hissə). /Q.Kazımov.-Bakı:Elm və təhsil,–2010.–497s.

TENDENCIES OF ASSIMILATION IN THE WORK OF MAHIRA NAGYGIZI
MAHİRE NAĞIKIZI YARATICILIĞINDA UYUM EĞİLİMLERİ

MƏMMƏDOV BƏHRAM CƏFƏR OĞLU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi
Azərbaycan Respublikası ORC1D: 0000-0002-3631-1412

ÖZET

Azerbaycan Türkçesindeki asimilasyon eğilimleri belli bir dönemin olgusu olarak tarihte kalamaz, dil yaşayan bir organizma gibi sürekli kendini yenileme, köklerinden beslenme ihtiyacı duyar. Azerbaycan dilinin yenilenmesi, yaratılması ve şekillenmesinde asıl ağırlık, dil taşıyıcılarının şair ve yazarlarına düşmektedir. Bu anlamda çağdaş Azerbaycan şiirinin güzel örneklerini yaratan, Azerbaycan şiirine yeni bir soluk, yeni bir ruh veren şair, dil araştırmacısı, profesör doktor Mahira Nağıkızı'nın lirik yaratıcılığı dikkat çekmektedir.

Makalede Mahira Nağkızi'nin şiirlerinde asimilasyon eğilimlerine ilişkin unsurların bulunduğuna değinilmektedir. Şiirlerinde kullandığı kelime ve deyimler, kelimenin hem sözlük hem de içerik bakımından şiirsel anlamı, Azerbaycan'ın edebi dilini etnik hafızasına geri döndürmektedir.

Makalede Mahira Nağkızi'nin şiirlerinden uyum eğilimleri sürecine ilişkin pek çok kelime seçilmiş ve bu kelimelerin sözlük anlamları açıklanmıştır.

Anahtar kelimeler: uyum eğilimleri, poetik, yeni sözler, mana, türk kökenli

Summary

The tendencies of assimilation in Azerbaijani Turkish cannot remain in history as a phenomenon of a certain period, the language, like a living organism, feels the need to constantly renew itself, to be nourished by its roots.The main weight of the renewal, creation, and formation of the Azerbaijani language falls on the poets and writers of the language carriers. In this sense, the lyrical creativity of the poet, language researcher, professor MahiraNagygızı, who created beautiful examples of contemporary Azerbaijani poetry, gave new breath and new spirit to Azerbaijani poetry, attracts attention.

The article mentions that there are elements of assimilation tendencies in the poetry of MahiraNagygizi. The words and phrases used in his poems, the poetic meaning of the word, both lexically and content-wise, return the literary language of Azerbaijan to its ethnic memory.

In the article, many words related to the process of assimilation have been selected from the poems of MahiraNagygyzi and the lexical meaning of these words has been explained.

Key words: assimilation, poetic, new words, meaning, Turkish origin

Giriş

Bir ulusun (xalqın) var olması, varlı olması üçün bir çox nədənləri (səbəblər) var. Onlardan biri də dildir. Bu mənada Azərbaycan dili türk dillərindən biri kimi Azərbaycan ulusunun var olmasının, dövlət olmasının nədənlərindən biridir. Bu dil min illər boyu basqılara, talanlara sinə

gərmiş, varlığını qorumuşdur. Dilimizin qorunması, mövcudluğunun təmin edilməsi xalqın gələnəklərə sahib çıxmasından, dövlətini, sınırını(sərhəddini) qorumasından asılı olduğu qədər, dil daşıyıcılarının, şairlərin, yazıçılarının da dilə sahib çıxmasından, doğma dilimizdə yazıb-yaratmasından da asılıdır. Bu önəmli missiyanı əsrlər boyu şairlərimizdən İ. Nəsimi, M. P. Vaqif, Dədə Ələsgər daşımış, ötən əsrin əvvəllərində M. Ə. Sabir, H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun, əsrin sonlarında R. Rza, M. Araz, X. R. Ulutürk, B. Vahabzadə kimi şairlərimiz Azərbaycan türkcəsinin işləkliyini təmin etmiş, söz zənginliyini artırmışdır. Yuxarıda adları çəkilən sənətkarlardan C. Cabbarlı, R. Rza xüsusilə seçilir, onlar Azərbaycan dilində özləşmə-alınma sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi istiqamətində ciddi işlər görmüşlər. Xüsusilə, Cəfər Cabbarlının 1920-ci illərdən sonra yazdığı "Oqtay Eloğlu"əsərindən sonra "Sevər", "Özdəmir" adları; "Od gəlini" əsərindən sonra "Solmaz", "Gülgün", "Qorxmaz", "Aqşin", "Gülüş adları geniş yayılmağa başladı. İddia etmirik ki, bu adları Cəfər Cabbarlı yaratdı, xeyr, bu adlar dildə mövcud idi, ölməz sənətkar bu adları bədii dilə gətirdikdən sonra bu adlar xatırlandı, xalqın dilində yenidən vətəndaşlıq hüququ qazanmağa başladı. C.Cabbarlının dilin inkişafında söz sənətkarlarının rolu haqqında maraqlı qeydini burada xatırlatmaq yerinə düşərdi. C. Cabbarlı "Zəhmət" qəzetinin 19-20, 23-25-28 iyun 1922-ci il tarixli 133-141-ci nömrəsində çap etdirdiyi "Ədəbi mübahisələr" adlı məqaləsində yazırdı: "Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu islahına çalışan lisanımızın təkamül özülü ola biləcəkdir zənnindəyik. Zatən bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır."(1; 113-114)

Örnəkdən də göründüyü kimi C. Cabbarlı dilin yaradıcıları arasında şairləri, yazıçıları üstün mövqeydə görür, özləşmə meyillərində şair və yazıçıların danılmaz rolunu xüsusi vurğulayır. C. Cabbarlıdan sonra Azərbaycan dilində özləşmə meyillərinin davamçıları sırasında Xalq şairi Rəsul Rzanın əvəzsiz rolu vardır. Xalq şairimiz Azərbaycan dilində bir çox sözlərin, o cümlədən *könüldaş, , özümləşmək, özümlü, gətirmə, bəlirmək, bəlir, gərəklik, eşidimli, doyumsuz, öyrənc, çağdaş, çimərlik, uçarlıq* və s. kimi sözlərin dildə xatırlanmasına, işlədilməsinə nail olubdur. Heç şübhəsiz ki, şair "yox"dan söz yaratmamışdır, O, Azərbaycan türkcəsində var olan sözlərə sadəcə bir nəfəs vermişdir, onları öz türkcəsində işlətməklə gərəkliliyini azərbaycanlılara xatırlatmışdır.

Azərbaycan türkcəsində özləşmə təmayülləri müəyyən bir dövrün hadisəsi kimi tarixdə qala bilməz, dil canlı orqanizim kimi hər daim yeniləşmək, köklərindən qidalanmaq zərurəti hiss edir. Cəfər Cabbarlının təbirincə desək, dilin yeniləşməsi, yaranması, formalaşması işinin əsas ağırlığı da dil daşıyıcılarının şairlərin, ədiblərin üzərinə düşür. Bu mənda çağdaş Azərbaycan poeziyasının bir-birindən gözəl nümunələrini yaradan, Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs, yeni ruh verən şair, dil tədqiqatçısı, professor Mahirə Nağıqızının lirik yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.

Mahirə Nağıqızı poeziyasında özləşmə meyillərinin ən vacib elementlərini görə bilirik. Onun şeirlərində işlənmiş söz və ifadələr, sözün poetik məna yükü həm lüğəvi, həm də məzmun cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilini etnik yaddaşına qaytarır. Şair "Xocalı" şeirində yazır:

Qaysaqlanmaz süngülənən yarası,

Qan qarışıq göz yaşıdı Xocalı

Çiliklənib sinəmizdə parası

Əbədilik başdaşıdı Xocalı.(2; 61)

"Xocalı" şeiri Mahirə Nağıqızı qələmindən göz yaşıtək ağ kağıza süzüləndə 2018-ci il idi. Hələ Qarabağ azad olunmamış, Xocalı erməni tapdağından qurtulmamışdı. Məzmun şairin ürək ağrısından doğmuşdu, lakin mənanın ifadəsi şairin öz dilinin saf, büllür kimi parlaq Azərbaycan

dilinin gücü ilə yaranmışdı. İlk bənddən verilmiş bu nümunədə 14 leksik və qrammatik mənaya malik söz işlənib. Bu sözlərin yalınız biri "əbədi" sözü (leksik şəkilçisi "-lik" adlardan sifət və isim düzəldən milli olmaqla) alınma sözdür. Digər 13 söz türk mənşəlidir. Şeirdəki "Qaysaq" isminə "-lan" adlardan feil düzəldən şəkilçi artırmaqla "qaysaqlan", "süngü" isminə "-lən" şəkilçisi artırmaqla "süngülənən" feili və "çiliklənmək" feili təkcə mənanın yüksək poetik təzhürü deyil, həm də Azərbaycan dilində özləşmənin ifadəsidir. Nümunədə işlənmiş 13 sözün tarixi köklərinə nəzər salsaq görərik ki, bu sözlərin hər birinin min ildən artıq yaşı var.

"Xocalı" şeirinin sonuncu bəndi də tamamilə milli, türk mənşəli sözlərlə ifadə olunub:

Yetir işi sona, səsin susmasın,

Nağıqızı, ana səsin susmasın,

Susanları qına, səsin susmasın,

Susanların qarğışıdı Xocalı.

Bənddə işlənmiş 16 sözün hər biri türk mənşəlidir. Bu bəndi oxuduqda assosativ olaraq qərəzli şəkildə "Azərbaycan dilində elə bir cümlə deyin ki, o cümlədə alınma söz olamasın" deyən Azərbaycan türkcəsinin qüdrətini qəbul etmək istəməyən, ərəb-fars dillərində izafət tərkiblərindən istifadəni yüksək intellekt göstəricisi sayanlarları xatırlamalı oluruq. Mahirə Nağıqızı şeirinin göz yaşı kimi dupduru misraları arasında Azərbaycan dilində nəinki cümlə, hətta yeri-göyü silkələyən fikirlər var. "Xocalı" şeirinin sonuncu bəndi təkcə sözlərin milliliyi ilə diqqəti cəlb etmir. Bu bəndin misralarını oxucuya sevdirən, oxucunu düşündürən eyni zamanda böyük sənətkarlıqla yaradılmış "s" ünsüsüzünün alliterasiyasıdır. Oxucu özü də hiss etmədən 20 dəfə "s" samitinin təkrarı ilə qarşılaşır. Burada professor Əzizxan Tanrıverdinin "s" səsinin alliterasiyası ilə bağlı fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi:

" s"-nın alliterasiyası sakitlik, süstlük məna çalarlarının yaradılmasında mühüm vasitələrdən hesab olunur...Yeri gəlmişkən, bu tip alliterasiyaları təsadüfü hesab etmək olmaz...məna çaları cümlənin ümumi semantik yükündən doğur ki, bu da məhz "s" alliterasiyası ilə qüvvətləndirilir."(3; 150-151)

Mahirə Nağıqızı poeziyasında səsin ahəngi, alliterasiyası həm də ona görə qüvvətlidir ki, o birbaşa milli sözlərin poetik gücünün göstəricisi kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində özləşmə meyilləri ədəbi dili başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan qoruyur desək yanılmarıq. Şairin yaradıcılığında bəzən elə nümunələrlə qarşılaşırıq ki, onların dildə alınma mənşəli qarşılığı var, şair istəsə alınmalardan istifadə edə bilər, lakin üstünlüyü milli, öz türkcəmizdə olan sözlərə verir.

Məsələn, "Onun daş nağılı" kitabında "Yığıram" şeiri var. Bu şeirin ikinci bəndində ilk "Ər öyüdündən topladım" misrasında "öyüd" sözünün alınma "nəsihət" sözünün yerində işləndiyini aydın müşahidə edə bilirik. Və yaxud

"Ər gərəkdir: ürək isti, baş soyuq",

"Qanla qar suvardılar,

Qandan ayaz öləzidi"(2; 73)

kimi misralarda "ər", "ayaz" isimləri, "suvar(maq)", "öləzi(mək)" feilləri təkcə dildə özləşmə meyilləri deyil, həm də milli düşüncənin poetik ifadəsidir.

Özləşmə onun sehirli misralarında elə ustalıqla ifadə edilir ki, alımadan milliyə sözlərin keçidini belə izləyə bilir. "Görünür" şeirində

"Yağı düşmən qaçaraqda dayandı

Əhvalından, qırımından görünür"(2; 85)

misrasındakı "yağı" və "qırım" sözləri alınma "əhval" alınma sözünün fövqündə daha cəlbedicidir.

Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında özləşmə daha çox qədim mənbələrdən, xalq dilindən, mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratma yolu ilə formalaşır. Onun şeirlərini diqqətlə oxuduqda görürük ki, misralar arasında tarixizim və arxaizimlər vardır ki, bu söz və ifadələrin həm tarixi keçmişimizi bilmək, həm də dildə unudulmuş sözləri xatırlamaq, yenidən diriltmək baxımdan əhəmiyyəti vardır.

"Dağların başında duman süd kimi,

Sərinci gözlərdi, ***daşırmaq*** olmaz"(4; 40")

Bağ könlün, bağça könlün,

Dərdimə ***taxça*** könlün.

Alar sultan qəlbimi,

Verməz bir ***axça*** könlün.(5; 14)

İkinci misrada "sərinc" tarixizmi və "daşır(maq)" feili,sonrakı bənddə "taxça" ismi, sonuncu misrada isə "axça" tarixizmi bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Bu sözlərin poeziyanın dili səviyyəsinə yüksəldilməsi adi hadisə deyil, bu sözlərə yenidən ruh vermək Azərbaycan türkcəsinin yeniləşməsi, kökünə bağlı dil kimi yenidən göyərməsini təmin etməkdir.

Həmçinin "Ulduzla danışaq" şeirində işlənmiş "Ulduzlar görəsən, solğun, sayrışan" misrasındakı "solğun" və "sayrışan" sifət və feili sifətləri xalq dilindən götürülmüş sözlərdir. Onun misralarında xalq dilindən gələn leksik vahidlərlə yanaşı dilin qrammatik xüsusiyyətləri ilə də qarşılaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsindən biri çoxaltma dərəcəsidir. Çoxaltma dərəcəsinin morfoloji və sintaktik üsulla formalaşması da məlumdur. Ədəbi dildə morfoloji yolla çoxaltma "ca" ədatının və "m, p, s" ünsüzlərinin sifətlərin üzərinə artırılması ilə yadda qalır. Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında isə xalq dilindən süzülüb gələn fərqli nümunələr özləşmənin bariz nümunəsi kimi canlanır.

"Niyə uzaqdan ***apaydın***

Niyə birdən duman oldun."

nümunəsində "apaydın" və yaxud, "Qırmızı, mavidir, bəyaz, ***bəmbəyaz***"misrasında "bəmbəyaz" ifadələri canlı xalq dilindən götürülmüş qrammatik xüsusiyyətlərdir.

Mahirə Nağıqızının "Yanından keçmə dağların" kitabında toplanmış şeir nümunələrində özləşməyə aid xeyli nümunələr vardır. Məsələn,

"Talan var, ay talan var,

Bac alıb, ***öc*** alan var"

misrasında "öc";

"Doymadınmı, ***çərçi*** dərdim,

Qəm gəzdin dilənçi dərdim”

nümunəsində “çərçi” arxaizmi;

“***İrdəsin*** közü, ağlasın,

Söyləsin düzü, ağlasın

Qədrimi kim bilibsə,

Oxşasın, özü ağlasın”

bayatısında “irdəsin” sözləri bu baxımdan maraq doğurur. Xüsusilə, “irdəsin” feili düşündürücüdür. Bu sözlə ilk qarşılaşdığımızda sözün çap xətası olduğunu düşündük, təkrar oxuduqda, şairin bilib, oxucunun bilmədiyi söz olması qənətinə gəldik. Lüğətlərə nəzər saldıqda aydın oldu ki, dilimizdə “irdəmək/ irdələmək” feilləri vardır. “irdələ(mək)” Azərbaycan türkcəsində “təmizləmək”, Anadolu türkcəsində “araşdır(maq)” mənasında işlədilir.(6; 269)

Bayatının digər misralarına nəzər saldıqda “irdəsin” feilinin “təmizləsin” mənasında işləndiyini aydın dərk etmək olar. Məzmundan da bəlli olur ki, “ağlayan adam közü təmizləsin ağlasın”mənası mənası anlaşılır.Bunu iki cür başa düşmək olar: 1. Ağlayan adam kədərlidir, ocağın başında oturub, közü eşərək, təmizləyərək ağlaya bilər. 2. Ağlayan adam yaranın közünü(qaysağını) eşərək, təmizləyərək(qopararaq) ağlasın. III şəxsin əmr şəklində olan “irdəsin” feili hər iki halda bayatının ümumu məna yükünü zənginləşdirməklə yanaşı dilimizdə özləşmənin ən gözəl nümunələrindən birdir.

Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında elə orjinal, dilimizdə var olan, lakin unudulan feillər vardır ki, o feillərin ədəbi dilə gətirilməsi, onların özləşdirilməsi dilimizin inkişafı üçün olduqca vacibdir.

“Səkər kəhəri dünyanın

Qəmdi yəhəri dünyanın.”

Nümunəsində “sək(mək)” feili at üstündə dünyanı fəth edən ulu türk babalarımızın yadigarıdır, desək yanılmarıq. At türkün qanadıdır-deyib babalarımız, Mahirə Nağıqızının şeirlərində türkün özü də var, atı da var, atı ilə bağlı sözləri də var:

Ay nadanın bəngi dünya,

Huşyarların zəngi dünya.

Kiminə ***qantarğa*** oldun,

Kimiyə üzəngi dünya.

Akademik Ağamusa AxundovAzərbaycan dilinin izahlı lüğətində “qantarğa” sözünün mənasını belə izah edir: “Qantarğa-isim yüyənin atın ağzına keçiridilən qoşa dəmir hissəsi”(7; 193)

Bu bayatıda şair dünyanın poetik təsvirini verir, deyir ki, nadanlara bu dünya bəngdir, bəng sözünün fars dilində verilməsi təkcə şeiriyyət xatirinə deyil, neqativ mənanın fars dilində “örtbasdır” edilməsidir, bir növ şair, pis mənanı dilimizdəki sözlərə layiq bilmir, lakin dünyanın bəzi insanları getdiyi yoldan saxladığını təsvir etdikdə, fikrin kökü “qaytarmaq” feilinə bağlı olan “qantarğa” milli sözü ilə verilməsi şairin dilə və onun milli mənsubluğuna verdiyi dəyər aydın olur.

Şairin “ Buluddu ***əlçim*** olar, Toplama ***çin-çin*** olar”, “Niyə baxdın ***yanı-yanı***, Mənə qurdun haqq divanı” misralarındakı “***əlçim***”, “***çin-çin***”, “***yanı-yanı***” kimi sözlər də canlı xalq dilindən süzülüb gələn, Azərbaycan ədəbi dilində özləşməni təmin edən sözlərdir.

Mahirə Nağıqızı bir müəllimdir, ömrünün böyük bir hissəsini azərbaycanlı balalarının aydınlanmasına, təhsil almasına həsr edən ziyalılarımızdandır. O bir müəllim, söz sənətkarı kimi dəqiq bilir ki, bilgi dil vasitəsi ilə ötrülür, toplum və bilgi arasında əngəl, maneə olmamalıdır. Ana dilimizin bilginin(elmin) dili ola bilməsi üçün, əldə ediləcək bilimə aid informasiyanın daşına, çatdırıla bilməsi üçün dilimizin söz zənginliyi, qıvraqlığı artırılmalıdır. Məhz ona görə də şair Mahirə Nağıqızının şeirində, sözündə Azərbaycan dilinə vurğunluq, dilimizdə unudulan sözlərə xüsusi qayğı, diqqət, həmin sözlərin aktuallaşdırılması, özləşmə meyilləri daha da qüvvətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cavidşünaslıq araşdırmalar toplusu I cild, Bakı, 2018
2. Mahirə Nağıqızı, Salam olsun, Bakı, “ADPU-nun mətbəəsi” 2020
3. Ə. Tanrıverdi “Dəli Kür romanının poetik dili, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012
4. Mahirə Nağıqızı, Onun daş nağılı, “ADPU-nun mətbəəsi, Bakı, 2020
5. Mahirə Nağıqızı Yanından keçmə dağların.., Bakı, “ADPU-nun mətbəəsi”, Bakı 2021
6. S. Nişanyan, Sözlerin soyağacı, Çağdaş Türkcenin etimolojik sözlügü, İstanbul, “Everest yayınları”2009
7. Ağamusa Axundov Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, “Elm”nəşriyyatı, 2005

ABDURRAHIM BEY HAGVERDIYEV AS AN EDUCATOR-REALIST ARTIST
ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV MAARİFÇİ-REALİST SƏNƏTKAR KİMİ

MAHRUX DÖVLƏTZADƏ

ADPU, Azərbaycan, Bakı, ORCİD- 0000-0002-2366-6097

Xülasə

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ictimai, ədəbi-mədəni və tənqidi düşüncədə maarifçilik meylləri mövcud idi. Ədəbiyyatda maarif, elm, təhsil, insanların savadlanması zərurəti mühüm yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərinin elmi düşüncəsi mövqeyindən dinə və onun atributlarına göstərilən münaisbət də fərqlidir.

Ədəbiyyatşünaslığın müstəqillik dövrünə qədərki baxışlarında islami dəyərlərin cəmiyyət həyatında oynaya biləcəyi rola dair mövqeyi birtərəflidir.. Maarifçi realistlərin yaradıcılığında özünə yer alan islami fikirlər, xüsusən bu fikirlərin müəllif dünyagörüşünün ifadəsi kimi meydana çıxan cəhətləri ədəbiyyatşünaslığımızda bir qayda olaraq, ya müəllifin dünyagörüşündəki ziddiyyət, ya da məhdudluq kimi izah olunmuşdur. Halbuki, Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul", "Ayın şahidliyi" və s. əsərlərdə dini ideyaların müəllif dünyagörüşünün ifadəsi kimi yer alması həmin müəlliflərin mövzuya verdikləri bədii həlldəki ziddiyyət, yaxud mövzunun bədii dərkində müəllif düşüncəsindəki məhdudluq kimi başa düşülə bilməz.

Tədqiqatçılar bədii nəsrdəki dini motiv, süjet və dünyagörüşlərin mahiyyətini şərh edərkən müəllif mövqeyinin ifadəsini ortaya qoymalarına baxmayaraq, bu mövqeyə şərik olmurlar. Müasir tənqidin əsas vəzifəsi sovet ədəbiyyatşünaslığında ideologiyanın yol verdiyi bu yanlışı düzəltmək olmalıdır.

Açar sözlər: maarifçilik, Ə.Haqverdiyev ,dini düşüncə, maarifçi nəsr

Summary

Social, literary-cultural, and critical thinking saw enlightenment movements at the close of the 19th and the start of the 20th centuries. Science, education, literature, and the necessity of educating people all played significant roles. A distinct perspective on religion and its characteristics is also held in comparison to early 20th-century scientific ideas.

The position of literary studies on the role that Islamic values can play in the life of society in the pre-independence views is one-sided. The Islamic concepts that emerged in the writings of enlightened realists were typically seen in our literary studies as a contradiction or a constraint of the author's worldview, particularly when these concepts manifested as an expression of the author's worldview.

However, the incorporation of religious concepts as a means of expressing the author's worldview in A. Hagverdiyev's "Father and Son", "The Moon's Testimony" and etc. works cannot be interpreted as a limitation on the author's creative interpretation of the subject matter or as a contradiction in the artistic solution offered to the subject by those authors.

While interpreting the religious motif, story, and worldviews in the literary language, the researchers express the author's position; yet, they do not agree with the position taken by the

author. Resolving the oversight caused by ideology in Soviet literary studies ought to be the primary goal of contemporary critique.

Key words: enlightenment, A. Hagverdiyev, religious thought, enlightening prose

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi- realizm XIX əsrdə təşəkkül tapmış və bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir. Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin "Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm dövrü" kimi təsnif edilməsinə dair konseptual mövqeyin meydana çıxması da bu fikri bir daha təsdiq edir. Bu mövqeyin elmi əsası isə ən qısa şəkildə belə xarakterizə edilir: "*XIX əsrdə dövrün ən mühüm ideyası (bəlkə də ideologiyası) maarifçilik, ədəbiyyatın əsas inkişaf istiqaməti isə maarifçi realizm idi"* [1, s.230-231]. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri [1890-1920] sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müstəqil bir dövr statusu alaraq tədqiq edilir. Dövrün ədəbiyyatı daha çox "izm"lərin tipoloji müxtəlifliyində - maarifçi realizm, tənqidi realizm və romantizm ədəbi cərəyanları kontekstində araşdırılır.

ARAŞDIRMA

Həm Azərbaycan maarifçi, həm də tənqidi realizmində dayanıqlı mövqeyə malik olan, həyat hadisələrini obyektiv və həssas şəkildə müşahidə edib, sənətə gətirməyi bacaran Ə.Haqverdiyev yaradıcılığını XIX əsrin sonlarından XXəsrin 30-cu illərinə qədər davam etdirmişdir.

Maarifçi realistləri düşündürən mühüm məsələlərdən biri də insanların dini maarifləndirilməsi məsələsi idi. Bu məqamda maarifçilər din xadimlərinin böyük əksəiyyətinin öz üzərlərinə düşən rolu düzgün yerinə yetirməməsi məsələsini qoyurdular.

Ə.Haqverdiyevin maarifçi-realizmi hekayə yaradıcılığının ilkin mərhələsində dini aspektdə təşəkkül tapır; "Pir", "Şəbih", "Seyidlər ocağı" kimi hekayələrdə dini fanatizmi hədəflədiyi halda, ilk hekayəsində insana islam əxlaqı ilə aydın yol göstərir. Deməli, əksər maarifpərvər ədiblər kimi Ə.Haqverdiyev də dini hədəf seçmir, cəhaləti tənqid edirdi.

Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul" hekayəsində ölüm ayağında olan atanın oğluna vəsiyyətinə diqqət yetirək: *"Əvvəla, bala, bu gündən ömrünün axırınadək sən bunu heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan. Quranın və peyğəmbərin şəriətinin hökmlərinə həmişə itaət elə və bilgilən ki, bu itaətin axirət ruyi-səfidliyindən səvay, dünya xoşbəxtliyi də sənlə olar və Allahın əli və kölgəsi heç vaxt sənin üstündən kəm olmaz"* [3,s. 12].
Əsərdən gətirilən səciyyəvi sitatlar sübut edir ki, maarifçi-realistlər milli cəmiyyəti mənsub olduğu dinin mahiyyətinə dərindən bələd olmağa, onun göstərişlərinə əməl etməyə çağırırdı və bunu zamanın ciddi sosial problemi kimi dərk edirdi. Ə. Haqverdiyevin "heç xəyalından çıxartma ki, müsəlmansan" motivini önə çəkməsi sübut edir ki, maarifçi- realistlər zamanın reallıqlarında insan və onun mənsub olduğu din məsələsində kifayət qədər problem görür və onu bədii təsvir predmetinə çevirməklə soydaşlarını ruhən və mənən, eyni zamanda ağıl vasitəsilə mənsub olduğu dinə münasibət göstərməyə çağırırdılar.
Prof. T.Salamoğlu yazır: *"Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul" hekayəsi üzərindəki müşahidələrimiz müəllifin idealist dünyagörüşündən çıxış etdiyini, ictimai şüurun tərbiyəsində, cəmiyyət insanını normal vətəndaş kimi yetişdirməkdə Allahın müqəddəs kitabına, şəriət hökmlərinə, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə aktiv rol verdiyini görürük. Ə.Haqvediyev mətnə dini dünyagörüşü mövqeyindən bədii həll verir və bu "həll"də dini dünyagörüşü heç bir halda "pərdə-tül" funksiyasında çıxış etmir.Məsələ burasındadır ki, "Ata və oğul" hekayəsində hadisələrin bütün inkişaf məntiqi dini inanc sisteminə tabe tutulmuşdur"* (1, 239).
Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda problemin bu cür düzgün qoyuluşu sonrakı tədqiqatlarda da bədii mətnlərdə dini inanc sisteminin təzahür xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə almağa gətirib çıxarır.

Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında XX əsrin 20-ci illərində yazdığı əsərlərlə 20-ci ilə qədərki dövrdə yazdığı əsərlər arasında dinə münasibət mövqeyindən ciddi fərqlər meydana çıxır. "Qəndil" hekayəsi 20-ci illərdə yazılmışdır. Hekayədə hadisələr Şura zamanında cərəyan edir: Müəllif obrazın xatırlamaları şəklində İsgəndər bəyin keçmişdə insanlara etdiyi dəhşətli zülmlərdən bəhs edir; Bütöv bir kəndi əsarətdə saxlamasını, onların namusuna təcavüz etməyə qədər hər cür əxlaqsızlığını və vəhşiliyini bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. Yazıçı təsvirinə görə, yalnız insanlar bu zülmdən "Şura hökuməti dağlara tərəf üz qoyan"dan sonra qurtarırlar. "Qəndil hekayəsi belə başlanır: *"Bütün dağlar arasında İsgəndər bəyin adı söylənirdi. İgidlikdə, at çapmaqda, düşmən bağrı yarmaqda tayı-bərabəri yox idi"* [3, s.235].

Diqqətimizi cəlb edir ki, bu iki cümlədə Azərbaycan bəyinin tarixi xaarkterini əks etdirmək üçün kifayət qədər potensial cəmlənib. Bəs, niyə müəllif bu imkandan istifadə etmir və başlanğıcın diktə etdiyi məntiqdən büsbütün kənara çıxır? Çünki, hekayənin yazıldığı illərdə ədəbi tənqid Ə.Haqverdiyevi *"liberal-mülkədar məfkurəsini ifadə etmək"də* [2,s.24] *"proletar inqilabının mahiyyətini lazımınca anlaya bilməmək"də* [2,s.24] ittiham edir və onun qarşısına özünü "yenidən qurmaq" tələbi qoyurdu. Buna görə də əvvəlki əsərlərdə yuxarı təbəqə obrazlarını "liberal-mülkədar məfkurəsi" mövqeylərindən, əslində isə obyektiv mövqedən əks etdirən sənətkar indi həmin obrazları rejimin tələbləri çərçivəsində əks etdirməyə can atır və "yenidən qurulduğu"nu sübut etmək istəyir. Azərbaycan bəyi ilə bərabər, "Qisas" hekayəsində "Müsavat" hökumətinə verilən ən mənfi xarakteristika da bu hökumətin siyasi rejimin gözündə *"Azərbaycanda Oktyabr düşmənləri"* sırasında yer alması ilə bağlı idi.

XX əsrin əvvəllərində yazılmış əsərlərdə yuxarı təbəqə obrazları obyektiv müəllif müşahidəsi ilə yaradılırdı, buna görə də onlara sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığının sinfi mövqedən dəyər verməsi narahatlıq doğurmaya bilməz. Lakin 20-ci illərdə məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Bu illərdə həm yuxarı təbəqə nümayəndələrinin obrazlarının yaradılmasında, həm də bu obrazların elmi dəyərləndirilməsində sinfilik amili önə keçir.

Maarifçi -realist sənətkarın insan həyatının tənzimlənməsində, tərəqqiyə doğru hərəkətində elm və təhsilə mühüm əhəmiyyət verməsi heç bir şübhə doğurmayan həqiqətdir. Lakin maarifçi realistlər elm və təhsilin düzgün əxlaqla birləşdikdə əsas səmərə verməsi fikrini həmişə yaradıcılıqlarında əks etdirmişlər. Elə "Ata və oğul" da daxil olmaqla haqqında yuxarıda danışılan əsərlərin ümumi tipoloji xüsusiyyətlərindən biri budur ki, onlarda müəllifin maarifçi dünyagörüşü elm və təhsillə müsəlman əxlaqını birlikdə götürür. Tərəqqiyə, inkişafa gedən yolda onların vəhdətdə iştirakını əsas sayırlar. Bu əsərdə mollaxana məktəblərinin obrazı dəqiq rəsm olunmuş, onun ictimai tərəqqidəki yerinə düzgün qiymət verilmişdir. Məhz buna görə də həmin düzgün elmi qiymət maarifçi- realistlərin əsərlərində yaratdığı molla və mollaxana məktəbləri obrazları ilə üst-üstə düşür. Ə.Haqverdiyevin "Ata və oğul" hekayəsinəki mollaxana məktəbinin mollası Mirzə Həsibi xatırlamaq kifayətdir. Hacı Xəlilin keçdiyi həyat yolunda qazandığı müvəffəqiyyətlərdə bu məktəbdə aldığı savadın və molla Mirzə Nəsibin ona əxlaqi təlqinləri və qayğısının müstəsna rolu olduğunu müəllif hekayə boyu qabardır. Demək, Ə.Haqverdiyevin düşüncəsində mollaxananın və orada dərs deyən mollanın "mürtəce" obrazı yox, tərəqqiyə xidmət edən və xeyirxah obrazı vardır. Həmin obraz maarifç realistlərin əksər əsərlərindən keçir. Onlar dinin təhsilə müsbət münasibətini ifadə edəndə tarixi reallığın mahiyyətindən çıxış edirdilər.

İnsanların dini maarifləndirilməsi məsələsi maarifçi -realistləri düşündürən mühüm məsələlərdən biri idi. Bu məqamda maarifçilər din xadimlərinin böyük əksəiyyətinin öz üzərlərinə düşən rolu düzgün yerinə yetirməməsi məsələsini qoyurdular.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi ortalığa atılmasını sovet dövrünün

ədəbiyyatşünaslığı da təkzib edilməsi mümkün olamayan fakt kimi təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqe kimi, həm də bu hərəkatın və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edirdi.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında fanatizmə tənqidi münasibət dinə tənqidi baxış kimi qələmə verilir. Ədəbiyyatşünaslıq sovet ideologiyasının təsiri altında müəlliflərin və qəhrəmanların dini dünyagörüşündən çıxış etməsini elmi təhlil arsenalından uzaq tutmağa çalışır. Əsərlərdə qəhrəmanların dini fanatikcəsinə dərkinə tənqidi yanaşmaları müəllifin ateist mövqeyinin ifadəsi kimi şərh olunur. Müəllifin və qəhrəmanların dini inancdan irəli gələn düşüncələri, əsərlərin dini motiv və süjetləri islami dəyərlərin ifadəsi kimi yox, kifayət qədər mücərrədləşdirilərək milli və ümumbəşəri dəyərlərin ifadəsi hesab edilir. Bədii mətnləri dini məzmundan uzaqlaşdırmaq əsas məqsədə çevrilir. Bilavasitə müəllifin dini dünyagörüşünün əksi kimi yaranan əsərlərin (S.M.Qənizadənin "Qurban bayramı", "Allah xofu", Ə. Haqverdiyevin "Ata və oğul", "Ayın şahidliyi" tipli əsərlərin) dini motivlərdən sərf-nəzər edilir və ümumi əxlaqi dəyərlər kontekstində təhlil edilir.

NƏTİCƏ

Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığının birinci dövründə yazılmış hekayələrinin, maarifçi-realist əsərlərinin dini motiv və dünyagörüşündən kənarlaşdırılan təhlillər əsərlərin obyektiv məzmun və ideyasının təhrifi ilə təqdim edilir. Maarifçi realizmin 1920-ci ilə qədərki mərhələsində bədii əsərdə əks olunan müəllif dünyagörüşü sənətkarın həyata baxışlarının həqiqi bədii ifadəsi kimi meydana çıxırdı. Maarifçi realizmdəki açıq tendensiyalılıq prinsipi 20-ci illərin ədəbiyyatında da davam edir. Lakin 20-ci illər ədəbiyyatında maarifçi düşüncənin açıq tendensiyalılıq prinsipinin təzahürü kimi görünən müəllif dünyagörüşü ideologiyadan güc alır. Müəllif dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi meydana çıxan əsərlər əslində siyasi-ideoloji missiya yerinə yetirir. Bu mənada XX əsrin əvvələrinin maarifçiliyi ilə 20-ci illər maarifçiliyi arasında yaranan tipoloji fərqlər yaranır. Bütün bunlarla bərabər, 20-ci illər estetik fikrinin zamanın siyasi tələqinlərinə bədii ənənənin gücü ilə müqavimət göstərməsi hallarına da rast gəlirik. Bu tip əsərlər 20-ci illər nəsrində azlıq təşkil edir. Bununla belə, bu cür hallar maarifçi realizmin milli ənənələrinin 20-ci illər nəsrində də bu və ya digər dərəcədə qorunub saxlandığını sübut edir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Salamoğlu T. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri. Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri.bakı, 2021, s.662

2.Mütəllimov T. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası. Bakı: Yazıçı, 1988, 328 s

3.Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı .lider, 2005.

ULU ÖNDƏRİN ÖLKƏMİZİN İNKİŞAFINDAKI XİDMƏTLƏRİ

ABDULLAYEVA MAHİRƏ MÖVLUD QIZI

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi

Giriş

Dahi dövlət xadimi ümummilli liderimiz Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu olmaqla bərabər, vaxtında verdiyi qərarları və sərəncamları ilə ölkəmizin, dilimizin, mədəniyyətimizin inkişafına böyük xidmətləri olmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin "Hər bir xalqın səviyyəsini onun bilik səviyyəsi müəyyən edir. Bilik səviyyəsinə də nail olmaq üçün təhsil daim mövcud olmalıdır və o, ardıcıl surətdə inkişaf etməlidir. Təhsil daim təkmilləşdirilməlidir. Bütün bunlar Azərbaycan təhsil işçilərinin üzərinə düşən vəzifədir" sözləri müəllimlərin məsuliyyətini hər zaman daha da artırır (1,s.2-6).

Açar sözlər: Ulu öndər, ümummilli lider, Azərbaycan, təhsil, dilimiz, siyasət.

Ana dilimizin inkişafında və bu dilin dünya arenasına çıxması uğrunda əlindən gələni edən Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydən Əliyev ana dilimiz barədə dediyi başqa bir fikrə diqqət edək: "Ana dilimiz bizim sərvətimizdir. Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir. Dil böyük bir aləmdir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır, ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur"(2, s.7).Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyə başladı. Onun siyasi zəkası sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq aləmdən təcrid olunmaq təhlükəsi aradan qaldırıldı. Bu gün Azərbaycanın suverenliyini, müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumağa tam qadir olan orduya malik olması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında göstərdiyi misilsiz xidmətlərindən biri sayıla bilər .

"Lissaqon samitində Azərbaycan qələbə çalmışdır. Heydər Əliyevin siyasəti qələbə çalmışdır" (4, s. 245).

Dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev öz natiqliyi ilə də nümunə olacaq bir şəxsiyyət idi. OnunAzərbaycan və rus dillərində mükəmməl çıxışları dinləyicilərin hər zaman rəğbətini qazanmış, onu bir natiq kimi məşhurlaşdırmışdır. Ulu Öndərin çıxışlarını izlərkən qürur hissi keçirməmək mümkün deyildi: "Mən çox fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam!"

Dini etiqad azadlığımıza da məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə qovuşa bildik. İslam dini barədə ölkədə verdiyi sərəncam və qanunlar buna sübut ola bilər.

"Heydər Əliyev 53 dövlətin hüzn-rəğbətini qazandı, səsini aldı və gələcəkdə işi davam etdirməyə nail oldu"(3, s.246).

Ulu Öndər H.Əliyevin rəhbərliyi dövründə Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı və o çətin illərdə gənclərə tək doğru yolu göstərən bir siyasi partiya oldu.

Ölkəmiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasəti sayəsində sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa başladı və bu istiqamətdə gedən işlərin uğurlu davamçısı hal-hazırda dövlət başçımız Prezident İlham Əliyevdir. O, atasının vəsiyyətini də həyata keçirdi, nəticədə 44 günlük müharibədə ordumuz düşmənə qalib gələrək, Azərbaycanın gözü Qarabağı azad etməyə nail oldu.

Hazırda bütün dünyada ekoloji problemlərin qarşısının alınmasının qlobal çağırış olduğunu çoxlarımız bilirik. Azərbaycanın da bu istiqamətdə çağırışlara qoşulan ölkələr sırasında olduğu qürurvericidir.

Hələ 1970-ci illərin əvvəllərindən Ulu Öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ölkəmizdə bioloji ehtiyatların qorunub-saxlanılması, nəsli kəsilmək təhlükəsi olan növlərin bərpası, areallarının genişləndirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdü. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev o zamanlar və müstəqillik illərində də Bakı və Abşeronun yaşıllaşdırılmasına, pozulmuş ekoloji tarazlığın bərpasına diqqət yetirmişdir. Onun Azərbaycan təbiətinin mühafizəsinə qayğısını və ona xüsusi önəm verdiyini ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra da görmək mümkündür. Ətraf mühitin və ekologiyanın mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarının formalaşdırması məhz onun əməyinin nəticəsidir.Ulu Öndərin başqa siyasətləri kimi "Yaşıl dünya" ilə bağlı problemlərin həlli də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Azərbaycan dövlətinin çətin zamanında onun xilaskarı olmuş insana Ulu öndər və Ümummilli Lider adı yaraşır. Bu gün nə qazanmışıqsa Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yürütdüyü düzgün və uğurlu siyasətin nəticəsidir.

İstifadə olunmuş dəbiyyat siyahısı

1. "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. Bakı, 2003, N 1, s.2-6.

2. "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında", "Azərbaycan Respubliksı Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Fərmanı // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Bakı, 2003, N 1, s.7.

3. Həsən Mirzəyev. Elmi, pedaqoji fəaliyyətim və ömür yolumdan sətirlər. Bakı, Elm, 2008, 288 s.

4. "Səs qəzeti, N 42 (3091), 5 mart, 2008-ci il, s.4.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ İSTİQLAL MÖVZULARI: VƏTƏNƏ AİD HİSSLƏRİN BƏDİİ İFADƏSİ MƏHMƏT AKİF ƏRSOY, ƏHMƏD CAVAD VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA ƏSAS AMİL KİMİ

AYSEL BALASULTAN QIZI ŞEYDAYEVA

ADPU-nun Quba filialı, Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Qabaqcıl təhsil işçisi

XÜLASƏ

Ədəbiyyat məbədinin ucaldılmasında danılmaz rolu olan bir çox şairlərin poeziyasının dərinliklərində qərq olmamaq mümkün deyil. Bu mənada XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycanda yaşayıb yaratmış, hər iki qardaş xalqın poeziyasında lirikasının mövzu dərinliyi, insan hislərinə birbaşa xitab edən rəngarəngliyi, Vətən məhəbbətinin, milli şüurun, azadlıq eşqinin əsərlərində inikası ilə istiqlal şairləri ünvanını alan Məhmət Akif Ərsoy və Əhməd Cavad yaradıcılıqları onların ölçüsüz istedadlarının təcəllası, əsərlərinin ehtişamından xəbər verir. Vətənpərvər insanın ruhuna xitab edən Məhmət Akif Ərsoy və Əhməd Cavadı təhlil və tədqiq etdikdə şahid oluruq ki, bu şairlərin əsərləri bir neçə mənada oxucunun diqqətini özünə çəkir. Lakin hər iki şairin yaradıcılığını bir istiqaməti özündə ehtiva edən dərin mövzu var: Vətən istiqlaliyyəti! Böyük Hüseyn Cavid yazırdı: *"Azadlıq! Öylə nazlı afət ki, qan tökülməyincə üzə gülməz o işvəkar!*

Açar sözlər: lirika, ənənə, ədəbiyyat nümunələri, şeirlər, türkçülük

Bəli, kimi canıyla, kimi qələmiylə bu nazlı afət üçün savaşıb zaman-zaman. Tədqiqatlardan aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da milli azadlıq hərəkatı genişlənmiş, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı kimi şair və yazıçılar Məhmət Akif Ərsoylarla bir sırada qədim türk xalqlarını millət kimi təsdiq etmək üçün savaşmış, əski türk düşüncəsini müsəlman toplumu fəlsəfəsindən millət müstəvisinə qaldırmağa nail olmuşlar. Bu yüksəliş ədəbiyyata və mədəniyyətə siraət etdikcə mövzular hər hansı konkret milli türk zəminində deyil, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən çıxış etməyə başladı. Məhz buna görə də azadlıq aşiqlərinin həmin dövr üçün Vətən istiqlaliyyəti adlı mübarizə mövzusuna türkçülük anlayışı da əlavə edildi.

Məhmət Akif Ərsoy Türkiyə Respublikası və Şimali Kipr Türk Respublikasının İstiqlal Marşının müəllifidir. "Vətən şairi" və "Milli şair" ünvanları ilə tanınır. Məhmət Akifin İstiqlal Marşı ilə yanaşı, Çanaqqala dastanı, Bülbül və 1911–1933-cü illər arasında nəşr olunan yeddi şeir kitabındakı şeirləri bir araya gətirən Safahat ən dəyərli əsərlərindəndir. Olduqca qiymətli bədii əsərlər müəllifi olan Məhmət Akif Ərsoyun İstiqlal Marşı onun Türkiyə tarixinə biganə qala bilməyən bir vətənpərvər olduğunun təsdiqidir. Türk millətinin azadlığını sərgiləyən İstiqlal Marşı Anadoluda Milli Azadlığın davam etdiyi sırada M.A.Ərsoy tərəfindən qələmə alınan bir şeir nümunəsidir. Təsadüfi deyildir ki, hansı zamanda oxunmasından asılı olmayaraq bu şeir bir vətəndaş kimi M.A.Ərsoyun Qurtuluş savaşını qazanacağına olan inancını, Türk əsgərinə olan güvənini, Türk elinə olan bağlılığını dilə gətirir:

Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə süzən al bayraq; Sönmədən yurdumun üstündə yanan ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq; O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq. Çatma, qurbanın olum, çöhrəni, ey nazlı hilal! Qəhrəman xalqıma bir gül! Nə bu şiddət, nə cəlal? Sənə olmaz tökülən qanlarımız sonra halal... Haqqıdır, Haqqa tapan millətimin istiqlal!

Şeirin bütün misralarında dərin Vətən məhəbbətinin atəşində yanıb-alovlanan azadlıq əsgərinin qələm gücü dayanır. Bu güc sanki tarixin türklər haqqında kəsdiyi qədərin – qorxmazlığın, cəsarətin, özünəməxsusluğun, haqsızlıqla və əsarətlə barışmazlığın təntənəsi kimi ortaya çıxır. Məhz buna görə də türk xalqları Məhmət Akif Ərsoyu, öz azadlıqlarını sevdikləri kimi bu gün də böyük coşğu ilə sevir.

Əhməd Cavad da sözlərin sehrini Vətənin istiqlaliyyəti uğrunda sərf etməyi sevən şairlərdən idi. Onun türkçülüyə olan tükənməz məhəbbəti əsərlərində əks olunurdu. Osmanlı dövlətinin müharibədə iştirak etməsindən həyəcanlanaraq yazdığı "Qara dəniz" şeirini oxuduqda oxucu açıq-aydın hiss edir ki, azadlıq sevdalı şair böyük ümidlərlə yaşayıb. "Qara dəniz" şeirinin son bəndi bu fikri belə təsdiqləyir:

Dost elindən əsən yellər

Mənə şeir... salam söylər.

Olsun bizim bütün ellər

Qurban Türkün bayrağına.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını milli tariximizin ən parlaq səhifəsi kimi sevinclə qarşılayan Əhməd Cavad müstəqil dövlətimizin himnini - "Azərbaycan marşı"nı yazır, sanki bütün canı və qanı ilə Vətənə qurban olmanın qururunu ifadə edir:

Azərbaycan!Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız! Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!

Şairin Azərbaycan bayrağına ithaf etdiyi şeir də onun üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağımıza böyük sevgisinin bədii ifadəsi olmaqla yanaşı, həm də türkün vətən sevdası anlayışının məcmusudur:

Türküstan elləri öpüb alnını

Söyləyir dərdini sana, bayrağım!

Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən

Ərməğan yollasın sana, bayrağım!..

Əhməd Cavad, məşhur "İstiqlal uğrunda şeirlər" kitabının çapı ilə həmin dövrdə mətbuatda Əhməd Cavadın əleyhinə hücumlar başlamasına səbəb olsa da azadlıq uğrunda tökülləcək qandan, veriləcək candan qorxmur!

Haqsız yerə güllələnən Əhməd Cavadın bu gün ruhu sakitlik tapıb. Çünki bu sakitlik Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan Əhməd Cavadın Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin müəllifi kimi bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıları bu himnin sədaları birləşdirməsi onun böyük vətənpərvərlik ideyalarının Azərbaycan durduqca yaşamasından doğur. Sevindirici haldır ki, 2022-ci il aprel ayının 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev "Əhməd Cavadın 130 illiyinin qeyd edilməsi haqqında" Sərəncamı imzalamaqla xalqımızın tarixinə və bu tarixin yazılmasında xidməti olan insanlara xalqın, onun iradəsinin ən ali ifadəsi olan dövlətin dəyişməz münasibətini növbəti dəfə ifadə edib. Sərəncamda Əhməd Cavad Azərbaycanın

ədəbi-bədii fikir tarixində istiqlal şairi kimi özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilən, müstəsna mövqeyə malik söz ustadlarından biri, qəlbi ilə bağlı olduğu xalqının müstəqillik ideallarına həyatı boyu sadiq qalmış sənətkar, azadlıq motivləri ilə zəngin yaradıcılığı milli məfkurədən yoğrulmuş ideya adamı kimi təqdim olunur: "Azərbaycanın dövlət rəmzlərini yüksək şeiriyyətlə alovlu tərənnüm edən şairin müstəqil dövlətçiliyə sevgi aşılayan əsərləri dərin vətənpərvərlik duyğularının heyrətamiz poetik ifadəsidir".

Vətən mövzusunu daha dərin bir şəkildə yaşayan və oxucusuna bu hisləri göstərməyi bacaran şairlərdən biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. Vətən onun Bütöv Azərbaycanı əhatə edən sözdür Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə yetişdirdiyi şairlərdən biri kimi o, yaradıcılığı boyu həmişə şeirlərində Vətənini, azadlığını, insanların daxili aləmini tərənnüm edib. Onun şeirlərində türkçülük, Azərbaycançılıq, xalqına sədaqət, yurduna bağlılıq qeyd olunmalı xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatlarda Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasını üç hissəyə ayırmaq olar: fəlsəfi lirika, məhəbbət lirikası və təbiət lirikası. Bütün vətənpərvərlik ruhunda yazdığı əsərlərdə isə Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında ifadə etdiyi cəsurluq milli ovqat və dünyagörüşü ilə heç cür uzlaşmağa çalışırdı, çünki B.Vahabzadə öz duyğularını qətiyyən cilovlamaq istəmirdi, onun azadlıq eşqi, müstəqillik ideyaları zamanı qabaqlamağa can atırdı:

"Mənim damarlarımda

Gur sellər çağlamışdır.

Anam cəngilər üstə

Məni qundaqlamışdır.

Azərbaycan oğluyam,

Min ildir, öz adımın Keşiyində durmuşam,

Silahım olmayanda Nifrətimi barıttək Qəlbimə doldurmuşam..."

Çünki İstiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə cəsarətli qələm və kəlam sahibi olmaqla yanaşı həm də oxucusunu fəlsəfi sətirləri ilə öz dünyasını tapdırır, həyacanına sahib çıxa bilirdi.

Şair oxucusunun birbaşa qəlbinə xitab edir, həyatın enişli-yoxuşlu amma olduqca özünəməxsus günlərinin, qazanılmış taleyüklü məsələlərin Vətənlə bağlı olmasından bəhs edir. Vətən mövzusunun əslində necə dərin bir mənaya sahib olduğunu, insan üçün nələr ifadə etdiyini bədii şəkildə təsvir edir:

Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu Vətən,Sabahın, həm bu günün, həm dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin varVətən uğrunda ölənlər ölümündən doğular.

Biz Vətən məcnunu, el aşiqi, sülh əsgəriyikBiz Vətən naminə ölsək, dirilərdən diriyik.Mənim öz ulduzumu bağrına basmış hilalım,Dedi öndər: "Yönü bayraqdakı üç rəngdən alım".

Sən bu gül bayrağın altında məramınca yaşa,Qoyma düşmən nəfəsindən ona çirkab bulaşa. Sənin öz bayrağının kölgəsi cənnətdi sənə,Günəş hər gün doğur ancaq içimizdən Vətənə.

Hər üç istiqlal şairini birləşdirən Vətən və istiqlaliyyət mövzusu onların bu hissləri Vətən marşı kimi qələmə aldıqları əsərlərdə möhürlənir. Oxuduqca Məhmət Akif Ərsoyun "İstiqlal marşı"ndan süzülən *"əzəldən bəridir hür yaşadım, hür yaşaram"* ifadəli atəşin közlərinin, Əhməd Cavadın *"Qalxıb, bir də enməz elin bayrağı, O sənin, o mənim əlimdədir, bil!* – imzalı yanğısının və Bəxtiyar Vahabzadənin *"Bəşərin dərdini öz dərdi bilib millətimiz. Bizim öz niyyətimizdən doğub hürriyyətimiz"* deyən Vətən eşqinin bu gün daha da alovlanması günümüzə qədər gəlib çıxıb. Çünki ədəbiyyatın, mədəniyyətin, haqq mübarizəsinin bir məramı

var: Əbədi istiqlal! Məhmət Akif Ərsoyun da dediyi kimi *"Haqqıdır, Haqqa tapan millətimin istiqlal!"*

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı

1. Atatürk dövrü türk ədəbiyyatı. Ankara 1981.
2. Bəşirova, J. Nitq aktları arasında əlaqələrin xüsusiyyətləri.// Filologiya məsələləri, –2013, № 2, –s. 151-155.
3. Əliyev M.İ. "Azərbaycan şeirinin vəzn və evfoniya problemləri" Bakı. 1983
4. Xəlilov P.Türk xalqlarının və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı. 1994.
5. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı Bakı 2011
6. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı Bakı 2014
7. https://www.kriteri.az/articles/ehmed-cavad-yaradiciliginda-azerbaycanciliq-mefkures
8. https://portal.azertag.az/az/node/14297

ALI MƏKTƏB MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ USTALIĞI

SALMANLI FİDAN NAMİQ

Azerbaijan State Pedagogical University

Xülasə

Pedaqoji ustalığa malik müəllim müasir sivilizasiyaya və gəncliyə uyğun yeni yanaşma metodları və texnologiyalar hazırlamağı bacarmalı, biliyi və praktiki fəaliyyəti baxımından hər zaman tələbələri qabaqlamalıdır. Müəllim tələbə kollektivinin hər bir üzvünə fərdi yanaşmağı bacarmalı, ən çətin və mürəkkəb anlarda ruhdan düşməməli, hər bir pedaqoji situasiyada adekvat davranış formasında olmalı, səbirli, təmkinli dözümlü olmalı, hisslərini idarə edə bilməli, özünə qarşı daima tələbkar olmalı, davranışını nəzarət altında saxlamalı, səlist nitqi olmalı, tələbələrin fikirlərini söyləməsinə şərait yaratmalı və onları dinləməyi bacarmalı, təhsil – tərbiyə imkanlarına nikbin münasibət göstərməlidir.

Açar sözlər: pedaqoji takt, pedaqoji fəaliyyət, pedaqoji qabiliyyətlər,pedaqoji texnika.

Pedaqoji prosesin intensivliyini daim yüksəltmək bacarığı ustalıq adlanır. Müəllim fəaliyyətinin əsas amillərindən biri də pedaqoji ustalıqdır. Öz işinin peşəkarı olan müəllim tədris etdiyi fənnin əsaslarını dərindən bilməli,yaradıcı fəaliyyət göstərməli,elmin müxtəlif sahələrinə bələd olmalı,psixologiyanı və pedaqogikanı bilməli, yüksək mədəniyyətli şəxs olmalıdır. Pedaqoji ustalığa malik müəllim təhsil – tərbiyənin qanunauyğunluqlarını, prinsip və qaydalarını hərtərəfli bilir, diaqnostlaşdırma, proqnozlaşdırma və layihələşdirmə bacarığı olur. Müəllimi öncəliklə müəllim kimi tanıdan, xarakterizə edən keyfiyyət – peşə biliklərdir. Peşə biliyi zəif olan müəllim nüfuzdan düşür. A.S.Makarenko qeyd edirdi ki, “ tələbələr müəllimlərinə ciddiliyi, soyuqluğu, quruluğu və hətta yersiz irad tutmalarını bağışlayar, lakin zəif peşəkarlığını bağışlamazlar.” Tələbələr müəllimlərində öncəliklə aydın və dəqiq bilik, bacarıq və sərişta, qabiliyyət, təmkin, işə daim hazırlıq, məsuliyyət və qarşılıqlı hörmət, yaradıcı qabiliyyət, haqq və ədalət, məntiqi düşüncə, tərbiyə prosesini bilmək, tərbiyəetmək bacarığını üstün tuturlar. Pedaqoji ustalıq müəllimin peşə bilikləri sistemi ilə şəxsi keyfiyyətlərinin ahəngdarlığının inteqrasiyasıdır. Pedaqoji ustalığın göstəricilərinə aiddir;

- ✓ Pedaqoji fəaliyyət;
- ✓ Pedaqoji takt;
- ✓ Pedaqoji qabiliyyətlər;
- ✓ Pedaqoji texnika;

Müəllimin fəaliyyəti olduqca çətin və mürəkkəb prosesdir. Tələbələrin diqqətinin idarə edilməsi, fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi, digər fənlərlə inteqrasiyanın qurulması müəllimdən dərin bilik, bacarıq, sərişta lilik, məsuliyyət, mahirlik tələb edir. Müəllim öncəliklə ixtisasını sevməli, etik davranış qaydalarına əməl etməlidir. Tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, pedaqoji prosesdə iştirak səviyyəsi və onları əhatə edən sosial mühit heç də həmişə eyni deyildir. Buna görə də ali məktəb müəllimi tələbələrə fərdi yanaşmağı bacarmalı,onlarla dərsdənkənar vaxt keçirməli, müxtəlif üsullardan istifadə edərək onları təlimə cəlb etməlidir**.**

Pedaqoji fəaliyyətin əsas istiqamətləri bunlardır:

✓ Tələbələrin peşə bilikləri ilə silahlandırılması və onlarda elmi dünyagörüşün formalaşdırılması;

✓ Cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən əxlaqi normalar ilə tələbələrin tanış edilməsi, tələbələrdə etik davranış mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi, düzlük, doğruçuluq, dostluq, yoldaşlıq, əməksevərlik, qayğıkeşlik,vətənpərvərlik, mərdlik, əməkdaşlıq, kollektivçilik,təşkilatçılıq, birlik, cəsurluq və s. kimi əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq;
✓ Tələbələri müstəqil həyata hazırlamaq məqsədi ilə bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi;
✓ Yetişməkdə olan gənc nəsildə mənəvi əqidə və inamın formalaşdırılması;
✓ Tələbələrin intellektual səviyyəsinin və psixi xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi.
✓ Sosial mühitdə olan neqativ təsirlərə qarşı fəaliyyətin təşkil edilməsi.

Pedaqoji fəaliyyəti düzgün təşkil edən müəllim, tələbə tərəfindən tədris materialının müstəqil, şüurlu və yaradıcı tərzdə mənimsənilməsinə nail olur. Həmçinin, tələbələrə gələcək mütəxəssis üçün zəruri olan keyfiyyətlər aşılayır, tələbələrin hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş kimi formalaşmasına, fəal həyat mövqeyi qazanmasına şərait yaradır. Pedaqoji ustalığa malik müəllim müasir sivilizasiyaya və gəncliyə uyğun yeni yanaşma metodları və texnologiyalar hazırlamağı bacarmalı, biliyi və praktiki fəaliyyəti baxımından hər zaman tələbələri qabaqlamalıdır.

Pedaqoji ustalığa malik müəllimin keyfiyyətləri:
✓ Öz üzərində daima işləyərək elmi və professional hazırlığını inkişaf etdirir;
✓ Zəngin məntiqi təfəkkürə malik olmaqla elmin bütün sahələrinə inteqrasiya etməyi bacarır;
✓ Tədris etdiyi fənni elmin və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsində bilir;
✓ Təhsil – tərbiyə prosesini ardıcıl sürətdə qurmağa imkan verən metodik hazırlığa malikdir.
✓ Tələbələrin təlim – idrak fəaliyyətini özünün şəxsi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq səmərəli təşkil etməyi bacarır.
✓ Qrupun hər bir üzvünün maraq və meyillərinə, qabiliyyətlərinə çox yaxşı bələddir və öz fəaliyyətini sistemləşdirərkən bunları nəzərə alır;
✓ Prinsipialdır, ədalətlidir, möhkəm əqidəyə malikdir, məsuliyyətlidir, səbirlidir. Öz fəaliyyətində cəmiyyətin tələblərini, dövlətin mənafeyini əsas götürür;
✓ Həyatda fəal mövqeyə malikdir, ölkənin daxili və xarici siyasəti ilə maraqlanır, KİV – ni diqqətlə izləyir, sosial insandır;
✓ Humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, diferensiallaşdırma prinsiplərindən istifadə edərək təhsil – tərbiyə prosesini qurmağı bacarır;
✓ Geniş dünyagörüşünə, yüksək mədəniyyətə malikdir;
✓ Tələbələrə inanır,etibar və hörmət edir, onların şəxsi həyatı ilə maraqlanır, daima onlara dəstək göstərməyə çalışır;
✓ Texniki, yaradıcı, əmək, idman, və s. kimi ümumi bacarıqlara malikdir;
✓ Həm aktyor, həm də rejissordur.
✓ Tələbələr üçün ən yaxşı nümunə, ən mükəmməl etolondur;
✓ Tənqidə daimaa açıqdır, səhvini etiraf etməyi bacarır, mənfi cəhətlərini müsbət keyfiyyətlərlə əvəz etmək üçün daima çalışır;
✓ Nəfsinə qalib gəlməyi bacarır, maddi gəliri mənəvi sərvəti olan müəllimlik peşəsindən üstün tutmur.

Pedaqoji ustalığa malik müəllimin xarakterinin bütövlüyünü, möhkəmliyini və məharətini nümayiş etdirən, dərin psixoloji biliklərə əsaslanan əsas göstəricilərdən biri pedaqoji taktdır. Müəllim tələbə kollektivinin hər bir üzvünə fərdi yanaşmağı bacarmalı, ən çətin və mürəkkəb anlarda ruhdan düşməməli, hər bir pedaqoji situasiyada adekvat davranış formasında olmalı, səbirli, təmkinli dözümlü olmalı, hisslərini idarə edə bilməli, özünə qarşı daima tələbkar olmalı,

davranışını nəzarət altında saxlamalı, səlist nitqi olmalı, tələbələrin fikirlərini söyləməsinə şərait yaratmalı və onları dinləməyi bacarmalı, təhsil – tərbiyə imkanlarına nikbin münasibət göstərməlidir. Bütün bunlar pedaqoji taktı təşkil edir. Pedaqoji proses ziddiyyətli, dinamik və dəyişkəndir. Buna görə də, müəllim hər bir pedaqoji situasiyanın həllinə yaradıcı yanaşmalı, hazır şablonlardan istifadə etməməlidir. Pedaqoji takta malik müəllim tələbələri qarşısında tələblər qoymağı, xəbərdarlıq etməyi, səhvlərdən çəkindirməyi bacarır.

Pedaqoji taktın struktur elementlərinə müəllimin əxlaqi keyfiyyətləri, mənəvi zənginliyi, sözü ilə əməlinin üst – üstə düşməsi, cəld davranışı, situasiyanı düzgün qiymətləndirməsi, şəxsi kədərini qrupa gətirməməsi, gümrah, enerjili, nikbin olması, tələbələrin mövqe və baxışlarına hörmət etməsi, yaradıcılıq əhvali – ruhiyyəsi yaratmağı bacarmalı, öz qüvvə və imkanlarına inanmalı, eqoistlikdən uzaq olması, digər müəllim yoldaşlarının mənfi cəhətlərini tələbələrlə müzakirə edərək, müəllim yoldaşının nüfuzunu aşağı salmaması və bununla müəllim adının müqəddəsliyini qoruması, tələbələr arasında fərq qoymaması, danışıq nitqində təhqir, şəxsiyyəti alçaldan sözlərdən uzaq durması aiddir. Müəllim fikirlərini səlist çatdırmağı bacarmalıdır. Nitqi zamanı mimika və pantomimikalardan istifadə etməlidir. Səs tonu, ifadə etdiyi cümlələr tələbələri yormamalı, onların diqqətini cəlb etməlidir.

Pedaqoji ustalığa yiyələnmək müəllimdən bir çox keyfiyyət, bacarıq və qabiliyyətlər təşkil edir. Ali məktəb müəlliminin qabiliyyətlərini dörd qrupda ümumiləşdirmək olar.

1. Xüsusi qabiliyyətlər

- Müşahidəçilik qabiliyyəti;
- Nitq mədəniyyəti;
- Davranış adekvatlığı;
- Pedaqoji texnikanın uğurla tətbiqi;
- Şəraitdən çevik sürətdə çıxış yolu tapmaq;
- Əks əlaqə yaratmaq;
- Pedaqoji takt;
- Pedaqoji ustalıq;

2. Pedaqoji qabiliyyətlər

- Didaktik qabiliyyətlər;
- Konstruktiv qabiliyyətlər;
- Təşkilati qabiliyyətlər;
- Kommunikativ qabiliyyətlər;
- Qnostik qabiliyyətlər;
- Avtoritar qabiliyyətlər;
- Perseptiv qabiliyyətlər;
- Suqqestiv qabiliyyətlər;

3. Spesifik qabiliyyətlər

- İxtisas hazırlığı;
- Metodik hazırlıq;
- Pedaqoji və psixoloji biliklərə malik olmaq;
- Nəzəri (akademik) qabiliyyətlər;

4. Şəxsi qabiliyyətlər.

- Erudisiya
- Dözümlülük, səbr və təmkin
- İnsanların psixoloji vəziyyətini başa düşmək
- Həssaslıq
- Yaradıcı təfəkkür
- Məntiqi hafizə

- Diqqətin həcmi və bölüşdürülməsi.

Pedaqoji proses pedaqoji yaradıcılıq üçün əsas laboratoriyadır. Bu prosesdə pedaqoji qabiliyyətlərin rolu böyükdür. Gəlin onları nəzərdən keçirək:

Konstruktiv qabiliyyətlər. Tələbə şəxsiyyətini layihələşdirməyə imkan verir.Təhsil- tərbiyə prosesini modelləşdirməyə, bütün potensial imkanlardan səmərəli istifadə etməyə şərait yaradır. Əgər müəllimin dəqiq diaqnozu varsa, təhsil – tərbiyə fəaliyyətini məhsuldar təşkil edir. Gələcək fəaliyyətinin modelini qurur, özünün və tələbələrinin fəaliyyət növlərini layihələşdirir.

Didaktik qabiliyyətlər. Tələbələrə tədris materialını dəqiq öyrətmək,fənnə maraq oyatmaq, çətin olanı əlverişli təlim üsullarından istifadə edərək asanlaşdırmaq, mürəkkəb olanı sadələşdirmək, aydın olmayanı aydınlaşdırmaq aiddir. Bununla tələbələrdə fəal, sərbəst düşüncəni stimullaşdırmaq olur.

Qnostik qabiliyyətlər. Müəllim tədris etdiyi fənni tədris həcmində bilməməli, daima araşdırma aparmalı, öz üzərində işləməli, yeni biliklər öyrənməli, pedaqoji fəaliyyətini elmi innovasiyalar ilə zənginləşdirməli, tədqiqat işi aparmalıdır.

Perseptiv qabiliyyətlər. Tələbələrin keçici psixoloji vəziyyətini anlamaq qabiliyyəti. Tələbənin daxili aləminə varma qabiliyyəti.

Təşkilatçılıq qabiliyyətləri. Müəllim qrupun bütün üzvlərini dərsə cəlb etməli;dərsi düzgün təşkil etməli,düzgün planlaşdırmalı və vaxta düzgün nəzarət etməlidir. Təşkilatçılıq həmçinin tələbələrin fəaliyyətinə rəhbərlikdə, onların asudə vaxtlarını müasir dövrün tələblərinə uyğun qurmaq bacarığında, tələbələri ictimai işlərə cəlb etmək və vəzifə bölgüsü aparmaq, görülmüş işləri yekunlaşdıraraq təhlil etməkdə özünü göstərir.

Avtoritar qabiliyyətlər. Tələbələrə iradi – emosional təsir göstərməklə onların nüfuzunu qazanmaqdır. Bu qabiliyyət müəllimin qətiyyət, təkidlilik, dözüm, tələbkarlıq və s. kimi iradi keyfiyyətləri və tələbələrdə özünə inam, məsuliyyət hissi kimi şəxsi psixi xüsusiyyətlər ilə vəhdətdədir.

Kommunikativ qabiliyyət. Tələbə və iş kollektivi ilə ünsiyyətin yaradılmasıdır. Ünsiyyət zamanı müəllim tələbəyə yalnız informasiya vermir, eyni zamanda tələbəni birgə fəaliyyətə, elmi əməkdaşlığa cəlb edir. Pedaqoji prosesin gedişinin təhlili olur. Yol verilən səhvlər, həmçinin, arzuolunmaz nəticələrin səbəbləri aşkarlanır və qısa zamanda korrektə edilir.

Suqqestiv qabiliyyət. Tələbələrə emosional, təlqinedici təsir göstərə bilmək bacarığıdır.

Pedaqoji ustalığın əsas göstəricilərindən biridə pedaqoji texnikadır. Pedaqoji texnika iki qrup bacarıqları özündə birləşdirir.

1. Özünə sahib olmaq, emosional vəziyyəti idarə edə bilmək və ünsiyyət texnikası;
2. Didaktik, təşkilatçılıq bacarığına və qarşılıqlı təsirin əlaqə texnikasına malik olmaq.

Müəllim zahiri görkəminə, geyiminə, necə dayanmaq, stol arxasında necə oturmaq, necə qalxmaq, səsi necə idarə etmək, necə gülümsəmək və s. kimi mühüm detallara fikir verməlidir.

Beləliklə, məlum oldu ki, pedaqoji ustalığa malik müəllim olmaq üçün xüsusi istedada ehtiyac yoxdur. Pedaqoji ustalığa yiyələnmək çətin və uzun bir prosesdir. Bu təhsil – tərbiyə prosesində tələbələrlə qarşılıqlı ünsiyyətdə formalaşır və tərbiyə olunur. Burada müəllimdən fənnini, onun tədrisi metodikasını və psixologiyanı bilmək, tələbələri sevmək, əsl vətəndaş olmaq, möhkəm əqidə və ideyalılıqla seçilmək, rəhbərlik nüfuzu, tələbələri duya bilmək, tələbələrin hiss və həyəcanını, qəlbini hiss etmək, pedaqoji intuisiya, humanistlik, yaradıcılıq, dözümlülük, səbir və təmkin, təhlil etmə və nəticə çıxarmaq, pedaqoji məharətini daim inkişaf etdirmək, ədalətli

olmaq tələb olunur. Bu zaman peşəsini qəlbən sevən bütün müəllimlər pedaqoji ustalığa yiyələnərək, ustad müəllim ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İlyasov M. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013
2. Rüstəmov F., Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası Bakı: Nurlan, 2007
3. Həmzəyev M. Pedaqoji Psixologiya. Bakı: Maarif, 1991

SÖZLÜ HALK YARATICILIĞININ ÇOCUK EDEBİYATI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

ELSA BABAYEVA

Azerbaycan, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Guba şubesi

Edebiyat https://orcidşorg/0009-0005-6933-0176

Özet

Sözlü halk yaratıcılığı Azerbaycan çocuk edebiyatının ana kaynaklarından biridir. Çocuk edebiyatı açısından Azerbaycan'ın sözlü halk yaratıcılığı-folkloru çok zengin bir manevi zenginliktir. Halk yaratıcılığının bilge, derin ve bilge felsefesi, tür çeşitliliğine bakılmaksızın destanlarda, şiir örneklerinde ve tüm eserlerde yüzyıllar boyunca etkisini sürdürmüştür. Böyle bir manevi zenginliğin çocuk edebiyatına etkisi yeri doldurulamaz ve tekrarlanamaz. Çağların süzgecinden geçerek günümüze kadar gelen gerçek halk bilgeliğinde bilgeliğin yanı sıra sadece çocuklara yönelik pek çok renkli örnek bulunmaktadır.

Bu eserler sanatsal boyalarla yüksek bir üslupla tasvir edildiği için hem tür hem de estetik açıdan çocukların ruhuna yakındır. Son derece çeşitli sözlü halk yaratıcılığı türlerinin varlığı: bir yandan tamamen çocuk masalları, diğer yandan bilmeceler, çocuk şarkıları, sayısız çocuk oyunu, diğer yandan bilmeceler çocuk edebiyatının yüksek sanatsal kaynaklarıdır. Sözlü halk yaratıcılığının şiirsel etkisiyle mutlu, sevimli, muzip, neşeli, çocukların minik kalplerini okşayan, onların duygularına dokunan şiirler yazmak da doğaldır.

Bu nedenle yazarların çoğu çocuk eserlerinde doğrudan sözlü halk yaratıcılığına değinmektedir. Bu tür eserlerde sözlü halk yaratıcılığının özelliği olan açıklık, akıcılık, tatlılık, iyilikseverlik, doğruluk, mücadele, hayırseverlik, kahramanlık gibi ahlaki niteliklerin halk deyimleri tarzında anlatılması dikkat çekmektedir. Bu da çocuğun konuşmasının, düşünmesinin ve hayal gücünün gelişmesine yol açar.

Akademisyen Bekir Nabyev, çocuk yazarlarımızın halk masallarından temalar alarak yeni masalları kendilerinin yazdığını yazıyor; Yüzyılların sınavından geçen masal türü, bir çocuğun kalbini ve zihnini etkilemek ve ona yol göstermek için yetenekli bir yazarın elinde çok gerekli bir edebi araçtır. Kıyıda durup denize bakarken ufkun ve suyun nerede buluştuğunu ve nerede ayrıldığını gözlemlemek imkansızdır, bu nedenle masallarda zengin yaşam malzemesinin ve yaratıcı fantezinin birbirine ne kadar kaynayıp karıştığını belirlemek bazen zordur. diğer. Araştırmacı, masal yazarlarının eserlerindeki büyüleyici olayların sadece çocukları eğlendirmek amacıyla tasarlanmadığını, onların okudukları, gördükleri ve duydukları şeylerin özünü derinlemesine anlamalarına yardımcı olacak araçlar olarak düşünüldüğünü yazıyor. Yazarlar, küçük çocukların bilgi düzeyine ve sanat zevkine uygun anlatım araçlarını ve görselleri bulup tanımlayarak, eserlerinde önemli eğitsel sonuçlar ve gerekli sosyal içeriği sağlamayı başarırlar.

Anahtar kelimeler: sözlü halk yaratıcılığı, çocuk şiirleri, halk masalları

QUZEY AZƏRBAYCANDA XRİSTİANLIĞIN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ MƏLUMATLAR

Prof. Dr. HACI NURU OĞLU HƏSƏNOV[1]

Doç. Dr., RAMİL YÜZƏHMƏD OĞLU NİFTƏLİYEV[2]

Xülasə

Mötəbər qaynaqlardan əldə olunan məlumatlar sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərində də Gəncəsər alban kilsəsi öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Gəncəsər kilsəsinin nüfuzu güclənməyə başladı. Gəncəsar patriarxının fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, hətta Həştərxan yeparxiyası Üçkilsə yurisdiksiyasından çıxmışdı. Həştərxan yeparxiyasının Gəncəsər katolikosunun tabeliyini qəbul etməsi Üçkilsənin narazılığı ilə qarşılandı. Təşviş keçirən katolikos Simeon yepiskopların iclasını çağırmaqla bu məsələni müzakirə etmiş və arximandrit Davidi Peterburq sarayına göndərməyi qərara almışdı. Məhz, həmin vaxtdan Üçkilsənin Rusiya ilə ilk əlaqələri yaranmağa başladı: II Yekaterina Həstərxan yeparxiyasının Simeonun xahişi ilə Gəncəsər katolikosluğuna deyil, Üçkilsəyə birləşdirdi.

1836-cı il martın 11-də çar tərəfindən 10 fəsil və 141 maddədən ibarət "Rusiyada erməni-qriqoryan kilsəsinin işinin idarə olunması haqqında əsasnamə" təsdiq edildi. Qanunun 1830-cu ilin martında tərtib edilmiş əsasnamə layihəsi dəfələrlə müzakirə olunduqdan sonra nəhayət Üçkilsə patriarxının bəzi qeydləri nəzərə alınmaqla çar tərəfindən təsdiq edilmişdi. Əsasnamənin I fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ümumi hüquqları və üstünlükləri, II fəsli Üçkilsə Ali Patriarxı, III fəsli Üçkilsə erməni-qriqorian sinodu, IV fəsli erməni-qriqorian kilsələrinin yeparxiya rəisləri, V fəsli erməni-qriqorian konsistoriya və dini idarələri, VI fəsli monastırlar, VII fəsli bəyaz ruhanilər, VIII fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani seminariyaları, IX fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinin idarəsi və sonuncu, X fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani və kilsə xidmətçilərinin gəlirləri və onların dul və yetimləri himayəsi haqqında idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, alban, kilsə, Üçkilsə, qriqorian, monastır

Summary

Information obtained from reliable sources proves that even at the beginning of the 19th century, the Albanian church of Ganjasar continued to fight for its independence. In the second half of the 18th century, the influence of the Ganjasar church began to strengthen. As a result of the Ganjasar patriarch's activity, even the Eparchy of Astrakhan was removed from the jurisdiction of Uchkilsa. Accepting the subordination of the Catholicos of Ganjasar by the Eparchy of Astrakhan was met with the displeasure of the Uchkilsa. Alarmed, Catholicos Simeon discussed this issue by calling a meeting of bishops and decided to send Archimandrite David to the Petersburg palace. Precisely from that time, the first relations of Uchkilsa with Russia began to emerge: Catherine II, at the request of Simeon, merged Hastarkhan diocese with Uchkilsa, not Ganjasar Catholicos.

On March 11, 1836, the tsar approved the "Statute on the Management of the Work of the Armenian-Gregorian Church in Russia" consisting of 10 chapters and 141 articles. The draft statute of the law, drawn up in March 1830, was finally approved by the tsar, taking into account some remarks of the patriarch of the Three Churches, after many discussions. Chapter I of the Statute is the general rights and advantages of the Armenian-Gregorian Church, Chapter II the Supreme Patriarch of the Three Churches, Chapter III the Armenian-Gregorian Synod of the

Three Churches, Chapter IV the diocesan heads of the Armenian-Gregorian churches, Chapter V the Armenian-Gregorian consistory and religious offices, Chapter VI the monasteries, VII Chapter 10 was about white clergy, Chapter VIII was about spiritual seminaries of the Armenian-Gregorian Church, Chapter IX was about the management of the property of the Armenian-Gregorian Church, and lastly, Chapter X was about the income of the clergy and church servants of the Armenian-Gregorian Church and the protection of their widows and orphans.

Key words: Azerbaijan, Albanian, church, Uchkilsa, Gregorian, monastery

Giriş

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də Gəncəsər kilsəsi öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda mübarizəni davam etdirirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Gəncəsər kilsəsinin nüfuzu güclənməyə başladı. Gəncəsar patriarxının fəaliyyətinin nəticəsi idi ki, hətta Həştərxan yeparxiyası Üçkilsə yurisdiksiyasından çıxmışdı. Həştərxan yeparxiyasının Gəncəsər katolikosunun tabeliyini qəbul etməsi Üçkilsənin narazılığı ilə qarşılandı. Təşviş keçirən katolikos Simeon (1763-1780-cu illərdə taxtda olmuşdur) yepiskopların iclasını çağırmaqla bu məsələni müzakirə etmiş və arximandrit Davidi Peterburq sarayına göndərməyi qərara almışdı. Məhz, həmin vaxtdan Üçkilsənin Rusiya ilə ilk əlaqələri yaranmağa başladı: II Yekaterina Həstərxan yeparxiyasının Simeonun xahişi ilə Gəncəsər katolikosluğuna deyil, Üçkilsəyə birləşdirdi [3, s. 104].

XVIII əsrin sonlarında Üçkilsə ermənilərinə nisbətən Qarabağ qriqorian albanların Rusiyaya münasibətdə təsirli üstünlüyü hiss olunacaq dərəcədə yuxarı olması, hətta Üçkilsə patriarxlığına alban əsilli arxiyepiskopun keçməsi reallığı da yaratmışdı. G.A. Ezovun "Üçkilsənin rus hökuməti ilə münasibətləri" adlı broşurasına istinad edən V.L. Velişko yazırdı: "XVIII əsrin sonlarında Üçkilsə katolikosunun ümumxalq seçkisi prinsipinin əksinə olaraq, bu kafedraya yalnız Üçkilsə ruhaniləri tərəfindən seçilmiş arxiyepiskop Qukas (Lukas) oturdu. Konstantinopol erməni patriarxı Zaxariya protest etdi. Qukas ona mehriban məktub yazdı, bu zaman isə Konstantinopol erməni icması türk hökumətindən Zaxariyanın vəzifəsindən götürülməsini xahiş etdi. Cənab Ezovun göylərədək mədh etdiyi Qukasın tələskənliyi onunla izah edilir ki, Üçkilsə taxtına Aqvan (Şuşa şəhəri yaxılığında Qanzasar monastırı) patriarxı İsraelin seçilməsindən yaxa qurtarmaq lazım gəlmişdi. Söhbət müstəqilləşən Aqvan patriarxlığına zərbə vurmaq və teokratik mütləqiyyət yaratmaqdan gedirdi." [9, s. 79].

Əsas hissə. XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiyanın şərq siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, 1787-ci ildə Cənubi Qafqazda Albaniya dövlətinin yaradılması ilə bağlı xüsusi layihə hazırlanmışdı. G.A. Potyomkinin hazırladığı həmin layihədə İrandakı qarışıqlıqdan istifadə edərək Bakı, Dərbənd, digər torpaqları tutmaqla, Gilanı birləşdirməklə ələ keçirilmiş torpaqları Albaniya adlandırmaq göstərilirdi [6, s. 46].

II Yekaterinanın ölümündən sonra imperator olan Rusiya imperatoru I Pavel qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırması qriqorian albanları çətin duruma saldı. Həm də I Pavelin 1799-cu ildə Qarabağ məliklərinin adına imzaladığı fərman [5, s. 457] onlar üçün gözlənilməz oldu. Fərmanda imperator Qarabağ məlikləri üçün ayrıca dövlətin yaradılması deyil, "Rusiyanın tabeliyindəki Kartli-Kaxetiyanın Qazax torpaqlarına köçməsini" tövsiyə edirdi.

Rusiya Cənubi Qafqazda albanlardan və gürcülərdən yararlanaraq "xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək" şüarından çıxış etməklə buraya soxulmaq üçün bəhanə əldə etdiyi kimi, İstanbulu imperiyanın mərkəzi olmasını arzulayan Rusiya çarları Osmanlı imperiyasına da soxulmaq üçün burada yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə başladı. Bununla da imperiyanın bu yönümdəki fəaliyyəti bəhrəsini verməyə başlamışdı. Belə ki, Rusiyanın

İstanbuldakı elçisi Tomar 1801-ci ildə mərhəmət hissilə Üçkilsəsinin başçısı Qukas Rusiyanın köməyi ilə öz millətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edirdi [9, s. 80].

Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Gəncənin işğal edilməsi, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanları ilə "Kürəkçay" müqavilələrinin bağlanması nəticəsində Alban kilsəsinin və məliklərin müstəqil qüvvə kimi siyasi rolunu azaltdı. İrəvan xanlığına qarşı yürüşlər isə Üçkilsəyə diqqəti yenidən artırdı. Bu yürüşlərin uğursuz olması gələcəkdə İrəvan ermənilərindən daha geniş istifadə edilməsini zəruri etməyə başladı. Buna görə də Üçkilsə ətrafında siyasət davam etdirildi. İndi Rusiyanı Cənubi Qafqazın qriqorian alban əhalisini deyil ermənileri maraqlandırırdı. Belə vəziyyət Qarabağ albanları üzərində ermənilərin təsirinin daha da artmasına şərait yaradırdı. XIX əsrin əvvəllərinədək Üçkilsə katolikosu ilə rəqabət aparan və bəzən də tamamilə ondan asılı olmayan ayrıca mövcud olan Aqvan patriarxlığı xarici katolikosun nəfinə əvvəlcə sıxışdırıldı, sonra isə Qarabağ və Gəncənin birləşdirilməsi ilə xəlvəti ləğv edildi, eskomasiya (məharətlə mənimsəmək və ya xəlvəti dəyişmək) olundu [9, s. 79].

Alban taxtları yeni yaranmış bu situasiyanı kifayət qədər qiymətləndirə bilmədilər və əvvəlki kimi hərəkət etməkdə davam edirdilər. Cənubi Qafqazda Gürcüstan dövlətini yaratmağa çalışan A.P. Sisianov tərəfindən Yelizavetpol xristian icmasına rəhbərliyini Tiflis apxiyepiskopuğuna verilməsi [29, s. 672] patriarx İsrailin narazılığına səbəb olmuşdu. Həm də erməni katolikoslarının xeyrinə sıxışdırılan Alban patriarxı İsrail 1806-cı il 19 avqust tarixli məktubunda Qudoviçə yazırdı: "Ağvan vilayəti (Qarabağ, Yelizavetpol, Şəki və Şirvan) onun eparxiyasına daxildir və həmişə tamamilə onun xüsusi səlahiyyətində olmuşdur. Amar patriarxlığından asılı olan keçmiş Ararat patriarxlığının ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Qaydalara görə Yelizavetpol (xristian) icmasının xahişi ilə indi də onların yanındayam və 40 ildən çoxdur ki, onların monasrları və eparxiyalarına layiqincə patriarxlıq etmişəm. Lakin indi rəhbərliyin əmrinə əsasən guya onlar (Yelizavetpol xristian icması nəzərdə tutulur) Sisianov tərəfindən Tiflis apxiyepiskopu İoanın idarəçiliyinə verilmişdir. Ona görə də xahiş edirəm ki, həmin əraziyə rəhbərliyi mənə qaytarasınız" [20, s. 79-80].

Qarabağ patriarxı İsrail onun xahişi yerə salındığı üçün [22, s. 388] ruslara qarşı üsyan etmişdi. O, Yelizavetpol albanlarına vergi yığanlara qarşı çıxmağı tapşırmışdı. Belə ki, onun əmrinə əsasən 500 yüzə yaxın yerli alban vergi yığmağa göndərilən yepiskop Minas daşa tutulmuşdu. Buna görə İsrail Yelizavetpoldan qovulmuşdu və geri qayıtmağa icazə verilmirdi [25, s. 80-81].

Patriarx İsrailin ölümündən sonra Gəncəsərin Üçkilsəyə birləşdirmək xahişi ilə Üçkilsə apxiyepiskopu İoannes Qudoviçə müraciət etmişdi. Onun təqdim etdiyi məktubunda yazılırdı: " ... titulyar Aqvan patriarxı İsrailin ölümündən sonra, bizim dünyasını dəyişmiş Danilin arzusu nəzərə alınaraq, diyarda yaşayan bütün ermənileri mənim tabeliyimdə birləşdirməyi imperatordan rica etməyinizi xahiş edirəm" [8, s. 81].

İsrailin ölümünün xəbərini alan Sarqis qardaşı vardapet Bağdasarı Gəncəsərə yola salır. Bağdasar qısa müddətdə Gəncəsər monastırını qaydaya saldı. İbrahimxəlil xanın hədələrindən ehtiyat edərək ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazidəki Axpat monastırında yeparxiya yepiskonu olan Sarkiz Həsən-Calalyan burada alçaldılmışdı. Bununla bağlı Qudoviçə yazdığı məktubunda məlumat verirdi [17, s. 401-402]. Qudoviçdən mənfi cavab alan arxiyepiskop Sarkiz ruslara qarşı itaətsizlik göstərməyə başlamışdı [18, s. 425-426]. Həm də Yelizavetpol "ermənileri" alçaldılırdı. Belə ki, Yelizavetpolun "erməni əhalisi"nin kovxa Bədəl Apryumovun vəzifəsinin əlindən alınması haqqındakı şikayətinə [7, s. 445-446] cavab olaraq Qudoviç onu çalışqan xidmətinə görə gümüş medalla təltif etmişdi [19, s. 444-445].

Axpat monastırında 12 il qalan katolikos Sarkis Həsən-Calalyan 1812-ci ildə Gəncəsərə qayıdaraq Alban katolikos taxtını ələ keçirə bildi. Qarabağa qayıdandan sonra Sarkis dərhal özünü Alban katolikosu adlandlrdı və katolikosluq huquqlarından istifadə etməyə başladı.

Katolikos Sarkis Gəncəsərə qayıdandan sonra onunla Üçkilsə arasında yeni bir mübahisə baş verdi. Bunun səbəbi katolikos Sarkis Gürcüstanda olan zaman Üçkilsəyə gedərək, kömək istədiyi bildirəndə katolikos möhüründən əl çəkəcəyi təqdirdə köməyin göstəriləcəyi cavabını almışdı. Məcburi şəkildə buna gedən Sarkis Üçkilsənin şərti ilə razılaşmalı olmuşdu. Bundan sonra o, Axpat monastırında apxiyepiskop təyin edilmişdi [28, s. 188]. Sarkiz həmçinin P.D. Sisianova da müraciət edərək onun Axpat monastırının arxiyepiskopu kimi təsdiq etməyini xahiş etmişdi [26, s. 285]. Üçkilsənin şərtləri ilə razılaşmasına baxmayaraq arxiyepiskop Sarkisin Tiflisdəli Üçkilsə nümayəndəsi ilə ziddiyətləri tamamilə aradan qaldırılmadı.

Alban katolikosluğunun müstəqilliyini hər şeydən yüksək tutan Sarkis Üçkilsəyə verdiyi vədi pozmalı oldu. "Üçkilsədən asılı olmadan yaşamağa öyrəşmiş bu xalqın özünün əsrlər boyu xüsusi dini idarəsi olan Alban katolikosluğu olmuşdur" fikrinin müəllifi olan Raffi Sarkisin bu katolikosluğun nümayəndələrindən biri olduğunu yazırdı [28, 156 **].**

Sarkis Qarabağa qayıdan kimi bir çox xanlara məktublar yazaraq, hətta yanına gedərək onların razılığı ilə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini almışdı. Mehdi qulu xan hətta Üçkilsənin Qaradağda təsirini zəiflətmək üçün özünün ilə 1227-ci ilin şəvval ayında (1812-ci il noyabr-oktyabr) imzaladığı xüsusi fərmanı ilə onunun Gəncəsər katolikosu hüququnu təsdiq etmişdi [11, s. 81].

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması erməni katolikoslarının fəaliyyətini daha da artırmış oldu. Mehdi qulu xan tərəfindən Sarkizin Gəncəsər patriarxı kimi tanıması Yefremi hiddətləndirmişdi. O, hətta Rtişşevi katolikos Sarkizə qarşı tədbirlərin görülməsinə təhrik edə bilmişdi. Üçkilsə patriarxı Yefremdən şikayət alan Rtişşev özünün Orbelianiyə ünvanladığı məktubunda bu hadisəyə münasibətini bildirirdi. O, yazırdı: "Əlahəzrət imperatorun qanununa [Burada 1809-cu il 30 oktyabr qanunu nəzərdə tutulur (Bax: 15, s. 1178-1179)] məhəl qoyulmadan patriarx adını almaq həvəsinə düşən arxiyepiskop Sarkis özbaşına Qarabağda ona həvalə edilən yeparxiyada arxiyepiskop adına layiq olmayan hiyləyə əl ataraq, cidd-cəhd və xahiş dolu məktublarla həm də bir sıra xanları öz tərəfinə çəkməklə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini təsdiqləmişdir. Belə ki, əlahəzrət imperator Rusiya imperiyası hüdudlarında yaşayan bütün erməni xalqının vahid patriarxı kimi Üçkilsə monastırında taxtı olan müqəddəs Yefrem layiq görmüş və təsdiq etmişdir. Bunun haqqında çarın fərmanı ... sizə də təqdim edilmişdir. Sizə tezliklə, apxiyepiskop Sarkisi yanına çağıraraq, ona həmin fərmanın gücünü təlqin etməyi və özünü özbaşına Qarabağ patriarxı adlandırmağı ağlına gətirməyi belə qadağan etməyi, bundan sonra ona həvalə edilən dindarlar evini sakit və vicdanla idarə edəcəyi və əks təqdirdə Rusiya qanunları ilə ciddi cəzalandırılacağını bildirməyi tapşırıram." [24, s. 437].

Üçkilsə patriarxı Yefrem özünün "Qarabağ erməni ruhanilərinə və xalqına müraciəti"ndə yazırdı:" arxiyepiskop Sarkis göstəriş olmadan özbaşına yerli diyara getmiş, Ümumrusiya İmperatorunun Şahanə hökmünün və mənim yüksək patriarx hakimiyyətimin əksinə olaraq, patriarx kimi qırmızı möhürdən istifadə etmişdir. Lakin nə zaman ki, alihəzrət, qalib baş komandan general Nikolay Fyodoroviç Rtişşev Tiflisə gəldi, Əlahəzrətin Şahanə hökmünə uyğun olaraq, ona bilmərrə patriarx adlanmağı qadağan etdi və qərara aldı ki, o, Qanzasar monastırının yeparxial arxiyepiskopu adlanmalıdır, knyaz Dmitri Orbeliani tərəfindən ondan bu barədə iltizam alındı. Lakin o, Əlahəzrətin belə şahanə hökmünə qarşı və müqəddəs Eçmiədzin taxtına və bizim patriarx hakimiyyətimizə qarşı çıxmağa, yeparxiya üzrə özbaşına gəzib və müqəddəs Miro paylamağa və kilsələrdə nevirak gəlirlərini toplamağa cəsarət etmişdir. Bu səbəblər üzündən arxiyepiskop Sərkis öz iradəsi ilə lənətlənmə altına düşüb ki, bu işdə sizin də iştirakınızı arzu etmir, bununla elan edirəm ki, o, bundan sonra öz dərəcəsindən uzaqlaşdırılır." [14, s. 443].

Beləliklə, Üçkilsə patriarxı Yefrem və arxiyepiskop Nersesin birgə fəaliyyəti nəticəsində 1815-ci ilin dekabrın 18-də "Qriqorisdən başlanan Alban" katolikosluğu rəsmi şəkildə ləğv edildi [28, s. 188]. Sarkis isə Gəncəsər arxiyepiskopu və ya mitropoliti təyin edildi.

1822-ci ildə Qarabağ xanlığının, bununla eyni zamanda məlikliklərin ləğv edilməsi ilə bu məsələnin tamamilə aradan qaldırılması ilə nəticələndi. Alban katolikoslarının hüquqları onların Qafqaza gətirdikləri Rusiya hakim dairələrinin əli ilə erməni katolikosu və arxiyepiskop tərəfindən ləğv edildi. Bununla da Üçkilsə patriarxlığının xristian albanlarının ermənilərdirilməsi prosesini daha da gücləndirmiş oldu.

1823-cü ildə Şuşa şəhərində Bazel Yevangel cəmiyyəti fəaliyyətinə başladı. Cəmiyyət hökumətin icazəsi ilə Şuşada özünün məktəbini açdı. Cəmiyyətin fəaliyyətinə müsəlmanların protestantlığı qəbul etmələri daxil idi. Lakin yerli "ermənilər" protestantlığı qəbul etməklə böyük həvəslə Bazel məktəbinə gəlməyə üstünlük verirdilər. Qriqoryanlığa etiqad etdiyinə görə onu erməni hesab etdiyi üçün lüteranlığı qəbul etmək icazəsini istəyən alban-xristianın dinini dəyişməyə israr etməsi ilə bağlı rus Sinodunun sənədi maraq doğurur [13]. Qarabağ yeparxiyasının arxiyepiskopu Bağdasar Şuşa "ermənilərinin" mütəmadi olaraq lüteranlığın qəbul etdiyi haqqında məlumat verirdi [27, s. 291-293]. Bazel cəmiyyətinin fəaliyyətinin gələcəkdə gözlənilməz nəticələr verəcəyindən ehtiyat edən hökumət 1835-ci ildə Şuşadakı Bazel missionerləri cəmiyyətinə "erməni" uşaqlarının onların məktəblərinə qəbuluna qadağa qoydu [16, s. 767-769].

Gəncəsər arxiyepiskopu Sarkis nəhayət, 1823-cü ildə Rusiyaya sədaqətli olacağı haqqında məktub yazaraq A.P. Yermolova bildirir [23, s. 125]. İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi başa çatan kimi arxiyepiskop Sarkis satqınlıqda ittiham olunaraq Tiflis həbsxanasına salınır. Onu Abbas Mirzə tərəfindən əsir götürülən "ermənilərin" bir hissəsinin azad etdiyinə görə səkkiz aydan sonra həbsdən buraxılır [21, **s.** 251-252]. Lakin həbsdə olan zaman ona verilən işgəncələr onun sağlamlığını əlindən almışdı. Tiflisdən qayıdandan bir müddət sonra o, dünyasını dəyişir.

Arxiyepiskop Sarkisin ölümündən iki il sonra 1830-cu ildə Qarabağ məliklərinin xahişi nəzərə alınaraq Üçkilsə tərəfindən yepiskop Sarkisin qardaşı oğlu yepiskop Bağdasar onun yerinə təyin edildi [28, s. 190]

1836-cı il martın 11-də çar tərəfindən 10 fəsil və 141 maddədən ibarət "Rusiyada erməni-qriqoryan kilsəsinin işinin idarə olunması haqqında əsasnamə" təsdiq edildi [4, 194-209]. Qanunun 1830-cu ilin martında tərtib edilmiş əsasnamə layihəsi dəfələrlə müzakirə olunduqdan sonra nəhayət Üçkilsə patriarxının bəzi qeydləri nəzərə alınmaqla çar tərəfindən təsdiq edilmişdi. Əsasnamənin I fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ümumi hüquqları və üstünlükləri (1-9), II fəsli Üçkilsə Ali Patriarxı (10-32), III fəsli Üçkilsə erməni-qriqorian sinodu (33-54), IV fəsli erməni-qriqorian kilsələrinin yeparxiya rəisləri (55-71), V fəsli erməni-qriqorian konsistoriya və dini idarələri (72-82), VI fəsli monastırlar (83-101), VII fəsli bəyaz ruhanilər (102-111), VIII fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani seminariyaları (112-116), IX fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinin idarəsi (117-126) və sonuncu, X fəsli erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani və kilsə xidmətçilərinin gəlirləri və onların dul və yetimləri himayəsi (127-141) haqqındadır.

Əsasnamənin "Erməni-qriqorian kilsəsinin yeparxiya rəisləri haqqında" adlandırılan fəsildə erməni-qriqorian kilsəsi həmin etiqadın arxiyepiskopları tərəfindən idarə olunan yeparxiyalara bölündüyü göstərilir (55). Rusiya hüdudlarında erməni-qriqorian kilsəsinin altı yeparxiyasının yerləşdiyi bildirilirdi. Bunun dördü İrəvan, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstan olmaqla Cənubi Qafqazın payına düşürdü.

Əsasnaməyə görə, Qarabağ yeparxiyası Qarabağın özündəki, Şəki və Talış əyalətlərindəki erməni-qriqorian kilsələrini əhatə edirdi. Tatev mitropoliyası Qarabağdan ayıraraq patrarxın özünün rəisi olduğu İrəvan yeparxiyasına verilmişdi. Beləkillə, erməni-qriqorian kilsəsi elan olunan Azərbaycan ərazisindəki bütün Alban kilsələri onun yeparxiyalarına daxil edildi.

1836-cı il Əsasnaməsi ilə erməni-qriqorian kilsəsi nəinki ənənəvi mövqeyini saxladı, eyni zamanda Alban kilsəsinin ləğvi ilə onun irsinin və mülkiyyətinin ona verilməsi ilə vəziyyəti daha da yaxşılaşdırdı, real olaraq hakim rus pravoslav kilsəsinə yaxın bir səviyyəsini təsbit etmiş oldu. Əsasnamənin qəbulundan sonra real vəziyyətin ona uyğunlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə başlandı [2].

Üçkilsədə meydana gələn erməni kilsə tarixi ədəbiyyatından fərqli olaraq, keçmiş İstanbul patriarxı Malaxiya Ormanian fransız dilindən rus dilinə tərcümə edilmiş kitabında (1913) Alban kilsəsi haqqında yazır ki, Xəzər Albaniyası taxtı XIX əsrin əvvəllərində ləğv olunmuşdur, yəni o, Alban kilsəsinin ləğvini etiraf edir [2].

1836-cı ildə Şuşada Qarabağ yeparxiyası təsis edildi. Bağdasar Üçkilsəyə çağırılaraq sədaqət andı içdirdikdən sonra Qarabağ yeparxiyası konsisteriya mitropoliti təyin edildi. Bir müddət sonra Qarabağ yeparxiyası rəisi təyin olunan Bağdasar 1852-cü ilədək həmin işi icra etmişdir [10, s. 544].

Nəticə. Qarabağ yerarxiyası ruhani idarəsi Şuşa şəhərində yerləşdirildiyinə görə Qarabağ katolikosluq dini-mədəni mərkəzləri fəaliyyətlərini dayandırmış oldu. Belə vəziyyət Gəncəsər monastırının baxımsızlığına gətirib çıxardı. XIX əsrin sonlarında artıq Qarabağın digər monastırlarında olduğu kimi, Gəncəsər monastırında da monastır arxivi və kitabxanası müəmmalı şəkildə yoxa çıxmışdı. “ ... Bu ecazkar monastır mənəvi və maddi cəhətdən məhv edilmişdir, daşlar tədricən tökülmüş və dağılmışdır, dam örtüyü zədələnmişdir, hasar ayrı-ayrı yerlərdə çökmüşdür və layiqli qapıları qalmamışdır, çoxlu sayda qiymətli əlyazmalar talan edilmişdir, gördüyümüz kimi qalan əlyazmalar nəm və laqeydliyin qurbanı olmuşdur, savadlı insanların, məktəblərin, rahibələrin və hətta sadə oxucuların yoxluğu ucbatından monastırda aylardır ki, heç bir xidmət göstərilmir” [12, s. 600].

XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağda tikilən kilsələrin erməni Qriqorian kilsələri kimi qotik üslubda deyil, qədim alban kilsələri memarlığı üslubunda tikilməsi [1, s. 245] yerli qriqorian albanların itaətsizliyinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Qarağnamələr. III kitab. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – 248 s.
2. Şükürov Ş. Azərbaycanda Alban kilsəsinin ləğvindən 180 il ötür // https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/xeber_azerbaycanda_alban_kilsesinin_legvinden__-417927
3. Верт П. Глава церкви, подданный императора: Армянский католикос на перекрестке внутренней и внешней политики империи, 1828-1914 // Ab İmperio, №3, 2006. – С. 99-138
4. Высочайше утвержденное положение о управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви в Росии // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Том XI. Отделение 1. 1836 г. – СПб.: в типографии II отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1837. Ст. 8970
5. Грамота императора Павла владетельным Карабахским меликам // Русский архив, 1903 г., № 9-12
6. Дневник А.В. Храповицского 1792-1797. – СПб.: Издание А.Ф. Базунова, 1874. – 610 с.

7. Жалоба елисаветпольских жителей армян И. В. Гудовичу на кевха Бадала с просьбой упразднить его должность // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 392
8. Записка Армянского архиепископа Иоанесса, поданная гр. Гудовичу // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Док. 152
9. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Полное собрание публицистических сочинений В.Л. Величко. Том I. – С.-Петербург: Типография Артели Печатного Дела, 1904. – 216 с.
10. Карабахская епархия // Кавказский календарь на 1853 год. – Тифлис: Печатано в типографии канцелярии наместника Кавказского, 1852
11. Магалян А.В. Армянский княжеский род Асан-Джалалянов в XVII–XIX веках // Кавказский сборник. - Москва: Аспект Пресс, 2017. – С. 74-90
12. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. – Баку: ЦИКА, 2005. – 798 с.
13. Мамедова Ф. Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе // https://udi.az/articles/0052.html
14. Обвещение патриарха Ефрема всему Карабагскому армянскому духовенству и народу, от 18-го декабря 1815 года. - Эчмиадзин // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского. – 1873. – 1170 с. Док.552
15. О имении сему патриарху в своем ведомстве по духовным и церковным делам армян, в Российской империи находящихся, и об избрании для управлении оными архиепископа // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXX. 1808-1809. – СПб.: печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Ст. 23873
16. О мерах к устройству шотландский колоний у Кавказских гор // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе, т. X. Отделение первое. 1835. – СПб.: в типографии II отделения собственной е.и.в. канцелярии, 1836. Ст. 8 271
17. Отношение И. В. Гудовича ахпатскому архиепископу Саркису о беспрекословном подчинении его архиепископу Грузии — Иоаннесу // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 343
18. Отношение И. В. Гудовича архиепископу Саркису о даче отчета об употреблении церковных сборов // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 375
19. Отношение И. В. Гудовича елисаветпольскому жителю Бадал кевхе Апрюмову о награждении его серебряной саблей за услуги, оказанные русским // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. № 393
20. Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1805 года // Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Док. 149
21. Письмо архиеп. Нерсеса к ген. Паскевичу, от 14-го июня 1827 года, №89 // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. VII. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского. – 1878. – 1011 с. Док. 204
22. Письмо И. В. Гудовича архиепископу Исраелу о невозможности восстановить его епархиальным начальником в Елисаветполе // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 323
23. Письмо митрополита Саркиса Хасан-Джалаляна А.П. Ермолову о приверженности к России // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. II. (1814-1830). Ереван. АН АрмССР. 1978. Док. № 89

24. Предложение ген. Ртищева ген.-л. кн. Орбелиани, от 19-го ноября 1813 года, № 680 // Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского. – 1873. – 1170 с. Док.518
25. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсему, от 11-го ноября 1807 года, №603 // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 3. Док. 151
26. Прошение Ахпатского архиепископа Саркиса П. Д. Цицианову об утверждении его в правах // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 204
27. Рапорт ген.-адъют. Стрекалова, от 4-го сентября 1830 года, №490 // Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. 7. Док. 237
28. Раффи. Меликства Хамсы.– 254 с.https://archive.org/details/B-001-037-991-ALL
29. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи его присоединения к Российской империи. СПб., 1852

THE MAIN ISSUES OF TEACHING IN THE "SOCIAL WORK" SPECIALTY
AZƏRBAYCANDA "SOSİAL İŞ" İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

KAMAL SƏRVƏR OĞLU KAMALOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Quba filialının "Hunanitar fənlər" kafedrasının baş müəllimi (Quba şəhəri, Lütfi-zadə küçəsi 4)

Summary

Solving social problems and improving people's well-being in our republic, which gained independence at the end of the last century, were among the main conditions determining the future development of Azerbaijan. For this, first of all, there was a great need for new and skilled specialists who could deal with those problems. The initiation of personnel training in the field of social work in higher schools was intended to solve such problems. Therefore, first of all, special attention should be paid to the organization of teaching in higher schools where these specialists are trained. Although some work has been done in this field in the past period, we cannot consider the experience gained as satisfactory.

The article also touches upon such necessary issues and gives recommendations on solving the still existing difficulties, both theoretically and practically.

Key words: education, management, method, problem, socialization, population, textbook, social worker, modern

XX əsrin sonlarında müstəqillik əldə edən Azərbaycanın qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri də ölkə əhalisinin sosial rifah halını yaxşılaşdırmaq, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının ehtiyaclarını diqqətdə saxlamaq, ümumilikdə insanların sosial problemlərinin həlli istiqamətində təcili, həm də konkret tədbirlər görməkdən ibarət idi. Bu isə heç də asan deyildi. Bir tərəfdən bu problemləri həll edəcək idarəetmə strukturunun milli maraqlara uyğun formalaşmaması, bir tərəfdən yeni idarəçilik metodlarına cavab verə biləcək yerli kadrların olmaması, digər tərəfdən isə yaxın gələcəkdə bu istiqamətdə çalışacaq və nəhayət, müasir tələblərə cavab verə biləcək kadr hazırlığının olmaması problemləri birə-beş artırırdı. Bunlar isə digər sahələrdə olduğu kimi, əhaliyə sosial xidmət istiqamətində daha açıq-aydın hiss olunurdu. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, əksər respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycanda sosial iş sahəsi üzrə kadr hazırlığı prosesi ləngiyirdi. Nəhayət, 2005-ci ildə respublikamızda ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetində, özü də yalnız magistratura pilləsində sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlanıldı (2).

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, metod, problem, sosiallaşma, əhali, dərslik, sosial işçi, müasir

Etiraf edək ki, sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı hər bir dövrün real və zəruri məsələsi olmalıdır. Keçmiş SSRİ məkanında bu istiqamətdə kadr hazırlığına o qədər ciddi yanaşılmayıb. Elə bunun nəticəsidir ki, həmin sahədə işləyənlər də əvvəllər müxtəlif xidmət sahələrində çalışanlar və bəzən sosial peşə ilə heç də bağlılığı olmayan insanlar olub. Məhz yeni şəraitə uyğun kadr hazırlığı zamanı da məhz bu amil əsas götürülmüşdü. Amma ölkədə nəinki sosial işçilərin vəzifələri və sosial xidmətlərin funksiyaları, heç bu sahə üzrə kadr hazırlığının aparıldığı haqda yetərincə məlumat yox idi. Ali məktəblərə qəbul imtahanlarının nəticələrinə

əsasən bu ixtisaslara qəbul olunanların sabah taleləri necə olacağı elə onların özü üçün də qaranlıq qalmışdı. Eyni ilə bu hal 1991-ci ildə Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İnstitutunun sosiologiya ixtisasına qəbul olunan və gələcəkdə hansı sahədə çalışacağı haqda məlumatı belə olmayan gənclərin üzləşdiyi analoji vəziyyəti xatırladırdı (6).

Heç kimə sirr deyil ki, ali təhsil müəssisələri həmin dövrdə heç də az problemlərlə üz-üzə qalmadılar. Cəmiyyətin bu haqda məlumatsızlığl elə ali məktəbdə dərs deyən müəllimlərdən də yan keçmədi. Gələcək sosial işçiləri yetişdirəcək, ölkəyə insanların sosial müdafiə sahəsindəki problemlərini müəyyənləşdirəcək və aradan qaldıra biləcək kadrların hazırlanması işi bəzən elə bu sahədən az-çox xəbəri olan pedaqoqlara tapşırıldı. Zaman keçdikcə, həmin təsadüfi pedaqoqları sosioloqlar, psixoloqlar, daha təcrübəli sosial işçilər əvəz etdikcə, bu sahədəki boşluqlar aradan qaldırıldı. Amma elmi-metodiki cəhətdən mövcud vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olardımı? Dərslik və dərs vəsaitlərinin olmaması, fənn proqramlarının ölkə reallıqlarının nəzərə almadan hazırlanması zamanı bəzən milli maraqlar və xüsusiyyətlər nəzərə alınmamışdı.

Hazırda Azərbaycanda 20-ə yaxın ali məktəbdə və bir onun yarısı qədər də orta ixtisas təhsili müəssisəsində "Sosial iş" ixtisası üzrə kadrlar hazırlanır. Sevindiricidir ki, bu ali məktəblərin bir qismi gələcək sosial işçilərin zəruri tələblərə cavab verən səviyyədə hazırlanması sahəsində kifayət qədər təcrübə qazanmışlar. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və onun filialları (Quba və Şəki), Azərbaycan Dövlət İqtasad Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası kimi ali məktəblərin bu yönümdə fəaliyəti və tədrisin təşkili vəziyyəti yalnız yüksək dəyərləndirilməlidir. Ümumilikdə, günümüzün tələblərinə cavab verən təhsil prosesi ilə yanaşı, bu ali məktəblərdə sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı ilə bağlı aparılan və keçirilən tədbirləri yalnız alqışlamaq olar. Amma bütün bunlara baxmayaraq, bu gün ölkəmizdə həmin ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrin təminatını ödəyəcək və müasir tələblərə cavab verə biləcək elmi-metodik ədəbiyyatlar hələ də yetərincə deyil. Bəzən tədris prosesini həyata keçirən müəllimlər bu səbəbdən xarici dərsliklərə mürüciət etməli olurlar. Eyni fənn üzrə müxtəlif ali məktəblərdə hazırlanan fənn proqramları da bir-birindən gərqlidir. Bu da həmin fənnləri tədris edən müəllimlərin bəzən bu sahə üzrə mütəxəssis olamaması və belə bir vacib məsələyə subyektiv yanaşmasından irəli gəlir. Bəzi ali məktəblərdə bu ixtisas üzrə hələ ilk məzun buraxılışının olmaması onların son kursda harada istehsalat təzrübəsi keçəcəyi və bu kimi aktual bir məsələnin necə təşkil olunacağı ilə bağlı maraqlı suallar ortaya çıxarır. Tələbələrin xarici ölkələrin ali məktəblərinin uyğun təhsil ocaqları ilə əməkdaşlığı – qarşılıqlı təcrübənin öyrənilməsi, tələbə mübadiləsi, birgə tədbirlərin təşkili də ümumi işə yalnız müsbət təsir göstərə bilər. Bütün bu və digər bu kimi sual doğuran məqamları ümumiləşdirərək təklif etmək istərdim ki, 2-ci kursdan başlayaraq, gələcək sosial işçilərin ixtisaslaşması prosesi təşkil olunsun. Konkret olaraq, onların çətin həyat şəraitində yaşayan hansı əhali kateqoriyaları ilə işləyəcəyi elə tələbəlik illərindən müəyyənləşməlidir və gələcəkdə əlillərlə, valideynlərini itirmiş uşaqlarla, ahıllarla, penitensiar müəssisələrsən cəza çəkməkdən azad edilmiş və cəmiyyətə adaptasiyada hələ də problemləri olan və s. bu kimi sosial müdafiəyə daha çox ehtiyac duyulan adamlarla ünsiyyətdə olacaq bu günün tələbəsi – sabahın sosial işçisi indidən özünü olduqca məsuliyyətli bir prorsesə hazırlamalıdır. Çünki belə insanlarla işləməmək heç də asan deyil. Ona görə də gələcək mütəxəssislər sabahın həkimləri kimi bu məsuliyyəti dərk etməli və özlərini bu prosesə hazırlamalı, bir sözlə təcrübə toplamalıdırlar. Digər ən vacib məsələ isə cəmiyyətin özündə geniş maarifləndirmə işlərinin aparılması və bu işdə elə tələbələrin də iştirakı təmin edilməsidir. Bu həm də gələcək sosial işçiləri öz peşələrinə daha məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edər. Onlar bir daha dərk edərlər ki, ailə üzvlərindən, qohumlarından, hətta ən yaxın adamlarından doğmalıq hiss etməyən insanların onların mənəvi yardımına daha çox ehtiyacı var.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov E.Ə., Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, "B-print", 2014.

2. Əhmdov Y.P. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, PG Nəşrlər Evi, 2013.

3. Məmmədova R.O. Sosial işə giriş. Ali məltəblər üçün dərslik. Bakı, 2019.

4. Firsov M.V., Studenova E.Q. Sosial işin nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2018.

5. Firsov M.V. Sosial işin nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.

6. Quliyev R. Sosiologiya: nəzəriyyə və tədqiqat metodologiyası. Bakı, 1995.

ALİ PEDAQOJİ UNİVERSTETLƏRDƏ RİYAZİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA RİYAZİ VƏ METODİK HAZIRLIĞIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

ƏMİRAĞA MƏMMƏDAĞA OĞLU ŞİXƏMMƏDOV

ADPU –nun Quba filialının baş müəllimi

Summary

Mathematics teacher training is one of the fields of special importance in the sphere of education. It ensures the quality of personnel training for all areas of society and the state. In modern conditions, mathematics teacher training is characterized by its multi-level, multifunctionality and dynamism, which is reflected in this article.

Keywords: university education, professional activity skills, personnel training, education, experience

Bəşəriyyət inkişaf etdikcə ictimai-mədəni həyatın bütün sahələrində modernləşmə ilk növbədə strateji əhəmiyyət kəsb edən təhsil sahəsində özünü göstərir. Dünyanın təhsil sistemində əldə edilən bütün nailiyyətlər diqqət mərkəzinə çıxır və ayrı-ayrı ölkələrin pedaqoji sahədə çalışan peşəkar mütəxəssisləri tərəfindən nəzərdən keçirilərək qiymətləndirilir.

Bu baxımdan riyaziyyat elmi ümumbəşər mədəniyyətinin bir hissəsi olub, elm və texnikanın dilidir, dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Onun köməyi ilə təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən bir çox hadisələr və proseslər modernləşdirilir, öyrənilir və proqnozlaşdırılır. Hər bir insan gündəlik həyatında, əməli fəaliyyətində riyaziyyatla qarşılaşır, riyazi bilik və bacarıqların olmasından faydalanır. Riyazi biliklərə malik olmaq, müasir texniki vasitələrlə davranmağı, müxtəlif sosial-iqtisadi və siyasi informasiyalar əldə edilməsini və qavranılmasını asanlaşdırır. Rasional ədədlər əmelləri, tənasübü, həndəsi fiqurlar haqqında anlayışları, cədvəl, diaqram və qrafik şəkildə verilmiş məlumatları oxumağı təsadüfü hadisələrin ümumi qanunauyğunluqlarını və s. bilmədən müasir cəmiyyətdə normal yaşamaq mümkün deyil.

Açar sözlər: universitet təhsili, peşəkar fəaliyyət bacarığı, kadr hazırlığı, təhsil, təcrübə .

Riyaziyyat bir elm olmaqla insanların əməli fəaliyyətindən doğan tələbat kimi yaranaraq öz daxili qanunauyğunluqları ilə inkişaf edir. Gündəlik həyatda dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika və texnologiyaların təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya çıxan problemlərin həllində insanların yaxın köməkçisinə çevrilir.

Pedaqoji universitetlərdə riyaziyyat müəllimi hazırlığında riyaziyyatın tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kompüter texnikasından və elmi metodlardan istifadə edilməsi həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə riyaziyyatın tədrisi səviyyəsinin yüksəldilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Məktəblərdə riyaziyyatın lazımı səviyyədə tədrisini isə yüksək hazırlığa malik müəllimlər təmin edə bilərlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, məktəbdə riyaziyyat tədrisinin müvəffəqiyyəti ali məktəbdə müəllim hazırlığından əsaslı şəkildə asılıdır.

Müasir təhsil konsepsiyasında tələbələrin düşünmə və idrak fəaliyyətinin maksimum inkişaf etdirilməsi prinsipi başlıca rol oynayır. Deməli, gələcək riyaziyyat müəllimini XXI əsrin məktəbinin tələbləri səviyyəsində hazırlamaq tələb olunur. Bütün bunlar riyaziyyat fənnini tədris edən müəllimlərin riyazi hazırlığını özünəməxsus yüksək tələblərin verilməsini qarşıya qoyur. Hər bir riyaziyyat müəllimi riyazi strukturlar və onların modellərini elmi-nəzəri

aspektinə dərindən yiyələnməklə yanaşı, onların ekvivalent tərifini, xassələrini bilməli, funksional asılılıqları aşkar etmək vərdişlərinə malik olmalıdır.

Son illərdə ali pedaqoji universitetlərdə riyaziyyatın tədrisi sahəsində xeyli dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Belə ki, riyaziyyat fəninin yeni dövlət standartları və müvafiq fənn proqramları hazırlanmışdır. Bunlar isə öz növbəsində tələbələrdən riyazi hazırlıq, müəllimlərdən isə təlim materialını daha yüksək səviyyədə tədris etməyi tələb edir. Orta məktəbdə ali riyaziyyat elementləri ilə yanaşı, riyazi fənlər ayrılıqda tədris edilir. Lakin tədris planında və proqramlarda mövzular vaxt etibarı ilə elə bölünmüşdür ki, həm ixtisas fənnləri, həm də qonşu fənnlər arasında əlaqələrin yaradılması biliklərin inteqrasiyasını təmin edən faktora çevrilir.

Günün tələblərinə cavab verən peşəkar müəllimin hazırlanması zamanı aşağıdakı məsələlərin nəzərdə tutulması mühim rol oynayır;

1) Tədris planları və proqramlarının təkmilləşdirilməsi;
2) Tədris materialının məzmununda milli nəaliyyətlərin geniş işıqlandırılması;
3) Tələbələrin elmi –metodiki vasitələrlə təmin edilməsi;
4) Tələbələrin müstəqil işləmələrinin səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi;
5) Tələbələrin elmi və metodik xarakterli tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi;
6) Məktəblərdə keçirilən pedeqoji təcrübənin məzmunu və formasının təkmilləşdirilməsi;
7) Abutriyent qəbulunda pedeqoji işə olan maraqların nəzərə alınması və s.

Riyaziyyat müəlliminin hazırlığı əsasən üç mərhələyə bölünür;

1) Ali məktəbə qədərki dövr;
2) Ali məktəb dövrü:
3) Riyaziyyat müəllimi kimi fəaliyyət göstərdiyi dövr;

Bu mərhələlər bir –biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir.Bunların içərisində ən mühüm mərhələ ali məktəb dövrüdür.Çünki məhz ali məktəbdə tələbə həm riyaziyyat elminin zəruri məsələlərini öyrənir, riyazi biliyi inkişaf edir,riyaziyyat müəllimi peşəsinin əsaslarına yiyələnir, həm də elmi –metodiki yaradıcılığa həvəsi artır.Bu işdə tələbələrin müstəqil işə cəlb edilməsi,onlara yaradıcılıq tələb edən elmi və metodiki tapşırıqların verilməsi, nəticələrinin yoxlanması və xüsusi qeyd edilməsi mühüm rol oynayır.Tələbə riyaziyyatdan müəyyən bir məsələnin ümumi şəkildə həlli yolunu tapırsa və bu onun ilk yaradıcı işidirsə, onun sevincinin həddi hüdudu olunar.Belə işlərin səmərəli təşkili gələcəkdə yüksək ixtisaslı kadrların yetişməsinə gətirib çıxarır.

Tədqiqatlar göstərir ki, gələcək riayziyyat müəllimlərində elmi informasiya tələbatın artırılması bir sıra şərtlərin gözlənilməsi vacibdir;

1) Tələbələrin riyaziyyat elminə həvəsinin artırılması və bu sahədə biliyini dərinləşdirməyə meyl göstərməsinə şəraitin yaradılması;
2) Tələbələrin elmi dərnəklərə və disputlara cəlb edilməsi;
3) Tələbələrin problem xarakterli məruzə və çıxışlarda iştirakı;
4) Tələbələrin elmi cəmiyyət dərnəklərində təşkilati işləri onların özlərinə həvalə edilməsi və s.

Ali pedeqoji məktəbin riyaziyyat kursunun elmi və tədris ideyaları əsasən aşağıdakı fənlər üzrə öz əksini tapır: riyazi analiz, ali cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi, ədədi sistemlər, riyazi məntiq, həndəsə kursları, elementar riyaziyyat, riyaziyyatın tədrisi metodikası, informatika və ehtimal nəzəriyyəsi və s.

Məlum olduğu kimi bu fənlər olduğu kimi bu fənlər özləri müxtəlif bölmələrdən ibarətdir.Bunların arasındakı əlaqələrin aşkar edilməsi, qeyri –standart situasiyalarda bu biliklərin tətbiq edilməsi gələcək riyaziyyat müəlliminin peşə hazırlığında mühüm rol oynayır.Belə ki, riyazi analiz, ali cəbr, ədədlər nəzəriyyəsi ilə digər fənlərin tədrisi və qazanılan biliklərin orta məktəbin riyaziyyat kursu ilə əlaqələndirilməsi əslində ali və orta məktəb kursları arasında varisliyin təmin edilməsi, fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması deməkdir.Bu isə tələbənin riyazihazırlığının peşə -pedaqoji istiqamətini təmin edir. Müasir dövrün həm ali və həm də orta məktəbinin təhsil alanları əvvəlki illərdəkindən ciddi fərqlənir.İqtisadi tələblər,təhsilin sosial bazasındakı dəyişikliklər gələcək riyaziyyat müəlliminin bir fərd kimi, bir mütəxəssis kimi statusunda bəzi dəyişiklikləri zəruri edir.Bu iki cəhətdən özünü göstərir:

1.Müasir riyaziyyat müəllimi məktəbdə kompüterləşmə məsələlərini bilməli, fərdi kompüterləri işlətməyi və şagirdlərə öyrətməyi bacarmalıdır.

2.Riyazi modelləşdirmə, riyazi proqramlaşdırma məsələlərindən baş çıxarmalı və bunların elementlərinin məktəbdə tətbiqini və tədrisini bacarmalıdır.

Gələcək riyaziyyat müəlliminin tam hazırlığı ilk növbədə onların elmi və metodiki hazırlığı ilə müəyyən edilir.O, öz ixtisasını və peşəsini sabahkı məktəbin tələblərinə cavab verəcək səviyyədə saxlamalıdır. Gələcək riyaziyyat müəlliminin ali məktəbdə qazandığı pedaqoji təhsili elə ümumnəzəri bünövrəyə malik olmalıdır ki, müəyyən müddət üçün o, öz qüvvəsini saxlasın və bunun əsasında özünütəhsil vasitəsilə biliklər sistemini günü – gündən təzələmək imkanı olsun. Ali pedaqoji məktəbdə qazanılan riyazi biliklər siteminin sintezindən yaranan ümumi riyazi hazırlıq məktəb riyaziyyat kursunun müvəffəqiyyətlə tədris etməyə imkan versin.

Bu isə günün ən başlıca tələblərindən biridir.

Ali pedaqoji məktəblərin riyaziyyat fakültəsində tələbələr zəruri olan riyazi biliklərini genişləndirmək və dərinləşdirməklə yanaşı, həm də peşə hazırlığına xidmət edən riyaziyyatın tədrisi metodikası fənnini öyrənirlər. Bu məqsədlə riyaziyyat müəlliminin metodiki hazırlığının əsas məsələlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1.Müəllimlik peşəsinə yiyələnmək prossesində, tərbiyə məsələləri də əhatə olunur,yəni gələcək müəllimdə yaradıcı peşə təfəkkürü formalaşmaqla yanaşı, həm də peşə-mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə olunur.

2.Müəllimin metodiki hazırlığı onun peşə təfəkkürünün formalaşmasında xüsusi rol oynayır .Çünki ali məktəb təhsilinin son illərində metodiki fənlərin tədrisi nəticəsində riyazi biliklər ilə metodiki biliklərin sintezi yeni məzmunda özünü göstərir.

3.Gələcək riyaziyyat müəlliminin metodiki biliklər sisteminə aşağıdakıların daxil edilməsi:

a) Müxtəlif psixoloji və ümumdidatik yanaşmalara əsaslanan və riyaziyyat təliminin müxtəlif nəzəri konsepsiyalarına dair biliklər.

b) Riyaziyyat təliminin metodologiyasına biliklər (təlimin metodları və priyomları).

c) Riyaziyyat təlimi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, metod və priyomların tətbiqi texnologiyaların tətbiqi texnologiyasına dair biliklər.

4.Müəllimin metodiki bacarıqları məzmununa aşağıdakıların daxil edilməsi:

- tədris olunacaq materialı məntiqi –didaktik təhlil etmək bacarığı;

- tədris olunacaq materialı məntiqi strukturu və məzmunu ilə yanaşı şagirdlərin imkanlarını və təlimin məqsədlərini nəzərə alınmaqla, müvafiq metod və priyomları seçmə bacarığı;

- orta məktəb riyaziyyatının istənilən mözusunun tədrisi texnologiyasını hazırlamaq bacarığı;

- şagirdlərin təlim fəaliyyətinə görə fərqləndirmək bacarığı;

- tədris materialının tərbiyəedici və inkişafetdirici imkanlarından düzgün istifadə etmək bacarığı.

Tədris materialının məntiqi strukturunu və təlimin məntiqi priyomlarını başa düşməklə yanaşı, təlim metodlarını seçməyi,şagird fəaliyyətini idarə etməyi, təlimin prosesini intensivləşdirməyi bacarmaq və s məsələlər müəllimin peşə təfəkkürünü təşkil edir.

Gələcək müəllimlərin peşə hazırlığında riyaziyyatın tədrisi metodikası fənni üzrə praktik və seminar məşğələlərinin məzmununun düzgün müəyyən edilməsi çox mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən təlim prossesində metodiki məsələlərin həll edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda "pedaqoji məsələ" terminindən istifadə edilir və təlim prosesində tələbələri müəllimlik peşəsinə hazırlamaq üçün həmin məsələlərdən geniş istifadə edilir. Ümumiyyətlə, məsələ dedikdə -müəyyən kəmiyyətlər və ya hadisələr arasındakı asılılıqlara və verilmiş müəyyən qiymətlərə görə məlum olmayan qiymətin və ya asılılığın tapılması tələbi başa düşülür. Bu baxımdan, tələbənin metodiki hazırlığını əməli cəhətdən başa düşmək üçün metodiki anunauyğunluqları açıb göstərən məsələlərdən istifadı edilir.

Metodiki məsələ müəyyən mənada parametr daxil olan məsələləri xatırladır. Bu və ya digər tədris situasiyasında konkret şərtlərdən asılı olaraq, metodiki məsələlərin müxtəlif həlləri ola bilər. Tədris situasiyasının variantları çoxaldıqca, məsələnin mürəkkəbliyi də artır.

Pedaqoji ədəbiyyatda metodiki məsələləri iki qrupa ayırırlar:

1.Dərslikdəki materialın şərhi ilə bağlı olan məsələlər;

2. Təlim prosesi ilə bağlı olan məsələlər.

Birinci qrupa aşağıdakı məsələləri aid etmək olar:

1.Dərsliyin hər hansı mövzusuna aid struktur blok-sxemin tərtib edilməsi.

2. Tərifin məntiqi təhlili:

- anlayışın dərk edilməsi sxeminin tərtib edilməsi;

- verilən anlayışın başqa anlayışla əlaqə sxeminin tərtib edilməsi;

- anlayışların təsnif sxeminin tərtib edilməsi.

3. Teoremlərin isbatı ilə bağlı məsələlər:

-teoremin isbatına aid blok – sxemin tərtib edilməsi;

- isbatın məntiqi mərhələlərinin ayırd edilməsi;

- teoremin yeni isbat üsulunun axtarılması.

4. Verilmiş tipli standart məsələnin həlli alqoritmi üzərində iş:

- verilmiş tipli məsələnin həlli alqoritmi üçün blok- sxemin tərtib edilməsi;

- şagirdlərə alqoritm qurmağı öyrətmək.

5.Şagirdlərə məsələ tərtib etməyi öyrətmək.

İkinci qrupa aşağıdakı məsələləri aid etmək olar:

1.Riyaziyyatın tədrisi prosesində meydana gələn müxtəlif pedaqoji situasiyaların təhlili.

2.Müxtəlif təlim metodlarının tətbiqilə tədris prosesinin modelləşdirilməsi.

3.Müxtəlif əyani vasitələrin və didaktik materialların hazırlanması.

4.Məktəbin riyaziyyat kabinəsini təchiz etmək.

Praktik və ya seminar məşğələlərində metodiki məsələlərin həlli əsasən müzakirə və müxtəlif rəylərin, fikirlərin tutuşdurulmasına, müqayisə edilməsinə gətirilir. Burada tələbənin pedaqoji faəliyyətinə üstünlük vermək lazımdır.Çünki onun riyaziyyatdan ilan elmi biliyi ilə metodiki biliyi çuğlaşır və yeni keyfiyyət kəsb edir.

Tələbələrin metodiki hazırlığını təmin etmək məqsədilə, pedaqoji proseslərin bütün elementləri ilə onları tanış etmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıdakı metodiki işlərin icrasını tələbələrə həvalə etmək olar:

1.Şagirdlərin yazı işlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;

2.Şagirdlərin yoxlama işləri nəticələrinin təhlili;

3.Riyaziyyatdan sinifdənxaric tədbirlərin keçirilməsi, görülmüş işin nəticəsinin təhlili;

4.Hazırlanmış dərsin icmalına rəy verilməsi;

5.Elmi-metodiki məruzə və referat hazırlanması;

6.Məktəbin riyaziyyat kabinəsi və onun iş rejimi ilə tanışlıq.

Ali pedaqoji məktəbdə tələbələrlə aparılan sistematik iş onları gələcək peşəyə həvəsləndirir. Belə ki, metodiki məsələni həll etmək məqsədilə tələbələrə müəyyən mənbələr göstərilir və onlar növbəti məşğələyə hazırlaşarkən həmin mənbələrdən istifadə edirlər.

Tərəfimizdən tələbələrə təqdim olunan metodiki məsələlərin siayahısı əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Məsələ həlli vasitəsilə təlimə dair dərs fraqmenti hazırlamaq (dərsiklərdən istifadə etməklə)

2.Tədqiqat metodunun məktəb riyaziyyat kursunun müəyyən bir mövzusuna tətbiqinə aid metodik işləmə hazırlamaq;

3.İnduktiv metodun tətbiqinə dair riyaziyyat dərslərindən fraqment hazırlamaq;

4.Deduktiv metodun tətbiqinə dair riyaziyyat dərslərindən fraqment hazırlamaq;

5.Müəyyən tipli məsələlərin həlli üçün ümumi alqoritmin işlənib hazırlanması;

6.Cəbri məsələlərin həlli metodikasını işləyib hazırlamaq;

7.Məktəb həndəsə kursundan hər hansı teoremin isbatına aid (axtarış, isbat prosesi və yekun tətbiqləri) dərs fraqmentinin işlənib hazırlanması;

8.Hər hansı teoremin iki metodla verilmiş isbatından hansının əlverişli olduğunu əsaslandırmaq.

Yuxarıda göstərilən amilləri nəzərə alaraq, riyaziyyat müəllimi hazırlığında riyazi və metodiki işlərin müasir səviyyədə qurulması, gənc mütəxəssis hazırlığı və peşə sərişətlliyinin daima yüksək səviyyədə saxlamağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. A.S.Adıgözəlov Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı 2012
2. A.O.Mehrabov Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı 2007
3. Ə.Ə . Ağayev Təlim prossesi ənənəvi və müasirlik. Bakı 2006
4. Kurikulum jurnalları.

5. Abdurazaqov.R, Məsimov.N, Cəlilova.S Məktəbdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadənin yeri və rolu.
Azərbaycan məktəbi 2011.№2

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN ILHAMALIYEVSMULTICULTURALISM POLICY

İLHAM ƏLİYEVİN MULTİKULTRALİZM SİYASƏTİNDƏ ƏDALƏT PRİNSİPİ

ŞİXBABAYEVA AYGÜN ŞİXBABA Q.

Baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoyi Universiteti Quba filialı,

ORCİD:0000 -0002-5205-820X

Xülasə: Multikultralizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir.Əsrlər boyu xalqımız toleriantlıq , dözümlülük , başqa dinlərə və mədəniyyətlərə hörmət prinsipini həyat tərzinə çevirərək bu prosesə mühüm tövhələr vermişdir.Bu tövhələrin əsasında Azərbaycanın əsrlər boyu mədəniyyətlərin qovuşdugu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalar arası anlaşmada aparıcı rol oynamasıdır ki, bu da cəmiyyətimizdə toleriantlıq mühiti yaradıb.Azərbaycanda mültikultralizm ənənələrinin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün bütün zəruri siyasi və sosial şəraitin olması və bunun dövlətə rəhbərlik edən siyasi liderlərin və azərbaycan xalqının təmin etməsi , dövlətin bu işdə böyük dəstəyidir.

Multikultralizmin özündə ehtiva etdiyi bütün dinlərin və etnosların, mədəniyyətlərin birgə təhlükəsiz yaşaması prinsipinin ümum bəşəri dəyərlər kontekstindən dəyərləndirən Azərbaycan Respubikasının prezidenti İlham Əliyev Multikultralizm siyasətini hər zaman yüksək qiymətləndirərək dünyanın sülh və barış içərisində yaşaması üçün bu siyasətin alternativi olmadığını qeyd edir və dünyada bu prosesə qarşı olan təhlükəni hiss edir və onun xilası naminə mühüm təşəbbüslər irəli sürür.Azərbaycan dinlərarası və etnoslararası dialoqun inkişafında öz önəmli rolunu oynayaraq dünyada sülh və ədalətin təmin olunmasına çalışır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Multikultralizm, toleriantlıq,ədalət,humanizm

Multiculturalism is the way of life of the Azerbaijani people. Over the centuries, our people have made important contributions to this process by turning the principle of tolerance, endurance, and respect for other religions and cultures into a way of life. Based on these contributions, Azerbaijan has played a leading role in the understanding between religions and civilizations by being located in the place where cultures meet for centuries, which is has created an environment of tolerance in our society. The presence of all the necessary political and social conditions for the development and strengthening of the traditions of multiculturalism in Azerbaijan, and the provision of this by the political leaders who lead the state and the people of Azerbaijan, is the great support of the state in this matter. The President of the Republic of Azerbaijan IlhamAliyev, who values the principle of living in the context of general human values, always appreciates the policy of multiculturalism and notes that this policy is not an alternative for the world to live in peace and harmony, and he feels the danger to this process in the world and puts forward important initiatives for its salvation. Azerbaijan plays and will continue

to play an important role in the development of inter-religious and inter-ethnic dialogue and is an example to the world.

Keyword: Azerbaijan,Multiculturalism,tolerance,justice,humanism

Giriş

Multikultralizmi beynəlxalq platformaya çevirmək istəyən Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev dünyada ədalət və humanizmın olmadıgı yerdə sülhün, multikultralizmin olmayacagını çox gözəl bildiyi üçün müxtəlif beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin keçirilməsində hər zaman maraqlı tərəfdaş kimi çıxış edir.Məsələn 2008 –ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrinin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilataına üzv ölkələrinin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdu.Bu tarixdə ilk dəfə baş verdi.2009 cu ildə Bakıda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrinin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı.”Bakı prosesi “ adlanan bu təçəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün , mədəniyyətlər arası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar formlarının keçirilməsinə təkan verdi.Artıq bu kimi tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi ənənəvi xarakter daşıyır.Məsələn Bakı Humanitar Forumu ənənəvi olaraq keçirilir.Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu BMT tərəfindən dəstəklənir.BMT Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumu , Dünya dini liderlərinin Zirvə görüşləri , bütün bu tədbirlərin bir məqsədi var –dinlərarası dialoqu möhkəmləndirmək , dini ayrı- seçkiliyə qarşı birgə mübarizə aparmaq, multikultral dəyərləri təblig etmək və dünyaya öz tövhəmizi vermək.Bu tədbirlər multikultralizm ənənələrinin dünyada təbligində Azərbaycanın əvəzsiz rolunu göstərir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev 2015 ci il mayın 18 də Bakıda keçirilən III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışındakı nitqində bu haqda deyib:Bizim ölkədə multikultralizm ənənələri hər zaman güclü olub və Beynəlxalq Multikultralizm Mərkəzinin yaradılması bu dəyərlərin təşfiqi istiqamətində hökumətimizin atdıgı daha bir addım idi.Multikultralizmin alternativi yoxdur.Hesab edirəm ki, multikultralizmi gələcəyi olmayan məhfum kimi təqdim etmək təhlükəlidir, əksinə səylərimizi dayandırsaq , dünyada vəziyyət dahada pisləşəcək.”

Dünyada multikultralizm ənənələrinin təbligində Heydər Əliyev Fondunun da rolu əvəzsizdir.Azərbaycanın birinci xanımı Vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva ölkəmizdəki multikultralizm ənənələrinin dünyaya təblig və təqdim olunmaslında bir sıra silsilə tədbirlərin keçirilməsının təşəbbüskarı və iştirakçısıdır.Məsələn ,birinci xanım Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə Parisdə “Dini toleriantlıq :azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda keçirilən konfrans multikultralizmin bu və ya digər formada sıxışdırıldıgı Avropanın gələcəyində onun əhəmiyyətini göstərdi.

“Ekstremizm və terrorçuluga qətiyyətlə yox deməklə biz cəmiyyətimizdə dözümlülük , sülhseverlik toleriantlıq dəyərlərinin təbliginə geniş fikir verməliyik.Ayrı- seçkilik , ksenofobiya , islamafobiya , antisemitizm kimi təhlukəli amillər bəşəriyyət tarixində sivilizasiyaların və xalqların fəlakətinə səbəb olub.Dərin multikultralizm köklərinə malik ölkə kimi , azərbaycan qlobal arenada bu dəyərlərin təşviqi üçün vacib rolunu oynamaga hazırdır ”, - deyə Mehriban xanım Əliyeva vurgulayıb.

Bu gün Azərbaycan regionun iqtisadi və siyasi lideri olaraq ozünün geosiyasi nüfuz dairəsini qlobal miqyasda böyütməktədir.Bir dövlət olaraq Cənubi Qafqazda sabitliyin təminatçısı olmaqla yanaşı , bir çox beynəlxalq layihələrin fəal iştirakçısı və təşkilatçısıdır ki, bu da respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsinin və dövlətimizə olan inam və etibarın göstəricisidir.Prezident İlham Əliyevin himayəsi altında və Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin təşkilatçılıgı ilə “Parçalanmıç dünyanın bərpası “ mövzusunda XI Qlobal Bakı Forumunun keçirilməsi bunun sübutudur.68 ölkədən 400 dən çox qonagın qatıldıgı Qlobal Bakı Forumu dünya düzənində təhdidlərə qarşı ugurlu mübarizədə humanizm və ədalət prinsipinin qorunması və işlək mexanizimə getirilməsinə xidmət edir.Prezident İlham Əliyevin

bəyan etdiyi kimi Qlobal Bakı Forumu müxtəlif tərəflərin fikirlərini birləşdirən inklüziv və yaxşı platformadır ki , müzakirə olunan məsələlər təşəbbüslər qismində dünya içtimaətinə təqdim olunur.Bu gün dünyanın münaqişə potensialı həddindən artıq yüksəlib , bəşəriyyət çox ciddi təhdidlərlə üz-üzə qalıb.

Forumda dövlət başçısı həmçinin qeyd edərərək bildirib ki, "Bütün tarixi faktlar tam aydın idi və biz ədaləti , beynəlxalq hüququ özümüz berpa etdik.Heç kəs bizə kömək etmədi.Biz bunu özümüz etdik və göstərdik ki, güclü siyasi iradəmiz , həmçinin potensialimiz var.Çünki güclü hərbi imkanlar və xalqın birliyi olmadan biz ugur qazana bilməzdik."Bu gün biz soyuq müharibənin bitməsindən sonra bu günədək baş vermiş bəlkədə ən ciddi Şərq Qərb qarşıdurmasının şahidi oluruq.Qoşulmama Hərəkatı körpülərinin salınmasında , münaqişələrin həllində yeni yanaşmaların formalaşdırılması və Qoşulmama Hərəkatının təməl prinsiplərinin – Bandunq Prinsiplərinin təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilər və oynamalıdır.Həmin prinsiplər – sülh , əməkdaşlıq , ərazi bütövlüyünə və süverinliyə hörmət, habelə sərhədlərin toxunulmazlığından ibarətdir.İlham Əliyev XI Qlobal Bakı Forumunun çıxışında bildirmişdir ki,"Qoşulmama hərəkatına sədrlilik dövründə bizim prioritetlərimiz içində neokolonializmə qarşı mübarizə məsələləri durmuşdur, bu gündə bu belədir.bizim xarici siyasət istiqamətləri arasında bu sahə xüsusi önəm daşıyır.Bir müddət bundan əvvəl azərbaycanda Bakı Təşəbüs qrupu yaradılmışdır.Bu, beynəlxalq qurumdur.Bu qrumun əsas məqsədi kolonializmin , yeni müstəmləkəçiliyin yeni təzahürlərinə qarşı mübarizə aparmaq və bu gün müstəmləkəçilikdən əziyyət çəkən xalqları dəstəkləmək , o xalqların hüquqi əsaslar üzərində azadlıga qovuşmasını təmin etməkdir.Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir:"Biz ədalətin tərəfdarıyıq.Hər yerdə ədalət olmalıdır-cəmiyyətdə, ailədə, beynəlxalq münasibətlərdə.Ədalət pozulduqda hər şey pozulur.Sankı dünyada yeni dəyərlər sistemi formalaşır.Ədalət əvəzinə eyri -ədalətli yanaşma , bərabərlilik əvəzini qeyri bərabərlilik , düzgünlük əvəzinə riyakarlıq , yalan.Bax biz buna qarşı mübarizə aparırıq".

Onu da düşünək ki, ədalət anlayışına yanaşmanın subyekti oldugu kimi obyektiv tərəflərdə var.Dünya dəyişir , dəyərlər, ölçülər,nizam -intizam qaydaları , idarəçilik parametirlərdə həmçinin.Yeni düzən təhlükəsizlik məsələlərinin vacibliyi reallıgını ortaya qoyur.Təhlükəsizlik isə təhdidlərə qarşı mübarizə immunitetinin möhkəmliyindən qaynaqlanır.Dövlətimizin başçısının da vurguladıgı elə budur.

Bu gün Azərbaycan dünyada bir toleriantlıq nümunəsidir.1989-cu ildə SSRİ də aparılan sonuncu ümumittifaq əhali siyahıyaalınmasının məlumatlarına görə Azərbaycanda yaşayan millətlərin , xalqların və etniklərin sayı əvvəlki illərə nisbətən nəinki azalıb əksinə, xeyli artaraq 115-ə çatıb.2009 cu ilin siyahıya alınmasına görə Azərbaycan əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar , azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir.Dövlətimiz milli azlıqların müdafiəsi ilə baglı 50 dən çox beynəlxalq konvesiyaya qoşulub.Respublikamızda 380 dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında toleriant ölkə kimi bir daha təsdiqləyir.Yunesko-nun 2005 ci ildə qəbul etdiyi "Mədəni özünü müdafiə müxtəlifliyin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiyaya" uygun olaraq ölkəmizdə yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur, və inkişaf etdirilir.Bu xalqların milli mədəniyyətinin , incəsənətinin , adət-ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanılması üçün lazım olan bütün işlər görülür.Azərbayacan dövləti burada yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi və bədii mədəniyyət nümunələrinin , milli məişətinin dünya içtimaətinə çatdırılması istiqamətində də böyük işlər görür.Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə iki ildən bir azsaylı xalqların incəsənəti festivalı keçirilir.Azsaylı xalqların adət-ənənəsini , mətbəxini , folklorunu əhatə edən filimlər və verilişlər xarici dillərə tərcümə olunaraq Avropa tamaşaçısına

təqdim olunur.Ümumiyyətlə mültikultralizm, toleriantlıq anlayışından danışanda ədalət anlayışı heç zaman unudulmalı deyil.Ədalət olmayan yerdə toleriantlıq, toleriantlıq olmayan yerdə multikultralizm mövcud ola bilməz.Azərbaycan cəmiyyətində multikultralizm və toleriantlıgın belə derin koklərə malik olmasının əsas səbəbi məhz Dövlətimiz,cəmiyyətimiz , dövlət liderlərimiz tərəfindən ədalət anlayışının işlək mexanizimə gətirilməsidir.Prezidentimiz İlham Əliyev bu günki gündə nə inki Azərbaycanda bütün dünyada sülh və barışı özündə daşıyan bir ədalət təmsilçısıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1.Xalq qəzeti 04.03.2023

2.Kamal Abdulla "Azərbaycan multikultralizmi"

3.president.az xəbərlər 09 mart 2023

4.president.az xəbərlər 14 mart 2024

5.multikultral.az 05.12.2019

6.www.amerikaninsesi.20mart2015

PEDAQOJİ DƏSTƏK TEXNOLOGİYALARINA DAİR KONSEPTUAL YANAŞMALARIN PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

BEYDULLAYEVA LALƏ DAŞDƏMİR

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filliali
https://orcid.org/0009-0006-6849-4205

Xülasə: Şagirdə pedaqoji dəstək olmaq təlim prosesindəmüəllim və şagird arasında əməkdaşlığı möhkəmləndirməkdir.Təlimdə əməkdaşlıq vasitəsiləşagirdlərin uğur əldə etməsi imkanlarının pedaqoji reallığı özəksini tapmalı, xüsusi texnologiyalarının tətbiqi ilə həyata keçirilməlidir.Təhsilin inkişaf tendensiyaları keyfiyyət baxımdan müxtəlif texnologiyalara yol açmış olur.Təlimin vəzifələrinin həlli şəxsiyyətyönümlü və inkişafetdirici situasiya daxilində olur, şagirdə özü haqqında yeni təsəvvürlər yaradır, həyatın mənası, dəyərlərini və açdığı imkanlarını göstərir.Uşaq şəxsiyyətinin sərbəst və ahəngdar inkişafı üçün şəraitin yaradılması zəminində keyfiyyətli təhsil alma çərçivəsində təhsil alanın qabiliyyət və bacarıqlarının reallaşdırılmasına şəraitin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: pedaqoji dəstək, pedaqoji dəstək texnologiyaları,humanist pedaqogika,şagirdə humanist yanaşma.

Summary: Pedagogical support in the student is to strengthen the cooperation between the teacher and the student in the training process. The pedagogical reality of the opportunities for students to achieve success through cooperation in training should be reflected and implemented by the application of special technologies. The development trends of education lead to different technologies from a qualitative point of view. is within a personality-oriented and developing situation, creates new ideas about himself to the student, shows the meaning, values and opportunities of life. On the basis of creating conditions for the free and harmonious development of the child's personality, it is the creation of conditions for the realization of the student's abilities and skills within the framework of quality education

Key words: pedagogical support, pedagogical support technologies, humanistic pedagogy, humanistic approach to the student

Pedaqoji dəstək mənası altında müəllim və şagirdin təlim prosesində əməkdaşlığının təşkili nəzərdə tutulur. Bu əməkdaşlıq təlim fəaliyyətində yaranmış çətinliyin aradan qaldırılmasına və şagirdin uğur əldə etməsi üçün imkanlarının reallaşdırılmasına yönəlmişdir. Pedaqoji dəstək texnologiyalarının uğurla reallaşdırılması üçün öncədən mövcud çətinliklərin araşdırılıb üzə çıxarılmasına nail olamağa çalışdıq və bunları bildikdən sonra intellektual inkişaf istiqamətində pedaqoji dəstək texnologiyaların reallaşdırılmasını nəzərdə tutduq.

Əxlaq və humanizm fundamental anlayışlar hesab edilir. Əgər əxlaq və humanizm təhsilin keyfiyyət göstəricilərinə çevrilsə insanın təbiətinin gözəlləşməsinə və fasiləsiz inkişaf prosesinə təkan olar. İnsanın ucalması və təkmilləşməsi yolunda şəxsiyyətin dayağı onun həyat və fəaliyyətində istiqamətləndirici qüvvəyə çevrilər. Bu kimi anlayışlar istiqamət, forma, məzmun olaraq biri-biri ilə sıx vəhdət təşkil etdikdə humanist pedaqogikanın mahiyyətini təşkil edir!

Təhsil prosesində insanpərvərlik ideyaları ilə silahlanmış dərsliklər və dərs vəsaitləri insani keyfiyyətləri yüksək amallarla təqdim etdikdə, bəşər naminə hər bir insanın yaşaması və yaratması tam aydın məqsədə çevrilir (1. s 26).

Burada dərsliyə və dərs vəsaitinə verilən əsas tələblər:

- Kitabların didaktik prosesin subyekti olan şagird, müəllim, valideylərlə "danışması";
- Daim əməkdaşlığın, birgə yaradıcılıq fəaliyyətinin, əlaqənin və fəaliyyətin korreksiyasının təmin edilməsi;
- İntellektual fəaliyyətə motivasiya və stimul verməsi;
- İdraki – təlimi fəaliyyətin idarə edilməsi;
- Əhvalı-rifahının nəticələri haqqında qayğılı yanaşmanın olması;
- "Mən"in inkişafı üçün şəraitin təmin edilməsi.

Humanist pedaqogikanın əsasları:

- Müəllim və şagirdə hörmətlə və humanist yanaşma;
- Kitabların məzmunu nəzərə alınaraq didaktik prosesin iştirakçılarına pedaqoji dəstək;
- Uğur situasiyası;
- Mədəni ünsiyyət;
- Əməkdaşlıq və birgə yaradıcılıq: müəllim və şagird birgı inkişaf edir, böyüyür;
- İşlək didaktik və metodik prinsiplər;
- Təlim –tərbiyə prosesinin iştirakçılarının özünütəhsil sistemi üçün informasiya – didaktik Təminat (müəllim, şagird, valideyn);
- Şəxsiyyətin humanist səriştəsinin artırılması (müəllim, şagird, valideyn).

Xüsusi diqqət müəllim şəxsiyyətinə yönəlmiş olur. Uşaqları sevən müəllim - ən gözəl müəllimdir, qəlbini uşaqlara verməyi bacaran müəllim - ən gözəl ustaddır. Müəllim intellekt işığı olmalıdır ki, şagirdlərdə təlimə maraq və sevgini oyatmağı bacarmalıdır, təlim – tərbiyə prosesində çətinlik yaşayan şagirdin yanında sədaqətli dost kimi olmalı və ona istiqamət verməlidir:

– Əsl müəllim şagirdlərə müstəqil düşünməyi, daxili potensialına inanaraq güvənməli, öz gücünə inanmağa sövq etməlidir;
– Dərk etdirməlidir ki, mənəvi inkişafın birinci pilləsi şəxsiyyətin yaradıcılığıdır;
– Uşağı yaradıcılığa ruhlandırmalıdır;

Uşaqda fərqli potensialı görməlidir:

– Öz xəsiyyətinin yüksək keyfiyyətlərini nümayiş etdirmək, insanlarla, şagirdlərlə incə rəftar etmək;
– Dözümlülük və tolerantlığı özündə tərbiyə etmək;
– Hər bir uşağın sonsuz yaradıcılıq gücünə özündə inam yaratmaq;
– Humanist pedaqogikanın insanpərvərlik gücünə inam .

Bizim tədqiqatın aktuallığı və problemə dair aparılan araşdırmaların əsas nəbzi aşağıdakı suallarda müşahidə olunacaq:

– Kim öyrədir?
– Nəyi öyrədir?
– Necə öyrədir?

– Müasir məktəbin məzunu necə olacaq? Öz həyat missiyasını necə yerinə yetirəcək?

Təhsilin məqsədlərindən biri differensiallaşmadırsa (fərdi yanaşma), uşaq öz həyat fəaliyyətini müxtəlif istiqamətlərdən onun bütövlüyünü formalaşdıran aspektlərdə reallaşdırır ki, bu da tamlıq təşkil edən individ, subyekt, şəxsiyyət vəhdətini təşkil etməlidir.

Təlim - tərbiyə və uşağın formalaşması proseslərində pedaqoji dəstəyin yerini müəyyən etməklə uşağın yaşadığı şəxsi həyatının faktlarına və prosesdə sosiallaşma faktorlarına istinad edərək alimlər və tədqiqatçılar pedaqoji reallığın yeni münasibətlər sisteminin yaratdığını göstərirlər.

Ənənəvi sistemdə didaktik prosesin müəllim- şagird arasında vasitə olaraq bilik, norma, nümunə çıxış edir. İnnovativ sistemdə əlaqənin predmeti olaraq uşağın təlim fəaliyyətinin nəticələri olur. Təlimin vəzifələrinin həlli şəxsiyyətyönümlü və inkişafetdirici situasiya daxilində olur, şagirdə özü haqqında yeni təsəvvürlər yaradır, həyatın mənası, dəyərlərini və açdığı imkanlarını göstərir.

Təlimin ilkin mərhələlərində kiçik yaşlı məktəblilərdə biliklər sisteminin bünövrəsi qoyulur ki, gələcək illərdə əqli və praktik əməliyyatlar səriştəsinin, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına imkan yaradılsın. Bu bacarıqlar olmadan təlim və praktik fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi imkansız olardı. Qeyd etdiyimiz fundamentin olmaması bir çox hallarda məktəbin orta siniflərində oxuyan şagirdlər üçün təlimin mənimsənilməsində problemlər yaradır, təhsil prosesindəki boşluqları üzə çıxarır. Əgər uşağın inkişafında ciddi problemlər müşahidə edilmirsə zamanında uşağa adekvat köməklik göstərmək olar. Lakin bu məqamda təlim fəaliyyətində uşağın hansı çətinliklərlə üzləşməsinin səbəblərini konkretləşdirmək mütləqdir.

Müasir məktəb təhsilinin modernləşdirilməsi dövründə diqqəti çəkən vacib məqam uşaq şəxsiyyətinin sərbəst və ahəngdar inkişafı üçün şəraitin yaradılması olmuşdur və bu zəmində keyfiyyətli təhsil alma çərçivəsində təhsil alanın qabiliyyət və bacarıqlarının reallaşdırılmasına şəraitin yaradılmasıdır.

E.A.Krükovanın şəxsi-inkişafetdirici situasiyanın strukturu haqqında tədqiqatlarını innovativ yanaşmalara aid etmək olar. Burada təqdim olunan komponentləri göstərməyi zəruri hesab edirik:

- şəxsi-inkişafetdirici situasiyanı yaradan pedaqoq;

- şəxsi inkişafının ehtiyacını duyan şagird;

- şəxsiyyət tərəfindən tələb olunan həyat fəaliyyəti;

- situasiyanın inkişafına dair konmponentlər;

- dialoqlar sistemi, oyunlarla imitasiya və s.

Situasiyanın baş vermə əlamətləri:

- məzmun axtarış və seçim prosesində uşağın iştirakı;

- şəxsi funksiyaların üzə çıxmarılması – məsuliyyət, subyektivlik, refleksiya və s.

Bununla yanaşı bir çox aparılmış tədqiqatlarda təhsil sisteminin monitorinqi zamanı qarşıya qoyulmuş vəzifələrin reallaşdırılmasında problemlər üzə çıxmışdır:

➢ məktəblilərin psixoloji durumunda yaranmış problemlər;

➢ təlim fəaliyyətində mənfi motivasiyanın güclənməsi;

➢ ümumtəhsil məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuş təhsil proqramlarının tətbiqi prosesində yaranan çətinliklər və bunların mənimsənilməsindən əziyyət çəkən şagirdlərin durumu;

➢ davranışında nöqsanlar müşahidə edilən şagirdlərin sayının artması məktəb dezadaptasiyasına aid risk qrupuna aid edilənlər.

Buradan məlum olur ki, təlim prosesində problemlər yaşayan şagirdlər üçün didaktik dəstək ən önəmli məqamlardan biridir. Klassik və müasir təhsil elminin mərkəzi məsələlərindən olan təlimdə çətinlik çəkən və geri qalan şagird tipologiyasına və onlarla bağlı təsnifatların verilməsini müşahidə etmişik. Slavina L.S. təlimdə mənimsəmədə çətinlik çəkən şagirdləri beş qrupla təsnifatını verir:

➢ təlimə münasibəti düzgün olmayan şagirdlər;

➢ verilmiş təlim materiallarının mənimsənilməsində çətinlik çəkənlər;

➢ təlimi iş üçün vərdişləri və qabiliyyətləri formalaşmamış şagirdlər;

➢ təlim əməyinə alışqanlıqları olmayan şagirdlər;

➢ idrakı və təlimi maraqları aşağı olan şagirdlər.

L.V.Xuxaryova və V.A. Savelyevanın təsnifatında təlimdə geri qalmanın səbəbləri aşağıdakı səviyyələrlə göstərilmişdir: fizioloji-anatomik, psixoloji – funksional, şəxsi emosional və şəxsiyyətin sosial keyfiyyətləri (5. s. 75).

N.P. Lokalovaya görə şagirdlərin təlimdə geriləmələri - təqdim edilmiş təhsil standartları və təlim proqramları ilə təhsilin məzmununda nəzərdə tutulmuş tematik geriləmələr olur ki, bu da öz növbəsində nəticəyönümlü təlim prosesinin yaradılmasında çətinlik yaradır (5. s. 85).

Q.M.Kocaspirovanın fikrincə təlim prosesində aşağı nəticələrin əldə olunma səbəbi təqdim edilmiş təlim proqramından nisbətən təhsilin məzmununun mənimsənilməsi olmuşdur (5, s. 129)

Y.Z.Gilburx şagirdin təlimdə geriləməsinin ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini göstərir. Ümumi geriləməni şagirdin məktəb proqamı ilə nəzərdə tutulmuş əsas fənlərdən geriləməsi deməkdir. Spesifik geriləmə isə yalnız bir fənni nəzərdə tutur, baxmayaraq ki, digər fənlər üzrə ümumi gedişat normal ola bilər (4. s. 78).

Məktəbdə təlim prosesində şagirdin geriləməsi probleminin effektiv həlli yolunun tapılması üçün ilkin səbəblər aşkarlanmalıdır.

Q.İ.Vergels, V.A.Matveyeva və A.İ.Rayeva düşünürlər ki, məktəblinin təlimində gerilənməsinin səbəblərini aşağıdakı kimi təsnifatını vermək olar

-şagirdin psixi xüsusiyyətləri ilə bağlı;

- biliyin keyfiyyətinin və aşağı həcminin azalması
- yetərincə formalaşmamış təlim fəaliyyəti;
- təlim fəaliyyətinin deformasiyası ətrafdakılarda münasibətdən asılı olaraq (5. s 66)

Y.K.Babanski və N.İ. Muraçkovski təlimdə geriliyin biliklərdə boşluq kimi göstərməklə əməyin təşkili prosesində yetərincə vərdişlərin formalaşmaması, psixi proseslərdə inkişafla bağlı problemlərin olmasını vurğulayırlar (4. s 78). Tədqiqatçı İ.V.Dubrovinanın rəhbərliyi altında problemlə bağlı araşdırma aparan qrup üzvləri təlimdə geriliyin əsas səbəblərini iki qrupa ayırmışdır: geniş mənada idrakı fəaliyyətlə əlaqələnməsi – şagird pis dərk edir, mənimsəmənin keyfiyyəti çox aşağıdır, uşaqların motivasiyasında inkişafın aşağı olması (3. s. 106)

Tədqiqatçı P.P.Borisov təlimdə geriliyin səbəblərini daha dəqiq təsnifatla verməyə çalışaraq, səbəbləri dörd böyük blokda cəm edir:

- pedaqoji səbəblər (ayrı-ayrı fənlərin tədrisində səthi yanaşmalar, biliklərdə öncədən yaranmış boşluqlar, sinifdən sinifə keçid prosesinin düz aparılmaması)

- sosial -məişət xarakterli səbəblər (ailədə maddi problemlər, valideyn laqeyidliyi, uşağa nəzarətin zəif olması, uşağın gün rejiminin olmaması).

- Fizioloji səbəblər (xəstəliklər, sinir sistemində olan problemlər)

- Psixoloji səbəblər (yaddaş və diqqətin inkişafı, xüsusiyyətləri, nitq inkişafında ləngimələr, idrakı maraqları aşağı səviyyədə olması) (2. s 153-158).

Nəticə

Beləliklə, məktəb təlimində yaranan çətinliklərin səbəbləri təlimdə geriləmələr kimi başa düşmək lazımdır və bu hadisənin üçtərəfli araşdırılması məqsədə uyğundur – pedaqoji, psixoloji və psixi olmaqla vəhdət şəkildə. Təlimdə uğursuzluğun ən başlıca səbəblərdən biri pedaqoji səbəbdir – müəllim səriştəsinin olmaması və effektiv təlim üsullarından istifadənin olmaması.

Pedaqoji dəstək anlayışının bir neçə tərifini göstərmək olar. Q.M. Kocaspirovaya görə pedaqoji dəstək – peşəkar pedaqoqlar və psixoloqlar tərəfindən dərhal və təxirəsalınmaz köməkdir ki, bu öz növbəsində uşağın fərdi problemlərinə yönəlməlidir. Bu problemlər onun fiziki və psixi durumu ilə əlaqəli ola bilər, yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühit çərçivəsində kommunikasiya məsələsinə dair ola bilər, özünütəsdiq, təlim naliyyətlərində uğur və s. əhatə edə bilər.

O.S.Qazman pedaqoji dəstək anlayışının tərifini aşağıdakı kimi verir – insanın şəxsi potensialını açan, şagirdlərə, müəllimlərə və valideynlərə sosial, psixoloji, şəxsi çətinlikləri dəf etmək üçün köməklik göstərən pedaqoji fəaliyyət sistemidir. Bu elə bir prosesdir ki, uşaqla birgə onun maraqlarından çıxış edərək konkret məqsədləri müəyyənləşdirmək, məqsədə doğru qarşılanacaq çətinliklərin aradan qaldırılmasında optimal seçimlərin edilməsinə imkan yaradılır. Proses çərçivəsində şagirdin müstəqilliyi, sərbəst seçim imkanları, onun ləyaqətinin özünütərbiyənin həyat tərzinə uyğun formalaşması və bunların təsiri altında müstəqil olaraq təlimdə istənilən nailiyyətlərin əldə olunması xüsusilə gözlənilməlidir. Pedaqoji dəstəyin məqsədi- maksimal dərəcədə şəraitin yaradılması və şagirdin təlimi tələblərinin ödənilməsi, özünütəsdiq olmalıdır [36].

Müşahidələrimizdən də məlum oldu ki, motivasiyası və idrakı maraqları aşağı olan şagirdlər təlim prosesində daha çox çətinliklərlə üzləşməli olur.

Diaqnostik mərhələdə pedaqoji dəstəyin göstərilməsi məqsədi ilə uşaqla kontakt yaradılmalıdır, təlimdə geriləmələrin səbəbləri öyrənilməlidir, uşaqla birgə problem hərtərəfli öyrənilib dəyərləndirilməlidir, problemin diaqnostikası aparılmalıdır.

Araşdırılma aparılan mərhələdə bu cür uşaqların məktəbdə, ailədə, dərs prosesində əks-əlaqələrinin necə qurulduğu öyrənilməlidir. Bu mərhələdə şagirdin şəxsi, intellektual, inkişafının fərdi qaydada, dəqiq diaqnostikasının aparılması mütləqdir.

Psixoloqla birgə uşağın təlim çətinliklərinə dair kartotekanın hazırlanmasını təmin etmək və buraya sosial-psixoloji məlumatları daxil etmək bu mərhələyə aiddir. Bu uşağın fəaliyyəti çərçivəsində biliklərin əldə olunması prosesinin araşdırmaq, şəxsiyyətlər arası münasibətlərdə olan problemləri üzə çıxarmaq, yaranmış problemlərin həlli yolları və üsullarını müəyyən etmək də mütləqdir.

Razılığa gəlmə mərhələsində problemlə bağlı məsuliyyət və funksiyaların bir qisminin cavabdehliyini uşağın üzərinə qoymaqla, əməkdaşlıq haqqında "müqavilə" bağlanması nəzərdə tutulmalıdır

Fəaliyyət mərhələsində birgə və fərdi konsultasiyaların, oyunların, söhbətlərin təşkili vacib məqamlardandır. Proses daxilində uşaqlar adekvat şəkildə problemlərə münasibət bildirir, pozitiv qaydada imkanlarını dəyərləndirməyi bacarırlar. Bu məqam şagird üçün aktiv təlim və təlimdən kənar fəaliyyətin təmin edilməsi, onun özünüreallaşdırması, uğur situasiyasının yaradılması çox vacibdir.

Müəllim uşağın şəxsi potensialına onun gücünə əsaslanmaqla imkanlarına inam yaratmalıdır. Təlim prosesində çətinlik yaşayan şagirdin təlim nəticələrinin yüksəldilməsi üçün onun daxili imkanlarından istifadə etməklə çətinliklərin öhdəsindən müstəqil şəkildə gələcəyinə inam yaratmaq lazımdır.

Refleksiya mərhələsində fəaliyyətin keçmiş mərhələlərində əldə olunan uğur və uğursuzluğun birgə müzakirəsi, problemin həlli imkanlarının araşdırılması müəllimin pedaqoji təcrübəsinə istinad etməklə birgə işin qurulması nəzərdə tutulur.

Müəllim və şagirdin birgə uğurlu fəaliyyətində bəzi şərtlərin gözlənilməsini nəzərdən keçirək:

- Kömək və dəstəyi uşağın razılığı əsaında qurmaq: köməyi özü də istəyə bilər və yaxud şagirdə təklif edilmiş köməyin həvəslə qəbul etməsi;

- Öz problemlərinin həllində uşağın fəallıq göstərməsi;

- Birgə əməkdaşlıq. Bu şərt məzmunun və texnoloji baxımdan pedaqoji dəstəyin mahiyyətini özündə əks etdirir, problemin konstruktiv həllində köməklik göstərir Müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətinin nəticəyönümlü xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

- Konfidensiallıq prinsipinin gözlənilməsi. Şəxsi söhbətlərin, konsultasiyaların aparılmasında uşaqda müəllimə qarşı inamın yaranmasına, ilkin diaqnostik metodikaların tətbiqi zamanı çöx vacib və incə bir işdir..

- Xeyirxahlıq və dəyərin verilməsi (dəyərsizləşdirmə də ola bilər).

- Uşağın hüquq və maraqlarının müdafiəsi. Müəllim və tərbiyəçi hər bir vəziyyətdə uşağın tərəfində olmalıdır və onun maraqlarından çıxış etməlidir. Müəllim daim dəstək olur, şagirdin mövqeyini müdafiə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Газман, О.С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию XXI века // Классный руководитель. – 2000. – № 3.

2. Локалова Н.П.Школьная неуспеваемость: причины, психокоррекция, психопрофилактика: учеб.пособие . – СПб.: Питер, 2009)

3. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник. – М.: КНОРУС, 2010

4. Славина Л.С. Трудные дети: Избранные психологические труды./ Под ред. В.Э.Чудновского. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, Воронеж: МОДЭК, 2006)

5. Хухарева Л.В., Савельева В.А. «Школьные успехи» комплексная психолого-педагогическая программа для младших школьников с трудностями в обучении// Вестник практической психологии образования -2009 - № 3 (20)

THE PLACE OF PROBLEM SOLVING IN THE FORMATION OF MATHEMATICAL SKILLS IN ELEMENTARY GRADES

İBRİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNDƏ RİYAZİ BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA MƏSƏLƏ HƏLLİNİN YERİ

CƏLİLOVA LƏTİFƏ QƏRİBAGA QIZI

Dissertant Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı Riyaziyyat və İnformatika kafedrası, baş müəllim.

Summary

A significant part of the teaching period in the school mathematics course is intended for problem solving. Through problem solving, students acquire mathematical knowledge, skills, and skills. In the presented problems, life situations should be described and students should be taught the ability to solve such problems. This process will form the ability of students to apply the mathematical knowledge they have learned. At the same time, through problem solving, it is possible to create interest in mathematics in students and to engage them in creative activities. Every mathematical problem is solved by a judgment process, and each step of the judgment process requires the use of mental operations. When the correct method for solving the problem is applied, students become interested in solving the problem, and cognitive activity is increased through the solved problem.

Key words: problem solving, reductive-algorithmic, reductive-algorithmic, reductive-heuristic, reductive-heuristic, research skills.

Xülasə

Məktəb riyaziyyat kursunda tədris müddətinin xeyli hissəsi məsələ həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məsələ həlli vasitəsilə şagirdlər riyazi bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Təqdim edilən məsələlərdə həyati situasiylar təsvir olunmalı və şagirdlərdə bu cür məsələlərin həlli bacarığı aşılanmalıdır. Bu proses şagirdlərdə öyrəndikləri riyazi bilikləri həyata tətbiqetmə bacarığı formalaşdırar. Eyni zamanda məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərdə riyaziyyata maraq yaratmaq, onları yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək mümükündür. Hər bir riyazi məsələnin həlli üsulu və həlli gedişi əsasında mühakimə prosesi durur, mühakimə prosesinin isə hər bir addımı təfəkkür əməliyyatlarından istifadə etməyi tələb edir. Məsələnin həlli üçün düzgün metod tətbiq edildikdə şagirdlərdə həm məsələnin həllinə maraq yaranır, həm də həll olunan məsələ vasitəsilə idrak fəallığı artırılır.

Açar sözlər: məsələ həlli, reproduktiv-alqoritmik,produktiv-alqoritmik, reproduktiv-evristik, produktiv-evristik, tədqiqatçılıq bacarığı.

Metodistlərin və praktik müəllimlərin fikrincə, ibtidai təhsil səviyyəsində riyaziyyat təlimində məzmun xətlərinin əsas hədəfi şagirdlərdə məsələ həlli bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Məsələ həlli, məsələ həllinə verilən elmi-nəzəri şərh, bu şərhlərin reallaşdırılması ilə şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün geniş imkanlar vardır. Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq üçün təlim prosesində müstəqillik, təşəbbüskarlıq elementlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Məhz bu iki fəaliyyət növü şagirdlərin yaradıcı riyazi təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynayır. Məktəb riyaziyyat kursunda tədris müddətinin xeyli hissəsi məsələ həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhz məsələ həlli vasitəsilə şagirdlər riyazi bilik,

bacarıq və vərdişlərə yiyələnirlər. Bu baxımdan riyazi təlimdə hesab əməllərinin xassələrinə aid məsələlərə, onların strukturuna, tiplərinə, həlli mərhələlərinə, müxtəlif üsullarla həllinə və modelləşdirmə elementlərinə geniş yer verilməsi nəzərdə tutulur. Təqdim edilən məsələlərdə həyati situasiylar təsvir olunmalı və şagirdlərdə bu cür məsələlərin həlli bacarığı aşılanmalıdır. Bu proses şagirdlərdə öyrəndikləri riyazi bilikləri həyata tətbiqetmə bacarığı formalaşdırar.

İbtidai sinif şagirdlərində məsələhəlletmə bacarığının inkişaf etdirilməsi məqsədilə iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilməlidir: 1) məsələ həllinin mərhələlərinə düzgün riayət edilməsi; 2) şagirdlərin rast gəldiyi çətinliklərin xarakterinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması.

Eyni zamanda məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərdə riyaziyyata maraq yaratmaq, onları yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək mümükündür. Bunun üçün seçilən məsələlər ilk növbədə həyatdan götürülməli, düşündürücü olmalı və şagirdi yaradıcı fəaliyyətə sövq etməlidir. Məsələ həllinə elmi-nəzəri şərh verməklə şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında aşağıdakı üsullardan istifadəni məqsədəuyğun hesab edirəm: 1) həll olunan məsələlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi (verilmiş məsələnin oxşar və fərqli cəhətlərini ayırma bacarığı şagirdlərə mürəkkəb problemləri başa düşməyə imkanı verir); 2) verilmiş məsələnin qısa şərtinin müəyyən edilməsi (məsələ ilə bağlı mühüm əlamətləri üzə çıxarmaq, təhlillər aparmaq, məsələnin qısa şərtini təqdim etmək şagirdlərdə həmin vərdişlərin formalaşmasına xidmət edir); 3)məsələ həllinə maraq yaratmaqla şagird nailiyyətlərinin müəyyən edilməsi (şagirdlərin məsələ həlli vasitəsilə nailiyyətlər əldə etmələri onlarda özünəqarşı inam yaratmaqla yanaşı, onları praktik məsələ və misalların həllinə təhrik edir); 4) məsələ həlli zamanı fərziyyələrin irəli sürülməsi və onların yoxlanılması (məsələ həlli zamanı ümumi qaydalardan çıxış edərək məsələ haqqında proqnozlar vermək, fərziyyələri irəli sürmək üçün yaradılmış təlim şəraiti, həminfərziyyələri yoxlamaq və əldə edilən nəticələri aydın izah etmək bacarıqlarının inkişafını təmin edir).

Araşdırma zamanı məlum oldu ki, elmi-metodik ədəbiyyatda riyazi məsələyə sistem-struktur yanaşma ilə bağlı tədqiqatlar çox azdır. Məsələ anlayışına sistem-struktur yanaşma metodiki problem olsa da, bir qədər mücərrəd məzmun daşıyır. Məhz ona görə də təcrübəli müəllimlər, metodistlər bu aspektə çox az meyil edirlər. Halbuki, riyazi məsələyə, xüsusilə mətn məsələlərinə sistem-struktur yanaşma ilk növbədə məsələnin xarici (informasiya) strukturunu və daxili strukturunu təyin etməyə imkan verir. Məsələnin strukturunun açılması məsələnin həll üsulu və həll sxemi haqqında dəqiq təsəvvür yaradır, həll sxemini asanlıqla tərtib etməyə imkan verir. Xüsusilə, məsələnin xarici (informasiya) strukturu sanki həll sxeminin modulu kimi özünü göstərir.

Tipologiyaya aid məsələlərin əksəriyyətinin həlli aşağıdakı dörd mərhələni əhatə edir. Həll prosesinin birinci mərhələsində şagird tərəfindən tapşırığın şərtinin başa düşülməsi, məqsədin ayrı-ayrı elementlərinin mənimsənilməsi, yaddaşın mürəkkəb sistemində lazımi məlumatların axtarılması və biliyin bərpası həyata keçirilir.

İkinci mərhələdə şagird münasib olan həll metodunu seçir, müstəqil və ya müəllimin köməyi ilə iş yerinə yetirilir.

Üçüncü mərhələdə layihiləşdirilən iş plana uyğun olaraq həyata keçirilir, nəticələr qeyd olunur.

Dördüncü mərhələdə nəticə təhlil olunur, həll variantları təkmilləşdirilir, alınan məlumatlar sistemləşdirilir.

Hər bir riyazi məsələnin həlli üsulu və həlli gedişi əsasında mühakimə prosesi durur, mühakimə prosesinin isə hər bir addımı təfəkkür əməliyyatlarından istifadə etməyi tələb edir. Məsələnin həlli üçün düzgün metod tətbiq edildikdə şagirdlərdə həm məsələnin həllinə maraq yaranır, həm

də həll olunan məsələ vasitəsilə idrak fəallığı artırılır. Məlumdur ki, mühakimə, tədqiqat, analiz və sintez metodları riyaziyyatın tədrisində, xüsusilə də məsələ həllində mühüm rol oynayır. Praktik həll üsulu və emprik metodlara əsaslanan məsələlər nəzəri-məntiqi təfəkkürün işə qoşulmasını tələb edir.İdraki məsələlərin həlli induktiv-deduktiv, analiz-sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. təfəkkür əməliyyatları üzərində qurulur. İdraki məsələlərin həllinin hər bir mərhələsində evristik və müxtəlif məzmunlu problem situasiyaların aradan qaldırılması həyata keçirilir.

Metodiki ədəbiyyatda riyazi məsələlərin həlli ilə əlaqədar fikri fəaliyyət bacarığının aşağıdakı səviyyələri fərqləndirilir:

1) reproduktiv-alqoritmik (şagird həll edilmiş məsələ əsasında yeni məsələni həll edir);

2) produktiv-alqoritmik (həll edilmiş məsələni müxtəlif üsullarla həll edir);

3) reproduktiv-evristik (şagirdlər sinifdə həll etdikləri məsələlərin doğru yerinə yetirilib və ya yetirilmədiyi haqqında düzgün qərar verir);

4) produktiv-evristik (şagirdlər onlara verilən yeni məsələni həll edir).

Riyaziyyat tədrisində şagirdlərin idrak fəallığını artırmaq yollarından biri də məsələnin müxtəlif üsullarla həll edilməsidir. Riyaziyyat məsələlərinin müxtəlif üsullarla həll edilməsi şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Şagirdin tədqiqatçılıq fəaliyyəti dedikdə biz o fəaliyyəti nəzərdə tuturuq ki, onun üçün daxili motivasiya; xüsusi struktur komponentləri: problemin müəyyənləşdirilməsi, verilənlərin təhlili, fərziyyənin irəli sürülməsi, onun yoxlanılması, nəticələrin ifadə olunması; fəaliyyətin qeyri-müəyyənliyi; tədqiqatçılıq fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərində və ya bütün mərhələlərində şagirdlərin yüksək müstəqillik dərəcəsi; şagirdlərin biliklərini zənginləşdirən obyektiv və ya subyektiv yeni nəticənin əldə olunması xarakterikdir.

Şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması müəyyən tədqiqat mühitində konkret riyazi modellərin tədqiqi prosesində baş verməlidir. Biz belə düşünürük ki, kiçikyaşlı məktəblilər üçün belə optimal tədqiqat mühitini tədqiqatçılıq çalışmaları (məsələləri) yaradır. Başqa sözlə elə çalışmaların həlli ki, onun yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin riyazi tədqiqatın əsas mərhələlərini keçməsi nəzərdə tutulur.

Bu seçim onunla əlaqədardır ki, tədqiqatçılıq mühiti bir sıra qeyri standart çalışmaların həlli üçün zəngin funksional imkanlara malikdir. Əsas pedaqoji məqsəd kiçikyaşlı məktəbliləri təlim fəaliyyətində qarşıya çıxan qeyri standart məsələləri müstəqil həll etməyi öyrətmək, əsas anlayışların mexaniki yadda saxlanılması və bir sıra vərdişlərin yaranmasına yönəlmiş riyaziyyatın tədrisi üzrə formalaşmış təcrübəyə dəyişiklik gətirməkdir.

Əgər şagird həll etdiyi məsələni ikinci üsulla həll edirsə, deməli, bu şagird üçün tədqiqat fəaliyyətidir. Şagirdlər o zaman məsələni müxtəlif üsullarla həll edə bilirlər ki, onlar kəmiyyətlər arasındakı asılılıqların riyazi mahiyyətini dərk etsinlər.Məsələnin müxtəlif üsullarla həlli prosesində şagirdlər məsələdə verilənlərlə axtarılanlar arasındakı asılılığı daha yaxşı dərk edir, belə asılılığın bütün mümkün variantlarını tapmağı öyrənirlər. Şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının formalaşdırılmasında qeyri-standart çalışmalardan istifadə metodikasını siniflər üzrə çalışma nümunələrində izah edək.

I sinifdə 10 dairəsində ədədlər üzərində toplama və çıxmaya aid məzmun standartlarının formalaşdırılması zamanı istifadə edilən oyuna diqqət yetirək.

Oyun cütlərlə təşkil edilə bilər. Şagirdlərdən biri 1 və ya 2 ədədlərindən birini söyləyir. Digər şagird söylənilən ədədə 1 və ya 2 ədələrindən birini əlavə edib nəticəni deyir. Yenə birinci

şagird həmin nəticəyə 1 və ya 2 ədədlərindən birini əlavə edib yeni cəmi söyləyir və s. Birinci olaraq 10 ədədini söyləyən oyunçu qalib sayılır. Oyunda qələbə çalmaq üçün necə oynamaq lazımdır?

İlk baxışda çətin görünən məsələdir. Lakin onun həllini tapmaq bir o qədər çətin deyil. Son nəticədən başlayaraq mühakimə yürüdülməlidir. Belə ki, 10 ədədini o oyunçu söyləyir ki, ondan əvvəlki gedişdə cəmdə 7 ədədinin adını çəkir. 7 ədədini söyləmək o zaman mümkündür ki, o, 4 ədədini söyləmiş olsun. 4 ədədini yalnız 1 ədədini söyləyən deyə bilər. Deməli, qalib gəlmək üçün oyuna başlamaq və 1 ədədini söyləmək, sonra isə oyunu düzgün aparmaq lazımdır.

Oyunun gedişi şagirdlərdə maraq doğurmaqla, toplamaya aid tapşırıqların yerinə yetirilməsi baxımından faydalıdır. Qeyd edək ki, bu oyundan 20 dairəsində də istifadə etmək mümükündür. Oyunu 13, 17 və s. qədər oynamaq olar.

Bundan əlavə elə tapşırıqlardan istifadə etmək olar ki, onlarda şagirdlərin həyat təcrübəsinə yaxın və imkanlarına uyğun materiallar əsasında düzgün mühakimələrin qurulması və onların əsaslandırılması tələb olunsun. Belə tapşırıqların həlli zamanı şagirdlər faktiki olaraq tədqiqatlar aparmalı, fərziyə irəli sürməli, onu yoxlamalı olur, müxtəlif, o cümlədən, riyazi obyektləri tutuşdurmağı, təhlil və tərkibin sadə növlərini yerinə yetirməyi, cins və növ anlayışları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyi öyrənirlər, başqa sözlə, belə çalışmalar şagirdlərin təfəkkür əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bu cür tapşırıq nümunələrini nəzərdən keçirək.

Verilən sıraları davam etdirin:

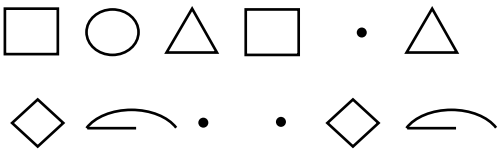

9, 7, , , 1

2, 4, , , 10

Belə tapşırıqların həlli məktəblilərdən tədqiqat aparmaq, mühakimələr yürütmək, diqqətli olmaq, müşahidəçilik və ümumiləşdirmə bacarıqları tələb edir.

Müxtəlif əlamətlərə görə təsnif edin:

8 + 1	6 + 2	4 – 2	10 – 1
9 – 1	7 + 2	3 + 2	5 + 1

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formlaşdırılmasına, istiqamətlənmiş, onlarda idrak proseslərinin inkişafına təsir göstərmək məqsədilə fənn kurikulumu üzrə nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılanması üzrə tapşırıqların ənənəvi təqdimat formasından fərqli şəkildə verilməsinə də mümkündür. Bir neçə nümunə göstərək.

Sağda soldakı bayraqlardan (ədədlərdən) çox (kiçik və ya böyük) bayraq (ədəd) çəkin (yazın).

a)

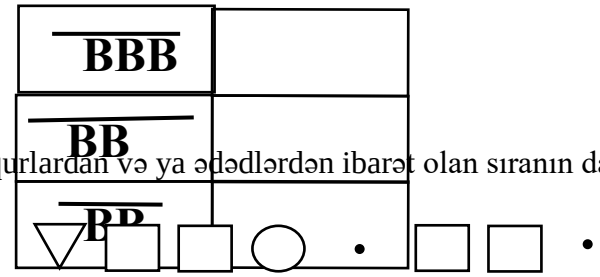

b)

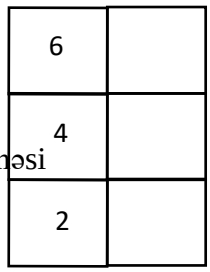

Həndəsi fiqurlardan və ya ədədlərdən ibarət olan sıranın davam etdirilməsi

a)

2, 6, 10, …, …

1, 4, …, 10, …

b)

Təsnifetməyə aid tapşırıqlar:

a) ədədləri iki qrupa ayırın: 12, 30, 3, 18, 1, 2, 7, 14

b) adlı ədədləri qruplara ayırın: 20 m, 8 kq, 17 l, 13 dm, 1saat, 100 kq, 15 dəq, 40 sm, 23 saat

c) ifadələri qruplara ayırın və qiymətini tapın:

16 + 7	7 +13	19 – 8	12 – 5
15 + 4	6 - 4	11 – 7	15 + 5
2 + 7	18 – 5	14 – 2	9 + 8

Bundan əlavə şagirdlərdən məntiqi əsaslandırma tələb edən qeyri-standart tapşırıqlar da tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, şagirdlər bu zaman tədqiqatçılıq bacarığı üçün spesifik olan problemin müəyyənləşdirilməsi, verilənlərin təşkili və təhlili, fərziyyənin irəli sürülməsi, onun yoxlanılması, nəticələrin ifadə olunması kimi əməliyyatları yerinə yetirməli olurlar. Məsələn, "Qutuda 2 qırmızı və 3 göy qələm var, Qutuya baxmadan neçə qələm götürmək lazımdır ki, onların içərisində 1 göy qələm olsun?

Tapşırığın həlli zamanı şagirdlər təxminən aşağıdakı kimi mühakimə yürüdürlər:

"1 qələm götürmək yaramır, çünki baxmadan götürdükdə o qırmızı rəngli ola bilər. Baxımadan 2 qələm götürsək, ola bilər ki, qələmlərin ikisi də qırmızı rəngli, biri göyrəngli, biri qırmızı rəngli və ya hər ikisi göy rəngli olsun. Lakin bu zaman bütün hallarda 1 göy rəngli qələm olmur. Deməli, 2 qələm götürmək də yaramır. Qutudan 3 qələm götürsək, onların 3-ü də göyrəngli, 2-si göy, 1-i qırmızı rəngli, 1-i göy rəngli, 2-si qırmızı rəngli ola bilər. Burada bütün hallarda heç olmazsa, 1 göy rəngli qələm olur. Deməli, cavab 3 qələm olar."

Belə tapşırıqlar həm də şagirdlərin nitqinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ədədlər müəyyən qayda ilə yazılıb. Hər bir sütun və sətir üçün qaydanı müəyyən edin və nöqtələrin yerinə uyğun ədədləri yazın:

30	20	50	50	20	70	40	40	0
10	70	80	40	10	20	50	20	30
40	50	..	90	30	..	90	60	..

Ədədləri iki qrupa ayırın: 25, 34, 18, 30, 32, 35, 36, 40, 10

Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, qruplara ayrılma əlaməti verilməmişdir, onu şagirdlər özləri müəyyən etməlidirlər. Ədədlər qruplara müxtəlif

əlamətlərə görə ayrıla bilər: cüt və tək ədədlər; sonu sıfırla qurtaran və sonu sıfırla qurtarmayan ədədlər; 5-ə bölünən və 5-ə bölünməyən ədədlər və s.

Bu zaman şagirdlərə söyləmək lazımdır ki, onlar bütün ədədlərin qruplara ayrılmasını nəzarətdə saxlamalıdırlar. Belə olmalı deyil ki, bir ədəd iki qrupda olsun.

Qutuda 4 sarı, 6 yaşıl kürəcik var. Qutudan 5 kürəcik götürdülət.

a) onların içərisində heç olmasa 1 sarı kürəcik varmı?

b) onların içərisində heç olmasa 1 yaşıl kürəcik varmı?

c) 1, 2, 3, 4, 5, 6 ədədlərindən istifadə edərək elə ədələr yazın ki, onların cəmi 100 olsun.

Geniş mənada çalışma həm biliyin mənimsədilməsi vasitəsi, həm bacarıq və vərdişlərin daşıyıcısı və inkişafetdiricisi, həm də təlimin məzmununun mənimsənilməsinə nəzarət vasitəsi olmaqla təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və idarəetmə vasitəsi, metodik priyomlar sistemi və təlim metodlarının ifadə formalarından biridir. Çalışmalar sistemi biliklər sisteminin mənimsənilməsi və şagirdlərin təfəkkürünün inkişafında həm vasitə, həm priyom, həm də metod rolunu oynayır.

Məlumdur ki, fikri fəaliyyətin başlanğıcı, adətən problem situasiyadır. İnsan o zaman fikri fəaliyyət göstərir ki, o nəyi isə anlamağa ehtiyac duyur. Odur ki, çalışmaların xarakteri və məzmunu təfəkkürün yaranması şərti kimi problemlilik elementlərinə malik olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Rzayev, M.T. Məsələ həlli vasitəsilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərlər, − 2010. № 3, − s. 85-89.

2. Rzayev, M.T. İbtidai siniflərdə riyaziyyat məsələlərinin həlli şagirdlərdə idrak fəallığını artıran vasitə kimi: /pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / –Bakı, 2016. − 22 s.

INVOLVING CHILDREN WITH AUTISM SYNDROME IN EDUCATION
AUTİZİM SİNDİROMLU UŞAQLARIN TƏHSİLƏ CƏLB EDİLMƏSİ

MEHRİBAN MƏMMƏDOVA

Müəllim. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Quba filialı
ORCID: 0000-0001-7477-9430

Hal-hazırda autizm sindiromu səhiyyənin uşaq psixologiyası bölümündə ən aktual problemlərdən biridir. Bunun 3 səbəbi var:

I patologiya uşaqlar arasında kifayət qədər yüksək sürətlə artır.

II bu xəstəliyin polietioloji səbəblərdən olması qeyd edilir.

III bugünə qədər ASP uşaqların tam müalicəsi mümkün olmayıb.

Autizm sindiromlu uşaqların təhsilə cəlb edilməsi, onların unikal ehtiyaclarını və potensiallarını diqqətə alaraq, uyğun təhsil planları və proqramları təşkil etməyi tələb edir. Bu, onların təhsil prosesində mərhələli və səmərəli inkişafını təmin etməyə kömək edir. Hər bir autizm spektrində olan uşağın ehtiyacları fərqlidir. Bu səbəbdən, fərdi təhsil planları hazırlamaq və təhsil proqramlarını tənzimləmək mühüm bir rol oynayır. Bu cür üçaqlarda təhsil alma şəkili müəyəən qruplara bölünür.

1. Erkən təhsil 0 yaşdan 3 yaşa kimi
2. Məktəbdən əvvəlki təhsil 3 yaşdan 6 yaşa kimi (bəzi hallarda 7 yaş)
3. Məktəb təhsili buda ayrıca olaraq ibtidai və orta siniflərə bölünür

Fərdi təhsil uşağın güclərinə, ehtiyaclarına uyğun olaraq tənzimlənir. Fərdi təhsil sürəti disiplini və dinamikliyi ilə fərqlənir, hər usaq spesifik olduğundan fərdi yanaşmada ona uyğun hazırlanır. İlk olaraq autizm spektrində olan uşaqların təhsili üçün müvafiq məsləhətləşmə və dəstək xidmətləri təmin edilməlidir. Bu məsləhətləşmələr psixoloqlar, tərbiyəçilər və müəyyən hallarda xüsusi təlimçilər tərəfindən aparılmalıdır.

Autizim spektindəki uşaqlar üçün təhsil nə qədər erkən yaşda başlansa bir o qədər effektiv olur. Disiplinli fərdi təhsilin aralığı olmamalı və həftə üzrə 30 saatı aşmalıdır. Belə olduğu halda erkən yaşda disiplinli təhsil autistik uşağın 12-14 yaşlarında özünü sərbəst idarə etməsinə kömək olacaqdır. Pedaqoqlar tərəfindən tövsiyyə olunan fərdi təhsil təhsil simetinin praqramına uyması əsas şərtlərdəndir. Erkən yaşlarında disiplinli şəkildə təhsil almağı öyrənən uşaq yetniklik yaşlarında öz yaşıdların inkişaf qrafikinə gəlmə ethimalı var.

Hal hazırda Azərbaycanda da tətbiq olunan İnklüziv təhsil mühiti, autizm spektrində olan uşaqların daxil olmaq və inkişaf etmələri üçün mümkün olan ən yaxşı dəstəyi təmin etmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Ailə üzvləri uşaqlarının təhsil prosesinə dəstək olmaq və evdə və təhsil mühitində təşviq edici bir mühit yaratmaq üçün dəstək olmalıdırlar.

Autizm spektində olan uşaqların təhsili, onların potensialını artırmaq və onları mümkün olan ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Yuxarıda təklif olunan yollarla mümkün ola bilər.

Açar sözlər: Autizim, təhsil, uşaq, erkən təhsil, fərdi təhsil

Currently, autism syndrome is one of the most urgent problems in the child psychology department of healthcare. There are 3 reasons for this:

I pathology is growing at a fairly high rate among children.

It is noted that this disease has polyetiological causes.

Until now, it has not been possible to fully treat ASP children.

Engaging children with autism in education requires appropriate educational plans and programs, taking into account their unique needs and potential. This helps ensure their gradual and efficient development in the educational process. Every child on the autism spectrum has different needs. For this reason, developing individual education plans and adjusting educational programs play an important role. In such triangles, the picture of education is divided into groups.

1. Early education from 0 to 3 years

2. Pre-school education from 3 to 6 years (in some cases 7 years)

3. School education is divided into primary and secondary classes separately

Individual education is adjusted according to the strengths and needs of the child. The pace of individual education differs in discipline and dynamism, since each child is specific, it is prepared according to him in an individual approach. First, appropriate counseling and support services should be provided for the education of children on the autism spectrum. These consultations should be conducted by psychologists, educators and, in certain cases, special trainers.

The earlier the education for children on the autism spectrum begins, the more effective it is. There should be no gaps in disciplined individual education and it should not exceed 30 hours per week. In this case, disciplined education at an early age will help an autistic child to freely control himself at the age of 12-14. It is one of the main conditions to comply with the program of the individual education institute recommended by the educators. A child who learns to study in a disciplined manner at an early age should be expected to catch up with the development schedule of his peers in adulthood.

Inclusive education environment, currently implemented in Azerbaijan, is one of the best means to provide the best possible support for children on the autism spectrum to enter and develop. Family members should be supportive of their children's learning process and create an encouraging environment at home and in the educational environment.

Education of children on the autism spectrum is important to maximize their potential and develop them in the best way possible. It may be possible in the ways suggested above.

Keywords: Autism, education, child, early education, individual education

AZƏRBAYCAN ÖZBƏKİSTAN ƏLAQƏLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

ŞİRİNOVA NƏHAYƏT MƏHƏMMƏD

ADPU Quba filialının Heydər Əliyev Lektoriyasının müdiri

Xülasə: Günü- gündən dəyişən, inkişaf edən, qloballaşma dövrünün tələbləri ilə ayaqlaşan dünyada xalqlararası, dövlətlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsi, müttəfiqlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq mühitinin qurulması olduqca vacib amillərdəndir. Fəxarətlə və əminliklə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və Özbəkistan xalqları da məhz belə dostluq-qardaşlıq ənənələrinə sadiq qalan iki dövlət nümunəsidir. Bu ikitərəfli məhsuldar əlaqələrin təməli və uğurlu inkişaf yolu hər kəsə bəllidir ki, nəhəng siyasət adamı, dünya şöhrətli lider, Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ümummili Lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin şah əsəridir. Bütün cahan dövlətləri bu gün ölkələrimiz arasındakı dostluq-qardaşlıq mexanizmini seyr etməkdədir. Hələ illər öncə Ulu Öndərin bizə miras qoyduğu o rəvan yol xəritəsi iki ölkə arasındakı bütün sferalarda hərtərəfli inkişafın bələdçisi oldu. Yenilənən, çiçəklənən və dünya dövlətləri sırasında qalibiyyət, zəfər ölkəsi kimi öz imzasını qoyan dövlətimizin əsas maraqlarından biri də elə bu idi.

Açar sözlər: Ulu Öndər, şəxsiyyət, xalq, faktor, inkişaf, yol xəritəsi.

Summary: In a world that is changing day by day, developing and keeping pace with the demands of the globalization era, strengthening of inter-national and inter-state relations, establishing an environment of alliance, partnership and cooperation are very important factors.

We can say with pride and confidence that the peoples of Azerbaijan and Uzbekistan are examples of two states that are faithful to such traditions of friendship and brotherhood. It is clear to everyone that the foundation of these bilateral fruitful relations and the path of successful development is the masterpiece of a great politician, a world-famous leader, the eldest son of the Azerbaijani people, National Leader Heydar Alirza oglu Aliyev.

Today, all countries of the world are watching the mechanism of friendship and brotherhood between our countries. The smooth road map that the Great Leader bequeathed to us many years ago is comprehensive in all spheres between the two countries

became the guide of development. This was one of the main interests of our state, which is renewing, flourishing and has left its mark as a country of victory and victory among the world states.

Key words: Great Leader, personality, people, factor, development, road map.

MODERN AZERBAIJANI YOUTH AND HEYDAR ALIYEV
MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEV

BAYRAMOVA NUBAR ISMAYİL

Dissertation, Guba branch of ADPU, Deputy dean of the Faculty of Mathematics and Natural Sciences

https://orcid.org/0000-0001-6298-9617

Summary

Our 44-day Patriotic War, which ended with victory, once again proved to us how correctly and patriotically the young generation is raised in Azerbaijan.Therefore, the strategy of the state policy in this regard has been confirmed.In other words, today, the country's policy plays an important role in the education of the young generation, and the state youth policy, the foundation of which was laid by the national leader Heydar Aliyev, is successfully continued by President Ilham Aliyev.As a result of this, today the youth of Azerbaijan try themselves in almost all areas of the country and justify themselves with their success.But how was the foundation of so much trust in young people, or how did our young people mature in the social and political life of the country?- Looking at the recent history, as in the early 90s of the 20th century, social and political events were very sharp in the whole world, including in Azerbaijan, which set new priority issues in front of young people and called on young people to change the ways of solving problems.

Key words: Azerbaijani youth, education, Azerbaijani ideology, upbringing, national leader.

Xülasə

Qələbə ilə bitən 44 günlük Vətən müharibəmiz bizə Azərbaycanda gənc nəslin nə dərəcədə düzgün və vətənpərvər yetişdirildiyini bir daha sübut etdi. Deməli bu mövzuda dövlət siyasətinin strategiyası öz doğruluğunun təsdiqini tapmışdır. Yəni bu gün gənc nəslin yetişdirilməsində ölkə siyasətinin önəmli yer tutması, bünövrəsi Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dövlət gənclər siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan gəncləri demək olar ki, ölkənin bütün sahələrdə özlərini sınayır və öz uğurları ilə özlərini doğruldurlar. Bəs gənclərə bu qədər güvənmənin əsası necə qoyuldu, yaxud, gənclərimizin ölkənin ictimai-siyasi həyatında bu cür püxtələşməsi necə yarandı? – Yaxın tarixə nəzər yetirəndə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bütün dünyada olduğu kimi, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi hadisələr çox kəskin idi ki, bu da gənclərin qarşısında yeni prioritet məsələlər qoyur, gəncləri problemlərin həlli yollarını dəyişməyə çağırırdı.

Açar sözlər: azərbaycan gəncliyi, təhsil, azərbaycançılıq ideologiyası, tərbiyə, mummilli lider.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin maddi və mənəvi tərəqqisi onun gənclərinin social-psixoloji vəziyyətindən, təhsilindən, sosial və əmək fəaliyyətindən birbaba asılıdır. Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin və onun millətinin gələcəyinin yüksəlişinin meyarı onun gəncləri hesab olunur.

Yəni dözlət öz gəncləri siyasətində diqqətli olmalı, onu düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, gənclər diyasəti dedikdə gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən müvafiq ictimai-siyasi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. [Gənclər siyasəti haqqlnda Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 9 aprel 2002-ci il // "Dələcək gənclərindir", Bakı: Azərcaycan 2004, s 410-413] Bəs bu siyasət nəyə xidmət edirdi? Bu siyasət özündə gənclərin təgsilin, sağlamlığını, intellektual və mənəvi inkişafını, hüquqlarının müdafiəsini, onların ölkənin ictimai-siyasi və mədəni inkişafında rolunu muəyyənləşdirməyi ehtiva edirdi. Xüsusən də Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra xalqın xilaskarı missiyasını həyata keçirərkən bu sahədə ən önəmli işləri gəncləri yetişdirməklə başladı. O çox gözəl başa düşürdü ki, gənclərin mənəvi və etik tərbiyəsi onun dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlirindn olmalıdır. Heydər Əliyev hələ 70-ci illərdə birinci hakimiyyəti zamanındabir çox ideya və proqramların təməlinu qoymuşdu. Lakin indi təmamilə əmin formada deyə bilərik ki, gənclər siyasətinin əsaslı islahatları 1993-cü ildən başlayaraq aparılmağa başladı. Heydər Əliyev apardığı hər bir islahatında gənclərin gücünə, enerjisinə inanırdı. [Əliyev H.Ə. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışı, 22 sentyabr 1993-cü il, Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s 164-182] Bu məqsədlə Heydər Əliyev ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi həyatında gənclərin iştirakını artırmağa başladı. Heydər Əliyevin apardığı islahatlar geniş bir spektrə malik idi:

- Azərbaycan gənclərinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində aparılan islahatlar;
- Gənlərin inkişafı ilə bağlı proqram və layihələrin aparılması;
- Xaricdə təhsili gənclər üçün əlçatan edən dövlət proqramlarının təşkili;
- Gənclərin mənəvi tərbiyəsi ilə bağlı yeni ideyaların həyata keçirilməsi;
- Uşaqların və gənclərin hüquqlarının qorunması sahəsində aparılan tədbirlər;
- Ölkənin ictimai, siyasi və mədəni həyatında gəncləri təşkilatlandırdı;
- Azərbaycan gənclərinin ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin formalaşmasına, ölkəmizin həqiqətlərinin dünyaya çıxarılmasında gənclərin rolunun yüksəldilməsi;
- Gənclərin dövlət orqanlarında, həmçinin qeyri-dövlət təşkilatlarında fəallığının artırılması.

Hakimiyyətə gələn kimi Heydər Əliyevin ilk işi Azərbaycan gənclərini ölkənin həyatına biganə qalmamağa çağırdı.[Əliyev H.Ə. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxış. 22 sentyabr 1993-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s.164-182]

İlk işi ölkədə gedən xərc-mərcliyi dayandırmaqla, cəbhədəki atəşkəsi təmin etmək olan uzaqgörən sərkərdə gənclər arasında hərbi potensialı artırmağa başladı. Bunun üçün də ölkədəki əhalinin üçdə bir hissəsini təşkil edən gəncləri əhatə edən gənclər siyasəti yaranmalı idi. Bu siyasət özündə həmçinin ölkədəki ictimai-siyasi sabitliyin və qanunçuluğun təmin edilməsini ehtiva etməli idi.Bunun üçün alaraq1994-cü ildə gənclərlə iş sahəsində vahid dövlət siyasətinin mühamlüyünü nəzərə GİN- Gənclər və İdman Nazirliyi yaratdı ki, bu uğurlu addım bu sahədə bir sıra silsilə tədbirlərin davamını gətiməyə başladı. Onun arxasınca ölkə gənclərini bir arada toplaya biləcək nəhəng tədbirlərin icrasına başlanıldı. 1996-cı il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikasının Gənclərinin I forumu failiyyətə başladı. Heydər Əliyev həmin forumda çıxış edərək qarşıdakı onilliklər üçün gənclərin qarşısında duran vəzifələri və problemləri müəyyənləşdirdi. Məhz bu forumdan başlıyaraq gəclərlə məqsədli şəkildə hərtərəfli, mütəmadi olaraq işlər aparılmağa başladı və prezident Heydər Əliev bilavasitə özü

rəhbərlik edirdi. Elə həmin tarixi gündə, 1996-cı il fevral ayının 2-də prezident Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2 fevral "Azərbaycan gəncləri" günü kimi elan olundu və o gündən etibarən bu günə kimi hər il fevral ayının 2 bayram dövlət səviyyəsində qeyd olunur, müvafiq forumların keçirilməsi də artıq ənənə şəklini almışdır.

Lakin Heydər Əliyevin gənclər sahəsində atdığı adımlar bununla bitmədi. Növbəti uğurlu addım isə 1999-cu il iyun ayının 29-da "Dövlət gənclər siyasəti" adlı fərmanın imzalanması idi. Hansı ki, bu fərman Azərbaycan gəncliyinin XX əsrədə keçmiş olduğu yolu, qarşıda duran prioritet məsələləri özündə ehtiva edirdi. Qanunda ayrı-ayrı dövlət qurumlarının gənclər ilə görrməli olduqların oşlər ön plana gətirilirdi. Nəhayət, 2022-ci il may ayının 6-da, 3 fəsildən və 14 maddədən ibarət "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" qanun qüvvəyə mindi. Qanun özündə Azərbaycanda gənclər siyasətinin məqsədlərinin və istiqamətlərinin təşkilati və hüquqi əsaslarını əhatə edərək bu istiqamətlərdə yarana biləcək problemləri tənzimləməyə çalışırdı. [Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 9 aprel 2002-ci il // «Gələcək gənclərindir», s. 410-416]

Əslində 1997-2000 illər arası dövr gənclər siyasətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə həsr olunan bir aralıq idi. Müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilməklə gənclərlə iş sahəsində müxtəlif qanunvericilik və idarəedicilik sistemləri yaradılmağa başladı. Bunların hamısı da gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını, inkişafı, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi tərəqqisində rolunu artırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında qisa müddət ərzində həyata keçirilən düşünülmüş məqsədyönlü milli strategiya ölkənin bütün sahələrində gənclərlə işləmək üçün sanki bir canlanma yaratdı, spesifik olan bir sıra problemlərin həlli yollarının tapılmasında uğurlar tapıldı.

Heydər Əliyev əngərgin iş saatlarında belə gənclərin problemlərini dinləməyə vaxt tapır, müxtəlif dövlət orqanlarında vəzifə aparan şəxslərdən də bunu tələb edir, hamını buna təşviq edirdi. 1996-cı ildən etibarən aparılan islahatlar, qəbul olunan qərarlar, inkişaf proqramları gəncləri cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını sürətləndirirdi.

Gənc ailələrə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə ölkənin aparıcı ekspertlərinin və mütəxəssislərinin iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən "Gənc ailə" proqramı təsis edildi. [Gənc ailə proqramı. ARDGS. İB. Bakı, 2000, № 2, s. 27-38]

Proqram Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq tədbirlərdə iştirakını, dünya gəncləri ilə, o cümlədən xarici ölkələrdə yaşayan gənc həmvətənlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafına imkan və şəraitin yaradılmasına, gənclər siyasəti ilə bağlı elm, təhsil, mədəniyyət və digər sosial və humanitar sahələrə yönəldilmiş fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, gənclərlə işin təhlili, planlaşdırılması, təşkili və qiymətləndirilməsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına xidmət edirdi. Bu mövzuda istedadlı və yaradıcı gənclərin aşkar edilməsi və onların qabiliyyətlərinin inkişafı ilə bağlı müxtəlif tədbirlər həyata keçirilərək gənclərə ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq sahəsində biliklərin verilməsi vəbu sahədə xidmət göstərən müəssisələrin işinin təkmilləşdirilməsi təmin edilirdi.

Heydər Əliyev gənclərlə işləyərkən aztəminatlı gənc ailələrin sosial müdafiəsini, gənc alim və tədqiqatçıların elmi fəaliyyətinin dəstəklənməsini, gənc ailələrin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan aztəminatlı gənclərin sosial, mənzil, təhsil problemlərinin həlli və asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi də diqqətindən kənarda qoymurdu.

Bütün bu tədbirlərin qayəsində gənclər arasında könüllülük fəaliyyətinin təşviqi, gənclər arasında hər növ ekstremizmin və radikalizmin qarşısının alınması, həmçinin, gənclərin fərdi

inkişafı üçün qeyri-formal və informal təhsilalma imkanlarının yaradılması, ümumilikdə gənclərin inkişafı dururdu. Bu məqsədlə gənclərin yeni biliklərə yiyələnməsi məqsədi ilə informasiya texnologiyalarına yiyələnməsinə, sosial şəbəkə və multimedia vasitələrindən istifadə sahəsində imkanların artırılmasına üstünlük verilirdi.

Növbəti istiqamət gənclər arasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi yolları, yaxud gənclərin iqtisadi fəallığının artırılması idi. Bunun üçün Gənclər və İdman Nazirliyi kiçik və orta sahibkarlıqda gənclərin məşğulluq səviyyəsini artırmaq məqsədilə 2002-ci ildə "Sahibkarlığın inkişafında gənclərin rolunun artırılması" adlı dəyirmi masa təşkil etdi ki, bu isə gələcəkdə gənc sahibkarlar üçün treninlər, tədqiqatlar, layihələr aparmaq üçün zəmi yaratdı. [Forumdan foruma. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 32-34]

Heydər Əliyevin yüründüyü gənclər istiqamətinn bir qolu qaçqın və köçkün olan gənclərin sosial müdafiəsini və cəmiyyətə inteqrasiyasını təşkil etmək və daim dövlətin nəzarətində saxlanılmasını tənzimləmək idi. Heydər Əliyevin xüsusi tapşırığından sonra müəyyənləşdirildi ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində artıq 1990-cı illərdə 260-312 min gənc arasından 115 minə nəfəri işsiz vəziyyətdə qalmışdı, yerdə qalanları isə təhsil alırdı. Heydər Əliev bu gənclərin təhsil və işlə təminolunma məsələlərini Gənclər və idman Nazirliyinin qaşısında birinci vacib məsələ kimi qoydu və icrasına nəzarəti bilavasitə özü rəhbərlik edirdi.

Heydər Əliyevə görə gənclərin mədəni-mənəvi tərbiyəsi dövlət qurumlarının təxirəsalınmaz vəzifəsi idi. Mütəmadi olaraq gənclərin mənəvi tərbiyəsində vətəndaşlıq hisslərinin formalaşdırılmasını təmin edəcək proqramların təşkil edilməsini dövlətin müvafiq qurumlarından tələb edirdi. Onun fikrincə, gənclərdə vətəndaşlıq hislərinn formalaşdırılmasında tədrisin və təhsilin rolu böyük idi. Bəli Ulu öndər təhsili millətin gələcəyi hesab edirdi. Lakin hamıya başa salırdı ki, Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədi Azərbaycan vətəndaşı yetişdirməkdir. Məhz bunu da Azərbaycan məktəbinin qaşısında bir məqsəd kimi qoymuşdu. Bunun üçün ilk addımı məktəblərdə dövlətin müstəqillik atributlarının təbliğini başlatmaqla atdı. Onun qurduğu vətəndaşlıq konsepsiyasının kökündə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənasını, məzmununu geniş tədris etməyi, vətənpərvərlik hisslərinin insanlara uşaq vaxtlarından aşılanması dururdu. Onun üçün Azərbaycan bayrağı sadəcə bayraq deyildi, dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin rəmzi idi. Heydər Əliev deyirdi: "*Bayrağa olan məhəbbət, eyni zamanda Vətənə, xalqa, dövlətə olan məhəbbətdir*"[Əliyev H.Ə. Yeni dərs ilinin başlanması münasibətilə Bakıda 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdə çıxış. 1 sentyabr 1997-ci il // «Gələcək gənclərindir». Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 162-169]

Heydər Əliyevə görə gənclərin mənəvi tərbiyəsinin bünövrəsini tariximizi, dilimizi, dinimizi, ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini, milli ənənələrini nə dərəcədə bilmək lari durur. Bütün bunlardan uzaq olan gənc Heydər Əliyev fəlsəfəsinə görə vətənpərvər ola bilməz. Heydər Əliyev deyirdi:"*Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, Vətənə sadiq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik"*[Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir. Bakı: Azərbaycan, 1999, s. 54.]

Bəli bü gün Heydər Əliyev bizə gənclərin vətəndaşlıq tərbiyəsininin, mənəvi tərbiyəsininin bütün aspektlərini birləşdirən zəngin bir irsi miras qoymuşdur. Bu irs bizdən gənclərin tərbiyəsində milli ənənələrin, milli mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə vəhdətdə götürülməsini, bunun gənclərimizin mənəvi kodeksini təşkil etməsinivə gənclərlə işin bu istiqamətdə aparılmasını tələb edir. Milli vətənpərvərliyin Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, hər bir gəncinin həyat prinsipinə çevrilməsinə təşviq edir. Heydər Əliyevə görə işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi

dövlətin əsas məqsədlərindən biri olduğuna görə milli vətənpərvərlik prinsipi körpəlikdən başlayaraq, hər bir vətəndaşın həyat prinsipi, həyat qanunu, nizamnaməsi olmalıdır

[Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunun 1 illiyi ilə əlaqədar olaraq Forum nümayəndələrinin bir qrupu ilə keçirilən görüşdə çıxış. 1 fevral 1997-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 382-395]

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası gənclərin yetişdirilməsində ən böyük hərəkətverici amil rolunu oynadı. Heydər Əliyev deyirdi:"*Azərbaycanı sevmək azərbaycançılıq hissiyyatını özündə cəm etmək deməkdir*".[Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda çıxış. 2 fevral 1996-cı il // «Gələcək gənclərindir», s. 91-134]

Məhz bu xidmətlər Azərbaycan gəncinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini, onlarda orduya hörmət hisslərini, döyüş ruhunun möhkəmləndirilməsini gənclərin mənəvi tərbiyəsinin ən mühüm istiqaməti və müqəddəs vəzifəsi hesab etməsini formalaşdırdı.

Artıq Azərbaycanda yüksək intellektual səviyyəyə, vətənpərvərlik hissinə, milli düşüncəyə malik gənc nəslin rolu ölkənin ictimai-siyasi həyatında günü-gündən artır. Dövlətin gənclərə dəstək və diqqət göstərməsinin nəticəsində Azərbaycan gəncliyində özünə, öz gücünə, istedadına inam hissi artıb, vətənin inkişafı üçün səylə çalışır, öz siyasətində onlara arxalanan Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətini dəstəkləyir və müqəddəs Vətən müharibəsində olduğu kimi yenədə ehtiyac olduğu anda bir yumruq kimi birləşib, düşmənə layiqli cavab verməyə hazırdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Gənclər siyasəti haqqlnda Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 9 aprel 2002-ci il // "Dələcək gənclərindir", Bakı: Azərcaycan 2004, s 410-413.
2. Əliyev H.Ə. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışı, 22 sentyabr 1993-cü il, Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s 164-182.
3. Əliyev H.Ə. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxış. 22 sentyabr 1993-cü il // Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s.164-182
4. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 9 aprel 2002-ci il // «Gələcək gənclərindir», s. 410-416.
5. Gənc ailə proqramı. ARDGS. İB. Bakı, 2000, № 2, s. 27-38.
6. Forumdan foruma. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 32-34
7. Əliyev H.Ə. Yeni dərs ilinin başlanması münasibətilə Bakıda 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdə çıxış. 1 sentyabr 1997-ci il // «Gələcək gənclərindir». Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 162-169.
8. Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir. Bakı: Azərbaycan, 1999, s. 54.
9. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunun 1 illiyi ilə əlaqədar olaraq Forum nümayəndələrinin bir qrupu ilə keçirilən görüşdə çıxış. 1 fevral 1997-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 382-395.
10. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda çıxış. 2 fevral 1996-cı il // «Gələcək gənclərindir», s. 91-134.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ NÜMUNƏLƏRİ

CABBAROV SEYİD ABDULLA OĞLU,

Ədəbiyyat və dillər kafedrası, müəllim

İnsan övladının yer üzərində bərqərar olunmasından bu günümüzə qədər insarlar biri-birlərindən təcrid olunub, ayrı -ayrılıqda yaşaya bilməyəcəklərini dərk etmiş,könüllülük prinsipi və öz istəkləri ilə fərqli millətlərə,fərqli dinlərə mənsub insanlarla əlaqələr yaratmışdır.Müqəddəs Qurani Kərimin ayələrində də bəşər övladları arasında bu əlaqələrin qurulmasına çağrış olaraq buyurulmuşdur: Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadından yaratdıq. Bir-birinizlə tanış olasınız deyə sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Şübhəsiz, Allah yanında sizin ən dəyərliniz ən təqvalı olanınızdır. Şübhəsiz ki, Allah hər şeyi biləndir, hər şeydən xəbərdardır. **(Hucurat 13)**

Heç şübhəsiz bu ünsiyyət və tanışlıq əlaqələri geinşlənərək,məzmun və formalarına görə inkişaf etmiş, icma və məhəlli sərhədlərinin ötələrinə qədər uzanıb getmişdir.Əlbətdə ki, müxtəlif xalqalar arasında tanışlıqların yaranması, müxtəlif millətlərin bir-birləri ilə ünsiyyət qurub bir-birləri ilə əlaqələrin yarnması özlüyündə ilahi çağrışa, insan fitrətinə uyğun olsa da bəzən bu əlaəqlərin nəticələri o qədər də xoş olmayıbdır. Bəzi hallarda qələmin və sözün yerini qılınc əvəzləyərək insanlar arasında ən ağır müharibələrə qədər gətirib çıxarmışdır.Tarixin müxəlif dövürlərində insanlar arasında belə qarşıdurmalar yaranmış,müharibələr, hətta kütləvi qirğınlar və soyqırımlar baş vermişdir. Şübhəsiz, tarixi xronologiyaya əsaslanaraq əminliklə demek olar ki,müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan xalqı da dəfələrlə ermənilər tərəfindən terrora aktlarına,soyqırımlara və amansız qətliamlara məruz qalmışdır.

Əlbbətdə ki, bu müharibələr, qətliamlar yalnız müahiribələrə cəlb edilmiş xalqları yox, bütövlükdə bəşəriyyəti qaranlıqlara aparmışdır. Ümumlikdə isə xalqların mədəni inkişafdan geriləməsinə səbəb olmuşdur. Müsir dünyada insan övladı artıq anlamağa başlamalıdır ki, birgəyaşayışın,milli və dni dözmülülüyün alternativi yoxdur. İnsanın insanı qəbul etməkdən savayı başqa yolu yoxdur!

Tarixi harmoniya göstərir ki,müxtəlif xalqların,millətlərin, irqlərin və müxtılif dinlərə mənsub insanların biryerdə yaşamalarının yeganə yolu fərqli mədəniyyət sahiblərinin xoşməramlı ünsiyyətindən keçir. Şübhəsiz ki, tarixi köklərində, milli və dini ənənələrində bu missiyanın müsbət təzhürləri olan xalqlar, millətlər bu işi daha yaxşı bacarır. Fərdlər və millətlər arasındakı xoşməramlı ünsiyyətlər, qarşılıqlı mədəni əlaqələr əsrlər boyu insanlar arasında dostluq, qonşuluq və hətta qohumluq əlaqələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticə olaraq millətlər və xalqlar arasında mədəni əlaqələr yaranmış, cəmiyyətdə etibarlı münasibətlər qurulmuşdur. Bu münasibətlər eyni coğrafiyada yaşayan xalqlar,millətlər və etniklər arasında baş tutaraq, multikultural dəyərlərin yaranmasına ,birgəyaşayış mədəniyyətinin formalaşmasına, tolerant dəyərlərinin dərinləşməsinə və ümumlikdə həmin xalqların mədəni inkişafına və tərəqqisinə gətirib çıxarmışdır.

Qeyd etmək alzımdır ki, müasir insan cəmiyyəti mültikultural və tolerantlıq sözləri ilə 20 ci əsrdə tanış olsalar da, öz ənənələrində birgə yaşayış mədəniyyətini məsuliyyətlə daşıyıb bu günümüzə qədər gətirib çıxaran xalqlar, millətlər də az olmamışdır.Beləliklə bu xalqlar darixi

dövrlər ərzində məruz qaldıqları müharibələrin,faciələrin yaralarını sağaltmış, öz cəmiyyətlərinin inkaşına yeni ideyalar ortaya gətirmişlər.Bununla da fərdlərin inkiçafını bütövlükdə isə ölkələrinin inkişafında yeni mərhələlərə qədəm qoymuşlar. Nəticədə insan cəmiyyəti dinclik, sabitlik və əminamanlıq şaritində yaşamağa başlamışdır. Beləliklə də multikultural və tolerantlıq dəyərlər həmin xalqların mədəni inkişafının təkanverici mexanizmlərindən birinə çevrilmişdir. Lakin ənənələrində mültikulturalizm dəyərləri olmayan yoxud bu münasibətləri cəmiyyətlərində qura bilməyən və yaxud birtərfli münasibətlər quran xalqların özləri də ətrafında olan xalqlar da böhranlarla , çətinliklərlə üz-üzə qalmışdırlar.

Bəs haqqında danışdığımız və müasir dünyanın meydana gətirdiyi mültikulturalizm və tolerantlıq anlayışı nə deməkdir? Özündə nələri ehtiva edir? Hardan və hansı şəraitdə meydana çıxmışdır?

Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə sözün lügəti mənasında "çoxlu mədəniyyətlər,fərqli mədəniyyətlər" deməkdir.

"Multikulturalizm" yeni termin olaraq ilk dəfə İsveçrədə ötən əsrin 50-ci illərdən sonrakı dövürlərdə ortaya çıxmışdır. Bu termin, ölkədə dörd dildən istifadə olunması və müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələrinin birgəyaşayışına əsaslanaraq meydana gəlmişdir. 1970-ci ildən başlayaraq isə Kanadada multikulturalizm rəsmi dövlət statusu almağa başlamışdır

Multikulturalizm təcrid etmə, assimilyasiya və ayrı seçkilikdən fərqli olaraq, cəmiyyətdə yalnız bir hakim etnik qrupun deyil, həmçinin digər milli azlıqların, etnik qurupların,azsaylı xalqların və hətta mühacirlərin də mədəni müxtəlifliyinin və rəngarəngliyinin mövcudiyyətidir. Multikultural dəyrləri olan cəmiyyətlər milli və etnik xüsusiyyətlərinə görə, dini mənsubiyyətinə görə fərdlər arasında heç bir fərq qoymur. Multikulturalizm ayrı-seçkilik yaratmır, əksinə daha geniş mənada çoxmədəniyyətlilik dəyərlərini ortaya çəxarır

Tolerantlıq anlayışına gəlincə isə bu söz latınca "tolerare" kökündən əmələ gələrək "dözmək, səbir etmək, tab gətirmək, xoş qarşılamaq" mənalarını verir. Tolerantlıq Anadolu türkcəsində "xoşgörü", ərəb dilində "təsamuh" terminləri ilə demək olar ki eyni mənada səslənir.Tolerantlığın ən geniş mənaları,başqalarının inanc və düşüncələrinə hörmət etmək kimi başa düşülür.

Azərbaycan ərazisində mulitikuluralizimin,tolerntlıq dəyərlərinin qədim tarixi, dərin ənənələri vardır. Tarix boyu Azırbaycan ərzisində müxtəlif xalqlar,fərqli etnik quruplar,müxtəlif mədəniyyətlərə sahib insanlar birgə yaşmış, tanışlıq və dostluq əlaqələri qurmuş, iqtisadi,mədəni və sosial bağlılıqlar yartmışdır. Azərbaycan ərazisi müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitini formalaşdırmışdır. Tarixi İpək yolu üzərində yerləşən ölkəmiz ayrı-ayrı millətlərin nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma, insanların dostluq və qohumluq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır.

Bu ənənələr və dəyərlər Azərbaycan ədabiyyatının bütün mərhələlərində, bütün yazılı və şifahi folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərin, ədib və şairlərinin əsərlərində multikultural ideyalar ,tolerantlıq nümunələri müsbət obrazlarda vəsf edilmişdir. Bu nümunələrin formalaşmasında xalqımızın milli mental xusisiyyətləri əhəmiyyətli rola malikdir. Əlbətdə ki, Azərbaycan xalqqının həyatında bu dəyərlərin formalaşmasında ilk olaraq Türk-Oğuz mədəniyyətinin sonra isə İslam dəyərlərinin dərin təsirləri olmuşdur.

Milli mədəniyyətimizin ən qədim nümunəsi olan "Kitabid-Dədə Qorqud" dastanında multikultural dəyərlərin nümünələri açıq şəkildə təhkiyyə olunur. Dastanın "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyunda qəhrəman evlənmək üçün -"Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən

turmadan ol turğac gərək! Mən qaraqoç atıma binmədən ol binmək gərək! Beləliklə Qanturalı Trabzonun xristian başçısının qızı, sarı donlu Selcan xatunu seçir. Oxucu Oğuz bəyləri üçün bu dini mənsubiyyətin heç bir mənada mənfi qarşılanmadığını dastanda açıq –aşkar görür. Dastan boyu Selcan xatuna dini baxımdan heç bir ögeyliyin nümayiş olunmaması təhkiyyə edilir .

Azərbaycanın yeni dövr ədəbiyyat nümünələrindən sayılan və 30-dan çox xarici dillərə tərcümə olunaraq dünya oxucusularının marağına səbəb olmuş "Əli və Nino" romanı da məhəbbət janrında yazılmasına baxmayaraq,20-ci əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi hadisələrinə dərindən nəzər yetirmişdir. Bu kitab Azərbaycan xalqına xas multikultralizm və tolerant həyat tərzini özündə bütün incəlikləri ilə təbliğ edən bir əsərdir. Qurban Səidin yazmış olduğu bu əsər müsəlman azərbaycanlı Əli ilə gürcü qızə Ninonun məhəbbət hekayəsinin təsviridir.

(Əli və Nino əsəri)

Heç şübhəsiz ki, orta əsrlər Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinin də əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin ,multikultural və tolerantlıq nümunələrinin təbliği məsələləri başlıca yerlərdən birini tutmüşdur.

Təsəvvüf etiqadlı,müdrik filosof, dünya şöhrətli, dahi Azərbaycan şairi, Nizami Gəncəvinin bədii yaradıcılığında ən gözəl nümunələr sayılan əsərləri ümumbəşəri dəyərlərin təbliği və təşviqi məsələsində xüsusilə fərqlənir. Müdrik şairin yaradıcılığına əsasən deyə bilərik ki, onun ümumibəşəri dəyərləri tərənnüm edən əsərlərində multikultural nümunələr və tolerantlıq dəyərləri kifayət qədər çoxdur. Əsərlərinin qəhrəmanları arasında fərqli dinə,fərqli etiqada və fərqli irqlərə mənsub insanları vəsf edir və heç bir ayrıseçkilik qoymadan öz qəhrəmanlarının misalında kamil insan obrazlarını yardır.

Azırbaycan Milli elimlər Akademiyasının Vitse-prezident, professor İsa Həbibbəyli dahi mütəfəkkirin dühası və əsərlərinin cahanşümullüyi barədə qeyd edir ki;

"Nizami Gəncəvi dünya intibah mədəniyyəti təfəkkürü üçün xarakterik olan əsl universal zəka nümunəsidir. Bir çox dünya dillərini, dəqiq elmləri və təbiət elmlərini dərindən mənimsəmiş, həm də geniş ədəbi dünyagörüşə, qeyri-adi bədii istedada malik olan Nizami Gəncəvi miqyası intibah standartlarını aşan, Renessans (yenidən doğulma) üçün yeni çağırışlar meydana qoyan ölçüyəgəlməz bir reallıqdır. Elmi-ədəbi biliklərinin universallığına görə Nizami Gəncəvi Azərbaycanın Aristotelidir". **(Ədəbiyyat fatehi və əbədiyyətin fəthi elmi məqalə)**

Mərakeşli professor Məhəmməd Fəqiri ölkəsində nəşr etdirdiyi məqaləsində dahi mütəffəkirin bədii-mənəvi zənginliyindən söz açaraq qeyd edir ki:

"Nizaminin mühüm xüsusiyyətlərindən biri həyatı sevməsi, insan ləyaqətini müdafiə etməsi olub. Onun bütün əsərləri hər hansı millətə deyil, bütünlükdə bəşəriyyətə aiddir. Nizami əsərləri, poemaları ilə insaniyyətin yeni mərhələsinin əsasını qoyub. Ərəb şeirlərindən də təsirlənmiş Nizami Gəncəvi əsərləri zamana sığmayan dahi şəxslərdən sayılır.

Bu gün Nizami Gəncəvi ilham mənbəyidir. O, sülhə, qarşılıqlı anlaşmaya, plüralizmə, təcrübə mübadiləsinə əsaslanan fəlsəfənin sahibidir. Şair hər zaman tolerantlıq və dialoqa çağıran prinsiplərə, dəyərlərə inanıb, plüralizmi insan hürriyyətinin əlamətlərindən hesab edib. Nizami birgəyaşayış və anlaşma kimi dəyərləri önə çəkib, dünya tarixi və mədəniyyətində iz qoyub. Onun dəyərini bilənlər qeyd edirlər ki, Nizami saray şairi yox, əksinə xalqın şairi olub, insanların qəlblərində yaşayıb, zamanlar və məkanlar arasında güclü körpülər qurub. Onun şeirləri və əsərləri zaman və məkan hüdudlarını aşır". **(Bəyan-əlyoum-"Nizami Gəncəvinin Ziyafətində" məqaləsi)**

Misirin üçüncü ən qədim universiteti ,İbrahim Paşa Universitetinin müəllimi, professor Abdulmonin Muhəmməd Həsəneyn dahi mütəfəkkirin yaşayıb yaratdığı dövrdə təsəvvüf fikr məktəbinin Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına təsirləri haqqında yazır ki:

"Həmin dövrdə baş verən siyasi təlatümlər dini qarışıqlığa gətirib çıxarmışdır. Müsəlman dini məzhəbləri və fərqli təriqətlərin ardıcılları arasında üzun sürən çəkişmələr baş verirdi. Bütün bunlar öz növbəsində düçüncə qarışıqlıqları yaradır, müsəlmanlar arasında təfriqə və təəsübkeşlik burulğanlarını yaradırdı.Bu burulğanlar araşdırmamızın mövzusunu əhatə edən hicri tarixinin VI (miladiXII) əsrində ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Lakin bu burulğandan kənarda yeganə fəlsəfi cəriyan qalmışdır ki, o da Sufilik idi. Belə ki, Təsəvvüf məktəbinin ardıcılları, gözəl əxlaq, iffətli davranışları və sağlam fikirləri ilə seçilirdilər. Həmçinin Sufiliyin düşüncə üfüqləri başqalarından, təəssübkeşlərdən daha geniş idi. Bu da onlara daha çox insanın sevgisini qazandırır , cəmiyyət arasında nüfüzlarının artmasına və güclənməsinə səbəb olur".

Misirli professor Abdulmonin Muhəmməd Həsəneyn Nizami Gəncəvinin həyatı və dini dünya görüşü barədə qeyd edir ki: "Nizaminin şeirlərinə istinad edərək deyə bilərik ki, o tamamilə dini inanclı,möminanə bir həyat yaşamışdır. O məhz yaşadığı Gəncə şəhərinin ictima-dini həyatından təsirlənmişdir. Bunu özü də təsdiq edərək, gənclik illərindən bəri dini-imanlı həyat yaşadığını qeyd edir."Yeddi Gözəl" əsərində vurğulayır ki: Gəncliyimdən bu yana Sənə yaxınlığımı dərk etdiyim üçün Səndən savayı heç kəsin qapısında dayanmadım". ("Yeddi Gözəl" səh 5) **Nizami Gəncəvi-fəzilət şairi (dövrü,həyatı,şeirləri) ikicildlik disertasiya mövzulu əsərindən**

Heç şübhə yoxdur ki, müdrik filosof Nizami Gəncəvi İslam mədəniyyətinin,müsəlman cəmiyyətinin yetişdirdiyi təkrarsız şəxsiyyət, böyük təsəvvüf alimidir.Müdrik şair öz əsərlərində müqəddəs Qurani Kərimin təlimlərinə əsasən insanları tək Allahlığa çağırır, xüsusilə həzrəti Məhəmməd peyğənbərin sevgisinə dəvət edirdi. əsərlərindən də göründüyü kimi böyük təsəvvüf bilicisi, Şeyx Nizami izdivaya çəkilərək günlərlə Allah Talanı zikr edər, təffəkür və təəmmül içərisində Uca Yaradana ibadət edirdi. Onun mənəvi duyğuları, fikir və düşüncələri bütünlüklə müqəddəs Qurani Kərim ayələrindən , peyğənbərin hədislərindən yoğrulmuçdur.Lakin dahi mütəfəkkirn və əsərlərinin birçox müsəlman təsəvvüf alimlərindən və onların əsərlərindən fərqli cəhətləri ondan ibarətdir ki, Nizaminin əsərləri insanları tərki dünyalığa,təcridçiliyə deyil , həyata, həyatsevərliyə,qurub yaratmağa,mübarizliyə, zəhmətsevərliyə, əməksevərliyə və digər müsbət keyfiyyətlərə təşviq edir. Əminliklə demək olar ki dahi Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki məhz bu xüsusiyyətlər onu digərər müsəlman təsəvvüf alimlərindən,ədiblərindən fərqləndirən əsas məziyyətlərdir. Dahi mütəfəkkir sanki bu dünyanı əbədi dünya ilə əlaqələndirir, axirət səadətini qazanmağın yollarını poetik üslubları ilə açıb göstərir.

Böyük söz ustadı, məşhur İskəndərnamə və Sirlər Xəzinəsi əsərlərində insanları , xeyirxahlığa, insanpərvərliyə, xoşəmənlliliyə,əməksevərliyə, əzimkarlığa, cəsarətə və ucalığa təşviq edərək deyir:

Çalış öz xalqının işinə yara,

Geysin əməlindən dünya zərxara.

Yaxşı adamların göz yum eybinə,

Yaxşı şey öyrətməz yaman göz sənə.

"Sirlər Xəzinəsi" poeması

Çarpış dünya ilə şiri-nər kimi,

Yoxsa udar səni o, əjdər kimi.

Hünərli dünyada təxtü tac alar,

Alçalmaz heç zaman, başı ucalar.

“Yeddi Gözəl” poeması

Araşdırmamızın mövzusuna uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dahi mütəfəkkirimizin yaradıcılığında multikultural və tolerantlıq ideyalarının ən əsas qaynaqları Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatından süzülən birgəyaşayış mədəniyyəti və müsəlman təsəvvüf -irfan məktəbindən qaynaqlanan ənənənələridir. Dahi şairimizin mltikultural və tolerantlıq nümunələrini özündə ehtiva edən ən maraqlı , ən cəlbedici əsərlərindən biri “Yeddi Gözəl” əsəridir. Əsərdə Çin qızının, Slavyan gözəlinin, Rum qızının, Hind, Xarəzm, Məğrib (Qərb) gözəlinin dilindən deyilmiş hekayətlər ayrı-ayrı xalqlar haqqında ən maraqlı anlar, ən ibrətamiz hadisələridir. Dahi şair 7 fərqli irqin nümayəndələrini,7 fərqli inanca sahib qəhrəmanlarını və onların 7 coğrafi məkandan gəlmələrini yüksək bədii üslubda xüsusi vurğulayır.

İşlədib divarda bir incə sənət,

Rəsm etmişdi gözəl yeddi şux pəri,

Hər biri bir elin parlaq ülkəri

Hind şahının qızı sevimli Furək,

On dördlük ay kimi dilbər bir mələk.

Çinin xaqanının qızı Yağmanaz,

Gözəllər afəti, misli tapılmaz.

Bir kəklik yürüşlü, şux, solmaz pəri,

Xarəzm şahzadəsi gözəl Nazpəri.

Slavyan şahının rumi geyimli

Gözəl Nəsrinnuşu, türktək sevimli.

Məğrib padşahının Azəryun qızı,

Nurə qərq eləyən günü, ulduzu.

Şanlı qeysər qızı, şöhrəti Humay,

Humayun gözəli, surəti humay,

Keykavus nəslindən dilli, diləkli,

Kəsranın Dürsəti tavus bəzəkli.

Bir həmail üstə çəkmişdi ustad,

Yeddi şux gözəldi, yeddi pərizad.

“Yeddi Gözəl” poemasında ,Bəhramın Xəvərnəqdə yeddi qızın şəklini görməsi

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması multikultural və tolerntlıq dəyərlərini fərdin və ümumilikdə insan cəmiyyətinin mənəvi zənginliyindəki rolunu, yerini və əhəmiyyətini parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Şairin bu əsərində müxtəlif xalqlara, fərqli millətlərə heç bir ayrı seçkilik qoymadan onların müsbət keyfiyyətə malik qəhrəmanlarını önə çəkib.

Qəhrəmanlarının fərqli millətlərdən, fərqli coğrafi ərazilərdən və dinlərdən olmaları, onları əsərin müsbət məziyyətli qəhrəmanları olmalarına heç bir əngəl yaratmır. Dahi Nizaminin əsərində irqi mənsubiyyətindən və dini inancından aslı olmayaraq insana ehtiram təbliğ olunur.

Məlumdur ki,Qurani Kərimin təlimlərinə görə İnsan Allah talanın yer üzərində yaratdığı ən mükəmməl ən möhtəşəm əsərdir.İslam fəlsəfəsində insanın yaradılışlar içərisində hər şeydən uca tutmaq düşüncəsi isə islam dinin ən önəmli çağrışlarından biridir. Allah Təala - Biz Adəm oğullarını hörmətli etdik. Buyurur. **(İsra Surəsi 70 ayəs)**

Göründüyü kimi Qurani Kərimin ayələrinə əsasən insan Allah talanın şah əsəri kimi təqdim edilir, vurğulanır ki, Allah insanı öz sevgisindən yaratmışdır.İrfani fikirlərədə insanın insana ehtiram göstərməsinin Allah dərgahında ən yaxşı əməllərdən hesab edilir. Allah Talanın göndərdiyi səmavi elçilər , peygənbər və əlbətdə ki, onalrın vasitəsiylə göndərilən müqəddəs kitabların hamsı insan mərkəzlidir, qayəsi kamil insan yetişdirməkdir.

Nizaminin əsərlərində bəzən də ism olaraq hansısa xalqın və yaxud dinin adını dilə gətirərək onların irqi və dini mənsubiyyətindəki zahiri görnüşünü təqdim edir,lakin insanın daxili aləminin gözəlliyini,açıqürəkli və mətinliyini bədi üslüb vasitələri ilə qabardaraq , insana irqi və dini mənsubiyyətinə əsasən dəyər verməkdən çəkindirir. Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır! "İskəndərnamə" poeması

Bunula da demək olar ki, dahi mütəfəkkir öz fikirlərində müqəddəs Qurani Kərimin ayələrindən,həzrəti Muhəmməd peyğənbərin kəlamlarından ilham aldığını açıq şəkildə ortaya qoyur. Həzrəti Muhəmməd peyğənbərin çağrışını yüksək poetik üslübda dilə gətirir: Allah sizin görkəminizə,mal-mülkinizə deyil, qəlbinizə və davranışlarınıza baxar. (Peyğənbərin Hədisi) Heç şübhəsiz ki, qəlbin səmimi davranış əlamətlərindən biri də, əlbətdə ki sözdür!

Dahi mütəfəkkir təkidlə vurğulamaq istəyir ki, insana xarici görünüşünə, rənginə,irqinə, sosial statusuna görə deyil, onun insani keyfiyyətlərinə, davranışlarına qiymət verilməlidir. Çünki insan hər yerdə insandır. Məhz bu fikirləri ilə dahi şairimiz müasir dünyada da tez tez meydana gələn milli və dini ayrı seçkiliyə qarşı çıxır.Bu da Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ümumbəşəri olmasını,fərqli mədəniyyət və inanc sahiblərinə multikultural və tolerant baxışların sərgilədiyini göstəriri.

Ey müsəlman,öyünmə,atəşpərəst deyilsən,

Bir günəşin eşqindın zərrəcə məst deyilsın.

Kaş ki,hindli möbidtək dərk edəsən dünyanı.

Bu dünyaya uymadan tərk edəsən dünyanı.

"Sirlər Xəzinəsi" müdrik möbidin hekayəti

Göründüyü kimi burada da dahi şair, insan əxlaqının bəyənilən davranışlarından olan sadəliyə səmimiliyə dəvət edir. Atəşpərəst olmdığı üçün müsəlmanam deyib təkəbbürlük, lovğalıq kimi məzmum davranışlardan uzaq durmağı, bəlağətli üslubda pooetik dillə ifadə edərək, qınayır. Dahi Nizami multikultural və tolerantlıq düşüncələrindən çıxış edərək bir hindlini, bir müsəlman üçün əxlaq və davranış münasibətlərində nümunə göstərir. Bu dünyanı dərk etməkdə, sadəliklə yaşayıb, dünyanın aldadıcı nemətlərinə aldanmamaqda, bir hindli möbidi bir müsəlmana misal göstəriri. Şair yüksək poetik üslubla vurğulayır ki, insanın insandan müsbət keyfiyyətlər əxz etməsi üçün dini və irqi fərqliliklər heç bir əngəl törətməməlidir. Müdrik filosofun əsərlərindən süzülən, bu nümunələr Azərbaycan xalqının mühüm xusisiyyətlərindən olan tolerntliq və multikultural dəyərlərinin təbliği və təşviqidir.

Müdrik təsəvvüf şairinin təkcə yuxarıda adı çəkilən "Yedi Gözəl əsərində deyil , bir çox əsərlərində multikultural dəyərlərin , tolerantlıq nümunələrinin izlərini görürük .

Xüsusi ilə yada salmaq lazımdır ki, şairin "Xosrov və Şirin" poemasında qəhrəmanlarında atəşpərəstliyin, xiristianlığın, bütpərəsliyin etiqadları olsa da , Nizami öz qəhrəmanlarının dilindən insan səadətinə çatmaq üçün heç nəyin əngəl olmadığını təsvir edir. Nizami Gəncəvinin bu əsərinin qəhrəmanları türk kökənli,atəşpərəst Xasrov və xiristian dinli Şirindir.Göründüyü kimi, əsərin qəhrəmanlarının dini və irqi müxtəlifliyi, Nizamini ümumbəşəri ideyaları, multikultural dəyərləri tərənnüm edən müdrik filosof kimi təqdim edir.

Beləliklə demək olar ki, bütün əsərlərində multikultural dəyərləri ,tolerntlıq ideyalarını təbliğ edən fövqəlzəka sahibi, müdirk filosof insanlar arsındakı mədəni müxtəlifliyin onlar arasında mədəni zənginlik yartdığını təqdim etməyə çalışır. İnsanı kamilliyə çağırır və bu yolda necə addımlamaq lazım olduğunu dönə-dönə əsərlərində izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2021 –ci il dahi Azərbaycan şairi,müdrik filosof və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin 880 illiyi tamam olur. Bu münasibətlə imzalanmış Sərəncamda deyilir:"Qüdrətli söz və fikir ustadının insanları daim əxlaqi kamilliyə çağıran və yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan zəngin yaradıcılığının bəşər mədəniyyətinin nailiyyəti kimi müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında "Nizami Gəncəvi İli" elan edilsin. **(Azərbaycan respublikası Prezidentinin Sərəncamı)**

Dahi Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi və əsərlərinin bir daha dərindən araşdırılaraq təbliğ edilməsi məqsədi ilə ölkə ərazisində ilboyu ardıcıl tədbirlər,elmi seminar və konfranslar təşkil edilir. Azərbaycanın multikultural və tolerant dəyərlərə sahib ölkə olaraq dünyaya tanıdılması istiqamətində səmərəli işlər görülür.

1) Qurani Kərim Hucurat Surasi,13-cü ayə
2) Əli və Nino əsəri
3) Professor İsa Həbibbəyli "Ədəbiyyat fatehi və əbədiyyətin fəthi" elmi məqalə https://edebiyyatqazeti.az/news/sience/7936-edebiyyat-fatehi-ve-ebediyyetin-fethi
4) Professor Muhəmməd əl-Faqiri "Nizami Gəncəvinin ziyafətində" məqaləsi https://bayanealyaoume.press.ma/%D9%81%D9%8A-%D8%B6%D9%8A%D8%A7%D9%81%D8%A9-%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85%D9%8A-%D8%BA%D9%86%D8%AC%D9%88%D9%8A/.html
5) Professor Abdulmonin Muhəmməd Həsəneyn "Nizami Gəncəvi-fəzilət şairi" (dövrü,həyatı,şeirləri) 65-103 səh
6) Nizami Gəncəvi "Sirlər Xəzinəsi" poeması
7) Nizami Gəncəvi "Yeddi Gözəl" poeması
8) Nizami Gəncəvi "Yeddi Gözəl" poeması-Bəhramın Xəvərnəqdə yeddi qızın şəklini görməsi
9) Qurani Kərim İsra surasi, 70-ci ayə
10) Nizami Gəncəvi " İskəndərnamə" poeması
11) Allah sizin görkəminizə,mal-mülkinizə deyil, qəlbinizə və davranışlarınıza baxar. Peygənbərin hədisi
12) Nizami Gəncəvi "Sirlər Xəzinəsi" poeması, müdrik möbidin hekayəsi https://www.ens.az/az/nizami-gencevi-sirler-xezinesion-birinci-sohbet
13) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı https://president.az/articles/49904

TRANSITION TO THE KNOWLEDGE ECONOMY: THE ISSUE OF EMPLOYMENT OF WORKERS ACCORDING TO THEIR QUALIFICATIONS

BİLİK İQTİSADİYYATINA KEÇİD: REGİON ALİ MƏKTƏBLƏRİNDƏ ƏMƏKDAŞLARIN BİLİKLƏRİNƏ VƏ KVALİFİKASİYALARINA MÜVAFİQ MƏŞĞULLUĞU MƏSƏLƏSİ

AYSEL BALASULTAN QIZI ŞEYDAYEVA[1], LALƏ ADİL QIZI KƏRİMOVA[2]

[1]ADPU-nun Quba filialı, Sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Qabaqcıl təhsil işçisi, baş müəllim
https://orcid.org/0000-0003-3049-5959

[2]ADPU-nun Quba filialı, Humanitar elmlər kafedrası Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o, mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır.

Ümmilli lider Heydər Əliyev

XÜLASƏ

Müasir-sosial-iqtisadi inkişaf dövründə rəqabətədavamlı milli iqtisadiyyatın qurulması təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi sahəsində beynəlxalq tendensiyaları nəzərə almadan, effektiv strateji və praktik tədbirlər görmədən mümkün deyil. Bu həmçinin təhsil sahəsində çalışan əməkdaşların düzgün idarə edilməsi və komanda işindən effektiv nəticənin əldə edilməsi üçün də keçərlidir. İnsan kapitalı nəzəriyyəsi insan inkişafı konsepsiyasının nəzəri əsaslarından biridir. Bu nəzəriyyəyə görə, təhsil bir tərəfdən əşya və xidmətlərin istehsalının artırılması üçün əməyin məhsuldarlığının yüksəldilməsi, digər tərəfdən isə işçinin öz gəlirlərinin artırılması məqsədini daşıyan bir investisiya obyektidir. Uzun müddət hər hansı ölkənin iqtisadi resurslarının əsas hissəsinin fiziki kapital və maddi-əşyavi sərvət hesab edilməsinə baxmayaraq, yeni iqtisadi modellərdə göstərilir ki, iqtisadi artım təkcə fiziki kapitalın toplanmasının, işçi qüvvəsinin artmasının, eləcə də kapital və əməyin məhsuldarlığını yüksəldən texnoloji tərəqqinin nəticəsi deyil, insan kapitalının təsiri ilə əlaqədardır. Yəni əsas yeri insan kapitalına ayıran iqtisadi artım modelləri, xüsusilə də Bilik iqtisadiyyatını zəruri hesab edənlər onu vurğulayır ki, təhsil sayəsində istehsal prosesində səmərəlilik artır, təhsilli insanlar kapitaldan daha effektiv istifadə edir. Daha açıq qeyd etsək, bilik iqtisadiyyatında əmtəə və xidmətlərin istehsalından həlledici rol intellektual resurslara və onlar üzərində qurulmuş imkanlara mənsubdur.

Açar sözlər: bilik iqtisadiyyatı, təhsil, effektiv nəticə, region universiteti, insan kapitalı

1962-ci ildə amerikalı tədqiqatçı Fritz Maxlup tərəfindən ilk dəfə elmi ədəbiyyata daxil edilmiş "Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat" və ya "Bilik iqtisadiyyatı" anlayışını "texnoloji və elmi tərəqqinin sürətli vüsətinə töhfə verməklə, əqli fəaliyyətə əsaslanan istehsal və xidmətlər" kimi şərh vermək olar. [6, 372].

Bilik iqtisadiyyatı dövründə insan kapitalının doğru yönləndirilməsi və effektiv nəticənin əldə edilməsi üçün idaretmədə təhsilin aşağıda qeyd edilən 3 modelini öyrənmək və təcrübəyə istinad etmək də vacibdir:

1. İngilis modeli

2. Fransız modeli
3. Alman modeli

Qeyd edək ki, təhsil sahəsində çalışan işçilərin biliklərinə və kvalifikasiyalarına uyğun məşğulluğu məsələsi həm də universitetlərin daha çox nəticə əldə etməsinə səbəb olur. Bu formada idarəetmə keyfiyyətli təhsili yaradır ki, keyfiyyətli təhsil də - sağlam, iştiraka və öyrənməyə hazır insanlar, təhlükəsiz və gender məsələlərinə həssas, multikultural olan mühit, innovativ tədris materialları, cəmiyyətdə fəal iştiraka şərait yaradan nəticələr deməkdir.

Nümunə olaraq, region universiteti olan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU) Quba filialında idarəetmə sahəsində əldə edilən nailiyyətlər "bacarıqlar diplomdan daha əhəmiyyətlidir" fikri əsas götürələrək əldə edilir. Burada universitet klasterlərinin yaradılması araşdırma və təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsini, elmi nəticələrin istehsala və insan kapitalına tətbiqini stimullaşdırır, gələcəkdə isə "təhsil-elm-istehsal" zəncirinin səmərəliliyi yüksəlməsi, ümumilikdə insan kapitalının inkişafına səbəb olması hədəf qoyulur.

Beləliklə, tədqiqatın əsas məqsədi yüksəkixtisaslı pedaqoji kadr hazırlığında mövcud təcrübə və tendensiyaların öyrənilməsi, ümumi sahələr və istiqamətlərin beynəlxalq istisas təsnifatına uyğunlaşdırılması, yeni və effektiv komanda işi üzrə region ali məktəbləri üçün müvafiq fəaliyyət modelini müəyyənləşdirməkdə təkliflər verməkdir.

Summary

The theory of human capital is one of the theoretical foundations of the concept of human development. According to this theory, education is, on the one hand, an increase in labor productivity to increase the production of goods and services. It is also an investment object aimed at increasing the employee's own income. Intellectual resources and opportunities built on them play a decisive role in the production of goods and services in the knowledge economy. Knowledge economy was first included in the scientific literature in 1962 by the American researcher Fritz Maxlup.

Therefore, it is important to study and refer to the 3 models of education:

1. English model

2. French model

3. German model

The purpose of the research is to study the experience in the training of pedagogical personnel. Because educated people use capital more effectively.

Key words: knowledge economy, education, effective result, regional university, human capital

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə.Təhsil millətin gələcəyidir // Əliyev,H.Ə. –Bakı: –2002.– s.18.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası /"Azərbaycan məktəbi". –Bakı: –2013. № 5, 13 s.
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Məktəb tədris resursları nəzəri-praktik aspektdə. – Bakı, – 2018 , 186 s.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmunu və idarə olunması məsələləri. – Bakı, – 2016 , 246 s.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Müasir təhsilin nəzəri və praktik problemləri. – Bakı, – 2016 , 249 s.

6. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Müasir təhsil: problemlər və həlli yolları – Bakı, – 2018 , 506 s.
7. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Müəllim hazırlığının aktual problemləri və modernləşdirilməsi – Bakı, – 2015 , 214 s.
8. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Şəxsiyyətyönlü məktəb dərsliklərinin hazırlanmasının nəzəri və praktik problemləri – Bakı, – 2016 , 132 s.
9. İsmixanov M.A, Bəxtiyarova R.Ə., Məktəbin idarə edilməsi. – Bakı, – 2012, 234 s.
10. Kazımov N.Tətbiqi pedaqogika. – Bakı, – 2010, 326 s.

Rus dilində:

1. Артеменко, Н.А.Обогошение словарного запаса учащихся с опорой на идеографический подход // Научно педагогическое обозрение. –Pedagogical Reviev, – 2014 1(3), –с.53-58
2. Краевский, В.В. Общие основы педагогики: Учебник для студентоввысших педагогических учебных заведений /В.В.Краевский. – М.: Издательский центр «Академия», – 2003. –256 с.
3. Сластенин В.А. Педагогика: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. –М.: Издательский центр "Академия", –2002. – 576 с.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ AİLƏ İNSTİTUTUNUN FORMALAŞMASINA MƏTBUATIN TƏSİRİ

RZAYEVA PƏRVANƏ HACIBALA QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, Azərbaycan, Quba

Xülasə

XX yüzilliyin əvəllərində qabaqcıl rus və Avropa ictimai fikrindən qidalanan Azərbaycan ziyalıları tərəqqipərvər ideyalarla fəaliyyətə başlayır, xalqı öz azadlıq və hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləyir, yeni fikirləri xalq arasında yaymağa çalışırdılar. Gökrəmli ziyalıları, ictimai xadimləri, yazıçıları Azərbaycanda qadınların acınacaqlı vəziyyəti də düşündürürdü. Çünki onlar yaxşı başa düşürdülər ki, millətin tərəqqisi qadınlarsız mümkün deyil. "Anası savadsız olan xalq kordur" deyən xeyriyyəçi H. Z. Tağıyev millətin tərəqqisində qadının rolunu düzgün qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, kişi təhsil alarsa, o, sadəcə bir insanın təhsilli, dünyagörüşlü olmasıdır. Təhsilli qadın isə savadlı insan olmaqla yanaşı, elmli, dünyagörüşlü anadır. Qadınlar, analar təhsili olması, avadlı gəncliyin yetişməsi deməkdir. Sovet hakimiyyətinin ilk günlərindən qadın mətbuatının yaradılması fikri qadın maarifləndirilməsinin əsas vasitələrindən biri kimi gündəmdə idi. Hələ 1921-ci ildə qadınlar arasında mədəni-maarif, təbliğat vətəşviqat işlərinin aparması məqsədi ilə "Komunist" və "Bakinski raboçi" qəzetlərində "Zəhmətkeş qadınlar səhifəsi" dərc edilməyə başlayır. Həmin səhifələrdə Fatma Hacıyeva, Məryəm Mirqədirova, Məmurə Rəhimova, Cəmilə Nuşirəvan, Mina Mirzəyeva, Gülarə Qədirbəyova, Xanımana Sadıqova və başqaları qadınlar arasında aparılan iş təcrübəsinə, savadsızlıqla mübarizəyə, qadın klublarının iş metoduna, qadınların istehsalata, yığıncaqlara cəlb edilməsinə və digər mühüm məsələlərə aid məqalələri ilə çıxış edirdilər. Bu ayrı-ayrı səhifələrdən sonra "Zəhmətkeş qadınların yolu" və "Qafqaziya zəhmətkeş qadınların yolu" adlı birgünlük qazetlər buraxılamğa başlamışdı. Bu qazetlərdə partiya və hökumətin qərarları, qətnamələri ilə yanaşı, qadın azadlığına dair yazılar da çap edilirdi. 1922-ci ildə isə Tiflisdə "Zaqafqaziya zəhmətkeş qadını" adlı jurnal nəşr olunmağa başlamışdı. Jurnal Qafqaz ölkələrində yaşayan qadınları azadlığa səsləyir, qadın hüquqlarından bəhs edirdi. Lakin bunlar genişlənən qadın hərəkatını əhatəli işıqlandıra bilmirdi. Odur ki, hər respublikanın özündə, ana dilində ayrıca qadın jurnalının nəşr edilməsi qərara alındı.

AK(b)P MK Azərbaycanda qadınlar arsında siyasi, ictimai və mədəni-maarif işlərinin təbliğini daha da qüvvətləndirmək məqsədi ilə yerli qadın jurnalının yaradılmasını lazım bilir. AK(b)P MK –sı 1923-cü il iyulun 2-də Azərbaycan qadınlarının ictimai-siyasi həyatda iştirakını təmin etmək üçün aylıq, ədəbi-bəddi, ictimai-siyasi jurnal olan "Şərq qadını"nı təsis etdi.

Bu məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinə, ailə institutunun formalaşmasına, təlim-tərbiyə problemlərinin həllinə qadın mətbuatının təsirindən danışılır.

Açar sözlər: Jurnal, tərbiyə, uşaq, sağlamlıq, Şərq qadını

Summary

At the beginning of the 20th century, Azerbaijani intellectuals, nourished by advanced Russian and European public opinion, began to work with progressive ideas, called the people to fight for their freedom and rights, and tried to spread new ideas among the people. Gökram intellectuals, public figures, and writers were also thinking about the pitiful situation of women in Azerbaijan. Because they well understood that the progress of the nation is impossible without women. "A nation whose mother is illiterate is blind," said the philanthropist H. Z. Taghiyev, correctly assessing the role of women in the progress of the nation, and noted that if a man gets an education, it is only because a person is educated and world-viewing. An educated woman is not only an educated person, but also a knowledgeable, world-viewing mother. The education of women and mothers means the development of educated youth.

From the first days of Soviet power, the idea of creating a women's press was on the agenda as one of the main means of women's education. Back in 1921, the "Working Women's Page" began to be published in the "Communist" and "Bakinski Rabochi" newspapers with the aim of carrying out cultural-educational, propaganda and propaganda work among women. On those pages, articles by Fatma Hajiyeva, Maryam Mirgadirova, Mamura Rahimova, Jamila Nushiravan, Mina Mirzayeva, Gulara Gadirbeyova, Khanimana Sadygova and others related to the work experience among women, the fight against illiteracy, the working method of women's clubs, the involvement of women in production, meetings and other important issues. performed with After these separate pages, one-day newspapers called "The Way of Working Women" and "The Way of Working Women of Caucasus" began to be published. In addition to party and government decisions and resolutions, articles on women's freedom were printed in these newspapers. In 1922, a magazine called "Transcaucasian Working Woman" was published in Tbilisi. The magazine called for the freedom of women living in the Caucasian countries and talked about women's rights. However, they could not comprehensively illuminate the expanding women's movement. Therefore, it was decided to publish a separate women's magazine in each republic in its native language.

AK(b)P MK considers it necessary to create a local women's magazine in order to further strengthen the promotion of political, social and cultural-educational work among women in Azerbaijan. On July 2, 1923, the Central Committee of the AK(b)P founded the monthly literary-artistic, socio-political magazine "Sharg Gadını" in order to ensure the participation of Azerbaijani women in the social and political life.

This article talks about the influence of the women's press on the Azerbaijani society, the formation of the family institution, and the solution of educational problems at the beginning of the 20th century.

Key words: Journal, upbringing, child, health, Sharg gadini,

LEVERAGING MODERN LEARNING TECHNOLOGIES TO ADVANCE COMPUTER SCIENCE EDUCATION: STRATEGIES, INNOVATIONS, AND FUTUREDIRECTIONS

Hikmat MUSAYEV

Teacher of Gubabranch of ASPU

Abstract:

Intherapidlyevolvingfield of computerscienceeducation, theintegration of modern learningtechnologiesholdsimmensepotentialtoenhanceteachingmethodologies, ngagestudents, nd fosterdeeperunderstanding of complexconcepts. Thisacademicarticleexplorestheeffectiveapplication of ontemporarylearningtechnologiesincomputerscienceeducation, offeringinsightsintoinnovativetools, methodologies, and strategiestooptimizelearningoutcomes. Byexamining key technologiessuch as onlineplatforms, codingenvironments, virtual laboratories, and artificialintelligence-drivenadaptivelearningsystems, thisarticleidentifiesopportunitiestopromoteactivelearning, facilitatecollaboration, and developpracticalskillsamongcomputersciencestudents. Furthermore, it addresseschallengesrelatedtotechnologyadoption, accessibility, and pedagogicalalignment, providingpracticalrecommendationsforeducatorstosuccessfullyintegrate modern learningtechnologiesintotheircurriculum. Through a comprehensivereview and analysis, thisarticleaimstoempowereducators and institutionstoharnessthefullpotential of modern learningtechnologiesincomputerscienceeducation, therebypreparingstudentsforsuccessin a rapidlyevolvingtechnologicallandscape.

1. Introduction

Thelandscape of computerscienceeducationhasundergonesignificantevolutioninrecentyears, drivenbyrapidadvancementsintechnology and theincreasingdemandfordigitalskills. Traditionalmethods of teachingcomputersciencehavetransitionedtowardsmoreinteractive and hands-on approaches, reflectingthedynamicnature of thefield. Integrating modern learningtechnologiesintocomputerscienceeducationhasbecomecrucialtokeeppacewithindustrytrends and preparestudentsforthechallenges of thedigitalage. Thesetechnologiesofferopportunitiestoenhancestudentengagement, promotecollaborativelearning, and provide real-worldexperiences. Moreover, modern learningtechnologiesfacilitatepersonalizedlearningexperiences, cateringtothediverseneeds and learningstyles of students. Byembracingthesetools, educators can createimmersivelearningenvironmentsthatfostercreativity, criticalthinking, and problem-solvingskills. Fromonlineplatforms and codingenvironmentsto virtual laboratories and artificialintelligence-drivensystems, thearray of modern learningtechnologiesavailableisvast and diverse.

Embracingthesetools not onlyenhancesthelearningexperiencebutalsoempowersstudentstobecomeactiveparticipantsintheireducationjourney. Furthermore, integrating modern learningtechnologiespreparesstudentsforcareersincomputersciencebyprovidingthemwithpracti

calskills and experiencesrelevanttoindustrydemands. Intoday'sdigital era, wheretechnologypermeateseveryaspect of society, computerscienceeducationserves as a cornerstoneforinnovation and progress. Therefore, theintegration of modern learningtechnologiesisessentialtoequipstudentswiththeknowledge and competenciesneededtothrivein a technology-drivenworld.

2. Overview of Modern Learning Technologies

Onlinelearningplatformssuch as LearningManagementSystems (LMS) and MassiveOpenOnlineCourses (MOOCs) provideflexible and accessibleavenuesforstudentstoengagewitheducationalcontent. LMS platformsoffercentralizedhubsforcoursematerials, assignments, and communicationbetweenstudents and instructors, fostering a structuredlearningenvironment. MOOCs, on theotherhand, offeropen-accesscoursesfromuniversities and institutionsworldwide, allowinglearnerstoexplorediversetopics at theirownpace. Interactivetutorialscomplementtheseplatformsbyofferinghands-on learningexperiences and practicaldemonstrations of complexconcepts, enhancingstudentunderstanding and retention.

Codingenvironments and integrateddevelopmentenvironments (IDEs) serve as essentialtoolsforcomputerscienceeducation, providingstudentswith a platformtowrite, debug, and test code. Theseenvironmentsofferfeaturessuch as syntaxhighlighting, codecompletion, and debuggingtools, whichstreamlinethedevelopmentprocess and enhanceproductivity. IDEsalsofacilitatecollaborationamongstudents and instructorsbyenablingversioncontrol and projectmanagementfunctionalities. Byimmersingstudentsin a professional codingenvironment, IDEsempowerthemtodeveloppracticalcodingskills and gain real-worldexperienceinsoftwaredevelopment.

Virtual laboratories and simulationsofferstudentstheopportunitytoengageinhands-on experimentationin a virtual environment, removingconstraintsassociatedwithphysicallaboratories. Theseplatformssimulate real-worldscenarios and scientificexperiments, allowingstudentstoexploreconcepts, test hypotheses, and observeoutcomesin a safe and controlledsetting. Byprovidingaccessto virtual equipment and resources, virtual laboratoriesenablestudentstoconductexperimentswithouttheneedforexpensiveequipmentorphysicalspace. Additionally, simulationsofferinteractivefeedback and dataanalysistools, facilitatingdeeperunderstanding and analysis of complexphenomena.

3. OpportunitiesforEnhancedLearningExperiences

Engagingstudentsthroughinteractive and immersiveexperiencesisessentialforfosteringdeeplearning and retention. Interactiveelementssuch as quizzes, games, and simulationscaptivatestudents' attention and encourageactiveparticipationinthelearningprocess. Immersivetechnologieslike virtual reality (VR) and augmentedreality (AR) offerimmersiveexperiencesthatallowstudentstoexploreconceptsin a highlyengaging and memorableway. Byincorporatingtheseinteractive and immersiveelementsintoeducationalcontent, educators can createdynamiclearningenvironmentsthatinspirecuriosity and promotedeeperunderstanding.

Facilitatingcollaborativelearning and teamworkisessentialforpreparingstudentsforsuccessintoday'sinterconnectedworld. Collaborativeactivitiesencouragestudentstoexchangeideas, solveproblemstogether, and leverageeachother'sstrengths. Byworkinginteams, studentsdevelopimportantinterpersonal and

communicationskills, such as effectivecollaboration, conflictresolution, and leadership. Throughcollaborativelearningexperiences, students not onlydeepentheirunderstanding of course material butalsocultivatevaluableskillsthatarehighlysoughtafterintheworkplace.

Developingpracticalskillsthrough real-worldprojects and applicationsis a cornerstone of modern education. Byengaginginhands-on projects, studentsapplytheoreticalconceptsto real-worldscenarios, gainingvaluableexperience and problem-solvingabilities. Theseprojectsallowstudentstodevelopcriticalthinkingskills, creativity, and adaptability as theynavigateauthenticchallenges. Furthermore, real-worldapplicationsprovidestudentswith a tangiblesense of accomplishment and confidenceintheirabilities, preparingthemforsuccessintheirfuturecareers.

4. EffectiveImplementationStrategies

Aligninglearningobjectiveswithtechnologyselectioniscrucialforensuringthateducationaltoolseffectivelysupportthedesiredoutcomes. Educatorsmustcarefullyassessthespecificlearninggoalstheyaimtoachieve and selecttechnologiesthatbestfacilitatetheirattainment. Byconsideringfactorssuch as interactivity, accessibility, and scalability, educators can chooseappropriatetechnologiesthatenhancethelearningexperience and engagestudentseffectively. Additionally, aligningtechnologyselectionwithlearningobjectivesensurescoherence and relevanceineducationalpractices, maximizingtheimpact of technologyintegration on studentlearningoutcomes.

Incorporatingactivelearningstrategies and project-basedlearningpromotesstudentengagement and fostersdeeperunderstanding of concepts. Byactivelyinvolvingstudentsinthelearningprocessthroughhands-on activities and collaborativeprojects, educatorsencouragecriticalthinking and problem-solvingskills. Project-basedlearningallowsstudentstoapplytheoreticalknowledgeto real-worldscenarios, enhancingtheirabilityto transfer learningtopracticalsituations. Moreover, activelearningstrategiesempowerstudentstotakeownership of theirlearningjourney, leadingtoincreasedmotivation and retention of information.

Providingsupport and trainingforeducators and studentsisessentialforensuringsuccessfulintegration of modern learningtechnologies. Educatorsrequiretrainingtoeffectivelyutilizethesetoolsintheirteachingpractices, understandtheirfunctionalities, and addresspotentialchallenges. Similarly, studentsbenefitfromguidance and supporttonavigatenewlearningenvironments, utilizedigitalresources, and optimizetheirlearningexperiences. Byofferingongoing professional developmentopportunities and accesstotechnicalsupport, institutions can empowerbotheducators and studentstoleverage modern learningtechnologiestotheirfullestpotential.

5. AddressingChallenges and Considerations

Ensuringaccessibilityfordiverselearnerpopulationsisparamountin modern educationtopromoteinclusivelearningenvironments. Educationalmaterials and technologiesmustbedesigned and implementedin a waythataccommodatesstudentswithdiverseabilities and learningstyles. Thisincludesprovidingalternativeformats, assistivetechnologies, and accommodationstosupportlearnerswithdisabilitiesorotherlearningchallenges. Byprioritizingaccessibility, educators can

createequitablelearningexperiencesthatenableallstudentstofullyparticipate and succeedintheiracademicpursuits.

Overcomingtechnologicalbarriers and infrastructurelimitationsiscrucialfortheeffectiveimplementation of modern learningtechnologies. Educationalinstitutionsmustinvestinreliable internet connectivity, up-to-datehardware, and softwareinfrastructuretosupporttheintegration of digitaltoolsinteaching and learning. Additionally, educators may needtraining and supporttonavigatetechnologicalchallenges and leverageavailableresourceseffectively. Byaddressingthesebarriers, institutions can ensurethatallstudentshaveequalaccesstohigh-qualityeducationalexperiencesregardless of theirtechnologicalbackgroundorgeographiclocation.

Maintainingpedagogicalalignment and coherenceensuresthateducationalpracticesremainfocused on achievingdesiredlearningoutcomes. Educatorsmustensurethattheintegration of modern learningtechnologiesalignswithestablishedpedagogicalprinciples and instructionalgoals. Thisinvolvesselectingtechnologiesthatcomplementteachingmethodologies and enhancethelearningexperiencewithoutdetractingfromthecurriculum'scoherence. Bycarefullyintegratingtechnologyintotheinstructionaldesignprocess, educators can maintainpedagogicalalignment and fostermeaningfullearningexperiencesforstudents.

6. CaseStudies and Exemplars

Successfulimplementations of modern learningtechnologiesincomputerscienceeducationhavedemonstratedsignificantimprovementsin studentengagement, comprehension, and retention. Byintegratingcodingenvironments, virtual laboratories, and onlineplatformsintothecurriculum, educatorshavecreateddynamiclearningenvironmentsthatcatertodiverselearningstyles. Theseimplementationshaveempoweredstudentstodeveloppracticalcodingskills, collaborate on projects, and explorecomplexconceptsininteractiveways. Furthermore, theuse of adaptivelearningsystems and gamificationtechniqueshaspersonalizedthelearningexperience, resultinginhigherlevels of motivation and achievementamongstudents.

Lessonslearnedfromimplementing modern learningtechnologiesincomputerscienceeducationunderscoretheimportance of addressingchallengesproactively. Educatorshaveidentifiedtheneedforadequatetraining and supporttonavigatetechnologicalcomplexities and effectivelyintegratedigitaltoolsintothecurriculum. Strategiessuch as providingongoing professional development, fostering a culture of experimentation and innovation, and seekingfeedbackfromstudentshaveproven instrumental inovercomingchallenges and optimizingtheuse of modern learningtechnologies. Additionally, collaborationwith IT departments and leveraginginstitutionalresources can helpmitigatebarriersrelatedtoinfrastructurelimitations and technicalsupport.

7. FutureDirections and EmergingTrends

Advancementsinartificialintelligence (AI) and machinelearning (ML) applicationsarerevolutionizingcomputerscienceeducation. Thesetechnologiesenablepersonalizedlearningexperiencesthroughadaptivealgorithmsthattailor contentto individual studentneeds. AI-driventoolsfacilitateautomatedassessment and feedback, allowingeducatorstoefficiently monitor studentprogress and providetargetedsupport. Additionally, AI and ML applicationsempowerstudentstoexplorecomplexconcepts,

analyzedata, and developinnovativesolutions, preparingthemforsuccessintherapidlyevolvingfield of computerscience.

Theintegration of emergingtechnologieslikeaugmentedreality (AR) and blockchainpresentsexcitingopportunitiesforenrichingcomputerscienceeducation. AR enhancesthelearningexperiencebyoverlayingdigitalinformationontothephysicalworld, allowingstudentstovisualizeabstractconcepts and interactwith virtual objects. Similarly, blockchaintechnologyoffersnewavenuesforteaching and research, enablingsecure and transparenttransactions, as well as decentralizedapplications. Byincorporating AR and blockchainintothecurriculum, educators can providestudentswithimmersiveexperiences and insightsintocutting-edgetechnologiesshapingthefuture of computing.

Ethicalconsiderations and responsibleuse of technologyareparamountincomputerscienceeducationtoensurestudentsunderstandthesocietalimpact of theirwork. Educatorsmustfosterdiscussionsaroundtopicssuch as dataprivacy, cybersecurity, and algorithmicbiastoinstillethicalprinciplesinfuturetechnologists. Byemphasizingtheimportance of ethicaldecision-making and responsibleuse of technology, educatorsequipstudentswiththeknowledge and skillstonavigatecomplexethicaldilemmasintheircareers. Integratingethicalconsiderationsintothecurriculum not onlypreparesstudentstobecomeconscientiousprofessionalsbutalsocontributestobuilding a moreethical and equitabledigitalsociety.

8. Conclusion

Insummarizing key insights and recommendations, it isessentialtoemphasizethesignificance of leveraging modern learningtechnologiestoenhancecomputerscienceeducation. Educatorsshouldprioritizealigninglearningobjectiveswithtechnologyselection and addressingchallengessuch as accessibility and technologicalbarriers. Providingongoingsupport and trainingforbotheducators and studentsiscrucialforsuccessfulimplementation and maximizingthebenefits of modern learningtechnologies. Additionally, fostering a culture of innovation, collaboration, and ethicalresponsibilityensuresthatcomputerscienceeducationremainsrelevant, engaging, and impactfulinpreparingstudentsforthefuture.

It isimperativeforeducatorstoembrace modern learningtechnologiesincomputerscienceeducationtoadapttotheevolvingneeds of thedigitalage. Byintegratingthesetechnologiesintotheirteachingpractices, educators can createdynamic and engaginglearningenvironmentsthatinspirecuriosity and fosterinnovation. Additionally, leveraging modern learningtechnologiesenableseducatorstoprovidepersonalizedlearningexperiencesthatcatertothe diverseneeds and learningstyles of students. Embracingthiscalltoactionempowerseducatorstopreparestudentswiththeskills and competenciesneededtothriveintherapidlychanginglandscape of computerscience.

STUDY OF BIOLOGICAL FEATURES OF *SYMPHORICARPUS ALBUS* L. IN THE CONDITIONS OF ABSHERON

İsmayılova V.M., Hasanova M.Y., Bagirli A. P., Mamedova I. O.,

İnstitute of Dendrology MSE of the Republic of Azerbaijan. Baku,
set. Mardakan, st. S.Yesenin 89
Guba Branch of Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0000 0001 5222 9366
https://orcid.org/0009 0006 9054 2963
https://orcid.org/0000 0003 4040 1610
https://orcid.org/0000-0002-4729-3707

Summary: The article given the results some biological features of *Symphoricarpus albus* L.in dry subtropical conditions of Absheron, which were introduced after 2010.

It was revealed that investigation the species successfully grow and bear fruit in Absheron, can be used for low hedges, in greenery as well as in single and group plantings on lawns.It is used as an ornamental plant, mainly in hedges, but also looks good in single plantings. It blooms long and profusely; you can see both flowers and fruits on the plant at the same time.Anthropogenic (man-made or disturbed habitats), forest edges, ridges or ledges, shores of rivers or lakes, shrublands or thickets, woodlands

Key words: Introduction, *Symphoricarpus albus* L., biological characteristics, growth and development

В Института Дендрологии был интродукцированно 120 видов североамериканских древесно-кустарниковых растений, *Кипарис аризонский, Кария пекан, Магония падуболистная, Тюльпанное дерево, Сумах пушистый, Хурма виргинская* и др.

Широкораспространиливозеленениисевероамериканскимивидами*Robinia pseudoacacia, Acer negundo, Gleditschia triacanthos, Catalpa speciosa, Biota orientalis, Tecoma radiacans* и др. Большая часть североамериканских интродуцентов цветут и плодоносят, образуют качественных семян.

Изучения роста и развития этих видов, мы считаем перспективными для сухих субтропических условиях республики. Их могут быть использованы для обогащения архитектурного облика городов и населенных пунктов в лесном и лесомелиоративном хозяйстве. При озеленении объектов разного назначения, создании парков, скверов всегда необходимы невысокие растения с длительным декоративным эффектом. К таким растениям относятся виды *снежноягодника.*

В 2020-2023 гг. в лаборатории «Интродукции и акклиматизации древесно-кустарниковых растений» изучали рост, развития, размножение и перспективность снежноягодника.

Род снежноягодник (*Symphoricarpus* Duham.) относится к семейству жимолостных (*Caprifoliaceae* Vent.). В роде 16 видов, из них 15 растут в Северной Америке и Мексике,

в Китае. Снежноягодники обитают в природе в основном по скалистым горным склонам, поднимаясь до 3200 м над ур.м., их заросли можно встретить по берегам горных рек и ручьев. Это нетребовательные к почве растения, хорошо растут на сероземах (1).

Изучено семенное размножение, время посева, качество семенного материала (2). Морфология всходов описан согласно методике И.Т. Васильченко (3) фенологические наблюдения – по И.Н.Бейдеману (4).

В институт Дендрологии 1 вид - *S.albus* (L.)*var.laevigatus* (Fern.) Blake. – *снежноягодник белый ф.сглаженная*. Семена из Египта.

В открытом участке высота растений в во росте 5 лет достигали до 2 м, а в оранжерее – 3 м. Диаметр кроны соответствует: 1,5-2 м. Молодые побеги почти голые, опушенные. Листья плотные, простые, яйцевидные до почти овальных, 2-9 см длины, 1,5-4 см ширины, темно-зеленые-сверху, снизу светлее, слабо опушены, цельно крайние. Мелкие розовые цветки собраны в густые кистевидные соцветия; плоды-ягодообразные, шаровидные, до 1 см в диаметре, в плотных компактных кистях, белые, очень нарядные, сочные, держатся почти всю зиму; несъедобные.

Причина малого использование – недостаточная изученность размножения, рост и развития. По литературным известно, что семена снежноягодник белый ф.сглаженная является длительный период покоя.

Рентгенографические установили, что в семенах снежноягодников эндосперм занимает всю палось семян, оттесняя слабо дифференцированный зародыш к микропилярному полосу семени. По этому посев семян производились в осенью в теплице в 1 ноября, период от посева до прорастания составил 150-165 дней.

Всходы появляются в первой декады апреля. Прорастание надземное, семядоли выносятся на поверхности земли, сохраняются на всходов 35-50 дней, затем пожелтеют и опадают. Семядоли продолговатые. 6 мм длины, 2,5 мм ширины, на верхушек острые, к основанию клиновидно сужены, на коротких черешках. Подсемядольная часть (гипокотиль) цилиндрические, зеленоватая, 2-2,5 см длины.

Первая пара листьев 10 мм длины, 7 мм ширины, широко яйцевидная, цельнокроеные, длина 12 мм, ширина 10 мм. Вторая пара листьев яйцевидная, третья и последующие пары увеличиваются в размере. Надсемядольное междоузлие 8 мм длины. Корешок буро-коричневатый.

Первая пара листьев появляются через 12-17 дней после всходов. 3 месячных растение пикировали и посадили в открытый участок.Был изучен прироста однолетних сеянцев. После распускание листьев начинается интенсивный рост побегов в длину. Максимальная прирост наблюдается в мае-июня (15 см). В конце первого года вегетации высота достигали 60-65 см.

Первого года жизни отмечено ветвление и развивается боковые побеги, которые в концу вегетационного периода перегоняют в росте основной побег. По скорости роста боковых побегов - *S.albus* (L.)*var.laevigatus* (Fern.) - относится в первый группы см(быстрый) и составляет 50-65 см в первый год жизни. Побеги у это вида к началу зимнего периода не одревеснели. Поэтому в открытом участке наблюдались сильное обмерзания до корневой шейке.

Растение, который растет в оранжереи дают прирост значительно больше (70-80 см высоты). Это связано с почвенно-климатическими условиями выращивание растений.

Надо отметит, что растении в оранжереи цветут раньше, чем в открытый участке, также рост и годовой прирост больше. *S.albus* (L.)*var.laevigatus* (Fern.) вступают в генеративную фазу на 2-й год, но цветение были единичное, 3 год наблюдались обильное цветение. Начало вегетации зависит от погодных условий год.

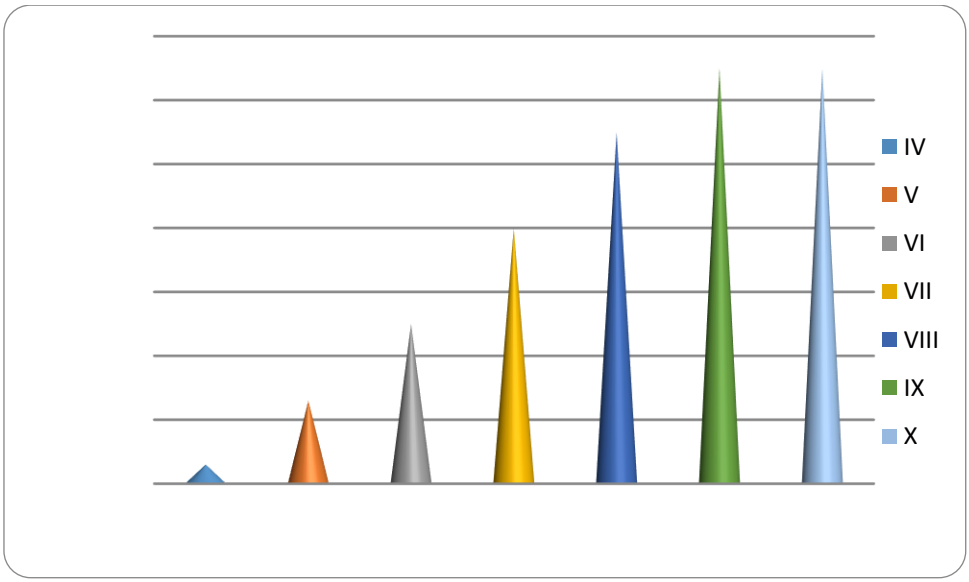

месяцы

Рис.1. Месячный прирост *S.albus* (L.) *var.laevigatus* (Fern.)

Начало распускание листьев наблюдается в II декаде марта до I декаде апреля, бутонизация – после II декаде апреля, цветения начинается – в середине мая и завершают в конце июля. В конце мая, когда начинается цветение, рост цветущие побеги заканчиваются.

Созревание плодов начинаются в конце августа и продолжаются до конце сентября (таб.1). Листья опадает в конце октября. Листья этого растение имеет специфический запах, при более низкой температуры подмерзает. Осенью листья не имеют эффектной окраски, быстро буреют и опадают. Вегетационный период составляет 210-215 дней. Белоснежными плодами остающимся на кустах до зимы. Неодревесневшими побеги замерзают зимы, весной восстанавливается с порослями.

Таблица 1

Морфологические признаки 3-х летних растений

Высота растений	220 ±15 см
Диаметр кроны	120±13 см
Диаметр корневой шейки	12±3 см
Количество основных побегов	6±3 шт
Длина основных побегов	110±12 см

Количество боковых побегов II степени	35±8 шт
Длина боковых побегов II степени	90±15 см
Появление первые цветы	10.07
Полные цветение	25.07
Конец цветение	15.07
Формирование плодов	25.08
Количество плодов в одном соцветия	15±6 шт
Количество цветы в одном соцветиях	40±5 шт
Длина соцветиях	5±3 см
Длина цветиношки	4±2

Выводы. Наши наблюдение показали, успешно растут и плодоносят в условиях Апшерона, что*S.albus* (L.)*var.laevigatus* (Fern.) можно использовать для невысоких живых изгородей, бордюров, в одиночных и групповых посадках по газонам.

Литература

1. Гроздова Н. Б. и др. Деревья, кустарники и лианы: Справ. пособие. М.:Лесн. пром-сть, 1986. С. 125.

2. Фирсова И. К. Методы исследования и оценки качества семян. М.: Сельхозгиз, 1960, 375 с.

3. Васильченко И.Т. Всходы деревьев и кустарников. М.-Л.: АН СССР, 1960, 301 с.

4.Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1979, 155 с.

5. Суворова С. А. Декоративные кустарники — медоносы // Пчеловодство : журнал. — 2008. — № 1. — С. 20—22. — ISSN 0369—8629.

6. Anthropogenic (man-made or disturbed habitats), forest edges, ridges or ledges, shores of rivers or lakes, shrublands or thickets, woodlands

AVROPALI SƏYYAH-MİSİONERLƏRİN GÖZÜ İLƏ XIII ƏSR AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ

ƏLİYEV MÜRVƏT CAVİD

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,

ADPU-nun Quba filialı, direktor köməkçisi

Xülasə: XIII əsrdə yeni tanınmağa başlayan, işğalları ilə dünyanı lərzəyə salan və adından söz etdirən, dağıntıları ilə hər kəsin ürəyində qorxu yaradan Monqol Xaqanlığına Roma Papaları və Avropalı krallar tərəfindən göndərilən səyyah-misionerlərin qeydlərində yer alan Azərbaycan şəhərləri haqqında bir sıra məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar məhz həmin dövrdə Monqol Xaqanlığı tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından keçən səyyahların özləri tərəfindən aparılan qeydlər əsasında olduğu üçün çox dəyərlidir. Bu səyyahlardan xüsusən Vilhelm Von Rubruk və Marko Polonun adını çəkmək olar.

Açar sözlər: Azərbaycan, monqol, Rubruk, Marko Polo, Roma Papası

Summary: Some information is given about the cities of Azerbaijan, which became known in the 13th century, shook the world with their invasions and made a name for themselves, and created fear in everyone's heart with their destruction. This information is very valuable because it is based on the records made by the travelers themselves who passed through the lands of Azerbaijan occupied by the Mongol Khaganate at that time. Wilhelm Von Rubruck and Marco Polo can be named among these travelers.

Keywords: Azerbaijan, Mongolian, Rubruk, Marco Polo, Roman Pope

Резюме: Приводятся некоторые сведения о городах Азербайджана, которые стали известны в 13 веке, потрясли мир своими нашествиями и сделали себе имя, а своим разрушением вселили страх в сердце каждого. Эти сведения очень ценны, поскольку основаны на записях, сделанных самими путешественниками, проходившими через земли Азербайджана, оккупированные в то время Монгольским каганатом. Среди этих путешественников можно назвать Вильгельма фон Рубрука и Марко Поло.

Ключевые слова: Азербайджан, Монгол, Рубрук, Марко Поло, Римский Папа.

Fransa kralı IX Lüdoviq tərəfindən xristian olduğu güman edilən Sartaka göndərilən amma, Sartakın göstərişi ilə Batı xana, oradan da Münke xaqanın sarayına qədər səyahət edən Rubruk geri qayıdarkən Xəzər dənizinin şimalından dolanaraq Dərbənd şəhərindən keçib, yol üstü Şabran, Şamaxı, Naxçıvan şəhərlərində olmuşdur[5, 102]

Dərbənd şəhəri haqqında danışarkən Rubruk bu şəhərin Makedoniyalı İskəndər tərəfindən salındığını yazır ki, bu da orta əsr qaynaqları ilə çox böyük uyğunluq təşkil edir. Səyyah şəhərin ətrafında hündür qala divarları olduğunu qeyd edir və həm də buranı türklərin tarixən dediyi kimi Dəmir Qapı adlandırır. [3, 242; 8, 134]

Şabran şəhəri haqqında çox qısa məlumat verən Rubruk burada bir çox yəhudinin yaşadığını qeyd edir. Amma fikrimcə Rubruk müsəlman diyarlarda yaşayan bir-iki xristianı necə böyüdərək təsvir edirsə də Şabranda yaşayan yəhudilər də elə təsvir edilmişdir. Fatma Abbasovanın Şabran şəhəri haqqında yazdığı müfəssəl kitabında yəhudilərin bu şəhərdə daimi və çoxlu şəkildə yaşadığı heç bir yerdə qeyd edilməmişdir. [1] Rubruk həm də Şabrandan

gedərkən dağlardan dənizə qədər uzanan qala divarlarından bəhs edir ki, bu divarlar da çox böyük ehtimal ya Gilgilçay səddi ya da Beşbarmaq səddi olmalıdır [1, 30].

Digər bir adı çəkilən şəhər Şamaxıdır və buradan keçəndən sonra Rubruk Muğan düzünə çatdıqlarını bildirir. Baycu Nayonla görüşündən sonra Naxçıvana gələn səyyah yenə də öz dəst xəttinə sadiq qalaraq burada müsəlman və ya türklərdən bəhs etmədən sadəcə gördüyü iki keşişdən danışır. Amma qeyd edir ki, əvvəllər burada 80 kilsə var idi [8, 136]. Fikrimcə bütün Naxçıvanda gördüyü iki rahibdən başqa heç bir xristian görməyən Rubrukun bu qədər kilsə olduğunu yazması çox büyük bir şişirtmədən başqa heçnə ola bilməz. Professor Nailə Vəlixanlının "Ərəblərdən monqollaradək" VII- XII əsrləri əhatə edən geniş mənbələrə əsaslanan əsərində bu kilsələr haqında heç bir qeyd yoxdur [9]. Bundan əlavə V. Baxşəliyev və F. Quliyevanın arxeoloji və yazılı mənbələrə əsasən "Naxçıvanın tarixi abidələri" adlı əsərində də bu kilsələr haqqında məlumat yoxdur [2].

Rubruk əsərində Təbriz şəhərinin adını çəksə də burada Azərbaycanın hakimi olan Arqun ağanın hökümdarlıq etdiyini bildirir ki, bu da həmin dövr mənbələri ilə təsdiq edilir. Həm də səyyah Gürcüstan sərhəddində Gəncə şəhərinin də yerləşdiyini bildirmişdir [8, 136].

1255-cü ildə Roma Papasının tapşırığı ilə Xubilay xanın qəbulunda olmuş Moffeo Polo daha sonra bu diplomatik münasibətləri davam etdirmək üçün 1271-ci ildə yola çıxan Marko Polo XIII əsrdə Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat verən nadir Avropalı səyyahlardandır [4, 478]. 24 illik səyahətinin 2 ilini Təbrizdə keçirən Marko Polonun bu şəhər haqqında verdiyi məlumat xüsusilə qiymətlidir. Polo Azərbaycanı "şəhərlər və qalalar" ölkəsi adlandıraraq Təbrizin bu şəhərlərin "ən gözəli" və "ən böyüyü" olduğunu bildirir [7, 36]. Təbriz haqqında danışarkən Polonun diqqətini xüsusən ipək parçalar, bahalı zərxaralar, ipək xalçalar, daş-qaşlar cəlb edir və bunlardan ağız dolusu söz açır. Təbrizin Asiya və Avropa arasında ticarətdə əlaqələndirici rol oynadığı qeyd edilmişdir. Polo Azərbaycan şəhərləri haqqında Təbrizdən başqa ticarət münasibətləri və ipək parçaların istehsalı barədə danışarkən Şamaxı şəhəri haqqında da məlumat vermişdir [5, 104-107]. Bundan əlavə Dərbənd şəhəri haqqında verdiyi məlumat vardır ki, fikrimcə bu məlumat özündən öncə buraya səyahət etmiş səyyahların qeydlərindən köçürülmüşdür çünki, eynilə Rubrukun cümlələrini təkrarlayır. [7, 22]

Nəticə:

Beləcə XIII əsrdə Monqol Xaqanlığı ilə əlaqələr yaratmaq istəyən, onların Avropaya yürüşlərinin qarşısını kəsməyi fikirləşən, onlardan müsəlmanlara qarşı istifadə etməyə çalışan Xristian dünyasının bir-birinin ardınca göndərdiyi səyyahların əsərlərində Azərbaycan şəhərləri elə də geniş təsvir olunmasalar da amma verilən məlumatlar qiymətlidir. Düzdür bu məlumatlar birtərəfli və xristian baxış bucağından yazılsa da bu müəlliflər bəzən gördükləri qarşısında heyran qalaraq doğruları istəmədən etiraf etməli olmuşdular. Xüsusən Marko Polonun qeydləri bu baxımdan çox qiymətlidir. Vilhelm Rubruk isə qısa amma maraqlı məlumatları ilə Azərbaycan şəhərləri xüsusən Naxçıvan haqqında məlumat verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

1. Abbasova, F. Şabran / F. Abbasova – Bakı: Elm, - 2002. – 280 s.
2. Baxşəliyev, V. Naxçıvanın tarixi abidələri / F. Quliyeva, V. Baxşəliyev – Bakı: - Nurlan, - 2017. – 212 s.
3. Cüveyni, A. Tarihi Cihan Güşa / A. Cüveyni, Türkcə çevirən M.Öztürk – Ankara: - 2013. – 655 s.
4. Mustafazadə, T. Ümumi tarix / T. Mustafazadə, I kitab – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, - 2009. 1152 s.
5. Mahmudlu, Y. Səyyahlar, Kəşflər, Azərbaycan / Y. Mahmudlu – Bakı: 2012. – 296 s.

6. Plano Carpini, İ. Moğol tarihi ve Seyahetname / İ. Plano Carpini, Türkcə çevirən E.Ayan – Trabzon: Derya kitabevi, - 2000. – 141 s.
7. Polo, M. Səyahətnamə / M. Polo, Türkcə çevirən 1001 Temel eser – İstanbul
8. Rubruk, W. Moğolların büyük hanına seyahet / W. Rubruk, Türkcə çevirən E.Ayan – İstanbul: Ayişığı kitapları, - 2001. – 144 s.
9. Vəlixanlı, N. Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər) / N. Vəlixanlı – Bakı: - Elm, - 2005. – 152 s.

LEARNING STRATEGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING
XARICI DILLƏRIN TƏDRİSİNDƏ ÖYRƏNMƏ STRATEGIYALARI

VƏFA ƏHMƏDOVA

ADPU, Elmi-təşkilati şöbənin baş mütəxəssisi, ORCİD İD 0009-0006-2387-1070

„Əgər bir insana balıq verirsənsə, ona birdəfəlik çörək verirsən, əgər bir insana balıq tutmağı öyrədirsənsə, ona ömür boyu çörək yeməyi öyrədirsən“

Konfutsi

Xülasə

Öyrənmə strategiyaları xarici dilin mənimsənilməsi və istifadəsi üçün vacib alətlərdir. Məqalədə dilöyrənmə prosesində zəruri olan bacarıqlar və öyrənmə strategiyaları barədə məlumat verilmişdir. Müntəzəm strategiya təlimi dil öyrənəndə daha çox müstəqil öyrənməyə kömək edir. Müstəqil öyrənmənin təşviqi xarici dil tədrisinin əsas məqsədidir. Öyrənmə strategiyalarının öyrədilməsi tələbələrin müstəqilliyini təşviq etməyin yollarından biridir. Öyrənmə strategiyaları öyrənənlərin həm bilik əldə edə, həm nəzarət edə, həm də qəbuledici və məhsuldar dil emal proseslərini genişləndirə bildiyi alətlərdir. Onların köməyi ilə xarici dili öyrənərkən və istifadə edərkən problemləri də həll edə bilərlər. Tədqiqatlardan məlumdur ki, öyrənmə strategiyalarından istifadə öyrənmə və iş performansına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bununla belə, öyrənənlərin nəinki geniş öyrənmə strategiyaları repertuarına malik olmaları, həm də onlardan səriştəli və şəraitə uyğun şəkildə istifadə etmələri çox vacibdir. Tanış olmayan mətni oxuyarkən öyrənənlər fərdi çətinliklərlə üzləşirlər, Bu halda, öyrənənlər nəticə çıxarır, naməlum sözü kontekstdən çıxarır, onu (ikidilli) lüğətdə axtarır və/yaxud öyrənən yoldaşları ilə birlikdə işləyirlər. Bunlar oxuyarkən lüğət problemini həll etmək üçün tez-tez birləşmə və ya ayrıca istifadə olunan öyrənmə strategiyalarıdır.

Açar sözlər: öyrənmə strategiyaları, ünsiyyət bacarıqları, dilöyrənmə, öyrənən, tədris materialı.

Abstract

Learning strategies are important tools for acquiring and using a foreign language. The article provides information on the skills and learning strategies necessary in the learning process. Regular strategy training helps language learners learn more independently. Promoting independent learning is the main goal of foreign language teaching. Teaching learning strategies is one way to promote student independence. Learning strategies are tools by which learners can acquire knowledge, control, and expand receptive and productive language processing processes. With their help, they can solve problems while learning and using a foreign language. Research shows that using learning strategies can have a significant impact on learning and work performance. However, it is critical that learners not only have a broad repertoire of learning strategies, but also use them competently and appropriately. Learners face individual challenges when reading an unfamiliar text. In this case, learners make inferences, take the unknown word out of context, look it up in a (bilingual) dictionary, and/or work with fellow learners. These are learning strategies that are often used in combination or separately to solve vocabulary problems while reading.

Keywords: Learning strategies, communication skills, learning, learner, teaching material.

Ən effektiv və uğurlu təhsil üçün təkcə "nə öyrəndiyimiz" deyil, həm də " necə öyrənirik" anlamı vacibdir. Dil öyrənən öyrənmənin məqsədləri, məzmunu və metodları haqqında müstəqil qərar qəbul edirsə, bu, "avtonom öyrənmə" adlanan məsələdir. O, koqnitiv öyrənmə psixologiyasının tərkib hissələrindən biridir və burada "strategiyalar" termini də mühüm rol oynayır. Tələbə öz ideyalarını qurur və təhsilində məqsədə çatmağı planlaşdırır.

Yaddaş prosesləri öyrənmə strategiyasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeni biliklər təkcə öyrənilmir, həm də yaddaşda saxlanmalıdır. Dörd yaddaş prosesi var və onlar bir-birini aşağıdakı şəkildə izləyir:

a) ÖYRƏNMƏ: Yeni məlumat verilir və saxlanılır.

b) YADDA SAXLAMAQ: Məlumat müntəzəm axtarış vasitəsilə qorunur.

c) UNUTMA: yaddaşın məzmunundan məlumatın alınması.

d) UNUDULMUŞ: Məlumat yaddaşdan silinir.

Öyrənmək üçün biz də hiss orqanlarımızdan istifadə edirik.Hər bir fərdin xarici dil öyrənmək qavrayışı fərqlidir. Kimsə oxumaqla, kimsə dinləməklə, kimsə yazaraq və ya söhbət zamanı daha yaxşı öyrənir və s. Qavrayışda hansı hissin iştirak etməsindən asılı olaraq biz müxtəlif öyrənmə növlərini ayırırıq:

1. vizual (görərək öyrənmə) növü

2. eşitmə (eşitməklə öyrənmə) növü

3. haptik (toxunma hissi ilə öyrənmə) növü

4. şifahi tip (linqvistik-abstrakt izahlar vasitəsilə öyrənmə).

5. qarşılıqlı əlaqə yönümlü (sosial təmas və söhbət vasitəsilə öyrənmə) növü

Öyrənərkən yuxarıdakı tiplərdən hansı olduğumuzu bilmək daha yaxşıdır. Bu, öyrənməmizdə bizə kömək edir. Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı söz ehtiyatından, qrammatik qaydalardan və həmçinin müəllimin köməyi ilə daha asan və sadə şəkildə inkişaf edə bilərik. Bununla belə, ən təsirli və ən çox tövsiyə olunan üsul bu qavrayışların bir neçəsinin, hətta hamısının birləşməsidir. Burada əsas vacib məqam müntəzəm təkrardır. Bu həm də xarici dilin müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi üçün təməl daşıdır. Öyrəndiklərimizi təkrar etməsək, təbii ki, tədricən biliklərimiz unudulacaq.

Kommunikativ sərişta həm şifahi, həm də yazılı formada baş verir. Gertraude Heyd deyir: "Xarici dil öyrənərkən yeni danışıq dili ilə qarşılaşırsınız. Burada tələffüzün təliminə önəm vermək lazımdır, tələffüz təbii ki, başa düşülən olmalıdır.

Kitablar, iş vərəqləri, kino, video, CD, proyektor, displey cihazları, kompüter, mikrofon, CD pleyer, fotoaparat və s. tədris materialı və tədris vəsaiti kimi xidmət edə bilər.

Hansı cəhətlərinə görə lüğəti daha yaxşı və daha asan öyrənirik? Bu suala cavablar olduqca müxtəlif ola bilər. Lüğəti öyrənmək tələbələr üçün tam asan deyil. Kimsə təcrid olunmuş şəkildə lüğəti öyrənməyə üstünlük verir, kimsə onu müxtəlif birləşmələrdə, məsələn, mətnlərdən öyrənməyə üstünlük verir və ya öyrəndiyini yazaraq yadda saxlayır.

Xarici dilin tədrisində lüğətlə yanaşı, qrammatikanın rolu təbii ki, danılmazdır. Gertraude Heyd kitabında deyir: "Xarici dil dərslərində qrammatika düzgün cümlələr qura bilmək, başa düşmək və əlaqələndirmək üçün öyrənənin mənimsəməli olduğu tədris və təlim materialıdır".

Bacarıqlar - öyrənmə üsulları

Öyrənmə üsulları xarici dil didaktikasında kommunikativ səriştənin öyrənmə məqsədi kimi xidmət edir. Belə ki, iki reseptiv bacarıq növü: “dinləmə” və “oxumaq” və iki məhsuldar bacarıq növü vardır: “danışma” və “yazma”.

Dinləyib-anlama

Eşitmə və ya dinləyib anlama nitq bacarıqlarının inkişafının xəbərçisidir və onu 'dinləmə və təkrarlama', 'dinləmə və cavab vermə' 'eşitmə və dəyişdirmə' olaraq bölmək olar. Eşitmə eşidilən məlumatın hərfi şəkildə təkrar istehsalı deyil, danışanın bəyanat vermək niyyətinin analoji qavrayışıdır. Gertraude Heyd dinləmə haqqında deyir: “Bu gün xarici dilin səslərinin düzgün eşidilməsi düzgün tələffüz üçün həlledici ilkin şərt hesab olunur”.

Xarici dil dərslərində inkişaf etdirilən və tətbiq edilən iki fərqli dinləmə tərzi var:

Dinləyicinin yaddaşında bir proses yenidən qurulur, onun mərhələlərini öyrənmə psixologiyası baxımından müəyyən etmək olar. Bu mərhələlər bunlardır: akustik siqnalların eşitmə qavrayışı (səslər, intonasiya, melodiya və s. qulaq tərəfindən qeydə alınır), eşitmə inteqrasiyası və ya assimilyasiyası (qeyd olunan siqnallar sıralanır və əlavə olunur), eşitmə identifikasiyası (mənalar eşidilmiş vahidlərə verilir.) və semantik şərh (müəyyən edilmiş məna vahidləri mənalı kontekstdə yerləşdirilir). Qavrama və şərhin effektivliyi dinləmə tapşırığının çətinlik dərəcəsindən və dinləmə təcrübəsindən də asılıdır.

Dinləyib-anlama səviyyəsi müxtəlif olan insanlar var. Kimsə çox çətinlik çəkmədən asanlıqla başa düşür, kiminsə dinləyib anlaması olduqca mürəkkəb ola bilər. Ümumiyyətlə dəqiq olanlar, adətən, dinləyib-anlama ilə bağlı daha böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Çünki onlar hər şeyi dərindən mənimsəməlidirlər və dinləyərkən başa düşmədikləri sözləri çıxarmaq heç də asan deyil. Bunu etmək üçün yazılı mətnə etibar edə bilmədiklərinə görə bəzən bütün dinləyib-anlamanın əsas mənasını da itirirlər. Burada yeganə kömək nitqi və mətnləri dinləmək üzrə daimi təlim və bununla da dinləyib-anlama sahəsində təcrübə qazanmaqdır.

Oxuyub-anlama

Mətnin işlənməsi zamanı oxucu öz biliklərini sxemlər şəklində, ardıcıllıqla təşkil edərək mətnə gətirir və orada təqdim olunan bilik strukturları ilə əlaqələndirir.

Oxuduğunu anlama dilöyrənmədə əsas mərhələlərdən sayılır. Mətnləri oxuyarkən təkcə dil bacarıqları deyil, anlama prosesləri haqqında biliklər də vacibdir. Anlama dərinliyi çox fərqli ola bilər. Oxuyarkən məzmunu başa düşmək, linqvistik ifadə vasitələrini qavramaq və qiymətləndirmək, mətnin məzmununu şərh etmək, ümumi xüsusiyyətləri müəyyən etmək, oxucunun baxışını əks etdirmək və fərqləndirmək və ən nəhayət, mətni təsnif etmək kimi bir neçə aspekt rol oynayır.

Danışma

“Danışma” bu gün linqvistik ünsiyyətin ən vacib bacarıqlarından biri hesab olunur. Karl-Richard Bausch bildirir: “Ünsiyyət bacarıqları öyrənənin sosial qarşılıqlı əlaqə prosesində mövzuya uyğun ifadələrdən elə istifadə etmək bacarığıdır ki, dinləyən tərəfindən asanlıqla başa düşülsün”.

Dil təliminin ünsiyyət və məqsədləri danışıq funksiyalarından, məsələn, məlumat ötürmək, öz hisslərini, təəssüratlarını və mülahizələrini ifadə etmək, müəyyən davranış və hərəkətləri oyatmaq, şəxsiyyətlərarası əlaqə yaratmaq və ya saxlamaq və s. kimi funksiyalarından irəli gəlir. Burada söhbət ünsiyyət mövzusuna və ünsiyyət partnyoruna

uyğunlaşmaq, ünsiyyət niyyətini inkişaf etdirmək və ünsiyyət planı yaratmaq bacarığından gedir.

Danışmaq eşitmə qabiliyyəti, həm də lüğət və qrammatika bilikləri ilə sıx bağlıdır; burada artikulyasiya və intonasiya da mühüm rol oynayır. Aydın, səlis, kortəbii və sərbəst danışmaq mütləq səhvsiz olmaq məcburiyyətində deyil - hamı səhv edir - amma düzgün danışıq üçün səy göstərmək lazımdır. Danışıqda mühüm komponentlər natiqin ünsiyyət niyyəti və uyğun nitq vasitələrinin seçilməsi ilə yanaşı, həm də mimika, jest və digər elementlər kimi qeyri-verbal elementlərin nisbətidir.

Danışarkən ifadənin "məzmun"u və "forması" çox önəmlidir, cümlələr müxtəlif ifadələr şəklində qurula bilər. Burada daha bir şeyi qeyd etmək lazımdır: Yazı ilə müqayisədə şifahi dil üçün xeyli az vaxt var. Yazı zamanı düşünməyə müəyyən qədər vaxtımız olur, lakin dinləyib anlama zamanı vaxtımız daha məhdud olur.

Yazı

"Yazı, yəni mətnlərin (yazılı dil ifadələrinin) yaradılması son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir ki, bunun üçün həm məzmun meyarları, həm də formal-qrammatik qaydalara və dilin qaydalarına riayət olunur.

Şifahi dil istifadəsinə keçidlə "yazı" yavaş-yavaş xarici dil tədrisində hakim mövqeyini itirdi. 1980-ci illərdən etibarən isə e-poçt, faks və internetin istifadəsi yazı bacarıqlarımızın inkişafına daha da təkan verdi. Yazı zamanı dil bacarıqları möhkəmlənir və yazı bacarıqları inkişaf etdirilir. Bu bacarıq zamanı qrammatika, leksika və fonetika kimi aspektlərin inteqrasiya prosesləri dəstəklənir. Kommunikativ sərişta mənasında məqsədə çatmaq bacarığı gündəlik ünsiyyətdə yazı funksiyasıdır. Yazarkən məzmunu düzəltməyə, mətnləri strukturlaşdırmağa, linqvistik vasitələrdən istifadə etməyə və həmçinin məlumatı ünsiyyət tərəfdaşlarına çatdırmağa nail ola bilirik. "Yazı prosesi" planlaşdırma, icra və təftiş prosesidir. Burada mətnşünaslıq və mətn dilçiliyi mühüm rol oynayır. Təkcə "nə" deyil, həm də "kim"in nəyisə yazması, daha sonra "necə" və "kim" üçün yazması vacibdir. Məktubun mərkəz nöqtələri ünvana istinad (yazıçı-oxucu əlaqəsi), linqvistik bağlantılar, məntiqi keçidlər, mətnin qurulması planları və s. əsas mərhələlərdən sayılır.

Həqiqətən danışmaq və yazmaq arasında fərq varmı? Danışıq və yazılı dil fərqli struktur xüsusiyyətləri olan iki nisbətən müstəqil sahədir.

Yazarkən bir neçə sensor kanal işə salınır. Bu da məlumatın daha effektiv yadda saxlanmasına səbəb olur, bir müddət sonra yazılan məlumatlara yenidən qayıda bilirik. Hansı daha asandır, danışmaq və ya yazmaq? Bu suala cavab vermək üçün özümüzü yoxlayaq, istənilən bir mövzu ətrafında danışaq və ya bu barədə yazmağa çalışaq. O zaman nəyin daha asan olduğunu özümüz üçün müəyyən etmiş olacağıq. Təbii ki, bu öyrənmə üsulları hər fərd üçün fərqli ola bilər.

E-Öyrənmə

Elektron təhsil (həmçinin e-learning, ingilis dili elektron öyrənmə - elektron dəstəkli öyrənmə), həmçinin e-learning kimi tanınan, Michael Kerresin tərifinə görə, rəqəmsal medianın təhsil üçün istifadə edildiyi bütün öyrənmə formaları kimi başa düşülür. Burada söhbət hesablama texnologiyasından və internetdən istifadə etməklə öyrənməkdən gedir. Təhsil məqsədinə səmərəli nail olmaq üçün ilk növbədə kompüter şəbəkələri vasitəsilə elektron materiallardan və didaktik vasitələrdən istifadə olunur. Tədqiqat üçün təqdimatlar, təlimatları olan mətnlər, video yazılar, testlər, elektron təlim modelləri və s. kimi multimedia amillərindən istifadə olunur.

Bugünkü həyatı kompütersiz, internetsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Lakin həddindən artıq texnologiya, elektron aləmə aludə olmaq mənfi nəticələrə də səbəb ola bilər. Elektron təhsil və klassik dərslərin birləşməsi öyrənmənin uğurla mənimsənilməsi üçün yaxşı şərt ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Smasal, Marc (2010): Lernstrategien im Fremdsprachenunterricht. Ein Workshop für die fächerübergreifende Aus- und Weiterbildung von Fremdsprachenlehrkräften. In: Profil 2. Jg., S. 171-188.
2. COSERIU, Eugenio: Geschichte der Sprachphilosophie. A. Francke Verlag Tübingen und Basel, 2003.
3. BAUSCH, Karl-Richard; CHRIST, Herbert; HÜLLEN, Werner; KRUMM, Hans-Jürgen: Handbuch Fremdsprachenunterricht. A. Francke Verlag Tübingen, 1991.
4. HEYD, Gertraude: Deutsch lehren. Verlag Moritz Diesterweg Frankfurt am Mein, 1991.
5. http://de.wikipedia.org/wiki/E-learning.

WAYS OF FORMATION OF MATHEMATICAL KNOWLEDGE OF STUDENTS WITH WEAK VISUAL ABILITY

GÖRMƏ QABİLİYYƏTİ ZƏİF OLAN ŞAGİRDLƏRİN RİYAZİ BİLİK VƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

ABBASOVA ALMARƏ ƏLİSA[1], ABBASOVA KƏMALƏ MİRZƏAĞA[2]

[1]ADPU, Elmi-təşkilati şöbənin baş mütəxəssisi

orcid.org/0000-0002-0638-3351

***[2]DOST İnklüziv İnkişaf və Yaradıcılıq Mərkəzi*, baş mütəxəssis**

Xülasə

Fəza təsvirlərinin formalaşdırılması problemi birbaşa görmə prinsipinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Pedaqoji təcrübədə görmənin iki forması şərti olaraq fərqləndirilir: ibtidai (bilik əldə etməzdən əvvəl o, obyektlərin və ya onların təsvirlərinin göstərilməsindən ibarətdir) və ikincil (şagirdlərin biliklərinin konkretləşdirildiyi, təsvirlərinin dəqiqləşdirildiyi və lazımi biliklərin formalaşdığı möhkəmləndirmə).

Açar sözlər: *Fəza təsəvürü, riyazi biliklər, görmə əlilliyi olan, həndəsi məsələ, həndəsi fiqurlar*

Summary

The problem of forming spatial representations is directly related to the implementation of the principle of visibility. In pedagogical practice, two forms of visibility are conventionally distinguished: primary (before gaining knowledge, it consists in showing objects or their images) and secondary (consolidation, in which students' knowledge is concretized, their representations are refined and the necessary knowledge is formed).

Keywords: *Spatial perception, mathematical knowledge, visually impaired, geometric problem, geometric figures*

Məktəbdə riyaziyyatın öyrənilməsinin məqsədlərindən biri sonrakı həyatda zəruri olan riyazi bilik və bacarıqlar sistemini mənimsəməklə yanaşı, şagirdlərin intellektual inkişafı, onların müasir cəmiyyətə inteqrasiyası üçün zəruri olan şəxsi xüsusiyyətlərin formalaşmasıdır.

Qeyd edək ki, riyazi bilik və bacarıqların inkişafı şagirdlərdə bəzi məsələlərə aydınlıq və təfəkkürün dəqiqliyi, tənqidi təfəkkür, intuisiya, məntiqi təfəkkür, alqoritmik elementlərin öyrənilməsi, məkan təsvirləri, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığını təkmilləşdirir. İnklüziv uşaqların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, məkan təsvirlərinin formalaşması və inkişafı xüsusi çətinlik yaradır. Şagirdlərin intellektual inkişafının bu cəhəti həm ümumtəhsil fənlərinin (fizika, kimya, rəsm və s.) dərslərində, həm də praktiki məşğələlərində bu və ya digər dərəcədə həyata keçirilir. Lakin təbii ki, əsasən fəza təsvirlərinin formalaşması və inkişafı həndəsə dərslərində baş verir.

İbtidai məktəbdə təlim tədris prosesi və təkmilləşdirmə dərsləri zamanı uşaqlar dəftər vərəqində, stol müstəvisində, yazı lövhəsində və geniş məkanda (sinif və məktəb) elementar fəza anlayışını öyrənirlər. İbtidai və yuxarı sinif müəllimlərinin vəzifəsi görmə qabiliyyəti zəif

olan uşaqlarda digər uşaqlarla müqayisədə olduqca az olan mövcud fəza təsvirlərini genişləndirmək və artırmaqdır.

Belə ki, əgər görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdin öyrənilən həndəsi fiqur və ya məsələ haqqında düzgün, aydın və dolğun təsəvvürü varsa, o, bütün əməliyyatları məntiqi əsaslandıraraq, tez bir zamanda müxtəlif çevrilmə və hesablamaları apara bilər.

Görmə əlilliyi olan və görmə qabiliyyəti zəif olan bir uşağın ətrafındakı dünyanı qavramaq üçün əsas şərt toxunma və eşitmədir. Buna görə də, belə şagirdlərdə fəza təsvirlərini inkişaf etdirərkən təkcə eşitmə qavrayışına deyil, həm də toxunma (əzələ hissi), hərəkət hissinə etibar etmək lazımdır.

Məkan təsvirlərinin formalaşdırılması problemi birbaşa görmə prinsipinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Pedaqoji təcrübədə görmənin 2 forması şərti olaraq fərqləndirilir:

1. Bilik əldə etməzdən əvvəl uşağa obyektlərin və ya onların təsvirlərinin göstərilməsi;

2. Şagirdlərin biliklərinin konkretləşdirilməsi, təsvirlərinin dəqiqləşdirilməsi və zəruri biliklərin formalaşdırılması.

Vizuallaşdırmadan istifadə edərkən dərs boyu fərdi işə diqqət yetirməklə, şagirdlərin yaşını, şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini və səviyyəsini, potensial imkanlarını, habelə görmə orqanlarının zədələnməsini nəzərə almaq vacibdir.

Həndəsə dərslərində fəza təsvirlərini inkişaf etdirməyin yollarından biri də şagirdlərin müəllimlə birlikdə kağızdan, kartondan, məftildən (çoxbucaqlı və çoxüzlü modellər) müxtəlif əyani vəsaitlər hazırladıqları zaman özünü göstərir.

Əgər tələbələr yalnız izahata qulaq assalar, müəllimin və ya yoldaşlardan birinin işini əyani vasitələrlə müşahidə etsələr, mövcud məkan təsvirləri ehtiyatının genişləndirilməsi və həndəsi materialın mənimsənilməsi məhsuldar ola bilməz. Buna görə də hər bir şagird, hər bir konkret həndəsi məsələnin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsində həndəsi fiqurlar ilə işləyir. Xüsusən həndəsi cisimləri öyrənərkən, həndəsi cisimlərin birləşməsi üçün bəzi stereometrik tətbiq olunan problemləri həll edərkən, real obyektlərin modellərini yaratmağa imkan yaranır. Məkan təsvirlərinin genişləndirilməsi və həndəsi materialın mənimsənilməsi üçün riyaziyyat kabinetinin bir neçə növ əyani vəsaitlə təchiz edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Həndəsə dərslərində yeni anlayışlarla işləyərkən görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlərdə onların vizual təsvirlərinin düzgün formalaşmasına və konkret situasiyalarda bu anlayışları tanımaq bacarığına böyük diqqət yetirilir. Necə ki, ibtidai məktəbdə şagirdlər həndəsi fiqurları tanıyaraq ətrafdakı əşyaları araşdırır və (məsələn, dəftər düzbucaqlı, stəkanın dibi dairə, top və s.) həndəsi fiqurların təsvirlərini formalaşdırırlar.

Planimetriya və stereometriyanın öyrənilməsi zamanı bu yanaşmadan da istifadə etmək məqsədəuyğundur: ətrafdakı cisimlərdə həndəsi fiqurları və cisimləri tanımaq. Bu yanaşma görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlərin həndəsi məsələlərinin öyrənilməsində xüsusilə faydalıdır. Belə ki, bununla nəticə olaraq öyrənilməsi çətin olan həndəsi fiqurlar haqqında fikir formalaşdırırlar.

Beləliklə, görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlər bucağın təsviri ilə tanış olduqda bucağı təkcə həndəsi fiqurlarda (düzbucaqlı, kvadrat, üçbucaq) deyil, həm də ətrafdakı əşyalar üzərində (masa küncü, lövhənin küncü, kitab küncü, dəftər küncü və s.) vurğulaya bilərlər.

Həndəsə xüsusilə görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlərin əksəriyyəti üçün çətindir. Bu səbəbdən sinifdə stressin qarşısının alınması üzərində işləmək lazımdır. Görmə qabiliyyəti zəif olan

şagirdlərdən daha çox "zəif" olan şagirdin dostunun dəstəyini hiss etdiyi qruplarla işləməklə müsbətyönümlü nəticələr əldə edilir. Daha "güclü" isə hansısa tədris materialını izah edərək, model və ya rəsmlə işləyərək, əldə etdiyi bilikləri bir daha təfərrüatlandırır və özü üçün sistemləşdirir, ətraf mühitin obyektləri arasında yeni nümunələr tapmağa çalışır. Belə ki, görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlər tərəfindən riyaziyyat fənni üzrə proqram materialının keyfiyyətli mənimsənilməsinə dair müxtəlif tədris metodları və üsullarından məharətlə istifadə etməklə nail olmaq olar. Onlar arasında mühüm rol fərdi vizual təhsilə aiddir, çünki vizual-məcazi və şifahi-məntiqi təfəkkürün inkişafına, ətrafdakı reallığın obyektləri və hadisələri haqqında fəza təsəvvürlərinin formalaşmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1.Subia, G.S. Think Like My Teacher (TLMT): A New Method in Assessing Millennial Learners. International Journal of Arts Humanities and Social Sciences, 2018 .3, 57-61.http://www.ijahss.com

2. Назарова Л.П. Методика развития слухового восприятия у детей с нарушениями слуха. - М.: Владос. 2011. - 429 с.

3.Никольская И. А. Современные подходы к обучению математике детей с нарушениями слуха. - М.В. Секачев. 2011. - 216 с.

4.Никольская И.А. Развитие речи учащихся с нарушениями слуха на уроках математики. Дефектология. - 2007. - № 3. - С.56-59.

5.https://educationnorthwest.org/insights/teaching-math-struggling-learners

NAMIG KAMAL'S DRAMATURGY
NAMİQ KAMAL DRAMATURGİYASI

SAYALI CƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Türkologiya mərkəzinin Türk ədəbiyyatı bölməsinin mütəxəsisi, 0009-0003-7052-8097

Xülasə

Ölkəsində ilk dəfə Avropasayağı türk ədəbiyyatını yaradan və bu üslubun sevilməsinə səbəb olan yazıçı Namiq Kamaldır. Namiq Kamal "Vətən şairi" deyə şöhrət qazanmışdır. Tənzimat dövrü Türkiyəsində Namiq Kamal bir fikir və sənət inqilabçısı olaraq tanınmış və xalqın gözündə milli qəhrəman səviyyəsinə yüksəlmişdir. Namiq Kamal şeirlərində də, romanlarında da, məqalələrində də qarşısına bir məqsəd qoymuşdu: hər kəsin anlayacağı dildə, yeni üslubda ədəbiyyat yaratmaq.Məhz buna görə Avropasayağı ədəbiyyat yaratmaq uğrunda ilk mübariz N.Kamal hesab olunur.Namiq Kamalın "Vətən, yaxud Silistrə" Türkiyədə sensasiya doğuran və səs-küy gətirən ilk teatr nümunəsidir. "Vətən, yaxud Silistrə" əsərində əsərin qəhramanlarından Zəkiyyənin oxuması, bir bəyi sevməsi, sevgisinin ardınca əsgər kimi geyinib döyüşə getməsi, qəhrəmanlıq göstərməsi və s. kimi davranışların kökü qədim türk dastanlarından gəlsə də, bu əsərdə məhz Qərbdən gəlmədir və Qərbləşmə, müasirləşmə ideyasının təbliği, aşılanması kimi qəbul edilə bilər. N.Kamalın əsərlərində, xüsusilə də "Vətən yaxud Silistrə" əsərində osmanlı adını çox istifadə etməsinə rəğmən, hər fürsətdə də türk adını işlətməsi, türkün və türklüyün böyüklüyündən söz etməsni göstərir.Namiq Kamal "Vətən, yaxud Silistrə"ni də bu israr və istəklər üzündən məcburən göndərildiyi Geliboluda yazmaga başladı. Vəzifəsindən istefa verib İstanbula qayıtdıqdan sonra əsərini tamamladı. Əsərin yazılışı da, daha sonra çap edilməsi də tələsik başa gəldi. Məhz bu üzdəndir ki, "Vətən yaxud Silistrə"də bəzi dil-üslub qüsurlarına, hətta bəzi tutarsızlıqlara da rast gəlinir. Bu əsər Avropada böyük marağa səbəb olmuş, rus daha sonra digər dillərə tərcümə edilmişdi

Summary

The writer who first created European-style Turkish literature in his country and made this style popular is the writer Namiq Kemal. Namiq Kemal has gained fame as "Poet of the Motherland".Namiq Kemal was recognized as a revolutionary of ideas and art in Tanzimat period Turkey and rose to the level of a national hero in the eyes of the people. Namiq Kemal set a goal in his poems, novels, and articles: to createliterature in a new style in a language that everyone would understand. That is why N. Kamal is considered the first fighter for creating European literature. Namig Kemal's "Homeland or Silistra" is the first example of theater that caused a sensation and made noise in Turkey. In "Homeland or Silistra", one of the heroes of the play is Zakiya singing, loving a groom, going to battle dressed as a soldier after her love, showing heroism, etc. although the root of the behavior comes from ancient Turkish epics, in this work it comes from the West and can be considered as the propagation and inculcation of the idea of Westernization and modernization. Despite the fact that N. Kamal often uses the name Ottoman in his works, especially in "Vatan or Silistra" the use of his name indicates that he is talking about the greatness of Turks and Turkishness.Namiq Kemal started to write "Vatan or Silistra" in Gallipoli, where he was forced to send because of these insistences and wishes. After resigning from his position and returning to Istanbul, he completed his work. The writing

and later printing of the work was completed in a hurry. It is for this reason that in "Vatan or Silistra" there are some linguistic and stylistic defects and even some inconsistencies. This work caused great interest in Europe, Russian was later translated into other languages.

Özet

Ülkesinde Avrupa tarzı Türk edebiyatını ilk yaratan ve bu tarzı yaygınlaştıran yazar Namık Kemal'dir. Namık Kemal "Vatan Şairi" olarak ün kazanmıştır. Namık Kemal, Tanzimat dönemi Türkiye'sinde fikir ve sanat devrimcisi olarak tanındı ve halkın gözünde milli kahraman mertebesine yükseldi. Namık Kemal şiirlerinde, romanlarında ve makalelerinde kendine bir hedef belirlemiştir: Herkesin anlayacağı dilde, yeni bir tarzda edebiyat yaratmak.Bu nedenle N. Kamal, Avrupa edebiyatını yaratmanın ilk savaşçısı olarak kabul edilir. Namık Kemal'in "Vatan Ya Silistre"si Türkiye'de sansasyon yaratan ve ses getiren tiyatronun ilk örneğidir. "Vatan Ya Silistre" oyununun kahramanlarından biri şarkı söyleyen,Zekiye'dir. Aşkının ardından asker kılığına girerek savaşma, kahramanlık gösterme vb. davranışların kökeni eski Türk destanlarından gelse de bu eserde Batı'dan gelmekte ve Batılılaşma fikrinin yayılması ve telkin edilmesi olarak değerlendirilebilir. ve modernizasyon.N. Kamal'ın eserlerinde özellikle "Vatan Ya Silistre" adlı eserinde Osmanlı ismini çok kullanmasına rağmen her fırsatta Türk ismini kullanması Türk'ün ve Türklüğün büyüklüğünden bahsettiğini göstermektedir. Namık Kemal, bu ısrar ve istekleri nedeniyle göndermek zorunda kaldığı Gelibolu'da "Vatan ya Silistre"yi yazmaya başladı. Görevinden istifa ederek İstanbul'a döndükten sonra işini tamamladı. Eserin yazımı ve daha sonra basımı aceleyle tamamlandı. Bu nedenle "Vatan yaSilistre "de dil ve üslup bozuklukları, hatta tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bu eser Avrupa'da büyük ilgi uyandırmış, daha sonra Rusça başka dillere çevrilmiştir.

Namiq Kamal türk ədəbiyyatında mühüm yeri olan sənətkarlardan biridir. Avropa yönümlü türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Türkiyədə ilk dəfə “Vətən şairi” deyə şöhrət qazanan da odur. Əsl adı Mehmet Kamal olan şairə Namiq təxəllüsünü Sofyada olanda tanış olduğu şair EşrefPaşa vermişdir. Namiq Kamalinqlabçı şair olmuşdur. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır.

Namiq Kamal bir çox ədəbi növ arasında dram janrına böyük önəm vermişdir. Bunu hələ Parisde olarken atasına yazdığı mektublarda açıqca bildirmişdir. Onun dram haqqında bəzi fikirləri: “Avropada dram əsərləri ədəbi növlərin hamısından üstün sayılır”, “Avropada ən böyük ədiblərin ən gözəl əsərləri dramlarıdır”, “Bir millətin ən gözəl söyləyiş qüdrəti ədəbiyyatında, ədəbiyyatın da ən canlı ifadəsi dram əsərlərində bəlli olur.”

Namiq Kamal dramı nə üçün romandan hətta şeirdən üstün tutduğunu anlamaq çətin deyildir. O, dramınAvropa mədəniyyətində oynadığı rolu yaxından görmüş, özü de millətini, vətən sevgisi ilə şahlandırmaq yolunda dramdan faydalanmışdır.

Namıq Kamalın altı dram əsəri var: “Vətən yaxud Silistirə”, “Gülnihal”, “Zavallı Çocuq”, “Akif Bəy”, “Qara Bəla”, “Cəlaləddin Xarəzm Şah”.

Namiq Kamalın dram əsərləri içində ən önəm verdiyi “Vətən yaxud Silistre”olmuşdur. Bu əsər yaratdığı təsir baxımından zəmanəsinin ən mühüm dramı olaraq qiymətləndirilir. Pyesin məqsədi xalqda vətənsevərlik və qəhrəmanlıq duyğularını aşılamaq idi. “Vətən yaxud Silistirə” türk ədəbiyyatında romantik dramın ilk örnəklərindəndir. Namiq Kamal “Vətən yaxud Silistre” əsərini 1872-ci ilde Gelibolu'ya dövlət işinə getməzdən əvvəl yazmış, İstanbulda tamamlamışdır.Bu əsər Namiq kamalın sağlığında səhnələşdirildiyini gördüyü tek pyesidir. Əsər dəfələrlə səhnələşdirilmiş, geniş kütlələrə çatdırılmışdır.Əsl adı “Vətən”olsa da senzura tərəfindən icazə verilmədiyinə görə əsərin adı dəyişdirilmiş və “Silistrə” adı ilə yayımlanmışdır. Lakin sonralar “Vətən yaxud Silistre” şəklində çap olunmuşdur. Dörd pərdəli bir qəhrəmanlıq

və vətənsevərlik pyesidir.İlk pərdədə hadisələr Monastrda , diger pərdələrdə isə Silistrede cərəyan edir.

Ilk dəfə 1873-cü ildə Gedikpaşa Osmanlı Tiyatrında böyük kütlə qarşısında səhnələşdirilmişdir. Çox bəyənilən və alqışa səbəb olan bu əsər haqqında bəzi qəzetlərdə də təriflər yağdırılmışdır. Ancaq bu əsərin səhnələşdirilməsi və bəyənilməsi eyni zamanda Namiq Kamalın tutulmasına və Mağusa sürgünə göndərilməsinə səbəb olmuşdur.

Əsərin mövzusu 1828-1853-cü illər türk-rus müharibəsində baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Krım uğrunda ruslarla türklər arasında gedən müharibə əks olunmuşdur. 1388-ci ildə türklər tərəfindən tutulmuş bu ərazilər 1853-cü ildə rus ordusunun hücumuna məruz qalmışdır. Hadisələr 1853-cü ildə Osmanlı Dövləti ve Rusya arasında başlayan Kırım müharibəsində könüllü olaraq orduya qatılan İslam Bey ile onun arxasınca Silistre'ye geden Zekiye adlı genc qızın eşqi ətrafında cərəyan edir. Əsərin baş qəhrəmanın İslam bəydir. Əsərdəki obrazların bir çoxu tarixdə yaşamış şəxsiyyətlərdir: Abdulla Çavuşun əsl adı Mustafa Çavuşdur, beləliklə tarixi şəxsiyyət olan Mustafa bəy əsərdə Abdulla çavuş kimi təqdim olunur. Sonra, Namiq Kamal Qarsda olarkən nişanlısının ardınca müharibəyə gəlmiş və şəhid olmuş bir qızın cənazəsini görmüş, həmin qızın obrazını Zəkiyyənin timsalında canlandırmışdır. Vətənin dar günündə döyüşə gedən İslam bəy onu sevən şəxslərin arxasınca gəlməsini arzu edir. "Qardaşlar!... Mən savaşa gedirəm. İstəyənlər yanıma gəlsin. Qurşundan, güllədən qorxmuram, qorxanlar qarılarınınyanında otursun. Mümkün olsa, bütün vətən qardaşlarıma bu zəif vücudumu sipər edəcəyəm, köksüm parça-parça olmadıqca bir daşına kimsənin əli toxunmayacaq. Biz vətəni qoruyacağıq…Allah da bizi qoruyacaq…". Bunu eşidən sevgilisi Zəkiyə də ölən qardaşının geyimini geyinərək, İslamın ardından gedir, Silistrəyi müdafiə edən ərlər və zabitlər arasına qatılır.Əsərin önəmli bir hissəsi Silistirədə cərəyan edir. Silistre mühasire altındadır. Komandir Sidqi bəy qələbə qazanmaq üçün əlindən gələni edir. Ancaq vəziyyət çox çətin olur. Tək çarə düşmən cəbhəsinin inhasıdır. Bunun üçün könüllü axtarılır. İslam bəy, Abdullah Çavuş vəAdəm cildində Zəkiyə bu vəzifəni üstlənirlər. Vəzifələrinin öhdəsindən gəlirlər. Zəkiyə yaralı sevgilisi İslam bəylə maraqlanır. İslam Bey yaralandığında ona bakar. İslam Bey, yaralı olmasına rağmen yanında Zekiye ile birlikte düşman cephanesini ateşlemeye gider. Kuşatma, haftalar boyu süren yoğun saldırılardan sonra Müslüman askerlerin kahramanca direnişi sayesinde kaldırılır. Döndüklerinde kuşatmanın kaldırıldığını gören Zekiye ile İslam Bey bu mutluluk içinde yapılan düğünle evlenir.Ancaq Zəkiyənin kimliyi məlum olur. Zəkiyə Sidqi bəyin qızı idi. Sidqi bəyonun illər əvvəl tərk elədiyi qızı olduğunu öyrənir. "Vətən yaxud Silistre" mövzu etibarı ilə çox sevilmiş və təqdir edilmişdir.Əsərə yaranan maraq səbəbindən başqa sənətkarlar da bundan ilhamlanaraq dram əsərləri yazmağa başlamışlar. Avropada böyük marağa səbəb olmuş, rus daha sonra digər dillərə tərcümə edilmişdir.

"Gülnihal". Namiq Kamal "Gülnihal" əsərini 1873 cü ildə Maqosada zülm və istibdad əleyhinə yazmışdır. 5 pərdədən ibarət olan əsərin əsl adı "Razi-dil" (könüldəki sirr) olmuşdur. Lakin bu ad İstanbulda senzura tərəfindəndəyişdirilərək "Gülnihal" adlandırılmışdır. Könüldəki sirr pyesin qadın qəhrəmanlarından Gülnihalın məsum bir aşk sirridir. "Vətən" pyesindən üstün olmasına baxmayaraq onu qədər məşhur olmamışdır.

Müəllif əsərdə iki müxtəlif qütbün zülmün və istibdadın, azadlıq və xeyirxahlığın konturlarını müəyyənləşdirir. Qaplan paşanı zülmün , Muxtar bəyi isə azadlıq və xeyirxahlığın rəmzi kimi qələmə alır. İnsanların bütün haqlarını tapdalamış Qaplan paşa əmisi oğlu Muxtar bəyin sevgilisini (İsməti) əlindən almaq məqsədi ilə onu zindana saldırır. Lakin Gülnihal Muxtar bəyi zindandan azad etdirir. Gülnihal Qaplan tərəfindən xəncərlə öldürülür. Sonda Muxtar bəy qəzaya hakim gəlir. O, Qaplanı öldürür. Onun hakimiyyət illərində ədalətli idarəçilik ön plana çəkilib.

Namiq Kamalın aile mövzusunda yazdığı ilk dram əsəri "Zavallı çocuk"dur. Bu dram əsərini Namiq Kamal "İbrət" qəzetində "Ailə" adlı məqaləsini çap etdikdən sonra yazıb. Üç pərdədən ibarət olan bu dram əsərini Magosada sürgündə olanda qələmə alıb. 1873-cü ildə qələmə aldığı bu əsəri dövrün məşhur mövzularından olan gənclərin razılıqları olmadan evləndirilmələri, ailələrin övladlarının həyatlarına müdaxiləsi və onun acı nəticələrini özündə əks etdirmişdir.

İlk dəfə 1874 cü ildə səhnələşdirilən "Zavallı Çocuk" bir-birini sevən iki gəncin tragik hekayəsi ilə və daşıdığı duygusallıqla sonradan yazılacaq bir çox əsər üçün də ilham qaynağı olmuşdur.

On dörd yaşlı Şəfiqə öz evlərində böyüyən və tibb məktəbində oxuyan Atanı sevməkdə, onun tərəfindən sevilməkdədir. Buna baxmayaraq anası Tahirə xanım qızını varlı bir paşaya verərək onun zəngin gələcəyini təmin etmək istəyir. O,yalandan qızına atasının borcları olduğunu ödəyəməzsə həbsə düşəcəyini bildirir və beləliklə onu nigaha razı salır.

Şəfiqə vərəm olur. Onun vərəm olduğunu və nigahlandığını Ata eyni anda öyrənir və buna dözməyərək intahar edir. Bütün bu dərdlərə dözməyən Şəfiqə də bu dünyadan köçür.

Bu əsərin təsirləri hələ Namiq Kamal zamanından hiss edilməyə başlamışdır.

"Cəlaləddin Xarəzmşah". Namiq Kamalın bu əsəri tarixi bir dramdır. Midillidə qələmə alınan "Cəlaləddin Xarəzmşah"15 pərdədən ibarətdir. Əsər Xarəzmşah dövlətinin son hökmdarı Cəlaləddin Xarəzmşahın həyatı, qəhrəmanlığı və siyasi fəaliyyətindən bəhs edir. "Cəlaləddin Xarəzmşah" əsəri qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunda yazılmışdır. Əsərin ana xəttini Cəlaləddin Xarəzmşahın monqol istilası dövründə düşmənə qarşı mübarizəsi təşkil edir.

"Akif bəy".Bu əsər Namiq Kamalın Maqosada yazdığı 5 pərdəlik bir dramıdır.Faciə ailə məişət mövzusunda yazılmışdır. Əsərdə Namiq Kamal ərinə xəyanət edən qadının cəmiyyət həyatında oynadığı pozucu rolunu əks etdirmişdir. Əsərin qəhrəmanı Akif Bəy dəniz süvarisidir. O, Dilrubə adlı əxlaqsız qadınla evlidir, lakin xanımını bir mələk qədər məsum hesab edir. Akif bəyin gəmisi rus donanması tərəfindən partladılır. Dilrubə yalançı şahidlərin köməyi ilə Akif bəyi şəhid elan edir. Özü isə başqası ilə evlənir. Lakin, xoşbəxtlikdən Akif bəy bir taxta parçasına tutunaraq sağ qalır. Evinə qayıdan Akif bəy atasından hər şeyi öyrənir. Həyat yoldaşından boşanır. Sonra Dilrubənin əxlaqsızlıqları barədə eşidən Akif bəy namusunu təmizləmək qərarına gəlir.

Dilrubəni silahla vurmaq istəyərkən təzə əri Əsəd araya girir. Əsəd də ölmədən əvvəl qılıncını çəkərək Akif bəyi öldürür. Akif bəyin atası da sağ qalan Dilrubəni öldürür.

Əsərin məzmunundan belə aydın olur ki, hadisələr daxilində qəhrəmanlıq ruhunu, vətən sevgisini nümayiş etdirir.

"Qara bəla". Namiq Kamalın digər pyeslərinə nisbətən ən zəif dramı "Qara bəla" əsəridir. Bu Namiq Kamalın ən son pyesidir. Əsərin mövzusu Hindistanda Babirlər Dövlet sarayında baş verən bir hadisədən götürülmüşdür. Hökmdar qızı Banu saraya işə alınan bir zəncinin təcavüzünə uğrayır. Zəhər içərək intahar edən hökmdar qızı atası və sevgilisi Xosrovu çağıraraq bu barədə məlumat verir. Bunu eşiden Xosrov dərhal xəncərini çəkərək zəncini sonra isə özünü öldürür. Xosrovun cəsədi Banunun cəsədi üzərinə yıxılır.

Namiq Kamalın "Qara Bəla" pyesinin belə zəif olma səbəblərindən biri kimi onun Maqosada zindanda olarkən, orada maddi və mənəvi baxımdan zəif düşdüyü vaxtda qələmə alması ilə əlaqələndirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev Elman. Türk Xalqları Ədəbiyyatı . Bakı, 2022. s 695
2. Türkiye Türk Edebiyyatı . Ankara, 1989, s 678

3. Uluslararası Namik Kemal sempozyumu. II cilt. Tekirdağ 2010, s 1210
4. Banarlı Nihad Sami.Resimli Türk Edebiyyatı Tarihi. II cilt.İstanbul 1971. s 1366
5. Namık Kemal “Zavallı çocuk” Türkiye İş Bankasi. Kültür Yayınları. s 4

IBRAY ALTYNSARIN'S ROLEIN THE KAZAKH ENLIGHTENMENT MOVEMENT

QAZAX MAARİFÇİLİK HƏRƏKATINDA İBRAY ALTINSARİNİN YERİ

Aytən ABBASOVA

***Bakı Avrasiya Universitetinin "Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı" kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,* ORCİD: 0000-0003-3799-8794**

XÜLASƏ

XIX-XX əsrlərdə qazax xalqının yaşadığı çətinliklər, mövcud sosial problemlər, regionda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. XIX əsr qazax maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri Çokan Vəlixanov, Abay Kunanbayev və İbray Altınsarin qazax xalqının problemlərini dilə gətirməyi və həll etməyi qarşısına məqsəd qoyan dəyərli ziyalılar idilər. Bu dövrdə feodal-patriarxal münasibətlərinin hələ də qismən mövcud olduğu, çar üsul-idarəsinin təsiri altında dünya sivilizasiyasından tamamilə uzaq qalmış Qazaxıstandaəhalinin maariflənməsində, təhsilə yönəlməsində əvəzsiz xidmətləri olan İbray Altınsarin (1850-1899) müasir qazax nəsrinin və qazax uşaq ədəbiyyatının banisi hesab olunur.

İlk qazax dərsliklərinin müəllifi olan Altınsarin məşhur rus missioneri N.İ.İlminski ilə tanış olduqdan sonra qazax ədəbi dili ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, rus klassiklərinin əsərlərini qazax dilinə tərcümə etmişdir.Ömrünü qazax xalqının maariflənməsinə həsr edən Altınsarin qazaxların tərəqqisi üçün oturaq həyata keçidin zəruriliyinə inanmış, bunu sadəcə fikir kimi səsləndirməmiş, oğlan uşaqlarının dülgərlik, dəmirçilik, xarratlıq, qız uşaqlarının isə sənətə yiyələnmələri üçün Orenburq və Torqay quberniyalarında peşə məktəblərinin açılmasına nail olmuşdur.

Vətən, millət, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələləryazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi.Qazax xalqının həyat tərzi, məişəti ilk dəfə İ.Altınsarinin hekayələrində real cizgilərlə öz əksini tapmışdır.Maarifpərvər yazıçının mövzu və ideya mündəricəsinə görə qazax ədəbiyyatında yeni mərhələ sayılan hekayə yaradıcılığında ("Hörümçək, qarışqa və qaranquş", "Ata və oğul", "Ana və uşaq", "Rus kəndlisi və vəzir", "Qıpçaq Seyitgül", "Araba və ev", "Avamlıq", "Üç oğru", "Pisliyə yaxşılıq", "Ədalət" və s.) ciddi ictimai-sosial problemlər dilə gətirilmişdir. İbray Altınsarinin hekayələrində lirik ifşa tərzi güclüdür. Yazıçı hekayələrində ilk baxışdan olduqca kiçik görünən mətləblərdən ciddi məqamlar ortaya çıxarmış, özünəməxsus bədii yanaşma ilə mətləbin mahiyyətini ustalıqla aça bilmişdir.

Açar sözlər: İbray Altınsarin, hekayə, maarifçilik, sosial problemlər, qazax ədəbiyyatı

ABSTRACT

The difficulties experienced by the Kazakh people in the 19th and 20th centuries, existing social problems, and the socio-political processes taking place in the region did not leave an impact on literature. Chokan Velikhanov, Abay Kunanbayev and Ibray Altynsarin, prominent representatives of the Kazakh enlightenment movement of the 19th century, were valuable intellectuals who aimed to express and solve the problems of the Kazakh people. Ibray Altynsarin (1850-1899), whose feudal-patriarchal relations still partially existed in Kazakhstan,

which remained completely distant from the world civilization under the influence of the tsarist administration, was considered the founder of modern Kazakh prose, who had invaluable services in educating the population and focusing on education.

After meeting the famous Russian missionary N. I. Ilminsky, Altynsarin, the author of the first Kazakh textbooks, conducted research on the Kazakh literary language and translated the works of Russian classics into the Kazakh language. Devoting his life to the education of the Kazakh people, Altynsarin believed in the necessity of transitioning to a sedentary life for the progress of Kazakhs, he did not voice it as just an idea, he managed to open vocational schools for boys to learn carpentry, blacksmithing, blacksmithing, and for girls to learn art, he opened schools in Orenburg and Torgay governorates. He made an effort to teach the Kazakh people, who earn their main income from agriculture, the methods of modern agriculture.

Issues such as homeland, nation, freedom, women's rightslessness, social injustice, humanism, call to labor and education were the leading line of the writer's stories. The way of life of the Kazakh people was first reflected in the stories of I.Altynsarin with realistic lines. In the story creation of the enlightened writer, which is considered a new stage in Kazakh literature according to the theme and idea content ("Spider, Ant and Swallow", "Father and Son", "Mother and Child", "Russian Peasant and Vizier", "Kipchak Seyitgül", "Carriage and House", "Commonwealth", "Three Thieves", "Goodness to Evil", "Justice", etc.) serious social problems are expressed. Ibray Altinsarin's stories have a strong lyrical style of exposition. He brings out serious points from seemingly small matters, he can skillfully reveal the essence of the matter with his unique artistic approach.

Key words: Ibray Altynsarin, story, enlightenment, social problems, Kazakh literature

GİRİŞ

XIX-XX əsrlərdə qazax xalqının yaşadığı çətinliklər, mövcud sosial problemlər, regionda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmişdir. XIX əsr qazax maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələri Çokan Vəlixanov, Abay Kunanbayev və İbray Altınsarin qazax xalqının problemlərini dilə gətirməyi və həll etməyi qarşısına məqsəd qoyan dəyərli ziyalılar idilər. Bu dövrdə feodal-patriarxal münasibətlərinin hələ də qismən mövcud olduğu, çar üsul-idarəsinin təsiri altında dünya sivilizasiyasından tamamilə uzaq qalmış Qazaxıstanda əhalinin maariflənməsində, təhsilə yönəlməsində əvəzsiz xidmətləri olan İbray Altınsarin (1850-1899) müasir qazax nəsrinin vəuşaq ədəbiyyatının banisi hesab olunur.

İbray Altınsarin 20 oktyabr 1841-ci ildə Qazaxıstanın Torğay (indiki Kostanay) şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun doğulduğu illər Qazaxıstanda çar Rusiyasına qarşı üsyanların baş qaldırdığı dövrə təsadüf edirdi. Orta Cüz xanlığının sultanı Kenesarı xan milli müstəqillik üçün ciddi mübarizə aparırdı. İbray Altınsarinin atası 1845-ci illərdə Kenesarı xanın qaldırdığı üsyanın yatırılması zamanı öldürülür. Dörd yaşında ikən atasını itirən İbray bölgədə tanınan qazax bəylərindən olan babası Balqoja bəy tərfindən böyüdülmüşdü. 1844-cü ildə Orenburq sərhəd komissiyası orta məktəbin açılması ilə bağlı qərar verir. Babası İbrayın da bu məktəbdə təhsil alması üçün müraciət edir. Ancaq məktəbin açılması üç il gecikdiyindən həmin dövrdə babası onun mollaxanaya göndərir. O, 1857-ci ildən həmin məktəbi bitirərək tərcüməçi kimi çalışmağa başlayır. 1859-cü ildən etibarən Orenburq vilayət idarəsində rəsmi olaraq tərcüməçi kimi çalışmağa başlayır. Bu illərdə Kazan Universitetinin professoru, rus missioneri Nikolay İlminski ilə yaxından tanış olur. Rusiya tabeliyində yaşayan türk xalqlarını ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq üçün çalışan, türk dilləri ilə bağlı araşdırmalar aparan İlminski türk ləhcələrinin ayrıca bir dilə çevrilməsi ideyasını irəli sürmüş, qeyri-rus xalqlarının kiril qrafikasına keçməsinə çalışmışdır. İlminskinin irəli sürdüyü bu ideya Rusiya Maarif Nazirliyinin 1906-cı il martın 31-də elan etdiyi qeyri-rus xalqlarının təhsili layihəsində də yer

almışdır. O, türk dilləri üçün ayrıca yazılı dil və ədəbi dil yaratmaq üçün hər bir dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq kiril əlifbası ilə ayrıca kitablar hazırlamaqla türk xalqları arasında ayrılığın daha da artacağını və ruslaşdırma fəaliyyətlərinin sürətləndiriləcəyini düşünürdü. İlminski bu təbliğatı açdığı məktəblərdə də davam etdirməyə başlayır və türk dilində təhsil verərək xristianlıq təbliğatı ilə məşğul olan məktəblərin açılmasına nail olur. Bu məktəblərdə istifadə olunan tədris materiallarının məzmunu daha çox dini xarakter daşıyırdı.İlminskinin imperiya sərhədləri daxilində belə məktəblər şəbəkəsinin yaradılması təklifi sonradan maarif naziri Tolstoya təqdim edilmişdi. İlminskinin təkilifi ilə açılan ibtidai məktəblər dördillik təhsili əhatə edirdi. İlk iki ildə uşaqların tarixin əsaslarını öyrənməsi, ana dilində mütaliə, kilsə mahnıları və hesabın öyrənilməsi, daha sonra isə mərhələli şəkildə rus dilinin tədrisi nəzərdə tutulur. İlminski mövcud çar maarif sisteminə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən etnik qruplara öz dillərində təhsil verir və tədricən ruslaşdırmanı həyata keçirirdi. Təbii ki, bölgə əhalisində inam yaratmaq üçün İlminski öz əsl məqsədini açıq şəkildə dilə gətirmir, özünü müasirləşmə tərəfdarı kimi təqdim edirdi. İlminski və Altınsarin uzun illər dost olsalar da, Altınsarin onun ideologiyasını qəbul etməmiş, yalnız rus təhsil sisteminə uyğun məktəblərin açılması üçün çalışmışdır. Hətta İlminskinin dinlə bağlı görüşlərinə qarşı "Şəriəti-islam" adlı bir kitab hazılamış, dinin əsaslarını qazax uşaqlarına məhz ana dillərində öyrətməyə çalışmış, bu da İlminski tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. 1860-cı ildə qazax uşaqları üçün məktəblərin açılmasına icazə verildikdən sonra İbray Altınsarin Torğay şəhərində də məktəb açmaq üçün ciddi səy göstərmişdir. O, kənd-kənd gəzərək məktəb binalarının tikilməsində iştirak edir, şəxsi vəsaiti ilə ləvazimatlar alır, mütaliə kitablarını təmin edir, yerli əhaliyə oxumağın və yazmağın əhəmiyyətindən, onun gətirəcəyi faydalardan danışırdı. Əhalinin inamını qazanan Altınsarin camaat tərəfindən məktəb binasının tikintisi üçün toplanmış pulla tikintini qısa vaxtda başa çatdırır. Məktəb 8 yanvar 1864-cü ildə açılır. Ancaq onun maarifçilik fəaliyyəti sadəcə bununla məhdudlaşmır. Altınsarin xalqın zəngin xəzinəsi olan şeir, nağıl, məsəl, dastan kimi şifahi ədəbiyyata aid bir çox materialların toplanıb qələmə alınması işinə böyük əhəmiyyət vermiş və bu istiqamətdə ciddi işlər görmüşdür.

Ömrünü qazax xalqının maariflənməsinə həsr edən Altınsarin qazaxların tərəqqisi üçün oturaq həyata keçidin zəruriliyinə inanmış, bunu sadəcə fikir kimi səsləndirməmiş, oğlan uşaqlarının dülgərlik, dəmirçilik, xarratlıq, qız uşaqlarının isə müxtəlif peşələrə yiyələnmələri üçün Orenburq və Torqay quberniyalarında peşə məktəblərinin açılmasına nail olmuşdur. Altınsarin 1879-cu ildə Torğaydakı məktəblərə müfəttiş təyin edilir. O, hər fürsətdə xalqının tərəqqisi üçün oturaq həyata keçməyin zəruriliyini vurğulayırdı. Xüsusilə də qazax qızlarının təhsil alması üçün çalışan İbray Altınsarin İrqazda qazax qızları üçün internat məktəbi açmışdır. Onun təşəbbüsü ilə sonrakı illərdə müxtəlif şəhərlərdə bir-birinin ardınca yeni qız məktəbləri açılmışdır. Açılan məktəblər üçün yeni növ dərs kitabları çap edirən Altınsarin Coğrafiya İnstitutunun Orenburq şöbəsi açıldıqdan sonra 1874-cü ildə buraya üzv təyin edilir və burada qazax etnoqrafiyasına dair ciddi tədqiqatlar aparır.

Altınsarin Torğayda müfəttiş olarkən qazax dilində mətbu orqanın nəşr olunması üçün çalışır, dövrün səlahiyyətli orqanlarına bunun zəruri olduğunu bildirir. Onun səyləri nəticəsiz qalmır, 1883-cü ilin yanvarında "Qazax qəzeti"nin ilk nömrəsini nəşr etdirməyə nail olur. Ağır xəstəliyə tutulmasına baxmayaraq maarifçilik faəliyyətlərini davam etdirir, bu illərdə Moskvada Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında təhsil alan qazax uşaqları üçün təqaüdlərin verilməsi, dəri emal edən və sabun istehsal edən fabriklərin yaradılması üçün dövlət qurumlarına müraciət edir, səyləri nəticəsiz qalmır. O, 1889-cu il iyulun 17-də ağır xəstəlikdən 48 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

HEKAYƏ YARADICILIĞI

İ.Altınsarin açılan məktəblərdə tədris materiallarının hazırlanması üçün dünya uşaq ədəbiyyatı ilə yaxından maraqlanır, Qərb ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir və bu məktəblər üçün yeni növ kitablar çap edilməli olduğu qənaətinə gəlir. Beləliklə, yazılı qazax ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının ilk nümunələrini də məhz İbray Altınsarinin özü yazır. İ.Altınsarin məktəbin açılışından duyduğu sevinc hisslərini İlminskiyə yazdığı məktubda belə dilə gətirmişdir: "Gözlədiyim baş verdi, məktəb açıldı. 14 qazax uşağı məktəbə yazılıb, hamısı yaxşı, ağıllı uşaqlardır. Qazaxlar övladlarını məktəbə göndərməyə çox həvəslidirlər, onlar bizdən ilk növbədə ölkənin qanunlarını öyrətməyi xahiş edirlər. Mən indi onlara qanunlar haqqında danışıram. Mən qoyuna hücum edən canavarın acgözlüyü ilə bu uşaqları oxutmaq üçün çalışacam. Əlimdən gələni edəcəm ki, onlar əsl insan kimi yetişsinlər. Dərslərdən qalan boş vaxtlarımda mən onlara dini biliklər də öyrədirəm, faydalı və düşündürücü hekayələr danışıram. Ən böyük arzum onların faydalı insanlar olmasını təmin etməkdir. Bu arzuya çatsam, ürəyim çox rahat olacaq." (Jarmuhamedov: 1994, 4)

Məlum olduğu kimi, hekayə və roman janrı qazax ədəbiyyatına rus ədəbiyyatı vasitəsilə daxil olmuşdur. Qazax məktəblərində tədris üçün yazdığı "Qırğız müntəxabatı" adlı kitabında yazıçının hekayələri də yer alır. Altınsarinin kitaba daxil etdiyi qısa hekayələrinin bəzilərini rus dilindən tərcümə edərək (İ.A.Krılov, L.N.Tolstoy, K.D.Uşinski, M.M.Paulson və digərlərinin əsərlərini) qazax xalqının məişəti və həyat tərzinə uyğunlaşdırmışdır. Qazax xalqının həyat tərzi, məişəti ilk dəfə İ.Altınsarinin hekayələrində bu qədər real cizgilərlə öz əksini tapmışdır. Maarifpərvər yazıçının mövzu və ideya mündəricəsinə görə qazax ədəbiyyatında yeni mərhələ sayılan hekayə yaradıcılığında ("Hörümçək, qarışqa və qaranquş", "Ata və oğul", "Ana və uşaq", "Rus kəndlisi və vəzir", "Qıpçaq Seyitgül", "Araba və ev", "Avamlıq", "Üç oğru", "Pisliyə yaxşılıq", "Ədalət" və s.) ciddi ictimai-sosial problemlər dilə gətirilmişdir.İbray Altınsarin bir çox hekayələrində atalar sözü və zərbi-məsəllərdən də istifadə etmişdir. Bu hekayələrdə lirik ifşa tərzi güclüdür. Yazıçı hekayələrində ilk baxışdan olduqca kiçik görünən mətləblərdən ciddi məqamlar ortaya çıxarmış, özünəməxsus bədii yanaşma ilə mətləbin mahiyyətini ustalıqla aça bilmişdir. Qazax yazılı ədəbiyyatının banisi hesab edilən Altınsarin qazax ədəbiyyatına yalnız mövzu baxımından deyil, həm də forma baxımından yenilik gətirmişdir. Yazıçının hekayə yaradıcılığı mövzu və ideya istiqamətinə və janr xüsusiyyətlərinə görə qazax ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni hesab edilir. Qazax aullarındamövcud olan bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələlər yazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi. Bu mövzuda yazılan hekayələrdən biri də "Qıpçaq Seyitqul" hekayəsidir (1879). Qazax ədəbiyyatında ilk hekayə hesab edilən hekayənin qəhrəmanı olduqca yoxsul vəziyyətdə yaşayan bir kəndlidir. Yaşadığı kənddə hamı dolanışığını təmin etmək üçün oğurluqla məşğuldur, bir-birinin mal-qarasını oxurlamaqla güzəranını təmin edənləri məzəmmət edən Seyitqul haram yolla pul qazanmağın əleyhinədir. "Eşkiya başı yolda kalsa gerek" (Ayan: 2015, 111) deyə düşünən Seyitqul kasıbçılıqdan xilas olmaq üçün Torğay bölgəsindəki Kabırğaç çayının sahilində məskunlaşmağa qərar verir. Yağmaçılıqla məşğul olan qardaşının israrlarına baxmayaraq o, burada alın təri ilə qazanc əldə etmək üçün çalışmağa başlayır. Ancaq tək yox, obasından apardığı otuz ailə birlikdə əkinçilikləməşğul olur, çayın qarşısını kəsərək torpağı sulayır, nəticədə məhsuldarlıq sürətlə artır, əldə etdikləri məhsulu sataraq bir neçə baş mal-qara alır. Getdikcə ətraf kəndlərdən onlara qoşulanlar çoxalır, əhalinin güzəranı gündən-günə yaxşılaşır. Xalq Seyitqulu kəndin ağası seçir. O, kəndi təhlükələrdən qorumaq üçün bir qala tikdirir, silahlı gözətçilər təyin edir. Həm ticarətlə, həm də əkinçiliklə məşğul olan Seyitqulun yurdu ətraf yurdlara nisbətən daha yaxşı yaşayır. Seyitqulun oğurluqla məşğul olan böyük qardaşı isə malına göz dikdiyi bir adam tərəfindən öldürülür. Əldə etdiyi qazanc isə Türkistan

hakimləri tərəfindən bölüşdürülür. Çox keçmir ki, Seyitqul doğulub-böyüdüyü kənddəki qohumlarını da ətrafına toplayır. Müəllif halal zəhmətlə, çalıqanlıqla hər bir insanın daha yaxşı yaşaya biləcəyini göstərir, zənginlik üçün əyri yollara əl atmağın zərərini dilə gətirir.

"Təmiz bulaq" hekayəsi yazıçının ibrətamiz fikirlərini dilə gətirdiyi nümunələrdəndir. Uzaq səfərə çıxan üç nəfər dincəlmək üçün bir bulağın başında görüşürlər. Göz yaşı kimi dupduru suyu olan bulağın yanında bir daş qoyulmuş, üzərinə "Ey yolçu, bu bulaq kimi təmiz ol" sözləri yazılmışdır. Dincəlib su içən yolçular söhbət etməyə başlayır. Hər biri bu sözləri fərqli cür anlayır. Tacir olan birinci yolçu bulağın gecə-gündüz fasilə vermədən axıb digər bulaqlara qarışıb sonra da çaya qovuşduğunu söyləyərək yazının mənasını belə izah edir: "Sen de, insan, durmadan çalış, hiçbir zaman tembellik etme. Böylü yaparsan sonunda sen de yükselip muradına erişirsin." (Ayan: 2015, 114) Molla olan ikinci yolçu tacirin dedikləri ilə razılaşmır. Bu sözlərin mənasının daha dərin olduğunu düşünür. Bulağın kim olursa-olsun, hər kəsi sərinlətməyə hazır olduğunu söyləyir. "İnsan için de ibret şu: Birisine iyilik yaparsan, bu iyiliğini hiç kimseye minnet etme dediği olsa gerek." (Ayan: 2015, 114) Digər iki yolçunun sözlərini sakitcə dinləyən gənc isə düşüncəsini belə gətirir: "Bu pınarın suyu durgun olup çer çöp düşerek kirli ve çamurlu olsa, insan ve hayvan ona bunca hayran olmazdı. Pınar gece gündüz sürekli akarak temizlendiği için hayran oluyorlar, öyleyse yazının manası: gönlünü, tenini şu pınar kadar temiz tut, nasıl pınara baktığımızda güneş düşse güneşin, ot düşse otun gölgesini görürüz. Gönlün bunun gibi dışa apaçık görünsün demek istediğini düşünüyorum." (Ayan: 2015, 114) Hər üç yolçunun sözləri ilə yazıçı gənclərə həyatda düzgün yaşamağı, faydalı, çalışqan, zəhmətkeş olmağı tövsiyə edir. "Ədəb" hekayəsində bir məmləkətin hakimi zəngin biri ilə söhbət edərkən yanlarından keçən, geyimindən olduqca yoxsul olduğu bilinən biri ona əyilərək salam verir. O da eyni hərəkətlə həmin şəxsin salamını alır. Bu hərəkət yanındakı şəxsi təəcübləndirir və ondan hakim olduğu halda bir yoxsulun qarşısında nə üçün bu qədər əyildiyini soruşur. Hakim belə cavab verir: "Hiç ilim bilim öğrenmeyen bir işçi o kadar eğilip edepli olduğunu gösterirken ben ondan terbiyesiz mi kalayım?" (Ayan: 2015, 115). Yazıçı cəmiyyətdə mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün sadəliyi ən dəyərli məziyyət sayır, "Ədəb" hekayəsində də bu fikri dilə gətirir. "Qənaət" hekayəsində isə"çox zəngin olmaq üçün nə etməliyik?" deyə soruşan birinə Həzrəti Əlinin verdiyi cavabla yazıçı israfçılığı pisləyir, qənaətin faydalarını gənclərə öyrətməyə çalışır. "Ne kadar mal çok olsa da kanaati olmayan kişi zenginliğe eriştim diye doymaz; ne kadar mal az olsa da olana kanaat edebilse o kişinin gönlü hoş, huzurlu olur." (Ayan: 2015, 115)

"Ədalət", "Pis dost", "Rus kəndlisi və vəzir", "Təkəbbür", "Yalanın zərəri", "Yamanlığa yaxşılıq" hekayələrində də yalançılıq, namərdlik, təkəbbürlülük, ədalətsizlik, ikiüzlülük, tamahkarlıq, simiclik kimi mənfi xüsiyyətlər pislənir. "Comərd" hekayəsində isə olduqca zəngin olan bir şəxsin hər gün köhnə libasını geyinərək odun qırdığını, ot daşıdığını görürük. Yaxınlarından biri ondan onlarla insanı geyindirmək, yedirmək imkanı olduğu halda niyə bu işlərlə məşğul olduğunu soruşur. Həmin şəxs bunun üçün dörd səbəb olduğunu söyləyir. Birincisi, yalnız gözəl geyinib gəzsə, təkəbbür hissinə qapılmaqdan qorxduğunu, ikincisi, var-dövləti olduğu halda işləməklə əməyin yalnız qazanc üçün olmadığını göstərərk başqalarına örnək olmaq istədiyini, üçüncüsü, halal qazancla yediyi yeməyin daha ləzzətli olduğunu, dördüncüsü, var-dövlətinin yalnız özünə məxsus olduğunu düşünərək sədəqə verməməklə Allahdan qorxduğunu, günaha batmaqdan ehtiyat etdiyini dilə gətirir.

"Üç oğru" hekayəsində tamahkarlıq tənqid olunur. Bir tacirin köməkçisi eşşək və atınısatmaq üçün şəhərə gəlir. Üç oğru onu görən kimi oğurluq planı qururlar. Birinci oğru adamın başının qarışmağından istifadə edərək keçisini oğurlayır, ikinci oğru ona bir nəfərin keçi ilə birlikdə meşəyə getdiyi söyləyir. Nökər ondan eşşəyin ipindən tutmasını xahiş edərək keçini axtarmağa gedir. Geri qayıdanda eşşəyinin də oğurlandığını görür. Kor-peşman çayın kənarına gələn bir

nəfərin qəmgin halda oturduğunu görür. Ondan səbəbini soruşanda qızıllarının çaya düşdüyünü, amma üzə bilmədiyi üçün çıxara bilmədiyini deyir. "Eşşəyimi və keçimi oğurlatdırdığım üçün bu, mənə Allahın bir lütfüdür, qızıl çuvalını sudan çıxarıb iyirmi altın bəxşiş alaram" deyə düşünür, paltarlarını çıxarıb suya tullanır. Üçüncü oğru onun geyimlərini götürüb qaçır. Hekayə vasitəsilə müəllif uşaqlara "artıq tamahın baş yara" biləcəyini öyrətməyə çalışır. "Öyrənmənin faydaları" adlı hekayədə isə yaşlı bir ustanın gecə-gündüz demədən çalışdığını görürük. Qonşuluqda yaşayan zəngin bir ailənin oğlu boş vaxtlarında seyr edir, usta ona "Çoçuğum boşu boşuna bakmak yerine hiç olmazsa çivi çakmayı öğrensene, kim bilir bir gün bu hüner de gerekli olur" (Ayan: 2015, 110) deyir. Elə olur ki, ölkədə müharibə başlayır, həmin ailənin bütün mal-mülkü əlindən çıxır, çox çətin vəzyyətdə evsiz-eşiksiz qalırlar. Təsadüfən müharibədəki əsgərlərin ayaqqabılarına vurmaq üçün mismar lazım olduğunu öyrənir. Ayaqqabı ustaları onun düzəltdiyi mismarları çox bəyənir. O, bu işlə məşğul olmağa başlayır və ömrünün sonuna kimi çox yaxşı yaşayır. Müəllif bu hekayə ilə öyrənilən biliyin, qazanılan vərdişin bu gün olmasa da, bir gün mütləq işə yarayacağı fikrini qazax balalarına çatdırmağa çalışır. Altınsarinin əməyi,zəhməti, çalışqanlığı təbliğ etdiyi hekayələrindən biri də "Hörümçək, qarışqa, qaranquş"dur. On yaşlı uşaq babası ilə yolda gəzərkən babası hörümçəyin necə çətinliklə tor qurduğunu,qarışqanın özündən qat-qat ağır yemi necə daşıdığını, qaranquşun ağzında necə ot apardığını göstərərək hər bir canlının yem üçün yorulmadan necə mübarizə apardığını başa salır. "İşsiz olan kimse yok, Allah seni de boş gezmek için yaratmadı,çalışmayı alışkanlık haline getirmelisin" (Ayan: 2015, 82) deyən babanın sözləri ilə uşaqları zəhmətdən qaçmamağa, işləməyi vərdiş halına gətirməyə səsləyir."Ata və oğlu", "Satemir xan" hekayələrində də müəllif eyni ideya ilə gənclərə səslənir. Yeddi yaşında ikən atadan yetim qalmış Satemir hər şeydən uzaqlaşaraq səssizcə həyətdə oturarkən axsaq bir qarışqanın dama çıxmaq üçün cəhd etdiyini görür, hər dəfə yerə düşən qarışqa bir neçə cəhddən sonra dama çıxa bilir. Satemir sanki yuxudan ayılır, Allahın yaratdığı ən balaca canlı olan qarışqanın belə bu qədər əzmlə çalışdığını görüb özünü qınayır. Satemir şəhərə gedir, bir mollanın evində xidmətçi kimi işləməyə başlayır, eyni zamanda təhsil alır. Bir neçə ildən sonra Satemir xan həm hökmdar, həm də dövrünün tanınmış alimi olur. Müəllif tənbəlliyin heç bir fayda gətirməyəcəyini, əzmkarlıqla, çalışqanlıqla insanın hər bir uğura nail olacağını dilə gətirir.

"Bağça ağaçları" adlı hekayədə oğlan atasından bağçadakı iki ağacdan birinin dik, digərinin nəyə görə əyri olduğunu soruşur. Ata dik ağacın qulluq gördüyünü, vaxtlı-vaxtında budandığını, bu səbəbdən də belə göründüyünü söyləyir, bununla da baxımın faydasını dilə gətirir. Bitkilər üçün qulluq nə qədər vacibdirsə, insanlar üçün də təlim-tərbiyə o qədər vacibdir. "Bir uşaq vaxtında təlim görməsə, yanlışları düzəldilməsə, doğru yol göstərilməsə, bu əyri ağac kimi böyüyər" deyərək övladına tərbiyənin əhəmiyyətini başa salmağa çalışır.

NƏTİCƏ

İbray Altınsarinin qazax yazılı ədəbiyyatının ilk örnəkləri hesab edilən hekayələri qazax ədəbiyyatının mütərəqqi demokratik ənənələr əsasında inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yazıçının hekayə yaradıcılığı mövzu və ideya istiqamətinə, janr xüsusiyyətlərinə görə qazax ədəbiyyatı üçün tamamilə yeni hesab edilir. Qazax aullarındamövcud olan bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu, sosial ədalətsizlik, humanizm, ikiüzlü ruhanilərin tənqidi, əməyə və təhsilə çağırış kimi məsələlər yazıçının hekayələrinin aparıcı xəttini təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayan, Ekrem (2015), İbray Altınsarin. İstanbul: Bilge kültür ve sant yayınevi.
2. Tamir, Ferhat (1998),Türk Dünyası El Kitabı, Türkiye Dışı Türk Edebiyatı kısmı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

3. Başlangıcdan Günümüze Kadar Türkiye Dışındakı Türk Edebiyatları Antolojisi (1997). Kazak edebiyatı, 28.cilt. Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları.
4. Özdemir, Aşur, Kerimbekova Bayan (2019), Metinlerle Yeni Kazak Edebiyatı. Ankara, Ferfir yayınları.
5. Özdemir,Aşur (2014), Kazak edebiyatında hikaye. İstanbul: Ötüken yayınları.
6. Söylemez, Orhan (2004),Çağdaş Kazak Hikâyeleri Antolojisi. Ankara: Elips Kitap.
7. Uluslararası türk kültürü teşkilatı türk dünyası sanat ve kültür dergisi. TÜRKSOY,№5 2018, 127 s.
8. Yaman, Ertuğrul (2004), Türk dünyası Ortak Edebiyatı. Ankara: Diyanet vakfı yayınları.
9. Jarmuhamedov; M. Ibıray Altınsarin-Tañdamalı şığarmaları. Almatı: 1994, s. 4.
10. https://adebiportal.kz/kz/translation/view/1091

COMMON TURKISH LANGUAGE FAMILY: REALITIES, PERSPECTIVES
ÜMUMTÜRK AİLƏSİNİN ORTAQ TÜRK DİLİ: REALLIQLAR, PERSPEKTİVLƏR

MİRVARİ İSMAYILOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji Mərkəz Bakı, Azərbaycan ***orcid: 0000-0002-2085-544X***

Xülasə

Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi qanunauyğundur. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliyinin, milli özünüdərk hissinin güclənməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda da dil siyasəti dövlətin, xalqın prioritet məsələsi olmalıdır. Bu proses milli özünüdərk səviyyəsində qiymətləndirilməlidir. Bu milli qürurla bağlı məsələdir. Qloballaşan dünyada bu proseslərdən hansının qarşılıqlı təsiri nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq bu prosesə təsir etmək imkanları və gərəkliyinin araşdırılması müasir elmin aktual problemlərindəndir. Əlbəttə, güclü qloballaşma şəraitində dünya dillərinin inkişafında inteqrasiya əsas rol oynayacaq, çünki qloballaşma inteqrasiyanın cəmiyyətin bütün səviyyələrinə (iqtisadi, siyasi, mədəni, dil) sirayət etməsi ilə şərtlənir. Məsələn, müasir dövrümüzdə türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq istəyi inteqrasiya prosesinin güclənməsinə səbəb olmuşdur və bu istək türk dövlətlərinin sıx kontakt qurmasına aparır. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması ilə ortaq türk dili reallaşa bilər. Yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra əlifbanın latın əsasına keçirilməsi barədə ideyalar daha böyük vüsət aldı. Hədəfdə türk xalqlarının ortaq türk əlifbasının yaradılması ideyası durur. Bunun üçün qəbul olunmuş ayrı-ayrı türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbasının təhlilinə ehtiyac var.

Açar sözlər: qloballaşma, inteqrasiya, differensiasiya, beynəlxalq ana dili, ortaq türk dili, ortaq ünsiyyət dili, ortaq türk əlifbası.

Summary

Integration, which is an intensive process of the globalized world, is strong enough to penetrate all areas of society and erase religions, languages, civilizations, borders. But out of the irresistible flow, a very strong tendency, a natural force, rises with restraint and dictates its will. The main reason for this is the strengthening of the national identity of the peoples, the sense of national self-awareness. In our modern era, it is natural that the process of differentiation in language and culture is strengthened in contrast to the globalized integration. In Azerbaijan, language policy should be a priority issue of the state and the people. This process should be evaluated at the level of national self-awareness. This is a matter of national pride. Monitoring and predicting which of these processes will prevail as a result of their interaction in the globalized world, investigating the possibilities and necessity of influencing this process is one of the urgent problems of modern science. Of course, in the conditions of strong globalization, integration will play a key role in the development of world languages, because globalization is determined by the spread of integration to all levels of society (economic, political, cultural, language). For example, in our modern times, the desire of the Turkic peoples to create a common Turkish language has led to the strengthening of the integration process, and this desire leads to close contact between the Turkic states. As a result, a common Turkish language can

be realized with the emergence of common structural elements and signs as a result of the closeness of related languages. After restoration of independence, again, ideas about chanching the conversion of alphabet to Latin , widely increased. The main goal was idea of creating the common Turkish alphabet for the Turkic peoples.Because of this, analyzing of the Latin alphabet,which had been adopted individual Turkic peoples was need.

Keywords: globalisation, integration, differentiation, international mother language, common Turkic Language, common Turkish alphabet.

Qloballaşan dünyada inteqrasiya və differensiasiya proseslərindən hansının qarşılıqlı təsir nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq, bu prosesə təsir etmək imkanları, perspektivlərinin xüsusilə türk dilləri, türk dünyasında baş verən proseslər kontekstində araşdırılması müasir dövrümüzlə səsləşən aktual məsələdir. Türk dillərinin sonrakı mərhələlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını, ortaq türk dilinin perspektivlərini müəyyən etmək və bu prosesdə ortaq türk əlifbasının təsiretmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi bir çox türkoloq alimləri, qabaqcıl fikirli insanları düşündürür. Qeyd etmək lazımdır ki, Qərb siyasətçiləri də dillərin diferensiasiyası məsələsini düzgün qiymətləndirməyə çalışır, dövlət isə regional dilləri qorumaq üçün dəstək verir. Bu dəstək isə həm hüquqi, həm də maddi formada tolerantlıq şəraitində baş verir. Qərbin liberal və demokratik siyasəti dilə qarşı plüralist və tolerant münasibət sərgiləyir. Məlum olur ki, xalqlar, kiçik etnoslar öz milli mənliyini təsdiq və təqdim etmək üçün dirəniş göstərirlər, çünki hər bir etnodilin öz orijinallığını dirçəltmək və qorumaq hissi çox güclüdür. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliyinin, milli özünüdərk hissinin güclənməsi ilə bağlıdır. İnsanlar "fərqli olmaq hüquqlarına həssaslıqla yanaşırlar. Hər il fevralın 21-də qeyd olunan Beynəlxalq Ana dili günü də dünyada baş verən inteqrasiya prosesinə əks təsir göstərən differensiasiya ilə bağlıdır. Yəni hər il fevralın 21-də dünya səviyyəsində qeyd olunan Beynəlxalq Ana Dili Günü dil və mədəni müxtəliflik haqqında məlumatlılığı və çoxdilliliyi təşviq və təbliğ etmək məqsədi ilə keçirilməsinin nəticəsidir. Hər bir xalq vahid dünyaya milli kimliyini təqdim etməklə daxil olmaq istəyir və bu hiss müasir dövrümüzdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə səbəblərdən biri psixoloji səciyyə daşıyır. Dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi qanunauyğundur. Bu xalqların milli özünüdərk hissi ilə bağlıdır. Son onilliklərdə bütün dünyada xüsusilə kiçik xalqlarda milli özünüdərkin artmasını görməmək mümkün deyil. Məsələn, Böyük Britaniyada şotland, uels və irland dillərinin mövqeyinin güclənməsi buna sübutdur. Eyni zamanda Fransanın dil diferensiasiyasına aid dil siyasəti buna parlaq nümunədir. Fransız dilindən ingilis dilinə aid alınmaların bütünlüklə dildən çıxarılması və əvəzində nitqdə onların fransız ekvivalentinin işlənməsi xalqın dil qururunu ifadə edir. Bu proses milli özünüdərk səviyyəsində qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Kanadada ingilis və fransız dillərinin hüquqi cəhətdən bərabər olduğu şəraitdə faktiki olaraq ingilis dilinin dominantlıq etməsinə cavab kimi Kvebekedə - separatizmin artması tendensiyası bu şəraitdə labüd, qanunauyğun hal kimi qəbul olunmalıdır. Müasir dövrümüzdə diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinin inkişaf tendensiyası bəzən fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu hadisə müxtəlif cəmiyyətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi proseslər nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, serb-xorvat dilində Bosniya və Xorvatiyanın siyasi cəhətdən ayrı-ayrı ərazilərə parçalanması dil diferensiasiyası prosesini yaratdı. Bu həm xorvat, eləcə də Bosniya serblərinin öz müstəqil dillərinin ayırma cəhdi ilə baş verdi (Bax: 3, 6-24).

Azərbaycanda da dil siyasəti dövlətin, xalqın prioritet məsələsidir. Bu proses milli özünüdərk səviyyəsində qiymətləndirilir. Bu mənada Azərbaycanda ingilis və rus dillərinin öyrənilməsinə diqqət verilməsi, bu dillərdə təhsilə meylin artması Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının azalmasına təhlükə yarada biləcəyi inandırıcı görünmür. Bu milli qürurla bağlı məsələdir. O

insanın ki, dillə bağlı qüruru var, hansı dildə təhsil almasından asılı olmayaraq ailədə, ictimai yerlərdə dilini sevərək fəxrlə Azərbaycan dilində danışacaq.

Bu prosesə türk dünyasında necə yanaşıldığını izləmək maraqlıdır. İnteqrasiya differensiasiyadan fərqli olaraq dillərin sıx kontakt qurmasına aparır, nəticədə qohum və qohum olmayan dillərdə ümumi struktur elementlər və əlamətlər meydana çıxır. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, eləcə də alınmaların çoxluğu səbəbi də bu proseslə bağlıdır. Məsələn, müasir dövrümüzdə türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq istəyi Türk dünyasında inteqrasiya prosesinin güclənməsi nəticəsində olmuşdur və bu türk dövlətlərinin sıx kontakt, ünsiyyət qurmaq istəyinin göstəricisidir. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması ilə ortaq türk dili reallaşa bilər. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, həmçinin saysız-hesabsız alınmaların çoxluğu bu prosesdə nəzərə alınmalıdır.

Ortaq türk dili yaratmaq istəyi XX əsrdə də baş vermişdir. O zaman bu məsələ siyasi təqiblərin qurbanı olaraq dayandırılmışdır. Dilçilikdə süni dil (esperanto) yaratmaq meyli də mövcud olmuş, lakin bu proses uğursuzluqla nəticələnmişdir. Hesab edirik ki, bu perspektivi olmayan ideya idi. Əslində ortaq türk dili yaratmaq istəyi süni dil yaratmaqdan bir qədər fərqli olsa da, onun reallaşması da o qədər asan iş deyil. Çünki söylədiyimiz kimi xalqların milli kimliyini, identikliyini qorumaq hissi çox güclüdür. Çox qədim köklərlə bağlılıq, əsrlərin sınağından keçərək qorunub saxlanan bir-birinə yaxın olan dil, din, genetik qohumluq: türk kimliyi, həyata baxış, türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə yanaşı müstəqil şəkildə formalaşmış hər bir türk dilinin öz milli identikliyini qorumaq cəhdi çox güclüdür. Eləcə də türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq ideyasına münasibəti də birmənalı deyil. Amma hər halda Türk Dövlətləri Təşkilatının mövcudluğu, bir-birilə iqtisadi, elmi, mədəni, hərbi əlaqələr yaratmaq istəyinin qarşısıalınmaz hal alması ortaq ünsiyyət vasitəsinə ciddi ehtiyac yaratmışdı. Digər tərəfdən Türkiyə Respublikasının Rusiyadan tutmuş dünyanın hər yerindəki bütün türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr qurması türk dilinin öyrənilməsini sürətləndirmişdir. Bu reallıqdır. Dilin təbii yolla yayılması, onun qarşısının alınması hər halda qeyri-mümkündür. Nəticədə türk dili türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi rolunu öz əlinə almışdır. Bu süni yolla deyil, təbii yolla baş vermişdir. Türkiyədə turizmin inkişafı, mədəni xidmət sferasının yüksək səviyyədə təmin olunması, münbit alış-veriş şəraiti dünyanın hər yerindən turistlərin və iş adamlarının ölkəyə axınını artırmışdır. Bu isə istər-istəməz Türk dilinin öyrənilməsini zəruri etmişdir. Eləcə də demək olar ki, dünyanın hər yerində türk mətbəxinin populyarlaşması, türk iaşə obyektlərinin açılması, Türk filmlərinə-seriallarına maraq və bir çox digər amillər də (məsələn, hərbi güc) türk dilinin öyrənilməsini şərtləndirmiş, onun ortaq ünsiyyət dili olmasına böyük təkan vermişdir. Beləliklə, dövlətin siyasəti mədəni, ticari münasibətlərin inkişafı Türk dilinin öyrənilməsini şərtləndirmişdir. Türkiyə türk xalqları ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrin qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Qeyd edək ki, Türkiyə yalnız türk dövlətləri ilə deyil, dinindən və irqindən asılı olmayaraq dünyanın bir çox ölkələri ilə mədəni, iqtisadi əlaqələr qurur. Təbii ki, bu amil də Türkiyəyə marağın artması, eləcə də türk dilinin öyrənilməsini aktuallaşdırmışdır. Lakin bütün bunlar türk dilinin ortaq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsini təsdiq etmişdir. Türk xalqlarının nəzərdə tutduğu ortaq türk dili funksiyasını ortaq ünsiyyət dili kimi istifadə edilən Türk dili yerinə yetirə biləcəkmi, digər türk xalqlarının məsələyə münasibəti necədir? Burada daha bir məsələni dəqiqləşdirmək istərdik. "Ortaq türk dili" və "ortaq ünsiyyət vasitəsi" anlayışları özündə nəyi ehtiva edir. Təbii ki, "ortaq türk dili" və "ortaq ünsiyyət dili" anlayışlarına fərqli yanaşılmalıdır. Hal-hazırda dünyanın hər yerinə səpələnmiş türk xalqları bir-birilə ünsiyyət qurarkən əsasən müasir Türkiyə dövlətinin istifadə etdiyi Türk dilindən istifadə edirlər. Türk dili eyni zamanda türk dünyası ilə əlaqə qurmaq istəyən digər xalqların da istifadə etdiyi dildir. Biz hesab edirik ki, müasir dövrümüzdə türk

dövlətlərinin qarşılıqlı anlaşması üçün işçi termin kimi "ortaq ünsiyyət dili" anlamından istifadə etmək hələlik daha məqsədəmüvafiqdir. "Ortaq ünsiyyət dili" rolunda isə dünyada çox geniş yayılmış müasir Türk dili uğurla çıxış edir. Lakin ortaq ünsiyyət dili olan Türk dili ortaq türk dili statusunun tələblərini tam ödəyə bilmir, çünki müasir Türk dili həddindən artıq alınma sözlərlə yüklənmişdir. Bu isə ortaq dil tələblərinə ziddir. Artıq qloballaşan dünyada super gücə çevrilmiş müasir Türkiyə Respublikasının dövlət dili olan Türk dili qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi həm türk dövlətləri, həm də böyük türk dünyasına maraq göstərənlər, eləcə də dünyaya açıq olan Türkiyənin dünyaya marağından irəli gələrək dominant rol oynayır. Türkiyənin dünyanın hər yerindəki bütün türk və qeyri-türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr qurması, eləcə də dünya dövlətlərinin Türkiyə ilə hərbi, iqtisadi, siyasi əlaqələrə can atması, Türkiyəyə böyük turist axını türk dilinin öyrənilməsini sürətləndirmişdir. Bu reallıqdır. Dilin təbii yolla yayılması, onun qarşısının alınması üçün maneələr yaratmaq hər halda qeyri-mümkündür. O ki, qaldı "ortaq türk dili" məsələsinə. "Ortaq türk dili" müasir türk xalqlarının bir-birini tam anlaması üçün yaradılacaq "dil"dir. Əlbəttə, bu vaxtilə dilçilərin yaratmaq istədiyi "süni dil" olmayacaq, çünki türkləri bir-birilə bağlayan ən güclü bağ diferensiya prosesində yaranmış fərqlərə baxmayaraq dillərinin bir-birinə yaxınlığıdır. Uzun müddət bir-birindən çox aralı düşmüş, fərqli dil birliyinə daxil olmuş ayrı-ayrı türk xalqları arasında şox ciddi dil baryeri olmasa da, hər halda onlar mövcuddur. Təbii ki, bunun aradan qalxması müəyyən vaxt tələb edəcək. Zamanla ortaq türk dilinin konturları yəqin ki, dəqiqləşəcək. Bu hər bir türk dövlətinin öz dilinə münasibəti, aparılan dil və əlifba islahatları, eləcə də onların Ümumtürk ailəsinə bu sahədə verəcəkləri istək və töhfələrlə bağlıdır. Türk xalqları mədəni, iqtisadi əlaqələri artırmaqla, elmi mübadilələri artırmaqla bu sahədə təbii seçmə yolu ilə nailiyyətlər əldə edə biləcəklər. Zənnimizcə, ilk addım kimi Türk Dövlətləri Təşkilatına daxil olan türk dövlətlərinin istifadə edə biləcəyi çoxdilli danışıq lüğəti ortaq sözlərin təbiiseçməsi ilə nəticələnə bilər Yaradıcılacaq ortaq (məsələn, ortaq musiqi, dilçilik və s.) terminləri lüğətləri, ortaq terminologiya da qarşılıqlı anlaşmanı, dili, ünsiyyəti asanlaşdıracaq.

Ortaq türk dilinin yaranmasına təkan verən ciddi bir amil də mövcuddur, bu da ortaq türk əlifbasının yaradılmasında qarşıda olan maneələrin aradan qaldırılmasıdır.

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkatı yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçidi aktuallaşdırdı. Latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesində əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müzakirə prosesində üzə çıxan mübahisəli məsələləri daha yaxşı qiymətləndirmək məqsədi ilə ilk növbədə ideal əlifba məsələsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Dünyada müxtəlif fonetik əlifbaların yarandığı dövrdən onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, bu və ya digər əlifbanın qüsurlu və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Bir sıra xalqlar əlifbalarında qüsurlu cəhətlərin çox olmasına baxmayaraq, ilk əlifbanı dəyişməyə cəhd göstərməmişlər. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik. Əlifbanın kamilliyini yerinə yetirən funksiyalar: 1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə, 2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir. Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətindir. İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1)dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2)eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3)eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4)yazıda bu və ya digər səsin tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5)bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6)səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7)dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan

səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir» (4,12). Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifba hesab olunur. A.Qurbanov müasir əlifbanın dörd tələbə cavab verməli olduğunu qeyd edir (5, 714-715).

Əlifbaların kamillik, yaxud ideallıq dərəcəsini konkret qiymətləndirmə meyarı yoxdur. Yuxarıdakı prinsiplər əsasında müxtəlif əlifbaların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində hansı əlifbanın daha kamil olmasını qeyd etmək olar. Məsələn, türk dilində sözlərin birinci hecasında və təkhecalı sözlərdə **e** hərfi **ə** kimi oxunur. Lakin türk əlifbasında **ə** saitini bildirən ayrıca hərf yoxdur. Rus dilində həm **a**, həm də **o** saitini bildirən hərf olsa da bir sıra sözlərdə o yazılsa da, a oxunur və s. İngilis dilində liqatur hərflər çoxdur, məsələn, ture liqaturu ç, sion və tion isə ş fonemini bildirir. Bütün bunlar həmin əlifbaların qüsurlu cəhətləridir. Azərbaycan dilində 32 fonem vardıır. Bu cəhət əlifbada da 32 qrafemin olmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövrlərində bu dilin fonemlər sistemində sağır nun (işarəsi N_1, n_1; $N_,$, $n_,$) səsi də olmuşdur. Bu səs müasir Azərbaycan dilində (nq) birləşməsinə uyğun gəlir. İngilis dilində də belə bir səs vardır (6). Qədim yazılı abidəmiz - «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlarının dilində sağır nun fonemi işləkdir. 1929-cü ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifbaya sağır nun fonemini ifadə edəcək qrafem daxil edilmişdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində bu fonemin işlənməməsi həmin fonemə uyğun işarənin dildən çıxarılmasına imkan vermişdir.

Kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına hərf səciyyəsi daşımayan, səsin uzun tələffüzunu bildirən bir diakritik işarə (‘) – apostrof da daxil edilmişdi. (6, 252; 8, 67). Apostrofun Azərbaycan əlifbasından çıxarılması hələ kiril əlifbasının işlədildiyi dövrdə dəfələrlə müzakirə obyekti olmuşdur. Latın qrafikalı yeni əlifbanın layihəsinin müzakirəsi zamanı da apostrof ətrafında elmi mübahisələr getmiş, apostrof yeni Azərbaycan əlifbasının işarələr sisteminə salınmamışdır. Azərbaycan, eləcə də özbək və digər türk dillərinin əlifbasına daxil olmayan işarənin işlədilməsi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun deyildir. İşarənin orta məktəbdə tədris prosesində istifadəsi bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultsa da, ümumən qüsurlu cəhətdir. Tədris prosesində tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin olduğu sözlərin istisna hallar kimi öyrədilməsi məqsədəuyğundur. Müxtəlif dillərdə belə istisna hallar dilin öyrədilməsi prosesində nəzərə alınır. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, qeyd olunan iki səs ətrafında gedən mübahisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində 32 fonemin olması faktı tam təsdiqlənir. Dilin yeni əlifbasında da 32 fonemə uyğun gələn 32 qrafem vardır. Deməli, əlifbanın kamilliyinin birinci kriteriyası yeni əlifbamız üçün ödənilir. Əlifbanın kamilliyinin əsasında duran bir prinsip də bir qrafemin müxtəlif şəkildə oxunmasının, yəni onun qarşılığının iki müxtəlif səs olmasının aradan qaldırılmasıdır. Müxtəlif əlifbalar üçün bu meyar pozulur. Məsələn, ingilis dilində C hərfi sözdəki yerindən və özündən əvvəlki saitdən asılı olaraq (S) və (K) fonemlərinin qarşılığı kimi çıxış edə bilir. Rus əlifbasındakı o saiti bir sıra sözlərdə (a) foneminin qarşılığı olur, digər hallarda bu hərf (o) fonemini ifadə edir. Yeni Azərbaycan əlifbasında göstərilən cəhət yalnız K qrafeminə aiddir. Bu qrafem rus dilindən alınmış sözlərdə (K) tələffüz olunur. Lakin bu hal qeyd olunmuş meyarın pozulması deyildir. Əlifbanın kamilliyini müəyyən edən daha bir prinsip eyni səsin bütün hallarda eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır. Əgər bir qrafem yalnız bir səsə uyğun gəlirsə, onda eyni səsə də bir qrafem uyğun gəlmiş olur. Kiril əlifbasına daxil edilmiş apostrof da adekvat rolu oynamışdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında isə belə əlavə işarə yoxdur.

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenenin ideal əlifba üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Əlifba yazı ilə bağlı bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən diakritik işarələrlə bağlıdır. Diakritik işarə (diacritical sign)- hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarədir. Diakritik işarə hərfə birləşdirilə və ya ondan ayrı verilə bilər. Diakritik işarənin hərfin yanında ona birləşmədən ayrıca işlənən formaları da çoxdur. Belə işarələrin hərfin üzərində qoyulması daha geniş yayılmışdır: **þ**, Ö, È, j, ü, i, ĉ, Ĭ, Ÿ və s. Əlifbalarda istifadə olunan əsas diakritik işarələr aşağıdakılardır: -, ..,V,\ Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında diakritik işarəli 16 hərf vardır: **Ç, ç, İ, i, j, t, F, Q, Ö, ö,Ü, ü, Ş, ş,Ğ, ğ.** Bu hərflərdən səkkizi baş hərf - **Ç, İ, F, Q, Ö, Ü, Ş, Ğ,** səkkizi də kiçik hərfdir**: - ç, i, j, t, ö, ü, ş, ğ.** Əlifbanın 64 işarəsinin 25 faizi diakritik işarəlidir. Bu da hər dörd hərfdən birinin diakritik işarəli olmasını göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Öö və Üü hərflərinin üzərində qoyulan iki nöqtə yazı prosesində iki əməliyyatı özündə birləşdirir. Sait fonemlər işləklikliyə görə samitlərdən daha məhsuldardır. Təbii ki, əlifbanın doqquz sait fonemindən üçünün diakritik işarəli (özü də iki nöqtə tipli) olması əlifbanın qüsurlu cəhətidir.

Beləliklə, aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

Digər türk dillərinin müasir əlifbalarını da nəzərdən keçirmək bu istiqamətdə görüləcək işlərə müsbət təsir göstərə bilər. Özbək dili müasir türk dilləri arasında Türk və Azərbaycan dilindən sonra ən çox danışılan üçüncü dildir. Bu gün özbək əlifbasında 35 hərfdən istifadə olunur. Özbəkistan postsovet məkanında latın əlifbasına keçən ilk dövlətlərdən olsa da, əlifbaya 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk əlifbasından uzaqlaşdırmış, onun istifadəsində çətinlik yaratmışdır. Burada ortaq türk əlifbasında və türk-latın əlifbalarının heç birində olmayan işarələr mövcuddur. Bugünkü özbək əlifbası öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər türk dillərindən seçilir. Özbək dilində ı fonemi yoxdur. Hətta tərkibində ı fonemi olan alınma sözlərdə də bu fonem i fonemi ilə əvəz olunur. Özbək dilində işlənən ayrı-ayrı saitlər də fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Buna nümunə olaraq i fonemini qeyd edə bilərik. i fonemi oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə, bir növ, i ilə ı, e fonemləri arasında ortaq bir mövqe tutur: oldı (aldı) və s. ў saiti o, ö kimi, o saiti isə həm o, həm də dodaqlanan å kimi müşahidə olunur: ўз (öz), vodi (dərə), ota (ata) və s. Özbək dilində istifadə edilən bütün saitlər (å istisna olmaqla) digər türk dilləri ilə, demək olar ki, eynidir. Yanlız å saiti özbək dilini digər türk dillərindən ayıran səciyyəvi bir saitdir, qalın, açıq və dodaqlanmayan a-dır, o səsinə yaxın şəkildə tələffüz edilir. İstər türk mənşəli, istərsə də alınma sözlərdəki uzun a-lar bu dodaqlanmayan şəkli ilə istifadə edilir. Özbək dilində 25 samit fonem vardır. Onların yazıdakı işarəsi isə 23-dür (j və dj (c) fonemləri j, nq (sağur nun) isə n+q birləşməsi ilə verilir). Sağur nunun qoşa qrafemlə verilməsi isə özünü doğrultmur. Özbək dilində sağur nun (nq) samiti geniş işlənir. Kiril əlifbasındakı sıralamaya görə bu samitlər aşağıdakılardır: b, v, g, d, c, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, t, s, ç, ş, q, ğ, h. nq samiti üçün ayrı bir işarə yoxdur. Ts (ц) hərfi isə rus mənşəli sözlərdə müşahidə edilir: tsirk (sirk), militsiya (polis). Kiril əlifbasında y səsi beş ayrı işarə ilə qeyd olunur: − müstəqil y (й), − sözün əvvəlində e ilə birlikdə e=ye, − sözün başında å ilə birlikdə я=yå, − Sözün əvvəlində å ilə birlikdə ё=yå, − Sözün əvvəlində u, ü ilə birlikdə ю=yu, yü. Beləliklə, 23 samit kiril əlifbasında 27 işarə ilə göstərilməkdədir. Özbək dilinin səs quruluşuna yad olan işarələrin əlavə olunması, ı, ü saitlərini əks etdirən hərflərin olmaması, h, x, k, q, n samitlərinin ikivariantlığı əlifbanı qeyri-praktik etmişdir.

Dil və əlifba islahatının həyata keçirildiyi Türkiyədə müəyyən hərflərin əlifbadan çıxarılması həmin hərflərin ifadə etdiyi səslərin fonem funksiyalarının itirilməsinə və unudulmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb əlifbasının tətbiq olunduğu zamanlarda dildə istifadə edilən fonemlərin əlifbada olmaması xüsusən onun samit hərflərində tələffüz normalarında da fərqliliklər yaratmışdır. Türkiyədə təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1928-ci ildə latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir. Qanuna

görə, iki ay sonra, yəni 1929-cu ilin əvvəllərindən etibarən dövlət vasitəsilə yerinə yetiriləcək bütün yazışmalarda, mətbuatda və digər sahələrdə yeni türk əlifbasından istifadəyə, bundan sonra isə məktəblərdə və digər təhsil sahələrində də yeni əlifba ilə tədrisə başlanılır.

Qazaxıstanda da əlifba islahatının həyata keçirilməsində mühüm addımlar atılır. Qəbul edilən yeni qazax əlifbasına baxdıqda görə bilərik ki, bu əlifbadakı fərqli işarələrin əlifbada olması gələcəkdə həmin dilin əlifbası üçün uğurlu hesab olunmur.

Türkmən dili əlifba islahatlarının aktiv şəkildə həyata keçirildiyi dillərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. 70 ilə yaxın bir zaman ərzində dörd əlifba dəyişdirən türkmənlərin yeni əlifbaları, bir çox qüsurların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu qüsurlar türkmən-latın əlifbasını türk-latın əlifbalarından uzaqlaşdırmış və əlifba birliyi ilə ortaqlıq əlaqələrinin pozulmasına yol açmışdır.

Qırğızıstanda dəfələrlə əlifba islahatları keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də qırğız dilinin latın əlifbasına keçid məsələsi iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar bir layihə olaraq qalır.

Türk dünyası üçün ortaq əlifba və ortaq türk dilinin tətbiqi zamanı Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istifadə olunan əlifbaların əsas rol oynayacağı proqnozlaşdırılır. Bu zaman digər türk dillərinə yanaşmalar da düzgün müəyyən olunmalı, dillərin əsas spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Türk dillərinin ortaq ünsiyyət vasitəsinin və ortaq əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə sürətlənməsinə səbəb olacaq. Ortaq türkcə (ünsiyyət dili) yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözlənilən dir. Ortaq türk dilinin formalaşdırılması müasir türk dünyasının aktual tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cilddə. Bakı, Gənclik, 2003.

2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.

3. İsmayılova M.Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri. Ankara, 2022, 297 səh.

4. Бодуен де Куртене. Несколько слов по поводу. «Общеславянской азбуке». СПБ, 1871.

5. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan, 2004.

6. İsmayılova M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild, Bakı, 2016.

7. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, s. 258.

8. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.

HEYDAR ALIYEV IS THE FOUNDEROF YOUTH POLICY

HEYDƏR ƏLİYEV GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN BANİSİDİR

HƏSƏNOVA ÜLKƏR

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji mərkəz Türk tarixi bölməsinin mütəxəssisi Bakı/ Azərbaycan

Xülasə

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dövlətimizin gənclər siyasəti gənclərimizin hərtərəfli inkişafına şərait yaradıb. Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə rəhbəri olduğu müddətdən etibarən Azərbaycan gənclərinin qoruyucusu və himayədarı olmuşdur. O, dövlətin və cəmiyyətin əsas vəzifəsini sağlam düşüncəli yeni nəslin yetişdirilməsini hesab edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev cəmiyyətin, ictimai və sosial həyatın bütün sferalarında gənclərin təmsil olunması üçün hər zaman geniş imkanlar yaratmışdır. Bugünkü günümüzdəyüksək intellektli, inkişaf etmiş, müasir gənclərimizin cəmiyyətdə aparıcı qüvvə kimi formalaşmasında vəəsas rol oynaması siyasətinin banisi məhz xalqımızın ümummilli lider Heydər Əliyev olmuşdur. Biz inanırıq ki, gənclərimiz hər zaman vətənimizin qorunmasında, eyni zamanda sərhəddən kənarda ölkəmizi və onun uğurlu siyasətinin dünyada təmsil olunmasında və tanınmasın da fəal iştirak edəcəklər. Beləliklə, hər bir Azərbaycan gənci ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyalarını öz fəaliyyətində daim rəhbər tutmalı, həmçinin Azərbaycan gəncliyinin lideri olan cənab prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi yaşaması üçün yumruğunu bir hədəfə vurmalıdır. Bu günün gəncliyi özünə inamlı, vətənpərvər, mübariz və sağlam ruhlu gənclikdir. Biz deyə bilərik ki, Azərbaycan gəncləri dövlət başçısının siyasi, iqtisadi, mədəni sahəsindəki fəaliyyətini birmənalı dəstəkləyir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan gənci, İlham Əliyev, Vətən, müharibə.

Özet

Büyük Önder Haydar Aliyev tarafından kurulan devletimizin gençlik politikası, gençliğimizin kapsamlı gelişmesinin koşullarını yarattı. Milli lider Haydar Aliyev, ülkenin başına geçtiği günden bu yana Azerbaycan gençliğinin koruyucusu ve koruyucusu olmuştur. Devletin ve toplumun temel görevinin akıl sağlığı yerinde yeni bir nesil yetiştirmek olduğunu düşünüyordu. Ulusal lider Haydar Aliyev, gençlerin toplumun her alanında, kamusal ve sosyal yaşamda temsil edilmesi için her zaman geniş fırsatlar yaratmıştır. Milletimizin milli lideri Haydar Aliyev, yüksek zekaya sahip, gelişmiş, çağdaş gençliğimizin toplumda öncü güç olarak oluşturulması ve bugün anahtar rol oynaması politikasının kurucusu olmuştur. Gençlerimizin, vatanımızın korunmasına, ülkemizin ve başarılı politikasının sınırlar ötesinde temsil edilmesine, tanınmasına her zaman aktif olarak katılacağına inanıyoruz. Bu nedenle her Azerbaycan genci, faaliyetlerinde daima milli lider Haydar Aliyev'in fikirlerini yönlendirmeli, ayrıca Azerbaycan gençliğinin lideri Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in önderliğinde bağımsızlığı hedeflemelidir. Azerbaycan'ın sonsuza kadar yaşaması. Günümüz gençliği kendine güvenen, vatansever, militan ve sağlıklı ruhlu bir gençliktir. Azerbaycan gençliğinin devlet başkanının siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki faaliyetlerine açıkça destek verdiğini söyleyebiliriz.

Anahtar kelimeler: Haydar Aliyev, Azerbaycan gençliği, İlham Aliyev, Vatan, savaş.

Summary

The youth policy of our state, which was founded by the Great Leader Heydar Aliyev, created conditions for the comprehensive development of our youth. National leader Heydar Aliyev has been the protector and protector of Azerbaijan's youth since the time he was the head of the country. He considered the main task of the state and society to be the upbringing of a new generation with a healthy mind. National leader Heydar Aliyev has always created ample opportunities for the representation of young people in all spheres of society, public and social life. Heydar Aliyev, the national leader of our nation, was the founder of the policy of forming our highly intelligent, developed, modern youth as a leading force in the society and playing a key role today. We believe that our youth will always actively participate in the protection of our homeland, as well as in the representation and recognition of our country and its successful policy in the world beyond the borders. Thus, every Azerbaijani youth should always be guided by the ideas of the national leader Heydar Aliyev in their activities, and also, under the leadership of Mr. President Ilham Aliyev, who is the leader of the youth of Azerbaijan, should aim for the independence of Azerbaijan to live forever. Today's youth is a self-confident, patriotic, militant and healthy-spirited youth. We can say that the youth of Azerbaijan unequivocally supports the activities of the head of state in the political, economic and cultural fields.

Key words: Haydar Aliyev, Azerbaijani youth, İlham Aliyev, Homeland, war.

Giriş

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizdə hər il 2 fevral tarixi Azərbaycanda Gənclər Günü kimi qeyd olunur. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan bu siyasətinəsas məqsədi gənc nəslin mənəvi-psixoloji və fiziki cəhətdən sağlam yetişməsini, istedadlı və bacarıqlı gənclərin üzə çıxarılması və onların ölkənin gələcəyinə töhfə verməsini təmin edib. Azərbaycan gənclərinin inkişaf etməsi üçün "Gənc istedadlar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında", "Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "Dövlət gənclər siyasəti haqqında" bir sıra qanun, sərəncam, fərman və dövlət proqramları qəbul etmişdir. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev gənclərlə bağlı bu fikirləri söyləmişdir: "Hər bir xalq özünün xoşbəxt gələcəyi olan ümidlərini ilk növbədə gənc nəsillə bağlayır. Gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması onun mənsub olduğu xalqın rifahının, ölkənin çiçəklənməsinin rəhnidir. Bu gün iftixar və qürur hissi ilə bildirmək istəyirəm ki, müasir Azərbaycan gəncliyi milli mənəvi dəyərlərimizi, doğma ana dilimizi, ata- babalardan qalan gözəl adət-ənənələrimizi göz bəbəyi kimi indi də qoruyub yaşadır".

Dövlətin yeritdiyi gənclər siyasəti- gənclərin öz bilik və bacarıqlarını həyata keçirməsi məqsədilə dövlət tərəfindən aparılan tədbirlər sistemidir. Gənclərin hərtərəfli inkişafı ölkənin elmi, mədəni və sosial-iqtisadi inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Gənc nəslin inkişafının əsas amili gənclərin dövlət və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında iştirakının təmin edilməsidir. Bu siyasəti əsas götürərək ölkəmizdə dövlət tərəfindən bir çox silsilə addımlar atıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin verdiyi 26 iyul 1994-cü il tarixli Fərmanı ilə ölkəmizdə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradıldı. Ulu Öndər Heydər Əliyev: "Hər bir Azərbaycan gənci hər şeydən çox, hər şeydən artıq müstəqil Azərbaycanın bu günü, gələcəyi haqqında düşünməlidir" fikirlərini səsləndirərək bu nazirliyin əsasını qoydu. Dövlət qısa bir vaxtda gənclər siyasətinin əsas konturlarını müəyyənləşdirdi və reallaşdırmağa başladı. Növbəti ildə, yəni 1995-ci ildə Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası yaradıldı. Eyni zamanda. ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclərinin Forumunun keçirilməsi təşəbbüsü irəli sürüldü. Bu Forumun əsas məqsədi Azərbaycan gənclərinin bir çox problemlərin həll edilməsində və cəmiyyətin və ölkənin inkişafında iştirakını təmin etmək idi.

Beləliklə də, 2 fevral 1996-ci ildə gənclərin I Forumu keçirildi. İlk Forum Azərbaycanda gənclər siyasətinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynadı. Bunu da qeyd etməliyik ki, dünya üzrə gənclər günü yalnız 1999-cu ildə BMT-nin qərarı ilə elan edildi.

Ulu öndər Heydər Əliyev bütün çıxışların da Azərbaycan gənclərini ölkəmizin həyatında mühüm rol oynadığını xüsusilə vurğulayırdı. Ulu öndər ölkədə gənclər siyasətinin düzgün aparılmasını önəmli hesab edərək deyirdi: "Mənim üçün ən əziz nemət Azərbaycanın uşaqlarıdır, Azərbaycanın gənclərdir. Çünki Azərbaycan Prezidenti kimi mən də bu gün Azərbaycanın böyük gələcəyi haqqında düşünürəm. Azərbaycanın gələcəyi isə Azərbaycanın gənclərindən və uşaqlarından asılıdır".

Gənclərin II Forumu, həmçinin imzalanmış "Dövlət gənclər siyasəti haqqında", "Bədən tərbiyəsi və idman haqqında", "Gənc istedadlar üçün təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında" fərmanlar, sərəncamlar, eyni zamanda, qəbul edilmiş "Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "Gənc ailə", "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında", "İstedadlı yeniyetmələrin və yaradıcı gənclərin sosial, iqtisadi, həmçinin problemlərinin həllinə yönəlmiş, onların öz bacarıqlarının inkişaf etdirmələrinə kömək edən Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Eyni zamanda, qəbul edilən "Ordudan tərxis olunmuş gənclərin məşğulluğu", "Gənclər siyasəti haqqında" proqramlar, qanunlar Azərbaycan gəncliyinin inkişafı yolunda əsas faktora çevrildi.

Azərbaycan Respublikasının "Gənclər siyasəti haqqında" qanunu qəbul edildikdən sonra, 9 aprel 2002-ci il tarixində Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanıb. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi əsas cavabdeh dövlət qurumu kimi Gənclər və İdman Nazirliyinə tapşırılıb.

Ölkə siyasətində bu gün gənc nəslin düzgün istiqamətə yönləndirilməsi və yetişdirilməsi mühüm yer tutur. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dövlət gənclər siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davaç etdirilib, həyata keçirilir. Bunun nəticəsi olaraq da bu gün Azərbaycan gəncləri bütün sahələrdə özlərini doğruldurlar.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən "Azərbaycan gəncliyi Dövlət Proqramı" (2005-2009-cu illər) imzalanıb. Proqrama gənclər arasında hüquq pozuntularının, narkomaniyanın və digər zərərli vərdişlərin profilaktikası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərin sağlamlığının qorunması sahəsində tədbirlərin reallaşdırılması, kütləvi bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişaf etdirilməsi, ölkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakı, uşaq və gənclər üzrə təşkilatların formalaşması və inkişafı üçün şəraitin yaradılması kimi vəzifələr daxil edilib.

Dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tərəfindən 16 aprel 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil üzrə Dövlət Proqramı" gənclərin xaricdə təhsil alması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Bu proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində yüzlərlə Azərbaycan gənci dünyanın nüfuzlu təhsil ocaqlarında təhsil alır. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2007-ci il ölkədə "Gənclər ili" elan olunmuşdur. Əsas məqsəd Azərbaycan gənclərinin dövlət qayğısının artırılması, ölkənin mədəni, ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında fəal iştirakı, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat və digər sahələrdə gənclərin xidmətlərinin qiymətləndirilməsidir.

Azərbaycan gəncliyi bu diqqət və qayğını yüksək dəyərləndirməklə yanaşı, öz məsuliyyətini dərk edir və Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinə, respublikamızın dinamik inkişaf edən qüdrətli dövlətə çevrilməsi prosesinə öz töhfəsini verməyə çalışır. Prezidentin 2011-ci il 7 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə" Dövlət Proqramı, 2011-ci il 19 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi yanında Gənclər Fondunun

yaradılması əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulmuş gənclər siyasətinin elmi-nəzəri əsaslara bağlılığının, əməli nəticəliliyinin, davamlılığının daha bir əyani sübutudur.

Ölkəmizin beynəlxalq yarışlarda təmsil olunması və idman nailiyyətlərimizin sayı ildən-ilə artır. Azərbaycanın "Rio-2016" XXXI Yay Olimpiya Oyunlarında 18 medal qazanaraq bu göstəriciyə görə, 14-cü yerdə qərarlaşması bu sahəyə göstərilən diqqət və qayğının bariz nümunəsidir. Bundan əlavə, milli komandamızın ölkəmizdə yüksək səviyyədə keçirilən "Bakı-2015" I Avropa Oyunlarında ikinci, "Bakı-2017" IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında birinci yeri tutması, şahmatçılarımızın üçüncü dəfə Avropa çempionu olmaları Azərbaycan gənclərinin son illərdə idman sahəsində qazandıqları uğurların əyani göstəriciləridir.

Müasir dövrdə elmin və texnologiyanın sürətli inkişafı Azərbaycan dövlətinin də gənclərlə bağlı zamanın tələblərinə uyğun siyasət yürütməsini zəruri edib. Bu zərurəti nəzərə alan dövlətimizin başçısı gənclərin intellektual, fiziki və mənəvi inkişafını, ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirakını təmin etmək məqsədilə 2015-ci il yanvarın 26-da "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb. Prezident İlham Əliyev gənclərimizin dini ekstremizm, separatizm, beynəlxalq terrorizm kimi təhlükəli, zərərli təsirin altına düşməsinin qarşısını alan yeni iş metodlarının tətbiqi zərurəti ilə əlaqədar "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramının təsdiq olunmasına dair Sərəncam imzalayıb. Gənclərlə bağlı bütün məsələlərin geniş əhatə olunduğu bu mühüm sənədin məqsədi Azərbaycanda gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaq, cəmiyyətin bütün sahələrində gənclərin fəal iştirakına şərait yaratmaq, onların yaradıcı və innovativ potensialının üzə çıxarılmasını dəstəkləmək, gənc nəslin sağlamlığını qorumaq, gənclərin təhsil və məşğulluq məsələlərinə diqqəti artırmaq, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək, ölkədə könüllülük hərəkatını inkişaf etdirməkdir.Son dövrümüzdəki tarixi hadisələrdə Azərbaycan gənclərinin misilsiz rolu olmuşdur. Əminliklə, deyəbilərik ki, 44 günlük Vətən müharibəsində biz Azərbaycan gənclərini yenidən tanıdıq. Baş verən tarixi hadisələr gənclərimizin necə vətənpərvər olduğunu üzə çıxardı. Bəli, gənclər siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan müstəqillik dövründə dövlətçilik dəyərlərimizə bağlı, tarixi yaddaşı qoruyub saxlayan, vətənpərvər vəəzmkar bir nəsil yetişdirib. Müharibə zamanı gənclərimiz döyüşə getmək üçün könüllü yazılırdı. 44 günlük Vətən müharibəsindəAli Baş Komandanımız başda olmaqladüşmənin layiqli cavabını verərək biz qalib gəldik.

Cənab Prezident İlham Əliyev xalqa müraciətlərinin birində Azərbaycan gəncinin düşməni necə təşvişə saldığını, dərs verdiyini belə vurğulamışdır: "Bu gün də onların dövlətinin rəhbərləri gecə-gündüz yalan, uydurma yayırlar. Azərbaycan haqqında, döyüş meydanında baş verən hadisələr haqqında. Sanki kimsə gəlib bizim əvəzimizə vuruşur. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan gəncləri, Azərbaycan əsgəri onlara dərs verir. Təkbaşına vuruşuruq, hər kəs bunu bilir".

Müharibəyə yollanan və müharibə zamanı gedən döyüşlərdə iştirak edən Azərbaycan gənclərinin hamısı qəhrəmancasına iştirak etdi. Onlar öz cəsurluqları ilə bütün dünyaya Azərbaycan gəncinin nəyə qadir olduğunu göstərdilər. Hər birn Azərbaycan gənci igidliyi, cəsurluğu və vətənpərvərlik hisləri ilə bir salnaməsi yazdılar. 44 günlük Vətən müharibəsində cəsurluğu ilə canından keçib şəhidlik zirvəsinə ucalanların əksəriyyəti Azərbaycan gəncləri idi.

Ədəbiyyat

1. "Haydar Aliyev ve Türk Dünyası". Elman Quliyev. Müəllim. S.68. Bakı,2023

2.https://files.preslib.az/

3. "Xilaskarlar" Q. Paşayev. Təhsil. S.136. Bakı. 2021,

4. “Missiya”, M.Hüseynova, ADPU- nəşriyyatı. S.366. Bakı,2019.

5. “Tarixi şəxsiyyətlər”. Beynılxalq ictimai-siyasi jurnal, №1. Bakı,2006.

HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN STRENGTHENING THE UNITY OF THE TURKIC WORLD

TÜRK DÜNYASININ BİRLİYİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

DƏYANƏT MUSA OĞLU MUSAYEV

ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorluğunun nəzdində fəaliyyət göstərən Turkoloji mərkəzin Türk tarixi bölməsinin müdiri, p.ü.f.d, dosent,

ORCID 0000-0001-8503-2244

Məqalədə azərbaycançılıq fəlsəfəsinin müəllifi və müasir Azərbaycanın memarı olan Heydər Əliyevin Türk dünyasının birliyinin möhkəmlənməsində, eləcə də türkçülüyün hətta Sovetlər Birliyinin mövcud olduğu dövrdə təbliğində əvəzolunmaz rolu haqqında geniş bəhs olunur. Heydər Əliyevin türkoloji fikrin inkişafına verdiyi diqqətin nəticəsində bu sahədə görülən işlər sadalanır və təhlil edilir.

Açar sözlər: *türkologiya, türk dünyası, türk xalqları, elmi araşdırmalar, Ulu öndər, fəaliyyət, araşdırmalar, mənəvi sərvət*

ÖZET

Makalede, Azerbaycancılık felsefesinin yazarı ve modern Azerbaycan'ın mimarı Haydar Aliyev'in, Sovyetler Birliği'nin varlığı sırasında bile Türk dünyasının birliğinin güçlendirilmesinde ve Türklüğün teşvik edilmesinde vazgeçilmez rolü anlatılmaktadır. Haydar Aliyev'in Türkoloji düşüncesinin gelişimine gösterdiği ilgi sonucunda bu alanda yapılan çalışmalar listelenip incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Türkoloji, Türk dünyası, Türk halkları, bilimsel araştırma, Ulu lider, faaliyet, araştırma, manevi zenginlik*

Summary

The article talks about the irreplaceable role of Heydar Aliyev, the author of the philosophy of Azerbaijanism and the architect of modern Azerbaijan, in the strengthening of the unity of the Turkic world, as well as in the promotion of chulu even during the existence of the Soviet Union. As a result of Heydar Aliyev's attention to the development of Turkological thought, the works done in this field are listed and analyzed.

Keywords: *Turkology, Turkic world, Turkic peoples, scientific research, Great leader, activity, research, spiritual wealth*

Ağır sovet sistemi şəraitində işləməsinə baxmayaraq, ümummilli liderin fəaliyyətində türk dünyası ilə əlaqələrin qurulması və genişləndirilməsi mühüm yer tutmuşdur. Bu fəaliyyət mövcud şəraitə uyğun olaraq ehtiyatla, məharətlə və uğurla həyata keçirilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı və inkişaf etdirdiyi azərbaycançılıq fəlsəfəsi Azərbaycanın müasir dünyada xüsusi rolunu və xidmətini müəyyən etmiş, milli dövlətçiliyimizin bünövrəsini möhkəmləndirmiş, dünya azərbaycanlılarının və türk dövlətlərinin həmrəyliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Azərbaycanı müstəqil dövlət

quruculuğuna aparan yol məhz onun hakimiyyətə gəlişindən sonra başlamışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda türkologiya sahəsində elmi araşdırmaların aparılmasına, türk yazılı abidələrinin qorunmasına, tərcüməsinə və xalq arasında təbliğinə şərait yaradılmış, türkoloqlara dövlət qayğısı göstərilmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, 1969-cu ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda mühüm türkoloji araşdırmalar aparılmağa başlandı. Sovet dövrünün ideoloji tələblərinə uyğun gəlməsə də, Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk dövrlərindən bu məsələlərə diqqət ayrımağa başladı. Onun dilimizin, qədim anadilli örnəklərimizin, ortaq türkoloji təfəkkürü əks etdirən nümunələrin, SSRİ-də yaşayan türk ədəbi şəxsiyyətlərinin öyrənilməsi və təbliği məsələlərinə özünəməxsus yanaşma tərzi Azərbaycanda türkologiyanın inkişafına təkan verdi. Türk xalqlarının birliyini möhkəmləndirmək, mənəvi körpüləri qorumaq, milli kökə qayıdış, ortaq dəyərlərimizi birləşdirmək Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən birinə çevrildi. O, türk dünyasının birliyi ideyasının təməllərini artıq həmin dövrdə qoymağa başladı. Elə buna görə də Heydər Əliyev o dövrdə təkcə Azərbaycanda deyil, sovet respublikalarının türkdilli xalqları tərəfindən də çox böyük məhəbbətlə sevilirdi. Məhz buna görə, SSRİ rəhbərlərindən biri kimi Moskvada keçirdiyi illərdə dünya Heydər Əliyevi, əsasən, bir təqdimatla tanıyırdı: “Kremldə ucalan türk bayrağı”.

1969-cu ildə SSRİ məkanında ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetində Türkologiya kafedrasının yaradılması Azərbaycanda ümumtürkoloji müstəvidə araşdırmaların yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyev türk dünyası elm və mədəniyyətinin mərkəzini yenidən Bakıda formalaşdırmağa təşəbbüs göstərirdi və 1970-ci ildə burada beynəlxalq “Sovet türkologiyası” elmi jurnalının nəşrə başlamasına nail oldu. O zaman SSRİ Elmlər Akademiyası və Azərbaycan SSR EA-nın birgə nəşri kimi fəaliyyətə başlayan bu jurnal həmin dövrdə türkoloji araşdırmaların bir növ mərkəzinə çevrildi. Müxtəlif dövrlərdə görkəmli türkoloq və dilçi alimlər M.Şirəliyev, E.Tenişev, A.Axundov, T.Hacıyev, K.Abdullayev, N.Məmmədlinin rəhbərlik etdiyi jurnal 1993-cü ildən “Türkologiya” adı ilə nəşr olunmağa başladı. Burada bütün dövrlərdə türkologiya elminin tarixi və müasir vəziyəti, problemləri, türk xalqlarının mənəvi sərvətinin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələrlə bu nəşr ölkəmizdə və türk dünyasında yüksək nüfuz qazanıb. Artıq 1970-80-ci illərdə Azərbaycan türkologiya elminin mərkəzinə çevrilmişdi.

O dövrdə Heydər Əliyev türk xalqlarının ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə dərindən maraqlanır, onların təbliği istiqamətində müəyyən işlər görürdü. SSRİ-yə daxil olan xalqların və ümumilikdə türk dünyasının güclü milli təfəkkürə malik, türk dünyasına, türkologiyanın inkişafına xidmət göstərmiş ədəbiyyat xadimləri onun diqqətində idi və dahi lider onların azərbaycanlı yazıçı və şairlərlə yaxınlaşmasına, türk dünyası əlaqələrinin genişlənməsinə çalışırdı.

Təkcə ölkəmizdə deyil, dünyada türkologiyanın inkişafına, türk xalqlarını birləşdirməyə, onları vahid bir ideya ətrafında toplamağa, türk birliyi yaratmağa məhz onun təşəbbüsləri sayəsində nail olunub. O, “Həm Qırğızıstanın, həm də türk dünyasının fəxri” adlandırdığı Çingiz Aytmatovun şəxsiyyətini və yaradıcılığını da çox yüksək dəyərləndirirdi. Onun yaradıcılığı, Türk dünyası birliyinə verdiyi töhfələri həmişə xüsusi qeyd edən Heydər Əliyevin diqqəti və qayğısı ilə Azərbaycanda təbliğ olunur, yayılır, yaxşı tanınırdı. Ümummilli liderin bu sahədəki ardıcıl siyasətinin davamı kimi türk dünyasının, türkoloji fikrin dünyada təbliğinə mühüm töhfələr vermiş Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı bu gün də Azərbaycan dövləti tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Əsərlərində türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarını möhkəm bir şəkildə birləşdirən və təbliğ edən, həyatı və yaradıcılığı ilə türklüyün parlaq simvolu olan dahi şairimiz Hüseyn Cavidin cənazəsinin uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi Sovet hakimiyyəti dövründə fövqəladə

cəsarət tələb edən addım idi. Məhz onun şəxsi təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə o vaxt Cavidin 100 illik yubileyi qeyd edilmişdir. 1982-ci ildə Cavidin nəşi doğma Naxçıvana gətirilib dəfn edilsə də, onun üzərində xatirə abidəsinin ucaldılması 1996-cı ilə təsadüf etdi. Burada möhtəşəm məqbərənin təntənəli açılışı oldu.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda, ümumən türk dünyasında türkoloji fikrin inkişafında özünəməxsus yeri və rolu olan qazax bədii ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, linqvist, sovet dövrünün ən yaxşı türkoloqu Oljas Süleymenovla münasibətləri də diqqəti cəlb edir. Onların arasında olan səmimi dostluq xalqlar arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verib. "Heydər Əliyev mənim siyasi və ümumtürk dünyagörüşümü formalaşdırıb" deyən Oljas Süleymenov da öz növbəsində 90-cı illərdə Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya yayılmasında böyük işlər görmüşdür.

Heydər Əliyevin türkoloji fikrin inkişafına verdiyi diqqət nəticəsində onun "ən çox sevdiyi şair" – Şəhriyar da türk dünyasında tanındı, sevildi, əsərləri geniş miqyasda yayıldı. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, lakin öz parçalanmış vətəninin digər hissəsindən ayrı düşən, Vətən həsrəti ilə yanıb-tutuşan, İran ideologiya maşınının göz açmağa qoymadığı Şəhriyara məhz Heydər Əliyev, sözün əsl mənasında, sahib çıxdı. Onu və onun türkoloji ideyalara töhfələr verən zəngin yaradıcılığını dünya türklərinə qazandırdı.

Heydər Əliyev Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələrə xüsusi fikir verirdi. O, qardaş ölkənin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkü dünyada XX əsrin ən böyük şəxsiyyətlərindən biri adlandıraraq deyirdi: "Ölümündən sonra da Türkiyə xalqı onun qoyduğu yol ilə gedir. Bu, Mustafa Kamal Atatürkün müdrikliyini göstərir". Təsadüfi deyildir ki, ulu öndərin təşəbbüsü və sərəncamı ilə böyük Mustafa Kamalın irsini öyrənmək və təbliğ etmək üçün 2001-ci ildə Bakıda Atatürk Mərkəzi yaradılmışdır.

Xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev fəaliyyətinin bütün dövrlərində türkdilli xalqların maraqları, Azərbaycanın mənafeyi naminə misilsiz işlər görüb, dahi rəhbərin əsasını qoyduğu və bu gün uğurla həyata keçirilən neft strategiyası, regionda irimiqyaslı layihələrin reallaşdırılması türk dünyası ölkələri arasında birliyin, dostluğun və qardaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Heydər Əliyevin hazırladığı neft strategiyasının bəhrəsi olan "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasında da Azərbaycanın maraqlarının qorunması ilə yanaşı, türk birliyinin mənafe və mövqeyi qətiyyətlə nəzərə alındı. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin çəkilişində daim Türkiyə ilə eyni maraqları bölüşən Azərbaycan layihələrin gerçəkləşməsində də iki dost, qardaş xalqın mövqeyini qətiyyətlə dəstəklədi.

Türkdilli dövlət başçılarının V zirvə görüşündə (1998, Astana) çıxış edən Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət başçılarının diqqətini regional inteqrasiya prosesinə təkan verəcək layihələrin hazırlanmasına yönəltmişdi. Həqiqətən də, sonrakı illərdə dünyanın siyasi mənzərəsini dəyişən "Əsrin müqaviləsi", "Böyük İpək yolu", TRASEKA, TASİS proqramları kimi qlobal layihələrin həyata keçirilməsində, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, TÜRKSOY-un, Türk Yazarlar Birliyinin yaradılmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ulu öndər "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300, "Manas"ın 1000, qazax şairi və filosofu Abay Kunanbayevin 150, türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əmir Teymurun 660, özbək yazıçısı Məqsud Şeyxzadənin 70, Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileylərini birlikdə türk dövlətlərinin bir yerdə qeyd etmələrini böyük tarixi hadisələr kimi çox yüksək qiymətləndirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevə sülh uğrunda apardığı mübarizəyə görə beynəlxalq "Atatürk Sülh Mükafatı" ilə təltif olunmuşdur (1999).

Ümummilli lider Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının I qurultayını təşkil etməklə (2001) təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütünlüklə türk dünyasının lideri kimi tarixi missiyanı həyata keçirmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin türk dünyasının yüksəlişi barədəki strateji mövqeyini onun aşağıdakı sözləri çox aydın və açıq şəkildə göstərir: ”Özününün yeni yüksəliş dövrünü yaşayan çağdaş türk dünyası bəşər sivilizasiyasına yeni, misilsiz nümunələr vermək iqtidarındadır.Bu gün öz suverenliyini əldə etmiş bir çox türk cümhuriyyətlərinin bu sıraya qoşulması türk dünyasının gələcəyinə işıqlı ümidlər oyadır”

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ümummilli liderinin türk dünyasınının qarşılıqlı əlaqələrinin yüksəlişi strategiyası bu gün də uğurla davam etdirilməkdədir. Bu gün eyni məqsəd və məram, əqidəsinə sadiqliyi ilə hörmət və ehtiram qazanmış ulu öndərin siyasi kursunun davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən ləyaqətlə yerinə yetirilir. Təsadüfi deyildir ki, günbəgün türk xalqlarının ədəbiyyat adamları, yazıçıları bir-birinə yaxınlaşır, kömək edir, xalqlarımızın ədəbiyyatını, mədəniyyətini, keçmişini, bu gününü daha geniş təhlil edib yeni-yeni dəyərli əsərlər yaradırlar.

Türk dünyasının fəxri, dünya şöhrətli Çingiz Aytmatovun Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Dostluq” ordeninə (2008) layiq görülməsi Azərbaycan dövlətinin türk dünyası sənətinə verdiyi yüksək qiymətdir.

44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri, Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyətləri, ümumiyyətlə, türk xalqlarının mədəni-iqtisadi və hərbi-siyasi əməkdaşlığının günkeçdikcə daha da genişlənməsi Ulu Öndərin türk dünyasının gələcəyi haqqındakı arzularının həyata keçdiyini göstərir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan və Türkiyə münasibətləri və bütün türk dünyası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Böyük Millət Məclisində səsləndirdiyi "Bir millət, iki dövlət" çağırışı, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin tarixini və müasir əhəmiyyətini çox dəqiq ifadə edən, atalar sözü kimi səslənən müdrik bir aforizmdir. Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" kəlamı qısa zamanda inkişaf edərək Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində strateji xarakterli müttəfiqliyə qədərki bütün istiqamətləri əhatə edən bir düstura çevrilmişdir. Biz Vətən müharibəsində "Bir millət, iki dövlət" prinsipinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu əyani şəkildə görə bildik. "Bir millət, iki dövlət" düsturu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Tayyib Ərdoğanın 15 iyun 2021-ci ildə işğaldan azad olunmuş Şuşa şəhərində imzaladıqları məşhur "Şuşa Bəyannaməsi" ilə dövlətlərarası münasibətlərin inkişafını tənzimləyən və istiqamətləndirən beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan diplomatik hadisə səviyyəsinə yüksəldilmişdir.

Müasir dövrdə İlham Əliyev-Rəcəb Tayyib Ərdoğanın birliyi və həmrəyliyi türk dünyasının böyük gələcəyinin əsas təminatı deməkdir. Artıq Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə ifadə etdiyi "Bir millət, iki dövlət" gerçəkliyi türk dünyasında sürətlə genişlənməkdə olan inteqrasiyanın nəticəsində "Bir millət, iki dövlət"ə doğru inkişaf etməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. 44 günlük Qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr, Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi, Bakı – 2021,

2. Azadi S., Kremldə ucalan türk bayrağı, “İki sahil”, 12 aprel 2023,

3. Əliyeva N., Heydər Əliyev və Azərbaycanda Türkologiyanın inkişafı, “İki sahil”, 11 oktyabr 2023,

4. Hacıyev İ., Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyətində Türk dünyası məsələləri, 22.04.2015

5. Həbibbəyli İ., Heydər Əliyev və türk dünyası, AMEA-nın veb saytı, 10.05.2023 https://science.gov.az/az/news/open/25035,

TURKOLOGY FROM PAST TO PRESENT
KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ TÜRKOLOGİYA

ŞƏKƏR MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universiteti
Türkoloji mərkəz, Bakı, Azərbaycan ORCID iD: 0009-0005-5385-4733

Xülasə

Türkologiya elm sahəsi kimi mürəkkəb inkişaf xətti keçmişdir. Onun inkişafı zamanı nəzəri və metodoloji aspektlərdə çoxşaxəli tədqiqatlar nəticələrdən, ziddiyyətli fikirlərin süzgəcindən keçir. Türkologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi inkişafı onun dünya elmi sahəsində əhəmiyyətini və yerini, eləcə də türk xalqlarının dünya tarixində oynadığı əvəzsiz rolu ortaya qoyur. O, həm də türksoylu xalqların bütün sivilizasiyalarda yerini müəyyən edir. Avrasiya coğrafiyasının geniş çöllərində hökm sürən türk mədəniyyəti Qədim Şərq və Qərb sivilizasiyası ilə paralel inkişaf edən dərin köklərə malik faktik strukturdur.Bu strukturun araşdırılması türkologiyanın əsas predmeti olub bu sahədə Sovet türkologiyası, Macarıstan türologiyası, Türkiyə türkologiyası fərqlənir.Türkologiyanın keçmişdən bugünə müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif inkişaf yolu keçmişdir. Hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğət-it-türk" ensiklopediyası ilə Türk xalqlarının həyat tərzi və siyasi, sosyal vəziyyəti ilə bağlı ətraflı məlumat verməklə əslində türkologiyanın həmin dövrlərdə artıq formalaşdığına əsas verir. XIX əsrdə isə türkologiya filoloji aspektə inkişaf etməyə başlamış, XX əsrdən isə türk milli kimliyinin inkişafı ilə türkologiyanın tərəqqisi üst-üstə düşmüşdür. Sovet, Türkiyə, Macarıstanın seçilən türkoloqları və onların türkoloji araşdırmaları türkologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafında önəmli yer tutmuşdur.

Açar sözlər: türkologiya, türk xalqları, Sovet türkologiyası, türkoloji araşdırmalar

Özet

Bir bilim dalı olarak Türkoloji karmaşık bir gelişim çizgisinden geçmiştir. Gelişimi sürecinde teorik ve metodolojik açıdan multidisipliner araştırmalar, sonuçların ve çatışan görüşlerin filtrelenmesinden geçer. Türkolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmesi, onun dünya bilimi alanındaki önemini ve yerinin yanı sıra Türk halklarının dünya tarihinde oynadığı vazgeçilmez rolü de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Türk halklarının tüm medeniyetlerdeki yerini de belirler. Avrasya coğrafyasının uçsuz bucaksız bozkırlarına hakim olan Türk kültürü, kadim Doğu ve Batı medeniyetlerine paralel olarak gelişen, köklü gerçek bir yapıdır. Bu yapının incelenmesi Türkolojinin ana konusu olup, bu alanda Sovyet Türkolojisi, Macar Türkolojisi ve Türk Türkolojisi öne çıkmaktadır. Geçmişten günümüze Türkoloji farklı ülkelerde farklı gelişim yollarından geçmiştir. 11. yüzyılda Mahmud Kaşgarlı'nin "Divanü Lugati't-Türk" adlı ansiklopedisi, Türk halklarının yaşam tarzı, siyasi ve sosyal durumu hakkında ayrıntılı bilgi vermekte ve Türkolojinin o dönemde oluşmuş olduğu gerçeğinin temelini oluşturmaktadır. 19. yüzyılda Türkoloji filolojik bir boyuta doğru gelişmeye başlamış, 20. yüzyıldan itibaren ise Türkolojinin gelişimi Türk ulusal kimliğinin gelişimiyle örtüşmüştür. Sovyetler Birliği, Türkiye ve Macaristan'ın seçilmiş Türkologları ve onların Türkoloji çalışmaları, Türkolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, Türk halkları, Sovyet Türkolojisi, Türkoloji çalışmalar

Summary

Turcology, as a branch of science, has gone through a complex development line. During its development, multidisciplinary research in theoretical and methodological aspects goes through the filtering of results and conflicting views. The development of Turkology as an independent branch of science reveals its importance and place in the field of world science, as well as the indispensable role played by Turkish peoples in world history. It also determines the place of Turkish people in all civilizations. Turkish culture, which dominates the endless steppes of the Eurasian geography, is a real, deep-rooted structure that developed in parallel with the ancient Eastern and Western civilizations. The study of this structure is the main subject of Turkology, and Soviet Turcology, Hungarian Turcology and Turkish Turcology stand out in this field. From past to present, Turkology has gone through different development paths in different countries. In the 11th century, Mahmud Kashgari's encyclopedia called "Divani Dictionary of the Turks" provides detailed information about the lifestyle, political and social situation of the Turkish people and forms the basis of the fact that Turkology was formed in that period. In the 19th century, Turkology began to develop towards a philological dimension, and from the 20th century onwards, the development of Turcology coincided with the development of Turkish national identity. Selected Turcologists of the Soviet Union, Turkey and Hungary and their Turcology studies played an important role in the development of Turcology as a branch of science.

Key words: Turcology, Turkic peoples, Soviet Turcology, Turcological studies

Aktuallıq. Türkologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişafı bir çox səbəblərə əsaslanır. İlk növbədə türk xalqlarının dünya tarixində oynadığı rol bu xalqların mədəniyyəti haqqında araşdırmalar aparmağa, tarixi, dili, ədəbiyyatı, incəsənətinin tədqiqat obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda qloballaşan dünyada türksoylu xalqlarla hərtərəfli inteqrasiya türkologiyanın inkişafına təkan verən amillərdən olmuşdur. Məhz buna görə də türkologoyanın bir elm sahəsi kimi keçmişdən bugünə keçdiyi inkişaf yolu, türk xalqlarının hərtərəfli öyrənilməsi bugün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Metod. Təsviri, müqayisəli, məntiqi, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Etnomədəni coğrafiyanın genişlənməsi və ya daralması, etnosların öz vətənlərindən çıxarılması və assimilyasiyaya uğraması, hətta tamamilə tarix səhnəsindən silinməsi də tarixi inkişaf prosesinin bir hissəsidir. Türk xalqları da bu tarixi yoldan keçmiş və öz payına düşəni yaşamışdır. Türk dünyası tarixi səbəblərə görə dağılmış, onların yaşadığı yurdlarına başqa sivilzasiyalar yerləşməyə başlamışdır. Müxtəlif siyasi amillərə görə bir çox türk xalqları öz ata yurdlarından köçməyə məcbur qalmış, beləliklə türksoylu xalqlar arasında əlaqələr kəsilmişdir. Yalnız 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər bu hal davam etmişdir. Belə ki XX əsrin sonlarına qədər dünyanın bir çox hegemon dövlətləri, xüsusilə Rusiya və Çin arasındakı siyasi və diplomatik problemlərlə əlaqədar olaraq həmin dövlətlərin tərkibində olan türksoylu xalqların bir-biri ilə, həmçinin digər çoğrfiyada yaşayan türk xalqları ilə əlaqə saxlamaq çətinləşmişdi. Bu vəziyyət türk xalqlarının mədəniyyətində olduğu kimi, Avrasiyada qırxa yaxın türk dilinə, onun inkişafına, yayılma arealına, yazı ənənəsinin formalaşmasına da təsir etmiş, müəyyən dərəcədə izlər buraxmışdır.

Türk xalqlarının həyat tərzi və siyasi, sosyal vəziyyəti ilə bağlı ətraflı məlumatı XI əsrdə Mahmud Kaşğarinin “Divani lüğəti türk” ensiklopediyası ilə əldə edirik. XX əsrin əvvəllərinə qədər türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, dili və yazılı ədəbi-bədii nümunələri xarici elm insanları tərəfindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Siyasi və sosyal vəziyyətə görə türk xalqları öz tarixini, mədəniyyətini, dil və ədəbiyyatını araşdırmaq, tədqiq etmək üçün imkanları məhdud idi. Ona görə də türkoloji baxımdan türksoylu xalqların inkişafını müəyyənləşdirməkdə Avropa

əsaslı fikirlər ortaya çıxıb. "Tarix boyu dünyanın dil ailələri içərisində türk dillərinin özünəməxsus yeri olmuşdur. Müasir dövrdə isə bu yerin çəkisi və rolu daha çox hiss olunur. Odur ki hazırda türkdilli dövlətlərə, o cümlədən türk dillərinə maraq türkologiya elminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri birə-beş qat artırır". (1, səh. 6, 7)

Türkoloji elmi tədqiqatlar sistemli şəkildə aparıldıqdatürk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı, bunlardan başqa mənəvi, mədəni və maddi dəyərlərlə bağlı kollektiv elmi sistem yaradıb etno-linqvistik ortaq mədəni köklərə əsaslanan türk dünyasının qarşılıqlı əməkdaşlığı və mənəvibirliyi təmin etməyə yönəlmiş ortaq türk ideologiyasının əsasını təşkil edir.

Türk mədəniyyətini təşkil edən türk xlqlarının dili, ədəbyyatı, tarixi və adət-ənənələri dünya mədəniyyətinin qitələrə görə təsnifatında Şərqmədəniyyətinin bir hissəsi hesab edilir. Tədqiqat predmetindən asılı olaraq bir neçə sahədən ibarət olan Şərq elminə Avropa prizmasından baxıldıqda XVII-XVIII əsrlərdə böyük dövlətlərin Şərq ölkələrini istismar etmək siyasətindən asılı olaraq formalaşmağa başlayıb. Məsələn, İngiltərə, Fransa, Hollandiyanın Hindistan, Hint-Çin ölkələrini, Rusiya çarlığının OrtaAsiyanı ve indiki Qazaxıstan bölgəsini, Sibir ve Qafqazı istismar etməsinə görə Hint, Hint-Çin, Qafqaz və Türk xalqları haqqında məlumat toplamaq və araşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu tədqiqatların əhəmiyyəti istismar edilən ölkələri idarə etmək, öz maraqlarına uyğun şəkildə istifadə etməkdə idi. Həmin ölkələrin yazılı ədəbi-bədii nümunələrin tədqiq olunması bu xalqların tarixi və mədəniyyəti haqqında yetərincə məlumat almağa imkan yaratmışdır.

Rus imperiyasının siyasi və maddi maraqlarına əsasən Şərq xalqlarının tarixi, mədəniyyəti,dili, ədəbiyyatını incələyən rus elm adamları Şərq elminin yeni sahəsi olan Türkologiyanın elmi əsasını qoymuşdur.

Türkologiya türksoylu xalqların dili,ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyətini və başqa mənəvi və mədəni dəyərləri öyrənən elm sahəsidir.XVIII əsrin əvvəllərində öz istiqamətini müəyyən edən və həmin əsrin ikinci yarısında müstəqil sosial elm sahəsi kimi formalaşan Türkologiya XIX əsrin ortalarından filoloji aspektdə inkişaf etmişdir. Orta Asiya, Sibir və digər bölgələrdə yaşayan qədim türk boylarının tarixi, dili, ədəbiyyatını və mədəniyyətini araşdırmaqda çox önəmli mənbə olan Orxon, Yenisey və Talas yazılarının tapılması və təqiqata cəlb olunması Türkologiyanın dünya elmində əhəmiyyətini artırmışdır.

Orta dövrlərdə ərəb və farsca yazılmış tarixi və ədəbi əsərlərin araşdırılması türkologiyanın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu dövrdə türksoylu xalqların tarixi,dili və ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və mədəniyyəti haqqında məlumat verən əsərlərin ilk olaraq tədqiq olunanları Mahmud Kaşğarinin "Divani lüğəti türk" əsəri, Yusif Xas Hacibin "Kutatqu bilik" dastanı, Əhməd Yəsəvinin "Divan-ı Hikmət"i, sonrakı illərdə Məhəmməd Heydər Dulatinin "Tarix-i Rəşidi", Cəlayirinin "Şecere-i Türk", Fəzlullah Rəşidəddinin "Cəmi ət-Təvarix" və s. kimi əsərlər olmuşdur.

Türkologiya ilk yarandığı aspekdən inkişaf edərək filoloji baxış qazanaraq elmin xüsusi sahəsi kimi özünü göstərir. Klassik türkologiyada türksoylu xalqlarla bağlı ortaq mövzuların tarixi aspekti nəzərə alınırdısa, çağdaş Türkologiya türklərin keçmişi, bugünü vəhətta gələcəyini də öz tədqiqat obyektinə çevirməkdədir. Müasir tədqiqat mövzularından asılı olaraq türkologiya türk dili, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, etnoqrafiyası kimi ümumi türk mədəniyyətinin tarixi keçmişini araşdıran bir-biri ilə sıx əlaqəli fənlər tolusundan ibarətdir.

Rus və Avropa şərqşünasları dilçilik sahəsi kimi tədqiqatları nəticəsində formalaşan türkologiya elmi zaman keçdikcə yeni istiqamət götürmüş, onun fənlərarası xüsusiyyəti və əhəmiyyəti daha da dərinləşmiş, tədqiqatlarının həcmi daim genişlənmiş və genişlənməkdədir.

O dövrdə Avropa mərkəzli baxışların təsiri ilə türk xalqının mədəni inkişafıirsinə birtərəfli baxmaq, qədim yazıların siyasi, tarixi və mədəni aspektləri və sivilizasiya tarixində əhəmiyyətini və yerini nəzərə almadan onu yalnız dil materialı kimi araşdırmaq türkologiya elminin tədqiqat çərçivəsini məhdudlaşdırmışdır. Türkologiyanın kollektiv elmi sahəyə çevrilməsi çox çəkmədi. Çünki sosial xarakterli elminkişaf etmək üçün cəmiyyət də eyni səviyyədə inkişaf etməlidir. Cəmiyyətin inkişafı, ölkənin müstəqilliyi ictimaiyyətin müstəqilliyi ilə birlikdə inkişaf edən bir prosesdir. SSRİ dövründə Türkologiyanın müəyyən bir çərçivə içərisində qalması ilk növbədə fənlərarası xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməməsi ilə bağlıdır. Çarlıq dövründə əsası qoyulan Sovet türkologiyası müxtəlif məqsədlərlə edilən araşdırmaları bu sahə üzrə əhəmiyyətli töhfələr verdi. "Sovet Türkologiyası də dünyadakı digər ölkələrdəki Türkoloji çalışmaları kimi şərq elminin içində doğulub inkişaf etdi. Müxtəlif məqsədləri ola da, aparılan tədqiqatlar türk elminə mühüm töhfələr verib.Dünyanın ən güclü türkologiya mərkəzləri arasında araşdırmaların sayısı və keyfiyyətinə görə Sovet türkologiyası həmişə öndə olub". (2, səh. 432)

Türkologiyanın geniş şəkildə inkişafı XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Türkologiyanın inkişafı türk xalqları haqqında türk dillərində yazılı məlumatların tapılması, türk xalqlarının ayrı-ayrı mədəni-ictimai inkişaf mərhələlərini, dillərinin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda araşdırmaq,ana dildə təhsil vermək, milli kadrların hazırlanması məsələlərinə uyğun inkişaf etmişdir. Bu dövrdə rus türkologiyasının fərqlənməsi onun tərkibində türk xalqlarının çoxluğundanvə Rusiyanın türklər yaşayan torpaqları öz sərhədləri daxilinə qatmaq istəməsindən asılı olmuşdur. "Rusiyada türkologiyanın inkişafına təkan verən iki səbəb var: birincisi, türklərin əksəriyyətinin Rusiyanın hakimiyyəti altında qalması, ikincisi, Çar Rusiyası şərqdəki torpaqları almaq niyyətində idi". (3, səh. 524-525)XIX əsrdə Rusiyanın türkologiya sahəsində müvəffəqiyyəti Qərbi Avropanınkından böyük olmuşdur. Rusiyanın türk dünyası ilə birbaşa əlaqədarolduğu üçün Qərbi Avropadan gələn şərqşünasların bir çoxu öz tədqiqatlarını burada aparmışdır. Bu dövrdə artıq türk xalqları arasında da böyük türkoloqlar yetişməyə başlayır ki,onlardan biri və ən məşhuru Mirzə Kazım bəy idi. M.Kazımbəyi M. Kaşğarlı ilə müqayisə edən Nizami Cəfərov yazır: "M.Kazımbəyin (1802-1870) türkologiya sahəsində xidmətləri o qədər böyükdür ki, romantik səslənsə də, onu ancaq türkologiya elminin banisi M.Kaşqarinin xidmətləri ilə müqayisə etmək mümkündür. ...Bununla belə M.Kazım bəy öz istedadı, zəhmətkeşliyi ilə «rus şərqşünaslığının atası» səviyyəsinə yüksəlmişdir".(4,səh. 31)

XIX əsrin 70-ci illərindən başalyaraq Sovet türkologiyasının qurucusu sayılan V.Radlovun türk dilinin tarixi mətnləri, fonologiyası, türk ləhcələri üzrə apardığı tədqiqatlar olduqca əhəmiyyətlidir. "Lakin bunlardan başqa, W. Radloff(1837-1918) Rus türkologiyasının banisi kimi əsərləri və xidmətləri ilə tamamilə fərqli bir yer tutur. Bir qrup tələbəsi və həmkarıbu nəsil türkologiyada "Radloff dövrü" kimi tanınır". (5, səh. 89) P.M.Melioranski, V.V.Bartold, N. İ. İlminski, V.D.Smirnov, N. F. Katanov, N. P. Ostroumov, A. N. Samoyloviç, S. Y. Malov,V. A. Gordlevski və başqaları rus türkologiyasının böyük tədqiqatçılarından olmuşlar.

Türk dillərinin XIX əsrdə universitetlərdə tədrisi ilə əlaqədar olaraq Rusiyada türkoloji mərkəz kimi Moskva, Sankt-Peterburq, Kazan kimi universitetlər fərqlənir. Burada türk dillərinin öyrədilməsi üçün dərs kitabları və bununla bağlı bir çox ekspertlər yetişməyə başladı. Məhz buna görə də türk dillərinin elmi cəhətdən araşdırılma imkanları genişləndirildi.

Tədqiqatlarının sayı və keyfiyyəti baxımından düyadakı türkoloji mərkəzləri içərisində sovet türkologiyası fərqlənirdi. Sovet dövründə türkologiyanın dilçilik sahəsindəki tədqiqatları geniş istiqamətdə aparılırdı: müxtəlif türk dillərinin xüsusiyyətlərini əhatə edən akademik qrammatikaların hazırlanması; hər bir dilin tarixi inkişafını və türk dillərinin ümumi inkişafını müəyyən etmək; türk dillərinin formalaşma dövrlərinin müəyyən edilməsi;

müqayisəli tarixi metod əsasında türk dillərinin qohumluq dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi; üslubi məsələlər; müxtəlif lüğətlərin və keyfiyyətli dərsliklərin hazırlanması; VI-VII əsrlərə aid yazıların dilinin tədqiqatı; ortaq türkcə əsərlərin dilinin araşdırılması və s.

Sovet dövründə, xüsusilə 50-ci illərdə türk dillərinin müqayisəli qrammatikası sahəsində qiymətli araşdırmalar aparan elm adamlarından S.E.Malov, N.K.Dmitriyev, M.Nasilov, N.A.Baskakov, A.N.Kononov, A.M.Şerbak, E.R.Tenişev, N.Z.Hacıyeva, B.A.Serebrennikov,K.M.Musayev və başqalarının adını çəkmək olar.

Sovet türkologiyasında türk dillərinin ümumtürkoloji baxımından sistemli şərhi mümkün olmasa da, bu sahədə görülən işlər az deyil. İlkin mərhələdə daha çox ümumtürkoloji prinsipləri əsas götürən sovet türkologiyası sonrakı mərhələlərdə bu prinsipdən uzaqlaşaraq tədqiqatları ayrı-ayrı türk dilləri, tarixi, qrammatikası üzrə aparmışdır. “Məlumdur ki, klassik türkologiyanın, o cümlədən sovet türkologiyasının ısas çatışmazlığı ondan ibarət olmuşdur ki,türk xalqlarının mənəvi irsi,bir qayda olaraq, forma-struktur planında araşdırılmış, türk mədəniyyətinin,ruhunun ideya-məzmun planına, demək olar ki, diqqət verilməmişdir”.(4.səh.238)

Müasir türkologiya elminin başladığı yer Macarıstandır. Macarıstan alimləri bir növ öz köklərini axtarmaq səyləri sayəsində türkologiyanın əsasını qoymuşlar. Macar türkoloqlar Türk dilinə, tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, coğrafiyasına, etnoqrafiyasına, musiqisinə böyük töhfələr vermişlər.Macarlarla türklər arasındakı əlaqənin tarixi qədimdir. XIII əsrdən başlayaraq macarlarla türklər bir yerdə yaşamaya başlamış və bu iki xalq arasında mədəni əlaqlər qurulmağa başlamışdır.Sultan Süleyman dövründə macarlar təxminən 150 il Osmanlı hakimiyyəti altında qaldılar. Osmanlı hakimiyyəti ilə münasibətlərin inkişafı nəticəsində macar alimlərinin türk dilinə marağı daha da artdı.

Müasir Türkologiyanın Macarıstanda yaranması 1830-cu illərə təsadüf edir. Janos Repiczki Budapeşt Universitetinin ilk türk dili müəllimidir. Osmanlı salnamələrinin və sənədlərinin ilk tərcümələri məhz ona aiddir.

“1830-cu ildən sonrakı illərdə Macarıstandan çoxlu türkoloqlar yetişdi. Xüsusilə türk mədəniyyəti,dil, tarix və ədəbiyyat macar alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və onlar bu mövzuda çoxlu tədqiqatlar hazırlamışlar. Bu araşdırmalar və tədqiqatlar bu gün də davam edir. Türklərlə macarlar arasında çox güclü bir tarixi bağ var. Bu gün Elte və Seqed universitetlərində türkologiya tədris olunur. Türk dilini öyrənmək macarların marağına səbəb olur. Macarıstandakı universitetlərdə oxuyan və burada açılan türk məktəblərində müəllimlik edən türklər vasitəsilə Macarıstanda türklərə və türkcəyə olan maraq günü-gündən artmaqdadır”. (6, səh.369)

Armin Vamberi (1832-1913) Macar Türkologiyasının banisi sayılır. Pest Kral Universitetində (indiki Eötvöş Lorand Universiteti) Avropanın ilk Türkologiya şöbəsini açan Armin Vamberi Macarıstan Elmlər Akademiyası üzvü idi. A.Vamberi XIXəsrdə nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dillərinin etimoloji lüğəti” (1878) adlı əsəri türk dilçiliyindəki etimoloji lüğətlər haqqında nəzəri və praktiki məlumat verən dəyərli əsərdir.Fin ve Macar dilləri arasında əlaqənin varlığını qəbul etməyən Vamberi Macar dilini Uqor elementləri olan bir Türk dili olaraq görürdü. Müasir dilşünaslar arasında isə bu nəzəriyyə daha qəbul edilmir. Macar dili Türkcədən təsirlənən bir Uqor dili olaraq qəbul edilir.

24 sentyabr 1870-ci ildə Avropa ali məktəbləri arasında ilk Türkologiya kafedrası (İlk Türkologiya İnstitutu) Macarıstanın Budapeşt universitetində yaradılmışdır. O dövrdə ilk Türkologiya İnstitutunun açılmasının ən mühüm səbəblərindən biri də Turançılıq hərəkatının Finlandiya və Macarıstan xalqları arasında yayılması idi.

Türk xalqları ilə birbaşa tarixi əlaqələri olan Macarıstanda türkoloji araşdırmalar aparılaraq hunların qərbə köçü, macarların tarixi, kökü, macar dilindəki türk sözləri kimi bir çox məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bundan əlavə müasir türk dillərinin tədqiqi və tədrisi işi də uğurla həyata keçirilərək Seqed Universitetində qazax və macar dilləri müqayisəli şəkildə öyrənilir.

"Amma biz tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, beynəlxalqtürkologiyanın indiki yüksək səviyyəyə çatmasında macar türkoloqların fəaliyyəti zəruri hala çevrilmişdir."(7, səh.3)

Dünya türkologiyası tarixində macar türkologiyasının yeri danılmazdır. Almassy Gyorgi, Balınt Gabor, Bodrogligeti Andras, Budenz Josef, Desko Endre, Eckman Janos, Fekete Lajos (Ludwig), Gombocz Zoltan, Halası-Kun Tibor, Hazai György, Kuun Geza Kont, Ligeti Lajos, Mandoky Kongur Istvan, Moravcsık Gyula, Pröhle Vilmos, Reguly Antal, Repıczky Janos, Taşnadi Edit, Thury Josefvə s. kimi macar türkoloqlar müxtəlif araşdırmalarla türkologiya sahəsində uğurlu nəticələr əldə etmişlər.

Türkologiynın inkişafı və eyni zamanda türk milli kimliyinin tərəqqi etməsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. XIX əsrin sonlarına doğru türkologiyanın mərkəzi Osmanlı imperatorluğunun varisi olan Türkiyə Cümhuriyyəti öz öhdəsinə götürür. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kəmal Atatürk və tərəfdaşları türkologiyanın və türk dünyasının həm mədəni, həm də siyasi varlıq olaraq bugün də öz dəyərini saxlayan addımlar atılmasında yaxından iştirak etmişlər. Mustafa Cəlaləddin Paşa, Əhməd Vəfik Paşa,Şəmsəddin Sami ve Nəcip Asım və s. Türkiyədə türk filologiyasının və tarixçiliyinin təməllərini atanlardandır. Mustafa Kamal Atatürkün göstərişi ilə 1931-ci ildə Türk Tarix Qrumunun yaradılması və genişmiqyaslı türkoloji araşdırmaların aprılması türkologiyanın inkişafına təkan verən amillərdən olmaqla yanaşı, Türkiyəni dünya türkologiyasının əsas mərkəzlərindən birinə çevirdi. Həmçinin türk dillərinin vahid kökdən yayılaraq geniş bir ərazini əhatə etdiyini göstərən Atatürkün "Günəş dil nəzəriyyəsi" onun dil məsəsləsinə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir. İlkin adı "Türk Dili Araşdırma Cəmiyyəti" olan Türk Dili Qurumu 12 iyul 1932-ci ildə M. K. Atatürk tərəfindən qurulması da bu sahə üzrə atılmış ən önəmli addımlardanddır.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Türkiyədəki türkoloji araşdırmalar müxtəlif və zəngin tədqiqatların yaranmasında böyük rol oynadı və həmin dövrdən başlayaraq bir çox tanınmış türkoloq bu sahədə əvəzolunmaz əsərlər yazmışlar ki, onlara Talat Tekin, Zeynəp Korkmaz, Əhmət Cəfəroğlu,Əhmət Bican Ercilasun, Fikri Sərtkaya,Həsən Ərən, Hasibə Mazioğlu,Əhmət Buran,Şükrü Haluk Akalın, Hülya Kasapoğlu, Süer Eker, Mustafa Öner, Hatice Şirin User və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Türkologiya Çin,Yaponiya, Monqolustan, Avropa və Amerikada da inkişaf etmiş elm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Adı çəkilən yerlərdə türkologiyanın inkişafına əsasən ya qonşu dövlətin türk dövləti olması və ya həmin dövlətlərin tərkibində türk xalqlarının yaşaması səbəb olmuşdur. Həmçinin türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya da türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dünyagörüşü haqqında daha geniş və dəqiq elmi araşdırmalara, türkologiya elminin daha sürətlə inkişafına təkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Buludxan Xəlilov, Türkologiyaya giriş, "Bakı çap evi" nəşriyyatı, Bakı, 2013, 384 s.
2. Ahmet Buran, Sovyet türkolojisi ve birinci türkoloji kurultayı,Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring, 2009

3. Qaydarov A. Türkologiya (Türkoloji) // Qazaq SSR. Qisqaşa Entsklopediya. C.3, Almati, 1988
4. Nizami Cəfər, Türkologiyaya giriş, Elm və təhsil, Bakı, 2016, 248 səh.
5. Mustafa ÖNER,Türk Dünyası ve Türkoloji, Aydın Türklük Dergisi Yıl: 1 Sayı: 1 - 2015 (87-93)
6. Mehmet Gümüşkılıç,Macaristan türkolojisi üzerine bir biyo-biyografi denemesi, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, Fall 2012, p. 367-406, Ankara-Turkey
7. Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi, Ankara, 2022, 255 s.

SOCIO-POLITICAL CHARACTERISTICS OF THE ERA IN CONTEMPORARY IRAQI-TURKMAN POETRY

ÇAĞDAŞ İRAQ-TÜRKMAN POEZİYASINDA DÖVRÜN İCTİMAİ-SİYASİ SƏCİYYƏSİ

VALİDƏ ŞIXƏLİYEVA

Bakı/Azərbaycan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Türkoloji mərkəzin mütəxəssisi, ORCID:0009-0002-0708-8335

Xülasə

Milli mübarizə dövründə millətçi şairlər mövcud quruluşa, müharibələrə və onların törətdiyi fəsadlara etirazlarını şeir vasitəsilə bildiridilər. Onlarda Hüsam Həsrət, Sənan Əhməd Kasab, Mahmud Kasaboğlu, Ertan Bayatılı, Diyar Erbil, Gülser Kerküklü, Camal Ərbil, Adnan Kasapoğlu, Adil Qəmgin, Şəmsəddin Vəli Ərbilli, Qalib Rauf Kifirli, Buna Bezirgan, Ferhan Coşkun, Münir Bayatlı, Riyaz Demirçi, Mehmet İlhanlı və b. qeyd etmək lazımdır.

1920-ci ildən bu günə qədər İraqın hər yerində türkmanları assimilyasiya etmək və onların yaşadıqları bölgələri ərəbləşdirmək (hətta bəzən onları kürdləşdirmək) üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilmişdir. Osmanlı İmperatorluğu bölgədən çəkilməli olduqdan sonra türkmanlar sistemli qırğınlara məruz qaldılar. Dünyaya "ərəb sosializmi" gözü ilə baxan Səddam rejiminin bu siyasəti həm də türkmanlarla ərəblər arasında düşmənçilik yaratmaq üçün məkrli məqsəd güdürdü. Şimaldakı təhlükəsiz bölgəyə köçmək məcburiyyətində qalan türkmanlar də son dərəcə çətin şəraitdə yaşayırdılar. Insanlar yaşamaq və sığınacaq tapmaq ümidi ilə qaçqınları qeyri-qanuni qəbul edən ölkələrə getməyə cəhd etməli oldular. Belə cəhdlər nəticəsində çoxlu türkman həyatını itirdi. 1997-ci ilin oktyabrında yeni siyahıya alma aparıldı. İraq administrasiyası və təhlükəsizlik bölmələri türkmanlar arasında "özünü türkman kimi tanıdanların bütün vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum edilərək sürgünə göndəriləcəyi" şayiəsi yayaraq insanları qorxuda saxlayırdılar. Bir çox türkman can və mal təhlükəsizliyi üçün özlərini ərəb kimi qeydiyyatdan keçirməli oldu. Səddam administrasiyası təzyiqlə əldə edilən bu nəticəni real kimi qəbul edərək, türkman icmasının ölkədə yaşamadığını və ya sayca çox az olduğunu iddia etdi. İraqın üçüncü əsas etnik qrupu olan türkmanlər, İraqda çoxəsrlik mənsubiyyətlərinin və hakim mövqelərinin əksinə olaraq, bu gün azlıq statusu ilə üzləşirlər.

Açar sözlər:iraq-türkman,millətçi, milli mübarizə,dövlət, şair

Özet

Milli Mücadele döneminde milliyetçi şairler mevcut yapıya, savaşlara ve bunların yol açtığı yolsuzluklara itirazlarını şiir yoluyla dile getirmişlerdir. Bunlar arasında Hüsam Hasrat, Sanan Ahmed Kasab, Mahmud Kasaboğlu, Ertan Bayatılı, Diyar Erbil, Gülser Kerkuğlu, Cemal Erbil, Adnan Kasapoğlu, Adil Qamgin, Şemseddin Veli Erbilli, Ghalib Rauf Kifirli, Buna Bezirgan, Ferhan Coşkun, Münir Bayatlı, Riyaz Demirci yer alıyor. 1920'den günümüze kadar Irak'ın her yerinde Türkmenleri asimile etmek, yaşadıkları bölgeleri Araplaştırmak (hatta bazen Kürtleştirmek) için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinin ardından Türkmenler sistematik katliamlara maruz kaldı. Dünyaya "Arap sosyalizmi" gözüyle bakan Saddam rejiminin bu politikasının, aynı zamanda Türkmen-Arap düşmanlığı yaratma yönünde sinsi bir hedefi de vardı. Kuzeyde güvenli bir bölgeye taşınmak

zorunda kalan Türkmenler de son derece zor koşullar altında yaşadı. İnsanlar hayatta kalma ve sığınma umuduyla mültecilere yasa dışı yollardan ev sahipliği yapan ülkelere seyahat etmek zorunda kaldı. Bu tür girişimler sonucunda çok sayıda Türkmen hayatını kaybetti. Ekim 1997'de yeni bir nüfus sayımı yapıldı. Irak yönetimi ve güvenlik birimleri, Türkmenler arasında "Kendisini Türkmen olarak tanımlayanların tüm vatandaşlık haklarından mahrum bırakılacağı ve sürgüne gönderileceği" yönünde söylentiler yayarak halkı korkuttu. Pek çok Türkmen can ve mal güvenliği için kendilerini Arap olarak kaydettirmek zorunda kaldı. Saddam yönetimi, baskılarla elde edilen bu sonucu gerçek olarak kabul ederek, ülkede Türkmen toplumunun yaşamadığını veya sayıca çok az olduğunu iddia etti. Irak'ın üçüncü büyük etnik grubu olan Türkmenler, yüzyıllardır süren bağlılıklarına ve Irak'taki hakim konumlarına rağmen bugün azınlık statüsüyle karşı karşıyadır.

Anahtar kelimeler: Irak-Türkmen, milliyetçi, milli mücadele, devlet, şair

Abstract

During the period of national struggle, nationalist poets expressed their objections to the existing structure, wars and the corruption caused by them through poetry. Among them are Husam Hasrat, Sanan Ahmed Kasab, Mahmud Kasaboglu, Ertan Bayatılı, Diyar Erbil, Gülser Kerkuğlu, Jamal Erbil, Adnan Kasapoğlu, Adil Qamgin, Shamseddin Veli Erbilli, Ghalib Rauf Kifirli, Buna Bezirgan, Ferhan Coshkun, Munir Bayatli, Riyaz Demirchi, Mehmet Ilhanli and others. should be noted.

From 1920 to the present day, various methods were used to assimilate the Turkmens and to Arabize (and sometimes even Kurdize) the regions where they lived in all parts of Iraq. After the Ottoman Empire had to withdraw from the region, the Turkmens were subjected to systematic massacres. This policy of Saddam's regime, which looked at the world through the eyes of "Arab socialism", also had an insidious goal of creating enmity between Turkmen and Arabs. The Turkmens, who were forced to move to a safe region in the north, also lived in extremely difficult conditions. People have had to try to travel to countries that host refugees illegally in the hope of survival and asylum. Many Turkmen lost their lives as a result of such attempts. A new census was conducted in October 1997. The Iraqi administration and security units kept people in fear by spreading rumors among Turkmen that "those who identify themselves as Turkmen will be deprived of all citizenship rights and sent into exile." Many Turkmen had to register themselves as Arabs for the safety of their lives and property. Saddam's administration accepted this result obtained by pressure as real and claimed that the Turkmen community does not live in the country or that it is very small in number. The Turkmen, Iraq's third major ethnic group, face minority status today, contrary to their centuries-old affiliation and dominant position in Iraq.

Key words: Iraqi-Turkmen, nationalist, national struggle, state, poet

Iraq-türkmanları Türkiyəni tərk etdikdən sonra onlara qarşı edilən haqsızlıqlara baxmayaraq, dövlətə olan sədaqətlərindən heç bir güzəştə getməmiş, əsas hüquq və azadlıqlarını geri almaq üçün silahlı mübarizə aparmadan demokratiya yolu ilə təşəbbüslər irəli sürmüşlər. Lakin bunun müqabilində 1924-cü ildə Kərkük, 1946-cı ildə Gavurbağı, 1959-cu ildə Kərkük, 1991-ci ildə Tuzhurmatı və Altunköprü qırğınlarına məruz qaldılar. Türkman camaatının illərdir bu qədər ağır tənqid edilməsinin ən mühüm səbəbi danışdıqları dil və yaşadıqları mədəniyyətlə bağlıdır. Digər tərəfdən Türkiyənin İraqla qonşuluğu türkmanlara qarşı zülmün başqa bir səbəbidir. Sırf bu xüsusiyyətlərinə görə hər cür zülmə məruz qalan türkmanların hərəkət qabiliyyəti olmasa belə bundan sonra eyni rəftarla qarşılaşacağını təxmin etmək çətin deyildi. Bu günə qədər İraqın müxtəlif konstitusiyalarında türkmanlar İraqın əsas etnik qrupu kimi qəbul edilmir. Bunun davamı olaraq 2005-ci il oktyabrın 15-də qəbul edilən son konstitusiyada türkmanlara azlıq

statusu verilmişdir. Türkmanların Türkiyədən getməsindən Səddam Hüseyn dövrünə qədər zaman-zaman siyasi arenada nüfuz sahibi olduqlarını söyləyə bilərik. Lakin Səddam Hüseynin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə türkmanlar üçün vəziyyət yaxşı olmadı. Siyasi arenada çıxış edən və söz sahibi olan ziyalılar həbs edilərək edam edildi.

Iraq-türkmanları çox iztirablı yollardan keçdilər ancaq yenə də milli mücadilələrindən əl çəkmədilər. Dövrün aydınları cəmiyyətin ictimai-siyasi səciyyəsini bədii şəkildə ifadə edərək müxtəlif ədəbiyyat nümunələri yaradaraq fikir bildirirdilər.

Həmin yazarlardan biri olan Çingiz Bayraqdarın "Türkman kimi " şeiri də dərin mənanı əks edən ictimai-siyasi şeirlərdən. Dərdi bitməyən türkmanlar kimi zülmə məruz qalmış harada var deyə şikayət bildirir. Bu ədalətli dünyanın niyə bərabərliyi uzlaşmır. Torpaq uğunundakı yarışın nə anlamı var axı deyən şair dövrana etirazını bildirir. Savaşlar nəticəsində Ərbil, Təlafər, Kərkük,Tuzhurmatu, Məndəli və s. kimi ərazilərin alt-üst olmasında xalq artıq zara gəlib. Müəllif bir gün olsun belə üzü gülməyən bu şəhərlərdə yaşayan türkmanlar kimi məzlumlar harada var deyə sualına cavab axtarır. Səddam Hüseyin Küveyti işğal etdikdən sonra körfəz savaşı başlanılır. Bu səbəbdən Səddam Bağdadı əsas götürdüyü üçün onu qorumağ can atır. Buna qarşılıq olaraq ona etiraz olunur və eyni zamanda xalqın ona olan inami itir. Ölkənin bir hissəsində onun hakimiyyət səlahiyyəti itdiyi görən Səddam onu gücləndirməyə qərara gəlir. Altun körpü Kərkük və Ərbil aralığında yerləşən coğrafə ərazidir. Həmçinin 1991-ci il 18 tarixində Altın körpü ərazisinə hücum edərən 103 türkmanın ölümünə səbəb olurlar. Əsas məqsəd olaraq türkmanların demoqrafik formasını dəyişərək buradakı yaşama hüquqlarını əllərindən almaq idi. Torpaq qeydiyyatı və qeydiyyat idarələrini, o cümlədən ilk öncə mülkiyyət hüquqlarını ifadə edən və bu hüquqları qanuni olaraq təmin edən sənədləri məhv etdilər. Bu isə Kərkük bürokrtaiyasının ləğv etmək idi. İraq hökuməti qarışıqlıları gizlətmək üçün ordunu Kərkükə göndərir. Ancaq gələn ordu Kərkükü beşmərgələrədən təmizləmək əvəzinə Tuzhurmatu ərazisini atəşə tutmuşdular. Dəhşətli olay Türkmanların iradəsini qıra bilmədi. 27 mart 1991 ci il tarixində Kərkükə gələn əsgərlər insanları güllə yağışına tutaraq buranı tərk etmələrinə səbəb oldular. Bu siyasətin əsası o idi ki, iraq-türkmanlarını yox etsinlər. Xalqın qan yaddaşında qalan ən qəddar qətliam olan Altunkörpü insanların bağrına dağ oldu. Candan vətənlərinə bağlı ancaq eyni zamanda ürəkləri dağlı qalan Türkmanları heç bir olay vətənlərini tərk etdirə bilmədi.

Əlin-qolun kim bağlayır?

Kim vurur, kim dağlayır?

Təlafərim qan ağlayır

Varmı məzlum türkman kimi(1, 58)

Çingiz Bayraqdarın "Hökmran gözlərik" şeirində də bir çağırış hissləri ifadə olunur. Saysız-hesabsız hücumlardan xaraba qalıqlarına çevrilən yerdə sanki xalq öz fikirlərinin çatdırılması üçün biz zaman gözləyir

Vətən üçün bayraq üçün cümləmiz

Şair əsgərlərik, qurban gözlərik

Haydı, Turkmanelim, haydı, Kərküküm

Alov-alov səndən vulkan gözlərik (1,61)

Şairin "Təlafər" şeiridə özündə yüksək vətənçilik, azadlıq uğurunda milli mübarizə, milli hisslərin tərənnümü əks olunur. Vətənini yadellilərdən qorumaq üçün çağırış edərək bildirir ki, min canımız olsa da minini də fəda edərik. Xalqın mərhəmətli olması onların başına bəla

olduğundan artıq qana-qan vaxtıdır. Şair bildirir ki, biz azadlıq bağından azadlığı mükafat olaraq istəyirik və bildirir ki, Türkmaneli biz səndən əmr gözləyirik. Gün bugündür-meydan günüdür. Bu qalibiyyətin dastana çevriləcəyi günü gözləyirik. Verdiyimiz şəhidlər üçün biz hüriyyət gözləyirik. Təlafərdə soysuz canavarların törətdiyi qanlı bazarı, viranə qalmış ərazilər, tarımar qalmış tarlalar göstərilərək hər kəsin burada baş verənlərədən xəbərdar olmasını istəyir. Dünya burada baş verənlərən xəbərsizdir. Şair Təlafər düşman qüvvələrin əhatəsindədir bəs onda bəyəfəndi türkmanlar haradadır deyə üsyan edir. Təlafəri yaralı aslana bənzədən şair üzüntü içərində vətənin bu dar vaxtına türkmanlılara kömək əlini uzadacaq heç kəs yox olmasından şikayətçidir. Şeirdədə çağırış motivi özünü göstərir. *"Əlindən düşməsin bayraq, fələk oğlu, ayağa qalx, məşəl ol, məşəli yandır, çəhid məzarı görsünlər"* deyərək xalqa müraciət edib onlarda vətənpərvərlik hisslərini oyadır. Damarlarından axan türkman qanına güvənib savaş meydanına atılması üçün insanlara çağırış edir. Bu torpaqda söz sahibi olduğun üçün mübarizəyə atıl deyə xalqa səslənir. "*Onursuz yaşamaqdan keç, kəfən biçənə kəfən biç"* deyimi ilə xalqda mübarizəyə alovunu daha da artırır. Bayrağı və onun üzərindəki ay-ulduzun düşməsinə imkan vermək əlində azadlığı əlindən vermək anlamı daşıdığı daşıyır. Bayrağın itirilməsi azadlığın itirilməsidir odur ki, ona bərk bərk sarıl və onu qoru. Azadlığına sahib çıxaraq öz sərhəd qoymalısan ki, hərkəs tanısın o bayraqdarı.

Davan qutlu, davan uca, güvən damardakı gücə

Haydı, davran, atıl uca, yarı, əğəyarı görsünlər (1, 56)

Şairin "Mən insan deyiləm?" şeiri böyük poetik məna daşıyan şeirlərdəndir. Şeirdə milli kimliyin təsdiqi, haray var. Şeir həmçinin mövcud şəraitdə sıxılan lakin təslim olmayanların ruhun təbliğ edir.

Həm azam, həm çoxam mən,

Həm varam,həm yoxam mən

Həm qanad, həm oxam mən,

Mən insan deyilmiyəm(1, 42)

İraq-türkmanlarının İraqın şimal-şərqində və mərkəzi hissəsində yaşayan türk etnik azlıq olmasına işatə edən şair cismən mövcud olsalarda mənən əslində yaşadıqları dövlətdə yox kimi hesab edilir. Bir-birilərinə qol-qanad olan türkmanellilər hər zaman mübarizəyə atılan oxdurlar. Yaydan çıxıb geri qayıtmayan ox kimi türkmanlar da bu yolda tutduqları mövqeylərindən geri çəkilməyən mübarizkar xalq olaraq tanınır. Milli kimlik məsələsi xüsusilə ön plana çəkilərək vurğulanır. Atılan mərmilərdən, bombalardan, güllələrdən yorulan xalq haqqın barışın tərəfindədir. Artıb səbr kasası dolan xalq dəniz kimi coşub-daşaraq açılan yelkən kimi mübarizədən geri qalmırlar. Xalq sülh tərəfdarı olmalarına baxmayaraq mövcud şərait onları mübarizəyə səsləyir. Əziyyətlərdən yorulan insanlar özülərinə sual verirlər ki. bu qədər ağrı-acıya dözürük bəs biz insan deyilik. Bu savaşalar nə canlar aldı. nə qədər evləri boş qoydu, nə qədər ailəni yetim qoydu. Mənən yoxsul olan xalqın gözləri azadlıq yolunda qalıb. Onlar bu zülmün nə vaxt bitəcəyini səbirsizliklə gözləyirlər. Xalq olaraq yaralar yamansa da, azadlıq uğurunda mübarizə aparıb şəhid versələrdə yenə də mübarizədən əl çəkmirlər. Xalq artıq zülmlərdən tənə gəlib. Zülmətlərin qurbanı olan xalqın içində dağ boyda dərd yatır. Dünya içində dünyada yaşayan xalqın təmkini son həddə çatıb. Sahilsiz dəniz kimi olmalarına baxmayaraq dostluğa, barışa hər zaman açıq olduqlarını vurğulanır.

Cəmil Şeyxo "Acı həyat" şeiri ilə Türkman cəmiyyətində baş verənlərə qarşı biganə qalmayaraq münasibətini bildirmişdir. "Acı həyat" şeirində türkman cəmiyyətinin acı reallıqlarını göz önündə sərgiləyərək bədbaxt xalqın mövcud durumunu təsvir etmişdir. Türkmaneli nə qədər

çalışsa da onların bu çağırışı bütün dünya tərəfində cavabsız qalmışdır. Xalqın başına gətirilən bu oyunlar onların milli-mənəvi məhvinə yönəldilmiş siyasətin nəticəsidir. Insanlarda milli kimlik, milli şüur, milli mənlik hisslərinin məhvinə yönəldilmiş bu davranışların nəticəsində onlarda azadlıq uğurunda mübarizdə qorxu hisslərinin qırılması idi. Ancaq heç bir qüvvə xalqdakı milli müstəqillik hisslərini qıra bilmir. Baxmayaraq ki, xalqın səsini eşidən yoxdur ancaq bu yoldakı çarpışmada usanmadan *"qırsalar"*da, *"qırılsalar"*da yenə əl çəkmirlər. Təlafər millli mübarizə ərazisi olduğundan bu dönəmin aydınları bacardıqları qədər xalqı milli ruha səsləyirdilər. Təlafərlilər azad yaşamaq istəyən mübarizkar insanlardır.

Ayaq altında qalan güldən betər olmusan,

Kar ağızda çalışan dildən betər olmusan,

Toqquşan şüşə kimi həm qıran, həm qırılan

Yanıb-yandıran atəş, küldən betər olmusan.(1, 40)

Şair *"Kökündən məhrum olan daldan betər olmusan"* deməklə oğuz qrupuna mənsub olan iraq-türkmanların məxsus olduğu kökdən ayrılıb uzaq düşməsinə işarə edir. Bunu o "*Düşmənə verilen eldən betər olmusan"*a bənzədərək öz niskilini bildirir. Xalq olaraq adın, dəyərin, şan-şöhrətin tapdanaraq ayarlar altına atılıb. *"Atın ayaqlarında naldan betər"* olan biçarə xalq daim xəyanət məruz qalan qul kimidir. Hətta ondan betərdir. Kimlərinsə əlində oyuncağa çevrilən Türkmanelini əlini uzadıb "simic"lərdən kömək dilənməkdən daha dəhşətli olduğunu vurğulayaraq həyatın insana qarşı olan ədalətsizliyi və acı reallığı dilə gətirilir. Şair yaxşılıqları sel kimi silib-süpürən həyata qarşı şikayətlənərək cəmiyyətdən, dövrandan etiraz edir.

Küçüklər oyuncağı olmusan, acı həyat,

Xəsislərə açılan əldın betər olmusan.

Yaxşıların yarası, yamanların bayramı

Yaxşılığı süpürən seldən betət olmusan(1, 41)

Əbdüllətif Bəndəroğlunun "Kərkük" şeiri yurd sevgisi, vətənə məhəbbət fikirlərinin əks olunduğu 2 misralı 5 bəndlik bədii ədəbiyyt nümunəsidir. Daim Kərkük həsrətilə yaşayan şairin daxili hayqırışlarıdır. Həmçinin Kərkükün əbdüllətif bəndəroğlu "Gurgur baba" nı İraq üçün sökülməyən dayaq adlandıraraq bu yatağın vacibliyini vurğulayır. Burada da keçmiş günlə, xatirələr yada salınraq xatırlanır və o günlərin həsrəti poetik dillə ifadə olunur. Şeirdə xüsusilə bildirilr ki, Gurgur baba Kərkükü satmayan yüz illər keçməsinə baxmayaraq daim yanan dostu-düşmənə qatmayan Turkman elinin böyük dayağı, xalqın dirəyidir. Gurgur baba neft-qaz yatağı olmaqla yanaşı həmdə Türkman qalxına axradır.

Içimdəki həsrətin

Içində yaşar Kərkük

Analar laylasına

Oyanar, yatar Kərkük, (1, 110)

Beləliklə, yuxarıdakı şeir nümunələrindən də bəlli oldu ki, həmin dövr türkmanlar üçün heç də asanlıqla keçməyib. Min bir zülmə məruz qalan insanların həyatı daim qorxu içində qalmışıdır. Ancaq bunlara baxmayaraq dövrün ziyalı şəxsləri bədii ədəbiyyat nümunələri vasitəsilə dövrü səciyyələndirmişlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1.İraq-türkman poeziya antalogiyası. Bakı, 2021

2.Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı.Bakı, 2024

3. Şemsettin Küzeci.Osmanlıdan günümüze İrakta türk dergileri.Ankara, 2022

4. Şemsettin Küzeci. Kerkükün demografik yapısı. Ankara2019

5. Şemsettin Küzeci ve Feyyaz Sağlam. Irak Türkmen Edebiyatı. Ankara 2015

6. Qaybaliyeva Sakine, "Irak-Türkman Edebiyatında Yeni Şiirin Tarihine Bir Bakış", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi III, (2012):358-366.2012

ELEMENTS OF TURKISM, NATIONALISM AND PATRIOTISM IN THE WORK OF ZIYA GOYALP

ZİYA GÖYALP YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK, MİLLƏTÇİLİK VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK ÜNSÜRLƏRİ

NƏRMİN RƏHİMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji mərkəzin mütəxəssisi

Bakı/ Azərbaycan ORCID: 0009-0008-6350-6144

Xülasə

Bu məqalə ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində və milli-ədəbi proseslərdə inkişafın əhəmiyyətli dərəcədə hiss edildiyi bir dövrdə yaşayıbyaradıcılıqla məşğul olmuş Ziya Göyalpın həyatından, onun yaradıcılığında Türkçülük, millətçilik və vətənpərvərlik ideallarının mühüm rol oynamasından bəhs edir.Ziya Göyalpın Türkçülük haqqında başlıca şüarı "Türkçülük, Türk millətini yüksəltmək deməkdir" şəklində bilinməkdədir. O, Türkçülüyün milli hərəkat pilləsinə çatdırılmasında əvəzolunmaz rol oynamış ziyalılardan biridir. Şair, həmçinin, milliyyətçilik və vətənpərvərlik mövzularına aid əsərlərə də öz yaradıcılığında xüsusi yer vermişdir. Ziya Göyalp "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək", "Yeni Həyat", "Türkçülüyün əsasları", "Türk Mədəniyyət Tarixi" kimi əsərlərində öz türkçülük ideyalarını qələmə almışdır. O, həmçinin "Turan", "Vətən", "Əsgər duası", "Çobanla Bülbül", "Türk oğullarına" adlı şeirlərin müəllifidir. Ziya Göyalpın fikrincə, Türkçülüyün ən ali məqsədlərindən biri Oğuz türklərinin yaşadığı ölkələrin ortaq mədəniyyətə sahib olması və vahid bir ölkə kimi birləşməsidir. Digər bir məqsəd isə bütün türk xalqlarının vahid bir mərkəzdə birləşdiyi Turanın qurulmasıdır. Şair bu fikirlərini, Turan ellərinə olan böyük sevgisini, milli duyğusunu, millətçilik yanaşmalarını "Turan" şeirində dilə gətirmişdir.Vətən və millət haqda qələmə aldığı əsərlərdən biri də "Vətən" şeiridir. Bu şeirində din mövzusuna da toxunmuş, vətən sevgisinin imandan gəldiyi fikrini irəli sürmüşdür. Dil birliyi, əqidə birliyi, mədəniyyət birliyi kimi bir milləti millət olaraq birləşdirən cəhətlərin önəmini təsvir etmişdir. XX əsrdə türklərin yaşadığı bir çox ərazilərin xristian qüvvələr tərəfindən işğalı təhlükəsindən keçirdiyi kədər nəticəsində Ziya Göyalp "Çobanla bülbül" şeirini yazmışdır. Ancaq xalqının, millətinin gücünə və iradəsinə güvəndiyindən bu kədər və bədbinlik halları daimiolmamışdır. Görkəmli sənətkar öz əsərlərində Türk dili məsələsini də yaddan çıxarmamış, onu millətin varlığının göstəricisi kimi tərənnüm etmişdir.

Nəticə etibarilə, Ziya Göyalp əsərlərində yer verdiyi və dəstəklədiyi bu düşüncələrə görə, tarixə öz adını qızıl hərflərlə yazdırmağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: Ziya Göyalp, Türkçülük, vətənpərvərlik, millətçilik, Turan.

Özet

Bu makalede, sosyal ve siyasi hayatın her alanında ve milli-edebi süreçlerde gelişmenin önemli ölçüde hissedildiği bir dönemde yaşayan ve yaratıcılıkla meşgul olan Ziya Goyalp'in hayatı ve Türkçülük ideallerinin oynadığı önemli rol anlatılmaktadır. Eserlerinde milliyetçilik ve vatanseverlik. Ziya Göyalp'in Türkçülükle ilgili ana sloganı "Türkçülük, Türk milletini yetiştirmektir" olarak bilinir. Türklüğün milli bir hareket düzeyine getirilmesinde vazgeçilmez rol oynayan aydınlardan biridir. Şair, yaratıcılığında milliyetçilik ve vatanseverlik temalı eserlere de özel bir yer vermiştir. Ziya Göyalp, "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək",

“Yeni Həyat”, “Türkçülüyün əsasları”, “Türk Mədəniyyət Tarixi” gibi eserlerinde Türkçülük fikirlerini kaleme almıştır. Ayrıca“Turan”, “Vətən”, “Əsgər duası”, “Çobanla Bülbül”, “Türk oğullarına” şiirlerinin de yazarıdır. Ziya Göyalp'e göre Türkçülüğün en büyük hedeflerinden biri Oğuz Türklerinin yaşadığı ülkelerin ortak bir kültüre sahip olması ve tek bir ülke olarak birleşmesidir. Bir diğer hedef ise tüm Türk halklarının tek merkezde toplanacağı Turan'ın kurulmasıdır. Şair bu düşüncelerini, Turan topraklarına olan büyük sevgisini, milli duygusunu ve milliyetçi yaklaşımlarını "Turan" şiirinde dile getirmiştir. Vatan ve milletle ilgili yazdığı eserlerden biri de "Vatan" şiiridir. Bu şiirinde din konusuna da değinmiş ve vatan sevgisinin imandan kaynaklandığı fikrini ortaya koymuştur. Dil birliği, inanç birliği, kültür birliği gibi milleti millet olarak birleştiren unsurların önemini anlattı. Ziya Göyalp, 20. yüzyılda Türklerin yaşadığı pek çok bölgenin Hıristiyan güçler tarafından işgal edilme tehlikesinden duyduğu üzüntünün bir sonucu olarak "Çoban ve Bülbül" şiirini yazdı. Ancak halkının gücüne ve iradesine güvendiği için bu üzüntü ve karamsarlık durumları kalıcı olmadı. Ünlü sanatçı, eserlerinde Türk dili konusunu unutmamış ve onu milletin varlığının göstergesi olarak övmüştür.

Sonuç olarak Ziya Göyalp, eserlerinde verdiği ve desteklediği bu düşünceler doğrultusunda adını tarihe altın harflerle yazdırmayı başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Ziya Göyalp, Türkçülük, vatanseverlik, milliyetçilik, Turan.

Summary

This article tells about the life of Ziya Goyalp, who lived and worked creatively in a period when development was felt in all spheres of social-political life and national-literary processes, and the important role played by the ideals of Turkism, nationalism and patriotism in his work. Ziya Goyalp’s main slogan about Turkism is known as “Türkçülük, Türk millətini yüksəltmək deməkdir”. He is one of the intellectuals who played an indispensable role in bringing Turkism to the level of a national movement. The poet also gave a special place in his creativity to the works related to the themes of nationalism and patriotism. Ziya Goyalp wrote down his ideas of Turkism in works such as “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək”, “Yeni Həyat”, “Türkçülüyün əsasları”, “Türk Mədəniyyət Tarixi”. He is also the author of the poems “Turan”, “Vətən”, “Əsgər duası”, “Çobanla Bülbül”, “Türk oğullarına”.According to Ziya Göyalp, one of the highest goals of Turkism is that the countries inhabited by Oghuz Turks have a common culture and unite as a single country. Another goal is the establishment of Turan, where all Turkic peoples are united in a single center. The poet expressed these thoughts, his great love for the Turanian lands, his national feeling and nationalistic approaches in the poem "Turan". One of the works he wrote about the homeland and the nation is the poem "Vətən". In this poem, he also touched on the topic of religion and put forward the idea that love for the country comes from faith. He described the importance of aspects that unite a nation as a nation, such as language unity, belief unity, cultural unity. Ziya Goyalp wrote the poem “Çobanla bülbül” as a result of his grief over the threat of invasion by Christian forces in many areas inhabited by Turks in the 20th century. However, since he trusted in the strength and will of his people, these states of sadness and pessimism were not permanent. The outstanding artist did not forget the issue of the Turkish language in his works, and praised it as an indicator of the existence of the nation.

As a result, Ziya Gyalp has managed to inscribe his name in history with golden letters, according to these thoughts, which he gave and supported in his works.

Key words: Ziya Goyalp, Turkism, patriotism, nationalism, Turan.

Giriş

Türkiyə tarixində XX əsrin əvvəlləri milli hərəkatların başlanması ilə səciyyələndirilir. Bu hərəkatlar nəticəsində ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində,o cümlədən, milli-ədəbi proseslərdə də canlanma baş vermişdir. Həmin dövrdə Milliyyətçilik cərəyanı daha zəngin və şüurlu bir Türkçülük mahiyyəti daşıyaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Beləliklə, Türkçülük ideyaları qüvvətli şəkildə inkişaf etmiş, milli hərəkat səviyyəsinə yüksəlmişdir.“Türk millətçiliyinin atası” kimi tanınan Ziya Göyalp Türkçülüyün milli hərəkat səviyyəsinə çatdırılmasında xüsusi rol oynamış şəxsiyyətlərdən biridir.O, dövrünün “Türkçülük, Türk millətini yüksəltmək deməkdir” ideyasını öz yaradıclığı üçün prioritet hesab edən, Türk milliyyətçiliyi tarixində ən əsaslı fikirlər irəli sürən və bu fikirləri müdafiə edən ən görkəmli mütəfəkkir, ədib və alimlərindən biri kimi adını tarixə yazdırmışdır.

Əsl adı Mehmed Ziya olan Ziya Göyalp 1876-cı ildə Diyarbəkirdə ziyalı ailəsində anadan olmuşdur.Atası Mehmed Tofiq məşhur qəzteçi və ziyalılarından biri kimi tanınmışdır.Ziya Göyalpın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında və təhsilə böyük marağının yaranmasında atasının rolu danılmazdır. İlk növbədə, Diyarbəkirdə əsgəri rüşdiyyədə təhsil almış, daha sonra isə fəlsəfi biliklərə maraq göstərməyə başlamışdır. İslam fəlsəfəsi, riyazi fəlsəfə və digər sahələri öyrənməyə çalışmışdır. Bununla yanaşı, onun xarici dillər öyrənməyə böyük həvəsi və istedadı olmuşdur. Fars və ərəb dillərini əmisindən öyrənmişdir. Diyarbəkirdə olarkən həmçinin, fransızcanı öyrənməyə başlamış, hətta münasibət qurduğu yerli xalq hesabına kürd dilini də öyrənməyə fürsəti olmuşdur.

Ziya Göyalpın atası Mehmed Tofiq Namiq Kamalın əsərlərini sevərək və anlayaraq oxumuşdur. Görkəmli şəxsiyyətin ölümündən sonra Mehmed Tofiqin, oğluna onun ölümü haqda dərin hüznlə bəhs etməsindən sonra Ziya Göyalp Namiq Kamalı xüsusilə tanımış, ona böyük sevgi və hörmətlə bağlanmışdır. Hürriyyət, milliyyət fikirlərini və bu ideallar üçün fədakarlıqla mübarizə aparmaq gərəkdiyini Kamaldan, onun həyat və əsərlərindən öyrənmişdir. Amma bir tərəfdən bir-birinə əks düşən fəlsəfi fikir dalğaları arasında keçirdiyi sarsıntılar, digər tərəfdən azadlıq və milliyyət idealları uğrunda həddən artıq düşünməsi onun mənəvi böhran keçirməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, şəxsi həyatında daproblemlər yaşaması, yorğunluq və əsəb gərginliyi nəticəsində Ziya Göyalp intihara cəhd etmişdir. Başından atəş açmasına baxmayaraq möcüzə sayəsində sağ qalmışdır. Güllə başında qalsa da, onu öldürməmişdir. Qəribədir ki, bu güllə onun həyatına yaxşı təsir etmiş, həyata daha çox bağlanmışdır. Həyatına yenidən başlayaraq İstanbula getmiş və orada baytarlıq məktəbində təhsil almışdır. Oxuduğu müddət ərzində isə siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Amma siyasi fəaliyyətinə görə o, baytarlıq məktəbini bitirməsinə bir ay qalmış həbs edilmişdir. Bir ildən sonra həbsdən çıxdıqda Diyarbəkirə qayıtmış, ardınca isə ictimai-siyasi fəaliyyətə yenidən qoşulmuş, “İttihad” və “Tərəqqi” cəmiyyətlərini yaratmışdır. Ziya Göyalpın türkçülük ideyalarının inkişafı və formalaşmasında 1910-cu ildə keçirilən Selanik konqresinin xüsusi rolu olmuşdur.Həmin dövrdə Ziya Göyalp siyasi fəaliyyət aktivliyinə görə Türkiyədə ilk sırada dayanırdı. Birinci dünya müharibəsindən sonra xarici dövlətlər Türkiyədə nəzarəti öz əllərinə almışdılar və onları daha çox narahat edən milli ruhlu gənclərin fəaliyyəti idi. Buna görə də, həmin gənclər təzyiqlərə məruz qalmış, təqib edilmişlərdir. Bu gənclərdən biri də Ziya Göyalp olmuşdur ki, o, ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edilmişdir.

Ziya Göyalpın türkçülük, millətçilik ideyalarını həyata keçirmək haqqında böyük arzuları Türkiyədə milli dövlət qurulduqdan sonra həyata keçmişdir. O, Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, beləliklə də türkçülüyə dair məqsədlərini həyata keçirmə şansı qazanmışdır. Turançılıq və türkçülük ideyalarının məşhur təbliğatçısı, görkəmli şair Ziya Göyalp 1924-cü ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

Ziya Göyalp "Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək", "Yeni Həyat", "Türkçülüyün əsasları", "Türk Mədəniyyət Tarixi" kimi əsərlərində öz türkçülük ideyalarını qələmə almışdır. O, həmçinin "Turan","Vətən", "Əsgər duası", "Çobanla Bülbül", "Türk oğullarına"adlı şeirlərin müəllifidir.

Ziya Göyalpa görə, Türkçülüyün ən böyük hədəfllərindən biri dörd ölkədə yaşayan Oğuz türklərinin (Azərbaycan, Türkiyə, İran türkləri və Türkmənistan) eyni mədəniyyətə malik olması vəbir ölkə tərkibində birləşməsidir. O, bu dörd ölkənin məcmusunu Oğuzistan ölkəsi adlandırmışdır. Türkçülüyün digər bir hədəfi isə Turandır. Turan sözü Turlar sözündən yaranmış, mənası türklər deməkdir və buna görə də, türkləri əhatə edən birliyin adı məhz Turandır. Vətən və milliyət anlayışları haqqında elmi və intellektual yüksəlişi sayəsində Ziya Göyalp Turan şeirini qələmə almışdır. Əruz vəznində yazılmış bu şeirdəZiya Göyalpın Turan ellərinə olan məhəbbəti, türk birliyinin daim olması arzuları və onun idealındakı vətənin təsviri əks olunmuşdur:

Nabızlarımda vuran duygular ki tarihin Birer derin sesidir, ben sahifelerde değil Güzide, şanlı, necip ırkımın uzak ve yakın Bütün zaferlerini kalbimin taninindeNabızlarımda okur, anlar, eylerim tebcil.Sahifelerde değil, çünkü Atilla, CengizZaferle ırkımın tetviç eden bu nasiyeler,O tozlu çerçevelerde, o iftira amizMuhit içinde görünmekte kirli, şermende;Fakat şerefle numayan Sezar ve İskender!Nabızlarımda evet, çünkü ilm için müphemKalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamamiyleDamarlarımda yaşar şan-ü ihtişamiyleOğuz Han, işte budur gönlümü eden mülhem:Vatan ne Türkiyedir Türklere, ne TürkistanVatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan (2, s.1112)

Milli duyğu və düşüncə baxımdan xüsusi məna kəsb edən bu şeirdə şair Avropalı tarixçilərin köhnə türk sərkərdələri haqqında fikirlərinə bir növ üsyan etmişdir. Avropalı tarixçilər Sezar və ya İsgəndərdən bəhs edərkən onları tarixin şərəfli qəhrəmanları kimi qələmə verirdilər. Lakin mövzu türklərə gəldikdə isə, Atilladan və ya Oğuz xandan daha qəddarı, daha barbarı olmadığını iddia edirdilər. Şair elm aləminin Oğuz xanı hələ o dövrdə çox yaxşı tanımadığı halda, onu bir Türkün qəlbinin tanımasını bədii şəkildə ifadə etmişdir. Bu, qədim Oğuz türklərinin damarlarındakı əsl qanın, bugünkü Türk damarlarında ən canlı bir miras şəklində qorunub saxlandığının ən güclü ifadəsidir. Belə ki, Ziya Göyalp milliyyətin bir qan mirası olduğu fikrini dəstəkləmişdir.

Tarixi haqsızlıqlar nəticəsində ruhunda oyanan üsyan duyğuları ona tarixlərin yazmadığı Oğuz xanı qəlbinin çox yaxşı tanıdığı, qanında axan qanın qədim Oğuzların qanı olduğu fikirlərini söylətmişdir. Son iki misrada şair vətən məfhumunun geniş bir məfhum olduğunu, vətənin nə anadan olduğu Diyarbəkir, nə də Türkiyə olmadığını vurğulamışdır. Ziya Göyalpa görə, vətən türkün hər biri üçün əziz və müqəddəs olan Turandır.

Ziya Göyalp yaradıcılığında vətən, millət haqda yazdığı şeirlərdənbiri də "Yeni Həyat" kitabının tərkibinə daxil olan "Vətən" şeiridir. Bu şeirdəki vətən anlayışı Turan şeirindəki vətən anlayışından böyük fərqlərlə ayrılır. Bu şeirdə Ziya Göyalp Türkiyə hüdudları xaricində yaşayan türklərin bir araya gəlməsi nəticəsində yaranacaq Turan idealogiyasını bir kənara buraxmışdır. Vətəni Türkiyə hüdudları daxilində dil, idealogiya və din vasitəsilə birləşən, vahid bir millətin hüzur içində yaşadığı, dərsanələr və fabriklər qurduğu yer kimi təsvir etmişdir. Ziya Göyalp "Vətən" şeirindəki aşağıdakı misralara nəzər salaq:

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar manasını namazdaki duanın.

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,

Küçük, büyük, herkes bilir buyruğunu Huda'nın.

Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!(2, s.1114)

Şair bu bənddə dinə böyük əhəmiyyət verdiyini dilə gətirmiş, İslamın türklər üçün nə qədər dəyərli olduğunu vurğulamışdır. Məscidində azan oxunan, məktəbində Quran oxunan yerin türklərin vətəni olduğunu bədii dillə ifadə etmişdir. Ziya Göyalpın fikrincə, kiçikdən böyüyə hər kəsin Allahın buyruğunu bildiyi, namazdakı duanın dəyər və anlamını bildiyi yer də vətəndir.

Bir ülke ki toprağında başka illin gözü yok,

Her ferdinde mefkure bir, lisan, adet, din birdir...

Meb'usanı temiz, orda Boşo'ların sözü yok.

Hududunda evlatları seve seve can verir!

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın. (2, s.1114)

Növbəti bənddə Ziya Göyalp dil birliyi, əqidə birliyi, mədəniyyət birliyi kimi bir milləti millət olaraq birləşdirən cəhətlərin önəmini təsvir etmişdir. Ən gözə çarpan hissələrdən biri də şairin millət üçün din birliyi istəməsidir. 1918-ci ilin əvvəllərində Türkiyədə bu birliyin gerçəkləşməsi çox çətin olsa da, şair öz arzularını bəyan etməkdən çəkinməmişdir. Ziya Göyalp Çanaqqala döyüşü, İstiqlal döyüşü kimi döyüşlərdə türklərə qalibiyyət gətirən, onlarda ruh yüksəkliyi yaradan faktorun məhz imanın gücü olduğuna inanmışdır. Buna görə də, bu mövzudan yan keçməmiş və bu həqiqəti söyləməkdə heç bir siyasi və ictimai dezavantaj görməmişdir. Bununla yanaşı,Milli Məclisində şəffaflıq prinsipi prioritet təşkil edən, Boşoların sözünün keçmədiyi yerin Türkün Vətəni olması məsələsinə də toxunmuşdur. Boşonun kim olduğuna gəldikdə isə, o, Osmanlı Dövlətində rum əsilli bir deputat olmuşdur. Yorgo Anderya Boşo vəzifədə olduğu müddətdə yalnız Rum məktəblərinin maraqları üçün çalışmış və ona Osmanlı Dövlətinin deputatı olduğunu xatırladan insanlara verdiyi bu cavabı ilə məşhurlaşmışdır : "Osmanlı Bankının kapitalı, idarəçiləri və bütün işçiləri xaricidir və yalnız adı Osmanlıdır! Mənim Osmanlılığım Osmanlı Bankı qədərdir. " Şair Boşonun timsalında bütün Boşo kimiləri nəzərdə tutmuş və Milli Məclisdə onların söz haqqlarının olmadığı bir Vətən arzu etmişdir.

Tarixdən məlumdur ki, XX əsrdə türklərin yaşadığı bir çox ərazilərin xristian qüvvələr tərəfindən işğalı təhlükəsi yaranmışdır. Ziya Göyalp "Çobanla bülbül" şeirində bu vəziyyət nəticəsində hiss etdiyi kədər duyğusundan bəhs etmişdir. Lakin xalqının, millətinin gücünə və iradəsinə güvəndiyindən bu kədər və bədbinlik halları keçici xarakter daşımışdır."Çobanla bülbül" şeirində şair qəm və kədər hisslərini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir :

Çoban kaval çaldı, sordu bülbüle :

Sürülerim hani, ovam nerede?

Bülbül sordu boynu bükük bir güle:

Şarkılarım hani, yuvam nerede?(1, s.198)

Bu hissədə Ziya Göyalp özünün vətən, yurd, oba, torpaq haqqında narahatlıqlarını bədii şəkildə əks etdirmişdir.Şeirin ilk bəndlərində bir az bədbin ruh halı üstünlük təşkil etsə də, sonrakı bəndlərdə bu bədbinlik öz yerini nikbinliklə əvəz etmişdir.Aşağıdakı parçada nikbin ruh halı aydın şəkildə hiss olunmaqdadır:

Çoban dedi: "Sürülerim hep kaçsa,

Bir sürüm var, kaçmaz, adı: Türk ili!"

Bülbül dedi: "Şarkı ölsün, yok tasa;

Türkülerim yaşar söyler halk dili!"(1, s.199)

Şairtürk elinin hər zaman vətənin keşiyində durmağa hazır olduğunu, heç nədən qorxmadığını çobanın dili ilə oxucuya çatdırmışdır.

"Çobanla bülbül" şeirində digər şeirlərindən fərqli olaraq vətən məfhumunu Turan kimi ideal amma xəyali bir ölkə kimi təsvir etməmişdir. Şeirdə Anadolu, İstanbul, İzmir, Maraş, Adana, İskenderun, Kerkük kimi gerçək, vətənə aid olan şəhərlərin adları sadalanmışdır. Beləliklə, Ziya Göyalpın vətən dedikdə, həqiqi mənada təxəyyülündə nə canlandırdığı aşağıdakı bənddə oxucuya məlum olmuşdur:

Çoban dedi:"Edirne'den ta Van'a,

Erzurum'a kadar benim mülklerim!"

Bülbül dedi: İzmir, Maraş, Adana

İskenderun, Kerkük en saf Türklerim!" (2, s.1115)

Nəticə etibarilə, Ziya Göyalp başda vətən mövzusunda idealist mövqe tutsa da, sonradan bu mövzuda daha realist davranmanın gərəkliliyini, insanlara xəyali ideallar əvəzinə gerçək hədəflər göstərmənin daha düzgün olması qənaətinə gəlmişdir. Zamanla Türkçülük fikrinə münasibətdə də, realist yanaşmanı prioritet seçmişdir. Görkəmli sənətkarın yaradıcılığında bu cür yanaşmanı "Türkçülüyün əsasları" adlı əsərində aşkar şəkildə görmək mümkündür. Şair bu əsərində Türk milliyyətçiliyini aydın cümlələrlə təsvir etmiş, bu milliyətçiliyin gerçək hədəflərini, dövrlərini göstərmiş və gələcəyin milliyyətçiləri üçün Türkçülüyün önəmini əks etdirmişdir. Əsərdən verilmiş nümunəyə nəzər salaq:

"Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir"."Millet, ne ırkı, ne kavmı, ne coğrafi, ne siyasi, ne de idari bir zümredir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek, aynı terbiyeyi almış ferdlerden mürekkep bir zümredir." Millet, Türk köylüsünün Dili dilime, dini dinime uyan diye tarif ettiği topluluktur. Türk cemiyeti için, "Türküm diyen her ferd Türk tanımaktan, yalnız Türklüğe hiyaneti görülenler varsa, cezalandırmaktan başka çare yoktur."(2, s.1116)

Yuxarıdakı parçada Ziya Göyalp Türkçülüyün Türk millətini yüksəltmək olduğunu deməklə, Türkçülük məfhumunun onun üçün nə məna kəsb etdiyini aydın şəkildə əks etdirmişdir. Ardınca isə millətin tərifini öz düşüncəsinə uyğun olaraq oxucuya çatdırmışdır.Ziya Göyalpa görə, millət ortaq dilə, dinə, ideallaravə əxlaqi dəyərlərə malik olan insanlar toplusudur. Hər hansı insan cəmiyyətinin millət adlandırılması üçün müştərək dəyərlərə sahib olması çox vacib bir faktordur.

Təsadüfi deyildir ki, şair yaradıcılığında millətçilik və türkçülüyün əsas amillərindən biri hesab etdiyi dil mövzusuna da toxunmaqdan yan keçməmişdir. O, bu mövzuda bir çox şeirlər yazmışdır ki, aşağıdakı şeir öz sadə və anlaşıqlılığına görə digərlərindən fərqlənməkdədir:

Güzel dil türkçe bize,

Başka dil gece bize.

İstanbul konuşması

En saf, en ince bize. (1, s.196)

Ziya Göyalp Türk dilinə, dil sevgisinə aid qələmə aldığı bu şeirində dili millətin göstəricisi hesab etmiş, dil mövcud olduqca, yaşadıqca millətin də var olacağını vurğulamışdır. Bununla

yanaşı, Türk dili və türk dilinin işlənmə dairəsi haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Şeirdə sənətkar Türkiyənin milli dilinin İstanbul ləhcəsi olduğunu bəyan etmişdir. Şairin yanaşmasına görə, İstanbulda insanlar iki türkcədən istifadə etmiş, onlardan biri danışılan, amma yazılmayan, digəri isə yazılan, amma danışılmayan dil olmuşdur. Şair danışılan İstanbul türkcəsiniəsas dil hesab etmişdir.

Turan'ın bir ili var,

Ve yalnız bir dili var.

Başka dil var diyenin

Başka bir emeli var. (1, s.196)

Bu misralarda Ziya Göyalp türk dilini milli dil kimi tərənnüm etmiş, Turanın başqa dili var deyənin niyətinin yaxşı olmadığı fikrini irəli sürmüşdür. Şairin türk dilinə bəslədiyi böyük rəğbət vədəyər öz yaradıcılığında xalq ədəbiyyatında mühüm rol oynayan türk dilinə üstünlük verməsindən bəllidir və bunun nəticəsində keyfiyyətli işlər ərsəyə gətirmişdir.

Ziya Göyalp Türkçülük, vətənpərvərlik və millətçilik kontekstində yazdığı şedevr əsərləri ilə tarixə öz adını yazdırmağı bacarmışdır.Onun həyat və yaradıcılığı özündən sonrakı ədəbi nümayəndələr üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı-2017, s.194-201.
2. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.1111-1117.
3. Ali Nüzhet Göksel. Ziya Gökalp Hayatı-Sanatı-Eserleri. Varlık Yayınevi, İstanbul, 1952, s.2, s.124.
4. Alparslan Kar. Doğuda Bir Türk Ziya Gökalp. Morena Yayınevi, Konya, 2020, s.27-32.
5. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/582981
6. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ziya-gokalp-1876-1924/

ADJECTIVES AND PRONOUNS USED IN TURKMEN LANGUAGE AND TURKEY TURKISH (IN THE EXAMPLE OF TURKMEN WRITER ANNAGILIÇ METEJI GOŞGULARI)

TÜRKMEN DİLİ VƏ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İŞLENEN SIFAT VE ZAMİRLER (TÜRKMEN YAZARI ANNAGILIÇ METEJİ GOŞGULARI ÖRNEYİNDE)

AYNUR CEFEROVA

Azerbaycan Dövlet Pedaqoji Universiteti Türkoloji merkezin türk dili bölmesinin araştırma görevlisi Orcid:0009-0000-2034-1863

Özet

Dil ailesi bir ana dilden gelişme yolu ile ayrılmış bulunan dillerin teşkil ettiği topluluktur. Dil aileleri menşe bakımından ayni kaynaktan çıkmış, bibirlerine yakın olan dillerdir. Fakat diller arasındakı benzerlikler, eskiden böyle bir dilin mevcut bulunduğunu göstermektedir. Bugün çok büyük farklarla birbirinden uzaklaşmış bulunan dillerin bilinmeyen bir zamanda seneler evvel henüz tesbit edilmeyen bir arazide konuşulmuş bulunan bir ana dilinden çıkmış olduklarlı anlaşılmaktadır.

Türk dilleri ailesinin Oğuz grubuna ait olan dillerden biriside Türkmen dilidir. Ayrıca Türkmen dili qıpçaq dil qrupunun elametlerini de kendi içinde gösterir. Türkmen dili Oğuz grupu dillerine ait olduğu için Türkiye Türkçesinin gramerine benzer özelliklerini de görmekdeyiz. Türkmen dilinde sıfatlar Türkiye Türkçesindeki sıfatlar kibi isimlerden önce gelerek bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimelere denilir.Türkiye Türkçesinde “sıfat ”, Türkmen dilinde “ sıpat“ kibi adlanır. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen dilinde de sıfatlar nenseleri renk, boy, biçim , ağırlık, yapı, v.s. gibi vasıflarını bidirir .Sıfatlar varlığı ya iç yada dış varlığına göre belirtirler. Varlığın kendi vasıflarını ifade eden sıfatlar vaslandırma, dış vasıflarını ifade eden sıfatlara belirtme sıfatları denir.

Zamirler de Türkiye Türkçesindeki gibi Türkmen dilinde nesneleri işaret ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Zamrilerin özleride bir kaç çeşitlere ayrılır: şahıs zamirleri, işaret zamrileri, dönüşüklük zamirleri, soru ve belirsizlik zamirleri.

Türkmen dilinde işlenen sıfat ve zamirleri Türkiyə Türkçəsindeki işlenen sıfat ve zamirlere karşılaştırdıkda görüyoruz ki, her iki dil türk diller ailesinin oğuz grupuna ait olduğu üçün fazla farklılıkları olsada benzerlikleri daha çoktur.

Anahtar kelime: Türkiye Türkçəsi, Türkmen dili, dil ailesi, sıfatlar, zamirler.

Summary

A language family is a group of languages that are separated from a main language by development. Language families are languages that originate from the same source and are close to each other. However, the similarities between the languages show that such a language existed in the past. It is understood that the languages that are widely separated from each other today emerged from a mother tongue that was spoken many years ago in an unknown area at an unknown time.

Turkmen language is one of the languages belonging to the Oghuz group of the Turkic languages family. In addition, the Turkmen language also shows the signs of the Qipchaq

language group. Since the Turkmen language belongs to the Oghuz group languages, we also see grammatical features similar to Turkey Turkish. Adjectives in Turkmen language are words that describe or determine an entity by coming before nouns like adjectives in Turkey Turkish. In Turkey Turkish, it is called "adjective", in Turkmen language it is called "sıpat". As in Turkey Turkish, adjectives in Turkmen language also refer to their objects as color, height, shape, weight, structure, etc. It describes attributes such as . Adjectives indicate existence according to either its internal or external existence. Adjectives expressing the entity's own qualities are called qualifying adjectives, and adjectives expressing its external qualities are called specifying adjectives.

Pronouns, like in Turkey Turkish, are words that refer to objects by pointing and representing them in the Turkmen language. Pronouns are also divided into types: personal pronouns, demonstrative pronouns, reflexive pronouns, interrogative and indefinite pronouns.

When we compare the adjectives and pronouns used in the Turkmen language with the adjectives and pronouns used in Turkish, we see that although both languages have many differences, they have more similarities since they belong to the Oguz group of the Turkic language family.

Key words: Turkey Turkish, Turkmen language, language family, adjectives, pronouns.

Giriş

Dil aileleri menşe bakımından ayni kaynaktan çıkmış, bibirlerine yakın olan dillerdir. Dünya dilleri de bu bakımdan muhtelif dil ailelerine ayrılırlar. Dil ailesi bir ana dilden gelişme yolu ile ayrılmış bulunan dillerin teşkil ettiği topluluktur. Fakat diller arasındakı benzerlikler, eskiden böyle bir dilin mevcut bulunduğunu göstermektedir. Bugün çok büyük farklarla birbirinden uzaklaşmış bulunan dillerin bilinmeyen bir zamanda seneler evvel henüz tesbit edilmeyen bir arazide konuşulmuş bulunan bir ana dilinden çıkmış oldukları anlaşılmaktadır. Herhangi bir ana dilinin metinleri olmadığı halde, bir çok hususiyetlerini kendisinden türemiş bulunan ailedeki dilleri mukayse etmekle tesbit etmek mümkündür. Dil grupları içerisinde Türkçenin içeri girdiği gurub Ural-Altay grubudur. Ural-Altay grubu diğer dil aileleri gibi sağlam bir aile teşkil etmezler. Şu diller arasındakı yakınlık bir menşe birliğinden çok bir yapı birliği şeklindedir. Onun için bu dillere bir dil ailesi değilde, bir dil grubu kibi bakmak lazımdır. Yapı bakımdan farklılık olmakla beraber, bu diller arasında bir benzelikler vardır. Bu dillerin eklemeli dil olması, hepsinde umumi sistemi birbirine benzeyen bir vokal uyumu ve kelime sırasınında aşağı yukarı aynı olmasıdır.

Türk yazı dilinin ele keçen ilk örnekleri Orhan abidelerinin metinleridir. Bu metinler bile Türk yazı dilinin şüphesiz ki, ilk örnekleri değildir. Çünkü bu abidelerin dili yeni teşekkül etmiş bir dil değildir, çok işlenmiş bir yazı dili olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhan kitabeleri nazarı olarak miladın ilk asırlarında başladığını kabul ettiğimiz ve ilk ele geçen metinleri sekizinci asra ait olan bu yazı dili, on iki- on üçüncü asra kadar devam etmişdir. Bu devre Türk yazı dilinin ilk devresini teşkil etmektedir. Bu yazı dili bütün Türklüğün tek yazı dili olarak kullanılmış bu abidelerin dili Orta Asyada geniş bir sahayı kaplamış ve Türklük alemi asırlar boyunca hep bu ayni dille okuyup yazmıştır.

Türk dilleri ailesinin Oğuz grubuna ait olan dillerden biriside Türkmen dilidir. Ayrıca Türkmen dili qıpçaq dil qrupunun elametlerini de kendi içinde gösterir. Türkmen dilinde Türkmenistan erazisinden başka İran, Afganıstan, Türkiye, Tacikistan, Qazaxıstan, Özbekistan, Qaraqlapaq, Stravropolda (Rusiya) konuşulur. Türkmen dili Azeri Türkçesine benzerlik bakımından farklılık gösterir.Türkmen diline arapça, farsça ve Rusça kelimeler oluşmaktadır. Rusça kelimelerin en çok Sovyet dönemine tesadüf edir.

Türkmen dilinde sıfatların işlenmesi

Türkmen dili Oğuz grupu dillerine ait olduğu için Türkiye Türkçesinin de gramerine benzer özelliklerini de görmekdeyiz. Türkmen dilinde sıfatlar Türkiye Türkçesindeki sıfatlar kibi isimlerden önce gelerek bir varlığı vasıflayan, veya belirleyen kelimelere denilir. Azeri Türkçesinde " sifət ", Türkiye Türkçesinde " sıfat " , Türkmen dilinde " sıpat " kibi adlanır. Sıfatlar varlığı ya iç yada dış varlığına göre belirtirler. Varlığın kendi vasıflarını ifade eden sıfatlar vaslandırma, dış vasıflarını ifade eden sıfatlara belirtme sıfatları denir. Aslında asıl sıfatlar vasflandırma sıfatlarıdır. Bu sıfatlar nenseleri renk, boy, biçim , ağırlık, yapı, v.s. gibi vasıflarını bidirir. Türkmen dilinde de bu sıfatlar yaygın olarak kullanılır: *ak (beyaz), ağır (ağır), gara (kara),erbet (kötü),uzun (uzun),täze (yeni),saarı (sarı) yağşı (iyi)* v.s.

Türkmen edebiyyatının ünlü yazarlarından da biri Annagılıç Metejidir. Gerçek ismi Annagılıç olmuş şiirlerinde Meteji leqebi kullanmıştır. 1824-cü ilde Aşgabat şeherinin eteğinde yerleşen Köşi köyünde doğulmuş. Ilk tahsilini köy mektebinde alıb, aile sorunları yüzünden medrese tahsili ala bimeyib, kendi kendine okuyub, folklor və halk yaradıcılığı, hem de önceki yazarların eserlerini iyice okuyub öyrenmişdir. Meteji hem çiftcilik etmiş, hemde çocuklara ders öyretmekle meşğul olmuştur. Metejinin " Hojaguly ", " Heşdek bay ", " Nury-imandyr okuw " isimli goşgulary halk içinde meşhurluk kazanmıştır.

Annagılıç Metejinin şiirlerini inceledikde asıl (vasflandırma) sıfatlarınn daha çok işlenmesini görmekdeyiz.

Ak ýüzde bardyr galam gaş, (Ýazyrhanyň gyzy, s , 2)

Garyp köňlüm alan barmy? (Bilen barmy, s, 3)

Gyrmyzy bag, *kümüş* tumar, (Saçyňˆ, s , 6)

Ala göze *gara* sürme

Çeker, *gara* zülpüň seniň (Zülpüň seniň, s , 8)

Şirin janyňa rehm eýle (Aýdyşyk, s ,9)

Näzli dilber, bir dilegim bar saňa (Yrakda durma, s, 29)

Ýaşyl öwsüp ala dagyň degresi, (Onda bar, s , 40)

Guçsam *inçe* biliňden, billeriň ne ajaýyp (Dilber, s, 46)

Dogry gelene *ajy* söz (Bähm eder, s, 21)

Bu mısralarda: *ak (beyaz), garyp (fakir), gyrmyzy (kırmızı), ala (mavi) , gara (siyah) ,şirin (tatlı), näzli (hassas), ýaşyl (yeşil), inçe (ince), aju (acı)* aslı sıfatları işlenmişdir.

Türkiye Türkçesinde olduğu kibi Türkmen dilinde de sıfatların derecelere ayrılmaktadır: karşılaştırma derecesi ve üstünlük derecesi. Karşılaştırma derecesinde bir varlığın üzerinde duran vasfın, ikinci bir varlığınkine göre daha güçlü olduğunu gösterir. " *raak/ -räak* " karşılaştırma eki ile düzelirler. Türkmencede bir sıfatın bu derecesi normal vasfıdan daha eksik durumunu ifade ettiği için karşılaştırma kullanılmaz. Bu işlevi " *–dan* /*-den* " uzaklaşma hali eki yerine getirmektedir.

Gyldan näzik inçe biller, (Bilen barmy, s, 3)

Dagyň gary *gardan-gara* ulaş (Gyzlaryň, s, 20)

Şurda *gyldan näzik, gardan-gara* kibi karşılaştırma sıfatı işlenmişdir.

Bir sıfatın normaline göre en üstün olduğunu gösteren sıfatlar ise üstünlük derecesi denir . Türkmen dilinde bunlar kelimelerin ilk hecesi veya ilk hecenin son ünsüzüne kadar olan kısmı tekrarlanarak ve tekrarlanan hecenin sonuna " *m ,p, s* " ünsüzülerinden birini getirilerek yapılır vey a *-iñ* kelimesi ile düzelir: *ýokarı (yüksek)- iñ ýokarı (en yüksek), süýj (tatlı)- iñ süýj (en tatlı)* v.s.

Aýjemalym, *ap-ak* ýüzli maralym (Çykdy-da gitd, s , 26)

Bilezikli *ap-ak* gollar,

Dolap goýna salan barmy? (Bilen barmy, s ,3)

Belirtme sıfatları ise vasıflandırma sıfatından farklı olarak nensenin büyesinde olan vasfı göstermez, nenseni bu veya şu şekilde belirtirler. Belirtme sıfatları işaret sıfatları, soru sıfatları, sayı sıfatları ve belirsizlik sıfatlar kibi çeşitlere ayrılırlar.

Türkiye Türkçesinde olan işaret sıfatları Türkmen dilinde de işaret edilerek valıqların yerlerini belirtirler. Türkmen dilinde kullanılan işaret sıfatları şunlardır: *bu, şu, o, ol, şo, şol* v.s. Türkmen dilinde işlenen *şol* işaret sıfatı Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde bol- bol kullanılan bir işaret sıfatıdır.

Şol mähfel gurlan ýere möwlam bizi ýetirse, (Dilber, s, 47)

Şol sebäpden aglaýyr men näzli ýar elden

gider.(Elden gider, s, 51)

Şu oturan uly-kiçi,

Bu sözümde ýalan barmy? (Bilen barmy, s, 3)

Perhatdan bäri boldy *şu* daglaryň diligi,(Güzel, s, 49)

Ol gözelniň döwran sürer wagtydyr.(Gyzyň, s, 31)

Sayı sıfatları Türkiye Türkçesinde olduğu kibi Türkmen dilinde nenselerin sayısını belirten kelimelerdir. Sayı sıfatları nenseleri adet olarak ya dereceleli, bölük bölük, parça veya topluluk halinde belirtirler. Bu yüzdende fonkusiyonlarına gore asıl sayı sıfatları, sıra sayı sıfatları, üleştirme ve kesir sayı sıfatları kibi çeşitlere ayrılırlar. Asıl sayı sıfatları nenselerin sayısını gösterir.

Dört barmakdan inli saçyň. (Saçyň, s, 5)

Günde ekdim *üçden*, bugdaý. (Bugdaý, s, 12)

Iki üçden,azan duş bolanda (Getirer, s, 14)

Başyn *ýüz* gowgaga salsa (Är biläni, s,15)

Ýedi ýyldan öwrülip gelsem, danyşarmu sen? (Dilber, s, 47)

Meteji goşgularında *dört, üç, iki, ýüz ,ýedi* kibi sayı sıfatlarınının işlenmesini görüyoruz.

Sıra sayı sıfatları da Türkiye türkçesinde olduğu kibi Türkmen dilinde asıl sayı sıfatların sonuna *-ncı, -nci,* ekleri elave edilerek düzelirler. Sayların sıralarını gösterirler: *dördüncü, bäşinci,altıncı, yedinci* v.s.

Üleştirme sayı sıfatları bir ayırma, bir dağıtma, bölme ifade eden nenselerin sayısını gösteren sayı sıfatlarıdır. Bu sayı sıfatları ekle değil aynı sayın tekrarı edilmesiyle yapılmakta veya ikincisine uzaklaşma hali eki getirilmekle düzelirler: *bir-bir (teker-teker), yekeme-yekeme (birer birer), üçbir (üçer üçer)* v.s.

Nesneleri soru halinde belirten sıfatlara soru sıfatları denir. Türkmen dilinde kullanılan soru sıfatları şunlardır: *niçe " kaç", näçinci " kaçıncı "*, *haysı "hangi", näçe " ne kadar"* v.s.

Niçe ýyldan bäri çekdim jepaňy, (Mährim alan ýar, s, 26)

Belirsizlik sıfatları nesneleri belirsiz olarak bildiren sıfatlara denir. Türkmen dilindede en yaygın olarak işlənən belirsizlik sıfatları şunlardır: *başğa (başka), bütin(bütün*), *ençeme (birtakım), her (her), her bir (herhangi bir*) v.s.

Her bir başyň bäş hanadyr, (Bugdaý, s,12)

Her tikende bir gül bitmez (Diýmek olmaz, s,18)

Türkmen dilinde zamirler

Türkiye türkçesinde olduğu kibi Türkmen dilinde zamirler nesneleri işaret ve temsil suretiyle karşılayan kelimelerdir. Zamriler özleride çeşitlere ayrılır: şahıs zamirleri, işaret zamrileri, dönüşüklük zamirleri, soru ve belirsizlik zamirleri.

Türkmen dilinde işlenen şahıs zamirleri şunlardır:

Teklik 1. Şahıs: men	Çokluk 1.şahıs: biz
2.şahıs: sen	2.şahıs: siz
3.şahıs: o/ ol	3. Şahıs: olar

Annagılıç Metejinin şiirlerinde en çok işlenenen şahıs zamirleri birinci ve ikinci teklik şahıs zamirleridir.

Men bir güýçli derde duşdum, (Ýazyrhanyň gyzy, s, 2)

Sen garasaň özge bir ýan, (Saçyň, s, 5)

İsimlerin hal ekleri şahıs zamirleri ile de işlenmekdedir. Şahıs zamrisinin genetif hali Türkmen dilinde şöyledir: *meniñ, seniñ, onuñ, biziñ, sizin, onlarıñ*. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Türkmen dilinde birinci şahıs eki- *im* (*benim*) diyil – *iñ* (*meniñ)* şeklinde işlenir.

Meniň adym Aman handy (Aýdyşyk, s, 24)

Seniň ysyň hoşdan, bugdaý (Bugdaý, s,12)

Türkiye Türkçesinde olduğu kibi Türkmen dilinde de zamirlerin akkuzatifi hali -*meni, seni, onı, bizi, size, onları*; datif hali -*maña, saña, oña, bize, size onlara*; lokatif hali- *mende,sende, onda, bizde, sizde, onlarda* ; ablatif hali -*menden, senden ondan bizden ,sizden, onlardan* şeklinde işlenir.

Meni bagban etgin çemenli baga, ? (Kim geler ?, s, 35)

Bizi görüp, gülkä başlar (Ýazyrhanyň gyzy, s, 2)

Näzli dilber, bir dilegim bar *saňa,* (Yrakda durma, s, 29)

İstegenim *sende* bar, dürli bazar, Aýperi. (Aýperi, s, 44)

Ỷa ýaradan, bir dilegim bar *senden*, (Hoş olsun, s, 38)

Zamirlerde birde eşitlik hali olur: *mençe, sençe, onça, bizçe, sizçe, olarça* şeklindedir. Bu çekim eki eski devrelerde fazla kullanılmamıştır. Bugün de şahıslarda bu çekim yerine *gibi, göre, kadar* edatları kullanılmaktadır.

İşaret zamirleri nesneleri işaret etmekle kullanılır ve şunlardır: *bu, şu, ol/o, şol/şo, bular, şular ,olar*.

Ol gözelniň döwran sürer wagtydyr (Gyzyň, s, 31)

Şol sebäpden boldum yşkyň bimary (Yrakda durma, s, 29)

Dönüşlülük zamirleri asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye ve manaya sahip bulunan şahıs zamirleridir. Türkmencede dönüşüklük zamirisi *özdü*r. *Özüm " kendim", özüñ " kedin ", özi " kendi ", özümiz " kendimiz ", özüniz " kendiniz ", özleri " kendiler* " şeklinde işlenir.

Soru zamirleri nesneleri soru şeklinde temsil eden, onları soru şeklindeki karşlıqları olan sormaq için kullanılan zamirlerdir. Türkmen dilindeki işlenen soru zamirleri şunlardır: *kim " kim", näme " ne " , haysı/ haysısı " hangi, hangisi ", nire " nere ", näçesi " kaçı ", nireler " nereler "* v.s.

Golaýyma sen gelmeseň, *kim* geler ? (Kim geler ?, s, 35)

Belirsizlik zamrisi nesneleri belirsiz şekilde temsil eden zamirlerdir.Yaygın olaraq kullanılanlar şunlardır: *biri" biri " , ählisi " hepsi ", barı " hepsi ", her kes " her kes ", birnäçesi " birkaçı " hiç biri " hiçbiri ", hiç zat " hiçbir şey ", käbiri " bazısı ", kimdir biri " biri, birisi " v.s*

Hiç bir kimseden gorkmaryn (Aýdyşyk, s, 9)

Birniň ýerne ony gelse (Är biläni, s, 15)

Her kesi beg saýmak olmaz (Diýmek olmaz, s, 19)

Sonuç

Türkmen dilinin grammerindeki sıfat ve zamirleri türkmen yazarı Annagılıç Metejinin şiirleri örneyinde tarihi-mükayiseli metodla karşılaştırdıqda onların küçük bir farkla seçildiğini görmekdeyiz. Yazarın "Goşgular "isimli şiir kitabındakı şiirlerinde en çok işlenen asıl sıfatları, şahıs zamirlerinden birinci şahıs, ikinci şahıs zamirleri ve işaret zamirleridir. Vasıflandırma (asıl) sıfatı 41 kere, belirtme sıfatı 27, zamirlerden şahıs 92 , işaret 33, soru 4, belirsizlik 14 kez işletilmişdir. Türkmen dili Türkiyə Türkçəsi kibi türk diller ailesinin oğuz grupuna ait olduğu üçün gramerlerinde fazla farklılıkları olsada benzerliklerin çok olduğunu görüyoruz.

Kaynakça

1. Ahmet Bican Ercilasun. Türk lehçeleri grameri.Akçağ yayınları. Ankara . 2021.s.1394.
2. Annagylyç Mätäji, Goşgular " ÝEDIGEN " kitaphanajygy, TURAN neşirýaty, Aşgabat, 1991, s, 52
3. Banguoğlu T. Türkcenin Grameri. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007. s. 628
4. Ergin M. Türk dil Bilgisi. İstanbul, Boğaziçi Yayınları , 2021. s.400
5. Gencan T.N. Dilbilgisi. İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları , 1974. s. 306

THE ROLE OF CHIASMATIC REPETITIONS IN PROSE TEXTS
XİAZMATİK TƏKRARLARIN NƏSR MƏTNLƏRİNDƏ ROLU

Doktorant, SÜLEYMANOVA GÜLƏR ELÇİN QIZI

Xülasə. Nəsr mətnlərində dil və üslub incəlikləri yaratmaq üçün sintaktik təkraraların növlərindən biri kimi xiazmatik fiqurlardan da istifadə olunur. Xizmi təkrarların linqvistik üslubi imkanları koqnitiv əsaslı olmaqla, nəsr mətnlərinin qurulma imkanlarını, funksiyalarının gerçəkləşməsində başlıca rol oynayır, dil resurslarının semantik-emosional potensialını hərəkətə gətirir. Buna görə də nəsr dilində bütün növ təkrarlar kimi xiazm fiqurların da işlənməsi, həm də işlənmə intensivliyi ilə diqqəti cəlb etməsi olduqca xarakterikdir. Emosiya və ekspressivlik çalarları yaratmaq üçün xiazmatik təkrarların nəsr mətnlərinə nüfuzu olduqca əlverişlidir və bu təkrar növü də canlı danışıq dilinin səciyyəvi keyfiyyətlərini nəsr mətnlərinə hopdurur. Xiazmatik fiqurlar bütün məqamlarda emosional-ekspressiv keyfiyyətlərlə müşaiyət olunur və koqeziya vasitə kimi nəsr dilindəki xiazmatik fiqurlar emosionallıq və ekspressivliklə yanaşı, zəngin informasiya çalarının ən vacib xüsusiyyətlərini özündə inikas etdirir ki, məqalədə bu məsələlərdən danışılır.

Açar sözlər: koqeziya vasitəsi, xiazmı təkrarlar, informasiya vericilik xüsusiyyəti, nəsr mətnləri, emosional xassə.

Özet. Düzyazı metinlerinde kiazmatik figürler, dil ve üslup incelikleri yaratmak için sözdizimsel tekrar türlerinden biri olarak da kullanılır. Khizmi tekrarlarının bilişsel temelli dilsel üslup olanakları, düzyazı metinlerin oluşturulmasında, işlevlerinin gerçekleştirilmesinde büyük rol oynamakta ve dil kaynaklarının anlamsal-duygusal potansiyelini harekete geçirmektedir. Bu nedenle kiazma figürlerinin, düzyazıdaki her türlü tekrar gibi gelişmiş olması ve gelişim yoğunluğuyla dikkat çekmesi oldukça karakteristiktir. Düzyazı metinlere kiazmatik tekrarların nüfuz etmesi, duygu ve anlatım tonları yaratmak için çok elverişlidir ve bu tür tekrarlar aynı zamanda canlı bir konuşma dilinin karakteristik niteliklerini düzyazı metinlere de soğurur. Chiasmatic figürlere her noktada duygusal-ifade edici nitelikler eşlik eder ve bir bütünlük aracı olarak düzyazıdaki kiazmatik figürler, duygusallık ve ifade gücünün yanı sıra, makalede tartışılan zengin bilgi tonlarının en önemli özelliklerini bünyesinde barındırır.

Anahtar kelimeler: bağdaşıklık aracı, tekrarlayan kiazma, bilgilendirici özellik, düzyazı metinler, duygusal özellik.

Summary. In prose texts, chiasmatic figures are also used as one of the types of syntactic repetitions to create subtleties of language and style. The linguistic stylistic possibilities of Khizmi repetitions, being cognitively based, play a major role in the creation of prose texts, the realization of their functions, and activate the semantic-emotional potential of language resources. Therefore, it is quite characteristic that chiasm figures, like all types of repetitions in prose, are developed and attract attention with the intensity of development. The penetration of chiasmatic repetitions into prose texts is very favorable for creating shades of emotion and expressiveness, and this type of repetition also absorbs the characteristic qualities of a living spoken language into prose texts. Chiasmatic figures are accompanied by emotional-expressive qualities at all points, and chiasmatic figures in prose as a means of cohesion, along with emotionality and expressiveness, embody the most important features of rich information shades, which are discussed in the article.

Key words: means of cohesion, repeats chiasm, informative feature, prose texts, emotional feature

Sintaktik paralelizmin bir növü kimi xiazmatik təkrarlar dilçilik əsərlərində əksinə, tərs təkrarlar adları altında öyrənilir. Xiazmatik fiqurlar mətndəki sintaktik bütövlərin birliyini, birləşməni təmsil edən təkrar növlərindən biridir. Sintaktik kəsiklərin birləşməsinə xidmət göstərən xiazmatik təkrarlar nəsr mətnlərində müəyyən qədər özünə yer tapan, digər təkrar növlərindən əksinə, tərsinə söylənilməsinə görə fərqlənən sintaqmlardan biri olub, nəsr mətnlərindəki hiss və fikrin bədii axınını, duyğu tutumunu estetik macəraya yönəltək gücünə, efektinə malikdir. Xiazmatik təkrarlar nəsr dilində rəngarəng strukturlarda çıxış edərək, həm forma, həm də məzmun gözəlliyi yaradır, bir növ söz oyunu funksiyasını yerinə yetirən bu tip sintaktik fiqurlar eyni zamanda nəsr dilinə sanki şeirin ahəngdarlığını gətirir ki, xiazm təkrarların bu və ya digər amillərlə bağlı söz sənətkarları tərəfindən istifadəsinin koqnitivə əsaslarının öyrənilməsi məsələsinin aktuallığını kifayət qədər şərtləndirən cəhətlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Digər təkrar növləri kimi, xiazmatik fiqurlardan nəsr mətnlərində yazıçının istifadəsi söyləmin tərkibində struktur – semantik resursları qiymətləndirməkdir. Mətnin kommunikativ gedişində xiazmatik təkrar fiqurlarının struktur semantik ehtiyatları gücləndirməsi qohum türkcələrdə olduğu kimi, müxtəlifsistemli dillərdə də mövcuddur və məhz buna görə də bu sintaktik fiqurlar dünya dil mənzərəsində universal sintaktik vahidlər hesab olunur. Paralellik xiazm təkrarların əsas xüsusiyyətidir və buna görə də onu sintaktik paralelizmin bir növü kimi səciyyələndirənlər tam şəkildə haqlıdırlar. Sintaktik paralelizmin növlərindən biri kimi xiazm təkrarlar da mətnyaradıcı imkanlara malik olub, komponentlərin struktur semantik cəhətdən əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır və Azərbaycan folklor mətnlərində bu xüsusiyyətlər daha böyük önəm kəsb edir. Məs: -Onu demək istəyirəm ki, əgər *mənim oğlum, sənin qızın olarsa, sən qızını mənim oğluma verərsən, yom mənim qızım, sənin oğlun olarsa, mən qızımı sənin oğluna verərəm* (2,25). Bu folklor mikromətni bir neçə ifadəni, sözü çıxmaq şərtilə başdan-başa xiazmatik təkrarlar üzərində qurulmuş və həmin təkrar növü və yaxud tipi mətnyaradıcı faktor kimi təmsil olunmuşdur. Həqiqətən də, sənin qızın, mənim oğlum, mənim oğlum, sənin qızın xiazmatik fiqurlar mikrotekstdə aparıcı mövqelərdə çıxış etmək, mətnin semantik yük daşıyıcısına çevrilmişdir. Bu xüsusda Ə.Abdullayev göstərir ki, "*paralellik mətnin məzmunun nüvəsidir, mətninin ümumi semantik yükünün ağırlığını çiyninə götürür. Silsilə paralellik mətninin üst köynəyinə bənzəyir və məzmun yönümün hamisi kimi özünü göstərir"* (1,162).

Nəsr mətnlərində xiazmi təkrarlar vasitəsilə xəbərin ellipsisləşməsi hadisəsi də bəzi cümlə tiplərində aydın şəkildə özünü göstərir və bunlar daha çox abstraksiya xassəli olur, yəni buraxılmış xəbəri abstrakt şəkildə təsəvvür etməklə komponentlərin bir-birinə xəbərin təkrar üsulu ilə bağlandığını dərk edirik. Məs: Xəyalında dağı arana, aranıdağa köçürtdü (2,25). Bu mikrotekstin birinci komponentində "köçürdü" xəbəri ellipsisə məruz qalsa da , xiazmatik təkrar fiqurlar yerində işlənərək, mətnyaratma funksiyasını uğurla yerinə yetirmişdir. Xəbərin bu cür ellipsisləşməsi ilə bağlı K.Abdullayev qeyd edir ki, *"Bunlar, yəni xəbərin buraxılması mətni adekvat qəbul etmək yolunda heç bir semantik maneə törətmir"* (3,300).

Sintaktik paralelizmin xüsusi növü kimi səciyyələndirilən xiazm mətndəki cümlələrin birləşməsini təmsil edən üslubi vasitədir və müxtəlifsistemli dillərdə də özünü qabarıq şəkildə göstərir. İ.R.Qulperin yazır: *"Xiazm çox sadə üslubi bir vasitədir. Bir frazafövqü birlikdə (abzasda) cümlələrin bir-birini izləməsi zamanı ya əvvəlki, ya da sonrakı cümlənin sıralanması inversiyaya uğrayır. Bu üsul bəzən daha böyük deyim kəsiklərində reallaşır. Belə ki, əgər məlumatın verilməsi zamanı əvvəlki cümlə səbəbdən nəticəyə halını ifadə edirsə, bundan sonrakı cümlədə isə nəticədən səbəbə doğru halı özünü göstərirsə burada xiazm üsulu göz qabağındadır"(*4,84). Cümlənin sintaktik özülünü təşkil edən xiazmatik fiqurlar mətn

mühitində eyni zamanda daha çox aktuallaşaraq, təkrar olunur, mətndəki sintaktik vahidləri betonvari şəkildə bir-birinə hörür. Məs: *"Tahir Mirzənin dalınca az yortdu, çox yortdu, az yortdu nəhayət ona yetişdi"* (2,45). Bu nümunədə söhbətin atın yerisindən, yetdiyindən "atı" tamamlığının ixtisarı da vizual xassəlidir və bunu bizə miktekstin ümumi məzmunu diqtə edir və xiazmatik üsul isə "az yortmaq, çox yortmaq" ifadələrinin tərsinə söz oyunu şəklindəki variantları ilə gerçəkləşdirilir, aktuallaşdırılan üzv isə cümlənin tamamlığı olur. Cümlədəki abstrakt şəkildə təsəvvür edilən "atı" tamamlığını yerinə bərpa etsək, sintaktik bütöv belə alınar: Tahir Mirzənin dalınca atı az yortdu, çox yortdu, çox yortdu, az yortdu, nəhayət ona yetişdi. Qeyd etməliyik ki, cümlədə xiazm təkrarın vasitənin köməyi ilə emosional çalarlıqlar da gücləndirilmişdir.

İ.R.Qulperin digər bir əsərində xiazmatik fiqurlara inversiyanın və paralelizmin birləşməsi kimi baxmış və fikirlərinin təsdiqi və izahı üçün alman dilinin materiallarından zəngin nümunələr vermişdir (5,234). Nəsr mətnlərinin dilində xiazmı fiqurların "*əsas tələbi odur ki, onun ikinci komponenti struktur planda birinci komponentə münasibətdə iversiyaya uğrasın. Bundan başqa, mətnin komponentləri həm də məzmun planında bir-birinə xiazmatik münasibətdə ola bilərlər. Başqa sözlə desək, hətta əgər bəzi mətnlərdə komponentlərin struktur quruluşu identik də olsa, məzmun planında bu komponentlərdəki vahidlər bir-birinə əks mövqe tuta bilərlər"* (3,304). "Dədə Qorqud" kitabından belə bir cümləyə diqqət yetirək: *Altdan geyindi, üstdən qıfillandı, üstdən geyindi, altdan qıfillandı* (6,30). Bu nümunədə işi icra edən şəxs impilistik şəkildədir, onu aşkar şəkildə özündən əvvəlki cümlənin köməyi ilə təyin etmək mümkündür. Digər tərəfdən isə xiazmatik təkrarlar bir-birinə qanunauyğun hal kimi "alt" və "üst" sözləri vasitəsi ilə əks mövqelərdə yer tuta bilmişlər.

Azərbaycan dastan mətnlərinin nəsrlər yazıya alınmış hissələrində xiazmı fiqurlar semantik cəhətdən inkar məzmunu daşıya bilirlər və bu tip təkrarlar "nə" inkarlıq bağlayıcısının köməyi ilə reallaşdırılır. Eyni zamanda bu cür xiazmlarda ikinci komponentdə xəbərin ellipsisləşməsi, inversiyalaşması halları da müşahidə olunur. Məs: *Mahmudla Məryəm on beş yaşına çatdılar, amma bu on beş il ərzində nə qız oğlanı görmüşdü, nə də oğlan qızı* (2,72). Bu cümlədə semantik bağlılıq xətti "qız oğlanı, oğlan qızı" xiazmları vasitəsilə meydana çıxır və "nə" inkarlıq bağlayıcısı sadəcə olaraq, köməkçi vahid kimi inkarlıq şalarlarını qüvvətləndirməyə xidmət göstərir.

Nəsr mətnlərində bəzi hallarda cümlə daxilində xiazmatik fiqurların köməyi sayəsində "gözəllik" anlayışı konseptuallaşdırılır. Məs: *O biri tərəfdən mahmud ağacların arasıynan gəlib bir bağa çıxdı. Baxdı ki, bağ nə bağ? Gül bülbülü, bülbül gülü çağırır* (2,72). Bu mikromətnin ikinci hissəsində gələn "Bağ nə bağ" – cümləsində sual çaları qarışıq emosionallıq keyfiyyəti də qüvvətlidir və bu keyfiyyətlər "nə" sual əvəzliyinin köməyi sayəsində yaradılmışdır. Sonuncu cümlədə maraqlı cəhət budur ki, dü xətli təkrar növü işlənən (bağ, nə bağ) cümlədən sonra xiazm sintaktik fiquru çıxış edən cümlə tipi gəlmiş və beləliklə də, təbiətin əsrarəngiz, füsunkar gözəlliyi obrazlı şəkildə konseptuallaşdırılmışdır.

Bir-birilə əks sıra ilə düzülmüş sintaktik vahidlərin eyni xəttdə, semantik cəhətdən zidd cərgələrdə çıxış etməsinin böyük üslubi gözəllik yaratma funksiyaları vardır və bu baxımdan aşağıdakı cümlə daxilində "qız oğlana, oğlan qıza" xiazmatik fiqurları olduqca səciyyəvidir: *Oğlan ixtiyarsız barmağındakı üzüyü qıza, qız da ipək dəsmalını oğlana verdi* (2,75). Bu nümunədə xiazm qəlibindəki sintaktik fiqurlar estetik funksiya yerinə yetirərək, obrazlı təsəvvürləri genişləndirir və bu genişləndirmə fonunda paradiqmatik şəkildə müqəddəs məhəbbət anlayışı motivikasiya olunur, başqa sözlə desək, həmin mücərrəd məfhun simvolizə edilir. Bədii fikrin ardıcıllığı, hisslərin obrazlı ifadəsi xiazmatik fiqurlar vasitəsilə xüsusi səviyyə kəsb edir.

Nəsr mətnlərindəki cümlələri şahmanlamaqla sintaktik vahidlərin istənilən hissələrində olan xiazmların xarakterik bədii cizgilər və bədii rənglər, mənalar yaratmaqda müstəsna xidmətləri vardır. Xiazmı təkrar fiqurlar elə sintaktik vahidlərdir ki, sanki bədii üslubda bir sistematiklik yaratmaqla ahəngdar poetik-tipoloji əlamətlər əmələ gətirir. Məs: - Keşiş, sən özün bilirsən ki, Kərəm sənin qızına, qızın da Kərəmə deyiklidi (2,97). Bu sintaktik bütövdə "Kərəm sənin qızına, qızın da Kərəmə" hissələri xiazm fiqurlar kimi çıxış edərək, bədii-tipoloji ahəngdarlıq yaratmış, mətnin maqnit nüvəsini təkrarlanan sözlərlə uğurlu bir şəkildə təmin etmişdir. Həmin komponentlərin görünümlü yerində, yəni ikinci tərəfində "sənin" əvəzliyinin işlədilməməsi ilə qənaət prinsipi gerçəkləşdirilmişdir. Bərpa əməliyyatı aparsaq, xiazmın tərkibini bütöv şəkildə aşağıdakı kimi də vermək olar ki: "Kərəm sənin qızına, sənin qızın da Kərəmə deyiklidi"

Xəbərin ellipsisi ilə müşaiyət olunan xiazmatik fiqurlara üslubi vasitə kimi nəsr mətnlərinin müəyyən komponentlərində daha çox rast gəlmək olur. Məs: Əsli də başına gələnləri Kərəmə, Kərəm də öz başına gələnləri Əsliyə danışdı (2,98). Bu sintaktik bütöv başdan ayağa bədii-tipoloji xiazm təkrarlar üzərində qurulmuş, hətta cümlənin birinci komponentində "danışdı" xəbəri abstrakt xassəli olmaqla ellipsisə uğramış, feli sifət tərkibinin substantivləşməsi yolu ilə, yəni tamamlıqdan ibarət olan xiazmatik təkrarın dəyərli və tipik nümunəsi yaradılmışdır.

Nəticə. Nəsr mətnlərində əsas spesifik-tipoloji ifadə qanunauyğunluqlarından biri kimi xiazmatik təkrar növü deyim, söyləm modelləri, strukturları üçün müstəsna xidmətlər göstərir, aydın görünüş mövqeyinə gətirilən bu nitq vahidləri əksər məqamlarda ellipsisləşmə ilə müşaiyət edilərək abstrakt xassəli olur və bədii-linqvistik dəyərləri özündə ehtiva etdirmək gücünə sahiblənir, ifadənin dinamik məna yükünü öz üzərinə götürməklə mətnin emosional, semantik-üslubi enerjisini üzə çıxarır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn, diskurs. Zərdabi LTD.MMC. Bakı, 2011, 272 s.
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Tərtib edən: M.Təhmasib. Bakı, "Elm", 1979, 510 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM, 2016, 360 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, "Yazıçı", 1970.

HEYDƏR ƏLİYEVİN QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ SİYASİ PLATFORMASI, TARİXİ VARİSLİK KONTEKSTİNDƏ

LEYLA CALALOVA,

Tarix üzrə fələsə doktoru, ADPU-nin Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri

Xülasə: Qədim türk-oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına müxtəlif dövrlərdə məqsədyönlü şəkildə xaricdən erməni miqrantlarının gətirilərək əraziyə yerləşdirilməsi nəticəsində süni erməni dövləti yaradıldi. Türk dünyasının parçalanmasına xidmət edən bu layihə, Azərbaycan türklərinin bir neçə dəfə etink təmizlənməyə məruz qalmasına səbəb oldu. SSRİ–nın ən ali kürsüsünə qalxmağa nail olmuş yeganə müsəlman-türk övladı olan böyük dövlət xadimi, dahi siyasətçi Heydər Əliyevin bu məqamda olması Sovetlər dönəmində ermənilərin torpaq iddialarının qarşısının alınmasına ən böyük maneə idi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz olaraq, Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında tutduğu vəzifələrdən istefa verdi.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Qərbi Azərbaycan, Qayıdış

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi bürodan istefasından 2 həftə sonra Fransa qəzetlərinə müsahibə verən Abel Aqanbekyan ermənilərin torpaq iddiasını irəli sürdü. Bununla da Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasına start verildi. Bu isə Azərbaycan torpaqlarında süni şəkildə ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına cəhd idi. Bu cəhdin qarşısının alınmasında ən böyük fədakarlığı məhz Heydər Əliyev və onun uğurlu siyasi varisi cənab İlham Əliyev həyata keçirdi.

Hər iki liderin hadisələrə yanaşma tərzində tarixi kontekstin mühüm amil kimi keçdiyinin şahidi oluruq. Bu faktor özünü iki istiqamətdə göstərir, həm siyasi metodoloji, həm də idarəetmə məsələlərində. Əslində bu vacib siyasi amil həm də hər iki siyasi liderin peşəcə tarixçi olması ilə də bağlı idi.

Qərbi Azərbaycan siyasi düşüncəsinin förmalaşmasında birinci amilə diqqət edək. Ölkəmiz üçün ən ağır siyasi şəraitdə ikinci dəfə hakmiyyətə gələn Heydər Əliyev, Ermənistan–Azərbaycan müharibəsinin dinc yolla həll edilməsi ilə bağlı intensiv diplomatik fəaliyyət göstərdiyi vaxtda belə, tarixi amilləri önə çəkirdi.

Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan siyasi düşüncəsini daimi diqqət mərkəzində saxlamaqla onu konseptual tezislər şəkilində öz çıxışlarında irəli sürürdü. Doxsanıncı illərin sonunda artıq bu fəaliyyət intensiv şəkil almışdır. 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu ilə bağlı iclaslarda Qərbi Azərbaycan məsələsinə toxunan Heydər Əliyev həmin ərazilərin tarixi Azərbaycan torpaqları olmasını vurğulamqla gənc nəslin tarixi yaddaşını oyadırdı.

Digər bir nümunə Ümummilli Liderin birbaşa təşəbbüsü və iştirakı ilə 1998-ci il dekabrın 9-dan 11-dək Bakıda "İslam sivilizasiyası Qafqazda" Beynəl-xalq Simpoziumundakı çıxışı idi. Heydər Əliyev beynəlxalq auditoriyaya müraciət edərək Qərbi Azərbaycanla bağlı tarixi gerçəkliklərə toxunur. O, deyir: *"İndi Ermənistan adlanan ərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan*

mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir. Əgər Qafqazda İslam sivilizasiyası haqqında danışırıqsa, həqiqəti demək lazımdır"[2].

Şübhəsiz ki, Heydər Əliyevin Qərbi Azərbaycan siyasi platformasının inkişafı ilə bağlı danışarkən, Azərbaycan qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmiş tarixi sərəncam və fərmanları barədə söz açmamaq mükün deyil. Sovet imperiyası tərəfindən müsəlman-türk xalqlarına qarşı yönəldilmiş deportasiya və soyqırım siyasətinin tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan türklərinin 1948-1953-cü illər tarixli deportasiyasına verilən hüquqi qiymət buna misaldır. Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci il tarixində də 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Fərmanı ilə Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi təminatlarının yaradılması ilə bağlı ilk və mühüm addımı atdı. Heydər Əliyev bu fərmanla məsələyə siyasi-hüquqi qiymət verməklə eyni zamanda,bu etnik təmizləmənin öyrənilməsi məsələsini dövlət və tarixşünaslıq qarşısında ümdə vəzifə kimi qoydu.

Fərmanda deyilir: *"Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.*

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları, Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi sürətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrki Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyev sözügedən Fərmanda məsləyə siyasi-hüquqi qiymət versə də eyni zamanda məsələnin tarixi kontekstdə daha ciddi şəkildə öyrənilməsini vurğulayır.

Heydər Əliyev Fərmanda deyir: *"Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımınca araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir".*

Fərmanda yaradılmış dövlət komissiyası qarşısında Azərbaycan türklərinin dədə-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiyasının öyrənilməsini mühüm vəzifə kimi qoyur.

Bu tarixi Fərmandan qısa müddət sonra 26 mart 1998-ci il tarixdə Heydər Əliyev Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Fərman imzalayır. Heydər Əliyev bu fərmanla Çar Rusiyasının Azərbaycan türklərinə qarşı müstəmləkəçilik siyasətini ifşa etməklə bərabər eyni

zamanda, 1813-1828-ci illərdə bağlanmış Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə Qərbi Azərbaycan ərazisinə ermənilərin süni şəkildə yerləşdirlməsinin mahiyyətini açır.

Fərmanda deyilir: *"İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq öz havadarlarının himayəsi altında «Ermənı vilayəti» adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. «Böyük Ermənistan» ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına «bəraət qazandırmaq məqsədi ilə» erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi"[4].*

Fərmanda 1905-1907-ci və 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım cinayətləri tarixi kontekstdə dəyərləndirilməklə bərabər Xocalı soyqırımını həyata keçirilməsinə toxunmaqla "Böyük Ermənistan" xəstəliyi ilə yaşayan erməni xalqının soyqırım cinayətlərinin sistematikliyini və anatomiyasını açır.

Heydər Əliyev öz çıxışlarında Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsinə də münasibət bildirərək deyir: *"Zəngəzur mahalının, o cümlədən onun bir hissəsi olan Meğri, Qafan rayonlarının – Azərbaycan torpaqlarının 1920-ci ildə Ermənistana verilməsi bizim tariximizdə Azərbaycan torpaqlarının əldən getməsinin çox ağır bir hadisəsidir"[3].*

Heydər Əliyevin Nüvədi kəndi ilə bağlı çıxışıda maraq doğurur. O bildirir: *"Bəli, bu həqiqətdir ki, 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının burada adı çəkilən kəndləri, 657 kvadratkilometr torpağı Ermənistana verilmişdir. Bu həqiqətdir. Ancaq, tək bu deyil. Bəhs etdiyimiz ərazi Naxçıvan Muxtar Respublikasından verilmiş ərazidir. Amma bu tərəfdən – indiki Zəngilan, Qubadlı rayonları tərəfindən də torpaqlar verilibdir. Məsələn, məlumdur ki, Meğri rayonunda böyük bir Nüvədi kəndi var. O, çoxminlik əhalisi olan bir kənddir, sırf azərbaycanlı kəndidir. Nüvədi Arazın sahilində Naxçıvanla Azərbaycanın böyük torpağını ayıran, indi Ermənistanın olan Meğri rayonunda, həmin məsafənin düz ortasında yerləşir. Həmin Nüvədi kəndi də 1929-cu ildə Azərbaycanın tərkibindən Ermənistana verilibdir".*

Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasi platformasının uğurlu siyasi varisi İlham Əliyev tərəfindən sistematik olaraq inkişaf etdirilməklə ən yüksək səviyyəyə qaldırılmışdır. Prezident İlham Əliyev gənc nəslin düzgün tarixi şüura malik olması və əzəli torpalqarının təəssübünü çəkməsi və o torpaqlara qaydışın təmin olunması ilə bağlı üç istiqamətdə iş aparmışdır.

1) Gənc nəslin Qərbi Azərbaycanla bağlı doğru tarixi şüura malik olması.

2) Qərbi Azərbaycana qayıdışın hüquqi təminatlarının möhkəmləndirilməsi.

3) Qərbi Azərbaycana qayıdışın təmin olunması.

İlham Əliyevin çıxışlarında irəli sürdüyü tezislər zaman-zaman erməni siyasi dairələri tərəfindən siyasi möhtəkirlik mövzusuna çevrilmiş eyni zamanda təlaş və qorxu ilə qarşılanmışdır.

Gənc nəslin tarixi həqiqətləri düzgün dərk etməsi üçün İlham Əliyev öz çıxışlarında daimi Ermənistanın tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılmasını dəfələrlə vurğulamışdır.

İlham Əliyevin 18 yanvar 2018-ci il tarixli, 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında Sərəncamı da tarixi varislik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sərəncamda

deyilir: *"Erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik "Böyük Ermənistan" ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də 100 il bundan əvvəl1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır. Həmin günlərdə Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə daha da azğınlaşan erməni millətçiləri qeyri-insani əməllərini davam etdirmiş, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətllər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçirmişlər"[1].*

Eyni zamanda, Sərəncamda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti, ermənilərin törətdikləri ağır cinayətlərin araşdırılması üçün yaratdığı Fövqəladə İstintaq Komissiyasının işidə müsbət qiymətləndirilir. Sərəncamda Heydər Əliyevin azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətlərinin törədilməsi ilə bağlı verdiyi 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanın siyasi-hüquqi əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. 31 mart "Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü" elan edilməsini isə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Şübhəsiz ki, düzgün müəyyən edilmiş siyasi startegiya öz müsbət nəticəsini verməyə bilməz. Cənab İlham Əliyevin öz doğum günüdə Qərbi Azərbaycan icmasının üzvüləri ilə keçirdiyi görüşdə səsləndirdiyi fikirlər bizim Qərbi Azərbaycana qayıdışımızın təmin olunmasında ən böyük stimul və inamı yaratmışdır. Biz Qərbi Azərbaycana qayıdacağımıza inanırıq!

Nəticə: Məqalədə, müasir Azərbaycanın qurucu lideri Heydər Əliyevin çox spektirli siyasi xəttinin bir istiqaməti olan Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasi platformasının təməl prinsipləri təhlil edilmişdir .O cümlədən, uğurlu siyasi varisi Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bu platformanı necə inkişaf etdirərək daha yüksək səviyyəyə çatdırılması araşdırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 18 yanvar, 2018

2. 1998-ci il 9-11 dekabr "İslam sivilizasiyası Qafqazda" beynəlxalq simpoziumun materialları

3. 1998-ci il 26 mart Azərbaycanliların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

4. 1997-ci il 18 dekabr 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi sürətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

5. 1995-ci il 12 noyabr Azərbaycan Respublikasinin yeni Konstitusiyasının qəbulu ilə bağlı çıxışından

6. 2022-ci il 24 dekabr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında ziyalılarla görüşü

THE MAIN SCIENTIFIC FEATURES OF THE PHONETICS OF TURKIC LANGUAGES IN A COMPARATIVE ASPECT

AYNUR MURAD GİZİ NAMAZOVA

Phd student of ASPU, of the Department of Modern Azerbaijani Language, Azerbaijan
https://orcid.org/0009-0001-2498-8880

Summary: Languages are constantly changing and evolving under the influence of various internal and external influences. It is impossible to think about the history of language without development and change. These changes occur sometimes in the sound system of the language, sometimes in the form and structure of the sentence, and sometimes in the vocabulary, which is the semantic side of the language.It is sounds that change most and most easily in languages. Because in structures that are used more in the language, changes occur faster and easier. Because sounds are the most commonly used elements of language, the sound systems of languages are constantly changing and evolving.

Key words: Turkic language, phoneme, wovel sounds, language, linguistics

Language, which enables communication between people and is considered the most powerful means of communication, is also one of the most important elements that ensure and protect the existence of societies. Turkish has survived until today in different geographies, being influenced by political and social events and encountering different cultures.

The dissolution of the Soviet Union is considered one of the biggest developments in the Turkish World. With the collapse of the Soviet Union, there were political, economic, social and cultural rapprochements in the Turkish communities, and relations between the Turkish communities increased. These rapprochements have also been the subject of language and literature studies. The similarities and differences of the Turkish World in terms of both language and literature have attracted the attention of researchers. One of the studies carried out in this direction is the doctoral thesis titled Word Types in Oghuz Group Turkish Dialects, which we have determined as the thesis topic. As in all languages, Turkish dialects have phonological, morphological, lexical and syntactic differences.

The first issue identified in the basic sources of the Turkish language in this study is the confusion of terms that emerged as a result of both the influence of foreign languages such as Arabic, French, English and Russian on the Turkish language and the personal preferences of linguists. As seen in our study, term unity is achieved in Oghuz dialects other than TT, but the terminology problem still continues in TT. This problem, which makes both the teaching and learning of grammar subjects difficult, should be reconsidered, and attention should be paid to using common terms to eliminate the terminology confusion seen in the sources.

Since the existence of human beings, humanity has been curious about words, words and language, and various studies have been carried out on these subjects. In studies on the Turkish language, which dates back to ancient times, the issue of vocabulary has been addressed and the word has been accepted as a lexical, structural and linguistic category.

The issue of word types, which are closely related to morphology, lexicography and semantics, was discussed at the "Problems of Turkish Grammar" meeting organized by the

Grammar Science and Application Branch of the Turkish Language Association; However, there is still no unity on this subject in grammar/linguistics books.

The issue of word types and classification of word types, which are discussed in the morphology / morphology / structural science / morphology sections, which is one of the sub-branches of grammar and linguistics in all Oghuz group Turkish dialects, has taken its place among the controversial topics of grammar studies. However, the subject of word types is not in the morphology section where affixes and roots are examined; It is an issue that should be addressed in the lexicology section.

It is known that grammatical classifications are classifications based on the principles of the Greek language, and that Greek was adapted to the grammar of the Latin language, and that Latin grammar sets an example for the grammars of all European languages. This shows that, as a result of both Turkish language studies conducted by Western scholars and studies based on Latin grammar, Western-style classifications have taken their place in our language. In line with this influence, starting from 1908, with Hüseyin Cahit, the French influence began to be seen in grammar books, and in this direction, word types were changed into nouns, verbs, adjectives, pronouns, adverbs, prepositions, conjunctions and exclamations, based on their syntagms, under the influence of Indo-European languages. It is divided into eight. When word types are mentioned, first of all, noun and verb come to mind, and these two word types can be clearly distinguished from each other. In classifications that consider words as two types, noun and verb, it is generally seen that the root of the word is taken as a criterion. When we look at our first grammar works, it is known that word types were classified as nouns, verbs and prepositions based on the lexeme of the word, under the influence of the Arabic language. Recently, some researchers have been making new genre classifications, taking into account the characteristics of the Turkish language, away from both Eastern and Western influence. It is seen that there is no absolute unity in the word type classifications in Oghuz dialects, and the word types are subjected to double, triple, five, six, eight, nine, ten, eleven and twelve classifications. When we look at the basic sources of the Turkish language regarding the classification of word types, due to the fact that traditional linguists use different criteria; It is seen that different word type classifications are made. The main criteria used in classifying word types in the scanned sources are; meaning, form, function and position of the word. When determining the place of a word in word types, it is necessary to first look at whether the word is meaningful or functional in the sentence. In our study, meaningful words: lexical words; Functional words are considered as grammatical words and include nouns, adjectives, pronouns, adverbs, main verbs and lexical words; Prepositions and auxiliary verbs are considered grammatical words. One of the important problems identified in our study regarding word type classifications is the issue of boundaries of prepositions. As a matter of fact, as a result of our study, it was seen that the boundaries of prepositions in Turkish accents cannot be drawn exactly.

When we look at the place of prepositions in word type classifications, while some researchers evaluate prepositions, interjections and conjunctions under separate headings - as a result of the eight-fold classification - some researchers put these three types under the main heading of prepositions because they do not have a meaning on their own like prepositions and do not have a specific dictionary meaning. It was determined that they were evaluated. In Oghuz dialects, many commonalities were identified regarding word types, and the main reason for the differences determined in word types was the way the writers handled the subject.

The concept of noun, which is distinguished from other word types by the plural, possessive and case suffixes it takes, is lexicographically defined as the name of everything that

exists in the world; It is also a linguistic category when defined as the common name of a noun, pronoun, adjective and adverb.

Some intensifying prepositions used in Oghuz dialects are made with the same words (a / e; -a / -e; be; Maybe, da/de; gel/gel de, etc.). In some words, phonological differences are seen (ama in TT and GT, amma in AT, emma in TmT; but in TT and TmT, but in AT; bari in TT, barı in AT; emma in TmTonşuk, yazık, parahatcılık; in GT, at least/bari; in TT, AT and TmT, maybe in GT, beki, bekim; in TT and GT, I don't know; AT, I don't know, in TmT, you know). Some words have dialect-specific uses (TT, in GT I wonder, in AT it turns out; kä in TmT, well done in TT and AT, berekella in TmT; a shame in TT, TmT and GT; yazig in AT, əfsus which appears before us as 'tassuf ki').

REFERENCES

1. Walter Porzyk (1995), p. 73.

2. Walter Porzyk (1995), p. 72.

3. Nevin Selen (1975), p. 20-21.

4. Ozcan Başkan (2003), p. 91-92.

5. Ömer Demircan (1978), Sound Structure of Turkish Turkish-Sounds in Turkish Turkish, TDK Publications, Ankara, p. 32.

6. Muzaffer Tansu (1963), p. 3.

GENERAL ISSUES RELATED TO CASE CATEGORY IN AZERBAIJANI AND OTHER TURKIC LANGUAGES

AZƏRBAYCAN VƏ DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASINA AİD ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR

YEGANƏ QÜRBƏT QIZI QƏHRƏMANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti 0000-0003-3730-7674

Summary

The case category is an important link of the language system as a category that has a strict system in the grammatical structure of languages, manifests itself according to the internal capabilities of each language and serves the correct connection of words and word combinations in the speech process. This category, which exists in most of the world's languages, differs in each language with its own elements, morphological-syntactic signs and indicators. Just as the morphological indicators of cases in different languages are different, the number also differs from each other. "There are languages in the world that started from languages without case categories (Persian, Tajik, Chinese) and have more than 40 cases or are noted to have more than 40 cases. .

In the Azerbaijani language, as well as in all other Turkic languages, the case category has a stable and formed system, and although it is mostly common, it differs to a certain extent in terms of the multivariation of its morphological features and the number of cases. It has not yet been possible to determine the exact date of the emergence of the case category in Turkic languages. Because in the oldest available written sources, the case category is already fully formed and stabilized. Therefore, it is difficult to think about when this category was created in Turkic languages. Nevertheless, the existence of the perfect case system of the noun in the Orkhon-Yenisei inscriptions, which are the oldest written monuments of Turkic languages, allows us to say that the case category in Turkic languages was formed in the inaccessible depths of history.

Keywords: case category, case, Turkic languages, Azerbaijani language, noun

Giriş

Dünya dillərində bir neçə tip hallanma formasının mövcud olmasına baxmayaraq, türk dilləri üçün tarixən bir tip hallanma xarakterikdir. Müqayisə üçün deyək ki, türk dillərində rus dilində olan birinci, ikinci və üçüncü, yaxud alman dilində olan qüvvətli, zəif və qarışıq hallanma mövcud deyildir.

Türk dillərində hal kateqoriyasının tarixini araşdırdıqda bu kateqoriyanın şumer dilinin hal sistemi ilə uyğunluğu ortaya çıxır. Orxon-Yenisey abidələrində ismin doqquz halı olmuş, doqqunzuncu hal alətlik-birgəlik halı adlanmışdır. Həmin hala uyğur yazılı abidələrində də rast gəlinir. Müasir dövrdə qazax, qaraçay-balkar, karaim, xakas, şor, çuvaş, yakut dillərində mövcüd olan birgəlik hal Azərbaycan dilinin 1939-cu ilə qədərki qrammatika kitablarında yeddinci hal kimi mövcud olsa da, sonradan dərsliklərdən çıxarılmış, yalnız altı hal saxlanılmışdır.

Türk dillərində hal kateqoriyası tarixən tam sabitləşdiyindən müasir dövrdə daha çox halların sayı və şəkilçilərin variantlılığı baxımından bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan türk, tatar, qırğız, altay, noqay, kumuk, özbək dillərində isimlərin altı, karaim, qaraçay-balkar, sarı uyğur, tuva, qazax dillərində yeddi, xakas dilində səkkiz halı müəyyən edilir.

Türkologiyada, Eləcə Də Azərbaycan Dilçiliyində Hal Kateqoriyasına Münasibət

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində hal kateqoriyası və bu kateqoriyaya aid morfoloji əlamətlərin tədqiqi daim diqqət mərkəzində olmuş, indiyədək bu sahədə xeyli araşdırma və tədqiqatlar aparılsa da, hələ də ayrı-ayrı halların funksional-semantik xüsusiyyətləri, müxtəlif halları əks etdirən morfoloji əlamətlər və onların mənşəyi, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlərlə bağlı həll olunmamış çoxsaylı problemlər qalmaqdadır. Uzun tarixi inkişaf prosesində fərqli coğrafi mövqelərə və tarixi şəraitlərə mənsub olmasına baxmayaraq, qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edib qoruyan turk dillərinin tarixi və dialekt-şivə materialları sübut edir ki, hal kateqoriyası qədim dövrlərdən günümüzə kimi zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində tarixən məskun olan türk etnosunun qədim tarixi elementləri öz dilində qoruyub saxlaması, hətta ədəbi dildə qorunmayan dil faktlarının dialektlərdə özünü əks etdirməsi dilimizin qədim tarixi qatlarına dair lazımı faktları araşdırmağa da imkan yaradır. Son araşdırmalar göstərdi ki, türk etnosları Azərbaycan ərazisinin ən qədim və ilkin sakinləridir və bu ərazidə məskunlaşan türk tayfaları tarixən formalaşdırdıqları Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf etdirdikcə dilimizin qrammatik quruluşu, əsasən, sabit qaldığından yalnız müəyyən dil faktları ədəbiləşə bilməmiş, ya da ədəbilik səciyəsini itirərək dialekt-şivə elementinə çevrilmişdir. Bu xüsusiyyət hal kateqoriyasında da özünü göstərmiş, "bu kateqoriyanın formal əlamətlərində bəzi cüzi fərqlər yaransa da, onlar, əsasən, bütün dövrlərdə mühafizə olunub qalmışdır" [15, s. 40] . Tədqiqatlar göstərir ki, "Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarı ilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir" [11, s. 91] .

Azərbaycan dilində, eləcə də bütün digər türk dillərində hal kateqoriyası sabit və formalaşmış sistemə malik olub, əsasən ümumilik təşkil etsə də, morfoloji əlamətlərinin çoxvariantlılığı və halların sayı baxımından müəyyən dərəcədə fərqlənir. Türk dillərində hal kateqoriyasının yaranma tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək indiyədək mümkün olmamışdır. Çünki əldə olan ən qədim yazılı mənbələrdə hal kateqoriyası artıq tamamilə formalaşmış və sabitləşmiş şəkildə özünü göstərir. Ona görə də "Bu kateqoriyanın türk dillərində nə vaxt yaarandığı haqqında indi fikir yürütmək mümkün deyildir. Lakin türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk (Orxon-Yenisey) kitabələrində ismin mükəmməl hal sisteminin mövcud olması belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, türk dillərində hal kateqoriyası tarixin əlçatmaz ənginliklərində meydana gəlmişdir".[8, s.30-31] Türk hal sisteminin sabitliyi öz-özlüyündə onun qrammatik quruluşunun sabitliyini göstərən fakt olmaqla yanaşı, həm də bu dillərin qədimliyinin göstəricisidir. "İl xaqanın türk dövlətini yaratmasından, türk yazısının meydana gəlməsindən təxminən 1500 il keçir. Bu dövr ərzində bəzi dillərdə (məsələn, ən çox araşdırılmış hind-Avropa dillərində) hal sistemi nəhəng dəyişikliklərə uğramış, onlardan bəzilərində isə hətta sistem dağılmış, kateqoriya itmişdir. Türk dillərində isə hal kateqoriyası bu böyük tarixi dövr ərzində, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır." [8, s 31] . Ə.Şükürlünün də məsələyə münasibəti eyni yöndədir. (19. s.187)

Deməli, həmin dövrə qədər türk dillərində hal kateqoriyası artıq sabitləşmiş, öz morfoloji-sintaktik əlamətlərini tamamilə formalaşdırmışdır. Daha maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, son araşdırmalar türk dillərinin yarandığı ən qədim dövrlərdə bu dilin hal sisteminin indikindən fərqləndiyini, ikiqat hallanma sisteminə malik olduğunu göstərir. Əgər Orxon-Yenisey

abidələrində türk hal sistemi, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tam formalaşmış, bu günə qədər də öz sabitliyini qorumuş vəziyyətdədirsə, demək, türk dillərinin ilkin hal sistemi eramızdan çox-çox əvvəlki mərhələdə meydana çıxmış, uzun əsrlər boyunca bu dillərin öz morfoloji quruluşunu aqlütinativliyə doğru inkişaf etdirməsi prosesində tədricən təkmilləşərək abidələrdə özünü göstərən tam formalaşmış şəklə düşə bilmişdir.

İndiyədək dilçilik ədəbiyyatında hal kateqoriyasına müxtəlif təriflər verilmişdir. Bu təriflərin hamısı hallanmanın əsas mahiyyətinin izahına yönəlsə də, hələ də bu istiqamətdə tam dolğün və dəqiq tərif yoxdur. Hələ "1934-cü ildə dosent İ.Həsənov və A.Şərifov tərəfindən yazılan "Qramer" dərsliyində "İsmin halları" xüsusi mövzu şəklində verilmiş və qeyd olunmuşdur ki, "İsimlər cümlədə mübtəda olduqları zaman şəkilçisiz işləndikləri halda, tamamlıq olduqları zaman şəkilçi qəbul edirlər. Buna ismin hallanması deyilir." [20, s 97] Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev tərəfindən 1938-ci ildə yazılan "Qrammatika" dərsliyində isə hal şəkilçiləri və hallanmaya belə tərif verilmişdir: "İsimlər məna və formaca dəyişilir. Haman dəyişməyə ismin hallanması deyilir. İsimlərin cümlədə müəyyən funksiyalar görməsi və məna cəhətdən dəyişməsi üçün qəbul etdikləri şəkilçilərə hallanma şəkilçiləri deyilir." [6, s.49]

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (I hissə) kitabında hal kateqoriyası ismi feildən ayırmaq üçün əsas vasitə hesab edilir, hal və hallanma anlayışlarına ayrılıqda tərif verilir: "İsmin müxtəlif sözlərlə sintaktik əlaqəyə girib formalaşmasına hal deyilir. İsmin sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə hal formalarına düşməsinə ismin hallanması deyilir". [2, s. 106] AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun "Müasir Azərbaycan dili" kitabında isə hal və hallanma anlayışları ayrılmamış, hallanmanın tərifi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: "Söz birləşməsi və cümlə daxilində isimlərin feil, qoşma və bir sıra adların tələbinə görə müxtəlif formalara düşməsinə ismin hallanması deyilir" [16, s.48-49]

Göründüyü kimi, bu təriflərin hər ikisində hallanmanın həm morfoloji, həm də sintaktik xarakteri nəzərə alınmış, söz birləşməsi və cümlə daxilində əlaqələnmə yaratmağa xidmət etməsi diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva tərəfindən tərtib olunmuş "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində hal və hallanma anlayışları belə izah olunmuşdur:

"Hal - 1. İsmə məxsus qrammatik kateqoriyalardan biri olub, əks etdirdiyi əşyanın başqa əşyalar, hərəkətlər, əlamətlərlə əlaqəsini bildirir. 2. İsmin formalarından biri olub, həmin ismin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki digər sözlərlə əlaqəsini əks etdirir.

Hallanma – İdarə edən sözün tələbinə görə tabe olan sözün müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul etməsi." [1, s. 325-326]

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində N.K.Dmitriyevin (7), M.Hüseynzadənin (9), N.Məmmədovun (13), Y.Seyidovun (18) da hal kateqoriyası barədə araşdırmalarında diqqəti cəlb edən məqamlar vardır.

Göründüyü kimi, lüğətdə hal kareqoriyasının morfoloji və sintaktik xarakteri ayrı-ayrı bəndlər şəklində göstərilmiş, hallanma idarə olunan tərəfin hal şəkilçiləri qəbul edib dəyişməsi kimi izah olunmuşdur. B.Xəlilovun "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" (I hissə) dərsliyində də hal kateqoriyası morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi təqdim olunmuş, bu kateqoriyadan ümümi qrammatik kateqoriya kimi bəhs olunaraq ona belə tərif verilmişdir: "Hallana bilən sözlərin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki feillərin, qoşmaların, adların tələbinə görə bir formadan başqa bir formaya düşməsinə hallanma deyilir". [10, s.153] C.Cəfərov və N.Abdullayevin 2004-cü ildə çap etdirdikləri "Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası" dərsliyində hallanma isimlərin əsas morfoloji əlamətlərindən biri kimi təqdim olunmuş və

göstərilmişdir ki, "İsimlərin isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərflərin tələbinə görə dəyişməsinə hallanma deyilir." [4, s. 24] . Q.Kazımov cümlə daxlində maddi varlığın əsasını təşkil edən əşya və onun hərəkəti arasında əlaqələrin yaranmasında hal dəyişmələrinin xüsusi rolu olduğunu göstərərək yazır ki, "İsimlər müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. İsmin hal dəyişmələrinin cəminə hallanma deyilir." [12, s. 61]

Yuxarıda göstərilənlər dilçilik ədəbiyyatında hallanmaya verilən tərifərin yalnız bir qismini əhatə etsə də, əksər tərifərdə bir-birinə yaxın və ya eyni məqamların əks etdirildiyini nəzərə alıb hamısını vermədik. Bu tərifləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə belə bir cəhət aydın görünür ki, onlarda hallanmaya aid əsas əlamətlər öz ifadəsini tapsa da, demək olar ki, hamısında müəyyən qeyri-dəqiqlik vardır. Elmlər Akademiyasının hər iki nəşrində, eləcə də C.Cəfərovla N.Abdullayevin və Q.Kazımovun dərsliyində verilən tərifərin hər birində hallanma yalnız isimlərin dəyişmə forması kimi təqdim olunmuş, digər söz qruplarının hallanma imkanları nəzərə alınmamışdır. Doğrudur, hal kateqoriyası ismi digər nitq hissələrindən fərqlərindən xüsusi əlamətlərdən biri və ya birincisidir, lakin dilimizdə isimləşmiş sözlərin hallanma imkanlarını nəzərdən qaçırmaq da mümkün deyildir. Burada S.Rüstəmovanın "Qrammatik kateqoriyaların dəqiq tərifi, sərhədləri haqqında nəinki Azərbaycan dilçiliyində, habelə ümumi və rus dilçiliyində hamının qəbul edəcəyi bir fikir yoxdur" [17, s.109] mülahizəsini xatırlatmaq yerinə düşsə də, zənnimizcə, tədqiqatçıların bu istiqamətdə araşdırmalarını və ayrı-ayrı qrammatik anlayış və kateqoriyalara daha dolğun tərifər vermək, qrammatik kateqoriyaların sərhədlərini daha düzgün müəyyənləşdirmək uğrunda səylərini də diqqətəlayiq hesab etmək lazımdır. Bu baxımdan yuxarida göstərilən tərifər arasında B.Xəlilovun təqdim etdiyi tərif daha məqbul olsa da, burada da "hallana bilən sözlər" ifadəsi dilçilik termini kimi bir qədər aydın olmadığından hallanmaya belə bir tərif verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

İsim və isimləşmiş sözlərin söz birləşməsi və cümlə daxilində idarəedici sözün tələbinə görə sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edib dəyişməsinə hallanma deyilir.

Hal kateqoriyası dilimizdə tarixən maraqlı inkişaf yolu keçmiş, öz qədim xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, daha da zənginləşmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, "İlk baxışda ümumtürk formatları ilə aydın seçilən hal şəkilçiləri əslində çox mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Belə mürəkkəb vəziyyətin yaranması hal şəkilçilərinin qrammatik semantikası və eyni morfemin müxtəlif funksiya daşıması ilə bağlıdır" [5, s. 211] .

Hal kateqoriyası haqqında danışarkən tarixi və müasir dilimizdə halların sayı, hər bir halın özünəməxsus qrammatik göstəriciləri, halların bir-biri ilə genetik bağlılığı, tarixi hal əvəzlənmələri kimi məsələlər diqqəti cəlb edir. "Bəllidir ki, hal şəkilçiləri sözlər arasında qrammatik əlaqə yaradır: yiyəlik hal adlar arasında, digər hallar isə adlarla feillər arasında idarə əlaqəsi yaradır. Bu da bəllidir ki, feillərin idarə etmək xüsusiyyəti zaman-zaman cilalanmış, təsirli və təsirsiz növlər üzrə diferensiallaşmışdır. Bu inkişaf prosesi adla feil arasında əlaqə yaradan hal şəkilçilərində dərin iz buraxmışdır" [5, s. 212] . Tarixən ismin hallarının bir-biri ilə, eləcə də mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlılığı bu kateqoriyaların mənşəyinin, müxtəlif hallar arasında qarşılıqlı əlaqənin qədim tarixə malik olmasının göstəricisidir. İsmin ayrı-ayrı hallarında özünü göstərən bu qarşılıqlı əlaqə və mənşə bağlılığı bir çox hallarda o dərəcədə güclüdür ki, tarixən bu bağlılıq ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə səbəb olmuşdur. "Müxtəlif hallar arasındakı dialektik əlaqə qədimə getdikcə özünü daha çox büruzə verir" [5, s. 212] . Orxon-Yenisey abidələrinin dili üzərində apardığı araşdırmalar nəticəsində ismin hallarının funksiyaca bir-birini əvəzləməsini qədim türk yazılı abidələrinin qanunauyğun xüsusiyyəti hesab edən Y.Məmmədov bu faktların geniş yayıldığına diqqəti cəlb edərək çoxsaylı nümunələr göstərir. [14, s.34]

Azərbaycan dilinə aid qədim yazılı mənbələri və klassiklərimizin yaradıcılığını araşdırdıqda açıq-aydın görünür ki, dilimizin tarixən sabitləşmiş hal formaları Orxon-Yenisey abidələri ilə, əsasən, uyğunluq təşkil edir. "Söz birləşmələri və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqə yaradan, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayan hal şəkilçiləri qədim türk yazılı abidələrində də eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Lakin ismin halları say etibarilə, hal şəkilçiləri isə fonetik tərkibcə müasir hal şəkilçilərindən fərqlənmişdir " [11, s. 91] . Hal şəkilçiləri tarixən fikrin ifadəsində sözlərin düzgün əlaqələnməsi baxımından əvəzsiz rol oynamaqla yanaşı, dil vahidlərinin milliləşməsində də xüsusi rol oynamışdır". Bir sıra morfoloji xüsusiyyətləri ilə klassik üslubun şeir qolunda poetik səciyyə kəsb edən ismin hal şəkilçiləri də ədəbi dilimizin silsiləli izafət tərkiblərindən xilas olmağına gətirib çıxarmışdır" [3, s. 128] .

Nəticə

Hal kateqoriyası ayrı-ayrı dünya dillərin qrammatik quruluşunda ciddi sistemə malik olan, hər bir dilin daxili imkanlarına uyğun təzahür edən və nitq prosesində söz və söz birləşmələrinin düzgün əlaqələnməsinə xidmət göstərən kateqoriya kimi dil sistemində mühüm rola malikdir. Dünya dillərinin əksəriyyətində mövcud olan bu kateqoriya hər bir dildə özünəməxsus elementləri, morfoloji-sintaktik əlamətləri və göstəriciləri ilə fərqlənir. Müxtəlif dillərdə halların morfoloji göstəriciləri fərqli olduğu kimi, həmin dillərdə halların sayı da eyni deyil.

Azərbaycan dilində, eləcə də bütün digər türk dillərində hal kateqoriyası sabit və formalaşmış sistemə malik olub, əsasən ümumilik təşkil etsə də, əsasən, morfoloji əlamətlərinin çoxvariantlılığı və halların sayı baxımından müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində tarixən maraqlı inkişaf yolu keçmiş, öz qədim xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, daha da zənginləşmişdir. Bu dildə bəhs edilən kateqoriya ümumtürk hal sisteminə əsaslansa da, tarixən yeni xüsusiyyətlər kəsb etmiş, hal şəkilçiləri çox mürəkkəb morfoloji xüsusiyyətlər qazanmışdır. Belə mürəkkəb vəziyyətin yaranması hal şəkilçilərinin qrammatik semantikası və eyni morfemin müxtəlif funksiya daşıması ilə bağlı ortaya çıxmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F. (1989). İzahlı dilçilik terminləri.Bakı, Maarif. 358 səh.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası (1951). Az.SSR EA-nın nəşriyyatı. I hissə. Bakı, 340 səh.
3. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2007). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. II cild. Bakı, "Şərq- Qərb", 327 səh.
4. Cəfərov C., Abdullayev N. (2004). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 176 səh.
5. Cəlilov F. (1988). Azərbaycan dilinin morfolonogiyası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 285 səh.
6. Dəmirçizadə Ə., Quliyev D. (1938).Qrammatika. I hissə natamam və orta məktəb üçün dərslik. Bakı, Azərnəşr.225 səh.
7. Дмитриев N.K. (1962). Строй тюркский языков. Moskva, 609 c.
8. Əsədova A.(2009) . Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, Elm və təhsil, 132 səh.
9. Hüseynzadə M. (1973).. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 358 səh.
10. Xəlilov B. (200). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı"Elm" 280 səh.
11. Xudiyev N. (2015). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı,
12. Kazımov K. (2010). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 400 səh
13. Məmmədov N. (1971). Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları..Bakı, Maarif, 267 səh.

14. Məmmədov Y. (1979). Orxon-Yenisey abidələrində adlar.APİ-nin nəşri.B.. I hissə, 112 səh.
15. Mirzəzadə H. (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 376 səh.
16. Müasir Azərbaycan dili..(1980). Bakı, AMEA. 510 səh.
17. Rüstəmova R. (2004). Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının inkişaf tarixi. Bakı, Elm, 172 səh.
18. Seyidov Y. (2011). Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya) . Bakı, 396 səh.
19. Şükürlü Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 336 səh.
20. Zeynal S (2017). Müasir Azərbaycan dili: morfologiya – isim. Bakı, 138 səh.

HEYDAR ALIYEV'S VOCABULARY
HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ONUN SÖZ VARLIĞI

SAHILƏ İBRAHIMOVA

Azərbaycan, Bakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.dok
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-6960-524X

Xülasə

Anadan olmasını 101-ci ildönümündə andığımız Azərbaycanın Ulu Öndəri Heydər Əliyevin çıxışları və bəyənatlarının, yazılarının, əsərlərinin lüğət tərkibini müəyyən etmək üçün apardığımız işlərdə onun dilə hakimiyyətini, dili istifadə bacarığını, sözlərin intensivliyini, seçdiyi kolokasiya strukturları müəyyən etmək və beləcə onun dil ustalığını, ədəbi-bədii dilin üzə çıxarmağı məqsəd qoymuşuq.Heydər Əliyevin elm və təhsillə bağlı bəyənatlarında və çıxışlarında istifadə etdiyi söz varlığı xüsusi maraq doğurur. Azərbaycanın ulu öndəri, türk dünyasının müdrik şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev nitqlərində, yazılarında və kitablarında istifadə etdiyi geniş söz ehtiyatı, incə semantik detallarla toxunmuş ifadələri, təsirli sintaksisi ilə nümunəvi natiqlik sənəti ustasıdır. Azərbaycan dilinin inkişafı, yayılması və öz mənliyini qazanması üçün dövlət səviyyəsində çox mühüm işlər aparan, qərarların və qanunların qəbul edilməsinə şərait yaradan Heydər Əliyev bu dil siyasəti ilə bərabər çıxışlarında, əsərlərində hər kəsə örnək olacaq dildən istifadə etməklə insanın zəngin söz ethiyatına malik olması lazım olduğunu öz simasında nümayiş etdirmişdir. Heydər Əliyevin nitq və əsərlərində lüğət tərkibinə bu aspektdən nəzər salındıqda onun ifadə qabiliyyətinə, dildən təsirli istifadəsinə görə son dərəcə əhatəli, incə semantik təfərrüatları ehtiva edən zəngin lüğətə malik olduğu görünür. Ümummillli Lider Heydər Əliyev Elm və təhsillə bağlı nitq, bəyanat və yazılarının lüğət tərkibinimüəyyən etmək üçün yaradılmış korpus kimi təqdim edilmiş lüğətlərdə elmi cəhətdən tədqiqi yolları haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, lüğət, semantika, natiqlik sənəti. Dil.

Summary

Key words: Heydar Aliyev, vocabulary, semantics, public speaking, language

In the works we conducted to determine the vocabulary of Heydar Aliyev, the Great Leader of Azerbaijan, who was commemorated on the 101st anniversary of his birth, his speech, writings, and works, we determined his command of the language, the ability to use the language, the intensity of the words, the collocation structures he chose, and thus his mastery of the language, literary we have set the goal of revealing the artistic language. The vocabulary used by Heydar Aliyev in his opinions and speeches about science and education is of particular interest. The great leader of Azerbaijan, the wise personality of the Turkic world, the great statesman Heydar Aliyev is an exemplary orator with his wide vocabulary, expressions woven with fine semantic details, effective syntax, which he uses in his speeches, writings and books. Heydar Aliyev, who carried out very important work at the state level for the development, spread and gaining of his identity of the Azerbaijani language, who created conditions for the adoption of decisions and laws, along with this language policy, emphasized that a person should have a rich

vocabulary by using a language that will be an example to everyone in his speeches and works. demonstrated in his face. Looking at the vocabulary composition of Heydar Aliyev's speeches and works from this aspect, it is seen that he has a rich vocabulary that contains extremely comprehensive and fine semantic details due to his expressive ability and effective use of language. National leader Heydar Aliyev's speech statements and writings related to science and education were presented as a corpus created to determine the dictionary composition, and information was provided on the ways of scientific research of this dictionary.

By working on the dictionary of all the heritage works of HeydarAliyev's, the great leader of Azerbaijan, the wise personality of the Turkic world, we have concretely revealed the place names and special names mentioned in his speeches, which words are in his world, which words he uses more during these years, which words he prefers to use with which words. his removal proves once again what a speaker he is.

Giriş

Azərbaycanın Ulu Öndəri, türk dünyasınnın müdrik şəxsiyyəti Heydər Əliyev mirası əsərlərinin hamısının lüğəti üzərində işləməklə onun dünyasında hansı sözlər olduğunun, bu illər ərzində hansı sözləri daha çox istifadə etdiyini, hansı sözləri hansı sözlərlə işlətməyə üstünlük veriyini çıxışlarında bəhs edilən yer adlarını, xüsusi adların konkret bir şəkildə ortaya çıxarılması onun necə bir natiq olduğunu bir daha sübut edir.

Ölkəsinin başı üzərində qara buludların dolaşdığı, xalqının ölüm-qalım sualıyla qarşılaşdığı, torpaqlarının düşmən tapdağı altında qaldığı bir zamanda bir Simurq quşu kimi qanadlarını açaraq Vətəninin səmasında görünən Heydər Əliyev, ona doğru uzanan milyonlarla Azərbaycanlının ümidsiz əllərini öz qüdrətli əlləriylə tutdu, onu çağıran, onu səsləyən milyonlarla azərbaycanlının həyəcanlı səsinə öz güclü səsiylə səs verdi. Qarşısındakı bütün sədləri, maneələri öz dərin zəkasıyla, iti ağlıyla, ancaq nadir şəxsiyyətlərə xas olan parlaq istedadıyla, ən əsası isə xalqına və Vətəninə bəslədiyi tükənməz sevgisiylə, doğulub böyüdüyü torpağa sədaqəti və bağlılığıyla aşaraq, müstəqil Azərbaycanı yaratdı.Dahi azərbaycançılıq ideoloqu Heydər Əliyev deyir: “Hər bir xalq, millət üçün milli azadlıqdan,müstəqillikdən qiymətli heç bir şey yoxdur” [1;26].

Bu günlərdə onun dünyayagəlişinin 101-ci ildönümünü böyük bir məhəbbət və fəxarətlə qeyd edirik. Onu sadəcə doğum və ölüm günündə deyil, hər an, hər saat minnətdarlıqla anırıq. Və təbii ki, dünya durduqca, müstəqil Azərbaycanımız durduqca, qədirbilən xalqımız durduqca onu heç unutmayacaq, onun xatirəsinin işığına toplaşacaq, ona minnətdar olacağıq. Onu bizdən ayıran o məşum gecədən, fiziki yoxluğundan keçən illər ərzində haqqında yüzlərlə şeir yazılıb, ona poemalar həsr edilib, onu tərənnüm edən mahnılar bəstələnib, haqqında filmlər çəkilib, həyatının müxtəlif anlarını əks etdirən lentlər nümayiş olunub, elmi konfranslar, seminarlar keçirilib. Onunla sağlığında tanış olmaq, görüşmək, birlikdə işləmək səadətinə qovuşanlar, xatirəsinə həsr edilən tədbirlərdə xatirələrini bölüşür, onu şəxsən tanımaq nəsibi olmayanlar isə onun haqqında oxuduqlarını, eşitdiklərini danışırlar.

Ulu Öndərin vətən linqvomədəni məzmunun təhlili göstərdi ki, bu anlayışın koqnitiv-sistemdayağı azərbaycançılıqdır. Hansı etnik kökə mənsub olmasına baxmayaraq, o taylı-bu taylı azər-baycanlıları tək Vətən – dövlət, tək bayraq, tək millət – azərbaycançılıq ideologiyası birləşdirir.XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti,şübhəsizki,müstəqilAzərbaycandövlətininyaradılmasıdır.Özmüstəqilliyinibərpaedən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur... Azərbaycanındövlət müstəqilliyi bütün Azərbaycan xalqının səvətidir [2;286].

Əslində düşünürəm ki, onun şəxsiyyətini, kimliyini, böyüklüyünü, Vətəni, xalqı üçün etdiklərini tam olaraq anlada biləcək ən mükəmməl əsər hələ yazılmayıb, ən dəyərli söz hələ deyilməyib. Onun şəxsiyyətinin ölçüsü, bizə göründüyündən, bizim onun üçün etmək istədiklərimizdən daha böyükdür və heç şübhəsiz ki, illər keçdikcə biz onun nəhəngliyini daha dərindən anlayacağıq. Əminik ki, bu ölkə Heydər Əliyevin onu bizə əmanət etdiyi kimi qalacaqdır - bütöv və sabit, demokratik və sivil, dünya birliyində layiqli yer tutmuş bir ölkə kimi. Əlbəttə ki, bu gün möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevlə birlikdə gələcəyə doğru getdiyimiz yolda Azərbaycan daha güclü olacaqdır. Buna inamımız şəksizdir. Çünki bu gələcəyin müqəddəs təməli ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub və hər bir azərbaycanlının Prezidenti olan, xalqına yaxşı Prezident olmağı bacaran ölkə Prezidenti İlham Əliyev bu müqəddəs yolu öz nurlu əməlləri ilə işıqlandırır.

Ulu öndərin özünün də dediyi kimi, dostu və qardaşı Süleyman Dəmirəl yazır ki, “Mən Heydər Əliyevlə Naxçıvanda olarkan ondan Azərbaycana niyə gəldiyini soruşdum. O dedi: ”Mən doğulduğum yerdə xalqıma xidmət etmək istədim. Başqa yerdə bunu edə bilməzdim.”

Bəli, o xalqına xidmət etmək üçün, ömrünün qalan hissəsini də xalqına bağışladı. O deyirdi ki, mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam. Ən böyük azərbaycanlı olan Heydər Əliyev, bizə müstəqil Azərbaycanı bəxş etdi. Bizə azərbaycançılıq ideyasını hədiyyə etdi. O, son nəfəsinə qədər nə etdisə, ölkəsi üçün, Vətəni üçün, xalqı üçün etdi. Ulu Öndər onu da vurğulayır ki,müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanması, daimi, əbədi olması bundan daçətindir[3;34].

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini xalqın mənəvi varlığı kimi sevməyi, dilin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etməyi, dilin qayğısına qalmağı, onun saflığını qorumağı, onunla fəxr etməyi, onu dərindən bilməyi, mükəmməl mənimsəməyi, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu gözəlliyi hər zaman hər yerdə təbliğ etməyi, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev, qurub-yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, milli-mənəvi inkişafının təməllərindən biri kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verirdi, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparırdı. Ulu Öndərin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman da həmin mübarizənin davamı idi.

Bundan başqa, dövlət dilinin tətbiqi işinin əməli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməkməqsədilə 2002-ci ilin 30 sentyabrında Prezident Heydər Əliyevin təsdiq etdiyi “AzərbaycanRespublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qüvvəyə minmiş,həmçinin2003-cüil2yanvarında“AzərbaycanRespublikasındaDövlətdilihaqqında”AzərbaycanRespublikasının Qanununun tətbiqedilməsibarədə”Fərmanverilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının QanunuHeydər Əliyevin 1969-cu ildən başlayaraq açıq və örtülü şəkildə həyata keçirdiyi milli siyasətintərkib hissəsi, Azərbaycanın 1991-ci ildə elan edilmiş, real olaraq isə 1993-cü ildən başlamışmüstəqilliyininbəhrəsidir.

Onun bu mövzudakı çoxsaylı fikirlərindən birini xatırlayaq: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azəbaycançılıq məsələsidir.”

H.Əliyevdeyirdi:“Dil,millətfəlsəfiməfhumdur,tarixianlayışdır.İnsanlardünyadamövcud olandan onlar hansısa dillərdə danışıblar. Bir halda ki, insanlar olub, demək, onlarınbir-biri ilə əlaqəsi üçün dil də olubdur. İnsanlar dünyada mövcud olandan müəyyən tayfalar,qruplaryaranıbdır,bundansonraonlargenişlənib,millətşəklinəgəlibçıxıblar.Onagörəhəm millət anlayışı,həm dil anlayışı,yenə deyirəm, fəlsəfi məfhumdur,fəlsəfi, tarixi anla-yışdır. Dialektikanın qanununa görə, bu iki anlayış daim inkişafda, dəyişiklikdə olubdur”[4,457].

Nəticə. Azərbaycanınuluöndəri,türkdünyasınınmüdrikşəxsiyyətiHeydərmirasıəsərlərinin hamısının lüğəti üzərində işləməklə onun dünyasında hansı sözlər olduğunu, bu illərərzində hansı sözləri daha çox istifadə etdiyini, hansı sözləri hansı sözlərlə işlətməyə üstünlükverdiyini,çıxışlarındabəhsedilənyeradlarını,xüsusiadlarınkonkretbirşəkildəortayaçıxar ılmasıkompüter dəstəkli dil araşdırmaları və təbii dil işlənməsi işləri sayəsində mümkün olacaq. Bumövzudafəaliyyətimizvə araşdırmalarımız kompüter dəstəyiilə davamedir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.Əliyev.Müdrikfikirlər.IIc.,Bakı,“Çaşıoğlu”,2009,s.26.

2. Müstəqilliyin25iliAzərbaycançılıqideyasıvədilsiyasi.Bakı,“TürkDünyasıİnfo»İBnəşri, 2016,s.286.

3. H.Əliyev.Müdrikfikirlər.Ic.,Bakı,“Çaşıoğlu”,2008,s.34.

4. HeydərƏliyev.Müstəqilliyimizəbədidir,Bakı,Azərnəşr,1997,səh.7.

STUDIES ON SINATQM
SİNATQM HAQQINDA ARAŞDIRMALAR

SAHILƏ İBRAHIMOVA

Azərbaycan, Bakı AzərbaycanDövlətPedaqojiUniversiteti,
MüasirAzərbaycandilikafedrasınınbaşmüəllimi, fil.ü.f.dok
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0008-6960-524X

Özət

Sintaqm barəsində ilk tədqiqatlar Cenevrı və Praqa dilçilik məktəblərində işlənmişdir. Cenevrə dilçilərinin fikirlərinə görə sintaqm kateqoriyası dəqiq qrammatik məhfum deyil, sintaqm söz və ya söz birləşməsindəm yarana bilər.

İ.A.Boduen de Kurtene sintaqmı bölünməz sintaqtik vahidlər adlanır və onların bir birindən qrafik intervallarla ayrıldığını qeyd edir. O, sintaqmıhəm söz birləşməsi, həm də cümlənin ayrıca bir üzvü olduğunu deyir. Onun bu fikri müasirsintamqlar nəzəriyyəsi ilə uyğunluq təşkil etmir. Ona görə ki, onun fikrinə əsasən sintaqm vahidin morfoloji elementi olan, söz və ya cümlə kiminisbətən mürəkkəb morfoloji tamı bildirən sözlərdir.

F.Aslanov "Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiq" adlı tədqiqat işində qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilində hələ də öz həllini tapmamış və fikir ayrılıqlarına səbəb olan problemlərdən biri də canlı ünsiyyət prosesində nitq aktının bölünməsi nəticəsində yaranan sintaqm problemidir. Müəyyən inkişaf tarixinə malik olan sintaqm problemi dilçiliyin yeni sahəsi kimi elmə məlum olduqdan sonra böyük dilçi alimlərinin diqqətini çəkmişdir.

Qəzənfər Kazımovun fikrincə, bəzən söz birləşmələri ilə sintaqmlar qarışdırılır. Dilçilikdə sintaqm analayışı müxtəlif cür izah edilir. Sintaqmın İ.V.Şerba tərəfindən izahı fonetik fonetik sintaqmlara aiddir. Bu təlimə gör, sintaqmlar semantik bütövlüyə malik olan ritmik nitq bölümlərindən ibarət fonetik vahidlərdir.

Sintaqm (yunanca "syntagma" sözündəndir, "birləşmə qurma" mənasını verir). Cümlədə sintaktik əlaqə ilə qurulan və vahid bütövlükdə fəaliyyət göstərən söz birləşmələrindən, söz qruplarından ibarətdir. Sintaqmlar əlavə növünə görə fərqlənir və predikativ sintaqm, atributiv sintaqm, obyektiv sintaqm, relyativ sintaqm kimi növlərə bölünür. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqmların komponentləri mənasını dəyişmədən başqa sözlərlə əvəz oluna bilər.

Y.Seyidov söz birləşməsini və sintaqmı müqayisə etmişdir. O qeyd edirdi ki, sintaqm məsələsi müstəqil mövzu kimi çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta bu barədə nə ümumi dilçilik, nə də ayrı-ayrı dillərin metarialları əsasında müstəqil şəkildə tədqiqat hazırlanmamışdır. Həm Yusif Seyidov, həm də Qəzənfər Kazımov rus dilçisi İ Şerbanın sintaqm haqqında fikirlərini qismən qəbul edir.

Açar sözlər:sinaqm, söz birləşməsi, semantik bütövlük, dil vahidləri.

Abstarct

The first studies on syntagm were developed in the linguistic schools of Geneva and Prague. According to Geneva linguists, the syntagm category is not a precise grammatical unit, but a syntagm can be a word or a word combination.

I.A. Baudouin de Courtenay's syntagm is called indivisible syntactic units and notes that they are separated from each other by graphic intervals. He says that a syntagm is both a word combination and a separate member of a sentence. This idea of his is not compatible with the modern theory of syntagms. Because, according to his opinion, a syntagm is a morphological element of a unit, which means a relatively complex morphological whole such as a word or a sentence.

F. Aslanov in his research work entitled "Problem of syntagm in modern German and Azerbaijani languages and its experimental-phonetic study" notes that one of the problems that has not yet been solved in the modern Azerbaijani language and causes disagreements is the syntagm resulting from the division of the speech act in the process of live communication. is a problem. The syntagm problem, which has a certain history of development, attracted the attention of great linguists after it became known to science as a new field of linguistics.

According to Gazanfar Kazimov, sometimes phrases and syntagms are confused. In linguistics, syntagm analysis is explained in different ways. The explanation of the syntagm by I.V. Sherba refers to phonetic phonetic syntagms. According to this doctrine, syntagms are phonetic units consisting of rhythmic speech segments that have semantic integrity.

Syntagm (from the Greek word "syntagma", meaning "combination"). It consists of word combinations and groups of words that are formed by syntactic connection in a sentence and function as a single whole. Syntagms differ according to the type of attachment and are divided into such types as predicative syntagm, attributive syntagm, objective syntagm, and relative syntagm. Unlike word combinations, the components of phrases can be replaced by other words without changing their meaning.

Y. Seyidov compared word combination and syntagm. He noted that the issue of syntagm as an independent topic goes back to ancient times. Even on this, neither general linguistics nor independent research has been prepared based on the materials of individual languages. Both Yusif Seyidov and Gazanfar Kazimov partially accept the views of the Russian linguist I. Sherba about syntagm.

Key words: synagm, word combination, semantic integrity, language units.

Giriş.

Sonillərdilçilikdənitqproblemlərinəmaraqgetdikcəartmaqdadır. Bu, tamamiləbaşadüşüləndir. Beləki,budilbütünölkəmiqyasındavasitəkodlaşdırmasistemikimideyil,nitq,nionlarınfərdiistifadəsikimiçıxışedir. Bu, hərbirinsanınözünüifadəetməninəsasyolu, onuntəfəkkürününaləti, ünsiyyətvasitəsivədigərinsanlaraeffektivtəsirvasitəsikimiçıxışedir. Dilkodlaşdırmavasitəsininümumiarsenalıdır.Nitqisəsaysız-hesabsızfərditərzlər, buvasitələrinnecəistifadəediləbiləcəyininkonkretvəəyanitəmsilidir.

AkademikL.V.Şçerbanınsözlərinəgörə, nitq "insanfəaliyyəti... ənyaxşılara...fikirvəduyğularınıifadəetmək".ufikironunzehnindəmüəllimiC.A.BaudouindeCourtenaynıntəsiriolmadanyaranmamışdır. hesabedirdiki, dilçilik "bütünrəngarəngliyiiləinsannitqinin" yrənilməsiiləhərtərəfliməşğulolmalıdır[.DilçilərW. vonHumboldt, A.A. Potebnya, İ.A. BaudouindeKurtenevəL.V.Şerbaideyalarınıinkişafetdirməklə,

dilinontolojimahiyyətininonuninsanfəaliyyətininbütünsferalarındafikirvəünsiyyətproseslərinit əminetməkqabiliyyətindəolduğunuiddiaedirlər.

W. von Humboldt iddia edirdi ki, bu, sözlərdən əmələ gələn nitq deyil, nitqdən əmələ gələn sözlərdir, dünya dilçiliyində nitqin dildən üstün olduğunu göstərən ilk şəxs olmuşdur. A.A.Potebnya dil sistemində və nitqdə leksik vahidlərin (sözlərin) mənalarını fərqləndirərək, dil və nitq sferalarını, dil vahidlərini və nitqi praktikada həqiqətən fərqləndirən ilk şəxs olmuşdur.

Nitqə girmək üçün dilin sistem vahidləri, praqmatik amillərlə qarşılıqlı təsir, konkret nitq vəziyyəti ilə onların məna keyfiyyəti dəyişir (ümumi olaraq situasiyaya, kommunikativliyə namizədliyə). Bunun nəticəsində onlar dil statusunu dəyişərək nitqə və konkret, situasiyalı məzmuna malik nitq strukturlarına çevrilirlər.

Ən zəngin nitq təcrübəsinin təhlili əsasında dilçilik nəzəriyyəsinin əsas problemləri ilə bağlı əhəmiyyətli dərəcədə dəyərli məlumatlar toplamış və nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsi və praktikasının bir çox mövzulu suallarına cavab tapmağa kömək etmişdir.

Bununla belə, müasir sintaktik nəzəriyyə çoxlu problem və ziddiyyətlərlə səciyyələnir. Onun bir çox problemləri təbii ki, müzakirə olunur, məsələn, dil sferası və nitq sferası, nitq və onun ilkin vahidi, dil sistemində və söz sferasında söz, söz nəsilində söz, nitq və nitq vahidlərinin vahidləri, namizədlik və ünsiyyət, şifahi və yazılı nitq birləşmələri, metalinguist və nitq yaradan quruluşlar, cümlə üzvlərinin sistemi və onların nitq nəslinin real vahidlərinə münasibəti kimi. nitq nəslində ifadə və onun rolu, cümlənin struktur sxemi və onun nitqin təşkilinə münasibəti və bir çox başqaları.

İbtidai nitq vahidinin tərifində qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik dilin və nitqin sferaları arasında fərqin olmamasının təbii nəticəsidir. Bu, xüsusilə, leksik vahidlərin və nitq vahidlərinin elementar qarışıqlığından özünü büruzə verir. Belə ki, nitqin inkişafının elmi əsaslarının kifayət qədər inkişaf etməməsi və elmi tədqiqatların mövzusu və məqsədinə uyğun olmayan metodlardan istifadə edilməsi də bu məqsədə xidmət edir. Tədqiqatlara həmçinin danışıq və yazılı nitq vahidlərinin tez-tez qarışıq olması da mane olur. Danışıq və yazılı nitq münasibətlərinə əsaslanan nitq vahidləri arasında hələ də aydın fərq yoxdur.

Dil tədqiqatlarının funksional aspekti, kommunikativ prosesə və onun konkret məqsədlərinə yönəldilməsi nitq nəsrinin real başlanğıc vahidinə diqqət yetirməyi zəruri edir. Bu vahidlərin əsasında şifahi və yazılı ünsiyyət, həmçinin ənənəvi nitq tərtibatının vahidlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Burada isə yeni problemlər yaranır.

Nitq konstruksiyasının (xüsusilə cümlələrin) ayrı-ayrı sözlərin köməyi ilə struktur sxemi əsasında – leksik yayanların, eləcə də ifadələrin köməyi ilə nitq konstruksiyası nəzəriyyələri mübahisəyə və inandırıcı görünməyə meyl edir.

Kolloksiya problemi uzun müddət dil elmində ən mübahisəli problemlərdən biri olmuşdur. Bunun əksinə olaraq sintaqm problemi o qədər də mübahisəli deyil. Aydındır ki, bu, ümumiyyətlə inkişaf etmədiyi üçün, baxmayaraq ki, sual həm danışıq, həm də yazılı nitqin nəsildə başlanğıc struktur kimi çıxış edən, onun əsasında kifayət qədər dərk edilən nitq vahidliyi ilə bağlıdır.

Müxtəlif ölkələrdə yaşayan dilçilərin bir çox nəsilləri söz birləşməsi ilə diqqət yetirsələr də, onun problemini müxtəlif yollarla həll etmişlər. Bəzən elə olurdu ki, tədqiqatçılar öz doğma dilinə və doğma nitqinə arxalanmağı unutmuşdular. Ən əsası isə onlar şəxsi nitq fəaliyyətinə, onda söz və ifadələrin yeri və roluna tamamilə məhəl qoymurdular. Bu nəzəriyyələrin nəticəsində onların inkişaf etdirənlərinin şəxsi nitq fəaliyyəti ilə heç uyğun gəlmirdi. Bu halda

dil və nitqin müxtəlif leksik sferaları arasındakı fərqin, yaxın olsa da, aydın və ardıcıl şəkildə destilləşməməsi də az əhəmiyyətli deyil.

Bu ifadə və sintaqmla tanış olaraq, bir çox tədqiqatçıların, özləri üçün lazımi cavabı əvvəlcədən müəyyənləşdirmiş, heç bir şübhə olmadan əminliklə bu suala getdikləri fikrindən yaxa qurtarmaq çətindir. Bununla əlaqədar olaraq, onlar obyektiv həqiqəti aydınlaşdırmaqla məşğul deyildilər. Bu, onların fərziyyələrinin nitq praktikasına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə deyil, artıq formalaşmış şəxsi fikrini təsdiq etmək üçün dəlillərin axtarışı ilə bağlı idi. Və bu, çox vaxt dil gerçəkliyi və həqiqətin özünün zərərinə olurdu.

"Nə qədər ki, tədqiqatçı mücərrədliklərlə kifayətlənir," deyə məşhur alman dilçisi Q.Pol öz dövründə qeyd edib. "O, dilin həyatı haqqında həqiqətən elmi anlayış əldə edə bilmir". Pavel özünün "Dil tarixi" adlı kitabının ikinci nəşrində yazırdı: "Elmdə tərəqqi nə qədər mürəkkəb və dərzli olsa da, mürəkkəb hipotezlərlə deyil, sadə və aydın təkliflərlə əldə edilir. Bu fərziyyələr yalnız o dərəcədə səmərə verir ki, onlar tam başa düşülür və ciddi surətdə həyata keçirilir".

Dilçilik elmində doğru olan şeylər qeyri-müəyyən və qeyri-müəyyən ola bilməz. Çünki bu, mütləq yerli natiqlərin nitq praktikasına əsaslanır və buna görə də tez və asan başa düşülməlidir.

Söz birləşmələrinin öyrənilməsinin tarixi göstərir ki, bu məsələdə hər şey elə bir şəkildə ortaya çıxdı ki, bu və ya digər fərziyyə həqiqət kimi müəyyən edildi. Hazır fikir söyləmək üçün münasib dəlillər və sübutlar axtarıldı. Çox işlər görülüb, amma etiraf etməliyik ki, nə qədər çox iş görülübsə, bir o qədər də ziddiyyətlər, şübhələr və etirazlar peyda olub. Nitq praktikası ilə heç bir əlaqəsi olmayan nəzəriyyələr meydana gəlmişdir.

Əgər biz bir ifadədən söz düşəndə, həqiqətən də, konkret fəaliyyət sferasının real bir vahidi ilə məşğul oluruqsa, aydın xüsusiyyətlərə və nitq yaradan funksiyaya malikiksə, onda sadəcə olaraq müşahidə etdiyimiz kimi bu qədər müxtəlif fikirlər olmamalıdır. Üstəlik, fərqli, bəzən diametral şəkildə əks-səda doğurmayan fikirlər adi yerli natiqlərə deyil, tanınmış alimlərə məxsusdur. Bu da burada axtarışın aparılıb-aparılmaması və lazımi vahidin öyrənilib-öyrənilməməsi ilə bağlı təbii şübhə yaradır.

İnsan düşüncə tərzinin nəticələrini nitqə çevirərək, onu sintaqmların köməyi ilə inşa edir. O, pauzaların köməyi ilə aydın şəkildə bunu ifadə edir. Dəqiq desək, onları qurmur**, yaradır.** Belə ki, təsadüfi nitqdə sintaqmlar, adətən, konkret situasiyaya psixo-nitq reaksiyası nəticəsində təsadüf nəticəsində yaranır, onlar insanın öz doğma dilində formalaşmış şəxsi təfəkkür və ideyalar sistemi əsasında yaranır. Sintaqmlar nitqin yaradıcı təbiətini göstərən strukturlardır. Bu strukturlar onun əsas və təbii formasının – şifahi formada olan materialda asanlıqla görünür. Onun daxilində onun mövzusu intonasiyalı olaraq (fasilələrin köməyi ilə) söz, ifadə və ya cümlələri deyil, birləşdirilmiş struktur-semantik leksik qrupları – sintaqmları onun quruluşu və məzmununun nəsilinin real müstəqil komponentləri kimi fərqləndirir.

Ənənəvi olaraq qrammatika nitqin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini onun tərkibi vahidlərinin qrammatik əlaqələri və əlaqələri ilə izah edir. Fikrimizcə, bu, yalnız qismən doğrudur. Akademik L.V.Şxerba söz birləşməsinin əsaslarını "yalnız sintaksis qaydaları ilə deyil, daha vacib olan, məna əlavə etmək qaydaları ilə" izah etmişdir.

Ənənəvi olaraq qrammatika nitqin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini onun tərkibi vahidlərinin qrammatik əlaqələri və əlaqələri ilə izah edir. Fikrimizcə, bu, yalnız qismən doğrudur. Akademik L.V.Şxerba söz birləşməsinin əsaslarını "yalnız sintaksis qaydaları ilə deyil, daha vacib olan, məna əlavə etmək qaydaları ilə" izah etmişdir.

Başqa sözlə, koherent nitq təkcə sintaktik bağlı vahidlərin inkişafı nəticəsində deyil, həm də həmin nitq strukturlarının mənalarının artması əsasında yaranır. Bu nitq elementləri qrammatik

cəhətdən bir-biri ilə bağlı deyil: onlar mənaca birləşir, qrammatik cəhətdən əlaqəli komponentlər əldə edirlər. Hər halda, məşhur dilçinin bu deyiminin hansı ideyaya gətirib çıxarması fikridir. Nitqin sintaqmatik analizi isə bu fikri təsdiq edir.

Orijinal nitq vahidlərinin delimitasiyası nitq nəsilində sintaqmların müstəsna əhəmiyyətini, onun məzmununun və qavrayışının formalaşmasını göstərir ki, bu da ilk dəfə L.V.Şxerba tərəfindən qeyd edilmişdir. Bu, dinləyicilərə sintaqmaların hər birini aydın dərk etməyə və onların mənalarının ardıcıl dərk edilməsi və toplanması nəticəsində, çatdırılan məzmunu kifayət qədər dərk etməyə imkan verir.

Dilçilər adətən nitq artikulyasiyasının variantlarından danışarkən sintaqm adlandırırlar. Onlar hətta bunun üçün bir bəraət və məqsəd tapdılar. İddiaya görə, mətnin sintaqmatik artikulyasiyasının variantları nitqin ifadə dərəcəsinin aydınlaşdırılmasına, onun semantik kölgələrinin və nüanslarının axtarışına təkan verir. Lakin tamamilə aydın deyil ki, nəyə görə müəllif konkret kommunikativ məqsəd üçün gördüyü işləri yenidən işləməli və yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Müəllifin məzmunu dəqiq başa düşülməli, dəyişdirilməməli, öz-özlüyündə şərh edilməməli, müəllifin özünün də şübhə etmədiyi mümkün nüansları özündə axtarmamalıdır.

Beləliklə, nitqdə sintaqmaların əsas xüsusiyyəti onların pauzalar vasitəsilə aydın delimitasiyasıdır. Fellərin əsas xüsusiyyəti onların bütöv düşüncələrə korrespondasiyasıdır. Bu əsasda onlar frazeoloji kimi yararlıdırlar. Mesajın sintaqmatik quruluşunda ifadələr arasındakı sərhəd mütləq sintaqmlar arasındakı sərhədlərdən birinə düşür. Kommunikativ məqsəddən asılı olaraq, çox vaxt bir ifadə tam bir mesaj kimi fəaliyyət göstərə bilər (məsələn, bir suala tam və eyni zamanda yorucu cavab).

Hər hansı mətn şifahi nitqin yazılı nitqə çevrilməsi nəticəsində meydana çıxdığından, onun üzərində işləyərkən şifahi nitqin quruluşuna (onun sintaqmlarına və ifadələrinə), onun spesifik məzmununa, onun nəslinə və dərkinə daim arxalanmaq zəruridir. Bunun səbəbi onun insan üçün təbiət tərəfindən verilmiş əsas, təbii forması olmasıdır. Yazılı nitqin əksinə olaraq, ikinci dərəcəli, süni, insan tərəfindən yaradılmış formadır. Nitq vahid minimal nitq qruplarından ibarətdir və onların əsasında dərk edilir. Bu yolla onun düşüncələri dərk olunur, bütün akademik və elmi tərbiyələr öyrənilir.

Nəticə.İnsanlar danışır, qulaq asır, yazır, oxuyurlar. Onların nitq hərəkətlərindən hər hansı biri sadəcə sintaqmların iştirakı ilə deyil, onların əsasında həyata keçirilir. Beləliklə sintaqmlar nitqin əsas semantik və konstruktiv komponentləri və onun bütün tərkib strukturlarıdır.

Bütün yerli natiqlər nitq fəaliyyəti prosesində sintaqmlarla məşğul olur. Lakin əksər hallarda hər şey hələ də intuisiya və nitq fəaliyyətinin spontan praktikası səviyyəsində baş verir. Etiraf etməliyik ki, doğrudan da, "linqvistik elm bu elm olmadan idarə edib və müəyyən mənada idarə edir", sintaqmadan. Bu " nədənsə"dir, çünki nitqin nəsil və qavrayışında, bütün növ nitq fəaliyyətinin inkişafında sintaqmın praqmatik rolu digər leksik strukturlarla müqayisədə ən başlıcasıdır. Xüsusilə də, məzmunu kifayət qədər dərk etməyə fikir verib oxumağı öyrətmək vacibdir.

Azərbaycan dilçiliyində sintaqm haqqında müxtəlif fikirlər vardır. F.Aslanov “Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiq” adlı tədqiqat işində qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilində hələ də öz həllini tapmamış və fikir ayrılıqlarına səbəb olan problemlərdən biri də canlı ünsiyyət prosesində nitq aktının bölünməsi nəticəsində yaranan sintaqm problemidir. Müəyyən inkişaf tarixinə malik olan sintaqm problemi dilçiliyin yeni sahəsi kimi elmə məlum olduqdan sonra böyük dilçi alimlərinin diqqətini çəkmişdir[1, 15].

Y.Seyidov söz birləşməsini və sintaqmı müqayisə etmişdir. O qeyd edirdi ki, sintaqm məsələsi müstəqil mövzu kimi çox qədimlərə gedib çıxır. Hətta bu barədə nə ümumi dilçilik, nə də ayrı-ayrı dillərin metarialları əsasında müstəqil şəkildə tədqiqat hazırlanmamışdır[3, 2]. Həm Yusif Seyidov, həm də Qəzənfər Kazımov rus dilçisi İ Şerbanın sintaqm haqqında fikirlərini qismən qəbul edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.Aslanov F.Ə. Müasir Alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimenatl-fonetik tədqiqi. Bakı, 2009, 40s.

2.Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.Bakı, 2007. 494 s.

3.Seyidov Y.M.Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı Universiteti nəşriyyatı.Bakı, 1992. 408 s.

QIPÇAQLAR HAQQINDA TARİXİ QAYNAQLAR

KÖNÜL İBRAHİM QIZI SƏMƏDOVA

f.e.d., dos., ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri

Xülasə: Tarixi VIII əsrdə Şərqdəki Göytürklərlə bağlı olan və bir müddət kimeklərlə birgə yaşayan, X əsrin ilk yarısında kimeklərdən ayrılıb müstəqil bir boya çevrilən və bütün bu zaman ərzində başqa Türk boylarından da ayrılan qıpçaqlar X əsrdə oğuzlarla kimeklər arasında yaşayırdılar. Tarixi mənbələrdə qıpçaqlara "ölkəsiz qıpçaqlar" adı da verilmişdir. Çünki onlar özlərinə dövlət qura bilməmiş, tayfa prinsipləri əsasında yaşamışlar. Qıpçaqların tarixi, mədəniyyəti, dili və s. indiyə qədər elə də geniş tədqiq olunmamışdır. Lakin müxtəlif mənbələrdən onlar haqqında məlumatlara az da olsa rast gəlmək olur. Qıpçaq adı həmçinin 1054 - cü illərdə rus salnamələrində polovets adı kimi də qeyd olunmuşdur. Türk dil tarixində isə Şərqi Qaradənizə köç edən tayfaları da bir yerə toplayaraq Qərb Türkcəsinin şimal qanadını təşkil edən Qıpçaqların dili, Kuman Qıpçaqcası; cənubda Misir Məmlük dövlətini quran Qıpçaqların dilləri də Memlük Qıpçaqcası olaraq adlandırılır. Misirdə də Qıpçaqların varlığı ilə bağlı müxtəlif məlumatlar vardır. Məqalədə bu mənbələrdə qıpçaqlar haqqında verilən məlumatlar ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qıpçaq türkləri, tarixi mənbələr, ortaq türkcə, etnik tərkib, tayfa birlikləri

Summary: The history connected with the Goyturks in the East in the 8th century lived together with the Kimeks for a while, separated from the Kimeks in the first half of the 10th century and became an independent tribe and during this time separated from other Turkic clans lived among the Oghuz and Kimeks in the 10th century. In historical sources the Kipchaks were also called "countryless Kipchaks". As they lived on the basis of tribal principles before establishing a state for themselves. History, culture, a language of Kipchaks have not been widely studied for a long time. However there is little information about them in the various sources. The name of Kipchak was also mentioned as a Polovtsian name in Russian chronicles in 1054. In the history of the Turkish language, the language of the Kipchaks, the Kuman Kipchak language, formed the northern wing of the Western Turkic language by gathering together the tribes that migrated to the Eastern Black Sea; the language of the Kipchaks who established the Egyptian Mamluk state in the south is also called Mamluk Kipchak. There are various reports about the presence of the Kipchaks in Egypt. The article summarizes and analyzes the information given in these sources about Kipchaks.

Key words: Kipchak Turks, historical sources, common Turkish language, ethnic composition, tribal associations

Özet: Tarihi 8. yüzyılda Doğu'daki Goytürklerle bağlantılı olan ve bir süre Kimeklerle birlikte yaşayan Kıpçaklar, 10. yüzyılın ilk yarısında Kimeklerden ayrılarak bağımsız bir kavim haline geldiler ve bu dönemde zamanla diğer Türk boylarından ayrılarak, 10. yüzyılda Oğuzlar ve Kimekler arasında yaşamışlardır. Tarihi kaynaklarda Kıpçaklara "vatansız Kıpçaklar" da denilmektedir. Kendilerine bir devlet kuramadıkları için kabile ilkelerine göre yaşıyorlardı. Kıpçakların tarihi, kültürü, dili vb. şu ana kadar geniş çapta araştırılmamıştır. Ancak çeşitli kaynaklarda onlar hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Kıpçak adı 1054 yılında Rus kroniklerinde Polovtsça adı olarak da geçmektedir. Türk dili tarihinde, Kıpçakların dili olan, Doğu Karadeniz'e göç eden kavimleri bir araya toplayarak Batı Türk dilinin kuzey kanadını

oluşturan Kuman Kıpçak dili; Güneyde Mısır Memlük devletini kuran Kıpçakların diline de Memluk Kıpçakçası denir. Mısır'da Kıpçakların varlığına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Makalede Kıpçaklar hakkında bu kaynaklarda verilen bilgiler özetlenip analiz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Kıpçak Türkleri, tarihi kaynaklar, ortak Türk dili, etnik yapı, aşiret birlikleri

Türk sözü bügünkü türk xalqlarının dillərini və onların köklərini ümumiləşdirən addır. Bu söz hazırda coğrafi termin kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin və buradakı türklərin milli adı olsa da, ümumiləşdirici etnik termin kimi geniş coğrafi arealı əhatə edir. Türk ləhcələri, boyları və hal-hazırda türk dilləri əski türkcənin fonetik, leksik, qrammatik bazasına söykənməklə həm də bir-birindən fərqli xüsusiyyətlər yaratmışdır. Müəyyən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxsa da, əski türkcənin özəllikləri müasir türk dillərində qorunub saxlanılmışdır. Qıpçaq toplumu bir etnos kimi müxtəlif ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilmişdir. Lakin Azərbaycan elmində bu tədqiqat işləri daha çox son dövrlərə aid edilir.

Qıpçaqları tədqiq edən Avropa tədqiqatçılarını, araşdırmaçılarını isə iki qismə bölmək olar. Bir qisim tədqiqatçılar qıpçaqları müsbət, digərləri isə vəhşi, qaniçən və amansız kimi göstərmişlər. Sovet tədqiqatçıları qıpçaqların tarixindən danışarkən onları yalnız Qazaxıstan ərazisindən tədqiq etmişlər. Digər ərazilərdə yaşayan qıpçaqlar isə araşdırılmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qıpçaqlara bir çox adlar vermişlər. Ruslar isə monqol istilasından əvvəl Rusiyanın cənubunda yaşayan bu tayfalara Polevestlər demişdilər. Sonradan qıpçaqların cənubi Rusiya çöllərinə gəlişləri və iki əsrdən çox onlarla əlaqədə yaşamaları I minillikdə Qazaxıstan sərhədlərinə köç etmələri burada qurulan Kumak dövlətinin tərkibinə qatılmaları tarixdə geniş tədqiq olunmuşdur. Hətta sonradan II minillikdə ruslarla yaxın təmasda olmuş qıpçaq qəbilələri haqqında rus dastanı olan "İqor polku dastanında" da danışılmışdır. Lakin buna baxmayaraq sonradan Qazaxıstan çöllərinə səpələnən Qıpçaq qəbilələrinin tarixi keçmişiylə bağlı ətraflı və dəqiq araşdırmalar yoxdu. Onların təmasda olduğu Kımak dövləti ilə digər xalqlarla və dövlət qurumları ilə olan münasibətləri tam olaraq məlum deyil. Onların Xarəzmşahların və digər bu kimi dövlətlərin həyatında buraxdığı izlər haqqında demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Lakin ola da bilməz ki, qıpçaq tayfaları bu dövlətlərin həyatına təsirsiz ötüşsün (1, s. 42).

Qazaxların etnik formalaşmasında da qıpçaqlar böyük rola malik olmuşlar. Onlar həmçinin bügünki özbək, qaraqalpaq, qırğız, başqırd, türkmən, Altaylar və digərlərinin tərkibində, həmçinin Azərbaycan xalqının etnogenezində önəmli bir rola malik olmuşdular. Unutmaq olmaz ki, Misir Məmlük Dövləti və Xarəzmşah kimi böyük dövlətlərin idarəçiləri məhz Qıpçaqlar arasından çıxmışlar. VIII əsrdə Dehli sultanlığında onların təmsilçiləri olmuş, sonralar Gürcüstan, Macarıstan ordularının əsas hissəsini qıpçaqlar təşkil edirdi. Bu baxımdan qıpçaq məsələsi yalnız Qazaxıstanın və Orta Asiyanın qədim xalqları deyil. Şərqi Avropa xalqlarının həyatlarında da rol oynamış önəmli tayfalardan biridir. Məhz bu baxımdan Şərqi Avropa mənbələrini də araşdırmaq lazımdır.

Qıpçaqlar haqqında araşdırma aparan tədqiqatçıların əsərlərinə diqqət yetirək. Ümumiyyətlə götürəndə Qıpçaqları tədqiq edən tədqiqatçıları və əsərlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

V.N.Tatişev və M.N. Karamzindən başlayaraq bir çox tədqiqatçılar, Polevestlərin tarixinə, əsasən də onların Qədim Rusiyayla olan münasibətindən baxmış və təhlil etmişlər. R.V.Qolubovskinin 1884 - cü ildə nəşr olunan "Tatar istilasına qədər peçeneklər, türklər və Polovestlər" – adlı əsəri ən sanballı və tutarlı qaynaq olaraq günümüzə gəlib çatmışdır. Əsərdə XIX yüzilliyin sonlarında Rusiyadakı Polovestlərin ruslarla apardığı müharibələrə diqqət çəkməklə yanaşı, onların müharibə vəziyyətlərini necə araşdırdıqlarına, ordunu necə idarə etdiklərinə də xüsusi diqqət ayırmışdır. Qolubovski əsərdə qıpçaqlar haqqında "şaşı baxışlı",

"ac gözlü", "dizginləməz bozkırlılar", "vahşi bölgənin yağmadan, barışsevər yerləşik əhalisini tarimar edib təcavüz etməkdən başqa bir şey düşünməyən sakinləri" olaraq görməməsindən danışır. Qolubovski, rus salnamələrinin etibarlı şahidliklərinə əsaslanaraq polevestlərin və rusların biri - birlərinə dostca davrandıqlarını, ticari və mədəni müqavilələr bağladıqlarını, ortaq düşmənlərə qarşı əsgəri qüvvələri birləşdirmək üçün müqavilələr bağladıqlarını və diplomatik münasibətlər inkişaf etdikcə hər iki tərəfin yuxarı təmsilçiləri arasında şəhər yaxınlıqlarını da göstərən bir xəritə də çəkmişdir.

İkinci mənbə olaraq alman alimi İ.Marquart tərəfindən yazılmış 1914 – cü ildə nəşr olunan *"Koman halkından"* əsəridir. O, bu əsərdə qıpçaq kəlməsini heç işlətməmişdir. Onların Qıpçaq federasiyasının bir hissəsi olduğuna işarə edən və Batıda (qərbdə) işlənən Koman sözündən istifadə etmişdir. Lakin bu əsər də qıpçaqların tarixinə işıq salan tək əsər deyildir. Marquartın bu əsəri qıpçaqlar haqqında müəyyən məlumatları versə də, yenə də dolğun və bütün deyildir. Bugünkü araşdırmalar əsərin yenidən işlənməsinə ehtiyac duyur.

IX–XI əsrlərdə ərəb və fars mənbələrinə əsaslanan, onların tarixi – coğrafi məlumatlarını ayrıca, bir- bir tədqiq edən B.Y.Kumekov olmuşdur. Kumekov Kımakların tarixini araşdırmış IX əsrin ortalarından Xl əsrin ortalarına qədər Kumak tayfalarının sosial və ekonomik quruluşunu, onların qəbilə federasiyasının təməlini və etno-coğrafi ərazilərinin geniş şəkildə izahını vermişdir. Dəyərli və zəngin faktlarla dolu olan bu əsərdə Kımak – Qıpçaq tarixinin sonrakı mərhələləri əsasən də XI - XIII yüzilliklərdəki tarixini araşdırmağa kömək edə biləcək bir əsərdir.

Kumak və Qıpçaq qəbilələri tarixin dövrlərində çox yaxın əlaqədə olmuşdur. Buna görə də müasir tədqiqatçılar hətta B.Y.Kumekov da daxil olmaqla – kumaklarla Qıpçaqları eyni etnik icmaya mənsub tək bir xalq olaraq görmüşdür. Farsca qaynaqlar B.Y. Kumekov tərəfindən başdan sona qədər dəqiq, təmiz şəkildə araşdırılmışdır.(2, s.3-39)

K.Ş.Şaniyazov. "Özbək xalqının etnik tarixi" - əsərində Qıpçaq tarixini özbək xalqının tarixinin formalaşmasında əsas ünsürlərdən biri hesab etmişdir. Yazar Monqol istilası zamanından sonra Dəşti Qıpçaq - dan orta Asiyaya gedən, orada yavaş – yavaş boy və qəbilə adlarını itirərək yerli əkinçi tayfalarıyla qaynaşan Qıpçaqların tarixini geniş və ətraflı qələmə almışdır. Əsərin 1 - ci hissəsində tarix səhnəsinə gəlmələrindən bəhs etmiş və Monqol istilasına qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunun xəritəsini çəkmişdir.

V.V.Bartoldun qıpçaqların Xarəzmlə bağlı bəzi düşüncələrinə aid olan "Moğol istilası dönəmində Türküstan" əsərində qıpçaqlarla Xarəzmşahlar arasındakı siyasi əlaqələrin bəzi yönlərinə toxunmuşdur. Lakin bunlar, qıpçaqlar haqqında bu və ya digər dərəcədə müəyyən məlumatlar olsa da, Qazaxıstanda Qıpçaq icmasının keçirdiyi uzun zamanın tarixini araşdırmaq üçün kifayət deyildir. II əsrin başlanğıcında rus salnamələri də, XI-XIII əsrin ortalarına qədər ön Qafqazın şimalında (İdildən Dneprə) və Qərbdə daha irəli ərazilərə qədər uzanan ağacsız çöllərə "Polovestkoye poli" adını verdi. (3, 1998)

Klyashtornyə görə Sır qəbilələri arasında bu yeni etnonim xarici düşmənlərin vurduğu ağır zərbələrdən sonra Türklər və Monqollar da olduğu kimi dini – tilsim düşüncəsinin nəticəsdir ki, bu da əşyalar (sujelər) və adlandırmalar (isimlər) arasındakı çox sıx əlaqələrin təzahürü şəklində rituel bir uyğunlaşma olaraq yeni bir qoruyucu ad arxasında gizlənmək arzusundan irəli gəlmiş ola bilər.

Bu haqda N.İ.Jukovskayanın da "moğol" antroponimi haqqında maraqlı fikirləri vardır. - "Günümüzdə nadir olmaqla bərabər bir zamanlar ilk adın yeni və başqa bir adla əvəzlənməsi ənənəsi vardı. İlk ad unudulub gedər. Bu ənənə insanın ağır xəstəlikdən qurtardığında yeni bir

insan olaraq doğulduğu düşüncəsiylə əlaqəlidir. "Ayrıca yeni ad ağır xəstəliyi uzaqlaşdırmaq "pis qüvvələri" kənar etmək məcburiyyətində olan bir iş idi (4, s.14)

Bu baxımdan Seyanto dövlətinin məhvi onların hansısa ilahi bir gücün olmasıyla bağlı əfsanələrin yaranmasına yol açmış və Sirlilərin həyatda qalması üçün, Uyğurlardan və digər pis ruhlardan qutarma ümidi kimi görünmüş ola bilər. Görünür, bu adın dəyişdirilməsi uyğurların siyasi çıxarlarını təmin etməsi üçün gərəkli idi. Belə ki, Eletmiş Bilge - Kağan kitabəsində də qıpçaqlar türklərlə iqtidarı bölüşən qəbilə olaraq göstərilmişdir. Klyashtornyın qeyd etdiyi kimi – "aradan uzun müddət keçdikdən sonra Qıpçaq adının ortaya çıxması səbəbləri unudulmuş və kəlmənin semantik mənası, etnik adlandırma mövzusunda bir o qədər də məna ifadə etməmişdi; Etnonimin izahı üçün yeni bir əfsanə yaradılmış və eyni şey uyğur qəbilələrinin də yer aldığı daha qarışıq Toğuz - ğuz (uyğur) federasiyasına daxil olan qəbilələr arasında göstərilirdi (5, s. 8)

Rəvayətə görə əfsanəvi Qıpçaq adı, qoruyucu ruhu "boz qurd" olan və özünü "uyğur xaqan" adlandıran Oğuz xaqanın əsgərlərindən birinin oğluydu. Əfsanəyə görə Oğuz xaqan yaxın bəylərinə Oğuz boylarının eponimlərini təşkil edən adlar verilmişdir ki, həqiqətən bu adlar orta əsrlərdə Mərkəzi və Orta Asiya xalqlarının tarixi içində yer alan Tele qəbilələrinin tarixi mənasını izah edir (6, s.67)

Qıpçaqların Azərbaycana və qonşu ərazilərə axınları və orada məskunlaşması haqqında bir sıra məlumatlar erməni dilli və gürcü dilli qaynaqlarda öz əksini tapmışdır. Onlar içərisində Leonti Mroveye aid edilən "Kartli çarlarının həyatı" adlı gürcü qaynağı diqqətəlayiqdir, burada V əsrə aid hadisələrlə bağlı Zaqafqaziya da qıpçaqların adı çəkilmişdir. Gürcü qaynaqlarından "Çarlar çarı Davidin həyatı" əsərində qıpçaqların Gürcüstana köçürülməsi faktı öz əksini tapmışdır. Erməni dilli qaynaqlardan Kirakos Qanzaketsi monqol işğalı dövründə qıpçaqların Azərbaycana axınları haqqında məlumat verir (7, 2010)

Tarixi Qıpçaq türkcəsinin bir digər qolu da erməni Kıpçaqcası olaraq adlandırılır. XI yüzilliyin ortalarında erməni Boqratlılar dövlətinin məhvindən sonra köç edərək Krıma yerləşən ermənilər, daha sonrakı yüzillikdə Qıpçaq türkcəsinin mənimsəyərək rəsmi yazışmalarda və kilsədə istifadə etməyə başladılar. Bunlara aid dil əsərləri içərisində XVI- XVII əsrlərdən qalan Ukraynanın Komonets – Podolsk şəhərində icma halında məskunlaşan ermənilərin məhkəmə sənədlərinin erməni qrafikası ilə qıpçaq dilində yazılması türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından gərəkli bir mənbədir. Kiyevdə tapılan bu sənədlər II Dünya müharibəsi zamanı yanğın nəticəsində yanmışdır (8, s.15).

Nəticə: Ümumiyyətlə, qıpçaqlar haqqında istər qərb, istərsə də şərq qrupu ilə bağlı elmi tədqiqat əsərləri mövcuddur. Bununla belə, qıpçaqlar, onların Azərbaycan xalqının yaranmasında iştirakı məsələsini nə tarixçilər, nə də dilçilər geniş tədqiq etməmişdir. Tədqiqatlar demək olar ki, son dövrlərə aiddir. Tarixə nəzər salanda ilk qıpçaqların Azərbaycana axınları tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, cənub istiqamətindən deyil, şimaldan baş vermişdir. Əlbəttə, Orta Asiya qıpçaqlarının Xəzər dənizinin Cənubundan ölkəmizin ərazisinə nüfuz etməsini güman etmək olar. Lakin bununla bağlı qaynaqların hər hansı bir məlumatı hələlik aşkar edilməmişdir. Şübhəsiz ki, bu axınlar Şimal istiqamətində əsas keçidlər olan Dəryal və Dərbənd keçidləri vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva L.A. Qıpçaqlar və Azərbaycan. Bakı:BDU, 1999, 354s.
2. Kumekov B.Y. Arabskiye i persidsikiye istoçniki po istorii kıpçakov, 1987, VIII-XIVAlma- Ata.
3. Adcı M. Yevropa, tyurki, velikaya step. M.: İzd. Mısl., 1998, 334 s.

4. Jukovskaya N.L. Zametki o monqolskoy antroponimi. Onomastika Vostoka. M. 1980
5. Kurışjanov A.K. İssledovanie po staroqo kıpçaqkskoqo pismennoqo istoçnika: XVII vek "Russko-arabskoqo slovar". 1970, Alma-Ata
6. Tanrıverdiyev Ə. XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası - Bakı: "Nurlan", 2000, 119 s.
7. Salis Aydin.Erməni-qıpçaqlar kimlər idilər? [Elektron resurs] 15:4. URL: https://sites.google.com/site/ipekchi/99/45, 2010.
8. Çağdaş yazı dilləri. Kuzeybatı Kıpçak qrubu. Ankara: III Akçağ. 2014, 591 s.

TÜRK, ÇİRAQ, CƏYİRLİ VƏ ÇAKAR ETNONİMLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ ETNOTOPONİMLƏR

KƏRİMOVA İRADƏ MƏZAHİM QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ORCİD İD:0000-0002-8057-8333

Etnonim və toponimlərin tədqiqi bütün dövrlərdə dilçiliyin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Çünki toponimlər mənsub olduğu xalqın bütün cəhətlərini, etnoqrafiyasını, tarixini, inam və etiqatlarını, tarixini və s. əks etdirməklə həmin xalq haqqında doğru həqiqətləri ehtiva edən mənbə rolunu oynamaqadadır. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr öz izlərini qabarıq şəkildə türkdilli xalqların toponimiyasında da saxlamışdır. Ərazidəki türk mənşəli toponimlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir ki, bu da həmin ərazidə məskunlaşmış əhalinin mənşəyi, etnik tərkibi haqqında tutarlı faktları özündə əks etdirir. Türk xalqlarının tarixən yaşadıqları ərazilərin dəqiqləşdirilməsində, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsin də toponimləri areallar üzrə tədqiq etmək daha əhəmiyyətli və məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: areal, toponim, oykonim, oronim, etnotoponim, arxaik

Türkmən. Əsasında“türk”sözüdurantoponimlərinolduqcagenişyayılmaareallarıvardır. *Türk etnosu*əsasındatəkcə Azərbaycandakəndvəqəsəbətipliyaşayışməntəqəsiadıbildirən 12 toponimqeydəalınmışdır: *Türkan* (Bakı), Türkmən (Göyçay, Bərdə), *Türkədi* (Kürdəmir, Sabirabad), *Türkəçi* (Ucar), *Türkəkəran*, *Türkənsil* (Lənkəran), *Türklər* (Beyləqan, Laçın), *Türkoba* (Xızı, Masallı).

Türk etnosuAzərbaycanınetnogenizindəaparıcı olmuşdur.Ş.Sədiyevəgörə*türk*Azərbaycanınqədimxalqlarındanbirininadıdır (18. s.44). BubarədəətraflıməlumatverənM.İsmayılovmiladdanqabaqIVyüzilliyəaidqədimAssurmənbələri ndəhaqqındaməlumatverilən, UrartumixiyazılarındaturukkilləradlandırılantürklərinUrmiyagölüyaxınlığında, bugölünuzaqvəyaxınhövzələrindəməskunolduqlarınıgöstərir (11. s.16). Çoxehtimalki, Türkmənkəndi, habeləTürkdağı (Göyçayrayonu), Türktəpəsi (Ağdamrayonu) oronimləriAzərbaycanınbuqədimaborigenlərinin (türklərin) adınıəksetdirmişdir.

M.Kaşğarlı “Divanü-lüğət-it türk” əsərində türkmən tayfası haqqında məlumat verərkən yazır:“Türkmən: bunlar oğuzdurlar” (13.s.358), “Oğuz: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər” (12. s.128). Müəllifin bu fikirlərinə öz münasibətini bildirən B.Xəlilov yazır ki, M.Kaşğarinin “Lüğət”ində oğuzla türkmən eyniləşdirilir,eyni boyun sinonim adları kimi verilir. Əslində tükmənlər oğuza daxildir.Başqa cür desək, “oğuz” sözü ümumiləşdirici etnik termindir.Bu etnik termin digər oğuz boyları kimi türkməni də özündə ehtiva edir.Doğrudan da türkmən adı sonradan yaranmışdır (10. s.21). Bu fikirlərə bir qədər də aydınlıq gətirən müəllif yazır: “Türkmən adı sonra taranmış etnik ad kimi ehtifa dairəsi Oğuzdan məhduddur,eyni zamanda Oğuzun bir qoludur.Onu da qeyd edək ki,bu hadisəyə qədər türkmən adı olmamışdır,belə olan təqdirdə türkmən sözünü Oğuzun sinonimi kimi qəbul etmək olmaz”(10. s.22-23).

Yaşayışməskənininadınınəsasındakeçmişdəağqoyunlutayfasınınəsasqollarıdanbiriolantürkmən tayfasınınadınındurmasıehtimalıvardır.
XVəsinaxırıXVIəsrinəvvəllərindəisəqızılbaştayfaittifaqınadaxilolan***türkmənlər***Səfəvilərdövlə tininsiyasihəyatındamühümroloynamışdır.

Çıraqlar//Çırak//Çiraq.*Çırak//Çiraq* etnosu əsasında yaranmış oykonim və oronimlərin areallarına istər Azərbaycan ərazisində, istərsədə Qərbi Azərbaycanda,Özbəkistanda, Dağıstandarastgəlmək mümkündür. KəlbəcərrayonundaÇıraqlıkəndi, XocavənddəÇıraqüz, DəvəçirayonundaÇıraqqaladağı, DaşkəsəndəÇiraqkəndi, Göyçay rayonunda Çiraqlılar bulağı hidronimi, ŞamaxıdaÇıraqlıadlıkəndvəyaylaq, ÖzbəkistandaÇiraqçırayonvəkəndadı, DağıstandaÇirakçay, Çirakkəndi, Qərbi Azərbaycanda Çiraklıvəs. qeydə alınmışdır(1. s.66-67; 4.).

M.Seyidovtürkmənşəlisaktayfalarındada*çiraq*sözününfonetikvariantıolanÇiraqşəxsadınınoldu ğunubildirmişdir (17. s.23).

T.Əhmədovvəeləcədəbirsırabaşqatədqiqatçılarbizimdəqəbuletdiyimizbeləbirmülahizəyürüdürl ərki, yuxarıdaadıçəkilən“çıraq”sözüiləbağlıcoğrafiadlarındeməkolarki, hamısıeradanəvvəlCənubiQafqazavəAzərbaycanərazilərinəgələrəkburadaməskunolmuştürkmə nşəli***siraq//çiraq//şirak***tayfalarınınadınıəksetdirir (8. s.36).

XIX əsrin 60-cı illərində 62, 80-ci illərində isə 79 ailədən ibarət *çiraqlı* adlı bir tayfanın Cavad qəzasında maldarlıqla məşğul olduğu qeyd olunur (2. s.72).

Cəyirli. Ortaəsrmənbələrində*çakırlı//çəkirli*kimiadlarıçəkiləntürkdilli***cəyirli***tayfasıXVəsrdəağq oyunluvəqaraqoyunlutayfabirliyinədaxilolmuş, ƏrdəbilmahalındavəMuğandayaşamışdır. SonralarqızılbaştayfasıkimitanınancəyirlilərAzərbaycanınmüxtəlifərazilərinəyayılmışlar.XIXə srinortalarındaCavadqəzasındayaşayan 90 ailədənibarətcəyirlielatıqeydəalınmışdır. Birçoxyaşayışməntəqəsininadıcəyirlilərləəlaqədardır. Ölkəmizdə arealları yayılmış Cəyirli oykonimi də*cəyirli*tayfasınınadını özündə əksetdirmişdir. GöyçaydayaşayışməntəqəsiolanCəyirliniŞamaxırayonununCəyirlikəndindənayrılmışailələrsal dığıüçünbeləadlanmasıhaqqındafikirvardır. ŞamaxıdavəŞəkidəCəyirlikəndlərivardır. ŞəmkirvəGədəbəyərazindənCəyirçayıkeçir (4. s.551).

İ.P.PetruşevskiİsgəndərMunisiyəistinadedərək 1628-ciildətərtibedilmişəmrlərinsiyahısındaŞəkihakimiMəhəmmədSultanınCəyirliadlanankiçikqızıl baştayfasınınnümayəndəsikimitəqdimedildiyinigöstərir (16. s.138).

V.AslanovCəyirlitayfasınınŞəkidəməskunlaşmasınıSəfəvilərinhakimiyyətəgəlməsi, dahadoğrusuŞahTəhmasibvəDərvişMəhəmmədxanmünasibətlərininəngərgindövrünə (1551-ciil) təsadüfetməsinisöyləyirvəŞahTəhmasibinŞəkiyəyürüşününhəmdəşiəliktəriqətininmöhkəmlənd irilməsiməqsədinidaşımasınıqeydedir.
MəhzbusəbəbdənDərvişMəhəmmədxanınqətlindənsonraŞəkihakimiyerliadamlardandeyil, şiəliyəmənsubolanqızılbaştayfalarındantəyinedilirdi (3. s.95).

QızılbaşlarıncəyirlitayfasıyalnızŞəkidədeyil, respublikamızınbirsırarayonlarında, ocümlədəndəŞamaxıvəGöyçaydadaməskənsalmışlar. GöyçayrayonundakıCəyirlikəndininadı da vəqədimtürkmənşəli*cəgirli//cəyirli*tayfasının adıəsasındaformalaşmışdır. CəyirlitayfasınınnümayəndələrininŞamaxıdanGöyçayaköçməsifaktınıdaqəbuletməklazımgəlir. Çoxgümanki, ŞamaxızəlzələlərindənsonraonlarGöyçaydaməskunlaşmışvəyaşayışyerlərininadınıəvvəlkikənd inadıkimisaxlamışlar.

Çaxırlı. Çakar//çakər etnosu əsaslı yaşayışməntəqələrinəAzərbaycanınCəbrayılr-daÇaxırlı k., Çaxırlı dərəsi, İmişlir-da Çaxırlı k., Çaxırlı qobusu, Masallı r-daÇaxırlık. və Çaxırlı təpəsi,Xaçmazr-daÇaxmaqlıadındakəndlərə rast gəlmək olar. Qərbi Azərbaycanda İrəvanquberniyasınınYeniBəyazidqəzasında 1918-ciilədəkancaqazərbaycanlılarınyaşadığıÇaxırlıkəndininolmasıhaqqındadaməlumatlarvardır. Bukəndbir vaxtlar Qızılbulaqdaadlanmışdır (6. s. 78).

Yuxarıda adları qeyd olunmuştoponimlərtürktayfalarındanbiriolan***çakar//çəkər***etnonimiiləbağlıdır. ÇəkərlilərəramızınəvvəllərindəŞimaliQafqazdayaşamıştürkdillibulqarlarınçakartayfasındantəşəkkültapmışlar. ButayfanınmüəyyənhissəsierkənortaəsrlərdəAzərbaycanagələrəkburadaməskunlaşmışdır. Adınmüxtəlif– çaxır//çəkər//çakar//çakırfonetikvariantlarınarastgəlmək olar.

A.BakıxanovbeləbirtayfanınQubadavəŞirvandadayaşamasınıgöstərmişdir. Məhzbunagörədə, İmişlirayonundakıÇaxırlıkəndininvaxtiləŞirvandanköçübgələnailələrinsaldığınıgümanetməkolar. 1806-cıildəAbbasMirzəninŞirvanabasqınızamanı 6 minailəniburadanMuğanaköçürməsifaktıbufikriəsaslandırmağaimkanverir (5. s.193).

Q.Qeybullayevçakar//çakərsözünüs*ak+ər*kimikomponentlərə ayıraraq,ikincikomponenti "kişi, qəhrəman"anlamındaizahınıverməyə çalışmışdır. O, "çak"morfemliçaxmaq, çiqilbulqaretnonimlərinidə*sak//şak*etnonimininvariantıhesab etmişdir. Bundanbaşqa, müəllifgöstərirki, İmişli, Cəbrayıl, MasallıvəGöyçayrayonlarındakıÇaxırlıoykonimləribulqarçakartayfasının adıiləbağlı olmuşdur. İnqilabaqədərkiədəbiyyatda,qeydedilənkəndlərinadıÇaxarluvariantında olmuşdur (15.s.36, 59, 90, 135).

T.HacıyevAzərbaycantoponimlərisistemindəkiÇaxırlıadınıçakar, çak+ərkimiaçırvəÇaxırlıtoponiminçakar//çakərbulqartayfaadındanolmasınısöyləyir (9. s.279).

Butoponim*çakar/çaqar//çaxır*fonetik formalarındamüxtəlifyerlərdəmövcuddur. Beləki, bu toponimin arealları ŞimaliQafqazdaÇaqar-tabe,Çaqar-aul, DağıstandaÇaqarli-qu, Çaqar-otar, QazaxvilayətindəÇaxırlıformasındamövcuddur.

BuadınmənşəyindənyazanT.Əhmədovqeydedirki, Çaxırlıəslindəqədimbulqarların***çakar***adlıtayfaadınınqisməntəhrifolunmuşvariantıvə-***lı***mənsubluq, aidlikbildirənşəkilçiəsasındaformalaşmışdır. Onunfikrinəgörəmənbələrdəbulqarların*küvyar, yunan, oxsun, kurikar*vəs. tayfalarıiləyanaşı, *çakar*tayfasınındaadıçəkilir (7. s.34).

"Çakar"əsaslıtoponimlərdəkifonetikyaxınlıqbirsıraantroponimlərdədəözünügöstərmişdir. KDQ-dəQaraçəkürantroponimiişlənmişdir.: "Oğuzdadörtyigitniqablagəzərdi. BiriQanturalı, biriQaraçəkürvəonunoğlıQırqqınuqvəBozayğırlıBeyrək" (14. s.87).

Ə.TanrıverdiQaraçəkürantroponimindənbəhsedərkən, onunikincikomponentinin(çəkür) müasirədəbidilimizdəki "*çək+mək+ür*"strukturundaizahınınyanlışolduğunusöyləmişdir. Müəllif "qədimtürkantroponimlərisistemindəetnoniməsasındayarananadlarınüstünlüktəşkiletdiyininəzərəalsaq, "çəkür"sözünüçakar//çakərbolqaretnonimininfonetikvariantıhesabetməkolar"fikriniirəlisürür. O, T.Nağıyevin, Q.Qeybullayevinsak//şakbolqaretnonimininAzərbaycandakıbəzitoponimlərdəizinisaxlamasıhaqqındakıfikirlərinəistinadetdikdənsonrayazır: "Kitabi-DədəQorqud"unVIIboyunda

“balqarbirər”etnonimininişlədilməsini, sak/şaketnoniminin Azərbaycantoponimlərisistemindəmühafizəedildiyini, digərtərəfdən, “həryerdəəzizolan”anlamındaqunuq (kınık) etnonimininəsasındayarananqırxqınuqunQaraçəkürünoğluolduğununəzərəalsaq, Qaraçəkürantroponimindəki “çəkür”çakar//çakəretnonimininfonetikvariantıdırqənaətibirdahatəsdiqlənmişolur. Deməli, “Qaraçəkür” “*böyük+ çak//sak//şak +ər*”kimitəsəvvüredilməlidir” (19. s.111-112).

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazilərin aborigen sakinləri türkdilli etnoslar olmuşlar, ona görə də bu regionda mövcud olan yer-yurd adları, əsasən türkmənşəli toponimlərdən ibarətdir.

Özet

Etnonimlerin ve yer adlarının incelenmesi her zaman dilbilimin karşılaştığı en acil sorunlardan biri olmuştur.Bölgedeki Türk kökenli yer adlarının büyük bir kısmı, o bölgeye yerleşmiş nüfusun kökeni ve etnik yapısı hakkında somut gerçekleri yansıtan tek tek kabilelerin ve kabile birliklerinin adlarıdır. Türk halklarının tarihsel olarak yaşadıkları bölgelerin belirlenmesinde ve etnik kompozisyonun belirlenmesinde alanların toponimlerinin incelenmesi daha önemli ve uygundur.

Makalede Türk, Çıralı, Çıralı ve Çakar etnonimlerinden hareketle oluşturulan Türkmence, Çıralı, Çıralı ve Çeraka etnotopoinimlerinin sözlüksel etimolojik açıklaması tartışılımaktadır.Azerbaycan'ın etnogenezinde Türk etnik grubu lider konumdaydı."Türkçe" kelimesine dayanan yer adları oldukça geniş bir dağılım alanına sahiptir. Türk etnik kökenlerine dayanarak, Azerbaycan'daki köy ve yerleşim tipi yerleşim yerlerinin adlarını ifade eden 12 yer adı kaydedildi: Türkan (Bakü), Türkmen (Göyçay, Barda), Türkadi (Kurdemir, Sabirabad), Turkechi (Ujar), Türkekaran , Türkensil (Lenkoran), Türkler (Beylagan, Laçin), Türkoba (Hızı, Masallı).

Çırak//Çırak etnosuna dayalı olarak oluşturulmuş oikonym ve oronym alanlarına gerek Azerbaycan topraklarında, gerekse Batı Azerbaycan, Özbekistan, Dağıstan'da rastlamak mümkündür.Ortaçağ kaynaklarındaisimleri Çakırlı//Çekirli olarak anılan Türkçe konuşan Çairli boyu, Akkoyunlu ve Karagoyunlu boylarına dahil olup, Erdebil kazası ve Muğan'da yaşamıştır. Daha sonra Kızılbaş kabilesi olarak bilinen halk Azerbaycan'ın farklı bölgelerine yayılmışdır.Çakar//çakər etnosu çağımızın başında Kuzey Kafkasya'da yaşayan, Türkçe konuşan Bulgarların Çakar kabilesinden oluşmuşlardır. Bu kabilenin bir kısmı Orta Çağ'ın başlarında Azerbaycan'a gelip buraya yerleşmiştir.

Araştırma sonucunda bu bölgelerin yerli halklarının Türkçe konuşan etnik gruplar olduğu, dolayısıyla bu bölgede var olan yer adlarının ağırlıklı olarak Türk kökenli yer adlarından oluştuğu belirlendi.

Anahtar kelimeler: alansal, toponim, oikonym, oronim, etnotoponim, arkaik

Summary

The study of ethnonyms and place names has always been one of the most pressing problems facing linguistics. Most of the place names of Turkish origin in the region are the names of individual tribes and tribal unions that reflect concrete facts about the origin and ethnic structure of the population settled in that region. Examining the toponyms of the areas is more important and appropriate in determining the regions where the Turkish people have lived historically and in determining the ethnic composition.

In the article, the lexical etymological explanation of the ethnonyms Turkmen, Çıralı, Çıralı and Çeraka, which were created based on the ethnonyms Türk, Çıralı, Çıralı and Çakar, is discussed. The Turkish ethnic group was in a leading position in the ethnogenesis of Azerbaijan. Place names based on the word "Turkish" have a very wide distribution area. Based on Turkic ethnic origins, 12 place names were recorded, denoting the names of villages and settlement-type settlements in Azerbaijan: Türkan (Baku), Türkmen (Göyçay, Barda), Türkadi (Kurdemir, Sabirabad), Turkechi (Ujar), Türkekaran, Türkensil (Lenkoran), Turks (Beylagan, Laçin), Türkoba (Hızı, Masallı).It is possible to encounter oikonyms and oronyms based on the Çırak//Çırak ethnos both in Azerbaijan and in West Azerbaijan, Uzbekistan and Dagestan. The Turkish-speaking Çairli tribe, whose names are mentioned as Çakırlı//Çekirli in medieval sources, was included in the Akkoyunlu and Karagoyunlu tribes and lived in the Ardebil district and Mughan. Later, the people known as the Kızılbaş tribe spread to different regions of Azerbaijan. The Çakar//çakər ethnos consisted of the Çakar tribe of Turkish-speaking Bulgarians living in the North Caucasus at the beginning of our era. Some of this tribe came to Azerbaijan and settled here in the early Middle Ages.

As a result of the research, it was determined that the indigenous people of these regions were Turkish-speaking ethnic groups, and therefore the place names existing in this region consisted mainly of place names of Turkish origin.

Key words: areal, toponym, oikonym, oronym, ethnotoponym, archaic

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə. Bakı. Nafta-Press, 2007, 136 s.

2. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədova X.N. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, 196 s.

3. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. I c., Bakı: Elm, 2002, 155 s.

4. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: ASE baş redaksiyası nəşri, 1999, 588 s.

5. Бакиханов А. К. Гюлистан-и Ирам. Баку:Элм, 1991. 304 с.

6. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.

7. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.

8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşri, 1991, 318 s.

9. Hacıyev T. Onomastik vahidlər dilin unudulmaz vahidlərinin qoruyucuları kimi // Azərbaycan onomastikası problemləri. I b., Bakı: APİ nəşri, 1987, s. 279.

10. Xəlilov B. Mahmud Kaşğarinin «Divani lüğət-it-türk» əsərində etnonimlər. Bakı: GARİSMA MMC, 2009, 110 s.

11. İsmayılov M. Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı: Azərnəşr, 1985, 72 s.

12. Kaşğari Mahmud. Divanü luğat-it-türk. I c., Bakı: Ozan, 2006, 752 s.

13. Kaşğari Mahmud. Divanü luğat-it-türk. III c., Bakı: Ozan, 2006, 752 s.

14. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

15. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанского народа. Баку: Элм, 1991, 552 с.

16. Петрушевский И.И.Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI вв. Ленинград: 1949, 383 с.

17. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

18. Sədiyev Ş. Dil haqqında hekayələr. Bakı: BDU nəşri, 1959, 126 s.

19. Tanrıverdi Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2007, 456 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN "ART" KOMPONENTLİ COĞRAFİ ADLARININ PALETNONİMİK MÜSTƏVİDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

filologiya elmləri doktoru, professor

ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

Xülasə. Ölkəmiz müstəqillik qazandığı dövrlərdən üzü bəri Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) "art" komponentli coğrafi adlar müxtəlif toponimik lüğətlərdə əksini tapmış, çoxsaylı məqalə və monoqrafiyalarda bu tipdən olan yer-yurd adlarının türkmənşəli olması elmi əsaslarla arqumentləşdirilmiş, kifayət sayda etimoloji arayışlar verilmişdir. "Art" coğrafi termini Azərbaycan dilinin yazıya qədərki leksik-semantik elementlərindən biri kimi Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərinin yaranması və formalaşmasında aktiv iştirak edən semantik arxaizmdir. Hər hansı bir toponimdə xalqın canlı tarixi yaşayır, onları süni şəkildə dəyişmək, tərcümə etmək, öz dilinə transkripsiya edərək özününküləşdirmək ən azından Allahslızlıqdır, di gəl ki, bu bayquş, köpək xislətli ermənilərin nə dini – imanı var, nə də Allahları. Müqəddəs torpaqlarımızda yaşamaları bir yana, xalqımızın tarixi adlarına da nankor, vandal, qəsbkar, faşist xislətli ermənilərin təbiətindədir, lakin tarix susan deyil, onun da dili var və o dil türkmənşəli toponimlərlə də gerçəkləşdirilə bilir. Erməni irticaçılarının toponimlərimizə təcavüzü kütləvi şəkildə 1935-ci ildən başlayır və "art" komponentli yer-yurd adlarına gücləri çatmadığına görə, onları dəyişdirə bilməmişlər ki, məqalədə bu məsələlər şərh edilir, həmin coğrafi adların poleoetnonimik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: art komponentli coğrafi adlar, paleotoponimlər, Qərbi Azərbaycan, erməni vandalizmi, tarixi mənbələr

Summary. Geographical names with the "art" component have been reflected in various toponymic dictionaries since the time when our country gained independence in Western Azerbaijan (now Armenia). Numerous articles and monographs have argued that the Turkic origin of place-names of this type is scientifically based, and a sufficient number of etymological references have been given. The geographical term "Art" is a semantic archaism that actively participates in the creation and formation of toponyms of Turkic origin of Western Azerbaijan as one of the pre-written lexical-semantic elements of the Azerbaijani language. The living history of the people lives in any toponym, to artificially change them, to translate them, to make them one's own by transcribing them into one's own language is at least godless, let's say that these owlish, dog-like Armenians have neither religion nor God. Aside from living in our holy lands, it is in the nature of Armenians to be ungrateful, vandal, usurper, and fascist to the historical names of our people, but history is not silent, it also has a language, and that language can be realized with toponyms of Turkic origin. The encroachment of Armenian reactionaries on our toponyms began massively in 1935, and since they did not have the power to change the names of places with the "art" component, they were not able to change them.

Keywords: geographical names with art components, paleotoponyms, Western Azerbaijan, Armenian vandalism, historical sources

Özet. Ülkemizin Batı Azerbaycan'da (şimdiki Ermenistan) bağımsızlığını kazanmasından bu yana "sanat" bileşenli coğrafi adlar çeşitli yer adlarının sözlüklerinde yansıtılmıştır. Çok sayıda

makale ve monografide bu tür yer adlarının Türk kökeninin bilimsel olduğu ileri sürülmüştür. temel alınarak yeterli sayıda etimolojik referansa yer verilmiştir. Coğrafi "Sanat" terimi, Azerbaycan dilinin önceden yazılmış sözcüksel-anlamsal unsurlarından biri olarak Batı Azerbaycan Türk kökenli yer adlarının yaratılmasına ve oluşumuna aktif olarak katılan anlamsal bir arkaizmdir. Halkın yaşayan tarihini herhangi bir toponimde yaşamak, yapay olarak değiştirmek, tercüme etmek, kendi diline aktararak kendi haline getirmek en azından tanrısızdır, diyelim ki bu baykuşsu, köpeksi Ermenilerin ne dini var, ne de dini var. ne de Tanrı. Kutsal topraklarımızda yaşamak bir yana, halkımızın tarihi isimlerine karşı nankör, vandal, gaspçı, faşist olmak da Ermenilerin doğasında vardır ama tarih sessiz değildir, onun da bir dili vardır ve o dil de dillendirilebilir. Türkçe kökenli yer adlarıyla gerçekleştirilmiştir. Ermeni gericilerinin yer adlarımıza tecavüzü 1935'te kitlesel olarak başladı ve "sanat" unsuru içeren yer adlarını değiştirme yetkileri olmadığı için değiştiremediler.

Anahtar Kelimeler: sanat içerikli coğrafi isimler, paleotoponimler, Batı Azerbaycan, Ermeni vandalizmi, tarihi kaynaklar

Yazıya qədərki dövrün türk – Azərbaycan mənşəli çoxlu sayda leksik-semantik arxaizmləri paleotoponim yaradıcılığında fəal iştirak edən ən etibarlı nitq vahidlərindən olub, xalqın etnogenezisini təyin etmək işində misilsiz rola malikdir. Hazırda Qərbi Azərbaycan ərazisində soydaşlarımız yaşamasa da, burada mövcud olan paleotoponimlər bu topraqların antik dövrdən xalqımıza məxsusluğu barədə böyük və əhatəli tarix danışmaqdadır. Azərbaycan xalqının tarixi Azərbaycan paleotoponimlərinin tarixi qədər qədimdir. Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı soyqırımından, cinayətindən, qətliamlarından, zorla deportasiyasından, tarixi coğrafi adlarımıza vandal münasibətlərindən bəhs edən cənab Prezidentimiz İlham Əliyev 2022-ci il dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdir: "*Nəhayət, 1980-ci illərin sonlarında sovet hökuməti xalqımıza qarşı növbəti cinayət törətdi. Bu dəfə Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdən getməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovet hökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilin noyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılmasından iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm o vaxtki Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi və biz bu tarixi yaxşı bilirik, xatırlayırıq və azərbaycanlıların yaşadıqları o məntəqələrin sayını da yaxşı bilirik – 170-dən çox kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşayırdılar. Mən o vaxtkı Ermənistanı nəzərdə tuturam, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam, 90-a yaxın kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdilər və bütövlükdə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarıldı, qovuldu, bir çoxları öldürüldü, onlara işgəncələr verildi. Bütün bu cinayətlər sovet hökumətinin gözünün önündə baş vermişdi. Sonuncu kəndimiz Nüvədi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qaldı. O da azmış kimi Qarabağda da xalqımıza qarşı cinayət törədildi*" (1). Göründüyü kimi, 1988-91-ci illəri əhatə edən, soydaşlarımıza qarşı erməni faşistlərinin törətdikləri qəddarcasına soyqırım və deportasiyanın son mərhələsi cənab Prezidentimizin nitqində kəskin şəkildə pislənilir, "Qərbi Azərbaycanın torpaqları azərbaycanlılara tarixən məxsus olduğuna görə heç vaxt Ermənistan torpağı sayıla bilməz" kimi düzgün və əsaslandırılmış ideya üzərinə fokuslanır. Erməni qaniçənləri təkcə soydaşlarımızı öz qədim dədə-baba yurdlarından qovmaqla kifayətlənməmiş, tarixin danışan dili olan paleotoponimlərimizə də təcavüz etmiş, onların bəzilərini özününküləşdirməyə çalışsalar da, bəzilərinə gücləri çatmamışdır, bunun da əsas səbəbi həmin vandalların xalqımızın etnogenezisində misilsiz rol oynayan qədim toponimlərin məna və mənşəyini dərk etməmələri olmuşdur. Məsələn, *qədim türk mənşəli Artasat toponimini götürək: Ermənilər*

1945-ci ildə bu qədim leksik vahidlər əsasında formalaşmış paleotoponimə təcavüz etmiş, onun strukturunda müəyyən dəyişiklik edə bilmədiklərindən toponimin əvvəlinə "verin" coğrafi terminini əlavə edərək guya ki, ermənilaşdirmişlər (2,373). Fikrimizcə, Artuşat toponimi "art+aş(us)+at" qədim türkdilli leksik vahidləri əsasında formalaşmış və həmin leksik vahidlərin toponim düzəltmədəki rolu uzun bir tarixi yol keçmişdir. Öncə qədim türkmənşəli "art" leksik vahidinin semantikasına və strukturuna diqqət yetirək. T.Əhmədov bu leksik vahidi türk dillərində yazıya qədərki dövrün məhsulu hesab edərək göstərir ki, *"Art" leksik vahidinə hazırda Lənkəran rayonu ərazisində Arta, Astara rayonunda isə Artopa oykonimlərinin tərkibində rast gəlinir. Həmin söz həm semantikasına, həm də strukturuna görə qədim türk abidələrində və bəzi türkcələrdə "dağ, dağ aşırımı, dağ keçidi" mənalarında işləndiyi qeyd edilmiş, eyni sözlə əlaqədardır"* (3,248). E.V.Sevortyan "*art" sözünü etimolojiləşdirərkən onu 2 hissəyə - kök "ar"+şəkilçi"(i)t" komponentlərinə ayıraraq təhlil etmiş və həmin leksik vahidin "ar" getmək (yerdə) və "ı(t)"- feillərdən yer mənalı isim düzəldən şəkilçidən "ibarət" olduğunu göstərmişdir* (4,179). Artasat paleotoponiminin birinci komponentindəki "art" sözü müasir tuvin, şor, qırğız, kumık, altay və s. dillərində "keçid, dağ keçidi, aşırım, dağ aşırımı" mənasında işlənir. "Art" qədim türk leksik vahidinə Qərbi Azərbaycanın və Naxçıvanın Şahbuz rayonu ərazisində mövcud olan "Salvart" oroniminin son komponentində rast gəlinir. "Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğətində göstərilir ki, *"Salvartı//Salvardı" – Şahbuz rayonu ərazisində Zəngəzur silsiləsində dağ adıdır. Xalq etimologiyasına görə, toponim "sal" (sıldırım) və "vardı" (mövcuddur) sözlərindən ibarət olub, dağın zirvəsinin hamar qayadan ibarət olması göstərilir"* (5,424). Bu xalq etimologiyası tam şəkildə özünü doğrultmur. Fikrimizcə, Salvartı paleotoponimi "Sal+v+art" komponentləri əsasında yaranmış və tarixən toponimin formalaşması prosesində "art" türkmənşəli leksik vahidi də mühüm rol oynamışdır. Bu toponimin arxaik yaranış dövrü "Salart" şəklində olmuş, sözün ortasına "v" elementi dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində baş vermişdir. "Salvart" toponiminin hər iki komponentindəki "sal" və "art" leksik vahidləri türk dilləri üçün ortaq leksik vahidlər kimi ta qədim dövrlərdən işlənərək, coğrafi termin rolunu, vəzifəsini yerinə yetirmişdir. "Art" coğrafi termini Qərbi Azərbaycanda mövcud olan "Ararat" toponiminin tərkibində də müəyyən fonetik hadisələrə və yaxud erməni dilinin assimilyasiyasına məruz qalaraq işlədilir və biz belə hesab edirik ki, Ararat toponiminin antik şəkli "Arart" sözüdür və ermənilər həmin sözə qısa zaman kəsiyində söz ortası mövqedə bir "a" səsi əlavə etmişlər. Arat sözünün mənasına gəldikdə deyə bilərik ki, türkmənşəli bu toponim "ar" igid, ər, qəhrəman, cəsur adam anlamında və "art" sözü isə "hündür dağ yamaclarında məskunlaşmış oba, kənd (türklərə məxsus)" mənasını ifadə edir. Erməni saxtakar tarixçilərinin uydurduqları qədim dövlət adı olan "Urartu" toponiminin fonetik tərkibində qədim "art" sözü işlənmiş və sözün əvvəlinə və sonuna "ç" saitinin artırılması erməni həyasızlığından başqa bir şey deyildir və bizim nəzərimizcə, bu söz də "sıldırım dağ keçidlərində yaşayan igid, qəhrəman türklərin məskəni" anlamına gəlir. Bu etimoloji faktlar, şübhəsiz ki, indiki Ermənistan ərazisində türkmənşəli əhalinin eradan əvvəlki dövrlərdə yaşadığını və onun aparıcı rola malik olduğunu göstərir. Onu da qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Ermənistanda əgər uydurma deyilsə, eradan əvvəlki əsrlərdə hakimiyyətdə olmuş (eradan əvvəlki dövrlərdə ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində izləri-tozları da yox idi - M.H). Artaşeş, Artaşur kimi şəxs adları da türkmənşəli "art" sözü əsasında formalaşmışdır. Artaşer antroponiminin mənası "Artaşat" toponiminin mənasına tam şəkildə uyğun gəlir. "Artaşur" antroponiminin mənasına gəldikdə isə deyə bilərik ki, antik "art" və "şur" sözləri əsasında formalaşmış bu şəxs adının da hər iki komponenti türkmənşəli olub, "art" coğrafi termin ("dağ keçidi") "şur" isə qədim türk tayfasının adını bildirir, "şur tayfasına məxsus şəxsin dağ keçidində yaşaması" mənasını ifadə edir. Türkmənşəli Artaşat paleotoponimin ikinci hissəsində gələn as//aş etnonimi haqqında dilçilik əsərlərində xeyli araşdırma işlərinə rast gəlirik. Müasir ermənilər hind – qaraçı tayfalarının assimilyasiyası olacağından çox sonralar bu hibrid etnos öz

dillərinə süni olaraq az//as//aş komponentli coğrafi adları saxtalaşdırılmış yolla daxil etmişlər. "As"lar türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının, soykökündə duran güclü etnoslardan biri idi və bu böyük və adlı-sanlı etnosun eradan qabaq I yüzillikdə Azərbaycanda və ona qonşu ölkələrdə yaşaması haqqında zəngin elmi məlumatlar dəyərli mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Ermənilər "aş" türk etnoslarında antik soykökünü, mədəniyyət, adət-ənənə, inam-inanc kimi ən qədim nişanələri görmüş, erkən orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycanda deyil, başqa ərazilərdə yaşadıqları zamanlarda həmin nişanələri özlərinin adlarına çıxarmağa başladılar və bu proses Azərbaycan ərazisinə köçürüləndən sonra da davam etdirildi. "Artaşat" paleotoponimin ikinci hissəsində gələn "aş" sözü "as" türk etnosunun adıdır, yəni s-ş samit əvəzlənməsi ilə işlənən variantıdır və türkcələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt arealında əskidən bu günə kimi "s, ş" əvəzlənməsi qanuni fonetik haldır. Bəlkə də, dünyada ermənilər yeganə və hibrid etnik qruplardan biridir ki, onların soykökündə, həm də toponim yaradıcılığında "aş" türkmənşəli etnos adı iştirak etməmişdir və iştirak edənlər isə söz oğurluğundan başqa bir şey deyildir. C.İsmayıloğlu da düzgün olaraq göstərir ki, "*bütövlükdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnogenezisində ilk və başlanğıc olan aslar ümumdünya tarixinin ilk mərhələlərində pozulmaz işləri və həlledici rolu olan xalqdır*" (6,122). Nəzərə alsaq ki, Asiya qitə və Azərbaycan ölkə adlarının birinci komponentində çıxış edən as//az sözləri antik dövrlərin dil yadigarlarındandır və bu xüsusda onun ilkin yaranış dövrünü türklərin onqonu kimi də xarakterizə edib və Kaşğariyə əsaslanmaqla "uğurlu və yaxşı niyyət", "tale" kimi də anlamaq olar və həmin məna və anlamın tayfa adına transformasiyası, yaxud da uyğunlaşması uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir, fikrimizcə bu proses eradan əvvəlki yüzilliklərdə baş vermişdir. Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən "az" qəbilə birləşməsinin, yaxud xalq adı sözsüz ki, "as" sözünün z samiti ilə işlənən formasıdır. Orxon-Yenisey abidələri yazıya alındığı dövrlərdə az//as etnosu türkeş qəbilə birləşməsinin tərkibində olmuşdur ki, bu barədə türkologiyada xeyli sayda araşdırma işlərinə rast gəlirik.

"Artaşat" paleotoponiminin birinci komponentində işlənən "art" coğrafi termini ilə bağlı yaranmış coğrafi adlar Qərbi Azərbaycan ərazisində xeyli saydadır və Q.Qeybullayevin B.Budaqovla şərikli yazdıqları "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlər" kitabına istinadən onlara nümunə olaraq Artavul, Artiz, Artik, Artiqqışlaq, Artiksu və s. coğrafi adları göstərə bilərik (7,128-129) və toponimlərdə "art" sözü "dağlıq ərazi, aşırım" mənasını bildirir, qədim türk mənşəli leksik vahid kimi izah edilir. "Artaşat" paleotoponimin son hissəsində çıxış edən "at"(t) morfoloji göstəriciləri barədə türkologiyada kifayət qədər araşdırma işləri mövcuddur və həmin şəkilçinin qədim türk dillərində cəmlik bildirən morfem funksiyasını icra etməsi əsaslı faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Hazırda Ermənistanda Abovyan (keçmiş adı Ellər, Kotayk) rayonu ərazisində "art" komponentli Artiz türkmənşəli toponimi haqqında müəyyən araşdırma işləri aparılmış və əksər tədqiqatlarda bu paleotoponiminin mənşə və etimologiyası ilə bağlı bir neçə mülahizə irəli sürülmüşdür. Artiz paleotoponimi iki komponentdən ibarətdir: "art" və "iz" tərkibləri əsasında formalaşan bu coğrafi adın yaranması və etimologiyası ilə bağlı Əziz Ələkbərlinin fikirləri xüsusi maraq doğurduğundan onu olduğu kimi burada təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik: *"art" sözünün qədim türk dilində "dağ" mənasında işlənməsi (məsələn, Ararat, yəni Aradağ) toponiminin "dağlıq ərazidə yaşayan" "Az tayfası" anlamını ortaya qoyur. Artuz yazılışında isə "uz" komponentinin çoxmənalılığında kənd "dağlılar", "dağlı, uzlar", "dağ dərəsi" anlamlarında yazıla bilər. Toponim türk dillərindəki "aşırım" mənasında "ərtiz" sözündən olması ehtimalı da nəzərdən qaçırılmamalıdır*" (8, 537). Qeyd etməliyik ki, "artiz" paleotoponimin ikinci komponentində işlənən "iz" tərkibini tez//tiz, yaxud da, iynəyarpaqlı fəsiləsindən olan "ardıc" ağac adı ilə əlaqələndirən müəlliflərin etimoloji ehtimalları gerçəkliyə

dayanmadığından inandırıcı deyildir, lakin Ə.Ələkbərlinin bu paleotoponimin mənşəyinə baxışı daha ağlabatan təsir bağışlayır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev hər iki komponentini qədim türk leksemləri təşkil edən "artuz" paleotoponimini qeydə almış və onu aşağıdakı kimi etimolojiləşdirməyə cəhd etmişlər: *"İrəvan xanlığının Kurkibasar mahalında kənd adı 1590-cı ildən məlumdur. 1828-1832-ci illərdə Azərbaycan türklərindən ibarət əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır. Ehtimal ki, gəlmə adıdır. Anadoluda Van gölünün cənub sahilində erkən orta əsrlərdə Artoş dağı və mahalından gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır"* (7,129). Göründüyü kimi toponimistlər "Artuş" coğrafi adının komponentlərinə baş vurmamış lakin həmin yaşayış məntəqəsində türk ailələrin məskunlaşma tarixini qismən düzgün təyin etmişlər. Bizim nəzərimizcə, Artuş paleotoponimi də iki qədim leksik vahid əsasında tarixən "art+us+uş+qus+quz" modelləri zəminində təşəkkül tapmışdır. İkinci komponentdə işlənən "us", "oğuz" sözündə, yəni etnonimində çıxış edən bir heca elementidir, dialekt arealında qədim "oğuz" tayfa adı "oğuz"la yanaşı, "oğuş" fonetikası ilə də işlənir. Deməli, Artuş paleotoponimini "dağda yaşayan oğuzlar" anlamında etimolojiləşdirmək elmi baxımdan inandırıcı görünə bilər.

Nəticə: İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın "Art" komponentli paleotoponimlərinin etnolinqvistik müstəvidə tədqiq edilməsinin olduqca elmi və siyasi cəhətdən əhəmiyyəti vardır və bu onunla şərtlənir ki, antik dövrlərdən üzü bəri bu yurd yerləri Azərbaycan türklərinə məxsus olmuş, türkmənşəli etnoslar bu coğrafiyanın ən qədim sakinləri hesab olunmuşlar. "Art" komponentli paleotoponimlərin tədqiqi göstərir ki, bu tipdən olan coğrafi adların heç birində erməni dilinə məxsus qədim leksik, fonetik, semantik elementlər iştirak etməmişdir, çünki bunların hamısı ən azından eradan əvvəlki Azərbaycan türkcəsinin dil materialları əsasında təşəkkül tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev İ.H. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqi. Bakı şəhəri, 2022-ci il, 24 dekabr.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı, "Elm", 2005.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı,1991.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общктюркские, межтюркские основы). Москва, «Наука», 1974.
5. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Ensiklopediya nəşriyyatı, 1999.
6. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, "Səda", 2005
7. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı.1998.
8. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan, II cild. Zəngibasar, Çərkibasar və Qırxbulaq mahalları(Zəngilan, Qəmərli və Ellər rayonları), Bakı, "Ağrıdağ", 2002.

MƏNSUBİYYƏT ÜZRƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN POEZİYADA ƏKSİ

KÖNÜL HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADPU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

Summary: Linguistics is a field of science related to human language and thinking, language and imagination, language and cognition, language and mind, and studies the interaction of language and culture. In other words, lingucultural science is the science of mentalization-comprehension or perception in the process of human activity. In this field of science, in the object of his analysis and research, he put the problem of the economy law, which is global in the world language model, which manifests itself in linguistic categories. Russian and European linguists have been trying to solve this problem since the beginning of the last century and have been able to create valuable scientific sources until today. In their works, along with problems from other categories, the principle of saving that manifests itself in the category of belonging has been touched upon. Since the issues of researching the forms of the principle of linguistic economy manifested in the category of affiliation in poetry are not satisfactory, in this article we have tried to characterize the universality of both linguistic indicators, i.e. both affiliation and the principle of economy, in the consciousness of language.

Key words: mentality, linguoculturology, interaction of language and culture, ethnonym national-cultural values

Özet: Dilbilim, insan dili ve düşüncesi, dil ve hayal gücü, dil ve biliş, dil ve zihin ile ilgili olan, dil ve kültür etkileşimini inceleyen bir bilim alanıdır. Başka bir deyişle dilkültür bilimi, insan faaliyeti sürecinde zihinselleştirme-anlama veya algılama bilimidir. Bu bilim alanında, dünya dil modelinde küresel olan ve dilsel kategorilerde kendini gösteren ekonomi hukuku sorununu analiz ve araştırmasının nesnesine koymuştur. Rus ve Avrupalı dilbilimciler geçen yüzyılın başından beri bu sorunu çözmeye çalışıyorlar ve günümüze kadar değerli bilimsel kaynaklar oluşturabildiler. Eserlerinde diğer kategorilerdeki sorunların yanı sıra aidiyet kategorisinde de kendini gösteren tasarruf ilkesine değinilmiştir. Şiirde mensubiyet kategorisinde ortaya çıkan dil ekonomisi ilkesinin biçimlerinin araştırılması konuları tatmin edici olmadığından, bu makalede her iki dilsel göstergenin, yani hem mensubiyet hem de ekonomi ilkesinin evrenselliğini karakterize etmeye çalıştık. dil bilinci.

Anahtar kelimeler: zihniyet, dil-kültüroloji, dil ve kültür etkileşimi, etnik isim, milli-kültürel değerler

Şeir mətnlərinin qurulma texnikasında sinonim cərgədən ibarət mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənən sözlərin aktivliyi özünü göstərir. Belə məqamlarda sinonim cərgəni yaradan sinonim variantda mənsubiyyət şəkilçisi saxlanılır, digərlərində qənaət formasına uyğun bir tərzdə buraxılır. əslində iki sinonim sözün eyni mənsubluq şəkilçisi qəbul edərək işlədilməsinə ehtiyac duyulmur və belə formanın işlənməsi də vacib deyildir. Məs:

Qürur, vüqarınız dağlardan uca,

Cavanla, cavansız qocayla qoca

Üstünlük verirsiz elmdə gücə

Hər yerdə arifsiz, ay Həsən müəllim (2.131)

Bu mətnin birinci misrasında ikiüzvlü sinonim dubletlər işlənmiş, ikincisində (qururunuz) mənsubiyyət şəkilçisi saxlanılmaqla, birincisində buraxılmışdır ki, bu da şeir texnikasının spesifik qayda-qanunlarından irəli gəlir. Əslində, "qürur" sözündə -unuz şəkilçisi ixtisar edilmiş şəkildə olsa da, şeirin oxunuşu prosesində bu şəkilçi təsəvvürümüzdə canlanır. Maddi söz cildində yiyəlik halda işlənməli olan birinci şəxsin cəmindəki "sizin" şəxs əvəzliyinin ixtisarı da mətnin poetexnik tələblərindən irəli gəlmiş, onun işlədilməsinə ehtiyac olmamışdır, lakin bu söz də təsəvvür və təfəkkürümüzdə əks olunma imkanlarına malik bir formadadır. Mənsubiyyət kateqoriyasının yaranması üçün poeziya dilində şəxs əvəzliyi ilə ona aid əşya və ya anlayışın ifadəçiləri olan sözlərin işlədilməsi bir o qədər də vacib deyildir. Azərbaycan poeziyasında olduğu kimi, qohum türkdilli xalqların şeir mətnlərində həm sahib şəxsi, həm də mənsub əşyanı qənaətə uyğun bir formada bir sözlə də ifadə etmək mümkündür. "Sizin qururunuz", "sizin vüqarınız" işlətdiyimiz kimi, sadəcə olaraq bir söz şəklində də "qururunuz, vüqarınız" formasında da işlətmək mümkündür və belə formalar nəinki qohum türkcələr üçün, eyni zamanda müxtəlif sistemli dillər üçün də universallıq yaradan söz şəkilləridirlər. İstər Azərbaycan dilində, istər qohum türkcələrdə, istərsə də müxtəlif sistemli dillərdə mənsubiyyət universal bir kateqoriya olub, oxşar və ya fərqli leksik-semantik vasitələrlə reallaşdırılsa da tərcümə prosesində bir etnomədəniyyətin digər etnomədəniyyətə inteqrasiyası baş verir, istər-istəməz nüxtəlif mədəniyyətlərarası kontekstlər əmələ gətirir ki, bu da mənsubiyyət kateqoriyasının qloballığını, bu xüsusda onda özünü göstərən qənaət formalarının universaliliyini şərtləndirir.

Poeziya dilində intensiv şəkildə işlənən elə birləşməsi mövcuddur ki, mənsubiyyət subyektini bildirən sözdən yiyəlik hal şəkilçisi ixtisar edilir, qənaət edilmiş forma dil normalarını pozmur, heç bir dolaşıqlıq əmələ gətirmir, əksinə, ifadə daha yiğcam, leksik şəkildə dərk edilir. Məs:

Qorbaçov planı yıxdı evimi

Tökdü bu çöllərə doğma elimi

Heydər qurtaracaq dərddən elimi

Mən buna əminəm, ay Həsən lələ (2.141)

Azərbaycan dilinin konkretlikdən ümumiliyə inkişafı ilə əlaqədar olaraq ismin yiyəlik halının həm səkilçili, həm şəkilçisiz variantları formalaşmışdır ki, hər iki forma şeir mətnləri üçün olduqca xarakterikdir, lakin qənaət prinsipi üçün ən effektiv forma mənsubiyyət birləşmələrində yiyəlik halın şəkilçisiz forması hesablanmalıdır. Qorbaçovun planı; Qorbaçov planı. Şeir mətnlərində ikiqat mənsubiyyət birləşməsinin subyekt və komponentlərində birinci qatın yiyəlik halın şəkilçisi işlənir, üslubi məqsədə xidmət edən ikinci qatın morfoloji göstəricisi ixtisar edilərək, qənaət forması əldə edilir, ixtisar edilmiş eyni forma və semantik funksiya daşıyan morfoloji göstərici təfəkkürümüzdə asanlıqla dərk edilir. Məs:

Nur tökülüb üzün qırışlarına,

Sanki qar ələnib ağ saçlarına,

Bənzıyirsən Dəmirtəpə dağına,

Baxdıqca, baxırsan, ay Həsən müəllim (2.142)

Bəndin birinci misrasında "üzün qırışları" mənsubiyyət birləşməsindəki "üzün" yiyəlik haldakı sözü birləşmənin subyekt tərəfidir, bir qat şəkildə morfolojiləşmişdir və onu ikiqat şəkildə də morfolojiləşdirmək mümkündür. Belə olan halda mətndə bir ağırlıq, artıqlıq özünü biruzə verəcəkdir. Həmin subyekt sözə "sənin" yiyəlik halda işlənən ikinci şəxsin təkindəki əvəzliyi

də əlavə edə bilərik. Sənin üzünün qırışlarına – belə olan halda mənsubiyyət birləşməsinin tərkibi genişlənir, aradan qalxmış olur, həmin model şeir mətni üçün məqbul sayılmır. Çünki ağırlaşma, mətnin heca bölgüsünün prinsipləri, qayda-qanunları ritmik çərçivə sistemindən çıxmış olur.

Şeir mətnlərində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintaktik üsulla ifadəsində qənaətəuyğun şəkildə bir neçə variantda özünü təzahür etdirir. Bu variantlardan biri və ən geniş spesifiki birinci şəxsin cəmində ikinci komponentdəki sözün tərkibində -mız[4] şəkilçisinin ixtisar edilməsidir. Məs:

Sən bizim ellərin alim oğlusan

Fəxr edir sənlə o ellər, inan,

Arpadan başlamış Qabusluyacan

O elin fəxrisən, ay Həsən müəllim (2.142)

Mətnin birinci misrasında şəxs paradiqmasına görə "bizim ellər" şəklində işlədilmiş mənsubiyyət birləşməsinin ikinci komponenti "ellərimiz" morfoloji tərkibində olmalıdır, lakin kommunikativ akt tələb etmişdir ki, həmin komponent şəkilçisiz (-miz) işlənsin və belə forma linqvistik qənaət üçün ən universal variantdır.

Mənsubiyyət birləşmələrinin, komponentlərinin yerlərini dəyişərək işlədilməsi şeir dili, poetikası üçün qanunauyğun linqvistik hal olub, kommunikativ prosesin ifadəsi ilə birbaşa, üzvi şəkildə bağlı bir meyar kimi qənaət prinsipinin yaranması üçün stimul rolunu oynayır. Məs:

Çəkirsən <u>qeyrətin doğma vətənin</u>

Hər qarış torpağın, çayın, çəmənin

İndi nə sənindir, nə də ki mənim

Bilirəm dərdlisən, ay Həsən müəllim (2.142)

Altından xətt çəkilmiş mənsubiyyət birləşməsi modelində olan tərkib əslində ədəbi dil normasına uyğun olaraq "<u>doğma vətənin qeyrətini</u>" morfoloji tərkibində olmalı idi. Belə olan halda birləşmənin subyekt tərəfindən sonra işlənən komponentə (qeyrətin) -i şəkilçisi artırılması zəhməti ortaya çıxır, ikiqat mənsubiyyət şəkli yaradılır, mətnin forma yükünü cüzi bir şəkildə yüngülləşdirməyə xidmət göstərir. Həmin şeir mətnində diqqəti çəkən üçüncü misrada da mənsubiyyət kateqoriyasına aid cəhətlərdir. Dilimizdə "ki" sözünün bağlayıcı, ədat kimi funksionallaşması məlum olsa da, onun mənsubiyyət kateqoriyasına xidməti barədə demək olar ki, epizodik fikirlər söylənilmişdir. Təhlilə cəlb etdiyimiz qənaət prinsipi aspektindən və semantik yöndən şeir mətninin üçüncü misrasından "indi nə sənindir, nə də ki mənim" söyləmində "ki" elementindən açıq aydın şəkildə semantik mənsubluq çaları yaratmaq keyfiyyəti sezilir. Misrada linqvistik əməliyyat aparmaqla da bu semantik çaları aydın şəkildə görə bilərik. "İndi nə sənindir, nə də mənimkidir". Belə olan təqdirdə semantik cəhətdən mənsubluq anlayışı intensivləşir və misranı qənaət formasına müvafiq bir tərzdə belə də modelləşdirmək mümkündür: "indi nə sənindir, nə mənimkidir". İnkarlıq məzmunun reallaşdıran birinci komponentdə subyekt əvəzlikdən sonra "-dır[4]" xəbərlik şəkilçisinin ixtisarı qənaət hadisəsi yaradır ki, bu da ayrıca bir araşdırmanın mövzusudur. Mənsubluq bildirən "ki" elementini də ixtisar etmək mümkündür və belə olan halda da qənaət yaradılmışdır. " indi nə sənin, nə mənimkidir". Bu formada cümlənin, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponentində subyekt sözdə həm "ki" mənsubluq elementinə, həm də "-dır" şəkilçisinə qənaət edilmiş olur.

Poeziyada mənsubiyyət kateqoriyasına məxsus morfoloji göstəricilərin qənaət naminə ixtisar edilməsi sözün misra və ya bənddə işlədilmə mövqeyindən asılı olur. Belə formaların şeir dilində işlədilməsi müəyyən orfoepik və qrammatik normaların yaranması üçün əhəmiyyətli stimul rolunu oynayır. Məs:

Ayrı düşdük ata baba elindən,

Göl yaranın gözümüzün selindən,

Nəğmə söylə Ələsgərin dilindən

Dədəmizə oyan deyək, ay Həsən!(2.152)

Bu şeir bəndinin birinci misrasında poetik fikir birinci şəxsin cəminin morfoloji göstəricisi (ayrı düşdük) əsasında əksini tapır və onun tələblərinə müvafiq olaraq mənsubiyyət birləşməsi "ata babamın elindən" yaxud da "ata baba elimizdən" morfoloji tərkiblərində olmalı idi, lakin belə olan halda da, yəni şeir mətnində işlənən formada da linqvistik normalaşmaya xələl gəlmir, sadə olaraq birləşmənin komponentlərində -mızın mənsubiyyət və yiyəlik hal şəkilçilərinin işlədilməsi lazımsız görünür. Bu və ya digər nümunələrdən də aydın şəkildə görünür ki, şeir mətnlərində işlədilmə mövqeyindən, o cümlədən dilin konkretlikdən ümumiliyə doğru inkişafı ilə əlaqədar olaraq belə ixtisar formaları qənaət prinsipi üçün ən universal fonemorfoloji hadisə hesab olunur.

Şeir mətnlərində kommunikativ prosesdə birinci komponenti əvəzliklə ifadə olunan mənsubiyyət birləşmələrində şəxs əvəzliklərini maddi söz cildindəki formalarını müəyyənləşdirmək bir o qədər çətinlik törətmir, çünki hər bir şəxsə aid şəkilçi o şəxsə aid olan funksiyasını yerinə yetirmək iqtidarında olurlar, maddi söz cildində mən, sən, o, biz, siz, onlar tək və cəm məzmunu bildirən şəxs əvəzliklərinin işlədilməsinə ehtiyac qalmır. Fikrimizi bir şeir mətni və şəxs paradiqmaları üzrə linqvistik əməliyyatlar aparmaqla əsaslandıra bilərik:

Baxışların çox yorğundur,

Əməllərin tam doğrudur,

Bu millətin ər oğludur,

Həqiqətən, Həsən Mirzə!(2.162)

Bu mətndə mənsubluq məzmunu II şəxsin təkinin (sənin) -ın, -in (baxışların, əməllərin) şəkilçiləri ifadə olunmuşdur. Əlaqəli söz (sənin) maddi söz cildində şeirin poetexnik tələblərindən asılı olaraq mətndən məhrum, yaxud da təcrid edilmişdir. Üçüncü misrada III şəxsin təkindəki "o" şəxs əvəzliyi də işlənməmişdir. Bunları tərəfimizdən əməliyyat aparıb yerinə qoysaq, onda, mətn II və III şəxsin məzmununa müvafiq bir tərzdə qurulacaqdır:

(sənin) Baxışların çox yorğundur

(sənin) Əməllərin lap doğrudur,

(o) Bu millətin ər oğludur,

Həqiqətən, Həsən Mirzə!

Əvəzliklə ifadə olunan belə mənsubiyyət birləşmələrini bütün şəxs formaları üzrə dəyişdirmək mümkündür. "Mənim baxışlarım", "mənim əməllərim" (birinci şəxsin təki); "onun baxışları", "onun əməlləri" (ikinci şəxsin cəmi); "onların baxışları", "onların əməlləri" (III şəxsin cəmi). Poeziyada mənsubluq məzmunu reallaşdıran şəxs əvəzliklərinin maddi cilddəki söz formalarını onların morfoloji göstəriciləri ilə müəyyənləşdirmək olduqca asan olur.

"*Azərbaycan dilində elə mənsubiyyət birləşmələri də var ki, onların ya birinci, yaxud da ikinci tərəfi qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunur"* (1.35). Şeir mətnlərində bu tip mənsubiyyət birləşmələrinin yaranmasında "öz" qayıdış əvəzliyi müstəsna rol oynayaraq, həm birləşmənin birinci, həm də ikinci komponentində işlənir və bu prosesdə həmin qayıdış əvəzliyi qənaətə müvafiq bir tərzdə şəkilçisiz işlənir, mənsubiyyət şəkilçisi abstrakt şəkildə oxucu təsəvvüründə canlana bilir. Məs:

O yaxşı tanıyır öz meydanını,

Alov meydanını, köz meydanını,

Sənlə başladı söz meydanını,

Sözün sərrafıdır, xalqına bağlı,

Butadan bir xəbər, Mirzəlioğlu! (2.176)

Bu bəndin birinci misrasında "öz meydanını" birləşməsinin birinci komponenti "öz" qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunmuş və həmin əvəzlikdə yiyəlik halın "-nün" şəkilçisi ixtisar olunaraq qənaət formasında verilmişdir. Poeziya dilində spesifik və intensiv hal kimi "mən özüm", "sən özün", "o özü", "biz özümüz", "siz özünüz", "onlar özləri" birləşmələri əksər hallarda birinci tərəfi qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunan mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi həm yiyəlik hal şəkilçisi ilə, həm də bu şəkilçi qəbul etmədən də işlənir (1.35). Şəxs paradiqması üzrə birinci komponenti "öz" qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mənsubiyyət birləşmələrini belə də modelləşdirmək olur: mənim özümün meydanım, sənin özünün meydanın, onun özünün meydanı, bizim özümüzün meydanımız, sizin özünüzün meydanınız, onların özlərinin meydanları. Y. Seyidov belə birləşmələrdən bəhs edərək göstərir: "... mən özüm, sən özün, o özü, biz özümüz, siz özünüz, onlar özləri tipli birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəfin komponentidir, lakin bunların ikinci tərəfi birinci tərəfə yeni məna gətirmək, birinci tərəfi bu və ya digər başqa cəhətdən izah etmək məqsədi daşımır. O, daha çox üslubi xüsusiyyət daşıyır, birinci tərəfi nəzərə çarpdırmaq, onu məntiqi vurğulu etmək məqsədi ilə işlədilir" (3.180). Şeirdə birinci və yaxud da ikinci komponenti "öz"qayıdış əvəzliyi işlənən mənsubiyyət birləşmələrinin tərəflərindən biri ümumi və ya xüsusi isimlərlə ifadə olunur və belə məqamlarda yiyəlik hal şəkilçisinə qənaət edilir. Məs:

Əzizinəm, öz dərdim,

Gül dərdim, qönçə dərdim,

Neynirəm özgə dərdin,

Bes edər özümə öz dərdim (4.108)

Folklor örnəklərində, xüsusən də, bayatılardan qənaət formasına uyğun "öz" qayıdış əvəzliyinin ismin qeyri-müəyyən yiyəlik halında, yəni şəkilçisiz variantda işlənməsi halları aktiv müşahidə olunur. "Öz" qayıdış əvəzliyinin stabil vəziyyətdə də semantik məzmununda bir mənsubluq çaları mövcuddur və şeir mətnlərində bəzi hallarda həmin əvəzlik üçqat mənsubiyyət şəkilçisi (öz-ü-nün-kü) qəbul edərək morfolojiləşmə imkanları qazanır. Belə məqamlarda "öz" qayıdış əvəzliyinin morfoloji tərkibində qənaət prinsipinə yol verilməsə də, bu prinsip özünü üçüncü şəxsin təkindəki "o" şəxs əvəzliyinin buraxılması ilə təzahür etdirir. Məs:

Əhriman dağıtdı gözəl novrağı

Murdar əllərilə quyular qazdı,

Özününkü etdi daşı torpağı,

Türkün buz daşına adını yazdı (2.179)

Nəticə: Şeir mətnlərinin ritmik, melodik, ahəngdar bir şəkildə verilməsində mənsubiyyət kateqoriyası əsasında özünü göstərən qənaət prinsipi poetik üslubun tələblərinə tam cavab verir. Bu linqvistik prinsip poeziya dili üçün xüsusilə səciyyəvi olub, digər linqvistik kateqoriyalar kimi, mənsubiyyətdə də ön plana çəkilir, poetik mətləbin yığcam, lakonik biçimlərdə təqdiminə şərait yaradır, şeir dilinin strukturunda, daxili vəhdətinin nizamlanmasında misilsiz dərəcədə əhəmiyyətli rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili -Morfologiya, II cild, Bakı “Elm” 1980, S.108
2. Həsən Mirzə- Mən necə unudum belə dərdimi?! Bakı “Qismət” 2004, 304 s.
3. Seyidov Y.- Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, “Maarif”, 1966, 203 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, Azərbaycan SSR E.A. Nəşriyyatı, 1964, 301s.

"FÜYUZAT" JURNALDA POEZİYA: ƏSAS MÖVZULAR VƏ JANRLAR

ƏSƏDOVA VÜSALƏ İSLAM QIZI

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası, müəllim

ORCİD İD: 0009-0005-4403-1284

Xülasə

Romantizm ədəbi cərəyanın bariz nümunəsi kimi ədəbiyyat tarixində özünəməxsus imza ilə çıxış edən "Füyuzat" jurnalı səhifələrində nəsr əsərləri ilə yanaşı, şeirlərin də çapına xüsusi diqqət ayırmışdır. Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri deyil, eyni zamanda tərcümə əsərlərin də yer aldığı jurnalın səhifələrində mövzu, janr baxımdan rəngarəngliyi ilə seçilən çoxlu şeir nümunməsi çap olunmuşdur. Daha çox maarifpərvərlik, xalqın, cəmiyyətin inkişafı, Azərbaycan xalqının bəzi zümrələrinin xarici ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etməyi qarşısına məqsəd qoyan füyuzatçılar bu ideya ətrafında möhkəm birlik təşkil etmişdilər.

"Füyuzat"dakı şeirlər həm forma-məzmun, həm mövzu-ideya, həm də müəllif baxımından müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Jurnalın elə bir nömrəsi yoxdur ki, orada bir və ya bir neçə orijinal şeir, yaxud poetik tərcümə nəşr olunmasın. Bir illik nəşri dövründə Azərbaycan və türk xalqlarının milli əsarətə qarşı mübarizə tarixinin siyasi və bədii salnaməsinə çevrilən" "Füyuzat" jurnalında nəşr olunan orijinal poetik əsərləri nəzərdən keçirəndən sonra belə bir mənzərənin şahidi oluruq.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, "Füyuzat", nəzm, poeziya, Məhəmməd Hadi

Summary

As a clear example of the romanticism literary movement, "Fyuuzat" magazine, which has a unique signature in the history of literature, paid special attention to the publication of prose works as well as poems. Not only representatives of Azerbaijani literature, but also translated works are published in the pages of the magazine, which are distinguished by their variety of topics and genres. The fuyuzatists, who set themselves the goal of more enlightenment, the development of the people, society, and introducing foreign literature samples of some sections of the Azerbaijani people, formed a strong unity around this idea.

The poems in "Fyuuzat" attract attention with their diversity in terms of form-content, theme-idea, and author. There is no issue of the magazine without one or more original poems or poetic translations. After reviewing the original poetic works published in the "Fyuuzat" magazine, which became a political and artistic chronicle of the history of the struggle against national slavery of the Azerbaijani and Turkish peoples during its one-year publication period, we witness such a picture

Key words: Ali Bey Huseynzade, "Fyuuzat", verse, poetry, Muhammad Hadi

"Füyuzat" jurnalında dərc edilən bədii nümunələr içərisində şeirlər çoxluq təşkil edir. "Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm" adlı fundamental əsərində akademik Məmməd Cəfərin dediyi kimi: "Romantiklərin nəzərində ədəbiyyat əyləncə deyildi, mübarizə vasitəsi idi" (1, s.54). Əsasən romantiklərin tribunası olub şeirin mənəviyyata daha çox təsir gücünə malik olduğunu və "əyləncə deyil, mübarizə vasitəsi" olduğunu nəzərə alan jurnalın, demək olar ki, hər nömrəsində poetik nümunələr verməsi qanunauyğun bir hala çevrilmiş, bu poetik

nümunələr üslub, məzmun, mündəricə, janr, sənətkarlıq baxımından bir-birindən fərqlənsələr də, onları ümumi bir ruh və ideya birləşdirirdi: millətə, milli mənafeyə və insanlığa xidmət. Başqa bütün şairanə hiss və həyəcanlar bu baş mövzu ətrafında cərəyan edir, bəşəriyyətin səadətini hürriyyətdə və maariflənməkdə görən sənətkarlar daha çox mənəvi, əxlaqi məsələlərə üstünlük verir və bununla da tarixin onların boynuna qoyduğu vətəndaşlıq və insanlıq vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirməyə çalışırdılar.

"Füyuzat"dakı şeirlər həm forma-məzmun, həm mövzu-ideya, həm də müəllif baxımından müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Jurnalın elə bir nömrəsi yoxdur ki, orada bir və ya bir neçə orijinal şeir, yaxud poetik tərcümə nəşr olunmasın. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, məcmuənin 27-ci və 3-ci nömrələri istisna olmaqla, qalan otuz nömrədə doxsan beş orijinal şeir nümunəsi dərc olunmuşdur.

"Füyuzat"ın səhifələrində dərc olunan poeziya nümunələrini iki yerə bölmək olar: 1) orijinal əsərlər; 2) poetik tərcümələr.

Məcmuədə dərc olunan şeirlər, əsasən, Azərbaycan və osmanlı türkcəsində olsa da, jurnalda ara-sıra fars, ərəb, hətta özbək dilində də poetik nümunələr dərc olunurdu.

Jurnal səhifələrində azərbaycanlı müəlliflərdən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Mirzə Həsib Qudsi, İbrahim Tahir Musayev, Səid Səlmasi, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdülxalıq Qafarzadə (Cənnəti), osmanlı müəlliflərindən Tofiq Fikrət, Abdulla Cövdət, Əbdülhəq Hamid, Mahmud Əkrəm Rəcaizadə, Əhməd Kamal, İsmayıl Səfa və başqalarının şeirlərinə yer ayırırdı.

Jurnalda dərc olunan şeirlər mövzuca rəngarəng olduğu kimi, janr etibarı ilə də rəngarəng idi. Burada lirik növün klassik şeir şəkillərindən olan qitə, qəzəl, qəsidə, məsnəvi, mürəbbe, müxəmməs, təxmis, müsəddəs, müstəzad, tərcibənd janrları ilə yanaşı, həmin dövrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında az təsadüf olunan, yaxud heç işlənməyən çarpaz qafiyəli dördlüklərə (A.Cövdət. "Bir kitabeyi-səngi-məzar" (N 8, s. 119-120), "Sənin üçün" (N 24, s. 378); M.Hadi. "Mövludi-fəxri-aləm" (N 15, s. 129); A.Səhhət. "Bir vərəqdir kitabi-xilqətdən - Dalonlidən tərcümə" (N 16, s. 246); Ə.Kamal. "Şəbgərdi-xəyal" (N 26, s. 402-403); sonetlərə (Ə.Hüseynzadə. "Cənnəti- qaibə - Miltondan tərcümə" (N 2, s. 30-31); Ə.Kamal. "Fəlsəfeyi-pərişan" (N 17, s. 261); "Gözəlim, açma maziyi" (N 18, s. 283); S.Səlmasi. "Xəyali-mənfur" (N 20, s. 316); "Farsca ilk sone" (N 22, s. 348); hər bəndi altı misralıq 1-3, 2-4, 5-6 (*ac bç dd*) qafiyə sisteminə malik şeirə (H.Cavid. "Hali-əsəfiştimalımı təsvirdə bir ahi- məzlumanə" (N 15, s. 231-232); hər bəndi doqquz misralıq, səkkiz misrası 1-3, 2-4, 5-7, 6-8 (*ac bç də ef*) şəklində qafiyələnən, birinci bəndin doqquzuncu misrası ya olduğu kimi, ya da qismən hər bəndin sonunda təkrarlanan poetik nümunəyə M.Ə.Rəcaizadə. "Yad et" (N 21, s. 334-335); 1-4, 2-3, 5-6 (*aç bc de*) formasında qafiyələnən bəndləri altı misralıq şeir şəklinə (İ.Səfa. "Yüksək bir dağa" (N 23, s. 360); hər bəndi on bir misradan ibarət olub 1-4, 2-3, 5-9, 6-7-8, 10-11 (*aç bc dg əef ğh*) kimi qafiyələnən şeir formasına (Ə.Mehrənnisa xanım. "Bir qız tanırdım" (N 25, s. 393-394); hətta sərbəst şeirə də rast gəlirik (Hüseyn Suad. Buvadamurda (N 19, s. 304). M.Rəsulzadənin qismən gəraylıya oxşar *aaab, cccb, dddb, eeeb ....* formasında qafiyələnən yeddi bəndlik səkkiz hecalı şeiri istisna olmaqla, jurnalda xalq şeiri formasında olan müstəqil poetik əsərə təsadüf etmədik (N 30, s.473).

Yaranıb formalaşmasında Əli bəy Hüseynzadə və "Füyuzat" məcmuəsinin danılmaz təsiri olan romantizm ədəbi cərəyanı akademik İsa Həbibbəylinin sözləri ilə desək: "Əsrlərdən bəri ədəbiyyatda yaşamaqda olan romantik ənənələrin yeni inkişafina zəmin yaratmış, cəmiyyətin və insan həyatının vacib mənəvi problemlərinin inikasını ön mövqeyə çəkmişdir. Ağılın ideal həqiqət axtarılığındakı həlledici rolu təsdiq edilmiş, romantiklər bu yolla özlərinin xoşbəxt gələcək, ideal həyat arzularını izhar etmiş, mövcud cəmiyyətin ictimai eyiblərini açıb

göstərməyə müvəffəq olmuşlar" (3, s. 101).

"Füyuzat"m səhifələrində orijinal şeirləri, əsasən, aşağıdakı baş mövzular ətrafında araşdırmaq, fikrimizcə, daha effektli ola bilər:

1. İctimai-siyasi şeirlər;
2. Maarifçilik ruhunda olan əsərlər;
3. Məhəbbət lirikası.

Əlbəttə, bölgü şərtidir və bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, şeirlərin əksəriyyətində bir neçə mövzunun qarışıq şəkildə poetik şəkildə inikasına rast gəlmək olur.

"Füyuzat"da çap olunan poetik əsərlərin əksəriyyətini inqilab və təcəddüd əsri olan XX yüzilliyin ilk onilliklərinin ruhuna uyğun olan ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər təşkil edir. Bunların içərisində dünyanın və cəmiyyətin real durumuna, ictimai bərabərsizliyə, dövrün insanı kölə halına salan ədalətsiz qanunlarına və anti-insani idarəçilik sisteminə, birlik və ittihada, ümumi məhəbbətə, şəxsiyyət azadlığına və s. bu kimi problemlərə həsr olunmuş şeirlərə daha çox rast gəlmək olur. Jurnalda dərc olunmuş ictimai məzmunlu, həmin illərin siyasi lirikasının gözəl nümunələri olan bir çox əsərləri konkret mövzu və problem əsasında tədqiq etmək çətindir. Çünki belə əsərlərin əksəriyyətində mövzu şaxələnir. Yəni ictimai bərabərsizlikdən danışılan şeirdə milli birlikdən də, hürriyyətdən də, tərəqqi və təkamüldən də, müsəlmanların, xüsusilə türklərin şərəfli keçmişdindən də, müasir dövrdə üzləşdiyi çətinliklərdən də bəhs olunur. Biz bunu lirik növün, daha çox emosional ovqatın məhsulu olan poeziyanın əlaməti kimi qəbul edirik.

Jurnalda Ə.Hüseynzadənin iki şeiri çap olunmuşdur ki, bunların hər ikisi ictimai mövzudadır və zəmanəsi üçün aktual olan problemlərlə yaxından səsləşirlər: "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı", "Həsbi-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı". Mətlə beytində təxəllüsü göstərilməyən birinci şeir janrına görə qəsidə, ikincisi isə məsnəvidir.

Jurnalın ilk sayında çıxan "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şeiri (5, s.10-11) məcmuənin ideya istiqamətini dəqiq müəyyənləşdirən əsərlərdəndir.

"Dəli şair" imzası ilə dərc olunan bu şeirin sərlövhəsindən sonra "Bir osmanlı qəzetəsindən götürülmüşdür" sözləri yazılmış, axırda isə belə bir qeyd verilmişdir: "Füyuzat: "Dəli şair"in bu sözlərini Qafqaziyamız əhalisi və ələlxüsus Bakı camaatı əzbərləyib hafizəsinə nəqş edə bilsə, ola bilər ki, qəti-nəfs cinayətləri şəhərimizdə bir az azalsın" (5, s. 11).

F.ü.e.d., professor Bədirxan Əhmədovun "onun – Ə.Hüseynzadənin (V.Ə.) "Dəli şair" imzası ilə təqdim etdiyi "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şeiri siyasi mövzudakı fikirlərinin, demək olar ki, manifestidir" (7, s.67), – deyə qiymətləndirdiyi şeirin təhlilinə keçməzdən əvvəl bir məsələyə münasibət bildirməyi zəruri hesab edirik. F.ü.f.d. Ofeliya Bayramlının Əli bəy Hüseynzadənin əsəri hesab edərək Ə.Hüseynzadənin "Seçilmiş əsərləri"nə daxil etdiyi (4, s.31) şeirin müəllifinin kimliyi indiyə qədər ədəbiyyatşünaslıqda mübahisəli məsələlərdəndir. Bir neçəsinə diqqət edək.

F.ü.e.d., professor İslam Ağayev şerin Ə.Hüseynzadənin olduğunu bildirərək yazır: "Şeirin özünə gəlincə, burada həm məzmun, həm dil, üslub cəhətdən Əli bəyin bu dövrdə açıq imza ilə çıxmış "Həsbi-hal" (müəllif jurnalın 25-ci nömrəsində "Füyuzati" imzası ilə çıxan "Həsbi-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı" şeirini nəzərdə tutur –V.Ə.) şeirilə yaxından səsləşən cəhətlər vardır. Ən başlıcası, bu şeirin dili XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin Osmanlı Türkiyəsində yaşayan şairlərin dil və üslubundan tamamilə fərqlənir... "Dəli şairi'in "Bir osmanlı qəzetəsindən götürülmüşdür" sözlərini əslində Əli bəy Hüseynzadənin təvazökarlığından doğan

bir bədii fənd hesab etmək olar" (7, s.16-17).

F.ü.e.d., professor Şamil Vəliyev şeirin müəllifinin kimliyi barədə konkret bir fikir irəli sürməsə də, şeirdən bəhs olunan səhifənin sonunda belə bir qeyd verir: "Bu şeirin Ə.Hüseynzadə və yaxud da Türkiyədə Dəli Hikmət adıyla tanınan şair tərəfindən yazıldığı ehtimal olunur. Müqayisə üçün. Bax: Ə.Kölpünarlı. Divan şeiri XIX yüzil, İstanbul, 1955, s.128"

F.ü.e.d., professor Aydın Abi Aydın əsərin XIX əsr türk şairi Dəli Hikmətin olduğunu əsaslandırmağa çalışır, daha çox "Dəli şair" imzası və jurnalın "Bir osmanlı qəzetəsindən götürülmüşdür" qeydi üzərində dayanaraq fikirlərini belə ümumiləşdirir: "Ancaq nədənsə tədqiqatçılarımız "Füyuzat"ın yuxarıdakı qeydlərinə əhəmiyyət verməmiş və elə sadəcə olaraq, jurnalın adlandırdığı kimi qəbul etməklə işi bitmiş saymışlar. Halbuki həmin qeydlərdə açıq şəkildə bildirilir ki, o, Azərbaycan şairi deyildir" (1, s. 15-16).

F.ü.e.d. İslam Qəribli şeri M.Hadinin əsəri hesab edən t.ü.f.d Aydın Xəlilovla razılaşmayaraq yazır: "Şeirin M.Hadinin olmadığını sübut üçün bircə faktı söyləmək yetərlidir. Altıncı nömrədə çıxmış şeiri ("Füyuzat" jurnalının 6-cı nömrəsində dərc olunan "Dəli şairə dəlilər mühibbi olan bir quşun köməyi – Tövsiyeyi-mürğ" şeiri nəzərdə tutulur - V.Ə.) M.Hadi öz əsəri kimi "Firdovsi- ilhamat"a daxil etmiş, birinci nömrədəki şeiri isə məhz başqa müəllifin olduğu üçün kitabına salmamışdır. Bizcə, şeirin müəllifi Əli bəy Hüseynzadədir"

F.ü.f.d. Rasim Mirzə heç bir qeyd-şərt irəli sürmədən şeiri Əli bəy Hüseynzadəyə aid edir . F.ü.f.d. Azər Turan isə şeiri Ə.Hüseynzadənin əsəri esab etməyən f.ü.e.d. Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) və t.e.f.d. Aydın Xəlilovla polemikaya girərək şeirin nə türk şairi Dəli Hikmətə, nə də M.Hadiyə deyil, Ə.Hüseynzadəyə məxsus olduğunu sübut etməyə çalışır

F.ü.e.d. Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) Ə.Kölpünarlmm "Divan şeiri XIX yüzil" psərinə istinadən şeirin Dəli Hikmətə aid olduğunu bildirir. Sonra da fikrini qüvvətləndirmək üçün şeirin son beytini (İlahi, yox xəbiri-hikmətin, ancaq yapan sənsən, Nə yapsın əql irişməz, neyləsin izanlar? İnsanlar! - V.Ə.) :

İlahi, yox xəbəri Hikmətin, ancaq yapan sənsin!

Nə yapsın, əql irişməz, neyləsin insanlar? İnsanlar! –

şəklində oxuyaraq fikrini belə yekunlaşdırır: "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" şeiri yuxarıda gətirdiyimiz ilk misrada adı çəkilən Hikmətə məxsusdur, onun Əli bəyə məxsusluğu barədə heç bir mübahisə, ehtimal ola bilməz. Hikmət XIX yüzil divan şeirinin istedadlı nümayəndələrindəndir və digər şeirlərinin üslubu da bu şeirin ona məxsusluğuna inandırır" .

Amma burasını da qeyd edək ki, müəllif "Hikmət XIX yüzil divan şeirinin istedadlı nümayəndələrindəndir və digər şeirlərinin üslubu da bu şeirin ona məxsusluğuna inandırır" cümləsini yazsa da, onun XIX əsr türk ədəbiyyatındakı mövqeyi barədə heç bir məlumat vermədiyi kimi, heç bir şeirinin adını çəkmir və heç bir əsərini təhlil etmir. Buna görə də, "digər şeirlərinin üslubu da bu şeirin ona məxsusluğuna inandırır" hökmü məntiqli görünmür.

Aydın Xəlilov haqqında danışılan şeiri M.Hadinin əsəri bilməklə yanaşı "Dəli şair" imzasını da M.Hadiyə aid edir (5, s.7). Təbii ki, bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz.

Qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, birmənalı olaraq şeir M.Hadinin deyil. Bəs şeirin müəllifi kimdir? Türk şairi Hikmət, yoxsa Əli bəy Hüseynzadə? Şeirin Hikmətə aid olduğunu isbata çalışanlar, əsasən, "Dəli şair" və "Bir osmanlı qəzetəsindən götürülmüşdür" qeydinə əsaslanırlar. Amma unutmaq olmaz ki, jurnalın 25-ci nömrəsində "Füyuzati" imzası ilə çap olunmuş "Həsbi-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı" şeirində Ə.Hüseynzadənin "Məcnun və Leylayi-islam" əsərinə işarə olunaraq "dəli doxtur" ifadəsindən istifadə olunmuşdur ki, bu, birbaşa Ə.Hüseynzadəyə aiddir.

"Bir illik nəşri dövründə Azərbaycan və türk xalqlarının milli əsarətə qarşı mübarizə tarixinin siyasi və bədii salnaməsinə çevrilən" (4, s. V) "Füyuzat" jurnalında nəşr olunan orijinal poetik əsərləri nəzərdən keçirəndən sonra belə bir mənzərənin şahidi oluruq:

– Səhifələrində müxtəlif ölkələrin şairlərinin əsərlərinə yer ayıran məcmuənin aparıcı simaları Azərbaycan şairləridir;

– Ən çox ictimai-siyasi, maarif və mədəniyyət, məhəbbət lirikası nümunələrinə yer verilir;

– Müasir ədəbiyyatla yanaşı, klassik ədəbiyyatın nümunələri də çap edilir;

– Gənc yazarlara xüsusi diqqət yetirilir;

– Azərbaycan poeziyasında yeniləşmə, yeni formalardan olan sonet janrının və sərbəst şeirin ədəbiyyata gəlişi "Füyuzat"la başlanır;

– Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının sintezindən yaranan poeziyaya maraq güclənir;

– Poeziya zamanla nəfəs alır, dövrün problemləri poeziyanın başlıca mövzularına çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Həbibov (Həbibbəyli) İsa. Romantik lirikanın imkanları. Bakı, "Yazıçı", 1984, 168 s.

2. Hüseynzadə Əli bəy. Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı. "Füyuzat" jurnalı, 1, 13 noyabr 1906-cı il, №1, s.10-11.

3. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 552 s.

4. Ağayev İslam. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2008, 504 s.

5. Vəliyev Şamil. "Füyuzat" ədəbi məktəbi. Ankara, "Ejdat" yayınları, 2000, 388 s.

6. Aydın Abi Aydın. Bəzi satirik nəzirə və tənzillər. Bakı, "Ozan", 1999, 76 s.

7. Turan Azər. Əli bəy Hüseynzadə. Moskva, "SALAM press", 2008, 280 s.

CONVERSATION ETHICS

DANIŞIQ ETIKASI

NƏRMİN MEHDİYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

ORCİD:0009-0001-9072—8702

Summary

The general culture of people is the speech culture, which consists of a set of various components, and is defined as one of the most important and leading components. In the concept of speech culture, we include the culture of writing as well as the culture of speaking. The concept of cultural etiquette is used as a part of speech culture. We can say about the meaning and origin of the word etiquette that it was once used in monarch palaces, diplomatic circles, etc. rules of conduct were used under the name of "etiquette". It is directly related to the fact that currently accepted forms of behavior and politeness are called "etiquette" in any society. It is shown that the word tag has several tasks in scientific linguistics:

a) naming (nominative);

b) communication (communicative);

v) appeal (appeal).

If we group them according to their historical development, we will define the types of applications as follows:

a) appeals within the family-tribe;

b) appeals in the vernacular, appeals in the national language.

Key words: speech, ethics, conversation, culture

Xülasə

Xalqımızın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə uyğun işlənilən bu ifadələr, hazır nitq modelləri bütün hallarda adamları razı salır, onlarda xoş ovqat yaradır, müsahibin fəaliyyətini istiqamətləndirir, qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir. Dilimiz belə ifadələrlə zəngindir. Adamların gündəlik nitq fəaliyyətində onların dünyagörüşü, savad dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən irəli gələn rəngarəng ifadələr tez-tez işlədilir.İnsanlara məxsus ümumi mədəniyyət müxtəlif komponentlərin məcmusundan ibarət olan, ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri kimi müəyyənləşən nitq mədəniyyətidir. Nitq mədəniyyəti anlayışına biz danışıq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyətini də daxil edirik. Nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi mədəni etiket anlayışı işlədilir. Etiket sözünün mənası və mənşəyi haqqında deyə bilərik ki, vaxtilə monarx saraylarında, diplomatik dairələrdə və s. davranış qaydaları "etiket" adı altında istifadə edilirdi. Məhz, hal-hazırda hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət formalarına da "etiket" deyilməsi bununla bilvasitə əlaqədardır. Etiket sözünün elmi dilçilikdə bir neçə vəzifəsi olduğu göstərilir:

a) adlandırma (nominativ);

b) ünsiyyət (kommunikativ);

v) müraciət (apelyativ).

Tarixi inkişafına görə qruplaşdırsaq isə müraciət növlərini belə müəyyənləşdirərik:

a) ailə-qəbilə daxilində müraciətlər;

b) xalq dilində müraciətlər, milli dildə müraciətlər.

Məqaləmizdə Azərbaycan dilində işlədilən etiketlərin ümumi mənzərəsin yaratmaq əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: nitq, etika, danışıq, mədəniyyət

Danışıq etiketləri

Danışıq etiketlərindən bəhs edərkənAzərbaycan dilinin ədəbi müraciət, danışıq etiketlərini bir neçə məna qrupuna uyğun qruplaşdıraraq aşağıdakı kimi təsviri verilmişdir:

1. **Kömək etmək, qulluq göstərmək məqsədilə:** İcazə verin kömək edim; Siz əziyyət çəkməyin, bunu mən edərəm; Qulluğunda olum; Sizə kömək etmək lazımdır?; Köməyə ehtiyacınız varmı?; Mən sizi eşidirəm; Cavab verməyə tələsməyin, bir qədər fikirləşin; Sizi narahat edən nədir?; Sizə nə kömək edə bilərəm?; Nə buyurursunuz? və s.

2. **İş gördürmək, soruşmaq, üzrxahlıq etmək məqsədilə:** İnciməyin, sizə zəhmət verəcəyəm; əgər mümkünsə; zəhmət olmasa; Buyruq olmasın; vaxtınız varsa; imkanınız olsa; Sizə əziyyət olacaq; Sizi yormayım; Rica edirəm danışın; Lütfən söyləyin; Üzr istəyirəm; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.

3. **Məmnun olmaq məqamında:** Razıyam; Etiraz etmirəm; Sizinlə şərikəm; Xoşuma gəlir; Çox şadam; Minnətdaram; Məmnuniyyətlə; Xoşdur; baş üstə; göz üstə; Arxayın olun; Sizi unutmaram; Sizinlə işləmək mənim üçün böyük şərəfdir; Allah köməyin olsun; Tanrı sənə yar olsun.

4. **Etiraz etmək, razılıq verməmək məqamında:** Bu, məni təmin etmir; Etirazımı bildirirəm; Etiraz edirəm; Sizin fikrinizlə şərik deyiləm; Mən başqa cür düşünürəm; Bağışlayın, bu məsələdə sizinlə razı deyiləm; Bu, mənim xoşuma gəlmir; Belə etməyin; Bu, ürəyimcə deyil və s.

5. **Təskinlik vermək, razı salmaq məqamında:** Bir qədər ətraflı düşünün; Əsəbiləşməyin; Darıxmayın; İcazə verin danışım; İmkan verin fikrimi izah edim; Özünüzü ələ alın; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Nə etmək olar, qismət belə imiş və s.

6. **İntizama dəvət, məzəmmət etmə:**Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Belə hərəkət sizə yaraşmaz; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Allah xatirinə razı olun; Nəzakətli olun; Çalışın ki, başqaları sizdən razı qalsın; Bir qədər səmimi olun, səhvinizi etiraf etməkdən çəkinməyin və s.

7. **Qarşılama məqamında:** Xoş gördük; Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmişsiniz; Lap vaxtında gəlmişsiniz; Həmişə siz gələsiniz; Sizin gəlişinizə şadam; Sizi arzulayırıq; Səni çoxdan gözləyirdim; Gələn qədəmləriniz var olsun və s.

8. **Dəvət etmək məqsədilə**: Xoş gəlmisiniz; Buyurun qonağımız olun və s.

9. **Vidalaşma məqamında:** Sizi səbirsizliklə gözləyirik; Salamat qalın; Zəhmət çəkdiniz; Sizə əziyyət verdik; Gecəniz xeyrə qalsın; Yuxunuz şirin olsun; Allah amanında; Eviniz abad olsun; Həmişə şadlığa gələk; Sizləri bir daha evimizdə görsək, şad olarıq; Allah yolunuzu açıq eləsin, işinizi xeyrə calasın və s.

10. **Görülən işin müqabilində razılıq, rəğbətləndirmə**: Afərin; Əhsən; Minnətdaram; Hər şey üçün minnətdaram; Təşəkkür edirəm; Sizə zəhmət verdim; Sizə borcluyam; Zəhmət çəkmə; Narahat olma; Sağ olun; Allah sizdən razı olsun; Allah köməyin olsun; Biz bundan məmnun olduq; Sizin əl qabiliyyətinizə heyranam; Sizə qibtə edirəm; Çox sağ olun; Afərin, mərhaba; Allah səni dərd-bəladan uzaq eləsin; Allah ürəyinizə görə versin; Allah sizi bizə çox görməsin; Qəm, kədər sizdən uzaq olsun; Səni Allah saxlasın və s.

11. **İcrası hər hansı bir səbəbdən mümkün olmayan işin müqabilində**: Çox sağ olun; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Nə etmək olar, siz bacardığınızı etdiniz və s.

12. **Arzu-istək və təbrik etmək məqamında:** Yaxşı yol; Sağlıqla qalın; Uğur olsun; Xoşbəxt olun; İşiniz avand olsun; Allah işinizə fərəc versin; Allah sənə yar olsun; Ürəyincə ömür sürəsən; Min bir budaq olun; Var olasan; Gözünüz aydın olsun; Yolunuz uğurlu olsun; Bayramınız mübarək; Ad gününüz mübarək; Yeni dərs iliniz mübarək; Həmişə şənlikdə; Halal olsun; Xeyirli olsun; Allah balalarını saxlasın; Allah köməyin olsun; Allah səni ümid yeri eləsin; Allah imdadına çatsın; Ananın südü sənə halal olsun; Əlin-qolun var olsun; Üzün ağ, başın uca olsun; Bərəkətli olsun; Göz dəyməsin; Ömrün uzun olsun; Allah iltifatını artıq eləsin; İlahi, mərhəmətinə min şükür və s.

13. **Hal-əhval tutmaq məqamında**: Əhvalınız necədir? Necə dolanırsınız?;Güzəranınız necədir?; Xanımınız necədir?; Həyat yoldaşınız necədir?; Özünüzü necə hiss edirsiniz? və s.

14. **Öyrənmək məqsədilə verilən suala cavab məqamında**: Buyurun, soruşun; Lütfən buyurun; Sizə məmnuniyyətlə cavab verməyə hazıram; Bu mənim üçün xoşdur; Bu, mənim vəzifə borcumdur; Bu dəqiqə öyrənib sizə deyərəm; Bir dəqiqə gözləyin, öyrənim; Cavabım sizi qane etdimi? Daha nəyi bilmək istəyirsiniz?; Bağışlayın, bu barədə məlumatım azdır (yoxdur); Xeyr, tanımıram; Yaxşı tanımıram; Xeyr, bilmirəm.

15. **Əzizləmə, yalvarış məqsədilə:** "Canım qurban", "baş üstə", "Göz üstə yerin var", "qurban olum", "quzum", "sonam", "dilbərim", "ağrın alım", "canım qurban", "başına dönüm" və s.

16. **Danışmağa başlamaq məqamında:** İcazənizlə fikrimi bildirim. Mənə söz verdiyiniz üçün minnətdaram. Məni dinlədiyiniz üçün təşəkkür edirəm və s.

17. **Deyilənlərlə razılaşmaq, mübahisədən imtina etmək məqamında:** Bu məsələyə hazır deyiləm. Sizin fikrinizə şərikəm. Məsələ mənə aydındır. Bu barədə söhbət açmağa ehtiyac duymuram.

18. **Məsləhət vermək məqamında:** Bunları nəzərə alsanız, yaxşı olar. Bu, sizin xeyrinizədir. Bu, sizə başucalığı gətirər. Çalışın müsahibinizi axıra qədər dinləyə biləsiniz və s.

19. **Məsləhəti qəbul etmək məqamında**: Dediklərinizlə razıyam. Bunlar mənim xeyrimədir. Faydalı məsləhətiniz üçün çox sağ olun. Sizin bu xeyirxah məsləhətinizi heç vaxt unutmaram. Sizin təklifinizi qəbul edirəm. Çalışacağam ki, dediklərinizə əməl edim. Sizin üçün bu işi etməyə çox şad olardım və s.

20. **Telefonla danışanda; Zəng edəndə**: Alo, sabahınız (axşamınız, hər vaxtınız) xeyir olsun. Bağışlayın, mən kiminlə danışıram? Sizi narahat edən Kamilədir. Bilmək istəyirəm… Fikrimi sizə çatdıra bildimmi? Çox sağ olun. Bağışlayın, vaxtınızı aldım. Deyəsən, sizi yordum. Təşəkkür edirəm. Minnətdaram. Zəngə cavab verəndə: Alo, salam, eşidirəm sizi. Buyurun. Zəhmət olmasa bir qədər ucadan danışın. Bağışlayın, zəng edən kimdir? Xoşdur. Bu saat çağıraram. Mütləq yetirərəm. Arxayın olun! Sağ olun!

21. **Süfrə etiketləri:** "Bismillah", "Bərəkətli olsun", "Allah bol eləsin", "Nuş olsun", "Buyurun", "Çox sağ olun".

Ümumilikdə götürsək isə, nitq etiketləri istər danışığımızda, istərsə də gündəlik həyat fəaliyyətimizdə ən çox müraciət etdiyimiz nitq mədəniyyətinin müraciət formalarıdır. Ədəbi dil nomalarına riayət etmək və düzgün danışıq və mədəni çıxışların, müraciətlərin formalaşması üçün nitq etigetlərinin vacibliyini də vurğulaya bilərik.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki,insanlar arasındakı ünsiyyət bir-birinə müraciətdən başlanır. Müraciət forması isə müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibətdən asılıdır. Hətta bu asılılıq o dərəcədədir ki, ünsiyyətin başlanması və inkişafı müraciətlə müəyyənləşir. Məhz nitk etiketləri də bu müraciət formasını daha asand və sadələşdirməklə yanaşı anlaşıqlı da edir.

THE EFFECT OF SCHOOL PREPARATION AT THE PRIMARY SCHOOL LEVEL ON THE GENERAL DEVELOPMENT OF THE STUDENT

İBTİDAİ TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ ŞAGİRDİN ÜMUMİ İNKİŞAFINA MƏKTƏBƏHAZIRLIĞIN TƏSİRİ

PƏRİ PAŞAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

Özet

Çocukların okula hazırlanması her zaman pedagogları, psikologları, metodolojistleri ve fizyologları düşündürmüştür. Bu durum okul öncesi dönemde çocukların sağlık ve hijyeninde, fizyolojisinde, konuşmasında, zihinsel hazırlığında ve psikolojisinde meydana gelen kusur ve eksikliklerle ilgilidir. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var ki, insan yaşamının 5 yıla kadar olan süresi "altın çağ" olarak adlandırılıyor ve pedagoglar, psikologlar ve fizyologlar bu yaştaki çocukların zaten eğitime hazır olduğuna dikkat çekiyor. Eğitim reformunun uygulandığı dönemde çocukları okula hazırlamanın temel amacı, çocukların ihtiyaçları ve fırsatları dikkate alınarak okula hazırlık aşamasındaki gelişim, yetişme ve eğitim sürecini düzenlemektir. Okul hazırlığının görevleri resmi belgelerde şu şekilde belirtilmektedir: Çocukların okula başarılı bir şekilde uyum sağlaması için çocukların okuma isteklerinin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi, okula karşı olumlu duygusal tutumları, kişisel ve sosyal özellikleri oluşturulmalıdır.

Eğitimin birinci basamağı olarak kabul edilen okul öncesi eğitim, çocukların entelektüel, bedensel ve zihinsel gelişimlerini, basit çalışma alışkanlıkları kazanmalarını, yetenek ve kabiliyetlerini ortaya çıkarmalarını, sağlıklarını korumalarını ve estetik eğitimi vermelerini sağlar.

Anahtar kelimeler: kişilik gelişimi, okula hazırbulunuşluk, eğitim düzeyi, uyum

Summary

Preparing children for school has always made pedagogues, psychologists, methodologists and physiologists think. This situation is related to the defects and deficiencies that occur in the health and hygiene, physiology, speech, mental preparation and psychology of children in the preschool period. It is also worth noting that the period of human life up to 5 years is called the "golden age", and pedagogues, psychologists and physiologists note that children at this age are already ready for education. The main purpose of preparing children for school during the period when the education reform was implemented was to organize the development, upbringing and education process during the school preparation phase, taking into account the children's needs and opportunities. The tasks of school preparation are stated in official documents as follows: In order for children to adapt successfully to school, their desire to read should be developed and strengthened, their positive emotional attitudes towards school, and their personal and social characteristics should be formed.

Preschool education, which is considered the first step of education, enables children to develop their intellectual, physical and mental development, acquire simple study habits, reveal their talents and abilities, protect their health and provide aesthetic education.

Key words: personality development, school readiness, education level, adjustment

Gələcək şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının əsası məktəbəqədərki illərdə qoyulur. Uşağın ailədə və ya məktəbəqədər müəssisədə təlim və tərbiyə alması onun sonrakı illərdə formalaşmasının bünövrəsini qoyur, bir şəxsiyyət kimi gələcək inkişafını müəyyən edir.

Bütün təhsil səviyyələrində şagird nailiyyətlərinin inkişafı ümumpedaqoji problem kimi təhsil sisteminin aktual məsələsidir. Şagird nailiyyətləri dedikdə şagirdin nəyi bilməsi, nəyi bacarması və ya nəyə qadir olması kimi keyfiyyətlər nəzərdə tutulur.

Bu gün respublikamızda həyata keçirilən məktəbə hazırlıq təhsili pedaqoqları, psixoloqları metodistləri, fizioloqları daim düşündürmüşdür. Bu, məktəbəqədər dövrdə uşaqların sağlamlığı və gigiyenası, fiziologiyası, nitqi, əqli hazırlığı və psixologiyasında baş verən nöqsanlar və çatışmazlıqlarla bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, insan ömrünün 5 yaşadək olan dövrünü "qızıl dövr" adlandırıldığı nəzərə alınarsa, pedaqoq, psixoloq və fizioloqlar bu yaşda uşaqların artıq təlim əməyinə hazır olduqlarını qeyd edirlər. Təhsil islahatının həyata keçirildiyi bir vaxtda uşaqların məktəbə hazırlığının əsas məqsədi uşaqların tələb və imkanlarını nəzərə almaqla onların məktəbə hazırlıq mərhələsində inkişafı, tərbiyəsi və təhsili prosesini təşkil etməkdir. Rəsmi sənədlərdə məktəbə hazırlığın vəzifələri belə qeyd olunur: uşaqlarda oxumaq həvəsinin, onların məktəbə müsbət emosional münasibətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlər formalaşdırılmalıdır.

Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi hesab olunmaqla, uşaqların intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini təmin edir.

Qeyd edək ki, uşağın məktəbə hazırlanması özündə iki vəzifəni birləşdirir: uşağın hərtərəfli (fiziki, əqli, estetik) və məktəbdə öyrənəcəyi fənlərin mənimsənilməsinə xüsusi hazırlığı. Uşaqğın məktəbə hazırlanması bu iki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və məktəbdə təlim prosesinin səmərəli qurulmasına təsir göstərir:

1. Təcrübə göstərir ki, I sinifdə uşaqların böyük bir qisminin müvəffəqiyyətlə təhsil ala bilməməsi. sonrakı siniflərdə geridə qalmaları onların məktəbəqədər dövrü baxımsız keçirmələri, təlimə hazırlıq üzrə ilkin vərdişlərə yiyələnməmələri ilə bağlıdır.
2. Hazırkı dövrdə I sinfə 6 yaşdan başlandığından məktəbə hazırlığın yaşı bir il aşağı salınaraq 5 yaşdan olmuşdur. Beşyaşlıların məktəbə hazırlanmalarını altıyaşlılarda olduğu kimi aparmaq düzgün hesab etmək olmaz. Beşyaşlılarla hazırlığın məzmunu, formaları, metod və iş üsulları köklü də yişikliklərin aparılmasını tələb edir.

Uşaq məktəbə hazırlanarkən sonrakı bütün təlim illərində lazm olacaq aşağıdakı ümumpedaqoji keyfiyyətlərə yiyələnməlidir:

- həyatın yeni dövrü üçün iş yükünü daşımaq;
- təlim əməyi əməliyatlarını yerinə yetirmək;
- düzgün sual vermək bacarığı,
- verilmiş suala müstəqil cavab vermək;
- dinləmək, anlamaq, danışmaq kimi bacarıqlara yiyələnmək;
- təfəkkür əməliyyatları aparmaq (müqayisə etmək, tutuşdurmaq, ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq.

Biliklərə, öyrənməyə maraq göstərməyən uşağın dərsdə fəal mövqe tutacağına, öz qüvvəsini, iradəsini səfərbər edəcəyinə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnəcəyinə, təlim nəticələrinə nail olacağına ümid bəsləmək olmaz. Unutmaq olmaz ki, uşağın inkişafı əqli tərbiyəsinin vəzifələri

ilə (inadkarlıq, səliqəlilik, cəhd göstərmək, məsuliyyətlilik, yaşıdlarına münasibətdə xeyirxahlıq və s.) sıx vəhdətdə həll olunmalıdır.

Uşağın məktəbə hazırlanması bu işlə məşğul olanlar tərəfindən (uşağın valideynləri, ailənin digər üzvləri, müəllimlər, tərbiyəçilər, qohumlar) müxtəlif cür başa düşülür. Bəziləri bunu çox yüngül, bəziləri isə ağır iş hesab edirlər. Bəziləri yalnız uşağın sağlamlığı və normal inkişafı ilə, bəziləri onlara dərs ləvazimatlarının əvvəlcədən alınması ilə bu işi məhdudlaşdırır. Bəziləri isə oxumağı, yazmağı və hesablamağı öyrənməi məsləhət görür. Bütün bunlar bir tərəfdən valideynlərin pedaqoji maarifə yiyələnməmələrini, digər tərəfdən məktəbə hazırlığın pedaqoji tələblərinin lazımınca qiymətləndirilməsindən irəli gəlir. Yuxarıda qeyd etdik ki, uşağın təlim nailiyyətlərinin inkişafı ümumpedaqoji problemdir. Bu baxımdan biz problemin əhəmiyyətini iki baxımdan qiymətləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

a) uşağın məktəbə hazırlamnasında məktəbəqədər müəssisədə və ya məktəbdə ümumi tərbiyə işinin təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə aparılan iş uşaqğın məktəbdə təlim nailiyyətlərinə müvəffəqiyyətlə yiyələnməsi üçün zəruri olan fiziki, intellektual, mənəvi- iradi keyfiyyətlərə yiyələnməsini təmin edir.
Uşağın məktəbə hazırlanması anlayşına ilk növbədə onun fiziki hazırlığı, kollektiv fəaliyyətə və kollektivin üzvləri ilə münasibətlərə hazır olması, uşağın dünyagörüşünün, ictimai təsəvvürlərinin formalaşması, əmək sevərlik, çalışqanlıq, səbirlilik, dözümlülük, məsuliyytlilik və s. iradi keyfiyyətlərə yiyələnməsi, ətraf aləmlə tanışlığı, nitqinin inkişaf etməsi, oxumağa və yazmağa hazırlanması və nəhayət, uşağın psixoloji hazırlığı daxildir.
b) uşağın ümumpsixoloji hazırlığına yönəldilmiş işlər heç də I sinifdə keçiləcək təlim fənlərinə hazırlığı istisna etmir. Hazırlıq siniflərində ətfar aləmlə tanışlıq, savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı, bədii təfəkkürün inkişafı, məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı, təsviri fəaliyyət, musiqi, fiziki mədəniyyət kimi məşğələlər keçilir. Bunlar isə öz növbəsində ibtidai təhsil səviyyəsində keçilən fənlərin təməli olmaqla daha yaxşı mənimsənilməsinə, kurikulumun tələbləri baxımından ilkin bacarıqların formalaşmasına, məzmun standartlarını daha yaxşı reallaşdırmağa şərait yaradır.
Təcrübə göstərir ki, məktəbə gələn uşaqların təxminən 20 faizi təlim əməyinə hazır olur və tədris materiallarının öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlirlər. Bu da məktəbə hazırlıq qruplarından gələn uşaqların hesabına yazılmalıdır. Pedaqoji maarifləndirməyə cəlb edilməmiş, pedaqoji-psixoloji biliklərdən xəbəri olmayan valideynlərin öhdəsinə buraxılmış uşaqlar,şübhəsiz, məktəbə lazımınca hazır gələ bilməzlər. Ailələrdə, həmçinin uşaq bağçalarında ara-sıra təsadüfən təlimə hazırlıq xarakterli məşğələlərə cəlb edilən uşaqlar, demək olar ki, bütün parametrlər üzrə hazırlığın tələblərinə cavab verə bilmirlər.
Uşağı bioloji yaşa əsasən məktəbə qəbul etmək onu kortəbii axının içərisinə buraxmaq deməkdir. Ümumpedaqoji hazırlıqla əlaqədar yuxarıdakı vəzifələrin bəzi cəhətlərini açıqlayaq. Hər şeydən əvvəl, uşağın məktəbə hazırlanması üzrə işi normal təşkil etmək üçün onu diqqətlə öyrənmək lazımdır. Erkən yaşda körpələr evində tərbiyə alan, sonrakı fəaliyyətini uşaq bağçasında keçirən uşaqların öyrənilməsi asandır. Belə halda tərbiyəçi bir-iki yaşlarından uşaqların fəaliyyətini izləyir, iki yaşı tamam olduqdan sonra bağçanın kiçik qrupundan başlayaraq üç il onunla müntəzəm məşğul olur. Uşaq birdən–birə hazırlıq qrupuna daxil olduqda onu daim diqqətlə öyrənmək lazım gəlir.
Vaxtilə məktəbə hazırlıq 6 yaşdan başlandığı halda, indi 5 yaşdan başlanır. Psixoloqlar, xüsusən məşhur rus psixoloqu L.S. Vıqotski 6 yaşı təlim üçün ən optimal yaş hesab edir, həmin yaşı "məktəb yetişkənliyi" yaşı adlandırır.
Tərbiyəçi çalışmalıdır ki, hazırlıq qruplarında uşağın "məktəb yetkinliyi" dövrü vaxtında təmin edilsin. Akselerasiyanın təbii yolla baş verəcəyinə ümid bəsləmək, uşağı başlı- başına buraxmaq təlim prosesində onun zəiflər qrupuna keçməsi ilə nəticələnir. *(Akselerasiya-*

latınca acceleratio sözündən götürülmüş və mənası sürətlənmə deməkdir. Fərdlərin böyümə və yetişməsinin kəskin tezləşməsi, həmçinin onların ölçüsünün artması deməkdir. İnsan cəmiyyətində akselerasiya onu əhatə edən mühitin kompleks faktorlarının təzyiqi altında gedir). Belə bir şəraitdə ən yüngül təlim tapşırığı uşaq üçün ağır yükə çevrilə bilər. Bu dövrdə valideynlərin hər hansı təkidi, tələbkarlığı uşağı çıxılmaz vəziyyətdə qoyur, əsəbiləşdirir, xəstələndirir. Bəzən belə tələbkarlıq uşaq- valideyn, uşaq - müəllim və ya tərbiyəçi münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. Təlim yükünün konkret fərdin imkanlarına müvafiq olmaması onda öz qüvvəsinə inamsızlıq yaradır, ümumiyyətlə, tapşırığı (hətta ən yüngülünü də) yerinə yetirə biləcəyinə şübhə ilə yanaşmasına səbəb olur Ona görə də valideyn hələ uşaq 4 yaşında olarkən onun fiziki və psixi fəaliyyətini öyrənməyə çalışmalı, bu prosesi izləmli, "məktəb yetkinliyi" istiqamətində inkişafn normal gedib-getmədiyini müəyyənləşdirməlidir.
Uçağın 5 yaşınadək nitqi yaranır və o, ana dilində sərbəst danışa bilir. 5-6 yaşında vacib, icbari, ciddi əmək fəaliyyəti kimi təlimə cəhd göstərir.
Beşyaşlı uşaqlar, adətən, çoxlu suallar verir, hər şeyə maraq göstərir. Müəllim və tərbiyəçilərin bir qismi həmin yaş dövrünün bu cəhətini nəzərə almadan uşaqların suallarını cavabsız qoyurlar. Bir neçə dəfə müəllimdən, tərbiyəçidən, valideynlərindən rədd cavabı alan uşaq sıxıntı, qorxu hissi keçirir, artıq sual verməkdən çəkinir. Bu isə uşağı ümumi inkişafdan saxlayır. Onu da qeyd edək ki, "uşaqdır, hələ başa düşməz" deyə verilən uydurulmuş, qeyri-elmi cavablar onların inkişafına daha pis təsir göstərir. Bu da məktəbdə uşağın psixoloji baxımdan geriləməsinə, özünə qapanmasına onu maraqlandıran sualların verilməməsinə səbəb olur.
Uşağın məktəbə hazırlanması ilə normal məşğul olmayan, yaxud ardıcıl, sistemlə məşğul olmayan müəllim və ya tərbiyəçilər onların məktəb təliminə, sonrakı inkişafına nə qədər zərər yetirirlərsə, uşağa hər şeyi öyrətməyə çalışan müəllim və ya tərbiyəçilər daha çox zərər yetirirlər. Onların bu hərəkəti iki cəhətdən zərərlidir:
1.Uşaqlar vaxtından əvvəl oxumağı, yazmağı, 20 dairəsində hesablamağı, 100-dək saymağı öyrəndikdə I sinifdə təlim onlar üçün maraqsız olur. Adətən, belə uşaqlar səviyyəcə özlərindən fərqli uşaqlar arasına düşür, müəllim onlara proqram materialını öyrətmək qay-ğısına qalır, hazırlıqlı gələnləri diqqətdən kənarda qoyur. Ona görə də bəzən belə uşaqlar üçün təlim maraqsız məşğləyə çevrilir, bir müddətdən sonra onlar zəif hesab etdikləri yoldaşlarından geri qalır.
2. Uşaq bağçasında hər şeyi öyrənən uşaqlar, əslində yüklənir, əqli inkişaf səviyyəsinə müvafiq olmayan şeyləri öyrənməkdə çətinliklərlə qarşılaşır ki, onun da nəticələri özünü sonralar göstərir. Ona görə də uşaq bağçasında yalnız proqram tələblərinə, yaş səviyyələrinə uyğun biliklər verilməlidir.
Uşağın məktəbə hazırlanmasında rejimə alışması da mühüm rol oynayır. Təlim əməyi erkən yaşlardan ciddi rejimə riayət olunması nəticəsində formalaşır. O, qısa müddətli təlim məşğələlərində iştirak edir. Məktəbəhazırlıq qruplarında bu məşğələlər məzmununa, xarakterinə və müddətinə görə I sinif dərslərinə yaxınlaşır. 30-35 dəqiqə müddətində keçirilən həmin məşğələlərdə uşaqlar tərbiyəçini uzun müddət (5-8 dəqiqə) dinləməyi, onun suallarına cavab verməyi, ona sual verməyi, yoldaşının səhvinə düzəliş verməyi, kollektiv işləməyi öyrənirlər.
Bütün bunlar uşaqları yeni aləmə, məktəb həyatına hazırlayır. Uşağın məktəbə qəbul olunması onun həyatında, şəxsiyyətinin formalaşmasında dönüş anı hesab edilir. Uşaq sistematik təlimə başlamaqla uşaqlığı başa çatır və məktəb yaşı dövrü başlanır.

Təcrübə göstərir ki, məktəbə hazırlıq zamanı müəllim və ya tərbiyəçinin köməyi ilə uşaqlar bu və ya digər müstəqil idrak vəzifələri qoymaq bacarığı; vəzifələri təhlil etmək, başlıcanı, mühümü ayırmaq bacarığı; müstəqil fəaliyyəti planlaşdırmaq; vəzifələrin həlli qaydasını seçmək; tərbiyəçinin göstərişini əldə rəhbər tutaraq, yaxud şəxsi planı ilə gələcək işinə nəzarət

etmək; tapşırığı kifayət qədər cəld və keyfiyyətlə yerinə yetirmək, şəxsi fəaliyyətini qiymətlən-dirmək kimi tədris bacarıqlarına yiyələnirlər. Bütün bunlar da ibtidai təhsil səviyyəsində uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan verir.

Uşağın məktəbdə təlim nailiyyətlərinin yüksək olmasında savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı, bədii və məntiqi təfəkkürün inkişafı, nitqin səs mədəniyyətinin düzgün təşkili əsas yer tutur. Bildiyimiz kimi, səs mədəniyyəti üzrə işin ən mühüm vəzifəsi nitq səslərinin düzgün tələffüz edilməsi üzrə vərdişlərin yaradılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, dil açmağa başladığı gündən uşağa nitq səslərinə yiyələnməsi üzrə müəyyən bacarıq və vərdişlər aşılanır. Belə bir mövqe nitq səslərinin mükəmməl mənimsənilməsinə, nitqin düzgün qurulmasına, şagirdlərə öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə məzmunlu, rabitəli, məntiqi, dəqiq, canlı, obrazlı ifadə etməyi öyrətmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Təcrübə göstərir ki, uşağın məktəbə hazırlanması işində müəllim və tərbiyəçilərlə yanaşı, valideynlərin də üzərinə məsuliyyət düşür. Valideynlərin pedaqoji mədəniyyətinin səviyyəsi, həmçinin uşağın ailə səviyyəsi bir çox cəhətdən pedaqoji maarifləndirmənin səviyyəsindən asılıdır.

Problem dairəsində müəyyən dönüş yaratmaq, diqqəti cəlb edən uğurlar qazanmaq üçün aşağıdakı təkliflərin nəzərə alınmasını vacib sayırıq:

1. Hazırda respublikamızın təhsil sistemində aparılan əsaslı islahatlar prosesində uşaqların, o cümlədən beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanması mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən bir məsələ kimi xüsusi diqqət mərkəzində olmalı bu sahədə görülən işlər təkmilləşdirilməlidir.

2. Uşaq bağçasında və ya məktəblərdə beşyaşlıların məktəbə hazırlanmasının pedaqoji – metodik təminatına zəmin yaradan dərsliklər, vəsaitlər hazırlanmalı, bu işlə məşğul olanların istifadəsinə verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəhazırlığın təşkili qaydaları. 2010, 8 yanvar.
2. Məktəəbəqədər təhsilin kurikulumu. 2012, 12 iyul.
3. Kərimov Y. Uşaq məktəbə gedir. Bakı, Nağıl evi, 2002.
4. Bağırlı L. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. Bakı, Nərgiz, 2003.

AS A TRAINING TOOL IN AZERBAIJANI LANGUAGE CLASSES AND BENEFIT FROM ICT

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM VASİTƏSİ KİMİ VƏ İKT-DƏN İSTİFADƏ

SEVDA ABBASOVA,

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Özet

Eğitim Standartlarının belirlediği hedeflere ulaşmak, dilsel ve iletişimsel becerilerin oluşturulması sürecinde gerçekleştirilir. Azerice dilinin okulda öğretilmesi metodolojisine "yeterlilik" kavramının uygulanması, öğrenme hedeflerinin daha kesin ve katı bir tanımının araştırılması, dil ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi, diğer bir deyişle "Azerbaycan dili" sorusunun cevabı ile birlikte; öğrencinin ana dilinde nasıl konuştuğuyla bağlantılıdır. Yetkinliğe dayalı yaklaşım, bilginin edinilmesine ve pratik beceri ve alışkanlıkların oluşturulmasına odaklanır. Azerbaycan Cumhuriyeti Yaşam Boyu Eğitim Ulusal Yeterlilikler Çerçevesinde yeterlilik şu şekilde açıklanmaktadır: Yetkinlik - kişinin bilgisi, becerileri, sosyal ve/veya metodolojik yeteneklerinin kullanımı, bir profesyonelin gerektirdiği standartlara göre faaliyetleri gerçekleştirme yeteneği uygun bilgi, beceri ve tutumların kullanılmasıyla sağlanır.

Anahtar Kelimeler: eğitim süreci, bilgi ve iletişim teknolojileri, dil yeterliliğinin oluşumu

Summary

Achieving the goals set by Educational Standards is implemented in the process of formalizing linguistic and communicative skills. The application of the "səriştə" concept to the methodology of teaching the Azerbaijani language in schools, the increase of the language and knowledge levels With the specification of the words, in other words, the answer to the question of how to consult in the poet's native language. It is related. The approach based on competence is directed towards the recognition of knowledge and the formation of practical skills and skills. In the framework of National Qualifications for lifelong education of the Republic of Azerbaijan, competence is explained as follows: Competensiya - the ability of a person to properly perform any job, any activity or action. In the process of self-determination and personal development, knowledge, skills, social and It is the ability to perform the activity in accordance with the standards demanded by the relevant environment, by making use of methodological skills, appropriate knowledge, skill and approach.

Keywords: educational process, information and communication technologies, formation of language competence,

Respublikamızın inkişafının indiki mərhələsində təhsil siyasətinin əsas vəzifəsi onun fundamental xarakterinə və fərdin, cəmiyyətin və dövlətin cari və gələcək ehtiyaclarına uyğunluğuna əsaslanan müasir təhsil keyfiyyətini təmin etməkdir. Təhsilin əsası ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Burada onun müasirləşdirilməsi təhsilin təkcə şagirdlər tərəfindən müəyyən biliklərin inkişafına deyil, həm də şəxsiyyətin, idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilməsini nəzərdə tutur.

Ümumtəhsil məktəbi universal biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, habelə müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin ayrılmaz sistemini formalaşdırmalıdır. Son illər qəbul edilən təhsil standartlarında dövlət səviyyəsində təhsilin məzmununun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün "ümumbəşəri biliklər, bacarıqlar, habelə müstəqil fəaliyyət təcrübəsi və şəxsi məsuliyyət sistemi" kimi müəyyən edilən müasir kompetensiyaların formalaşdırılması və onlardan səmərəli istifadə etməyi təklif etmişdir.

Müasir təhsilin məzmunu yeniliklərlə doludur və buna görə də müəllimlər qarşısında pedaqoji prosesin bəzi elementlərinə yenidən baxmaq, yeni məzmun, forma və metodlar yaratmaq vəzifəsi durur. Bütün bunlar şagirdin tədrisinə, inkişafına və tərbiyəsinə yönəlmiş tədris prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir cəmiyyətdə informasiya axını sürətlə artır. Şagirdlərin sinifdə aldıqları biliklər ümumi inkişaf üçün kifayət etmir. Beləliklə, davamlı özünütəhsil, müstəqil bilik əldə etmək ehtiyacı yaranır. Lakin bütün şagirdlər müstəqil bilik əldə edə bilmirlər, bunun üçün müəllimin işinin müəyyən forma və üsulları tələb olunur.

Müasir məktəbin bir xüsusiyyəti də onun təhsil resurslarının həcminin sürətlə artması şəraitində işləməsidir. Şagirdlər üçün informasiya imkanları məhdud olduğundan artıq ənənəvi təhsil sistemində yüksək keyfiyyətli təhsil xidməti ala bilmirlər. Elmi-texniki tərəqqinin indiki mərhələsində, informasiya cəmiyyətinə keçid şəraitində məktəb qarşısında şagirdlərə müxtəlif bilik sahələrində öz potensiallarını reallaşdırmaq üçün şərait yaratmaq kimi mühüm vəzifə durur.

Bu gün humanitar təhsilin məzmunu yenilənir, xüsusilə dilçilik sahəsində köklü transformasiya müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin tədrisinin hazırkı mərhələsi təhsilin məqsədlərini müəyyən etməyə yeni yanaşmalarla xarakterizə olunur. Bacarıqlara əsaslanan yanaşmanın gücləndirilməsi Azərbaycan dilinin müasir məktəb kursunun inkişafında strateji istiqamətlərdən biridir.

Təhsil Standartları ilə müəyyən edilmiş hədəflərə nail olmaq linqvistik və kommunikativ bacarıqların formalaşdırılması prosesində həyata keçirilir. Məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodologiyasına "səriştə" anlayışının tətbiqi təlim məqsədlərinin daha dəqiq, ciddi şəkildə müəyyənləşdirilməsinin axtarışı, dil, bilik səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə, başqa sözlə, şagirdin ana dilində necə danışması sualına verdiyi cavabla əlaqələndirilir. Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma biliklərin mənimsənilməsinə və praktiki bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsində kompetensiya belə izah olunur: Kompetensiya - şəxsin hər hansı bir işi düzgün icra etmə, hər hansı bir fəaliyyət və ya tədqiqat sahəsində, eləcə də peşəkarlıq və şəxsi inkişaf prosesində bilik, bacarıq, sosial və ya metodoloji qabiliyyətlərdən isfadə etmə, müvafiq bilik, bacarıq və yanaşmadan isfadə edərək, fəaliyyətin peşəkar mühitdə tələb olunan standartlara uyğun icraetmə bacarığıdır.

Azərbaycan dilinin tədrisində səriştələrin belə iki komponentli təsviri kifayətdir.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, məktəb təhsili təkcə tədrisin deyil, həm də tərbiyənin problemlərini həll edir. Nəticə etibarilə məqsəd təkcə biliklərin mənimsənilməsi və bacarıqların formalaşdırılması deyil, həm də şagirdin şəxsiyyətinin, onun intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, dəyər yönümlərinin inkişafıdır. Buna görə də, məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisində səriştələrin nəzərə alınması mütləq üçüncü komponenti - şagird şəxsiyyətinin inkişafında əldə edilməli olan məqsədləri əhatə edir.

Aydındır ki, indiki mərhələdə əsas öz imkanlarını maksimum reallaşdırmağa çalışan, yeni təcrübənin qavranılmasına açıq, müxtəlif həyat vəziyyətlərində şüurlu və məsuliyyətli seçim etməyə qadir olan insan tərbiyəsidir. Belə bir şəxsiyyəti tərbiyə etmək üçün, ilk növbədə,

şagirdlərin sözə, dilə, onun fəaliyyət qanunlarına diqqətini və marağını formalaşdırmaq lazımdır ki, bu da müəllimlə şagirdlərin yaradıcı qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində uğurla həyata keçirilir. Məlumdur ki, qaydaların istifadəsini bilmək öz-özlüyündə savadlı yazıya səbəb olmur. Qaydanın sözünü öyrənməklə, orfoq-rafiyaya yiyələnmək eyni şey deyil. Qayda şagirdin şüuruna elə çatdırılmalıdır ki, o, orfoqrafiyanı müəyyən etmək üçün bir vasitə rolunu oynaya bilsin, nəinki yaddaşı yükləsin. Azərbaycan dili dərslərində multimedia vasitələrindən istifadə dilçilik, xüsusən də dil sahəsində əsas kompetensiyaların formalaşmasına kömək edir.

Məktəb təhsilinin inteqrasiyası və informasiyalaşdırılması prosesləri hazırda baş verən bir sıra obyektiv ziddiyyətlərin həllinə yönəlmişdir. Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

- təlim məzmununun həcmi ilə təhsil müddətinin məhdudluğu arasında ziddiyyət;
- əldə edilmiş orfoqrafiya və durğu işarələri biliklərinin miqdarı ilə onların praktik tətbiqi imkanlarının aşağı olması arasında ziddiyyət;
- məktəbdə əldə edilən biliklərin miqdarı ilə sonrakı təhsil üçün tələb olunan biliklər arasında ziddiyyət.
- ümumtəhsil məktəbinin məzununda cəmiyyət və dövlət nizamı (əsas səriştələrin formalaşması) ilə səriştələrin, o cümlədən dil biliklərinin formalaşdırılmasının qeyri-kafi səviyyəsi arasında ziddiyyət.

Şagirdlərin dil səriştəsinin kifayət qədər formalaşmaması problemi də var ki, bunların səbəbləri aşağıda göstərdiklərimiz ola bilər:

- mövcud Azərbaycan dili dərsliklərdə nəzəri materialın mürəkkəb səviyyəsi;
- dil səriştəsinin formalaşmasına kömək etməyən tədris materiallarında tapşır-ıqların reproduktiv xarakteri;
- şagirdlərə kifayət qədər fərdi yanaşılmaması;
- şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərinə marağının aşağı səviyyədə olması;
- mövcud informasiya resurslarından kifayət qədər istifadə edilməməsi.

Yuxarıda göstərilən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zərurəti bu işin aktuallığını, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Əsas məqsəd kimi 5-9-cu sinif şagirdlərinin Azərbaycan dili dərslərində multimedia vasitələrindən istifadə etməklə dil səriştəsinin formalaşdırılmasıdır.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün uyğun tapşırıqlar sistemi müəyyənləşdirilir Belə ki, ümumi dərslər sistemində multimediadan istifadə əsasında şagirdlərin dil səriştəsinin inkişafı üçün dərslərin yerini müəyyən etmək; materialın mənimsənilməsini asanlaşdıran və şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərinə marağını artırmağa kömək edən multimedia vasitələrinin imkanlarından istifadə edərək dərslərin sistemini inkişaf etdirmək; əldə edilmiş biliklərin tətbiqində praktik bacarıqların formalaşmasına yönəlmiş dərslər üçün didaktik material tərtib etmək; şagirdlərə fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi üzrə işi gücləndirmək; V-IX sinif şagirdlərinin dil səriştəsinin formalaşdırılması prosesində multimedia vasitələrindən istifadənin səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu yoxlamaq üçün testlər sistemini hazırlamaq kimi işlər nəzərdə tutulur.

Şagirdlərdə dil səriştəsinin formalaşmasında multimedianın rolu və əhəmiyyəti haqqında qısaca məlumat verək. "Dil səriştəsi" termini ilk dəfə təxminən XX əsrin ortalarında rus alimi N.Xomski tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu termin semantik cəhətdən “dildən istifadə” termini ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. Bu terminlərin mənaları arasındakı fərq danışanla dinləyənin dil

haqqında bilikləri ilə dilin ünsiyyət və insan fəaliyyəti praktikasında istifadəsi arasındakı fərq kimi aşkar edilmişdir. O, bütün nitq xüsusiyyətləri ilə ana dilini linqvistik deyil, psixoloji, sosioloji, didaktik tədqiqat obyekti kimi qiymətləndirmişdir. Sonradan insan faktoruna doğru "köçürmə" baş verdi. Söhbət artıq mücərrəd bir ana dili danışandan deyil, müəyyən nitq təcrübəsi olan konkret linqvistik şəxsiyyətdən gedirdi.

Professorlar B. Əhmədov, Y. Seyidov, Y.Kərimov, A. Rəhimov, Ə. Abbasov, A. Hacıyev, H. Abdullayeva və başqaları dil kompetensiyasını dil sistemi haqqında biliklər və ondan orfoqrafiya, durğu işarələri, nitq savadına nail olmaq üçün istifadə etmək bacarığı, yəni Azərbaycan dili, onun lüğət tərkibi haqqında praktiki biliklər hesab edirdilər.

Çoxsaylı qaydaların uzun müddət yadda saxlanması, onların tətbiqi ilə bağlı qısamüddətli bacarıqların inkişafı (yalnız müəyyən bir mövzu və ya bölmə üzərində iş zamanı etibarlıdır) uzunmüddətli nəticə verə bilməz. Orfoqrafiya və durğu işarələri bacarıqlarının formalaşmasının müvəffəqiyyəti hər bir orfoqrafiya və ya durğu işarəsi vəziyyətinin linqvistik mahiyyətini dərk etmə səviyyəsindən və yazı prosesində linqvistik və sintaktik təhlil aparmaq bacarığından asılıdır.

İşin nəticələri göstərir ki, şagirdlər bir orfoqramı və ya puntoqramı digərindən fərqləndirir, sözləri verilmiş orfoqrafiya və puntoqrammalara görə qruplaşdırır, müvafiq alqoritmə uyğun hərəkət edirlər. Ancaq bütün bu biliklər, şagirdlər müəyyən bir dil vəziyyətinin izahının və ya müstəqil yazının müstəqil seçimi şəraitində olduqları anda tələb olunmur.

Bu gün müəllimin qarşısında bir sual durur: fənnin tədrisini necə təşkil etməli, hansı forma və üsullardan istifadə etməli ki, müəyyən biliyin əldə edilməsi prosesi öz yerini konkret şəraitdə bu biliklərin şüurlu tətbiqi prosesinə versin? Buna nail olmaq üçün təlim prosesində müəllimin multimedia vasitələrindən istifadə etməsi yaxşı nətiə verə bilər. Təhsilin informasiyalaşdırılması şagirdlərin dil sərişdəsinin formalaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Bu proses təhsilin məzmununu, metodlarını və təşkilati formalarını dəyişir.

Ümumi təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi tədris vəsaitlərinin müxtəlifliyini yeniləri ilə tamamlamağa imkan verir. Onların köməyi ilə müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin tədqiqat, axtarış xarakterli olduğu dərslərdə pedaqoji vəziyyətlər həyata keçirilə bilər ki, bu da şagirdlərin dil sərişdəsinin formalaşmasına kömək edir. Müasir təhsil məktəbi ümumbəşəri biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, eləcə də şagirdlərin müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin və şəxsi məsuliyyətinin ayrılmaz sistemini formalaşdırmalıdır. Müəllimin əsas problemi "təlimin yüksək keyfiyyətli mənimsənilməsini təmin edən şərt kimi şagirdlərin təhsil sərişdələrinin inkişafı üçün vasitə və üsulların axtarışıdır". Təhsil sərişdələri, fərdi və sosial əhəmiyyətli məhsuldar fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan müəyyən bir reallıq obyektlərinə münasibətdə şagirdin bilikləri, bacarıqları, vərdişlərinin məcmusudur.

Kompüter texnologiyaları müxtəlif fənlərin tədris prosesinin təşkilində möhkəm yer tutmuşdur. Bir neçə il əvvəl dərslərdə kompüterlə işləmək üsullarından yalnız danışırdılar. Fənlərin tədrisi sahəsində telekommunikasiyaların tətbiqi ilə bağlı yekdillik yox idi. Müasir dil dərslərində kompüterdən istifadə edərək məlumatın passiv mənimsənilməsi deyil, onun aktiv işlənməsi var ki, bu da təkcə mövzu üzrə materialı mənimsəməyə deyil, həm də ən yaxşı yolları seçərək praktikada tətbiq etməyi öyrənməyə kömək edir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqində dil müəlliminin qarşısında duran vəzifələr digər fənn müəllimlərinin məqsəd və vəzifələrindən bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu tapşırıqlar mətnlə, bədii sözlə, kitabla işləməyi əhatə edir.

Azərbaycan dili müəllimi şagirdlərdə güclü orfoqrafiya və durğu işarələri bacarıqlarını formalaşdırmaq, şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, onlara ədəbi dilin normalarını mənimsəməyi öyrətmək, uşaqlara dil haqqında biliklər verməlidir. İKT bu problemlərin

həllində müəllimə köməkçidir. Bu gün Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində kompüter həyatı öyrənmə vasitəsidir. O, müəllimə sinifdə bütün dünyaya açıq olan yeni iş mühiti yaratmağa kömək edir, həm də bu günün şagirdlərinin düşüncə tərzini sabahın ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə dəyişdirir.

Onu deyə bilmərik ki, kompüterdən istifadə ilə dərslərin hazırlanması və keçirilməsi müəllimdən, xüsusən də dərsə hazırlaşarkən xeyli vaxt, səbr tələb edir. Bundan əlavə, onlar təşkilati xarakterli bəzi narahatlıqlar yaradırlar. Bütün bunlarla belə dərslər müəllimə böyük məmnunluq, şagirdlərə isə fayda gətirir. L.N.Tolstoy deyirdi ki, "müəllim üçün öyrətmək nə qədər asan olarsa, şagirdlərin də öyrənməsi bir o qədər çətindir. Müəllim üçün nə qədər çətin olsa, şagird üçün bir o qədər asan olur. Müəllim özü nə qədər çox öyrənsə, hər mövzu üzərində düşünsə və onu şagirdin gücü ilə ölçsə, şagirdin düşüncə qatarını bir o qədər çox izləsə,. şagirdin öyrənməsi bir o qədər asan olar". ( )

Yaradıcı müəllimin rolu mövcud kompüter texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi ilə məhdud-laşmır. Elmi-texniki prosesin "önündə" olan müəllim yeni tədris vəsaitlərinin arsenalının tərtibatçısı və sınaqçısı olmaqdan yeni dərsin işlənib hazırlanmasına qədər müəllif metodologiyasını yaratmaq üçün iş metodu seçmək imkanına malikdir.

Orta ümumtəhsil məktəb kursunda Azərbaycan dili fənni kifayət qədər mürəkkəbdir və təbii ki, hər bir müəllimin vəzifəsi bu fənnin əsaslarını şagirdlərinə tam mənimsətmək, əldə etdikləri bilikləri praktikada şüurlu şəkildə tətbiq etməyi öyrətməkdir. Şagirdlərin dil səriştəsinin formalaşmasına şərait yaratmaq üçün müəllim qarşısında təlimin vasitə və üsullarını seçmək məsələsi durur.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı Azərbaycan dilinin tədrisini intensivləşdirməyə, müasir dərsin tempini yüksəltməyə, müxtəlif növ yazılara sərf olunan vaxtı azaltmaqla kommunikativ məşqlərin həcmini artırmağa və Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı aktual problemləri həll etməyə imkan verdi. Müasir texniki vasitə kimi kompüter unikal öyrənmə imkanlarına malikdir:

Kompüter vizuallaşdırma üçün nümayiş vasitəsi kimi (interaktiv vizuallaşdırma). Şagirdlərin dinamik cədvəllər, istinad diaqramları, cədvəllərlə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə aktivdir. Onlar söhbət zamanı, müstəqil olaraq, istinad materiallarından istifadə etməklə doldurulur. Bütün bunlar qrammatik materialın qavranılmasını və dərk edilməsini asanlaşdırır, dilin vizuallaşdırılmasını parlaq şəkildə təqdim etməyə, linqvistik problemləri həll etməyə imkan verir.

Şagirdlər dil səriştəsini formalaşdıran bacarıqları inkişaf etdirirlər: müxtəlif mənbələrdən mə-lumat çıxarmaq, nəzəri materialdan istifadə edərək diaqramlar qurmaq, məlumat ədəbiyyatından, müxtəlif linqvistik lüğətlərdən sərbəst istifadə etmək, dil vahidlərinin, hadisələrin müxtəlif növlərinin təhlilini aparmaq. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə hər bir şagirdin təlim prosesinin idarə edilməsinə dair daha geniş başa düşülməsi əlaqələndirilir, çünki biz fərdi-şəxsi xarakter daşıyan lazımi idarəetmə məlumatlarını alırıq ki, bu da təhsilin gedişatını görməyə imkan verir.

Eyni zamanda idarəetmə subyektləri təkcə müəllim deyil, həm də şagirdin özüdür. Sinif-dərs sistemi frontal işdən, müəllimin izahatından hər bir şagirdin fərdi işinə keçidi dərsin qaçılmaz hissəsi kimi işin nəticələrinin müzakirəsi kollektiv şəkildə tamamlansın. Bu məlumat mübadiləsində multimedia vasitələri böyük köməklik göstərir. Bu birbaşa müəllimdən, həm də şagirddən məlumatların miqdarını artırarkən səmərəli təsir göstərir. Onlar müəllimə həm materialın şagird tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsinə, həm də təlim səviyyəsindən asılı

olaraq hər bir fərdi şagird üçün onun təqdimat sürətinə və şagirdlərin əldə etdikləri biliklərdən praktiki fəaliyyətdə istifadənin səmərəliliyinə nəzarət etməyə imkan verir.

Multimedia müxtəlif tipli informasiya emalı vasitələrinin işlənib hazırlanması, istismarı və istifadəsi prosedurunu təsvir edən texnologiyadır. Bunlardır:

- müxtəlif növ məlumatların emalı və təqdim edilməsi texnologiyaları əsasında yaradılmış informasiya ehtiyatı;
- fəaliyyəti müxtəlif növ məlumatların emalı və təqdim edilməsi ilə əlaqəli olan kompüter proqramı;
- həm ənənəvi statik vizual (mətn, qrafika), həm də müxtəlif tipli dinamik məlumatları (nitq, musiqi, video kliplər, animasiya və s.) birləşdirən xüsusi ümumiləşdirici məlumat növü.

Beləliklə, "multimedia" termini istifadəçiyə səmərəli təsir göstərmək üçün müxtəlif proqram və texniki vasitələrdən istifadə edən informasiya texnologiyaları silsiləsi deməkdir. Multimedia mətndən, səsdən, təsvirdən istifadə edən və inteqrasiya olunmuş informasiya təhsil resursları yaratmaq üçün bütün bunları vahid bütövlükdə birləşdirməyə imkan verən texnologiyadır. Buradan təhsil müəssisəsinin informasiya məkanı ilə multimedia texnologiyaları arasında əlaqə aydın görünür. Tədris prosesində multimedia texnologiyalarından istifadə qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq müxtəlif forma və növlərdə ola bilər. Burada bizim iki əsas üstünlüyümüz var - keyfiyyət və kəmiyyət. Şifahi təsvirləri birbaşa audiovizual təqdimatla müqayisə etsək, keyfiyyətcə yeni imkanlar göz qabağındadır.

Məlumdur ki, insanların çoxu eşitdiklərinin 5%-ni və gördüklərinin 20%-ni xatırlayırlar. Audio və video məlumatların eyni vaxtda istifadəsi yaddaqalanlığı 40-50%-ə qədər artırır. Multimedia texnologiyalarının didaktik imkanlarını aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

- informasiya əldə etmək vasitələridir;
- təhsil məlumatlarının təqdimetmə formalarını rasionallaşdırır,
- əyanilik dərəcəsini artırır, anlayışları, hadisələri, dərketməni konkretləşdirir,
- tədris materialının keyfiyyətcə qavranılmasına təsir göstərir;
- şagirdlərin elmi və mədəni ehtiyaclarını tam şəkildə ödəyir;
- şagirdlərin təhsil məlumatlarına emosional münasibətini yaradır;
- əldə edilmiş biliklərin praktiki tətbiqinin başa düşülməsinə töhfə verir;
- orijinal yeni texnologiyalardan, maşınlardan, cihazlardan istifadə etməklə öyrənməyə marağı artırır.

Multimedia texnologiyalarından istifadənin didaktik xüsusiyyətlərinə məlumat zənginliyi; məkan sərhədlərini aşmaq bacarığı; tədqiq olunan hadisə və proseslərin mahiyyətinə nüfuz imkanı; tədqiq olunan hadisələrin inkişafda, dinamikada nümayişi; ifadəlilik, vizual texnikanın zənginliyi, emosional zənginlik daxildir.

Dərsdə multimedia vasitələrindən istifadə edərkən dərsin strukturu əsaslı şəkildə dəyişmir. O, əsas mərhələləri saxlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda motivasiya mərhələsi artır və idrak yükü daşıyır. Bu, öyrənmənin uğuru üçün zəruri şərtdir, çünki çatışmayan bilikləri doldurmağa maraq olmadan, təxəyyül və duyğular olmadan şagirdin yaradıcı fəaliyyəti ağlasığmazdır. Bütün bunlar həm də əldə edilmiş bilikləri praktikada tətbiq etmək bacarığının möhkəmlənməsinə kömək edir və nəticədə dil səriştəsinin formalaşmasına şərait yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərinin kompüterləşdirilməsi proqramından sonra dərslərdə multimediadan istifadə etmək imkanı artır. Bu iş metodunun üstünlüklərini qeyd etmək istərdim. Dərsin mövzusu nə qədər mürəkkəb olsa da, hər şey bütün rənglərdə, səs və bir çox başqa effektlərlə edilirsə, onu dinləməmək, baxmamaq mümkün deyil. Uşaqlarda artıq ilkin olaraq kompüter sevgisi yaranır, bu sevgi düzgün istifadə olunsa, şagirdlərin marağını artıracaq və bu da öz

növbəsində həm onların biliklərinin keyfiyyətinə, həm də tətbiq etmək qabiliyyətinə təsir edəcəkdir.

Ən çox istifadə olunan medialar bunlardır: MS Office proqram paketi; elektron multimedia nəşrləri; xüsusi kompüter proqramları. Bu sahədə tədqiqat aparan müəlliflərin əsərlərində tədris prosesində informasiya texnologiyalarından istifadənin məqsəd və imkanları müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilir. Şagirdlərdə dil səriştəsini formalaşdırmaq üçün multimedia vasitələrindən istifadənin bütün variantlarını üç böyük qrupa bölmək olar: ədəbiyyat dərsində bir kompüterdən (və ya multimedia kompleksindən) istifadə; informatika kabinetində Azərbaycan dili dərsləri; kompüterdən distant (məsafədən) istifadə.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə edən bir çox müəllimlər ən çox yayılmış Power Point proqramının məhsulu olan təqdimatlardan istifadə edirlər. Bu halda multimedia proyektoru olan kompüter bütün texniki və qeyri-texniki tədris vasitələrini yazı lövhəsini və kitabı, televizor və videoregistratoru, illüstrativ material və səsi əvəz edir.

Dərslərini müxtəlif təqdimatlarla keçən müəllimlərimiz var. Bu şagirdlərin mövzuya mümkün qədər maraq göstərməsinə, materialın təqdimatını və mənimsənilməsini asanlaşdırmağa imkan verir.

Beləliklə, şagirdlər materialı sadəcə olaraq "yadda saxlamırlar", onu şüurlu şəkildə dərk edirlər, onun hər bir struktur elementinin əhəmiyyəti (şagirdinə görə) baxımından şərh edirlər. Bu, nəzəri materialın mənimsənilməsi mərhələsində dil səriştəsinin formalaşmasına şərait yaradır.

Dil səriştəsinin formalaşması, müxtəlif istinad sxemlərinin (alqoritmlərinin) istifadəsi ilə asanlaşdırılır. Həm Power Point-də, həm də MSWord-də yaradılmış dəstək diaqramları bilikləri sistemləşdirməyə, konkret qaydanın tətbiqi üçün alqoritm hazırlamağa, öyrənilən materialın praktiki tətbiqində öz fikrlərini əsaslandırmağı öyrənməyə imkan verir. Eyni zamanda, eyni istinad diaqramının (animasiyalı) müxtəlif məqsədləri olan bir sıra dərslərdə istifadə edildiyi güman edilir: məsələn, əvvəlcə yeni materialı izah etmək, sonra onu möhkəmləndirmək, sonra bilikləri yoxlamaq, və nəhayət, materialın sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi.

Ölkə başçısının "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" 21 avqust 2004-cü il tarixdə imzaladığı sərəncam bu günümüz üçün zəruri olan informasiya texnologiyalarından müasir tələblərə uyğun istifadə problemlərinin həlli baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Təbii olaraq, bu tarixi sənəd indiyədək bu sahədə mövcud olan boşluqların doldurulmasına, dünyəvi təhsilə inteqrasiya yönümündə çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, gənc nəslin müasir standartlara uyğun daha dərindən savadlanmasına önəmli kömək göstərir.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN DƏRƏLƏYƏZ MAHALI ORONİMLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SEVİNC SƏRHAD QIZI SADIQOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan, Bakı *Orcid ID: 0000-0001-8720-3262*

Özet
Her özel isim – onomastik birim, sözcük birimlerinin uzmanlaşması sonucu oluşur. Özel birimlerin oluşumuna katılımlarının nedenini belirlemek için, oronymlerin oluşumunda yer alan sözcük birimlerinin ilk biçimlerini keşfetmek önemlidir. Bu nedenle oronymlerin sözcüksel-anlamsal gruplara ayrılması önemlidir. Oronimlerin sözcüksel-anlamsal özelliklerine göre gruplandırılması, Azerbaycan'ın toponimi ve dilbilimi alanında yapılan araştırmalarda daha az çalışılan alanlardan biridir.
Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, toponim, oronim, leksik-semantik xüsusiyyət
Summary
Each special name - onomastic unit is formed as a result of specialization of lexical units. It is important to discover the initial forms of lexical units involved in the formation of oronyms, to determine the reason for their participation in the formation of special units.For this reason, it is important to divide oronyms into lexical-semantic groups. The grouping of oronyms according to their lexical-semantic features is one of the less studied areas in research conducted in the field of toponymy and linguistics of Azerbaijan.
Keywords: Western Azerbaijan, Daralayaz, toponym, oronym, lexical-semantic feature

GİRİŞ

Hər bir xüsusi ad – onomastik vahid leksik vahidlərin xüsusiləşdirilməsi nəticəsində formalaşır. Oronimlərin formalaşmasında iştirak edən leksik vahidlərin ilkin formalarının aşkar edilməsi, onların xüsusi vahidlərin formalaşmasında, iştirak etmə səbəbinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən oronimləri leksik-semantik qruplara ayırmaq vacibdir. Azərbaycan dilçiliyində, toponimika sahəsində aparılan tədqiqatlarda oronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması az öyrənilən sahələrdəndir. Bu sahə ilə bağlı N.Məmmədov oronimləri aşağıdakı prinsiplərə uyğun qruplaşdırmışdır: 1.Oronimlərin dil mənsubiyyəti. 2.Oronimlərin yaradılmasında coğrafi terminlərin rolu. 3.Oronimlərin ad verilmə səbəblərinə görə təsnifatı. 4.Azərbaycanda bəzi oronimlərin mənşəyi (1,s.180). Bundan başqa, bir çox dilçilər, toponimistlər toponimlərin leksik-semantik qruplarına aid müxtəlif bölgülər vermişlər. Dərələyəz mahalı ərazisindəki oronimləri nəzərdən keçirdikdən sonra, onları aşağıdakı leksik-semantik qruplara ayırmağı məqsədəmüvafiq hesab edirik: 1.Etnonimlərdən törənən oronimlər; 2.Antroponimlərdən törənən oronimlər; 3.Hidronimlərdən törənən oronimlər; 4.Oronimlərdən törənən oronimlər; 5.Zoonimlərdən törənən oronimlər; 6.Fitonimlərdən törənən oronimlər; 7.Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər; 8.Oykonimlərdən törənən oronimlər; 9.Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər (2,s.95). Etnonimlərdən törənən oronimlərə, yazının həcmini nəzərə alaraq, burada toxunmayacağıq.

Antroponimlərdən törənən oronimlər.Dərələyəz mahalındakı oykonimlər kimi, oronimlərin də formalaşmasında antroponimlər geniş şəkildə iştirak etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, digər qruplara nisbətən, antroponimlərdən törənən oronimlər miqdarına görə çoxluq təşkil edir. Belə ki, Dərələyəz ərazisində qeydə aldığımız antroponimlərdən törənmiş oronimlərin sayı 400-dən

çoxdur. Onların birinci komponentləri şəxs adı – antroponim, ikinci komponentləri isə ərazinin relyef quruluşunu əks etdirən müxtəlif sözlərlə (topoformantlarla) ifadə olunur. Bu topoformantlardan dağ (Abduləsər dağı), dərə (Əli dərəsi), təpə (Qurban təpəsi), qaya (Gəncimalı qayası), yal (Məmərza yalı), kaha (Əlinin kahası), düz (Səfi düzü), gədik (Zamanın gədiyi), güney, quzey (Vəli güneyi, Qaraxan quzeyi), çınqıl (Hüseynalı çınqılı), biçənək (Məhəmmədəli biçənəyi), yer (Sultanın yeri), aşırım (Biniş qəbri aşırımı), kalafa (Mirzənin kalafası), yurd (Fətəli yurdu), meşə (Abtalıb meşəsi), yol (Əlidərəsi yolu), arxac (Vəlibəy arxacı), dem (Rəfinin demi), çeyil (Abduləlinin çeyili), gəz (Xıdırın gəzi) və s. misal göstərmək olar. Bunlardan əlavə, antroponim əsasında yaranmış oronimlərdən başqa, Dərələyəz mahalı ərazisində *Səfi binəsi (Axta), Hacı Qasımlı zolağı (Ardaraz), Məmməd Həsənin yoncalığı (Çivə), Həsənalı zağası (Ertiş), İsmayılın yastanası (Ələyəz), İbişin söyüdlüyü (Gülüdüzü), Təhməzin bərəyəsi (Gülüdüzü), Calalın qumu (Gülüdüzü), Hüseynin qumu (Gülüdüzü), Əsdanın yolyenəni (Gülüdüzü), Bəylərin yolaşanı (Gülüdüzü), Alışan qoruğu (Heşin), Mahmuddu yaylağı (Horbadığ), Namazın şumu (Hosdun), Qanlı Eyvaz ağacı (Hosdun), Hacıəsədin mağarası (Qalaser), Kalbahüseyn dolayısı (Qoduxvəng), Həsən qayasının başı (Qoduxvəng), Cəlilin şamı (Qovuşuq), Vəlibəy yaylağı (Qozulca), Hüseynin çöpləri (Məmərza), Təhməzin bərəsi (Nəbilər), Pərinin armudluğu (Nəbilər)* kimi oronimlər də qeydə alınmışdır ki, bunlar da ismi birləşmə modelində formalaşmışdır.

Dərələyəz mahalı ərazisində antroponimlərdən törənərək feli birləşmə modelində olan oronimlərə də rast gəlirik: *Məmmədalı əkən(Heşin), İbrahim əkən(Qovuşuq)*və s.

Hidronimlərdən törənən oronimlər. Dərələyəz mahalı ərazisində xeyli miqdarda oronimlər vardır ki, bunlar hidronimlər əsasında yaranmışdır. "Dil və onun daşıyıcılarının tarixini, tarixi coğrafiyasının, etnoqrafiyasının və s. məsələlərini həll etməkdə hidronimlər mühüm vasitələrdəndir. Bu və ya başqa ərazinin (hidronimik səciyyəsində) su hövzələrinin və su mənbələrinin bütöv şəkildə qeydə alınması vacib məsələdir. Hər bir ölkənin hidronimləri mürəkkəb tarixi inkişafın nəticəsi olub müxtəlif qədimlik dərəcəsinə malik, müxtəlif mənşəli qat və mərhələlərdən ibarətdir" (3,s.111).

Hidronimlər oronim yaradıcılığında da məhsuldar iştirak edir. Dərələyəzin hidrooronimlərini yaranma yollarına görə, əsasən, iki növə ayırmaq olar: morfoloji yolla əmələ gələn hidrooronimlər (Novlar, Kəhrizli və s.); sintaktik yolla əmələ gələn hidrooronimlər (Sulu dərə, Çay arxac və s.).

Oronimlərdən törənən oronimlər. Oronimlərin coğrafi landşaftın ayrı-ayrı obyektlərinin, torpağın üst qatının relyef quruluşunun adlarını bildirməsi məlumdur. Dərələyəz mahalı ərazisinin oronimlərini araşdırarkən məlum olur ki, onların bir qismi relyef bildirən sözlər və adlar əsasında yaranmışdır. Yəni bu adları oronimlər əsasında yaranmış oronimlər və ya oronimik oronimlər adlandıra bilərik. Bu qəbildən olan adları iki qrupa ayırmaq olar:

1.Müəyyən bir oronim digər oronimin yaradılmasında iştirak edir: *Ağ yarğan - Ağ yarğan dağı, Pələng dərəsi – Pələng dərəsi dağı, Dik daş – Dik daş dərəsi, Göy kab – Göy kab çınqılı və s.*

2.Coğrafi obyektlərin tipini bildirən terminlər oronimlərin adlandırılmasında iştirak edir: *gədik, çınqıl – Gədik çınqılı; dağ, arxac – Dağ arxac; dərə, yer – Dərə yerləri; yazı, yurd – Yazı yurdu; yarğan, dərə - Yarğan dərəsi* və s.

Bu oronimlərin komponentləri, adətən, dağ, dərə, təpə, yarğan, qaya, daş, yol, yal, gədik, dolay, zağa, kaha, qobu, yayla, çayır, biçənək, arxac, yataq, ağıl, kalafa, çala, çökək, çuxur, tap, taxta, binə, çınqıl, yastana, örüş, yazı, kaha, tala, gəz və s. sözlərdən ibarət olur.

Zoonimlərdən törənən oronimlər. Zoonimlərdən törənən oronimlər də Dərələyəz toponimləri arasında kifayət qədərdir. "Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn toponimlər zootoponimlər adlanır. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir" (4,s.331). Bu xüsusiyyət Dərələyəz zooronimlərinin bir qisminə aiddir,

çünki bu qrupa daxil olan oronimlərin digər bir qismi vəhşi heyvan adları (*Qurd təpəsi, Pələngənin güneyi, Ayı çınqılı*), başqa bir qismi gəmirici və sürünənlər adlarını (*İlanlı dağ, Siçanlı yurd*), həşərat adlarını (*Gənəli yurd, Birəli dağ, Böcəkli yurd*), quş adlarını (*Bildirçinli yer, qaraquş qayası, Qaz kahası qayası, Humay quşun qayası* və s.) əks etdirir.

Fitonimlərdən törənən oronimlər: Dərələyəzin zəngin flora və faunası onun oronimlərində də əks olunmuşdur. Fitooronimlərin formalaşması həmin ərazidə olan bitkinin daha çox olması ilə bağlıdır. Oronimin adlandırılmasında bitkinin həmin ərazi üçün xarakterik olması əsas götürülür. Beləliklə, bitki adları əsasında oronim formalaşmış olur. Dərələyəz ərazisindəki fitooronimlər iki yolla yaranmışdır: morfoloji yolla (*Almalıq, Gərməşovluq, Zirinclik, Gilənarlı, Qarağaclar* və s.) və sintaktik yolla (*Çivişli yurd, Kolluq dərə, Qarağac dərəsi, Şam meşəsi, Həmörsünlüyün biçənəyi, Alçalığın dərəsi*).

Ümumiyyətlə, Dərələyəzin zəngin bitki aləmi oronimlərin adlandırılmasında da öz əksini tapmışdır.

Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalı ərazisində bir sıra oronimlər vardır ki, bunlar müəyyən hadisə ilə əlaqədar olaraq yaranmışlar. Bu qəbildən olan oronimlərin birinci komponenti, yəni baş verən hadisəni əks etdirən sözlər feli sifət tərkibi ilə, ikinci komponentləri isə topoterminlərlə ifadə olunur: Qız ölən yaylaq (Ayısəsi), Xanpərini ilan vuran dərə (Ələyəz), Təkədonduran qaya (Ələyəz), Qurban kəsilən dərə (Qovuşuq), Rus qırılan qaya (Qovuşuq) və s. Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan adların böyük bir qismi topoterminsiz işlənir. Yəqin ki, yarandığı dövrdə bu oronimlər topoterminlə işlənmiş, sonradan danışıq prosesində topoptermin ixtisara düşmüşdür. "Bir qisim mikrotoponimlərin birinci tərəfi feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Lakin belə mikrooronimlər əsasən, elliptik formada deyilir. Həm də bir tarixi hadisə ilə bağlı olur... Göstərilən mikrooronimləri araşdırarkən aydın olur ki, müəyyən bir kənd, bəzən də rayon ərazisində bu tipli mikrotoponimlər elliptik formada deyilir. Söhbətin hansı coğrafi obyektdən getdiyi məlum olur" (4.105-106). Dərələyəzdəki *Usubölən (Ağkənd), Fatı uçan (Arınc), Palantökülən (Ərgəz), Kərimqaçan (Horbadığ), Zəncir itən (Qalaser), At ölən* və s. bu qəbildəndir. Müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimləri aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

Hər hansı şəxslə bağlı müəyyən hadisəni əks etdirən və coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Hüseynalı düşən yurd (Axta), Eyvaz düşən yer (Amağu), Rusölən güney (Axta), Qaçaq vurulan yurd (Amağu), Qız ölən yaylaq (Ayısəsi), Şamo vurulan yurd (Ayısəsi), Qızyetərqaçan yer (Canı), Qız uçan qaya (Ertiş), Talıb yatan dərə (Ələyəz), Xanpərini ilan vuran dərə (Ələyəz), Fəro yatan dərə (Ələyəz), İsa yatan dərə (Ələyəz), Eyvaz düşən dərə (Ələyəz), Qızyetərqaçan yurd (Gülüdüzü), Qızyetərqaçan kövşən (Gülüdüzü), Qasımölən dərə (Gülüdüzü), Oruc ölən dağ (Herher), Zöhrə boğulan yurd (Herher), Quluboğulan kövşən (Hors), Baxşı ölən dərə (Hors), Qurbanölən dərə (Hors), Xəlil ölən kaha (Hors), Pəri ölən örüş (Hosdun), Məmmədölən yaylaq (İstisu), Məmməduçan qaya (İstisu), Həsənuçan qaya (İstisu), Qasımölən kövşən (İstisu), Qurbankəsilən kövşən (İstisu), Mehriölən kövşən (Kotanlı), Həlimə ölən yer (Kotanlı), Haqverdi toyu olan yurd (Qabaxlı), Baxışuçan qaya (Qalaser), Əsgərölən biçənək (Qoduxvəng), Ağamalılar düşən yurd (Qoduxvəng), Qurban ölən qaya (Qoduxvəng), Xəlil uçan yer (Qovuşuq), Səməd düşən yer (Qovuşuq), Rus qırılan yer (Qovuşuq), Məmməd gedən yer (Sallı), Leyliqaçan biçənək (Terp), Uşaq qırılan dərə (Zeytə), Abbas ölən yer (Gülüstan).*

Hər hansı şəxslə bağlı müəyyən hadisəni əks etdirən və coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Nağı görüb (Ağkənd), Usubölən (Ağkənd), İsgəndər ölən (Arınc), Fatı uçan (Arınc), Səlimölən (Canı), Haqverdi olan (Canı), Məmmədəli döyülən (Canı), Şıxalıqorxan (çöl) (Çaykənd), Tükəzölən (dağ) (Çaykəd), Mehriölən (Ərgəz), İsgəndər əkən (Gülüdüzü), Məmmədölən (Herher), Zöhrəboğulan (Herher), Qızyetərölən (Herher), Zeynəbçalan (Horbadığ), Kərimqaçan (Horbadığ), Hüseyn düşən (Horbadığ), Zamanölən (Hors), Həsən çapılan (Hosdun), Məmməd ölən (Köçbək), Məmmədalı bəy ölən (Qabaxlı), Tutu qaçan (Qalaser),*

Seyidlər düşən (Qalaser), Novruzəli uçan (Qalaser), Qızyetərqaçan (Qoduxvəng), Xuda Mədəd düşən (Qovuşuq), Xıdır ayı basan (Zeytə).

Müəyyən canlı ilə bağlı hadisəni əks etdirən və coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Ayı ölən yaylağı (Ayısəsi), Qoyunbasan yurd (Ayısəsi), Maral vurulan qaya (Ayısəsi), Buzov qırılan yal (Gabut), Ayıbasan yer (Gendərə), İnəkölən kövşən (Gülüdüzü), Ayı ölən zağa (Gülüdüzü), Ayı ölən qaya (Gülüdüzü), Arı qonan qaya (Gülüdüzü), Ayıölən çınqılı (Gülüdüzü), Atölən kövşən (Qabaxlı), Qancıqölən kövşən (Qoduxvəng), Dəvə ölən biçənək (Qoduxvəng), At uçan biçənək (Qoduxvəng), Təkədonduran qaya (Ələyəz), İt qırılan yer (Sallı), Ayı ölən burun (Qovuşuq).*

Müəyyən canlı ilə bağlı hadisəni əks etdirən və coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Eşşək ölən (Ərgəz), Qancıqölən (Gülüdüzü), Ayı ölən (Hors), At ölən (Köçbək), Ayı ölən (Qalaser), Eşşək uçan (Qoduxvəng), Qancıq ölən (Sallı).*

Müəyyən hadisə ilə əlaqədar yaranaraq coğrafi terminlə işlənən oronimlər: *Pultapılan kövşən (Ağkənd), İldırım düşən yer (Amağu), Tar gələn dərə (Ələyəz), Qazağ ölən yurd (Gomur), Şapa düşən yurd (Heşin), Canqurtaran dağı (Hors), Palantökülən yer (Horbadığ), Saman tökülən qaya (İstisu), Qurban kəsilən dərə (Qovuşuq), Güllə dəyən daş (Qovuşuq), Can qurtaran dağ (Heşin).*

Müəyyən hadisə ilə əlaqədar yaranaraq coğrafi terminsiz işlənən oronimlər: *Qabaq kəsilən (Ayısəsi), Palan tökülən (Ərgəz), Mis tapılan (Gabut), Qılıncsınan (Gülüdüzü), Dağ dələn (Hors), Zəncir itən (Qalaser), Sutökülən (Qoduxvəng), İlgək itən (Sallı), Səbətkeçməz yol (Qabaxlı).*

Bunlardan başqa, Dərələyəz ərazisində *Dübür yatan düzənlik (Ələyəz), Qızyetərqaçanın arxacı (Qabaxlı), Səlim ölənin çınqılı (Qabaxlı), Qaradüşən qala biçənək (Qoduxvəng), Qurbanölən qəyənin başı (Qoduxvəng), Qasım ölən dərənin kövşəni (Qoduxvəng), Sutökülənlər (Qovuşuq)* kimi müəyyən hadisə ilə bağlı müxtəlif quruluşlu oronimlər olmuşdur.

Oykonimlərdən törənən oronimlər: Dərələyəz mahalının oykonimlərini əvvəlki fəsildə ətraflı şəkildə təhlil etdik. Lakin ümumilikdə Dərələyəz toponimlərini nəzərdən keçirdikdə, belə bir faktın şahidi oluruq ki, bir sıra oronimlər məhz oykonimlər – yaşayış məntəqələrinin adları əsasında formalaşmışlar. Adətən, yaşayış məntəqəsinə yaxın olan oronimlər həmin obyektin adı ilə adlandırılırlar. Digər üsullarla yaranan oronimlərə nisbətən, oykonimlər əsasında yaranan oronimlər miqdarına görə azdır. Oykonimlərdən törənən oronimlərə Sallı dərə, Çivə yurdu, Qozulca dağı, Herher yalı, Əyricə aşırımı, İtqıran yurdu, Axta dərəsi və s. göstərə bilərik:

Apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər: Apelyativleksikaya daxil olan elə sözlər var ki, onların xüsusi adyaratma imkanları daha genişdir. Bunlara əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər, bədən üzvlərini bildirən sözlər (baş, qaş, burun, göz, qol və s.), müxtəlif əşya adları və s. daxildir. Bu qəbildən olan sözlər müxtəlif coğrafi terminlərə qoşularaq oronimlər əmələ gətirir: *Daşlı güney (Axta), Qırmızı güney (Axta), Şor dərə (Ələyəz), Böyük düz (Ələyəz), Qızıl qaya (Ələyəz), Sarı qaya (Ələyəz), Uçuq qaya (Ələyəz), Sıvırçaq daş (Ələyəz), Top daş (Ələyəz), Əyri tar (Ələyəz), Sandıqlar örüşü (Axta), Yanıqlar örüşü (Axta), Çölməklər kövşəni (Axta), Qumlar sahəsi (Axta), Daş arxacı (Axta), Daş dərəsi (Axta), Binə arxacı (Axta), Karvan yolu (Axta), Meşə yolu (Axta), Qazma yurdu (Axta), Meşə yalı (Axta), Kəllə qaya aşırımı (Axta), Çaxmaqlı biçənəyi (Almalı), Qala dərəsi (Amağu), Böyükbaş aşırımı (Amağu), Oğru binəsi (Amağu), Ağ qaya (Ardaraz), Qara qaya (Ardaraz), Həvşə yeri (Arınc), Qum yeri (Arınc), Pir təpəsi (Arınc), Qarama dərəsi (Arınc), Axund bağı (Arınc), Göy qəcəl yaylağı (Ayısəsi), Orta təzəkli yurdu (Ayısəsi), Qala yurdu (Ayısəsi), Dəmyə yurdu (Ayısəsi), Gözəldərə dağ silsiləsi (Ayısəsi), Nahar qayası (Ayısəsi), Qarakav yeri (Bulaqlar), Şora kahası (Canı), Matəm ağacı dağı (Cul), Üç qardaş dağı (Çaykənd), Bəy torpağı (Çivə), Hörük yeri (Çivə), Ovçu yolu (Çivə), Ağ yer yoncalığı (Çivə), Dində yalı (Çivə), Boz qala yeri (Ertiş), Bayda dərəsi (Ertiş), Dəmirtəpə dağı (Ələyəz), Qaraşum yaylağı (Ələyəz), Qoşa arxaclar yaylağı (Ələyəz), Qala*

dərəsi (Ələyəz), Ov qayası (Ələyəz), Zağa qayası (Ələyəz), Təpəsi dəlik dağı (Ərgəz), Qazma yeri (Ərgəz), Uçuğun çınqıllığı (Axta), Yanığın biçənəyi (Axta), Binənin biçənəyi (Axta), Pirin yalı (Axta), Kömürlünün yalı (Ardaraz), Zağanın ağzı (Ardaraz), Sarının başı (Ardaraz), Demin dərəsi (Arınc), Yanığın çınqılı (Ayısəsi), Ağzıdarın kahası (Ayısəsi), Taxtaların yolu (Ayısəsi), Kəndin altı (Canı).

NƏTİCƏ

Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı ərazisindəki oronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə növlərinitəhlil etdikdən sonra, etnonimlərdən törənən oronimlər, antroponimlərdən törənən oronimlər, hidronimlərdən törənən oronimlər, oronimlərdən törənən oronimlər, zoonimlərdən törənən oronimlər, fitonimlərdən törənən oronimlər, müəyyən hadisələri əks etdirən sözlərdən törənən oronimlər, oykonimlərdən törənən oronimlər, apelyativ leksik vahidlərdən törənən oronimlər kimi leksik-semantik qrupların hər birinə aid külli miqdarda türkmənşəli adların mövcudluğu bu torpaqların əzəli sahiblərinin kimliyini sübut edən ən etibarlı dəlillər olduğunu üzə çıxardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1.Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 184 s.
2.Sadıqova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında. Bakı, ADPU, 2014, 204 s.
3.İsrafilov R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, “Elm”, 1987, 187 s.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, “Maarif”, 1998,595s.
5.Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin – Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri), Sumqayıt, 1996, 240 s.

PLACE OF IMPLICATIVE FEATURES OF SYMBOLS IN AZERBAIJANI LITERARY TEXTS

SİMVOLLARIN İMPLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİNAZƏRBAYCAN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ YERİ

ZEMFİRA İSAXAN QIZI ABBASOVA

ADPU, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, https://orcid.org/0000-0001-2673-8634

Xülasə

Bədii mətnlərində obrazlılıq yaradan vasitələr sırasında implistik simvollar mühüm yer tutur.Bədii üslubda mənalı hissələrə çevrilə bilir. Söz sənətkarları tərəfindən onların rəngarəng növlərindən geniş istifadə olunur. İmplist simvollar bədii mətnin dinamik və emosional keyfiyyətlərinin zənginləşməsindəaktiv iştirak edir.İfadə vasitələrinə görə rəmzi məna daşıyan bəzi hərfləri, rəng bildirən sözləri, idiomatic ifadələri, frazeoloji vahidləri, əfsanəvi şəxs adlarını, məcaz növlərini, atalar sözü və məsəlləri, bəzi bitki, meyvə, heyvan və quş adlarını, rəvayətli ifadələri və sairəni ifadə etməklə bədii obrazlılığı daha aydın, daha canlı və düşündürücü tərzdə səciyyələndirir. İmplistik simvolların əsas xarakterik cəhətlərindən biri bənzətmə əsasında qeyri-adi bədii və poetik obrazlılığın formalaşdırılmasıdır ki, birincisi bir məfhumun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin başqa bir məfhumun üzərinə köçürülməsi ilə müqayisəsidir.

Açar sözlər: İmplistik xüsusiyyətlər, implist simvol, bəddii obrazlılıq, ifadə vasitələri, fonetik-qrafik simvollar, obrazlı vahidlərin eksplikasiya və implikasiyası.

Özet

Sanatsal metinlerde imgeyi oluşturan araçlar arasında örtülü simgeler önemli bir yer tutar. Sanatsal bir üslupla anlamlı parçalara dönüştürülebilir. Renkli çeşitleri söz ustaları tarafından yaygın olarak kullanılmaktadır. Örtülü semboller, edebi metnin dinamik ve duygusal niteliklerinin zenginleştirilmesinde etkin rol oynar. İfade araçlarına göre, sembolik anlam taşıyan bazı harfler, renk belirten kelimeler, deyimsel ifadeler, deyim birimleri, efsane kişilerin isimleri, mecaz türleri, atasözleri ve atasözleri, bazı bitki, meyve isimleri, hayvanlar ve kuşlar, anlatım ifadeleri vb. daha net, canlı ve düşündürücü bir şekilde karakterize edilmektedir. Örtük sembollerin temel özelliklerinden biri, benzetmelere dayalı alışılmadık sanatsal ve şiirsel imgelerin oluşmasıdır; bunlardan ilki, bir kavramın karakteristik özelliklerinin başka bir kavrama aktarılmasıyla yapılan karşılaştırmadır.

Anahtar Kelimeler: Örtük özellikler, örtülü sembol, sanatsal imgeler, ifade araçları, fonetik-grafik semboller, figüratif birimlerin açıklanması ve ima edilmesi.

Summary

Implicit symbols occupy an important place among the tools that create imagery in artistic texts. It can be transformed into meaningful parts in an artistic style. Their colorful varieties are widely used by wordsmiths. Implicit symbols take an active part in enriching the dynamic and emotional qualities of the literary text. According to the means of expression, artistic imagery can be expressed by expressing some letters with symbolic meaning, words indicating color, idiomatic expressions, phraseological units, names of legendary persons, types of metaphors,

proverbs and proverbs, names of some plants, fruits, animals and birds, narrative expressions and so on. characterizes in a clear, more vivid and thought-provoking manner. One of the main characteristics of implicistic symbols is the formation of unusual artistic and poetic imagery based on analogy, the first of which is a comparison with the transfer of the characteristic features of one concept to another concept.

Key words: Implicit properties, implicit symbol, artistic imagery, means of expression, phonetic-graphic symbols, explication and implication of figurative units.

Azərbaycan dilində implist simvolların ifadə vasitələri geniş dil-nitq sfera və diapozonunu malikdir. Onlardan biri də qədim və müasir qrafik işarələrin metaforkləşmə yolu ilə yaranan simvollardan ibarətdir. İstər tarixən, istərsə də müasir bədii üslubda qrafik vasitələrlə yaqradılmış simvollardan müəyyən məqsədlərlə ifadə olunmuşdur. Zənnimizcə, bədii düşüncənin hərf şəkilləri ilə ifadəsi 2 məqsədlidir: 1) gözəl bədii tərtibatçılığa; 2) müqayisə yaratmağa. Hərikiistiqamətdə yaradılansimvollardanimplikasiyagüclü olur, nəsrdiliilə müqayisədə şeirdilində dahageniş işləklikintensivliyiqazanır. "Qrafikvasitələrdən – danışıqsəslərininyazıdakı işarəsiolanhərflərisimvollaşdırmaq, təşbehyaratmaq, obrazlı lövhələrcanlandırmaq, obrazı "ekranlaşdırmaq" baxımındantəhliledərkən" (1, 126) birincinövbədə Azərbaycanklassik ədəbiyyatınıngörkəmlinümayəndəsi İmadəddinNəsimininyaradıcılığıgöz önündə dayanır. Məlumdurki, XIX əsrdə Azərbaycandahürufilikcərəyanı geniş yayılmışdı və budinitəriqətinyaradıcısı və banisiNəsiminin müəllimiFəzlullahNəimiolmuşdur. İnsanınsurətində hərflərincəmləşdiyinigöstərənbəzitəriqətnümayəndələrininyaradıcılığındahərfadlarındanibarəttəşbehlərdəngeniş şəkildə istifadə olunmuşdur. AzərbaycandilçisiY.Seyidovqeyd edir ki, "Nəsiminin "Əlif, lamvə tərs əlifba" adı ilə verilənbirneçə şeirivar. Bu şeirlərinyabeyti, yadahərmisrası əskiAzərbaycanyazısınınhərflərininadları ilə başlanır. Məsələn, *əlif – Allah, bey – bilindi, tey – Türabilər", sey – sərab, cim – cəmal, hey – həyat, xey – xəbərdar, dal – dəlil* (2, 72-73). 15 beytdənibarətbuşeirmətnindəhərmisradabirhərfimənalandırıbrəmzkimiişlədilməklə 30 hərfsimvolizəolunmuşdur. TəhlilinhəcminişişirtməməkməqsədiləNəsimininhəminşeirindənbirneçəbeytiverməyilazımbilirik:***Əlif-əla****qamətinhərkimgörər, bicanolur,****Bey-bəşarət****bulduhərkim, dilbəri sultan olur.****Nun – Necə****baxdımmənəndərrovşeyeyi-boyuna,****Vav-vallah****sənsizincənnət mana zindanolur.*

Bu tərzdəqurulmuşşeirmodelisimvollardanibarətolmaqla "mətnininterperetasiyasıüçünəsastəşkiledir. O, mətndəimplisistolaraqvəyaolmasınəzərdətutulanmövcudolanbiliklərdaxilolmaqlabütünməlumatıəhatəedir" (4,163).

Hərflərinmetaforikləşdirilməsi, mənalandırılması "klassikŞərqpoetikasında "Jahmül-vəsl" adlanırvəgenişşəkildəişlənənşeirdilininstetikasınaxidmətedənbədiiifadəvasitəsikimidəyərləndirilir"(5, 118). Onunmənasıbirləşməvasitəsiləişarədeməkdir: "Jahmül" birləşmə "vəsl" ifadəanlamınıdaşıyır. Bu ifadəüsulundanyalnıznəhəngsözustadlarıyararlanabilmişlər. Azərbaycanfolklore ədəbiyyatındaAşıqƏləsgərin "Əlif-lam" adlışeirimisilsizliyivəorijinallığıilələdahaçoxdiqqəticəlbedir. ŞeirinhərbirmisrasındaAllahaişarəvardırvəbu "əlif" və "cam" hərflərininbirləşməsindəndüzəldilir. Qüdrətlisözustadının – aşığınqələmindəhəminşeirinqurulmamexanizmiələdirki, buradahərflərinadlarıincəmetaforaüzərindəsimvolizəedilərəkpoetikobrazlılıqyaratmağaxidmət göstərir. Hərbirmisrasıhecalılıəsasındatərtibeilənhəminşeirinhərbirmisrasında Allah adınaişarəedilərək, bumüqəddəsvarlığın, yaradıcıcəhətlərinin, mənəvidünyasınınənönəmlixarakteristikasıobrazlaşdırılır: *İbtidası "əlif" – Allah,"Bey" – birliyədəlalətdi,"Tey" – təkdi, vahidi – yekta,Arifbuelməbələddi* (6, 73).

Bu bənddə 3 fonoqrafik ("əlif", "bey", "tey") vasitədənistifadəedilərək "Allah"söüyaradılmış, onunbirliyi, təkliyi, vahidliyi, yekliyi (Allahdanbaşqa Allah yoxdur – Z.A) simvolizəolunmuşdur. İkincibənddə:*"Sey" – sabitdidoğruyola,"Cim" – ucadı, baxcəlala,"Hey" – mehribandahalala, Münkirondanxəcalətdi* (6, 73).

Burada da alliterasiyavəassonansfonetikhadisələrinəgenişyerverilməklə, yaxud da bəndinsəslənməkeyfiyyətinəciddidiqqətyetirilməkləAllahındaimasabitolmasına, insanlarıdoğruyoladəvətetməsinə, onunucalığına, möhtəşəmliyinə, halallayaşayanlaramehribancasınayanaşmasınaekspeistşəkildəişarələnmələrmövcuddur. Üçüncübənddə: *"Xey" – birdixaliqi -əkbər,"Dal – doğrudoqquzfələklər,"Zal" – zikr eylədilləəzbər, "Rey" – rəsuli - əhməddi* (6, 73).

Bu bənddə Allah birdir, xaliqin, cəmidünyanınböyüdür, doğrudoqquzməqamlıdır, sənonunadınıdaimadilindəzikrlə, cünki o, rəsulu-əhməddikimifikirlərləbumüqəddəsvarlıqvəsfolunur.

"Jamül-vəsl" janrındayazılmışAşıqƏləsgərin "əlif-lam" şeirinindigərbəndvəayrı-ayrımisralarında*"sin", "sad", "dad", "zad", "ayn", "ğayn", "sin", "kaf", "k"*hərflərimetarikləşdirərəkhəmimplistik, həmdəməzmundaşıyaraqsimvolukvəzfəsinilayiqincəyerinəyetirirki, bu da sözsənətkarınınmisilsizistedadınıəyaniləşdirir.

Müasirdünyadillərininbəzilərində "simvollarfonetikası" adlımüstəqil elm sahəsiformalaşmışdır. Həminelminnəzəriəsaslarınagörə, "səslərləmənaarasındabirbaşaəlaqəninolmasınıiddiaedənbu elm sahəsindəsamithərflərinişarəvilikxüsusiyyətiön plana çəkilir" (7,61). Azərbaycanvəmüxtəlifsistemlidillərdəmüəyyənhərflərin, səslərinetimolojimənaları var vəbuetimolojiləşdirməməqamındahəminsəslərinsimvolikfunksiyaları da əsasgötürülür. Ə.Dəmirçizadəninnəzərincə, "Dildəolansəslərin, deməkolarki, hamısıbuvəyadigərmənaçalarlığınamalikdir; məs: ***y***səsi***uğultu, gurultu, qurultu***vəbunabənzərhadisələrinsəsrənginiverməküçün; ***ş***səsi***atışmaq, çapışmaq***kimiəməliyyatınvəya***şırıltı, xışıltı***kimihadisələrin, yaxud, ***şaqraqlıq, şənlik***kimipsixi-ictimaihallarınsəsrənginiverməküçün; ***s***səsi***sakitlik, süstlük***kimihadisələrinsəsrənginiverməküçünəlverişlisəslərhesabolunur" (6, 78). Q.Mustafayevanınfikrincə, "***n,m***səsləridərd-qəm, iniltiifadəsiüçün; ***ç, c, ş-j***kimisəslərsuşırıltısı, at çapışı, fişəng, gülləatışı, otçalmaq, şıqqıldamaq, şadlanmaqvəbukimihallarıntəsviriüçün; t, d, n, b kimisəslərdahaçoxtitrəyişli, tappıltılıhallarıtəsviretməküçünbirarayagətiririlərəkbirsəscərgəsidüzəldəbilər" (6, 81). Müşahidələrimiz göstərir ki, iştər şifahi, istərsə də yazılı mətnlərin dilində "əlif" və "nun" hərfləri təşbeh funksiyasında daha çox işlədilir. Məs: *Əlif qəddim nuna döndü* – misrasında "əlif" hərfi ilə düz qamətə, "nun"səsi ilə isə düz qamətin qocalıqla bağlı olaraq, əyilməsinə işarə edilir, orijinal təşbeh yaradılır. Yazılı ədəbiyyatda belə təşbehləndirmə hallarına tez-tez rast gəlirik.

Ərəb dilinə məxsus fonoqrafik işarələrin, hərflərin Azərbaycan sözləri ilə qarşılaşdırılması Füzuli yaradıcılığı üçün mühüm xarakterik xüsusiyyətlərdən biri olub, simvolik effekt yaratma yolunda mühüm dəyər kəsb edir:*Könlün gözü qaşa olsa məftun, Gör dideyü eynü əbruyi nun* (4, 103).

Hərf metaforlardan ibarət implistik simvollardan klassik poeziyada daha çox, həm də yuxarıda qeydetdiyimiz kimi Nəsiminin əsərlərində istifadə olunmuşdur. Məs: ***Favü – zadü -lamə*** *düşdü könlümüz,Kəbəvi ehramə düşdü könlümüz* (3, 109).

Bu mətndə qeyd olunmuş sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda ərəb dilinə məxsus hərfi işarələrdir, ***f, z, l*** hərflərinin adlarıdır. Bu hərflərin aktual birliyi sayəsində "fəzl" sözü adlanır. Müasir ərəb dilində bu söz 7 mənada işlənir: "1) dəyər, məziyyət; 2) ləyaqət, fəzilət; 3) comərdlik; 4) üstünlük, yüksəklik; 5) bəxşiş, mərhəmət; 6) fayda, xeyir, bərəkət; 7) qalıq, artıq" (4, 667). "Fəzl" – Nəsiminin mənsub olduğu hürufilik təriqətinin banisi Fəzlullah Nəimiyə işarədir. Mənası "*Fəzlullah Nəimi könlümə düşdü*" deməkdir (1, 106-107).

Müasir bədii üslubda, xüsusən də şeir mətnlərində fonoqrafik vasitələr məcazi məna daşıyaraq, implistik xüsusiyyət kəsb edərək obrazlılığı özündə əyaniləşdirmək, təcəssüm etdirmək gücünə malik olur. Müasir Azərbaycan dilində yeganə hərfdir ki, "o" səsi ilə işarələnmə funksiyası yerinə yetirilir və bu baxımdan Çingiz Əlioğlunun aşağıdakı poetik bəndi olduqca səciyyəvidir:*Açıldı heyrətdən ağızları açıla qaldı,Ağızlar yumru "o" hərfləridi.Hər ağızda bir ox sədası, Yumru sabun köpüyü kimi, Havada asılı qaldı* (3, 96).

Müasir Azərbaycan poeziyasında fonoqrafik vasitələrlə implistik simvolizəyə təsadüfü hallarda rast gəlinməsinə baxmayaraq klassik poeziyada hərflərin təşbeh, metafora mövqeyində işlədilməsinə kifayət qədər təsadüf olunur. Məsələn, M.Füzulinin bir qəzəlindən aşağıdakı verəcəyimiz beytdə fonoqrafik vasitələrdən olan "yav" (y), "sin" (s), "tav" (t), hav (h) hərfləri ilə implikativ şəkildə "Allaha müraciət edilərək" "Qurani-şərifin" otuz altıncı "Yasin" və iyirminci "Taha" surələri ilə Məhəmməd peygəmbərin bəyənilməsi və şərəflənməsinə işarə vurulur" (4, 76-77).*Səndən bulubdur Əhmədi-mürsəl məqami-qürb, Təhsini "Ya"vü "sin" ilə təşrifi "ta"vü "ha"* (10, 201)

Beləliklə, Azərbaycan bədii mətnlərində əksini tapan hərflərlə, fonoqrafik vasitələrlə ifadəsini tapan implistik simvollar oxucunun beynini, təfəkkürünü silkələmək, onu gərgin düşünməyə sövq etmək gücünə malik olmaqla formal qrafik şəkli məqsəd daşımır, mənalandırılaraq bədii-estetik faktorlar kimi şeir dilinin ən önəmli cəhətlərindən birini ödəyir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M.Ə. Dil və poeziya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, "Elm", 2008, 434 s.
2. Seyidov Y. Nəsiminin dili. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, 272 s.
3. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Maarif", 1985, 440 s.
4. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, - 344 s
5. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, "Maarif", 1991, 234 s.
6. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Elm", 1999, 326 s.
7. Kohler K. Eingführung in dil Phonetik des Dentscher. Berlin, 1995.

İNGİLİS DİLİNDƏ ESSEYLƏRİN YAZILMA QAYDASI

ƏLƏKBƏROVA AYNUR NOFƏR

Bakı şəhəri, Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti

Xülasə

İnşa yazarkən şagirdlərin dünyagörüşü , yaradıcılıq qabiliyyəti də inkşaf edir. Həmçinin şagird yazı yazarkən qrammatik, orfoqrafik və fontik qaydalara da riayət edir. Inşa yazarkən cümlələr düzgün qurulmalıdır. Həmçinin cümlələr arasında məna əlaqləri də olmalıdır. İnşa yazarkən bir çox vəsaitlərdən də istifadə etmək olar .Məsələn kitablardan, internet səhifələrindən və s.Esse yazmaqda əsas məqsəd verilmiş mövzuya münasibət bildirməkdir. Münasibət bildiməyə giriş hissədən başlamaq olar. Giriş hissədə essenin əsas məğzi əks olunmalıdır. Giriş cümləsini elə seçməlisiniz ki, ilk cümlədən oxucunu cəlb edə, onda maraq oyada biləsiniz. Çalışmaq lazımdır ki giriş hissəsi 2-3 cümlədən artıq olmasın. Əsas hissə 2 və ya 3 abzasdan ibarət olmalıdır. Daha artıq olduqda bu oxucunu yora bilər.

Açar sözlər

İnşa, paraqraf,dinləmə,nəticə,orfoqrafiya,söz birləşmələri,idiomlar,şifahi nitq, yazılı nitq, giriş.avantaj.

Özet

Makale yazarken cümlelerin doğru yapılandırılması gerekir. Ayrıca cümleler arasında anlamsal ilişkiler de olmalıdır. Bir makale yazarken birçok kaynak kullanılabilir; örneğin kitaplar, web siteleri vb. Makale yazmanın temel amacı belirli bir konu hakkında görüş belirtmektir. İlişkiyi bilmek için giriş kısmıyla başlayabilirsiniz. Makalenin ana fikri girişte yansıtılmalıdır. Giriş cümlesini daha ilk cümleden itibaren okuyucunun ilgisini çekecek, ilgisini uyandıracak şekilde seçmelisiniz. Giriş kısmı 2-3 cümleyi geçmeyecek şekilde denemek gerekiyor. Gövde 2 veya 3 paragraftan oluşmalıdır. Fazla olması okuyucuyu yorabilir.

Anahtar kelimeler Deneme, paragraf, dinleme, sonuç, yazım, deyimler, deyimler, sözlü konuşma, yazılı konuşma, giriş.

Summary

While writing an essay, students' outlook and creativity develop. The student also follows grammatical, spelling, and phonetic rules when writing. Sentences must be constructed correctly when writing an essay. There must also be semantic connections between sentences. You can also use many tools when writing an essay For example, books, websites, etc.

The main purpose of writing an essay is to express an opinion on a given topic. You can start with the introductory part to know the relationship. The main point of the essay should be reflected in the introduction. You should choose the introductory sentence in such a way that you can attract the reader from the first sentence and arouse his interest. It is necessary to try so that the introductory part is no more than 2-3 sentences. The body should consist of 2 or 3 paragraphs. If it is too much, it can tire the reader.When writing an article, students' perspective and creativity also develop. In addition, the student pays attention to grammar, spelling and phonetic rules while writing

Key words: Essay, body, listening, conclusion, spelling, phrases, idioms, oral speech, written speech, introduction.

Giriş

İnşa yazarkən ardıcıllıq , asandan çətinə doğru hərəkət etmək , fikri müstəqil ifadə etmək əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Ona görədə inşa yazılı nitqin ən mühüm formalarından biri hesab olunur. İlk öncə inşa yazıları planlı yazılmalıdır. Mətnin hər hissələri arasında möhkəm əlaqə olmalıdır. Bu hissələr ardıcıl olmalı və bir-birlərini tamamlamalıdırlar. Müəllim yazı işinə başlamazdan əvvəl ilk öncə şagirdə plan tutmağı öyrətməlidir. Plan tutulduqda şagird artıq bilirki mətnin bütün hissələri müəyyən nisbətdə olmalıdır, mövzunun giriş və nəticə hissəsi mövzuya uyğun olmalıdır. Bəzən şagirdlər inşa yazarkən mövzunu ya kitabdan yada ki, tapdıqları hər hansı bir materialdan olduğu kimi köçürdürlər. Amma bu belə olmamalıdır. Şagirdlər hər hansı bir materialdan istifadə edə bilər lakin o çalışmalıdır ki , inşanı öz fikirləri və sözləri ilə yazsın. Şagirdlər həmçinin təkcə şifahi nitqdə deyil həm də yazılı nitqdə də cümlələrin aydın , dəqiq və fikrin dolğunluğun olmasına fikir verməlidirlər. Yazı zamanı edilən səhvlər araşdırılmalı və qruplaşdırılmalıdır. Müəllimlər bu səhvlər üzrə şagirdlərlə çoxlu çalışmalar etməlidirlər. Ona görə də buraxılmış səhvlərin mənbəyini bilmək mühüm şərtlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, inşa yazıları ən çox hümanitar fənlərə aid edilir. Ona görə də inşa yazıları zamanı yaradıcılıq bacarıqları mühüm rol oynayır. Cümlələri düzgün qurmaq üçün həm qrammatik, orfoqrafik həm də yaradıcılıq bacarıqları tələb olunur.

Yazdığınız essenin növünə əsasən siz bütün əsas paraqraflarda qoyulmuş mövzunu müxtəlif əsaslar gətirməklə müdafiə edə yaxud da onun mənfi və müsbət tərəflərini göstərə bilərsiniz. Bunu edərkən mütləq tutarlı səbəblər göstərməyə, fikrinizi əsaslandırmağa çalışın. Boş- boşuna, faktlar olmadan sadaladığınız mülahizələr essenin təsir gücünü azaldacaq. Həmçinin essenin başdan-sona faktlar toplusu etmək də düzgün deyil. Bütün faktlara sizin şəxsi münasibətiniz olmalıdır ki essenin sizin beyninizin məhsulu olduğu hiss edilsin. Çalışmaq lazımdır ki essedə mütləq nə? nə üçün? suallarına cavab tapmaq olsun. Paraqraflar arasında mütləq məna bağlılığını və məna ardıcıllığını gözləmək lazımdır. Paraqrafların girişində buna görə, baxmayaraq ki, lakin, bundan əlavə, ilk növbədə (therefore, although, however, furthermore, first of all) kimi bağlayıcılardan istifadə etmək olar. Digər tərəfdən isə bu bağlayıcıların sayı bir essedə 3-4- dən çox olmamalıdır. Əsas hissələrdə essenin məğzini açıqladıqdan sonra isə esseni nəticə hissəsi ilə sonlandırmaq lazımdır. Nəticə hissəsində yeni fikir vermədən yuxarıdaki fikirləri ümumiləşdirməyə çalışılmalıdır. Burada bir daha nə nəticəyə gəlindiyi aydın görünməlidir. İngilis dilində hər hansı bir mövzuda yazılan inşaya “ essey ” deyilir. İngilis dilində dolğun , aydın essey yazmaq üçün bizim zəngin söz bazamız olmalıdır. Belə deyək esseyin yaranması üçün ən mühüm material sözdür. Ona görə də hər gün yeni sözlər və söz birləşmələri öyrənmək lazımdır. İngilis dilində söz birləşmələri idiomlarla zəngindir. Hər hansı bir essey yazarkən idiomlardan istifadə etsək esseyimiz daha da zəngin və rəngarəng olacaqdır. Esseylər əsasən aşağıdakı kimi yazılır.

İntroduction - bu bölmədə ilkin olaraq biz öz fikirlərimizi, düşüncələrimizi yazırıq həmçinin mövzunun avantajlarını və qeyriavantajlarını qeyd edirik.

Body 1 – bölməsində isə mövzu haqqında misallar , izahatlar və bir çox detallar qeyd olunur

Body 2- bölməsində isə yenə mövzu haqqında əlavə məlumatlar faktlar qeyd olunur , mövzu ilə əlaqədar bir neçə istinadlar, bir çox alimlərin fikirləri qeyd olunur

Body 3 – bölməsində bu izahatlar və faktlar araşdırılır və əldə edilən materiallar bir-birləri ilə əlaqələndirilir

Conclusion – isə sonda yazılır və müzakirə olunmuş bütün məlumatların nəticəsi qeyd olunur.Bu bölmədə əsasən sonda mövzu ilə bağlı öz fikrimiz deyil obyektiv fikir qeyd olunur.

Essey yazmağa başlayarkən bir çox sözlərdən və söz birləşmələrindən istifadə olunur ki bu birləşmələr cümlələrimizi daha dolğun edir. There is no denying that.. It goes without saying that...İt is univesally accepted that..

Giriş bölməsində isə aşağıdakı söz birləşmələrindən istifadə etmək olar

I personally believe that....

Let us examine both views…

Before reaching a concrete decision…

Thus the advantages far outweigh the disadvantages

Body 1 bölməsində isə aşağıdakı söz birləşmələrindən istifadə edə bilərik.

İ think..

My opinion is that..

From my perspective...

I suppose....

First of all...

İnitially...

To start with…

Body 2 bölməsində isə aşağıdakı söz birləşmələrindən istifadə edə

Secondly...

İn addition...

Moreover...

After that...

Əgər biz esseydə hər hansı bir məlumatları müqayisə etmək istəyiriksə aşağıdakı söz birləşmələrindən istifadə edə bilərik.

Similarly...

Just as....

At the same time...

Like the previous point...

Əgər mövzuda hər hansı bir məlumatlar qarşılaşdırılırsa onda aşağıdakı sözlərdən istifadə olunur.

Though, despite, in spite of, even so, alternatively.

Mövzumuza aid misallar göstərmək istəyiriksə o zaman aşağıdakı sözlərdən istifadə edə bilərik.To show an example, with respect to, as an evidence, for example, to paraphrase

Hərhansıbirfikrvəyaideyairəlisürdükdəaşağıdakısözlərdənistifadəedəbilərik. İn terms of, furthermore, on account of, not only, but also, eventually.İrəlisürdüyümüzbirfikridaha da qüvvətlietməkistədikdədəbirçoxsözlərdənistifadəedəbilərik

Nevertheless, still, nonetheless, even if.

Sonda isə conclusion bölməsindəisəaşağıdakısözlərdənistifadəedəbilərik.

To sum up, all in all, overall, taking everything into account, by and large.

Ümumiyyətlə ,esseylərdəsözlərinsayı 250 və 300 arasındaolmalıdır. Essey yazmaq dil bacarığının da inkşaf etməsinə kömək edir. Bu da söz bazamızın artmasına da kömək olur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox beynəlxalq standartlı imtahanlar verərəkən də essey yazmaq tələb olunur. Məsələn, İELTS imtahanı 4 mərhələdə keçir :

Danışıq (Speaking)

Oxuma (Reading)

Dinləmə (Listening)

Yazma (Writing)

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki , Writing bölümündə bizdən essey yazmaq tələb olunur. İELTS – İnternational English Language Testing System yəni Beynəlxalq İngilis Dili Test Sistemi deməkdir. Bu imtahan dilin qiymətləndirilməsinin ən yüksək mərhələsidir. Bu imtahan öz üzərində təkmilləşmiş linqvistika, dil pedoqogikası, dil qiymətləndirilməsi və texnologiya sistemini birləşdirir. Bu test sistemi 1989- cu ildə fəaliyyətə başlamış və indiyə qədər öz aktuallığını saxlamışdır. Müvəffəqiyyətli essey yazmaq üçün biz ilk öncə fikirlərimizi qruplaşdırmalıyıq.Beynimizdə olan fikirləri kağıza elə yazmalıyıq ki, bütün bu fikirlər arasında əlaqəni görə bilək. Bunun üçün diagram yarada bilərik bu zaman vərəqin ortasına mövzunun adını yazırıq. Daha sonra xətlər çəkirik və həmin xətlərə öz fikirlərimizi yazırıq . Bu zaman biz fikirlərimizi aydın görə bilərik və bu fikirlər arasında asanlıqla əlaqə də yarada bilərik. Bu da bizim esseyimizi yazmağa kömək olacaq.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1.The logical problem of Language acquisition. McCarthyJ.J,Baker CL Cambridge MIT Press
2. Language Acquisition – De VillersP.A ,De Villirs J.G Cambridge,Harvard University - 1978
3. Is a Structural Dialectology possible?, U.Weinreich - Word Vol, №2-1954
4. Linquistics an introductiontolanguageand communication - Akmajian A, Demer R, Farmer R, Harnish R, The MIT Press, Cambridge, London - 1995
5. A Textbook of Translation, Newmark P .- Prentice Hall 1988
6. www.privatewriting.com/types-of-essays
7. https://essaypro.com/blog/5paragraph-essay/

BACKGROUND ISSUES IN LANGUAGE LEARNING

Khayala Hamidova

Azerbaijan State Pedagogical University Doctor of Philosophy

Foreign Languages Department ID: 0009-0004-8189-77-41

Annotation

This article depict main background issues in language learning. In other words, it is about, that instinctual ability to absorb language and context and to transform them into an ability to understand starts to develop an ability for abstraction, which makes them better learners , but may also make them less able to respond to language on purely instinctive level. Despite the fact, then, that there is something and unique about first language(s), acquisition, a concern of many theorists and methodologists has been to try to see how, if at all, we can replicate the success of that kind of language acquisition in the language- learning classroom. We will look at a number of theories (both historical and current) that have been advanced and which methodologists have used to help them decide what methods and techniques to espouse. Acquisition and learning some people 'pick up' second language without going to lessons (though true mastery is unusual via this route). Others go to language classes and study the language they with to learn.

Key words: acquisition, behaviourism, picking up a language, opportunistic

Introduction.

Unless there is something wrong with them mentally or physically, all children acquire a language as they develop. Indeed, many children around the world acquire more than one language and by the age of six or seven are speaking as confident bi- or trilinguals. This miraculous language 'instinct' (Pinker 1994) seems, at first glance, to happen effortlessly. The question that language teachers want answered, therefore, is whether second language acquisition- that is language learnt in the classroom- can hope to replicate the conditions in which children acquire their first language(s).

As far as we can see, children are taught language, nor do they set out to learn it consciously. Rather they acquire it subconsciously as a result of the massive exposure to it which they get from the adults and other children around them. Their instinct-the mental capability we are all born with- acts upon the language they hear and transforms it into a knowledge of the language and an ability to speak it. It is that simple.

Or rather it isn't quite that simple. For example, if we consider the language exposure that children receive, we find that it is a special kind of language. People don't speak to two and three years olds the way they speak to adults. Instead, they (parents especially) use exaggerated intonation with higher pitch than is customary. This conveys special interest and empathy. They choose simplify what they say, too, using shorter sentences and fewer subordinate clauses. They choose items which they would not. They tend to include the children in the conversation, drawing them into interactions so that the actual language used is an integral part of the interaction itself. And even before children can themselves speak, parents act as if they were taking part in the conversation, as when a mother says, for example, Do you want some more milk? (the baby gurgles) You do? Yes, you do. All right, then… . So, in a sence, children are

being taught rules of discourse even though neither they nor their parents are conscious of this. Parents- and other adults- do not choose the simplified language or exaggerated intonation consciously, either. It is usually done subconsciously, so if you asked most people exactly how they speak to children, they would not be able to say on what basis they choose words and grammar.

Finally, children have a powerful incentive to communicate effectively. Even at the pre-word miserable, hungry or alarmed. The more language they can understandand especially speak-the better they can function. All of this is bound up with the age of the child and what happens to us as our brains develop and grow. Language acquisition is …. guaranteed for children up to the age of six, is steadily compromised from then until shortly after puberty, and is rare thereafter'(Pinker 1994;293).In other words, that instinctual ability to absorb language and context and to transform them into an ability to understand starts to develop an ability for abstraction, which makes them better learners (see below), but may also make them less able to respond to language on purely instinctive level.

Despite the fact, then, that there is something and unique about first language(s), acquisition, a concern of many theorists and methodologists has been to try to see how, if at all, we can replicate the success of that kind of language acquisition in the language- learning classroom. We will look at a number of theories (both historical and current) that have been advanced and which methodologists have used to help them decide what methods and techniques to espouse.

Acquisition and learning

Some people 'pick up' second language without going to lessons (though true mastery is unusual via this route). Others go to language classes and study the language they with to learn. Of the two situations, picking up a language (simple absorbing it by, for example, living in a target-language community with no formal attention to language study) is, it world appear, closer to first-language acquisition than studying a language in a classroom is. This was recongnised as long ago as 1921 by the man who can be credited 'more than any other single individual' with helping English language teaching to become a 'professionhood'. In his book The Principles of Language Study, Harold Palmer was interested in the difference between 'spontaneous' and 'studial' capabilities. The former described the ability to acquire language naturally and subconsciously, whereas the latter allowed students to organize their learning and apply their conscious knowledge to the task in hand. Palmer suggested that spontaneous capabilities are brought into play for the acquisition of the spoken language, whereas studial capabilities are required for the development of literacy.

This distinction between subconscious acquisition and conscious learning is still of concern. In the early 1980s, the American linguist Stephen Krashen put forward what be called the Input hypothesis (summarized in Krashen 1984). He claimed that language which we acquire subconsciously (especially when it is anxiety free) is language we can easily use in spontaneous conversation because it is instantly available when we need it. Language that is learnt, on the other hand, where 'learnt' means taught and studied as grammar and vocabulary is not available for spontaneous use in this way. Indeed, it may be that the only use for learnt language is to help us to monitor (check) our spontaneous communication: but then the more we monitor what we are saying, the less spontaneous we become! In Krashen's view, therefore, acquired language and learnt language are different both in character and effect.

Krashen saw the successful acquisition by students of a second language as being bound up with the nature of the language input they received. It had to be comprehensible, even if it was slightly above their productive level. He called this comprehensible input i+1 (that exposed to it in a relaxed setting. This input is roughly-tuned (rather as parent-child language is

subconsciously moderated as we saw above) and is in stark contrast to the finely-tuned input of much language instruction, where specific graded language has been chosen for conscious learning. Roughly-tuned input aids acquisition, Krashen argued, whereas finely-tuned input combined with conscious learning does not.

The contributions of behaviourism

Who has ever studied a language knows that lessons based exclusively on the acquisition New of language described above are extremely rare. From the advent of the Direct method, there has generally been more learning (in Krashen's sense) than acquisition. The Direct method emerged at the end of the nineteenth century and it laid the foundations.

For classroom practices which are still around today (thanks to people like Maximilian Berlitz and, later. Harold Palmer, whom we have already mentioned). The Direct method teacher used only English in the classroom, form and meaning associations were made using real objects, pictures or demonstration. The point here is that a concentration on form (rather than subconscious acquisition) was considered to be advantageous. This is the very antithesis of a purely acquisition based view of second-language learning. Crucially, it depends on the idea that the input students receive (that is the language they are exposed to) will be the same as their intake (that is the language they actually absorb). Yet, as we shall see below, this is shown again and again not to be the case. Students take in only some of what they are exposed to. And sometimes they take in things which are incidental to the main focus of the language input they receive.

However, the Direct method, which believed essentially in a one-to-one correspondence between input and output, really got going when it was married to the theory of behaviourism. In an article published in the early part of the twentieth century, two psychologists, Watson And Raynor, reported the results of an experiment they had carried out with a young boy called Albert (Watson and Raynor 1920). When he was nine months old, they discovered that the easiest way to frighten him was to make a loud noise by striking a steel bar with a hammer. At various intervals over the next three months they frightened Albert in this way while he was in the presence of various animals (a rat, a rabbit and a dog). The result was that after three months Albert showed fear when confronted with these animals even when the noise was not made, and even showed unease when a fur coat was put in front of him. Pleased with their progress, the scientists then proposed to continue their experiment by turning the young baby's fear back to pleasure, but they were unable to do so because, unsurprisingly. Albert was withdrawn from the experiment by his parents. Despite its age, Watson and Raynor's experiment is of more than academic interest because the conditioning it demonstrated and the way that such research into conditioning led on to the theory of behaviourism – had a profound effect upon teaching of all kinds. This is especially true of language teaching where, arguably, behaviourism still exerts a powerful influence .

Behaviourist theory, conditioning is the result of a three-stage procedure: stimulus, response and reinforcement. For example, in a classic experiment, when a light goes on (the stimulus) a rat goes up to a bar and presses it (response) and is rewarded by the dropping of a tasty food pellet at its feet (the reinforcement). If this procedure is repeated often enough .arrival of the food pellet as a reward reinforces the rat's actions to such an extent that it will always press the bar when the light comes on: it has learnt a new behaviour. In a book called Verbal Behaviour, the psychologist Bernard Skinner suggested that much. The same process happens in language learning, especially first language learning (Skinner 1957). The baby needs food (the incentive we discussed above), so it cries and food is produced. Later the infant swaps crying for one- or two-word utterances to produce the same effect, and because words are more precise than cries,

it gradually learns to refine the words to get exactly what is wanted. In this behaviourist view of learning a similar stimulus-response- reinforcement pattern occurs with humans as with rats or any other animal that can be conditioned in the same kind of way.

In language learning, a behaviourist slant is evident when students are asked to repeat sentences correctly and are rewarded for such correctness by teacher praise or some other benefit. The more often this occurs, the more the learner is conditioned to produce the language successfully on all future occasions. As we shall see on page 64, behaviourism was directly responsible for audiolingualism, with its heavy emphasis on drilling (following the stimulus-response-reinforcement model). As such, the influence of behaviourism was – and is-the direct opposite of any theory of subconscious acquisition. Behaviourism is sometimes derided and its contribution to language teaching practice heavily criticised. Yet, as Peter Castagnero suggests, the link between the audiolingual method and a simplistic view of behaviourism is 'fictitious. "Behaviour analysis is alive and well, he writes, and is 'making significant contributions in applied language settings"

Focus on form or focus on forms?

The idea that students should be involved in 'solving communication problems in the target language' – that is, performing communicative tasks in which they have to (mostly) speak their way out of trouble has given rise to Task-based language teaching, which we will discuss in more detail in Chapter 4. Task-based learning has at its core the idea that students learn better when engaged in meaning-based tasks than if they are concentrating on language forms just for their own sake. This is not to suggest, as Allwright speculated, that language learning 'will take care of itself, but that learning should grow out of the performance of communicative tasks rather than putting the learning (of previously selected language forms) first and following it by having students perform communicative tasks. In this context a distinction has been made between a focus on form and a focus on forms. Focus on form occurs when students direct their conscious attention to some feature of the language, such as a verb tense or the organisation of paragraphs. It can happen at any stage of a learning sequence as the result of intervention by the teacher, or because students themselves notice a language feature. It will occur naturally when students try to complete communicative tasks (and worry about how to do it or how they did it) in Task-based learning, for example. Or it might happen because the teacher gives feedback on a task the students have just been involved in. Focus on form is often incidental and opportunistic, growing out of tasks which students are involved in, rather than being pre-determined by a book or a syllabus. Many language syllabuses and coursebooks are structured around a series of language forms, however. Teachers and students focus on them one by one because they are on the syllabus. This is often called 'focus on forms' because one of the chief organising principles behind a course is the learning of these forms.

Acquisition and learning some people 'pick up' second language without going to lessons (though true mastery is unusual via this route). Others go to language classes and study the language they with to learn. Of the two situations, picking up a language (simple absorbing it by, for example, living in a target-language community with no formal attention to language study) is, it world appear, closer to firstlanguage acquisition than studying a language in a classroom is. This was recongnised as long ago as 1921 by the man who can be credited 'more than any other single individual' with helping English language teaching to become a 'professionhood'. In his book The Principles of Language Study, Harold Palmer was interested in the difference between 'spontaneous' and 'studial' capabilities. The former described the ability to acquire language naturally and subconsciously, whereas the latter allowed students to organize their learning and apply their conscious knowledge to the task in hand. Palmer suggested that spontaneous capabilities are brought into play for the acquisition of the spoken

language, whereas studial capabilities are required for the development of literacy. This distinction between subconscious acquisition and conscious learning is still of concern. In the early 1980s, the American linguist Stephen Krashen put forward what be called the Input hypothesis (summarized in Krashen 1984). He claimed that language which we acquire subconsciously (especially when it is anxiety free) is language we can easily use in spontaneous conversation because it is instantly available when we need it. Language that is learnt, on the other hand, where 'learnt' means taught and studied as grammar and vocabulary is not available for spontaneous use in this way. Indeed, it may be that the only use for learnt language is to help us to monitor (check) our spontaneous communication: but then the more we monitor what we are saying, the less spontaneous we become! In Krashen's view, therefore, acquired language and learnt language are different both in character and effect. Krashen saw the successful acquisition by students of a second language as being bound up with the nature of the language input they received. It had to be comprehensible, even if it was slightly above their productive level. He called this comprehensible input i+1 (that exposed to it in a relaxed setting. This input is roughly-tuned (rather as parent-child language is subconsciously moderated as we saw above) and is in stark contrast to the finely-tuned input of much language instruction, where specific graded language has been chosen for conscious learning. Roughly-tuned input aids acquisition, Krashen argued, whereas finely-tuned input combined with conscious learning does not.

Literature

1.
ve V. Clark, First Language Acquisition, New York Cambridge University, 2009,490 p.
2.
ack C.Richards Theodore S.Rodgers, Approaches and Methods in Language Teaching, Cambridge, 1986, 278 p.
3.
teven Pinker, The Language Instinct, Canada,1994, 448 p
4.
tephen D.Krashen, Principles and Practice in Second Language Acquisition, Southern California, 1982, 212 p.
5.
illiam O'Grady, How children learn language,Cambridge University Press, 2011, 248 p.

HEYDAR ALIYEV'S LEGACY IN AZERBAIJAN'S DEVELOPMENT STRATEGY
AZERBAYCANIN YÜKSEL MESTRATEJISINDE HAYDAR ALIYEVIN MIRASI

MEHPARA MAMMAD ALIYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Every nation has geniuses who played the role of saviors in the history of national freedom and independence. The statistical analysis of the socio-economic situation of both periods of Heydar Aliyev's leadership in Azerbaijan - 1969-1982 and 1993-2003 - shows that he took decisive steps to get the country out of the difficult situation it was in, and the republic's long-term, being the author of complex development programs that ensure dynamic and comprehensive development, he fully succeeded in their implementation. The renaissance and awakening of national consciousness began with Heydar Aliyev's coming to power, our independence became eternal and irreversible.The National leader of the Azerbaijani people and the founder of independent Azerbaijan, left an unprecedented mark on the lives of the whole nation. A natural-born leader, Heydar Aliyev was a great diplomat, who influenced significant growth not only in politics but also in the socio-economic and cultural aspects of the country. Heydar Aliyev's development strategy was designed to improve the environment for the activities of economic entities, to provide the state with the necessary financial resources in the long term. In this sense, the "Contract of the Century", signed on September 20, 1994 with the world's leading oil companies, being an event of global significance, at the same time laid the foundation for the future development of AzerbaijanOne of the greatest services of Heydar Aliyev to the Azerbaijani people and future generations is the formation of a national ideological concept. It should be noted that the idea of the unity of the Azerbaijani people, which has been subjected to aggression by various empires for more than 200 years, has seriously deformed, a kind of ideological vacuum has arisen in society.

Keywords: Revival, economy, contract, freedom, independent,development,succeed.

Every nation has geniuses who played the role of saviors in the history of national freedom and independence. With their determination, those geniuses led their people behind them and played the role of winners in the most fateful moments. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark on the history of the modern world as a great personality, an extraordinary intelligence, an innate talent, and a wise statesman.The meaningful life path, rich and diverse heritage of national leader Heydar Aliyev, who won eternity with his exceptional services, is an inexhaustible school of lessons. Looking back on the past years, we once again witness the important historical achievements of the Azerbaijani people under the leadership of their wise leader. The renaissance and awakening of national consciousness began with Heydar Aliyev's coming to power, and thanks to him, our independence became eternal and irreversible. Our country was able to rise to the level it deserves in the world thanks to the Great Leader's foresight, wisdom, determination, iron will, and rich statecraft experience.Today, the 95th anniversary of the birth of the national leader Heydar Aliyev is widely celebrated with high respect and deep gratitude of every Azerbaijani in all parts of our country and beyond its borders due to his unparalleled services to his homeland and people.

Heydar Aliyev's great, meaningful and honorable life path does not fit into the concept of time and space. In the character and activities of national leader Heydar Aliyev, attachment and bigotry to his native people showed itself from his youth. Born in a simple, hard-working Azerbaijani family in Nakhchivan, this great man held high positions from his youth and carried the burden of a great country on his shoulders.When we look at the activities of the great leader and his services to the people of Azerbaijan, we will see that this era we are talking about consists of different layers and stages. Each of these layers and stages is a separate page in the history of the Azerbaijani people. The most important thing is that these pages contain and stimulate the development of the people and state of Azerbaijan. Of course, the second period of the Great Leader's rule is related to his leadership in the USSR. During this period, Azerbaijan was always under the great leader's attention, and the development of our republic was the main issue of the SSR leadership. And finally, the activities of the great leader at the next stage allow us to characterize him as the leader of an independent state and an independent nation. Genetically, with leadership qualities and high charisma, Heydar Aliyev was able to accurately predict the processes that no one could predict at the end of the 20th century, as well as determine his place and position in these processes. At the same time, his personal decisions were somehow becoming political decisions of the Azerbaijani people. Most importantly, these decisions have become a beacon that illuminates our national path, as they are visionary and purposeful, directed towards a specific goal.

As a result of the hard work of the great leader, Azerbaijan achieved high economic development in a short period of time thanks to the laying of the foundations of a strong economy in the first era of his rule - 1969-1982. This confirms the opinion that Heydar Aliyev is not only an outstanding states man, a professional politician, but also a head of state who is deeply familiar with the national economy of the republic. Because thanks to the economic and social policy conducted under the leadership of Heydar Aliyev in 1969-1982, it was possible to succeed in the development of all areas of the republic's economy, science and culture, and to raise the standard of living of the people only with a deep knowledge of the national economy. Thanks to the reforms initiated by national leader Heydar Aliyev, Azerbaijan turned from an agrarian-industrial republic into an industrial-agrarian republic. As a result of the large-scale construction works carried out in the republic, new residential areas, buildings, schools, industrial enterprises were built, and roads were laid in Azerbaijan for several years.As a result of Heydar Aliyev's hard efforts for the youth of Azerbaijan to acquire the depth of science and education and become professional personnel for the future of the country, conditions were created for tens of thousands of Azerbaijanis to study in the most prestigious universities of the former Union. [1,s242]

First of all, the great leader demonstrated his political will to meet the main requirements of the multi-ownership market economy and started fundamental reforms taking into account the laws of economic transformation. At that time, Heydar Aliyev stated that it was very difficult and complicated for an independent state to carry out reforms by transitioning to a new transformation: "Ever since independence, Azerbaijan has been building its life, state, economy, and national interests on the basis of democratic principles. This requires a serious restructuring of the entire economic system. In this regard, Azerbaijan has announced a reconstruction strategy based on the principles of free economy and market economy and is following this path.

Of course, this path is extremely difficult and complicated for the republic, which has lived in a different socio-economic system for 70 years. However, in addition to this, it is the only way to overcome the difficulties in the economy, to get out of the socio-economic crisis and to ensure the development of the economy in accordance with international standards in order to connect

Azerbaijan to the world economic system.Making the implementation of all components of the liberal market economy one of the main goals of the reforms, the government of Azerbaijan took decisive steps in accordance with the requirements of the period of recovery and dynamic development that began in 1994. Land ownership under the state was giving to the peasants, and in this area, our republic is considered the first reforming country in the CIS. As a result of the implementation of privatization in other areas, serious qualitative changes took place in the structure of the economy and a favorable ground for the formation of a liberal economy was created. As a result, the financial situation in the country stabilized, the amount of investments involved in the economy increased year by year, and the standard of living of the people began to improve. Thanks to the acceleration of the economic transformation, fertile conditions were formed for the transition from the planned economic system to the liberal market economy. In addition to the oil sector, which is the basis of the economy, the foundation of large-scale reforms was laid in other areas as well. [2,s180]As a result of the formation of market economy legislation, budget, tax, banking systems, implementation of agrarian reforms, privatization of state property, creation of a favorable business environment for the development of entrepreneurship, the transition to the market economy was established and the entrepreneurial class was formed. In those years, a number of laws were adopted to accelerate the flow of foreign investors to the country, to create favorable conditions for their business activities, to free foreign trade, to develop entrepreneurship, and a legislative framework was created to ensure the adaptation of the national economy to the world economic system.

The "Entrepreneurship" Law adopted at that time also defined the main directions of entrepreneurial activity and meant a favorable legal basis for the development of the economy through the market economy. The first Constitution of independent Azerbaijan, adopted in 1995, was selected for its strategic importance, reflecting all the details related to the political-economic, social-humanitarian divisions of our republic.[3,s23].Thanks to the decisive step taken by the great leader, the "Contract of the Century" signed in 1994 led to the revival of the country's oil and gas industry and the development of the energy sector of the republic, which is the beginning of the future prosperity of Azerbaijan, led to the active growth of the non-oil sector of the economy. In addition to the great economic benefits of this agreement, there was another significance: The agreement once again assured the world's leading countries and companies that Azerbaijan is an independent and reliable partner. You can work and invest in this country. The "Contract of the Century" increased the confidence of all the countries of the world in Azerbaijan, and a little later, conditions were created for the flow of the world's largest and most famous oil companies to our country. With this, Azerbaijan opened its doors to foreign investments. The signing of the agreement played a decisive role in foreign investments in other areas of Azerbaijan's economy. With this, the first steps in the development of our economy began to be taken.

Since the implementation of the "Contract of the Century" began, the economy of Azerbaijan has turned around and great works have been started. In December 1999, Azerbaijan's first tanker filled with profit oil was put on the world market. The great leader Heydar Aliyev considered it important to transport Azerbaijani oil to world markets as one of the main directions of his oil strategy. In this area, it consisted in the creation of a strategically important East-West route for the purpose of long-term protection of Azerbaijan's interests, development of large-scale international economic cooperation, and the increase of oil production in the region, ensuring the transportation of oil to world markets.As a result of great leader Heydar Aliyev's perseverance and determination, it was possible to sign the agreement on the construction of Baku-Tbilisi-Ceyhan. As a result of the determination of the great leader and the unity of the states of Turkey, Azerbaijan and Georgia, the project, considered by many

as a legend, became a reality. On May 28, 2006, Azerbaijani oil arrived at Ceyhan port, and on July 4, the first tanker loaded with oil departed from here. On July 13, the grand opening ceremony of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline named after Heydar Aliyev, which is the largest energy project of the 21st century, was held in Ceyhan, Turkey.

BTC encouraged the reconstruction of new relations between the world states and the Azerbaijani state, the relations between the world nations and the people of Azerbaijan, and led to the strengthening and development of Azerbaijan's foreign policy.One of the main requirements of the market economy is primarily related to the implementation of land reforms. Without a landowner, it is impossible for the owner to engage in free and independent production activities. Therefore, Heydar Aliyev stated that reforms are the only way to save and develop the economy from the crisis, and the signing of relevant decrees on the approval of some normative-legal acts for the provision of land for the use of citizens greatly accelerated the processes related to reforms.[4,s180] .After almost 23 years have passed since then, it can be boldly said that Heydar Aliyev defined the following strategy during the ten years of his presidency in 1993-2003 and achieved it in his hard work.[5,s328]

- Formation of the main priorities of economic development by achieving a ceasefire regime on the Karabakh front since 1994;

- socio-political stabilization, creation and improvement of democratic principles and institutions, which are very necessary in the life of the country;

- strengthening of the state apparatus and formation of workable state management institutions;

- creation of new norms and stereotypes of behavior in society, formation of new - open and democratic citizenship;

- creation of the oil strategy of an independent state, signing of the "Contract of the Century" agreement, which is the basis of this strategy, and the beginning of the country's transformation into a major regional energy actor;

- Changing the role of Azerbaijan as a regional logistics center by actively participating in the "Great Silk Road" project;

- formation of a viable balanced foreign policy model;

- creation of a modern and combat-capable army, etc.

During the years 1995-2003, great socio-economic changes began to be observed in our country. Thus, the great leader Heydar Aliyev implemented a set of norms and values both at the theoretical level and in practice, and this set became a viable model of democracy. During Heydar Aliyev's presidency, a solid foundation was laid for the country's modern development, Azerbaijan was recognized as a settled state, and conditions were created for Azerbaijan's integration into the modern world in the future.As in the establishment of the economic-social and political-legal system of Azerbaijan, his attention to democratic development, especially to the freedom of speech and press, showed itself in high results. The role of the great leader in the development of the Azerbaijani press was especially demonstrated during the years of independence. In the first years of our independence, the press of Azerbaijan, which was suffocated by the military and political censorship of the power that came to power as a result of chance, was saved and developed only after the return of national leader Heydar Aliyev to political power.[6] .In a word, during the ten-year presidency of national leader Heydar Aliyev, the country changed fundamentally, significant successes were achieved in many directions of internal and foreign policy. The state of Azerbaijan has demonstrated its ability to survive for a long time, and society has demonstrated its readiness to participate in the next stage of the

historical process. The independence of the modern Republic of Azerbaijan has become an axiom for both ordinary citizens of the country and important power centers of a global scale. It is the personality of Heydar Aliyev, his charisma, will, and experience that are "nation", "statecraft", "management system", "authority", "developed economy", "spiritual revival", "leadership", "transformation" for us in the period shown. , "multi-vector" system played an important role in the formation and strengthening of values.[7]. Even today, the ideas of Heydar Aliyev have been successfully implemented by the government of Azerbaijan and high results have been achieved. Provision of proportional and balanced development of the economy and progress towards efficiency, intensification of the market economy, application of new mechanisms of the liberal economy and other reforms created conditions for the improvement of the material and moral well-being of the population and the establishment of social justice. These principles were the main goals of the policy implemented by President Ilham Aliyev, the worthy follower of the great leader Heydar Aliyev, and important successes were achieved in the process of forming a pro-social, diversified national economy under the leadership of the head of state.

The result

- Heydar Aliyev's coming to power led to the awakening and revival of the Azerbaijani economy.

- The contract of the century played a great role in the development of the heft field in Azerbaijan

- Heydar Aliyev's reforms led to the establishment of a new strategy in the economy

Xülasə.

Hərbirxalqın milli azadlıqvəmüstəqilliktarixindəxilaskarrolunuoynamışdahilərivardır. HeydərƏliyevinAzərbaycanarəhbərliyininhərikidövrünün - 1969-1982-ci və 1993-2003-cü illərdəsosial-iqtisadivəziyyətinstatistiktəhliligöstərirki, o, ölkənidüşdüyüağırvəziyyətdənçıxarmaqüçünqətiyyətliaddımlaratmış, respublikanınuzunömürsürdüyü 1990-cı il 2003-cü iltarixli 2008-ci iltarixli 2008-ci iltarixli 2009-cu iltarixlərindəAzərbaycanxalqının 2008-ci ilin 10-cu illərindəHeydərƏliyevinAzərbaycanarəhbərliketdiyi 1969-1982-ci və 1993-2003-cü illərinsosial-iqtisadivəziyyətininstatistiktəhliligöstərir. -müddətlidinamikvəhərtərəfliinkişafıtəminedənkompleksinkişafproqramlarınınmüəllifiolmaqla, onlarınhəyatakeçirilməsinə tam nail olmuşdur.AzərbaycanxalqınınÜmummilliliderivəmüstəqilAzərbaycanınqurucusubütünxalqınhəyatındamisilsizizburaxmışdır. AnadangəlməliderolanHeydərƏliyevböyük diplomat idivətəkcəsiyasətdədeyil, həmdəölkəninsosial-iqtisadivəmədəniaspektlərindəmühümyüksəlişətəsirgöstərmişdir. HeydərƏliyevininkişafstrategiyasıtəsərrüfatsubyektlərininfəaliyyətiüçünşəraitinyaxşılaşdırılmasına, dövlətinuzunmüddətliperspektivdəzərurimaliyyəresurslarıilətəminedilməsinəhesablanıb. Bu mənada 1994-cü ilsentyabrın 20-də dünyanınaparıcıneftşirkətləriiləimzalanmış "Əsrinmüqaviləsi" qlobaləhəmiyyətlihadisəolmaqla, eynizamanda, Azərbaycanıngələcəkinkişafınınəsasınıqoymuşdur. HeydərƏliyevAzərbaycanxalqınavəgələcəknəsillərə milli ideolojikonsepsiyanınformalaşmasıdır. Qeydedəkki, 200 ildənartıqdırmüxtəlifimperiyalarıntəcavüzünəməruzqalanAzərbaycanxalqınınbirliyiideyasıcid dişəkildədeformasiyayauğramış, cəmiyyətdəbirnövideolojiboşluqyaranmışdır.

Açarsözlər: Dirçəliş, iqtisadiyyat, müqavilə, azadlıqvəmüstəqillik,,inkişaf,uğur.

Özet

Her milletin, ulusal özgürlük ve bağımsızlık tarihinde kurtarıcı rolü oynayan dahileri vardır. Haydar Aliyev'in Azerbaycan'daki liderliğinin her iki döneminin (1969-1982 ve 1993-2003) sosyo-ekonomik durumunun istatistiksel analizi, onun ülkeyi içinde bulunduğu zor durumdan çıkarmak için kararlı adımlar attığını ve cumhuriyetin bu durumdan kurtulduğunu göstermektedir. 1990-2003 tarihli uzun bir yaşam 2008 tarihli 2009 tarihli 1969-1982 ve 1993-2003 yıllarında Haydar Aliyev'in Azerbaycan'ı yönettiği 2008 yılının 10 yıllık istatistiksel analizi. - Uzun vadeli dinamik ve kapsamlı gelişmeyi sağlayan karmaşık geliştirme programlarının yazarı olarak bunların uygulanmasında tam anlamıyla başarılı oldu. Azerbaycan halkının milli lideri ve bağımsız Azerbaycan'ın kurucusu, tüm milletin hayatında eşsiz bir iz bıraktı. Doğuştan lider olan Haydar Aliyev büyük bir diplomattı ve sadece siyasette değil, aynı zamanda ülkenin sosyo-ekonomik ve kültürel yönlerinde de önemli ilerlemelere etki etti. Haydar Aliyev'in kalkınma stratejisi, ekonomik kuruluşların faaliyet koşullarını iyileştirmek, uzun vadede devlete gerekli mali kaynakları sağlamak için tasarlandı. Bu anlamda 20 Eylül 1994'te dünyanın önde gelen petrol şirketleriyle imzalanan "Yüzyılın Anlaşması" dünya çapında önemli bir olaydı ve aynı zamanda Azerbaycan'ın gelecekteki kalkınmasının da temelini attı. Haydar Aliyev, Azerbaycan halkının ve gelecek nesillerin milli ideolojik anlayışının oluşmasıdır. 200 yılı aşkın süredir çeşitli imparatorlukların saldırılarına maruz kalan Azerbaycan halkının birliği fikrinin ciddi şekilde deforme olduğunu, toplumda bir nevi ideolojik boşluğun ortaya çıktığını belirtmek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Diriliş, ekonomi, sözleşme, özgürlük ve bağımsızlık, gelişme, başarı.

Bibliography

1. Hidayət B. HeydərƏliyevişığı, səh 242

2. Q.M. Əliyev. “HeydərƏliyeviqtisadiidarəetməməktəbi” səh.180

3. MəmmədovaŞərəbaniƏliqızı. “HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ” (2014), səh 23

4. Q.M. Əliyev. “HeydərƏliyeviqtisadiidarəetməməktəbi” səh.180

5. Səfərov S. 10 ilmüstəqillikvəiqtisadiyyat, səh.328

6. https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/HEYD%C6%8FR-%C6%8FLIYEV-V%C6%8F-AZ%C6%8FRBAYCAN-%C6%8FD%C6%8FBIYYATI.pdf

7. https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/heyd%C9%99r-%C9%99liyev-v%C9%99-%C9%99d%C9%99biyyatimiz/

PROPER NOUNS IN ENGLISH LITERATURE AND WAYS OF THEIR TRANSLATION

MƏMMƏDZADƏ KÖNÜL ƏHƏD (doktorant)

Bakı şəhəri, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orkid kod 0000-0001-8792-7500

Xülasə

Xüsusi isimlər ədəbi əsərlərdə mühüm rol oynayırlar. Xüsusi isimlər, adlar olmadan əsərlərin çəkisi aşağı düşər. Xüsusi isimlər şəxs adlarını, yer adlarını, coğrafi məkan adlarını, ay adlarını, heyvan, bayram və digər xüsusi adları ehtiva edirlər. Ümumiyyətlə, xüsusi isimlər ümumi isimlərlə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bəzi mədəniyyətlərdə xüsusi isimlər "Mədəni işarələr" kimi təqdim olunurlar. Xüsusi adlar mədəni dəyərlərə malikdir. Xüsusi isimlərin mətnlərdə ümumi isimlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, həmişə böyük hərflərlə yazılırlar.

Açar sözlər:Xüsusi isimlər, ümumi isimlər, xüsusi adların tərcüməsi, ədəbi mühit, mədəni işarə

Özet

Özel isimlerin edebi eserlerde önemli bir yeri vardır. Özel isimler, isim olmayınca eserlerin ağırlığı azalır. Özel isimler; kişi adlarını, yer adlarını, coğrafi konum adlarını, ay adlarını, hayvanları, tatil günlerini ve diğer özel adları içerir. Genel olarak özel isimler genel isimlerden farklı özelliklere sahiptir. Bazı kültürlerde özel isimler “Kültür İşaretleri” olarak sunulur. Özel isimlerin kültürel değerleri vardır. Metinlerdeki özel isimler ile ortak isimler arasındaki fark, her zaman büyük harfle yazılmalarıdır.

Anahtar Kelimeler:Özel isimler, ortak isimler, özel isimlerin çevirisi, edebi ortam, kültürel işaret

Abstract

Proper nouns play an important role in literary works. Proper nouns, without names, the weight of the works decreases. Proper nouns include personal names, place names, geographic location names, month names, animals, holidays, and other proper names. In general, proper nouns have different characteristics compared to common nouns. In some cultures, proper names are presented as "Cultural Markers". Special names have cultural values. The difference between proper nouns and common nouns in texts is that they are always capitalized.

Key words: Proper nouns, common nouns, translation of proper nouns, literary environment, cultural sign

Introduction. Proper names are good examples of the interaction between language and society. They are used to refer to specific and unique entities. Nouns are of two main types: Proper nouns and common nouns. While common nouns are generic in nature, proper nouns refer to naming words that are used to denote or classify a specific person, place or thing. See that you always use a capital letter to start a proper noun. A proper noun is a noun that is used to name a particular person, place, days, months, languages, nationalities, events of historical importance, significant eras and periods, and specific brands.

Spelling of proper names in English

Proper names (or nouns) are capitalized in English. Here are some examples:

days of the week: Monday, Tuesday, Wednesday
months: January, February, March
names of companies: Amazon, Coca Cola, Google
countries, towns: England, Canada, San Francisco
sights: the Grand Canyon, the Empire State Building, the Underground
books, films, prizes: the Bible, the Oscar, the Nobel Prize
names of people: Tim Smith, Jennie Baker, Theodore Roosevelt
famous people: Aristotle, Napoleon, Shakespeare
mountains, rivers, seas, oceans, well-known regions: Mount Everest, the River Thames, the North Sea, the Atlantic Ocean, the South of France

The Oxford Learner's Dictionary defines proper nouns as a word that is the name of a person, a place, an institution. According to the Merriam-Webster Dictionary, a proper noun is a word or group of words (such as "Noah Webster," "Kentucky," or "U.S. Congress") that is the name of a particular person, place, or thing and that usually begins with a capital letter. It is also called a proper name as it is used to name particular people, places and things. You may be wondering about a way to differentiate between proper nouns and common nouns. It is quite simple and easy. The only thing that you have to keep in mind is that common nouns are very generic in nature and that there are multiple products of the same type. For example, a pen, a book, a bike, a key, etc. Whereas proper nouns refer to anything that you can find to be specific, and there is no way you could have another one of the same types. For example, there is only one William Shakespeare, only one Abraham Lincoln, only one New York, only one Chennai, etc When you are speaking, what matters is your tone of speech, your voice modulation, the pauses and the way you pronounce words. The rule of capitalization for proper nouns matters only in written communication. Sometimes, people use capital letters just to emphasize on whatever they are talking about. The modern day messaging system has not made it any easier. There is this habit of capitalizing the whole word or sentence and using too many exclamation marks or question marks to denote stress and importance when people, especially youngsters, send messages to each other. Languages should always be capitalized as they are proper nouns. There might be many dialects in a language, but the basic language remains the same. For instance, The English language has multiple dialects like British English, American English, Indian English, Canadian English, Australian English and so on. Proper noun holds an essential role in the literary works, especially novel because without the existence of proper noun the works will be meaningless. Proper noun contains the names of characters, the geographical places, time, etc. In general, the proper noun has different characteristics with the common nouns. Proper nouns are recognized in some cultures as an indicationas "Cultural markers". Proper names have cultural values. **Main paragraph.Your name** is a **proper noun**. A proper noun is the special word that we use for a person, place or organization, like John, Marie, London, France or Sony. A name is a noun, but a very special noun - a proper noun. English proper nouns have special rules. We **always** use a **C**apital **l**etter for the first letter of a name or proper noun. This includes names of **people, places, companies, days** of the week and **months.**Proper noun is a name of an individual person, place or object. For instance, Lisa, Taj Mahal, Knight, Yogyakarta are categorized as proper nouns.

In English, proper nouns are always written with an initial capital letter. Third New International Dictionary of the English language by Webster defines proper noun that designates a particular being or thing, does not take a limiting modifier, and is usually capitalized in English. Furthermore, the difference between proper nouns and common nouns

is that proper nouns are always written by capital letter. Randolph *Quirk et al* states that proper nouns define certain specific people names (Shakespeare), places (Slovenia), months (December), days (Saturday), festivals (Christmas), magazines (Hypebeast) and so forth. Then, proper nouns do not generally share the formal characteristics of common nouns. In particular, proper nouns lack articles. After that, Serge Bredart, Tim Brennen, Tim Valentine mention specifically proper nouns such as personal names (surnames, first names, nicknames and pseudonyms), geographical names (names of cities, countries, islands, lakes, mountains, rivers and so forth), names of unique objects (monuments, buildings, ships or any other unique object), names of unique animals (Benji or Bugs Bunny), names of institutions and facilities (cinemas, hospitals, hotels, libraries, museums or restaurants), names of newspapers and magazines, titles of books, musical pieces, paintings or sculptures, names of events. Furthermore, according to Victoria *Bull* in Oxford Learner's Pocket Dictionary, proper noun (also proper name) is the name of a particular person, placewritten with the capital letter. Sometimes term of proper noun is also called by proper name. So don't be surprised that some people use the term proper noun or proper name. Most of the proper nouns are singular, and do not have a plural form, sometimes have a plural form such as Indonesia – Indonesias, the West Indies – a West Indy. Furthermore, another characteristic of proper noun is when a surname or any name of something is made plural and preceded by the definite article, for instance, the Hamburgers, the Knights. Some types of proper nouns are customarily preceded by the definite article. Proper nouns can have their meaning varied by articles and other determiners such as a Shakespeare, a Mary Roberts, the Chinese Gorki. Furthermore, proper nouns can only be modified by nonrestrictive modifiers. Nonrestrictive pre-modifiers are limited with adjectives giving emotive colorings, such as old Mrs. Fletcher, beautiful Spain, pretty House, poor Charly, dear little Johny, historic Jogjakarta. The adjective is placed between them and a personal name, for example, the beautiful Princess Diana. There are two proper noun functions which are seen from two points of view. Proper Noun consists of names of people, places, festivals, times, etc. can be described as having functions as an element that builds the storyline of a novel because if there is no proper noun it will not be possible for a storyline to form. The proper noun is the explanation about whom and what the things that the writer tells to the readers. Second, the proper noun has the functions as subject and object in the sentences.Peter *Newmark* states that there are three major categories about proper noun which are names ofpeoples, objects, and geographical terms. The first classes of people namescover up the names of real (no-fictional) characters and names of fictitious characters. The second class which is object names covers two groups of objects which are brand names and eponyms (something which is or believed to be named). The third class which is geographical names such as Mongolia, Oslo, Morocco, Jakarta, Berlin, Zaragoza, Balkam, Lima, Celtic, Tomsk, Dagestan, Herzegovina, etc. Marcella *Frank* categorizes proper nouns into that six categories which are personal names (Mr. John Smith); names of geographic units such as countries, cities, rivers, etc. names of nationalities and religions (a Balkan, Christianity); names of holidays (Easter, Thanksgiving Day); names of time units (Wednesday, March); words used for personification (a thing or abstraction treated as a person) (Nature, Liberty).

According to J. C. *Catford*translation is the replacement of text material from one language to another language or the source language to the target language by the equality of textual material. Furthermore, according to Eugene Albert *Nida*, Charles Russell *Taber* translation consists of reproducing source language into the receptor language with the closest equivalent ofmessage or content of the source language in both terms meaning and style. After that, according to Richard W. *Brislin* translation is a major method that leading to the process transferring of contents and ideas from source language to target language, whether the language is in written or oral form.

Then,according to R.T. *Bell*translation is the substitution of text in semantic and stylistic equivalent. According to W. *Wils*translation is usually used to express the messages or meaning in oral and writing. Translation is a process of equivalency of the source language text (SLT) to the target language text (TLT) through syntactic, semantic, and pragmatic understanding as well as good analytical text resources to produce an optimal translation. A syntactic aspect has a close relationship with style and meaning. After that, the semantic aspect has a tight relationship with the associated meaning. Wills prefers in process the transfer of the definition than the translation itself.

Furthermore, *Larson* Mildred defines the translation process as transferring the meaning of the source language into the receptor language. Translation is a change of form from the source language into the target language where the meaning must be maintained to remain the same. To achieve good translation, the lexicon, the grammatical structure, the communication situation, and the SL cultural context must be learned by a translator to be able to produce a good translation. Finally, a translator must have the ability to master every aspect of grammar and culture from both the source language and the target language.

Werner *Koller* defines that translation is a process where the text in the source language is transferred into the target language text through transposition in order to produce equivalence in three aspects as syntactic, semantic, and pragmatic. These three aspects have a quite tight relationship in the process of translation. Then, Larson believes that in order to produce a good translation, the translator should pay full attention to these three aspects seriously. The process of translation is conducted by some processes to become a good result. Transferring text from one language to another needs a certain treatment and consideration in order to make it natural to the target reader or audience without decreasing its level of accuracy. Thereby certain steps or processes are needed. In this process, the translator should try to convey the meaning to the target reader.

Transferring is a process that is closely related to the strategies, techniques, methods or procedures used by a translator in the activity of translating the source text into the target text. Besides, the translation process is always related to two different cultures, there are the source language culture and the target language culture. Studies of translation of proper nounsare still a polemic because some experts have two different opinions from each other. First, proper nouns do not need to be translated and second, proper nouns should be translated. If we look at the first statement, the expert believes that proper noun should not be translated because it is only a label and there is no meaning in it. It is very commonly believed that names do not have to be translated. Many other theorists say that proper nouns could, should and sometimes even must be translated.

Results. Many translators consider that proper names have no semantic meaning in language. In other words, they usually only transfer the original form of names instead of translate it. The translator will borrow the original word of a source language into the target language. In translating of proper noun, the first thing that translator do is translate the proper noun word of the source language (SL) into the target language (TL) correctly. The translators must be more creative and resourceful in translating proper nouns than common nouns.

As you probably know, a noun is a word that refers to a person, place, thing, or idea. In English, there are many different types of nouns that we use to describe all of the people and things around us. When we want to refer to a specific person or thing, we use a type of noun known as a proper noun. You have more than likely used many proper nouns in your life even if you didn’t know what they were called. As you’ll soon learn, proper nouns are a special type of noun, so we should give them the attention they deserve and learn a bit more about them.

Reference list

1. Collins, English Dictionary. Glasgow: HarperCollins Publishers. 21th Century Edition, 2001.
2. Murray, James A.H. The Oxford English Dictionary. Oxford: The Clarendon Press, 1970.
3. Newmark, Peter. A Text Book of Translation. Exeter: Prentice Hall, 1988.

A HISTORICAL FIGURE WHO ROSE TO THE LEVEL OF GENIUS
DAHİLİK SƏVİYYƏSİNƏ UCALAN TARİXİ ŞƏXSİYYƏT

İSMAYILOVA AYGÜN İDRİS QIZI

ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi, dosent

https:\\orcid.org\ : 0000-0003-1214-600X

Xülasə

Bu bir reallıqdır ki, cəmiyyətininkişafındaşəxsiyyətlərinroluböyükdür. Birqaydaolaraqböyükşəxsiyyətlərtarixingedişatınagüclütəsirgöstərəndahiinsanlardır. Həmin dahilər öz qətiyyətləri ilə mənsub olduqları xalqın arxasında duraraq, ən taleyüklü məqamlarda onların xilaskarı olmuşlar. Hər bir insanın tarixi dəyəri onun öz ölkəsi,vətəni, milləti qarşısındakı xidmətləri ilə ölçülür. Hər bir xalq öz tarixi şəxsiyyətləri, böyük dövlət adamları, görkəmli alimləri, mütəfəkkir simaları ilə dünyada tanınır. Dahilik səviyyəsinə ucalan tarixi simalar əslində Tanrının bəxş etdiyi adamlardır. Azərbaycanın tarixinin hər dövründə də böyük tarixi şəxsiyyətlər olmuşdur. Məhz uluöndər Heydər Əliyev də Azərbaycanın 20 -ci əsrdə dünyaya bəxş etdiyi əvəzolunmaz lider azərbaycanlı idi ki, onun Vətəni, milləti qarşısındakı xidmətləri danılmazdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müasir Azərbaycan tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür.[1]

Açar sözlər: H.Əliyev, milli-mənəvi dəyər, xalq, tarixi şəxsiyyət, ümummilli lider, siyasətçi

Summary

It is a reality that the role of personalities in the development of society is great. As a rule, great personalities are geniuses who have a strong influence on the course of history. Those geniuses stood behind the people they belonged to with their determination and became their saviors at the most fateful moments. The historical value of each person is measured by his services to his country, homeland, and nation. Each nation is known in the world for its historical figures, great statesmen, outstanding scientists, thinkers. Historical figures who rise to the level of genius are actually God-given people. There have been great historical figures in every period of Azerbaijan's history. The great leader Heydar Aliyev was also the irreplaceable leader Azerbaijan gave to the world in the 20th century, whose services to the Motherland and nation are undeniable. The national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has left a bright and indelible mark on the history of modern Azerbaijan as a great personality, an extraordinary

intelligence, an innate talent, and a wise statesman.

Key words: H. Aliyev, national-moral value, people, historical personality, national leader, politici

Özet

Toplumun gelişmesinde şahsiyetlerin rolünün büyük olduğu bir gerçektir. Kural olarak büyük kişilikler, tarihin akışı üzerinde güçlü etkisi olan dahilerdir. O dâhiler, kararlılıklarıyla halkının arkasında durmuş, en kritik anlarında onların kurtarıcısı olmuşlardır. Her insanın tarihi değeri, ülkesine, vatanına, milletine yaptığı hizmetlerle ölçülür. Dünyada her millet tarihi şahsiyetleriyle, büyük devlet adamlarıyla, seçkin bilim adamlarıyla, düşünürleriyle tanınır. Deha mertebesine yükselen tarihi şahsiyetler aslında Allah'ın bahşettiği insanlardır. Azerbaycan tarihinin her döneminde büyük tarihi şahsiyetler olmuştur. Büyük lider Haydar Aliyev aynı zamanda Azerbaycan'ın 20. yüzyılda dünyaya armağan ettiği, Anavatanına ve milletine hizmetleri tartışılmaz olan yeri doldurulamaz liderdi. Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev, büyük bir şahsiyet, olağanüstü bir zeka, doğuştan gelen bir yetenek ve bilge bir devlet adamı olarak modern Azerbaycan tarihinde parlak ve silinmez bir iz bırakmıştır.[1]

Anahtar kelimeler: H. Aliyev, milli-manevi değer, halk, tarihi şahsiyet, milli lider, siyasetçi

Giriş:Ötən illərə nəzər salarkən Azərbaycan xalqının öz müdrik liderinin rəhbərliyi ilə qazanmış olduğu mühüm tarixi nailiyyətlərin bir daha şahidi oluruq. İntibah və milli şüurun oyanışı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış, müstəqilliyimiz məhz onun sayəsində əbədi və dönməz xarakter almışdır. Ölkəmiz dünyada layiq olduğu mərtəbəyə Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bilmişdir.

Məlum olduğu kimi dünya şöhrəti qazanmış görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan reallığının meydana çıxardığı qüdrətli liderlərdəndir. O, XX əsrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanlı 37-ci ilin repressiyalarının ağır imtahanlarından keçmiş xalqı çətinliklərdən çıxararaq irəliyə doğru aparmağı bacaran Azərbaycan xalqının öz içindən doğan fenomenal tarixi şəxsiyyətdir. Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev ölkəmizin çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin əsasında yetişib formalaşmış görkəmli dövlət xadimidir. Bu dahi şəxsiyyətin simasında Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Atabəylər dövlətinin məharəti, Səfəvilər imperiyasının qüdrəti, Şirvanşahlar hakimiyyətinin siyasəti cəmlənmişdir. Azərbaycan xanlıqlarının nümayiş etdirdikləri milli qürur da Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyətində qabarıq surətdə özünü göstərən faktorlardandır. Heydər Əliyev Çar Rusiyasının daxili mahiyyətinə lazımi şəkildə bələd olduğu üçün rəhbərlik etdiyi respublikanın daxili imkanlar əsasında inkişaf etdirilməsi üçün nə mümkündürsə, hamısını etmişdir. Azərbaycan tarixinə müstəqillik kimi parlaq və tarixi bir səhifə yazmış Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin Azərbaycan idealı Heydər Əliyev, dövlətçilik təliminin əsas mahiyyətini və hədəflərini təşkil etmişdir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir: ”Biz azadıq, biz müstəqilik, biz heç kəsdən asılı deyilik. Biz özümüz öz taleyimizin sahibiyik. Mənim üçün öz həyatımdan, öz canımdan artıq, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, onu saxlamaq, onu əbədi etməkdir”.

İki dəfə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyev ölkəmizin və millətimizin müqəddaratının həll olunduğu son dərəcə mürəkkəb və təhlükəli məqamlarda öz üzərinə düşən xilaskarlıq missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirərək zamanın ağır sınaqlarından şərəflə çıxmasına nail olmuşdur.

Bu, bir həqiqətdir ki, Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti dövründə həmişə Azərbaycan xalqının dilinin, mənliyinin, milli şüurunun, milli mentalitetinin qorunması və inkişaf etdirilməsi keşiyində durub və bu sahədə çalışanların əməyinə yüksək qiymət verib. “Öz dilini

inkişaf etdirən alim, müəllim, öz tarixini yazan, inkişaf etdirən, tarixini əks etdirən, öz mənəviyyatını araşdıran, təhlil edən və ümumiləşdirən, xalqına yüksək səviyyədə çatdıran alim - onlar hamısı birlikdə öz xalqının, millətinin, milli şüurunun, milli ruhunun, vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etməsinə, irəli getməsinə xidmət göstərir [1]. Son 30 ildən artıq bir müddəti əhatə edən dövrdə Azərbaycan Respublikasının və xalqımızın taleyi, ölkə həyatının bütün sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətin adı, onun müdrik dövlətçilik siyasəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Qədirbilən xalqımız öz böyük oğlunun millət naminə gördüyü möhtəşəm işlərə qiymət verərək bu dövrü çox haqlı olaraq "Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü" kimi dəyərləndirir.Ulu Öndər Heydər Əliyev şəxsiyyətini dəyərləndirmək olduqca çətindir. Çünki Heydər Əliyev şəxsiyyəti fərqli subyektiv ölçülərə, bütövlükdə tarixə, zamana sığmır. Özünün böyük həyatı ilə zamanın çərçivəsinə sığmayan bir insan sözə heç vaxt sığa bilməz. Çünki bu tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin hər səhifəsi, hər mərhələsi son əlli illikAzərbaycan tarixinin mərhələləri ilə üst-üstə düşür, bəzən, hətta indi arxada qalmış o tarixin bütövlükdə dərkini şərtləndirir.Milli özünüdərkin ən yüksək siyasi ifadəsi olan müstəqil dövlət ideyası Azərbaycanı yeni tarixində məhz Heydər Əliyevin adı, şəxsiyyəti ilə bağlı idi.

Heydər
Əliyevin siyasi arenada rəhbərliyəgəlməsi bütün maneələridəfedərəkmüstəqildüşüncəyə yol aç dı. Onun həyat və fəaliyyəti tarix üçün bir nümunədir.

Heydər Əliyevnəsillərin minillik arzusunu tarixi reallığa çevirdi.Azərbaycan xalqına böyük zəhməti hesabına ərsəyə gətirdiyi ən böyük əsərini - müstəqil, demokratik Azərbaycanı qoyub getdi. O, Azərbaycanı öz şəxsi nüfuzu və əməli fəaliyyəti ilə dünyada tanıtdırdı. Heydər Əliyev Azərbaycanı Avropa ölkələriailəsinin tamhüquqlu üzvüetdi, ona Qafqaz regionunun iqtisadi,, hərbi təsir gücünə malik ən nüfuzlu dövlət statusunu qazandırdı.

Görkəmli dövlət xadimi təkcə öz ömrünün bir insan həyatının müdriklik zirvəsində deyildi, həm də bütöv bir xalqın tarixinin yüksək zirvəsində idi. Bu zirvədən baxanda yalnız bir, ömrün yaşandığı deyil, bir xalqın dünəni, bu günü, sabahı görünürdü.

Heydər Əliyev həm də böyük bir elm adamı idi. Onun müdrik siyasətinin dərinliyinin məhz elmi prinsiplər üzərində qurulması, intellektual potensiala arxalanmasında idi. [2]

Azərbaycan elminə respublikada rəhbərlikdə olduğu bütün dövrlərdə göstərdiyi qayğı və dəstək elə buradan qaynaqlanırdı.HeydərƏliyev öz fəaliyyəti və siyasi təcrübəsindəhər zaman elmi fikrin və siyasi təcrübəsindəhər zaman elmifikrin ən yen i nailiyyətlərindənfaydalanırdı.

O, cəmiyyətin, xalqın inkişaf zəminini elmdə, intellekdə görürdü.Heydər Əliyev öz əməli fəaliyyəti ilə nəinki Azərbaycan, insanlıq, bəşəriyyət üçün dəyərli bir tarix yaratdı. Bu, bəşəri ideyaların ölməzliyi, azadlığın, insanlığın, ağıl və təfəkkürün, xalq məhəbbətinin yenilməzliyi tarixidir.[3]

Ulu öndər irqindən, dilindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir kəsə hörmətlə yanaşır, insani keyfiyyətləri - səmimiliyi, düzgünlüyü, xeyirxahlığı, alicənablığı, dostluğu, qətiyyətliyi, kamilliyi, qoçaqlığı yüksək qiymətləndirir, ağıllı və savadlıları seçib ayırır, sənət adamlarına həssaslıqla yanaşır, xalqla bir yerdə olmaqdan, insanların rəğbətini qazanmaqdan qürur duyurdu.[4]

"Mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər mən buna nail ola bilsəm, ən xoşbəxt adam kimi həyatımı başa çatdıracağam. Buna da nail olmağa çalışır və çalışacağam" fikri görkəmli

dövlət xadimi Heydər Əliyevin azərbaycançılıq təliminin dərinliyini və dönməzliyini, əbədiyaşarlığını bütün ruhu ilə ifadə edir. Seçilmiş sovet rəhbərlərindən yalnız Heydər Əliyev xalqının azadlığının və müstəqil dövlətinin qorunub saxlanılması, onun daha da möhkəmləndirilməsi naminə özünün layiqli siyasi varisini yetişdirib hazırlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çoxcəhətli, məqsədyönlü və yorulmaz fəaliyyəti, dövlətçilik işinə çoxaspektli düşünülmüş yanaşmaları, analitik təfəkkürü, müdrik siyasəti, dərin düşüncəsi ilə müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin yeni epoxası formalaşır. Artıq hər kəsə yaxşı məlumdur ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin dövlətçilik təliminə uyğun olaraq ümummilli mənafenin, dövlətçilik maraqlarının daim üstün tutulması və yaradıcılıqla inkişaf etdirilməsi İlham Əliyev siyasətinin təməl prinsipidir.

Bu dahi insan elmimizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın gözəl bilicisi və araşdırıcısı idi.O, həm də polad iradəsi, dəmir məntiqi və dərin mənalı nitqi ilə istənilən auditoriyanı sükuta qərq edən gözəl natiq idi. Bütün bunların fövqündə Heydər Əliyev təkrarsız bir insan, onun keçdiyi yol zəngin bir həyat ensiklopediyası idi. Hələ bundan sonra neçə nəsil bu zəngin ensiklopediyanı sətir-sətir öyrənəcək, özünə əqidə yolu seçəcək. [5]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Heydər Əliyev bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının möhkəmlənməsində, bölgədə və dünyada nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. Hazırda bu siyasət davam etdirilir. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu müstəqil Azərbaycan yaşayacaqdır”.

Nəticə: O, ömrünün 81-ci ilində - müdriklik, ağsaqqallıq zirvəsində bizi tərk etdi. Amma o, cismən bizdən ayrılıb. Heydər Əliyev öz ideyaları, hələ başa çatdıra bilmədiyi işlərlə, Azərbaycanın sonrakı gələcəyini görən böyük planları, arzuları ilə daima bizimlə olacaq. O hər zaman bizim üçün zirvədə olan dahidir. Heydər Əliyevi bu zirvəyə xalq, onun etimadı və inamı yüksəldib. Onun fəth etdiyi ən böyük zirvə xalqın qəlbidir. Həmin zirvədən Azərbaycanın dünəni və bugünü ilə yanaşı, gələcəyi, rifahlı sabahı da aydın görünür. Yetər ki, hər birimiz Azərbaycanın sabahını düşünərək həmin zirvənin işığında addımlamağı bacaraq. Bu gözəl insanın ömür salnaməsini dönə-dönə səhifələmək, oxumaq, öyrənmək və oxuya-oxuya, öyrənə-öyrənə sevərək təbliğ etmək lazımdır, çünki Heydər Əliyevin ömrü elə yaşadığımız Azərbaycanın tarixidir.

Ədəbiyyat

1.X.Vəliyev ”Heydər Əliyev dövlətçilik haqqında”, Bakı, 2008

2. N.Ömərov “Ulu Öndər Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan elminin inkişafı”, Bakı, 2014 14 aprel, anl.az\down\meqale\ses\364582.htm

3. Fikrət Məmmədov,”Ulu öndər Heydər Əliyevin irsi milli sərvətimizdir.” /https://justice.gov.az/articles/90 4. İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2022-ci il , https://president.az/az/articles/view/57413

5.İsaHəbibbəyli, “Heydər Əliyevin Müstəqil Dövlətçilik İdealları və Müasir Dövr.” Bakı,2023

WE SHOULD EDUCATE THE YOUNG GENERATION IN THE SPIRIT OF MORAL VALUES

GƏNC NƏSLİ ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR RUHUNDA TƏRBİYƏLƏNDİRMƏLİYİK

p.ü.f.d., dosent KAZIMOVA NURLANA

Azərbaycan, Bakı, ADPU

Özet

Məlumdur ki, hər hansı bir xalqın mədəniyyətinin inkişafında, milli şüurunun formalaşmasında tarixən yaranmış milli -mənəvi dəyərlər mühüm rol oynayır. Çünki hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini şərtləndirən dil, din və adət- ənənə onun mənəvi aləminin formalaşmasına həlledici təsir göstərən amillərdəndir. Hər hansı bir ölkədə xalqın milli- mənəvi dəyərlərinin qorunması və mədəniyyətinin İnkişaf etdirilməsi vətəndaşlann milli birliyinin təmin olunmasına xidmət edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlərdə həmişə xalqımızın milli- mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdır. Eyni zamanda, ulu öndər gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi. Bu baxımdan ulu öndər gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyələndirilməsindən bəhs edərək demişdir: "...Biz öz milli- mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik".

Açar sözlər: Dil, milli şüur, adət-ənənə,mənəvi dəyərlər, milli birlik.

Abstract

It is known that historically created national-moral values play an important role in the development of any nation's culture and national consciousness. Because the language, religion and customs that condition the national-spiritual values of each nation are among the factors that have a decisive influence on the formation of its spiritual world. In any country, the protection of the nation's national and moral values and the development of its culture serve to ensure the national unity of citizens.

Our national leader Heydar Aliyev always tried to protect the national and moral values of our people, to develop our national culture, and to enrich the customs and traditions of the people. At the same time, the great leader advised to educate our youth on the basis of national moral values and national moral principles of our people. In this regard, the great leader spoke about the upbringing of our youth based on national and moral values and said: "...We must protect and maintain our national and moral values, customs and moral values in all directions, and these spiritual and moral values, which have gone through great trials for centuries, should be passed on to the young generation. we must educate in the spirit".

Key words: Language, national consciousness, traditions, moral values, national unity.

Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən hifz edərək onu qoruyub saxlamış və nəsildən-nəsilə ötürmüşdür.

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi insanlarımızın dini etiqadına əsaslanaraq özündə çox böyük milli əxlaqi və bəşəri duyğuları təcəssüm etdirir. Müqəddəs daxili inama, mənəvi saflığa tapınan Azərbaycan xalqı tarixin ən kəşməkəşli mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən İslam dininin zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadiq qalmışdır. İslam dininin mahiyyətini dərk edən xalqımız onun insan ruhunu paklığa səsləyən müqəddəs çağırışlarına, mərasim və ayinlərinə tarixin bütün məqamlarında əməl etməyə çalışmışdır. Ulu öndər bu haqda demişdir: "Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir".

Hətta insanların yaddaşında ateizm mərhələsi kimi qalan Sovet dönəmində də xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərindən, dini baxışları və adət- ənənələrindən uzaqlaşmamış, əksinə milli və dini əxlaqa söykənərək xeyirxah işlər görərək, qohum-qonşulara, maddi yardıma ehtiyacı olanlara əl tutaraq savab qazanmağa can atmışlar. Eyni zamanda, xalqımız həmin dövrdə bir çox qadağalara baxmayaraq milli (Novruz) və dini (Qurban, Ramazan) bayramlarını da qeyd etmişlər.

Lakin ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra xalqımızın dini bayramları dövlət səviyyəsində qeyd olunmağa başlanmış və milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması işinə dövlət tərəfindən ciddi qayğı göstərilməsi həyata keçirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Prezidentinin andiçmə mərasimində respublika Konstitusiyası ilə yanaşı, müqəddəs Qurani-Kərimə də əl basaraq dövlətə, xalqa sədaqətlə xidmət edəcəyinə , milli-mənəvi və dini dəyərlərimizi qoruyacağına and içməsi yuxarıda dediklərimizə əyani sübutdur.

Respublikamızda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn ulu öndər Heydər Əliyev ilk gündən Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə sadiq olduğunu öz fəaliyyəti, əməlləri və bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsilə sübut etmişdir.

Ümummilli lider Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə (1993-2003-cü illər) xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən İslam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin , tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi onun bir daha xalqa mənən bağlılığını və islami dəyərlərə sədaqətini göstərən parlaq misallardır. Heydər Əliyevin tez-tez dindarlarla görüşməsi, dini bayramlarda məscidlərə getməsi, dindarların mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşması xalq arasında həmişə böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdır.

Məsələn, Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra respublikamızda dini bayramların, o cümlədən Qurban bayramının rəsmi şəkildə qeyd olunmasını vurğulayan ulu öndər bu bayramın bəşəri-mənəvi dəyərlərindən insanların faydalanmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: "Müsəlmanların böyük bir təntənə ilə həmrəylik və qardaşlıq rəmzi kimi qeyd etdikləri Qurban bayramı insanlar üçün yüksək bəşəri-mənəvi dəyərlərdən faydalanmaq imkanları yaradır. İslamın insanpərvərlik, mehribanlıq və mərhəmət prinsiplərinə həmişə sadiq qalmış Azərbaycan xalqı tarixinin çətin dövrlərində belə, Qurban bayramını özünün ən əziz günlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu günün rəsmi şəkildə bayram edilməsi xalqımızın öz milli və dini ənənələrinə sədaqətinin parlaq ifadəsidir".

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin təbliğində və gənclərimizin bu ruhda tərbiyə olunmasında, həmçinin cəmiyyətin bu istiqamətdə səfərbər edilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin xidmətlərini yada salmaq lazimdir. 90-cı illərin əvvəllərində milli-mənəvi oriyentasiyanın olmamasının müəyyən çətinliklər yaratdığını bilirik. Bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında və cəmiyyətin səfərbər edilməsində ulu öndərin rolundan danışmaq yerinə düşər. Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmiş ümummilli lider Heydər

Əliyev bütün cəmiyyəti səfərbər edərək onu düzgün yola istiqamətləndirdi. Bu gün 90-cı illərin çətinliklərini artıq geridə qoymuşuq. Biz müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələ yaşayırıq. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, iqtisadi sahədə keçid dövrü artıq başa çatmışdır. Ölkəmizdə inkişafın yüksək sürəti təmin edilmişdir. İndi möhtəşəm və məsuliyyətli vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün dövlətimizin kifayət qədər potensialı və təcrübəsi vardır.

Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması indi ən ümdə vəzifələrdən biridir. Lakin milli dəyərlərin qorunub saxlanılmasından danışarkən biz heç də onların konservasiyasını nəzərdə tutmuruq. Biz daim irəliyə, gələcəyə baxmalı, insani, maddi və mənəvi resurslarımızı səfərbər etməliyik. Millətin tarixi keçmişi onun gələcəyə uğurla addımlaması üçün həm etibarlı zəmin, həm də ibrət dərsidir. Yeni inkişaf yolunu müəyyən edən strategiyada, sözsüz ki, varisliklə novatorluq vəhdət təşkil etməlidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə həm müdrik el ağsaqqalı, həm də təcrübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən ümdə prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşdürmüşdür. Belə bir ünsiyyətin fərqləndirici əlaməti onun rəsmiyyətdən uzaqlığı, ulu öndərin cəmiyyətin sadə üzvləri ilə daim təmasda olması, həmişə xalqa bağlılığı ilə şərtlənirdi. Heydər Əliyev öyrədirdi ki, sərvət toplamaq, dünyanın ən ləzzətli təamlarını nuş etmək, son dəbdə geyinmək, bütövlükdə müəyyən maddi sərvətlərə malik olmaq mümkündür. Lakin hər bir insan və hər bir millət hər şeydən əvvəl öz xalqının mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmalı, öz mədəniyyətini, adət-ənənəsini, mentalitetini və milli-mənəvi dəyərlərini qorumalıdır. Gələcək nəsillərə bəlkə də maddi sərvətlər və iqtisadi mirasdan daha çox mənəvi irs, milli mentalitet ərməğan edilməlidir. Ulu öndər özünün mənəviyyatla bağlı məşhur 2001-ci ilin avqust bəyanatında milli mentalitetlə əlaqədar demişdir: "Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yenə də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik".

Məlumdur ki, ölkəmiz müsəlman dünyasının ayrılmaz hissəsi olaraq islam mədəniyyətinin inkişafına tarixən öz töhfələrini vermişdir. Eyni zamanda, islam dini xalqımızın həm dini əqidəsi, həm də milli-mənəvi dəyərləri kimi insanların həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Xalqımızın mənəvi inkişafında gənclərimizin əxlaqının formalaşmasında, azərbaycanlıların ailə institutunun möhkəm təmələ söykənməsində islamın rolu əvəzsizdir. İslam bütün müsəlman dünyası tərəfindən qəbul edilə biləcək vahid ilahiyyat konsepsiyası yaratmışdır. İslamın həyat qabiliyyəti dini sistem çərçivəsində müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin yanaşı mövcudluğuna imkan verməsi ilə təmin olunur. Ulu öndər milli-mənəvi dəyərlərin xalqın, vətəndaşların milli birliyinə xidmət etdiyini həmişə vurğulamış, xüsusən dini bayramların milli həmrəyliyin təmin edilməsində mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir. Azərbaycan xalqının milli həmrəyliyinin bərqərar olmasında Qurban bayramının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən ümummilli lider Heydər Əliyev 2003- cü ildə Qurban bayramı münasibətilə Azərbaycan xalqını təbrik edərkən demişdir: "Qoy bütün milli və dini bayramlarımız kimi mübarək Qurban bayramı da xalqımızın yüksək ideallar ətrafında daha çox birləşməsini təmin etsin, azad , müstəqil və demokratik Azərbaycan dövlətinin gələcək inkişafı naminə bütün azərbaycanlılar arasında ümummilli həmrəyliyi möhkəmləndirsin".

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev türkdilli xalqların öz milli tarixlərini, doğma dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyət və incəsənətini, adət-ənənələrini qorumağı və onları

zənginləşdirməyi həmişə dəstəkləmişdir. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyev türkdilli ölkələrin mədəni əlaqələrini həyata keçirən Türksoy təşkilatının fəaliyyətinin genişlənməsinə və Azərbaycanın bu təşkilatın işində fəallıq göstərməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Hazırda Azərbaycanın türkdilli ölkələrlə mədəni əlaqələrində Türksoy təşkilatı əsas rol oynamaqdadır. Türksoy təşkilatının əsası 1992-ci ilin yazında İstanbul şəhərində türkdilli dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin birinci görüşü zamanı qoyulmuşdur. Türksoyun idarəetmə orqanlarının strukturu və fəaliyyət mexanizmləri təşkilatın 1992-ci ilin dekabrında Bakıda keçirilən ikinci toplantısında formalaşdırılmışdır.

Bundan sonra "Türksoyun yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə" sənədi 12 iyul 1993-cü ildə Almata şəhərində 6 təsisçi-dövlət və təşkilatın daimi üzvləri – Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkiyə, Türkmənistan, Qırğızıstan və Özbəkistan respublikaları tərəfindən imzalanmışdır. Daha sonra bu müqaviləyə müşahidəçi dövlət qismində Tatarıstan, Başqırdıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası, həmçinin RF tərkibində olan Tuva, Xakasiya, Altay, Saxa-Yakutiya respublikaları və Moldova Respublikası tərkibində TAO Qaqauz Yeri qoşulmuşdur.

Əlbəttə, həyat inkişaf etdikcə Türksoyun da fəaliyyət istiqamətləri genişlənir və çeşidli tədbirlər keçirilir. Türkdilli ölkələr arasında elmi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi fikri 2-3 oktyabr 2009-cu il tarixində Türkdilli Dövlətlərin Dövlət Başçılarının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş 9-cu Sammitində qəbul edilmiş Bəyannamədə öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, Naxçıvan şəhərində keçirilmiş türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşü Türksoyun fəaliyyətinə böyük dəstək göstərmiş və türk dünyasının mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlığına yeni yollar açmışdır. Türksoy " Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı- 2009" mədəniyyət ili çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə də fəal iştirak etmişdir. Bu məqsədlə Türksoyun Daimi Şurasının 26-cı toplantısı 16-17 oktyabr 2009-cu ildə Bakı şəhərində keçirilmişdir. Toplantıda bildirilmişdir ki, Avrasiyanın türkdilli arealı çərçivəsində milli dil, tarix, mənəvi irs, mədəniyyət və incəsənət yaxınlığı ilə birləşən ölkə və xalqların regional əməkdaşlığını həyata keçirən Türksoy bu sahədə öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Tədbirdə çıxış edən Türksoyun baş direktoru Düsen Kaseinov bu təşkilatın türk xalqlarının daha da yaxınlaşması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər barədə ətraflı məlumat vermişdir. Türk xalqlarının mədəni əlaqələrinin genişlənməsindən bəhs edən D.Kaseinov bildirmişdir ki, dahi Azərbaycan bəstəkarı Ü.Hacıbəyovun "Koroğlu" operası artıq beş ölkədə böyük uğurla nümayiş etdirilmişdir. O qeyd etmişdir ki, dünyanın ən böyük operalarından olan "Koroğlu"nun türk xalqlarının teatr səhnəsində oynanılması bu xalqların mədəni həyatında böyük hadisədir. Türksoyun beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsindəki rolundan danışan D.Kaseinov vurğulamışdır ki, təşkilat YUNESKO, İSESKO, Avropa Şurası, Avrokomissiya, Dövlətlərarası Humanitar Əməkdaşlıq Təşkilatı (DHƏT) və MDB arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

Qeyd edək ki, Novruz bayramının YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil edilməsində Türksoyun müəyyən rolu olmuşdur. Bu baxımdan Türksoy 2010-cu ildə Novruz bayramını Parisdə YUNESKO-nun mənzil-qərargahında qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, türkdilli ölkələrdə həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən "Türk dillərinin bədii tərcüməsinin problemləri və müasir vəziyyət" (İstanbul) və "Sivilizasiyaların dialoqunda türk dünyasının rolu" (Almatı) mövzularıarasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsində Türksoyun mühüm rol oynadığını göstərən faktlardır.

Türkdilli xalqların mədəni əlaqələrinin inkişafında Türksoyun fəaliyyətinin ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən dəstəklənməsini türkdilli xalqların tarixən formalaşmış ortaq mənəvi dəyərlərinin qorunması sahəsində onun uzaqgörənliyi kimi dəyərləndirmək olar.

Ulu öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həmişə uca tutan ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev də islam dini ilə bağlı tarixi ənənələrə və dini bayramlara hörmət və ehtiramla yanaşır. Bütün milli və dini bayramlarda Azərbaycan xalqını təbrik edən hörmətli Prezidentimiz Qurban bayramı münasibətilə təbrikdə demişdir: "Xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərinə və ənənələrinə həmişə ehtiramla yanaşır. Bütün dini mərasimlər, o cümlədən Qurban bayramı hər il böyük təntənə ilə qeyd olunur. Ölkəmizin hər yerində Allahın adına qurbanlar kəsilir, xalqımızın və dövlətimizin əmin-amanlığı və firavanlığı üçün dualar edilir, şəhidlərimizin ölməz xatirəsi ehtiramla yad olunur. Əminəm ki, Qurban bayramı da cəmiyyətimizdə milli-mənəvi həmrəyliyin, xeyirxah əməllərin, şəfqət və mərhəmət duyğularının təntənəsinə çevriləcəkdir. Əziz bacı və qardaşlarım! Bu müqəddəs bayram günlərində bir daha hər birinizə cansağlığı, ailələrinizə xoşbəxtlik, süfrələrinizə bol ruzi-bərəkət arzulayıram. Qurban bayramınız mübarək olsun!"

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Sakit Hüseynov Xalq qazeti.-2009.-9 dekabr- səh 4

THE VERBS OF SPEAKING IN THE AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ FELLƏRİ

MARAL YUSUBOVA

Baş müəllim Azərbaycan, Bakı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Orcid: 0009-0004-2930-112X

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində danışıq fellərinin leksik semantik (və struktur) xüsusiyyətlərinin tədqiqindən bəhs olunur. Obyektin və mövzunun müəyyənləşdirilməsinin aktuallığı, məqsəd və məqsədlərin ixtirası, məqalənin yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti təqdim olunan girişdə əsaslandırılır. Birinci hissə fellərin semantik təsnifatından ibarətdir. Bu hissədə almanistikada elmi-tədqiqat işləri və müxtəlif nəzəri konsepsiyalar, semantik təsnifat problemləri, fellərin morfoloji, sintaktik strukturlarının sistemli öyrənilməsi tədqiq olunur. İkinci hissə danışıq fellərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Bu hissədə fellərin nitq hissələri və danışıq fellərinin ayrı-ayrı semantik qrupları arasında əhəmiyyətindən bəhs edilir. İngilis və Azərbaycan dillərində nitq fellərinin müxtəlif mənaları və nümunələri verilmiş, onların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir. Sonda tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: Qrammatika, feil, vasitəli və vasitəsiz nitq, leksik semantik xüsusiyyət

Özet

Makalede Azerice ve İngilizcede konuşulan fiillerin sözcüksel anlamsal (ve yapısal) özelliklerinin incelenmesi ele alınmaktadır. Sunulan girişte amaç ve konunun tanımının uygunluğu, amaç ve hedeflerin icadı, makalenin yeniliği, teorik ve pratik önemi gerekçelendirilmiştir. Birinci bölüm fiillerin anlamsal sınıflandırmasından oluşmaktadır. Bu bölümde bilimsel araştırma çalışmaları ve çeşitli teorik kavramlar, anlam sınıflandırma problemleri, fiillerin morfolojik ve sözdizimsel yapılarının sistematik incelenmesi ele alınmaktadır. İkinci bölüm konuşma fiillerinin yapısal-anlamsal özelliklerinden oluşmaktadır. Bu bölümde fiillerin konuşma bölümleri arasındaki önemi ve konuşma fiillerinin ayrı anlamsal grupları ele alınmaktadır. İngilizce ve Azerice dillerinde konuşma fiillerinin farklı anlamları ve örnekleri verilmiş, benzerlikleri ve farklılıkları tespit edilmiştir. Son olarak araştırmanın ana sonuçları özetlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Dilbilgisi, fiil, aracılı ve aracısız konuşma, sözcüksel anlam özelliği

Summary

The article deals with the study of the lexical semantic (and structural) pecularities of the verbs of speaking in the Azerbaijani and English languages. The urgency of determination of object and subject, invention of objectives and goals, novelty, theoretical and practical significance of article are substantiated in Introduction setting forth. The first part consists of semantic classification of the verbs. In this part are studied research works and different theoretical conceptions, problems of semantic classification, the systematical learning of morphological,

syntactical structures of the verbs in germanistics. The second part consists of structural-semantic characteristics of the verbs of speaking. This part deals with the importance of the verbs among the parts of speech and separate semantic groups of the verbs of speaking. Different meanings and examples of the verbs of hearing in English and Azerbaijani are given, the similarities and differences among them have been determined. In conclusion are generalized the main results of the research.

Key words: Grammar, verb, direct and indirect speech, lexical semantic feature

İngilis və Azərbaycan dillərində mövcud olan nitq və eşitmə feillərinin müqayisəli təhlili həmin dillərdə təfəkkür feillərinin, o cümlədən nitq və eşitmə feillərinin tipoloji müqayisə yolu ilə öyrənilməsinə, onların qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsinə və habelə bu tipli feillərin funksional xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına da yaxından kömək edə bilər.Vasitəsiz nitq konstruksiyası iki hissədən ibarət olur: 1) müəllif nitqi; 2) özgə nitqi. Eyni mövqedən yanaşıldıqda, vasitəli nitq də iki hissədən ibarətdir: 1) müəllif nitqi; 2) müəllifin öz adından təqdim etdiyi özgə nitqi; buna özgənin dəyişdirilmiş nitqi də deyilir. Tərkibində vasitəsiz və ya vasitəli nitq olan konstruksiyaların bu iki hissəsindən başqa müəllif nitqinin tərkibində sabitliyinə görə diqqəti cəlb edən daha bir elementi ayırmaq lazım gəlir. Vasitəsiz nitqə konstruksiyası üçün həmin element ədəbiyyatda nitq feili adlandırılır. Vasitəli nitqdə isə bağlayıcıdan istifadə olunur. Nitq feilləri adlandırılan element vasitəsiz nitq konstruksiyasının komponenti kimi qəbul olunarsa, onda üç komponentin sıralanması məsələsini araşdırmaq lazım gəlir: müəllif nitqi (MN), nitq feili (NF) və özgə nitqi (ÖN).

Ən çox rast gəlinən vasitəsiz nitq konstruksiyasını aşağıdakı sxemlə göstərmək olar:

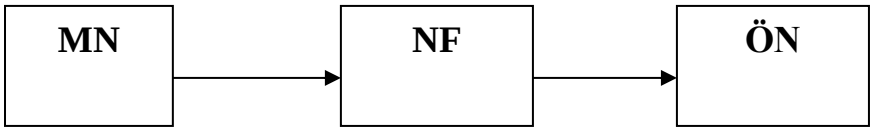

Özgə nitqinin daxil edilməsinin əsas vasitəsi kimi çox zaman nitq feilini qeyd edirlər. Müəyyən nitq hissəsinə mənsub sözlərin ayrıca leksik-semantik qrupuna aidlik bu vasitəyə leksik-qrammatik səviyyədə baxmağa da imkan verir. Lakin müəyyən semantik qrupda birləşən sözlərdən söhbət getdiyindən biz bu vasitələri, yəni nitq feillərini vasitəsiz nitq konstruksiyalarının leksik elementləri kimi öyrənməyə, qruplaşdırmağa çalışacağıq. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, vasitəsiz nitqi daxiletmə vasitələri təkcə nitq feilləri ilə məhdudlaşmır. Bu vasitələr sırasında feili bağlama formaları, intonasiya, qrammatik vasitələr və kontekst də yer alır. Sadalananlar yalnız leksik vasitələr deyildir. Burada həm qrammatik, həm fonetik, həm də mətn dilçiliyi ünsürləri özünü göstərir. Məsələn, kontekst artıq mətn vahididir.

Daha bir məsələnin üzərində dayanmaq lazım gəlir. Bu məsələ terminoloji mahiyyətinə görə maraq kəsb edir. “Daxiletmə vasitələri” termini bir qədər geniş əhatə dairəsinə malikdir. Özgə nitqinin daxil edilməsi üçün ilkin zəmini müəllif sözləri, müəllif konteksti yaradır. Müəllif nitqi özgə nitqinin verilməsini aydınlaşdıran vasitədir. Nitq feillərinin özü də müəllif kontekstinin tərkib hissəsi olur, yəni onlar daha çox vasitəsiz nitq konstruksiyasının birinci hissəsinin elementləri kimi çıxış edir. Əslində, vasitəsiz nitq konstruksiyasının iki hissəsi vardır: 1) müəllif nitqi; 2) özgə nitqi. Bu iki hissə bir-birinə struktur-semantik və qrammatik yolla bağlanır. Semantik əlaqə iki əsas hissəni bir-birinə bağlayan məna münasibətidir. Belə olduqda vasitəsiz nitq konstruksiyasının iki hissəsini, iki əsas komponentini bir-birinə bağlayan vasitələr vardır. Ə.Quliyev haqlı olaraq daxiletmə deyil, bağlayan vasitələr terminindən istifadə edir**.** Deməli,

yuxarıda sadalanan 5 vasitə vasitəsiz nitq konstruksiyasının komponentlərini bir-biri ilə leksik-semantik, qrammatik və digər səviyyələrdə bağlayan vasitələrdir.

Q.Çumakov özgə nitqini daxiletmə vasitəsinin müəyyən mərkəzi elementə-nüvəyə malik olmasını qeyd edərək yazır: "*Tipologiyası daxiletmənin əsas hissəsinin (daxiletmə nüvəsinin) xarakteri və tərkibi ilə müəyyənləşən daxiletmə vasitələri xüsusi maraq kəsb edir. Daxiletmə nüvələri xarakterlərinə görə aşağıdakı struktur tiplərə bölünür: feili-danışıq, vasitəli, substantiv, natamam, modal və müşaiyətedici – remarkalı*" [108, s.66]. Azərbaycan və ingilis dillərində vasitəsiz nitq konstruksiyalarının komponentlərini bir-biri ilə bağlayan vasitələrini mümkün növlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək olar. Onu da qeyd edək ki, vasitəsiz nitq konstruksiyasında olduğu kimi, vasitəli nitqli cümlələrdə də nitq feilləri özgə nitqi ilə müəllif nitqi komponentləri arasında əlaqə vasitəsi rolunda çıxış edir. Nitq feillərinin böyük bir hissəsi həm vasitəsiz nitqin, həm də vasitəli nitqin ötürülməsində istifadə olunur. Bu baxımdan vasitəsiz və vasitəli nitq konstruksiyalarında həmin feillərin işlənmə xüsusiyyətlərini, müəllif sözlərinə əlavə etdikləri semantikanı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək, müqayisəli təhlil aparmaq müəyyən təkrarlara səbəb olur. Belə təkrarlara yol verməmək üçün nitq feillərinin işlənməsini hər iki nitq növü üzrə araşdırmaq məqsədəuyğundur. Məhz bu cəhəti əsas götürərək vasitəsiz nitqin tədqiqatını nəzərdə tutan fəsildə vasitəli nitqli cümlələrdə feillərinin istifadə edilməsi xüsusiyyətlərini şərh etmək məqsədəuyğundur.

Vasitəsiz nitq konstruksiyalarını bir-biri ilə bağlayan əsas və ən məhsuldar vasitə nitq feilləridir. Ədəbiyyatda nitq feillərinin leksik-semantik qrupunun təyini ilə bağlı fikirlərdə ümumi oxşar cəhətlər çox olsa da, onların tam dairəsinin müəyyənləşdirilməsində mövqe müxtəlifliyi də vardır.

Vasitəsiz nitq konstruksiyasının komponentlərini bir-birinə bağlayan feillərin müxtəlif təsnifləri də qeydə alınır.

"*Vasitəsiz nitqi daxil edən feillər özlərinin leksik-semantik mənalarına görə bir-biri ilə danışıq və ya düşüncə aktının ifadəsinə əsasən əlaqələnən leksik-semantik qrupa aiddirlər*" – fikrini irəli sürən V.Koduxov belə feillərin, daha doğrusu, vasitəsiz nitqi daxil edən feillərin üç əsas qrupunu ayırır: 1) danışıq feilləri; 2) xüsusi nitq fəaliyyətini adlandıran feillər; 3) danışıq və ya düşüncə aktından əvvəl gələn hərəkəti yaxud hissləri ifadə edən feillər [76, s.18].

Q.Çumakov nitq feillərini danışıq, düşüncə, yazı, mahnı, səs təqlidi kimi ümumi qruplarda birləşdirir [108, s.66].

Feillərin təsnifi ilə bağlı təklif edilən bir işdə göstərilir ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənən "demək", "danışmaq", "söyləmək", "soruşmaq", "vidalaşmaq", "çığırmaq", "çağarmaq", "səsləmək", "qışqırmaq", "dillənmək", "gileylənmək", "şikayətlənmək", "donquldanmaq", "salamlaşmaq", "acılamaq", "acıqlanmaq", "hirslənmək", "qabarmaq" və digər sadə və düzəltmə, "mübahisə etmək", "xəbər vermək", "təhrif etmək», "xəbərdarlıq etmək", "boşboğazlıq etmək", "layla demək", "qəsdən oxumaq", "təşəkkür etmək", "ifadə etmək", "elan etmək", "əlavə etmək", "təsdiq etmək" və digər mürəkkəb nitq feilləri təsriflənərək müəllifin nitqinin feili xəbəri vəzifəsində başqasının sözlərini ifadə edir". Müəllifin işlətdiyi "başqasının sözlərini ifadə edir" – fikri bir qədər yerinə düşmür. Bu feillər özgə nitqini ifadə etmir, özgə nitqini sintaktik konstruksiyaya daxil edir, bu nitqi müəllif konteksti ilə bağlamaq vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Bununla belə, tədqiqatçı nitq feillərini 10 qrupa ayırır və birinci qrup kimi səs tonu və ifadə tərzi bildirənfeilləri seçir, onlarınözgə nitqinin mənasını, ifadə tərzini ifadə etməsini söyləyir. Onun fikrinə görə "qışqırmaq", "bağırmaq", "böyürmək", "çığırmaq", "haraylamaq", "hörüldəmək", "uğuldamaq", "hiddətlənmək", "hay-küy salmaq", "qışqırıq salmaq", "qıy vurmaq", "haray çəkmək" və s. feilləri fikri yüksək tonla, "deyinmək", "pıçıldamaq", "piləmək", "mızıldanmaq", "donquldanmaq", "nəm-nüm etmək" və s. feilləri isə

fikri alçaq tonla ifadə edənlər sırasına daxildir. O bu feillərin həm yazılı ədəbiyyatda, həm də adi danışıqda tez-tez işlənməsini də vurğulayır. Əlbəttə, qeyd olunmuş feillərin özgə nitqinin mənasını ifadə etməsi fikri düzgün deyildir. Burada söhbət daha çox danışıq tərzi və səsin tonu haqqında gedə bilər. K.Alxasov nitq feillərini təsnif etməklə ayırdığı digər qrupları belə düzür: 2) hiss-həyəcan bildirən feillər (*hədələmək, lənətləmək, gülümsəmək, lənət yağdırmaq, acıqlanmaq, ah çəkmək, udqunmaq, acıqlı danışmaq, qarğımaq, qarğış etmək, fəryad etmək, haray salmaq, tərif söyləmək və s.*); 3) arzu bildirən feillər(*arzulamaq, çağırmaq, arzu etmək, əmr etmək, etibar etmək, etiraz etmək, həvalə etmək, xəbərdar etmək, xəbərdarlıq etmək, komanda vermək, hökm etmək, xahiş etmək, nəsihət etmək, öyüd vermək, ultimatum vermək, hökm eləmək, and içmək və s.*). Maraqlıdır ki, müəllif arzu bildirən feillərin ən çox mürəkkəb tərkibli olub, həm də niyyət, öyüd, nəsihət, əmr və sair mənalar ifadə etməsini də göstərir ki, bu da ümumi təsnifat sxeminə uyğun gəlmir. Doğrudan da, arzu ilə hökm, etiraz bildirən feillərin bir qrupda birləşdirilməsi özünü doğrultmur; 4)sual bildirən feillər*(soruşmaq, soraqlaşmaq, əhvallaşmaq, suallaşmaq, hal-əhval tutmaq, sorğu-sual etmək, sorğu-suala tutmaq, xəbər almaq, söz soruşmaq, sual aparmaq və s.); burada da nümunə kimi sadalanan feillərin bəziləri semantik baxımdan qrupdan kənarda qalır, bəziləri isə süni təsir bağışlayır (suallaşmaq); 5)*cavab bildirən feillər *(cavab vermək, cavabdeh olmaq, boynuna almaq, təsdiq etmək, üsyan etmək, müdafiə etmək, boynuna götürmək, müdafiə etmək, yalan demək, yalan söyləmək, əks çıxmaq və s.); müəllifin razılaşmaq, aydınlaşdırmaq, təsdiqləmək feillərini də bu qrupa daxil etməsi, zənnimizcə, düzgün deyildir;* 6) danışıqla əlaqə yaradan feillər*(təkrarlamaq, əlaqələndirmək, təkrar etmək, davam etmək, sözü kəsmək, söz atmaq, sözə qoşulmaq, sözə qarışmaq, sözə başlamaq, tərəf saxlamaq və s.);* 7)danışanla əlaqə yaradan feillər *(öyünmək, yalvarmaq, lovğalanmaq, tapşırmaq, bəyəndirmək, tovlamaq, inandırmaq, qızışdırmaq, sözləşmək, öcəşmək, güvənmək, sakitləşdirmək, həvəsləndirmək, mübahisə etmək, təqdir etmək, üzə vurmaq və s.); nümunə kimi verilmiş bu feillərin danışan şəxsin bilavasitə özü ilə bu və ya digər dərəcədə mümkün olan əlaqəni bildirməsi fikri aydın deyildir;* 8) nəğmə bildirən feillər*(mahnı oxumaq, zümzümə etmək, alçaq tonla oxumaq, pəsdən oxumaq, zəngulə vurmaq, zilə qaldırmaq və s.);* 9) məktub bildirən feillər*(yazmaq, köçürmək, diktə etmək, tərcümə etmək, üzünü köçürmək, qələmə almaq, qələmi işə salmaq); zənnimizcə, müəllif yazılı nitqə aid feillər qrupunu ayırmaq istəmişdir. Burada rus dilindən qeyri-dəqiq tərcümənin də izi görünür;* 10) yamsılama bildirən feillər– *tıqqıldamaq, tıqqıldatmaq, şıqqıldamaq, şıqqıldatmaq, banlamaq, fısıldamaq, guruldamaq, mırıldamaq, miyoldamaq, zingildəmək, qaqqıldamaq, quqquldamaq, quruldamaq, civildəmək, cüyüldəmək, hırıldamaq və s.* [3, s.24-32].

Qeyd olunduğu kimi V.Koduxov vasitəsiz nitqi daxil edən feillərin üç qrupunu göstərmişdir. Tədqiqatçı hər qrupun özünü də yarımqruplara ayırmışdır. O, danışıq feillərini belə yarımqruplara bölmüşdür: 1) danışıq aktını ümumi şəkildə ifadə edənlər: *demək, danışmaq, nəql etmək, elan etmək və s.*; 2) yalnız danışıq aktını deyil, onun manerasını da bildirənlər: *donquldanmaq, deyinmək, pıçıldamaq, qışqırmaq* və s.; 3) nitqin gedişini, onun əvvəlki danışıqla əlaqəsini, başlanğıcını, davamını bildirənlər: *dilə gəlmək, sözünü kəsmək, cavab vermək, davam etmək, sözünü ağzında saxlamaq* və s.; 4) yalnız danışıq aktını deyil, nitqin məğzini də səciyyələndirən feillər: *təsdiq etmək, etiraz etmək, izah etmək, razılaşmaq, başa salmaq* və s. Xüsusi nitq fəaliyyətini adlandıran feillərin də 5 yarımqrupu göstərilir: 1) nitq fəaliyyətinin xüsusi növlərini göstərən feillər: yazmaq, oxumaq (mahnı); 2) nitq aktının xüsusi istiqamətini ifadə edən feillər; 3) vasitəsiz nitqin sual cümləsini daxil edən feillər: soruşmaq, maraqlanmaq və s.; 4) əmr, xahiş, vadar etmə məzmunlu cümlələri daxil edən iradə feilləri: əmr vermək, buyurmaq, xahiş etmək, tələb etmək, məsləhət etmək vəÜmumilikdə ayrı-ayrı türk dillərinə, xüsusilə, oğuz qrupu türk dillərinə aid materiallar əsasında feillərin leksik-semantik bölgüsü Azərbaycan dilində də özünü göstərir ki, bu da feillərin əksəriyyətinin həmin dillərdəki feillərlə ortaq semantikaya və oxşar fonetik cildə malik olması ilə bağlıdır. Nitq prosesi ilə bağlı

olan feillərin geniş leksik-semantik təsnifi baxımından N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın "Türk dillərində nitq feilləri"adlı əsəri də diqqəti cəlb edir. Bu, türk dillərində danışıq aktı ilə bağlı olan feillərin ilk təsnifatı kimi də dəyərləndirilə bilər. 4 Feillərin leksik-semantik mənaları baxımından ilk təsnifatlarından biri "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı əsərdə aparılmışdır. Z.İ.Budaqovanın təsnifi Azərbaycan dilçiliyində ilk təsniflərdən biridir. Z.İ.Budaqova Azərbaycan dili feillərini semantik mənalarına görə 5 qrupa bölür: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri. 1969-cu ildə H.K.Quliyev də "Azərbaycan və türkmən dillərində feili idarə" mövzusunda müqayisəli aspektdə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və həmin dissertasiyasında o, Z.İ.Budaqovanın təsnifinə aşağıdakı məna qruplarını əlavə etmişdir: 1. Psixi vəziyyət ifadə edən feillər: utan, şadlan, sevin, heyrətlən, qəzəblən, şübhələn, inan, qorx, çəkin. 2. Səs təqlidi feillər. Buraya səs təqlidi sözlərdən əmələ gələn feillər aiddir: vızılda.3. Obrazlı feillər: diyirlən. 4. Təbiət hadisələrini ifadə edən feillər: yağ, doğ, çax. 1H.K.Quliyevdən sonra Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik təsnifatı məsələsinə S.Ə.Rzayev yeni yanaşma nümayiş etdirərərək, Azərbaycan dilindəki feilləri on qrup halında təsnif edir: nitq feilləri, təfəkkür feilləri, görmə feilləri, vəziyyət feilləri, fəaliyyət feilləri, hərəkət feilləri və yerdəyişmə feilləri. Feilləri leksik-semantik və qrammatik baxımdan ən maraqlı söz kateqoriyalarından biri kimi qiymətləndirən Q.Cəfərov feillərin semantik tədqiqi zamanı aşağıdakı məsələlərin əhatə olunmasını önəmli hesab edir: 1) feillərin tematik qrupları, 2) feillərin məna növləri; 3) feillərin başqa nitq hissələri ilə qarşılıqlı məna münasibətləri.2 Feillərin semantik cəhətdən təsnifləndirilməsi problemindən bəhs edən Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, "feillərin malik olduğu və göstərdiyi iş, hal və hərəkət bunların leksik-semantik mənasını təşkil edir".3 Daha sonra müasir Azərbaycan dilində feillərin bir sıra leksik- semantik məna qruplarının olduğunu vurğulayan müəllif göstərir ki, "həmin lüğəvi mənalardan irəli gələrək feillərin bir hissəsi hərəkət, bir hissəsi iş, bir hissəsi hal, bir hissəsi vəziyyət, bir hissəsi təfəkkür, nitq, görmə prosesi və s. bildirir". Tədqiqatçı adı çəkilən bu əsərdə göytürk dilində feilin 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) hal-vəziyyət feilləri; 4) təfəkkür feilləri; 5) nitq feilləri; 6) eşitmə feilləri; 7) görmə feilləri məna qruplarından söz açır.4 Apardığımız araşdırmalardan göründüyü kimi, türkoloji dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik təsnifinə geniş yer ayrılmış, feillər leksik-semantik mənasına görə ayrı-ayrı qrup və ya yarımqruplara bölünmüşdür. Nəzərdən keçirilən təsnifatlardan aydın olur ki, türk dillərində feillərin leksik-semantik təsnifat qruplarının sayı müxtəlifidir. Bir dil üçün məqbul sayılan digər bir dil üçün münasib hesab edilə bilməz. B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya ingilis dilindəki feillərin leksik mənalarını əsas götürüb onları davamsız (terminative) və davamlı (nonterminative) başlıqları altında iki qrupda cəmləşdirirlər. Bunları bitmiş və bitməmiş feillər kimi də adlandırmaq olar.1 N.A.Kobrinanın rəhbərliyi ilə müəlliflər kollektivinin ingilis dilinin qrammatikasına həsr etdikləri əsərdə feillər iki qrupa bölünərək tədqiq edilir: hüdudlu feillər və hüdudsuz feillər. Onlar hüdudlu feillərdən danışarkən qeyd edirlər ki, onların bir çox spesifik cəhətləri vardır. Bu qrupa daxil olan feillər sona çatmış, məntiqi cəhətdən tamamlanmış, müəyyən ana, məqama qədər bitmiş hərəkətləri bildirir. Belə feillərə aşağıdakılar daxil edilir: to come, to fall, to stop, to begin, to close, to shut, to die, to bring, to find və s. Kobrina ingilis dilində feillərin aşağıdakı semantik bölgüsünü fərqləndirmişdir: 1. Hərəkət feilləri (Actional verbs). Bu feillər, əsl, tam hərəkətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: do, make, go , read və s. 2. Vəziyyət feilləri (Statal verbs). Statik və ya vəziyyət feilləri adlandırılan bu qrup feillər özləri də vəziyyət (state) bildirən feillərə (məs.: be, exist, lie, sit və s.) və əlaqə (relation) bildirən feillərə (fit, belong, have, match, cost və s.) ayrılır. Sintaktik nöqteyi-nəzərdən feillər təsirli (transitive) və təsirsiz (intransitive) feillərə ayrılır. Tamamlıqsız təsirli feillərin mənası natamamdır. Kobrina təsirli feilləri üç qrupa bölür: 1) Monotransitiv feillər (monotransitive verbs) — bir vasitəli tamamlıqla işlənən təsirli feillər: Ted told me. 2) Ditransitiv feillər

(ditransitivexlu subyektiv və obyektiv səbəbləri vardır. Verbs) — vasitəli və vasitəsiz tamamlıqla işlənən feillər: Jane gave her sister an apple. 3) Önlüklü tamamlıqla işlənən təsirli feillər (prepositional transitive verbs): Jane looks after her sister. Kobrina ingilis dilindəki feilləri daha bir bölgüdə fərqləndirir. Bu bölgü feillərin tərz (aspect) formalarına təsir edən leksik mənada aspektual səciyyəyə əsaslanır: 1) Terminativfeillər (terminative verbs); 2) Qeyri-terminative feillər (non-terminative verbs).1 Feillərin bu təsnifatı Kobrina və həmmüəlliflər tərəfindən təqdim edilən təsnifata yaxınlığı ilə seçilir. Bu bölgüdən bəhrələnən E.M.Qordon və İ.P.Krılovanın təsnifatına görə feillər semantik cəhətdən hüdudlu (terminative) və davamlı (durative) kimi iki qrupa bölünür. Hüdudlu (terminative)feillər hərəkətin müəyyən limitdən sonra davam edə bilmədiyini bildirir. Başqa sözlə desək , həmin feillərdə son nöqtə, hüdud nöqtəsi özünü göstərir. To come, to put, to bring, to jump və s. feillər bu qəbildəndir. Davamlı (durative)feillərdə hüdudlu feillərdən fərqli olaraq hansısa hüdud, limit yoxdur və belə hərəkətlər qeyri-müəyyən müddətə davam edə bilir. Belə feillərə to carry, to live, to know, to sit, to play və s. aid edilir.2 O.Musayev də ingilis dilindəki feillərə oxşar təsnifatla yanaşır. O, feilləri bir qədər fərqli terminlərlə adlandırır. O.Musayev ingilis dilindəki feilləri nominativ məna baxımından nəzərdən keçirərək onları terminativ və non-terminativ adı altında təsnif edir: “Feilləri onların malik olduqları nominativ məna baxımından nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlara xas olan leksik mənaların özlərində təbii, ilkin olaraq tərz mənası mövcuddur; bəzi feillər hüdudlu, digər feillər isə hüdudsuz hərəkətlər bildirir”.3 Feillərin müxtəlif leksik-semantik variantlarının mümkünlüyündən də bəhs edən İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepstov onları 1) kontekstlə əlaqəli və 2) kontekstlə əlaqəli olmayan feillər olmaqla iki qrupa ayırır. Onu da qeyd edək ki, birinci yarımqrupa “to take”, “to give”, “to seise” və s. feillər, ikinci yarımqrupa “to stand”,” to lie”, “to run”, “to sleep” kimi feillər daxil edilir.4 Bu feillərin işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluqların olduğunu vurğulayan V.N.Jiqadlo, İ.P.İvanova, L.L.İofik feillərin işlənmə tezliyinə əsasən onları aşağıdakı qruplara bölür: 1. Nitq feilləri; 2. Hissi-qavrayış bildirən feillər; 3. Əqli fəaliyyət bildirən feillər; 4. Xahiş və təklif bildirən feillər; 5. Konkret hərəkət bildirən feillər; 6. “Arzu”, “güman”, “istək” modallıq ifadə edən feillər.

Ədəbiyyat

1. İngilis və Azərbaycan dillərində alçaq tonlu nitq feillərinin leksik- semantik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. №3 (79). Bakı-2011, səh.96-98.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində yüksək tonlu nitq feillərinin leksik- semantik xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, №2, Bakı, Elm, 2011, səh. 80-90.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində eşitmə felləri. (Azərbaycan və ingilis dillərində eşitmə feilləri). Поиск, Научный журнал министерства образования и науки, №2, 2012, səh. 103-107.

4. Кодухов, В.И. Прямая и косвенная речь в современном руссском языке / В.И.Кодухов. Leningrad: Гос. учебно-педагог. изд-во, 1957.85 стр.

5. Кодухов, В.И. Способы передачи чучой речи руссском языке второй половине XVII-XVIII веков / Автореф. dicc.kand. филол. наук / Ленинград, 1953.

6. Чумаков, Г.М. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г.М. Чумаков. – Киев: Вища школа, 1975. – 220 стр.

HEYDAR ALIYEV AND WESTERN AZERBAIJAN
HEYDƏR ƏLİYEV VƏQƏRBİ AZƏRBAYCAN

QƏRİBƏ MƏMMƏD MƏMMƏDOVA

Filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent, orcid ID-0000-0002-9062-4380

Özet

Makale, ulusal lider Haydar Aliyev'in siyasi eşitlik döneminde kadim topraklarımız Batı Azerbaycan'la ilgili amaçlı faaliyetlerine adanmıştır. H. Aliyev, bağımsız Azerbaycan devletinin kurulması ve güçlendirilmesi sürecinde eşsiz hizmetlerde bulunmuş ve kurtarma görevi yürütmüştür. Makalede, Ermenilerin sinsi planlarına karşı verilen cesur mücadeleden, tarihi gerçeklerin büyük bir siyasi öngörü ve cesaretle dünya toplumuna ulaştırılmasından bahsedilmektedir. Ayrıca sonuncusu olan 1988'den başlayarak tarihte yaşanan tüm sürgünler araştırıldı ve aydınlatıldı. Tarihsel verilerden hareketle Bolşevik işgalinden önce Çarlık Rusyası döneminde Erivan Hanlığı topraklarında MüslümanAzerbaycanların çoğunlukta olduğunu söyleyebiliriz (1,11). Sürekli sürgünler sonucunda 1980-1988-1991'deki son etnik temizlik eylemi sırasında geride kalanlar sınır dışı edildi (1,12). Bu yağmayla barışamayan milli lider H. Aliyev, bunu Azerbaycanlılara yönelik soykırım olarak nitelendirdi. H. Aliyev'in görüşlerinde Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan Zengezur, Göyçe, Erivan her zaman yer almış ve bu alandaki tarihçiler onun talimatı doğrultusunda araştırmalar yapmış ve deliller ortaya koymuşlardır. Makalede Ermenilerin "Büyük Ermenistan" sapkın hayalleri altında gerçekleştirdiği kanlı soykırım olaylarına yer veriliyor. Bu konudaki ciddi tavrını dile getiren ve tüm hayatını bu fikirlerin hayata geçirilmesine adayan H. Aliyev, "Topraklarımızda ikinci bir Ermeni devletinin kurulmasına izin veremeyiz" dedi. Bugün özgür Karabağ, H. Aliyev'in tüm Azerbaycan fikirlerinin ilerlemesi, devletimizin Başkomutanı İ. Aliyev'in başarılı politikasının sonucudur.

Anahtar kelimeler: Batı Azerbaycan, etnik temizlik, Erivan, Göyçe, deliller

Summary

The article deals with our national leader Heydar Aliyev`s purposeful activity about the eternal lands in the Western Azerbaijan during his leadership in Azerbaijan.

Heydar Aliyev as the head of Azerbaijan Republic rendered great service in the establishment and development of Azerbaijan. As says the article during his activity he always kept in the centre of his attention the issue concerning Western Azerbaijan, as Armenians continuously used to carry out crafty ethnic cleansing policy against our nation living there and he fought against them resolutely, did everything possible with political prediction to deliver the historical truth to world community. All historical deportations carried out against Azerbaijanis, including the last, biggest one during 1988/91 have been searched in the article. With reference to the historical facts before Bolshevik occupation, in the period of Tsar Russia Azerbaijanis formed main part of the population of Western Azerbaijan but in 1988/91the last Azerbaijanis were deported from their native lands. All these data have been given in the article. Irreconcilable with this fact national leader called it the act of genocide against Azerbaijanis. Historical Azerbaijan lands as Zangezur, Goycha, İravan, were always mentioned by national

leader in his speeches and thanks to his directions our historians did great research work on the topic and showed many historical evidences.

The article deals with the frantic Armenian illusion about `Great Armenia`

We cannot afford formation of the second Armenian State within the territory of our Re public said national leader Heydar Aliyev, with this expressed his serious attention on this matter and was faithful to this idea till the end of his life.

Today completely free Garabagh, whole Azerbaijan are the celebration of Heydar Aliev`s ideas and triumph of Higher Chief Commander Ilham Aliev`s successful policy.

Key words: Western Azerbaijan, ethnic cleansing, İravan, Goycha, evidence

Giriş

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi prosesində dahi şəxsiyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz rolu, xilaskarlıqmissiyası əsl qəhrəmanlıq nümunəsi kimi yüksək dəyərləndirilir. Fəaliyyətidövründə ermənilərin məkrli planlarına qarşı cəsarətlə mübarizə aparmış, tarixihəqiqətləri böyük siyasi uzaqgörənlik və müdrikliklə dünya ictimaiyyətinəçatdırmış ulu öndər Heydər Əliyevin xalqımızın tarixi taleyinə hər zamanhəssaslıqla, qədirbilənliklə yanaşmışdır.

XX əsrin yetidirdiyi görkəmli siyasi və dövlət xadimləri arasında Heydər Əliyevkimi çətin, mürəkkəb, amma şərəfli həyat yolu keçmiş ikinci bir tarixi şəxsiyyəttəsəvvür etmək çətindir. O, bütün varlığını şüurlu surətdə Azərbaycana vəazərbaycançılığa həsr etmişdir. Bəlkə də buna görədir ki, Heydər Əliyev xalqınqəlbində heykəlləşmişdir. Onun azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərin hər biritariximizə yüksəliş illəri kimi daxil olmuşdur. Ən başlıcası isə Azərbaycan vəazərbaycançılıq dünya şöhrəti qazanmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin SovetİttifaqıKommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən başkatib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz olaraq hakimiyyətindəngetməsindən istifadə edən həm erməni millətçiləri, həm onların sovethökumətindəki havadarları dərhal hərəkətə keçdilər. Heydər Əliyev 1987-ci ilinnoyabrında bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılandan iki həftə sonra erməni millətçiləribaş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm ovaxtkıErmənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı.Azərbaycanlıların tarixi diyarı olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi.Bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar.Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarılmış, qovulmuş, bir çoxları öldürülmüşdür.Sonuncu kənd Nüvədi kəndi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qalmışdır. ErmənilərQərbi Azərbaycanı özününküləşdirmək üçün buradakı Azərbaycan toplumuna qarşı ağır hərbicinayətlər törədiblər. Məhz ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Qərbiazərbaycanlılar buradan deportasiya edilərək zorla çıxarılıblar. Qərbi Azərbaycan ərazisi, yəni,Zəngəzur, Göyçə və İrəvan qədim Azərbaycandır. Bütün tarixi mənbələr Qərbi Azərbaycantorpaqlarının məhz Azərbaycana aid olmasını mötəbər dəlilərlə sübut edir. Ancaq ermənilərinşovinist, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan izləridağıdılmış və yerlə-yeksan edilmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq bu ərazilərdə yaşayanazərbaycanlılar zorla və hərbi güc tətbiqi ilə öz dədə-baba torpaqlarından qovularaq ermənilərinetnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olublar. Qərbi Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlılaravaxtilə böyük zülm edilib, onlar ağır təqiblərə, hücumlara məruz qalıblar. Ermənilər oradayaşayan azərbaycanlılara qarşı da genosid siyasəti həyata keçiriblər. 1948-1953-cü illərdə QərbiAzərbaycandan 150 mindən artıq azərbaycanlını, o cümlədən 1988-1994-cü illərdə birmilyondan zorla çıxarmış və onlar qaçqın və məcburi köçkün halında Azərbaycandaməskunlaşmışlar.(1,130)

1993-cü ildəÜmummilli lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışıilə Azərbaycan tarixi məsələləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycan-Ermənistan arasındaQarabağ müharibəsinin ağır nəticələri ideoloji mübarizənin vacibliyini və hətta bu mübarizədəgecikdiyimizi ortaya qoydu. Bu səbəbdən də Heydər Əliyev ermənilərin azərbaycanlılara qarşıtəcavüzkar siyasətinin tarixinin açılmasına, bu tarixin tədqiq və təbliğinə ciddi yanaşmasərgilədi. Azərbaycan xalqının təxminən otuz illik tarixinin elə bir səhifəsi yoxdur ki, oradaHeydər Əliyevin imzası olmasın. Tarixi ərazilərimizdə dövlətçiliyin müasir mərhələsininyaradılması, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu birbaşa Ulu öndərin adı ilə bağlıdır. 1993-cü iliniyunun 9-da Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya qayıtdı. Bu Azərbaycan xalqının tarixinə sözünhəqiqi mənasında böyük hərflərlə yazılan qayıdış idi. Heydər Əliyev görüləcək işlərin miqyas vəçətinliklərini qabaqcadan görərək xalqın təklifini qəbul etdi. Özü də sakit, təmkinlə böyük vədlərvermədən qəbul etdi. İşin rəsmi tərəfi 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əlirza oğlu ƏliyevinAzərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi ilə öz həllini tapdı. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinə sədr seçiləndən sonrakı ilk çıxışındademişdir: “Ali sovetin sədri kimi xalqımızın tarixi nailiyyəti olan Azərbaycan Respublikasınındövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün əsasvəzifələrdən biri hesab edirəm” (1,83,87).Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixikeçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizlisaxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələrözünün əsl qiymətini alır. XIX-XX əsrlərdə xalqımızın başına bir sıra ağır faciələrgətirilib. Böyük dövlətlərin yeritdikləri imperiya siyasətinin icraçısı olanermənilərin əli ilə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımtörədilmiş, xalqımızı ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə düçaretmişlər. Yüz minlərlə dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş,öz ata-baba yurdundan didərgin salınmış, Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərixarabalığa çevrilmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlılara vaxtiləböyük zülm edilib, onlar ağır təqiblərə, hücumlara məruz qalıblar. Ermənilər oradayaşayan azərbaycanlılara qarşı da genosid siyasəti həyata keçiriblər.Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbtibaşlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvisurətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. SoyqırımıAzərbaycan torpaqlarının işğalının bir formasına çevrildi. İrəvan, Naxçıvan vəQarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayanazərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, özhavadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgənünyaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlılarınöz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.“Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətinAzərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bəraət qazandırmaq məqsədilə” ermənixalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlarreallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həminproqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. “Böyük Ermənistan” yaratmaqxülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılaraqarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. 1918-ci ilin martayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunasıtərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədigüdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Sonralar tarixi dovr 30-cu illərinağir represiyaları ilə müşayət olunaraq Azərbaycanin ziyalı genofondunun məhvinənail olunmuş, bunun ardınca 1948-53-cü illər azərbaycanlıların kütləvi deportasiyadalğası, 80-ci illərdən başlayaraq Dağlıq Qarabağ probleminin yenidən süni şəkildəqızışdırılması, 1990-cı il 20 yanvar faciəsi və 1992-ci il Xocalı soyqırımı deməkolar ki, bu faciələrin pik nöqtəsi oldu.(2,s57,s59)

Tarixin acı sürprizləri olan bu faciələr qara və böyük hərflərlə tariximizinsəhifələri yazılsa da nədənsə heç kim bu acı səhifələri açıb oxumaq və eləcə dəböyüməkdə olan nəslə oxutmaqda maraqlı deyildi. Bu həqiqətlərin üstündənsükutla keçilirdi. Lakin hər qaranlıq gecənin bir işıqlı sabahı olduğu kimi bu tarixihəqiqətlərin də açılıb ağardılmasının zamanı gəldi. Bütün bu müsibətlər HeydərƏliyev dühasının cəsarəti, siyasi iradəsi sayəsində hüquqi qiymətini tapdı.Sovet illərində Ermənistanda antiazərbaycan siyasəti davam etdirilirdi. "QarabağKomitəsi" açıq fəaliyyətə başlamışdı. XX əsrin 50-60-cı illərində Moskvanınköməyi ilə Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyi üzündən Azərbaycanda ermənilobbisi yaradıldı. Dağlıq Qarabağda millətçilik dərinləşir, ermənilər YuxarıQarabağdakı azərbaycanlıları açıq-aşkar sıxışdırırdılar. 1967-ci ildə Xankəndindəazərbaycanlılara divan tutuldu, bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Həmin dövrdərespublika rəhbərliyi laqeyd mövqe tutaraq "xalqlar dostluğunu"möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin RəyasətHeyəti 1969-cu il mayın 7-də qərar verərək sərhəd rayonlarında 2 min hektardanartıq Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi. Lakin 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələnHeydər Əliyev bu qərarın icrasına imkan vermədi.Azərbaycan xalqının xilaskarı Heydər Əliyev nəinki yaxın tarixi dövrdə eləcə dəəsrin əvvəllərində baş vermiş faciələrin də hüquqi-siyasi qiymətini almasıistiqamətindəfəaliyyətini davam etdirmiş, keçmişdə hüquqları pozulmuş insanlarabəraət verilməsi barədə tədbirlər görmüşdür. Bu baxımdan onun "Siyasi represiyaqurbanlarına bəraət verilməsi haqqında" 1996-cı il martın 15-də verdiyi fərmanxüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qanunda göstərilir ki, 1920-ci il aprelin 28-dənbaşlayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində insan hüquqlarına zidd qanunlarəsasında totalitar dövlət rejiminin törətdiyi özbaşınalıq, zorakılıq nəticəsində yüzminlərlə günahsız insan öz siyasi əqidəsinə, fəaliyyətinə, başqa cür düşündüyünəvə ayrı səbəblərə görə represiyalara məruz qalmışdır. Bu qanunun məqsədiAzərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş represiyaların qurbanlarına bəraətverilməsi, onların siyasi, sosial və vətəndaş hüquqlarının bərpa edilməsi, həmçininözbaşınalığın və başqa nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hüquqi əsaslarınmüəyyən edilməsidir. Qanunun bəraət verilməsi qaydasına aid olan hissəsi yaşayışyerindən asılı olmayaraq, 1920-ci il aprelin 28-dən 1991-ci il oktyabrın 18-dəkolan dövrdə Azərbaycan Respublikası ərazisində siyasi represiyaya məruz qalmışbütün şəxslərə şamil edilir. Bu qanunun qəbulu minlərlə xalq düşməni damğasıvurulmuş günahsız insanların gec də olsa hüquqlarının bərpası və mənəvi rahatlığaqovuşması demək idi.Ermənilər Qərbi Azərbaycanı özününküləşdirmək üçün buradakı Azərbaycantoplumuna qarşı ağır hərbi cinayətlər törədiblər. Məhz ermənilərin etnik təmizləməsiyasəti nəticəsində Qərbi azərbaycanlılar buradan deportasiya edilərək zorlaçıxarılıblar. Qərbi Azərbaycan ərazisi, yəni, Zəngəzur, Göyçə və İrəvan qədimAzərbaycandır. Məhz çarizmin dövründə ermənilər buraya məqsədli vədüşünülmüş şəkildə kütləvi halda köçürülərək Çar imperiyasına etnik dayaqyaradılmışdır. Bu siyasət rus çarı birinci Pyotrdan başlamış və Sovet-bolşevikhökuməti dövründə də daha ciddi şəkildə davam etmiş və Sovet hökumətininermənipərəst siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycan torpaqları qeyri-qanuni şəkildətamamilə ermənilərə verilərək burada, yəni, bu Azərbaycan torpaqları üzərindəSovet hökuməti tərəfindən indiki Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Amma və lakinheç bir tarixi mənbə burada qədim erməni varlığını və tarixdə hər hansısa birerməni dövlətinin mövcudluğunu təsdiq etmir. Yəni, bütün tarixi mənbələr QərbiAzərbaycan torpaqlarının məhz Azərbaycana aid olmasını mötəbər dəlillərlə sübutedir. Ancaq ermənilərin şovinist, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində QərbiAzərbaycandakı Azərbaycan izləri dağıdılmış və yerlə-yeksan edilmişdir. 1988-ciildən başlayaraq bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar zorla və hərbi güc tətbiqi ilaöz dədə-baba torpaqlarından qovularaq ermənilərin etnik təmizləmə siyasətininqurbanı olublar. (3,201)

Heydər Əliyev çıxışlarında Qərbi Azərbaycan mövzusunu daha aydın və hərtərəfliizah edirdi. O, 1998-ci ildə "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda keçirilənbeynəlxalq simpoziumda çıxışı zamanı bildirmişdi: "İndi Ermənistan adlananərazi, Qərbi Azərbaycan – İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı,Zəngəzur mahalı – bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlarolubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi buərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan millətçiliyi,erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir" (5)Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş həmvətənlərimiz və ümumiyyətləQərbi Azərbaycan mövzusu hər zaman həm ümummilli lider Heydər Əliyevin,həm də cənab Prezident İlham Əliyevin xüsusi diqqətində olmuşdur. 1987-ci ildəHeydər Əliyevin Moskvada öz vəzifəsindən istefa verməsindən sonra ermənilərfəallaşaraq 1987-1991-ci illərdə SSRİ dövlətinin himayəsi altında QərbiAzərbaycandan azərbaycanlıların kütləvi deportasiyasını təşkil etdilər. Sözsüzki, bu, SSRİ siyasətinin son akkordları olaraq, Azərbaycan xalqına qarşıyeridilən ədalətsiz mövqenin gözlənilən nəticəsi oldu. Sonrakı tarixi dövrlərdədə bu ədalətsizliyə hüquqi qiymət verilmədi. Yalnız Ulu öndər Heydər Əliyevbu tarixi ədalətsizliyə siyasi qiymət vermişdir. Bu tarixi hadisə ilə bağlı HeydərƏliyev 1997-ci il dekabrın 18-də "1948–1953-cü illərdə azərbaycanlılarınkütləvi şəkildə Ermənistan ərazilərindəki tarixi-etnik torpaqlarındandeportasiyası haqqında", 1998-ci ilin mart ayının 26-da "Azərbaycanlılarınsoyqırımı" və 2001-ci il avqust ayının 22-də "Erməni millətçilərinin apardığıetnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixitorpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşmasıproblemlərinin həlli haqqında" Fərmanlar imzalamışdır. (4,430 Ulu öndərin busiyasətini Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Vətən, dil, millət, yurdanlayışları müqəddəs amal olduğu üçün dövlətimiz torpaqlarımızın bütövlüyünaminə ədalətli mübarizə aparır. Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycanıntarixi coğrafiyası, etnik tərkibi, siyasi və elmi baxımdan araşdırılmasının xüsusiəhəmiyyət kəsb etdiyini dəfələrlə vurğulamışdır. Tarix həqiqəti sevir və vətənanlayışı tarixin özündə formalaşır. Bu baxımdan tarixi Azərbaycan torpağı olanQərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistan ərazilərində əsrlərlə xalqımızın soy-kökü, dili, ədəbiyyatı, musiqisi, adət-ənənələri, mədəni abidələri və bir sözlə,mədəniyyəti formalaşmışdır. Qədim İrəvan xanlığında və bütövlükdə indikiErmənistan ərazisində islam dininin VII əsrdən etibarən yayıldığından buərazilərdə yüzlərlə dini ibadət yerləri, daş abidələr, məscid və müsəlman yaşayış yerləri mövcuddur .Tarixi həqiqətləri üzə çıxaran, dünyaya təqdim edən Ümummilli lider HeydərƏliyevin hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Qərbi azərbaycanlılara diqqət vəqayğı göstərilib. Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərin dəfələrlə törətmiş olduğu vəuzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış deportasiya və soyqırımıfaktları da tariximizin açılmamış səhifələrindən biri idi. Ulu Öndərimizin ən böyükxidmətlərindən biri xalqımız üçün tarixi və taleyüklü məsələyə – ermənilərinxalqımıza qarşı təxminən iki əsrə yaxın davam etmiş və xalqımıza qarşı əraziiddiaları ilə həyata keçirdiyi soyqırımı faktlarına münasibəti məsələsidir.Xalqımıza qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasiqiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədiləAzərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci il dekabrın 18-də"1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etniktorpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Fərman imzalamışdır.Xüsusilə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-daimzaladığı "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərman gələcək nəsillərintarixi hadisələri unutmaması, keçmişimizin xatırlanması üçün çox mühüm birsənəddir. (5,2)Azərbaycan xalqının təxminən otuzillik tarixinin elə bir səhifəsi yoxdurki, orada Heydər Əliyevin imzası olmasın. Tarixi ərazilərimizdə dövlətçiliyinmüasir mərhələsinin yaradılması, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu birbaşa UluÖndərin adı ilə bağlıdır. Erməni vəhşilikləri nəticəsində İrəvan, Zəngəzur, Göyçə,Dərələyəz kimi qədim ata-baba torpaqlarından

didərgin salınan azərbaycanlılarməcburən bu əraziləri tərk etməyə başlayıblar. Bu təzyiqlər 1970-ci illərdə nisbətənsakitləşir. Çünki üç ardıcıl sürgündən sonra 1969-cu ildə Heydər Əliyevhakimiyyətə gəlir. Onun hakimiyyətə gəlişindən sonra Qərbi Azərbaycandayaşayan hər bir ailə televiziyaları açıb onun səsini eşitmək istəyirdi. Daha sonrahəmin ailələrdə, evlərdə, hətta ən geridə qalmış kəndlərdə belə, ulu öndərinşəkilləri asılırdı. Çünki onların artıq güvəndikələri və ümid yeri kimi baxdıqları birHeydər Əliyev var idi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gələnə qədər türkə, türkçülüyənifrəti olan erməni millətçiləri azərbaycanlıları daim narahat edirdilər. HeydərƏliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra kəndləri köçürtmək, dağıtmaq, buradayaşayan ziyalıları işlə təmin etməmək və kəndə erməni rəhbərinin təyin olunmasıkimi təzyiqlərini dayandırdılar. Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan məsələsinə hərzaman həssas münasibət bəsləyirdi. O dövrdə ali təhsil müəssisələrini yüksəkgöstərici ilə bitirən Qərbi Azərbaycanlıların Ermənistanda işə qəbul olunmasındaulu öndərin böyük xidmətləri olub: "Heydər Əliyev "Sovet Ermənistanı" adlıqəzetdə və İrəvan Dram Teatrında azərbaycanlıların və türklərin işə qəbulunubərpa etmişdi. O dövrdə Ermənistan deyilən qədim Oğuz yurdunda bəzi rayonlardaraykom katibliyi, birinci katib, icraiyyə komitəsinin sədri kimi rəhbər vəzifələrəerməni mənşəli şəxslər deyil, türklər, yəni azərbaycanlılar təyin olunmağabaşladılar. Həmçinin rayonlarda Azərbaycan dilində qəzetlər dərc olunmağabaşlandı. Buna qədər isə bu formada nə sərəncam, nə də qayda olmuşdu. Həmindövrdə Bakıda yüksək reytinqli ali məktəblərdə təhsil alması üçün QərbiAzərbaycandan olan soydaşlarımızın paytaxta ürəklə gəlməsi təmin olunmuşdu.1970-ci ilə qədər gələnlər Bakı ermənilərinin və rus şovinizminin qüdrətli olduğubir dövrə təsadüf etdiyi üçün ali təhsil müəssisələrinə daxil olan qərbi azərbaycanlıgənclər burada çox çətinliklərlə qarşılaşır, aşağılanırdılar. Heydər Əliyevinhakimiyyəti illərində isə onlar artıq buranı özlərinin ümumi Vətəni olduğunu dərketmişdilər. Ümumilli lider Heydər Əliyev hər zaman Ermənistan ərazilərininAzərbaycan torpaqları olmasını fikrini çəkinmədən dilə gətirirdi: Bu, təbii ki, qıcıqyaratmaya bilməzdi. Qədim türk yurdlarında yaşayanların Heydər Əliyevə olanümidlərini puç etmək üçün həm mərkəzi hökumət – Mixail Qorbaçov, həm dəerməni daşnakları var gücünü işə saldı. Beləliklə 1988-ci ildə növbəti sürgünəməliyyatı başladıldı. Sonuncu deportasiya zamanı azərbaycanlılarınməskunlaşdığı təxminən 200-ə qədər yaşayış məntəqəsindən soydaşlarımızqovulub. Bu, sülh və insanlıq əleyhinə cinayət idi. Heydər Əliyevin Azərbaycanxalqının dəvəti ilə yenidən hakimiyyətə gəldiyi vaxt 1992-ci ildən sonra QərbiAzərbaycandan qovulan insanlara şərait yaradıldı və qucaq açıldı. Böyük iztirablaüz-üzə gələn, qaçqın düşmüş, el-obasını tərk etmiş, sürgün olunmuş qərbiazərbaycanlılar Heydər Əliyevin sərəncamı ilə özlərini Azərbaycanın tam hüquqluvətəndaşı olduğunu hiss etdilər. Onları ən böyük təhlükələrdən ulu öndər xilas etdi.Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu qızıl dövrdə təkcə Qərbi Azərbaycana yox,bütün ərazilərə - Cənubi və Şərqi Azərbaycana da nəzarət edib. Bu baxımdanhazırda "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarına bir yenisini də əlavə etmək olar.Əslində Azərbaycanın dünya ölkələri sırasında tanınmasında Heydər Əliyevin roludanılmazdır. "Göyçə mahalı, Zəngəzur deyəndə xalqımızın ürəyi ağrıyır, xalqo torpaqların arzusu ilə yaşayır" sözləri ilə xalqımızın iztirablarını diləgətirən Ümummilli Lider Heydər Əliyev Qərbi Azərbaycan mövzusunabütövlükdə Azərbaycan xalqının mənafeyi və ədalət prinsipindən çıxış edərəkböyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Ulu Öndər Azərbaycan ərazilərininErmənistana verilməsi, azərbaycanlıların oradan zorla qovulmasına dair tarixifaktları vəazərbaycanlı qaçqınların geriyə qayıtmaq hüququ məsələsini ənmötəbər beynəlxalq platformalarda dilə gətirmişdir. Prezident HeydərƏliyevin azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etniktorpaqlarından kütləvi şəkildə deportasiyasına siyasi-hüquqi qiymətinverilməsi haqqında 1997-ci il dekabrın 18-də verdiyi Fərman, ölkənin milliqanunvericiliyində qaçqınların geri qayıtmaq hüququnu təsbit etməsi vəonlara göstərdiyi sosial dəstək Qərbi azərbaycanlılar tərəfindən heç vaxtunudulmayacaq. Heydər Əliyevin Qərbi

Azərbaycan məsələsi ilə bağlı tutduğumövqe, əsasını qoyduğu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindənlayiqincə və uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyev rəhbərliyi dövründəQarabağ və Şərqi Zəngəzurun erməni işğalından azad edilməsi ilə yanaşı, QərbiAzərbaycanın məsələsini də gündəmdə saxlayıb. Ən müxtəlif platformalarda,görüşlərdə Qərbi Azərbaycan mövzusunu səsləndirib. Ulu öndər Heydər Əliyev1994-cü ildə Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda çıxışızamanı qeyd etmişdir ki, "Əgər tarixi faktları araşdırmalı olsaq, ondaxatırlatmalıyam ki, indiki Ermənistan ərazisi vaxtilə Azərbaycan torpaqları idi. Birvaxtlar bu yerlər Azərbaycana məxsus olmuş, lakin 1918-1920-ci illərdəErmənistana keçmişdir. Bir sözlə, tarixə müraciət etməli olsaq, onda görərik ki,Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır. Amma indi mən onu deyirəm ki,biz Ermənistan ərazisinə, mövcud sərhədlərə göz dikməmişik, onların iddiasındadeyilik. Bununla bərabər, biz öz ərazimizin bir metrini də verməyə razılaşabilmərik".(3,47)

Ümummilli Liderin layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin bütün sahələrdəapardığı uğurlu siyasət Vətən həsrəti ilə yaşayan Qərbi azərbaycanlılara ənböyük təsəlli və bizim haqq işimizin öz həllini tapacağına zəmanətdir. Atavəsiyyətini yerinə yetirib Şuşa şəhəri daxil olmaqla Azərbaycan torpaqlarınıyadelli işğalından azad etmiş Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bugün məhz həmin şəhərdə Ümummilli Liderin 100 illik yubileyini qeyd etməsi,haqq-ədalətin təntənəsi və çox mənalı tarixi hadisə olaraq Qərbiazərbaycanlıları bir daha gələcəyə daha nikbin baxmağa inandırır.Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin ruhu şaddır. Onun canından artıqsevdiyi Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdur. Gözəl Qarabağ və ŞərqiZəngəzur torpaqları işğaldan azad edilmişdir. Üçrəngli Azərbaycan bayrağı Şuşada, Ağdamda, Füzulidə, Kəlbəcərdə, Cəbrayılda, Qubadlıda, Zəngilanda, Laçında, Qarabağda dalğalanır. Xalqın torpaq həsrətinə son qoyulmuşdur. Zamanında Ulu Öndər tərəfindən cənnətə çevirilən Qarabağın ikinci əbədi dirçəliş və yüksəliş dövrü başlayır. Xalqımızın Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Zəngəzura, İrəvana, Göyçəyə, Qərbi Azərbaycandakı digər ata-baba yurdlarımıza dönəcəyi günlər o qədər də uzaqda deyildir.

Ədəbiyyat

1. N.Rəfiyev. Heydər Əliyev və qərbi Azərbaycan, Füyuzat, Bakı,2023, 208s.

2. Z.Sərdarov, Heydər Əliyev və Milli mübarizə Tariximiz, Çinar-çap, Bakı,2008,166s.

3. İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi Həqiqətlər və ya Ermənistanın Etnik Təmizləmə Siyasəti, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı,2011, 288s.

4. İ Bayramov,Qərbi Azərbaycanda soyqırıma məruz qalmış toponimlərimiz, Çıraq çap, Bakı, 2012, 208s,

5. Qərbi Azərbaycan (İndiki Ermənistan) yazarlar: ı Kitab, Bakı,2016,512s

6 E Kəlbizadə, Ulu öndər və Qərbi Azərbaycan,Bakı,Xalq qəzeti, 25 fevral 2023,43say,7s.

TARİXƏ İZ QOYAN GÖRKƏMLİ XADİM

MƏMMƏDOVA SVETLANA NƏSİB QIZI

Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universitetinin XariciDillərMərkəzinindosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Bu gün Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, iqtisadiyyatın inkişafına və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirir, ölkəmiz dünyada söz və nüfuz sahibi kimi tanınaraq müdafiə qüdrətini daha da artırır. Qürurla deyə bilərik ki, Ali Baş Komandanımız və rəşadətli ordumuz 30 ilə yaxın düşmən tapdağında olan əzəli vətən torpaqlarımızı işğaldan azad edib. Ulu Öndərimizin müqəddəs vəsiyyəti yerinə yetirilərək qədim Şuşa şəhəri daxil olmaqla Qarabağ torpaqlarında Azərbaycan bayrağı dalğalanır.Bu Qələbənin mayasında rəhbər-dövlət-ordu-xalq birliyinin bərabərliyindən alınan güclü inam, möhtəşəm və sarsılmaz bağlılıq dayanır.

Açar sözlər: Lider,müstəqillik,demokratiya,islahatlar,inkşaf,sarsılmaz.

Özət

Bugün Ulu Önder Haydar Aliyev'in siyasi yolunu sürdüren Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev, devletin güçlendirilmesine, ekonominin kalkınmasına, milli ve manevi değerlerin korunmasına özel önem vermektedir. . Gururla söyleyebiliriz ki, Başkomutanımız ve yiğit ordumuz, yaklaşık 30 yıldır düşman elinde bulunan kadim vatanımızı işgalden kurtarmıştır. Ulu Önderimizin kutsal vasiyetinin yerine getirilmesi kapsamında, Şuşa kadim kentinin de aralarında bulunduğu Karabağ topraklarında Azerbaycan bayrağı dalgalanıyor.

Bu Zaferin temelinde lider-devlet-ordu-halk birlikteliğinden doğan güçlü inanç, muhteşem ve sarsılmaz bağlılık vardır.

Anahtar kelimeler: Lider, bağımsızlık, demokrasi, reformlar, kalkınma, sarsılmaz.

Summary

Today, the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, who continues the political course of the Great Leader Heydar Aliyev, pays special attention to the strengthening of statehood, the development of the economy, and the preservation of national and moral values. We can proudly say that our Commander-in-Chief and our valiant army freed our ancient homeland from occupation, which was in the hands of the enemy for nearly 30 years. In fulfillment of the holy will of our Great Leader, the Azerbaijani flag is flying in the lands of Karabakh, including the ancient city of Shusha.At the root of this Victory is the strong belief, magnificent and unshakable commitment derived from the unity of the leader-state-army-people.

Key words: Leader, independence, democracy, reforms, development, unbreakable.

Giriş

Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin xilaskarı, dünya şöhrətli siyasətçi və böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev doğurdanda tarixə dərin iz qoyan görkəmli xadimlərdən biridir. O xalqını və vətənini böyük məhəbbətlə sevir və Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin möhkəmlənməsi , iqtisadi və sosial cəhətdən inkşaf etməsi üçün əlindən gələni edirdi. Bildiyimiz kimi tarixən keçməkeşli yol keçən Azərbaycan dövləti müstəqil dövlətə sahib olmaq üçün əzmkarlıqla mübarizə aparıb. Heydər Əliyevin köməkliyi ilə Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edən 17 noyabr - Milli Dirçəliş Günü tariximizdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunmasında önəmli rol oynayıb.1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin yeni tərkibdə ilk sessiyası keçirildi. Muxtar respublikanın adından "sovet" və "sosialist" sözləri çıxarıldı. Bununla da milli dövlətçiliyimizin dirçəlişi istiqamətində ilk böyük addım atılmış oldu. Ulu Öndərin sədrliyi ilə keçirilən həmin tarixi sessiyada Muxtar Respublikanın dövlət rəmzləri haqqında məsələ müzakirə edildi. Üçrəngli bayrağın dövlət rəmzi kimi qəbulu ilə əlaqədar təklif irəli sürüldü. Sessiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının bərpa olunması barədə qərar çıxararaq onun dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın Ali Soveti qarşısında məsələ qaldırdı. Beləliklə, Heydər Əliyev müasir və müstəqil Azərbaycanın şanlı tarixini yazdı.Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişi xalqa ümid oldu. Bütün sahələrdə inkişaf müşahidə olunmağa başladı, xalqımızın milli dirçəlişi və mənəvi dəyərlərinin yüksək tutulması, adət və ənənələrimizin qorunub saxlanılması reallığa çevrildi.

Bütün bunlar göstərir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev tariximizdə böyük iz qoyub.Onun Azərbaycan xalqınaelədikləri saymaqla bitməz.Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahələrində, o cümlədən hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində gördüyü əzəmətli işlər Heydər Əliyevin mahir siyasətçi, böyük təşkilatçı olduğunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Ordusunun formalaşdırılması sahəsində Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyyətinin ilk addımları Naxçıvanda atıldı. Bu böyük dövlət xadiminin muxtar respublikadakı qısa fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, məsqədyönlü, milli maraqları qoruyan siyasət yeridilməsi, xalqın milli maraqlar ətrafında birləşdirilməsi ən mürəkkəb vəzifələri belə həyata keçirməyə imkan verir. Heydər Əliyev parlaq zəkası və bənzərsiz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə həm Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsini, həm də burada milli hərbi hissənin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasını təmin etdi və bununla da respublikanın iqtidarında olan qüvvələrə də dövlətçilik nümunəsi göstərdi.Ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını isə Heydər Əliyevin radio və televiziya ilə xalqa 2 noyabr 1993-cü il müraciəti qoydu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən cəmi bir ay sonra edilmiş bu müraciət bir tərəfdən sağlam ordu quruculuğunun əsaslarını və bu istiqamətdə xalqın və dövlətin qarşısında dayanan mühüm vəzifələri müəyyənləşdirən konseptual bir sənəd idisə, bir tərəfdən də Heydər Əliyevin xalqa çağırışı idi. Bu çağırış xalqın bütün təbəqələri tərəfindən qəbul edildi və xalqın bütün potensialı ordu quruculuğuna istiqamətləndirildi. Yəni, Heydər Əliyev böyük dövlətçilik təfəkkürü ilə xalqın potensialını ordu quruculuğu kimi mühüm bir sahəyə səfərbər edə bildi. Heydər Əliyev respublika ağsaqqallarına, ziyalılarına, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinə, dindarlara, iş adamlarına müraciət edib onları orduya daha yaxından kömək etməyə, əsgər və zabitlərin mübariz döyüş ruhunda tərbiyə olunmasına yardım etməyə, orduda baş verən qanunsuzluqların, başlıcası isə fərariliyin qarşısının alınmasında qətiyyətli mövqe tutmağa çağırdı. Heydər Əliyev xüsusilə hərbi strukturlara yol tapmış rüşvətxorluğa qarşı mübarizənin gücləndirilməsinin zəruriliyini vurğuladı. Bu baxımdan Ümummilli Lider orduya çağırış-səfərbərlik işinin düzgün təşkil edilməsinə böyük əhəmiyyət verir, bu məsələni yalnız hərbi komissarlıqların və hərbi strukturların deyil, eyni zamanda, dövlət və hakimiyyət orqanlarını qarşısında dayanan çox mühüm vəzifə sayırdı.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub ve bu sahədə bir çox islahatlar keçirib:

1)Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) öz əksini tapıb, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilib.

2)Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilib, bir sıra digər Sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilinə üstünlük verilib.

3)Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni edib, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazıb, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilib.

4)Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcıllıqla araşdırılıb, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradılıb, həmin çoxcildliklərdən biri - ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülüb, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə, əslində, ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilib.

5)Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərib, başqalarına nümunə olub.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti Onun dövlət quruculuğu siyasətinin inkşafına xidmət edir. Ali məktəblər üçün yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin Respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi.

Azərbaycan təhsilinin qayğıkeş hamisi olan ulu öndərimizin "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" 4 oktyabr 2002-ci il tarixli sərəncamı və həmin sərəncamla hazırlanmış xüsusi proqram sayəsində Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun müasir tipli məktəb binaları tikilməyə başlandı. "Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir" – deyən ümummilli lider Azərbaycan təhsilinin dinamik inkişafını təmin edən bir sıra sənədlər imzaladı. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günü (1 avqust) təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001- ci il, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanunun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərman və sərəncamlar təhsilimizin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasında böyük rol oynadı. Bununla yanaşı, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, coğrafiyasının, öyrədilməsinə, mükəmməl dərsliklərin hazırlanmasına, Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, xüsusilə dövlət dili statusunda təbliğinə diqqət artırıldı.

Ulu Öndərin Azərbaycanda hakimiyyətə ilk gəlişi durğunluq illərinə təsadüf etmişdi. Cəmiyyətin hər sahəsində olduğu kimi, səhiyyədə də əvvəlki dövrlərdə əldə edilən uğurlar öz nəticələrini göstərirdi. Bununla belə, diqqətli müşahidəçi vəziyyətin heç də yaxşı olmadığını, səhiyyənin maddi–texniki bazası cəhətdən isə hətta acınacaqlı olduğunu müşahidə edirdi. İmmunlaşdırma, bir sıra infeksion xəstəliklər, o cümlədən vərəm, malyariya, difteriya, poliomielit, məxmərək və s. narkomaniya, ana və uşaq sağlamlığı, kadr çatışmazlığı və mövcud kadrların səviyyəsi bütün bunlar Azərbaycan səhiyyəsində öz həllini gözləyən problemlərin yalnız bir hissəsi idi.Ümummilli Lider Heydər Əliyevin səhiyyənin inkişafı üzrə tədbirlər

kompleksinin əsas məqamlarından biri mövcud səhiyyə ocaqlarının abadlaşdırılması, yeni tibb müəssisələrinin tikilməsi idi. 1970–ci illərdə bir sıra bölgələrdə tibb müəssisələri yararsız binalarda yerləşirdi. 1970–1980–ci illərdə respublikada bir çox mühüm səhiyyə obyektləri inşa edildi. Təkcə uşaq poliklinikalarının sayı 1970–1975–ci illərdə 150–dən 185–ə çatdı. Yeni istifadəyə verilən səhiyyə müəssisələri arasında Uroloji Kliniki Xəstəxana, neyrocərrahiyyə, toksikologiya, yanıq mərkəzləri kimi tibb ocaqları var idi. Elmi–Tədqiqat Oftalmologiya və Elmi–Tədqiqat Onkologiya institutları üçün yeni binalar da o zaman tikilməyə başladı.Müasir səhiyyə müəssisələri müvafiq yüksək səviyyəli kadr potensialının olmasını da tələb edirdi. Həkimlərin və orta tibb işçilərinin çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ilk növbədə Azərbaycan Tibb İnstitutuna və tibb məktəblərinə tələbə qəbulu artırıldı, tibbi kadrlara ehtiyac olan ucqar bölgələrdən gələn abituriyentlər üçün güzəştlər tətbiq edildi. Bununla da rayonların səhiyyə müəssisələrində kadr çatışmazlığı tədricən aradan qalxmağa başladı.Ümummilli lider Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, müstəqil respublikamızın dünya birliyinə inteqrasiyasının, yeni inkişaf strategiyasının banisi olmaqla bərabər, eyni zamanda Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasətinə çevrilməsinin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyev 1993-cü ilin 15 iyununda ölkə rəhbərliyinə qayıtdığı gün Milli Məclisdə etdiyi ilk çıxışında bu məqamı xüsusi vurğulamış, respublikadakı çoxmillətliliyi Azərbaycanın sərvəti adlandırıb:"Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Azərbaycanın ən başlıca sərvətlərindən biri qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Biz bunu qiymətləndiririk və saxlayacağıq. Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir. Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Azərbaycanlı sözü bizi həmişə birləşdirib".

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını, millətini və bütövlükdə, vətənimizi bəlalardan qurtardı və Azərbaycanın sürətlə inkişafı üçün hər cür şəraitləri yaratdı, həmçinin, bütün sahələrdə ölkəmizin inkişaf etməsinə nail oldu. Xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin gördüyü bu yüksək səviyyəli işlərə görə ona borcludur.Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı həm də ona görə xoşbəxt xalqdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin yetirməsi olan İlham Əliyev onun ideyalarını uğurla davam etdirir ,Azərbaycan Dövlətini nəinki Cənubi Qafqazda həm də bütün dünyada ən tanınan və qəbul edilən dövlətlərdən biri edib.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev Heydər Əliyevin 95 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanalarının uşaq şöbələri, MKS-in şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait. Bakı – 2018

2. İsa Həbibbəyli, Tehran Əlişanoğlu, Əlizadə Əsgərli, Elnarə Akimova, Aygün Bağırlı, Lalə Həsənova ƏDƏBİYYATDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI TARİXİ GERÇƏKLİKDƏN İDEALA “Elm və təhsil” Bakı – 2018

3.Heydər əliyevin kəlamları Bakı- 2019

4. Heydər Əliyev Biblioqrafik Məlumat Kitabı Abuzər Xələfov, Solmaz Sadıqova Bakı- 2003

QAFQAZIN SƏNƏT MƏBƏDİ

MƏMMƏDOVA SEVDA

Azərbaycan Dövlət Pedoqoji Universiteti, Xarici Dillər Mərkəzi

Xülasə

Tarixə nəzər salsaq qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvolu olan Şuşa qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əhatə dairəsinə daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranıb və daimi insan məskəninə çevrilib. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra keçmiş Qarabağ bəylərbəyliyinin ərazisində iki müstəqil xanlıq – Gəncə və Qarabağ xanlıqları yarandı. Qarabağ xanlığının əsasının qoyulması və Şuşa şəhərinin onun paytaxtına çevrilməsi Pənahəli xanın adı ilə bağlıdır. Qarabağ xanı Pənahəli xan Cavanşirlər tayfasının Sarıcanlı oymağından idi. Bu Azərbaycan tayfası Qarabağın qədim sakinlərindən olmuş və uzun müddət bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Nadir şahın sarayında eşikağası vəzifəsini tutmuş Pənahəli xan 1738-ci ildə Qarabağa qayıtmış, 1748-ci ildə isə müstəqil Qarabağ xanlığının əsasını qoymuşdur.

Açar sözlər

Mədəniyyət,tarix, müstəqillik,vətənpərvərlik,abidələr, qala

Özət

Tarihe bakıldığında Şuşa şehrinin zengin ve görkemli bir tarihi geçmişe sahip olduğunu belirtmek gerekir. Azerbaycan halkının tarihi geleneklerinin simgesi olan Şuşa, kadim Hocalı-Gadabey kültürü kapsamına giren en eski yerleşim yerlerinden birinde oluşturulmuş ve kalıcı bir insan yerleşimi haline gelmiştir. Çıdır ovasındaki ünlü Şuşa mağarası da dahil olmak üzere Şuşa çevresindeki antik yerleşimler, bu bölgenin Azerbaycan'daki en eski insan kamplarından biri olduğunu kanıtlıyor. Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında ölümünden sonra eski Karabağ Beylerbeyliği topraklarında iki bağımsız hanlık - Gence ve Karabağ hanlıkları - kuruldu. Karabağ Hanlığı'nın kuruluşu ve Şuşa şehrinin başkent olması Panahali Han'ın adıyla bağlantılıdır. Karabağ Hanı Panahali Han, Cavanşir kabilesinin Sarıcanlı kolundandı. Bu Azerbaycan kabilesi, Karabağ'ın eski sakinlerinden biriydi ve uzun süre bölgenin sosyal ve siyasi hayatında önemli bir rol oynadı. Nadir Şah'ın sarayında kâhyalık görevini üstlenen Panahali Han, 1738'de Karabağ'a döndü ve 1748'de bağımsız Karabağ Hanlığı'nı kurdu.

Anahtar kelimeler: Kültür, tarih, bağımsızlık, vatanseverlik, anıtlar, kale

Summary

If we look at the history, it should be noted that the city of Shusha has a rich and glorious historical past. Shusha, a symbol of the historical traditions of the Azerbaijani people, was created in one of the oldest settlements included in the scope of the ancient Khojaly-Gadabey culture and became a permanent human settlement. The ancient settlements around Shusha, including the famous Shusha cave on the Cidir plain, prove that this area is one of the oldest

human camps in Azerbaijan. After the death of Nadir Shah Afshar in 1747, two independent khanates - Ganja and Karabakh khanates - were formed in the territory of the former Karabakh Beylarbey. The foundation of the Karabakh Khanate and the transformation of the city of Shusha into its capital are connected with the name of Panahali Khan. Karabakh Khan Panahali Khan was from the Saricjanli branch of the Javanshir tribe. This Azerbaijani tribe was one of the ancient inhabitants of Karabakh and played an important role in the social and political life of the region for a long time. Having held the position of butler in the palace of Nadir Shah, Panahali Khan returned to Karabakh in 1738, and in 1748 he founded the independent Karabakh Khanate.

Key words: Culture, history, independence, patriotism, monuments, castle.

Giriş

Qarabağ qədim tarixə malikdir və Azərbaycanın səfalı guşələrindən biridir. Qarabağ sözü "qara" və "bağ" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dilində "qara"nın rəngdən başqa "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və başqa mənaları da vardır. Buna görə də "Qarabağ" – "böyük bağ", "sıx bağ", "qalın bağ" mənasını verir. Bu ərazilər ta qədimdən Azərbaycanın bir hissəsi olmuşdur. 18-ci yüzilliyin ortalarında Qarabağ xanlığı yaranmışdır. Qarabağ xanlığının əsasını Pənahəli xan qoymuş və o, xanlığı müdafiə etmək üçün Bayat və Şahbulaq qalalarını tikdirmiş və Şuşada daha möhtəşəm qala tikilməsi üçün göstəriş vermişdir. 1757-ci ildə xanlığın mərkəzi Şuşa qalasına köçürülmüşdür. Pənah xanın şərəfinə qala Pənahabad" adlandırılmışdır. Sonralar bu qala yenə də Şuşa qalası kimi tanındı.

Memarlıq abidəsi sayılan Şuşada 170-dən çox yaşayış binası və 160-dək mədəniyyət və tarixi abidələr var idi. Bunların içərisində son tunc və ilk dəmir dövrü abidəsi sayılan Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirləri, daş dövrü abidəsi olan Şuşa mağara düşərgəsi, XVIII əsrə dair Şuşa qalasının divarları, Gəncə qapısı, Pənah xanın sarayı və kitabxanası, İbrahim xanın bürcü və qəsri, Xan sarayı və karvansaray, M.P.Vaqifin mədrəsəsi və türbəsi, Yuxarı məscid mədrəsəsi, Hacıqulların malikanəsi, İkimərtəbəli karvansaray, Mehmandarovların malikanə kompleksi, Xurşidbanu Natəvanın evi və bulağı, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənzəminlinin evləri, Mamay bəyin evi, məscidi və bulağı, Behbudovların, Fərəməzovların, Zöhrabbəyovun, Bəhmən Mirzənin evləri, Üzeyir bəy Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri, Xan Şuşinskinin, Tarzən Sadıqcanın evləri, Realni məktəbinin binası var idi.

Şuşanın gözəl təbiəti, coğrafi mövqeyi, xüsusilə çox mühüm strateji əhəmiyyətli olmasını bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə bildirilmişdir. Məşhur klimatoloqlar bildirmişlər ki, dəniz səviyyəsindən 1403 metr hündürlükdə yerləşən şəhər iqlim şəraitinə , fauna və florasına görə Şuşa böyük müalicəvi əhəmiyyətli bir şəhərdir. 1854-cü ildə şəhərin cənubunda yerləşən 18 kilometr aralı "Turşsu" deyilən səfalı guşədə mədən suyunun çıxması da alimlərin mülahizəsini doğrultdu. Şuşa kurort şəhəri kimi tanınmışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri - 2 mln il yaşı olan Azığ düşərgəsi insanlarının yaşadığı ərazidir. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının Tunc və Dəmir dövründə mövcud olan və bir-birini əvəz edən Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarınınyaşayışməskənidir. Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr-Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndindəki kromlexlər, eləcə də qarabağın müxtəlif yerlərindən aşkar edilmiş antik dövrə aid daş qutu qəbirlər həmin dövrün ideologiyasını-mənəvi düşüncə əks etdirən maddi mədəniyyət nişanələridir.

Buna görə də nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənarda da Şuşa öz səfalı yerləri, istirahət guşələrinə görə məşhur idi. Şuşa dağlarında xüsusi gözəlliyi ilə seçilən və dünyanın

heç bir yerində bitməyən "Xarı bülbül" gülü bitir. Bu endemik gül həm gözəl, həm də müalicəvidir.Artıq XIX əsrin ikinci yarısında şəhər əhalisinin sayı 25 minə çatmışdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatına görə, təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur. Bu böyük ziyalı təbəqəsi, Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməkdə, burada elmi və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışlar. Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi olan Şuşa tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin vətəni hesab edilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Xurşidbanu Natəvan, Molla Pəhah Vaqif, Mir Möhsün Nəvvab, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Qasım bəy Zakir, Süleyman Sani Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Firudin bəy Köçərli, Həmidə xanım Cavanşir, Bədəl bəy Bədəlbəyli, Əhməd bəy Ağayev, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Səməd bəy Mehmandarov, Fərəc bəy Ağayev, Yaqub Quliyev və onlarla dünya şöhrətli xadimlərin həyatında məhz Şuşa mühitinin mühüm rolu olmuşdur. Tarixi sənədlər göstərir ki, "Üç muşketyor" və "Qraf Monte Kristo" kimi klassik əsərlərin müəllifi olan məşhur yazıçı Aleksandr Düma 1858-ci ilin ortalarından 1859-cu ilin əvvəllərinə kimi Rusiya və Qafqazda olmuşdur. Qafqaza səfəri zamanı müəyyən müddət Azərbaycan ərazisinə səyahət etmiş, 1859-cu ilin aprel ayında isə Dümanın 3 cilddən ibarət Qafqaz səyahətinin təəssüratları əsəri (fransızca: "İmpression de Voyage Le Caucase") Parisdə çap olunmuşdur.

Bakı məhəllələrinin birinin polismeysteri Piquliyevskinin evində qonaq olan Aleksandr Düma orada Qarabağ xanının qızı, məşhur şairə Xurşidbanu Natəvan və onun həyat yoldaşı knyaz Xasay Usmiyevlə tanış olur, onlar arasında səmimi dostluq münasibətləri yaranır. Fransız yazıçısı Düma Azərbaycan şairəsi Natəvanla şahmat oynayır. Oyunun nəticəsi isə çox yadda qalan olur. Belə ki, Natəvan Dümanı mat edir. Natəvan Dümaya qalib gələrkən o, Dümadan yaşca xeyli kiçik idi. Natəvanın cəmi 26, Dümanın isə 56 yaşı vardı. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 2016-cı il fevralın 18-də Belçika Krallığının Vaterlo şəhərində görkəmli Azərbaycan şairəsi Xurşidbanu Natəvanın abidəsinin açılışı olmuş və abidənin özülündə Xurşidbanu Natəvanın Qarabağ şahzadəsi olması barədə məlumat vardır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev müdrik dövlət xadimi, dahi siyasətçi olmaqla bərabər, həm də alovlu vətənpərvər idi. Azərbaycanımızın hər bir guşəsi, hər bir bölgəsi kimi Dağlıq Qarabağ da onun üçün əziz və doğma olmuşdur. Zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilərin ötən əsrin ikinci yarısında fəallaşmalarının qarşısı məhz ulu öndərin qətiyyəti sayəsində alınmışdı. Hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri olarkən erməni millətçilərinin hərəkətlərinin qarşısını dəfələrlə qətiyyətlə alan Heydər Əliyev 1967-ci ilin iyun ayında Xankəndidə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsini tələb edən vərəqələri yayanların və bu işlərin təşkilatçılarının tutulub cəzalandırılmalarına nail olmuşdu. Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılar 1967-ci ildən başlayaraq ulu öndərin xilaskar fəaliyyətinin şahidi olmuş, onun vətənpərvərliyini, millətsevərliyini daha yaxından hiss etmişlər.

Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağdakı ən böyük xidmətlərindən birincisi isə heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması olub. Həmin dövrə qədər vilayətdə idarə, müəssisə və təşkilatlarda, məktəblərdə, səhiyyə və mədəniyyət müəssisələrində ad göstəriciləri erməni və rus dillərində, habelə bütün yazışmalar da bu dillərdə aparılırdı. Ulu öndərin qəti tapşırığı ilə vilayətin erməni və rus dilli məktəblərində Azərbaycan dili tədris olunmağa başlandı. Vilayətin partiya, sovet, hüquq-mühafizə orqanlarının və digər təşkilatların inzibati binalarının lövhələrinin Azərbaycan dilində yazılmasına başlanması da 70-ci illərə təsadüf edir. Dağlıq Qarabağda səhiyyənin inkişafı da məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan Tibb İnstitutunu bitirən azərbaycanlılar təyinatla vilayətə göndərilir, milli kadrlarla həmin səhiyyə ocaqları möhkəmləndirilirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bildirib ki , Şuşa abidələr şəhəri olub və Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edib, "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur". ŞUŞA Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi, Qarabağın baş tacı və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik qədim şəhəridir. Bir vaxtlar "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Şərqin konservatoriyası" adlandırılan, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın baş tacı olan Şuşa şəhəri artıq işğaldan azad edilmişdir.Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirərək Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarını daim üstün tutan Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad olunması münasibətilə xalqa müraciətində demişdir: "İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür!" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması və ənənəvi dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib. Bunuda qeyd etmək lazımdı ki,Prezident İlham Əliyev "Qarabağ Universitetinin yaradılması haqqında" Sərəncam imzalayıb.Sərəncama əsasən, Xakəndi şəhərində yerləşən ali təhsil müəssisəsinin əsasında Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində "Qarabağ Universiteti" publik hüquqi şəxs yaradılır. Nazirlər Kabinetinə iki ay müddətində Qarabağ Universitetinin nizamnaməsini təsdiq etmək və bu barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat vermək tapşırılıb. Nazirlər Kabineti, həmçinin universitetin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlər görəcək, universitetin Xankəndi şəhərində torpaq sahəsi, tədris və yataqxana binaları, idman meydançası və digər infrastruktur obyektləri ilə təminatı məsələlərini həll edəcək.

Sərəncamda qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması, dayanıqlı inkişafı və həmin ərazilərdə yüksək həyat səviyyəsinin təminatı üçün genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri həyata keçirilir.

Əhalinin dayanıqlı məskunlaşması və ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyası istiqamətində müəyyənləşdirilmiş hədəflərin reallaşdırılmasında nəzərdə tutulan müasir yanaşmalar, o cümlədən qabaqcıl standartların, yüksək texnologiyaların tətbiqi və hər bir rayonun ixtisaslaşma sahəsinə müvafiq inkişafı yüksəkixtisaslı kadrların cəlb edilməsini şərtləndirir.

Qarabağ Universitetinin yaradılmasının sosial, siyasi əhəmiyyəti qədər mənəvi, iqtisadi əhəmiyyəti də var. Qarabağ və Şərqi Zəngəzura Böyük Qayıdışın sürətlənməsində Qarabağ Universitetinin yüksək rolu olacaq. İnsanlarımızın bölgələrdə təhsil almağa, çalışmağa önəmi artırması bütövlükdə Azərbaycan təhsilinin və elminin inkişafında müsbət nəticələrə səbəb olacaq". Təhsil dövlətçilik siyasətinin əsas vuran qolu, təməl nöqtələrindən biri olub. Qarabağ Universiteti bəlkə də Azərbaycanın xüsusi təhsil göstəricilərinə malik olan ən böyük ali təhsil müəssisəsi olacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin quruculuğunda təhsil müəssisələrinin tikintisi, bərpası və tədrisin təşkili vacib amildir. Çünki təhsil insanların həmən ərazilərdə sürətlə məskunlaşmasına, eyni zamanda həmin ərazilərdə xidməti vəzifələrinini yerinə yetirən əməkdaşların övladlarını təhsil almaq şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün bu vacibdir.

Hər kəsə məlumdur ki, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, hazırda qarşıda dayanan ən mühüm vəzifələrdən biri işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpasıdır və buna görə də Azərbaycan təhsili də fəal iştirak etməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Bakı-2021

2.Şuşa salnaməsi Bakı – 2015

3. Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət və Tarix incisidir. Tehran Vəliyev Bakı -2004

4. Qarabağ – Şuşa Yunis Hüseynov Bakı -2023

THE DIFFERENCE BETWEEN TRADITIONAL METHODS AND MODERN METHODSIN TEACHING FOREIGN LANGUAGES
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ METODLARLA MÜASİR METODLARIN FƏRQİ

F.ü.f.d.,b/m SEVDA XƏLİLOVA

Azərbaycan, Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Orcid: 0000-0001-5909-2999

Xülasə

Məqalə ingilis dilinin tədrisinin nəzəri əsaslarının, bu dilin tədrisində istifadə olunan müasir metod və yanaşmaların, ənənəvi metodlarla müasir metodların fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, dil öyrənənlərdə qrammatik biliklərin və danışıq bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı üçün tədrisi metodlarının araşdırılmasından bəhs edir.

Müasir dünyanın dəyişən reallıqları təhsil sistemlərində də belə dəyişiklikləri tələb edir. Beləliklə, innovasiya mövzusu bütün təhsil sistemi və xüsusən də xarici dillərin tədrisi üçün aktuallaşır.

Xarici dillərin tədrisinin müasir metodologiyası bizə həm ənənəvi, həm də innovativ təlim anlayışları, metodları və texnologiyalarının geniş spektrini təklif edir. Təhsil proqramlarını tərtib edənlər və müəllimlər təlimin məqsədlərindən, tələbələrin kontingentindən, tədris kursunun müddətindən və intensivliyindən və digər şərtlərdən asılı olaraq bu və ya digər üsula üstünlük verirlər. Eyni zamanda, tədris metodlarının hər birinin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var və onların tətbiqinin uğuru təlimin konkret məqsəd və şərtlərindən asılıdır.

Açar sözlər: Xarici dil, ənənəvi metod,müasir metod, müəllim, tələbə

Özet

Makalede İngilizce öğretiminin teorik temelleri, bu dilin öğretiminde kullanılan modern yöntem ve yaklaşımlar, geleneksel yöntemler ile modern yöntemlerin farklı özelliklerinin belirlenmesi, dilde dilbilgisi bilgisi ve konuşma becerisinin oluşumu ve geliştirilmesine yönelik öğretim yöntemlerinin araştırılması ele alınmaktadır. öğrenciler.

Modern dünyanın değişen gerçekleri eğitim sistemlerinde de bu tür değişiklikleri zorunlu kılmaktadır. Böylece inovasyon konusu tüm eğitim sistemi ve özellikle yabancı dil öğretimi için geçerli hale geliyor.

Yabancı dil öğretiminin modern metodolojisi bize hem geleneksel hem de yenilikçi öğretim kavramları, yöntemleri ve teknolojilerinden oluşan geniş bir yelpaze sunar. Müfredat tasarımcıları ve öğretmenler, eğitimin hedeflerine, öğrenci kontenjanına, eğitim kursunun süresine ve yoğunluğuna ve diğer koşullara bağlı olarak şu veya bu yöntemi tercih ederler. Aynı zamanda öğretim yöntemlerinin her birinin avantajları ve dezavantajları vardır ve bunların uygulanmasının başarısı, eğitimin belirli hedeflerine ve koşullarına bağlıdır.

Anahtar kelimeler: Yabancı dil, geleneksel yöntem, modern yöntem, öğretmen, öğrenci

Summary

The article deals with the theoretical foundations of English language teaching, modern methods and approaches used in teaching this language, identification of different features of traditional methods and modern methods, research of teaching methods for the formation and development of grammatical knowledge and speaking skills in language learners.

The changing realities of the modern world require such changes in education systems. Thus, the topic of innovation becomes relevant for the entire education system, and especially for the teaching of foreign languages.

The modern methodology of teaching foreign languages offers us a wide range of both traditional and innovative teaching concepts, methods and technologies. Curriculum designers and teachers prefer one or another method depending on the goals of the training, the contingent of students, the duration and intensity of the training course and other conditions. At the same time, each of the teaching methods has its advantages and disadvantages, and the success of their application depends on the specific goals and conditions of the training.

Key words: Foreign language, traditional method, modern method, teacher, student

Tədris metodlarından danışanda cəmiyyətimiz üç qrupa bölünür; bir qrup ənənəvi tədris üsullarını, ikinci qrup müasir tədris metodlarını, üçüncü qrup isə effektiv tədris üçün hər ikisinin birləşməsini dəstəkləyənlərdir. Tədris və öyrənmə tarixi boyu ənənəvi üsullar öyrətmək və öyrənmək üçün daha yaxşı yollar axtarmaq üçün gəlib keçmişdir. Metodları əsasən ənənəvi və müasir metodlar kimi iki yerə bölmək olar. Ənənəvi metodlara baxmayaraq, müasir metodlar daha çox tələbə mərkəzli, konstruktivist, sorğu-sual əsaslı olur.

Son illərdə xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi rolu xeyli artmışdır ki, bu da dilin tədrisi zamanı nəzərə alınmalıdır. Xarici dilin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, biz elmin əsaslarını deyil, bacarıq və bilikləri öyrədirik və bunun üçün kifayət qədər nitq təcrübəsi tələb olunur. Dil tədrisinin məqsədi şagirdləri təkcə xarici dilin sistemi ilə tanış etmək deyil, hər şeydən əvvəl onlara dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi öyrətməkdir. Deməli, məşğələlərin bütün strukturu və istifadə olunan metodlar ünsiyyətin real vəziyyətinə uyğun olmalı, təlim şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində keçməlidir.

Tələbələrin fənn və meta-mövzu nəticələrinə, habelə şəxsi nəticələrinə nail olmaq vasitələri təhsil texnologiyalarıdır. Xarici dilin tədrisinin nəticələrini təmin etmək üçün müəllimin iş sistemi mütləq aşağıdakı texnologiyaların həyata keçirilməsini əhatə etməlidir: kommunikativ təlim texnologiyası, mətnin kommunikativ mənasını dərk etmək texnologiyası, oyun texnologiyaları, əməkdaşlıqda təlim texnologiyaları, layihə texnologiyaları və s.

Xarici dillərin öyrədilməsinin ənənəvi üsulları yenilərinin meydana çıxması ilə yoxa çıxmadı: bir metodun digərinə, yenisinin köhnəsinə və ya köhnənin yenisinə tətbiq edilməsi var idi. Geniş mənada qeyd etmək olar ki, müxtəlif üsullar arasında aydın sərhəd yoxdur, onların qarışması müşahidə olunur.

Ənənəvi metodlarla müasir metodlar arasındakı əsas fərq onların öyrənən/şagird və ya müəllimdən asılı olmasıdır. Birincisi, müəllimi təlim prosesində "hər şey" kimi qəbul etməsidir. Ənənəvi müəllim mərkəzli metod müəllimi "səhnədəki müdrik" kimi qəbul edir. Müəllim öyrədir, göstərişlər verir, əşyaları izah edir, tələbələr isə sadəcə dayanırlar və onların öyrənmələri gözlənilir. Müəllim əsasdır, nəzarətçidir, mərkəzdir, tamamilə hər şeydir; tələbələr isə yalnız passiv kuklalardır və onlardan "öyrənilənləri" "öyrənmələri" gözlənilir. Müasir metodlarda vəziyyət tam əksinədir. Onlar tələbəyə güvənirlər, öyrənənləri əsas götürürlər və müəllimin yol göstərməsini gözləyirlər. Tələbələr onların öyrənmə prosesinin əsl aktyorlarıdır.

Conficious'un məşhur deyimində olduğu kimi "Eşidirəm və unuduram, görürəm və xatırlayıram, edirəm və başa düşürəm". Real öyrənmə yalnız şagird təlim prosesində fəal iştirak etdikdə baş verir. Tələbələr təlim prosesində fəal iştirak etdikdə, onlar öz öyrənmələri haqqında daha çox məlumatlı və məsuliyyətli olurlar ki, bu da özünə inam, özünüdərk, məsuliyyət və müstəqillik təmin edir.

Müasir təlim metodları üçün çox vacib olan başqa bir şey də onların əsasən möcüzəvi texnologiya ilə tam əlaqədə olmasıdır. Texnologiya həyatımızı o qədər zəbt edib ki, onsuz hərəkət edə bilmirik. Biz hamımız onunla əhatə olunmuşuq və ətrafımızda demək olar ki, bütün işlər texnologiyanın köməyi ilə edilir. Odur ki, texnologiyaya qul olmaqdansa, onu öyrətməkdə istifadə etmək ağıllıdır. Köhnə metodların əsas tərkib hissələrinin izləri hələ də pedaqoji seçimlərimizdə öz yolunu tapsa da, bizim peşəmiz çoxlu sayda dil tədrisi kontekstlərini və məqsədlərini və daha çox tələbə ehtiyaclarını başa düşmək dövrünə çevrilmişdir. Bu, həm də pedaqoqların ən mühüm rollarından biri kimi qəbul oluna bilər. Ona görə də tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək üçün mütəxəssislər daha yaxşı tədris modellərinin axtarışındadırlar.

Ənənəvi üsullar arasında populyar olanları Qrammatik tərcümə metodu, Birbaşa Metod və Audio Lingual Metoddur. Üç ənənəvi üsul daha çox dil öyrənməyə yönəlmişdi və beləliklə, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırdı

Hədəf yazı dilinin, xüsusilə onun qrammatikasının diqqətlə təhlili

Qrammatika qaydalarının öyrənilməsi

Ana dilinin tədris vasitəsi kimi istifadəsi

Tərcümə tapşırıqlarından daha çox istifadə

Oxuma və Yazma Bacarıqlarına daha çox diqqət yetirilməsi [5, s.126-127]

Dəyişən zaman və xüsusi dil öyrənmə ehtiyacları ilə bu üsullar onlardan gözlənilən nəticəni verə bilmədi. Hər hansı digər prosesdə olduğu kimi, dil öyrənmənin tələbləri və ehtiyacları dəyişməkdə davam edir, metodologiya və yanaşma da dəyişməlidir. Dili bilmək bir sıra qrammatik, leksik və fonoloji qaydaları bilməkdən daha çox şey tələb edir.

Ənənəvi metodlar əsasən qrammatik qaydanın və lüğətin öyrənilməsinə diqqət yetirir və vurğulayır və buna görə də dörd bacarığa (dinləmə, danışma, oxu və yazı) çox diqqət yetirmir. Tələbələr yazı yazarkən əsasən qrammatik qaydalardan və tərcümədən asılı olurlar və oxuyarkən qrammatik tərcümə üsulu oxumağı deyil, deşifrəni göstərən vərdişlər yaradır [5, s.127].

Tələbə hər bir sözü və onun qrammatik formasını anlamağa çalışır, çünki onun mətni başa düşmək üçün vacib olduğuna inanır. Bundan başqa, ənənəvi üsullarda danışıq və tələffüzü öyrənməyə çox diqqət yetirilmir, heç bir şifahi və ya tələffüz işi yoxdur, çünki tədris olunan yazılı dildir və bu dildən həqiqətən istifadə etmək bacarığından daha çox "zehni intizam" vurğulanır.

J.C.Richards bildirir ki, “tez-tez istifadə olunan üsullar arasında dialoqların əzbərlənməsi, sual-cavab təcrübəsi, əvəzetmə tapşırıqları və nitq və yazı təcrübəsinin müxtəlif formaları daxildir” [4, s.18].

Ən əsası, ənənəvi metodlar dilin öyrənilməsini bir bacarıq kimi deyil, lövhə və qaydaların köməyi ilə biliklərin ötürülməsi kimi qiymətləndirirdi, burada qaydaların və lüğət elementlərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi istənilən öyrənmə nəticəsini verə bilməz.

Dildən səmərəli istifadə etmək üçün öyrənənlər kommunikativ səriştəni - öyrəndikləri dildən müəyyən sosial görüşdə lazımi şəkildə istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməlidirlər.

D.Haymz-in kommunikativ səriştə anlayışı bir sıra təcrübə yönümlü dil pedaqoqları, xüsusən də M.Kanal və M.Svein tərəfindən işlənib hazırlanmışdır ki, onlar kommunikativ səriştənin qrammatik səriştə, sosial-linqvistik səriştə, nitq səriştəsi və strateji səriştədən ibarət olduğunu iddia edirdilər [3, s.2]. Beləliklə, 1980-ci illərdə qarşılıqlı əlaqəni dil öyrənmə vasitəsi və məqsədi kimi quran və rol oyunları, cüt iş, simulyasiyalar kimi tədris texnikalarının daxil edilməsini nəzərdə tutan kommunikativ dil tədrisi yanaşması meydana çıxdı.

Xarici dillərin tədrisinə müasir yanaşmalar, bildiyimiz kimi, ötən əsrin 60-70-ci illərinin avtoritar təhsil paradiqmasını əvəz edən və şəxsiyyətyönümlü paradiqmaya əsaslanır [2, s.134]. Metodika isə tərbiyə etmək üçün müəllimin şagirdə məqsədyönlü təsiri haqqında elm hesab olunurdu [1, s.156]. Avtoritar paradiqmanın mərkəzində bilik, vərdiş və bacarıqları tələbəyə ötürməli olan, şagirdin marağı və motivasiyasına əhəmiyyət verməyən müəllim dayanır. Müasir təlim metodları şəxsiyyətyönümlü tədris mühiti təmin edir. Şəxsiyyət yönümlü yanaşma aşağıdakı müddəalarla xarakterizə olunur.

1) Təhsil sisteminin mərkəzində şagirdin dilçi şəxsiyyət kimi inkişafı və uşağın özünəməxsus mahiyyətinin, təbii qüvvələrinin inkişafı üçün şəraitin yaradılması dayanır.

2) Ünsiyyətin əsasını ünsiyyət bacarıqları təşkil edir: yalnız şagirdə xarici dildə danışmağı, oxumağı, dinləməyi və yazmağı öyrətməklə, öyrənmənin əsas məqsədinə keyfiyyətcə nail olmaq olar. Bununla yanaşı, müəllimin diqqətini yalnız şagirdləri müəyyən sayda leksik vahidlərdən və nitq nümunələrindən düzgün istifadə etmək üçün bilik və bacarıqlarla təchiz etməyə yönəltdiyi halda, öyrənənlərin dilin praktiki mənimsənilməsini özlüyündə məqsədə çevirmək mümkün deyil. Tələbənin şəxsi keyfiyyətlərini unutmamalıyıq: ünsiyyətcillik, boşluq, əlaqə qurmaq istəyi, həmyaşıdlar komandasında qarşılıqlı əlaqə və digər fikirlərə dözümlü olmaq.

3) Əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə xarici dilin tədrisi prosesinin effektivliyinin ən vacib şərtidir ki, öyrənənlərin dil və nitq materialı haqqında bilikləri ilə deyil, həm də onların hazırlığı və öyrənilən dildə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə iştirak etmək istəyi ilə müəyyən edilir. Bu, tələbələrin öyrənmə fəaliyyətinin əsas forması xarici dildə dinləmək, danışmaq, oxumaq və ya yazmaq deyil, müəllimlə və bir-biri ilə canlı və motivasiyalı qarşılıqlı əlaqə olduqda mümkündür. Belə ünsiyyət-əməkdaşlığın fərqli xüsusiyyəti tərəfdaşların qarşılıqlı humanist münasibəti, iştirakçılıq istəyi, bir-birini qəbul etməsi olmalıdır.

4) Müəllimin avtoritar davranış tərzindən imtina. Avtoritar üslub təkcə qarşılıqlı inam mühitini yox, həm də öyrənmək sevincini, rahatlıq hissini, müsbət emosiyaları öldürür. Ona görə də ibrətamiz, “məşq” tonundan imtina etmək, tələbələrin nitq tərəfdaşı, ünsiyyətin köməkçisi və təşkilatçısı olmaq lazımdır. Müəllimin özünün rahat olması, digər mühakimələrə, səhvlərə dözümlü olması, tələbələri ilə empatiya qurmağı və uğurlarına heyran olmağı bacarması vacibdir..

Yuxarıda qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirmək üçün deyə bilərik ki, ənənəvi dil tədrisi dili qrammatik qaydalar məcmuəsi və qaydalara uyğun birləşən çoxlu sözlər toplusu kimi qəbul edən hədəf dilə ənənəvi yanaşmaya əsaslanır. Beləliklə, ənənəvi metodologiya qrammatik strukturlara və lüğətin təcrid olunmuş elementlərinə diqqət yetirir. Müəllim lövhədən istifadə edərək və hər şeyi izah etməyə kifayət qədər çox dərs vaxtını sərf edir - sanki biliyi "ötürür". Şagirdlərin leksika qaydaları və maddələrini öyrənmələri və dildən istifadə edə biləcəkləri güman edilir və ənənəvi təlim metodları müəllim mərkəzlidir, bu dərslərdə müəllim aktiv rol oynadığı halda, tələbə passiv dinləyici olur.

Nəticə.Müasir metodologiya prinsipləri tələbələrin dərs zamanı baş verən hər şeyə cəlb edilməsi ilə bağlı olan tələbə mərkəzli qarşılıqlı əlaqədir. Müəllimin vəzifəsi şagirdləri üçün

uyğun fəaliyyətlər seçmək, onları dərslərdə istiqamətləndirmək və dillə təcrübə aparmağa həvəsləndirməkdir. Müasir metodologiya bir sıra ümumi xüsusiyyətlərə malik olan zəngin üsullardan ibarətdir: tələbələri əhatə edən fəaliyyətlər və real həyat vəziyyətləri. Effektiv olması üçün metodlar bir-birinin ardınca uyğun ardıcıllıqla gedir və dilin müxtəlif aspektlərinə yönəlmiş tədris balansı qorunur.

Ədəbiyyat

1. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учеб. пособие для вузов/ А.Н.Щукин. – М.: Высш. шк., 2003, 334 с.

2. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. – М.: Филоматис, 2004, 416 с.

3. Canale M, Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to Second language teaching and testing. Applied Linguistics 1(1): 1980, pp.1–48

4. Richards J.C. and Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching, Cambridge UK: Cambridge University Press, 2001

5.https://Traditional_Teaching_Methods_vs_CLT_A_St.pdf

THE ROLE AND FUNCTION OF ONLINE FLIPPED LEARNING APPROACH IN TEACHING

FLIPPED ÖĞRENME YAKLAŞIMININ ÖĞRETIMDEKI ROLÜ VE İŞLEVI

Associate professor ULVIYYA HAJIYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University Faculty of Philology Foreign Languages Center

https://orcid.org/0000-0002-9612-6702

Abstract

Many educators are divided about the benefits of online teaching and learning, especially in the post COVID-19 pandemic when such instruction is necessary and often accompanied by insufficient preparation. It is not surprising, therefore, that many of us who teach foreign language learners and train pre-service teachers find ourselves in a difficult moment in our professional lives. Our students are also confronting the prospect of becoming disconnected from the person who is arguably their most essential link to their learning experiences. In this article, we describe how teachers can leverage the flipped learning approach in online courses to foster teaching presence. We begin by reviewing the literature on flipped learning and Garrison, Anderson, and Archer's Community of Inquiry framework [1, 87-105]. We then introduce the Online Flipped Learning Approach, including the asynchronous and synchronous pedagogical elements that form the approach. We conclude the article by reflecting on Online Flipped Learning Approach and suggesting areas for future potential scholarship.

Key Words: flipped learning, online learning, teaching presence, Covid-19, foreign language educators, synchronous and asynchronous learning

Özet

Pek çok eğitimci, çevrimiçi öğretme ve öğrenmenin faydaları konusunda bölünmüş durumda, özellikle de böyle bir eğitimin gerekli olduğu ve genellikle yetersiz hazırlığın eşlik ettiği COVID-19 salgını sonrası dönemde zorluklardan bahsediyor. Bu nedenle, yabancı dil öğrenenlere ders veren ve öğretmen adaylarını yetiştiren birçoğumuzun mesleki yaşamlarımızda kendimizi zor bir dönemde bulmamız şaşırtıcı değildir. Öğrencilerimiz aynı zamanda öğrenme deneyimleriyle tartışmasız en önemli bağlantısı olan kişiyle bağlantılarının kopması ihtimaliyle de karşı karşıya kalıyor. Bu makalede, öğretmenlerin çevrimiçi derslerde öğretim varlığını geliştirmek için ters çevrilmiş öğrenme yaklaşımını nasıl kullanabileceğini açıklıyoruz. Flipped öğrenme Garrison, Anderson ve Archer'ın Araştırma Topluluğu çerçevesi [1, 87-105] hakkındaki belgeyi gözden geçirerek başlıyoruz. Daha sonra, yaklaşımı oluşturan eş zamanlı ve eş zamanlı olmayan pedagojik unsurları içeren Flipped Öğrenme Yaklaşımını tanıtıyoruz. Makaleyi bu belge üzerinde düşünerek ve gelecekteki potansiyel burs alanları önererek sonlandırıyoruz.

Anahtar Kelimeler: ters yüz öğrenme, çevrimiçi öğrenme, öğretim varlığı, Kovid-19, yabancı dil eğitimcileri, eşzamanlı ve eşzamansız öğrenme

Xülasə

Bir çox pedaqoqlar onlayn tədrisin və öyrənmənin faydaları ilə bağlı fikir ayrılığına malikdirlər, xüsusən də COVID-19 pandemiyasından sonrakı dövrdə bu cür təlimatın zəruri olduğu və çox

vaxt kifayət qədər hazırlıqla müşayiət olunmadığı qənaətinə gəliblər. Buna görə də təəccüblü deyil ki, xarici dil öyrənənlərə dərs deyən və çağırışaqədərki müəllimlər hazırlayan bir çoxumuz peşəkar həyatımızın çətin anlarında belə vəziyyətlə qarşılaşırıq. Tələbələrimiz həmçinin, onların öyrənmə təcrübələri ilə ən vacib əlaqəsi olan şəxslə əlaqəsinin kəsilməsi perspektivi ilə üzləşirlər. Bu məqalədə biz müəllimlərin onlayn kurslarda tədrisin mövcudluğunu artırmaq üçün ən yaxşı öyrənmə metodlarından necə istifadə edə biləcəyini təsvir edirik. Biz bu öyrənmə metodu haqqında əsasən Qarrison, Anderson və Arçerin Araşdırmaların aparılması üçün Çərçivə sənədini [1, 87-105] nəzərdən keçirməklə başlayırıq. Daha sonra bu metodun əsasını təşkil edən asinxron və sinxron pedaqoji elementlər daxil olmaqla, Onlayn Flipped Learning yanaşmasını təqdim edirik. Məqaləni Onlayn Flipped Öyrənmə metodu üzərində düşünərək və gələcəkdə potensial təqaüd sahələri təkliflər planı təqdim etməklə sonlandırırıq.

Açar sözlər: çevrilmiş öyrənmə, onlayn öyrənmə, tədrisin mövcudluğu, Covid-19, xarici dil müəllimləri, sinxron və asinxron öyrənmə

Introducton

Teaching online against the backdrop of the COVID-19 pandemic has presented many challenges. It demands even more resourcefulness and creativity because of the distractions and pressing issues that compete with our missions as teachers and students, such as curriculum mandates, accountability measures, and even scheduling, all of which make us to address any one of these as main responsibilities. However, we argue that the internet is an ally and a valuable source for establishing and maintaining the bond we share with students. Because of advances in technology, we are able to continue teaching and assessing students when we cannot meet them in person. We can also incorporate best experiences from teaching approaches used in on-ground instruction to make online learning engaging, active, and collaborative.

In this article, we draw from theoretical –scientific perspectives on flipped learning to describe an innovative new approach that allows educators to foster teaching presence in online settings. The essential argument underlying our recommendations is that by implementing flipped learning in online instruction, teachers can maintain their presence in robust and visible ways and help students remain engaged and motivated while learning online.

What is Flipped Learning

For the past 13 years, flipped learning has been implemented in a wide range of educational settings to foster student-centered learning and allow teachers to reach all students. It results from this reorganization of learning is a dynamic environment in which students use skills that are in the upper range of the revised Bloom's taxonomy – application, analysis, evaluation, and creation [2] – to engage in activities that allow them to further explore the concepts they learned outside of class [3]. Kostka and Marshall [4, 222-223] note that flipped learning can be a valuable approach for English language learners in particular, as it helps teachers to provide more opportunities for interaction and exposure to English and addresses the challenge of having mixed proficiency levels within a class [5].

The Flipped Learning Network developed an acronym, F-L-I-P, to describe the four fundamental pillars of the approach, with indicators to ensure that teachers effectively implement each of the pillars. *Flexible Environment* refers to how and where students engage in learning. Learning is fluid as the teacher is no longer the center of the physical classroom, and students have more ownership in terms of where and how they learn [6]. The second pillar, *Learning Culture*, highlights the shift from teacher-centered to student-centered instruction, emphasizing the importance of active learning, feedback, and scaffolding. The last two pillars,

Intentional Content and *Professional Educator*, focus on the teachers' role in facilitating learning and creating and curating relevant content to support learning outside of class. As a professional educator, the teacher creates a flexible learning environment, conducts regular formative assessments both in and out of class, and shares ideas and reflects on teaching with their colleagues. As Voss and Kostka (2019) note, all of the four pillars are critical for guiding the implementation of flipped learning and addressing misconceptions about the approach [5].

These pillars are also applicable to online instruction. For instance, there are many options for creating a flexible environment, as educators determine how learning can occur in the asynchronous setting and what would most benefit students in the class session. Then, the Intentional Content pillar asks teachers to focus on precisely what material to include outside of class so that they can bolster students' understanding. An example is building in instant 'quiz' items within the instructional content that encourages students to retrieve the material as they learn [7]. Finally, the Professional Educator pillar highlights the importance of considering how teachers must provide both ongoing and summative feedback to students and make them accountable in both the synchronous and asynchronous settings. Taken together, these four pillars function as signposts for both novice and experienced flipped learning educators to assure fidelity to the letter and the spirit of this robust model of instruction.

The OFLA Framework

Known as the Online Flipped Learning Approach, the model was developed by Marshall and Marshall and Rodriguez Buitrago in order to align flipped learning principles with online instruction. The key advantage to implementing OFLA is that it replicates the most important part of flipped learning instruction, which is the interactive, communicative and dynamic nature of learning that results when activities are moved out of class. By meeting synchronously on a regular basis, both the teacher and students can clearly distinguish between the in-class or synchronous learning context and the out-of-class or asynchronous learning context. They are also able to participate in real-time class sessions as they would in person and interact with their peers [8].

Throughout their planning for flipped instruction, Marshall and Parris (2020) suggest educators ask themselves four questions. First, they should consider what material should be placed in out-of-class work and in-class work. As the authors state, "anything that can be processed without your immediate feedback and assessment can be placed out of class, while in class, you provide activities that demand your facilitation, ongoing informal feedback, and guidance" [9]. Second, Marshall and Parris note that teachers must consider how they can ensure that students understand and remember what they do outside of class, offering suggestions for increasing comprehension, such as using all available multimedia. Third, the authors discuss how to maximize interaction and differentiation during class; when content delivery is moved outside of class, there is more time for group work during synchronous sessions. Finally, the authors highlight the importance of accountability and feedback both in and out of class. If we approach these questions from the standpoint of OFLA, we note that "out-of-class" work becomes the asynchronous component of the approach and the "in-class work" becomes the synchronous component. With this online delivery lens, these same questions can assist teachers in designing instruction based on SOFLA, and these four questions can align with the four pillars of flipped learning to clarify instructional goals [5].

The OFLA model comprises a series of eight steps, i.e., pre-work, sign in activity, whole group application, breakouts, share out, preview and discovery, assignment instructions, reflections, each of which shows how learning occurs in either asynchronous and synchronous ways [10].

In the following two sections, we describe each step in detail and show how teaching presence is cultivated through OFLA in both asynchronous and synchronous settings.

Conclusion

Flipped learning remains a popular area of scholarship in a wide range of educational contexts (Cheng, Hwang, and Lai, 2020), and it has gained interest in the field of TESOL as well [4, 2230243]. Nevertheless, there is limited empirical research on flipped learning and online learning. Future research is thus needed to examine applications of OFLA to English language learning in terms of students' gains in language proficiency, their perceptions of the approach, and their engagement in asynchronous and synchronous settings. Empirical work may also examine whether the advantages of flipped learning also result when it is implemented solely online. Findings from this scholarship can inform the development of effective pedagogical models and establishment of best practices.

As Garrison noted, "the educational opportunities of the Internet and communication technologies present choices that require informed leadership if learning is to be purposeful and developmental. Implicit in this is the need to rethink the purpose, approach, and nature of the educational transaction" [1, 69]. The COVID-19 pandemic has required educators to adapt quickly to massive disruptions and critically examine their approaches to teaching within the context of online learning. Technology has, in turn, moved from supporting instruction to being its focus, as teachers have relied heavily on technology to ensure that learning continues. The immediate future of instruction in the coming academic year remains uncertain; however, technology is likely to continue playing a crucial role in whatever the new normal in education becomes. We believe that the new normal might logically include SOFLA's eight-step cycle of learning as a robust option for online instruction [5].

References:

1. Garrison, D.R., Anderson, T., & Archer, W. (2000). Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education. Internet and Higher Education, 2 (2-3), 87−105.

2. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. A Taxonomy for learning, teaching and assessing. Longman.

3. Brinks Lockwood, R. (2014). Flip it! Strategies for the ESL classroom. University of Michigan Press.

4. Kostka, I., & Marshall, H. (2017). Flipped learning in TESOL: Past, present, and future. In J. Perren, K. Kelch, J. Byun, S. Cervantes, & S. Safavi (Eds.), Applications of CALL theory in ESL and EFL environments (pp. 223-243). IGI Global.

5. Helaine W. Marshall https://tesl-ej.org/wordpress/issues/volume24/ej94/ej94int/

6. Voss, E., & Kostka, I. (2019). Flipping academic English language learning: Experiences from an American university. Springer Nature.

7. Schell, J. (2017). Defining a pedagogy of retrieval. Flipped Learning Today. https://flt.flippedlearning.org/fln-member-spotlight/defining-a-pedagogy-of-retrieval/

8. Marshall, H.W., & Rodriguez Buitrago, C. (2017). The synchronous online flipped learning approach. TEIS News. http://newsmanager.commpartners.com/tesolteis/issues/2017-03-15/6.html

9. Marshall, H.W., & Parris, H. (2020). Jump start your flipped learning: Nuts and bolts. Mosaic. https://sites.google.com/nystesol.org/nys-tesol-mosaic/current-issue

10. Marshall, H.W. (2020, May 1). SOFLA: The Synchronous Online Flipped Learning Approach [Video]. YouTube. https://youtu.be/gLW1mNWlo_0

11.

HEYDƏR ƏLİYEVİN ZƏNGİN İCTİMAİ-SİYASİ ÖMÜR YOLU

dosent SƏKİNƏXANIM VƏLİYEVA

ADPU Xarici Dillər Mərkəzi

Heydər Əliyevin zəngin ictimai-siyasi ömür yolunun zirvələrini xronikal qaydada birər-birər xatırlamaq olar. Amma bunların hamısını etməklə biz onsuz da bəlli olan fikir və mülahizələri təkrarlamış olardıq. Heydər Əliyevin ömür yolu, onun şəxsi keyfiyyətləri bütün məziyyətləri ilə yetərincə məlumdur. Çünki Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan xalqına bağlı olub və onun ömür yolu elə Azərbaycan tarixinin bir hissəsidir. Əgər söhbət Heydər Əliyevin siyasi portretindən gedirsə, bircə tezislə məhdudlaşmaq kifayət edər. Heydər Əliyev ən mürəkkəb, ziddiyyətli tarixi proseslərin gərdişindən bacarıqla baş çıxaran, ən çətin vəziyyətdə də təmkinini itirməyən və dünyadakı geosiyasi dəyişiklikləri realistcəsinə qiymətləndirib mənsub olduğu xalqın, ölkəsinin çıxarlarını praqmatik ağılla və dəqiq hesablayan bir lider idi.

Bu, çoxsaylı dövlət başçılarının, beynəlxalq siyasətin ən böyük simalarının, fikir və mülahizələri ilə dünyanın hesablaşdığı politoloqların gəldiyi yekdil və dəqiq qənaətdir. Zənnimizcə, bu qənaətin əlavə şərhə, izahata ehtiyacı yoxdur. Hələ 34 il öncə Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanının partiya təşkilatının rəhbəri seçilməsi də, sözsüz ki, onun liderlik keyfiyyətlərinə, təşkilatçılıq bacarığına və şəxsi-intellektual imkanlarına o vaxtkı mərkəz, Kreml tərəfindən verilən yüksək qiymətin göstəricisi idi. Lakin burada bir məqamı vurğulamaq vacibdir. Heydər Əliyev bu qiymət və etimadın müqabilində, sadəcə, Moskvanın təlimat və göstərişlərini həyata keçirən adi partiya funksionerinə çevrilmədi. Hərçənd, Kreml "mətbəxindən" bütün müttəfiq respublikalara ünvanlanan instruksiya məhz bu cür siyasi idarəçilik və texnologiyanı nəzərdə tuturdu. Heydər Əliyev sovet idarəçiliyinin şablonlaşmış texnologiyasını Azərbaycanın (müttəfiq respublika statusunun bəlli çərçivələri içində olsa da) rifahı, onun gələcəyi və strateji maraqlarına transformasiya etməyi bacaran bir lider oldu.

Azərbaycanın bugününə nəzər salsaq, qeyd-şərtsiz iddia edə bilərik ki, Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın gələcəyini 20-30 il öncədən görən lider olub. Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi sovet Azərbaycanında əldə edilən iqtisadi nailiyyətlər, təməli atılan nəhəng layihələr, bu layihələrin bugünkü müstəqil Azərbaycan üçün strateji önəmi barədə çox danışmaq olar. Amma mən bircə faktı qeyd etməklə kifayətlənmək istərdim. Heydər Əliyev 30 il öncə sovet rejiminin ən güclü vaxtlarında Azərbaycanda milli hərbi kadr hazırlığı üçün baza rolunu oynayacaq bir məktəbin yaradılmasına nail olub. O məktəb ki, Azərbaycanda milli ordu quruculuğunun əsas tədris ocaqlarından birinə çevrildi. 30 il öncə həmin məktəbin müdavimləri olanlar indi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandirləri, generallarıdır. Əlbəttə, indi bəziləri 1973-cü ildə Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılmasını bir zavod, fabrik tikintisi qədər adi qərar hesab edə bilərlər. Amma bu qərarı vermək üçün həqiqətən böyük iradə, cəsarət və uzaqgörənlik lazım idi.

Təkcə bir məqamı xatırlamaq yetər ki, o vaxtlar SSRİ hökumətinin, Kommunist Partiyasının elan olunmamış qərarına görə, ali hərbi məktəblər, əsasən, Rusiya, Ukrayna və Belorusiyada fəaliyyət göstərirdi. "Bunları görəndə, düşünürdüm, yaxşı, biz Sovetlər İttifaqının bərabər hüquqlu müttəfiq respublikasıyıq, böyük səlahiyyətlərimiz var. Biz nə üçün ordudan təcrid olunuruq? Və nəticədə bu məktəbi yarada bildik... Bu məktəbi yaradanda heç vaxt ağlıma gətirə bilməzdim ki, 30 ildən sonra mən yenə də bu məktəblə bir yerdə onun yubileyini keçirəcəyəm.

Ancaq bu şərəf mənə qismət olub və mən özümü xoşbəxt hesab edirəm" - Heydər Əliyev bu sözləri 2003-cü il aprelin 21-də, "Respublika" sarayında Naxçıvanski adına məktəbin yubileyində çıxış edərkən bəyan etmişdi. Bəli, həmin məşum gün. Heydər Əliyev 30 il öncə təməlini atdığı bu məktəbin yubiley təntənəsində iştirak etməkdən böyük iftixar hissi keçirirdi. Onun bu iftixara, fərəhə tam haqqı vardı. Çünki Heydər Əliyevin 30 il öncə atdığı cəsarətli addımın müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyi üçün nə qədər tarixi əhəmiyyət daşıdığını tarix özü sübut etmişdi... Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə tarix tərəfindən adekvat qiymətini alan (və alacaq) neçə-neçə belə cəsarətli addımlar atıb. Heydər Əliyevin 20 il, 30 il öncə atdığı uzaqgörən addımların Azərbaycanın gələcək inkişafına nə qədər dəqiq hesablandığını bizlər sonralar, Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra gördük və dərk etdik. Azərbaycanın zəngin iqtisadi potensialı, intellektual sərvəti üçün əsaslı baza məhz o illərdə yaranırdı. Heydər Əliyev sovet idarəçilik prinsiplərindən və iqtisadi sistemindən maksimum istifadə edərək Azərbaycanın, hətta ittifaq dövlətinin tərkibində belə, güclü və qüdrətli olmasını təmin etməyə çalışırdı.

Heydər Əliyev realist siyasətçi idi. Onun siyasi və idarəçilik prinsiplərinə romantizm və xülyaçılıq yad idi. Qəbul etdiyi qərarlar ilk baxışdan qeyri-populyar görünə bilərdi (məsələn, 1994-cü ildə atəşkəsin əldə edilməsi), lakin bu, son nəticədə düzgün və bütün reallıqları nəzərə alan ən optimal qərar olurdu. Heydər Əliyev xalqa fantastik və populist vədlər vermir, əksinə, real vəziyyəti və cari şəraitdə əldə edilə biləcək nəticələri açıqlayırdı. Heydər Əliyevin opponentlərinin ona ünvanladıqları iradlar daha çox Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı idi. Bəziləri Heydər Əliyevi qeyri-effektiv siyasətdə, güzəşt və kompromislərə meylli olmaqda ittiham edirdilər. Və bu ittihamın müəllifləri o kəslər idi ki, effektli siyasət dedikdə hay-küy, meydançılıq və asıb-kəsmə ilə danışmağı nəzərdə tuturdular. Heydər Əliyev isə populizmdən hər zaman uzaq olub. Populistlərdən fərqli olaraq o mürəkkəbliyi hamıya bəlli olan bu problemin çözülməsi üçün ardıcıl və aramsız siyasət aparıb. Bu siyəsət kəmhövsələ qafaları qane etməyə bilərdi. Amma onun ilk addımından uğura hesablandığı və həmin uğurun da mütləq gerçəkləşəcəyi kimsədə şübhə doğurmasın.

...Adətən, böyük şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verərkən onların yaşadıqları dövrün imkanları ilə müqayisədə nələri edə bildikləri əsas götürülür. Bu baxımdan Heydər Əliyevin həm Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və həm də bu missiyadan kənarda olduğu dövrlərə qiymət verərkən birmənalı olaraq deyə bilərik ki, o, zamanın və şəraitin verdiyi imkanlardan öz xalqının maraqları və yüksəlişi naminə maksimum istifadə edib. Azərbaycanda Heydər Əliyev siyasəti, onun dövlətçilik xətti davam edəcək. Çünki bu siyasət Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin təminatı baxımından lazımdır. Heydər Əliyev siyasəti tarazlı siyasətdir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin mənafelərini ifadə edir, cəmiyyətdə ahəngdarlıq yaradır, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, onların milli-dövlətçilik mənafelərini, açıq cəmiyyətin ali dəyərlərini müdafiə edir. Orta statistik azərbaycanlı Heydər Əliyevin simasında ümummilli liderə məxsus bütün keyfiyyətləri — rasionalizm və müdriklik, qətiyyət, siyasi uzaqgörənlik, realizm və novatorluğu görürdü.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına, milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşdirilməsinə çalışmışdır. Eyni zamanda, Ulu Öndər gənclərimizi xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, milli əxlaq prinsipləri əsasında tərbiyə etməyi tövsiyə edirdi: "Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik".Milli-mənəvi dəyərlərimizin mənimsənilməsində, onun daha da təkmilləşdirilməsində doğma dilimizin müstəsna rol oynadığı şübhəsizdir. Bu vacib amili nəzərə alan ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyəti ilə 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-

in Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdu. Ulu öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində gənc dövlətin siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, xalqımızın milli-mənəvi irsini özündə yaşadan azərbaycançılıq ideyasının da təşəkkül və inkişafına diqqət yetirirdi. O, azərbaycançılığı milli bir ideologiya kimi irəli sürür və milli-mənəvi dəyərləri bu ideologiyanın ən mühüm istiqamətlərindən və tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirirdi. Onun vaxtilə söylədiyi və bütün dünya azərbaycanlıları üçün həmişə bir fəaliyyət devizi olacaq bu fikri nə qədər dərin və mənalıdır: "Hər bir azərbaycanlı mənsubiyyətinə görə qürur keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini yaşatmalıyıq". Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir.

Milli dəyərlərimizə dərindən bələd olan Ümummilli Liderimiz xarici ölkələrə səfərləri zamanı soydaşlarımızla görüşlərində onlara harada yaşamalarından asılı olmayaraq azərbaycançılıq ideologiyasına sadiqliyi, xalqımıza xas olan adət-ənənələrimizi yaşatmağı, təbliğ etməyi tövsiyə edirdi: "Bizim hamımızın bir Vətəni var - bu, Azərbaycandır. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycançılığını, öz dilini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim doğma Azərbaycanla bir vurmalıdır".Azərbaycan xalqı tarixin ən çətin dövrlərində belə, öz zəngin milli-mənəvi irsini və adət-ənənəsini yad təzahürlərdən hifz edərək onu qoruyub saxlamış və nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənəsi insanlarımızın dini etiqadına əsaslanaraq özündə çox böyük milli əxlaqi və bəşəri duyğuları təcəssüm etdirir. Müqəddəs daxili inama, mənəvi saflığa tapınan Azərbaycan xalqı tarixin ən keşməkeşli mərhələlərində belə, mənəviyyatın təntənəsinə xidmət edən İslam dininin zəngin dəyərlərindən dönməyərək bu dəyərlərə həmişə sadiq qalmışdır. İslam dininin mahiyyətini dərk edən xalqımız onun insan ruhunu paklığa səsləyən müqəddəs çağırışlarına, mərasim və ayinlərinə tarixin bütün məqamlarında əməl etməyə çalışmışdır. Ulu Öndər bu haqda demişdir: "Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir".Hətta insanların yaddaşında ateizm mərhələsi kimi qalan Sovet dönəmində də xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərindən, dini baxışları və adət-ənənələrindən uzaqlaşmamış, əksinə, milli və dini əxlaqa söykənərək xeyirxah işlər görərək, qohum-qonşulara, maddi yardıma ehtiyacı olanlara əl tutaraq savab qazanmağa can atmışlar. Eyni zamanda xalqımız həmin dövrdə bir çox qadağalara baxmayaraq milli və dini bayramlarını da qeyd etmişdir.Respublikamızda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn ulu öndər Heydər Əliyev ilk gündən Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə sadiq olduğunu öz fəaliyyəti, əməlləri və bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsilə sübut etmişdir.Ümummilli Lider Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə (1993-2003-cü illər) xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən İslam mədəniyyəti nümunələri olan məscidlərin, tarixi memarlıq abidələrinin, ziyarətgahların bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi onun bir daha xalqa mənən bağlılığını və islami dəyərlərə sədaqətini göstərən parlaq misallardır. Ulu öndər Heydər Əliyevin tez-tez dindarlarla görüşməsi, dini bayramlarda məscidlərə getməsi, dindarların mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşması xalq arasında həmişə böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdır.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra respublikamızda dini bayramların, o cümlədən Qurban bayramının rəsmi şəkildə qeyd olunmasını vurğulayan Ulu Öndər bu bayramın bəşəri-mənəvi dəyərlərindən insanların faydalanmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək demişdir: "Müsəlmanların böyük bir təntənə ilə həmrəylik və qardaşlıq rəmzi kimi qeyd etdikləri Qurban bayramı insanlar üçün yüksək bəşəri-mənəvi dəyərlərdən faydalanmaq imkanları yaradır. İslamın insanpərvərlik, mehribanlıq və mərhəmət prinsiplərinə həmişə sadiq

qalmış Azərbaycan xalqı tarixinin çətin dövrlərində belə, Qurban bayramını özünün ən əziz günlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu günün rəsmi şəkildə bayram edilməsi xalqımızın öz milli və dini ənənələrinə sədaqətinin parlaq ifadəsidir".Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirmiş ümummilli lider Heydər Əliyev bütün cəmiyyəti səfərbər edərək onu düzgün yola istiqamətləndirdi. Bu gün 90-cı illərin çətinliklərini artıq geridə qoymuşuq. Biz müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələ yaşayırıq. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunu Prezident İlham Əliyev inamla və sədaqətlə davam etdirir.Ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə həm müdrik el ağsaqqalı, həm də təcrübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən ümdə prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşmüşdür. Belə bir ünsiyyətin fərqləndirici əlaməti onun rəsmiyyətdən uzaqlığı, Ulu Öndərin cəmiyyətin sadə üzvləriilə daim təmasda olması, həmişə xalqa bağlılığı ilə şərtlənirdi.Ulu öndər Heydər Əliyev türkdilli xalqların öz milli tarixlərini, doğma dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyət və incəsənətini, adət-ənənələrini qorumağı və onları zənginləşdirməyi həmişə dəstəkləmişdir. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyev türkdilli ölkələrin mədəni əlaqələrini həyata keçirən Türksoy təşkilatının fəaliyyətinin genişlənməsinə və Azərbaycanın bu təşkilatın işində fəallıq göstərməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycan cəmiyyətinin ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi kimi vahid məqsəd ətrafında birləşdirilməsi, onun mübariz ruhunun təşkilatlandırılması və istiqamətləndirilməsi, mənəvi potensialının üzə çıxarılması üçün ulu öndər Heydər Əliyevin istinad etdiyi ən qiymətli meyar və nümunələrdən biri xalqın hərbi və qəhrəmanlıq tarixi idi. Bu tarixi o, keçmişimizdən miras qalmış zəngin və ibrətamiz bir sərvət kimi qiymətləndirir və ölkənin müdafiəsinin təşkilinin müxtəlif məsələləri ətrafında etdiyi çıxışlarında hər bir vətəndaşı da bu tarixə tapınmağa çağırırdı. Ölkə rəhbərinin fikrincə, bu tarix Azərbaycan xalqının Vətənə, torpağa bağlılıq, Vətənə sevgi tarixi idi və bu tarixə sədaqət əldə edilmiş müstəqilliyin həmişəyaşarlığına real zəmin yarada bilərdi. Məsələn, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri bildirirdi: "Azərbaycan Respublikasının öz torpaqlarını müdafiə etmək üçün böyük potensialı var. Ən böyük potensial bizim insanların Vətənə, torpağa bağlılığı, Vətəni, torpağı sevməsi və onu qorumaq hissidir. Bu, xalqımızın tarixi ənənələrindən irəli gələn hissidir. Güman edirəm ki, xalqımızın tarixi ənənələrimizi, keçmişimizi yada salaraq Azərbaycanın bu ağır vəziyyətdən çıxması üçün bundan sonra səmərəli tədbirlər görəcəkdir". Başqa bir çıxışında ulu öndər Heydər Əliyev "Azərbaycan xalqının tarix boyu nümayiş etdirdiyi qəhrəmanlıq, cəsurluq ənənələri bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətində yenidən yüksəlmişdir və daha da canlanacaqdır", - deyirdi. Onun belə bir fikri də vardır: "Azərbaycan xalqı tarix boyu, əsrlər boyu həmişə mərdlik, cəsarət, qəhrəmanlıq göstərmişdir, öz yurdunu, öz torpağını müdafiə etmişdir, öz mənliyini qoruyub saxlamışdır".

Heydar Aliyev's rich socio-political life path

Summary

This is the unanimous and accurate conclusion of many heads of state, the biggest figures of international politics, and political scientists whose opinions and judgments the world reckons with. In our opinion, this conclusion does not need further explanation. Even 34 years ago, Heydar Aliyev's election as the head of the party organization of Soviet Azerbaijan was, without a doubt, an indication of the high value given to his leadership qualities, organizational skills and personal-intellectual capabilities by the then center, the Kremlin. However, it is important to emphasize one point here. In exchange for this appreciation and trust, Heydar Aliyev did not become an ordinary party functionary who simply carried out Moscow's instructions and instructions. However, the instruction addressed to all the allied republics from the Kremlin "kitchen" envisaged exactly this kind of political management and technology. Heydar Aliyev

became a leader who was able to transform the templated technology of the Soviet administration into the welfare, future and strategic interests of Azerbaijan (albeit within the clear framework of the status of an allied republic).

Özet

Bu, görüş ve yargılarıyla dünyanın dikkate aldığı birçok devlet başkanının, uluslararası politikanın en büyük isimlerinin ve siyaset bilimcilerinin ortak ve doğru tespitidir. Kanaatimizce bu sonucun ayrıca açıklanmasına gerek yoktur. Hatta 34 yıl önce Haydar Aliyev'in Sovyet Azerbaycan parti teşkilatının başına seçilmesi, kuşkusuz, o zamanın merkezi olan Kremlin'in onun liderlik vasıflarına, organizasyon becerilerine ve kişisel-entelektüel yeteneklerine verdiği yüksek değerin bir göstergesiydi. . Ancak burada bir noktayı vurgulamakta fayda var. Bu takdir ve güven karşılığında Haydar Aliyev, Moskova'nın talimat ve talimatlarını yerine getiren sıradan bir parti görevlisi olmadı. Ancak Kremlin'in "mutfağından" tüm müttefik cumhuriyetlere gönderilen talimat tam da bu tür bir siyasi yönetim ve teknolojiyi öngörüyordu. Haydar Aliyev, Sovyet yönetiminin şablon teknolojisini Azerbaycan'ın refahına, geleceğine ve stratejik çıkarlarına (müttefik cumhuriyet statüsünün açık çerçevesi içinde de olsa) dönüştürmeyi başaran bir lider oldu

İstifadə olunan mənbə

https://azerbaijan.az/related-information/62

https://mod.gov.az/az/pre/25149.html

VERB METAPHORS IN FRENCH
FRANSIZ DİLİNDE FİİL METAFORLAR

ŞEHANE ESGEROVA

Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi
Öyretmen ORCID ID 0000 – 0003 – 0890 - 0065

Özet

Metaforleksikmecaztürlerindenbiridir. Kelimelerinçokanlamlılığıonların metaforlaşmasını sağlayantemelözelliktir. Metafor olayı daha mecazi, daha etkili şekilde ifade etmek için kullanılır. İsim ve sıfatlarda olduğu gibi fiillerin de metaforlaşma mevcuttur. Fiiller cümlede bağlantı kurduğu kelimeye bağlı olarak metaforlaşa bilirler. Bu ilk olarak bu fiillerin çok anlamlılığından kaynaklanır. Metaforlaşma sırasında herhangi eşya ve olaya ait nitelik, özellik diğer bir eşya ve olay üzerine aktarılır. Fiilin metaforlaşması bu fiilin müstakim, yani gerçek ve aktarma anlamlarının birleşmesinden doğar. Bu sırada fiil mecazi anlam ifade eder. Metaforik fiilinin anlamını belirlemek için bunun hangi kelime ile kullanıldığına dikkat etmek gerekir. Metaforlaşma sırasında fiil kendi gerçek anlamından tam olarak uzaklaşmıyor. Fiili metaforların yardımıyla doğa olaylarının, cansız varlıkların ve soyut kavramların canlı açıklaması yaradılır. Fiili metaforlar dilin kelime hazinesini zenginleştirmesinin yanı sıra, edebiyat için yaygın şekilde temsili ifadelerin oluşmasına da katkıda bulunur. Çağdaş dönem edebiyatında fiili metaforaları yaygın kullanımı fransızdilli yazar Eric- Emmanuel Schmitt'in eserlerinden alınmış olan örneklerle belirtilmiştir. Fransızcada fiili metaforalar edebiyatın yanı sıra konuşma dilinde de yaygın olarak kullanılmaktadır.

Anahtarkelimeler:metafor, fiil, mecazianlam

Abstract

Metaphor is one of the types of lexical metaphor. Polysemy of words is the main feature that allows them to be metaphorized. Metaphor is used to express the event more figuratively, more effectively. Like nouns and adjecdives, verbs are metaphorized. Verbs can become metaphorical depending on the word they are connected to in the sentence. This is primarily due to the ambiguity of those verbs. During metaphorization, the quality, characteristic of any object or event is transferred to another object or event. Metaphorization of the verb results from the combination of its direct meaning and transfer meaning. In this case, the verb expresses a figurative meaning. In order to determine the meaning of a metaphorical verb, it is necessary to pay attention to the word with which it is used. During metaphorization, the verb does not completely depart from its true meaning. . With the help of verbal metaphors, a vived natural phenomena, inanimate beings and abstract concept is created. Verbal metaphors, in addition to enriching the vocabulary of the language, serve to create a wide range of figurative expressions for fiction. The widespread use of verb metaphors in contemporary fiction is shown by examples from the works of the French writer Eric – Emmanuel Schmidt. In French, verb metaphors are widely used in spoken language as well as fiction.

Keyswords:metaphor, verb, figurative meaning

1.GİRİŞ

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin öz həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq metaforlaşması dildə mühüm hadisədir. Metafora yunan sözü olub *köçürmə* deməkdir. Köçürmə əşya və hadisələr arasında mövcud olan oxşarlıq, bənzəyiş əsasında mümkün olur. Köçürmə xarici görünüşə, daxili keyfiyyətə, funksiyaya, forma və ya hərəkat oxşarlığına görə ola bilər. Metafora dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur. Metaforlaşma zamanı hər hansı əşya və ya hadisəyə aid olan əlamət və xüsusiyyətlər başqa əşya və hadisələr üzərinə köçürülür. Bu zaman söz ilkin mənasından qismən uzaqlaşaraq məcazi məna ifadə edir. Deməli, məcaz sözün əsas yəni həqiqi mənasından yaranır. Həqiqi mənaya, birbaşa adlandırmağa xidmət etdiyi üçün nominativ məna da deyilir. Sözün həqiqi mənası onun məcazi mənasının yaranması üçün əsasdır. Sözün mənasını dəqiqləşdirməkdə, obrazlı olduğunu müəyyənləşdirməkdə sözün işləndiyi mətn, situasiya, hərəkət mühüm rol oynayır. Təbiətdə, həyatda əşyalar, hadisələr çox onları ifadə edən sözlər isə azdır. Məhz buna görə də bir söz oxşarlıq, bənzəyiş əsasında bir neçə anlayışı adlandıra bilir və bununlada dilin məcazlar sisteminin yaranması üçün zəmin yaranır. Metafora ən geniş yayılmış məcaz növlərindən biridir. Metafora hələ qədim zamanlardan bəri filosofların, dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Aristotel özünün "Poetika" əsərində metaforadan bəhs etmiş, Kvintilian metaforanı "məcazın ən gözəli" adlandırmışdır. Metafora sadəcə bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilmir, eyni zamanda canlı danışıq dili ilə bağlı olduğundan ədəbi dilin şifahi forması, bədii və mətbuat üslubunda da geniş istifadə olunur.İsim və sifət kimi feillərin də metaforlaşması dildə geniş yayaılmışdır. Feillərin metforlaşması dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, bədii ədəbiyyat üçün mükəmməl obrazlı ifadələrin yaranmasına xidmət edir.

Feillər cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq metaforlaşa bilirlər. Bu zaman həmin feilin müstəqim yəni ilkin mənası nəzərə alınmaqla, onun ifadə etdiyi obrazlı mənanı müəyyənləşdirmək mümükündür. Feillərin metaforlaşması onların çoxmənalılığından irəli gəlir. Bir feil işlənmə yerinə görə bir çox mənalar ifadə edə bilir.

2. TƏDQİQAT METODU

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə yolu ilə induktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilib.

3. Əsas

Feilin metaforlaşmasını müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə feilin funksiyasını xarakterizə edən konstruksiyanı müəyyənləşdirmək, həmin feilin işləndiyi cümlənin quruluşuna, feilin işlədildiyi sözə diqqət etmək lazımdır. Feilin metaforlaşması zamanı həmin feilin canlı, cansız,konkret, mücərrəd isimlərlə işlənməsi əsas rol oynayır.Metaforanın yaranmasında çoxmənalılıqla yanaşı, təfəkkür, obyektiv gerçəkliklərin dərk olunması, əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin olması vacib şərtlərdəndir. Metafora insan təfəkkürünün məhsuludur. Məhz insan ətrafda baş verən hadisələri, onlar arasındakı müəyyən oxşarlığı dərk edərək müxtəlif metaforik ifadələr yaradırlar. Bir çox metaforik ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olsa da, bədii əsərin təsir gücünü artırmaq üçün yazıçı və şairlərin yaratdığı fərdi üslubi metaforalar da mövcuddur. Bu cür metaforalar yazıçı və şairin dünyagörüşünün, təfəkkürünün, hadisələrə olan münasibətinin, təsəvvürünün məhsuludur. Dilin lüğət tərkibi təşkil edən sözlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, həmin dil istifadəçilərinin məişət həyatı, inkişaf tarixi, həyat şəraiti, elmi və mədəni yaradıcılıqları ilə bağlıdır.

Konkret varlıqlarla işlənən feili metaforalar

Emprunter və prêter feillərinin cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirək.

Je voudrais emprunter ce livre (Le Robert, 1993). Mən bu kitabı götürmək istəyərdim.

Bu nümunədə *emprunter* feili ilkin mənasında işlənmişdir.

Elle emprunta le chemin dela vallée (Schmitt, 2021). O dərəyə gedən yol ilə getdi (yolu əlinə aldı). Emprunter – borc almaq, borc götürmək, müvəqqəti götürmək (pul, əşya, kitab və s.) mənalarında işlənir. Lakin qeyd olunan nümunədə bu mənalardan uzaqlaşaraq yeni məna kəsb edir.

Paul emprunte mille francs à Jean. Pol Jana min frank borc verir.

Paul a empruntéune route secondaire (Balibar,Conenna, 79). Paul ikinci küçə ilə getdi (küçəni əlinə aldı).

Il ne prête pas ses livres (Le Robert, 1993). O, kitablarını borc vermir. Bu numunədə "prêter" feili ilkin mənasında işlənib.

Personne ne prêtaitattention àsesmots (Schmitt, 2011). Heç kəs onun sözlərinə diqqət yetirmirdi. Göründüyü kimi bu nümunədə « prêter" əlaqəyə girdiyi isimlə birlikdə məcazi məna ifadə edir.

Prêter – borc vermək, Prêter attention – diqqət vermək, diqqət yetirmək

Feili metaforaların əsas xüsusiyyətlərindən biri insanlara məxsus hərəkətlərin cansız varlıqlar üzərinə köçürüməsidir. Bu cür metaforalar həm danışıq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur və əsərə obrazlıq, ekspressivlik verir. Cansız varlıqların canlı təsvirinin yaradılmasının tarixi daha qədimdir. Hələ ibtidai icma quruluşunda insanlar ətrafda baş verən təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmış, bu hadisələri tam dərk edə bilmıdikləri üçün onların canlı təsvirini yaratmışdılar.

Le soleil baissa (Schmitt, 2021). Günəş battı. Baisser - əyilmək.

Nos estomacs criaient famine puis rejetaient les maigres aliments absorbés (Schmitt, 2021). Mədələmiz aclıqdan qışqırdı sonra da udulmuş yağsız qidaları qaytardı.

Coğrafi adlarla işlənən feli metaforalar

Çay, göl, dəniz, dağ və adların insana məxsus hərəkət bildirən feillərlə işlənərək canlı təsvir bədii ədəbiyyatda geniş yayılmışdır.

Les rivières cherchent la mer (Schmitt, 2021). Çaylar dənizi axtarır.

Les eaux mangeaient lentement les terres (Schmitt, 2021). Sular yavaş – yavaş torpağı yeyirdi.

Mücərrəd isimlərlə işlənən feili metaforalar

Dans ces moments – là , l'idée revint, l'idée qui a illuminé sa nuit (Schmitt, 2021). Elə bu anlarda onun gecəsini aydınlatan fikir gəldi.

Parfois, leurs regards se rencontrent (Schmitt, 2021). Bəzən onların baxışları qarşılaşır.

Aucune pensée ne me traversait la tête (Schmitt, 2021). Ağlımdan heçbir fikir keçmirdi.

Le danger se rapprochait (Schmitt, 2021). Təhlükə yaxınlaşırdı.

Un silence suivit ma déclaration (Schmitt, 2021). Sözümun ardınca bir süküt çökdü.

Je ne me suis pas arrêté, les maladies m'ont arrêté (Schmitt, 2021). Mən dayanmırdım, xəstəliklər mənə dayandırdı.

S'arrêter - dayanmaq feili həqiqi və arrêter – dayandırmaq feili isə məcazi mənalarda işlənmişdir.

Nümunələrdən göründüyü kimi, feili metaforanın köməyi ilə mücərrəd anlayışların canlı təsviri yaradılmışdır.

Təbiət hadisələrinin təsviri

Le vent atise les flammes (Scmitt, 2021). Külək allovları yelləyir.

Une pluie qui déployait les couleurs de l'arc- en – ciel à venir (Schmitt, 2021)

Le vent s'était levé(Schmitt, 2021). Külək qalxdı.

Dini əsatir adlarının, allah, ruh, cin və s canlı təsvirindən də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur.

Les Dieux et les Esprits ne partagent pas ton avis. Ils jugent que je les ai offensés. Depuis des années, ils me puissent en m'empêchant de fonder une famille (Schmitt, 2021). Tanrılar və ruhlar sənin fikrini bölüşmür. Onlar mühakimə edirlər ki, mən onları incitmişəm. İllərdir ki, ailə qurmağıma mane olaraq məni cəzalandırır.

Göründüyü kimi insana xas olan xüsusiyyətlər mücərrəd varlıqlar üzərinə köçürülərək onların canlı təsviri yaradılmışdır. Bu cür təsvirlərin tarixi daha qədimdir. Mifologiyada onlara daha tez – tez rast gəlinir.

4. NƏTİCƏ

Feillərin metaforlaşması onların ilkin mənalarından qismən uzaqlaşaraq məcazi məna kəsb etməsidir. Metaforik feilin hansı sözlə işlənməsinə diqqət yetirməklə onun ifadə etdiyi mənanı başa düşmək mümükündür. Fransız dilində felin metaforlaşması daha geniş yayılmışdır. Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən də aydın olur ki, feili metaforaların mühüm xüsusiyyətlərindən biri canlı varlıqlara məxsus əlamətlərin cansızlar üzərinə, maddi anlayışlara xas olan əlamətin abstrakt məhfumlar üzərinə köçürülməsidir. Bu cür feli metaforalar yazıçıya, şairə fikirlərini oxucuya daha təsirli, obrazlı çatdıra bilmək imkanı verir. Fransız dilindən gətirilmiş nümunələr əsasında feili metaforaların müasir fransız ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadəsinə diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda feili metaforalardan canlı danışıq dilində, bədii və mətbuat üslubunda da istifadə olunur.

5. ƏDƏBİYYAT

1. Antoinette Balibar – Mrabti Mirella Conenna (2002) "Nouvelle approches de la métaphore" LAROUSSE 79
2. Eric – Emmanuel Scmitt (2011) "La femme au mirroir" Albin Michel , 9
3. Eric – Emmanuel Schmitt (2021) "Pradis perdus" Albin Michel 32 –55, 166. 422 - 492
4. Eric – Emmanuel Scmitt (2021) "La Porte du ciel" Albin Michel,29.68,97
5. Le Robert Micro (1993) 437, 1010

COMPARATIVE STRUCTURAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ZOONYMIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS

ZOONİMİK FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏSƏDOVA SEVİNC SABİR QIZI

Azərbaycan, Bakı

Aərbaycan Dövlət Pedaqoji Univrtsiteti

Xarici Dillər Mərkəzi

İngilis dili müəllimi

Özet:

Her bir deyim birimi, ait olduğu milletin yarattığı bilgi aktaran bir unsurdur ve bu nedenle bunları sıradan metaforlar olarak görmek doğru değildir. İfadelerin böyle bir açıklaması çeşitli araştırma çalışmalarında bulunur ve bu fikir zaten modası geçmiş olarak kabul edilir. Deyimbilimler dilin evrensellerinden biridir, bu nedenle ifadebilimsiz bir dil yoktur. İfadeler esas olarak ulusal-etnik özellikleri yansıtır. Arkaik unsurlar bazı anlatımlarda hala korunmaktadır. Bunlar geçmiş yüzyılların örnekleridir. İfadelerin çoğu, farklı faaliyet alanlarıyla ilişkili insanlarla ilgili olduğundan, deyimlerin oluşturulmasında insan faktörü büyük bir rol oynar.

Anahtar kelimeler: Zoonom, deyimsel birleşimler, türetmesel süreç, deyimsel birim, deyimler

ABSTRACT:

Each phraseological unit is an information-transmitting element created by the nation to which it belongs, and therefore it is not correct to view them as ordinary metaphors. Such an explanation of phraseologisms is found in several research works, and this idea is already considered outdated. Phraseologisms are one of the universals of language, so there is no language without phraseologisms. Phraseologisms mainly reflect national-ethnic characteristics. Archaic elements are still preserved in some phraseology. They are examples of previous centuries. The human factor plays a big role in the creation of phraseology, as most of the phraseology is related to people, associated with different areas of their activity.

Key words: Zoonomic, phraseological combinations, derivotological process, phraseological unit, idioms

Giriş

Qədim zamanlardan insanlar anlamışlar ki, müxtəlif heyvanlar öz hərəkətləri ilə təbiət hadisələrindəki dəyişiklikləri, zəlzələni, tufanı, hətta yetişdirilən məhsulun məhsuldarlığının necə olacağını əvvəlcədən duya blmişlər. Bu da heyvanlarla bağlı müxtəlif əlamət bildirən ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əsas hissə:

Zoonimlərin derivatoloji prosesdə mühüm əhəmiyyəti vardır. Onların iştirakı ilə yaranan yeni dil vahidlərindən biri də frazeoloji vahidlərdir. Yəni zoonim komponentli frazeoloji birləşmələr, yəni ZFB-lər. Onagörə də zoonimik frazeoloji birləşmələrə keçməzdən əvvəl müxtəlifsistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin tədqiqi məsələlərinə qısa nəzər yetirək.

İngilis dilçiliyində frazeoloji ifadə əvəzinə çox zaman idiom terminindən istifadə edilmişdir. İdiomatik ifadənin semantikasını onun komponentlərinin ilkin həqiqi mənasına dayanaraq aydınlaşdırmaq olduqca yetərsiz, bəzən də qeyri-mümkün olur.

Kuninin fikrincə, dilin frazeoloji sistemi çətin hadisə kimi xpesifik araşdırma metodları tələb edir və bu zaman leksikologiya,üslubiyyat, fonetika, məntiq, ölkəşünaslıq kimi sahələrin istifadəsini tələb edir [1, s.15].

Hər hansı bir dilin frazeoloji sistemi araşdırılarkən sadalanan elmlərlə əlaqə yaratmadan frazeologiya haqqında da mükəmməl fikir söyləmək olmaz. İngilis dilində elə frazemlər vardır ki, onlar ölkəşünaslıqla, ölkə ədəbiyyatı ilə, fonetika ilə (şəklini dəyişmiş ifadələr nəzərdə tutulur) bağlıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində frazeologiya mənsub olduğu dilin sabit söz birləşmələrinin toplusu şəklində qəbul edilir [2, s.209].

Buna görə dilin frazeoloji sistemini (eyni zamanda zoofrazeoloji vahidləri) tədqiq etməzdən əvvəl dildəki söz birləşmələrinə diqqət yetirmək əsas məsələlərdən biridir. Məlumdur ki, *"söz birləşmələri, əsasən, frazeologiya, leksikologiya kimi dilçilik sistemləri ilə bağlıdır. Birləşmələrin tərkibində leksik vahidlər konkret məna bildirir. Söz birləşmələrinin struktural cəhətləri və eyni zamanda semantikası onun formalaşmasında iştirak edən sözlərin mənasından asılı olur"* [3]. Məlumdur ki, birləşmələr sərbəst və sabit (qeyri-sərbəst) olmaqla iki yerə bölünür.

Sərbəst söz birləşmələri iki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Sərbəst söz birləşmələrinə daxil olan sözləri qrammatik cəhətdən ayırmaq, ayrılıqda təhlil etmək mümkündür və bu zaman birləşmədə olan hər bir söz öz həqiqi mənasını saxlayır, onları asanlıqla tərkib hissələrə ayırmaq olur. Sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənən sabit söz birləşmələri isə dildə hazır şəkildə olur və mənsub olduğu xalqın etnokulturologiyasını dəqiq şəkildə ifadə edir.

Söz birləşmələrinin xarekteri, semantikası onu əmələ gətirən sözlərin semanti- kası ilə möhkəm bağlı olur. Bu cəhət sabit söz birbşmələrində sərbəst birləşmələrə nisbətən o qədər də davamlı və möhkəm deyil. Çünki sabit söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər bəzən öz leksik mənalarını tamamilə itirir və birləşmə bütövlükdə yeni məna ifadə edir. Leksik cəhətdən sərbəst birləşmələrlə sabit birləşmələr oxşardır, onların mənaları yalnız kontekstual mühitdə müəyyənləşir. Bu xüsusiyyət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin söz birləşmələrinə aiddir. Məs., to take the cake, to be in a cup of tea ; yola gəlmək, yola düşmək, bel bağlamaq və s.

Bu birləşmələr həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr kimi mövcuddur və onların həqiqi, yoxsa məcazi mənada işləndiklərini yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olar. Məsələn, 1) Uşağın əlindəki top yola düşdü// Qatar yola düşdü. 2) She has a cup of tea//İf she work,she can buy a cup of tea. Nümunələrdə yalnız cümlənin məzmunundan çıxış edərək birləşmələrin həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsi müəyyən edilir.

Hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan ifadələr vardır ki, onlar sözə ekvivalent olaraq işlədilir, onlar nitq prossesi zamanı yaranmır, sadəcə, onlar dildə hazır şəkildə mövcuddurlar, xoşu gəlmək-sevmək - to take a fansy to sb/sth.-to love // like;kələk gəlmək-aldatmaq-to wind sb.round one 's little finger-to deciete və s.

Dilimizdə sabit birləşmələr bir çox başqa terminlər adı altında(qeyri-sərbəst birləşmələr, hazır nitq vahidləri, leksik birləşmələrvə s. adı iləverilir. Bəzən leksikologiyanın, bəzən frazeologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilir. Belə bir meyil ingilis dilçiliyində də var. İngilis dilində N.N.Amosova *"daşlaşmış element (fixed context units)"* şəklində istifadə etmişdir[4, s.98].

A.İ. Smirnitski *isə "leksik vahidlərin variantlarından//ekvivalentləri ifadəsindən* yayarlanmışdır. *Həmin terminə Arnoldun tədqiqatlarında da rast gəlirlk* [5, s. 167]. *"...Dilin frazeoloji fondunun öyrənilməsi hansı istiqamətdə (məhdud və ya geniş) olursa-olsun o, özündə frazeoloji və qeyri-frazeoloji xarekterli sabit söz birləşmələri kompleksini birləşdirməlidir"* [6, s.10].

Dildəki sabit birləşmələrin hamısı frazeoloji xarakterli deyildir. Azərbaycan dilində də mövcud olan bir çox sabit birləşmələrin nümunəsində bunu görmək olar. Məsələn, elçi getmək,elçi gəlmək, yolagəlmək və s.

Eyni fikirlə A.V.Kuninin tədqiqatlarında da rastlaşırıq. O, "*qeyri-frazeoloji xarekterli sabit birləşmələrin xüsusi bölmədə öyrənilməsi fikrini irəli sürərək həmin bölmənin frazematika adlandırılmasını"* təklif etmişdir [7.s.268].

Dilin frazeoloji tərkibinin frazem və idiomlardan ibarət olmasını hesab edən N.N.Amosova *frazemləri idiomlardan fərqləndirmişdir* [4, s. 72]. İngilis frazeologiyası çox zəngindir və onun çoxəsrlik tarixi var. İngilis frazeologiyasında sırf milli frazeologizmlərlə bərabər, xeyli beynəlxalq frazeologizmlər də vardır.

Akademik N.N.Vinoqradovun frazeologiyanın ayrıca elm sahəsi kimi inkişafında böyük əməyi inkaredilməzdir. O, rus dilində frazeoloji vahidləri təsnif etmişdir. *"Məlumdur ki, frazeologiya xüsusi dilçilik fənni kimi yalnız bizdə, Sovet İttifaqında meydana gəlib və inkişaf edir. Bir çox yerli dilçilər frazeoloji nəzəriyyəni müxtəlif dillərin materialları əsasında tədqiq edirlər. Frazeoloji problemlərə bizim dilçilik dairələrində maraq getdikcə artır. Bununla belə, bir neçə bolqar və polyak dilçilərinin tədqiqtlarını və materialın sırf empirik seçiminə əsaslanan dərslik və ya məlumat xarekterli idiom lüğətlərinin həcmli nəşrlərini nəzərə almasaq, xaricdə elmin bu sahəsi tədqiqatçıların nəzərlərindən ciddi surətdə kənarda qalmışdır"* [8, s.15].

V.V.Vinoqradovun təqdim etdiyi bölgü rus dili və rus dilinin daxil olduğu dil qrupunun digər dilləri üçün yararlı ola bilər. Akademik rus dilində olan frazeoloji vahidləri üç qrupa bölmüşdür.Bu cür təsnifat frazeoloji vahidlərin daxili mütəhər- rikliyinə əsaslanır və rus dili materiallları əsasında aparıldığı üçün müxtəlif sistemə məxsus olan dillər üçün məqsədəuyğun ola bilməz .

N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun rus dilinin frazeologiyasına dair tədqiqatları- na münasibət bildirərək demişdir ki, *"Sovet dilçiliyində ingilis frazeologiyasının problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün əhəmiyyətli stimulun yaranmasına səbəb oldu. Yaxın vaxtlara qədər nə bir tədqiqat işi, nə də ki, ingilis frazeoloji fondunun təsviri onun frazeoloji konsepsiyasının istiqamətindən kənara çıxmamışdır"* [4, s. 3].

Yalnız bütün leksik birləşmələr idiomatik deyil, hətta məcazi mənada işlədilən bəzi sözlər də idiom ola bilər. Məs.,"заяц" sözü həqiqi mənada idiom deyildir və fransızcaya *le lievre*, alman dilinə *der hase*, ingilis dilinə isə *the hare* şəklində tərcü- mə edilir və hər bir halda tərcümələr ifadə etdikləri məhfumla uyğun gəlir. Lakin "заяц" sözü "biletsiz sərnişin" mənasında idiomdur və başqa cür tərcümə olunur:

1.fransızca-voyageur en contrebande

2.almanca-blinder Passagier – "gözü görməyən adam//sərnişin və ya Schwarzfahrer- qara yolçu

3.ingiliscə - top-away quickfellow"[9, s.138].

Frazeologizmlərin onu yaradan xalqın milli-etnik təfəkkürü ilə bağlılığı bu birləşmələrin bir dildən başqa dilə tərcümə edilməsi məsələsini meydana gətirir. Bu məsələnin də müxtəlif səbəbləri qarşıya çıxır:

1. Dünya dillərinin müxtəlifsistemli olması;

2.Dillərin leksik fondunun sayca müxtəlifliyi;

3.Fərqli xalqların fərqli məişət və dünyagörüçə malik olması;

4. Dilin mənsub olduğu xalqın sosial inkişafının müxtəlifliyi və digər.

Məsələn, ingilis dilində tərkibində zoonimin işləndiyi "It's raining cats and dogs" ifadəsi dilimizə bir neçə variantda tərcümə edilir: 1. güclü yağış yağır, 2. elə bir yağış yağır ki, ucundan tut göyə çıx.

İfadənin tərkibində işlənmiş "cats and dogs" birləşməsi daha çox diqqəti çəkir. Bu isə aşağıdakı kimi izah edilir:

Qədimdə ingilis evlərinin damları qamışdan olarmış və bu damlar da soyuq havada ev itləri və pişikləri üçün yeganə sığınacaq olurmuş. Lakin bu damlar yağışlı havalarda sürüşkən olduğu üçün həmin ev heyvanları sürüşərək evlərin içərisinə düşərmişlər. "It's raining cats and dogs"ifadəsinin də həmin hadisə ilə bağlı olaraq yaranması ehtimal edilir.

Həmin hadisənin bizim xalqımızla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün "cats and dogs" birləşməsi tərcümə zamanı nəzərə alınmır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alınma frazeologizmlər bütün dillərdə var və adətən digər dillərə hərfi tərcümə vasitəsilə keçir. Məs. ingilis dilindən dilimizə keçən "to go Dutch" –"hesabın bərabər bölünməsi, paylaşılması" ifadəsi dilimizdə tez-tez işlənən ifadələrdəndir. İfadədə işlənmiş "go" feili tərcümədə sanki "itir" və əvəzində ismi idiomatik birləşmə yaranır. Əslində bu ifadə dilimizə ingilis dilindən deyil, rus dilindən keçmiş və rus dilində necə işlənmişsə, dilimizdə də həmin şəkildə işlədilmişdir.

İngilis dilinə aid olan: *too much pudding will choke the dog*- ifadəsi ingilislərin milli mətbəxi ilə əlaqədardır.

One can not run with the hare and run with the hound- ifadəsi isə ingilislərdə aristokrat təbəqənin əsrlərlə davam edən ova həvəsini və cins itlərə olan marağını əks etdirir.

Aforistik ifadələr və frazeologizmlər onların nüvə komponentinin zoonim, ornitonim və ya hər hansı bir sözlə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq xalqın milli etnik cəhətlərini daha çox ifadə edir və daha çox millidir.

V.Q.Belinski frazeologizmləri*"dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka mənbəyi"* adlandırmışdır [10, s.108]. Yuxarıda verilmiş ifadənin birbaşa tərcüməsinin dilimizdə olmamasını biz də xalqın etnik mədəniyyəti, təfəkkü- rü ilə bağlaya bilərik.

Frazeoloji birləşmələr özündə atalar sözlərini, məsəlləri, yazıçıların yaratdığı aforistik ifadələri, bəzi rəvayətli ifadələri, ştarap və klişe adlanan ifadələri, ədəbi sitatları və s.-i ehtiva edir. Kunin, S.Cəfərov, A.Qurbanov kimi dilçilər cümlə şəklində olan sabit ifadələrin xalqın mentalitetini ifadə etməsini, xalqın və ona mənsub olan dilin tarixi kateqoriya olduğunu, bir dildən başqa dilə tərcümə edilmədiyini, mənalarının daha çox məcazi olduğunu söyləmişlər. N.N.Amosova, İ.V. Arnold, N.Bayramov isə atalar sözlərini, paremioloji vahidləri frazeologiyanın obyekti hesab etməmişlər.

Milli frazeolgizmlərə məişət hadisələri əsasında yaranan frazeologizmlər də daxildir. *İngilis dilindəki "It s raining cats and dogs" ifadəsini, Azərbaycan dilindəki "Qaşqabaqdan qar yağmaq" ifadəsini misal göstərə bilərik. Bu ifadə ilə Azərbaycanın məşhur muğam ustası Cabbar Qaryağdıoğlunun soyadını əlaqələndirirlər* [11].

Frazeoloji vahidlərə lap qədimdən dilçilikdə maraq yaransa da, bu dil vahidləri elmi şəkildə ilk dəfə Ş. Balli və V.Vinoqradov tərəfindən tədqiq edilmiş, həmin dil vahidlərinə, dil faktlarına elmi münasibət ilk dəfə bu alimlər tərəfindən mümkün olmuşdur.

Frazeoloji birləşmələri Ş.Balli 3 yerə ayırmışdır:

1.İki ünsürün bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan birləşmələr: remporter une victoire// qələbə çalmaq...

2.Seçmə sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdırdığı adi uyuşmalar,

3.Bölünməz bütöv təşkil edən frazeoloji vahidlər: faire table rase // yer boşaltmaq...[12, s. 78].

V.V.Vinoqradov rus dilinin frazeologiyasını tədqiq edərkən Ş.Balliyə istinad etmiş, onun bölgüsündən birinci qrupu saxlamış, ona ikisini əlavə etmişdir: frazeoloji vəhdətlər və frazeoloji qovuşmalar.N.N.Amosova ingilis dilinin frazeologiyasından bəhs edərkən, bu sahədə əsasən Vinoqradovun müddəalarına qeyd-şərtsiz istinad edildiyini vurğulamış, onun konsepsiyasından kənara çıxılmamasını hətta qüsurlu hesab etmişdir. *"V.Vinoqradovun frazeologiya sahəsində araşdırmaları sabit birləşmələr haqqında konsepsiyanın inkişafında ayrıca mərhələ olub, rus dilçiliyində o vaxta qədər edilmişlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərhələ təşkil edir"* [4, s.5]. Vinoqradovun tədqiqatına tənqidi yanaşan Amosova bu sahədə daha çox A.M.Smirnitskinin *"İngilis dilinin leksikologiyası"* əsərini qiymətləndirmişdir [4, s.5].

Azərbaycan dilçilərindən M.T.Tağıyev də həmin əsərdə FB-lərin semantik təsnifinə tənqidi yanaşmış, təsnifatı nöqsanlı, məhdud hesab etmişdir. *"Frazeologizmin və sözün əhatəsi" məqaləsində qeyd etmişdir ki, uzun müddət ərzində bir dilin frazeoloji tərkibinin həmin siniflər üzrə heç kəsin təsnif etməməsi təsadüfi deyil. Tədqiqatçılar bir neçə misalı uyuşmanın, vəhdətin ya da birləşmənin qəlibinə salmaqla kifayətlənmiş, tam təsnif etməmişlər* [13, s.210].

M.T.Tağıyev N.M.Şanskinin "Ftazeoloji tərkiblər onların strukturu nöqteyi-nəzərindən" tədqiqatına daha çox önəm verərək, bu dil vahidlərinin qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnifatını daha mühüm hesab etmişdir. Eyni zamanda FB-lərin lüğət tərkibinin xarakteri, mənşəyi, ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərə görə təsnif edilməsini və bu zaman əhatə metodundan istifadə edilməsini əsaslı saymışdır.

N.M.Şanski "Frazeologizmlərin sintaktik modelləri" əsərində bu birləşmələri özək tərkib hissələrin işləndiyi hal və əlaqəyə girdikləri önqoşmaya görə təsnif etmiş, lakin digər bölgüləri də inkar etməmişdir.

İngilis dilinin dərin tədqiqatçılarından olan A.B.Kunin *leksik adlandırma ilə frazeoloji adlandırmanı müqayisə etmiş, ikinci istiqamətdə konnotativliyin üstünlüyünü qeyd etmişdir* [1, s.100].

Frazeologizmlərin yaranmasında zoonimlərin xüsusi rol oynadığını yuxarıda qeyd etmişdik. Zoonimlər hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi sistem təşkil edir. Bu cəhət digər mütəxəssislərlə yanaşı, dilçilərin də diqqətini cəlb etmişdir. Şerbak ev heyvanları və vəhşi heyvanların adlarını tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb etmişdir.

Sadıkova Z.R. tatar dilinin zoonimik leksikasını araşdırmışdır. D.M.Mardanova *"İngilis və türk dillərinin frazeoloji zoonimlərinin müqayisəli analizi"* məsələlərindən bəhs etmişdir [14, s.189].

Amerikanın Texas universitetinin alimləri ingilis dilinin zoonim tərkibli frazeoloji birləşmələrini dərin elmi təhlilə cəlb etmişlər. D.A.Kruzun bir çox elmi əsərləri zoonimlərlə bağlıdır. Onun Kembric Universitetində çap edilmiş "Lexical semantic" adlı məqaləsində zoonimlərin sistematik leksik-semantik təsnifatı verilmişdir.

Türkoloqlardan O.N. Turbaçev, M.Fasmer, E.N.Şipova və başqaları rus dilinin zoonimlərində balıq, at, quşvə s. türkdilli zoonimlərinin işlənməsi, onların etimologi- yasının öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olmuşlar.

Atalar sözlərinin tərkibində zoonimlər semantik mərkəzi -nüvəni təşkil edir və metaforik məzmun daşıyır. Bunun nəticəsndə də həmin atalar sözü metaforaya çevrilə bilir. Məsələn; Rus dilinə məxsus bir atalar sözündə kobud, mədəniyyətsiz, yaxşılığı qiymətləndirməyən adam haqında deyilir: "посади свиню за стол, она и ноги на стол". Azərbaycan dilində eyni mənada: "Üz verirsən, astar da istəyir" və ya "Gəmidə oturub gəmiçi ilə dava edir" və digər atalar sözləri işlədilir.

Nəticə:

İngilis və Azərbaycan dillərinin zoonimlərinin müqayisəli təhlili, əldə edilmiş nəticələr belə tədqiqatların digər dillər üzrə, qohum və müxtəlifsistemli dillərin zoonimlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini ehtiva edir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində frzeologizm yaradılmasında vəhşi heyvanlardan canavar, şir, ayı; ev heyvanlarından it, xoruz, siçan və digərləri fəal iştirak edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Кунин, А.В. Большой англо– русский фразеологический словарь / А.В Кунин. – Москва: "Русский язык", – 1984. – 944 с.

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərt.ed. B.Abdullayev. –Bakı: Şərq– Qərb, – 2006. – 712 s.

3. Сайфутдинова, Э. Г. Деривационное развитие зоонимов в русском языке Современная филология // материалы междунар. науч. конференция, – Уфа: –2011. – с. 183– 187.

4. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н.Амосова. –Ленинград, – 1963. –208 с.

5. Смирнитский, А.И. Лексикология английского языка / А.И.Смирнитский. – Москва: МГУ, – 1998. – 260 с.

6. Севортян, Е. В. Етимологический словарь тюркских языков / Е. В. Севортян. – Москва: АН.СССР, – 1974. – 567 с.

7. Кунин, А.В. Большой англо– русский фразеологический словарь / А.В Кунин. – Москва: "Русский язык", – 1984. – 944 с.

8. 98. Виноградов, В.В. Извранные труды. Лексикология и лексикография: [в 5 томах] / В.В. Виноградов. – Москва: Наука, – т. 3. –1977. –312 с.

9. 107.Грушко, А. А. Исследования из области латинского словообразования/ А.А.Грушко. – Москва, 1900.

10. Белинский, Б.Г. Статьи о русской литературе / Б.Г. Белинский. –Москва:–2008. – 240 с.

11. https://cyberleninka.ru/.../strukturno– semanticheskiy– analiz– zoonimicheskih– fraze ologi; https:moluch.ru.
12. Абдуллаев, И. Х. Тюркский зооним Тулпар на Северном Кавквзе /И.Х.Абдуллаев. – ТДЯК, –1982.
13. Tağıyev, M.T. Azərbaycanca– rusca lüğət /M.T.Tağıyev. – Bakı: Şərq– Qərb, – 2006. – 896 s.
14. Марданова, Д.М. Сопоставительный анализ фразеологизмов – зоонимов в английском и турецком языках: /Дисс. канд. фил. наук. / – Казань, 1997. – 283 с.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYAS

MEHRIBAN MAHMUDOVA

ADPU Xarici Dillər Mərkəzi 0000-0003-7289-5673

Özet

Azərbaycançılığın bir ideologiya olaraq məqsədi bir sıra elmlərin nəticələrindən istifadə etmə klə Azərbaycan və azərbaycanlılar həqqında elmi təsəvvür yaratmaq və onun dünyadakı unive rsal mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Bu istiqamətdə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü, uzaqgörən siyasəti tariximizin silinməz şanlı səhifələrinə və dövlətçilik ideolog iyasının əsas bazasına çevrilmişdi.Müxtəlif dövrlərdə görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri miz azərbaycançılıq ideyasını əsərlərində özgün tərzdə ifadə etmişlər. Əsrin əvvəllərindən azə rbaycançılıq ətrafında

gedən ideya və fikir mübarizələrinə nəzər saldıqda aydın olur ki, azərbaycançılıq ideyasının tə kamül prosesi çoxşaxəli və ziddiyyətli olmuşdur. Azərbaycan milli dövlətçilik hərəkatının qab aqcıl nümayəndələrinin və Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının konsepsiyasına görə müstəqil lik ideyası ölkədə yaşayan bütün xalqların hüquq bərabərliyinin tanınmasına əsaslanırdı. Onun fəlsəfi əsası azərbaycançılıq, islamçılıq və müasirləşmə şüarından ibarət idi. Bu şüar Azərbay can Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi doktrinasını təşkil ediri.

Azərbaycançılıq ideologiyası ayrıayrı şəxslərin düşüncə və duyğularına hakim kəsilən

təsəvvürlərin məcmusunu, onların özlərinin, ailələrinin, xalqının, Vətəninin sabahı naminə arz ulannı əks etdirir. ideologiya dövləti yaradır, dövlət isə siyasi ideyanı məqsədyönlü istiqamətə yönəldir. Lakin bu prosesə birdənbirə yaranan, necə deyərlər, yoxdan var olan bir hadisə kimi baxmaq olmaz. Azərbaycançılığın turançılıq, islamçılıq kimi ideyalardan faydalandığını da d anmaq olmaz. Azərbaycan milli hərəkatının ilk tədqiqatçılarından olan Mirzə Bala Məhəmmə dzadənin qeyd etdiyi kimi, hələ 1905ci ilə qədər Azərbaycan cəmiyyətində milli birlikdən dah a çox dini birlik anlayışı üstünlük təşkil edird.Azərbaycançılıq ideyasını ilk dəfə yaradıcılığını n ana xəttinə çevirməkdən çəkinməyən Cəlil Məmmədquluzadənin özü də əsərlərində islam v ə Şərq siyasi mənliyinin ideoloqu kimi çıxış edirdi.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasına on illik rəhbərliyi dövründə respublikanın gələcək inkişafının sağlam təməlini qoydu, eyni zamanda ölkə vətəndaşlarını səfərbər edən, xalqımızı beynəlxalq aləmdə vahid amal, əqidə, məqsəd və məram ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq 2 HEYDƏR ƏLİYEV Elektron Sənədlər Toplusu ideologiyasını yaratdı. 1993-cü ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdanda Azərbaycanda keçmiş kommunist ideologiyasından imtina edilmişdi. Lakin xalqı müstəqil dövlətçilik ətrafında birləşdirə bilən, azərbaycanlıların kimliyini, yaratdığı dövlətin xarakterini izah edən, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən, ölkə vətəndaşlarını öz ətrafında səfərbər edərək gələcəyə aparan nə vahid ideya-siyasi təlim, nə də funksional idarəçilik sistemi yaradılmışdı. Keçmişin bütün zəngin irsindən, o cümlədən elmi, intellektual, mənəvi, ictimai dəyərlərindən total şəkildə imtina meyli Azərbaycanda sözün həqiqi mənasında, ciddi ideoloji boşluq yaratmışdı. Cəmiyyətin ideyasızlaşdırılması cəhdi bir tərəfdən keçmiş kommunist rejiminə nifrətdən qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanı idarə edən rəsmilərin aydın məqsəd və məramının yoxluğundan, rəhbərlik etdikləri dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi inkişafı haqqında dolğun təsəvvürə malik olmamalarından irəli gəlirdi.

Ümummilli Lider qeyd edirdi ki, milli ideologiya tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu gün çəkinmədən və inamla söyləmək olar ki, Heydər Əliyev müasir azərbaycançılıq ideologiyasının - dövrün, zamanın tələblərini, dövlətçiliyin əsaslarını, millietnik şəraiti nəzərə alan milli təlimin banisidir. Çünki azərbaycançılıq ideologiyası məhz Ulu Öndərin dövründə həqiqi siyasi-ideoloji məzmun alaraq mükəmməl bir təlimə çevrildi və müstəqil dövlət ideologiyası səviyyəsinə qaldırıldı. Azərbaycançılıq ideologiyası sonrakı illərdə mükəmməl bir konsepsiya kimi tədricən bütün Azərbaycan vətəndaşlarının, dünyada yaşayan əksər həmvətənlərimizin, ölkəmizlə bağlılığı olan hər bir soydaşımızın milli birlik platforması rolunu oynamağa başladı. Əgər ümummilli lider Heydər Əliyevə qədər azərbaycançılıq ideyası əsasən etnolinqvistik, ədəbi-bədii, mədəni-estetik, fəlsəfi və mənəvi dəyər kimi mövcud idisə, ulu öndərin dövründə ciddi hüquqi-siyasi məzmun alaraq bitkin ideyalar sisteminə - dövlət quruculuğunun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi.

XX,əsrin sonlarına qədər bir çox milli əhəmiyyətli problemlər kimi latın qrafikalı əlifba məsəl əsi də öz öktuallığını itirməyərək həllini gözləyirdi. Məsələni ümummilli liderimiz Heydər Əli yevin tarixi qətiyyəti həll etdi. Belə ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi ilə bağlı 1 8 iyul 2001ci il tarixli fərman imzalamaqla iki əsrə qədər uzun bir zaman ərzində həll olunma mış bu problemin aradan qaldırılmasında həmişə olduğu kimi, qətiyyətli mövqeyini nümayiş e tdirdi. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı və xüsusilə latın qraf ikalı əlifbaya keçid Heydər Əliyevin özünün dediyi kimi "milliliyimizi, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amil kimi" qiymətləndirilməlidir.Dövlətimizin qurucusunun həmin il in 9 avqustunda "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" nö vbəti fərmanı ilə 1 avqust günü əlifbamızın və dilimizin bayramı kimi rəsmiləşdirildi ki, bu da azərbaycançılığın yeni bir bayramı oldu.Azərbaycanın böyük tarixi şəxsiyyətlərinin hər biri a zərbaycançılığı bir ideya olaraq görürdü. Heydər Əliyevin isə onlardan böyük fərqi ondan ibar ət oldu ki,o azərbaycançılığı dövlət ideologiyasına çevirdi. O deyirdi"Müstəqil Azərbaycan dö vlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qü rur hissi keçirməlidir".

Heydər Əliyev məhz siyasətçi idi və ömrünün sonuna qədər də öz vətəninin çiçəklənməsi, büt ün dünyada layiqincə tanınması və qəbul olunması yolunda yorulmadan mübarizə apardı. O ö z çıxışlarında dəfələrlə qeyd edirdi:

"Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi 1918ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demo kratik Respublikasının ənənələri əsasında müasir tələblərlə, dünyada gedən proseslərlə bağlı o laraq təmin olunmalıdır. Bu sahədə mən daim çalışacağam və heç kəsin şübhəsi olmasın ki, ö mrümün bundan sonrakı hissəsini harada olursaolsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublik asının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm". Heydər Əliyevin şəxsiyyətində t əzahür edən milli iradə, möhtəşəm xalq ruhudur ki, Azərbaycanı hər cür iqdisadi, sosial-siyasi problemlərdən çıxararaq gələcəyə
əbədi müstəqilliyə aparır,Türk dünyasının fəxri olan Heydər Əliyev zəmanəmizin yetirdiyi da hi şəxsiyyətlərdəndr

Heydər Əliyev hər dövrü, hər mərhələsi məktəb olan həqiqətən qeyri-adi bir ömür yaşamış, yalnız mənsub olduğu Azərbaycan xalqının, türk xalqlarının deyil, ümumən dünya xalqlarının təsəvvüründə özünün mükəmməl obrazını, aydın cizgiləri ilə seçilən möhtəşəm portretini yaratmışdır.

.Müasir dünya yalnız iqtisadi, sosial-siyasi münasibətlər dünyası deyil, həm də etnik münasibətlər dünyasıdır. Odur ki, bu və ya digər xalqın ön sıralarda getməsi üçüntarixən qazandığı etnik potensialdan tələb olunan səviyyədə istifadə etməsi lazım gəlir.

Azərbaycanlılar dünyanın müxtəlif ölkələrində-Azərbaycanda, İranda, Rusiyada Türkiyədə, Gürcüstanda, ABŞ-da, Kana dada, Hollandiyada, Ukraynada, Belarusda, ingiltərədə, Almaniyada və digər yerlərdə yaşasalar da, onları bir-birinə bağlayan olduqca möhkəm mənəvi-ideoloji vasitələr vardır: Bu, ana dilidir, ata yurdu Vətəndir, tarixən formalaşmış etnik-mədəni sistemdir. Eyni zamanda milli liderdir! Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətində müstəqil Azərbaycan dovlətinin daxili möhkəmliyin beynəlxalq nüfuzunu qorumaq nə qədər möhtəşəm yer tutursa, dünya azərbaycanlılarının milli birliyi, dünya xalqları arasında özünəlayiq movqe qazanması da o qədər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Görkəmli siyasi xadim dəfələrlə qeyd edirdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafında dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılmış azərbaycanlıların həmrəyliyi, mənəvi-ideoloji siyasi köməyi böyük rol oynayır. Bir xalq olaraq əsas vəzifələrimizdən biri həm həmrəyliyi gücləndirməkdən, həmin köməyin daha ardıcıl, daha intensiv xarakter almasını təmin etməkdən ibarətdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfərlərində Azərbaycan icmalarının nümayəndələri ilə görüş onlara hərtərəfli dəstək verən ulu öndərimiz dünya azərbaycanlılarının milli bir uğrunda mübarizəni Azərbaycan dövlətıı siyasəti səviyyəsinə qaldırmışdır. Heydər Əliyev elə bir proqram hazırlamışdır ki, ondan sonra da bu siyasətin istiqamətləri aydın və məqsədyönlüdür.

Biz 1993-cü ilin sonlarından etibarən milli ideologiyanın, azərbaycançılıq ideologi sının müasir elmi-nəzəri standartlar sayəsində formalaşmasının şahidiyik. Azərbaycançılıq bu gün milli ənənələri və cc-yanları, dini və praqmatik nəzəriyyələri, manın tələbinə uyğun iqtisadi prosesləri, miyyətin inkişafının bütün çalarlarını özü birləşdirir. Bütün bunlar ulu Öndərimizin xalqı qarşısında tarixi xidmətləridir.

Açar sözlər: ideologiya, siyasət, universal, dövlətçilik, konsepsiya

Müasir dünyada təzahür edən və böyük rola malik ideoloji cərəyanlardan biri milli ideologiyadır. Tarixi baxımdan onun inkişafı orta əsrlərdə bu istiqamətdə formalaşmış strukturların dağılması və yeni ictimai-iqtisadi quruluşun və bunun nəticəsində formalaşan millətlərin təşəkkülü ilə əlaqədardır. Bütövlükdə ideologiyanın milli tipi vətəndaşların cəmiyyətə siyasi tələblərini ifadə edir, onların sosial statusunu milli mənsubiyyətlə və milli-mənəvi dəyərlərlə yüksəltməyə istiqamətlənir. Milli ideologiya hər şeydən əvvəl milli dəyərlərin təbiətinin bu və ya digər səviyyədə başa düşülməsini ehtiva edir. Daha dəqiq desək, müəyyən tarixi şəraitdə yaranmış milli ideologiya mədəni normalarla və milli-mənəvi dəyərlərlə əhatə olunmuş milli özünüdərki və milli ruhu təcəssüm etdirir, milli-mədəni yekcinsliyin güclənməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan, ölkəmizdə əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması dövlətçiliyimiz və xalqımızın inkişafında mühüm rol oynamış, milli özünüdərkin və milli ruhun dirçəlməsinə səbəb olmuşdur. 1991-ci il dekabr ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Naxçıvan MR Ali Məclisinin təşəbbüsünü dəstəkləyərək 31 dekabrı Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü elan etdi və həmin günün hər il milli dövlət bayramı kimi qeyd olunması barədə qərar çıxartdı.Son illərdə müstəqil Azərbaycan dövləti böyük inkişaf yolu keçərək tarixin müxtəlif sınaqlarından çıxmış və dünya dövlətləri sırasında öz layiqli yerini tuta bilmişdir. Yüzlərlə dövlətlər sırasında Azərbaycanın üçrəngli bayrağının dalğalanması, Vətənimizin adının hörmətlə, şərəflə çəkilməsi hər bir Azərbaycan vətəndaşını sevindirir və hər birimiz başa düşürük ki, Azərbaycanın dünya səviyyəsində tanınmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin fenomenal xidmətləri əvəzsizdir..Bu gün Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev də dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu sahədə dövlət siyasətini uğurla həyata keçirir. Ötən müddətdə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev xarici ölkələrə səfərlərində dünyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış həmvətənlərimizlə görüşmüş, diaspor quruculuğu işinin vəziyyəti ilə yaxından maraqlanmış, bu sahədə mövcud olan

problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görmüşdür. 2006-cı ilin martında Bakıda keçirilən dünya azərbaycanlılarının növbəti II Qurultayında Prezident İlham Əliyevin çıxışı, yəqin ki, Vətənini sevən, onun tarixi yaralarına və problemlərinə biganə qalmayan hər bir azərbaycanlının xatirindədir. Dünya azərbaycanlıları arasında böyük əks-səda yaratmış bu çıxış, əslində, ümummilli həmrəylik yolunda proqram xarakterli bir nitq idi.Prezident İlham Əliyev dəfələrlə həmvətənlərimizin ümumi maraqlarımız ətrafında birləşməsinin tarixi zərurət olduğunu vurğulamış və Ümummilli lider Heydər Əliyevin bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanaraq daha da irəli getmək üçün mühüm addımlar atılacağını bəyan etmişdir: "Azərbaycançılıq ideyasının birləşdirici dəyər kimi bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılması, dilimizin, mədəniyyətimizin, mütərəqqi adət-ənənələrimizin, tariximizin yaşadılması və inkişaf etdirilməsi Prezident Heydər Əliyevin ideyası idi. Düşünürəm ki, bütün dünyada yaşayan soydaşlarımızın mədəni-mənəvi birliyinin mühüm şərti olaraq bu ideya bu gün də, gələcəkdə də bizim siyasətimizin əsasını təşkil edəcəkdir".Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev diasporumuzun mütəşəkkiliyinin möhkəmlənməsinin, soydaşlarımızın milli birlik və həmrəyliyinin təmin edilməsinin Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ən böyük arzularından biri olduğunu xatırladaraq xalqımızın, bütün həmvətənlərimizin böyük öndərin xidmətləri nəticəsində daha sıx birləşdiyini, Onun müəyyən etdiyi strateji kursa, ideyalara sədaqət nümayiş etdirdiyini vurğulamışdır. "Hər bir azərbaycanlı dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq, Azərbaycan dövlətinin, cəmiyyətinin problemləri ilə yaşamalı, onların həlli üçün mənəvi məsuliyyət hiss etməlidir. Eyni zamanda, Azərbaycan hökuməti də Vətənimizin getdikcə artan maddi və mənəvi potensialından, siyasi nüfuzundan bütün dünya azərbaycanlılarının bəhrələnməsinə şərait yaratmalı, onların milli və vətəndaş hüquqlarının qorunması üçün istifadə etməlidir". Bu fikirlər Prezident İlham Əliyevin diaspor quruculuğuna nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyini və həmvətənlərimizin təşkilatlanması məsələsini ən vacib vəzifələrdən biri kimi qiymətləndirdiyini bir daha təsdiqləyir.

Istifadə olunan mənbələr

https://yeniazerbaycan.com/Siyaset_e11547_az.html

https://www.anl.az/down/meqale/respublika/2010/may/119512.htm

https://files.preslib.az/projects/heydaraliyev/articles/he1477.pdf

ARTISTIC EMBODIMENT OF MOUNTAIN CULT AND MOUNTAIN IMAGES IN AZERBAIJAN LITERATURE

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DAĞ KULTU VƏ DAĞ OBRAZININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

BİLAL HƏSƏNLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim https://orcid.org/0000-0002-6964-0546

Özət

Məlumdur ki, dağ – təbiətin əzəmətli bir hissəsinə, təpədən uca, quruluqlarda yer üzündən ucalan yerlərə deyilir. İncəsənətin müxtəlif növlərində - ədəbiyyatda, rəssamlıqda, musiqidə və s. dağ yalnız yerin səthində yüksəklik deyil, təbiətin qüdrətini, saf havasını əks etdirən gözəllik kimi tərənnüm edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət mövzusunda əsərlər içərisində dağlara həsr olunmuş söz sənəti nümunələri xüsusi yer tutur. Bu, təsadüfi deyildir. Dağlar həmişə öz qüdrəti, əyiməzliyi, ucalığı, gözəlliyi ilə insanların diqqətini cəlb etmişdir. Bu mənada dağlar öz əzəməti, zirvələri, yarğanları, uçurumları, qayaları, şələləri, bulaqları, meşələri, çəmənləri ilə heç bir insanı laqeyd qoymayıb. Dağlar insanlara azadlıq ruhu, igidlik, xeyirxahlıq, öz gücünə inam tərbiyə edir, kiçik problemləri, xırda hisləri unutdurur.

Açar sözlər: dağ, təbiət, inam, kult, dastan, ədəbiyyat, xalq

Summary

It is known that a mountain is a magnificent part of nature, a place that rises above the earth in the drylands. In various types of art - literature, painting, music, etc. the mountain is not only a height on the surface of the earth, but it is praised as a beauty that reflects the power of nature and pure air.

Among the works on nature in Azerbaijani literature, examples of word art dedicated to mountains occupy a special place. This is not accidental. Mountains have always attracted people's attention with their power, inflexibility, height, and beauty. In this sense, the mountains with their magnificence, peaks, ravines, cliffs, rocks, waterfalls, springs, forests, meadows have not left anyone indifferent. Mountains teach people the spirit of freedom, bravery, kindness, confidence in their own strength, and make them forget small problems and petty feelings.

Key words: mountain, nature, faith, cult, saga, literature, people

GİRİŞ

YÖNTEM

Qədim türklərin dağla bağlı inancları

Ta qədim dövrlərdən türklər dağı kultlaşdırmış, dağların insanı şər qüvvələrdən qorumasına inanmışlar. Ucalıq rəmzi olan dağlar Göy Tanrısına yaxın sayılmışdır. Qədim insanların inancına görə, Tanrıya daha yaxın olan dağlar orada yaşayan insanlarda xarakterində əhəmiyyətli cəhətlərin, dəyərlərin formalaşmasına səbəb olur. Sanki zirvələrdəki təmizlik və

əzəmət, əbədi qarlar dağlarda doğulub ömür sürən insanların da xarakterinə sirayət edir, onlara mənəvi saflıq, əyilməzlik aşılayır.

"Qədim Türk inancına görə, Dünya Dağı üç qatdan ibarətdir: birinci qat başı günəşə çatan, doqquz iqlimin kəsişdiyi ənginlikdə yerləşən Altundağdır; ikinci qat yer üzündə doqquz meşənin dərinliyində yerləşən Dəmirdağdır; üçüncü qat isə yeraltı aləmin doqquz dənizinin birləşdiyi qaranlıq məkanda yerləşən Bakirdağdır. Dəmirdağ göyün 12-ci qatına qədər yüksəlirmiş. Yerlə göyü birləşdirən Dünya Dağının zirvəsi qızıl, əyilməz hissəsi – ortası dəmir, ayağı- aşağısı bakirdən (misdən) imiş.

Məlumdur ki, qədim türk dastanları türklərin dastanlaşmış tarixidir. Çin və İran qaynaqlarında yazıya alınmış "Köç" dastanında türklərin mənşəyi Tanrıya, dağa bağlanır. Dastanda uyğur elindəki Hulin dağından, bu dağdan axan Tuğla və Selenqa çaylarından söz açılır. Gecə dağdakı ağacın üstünə göydən ilahi işıq düşür və həmin işıq doqquz ay on gün ağacın üstündə durur. Ağacın gövdəsi şişməyə başlayır, şiş yarılır, içindən beş cocuq çıxır. İnsanlar bu cocuqları böyüdür.Uşaqların ən kiçiyi olan Buğu xan böyüyüb hökmdar olur. O, çinlilərlə sülh bağlamaq üçün oğlu Tigini Çin hökmdarının qızı ilə evləndirir. Tigin atasının Xatun dağında tikdirdiyi sarayda yaşayır. Bu dağın qonşuluğunda Tanrı dağı, cənubda Qutlu dağ yerləşir. Çinlilər türklərin gücünün bu dağda, qayada olduğunu düşünüb onları zəiflətmək üçün Xatun dağındakı qayanı yox etməyi qərara alırlar. Onlar Tiginin razılığı ilə qayanı parçalayıb aparırlar. Quşlar, heyvanlar qayanın aparıldığını görüb ağlaşır. Bu hadisədən yeddi gün sonra Tigin ölür. Ölkə fəlakətə düçar olur. Tigini əvəz edən hökmdaların da ömrü az olur. Nəticədə türklər məcbur olunb öz paytaxtlarını Beş balığa köçürürlər.

BULGULAR

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında dağ obrazı

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Qazılıq dağı, Qara dağ, Ala dağın adı çəkilir, dağ çiçəyi ilə ana südünün məlhəm kimi ağır yaralını sağaltmasından, dağlara tapınması,onlara canlı varlıq kimi müraciət (animizm), alqış (Qara dağım yüksəyi oğul) və qarğışlar edilməsindən (Qazılıq dağı axar sənin suların, axar ikən axmaz oldun) söz açılır. Dağın ruhu, canı olması, bu ruhun dağın otunda,çiçəyində, qarında, suyunda, arslan, keyik, qaplanında təzahür etdiyinə, dağların möcüzəsinə inam hissi xalqımızın müxtəlif inanc, mif və əfsanələrində öz əksini tapıb.

Dastanda türklərin vətənpərvərliyi, doğma yurda bağlılığı, vətən torpağının hər qarışının, dağının, daşının, hər qayasının düşmən əlinə keçməsinin yolverilməz olduğu düşüncəsi öz əksini tapıb. Əsərdə dağdakı bir qayanın belə düşmənə təslim edilməsi xəyanət kimi yozulur. Qayanın düşmən əlinə keçməsi vətənin birliyinə, bütövlüyünə qəsd kimi mənalandırılır. [8, s.321]

Türklərin dağlara münasibəti yazılı ədəbiyyatda

Nizami Gəncəvi ölməz məhəbbət dastanı olan "Xosrov və Şirin" poemasında insan məhəbbətinin qüdrətini göstərmək üçün Bisütun dağının obrazını yaratmışdır:

Dağlıqda pənahı tapar hər pələng
Böyük dəryalarda yaşayar nəhəng.
Bizim yolumuzda dedi bir dağ var,
Çətinliklə keçir ordan adamlar.
Dağları sən yarıb yol salmalısan,
Olsun gediş-gəliş bir qədər asan.

...Fərhad bu sözlərdən həycanlanaraq,

Dedi:"Ey adil şah, hardadır o dağ?"

Xosrov nişan verdi ona uzağı,

İndi adlanır o Bisütun dağı.

O dağın hər yanı qart daşdı tamam.

Daşın sərtliyini bilir hər adam." [2.s.156.]

Eşq fədaisi, sənəti ilə möcüələr göstərməyə qadir olan mahir memar, sənətkar Fərhad öz məhəbbətinin gücü ilə dağları yaracağına əmindir:

Dağlardan artıqdır mənim qüvvətim,

Orduları pozar mənim qüdrətim.

Poladdan dağ olsa, yenə də insan,

Onu parça –parça dağıdar insan. [2, s.160]

Aşıq Ələsgər doğma yurdu, oylağı, seyrangahı olan dağlara iki şeir həsr etmişdir. Birinci "Dağlar" şeirində bahar fəslinin dağlara bəxş etdiyi əsrarəngiz gözəlliyi, süsənli, sünbüllü, lalalı yamaclarında ellərin büsat qurması təsvir edir. Sonrakı bəndlərdə yay, payız, qış fəsillərində dağların fərqli görkəmi, ovqatı təsvir və tərənnüm edilir. Aşıq dağların yayın əvvəlində xana dönməsini, son ayda yetkin bostana bənzədiyini, payızın soyuq küləklərinin dağların üstündəki calalı dağıtmasını, çiskinin, dumanın gəlib-gedəndə peşimançılıq yaratdığını, qışda zərnişan geymədiyini, ağ xalat büründüyünü bədii lövhələrlə göz önündə canlandırır. Şeirdə həmçinin insan və təbiət probleminin mənəvi asppektləri də öz əksini tapıb. Dağlar həm də ədalət, xeyirxahlıq rəmzidir.Yoxsul, ərbab, şah, gədanı qoynunda yer verən dağlar, onları bir-birindən fərqləndirmir. Öz gözəlliyini, nemətlərini hamıya eyni dərəcədə bəxş edir.

İctimai motivlərin daha güclü olduğu ikinci "Dağlar" qoşmasında aşığın doğma yurdun düşdüyü faciəli vəziyyətdən doğan kədəri, nisgilli ovqatı əks olunub. Keçən əsrin əvvəllərində torpaqlarımıza göz dikən xain ermənilərin törətdiyi soyqırımı nəticəsində Göyçəlilər öz doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuş, digər rayonlara pənah aparmışdılar. Kəlbəcərdə məskunlaşan aşıq Göyçəyə yalnız iki ildən sonra qayıda bilmişdi. Bu faciəli hadisələri öz taleyində yaşayan aşıq qoşmada el – oba dərdini ifadə etmişdir.

" Bir-birinin tamamilə əksindən ibarət olan bu iki "Dağlar"ın heç birisində mücərrəd, qeyri-real heç nə yoxdur... Qoşmaların hər bəndi çox gözəl işlənmiş bir tablodur. Bu tabloların insana sevinc, fərəh verənləri də, dərd, kədər verənləri da var, üzləri güldürənləri də, gözləri dolduranları da var. Lakin bütün bunların heç birisi ancaq bir dağ kimi, bir çüşmə kimi, bir çəmənzar kimi təsvir edilmir. Hamısı insanla, insanın həyatı, gündəlik məişəti, arzu və istəkləri, sevinc və kədərləri ilə bağlıdır. Aşığın heç elə bir təbiət təsvirinə rast gəlmək mümkün deyil ki, orada insan əsas olmasın.Ələsgərə görə, dünyada nə varsa, ancaq insanla bağlı olduğu üçün gözəldir." 8, s. 12-13.)

Qafqaz dağlarının əsrarəngiz gözəlliyindən vəcdə gələn dekabrist yazıçı Bestujev –Marlinski öz məktubunda yazırdı:"...Qayaların kənarı ilə gedərkən ...başamın üstündəki ənginliklərdə qartal dövrə vurur, aşağıda bulaq şırhaşır axırdı. Şərq tərəfdə dumana qərq olmuş ucsuz-bucaqsız mavi Xəzər görünürdü.Nəhayət yaşıllığa qərq olmuş, qardan başına tac qoymuş, od rəngli gül-çiçəklə bəzənmiş Qafqaz sıra dağları adamı valeh edirdi... Nə gözəl mənzərərlərdir bunlar!

... Mən sizdən soruşuram: bu qoca Qafqazın sakinləri necə olmalıydı? Əgər Skandinaviyanın daşlı-kəsəkli çölləri millətlər yığnağı adlandırılırsa, onda niyə də Qafqaz bəşəriyyətin beşiyi adlandırılmasın? Bu dağların qoynunda düünyanın ilk insanları gəzmişlər. Onlar bu mağaralardan, dağlardan yaylalara enib orada məskən salmışlar.Dəniz suları yavaş-yavaş geri çəkilmiş, axırıncı dalğalar yox olan yerdən başlayan münbit torpaq sahələrində insanlar məskən salmışlar. [5, s. 26]

Səfər yoldaşı rəssam Moynenin "Kitab elə qarın gətirilməsi haqqındadırmı?" sualına A. Düma belə cavab verir:" Xeyr, bu kitab qar dalınca göndərilən, təhlükəli, qorxulu hadisələrlə qarşılaşan bir gəncin hekayətidir. [5, s. 33]

Fikrimizcə, müəllif əsərdəki mühüm bir məqamı nəzərdən qaçırmışdır. Bu əfsanədə daha çox xalqımızın başı qarlı dağların, zirvələrdən süzülüb gələn bulaqların qüdrətinə, onun dirilik, saflıq rəmzi olan suyunun möcüzəsinə inamı öz əksini tapmışdır.

Vaxtilə böyük şair M.Ə.Sabir həyatda qarşılaşdığı haqsızlıqlardan bəhs edərək özünü dəryada dalğaların hücumuna məruz qalan, lakin əyilməyən, sarsılmayan dağlara bənzədərərk yazırdı:

Seyli-tən öylə təməvvüclə alıb dövrü-bərim,

Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar.

Döysə də canımı minlərcə məlamət ləpəsi,

Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnada durar,

Nə qəm, uğratsa da bir gün məni ifnayə zaman,

Mən gedərsəmsə məramım yenə dünyada durar. [4 , s. 254]

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasını dağa müraciət şəklində yazmasının səbəbini belə izah etmişdir:" Dağ göylərə yaxındır. O, təbiətin şah əsərlərindən biridir. Dağ tarixin əbədi olaraq görən aşıq gözüdür. O, vətəndə baş verən hadisələri seyr edərək öz sinə dəftərinə yazır. Şairin göylərə qalxan nalələrini əks etdirib bütün yer üzünə yayaraq hamının qulağına çatdırmağı təkcə o bacarır." [7, s.238.]

Vətənpərvər şair Heydərbaba dağına üz tutaraq tarixən xalqımızın başına gələn faciələri ürək ağrısı ilə xatırladır, xalqın birliyinin zəruriliyi arzusunu dilə gətirir:

Heydərbaba, göylər bütün bunlar dumandı,

Günlərimiz bir-birindən yamandı.

Bir-birizdən ayrılmayın, amandı!

Yaxşılığı əlimizdən alıblar,

Yaxşı bizi yaman günə salıblar. [6, s. 253]

Şair Heydərbaba dağına canlı kimi müraciət edərək xalqın öz səadətini ilk növbədə igid oğulların azadlıq uğrunda mübarizə aparmaqla əldə edəcəyini bəyan edir:

Heydərbaba, mərd oğullar doğginən,

Namərdlərin burunların ovginən,

Gədiklərdə qurdları tut, boğginən,

Qoy quzular ayın-sayın otlasın... [6, s. 254]

Şəhriyarın "Səhəndiyyə, yaxud Səhəndim" poeması yüksək lirikanın, bədiiliyin zirvəsidir. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, obrazlı, qanadlı fikirlərin köməyilə ecazkar bədii örpəyə bürüdüyü poemada yaratdığı son dərəcə orijinal epitetlərə nəzər salaq:

``````````Şah dağım, çal papağım, el dayağım, şanlı Səhəndim,

```````````````````````````Başı dumanlı Səhəndim (6.s.261).

**SONUC**

Dağlar mövzusu ədəbiyyatımızın ənənəvi mövzusudur. Çox az şair, yazıçı tapılar ki, bu mövzuya müraciət etməsin. S.Vurğun, İlyas Əfəndiyev, Qasım Qasımzadə, Məmməd Araz və digər sənətkarlarımızın əsərlərində dağların gözəlliyinin tərənnümü, dağlara məhəbbət motivləri mühüm yer tutur.

**KAYNAKLAR**

1."Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 144 s.

2. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 319 s.

3. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Birinci kitab. Bakı: Elm, 1972, s. 12-13.

4. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Çaşıoğlu, 2004, 527 s.

5. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı: Yazıçı, 1985. S.34-35.

6. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri.Bakı: Çaşıoğlu, 2004.268 s.

7. Nəbiyev B., Ş.Salmanov. Ədəbiyyat.XI sinif üçün dərslik.Bakı:Maarif, 1996, 367 s.

8. Səfərli Ə.,Yusifli X. Ədəbiyyat. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı:Öyrətmən,1994.367 s.

# THE ROLE OF YEREVAN SCHOOLS IN THE FORMATION OF THE GENERATION OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA

# MİLLİ ZİYALI NƏSLİNİN FORMALAŞMASINDA İRƏVAN MƏKTƏBLƏRİNİN ROLU

***FƏRRUX ABBAS OĞLU RÜSTƏMOV***

***pedaqoji elmlər doktoru, professor***

**Abstract**

Our ancestors, who lived for thousands of years in Western Azerbaijan, which is outside the legal and political borders of Azerbaijan, created a rich material and spiritual culture. This culture, including the culture of education, is an integral part of the Azerbaijani culture and history of statehood. In the article, the role of secular educational institutions (primary schools, pre-gymnasiums, Russian-Tatar (Azerbaijani) schools, gymnasiums, teacher's seminars, etc.) in the development of education among Azerbaijanis, which existed in Yerevan in the 19th century, is considered.

**Key words:** Yerevan, secular education, primary school, gymnasium, teachers' seminary

1.Azərbaycanın indiki hüquqi və siyasi sərhədlərindən kənarda qalan Qərbi Azərbaycanda min illər boyu yaşayan ata-babalarımız zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaradıblar. Bu mədəniyyət, o cümlədən təhsil-tərbiyə mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin, dövlətçilik tarixinin ayrılmaz bir hissədir.



2.Azərbaycan xalqının parçalanmasını, tarixi torpaqlarının itirilməsini, İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə bu ərazilərə köçürülməsini təmin edən Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri ilə **milli faciəmizin əsası** qoyulmuşdur. Zaman-zaman ermənilər bu torpaqlara köçürülmüş, azərbaycanlılar isə qovulmuş, öldürülmüş, deportasiya olunmuşlar. 1828-ci ildə şəhərdə 20 min insan yaşayırdı ki, onların da 4 mini erməni, 16 mini azərbaycanlı idi. Bu gün 1 nəfər də olsun azərbaycanlı yoxdur.

3.Son illərdə Qərbi Azərbaycanın təhsil tarixinin araşdırılması sahəsində intensivləşib.Bu, cənab Prezidentin 29 dekabr 2021-ci il tarixində imzaladığı ***"İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında"*** Sərəncamla bağıdır. Milli yaddaşın bərpasına hədəflənmiş Sərəncamdır. Bu, elmi-pedaqoji, siyasi-ideoloji, mədəni-mənəvi və həm də beynəlxalq siyasi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir millət gələcəyə öz tarixinin çiynində gedir. Keçmişi bilməmək yalnız indi baş verənlərin dərkinə deyil, həm də gələcəyə nüfuz etmək təşəbbüslərinə mane olur. Keçmiş bu günlə bağlı olduğu kimi, gələcəklə də sıx əlaqədardır. Təkcə bu günü deyil, sabahı - gələcəyi dərindən dərk etmək, qiymətləndirmək baxımından da keçmişi yaxşı öyrənməli və sələflərimizin yaratdıqları mənəvi dəyərlərə sahib çıxmalıyıq.

4.Qərbi Azərbaycanda təhsil-tərbiyə mədəniyyətinin yaranmasında həm ənənəvi, həm dünyəvi məktəblər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ənənəvi məktəblər İrəvanın mənəviyyat pasportuna çevrilmiş insanlar yetişdirib. Onlar Qərbi Azərbaycanda maarifin və maarifçiliyin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, pedaqoji hərəkatın yeni müstəvidə inkişafına və ictimai mühitin formalaşmasına təkan vermiş, həm ənənəvi məktəb və mədrəsələrin, həm də üsuli-cədid məktəblərinin açılmasına, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə, ana dilində dərsliklərin

nəşrinə, məktəbyaşlı uşaqların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsinə, yaşlı əhalinin savad almasını nəzərdə tutan cümə məktəblərinin, teatr truppasının və mətbuat nümunələrinin yaradılmasına nail olmaqla millətin mənəvi inkişafını və tərəqqisini təmin etmişlər.

5. İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlılar Bakı və Gəncə quberniyalarından sonra sayca üçüncü yeri tuturdu. Orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də İrəvanda uşaqların təhsili məscidlərin nəzdində və şəxsi evlərdə təşkil edilən ənənəvi məktəb və mədrəsələrdə həyata keçirilirdi. Məktəb işləri ruhanilərin nəzarətində idi. Burada ənənəvi məktəb və mədrəsələrin geniş şəbəkəsi mövcud idi. İrəvanın əhalisinin kameral siyahıya alınmasını həyata keçirən İ.İ.Şopenin yazdığına görə, XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda İrəvanda 8 böyük məscid fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da 2-si qalanın içərisində yerləşirdi. İrəvanda 4 böyük məscidin dağıldığını bildirən İ.İ.Şopenin məlumatına görə, şəhərdə 332 axund və molla, 105 mirzə, 188 seyid, 10 dərviş yaşayırdı. Yalnız Hüseynqulu xan məscidində 200 şagird oxuyurdu. Yerli azərbaycan əhalisi böyüyən nəslin dini təhsil almasına böyük önəm verirdi. Mədrəsələrdə təhsilin məzmunu digər Şərq mədrəsələrində olduğu kimi, mürəkkəb və çətin idi.

6. İrəvanda yeni məktəb sisteminin yaradılması XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Yerli xalqları itaətdə saxlamaq, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirmək, çarizmin hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədilə milli ucqarlarda qəza məktəblərinin açılmasını nəzərdə tutan Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi (2 avqust 1829) qəbul olundu. Azərbaycan ərazisində ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşa şəhərində 19 şagirdlə fəaliyyətə başladı. Sonrakı illərdə Nuxada (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxı (1837), Naxçıvanda (1837) qəza məktəbləri açılıb. 11 yanvar 1831-ci ildə İrəvan şəhərində qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulsa da bu, mümkün olmadı. Yeni açılan ikisinifli qəza məktəbinə Moskva Universitetinin məzunu Feodor Zboev nəzarətçi (həm də müəllim) təyin edildi. Qəza məktəbini bir il sonra- 14 yanvar 1832-ci ildə 71 şagirdlə açmaq mümkün oldu. 1834-cü ilin fevral ayında şagirdlərin sayı kəskin azaldı. 34 nəfər şagird məktəbdən xaric edildi. İlk vaxtlar məktəb İrəvan qalasının ərazisində tədrisə o qədər də yararlı olmayan birmərtəbəli binada yerləşirdi. 1834-cü ildə Pavel Dmitrevski məktəbə nəzarətçi (müdir) təyin edildi. O, hesabatında bildirirdi ki, məktəbin otağının birinin şüşəsi yoxdur, kağızla örtülmüşdür; döşəməsi torpaqdır, şagirdlər hərəkət etdikcə toz-torpaq sinfə dolur. Yağış yağanda vəziyyət dözülməz olur, yağış sinif otağına damır. Otağın işıqlandırılması normal olmadığından şagirdlər hüsnxət dərsində əziyyət çəkirlər..



Acınacaqlı hal o idi ki, 1835-ci ilin iyulunda Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin erməni keşişinin tələbi ilə qəza məktəbi (otaqlar kilsəyə məxsus idi) öz binasından çıxarıldı. Müəllimlər 87 şagirdlərə qədim yunan filosofu Aristotel kimi açıq havada dərs keçmək məcburiyyətində qaldı. 1838-ci ildə İrəvan qəza məktəbi üçün yeni bina kirayə edildi. Yeni bina İrəvan sakini Seyid Hüseynə məxsus idi. Onun mülkü 125 tümənə (500 rubl) kirayə edilmişdi. Mülk məktəb üçün yararlı olsa da nisbətən uzaqda yerləşirdi. Təsdiq olunmuş cədvəl əsasında hər gün 4 saat dərs keçilirdi ki, onun da 2-si nahara kimi, 2-si isə nahardan sonra baş tuturdu. Hər dərs saatyarım davam edirdi. Çərşənbə və bazar günləri dərslər nahara qədər davam edirdi. Dini və çar bayramlarında dərslər olmurdu. Şagirdlər 1 iyuldan 15 avqustadək yay tətilində olurdular.

Qəza məktəbinin köçəri həyatı 1842-ci ildə başa çatdı və onun üçün tikilmiş binaya köçürüldü. 1832-1844-cü illərdə İrəvan qəza məktəbi ikisinifli məktəb kimi fəaliyyət göstərdi. Həmin dövrdə dərslər iki növbədə keçirilirdi. 1833-cü ildə qəza məktəbində 46, 1834-cü ildə 71, 1835-

ci ildə 87, 1836-cı ildə 81, 1837-ci ildə 72, 1838-ci ildə 94, 1940-cı ildə 80, 1941-ci ildə 80, 1942-cı ildə 90 şagird oxuyurdu. Tədris resursları, dərslik və yazı materialları az idi.

Yeni nizamnamədən sonra İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dilinin və müsəlman hüququnun (şəriətin) tədrisi reallaşdı. 1836-cı ildə Molla Tağı Mahmud oğlu İrəvan qəza məktəbinə ana dili və şəriət müəllimi təyin edildi. 1836-1856-cı illərdə qəza məktəbində çalışan Molla Tağı Mahmud oğlu azərbaycanlıların qəza məktəbinə cəlb edilməsində, onların ana dilini və şəriəti mənimsəmələrində əhəmiyyətli rol oynadı. O, 20 ildən artıq bir müddətdə İrəvan qəza

məktəbinin ştatlı Azərbaycan dili və şəriət müəllimi oldu. Molla Tağı Mahmud oğlu İrəvanda dövlət məktəbində ana dilini və şəriəti tədris edən ilk azərbaycanlı müəllim kimi məktəbdə və dini camiyyədə böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur.

7.1838-ci ildə Qazan Təhsil Dairəsinin popeçiteli qraf Musin-Puşkinin nəzarəti altında hazırlanmış "Müsəlmanlara müraciət" adlı sənəd İrəvan quberniyasındakı azərbaycanlılar arasında geniş yayıldı. Azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərinə qəbulunun ildən-ilə artmasında bu müraciət əhəmiyyətli rol oynadı. Qəza məktəbi 1844-cü ildə üçsinifli məktəbə çevrildi. İrəvan qəza məktəbində 364-a yaxın azərbaycanlı oxuyub. Bu demək deyil ki, onların hamısı qəza məktəbini bitirib. Xəstəlyinə, ailə vəziyyətinə, başqa məktəbə getməsi ilə əlaqədar olaraq gedənlər çox olub. 1867-ci ildə 187 nəfərdən 82-i xaric olub, cəmi 3 nəfər məzun olub. İrəvan qəza məktəbinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimləri Mirzə Molla Tağı Mahmud oğlu (1836-1856) və Mirzə Əkbər Elxanov (1856-1868) olub.

8.Qəza məktəbi 1869-cu ildə İrəvan kişi progimnaziyasına çevrilib. Məktəb progimnaziya kimi 1881-ci ilə kimi fəaliyyət göstərib. Progimnaziyaya daxil olan 2642 şagirddən 267-si azrbaycanlı olub. Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Mirzə Ələkbər Elxanov (Elxani) olub.



9.31 mart 1881-ci ildə Dövlət Şurası İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə progimnaziyalarının gimnaziyaya çevrilməsi hqqında qərar qəbul etdi. Cəmi 2 bənddən ibarət olan qərarda göstərilirdi:

İrəvan və Yelisavetpol (Gəncə-R.F.) dörd sinifli progimnaziyaları tam səkkiz sinifli gimnaziyalara çevrilsin, 1881/82-ci ildən başlayaraq beşinci və növbəti siniflər açılsın. *Vladimir İosifoviç Brajnikov* gimnaziyaya direktor təyin edilib. Sonrakı illərdə gimnaziyaya *Qriqori Alekseyev Boqolyubski,Feodor Yefimoviç Kotılevski,Fedr İliç Stasenki, E.A.Çoqaşvili* rəhbərlik etmişdir. 1913-cü ildə gimnaziyanın 29-cu buraxılış ilində məzunların ümumi sayı 535 nəfər olub.1885-ci il İrəvan kişi gimnaziyasının həyatında ilk məzunların yola salınması ilə yadda qaldı. Məzunların sayı (cəmi 6 nəfər) olsa da bu, çox böyük hadisə idi. Gimnaziyanın 700 nəfərə yaxın məzunu olub ki, onlardan da 150 nəfəri azərbaycanlı olub.

10. 1856-cı ildə Azərbaycan dili müəllimi işləyən M.Ə.Elxanov bu sahədə xeyli təcrübə topladıqdan sonra öz dövrü üçün mükəmməl hesab eddilən "Tatar dili" dərsliyini yazmışdır.

11.1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu *Firudin bəy Köçərli* 1885-1895-ci illərdə gimnaziyada Azərbaycan dili, şəriət, və hüsnxət fənlərini tədris etmiş, pansion tərbiyəçisinin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu *İsmayıl bəy Məmməd bəy oğlu Şəfibəyov* 1896-1918-ci illərdə gimnaziyada Azərbaycan dili, 1896-1906-cı illərdə şəriət fənlərini tədris etmiş,1896-1916-cı illərdə panson tərbiyəçisinin köməkçisi vəzifəsində işləmişdir. *Mirzə Məmməd Şeyxzadə* 1907-ci ildə, *Şeyx Əbusəttar Kazımov* isə 1908-1918-ci ildə gimnaziyada şəriət fənnini tədris etmişlər.

12.Rusiya Dövlət Şurası 20 oktyabr 1880-cı ildə "Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi haqqında" qərar qəbul edib. İrəvan Seminariyasına dövlət xəzinəsindən 28.350 rubl. vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub. Seminariyanın ilk direktoru görkəmli maarifçi Yakob Stepanoviç Suşevski olub. Sonrakı illərdə Aleksey Miropiyev, İvan Andreyeviç Pastuyeviç, Aleksey Martinov Zazuboviç, Sergey Nikolayeviç Streleçkiy, Valentin Vasilyeviç Dobrotin İrəvan Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik ediblər. Yakob Stepanoviç Suşevski ilk illərdə seminariyanın təşkilində böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da 9 müəllim, 42 şagirdlə tədrisin təşkilinə nail olub. Hər il 15 nəfər azərbaycanlı tələbənin İrəvan Müəllimlər Seminariyasında dövlət vəsaiti hesabına oxuması və pansionda yaşaması nəzərdə tutulmuşdu.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində Axund Məmmədbağır Qazızadə, Rəhim Xəlilov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Mirzə Cabbar Məmmədzadə, şəriət müəllimi vəzifəsində Axund Məmmədbağır Qazızadə, Axund Əbülhəsən Qazızadə işləmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Həbib bəy Səlimov (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin generalı) az bir müddətdə seminariyada gimnastika (fiziki tərbiyə) müəllimi işləmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərindən İrəvanda yaranan dünyəvi təhsil müəssisələri (qəza məktəbləri, progimnaziya, rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi, gimnaziya, müəllimlər seminariyası və s.) Qərbi Azərbaycanda milli məfkurənin və milli maarifçiliyin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Millət yaratdığı şərəfli tarixi ilə özünü ifadə edir. İndi yadlara, yağılara qalan qədim İrəvan şəhərində təşəkkül tapan dünyəvi təhsil maarifçilik tariximizin, milli mədəniyyət tariximizin və kimliyimizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

**Açar sözlər:** İrəvan, dünyəvi təhsil, ibtidai məktəb, gimnaziya, Müəllimlər Seminariyası



**Ədəbiyyat**

1.“İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı. //”Xalq qəzeti” 29 dekabr 2021-ci il

2.Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı:Azərbaycan,1992

3.F.Rüstəmov. Milli müəllim kadrları hazırlayan təhsil ocağı //”Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 7 və 20 yanvar 2022-ci il

4.F.Rüstəmov.İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları.Bakı:Elm və təhsil, 2021

5.Рудольф Н.Ф.Обзор деятельности Кавказского учебного округа (1908-1912 гг). Тифлисъ 1914, 231 с.

6.Сборник постановлений по Министерству народного просвещения Царствование императора Александра II, Том 7, 1877-1881.С.Петербургъ.1883.

7.Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказъе: предстояшая распродажа Мугани инородцам.СПб.1901,с.59-61

8.Шопен, Иван Иванович Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи: В тип. Имп. Академии наук, 1852, 1236 s.

# YUSIF BALASAGUNLU'S WORK "GUTADGU BILIK" AS A WONDERFUL EXAMPLE OF TURKISH ARTISTIC AND AESTHETIC THOUGHT

# YUSİF BALASAQUNLUNUN "QUTADQU BİLİK" ƏSƏRİ TÜRK BƏDİİ-ESTETİK DÜŞÜNCƏSİNİN MÖHTƏŞƏM NÜMUNƏSİ KİMİ

**Prof. Dr. ELMAN GULIYEV**

**Azerbaycan, Bakü Azerbaycan Dövlet Pedagoji Üniversitesi Türkoloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı Orcid: 0000-0001-5413-9479**

## ÖZET

Yusif Balasaqunlunun əsərə "Qutadqu bilik" adı verməsi təsadüfi deyildir. "Xoşbəxtlik", "uğurlu tale" və s. mənalarını bildirən "qut" sözünün leksik dəyişməsi və "bilik" sözü ilə yanaşı işlənməsi nəticəsində ifadə etdiyi məna "xoşbəxtliyə aparan elm" əsərin adı ilə bağlı müəllif məqsədini özündə ehtiva edir. Əsərdə Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, Öydülmüş ağlın, Odqurmuş isə aqibətin rəmzidir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir.

**Anahtar kelimeler:** Y.Balasaqunlu, ədalət, səadət, ağıl, türk

## ABSTRACT

It is no coincidence that Yusif Balasagunlu called the work "Qutadgu bilik". "Happiness", "good luck", etc. As a result of the lexical change of the word "gut" and the word "knowledge", the meaning "science leading to happiness" includes the author's goal in relation to the title of the work. In the work, Gundogdu is a symbol of justice, Aydoldu is a symbol of happiness, Oydulmus is a symbol of reason, and Odgurmus is a symbol of fate. Throughout the work, all issues are presented in connection with the images expressed by the Turkish name. The author draws attention to the problems of the state, society, social law, household, on the one hand, and on the other hand, the problems of the hereafter and the world in the sphere of activity of these characters.

**Key words:** Y. Balasagunlu, justice, happiness, mind, Turkish



## GİRİŞ

Yusif Balasaqunlu XI əsr türk-islam mədəniyyətinin ilk böyük mütəfəkkir nümayəndəsidir.O, 1017-ci ildə Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Balasaqun şəhərində anadan olmuşdur.Y.Balasaqunlunun "Qutadqu bilik" əsəri (1069-1070) türk xalqlarının bədii təfəkkür gücünü özündə əks etdirən, türkcə qələmə alınmış əsərlər içində birinci dəfə sözə Allahın adı ilə başlanılan ilk (XI əsr) yazılı sənət abidəsidir. "Qutadqu bilik" məsnəvi formasında yazılmış mənzum didaktik əsərdir. Əsər 6645 beytdən ibarətdir. Lakin əsərə 77 beytlik mənzum və kiçik bir mənsur müqəddimə də əlavə edilmişdir. Bu parçaların kim tərəfindən yazılıb əsərə əlavə edilməsi barədə hələlik dəqiq bir fikrə gəlinməsə də, ehtimal olunur ki, həmin parçalar müəlli- fin özünə məxsusdur. Çox güman ki, Y.Balasaqunlu əsərə əlavəni ömrünün sonlarında yazmışdır. Belə ki, oxucuya birbaşa ünvanlanan 75 və 76-cı beytlərdə bu hal öz təsdiqini belə tapır:

***Türkcə bu şeirləri sənin üçün düzdüm, Ey oxucu, oxuyaraq mənə dua et.***

***Mən dünyadan gedirəm, məni eşit. Kitabdan ibrət al, gözünü aç.***

Onu da qeyd edək ki, bu əlavələrin istər nəsr, istərsə də nəzm his- sələrində əsərin ətraf ölkələrdə yayılması və müəllifinə şöhrət gətirməsi barədə məlumat verilir. Müəllif kitabın Çində "Ədəbül-mülük", Ma- çində "Ənisül-məmalik", məşriğdə "Zinətül üməra", İranda "Şahname- yi-türki", Turanda "Qutadqu bilik" adı ilə şöhrət tapmasını qürur hissi ilə qələmə alır. Ehtimal ki, əsər müəllifin sağlığında əlyazma halında adı çəkilən ölkələrdə yayılmış və bunun nəticəsi olaraq Y.Balasaqunlu fakt kimi bunları əsərə əlavə etmişdir.

"Qutadqu bilik" mütəqarib bəhrinin Fa'ülün Fa'ülün Fa'ülün Fa'ül təfilə quruluşuna uyğun yazılmışdır. Lakin bu fikrə də tədqiqatçıların münasibəti birmənalı deyildir. Belə ki, əsərin milli şeir vəzni hecada ya- zılmasını təsdiqləyən fikirlər də mövcuddur. Qeyd edək ki, əsərdə 173 dördlük vardır ki, bunlar da islamiyyətdən əvvəlki mani türk şeir şəklinə uyğundur. Həmin dördlük-mani quruluşunda cinaslı qafiyələnmə sistemi mövcuddur ki, mənbələrdə bu proses sonrakı dövrlərdə milli türk şeiri olan tuyuğ şəklinin inkişafına böyük təsir göstərən amil kimi təsdiqlənir. "Qutadqu bilik" Xan dili ilə tanınan Kaşqar-Xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Yeni ədəbi dil olan Kaşqar-Xaqaniyyəsi həm də Qaraxan-

lıların dövlət dili idi.

"Qutadqu bilik" əsərinin üç əlyazma nüsxəsi mövcuddur: Vyana, Qahirə və Fərqanə.

**YÖNTEM**

1439-cu ildə Heratda Həsən Qara Şəms tərəfindən uyğur əlifbası ilə üzü köçürülmüş nüsxə İstanbula gətirilmişdir. Həmin nüsxə şərq- şünas alim Hammer tərəfindən satın alınaraq Vyana Saray kitabxanası- na hədiyyə olunmuşdur. Vyana nüsxəsi "Qutadqu bilik"in elm aləminə məlum olan ilk nüsxəsi hesab olunsa da, tədqiqatçılar onu naqis hesab edirlər. Həmin variant ilk dəfə 1870-ci ildə nəşr olunmuşdur.



"Qutadqu bilik"in ərəb əlifbası ilə yazılmış ikinci nüsxəsi 1896- cı ildə Qahirədə tapılmışdır. Qahirə Saray kitabxanasında saxlanılan bu nüsxənin materialları ilk dəfə 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Əsə- rin ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş mükəmməl nüsxəsi hesab olunan Fərqanə (Namanqan) variantı isə elm aləminə 1913-cü ildə məlum olmuşdur. Z.Vəlizadə və Fitrət tərəfindən aşkarlanan bu nüsxə ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Hazırda Fərqanə nüsxəsi Vilayət kitabxanasında saxlanılır.

Y.Balasaqunlunun əsərə "Qutadqu bilik" adı verməsi təsadüfi de- yildir. "Xoşbəxtlik", "uğurlu tale" və s. mənalarını bildirən "qut" sö- zünün leksik dəyişməsi və "bilik" sözü ilə yanaşı işlənməsi nəticəsində ifadə etdiyi məna "xoşbəxtliyə aparan elm" əsərin adı ilə bağlı müəllif məqsədini özündə ehtiva edir:

***Kitaba "Qutadqu bilik" adını verdim, Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.***

***Sözümü söylədim, kitabı yazdım.***

***Bu kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.***

Y.Balasaqunlu "Qutadqu bilik"i çox əziz bir kitab kimi qiymət- ləndirir və "dəyərli biliklərlə bəzədilmiş" bu kitabı "qananlar üçün elm dəryası" hesab edir. Kitabın ən dərin hikmət və inci çələngi olması xü- susi şəkildə vurğulanır. Ona görə də müəllifin oxucuya ünvanladığı "bu kitabı hər oxuyan-yazan anlamaz, onu ancaq oxuyub-duyan başa düşər" sözləri təsadüfi səslənmir.

"Qutadqu bilik" ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun 4 əshabəsinin Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün ha- kimi Buğra xanın tərifi ilə başlayır. Bunların ardınca gələn təxminən 270 beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, 7 səyyarə, 12 bürc və insan haqqında məlumat verilir. Kitabda özünə yer tapan bundan sonrakı (təxminən 6000 beyt) bütün məsələlər 4 ulu və möhkəm təməl üzərində qurulur: a)ədalət; b)səadət; c)ağıl; d)qənaət və aqibət.

Əsərdə Gündoğdu ədalətin, Aydoldu səadətin, Öydülmüş ağlın, Odqurmuş isə aqibətin rəmzidir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obraz- ların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkə- zinə çəkir. Buna görə də əsərdə "dünyaya gələn gündən adını alıb, atınıminən, mənzil-mənzil ölümə yaxınlaşan", "özü yox, adı əbədi olan" insanın "müvəqqəti dünya ilə" "əbədi aləm" xəttindəki yeri və mövqe- yi tam müəyyənləşir, onun nəfsi tərksilah olunur. Müəllif Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuşun əməl, fəaliyyət, həyata baxış və dünyagörüşlərini geniş dairədə təqdim edir. Məhz bu təqdimatda hökm- dar və cəmiyyət, insan və dünya, insan və əbədi aləm problemləri önə çəkilərək ədalətli cəmiyyət idarəçiliyi barədə təsəvvür genişləndirilir. O cümlədən, bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilir. Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamət- lərinə uyğun təqdim olunur. Günəş formasını, işığını dəyişmədiyi kimi Gündoğdunun da ədalətli "nur və işığı" dəyişməzdir, günəş kainata işıq və istilik bəxş etdiyi kimi, onun da ədaləti insanlara rahatlıq və əmin- amanlıq bəxş edir, günəşin bürcü və təməli sabit olduğu kimi Gündoğ- du da ədalətli hökmündə, rəftarında sabit və qərarlıdır və s. O, uzun bir ömür yaşayan hökmdardır. Sözü bütöv, gözü, könlü tox, əməli doğru insandır. Lakin əsərdə onun müsbət keyfiyyətlərinin təqdimi bununla bitmir. Gündoğdu Elik cəsur, xoşəxlaq, bilikli, ağıllı, şəxsi meyllərdən uzaq və s. xüsusiyyətləri ilə də təqdim olunur. O, əsərdə hakimiyyəti təkbaşına idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçi- likdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu Elik əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşa- yar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu Elikin simasında ədalətli hökmdar obra- zı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə

kompleks təsəvvür yaratmışdır.

Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoldunun şəxsində bir qədər də konk- retləşir, fikirlər qarşılıqlı mükalimədə (Hacib-Aydoldu və Gündoğ- du-Aydoldu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoldu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: "Ay göydə birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirlənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyüməyə başlayır". Məhz Aydoldu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-döv- lətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə

ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyə olunur. Aydoldu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox "könlü- nü tanrıya bağlaması", "həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar ver- məsi", "biliklə hünər əldə etməsi", "dünya malını əlavə yük bilməsi", "hər nəyin çarəsin doğruluqda axtarması" və s. ilə əlaqələndirir.

## BULGULAR

"Qutadqu bilik" əsərində Aydoldunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənə- vi, psixoloji görüş və digər həyati baxışları Gündoğdu və oğlu Öydül- müşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər

əslində türk təfək- kürü yanaşmasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

"Qutadqu bilik" əsərində "fəaliyyət dairəsinə" görə fərqli obraz- lardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağlın rəmzi kimi çıxış edir. Atasının ölümündən sonra Gündoğdu onu yanına çağırır və söhbət zamanı Öy- dülmüşün ağlı hökmdarı heyran qoyur. Buna görə Gündoğdu ona sa- rayda səlahiyyət verir. Çalışdığı müddət ərzində Öydülmüş uğur qaza- nır, xalqı xoşbəxtliyə, dövləti isə tərəqqiyə aparır. Öydülmüşün fikirləri maddi dünya ilə əbədi aləm müstəvisində bir növ tənzimləməyə xidmət göstərir. Öydülmüş ağıl və biliyi insanın bu dünyada qazandığı ən bö- yük nemət hesab edir. O, hər cür xoşbəxtliyin səbəbini ağıl və bilik adlı "açarla"bağlayır. Bütün əsər boyu onun aşpazlıqdan, təbiblikdən, ovçu- luqdan, tərbiyədən və s. tutmuş dövləti idarə etmək qaydalarına qədər düşüncələri əsl ağıl sahibinin görüşləri şəklində təqdim olunur. Ona görə də oxucu bu təqdimatda sosial mühit və məişətdə nəyi necə etməyin qay- dalarını öyrənir, bütövlükdə həyatda yaşamaq və davranmaq mədəniyyə- tinin türk təfəkküründən süzülüb gələn nizamı ilə tanış olur.

"Qutadqu bilik"də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibə- tin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Heç bir qüvvə onu bu cazibədən "xilas edə" bilmir. Bu səbəbdəndir ki, onun qohumu (qardaşı) Öydülmüş dəfələrlə onu sarayda çalışmağa dəvət etsə də o, bu təklifi qəbul etmir. Ona görə ki, Odqurmuş dünya nemətlərinə göz yumaraq sarayda xidmət göstərməyi yox, axirətə (aqi- bətə) hazırlaşmağı hər şeydən üstün tutur. Bu səbəbdən də o, zahidliyi saraya getməkdən daha şərəfli bilir. Onun əqidəsi əsərdə dönə-dönə tək- rarlanan fikirlərdə təsdiqini tapır:

***Bu dünyadan əl üzüb vaz keçmək lazımdır, O biri dünyanı bu yolla əldə etmək olar.***

***Dönük dünyadan möhkəm yapışmaqla Əbədi dünyanı necə əldə etmək olar?***



Biz əsərdə Öydülmüşlə Odqurmuşun bir neçə dəfə görüşünün şahi- di oluruq. Bir növ bu görüşlər həyat və axirət problemlərinə həsr olun- duğu üçün müəyyən şərtilikdən də uzaq dayanmır. Bu səbəbdəndir ki, mənəviyyat dünyasının iki böyük simasının bir neçə dəfə üz-üzə daya- naraq fikir mübadiləsi etmələri mətləbin daha genişlikdə, bütün təfər- rüatları ilə açılmasına xidmət göstərir.

**SONUÇ**

Müəllif Odqurmuşun fikirlərini maddi və əbədi dünya kontekstində təqdim etməklə islami təsəvvürlər haqqında bilgiləri nümayiş etdirir.

"Qutadqu bilik" əsəri Yusif Balasaqunlunun özünə nəsihətləri ilə tamamlanır. 40 beytlik bu nəsihətdə müəllif biliyin insan həyatındakı rolundan, bilikli insanlarla biliksizlərin fərqindən, sözlərinin doğrulu- ğundan, bu dünyanın müvəqqəti olmasından, hər iki dünyada mövqe qazanmaqdan, əsərin 18 aya tamamlanmasından və s. bəhs edir.

"Qutadqu bilik" XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəsna xid- mətləri olmuşdur. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır:

***Bu türkcə sözü geyik kimi gördüm,***

***Onu yavaşca tutdum, özümə yaxınlaşdırdım. Oxşadım, isitdim, tez könül verdi***

***Ancaq yenə də ara-sıra hürkür, qorxur.***

"Qutadqu bilik"də ifadə gözəlliyi baxımından diqqəti çəkən yüzlər- lə nümunəyə rast gəlmək mümkündür:

"Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür, insanın bəzəyi üz, üzün bəzəyi isə gözdür", "hər kəsin hərəkəti onun əslinə şahiddir, hərəkə- ti nədirsə, əsli də odur", "insanın özü əbədi deyil, adı əbədidir", "pis söyülər, yaxşı öyülər", "biliksiz kişi həmişə xəstə olar", "ağıl qaranlıq gecədə bir çıraqdır", "hirslə iş tutan peşman olur", "kimdə ağıl olsa, o əsilli olar" və s. Bu cür deyimlər əsərin dil və üslub baxımından zəngin- liyini, türk dilinin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiqləmiş olur.

**KAYNAKÇA**

1. Quliyev E. Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2010.
2. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2011
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. 4 cilddə, Bakı, 2006
5. Yusif Balasaqunlu. "Qutadqu bilik"Xoşbəxtliyə aparan elm, Bakı, 1994.
6. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik, Bakı, 1998.

# NİZAMİ "XƏMSƏSİ" VƏ ƏLİŞİR NƏVAİ

**Prof. Dr. ELMAN GULIYEV**

**Azerbaycan, Bakü Azerbaycan Dövlet Pedagoji Üniversitesi**
**Türkoloji merkezin Türk edebiyatı bölümünün başkanı**
**Orcid: 0000-0001-5413-9479**

## Özet

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" yaradıcılığı bir çox sənətkarlara təsir göstərmiş və onlar Nizami ənənəsi çərçivəsində qələmlərini sınaqdan çıxarmışlar. Bu sırada tanınmış özbək şairi Əlişir Nəvainin adını qeyd edə bilərik.

Ə.Nəvai "Fərhad və Şirin" poemasında Nizami yaradıcılığından kifayət qədər bəhrələnməsinə, müəyyən süjet oxşarlıqları saxlamasına baxmayaraq, Fərhada münasibətdə fərqli baxışlarını ortaya qoymuş, onu sənətkar, daşyonan, rəssam yox, hökmdar oğlu obrazında təqdim etmişdir. Ona görə də Fərhadın bir hökmdar oğlu kimi təqdimatında onun doğulması, tərbiyələnməsi, təhsili, sarayda keçən uşaqlıq illəri və s. kimi səhnələrin Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində olmamasına təbii yanaşmaq lazımdır.

Lakin hər iki əsərdə aparıcı olsa da, müxtəlif ampulalarda (hökmdar oğlu və daşyonan) təqdim edilən Fərhadların ölüm səhnəsində bir-birinə tam şəkildə uyğun gələn epizodlar diqqətdən yayınmır. Poemaların hər ikisində Fərhada qarşı məkrli ölüm tədbiri Xosrov tərəfindən hazırlanır. Hər iki əsərdə məkrin icraçıları Şirinin yalançı ölüm xəbəri ilə Fərhadı sarsıdırlar. Hər iki əsərdə məkrli qasidlərin sözləri kimi üzləri də iblisanə görkəmdə təsvir edilir. Bunları birmənalı olaraq Nizami təsirinin nəticəsi hesab etmək lazımdır.

**Anahtar kelimeler:** Nizami, Ə.Nəvai, "Xəmsə" , şeir, ənənə

## Summary

Nizami Ganjavi's creation "Khamsa" influenced many artists and they tested their pens within the Nizami tradition. At the same time, we can mention the name of the well-known Uzbek poet Alishir Navai.

In his poem "Farhad and Shirin", A.Navai has benefited enough from Nizami's work, despite maintaining certain plot similarities, he has revealed different views on Farhad and presented him in the image of a ruler's son, not an artist, a dashoner, an artist. Therefore, in the presentation of Farhad as a ruler's son, his birth, upbringing, education, childhood years spent in the palace, etc. The absence of such scenes in Nizami Ganjavi's "Khosrov and Shirin" should be taken for granted.

However, even though it is the lead in both works, the episodes that are completely compatible with each other in the death scene of Farhads, which are presented in different ampoules (son of the ruler and Dashyonan), do not go unnoticed. In both poems, Khosrov prepares a cunning death measure against Farhad. In both works, the executors of the plot shock Farhad with the false news of Shiri's death. In both works, the faces of the insidious messengers are depicted in a demonic appearance, as well as the words. These should be considered the result of Nizami's influence.

**Key words:** Nizami, A. Navai, "Khamsa", poetry, tradition

## GİRİŞ

Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatının elə görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur ki, onun yaradıcılığı özündən sonrakı sənətkarlar üçün ənənə roluna çevrilmişdir. Şairin "Xəmsə" yaradıcılığı bir çox sənətkarlara təsir göstərmiş və onlar Nizami ənənəsi çərçivəsində qələmlərini sınaqdan çıxarmışlar. Bu sırada tanınmış özbək şairi Əlişir Nəvainin adını qeyd edə bilərik. Nizaminin "Xəmsə" ənənəsinə uyğun olaraq Ə.Nəvainin yazdığı əsərlərdən biri də "Fərhad və Şirin" poemasıdır. Şairin bu əsəri Ə.X.Dəhləvi və Marağalı Əşrəfin "Şirin və Xosrov" eyni adlı poemalarından sonra "Xəmsə" ənənəsi silsiləsinə daxil olan 3-cü poemadır. Əlişir Nəvai poemada "Əsərin məxəzləri" hissəsində Dəhləvi və M.Əşrəfin adını çəksə də, əsəri yazarkən Nizami Gəncəvidən təsirləndiyini və ondan bəhrələndiyini gizlətmir:

Yazım can lövhindən iki rəvayət,
Fərhadla Şirindən edim hekayət.
Gəncədə bəslənən o böyük ustad,
Bu xoş əfsanəni belə etmiş yad...

Əlişir Nəvainin yaxın dostu, zəngin yaradıcılıq irsinə sahib, Şərqin mütəfəkkir şairi Ə.Cami Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasından bir il öncə yazdığı "Xəmsə" silsiləsinə daxil olan "Yusif və Züleyxa" (1483) adlı məhəbbət əsərində –

Köhnəlmiş Xosrovla Şirin dastanı,
Şirin sözlə tapım yeni sultanı.
Məcnunla Leylinin bitmiş söhbəti,
Başqa bir aşiqin çatmış növbəti, –



deməsinə baxmayaraq, Nəvai bu cür mövzuların Şərq cəmiyyəti üçün aktual olduğunu xüsusi vurğulayırdı. Nizamidən təsirlənən Nəvai poemanı yazarkən əsərdəki Nizamiyə məxsus məhəbbət və cəmiyyət strukturunu qoruyub saxlasa da, Nizamidən fərqli olaraq hadisələrin mərkəzində Xosrovu deyil, Fərhadı saxlamışdır. Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında Fərhad Çində sənət məktəbi keçmiş, daşlar üzərində nəqşlər yaratmaq gücündə olan rəssam (mühəndis) obrazında təqdim edilir. Nəvai isə Fərhada tam fərqli müstəvidə yanaşmış, onun taleyini hökmdar oğlu simasında müəyyənləşdirmişdir. Nizami isə öz idealları daxilində Fərhada yanaşmış, onun möhtəşəmliyini fiziki və mənəvi bütövlükdə təqdim etməyə çalışmışdır. Nizami Fərhadı zəngin mənəviyyatlı insan, mahir rəssam-usta və elmlərə vaqif şəxs kimi təqdim etməklə insanın cəmiyyətdə yeri, rolu və mövqeyi məsələsinə də toxunur, Şapurun dili ilə onu oxuculara belə təqdim edir:

Dedi: "Fərhad adlı bir cavan vardır,
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır.
Həndəsə elmində xariqə saçar,
"Məçəsti", İqlidis sirrini açar.

Lakin Nizami Gəncəvi əsərdə Fərhadın bu cür təqdim edilməsinə baxmayaraq, mövzusuna uyğun olaraq öz qəhrəmanını eşq, məhəbbətlə bağlı hadisələrin mərkəzinə çəkməyə qərar verir və Fərhadın taleyini hadisələrlə birbaşa bağlamağa çalışır. Bu səbəbdən Nizami Fərhadı bütöv bir şəxsiyyət kimi göstərməyə üstünlük verir. Şübhə yoxdur ki, Fərhadın sənət sirlərinə, Evklid riyazi nəzəriyyəsinə və Ptolomey fəlsəfəsinə bələdçiliyi əsərdə məqsədli olaraq qabardılmış və Fərhadın şəxsiyyət amili ilə birbaşa bağlantı yaradılmışdır. Nizami öz qəhrəmanını hərtərəfli

insan modelində ("kamil bir palançı olsa da insan" düşüncəsində) verdiyi üçün onun məhəbbəti əsərdə sıradan deyil, əsərdəki mahiyyəti (obraz, hadisə və əhvalatlar anlamında) kökündən silkələmək və dəyişmək gücündə görünür. Ona görə də Nizami Fərhadı bir növ məhdud əməkçi insan çərçivəsindən çıxararaq onu öz idealları ilə üz-üzə saxlayır və yeni mündəricəni belə təqdim edir:

Şirinin qəlbində varmış bir məraq,
Qart daşlar bağrında çəkdirə bir arx.
Bu işçin arardı bir əhli-hünər,
Şapur ona verdi Fərhaddan xəbər
Fərhadçın Şapuru Şirin yolladı,
Şapur da tez gedib tapdı Fərhadı.
Pərdə arxasında Şirin durarkən,
Şirin dillə ona iş buyurarkən,
Bu xoş səsi duyan o xəstə Fərhad
Aşiq oldu ona, qopardı fəryad.
Səbrini itirdi, qərarı getdi,
İş bir yerə çatdı, həyatı bitdi.

**YÖNTEM**

Bu səhnənin bədii əksi Əlişir Nəvainin "Fərhad və Şirin" əsərində təxminən eynidir. Belə demək mümkünsə, daşyonan Fərhadla şahzadə Fərhadın düşüncə və baxışlarında ciddi fərq müşahidə edilmir. Bu mənada Əlişir Nəvainin Nizami Gəncəvidən birbaşa təsirləndiyi göz qabağındadır:



Könlünə süd düşən zamanda Şirin,
Çarə axtarırdı bu çətinlikçin,
Uzaqdan gətirmək südü bu yerə,
Böyük əziyyətdi xidmətçilərə...
...Şirin öz dərdini xəbər verirkən
Şapur lalə kimi açıldı birdən.
Əmr etsən yerinə yetirərəm mən,
Fərhadı hüzura gətirərəm mən...
Şapur gedib gəzdi, tapdı Fərhadı
Xəbər verdi ona bu əhvalatı
Şirinin qəsrinə apardı onu
Oturtdu kürsüyə, aldı könlünü.
Dodaqları şəkər, gülüşü şirin,
O pərdə dalından səsləndi Şirin.
Fərhad eşidəndə onun səsini,

Duydu ki, itirir öz qüvvəsini.

Dərindən ah çəkdi orda bir kərə,

Xəstə adam kimi yıxıldı yerə...

Lakin Ə.Nəvainin Nizami yaradıcılığından kifayət qədər bəhrələnməsinə, müəyyən süjet oxşarlıqları saxlamasına baxmayaraq, Fərhada münasibətdə fərqli baxışlarını ortaya qoymuş, onu sənətkar, daşyonan, rəssam yox, hökmdar oğlu obrazında təqdim etmişdir. Ona görə də Fərhadın bir hökmdar oğlu kimi təqdimatında onun doğulması, tərbiyələnməsi, təhsili, sarayda keçən uşaqlıq illəri və s. kimi səhnələrin Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində olmamasına təbii yanaşmaq lazımdır.

Lakin hər iki əsərdə aparıcı olsa da, müxtəlif ampulalarda (hökmdar oğlu və daşyonan) təqdim edilən Fərhadların ölüm səhnəsində bir-birinə tam şəkildə uyğun gələn epizodlar diqqətdən yayınmır. Poemaların hər ikisində Fərhada qarşı məkrli ölüm tədbiri Xosrov tərəfindən hazırlanır. Hər iki əsərdə məkrin icraçıları Şirinin yalançı ölüm xəbəri ilə Fərhadı sarsıdırlar. Hər iki əsərdə məkrli qasidlərin sözləri kimi üzləri də iblisanə görkəmdə təsvir edilir. Bunları birmənalı olaraq Nizami təsirinin nəticəsi hesab etmək lazımdır. Əgər Nizami bədxah qasidi,

Üzü qırış-qırış, özü də idbar,

Üzü qəssab kimi "qan, qan" deyirdi,

Ağzı Nəffat kimi "yan, yan" deyirdi, –

şəklində iblisanə görkəmdə yaddaşlara həkk edirdisə, Ə.Nəvai isə onu, –

O qəddi yay kimi bir pirəzaldı

Fələk piri kimi hər sözü aldı.

Məkrdən üzündə xətt vardı çin-çin,

Dilinə ömründə gəlməmişdi çin,

görkəmində nifrət obyektinə çevirirdi.

Ə.Nəvainin digər əsərlərində olduğu kimi, "Yeddi səyyarə" əsərində də söz mülkünün sultanı hesab etdiyi dahi Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasından təsirləndiyi göz qabağındadır. Hər iki sənətkarın "Xəmsə" silsiləsinin dördüncü sırasında dayanan bu əsərlərdə hadisələr demək olar ki, eyni mövzu və ideya ətrafında cərəyan etdirilir.

Ə.Nəvai "Yeddi səyyarə" poemasının əvvəlində Nizaminin şeiriyyətdəki qüdrətini alqışlayaraq ondan təsirləndiyini, bu mövzuda əsər yazmağın həyəcan və məsuliyyətini belə anladır:

Nizami yaradıb təzə bir mələk,

Bu, ona vəsməylə verib bər-bəzək.

Nazlı bir sərv əkib Nizami öncə,

Xosrov da gedibdir onun izincə.

İstərəm onları mən də izləyim,

Onların sözünə bənzər söz deyim.

Yox, yox boş-boşuna öyünməkdi bu,

Cəfəng danışmaqdır, sözün doğrusu,

Şahmat taxtasında çəkərək qatar,

Dayanıb üz-üzə qaralar, ağlar

De, neyləyə bilər adi piyada

Cəng meydanı olan həmin taxtada?

**BULGULAR**

Bildiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi 1197-ci ildə tamamaladığı "Yeddi gözəl" poemasında baş qəhrəman Bəhramın simasında ədalətli cəmiyyət, ədalətli idarəçilik, yeni insan və yeni ideallar məsələlərinə önəm vermiş, problemləri zaman, insan və cəmiyyət kontekstində dəyərləndirmişdir. Bu mənada əsərdəki mövzular Sasani hökmdarı V Bəhramın hakimiyyəti dövrü ilə bağlansa da, əsərdə həmin tarix şərti olaraq yer almış, problemlərə dövlət, cəmiyyət, ədalətli idarəçilik, yeni əxlaqa və dünyagörüşə malik insan və s. çərçivəsində aydınlıq gətirilmişdir. "Yeddi gözəl"də bəzi fərqli məqamları nəzərə almasaq (Rastü-Rövşən obrazı, Simnarın faciəsi, Fitnə obrazı, Bəhramın hakimiyyət uğrunda mübarizəsi və s.) Nizaminin irəli sürdüyü və həllinə çalışdığı ideal cəmiyyət və ədalətli idarəçilik ideyaları ilə Ə.Nəvainin eyni süjetli "Yeddi səyyarə" poemasının ideyaları üst-üstə düşür. Nəvaidə səyyahların söylədiyi hekayələrin məzmun və mahiyyətində humanizmin, ədalətin, haqqın, elmin, maarifin və s. təbliğini Nizami təsiri ilə yanaşı, geniş mənada Azərbaycan intibahının Şərqə nüfuz səviyyəsi tipində qəbul etmək doğru olar. Şübhə yoxdur ki,

Arxayınlıq olan bir məmləkətdə,

Gün-gündən varlanar şəhər də, kənd də,

Bir də hünər gərək, fərasət gərək,

Elmə, maarifə məhəbbət gərək –

misralarında yer alan ədalətli cəmiyyət və yeni insan idealı, barədə Nəvai fikirlərinin kökündə Nizami idealları dayanır.

Nizami Gəncəvi XII əsr Azərbaycan bədii-estetik düşüncəsində ilk dəfə insanın cəmiyyətdə yeri və rolu məsələsinə toxunaraq nə etməli? və necə yaşamalı? suallarına cavab tapmağa çalışırdı. Düzdür, Nizamidən əvvəl də Firdovsi, Xaqani, Ö.Xəyyam, Y.Balasaqunlu, Məhsəti Gəncəvi, Şihabəddin Şöhrəverdi və s. kimi türk-şərq bədii-fəlsəfi fikrinin dahi şəxsiyyətlərinin əsərlərində insanın cəmiyyət fonunda mənəvi-əxlaqi, dini-fəlsəfi səviyyəsinin dəyərləndirilməsi diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada məsələlər daha çox ruhi-mənəvi düşüncələrin ortaya qoyduğu kamil insan konsepsiyası daxilində həllini tapmışdır. Lakin Nizami yanaşmasında bu çərçivə genişləndirilərək insan daha çox cəmiyyəti təkmilləşdirən tarixi varlıq və tarixi şəxsiyyət tipində (Sultan Səncər, Bəhram şah, Xosrov Pərviz, İsgəndər və s.) təqdim olunur, ideallar insanın real cəmiyyətlə birbaşa əlaqəsində formalaşdırılır:

Tanısan özünü keçsən cahandan,

Yenə bu dünyada yaşayacaqsan.

Özündən hər kim ki, deyil xəbərdar,

Bir qapıdan girər, birindən çıxar.

Nizami idealları sırasında humanizm və indiki terminlə ifadə etsək demokratizm məsələləri əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. "Xosrov və Şirin"də, "İskəndərnamə"də olduğu kimi "Yeddi gözəl"də də əksər hadisələr bu problemlərin mahiyyətindən doğan məsələlər üzərində qurulur.

"Yeddi gözəl"də feodal-patriarxal cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan hadisələr Bəhram şahın çevrəsində – sarayda və saraydan kənar olan insanlar arasında cərəyan edir. Nizami Bəhram şahın bütün hakimiyyət dövrünü ideallaşdırmasa da, əsərdəki şahın zalım vəziri öldürməsi, qoca çobanın evinə getməsi, ayrı-ayrılıqda 7 nəfər məzlumun şikayətini dinləməsi və s. səhnələrdə zülmə qarşı barışmazlığın şahidi olur, şairin ədalətli hökmdar və ədalətli cəmiyyət düşüncələrində mövcud olan sistemi izləyə bilirik.

Ə.Nəvai öz növbəsində Nizami Gəncəvinin obrazlarından fərqli olaraq "Yeddi səyyarə" poemasında özünəməxsus obrazlar sistemində (məsələn "Dördüncü səyyahın hekayəti" hissəsində Məsud və Cevnə) zamanından, quruluşundan və məkanından asılı olmayaraq ədalətli cəmiyyət formalaşdırmaq üçün adil insan faktorunun vacibliyini xüsusi vurğulayır:

Tabedir adil bir şaha bu ölkə,

Ellərin başına o salmış kölgə.

Görüm ömrü uzun, günü ağ olsun,

Məclisi hər zaman, çılçıraq olsun.

Hər vaxt ədalətlə hökm edən o şah,

Ədlindən aləmi eyləmiş agah.

Zülmün köklərini elə üzüb ki,

Ədalət dürrünü elə düzüb ki,

Bunun səbəbinə gördüyün diyar

Əmin-amanlıqla olmuş bəxtiyar.



**SONUÇ**

Nizaminin "Yeddi gözəl" poemasında oxucu marağına səbəb olan və yaddaqalan epizodlardan biri də Fitnə ilə bağlı əhvalatlardır. Poemanın "Bəhramın öz kənizi ilə macərası" və "Bəhramın ovlaqdan sərhəngə qonaq getməsi" hissələrində ov zamanı Bəhram şahın ox atmaqla gurun ayağını başına tikməsini Fitnənin məharət deyil, adi bir vərdiş kimi qiymətləndirməsi, şahın buna qəzəblənərək onu ölümə məhkum etməsi, Sərhəngin Fitnəni öldürməməsi, həmçinin gizlin saxlaması, Fitnənin bir öküzü 60 pilləli pilləkənlə hər gün yuxarı qaldırması, şahın bunu adi vərdiş hesab etməsi və Fitnənin ona cavabı yer almışdır. Ə.Nəvai isə "Yeddi səyyarə" poemasında "Yeddinci səyyahın hekayəti"ndə hadisələri qismən dəyişmiş və Fitnə obrazını Dilaramla əvəzləmişdir. Dilaram da Fitnə kimi şahın ovçuluq məharətini adi vərdiş kimi qiymətləndirdiyinə görə cəzalandırılır. Maraqlıdır ki, Fitnədən fərli olaraq qəzəblənən şah Ə.Nəvainin Dilaramını ac-susuz qalıb ölsün deyə əl-qolunu bağlatdırıb kimsəzsiz məkana atdırır. Nəvaidə Nizamidən fərqli olaraq öküzün pillələrlə yuxarı qaldırması səhnəsi yoxdur. Bu səbəbdən Nizaminin "Yeddi gözəl" əsərinin maraqlı səhnələrindən biri olan Fitnənin şaha ünvanladığı cavab Ə.Nəvainin "Yeddi səyyarə " poemasında yer ala bilmir:

Gümüşbədən Fitnə baş əydi şaha,

Layiqincə ona eylədi dua.

Ədəblə söylədi: "Qəribədir çox!"

Öküz adətlədir, gur vurmaq yox?

Adətlə iş görür, öküz qaldıran,

Bu başqa şey deyil, sadə bir idman.

Səbəb nədir kiçik gur vuranda sən,

Olmasın bir nəfər "adətdir" deyən?"

Lakin Nəvainin "Yeddi səyyarə" poemasında bu tipli hadisələrin hətta başqa bir tərzdə özünü göstərməsi Nəvaiyə məxsus orijinallıq nümunəsinə çevrilsə də, bütün hallarda əsərin ümumi ideyası Nizami ideallarına uyğun qurulmuş, Nəvainin öz sözləri ilə desək "Nizami sözünə bənzər söz deməklə" o, Nizami ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı olduğunu təsdiqləmişdir.

Göründüyü kimi, əbədi sonsuzluğa yüksəlmiş Nizami Gəncəvi sənətinin ədəbi qüdrəti və bədii möhtəşəmliyi əsrlər boyu Şərqdə bu sənətdən bəhrələnmək, bu sənətin ədəbi yolçuluğuna qoşulmaq ehtiyacı doğurmuş, nəticə etibarı ilə Nizami ədəbi məktəbinin nümayəndələri sayəsində Şərq ədəbiyyatı zaman-zaman özünün böyük inkişaf yolunu davam etdirmişdir.

**Kaynakça**

1.Araslı, N. ( 2021). Nizami Gencevi ve Halk Sanatı Fıkrası / Nizami Gencevi: Hayatı ve Sanatı. Sanatçının Bilimsel Pasaportu – 25 (toplu yazarlar). Bakü - Bilim.

2.Abbasov, A. (1966). Nizami Gencevi`nin "İskendername" Eseri. Bakü - Bilim.

3.Bayat, F. (2004). Oğuzname(ler) / Dede Korkut Kitabı. Ansiklopedik Sözlük. Bakü -Önder Yayınevi.

4.Caferov, N. ( 2002), Azerbaycan Araştırmasına Giriş Bakü- AzAtaM.

5.Caferov, N. (2021). Nizami Gencevi veya Dünyaca Ünlü Azerbaycan Şairi / Nizami Gencevi Klasik ve Çağdaş Araştırmalarda (makaleler toplusu). Bakü - Bilim ve Eğitim.

6.Dede Korkut Kitabı. (2004). Ansiklopedik Sözlük. Bakü-Önder Yayınları.

7.Abülgazi Bahadır Han. (2002). Şecare-i-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı) / Rusça`dan Çeviri, Önsöz ve Belirtilenlerin Yazarı ve Kaynakça Derleyicisi İ.M.Osmanlı. Bakü-Azerbaycan Milli Ansiklopedisi N-PB.

8.Azizova, F. (2021). "Nizami Gencevi Sanatında İntibahın Sanatsal Algısı" Deneme / Nizami Gencevi: Hayatı ve Sanatı. Sanatçının Bilimsel Pasaportu – 25 (toplu). Bakü - Bilim, 438-487

9.Gencevi, N. (1982). Hüsrev-ü Şirin. Çeviren Resul Rza, N.Gencevi. Bakü - Yazar.

10.Gencevi, N. (1982). İskendername. Şerefname. Farsça`dan Çeviren Abdulla Şaik. İkbalname. Farsça`dan Çeviren Mikayıl Rzakuluzade. Bakü - Yazar.

11.Hacıyev, T. (1999). Dede Korkut: Dilimiz ve Düşüncemiz, T.Hacıyev. Bakü - Bilim.

12.Halil, A. (2004). "Dede Korkut Kitabı"nın Semiyotik Yapısı, Türk Halklarının Edebi Geçmişi: Türk Destanları. Uluslararası Sempozyum. Bakü – Kafkas Üniversitesini Yayınları.

13 .Köroğlu, H. (1999). Oğuz Kahramanları Destanı / H.Köroğlu. Bakü - Yurt.

14 .Gafarlı, R. (2002). Mit, Efsane, Masal ve Destan (Sözlü Epik Geleneklerin Türkler Arası İlişki). R.Gafarlı. Bakü - ADPÜ Yayınları.

15. Mübariz, M. (24 Haziran 1938). Nizami Sanatına Azerbaycan Folklorunun Etkisi "Edebiyat Gazetesi", 9.

# YUNUS ƏMRƏ ŞEİRİ VƏ İRFAN

***F.ü.f.d. ÜLKƏR ELMAN BAXŞİYEVA***

***ADPU-nun Filologiya fakültəsinin Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi***

## ÖZET

Klassik türk poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Y.Əmrənin təsəvvüf ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olmuşdur.Y.Əmrənin təsəvvüfi görüşlərinin əsasını Allah,kainat və insan problemləri təşkil etmişdir.Y.Əmrə öz şeirlərində təsəvvüfün ən dərin qatlarına enmiş və türk dilində yazıb yaratmışdır.Təsəvvüf fəlsəfəsi elə bir sirli xəzinədir ki,nə qədər araşdırılıb təhlil olunsa belə, onun mahiyyəti tam açıqlanmamışdır. Bu cərəyan özündə çox böyük,qatı asanlıqla açıla bilməyən dərin mənaları əks etdirir.Təsəvvüf cərəyanı İslam dinindən qaynaqlanır.Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan türk xalq təsəvvüf şeiri Y.Əmrə ilə davam etdirilərək ədəbi məktəb səviyyəsinə çatdırılmışdır.Y.Əmrədə təsəvvüf vəhdəti-vücud (varlığın birliyi) fəlsəfəsinə ,yəni Tanrıyla insan və kainatın ayrı olmadığı düşüncəsinə söykənir.Y.Əmrə sufizmində kainatda olan bütün varlıqlar,insan Allahdan qopan zərrələrdir.Y.Əmrəyə görə yalnız nəfsinə hakim olan ,bu yaxşı cövhərlərin toxumlarını qəlbində cücərdib böyüdən,Allah eşqinə,Tanrı sevgisinə tutulan şəxslər Tanrıya qayıda bilər.Təsəvvüfi görüşlərin əsasında vəhdəti-vücud fəlsəfəsi dayanır.Bu fəlsəfədə varlıq təkdir, tək olan isə Allahdır. Ən böyük həqiqət isə Allahın dərki və ona qovuşmaqdır.Yunis Əmrə təsəvvüf baxışlarında da bu hikmət diqqət mərkəzində saxlanılır. Y.Əmrəyə görə insan bütöv halda üç komponentdən ibarətdir: bədən ,can, ruh.Burada bədən zahiri görkəm ( kainatda canlı və cansız olan bütün görünənlərin zahiri görkəmi) ,can "heyvani can " (kainatdakı bütün canlı orqanizmlər) ,ruh isə yalnız ilahi əxlaq daşıyıcısı olan insanlara aid anlamlarında yer alır. Y.Əmrənin bir şeirində deyildiyi kimi,"Bir mən vardır məndə ,məndən içəri."Bütün bunlar onu göstərir ki, Y.Əmrə təsəvvüfü "duyuş, düşünüş və inanış " mərhələlərini öyrənmək və onları keçmək üçün başlıca mənbədir. Allaha qovuşmaq hər kəsə qismət olmur,bu da xüsusi qabiliyyət tələb edir.Mütləq ilahi eşq yolundan keçmək lazımdır.Bu vüsala "fənafillah"(Allahda yox olmaq,ərimək) deyilir.Y.Əmrə dini-fəlsəfi görüşlərindən aydın olur ki,Allaha qovuşma mərhələsində təsəvvüfün "dördyol" lüzumundan mütləq keçmək şərtdir.Y.Əmrəyə görə şəriət və təriqət mərifətə yetirər,lakin mərifətin dərinliyində də həqiqət vardır.Təsəvvüf ədəbiyyatının ana xətti,sütunu olan şəriət, təriqət,mərifət və həqiqət mərhələlərinin Y.Əmrə şeirlərində dini-fəlsəfi yozumu geniş yer tutur.

**Açar sözlər:** Y.Əmrə ,təsəvvüf,İrfan,Allah,Məhəmməd,türk,eşq.

**Summary:** An outstanding representative of classical Turkish poetry, Y.Amre had unparalleled services in the development of Sufi literature.The problems of Y. Emre's Sufi meetings were based on God, the universe and human problems.In his poems, Y.Amre descended to the deepest layers of Sufism and wrote in Turkish.The philosophy of Sufism is such a mysterious treasure that, no matter how much it is studied and analyzed, its essence has not been fully revealed.This current has very large, deep meanings that cannot be easily revealed.Sufism is rooted in Islam.Turkish folk Sufi poetry in Central Asia, which began with Ahmed Yesevi, was continued with Y. Emre and brought to the level of a literary school.In Y.Amre, Sufism is based on the philosophy of the unity of being, that is, the idea that man and the universe are

inseparable from God.Sufi meetings are based on the philosophy of unity.In this philosophy, existence is one, and God is one.The greatest truth is the understanding of God and reunion with Him.This wisdom is also in the focus of Yunis Emre's Sufi views.According to Emre, man as a whole consists of three components: body, soul, and spirit. It is included in the meanings of the people who carry it.As it is said in one of Y.Amre's poems, "I have an I, inside me."All this shows that Y. Emre's Sufism is the main source for studying and passing through the stages of "feeling, thinking and believing".Not everyone is fortunate enough to be reunited with God, which requires special abilities. It is necessary to follow the path of divine love.This means is called "fanafillah" (disappearance, melting in Allah).It is clear from Y. Emre's religious and philosophical views that in the stage of reunion with God, it is necessary to go through the "four-way" necessity of Sufism.According to Y.Amre, sharia and sect bring enlightenment, but there is also truth in the depth of enlightenment.The religious and philosophical interpretation of the stages of Sharia, sect, enlightenment and truth, which are the main line and pillar of Sufi literature, occupies a wide place in Y. Emre's poems.

**Keywords:** Y.Emre, Sufism, Irfan, God, Muhammad, Turk, love.

## GİRİŞ

Y.Əmrə 1240- (41)-ci ildə Sivrihasar yaxınlığında Sarıköydə anadan olmuşdur.Y.Əmrənin nəsli Anadoluya Xorasandan gəlmişlər.Təsəvvüfün görkəmli nümayəndələri Mövlana Cəlaləddin Rumi də,Hacı Bektaş Vəli də Anadoluya Xorasandan köç etmişlər.Bütün bunları nəzərə alıb,Anadolunu təsəvvüf mərkəzi adlandırsaq yanılmarıq. Y.Əmrənin də bir təsəvvüf şairi kimi formalaşmasının kökündə bu amilin dayandığını (bir çox səbəblərdən biri kimi) inkar etmək mümkün deyil. Y.Əmrə öz şeirlərində təsəvvüfün ən dərin qatlarına enmiş və ən əsası türk dilində yazıb yaratmışdır.Bəzi materialist düşüncəli insanlar Y.Əmrə haqqında (eynilə Mövlanaya yanaşdıqları kimi) çox yalnış fikirlər irəli sürmüşlər.Onların fikrincə Y.Əmrə dinin dərinliklərinə endikcə,təsəvvüfdə ucaldıqca din və dindarlıqdan da uzaqlaşmış və hətta ayrıldığını da iddia etmişlər.Bu fikirlərlə qətiyyən razılaşmaq olmaz.Şairin dinə, ibadətə olan sevgisi, münasibəti onun şeirlərindən də açıq –aydın duyulur. Həzrəti Məhəmmədə və yaxınlarına ən gözəl təriflər yazdığı şeirlərində də (”Peyğəmbər meracı”,”Məhəmməd”,”Ya Məhəmməd könlüm arzular səni”,”Gəl varalım Məhəmmədə”,”Mənə”,”Əlhəmdüllah”,”Tanrı nurdan yaratmış” və s.) biz bunun şahidi oluruq:



Bir mübarək səfər eyləyib getsəm,

Kəbə yollarında qumlara batsam,

Röyada üzünü bir yol seyr etsəm,

Ya Məhəmməd könlüm arzular səni.

Əli ilə Həsən,Hüseyn anda

Sevgisi könüldə ,eşqi bu canda,

Sabah məhşər günü o haqq divanda

Ya Məhəmməd ,könlüm arzular səni.

Təsəvvüf ədəbiyyatının ana xətti,sütunu olan şəriət, təriqət,mərifət və həqiqət mərhələlərinin Y.Əmrə şeirlərində dini-fəlsəfi yozumu geniş yer tutur.Onu da qeyd edək ki, təsəvvüf fəlsəfəsi elə bir sirli xəzinədir ki,nə qədər araşdırılıb təhlil olunsa da, hələ də onun mahiyyəti tam açıqlanmamışdır. Bu cərəyan özündə

çox böyük,qatı asanlıqla açıla bilməyən dərin mənaları əks etdirir.Təsəvvüf cərəyanı İslam dinindən qaynaqlanır.Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan türk xalq təsəvvüf şeiri

Y.Əmrə ilə davam etdirilərək ədəbi məktəb səviyyəsinə çatdırılmışdır.Y.Əmrədə təsəvvüf vəhdəti-vücud (varlığın birliyi) fəlsəfəsinə ,yəni Tanrıyla insan və kainatın ayrı olmadığı düşüncəsinə söykənir.

Eşq dənizi mənəm mən,

Dənizlər heyran mənə

Dərya mənim qətrəmdir,

Zərrələr ümman mənə.

**YÖNTEM**

Y.Əmrə sufizmində kainatda olan bütün varlıqlar,insan Allahdan qopan zərrələrdir.O,həqiqi gözəllikdir.Ruh halıyla tək olan bu həqiqi gözəllik tanınmaq,sevilmək istəyib və "Kün!" əmri verərək bütün kainatda zühur edib.Allahın cövhərləri (vücudi-mütləq,hüsni-mütləq və xeyri-məhr,yəni həqiqi varlıq, gözəllik və yaxşılıq ) və bunların əksi (adəm,qübh,ləxeyr, yəni yoxluq,çirkinlik və şər) vardır.Y.Əmrəyə görə yalnız nəfsinə hakim olan ,bu yaxşı cövhərlərin toxumlarını qəlbində cücərdib böyüdən,Allah eşqinə,Tanrı sevgisinə tutulan şəxslər Tanrıya qayıda bilər.

Mənliyim məndən getdi

Can mülkünü dost tutdu,

Laməkana qövm oldum.

Məkanın yağma olsun.

Allaha qovuşmaq hər kəsə qismət olmur,bu da xüsusi qabiliyyət tələb edir.Mütləq ilahi eşq yolundan keçmək lazımdır.Bu vüsala "fənafillah"(Allahda yox olmaq,ərimək) deyilir.Y.Əmrə dini-fəlsəfi görüşlərindən aydın olur ki,Allaha qovuşma mərhələsində təsəvvüfün "dördyol" lüzumundan mütləq keçmək şərtdir.Y.Əmrəyə görə şəriət və təriqət mərifətə yetirər,lakin mərifətin dərinliyində də həqiqət vardır.



Xəbər verin aşiqlərə,

Eşqə könül verən mənəm,

Dönüb bir eşq dəryasına

Dənizlərə dolan mənəm.

Y.Əmrə təsəvvüfündə nəfslə mübarizə əsas yerlərdən birini tutur.Bildiyimiz kimi nəfslə mübarizə ilahi əxlaqın vacib şərtlərindən biri hesab olunur.Y.Əmrə fəlsəfəsinə görə insan ilk növbədə ilahi əxlaqın "qulu" olmalıdır.Əgər insan ilahi əxlaqla əxlaqlanmırsa, öz mənəviyyatını bu əxlaqla nurlandıra bilmirsə, o heç zaman yaradanın qulu ola bilməz.Belə olan təqdirdə isə insan pisliklərdən ,qeyri-insani əxlaqlardan uzaqlaşa bilməz.

Nə desəm,hər sözüm keçər,

Əlimdə fərman tutaram

Sözüm ötkün ,hökmüm rəvan

Bir hökmü sultan tutaram.

Bildiyimiz kimi, təsəvvüf əsasən vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə əsaslanır.Bu fəlsəfədə varlığın təkliyi əsas sayılır. Yəni varlıq təkdir,tək olan isə Allahdır. Ən böyük həqiqət isə Allahın dərki və ona qovuşmaqdır.Yunis Əmrə təsəvvüf baxışlarında da bu hikmət diqqət mərkəzində

saxlanılır. Y.Əmrəyə görə insan bütöv halda üç komponentdən ibarətdir: bədən ,can, ruh.Burada bədən zahiri görkəm ( kainatda canlı və cansız olan bütün görünənlərin zahiri görkəmi) ,can "heyvani can " (kainatdakı bütün canlı orqanizmlər) ,ruh isə yalnız ilahi əxlaq daşıyıcısı olan insanlara aid anlamlarında yer alır. Y.Əmrənin bir şeirində deyildiyi kimi,"Bir mən vardır məndə ,məndən içəri."Bütün bunlar onu göstərir ki, Y.Əmrə təsəvvüfü "duyuş, düşünüş və inanış " mərhələlərini öyrənmək və onları keçmək üçün başlıca mənbədir.Bu mənbə Allaha doğru gedən yolda ən vacib və ən önəmli xətdir

Eşqin məndən aldı məni,

Mənə səni gərək,səni.

Alışıram gecə-gündüz,

Mənə səni gərək, səni!

Nə varlığa sevinirəm,

Nə yoxluğa yerinirəm.

Eşqin ilə ovunuram,

Mənə səni gərək, səni!

**BULGULAR**

Y.Əmrədə Allah sevgisi o qədər güclüdür ki,bu sevginin təsiri insanı Allaha qovuşduran yolu "qısalda" bilir. Daha doğrusu ,Y.Əmrə fəlsəfəsində Allaha gedən yol da qısadır, Allaha qovuşma məqamı da"daha az vaxt tələb edır".Bütün bunlar "sevgi və vüsal" həsrətinin doğurduğu "reallıqlar" kimi diqqəti cəlb edir.



Eşqin şərabından içən,

Məcnun tək canından keçən,

Sənsən günüm ,sənsən gecəm,

Mənə səni gərək,səni!

Y.Əmrə təsəvvüf görüşlərində inam və ibadət problemləri də xüsusi yer alır. Y.Əmrəyə görə insan ilk növbədə Haqdan qopub Haqqa dönən varlıqdır.İnsan səbəblər aləmində sınaq dövrünü keçir v ə bu aləmdə insan "keçid mərhələsini" yaşayır.Ona görə də həmin mərhələdə inam və ibadət əsasdır. İnsanın inamı onu "ibadətə" , "könlünün təsliminə" sövq edir və insan bu yol ilə Haqqa qovuşur:

Müsəlmanam deyən adam

Şərti nədir bilsin gərək.

Tanrı buyruğun tutub

Beş vaxt namaz qılsın gərək.

Və ya ,

Bu dünyada qalmayaq gəl,

Fanidir,aldanmayaq gəl

Bir ikən ayrılmayaq gəl

Gəl dosta gedək, gəl,könül !

Y. Əmrə təsəvvüfündə insanlar irqə,dinə,millətə,rəngə,sinif fərqi və s. görə fərqlənmirlər,çünki insan Haqdan qopan zərrələrdən yaranıb."Bir çeşmədən axan su acı-dadlı olmaya" deməklə Allah hamını eyni yaradıb demək istəmişdir.Təsəvvüfün bu prinsipi müasir dövrdə multikulturalizm konsepsiyasına uyğun gəlir.Yəni təsəvvüfün yer üzündəki bütün millətlər arasındakı bərabərhüquqlu dini-fəlsəfi baxışı ,multikulturalizmdəki xalqların dostluğu,birliyi konsepsiyası ilə səsləşir. Müqəddəs Qurandan qaynaqlanan bu ideyanın 7 əsr əvvəl Y.Əmrə tərəfindən təsəvvüf düşüncəsi kimi irəli sürülməsi, əlbəttə, böyük bir hadisədir.

## SONUÇ

Y.Əmrə xalqın içində yetişdiyindən ,xalqın içində formalaşdığından şeirlərini də xalq ruhuna uyğun yazmışdır. Y.Əmrə yaradıcılığı xalqın ürəyindən ,qəlbindən keçən bütün sualları cavablandırır,sanki xalqın düşüncəsinin aynasıdır.Şairin şeirlərinin dili türk dilindədir.Maraqlısı da budur ki,peşəsindən, savadından,səlahiyyətindən asılı olmayaraq xalqın hər bir üzvü Y.Əmrə şeirlərini oxuyub anlayır.Ən savadsızlardan tutmuş ,savadlı ziyalı insanlara qədər hər bir şəxs onun şeirlərini çox rahatlıqla qəlbinin ,ağlının süzgəcindən keçirə bilir. Çünki Y.Əmrə Ruh ,Qəlb və Könül şairidir.Maraqlıdır ki,Y.Əmrə yaradıcılığında işlətdiyi fars-ərəb mənşəli sözləri də çox ustalıqla türkləşdirmişdir. Çünki o, ifadə tərzi ,içi,zövqü,hissiyatı ilə türkdür.Bu xüsusiyyət onun şeirlərinin ruhunda da duyulmaqdadır.O,insanları Allah yoluna ,saflığa ,dürüstlüyə,nəfsinə hakim olmağa,xeyirxahlığa ,halal, təmiz yaşamağa səsləyir.Bir növ bu ideyalar həyatda azad,bərabərhüquqlu,tam demokratik cəmiyyət düşüncələri ilə üst-üstə düşür.Y.Əmrə yaradıcılığındakı təsəvvüf görüşlərinin sətiraltı mənasında da,xalqın əsl istək arzusu ilə üst-üstə düşən ideyalar var.Bu mənada xalqın ürəyində Y.Əmrə sevgisi həmişə parlamış və parlamaqdadır.



## KAYNAKLAR

1..Ahmet Atilla Şentürk,Ahmet Kartal.Eski türk edebiyatı tarihi,Dergah yayınları,2008.

2. Yunis Əmrə. Risalətün-nushiyyə.Bakı,2013

3. Yunis Əmrə.Güldəstə .Bakı,1992

4.Mustafa Tatcı.Yunus Emre yorumları,Ekim ,2015

5.Nihad Sami Banarlı.Türk ədəbiyyatı tarixi,2 cilddə, 1-ci cild,İstanbul,1998

6.. Quliyev Elman.Türk xalqları ədəbiyyatı,Bakı,2017

# MANIFESTATION OF REALISM IN ASHIG LITERATURE (BASED ON LITERARY-THEORETICAL THOUGHTS)

# AŞIQ ƏDƏBIYYATINDA REALİZMİN TƏZAHÜRÜ (ƏDƏBİ-NƏZƏRİ DÜŞÜNCƏLƏR ƏSASINDA)

**Dr. Ülker Bahşiyeva**

**ADPU-nun Filoloji fakültesinin Edebiyatın tedrisi teknolojisi bölümünün baş öğretim üyesi ORCID İD 0000-0002-5994-2356**

**Özet**

Akademik Mirzə İbrahimovun "Aşıq yaradıcılığında realizm" adlı əsərində aşıq ədəbiyyatının incəliklərini özündə əks etdirən bir çox məsələlər təhlilə cəlb olunmuşdur.

Akademik M.İbrahimov Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinə bağlı bir ziyalı olmuşdur. Sovet ideologiyasının Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, milli dəyərlərinə sərt basqılar göstərdiyi zamanda alim məqsədli şəkildə aşıq yaradıcılığında realizm məsələlərinin təhlilinə üstünlük vermişdir. Məqsəd Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin çoxəsrlik daşıyıcısı olan aşıq sənəti və yaradıcılığını ölməyə qoymamaq, yaşatmaq və onun simasında milliliyimizi yaşatmaq idi. Axı həmin dövrdə aşığı güldən-bülbüldən danışan, mistik ideyaları tərənnüm edən sənətkar kimi damğalayıb, onu rədd edənlər də var idi.



**Açar sözlər:** M. İbrahimov, aşıq, şeir, milli, dəyər

**Summary**

Academician Mirza Ibrahimov's work "Realism in the creation of Ashiq" includes many issues reflecting the intricacies of Ashiq literature.

Academician M.Ibrahimov was an intellectual attached to the national and moral values of Azerbaijan. At a time when the Soviet ideology was severely suppressing Azerbaijan's literature, culture, and national values, the scientist purposefully preferred the analysis of realism issues in Ashiq's work. The goal was not to let the art and creativity of Ashiq, which has been the bearer of national and moral values of the Azerbaijani people for many centuries, to die, to keep alive and to keep our nationality alive in its face. After all, at that time, there were those who stigmatized the lover as an artist who spoke of roses and nightingales and glorified mystical ideas, and rejected him.

**Key words:** M. Ibrahimov, ashıg, poetry, national, value

## GİRİŞ

Akademik Mirzə İbrahimovun aşıq sənəti və yaradıcılığı ilə bağlı ən fundamental əsəri "Aşıq yaradıcılığında realizm" adlanır. O, bu əsərin ilk abzasının ilk cümləsində aşıq sənətinə olan münasibətini belə ifadə etmişdir: "Aşıq poeziyası və aşıq sənəti uzun əsrlər boyu Azərbaycanda nəinki ən güclü sənət tribunası olmuş, xalqın estetik tərbiyəsində mühüm rol oynamış, həm də vacib siyasi-ictimai, əxlaqi və fəlsəfi vəzifələri yerinə yetirmişdir" (4, 450).

Ədibin bu ilk cümləsinə dərindən nəzər saldıqda 1965-ci ildə işıq üzü görmüş bu əsərdə onun aşıq sənətinə münasibətdə əsl məqsəd və məramının aşağıdakı üç mühüm cəhət olduğu görünür:

– Aşıq poeziya və sənəti Azərbaycanda güclü tribuna olmuşdur;

– Aşıq sənəti xalqın tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır;

– Aşıq sənəti vacib siyasi-ictimai, əxlaqi və fəlsəfi vəzifələri yerinə yetirmişdir.

Məhz bu cəhətlər bütün ömrü milli dəyərlərlə yoğrulmuş əqidə ilə yaşamış M.İbrahimov üçün aşıq sənətini dəyərli, qiymətli və əvəzolunmaz etmişdir. O bilirdi ki, aşıq sənəti yaşadıqca milli dəyərlər ölməyəcək, sazla, sözlə, avazla Azərbaycan insanının ruhunu daim milli dəyərlərə kökləyəcək.

M.İbrahimov aşıq poeziyasını yaradıcılıq metodu və üslub cəhətdən az öyrənilmiş sənət hesab edərək göstərir ki,bu sahədə olan boşluğu doldurmaq və aşıq poeziyasının realist yaradıcılıq xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, inkişafına təkan vermək üçün onun haqqında çoxdan yaranmış bəzi birtərəfli təsəvvürlərdən uzaqlaşmaq lazımdır. Bu cür təsəvvürlərə görə, aşıq poeziyası böyük məsələlər qaldıra bilməyən və buna görə də böyük ictimai əhəmiyyəti olmayan sırf aşiqanə poeziyadır. Əlbəttə, aşıq şeirində insanın lirik məhəbbət duyğuları, eşqin, vüsalın, hicranın ləzzəti, sevinci, iztirabları geniş şəkildə tərənnüm edilmişdir. Bunu inkar etmək olmaz və lazım da deyildir”(4, 452).

## YÖNTEM

Doğrudan da aşıq poeziyasını sevgi lirikasından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu aşıqların – aşiqlərin – vurğunların poeziyasıdır. Burada istənilən mövzuda həyata, dünyaya, insana, təbiətə sevgi var. Aşıq poeziyasının estetik problemlərindən danışan Osman Əfəndiyev yazır: “Aşıq poeziyasında sövq-təbii olaraq dünyəvi gözəllik, insanın, təbiətin göz-könül oxşayan ahəngdar varlığı, fiziki kamilliyi uydurma, xəyali gözəlliklərə qarşı qoyulur. Aşıq sevgilisinin gözəllik təcəssümü olan gözlərində, al yanağında, büllur buxağında, inci kimi dişlərində, nazəndə yerişində, həmahəng qamətində, incə gülüşündə, ağıllı danışığında bu gerçək dünyanın gözəlliklərinin zirvəsini, tacını görür. Ancaq fiziki baxımdan insan və təbiət gözəlliyi aşığın zövqünü nə qədər oxşasa belə, bu gözəllik könül dünyasının ucalığından, zənginliyindən kənarda təsəvvür edilmir. Aşıq təbiəti düşünəndə belə, onun fikri insan varlığına bağlıdır. Eyni zamanda insanın, xüsusən də öz sevgilisinin bütün xarici gözəlliyini yüksəkliyə ucaldanda belə, o heç vaxt xarici gözəllik əsiri olaraq qalmır. Əslində, xarici gözəlliyin tərənnümü gerçək aləmin gözəlliyini təsdiq elədiyi kimi, insan varlığının mənəvi aləmini düşünməyə, onun ucalığını anlamağa sövq edir”(2, 51).

M.İbrahimova görə, aşıq poeziyası bütün hallarda gözəllik kateqoriyası ilə bağlıdır: “O da həqiqətdir ki, aşıq poeziyası aşiqanə xəyallara, şirin eşqi xülyalara uyğun şərti bədii vasitələrdən tez-tez istifadə etmişdir”(4, 452-453). Yəni aşıq yaradıcılığının mahiyyətində gözəlliyə aşiqlik durur. Eşq – aşiqlik – gözəllik aşıq poeziyasının ümumi ruhunu təşkil edir. O.Əfəndiyev yazır ki, mənəvi gözəlliyin aşıq şerində təsviri gerçəkliyin gözəlliyinə, yüksək mənəviyyata, kamilliyə can atmaq kimi məsələlərlə bağlıdır. Burada estetik hiss, duyğu, həyəcan, zövq kimi estetik münasibətlərə geniş meydan verilir. Həm də bütün bu təsvirlər estetik idealın təcəssümünə xidmət edir. Estetik ideal bir meyar kimi mənəviyyat aləminin gözəllik qanunlarını təsdiqləyir. Ona görə də aşıq poeziyasının estetik problemlərindən danışarkən «mənəvi gözəllik» məsələsi ön plana keçir (2, 11).

## BULGULAR

Maraqlıdır ki, aşıq poeziyasında gözəllik idealı nəinki insanın zahiri və daxili aləmində, eləcə də təbiətin özündə də eyni ölçülərlə axtarılır: “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, o cümlədən aşıq sənətinin inkişafında təbiəti, onun hadisələrini ideallaşdırmaq mühüm yer tutur. Bu isə təbiidir. Xalqın bədii düşüncəsi özünün ilk qaynağını təbiətlə insanın təmasından

götürmüşdür. Hələ mifoloji mənəvi inkişaf mərhələsində ulduzlar aləminin sirli-sehrli varlığı, təbiətin ecazkar gözəllikləri ideallaşdırılırdı. Getdikcə təbiət xalqın estetik idealının əsas məhvərindən birinə çevrilir. Təbiət bir tərəfdən maddi nemətlər ocağı kimi tərənnüm edilir, digər tərəfdən isə təbiət estetik duyğuların tərbiyəçisi, gözəllik ocağı kimi vəsf edilir. Bu baxımdan, xalq yaradıcılığının digər növləri ilə aşıq sənəti arasındakı yaxınlıq özünü daha aydın göstərir. El aşıqları təbiət gözəlliyinin insana ecazkar təsirini müxtəlif variantlarda öz dinləyicilərinə çatdırırlar. Əsasən gözəlləmələrdə vəsf olunan gözəlin təbiət gözəlliyi ilə müqayisəsinə fikir verilir. Aşıq insan varlığının uca olduğunu yaxşı anlayır, insanın həm fiziki, həm mənəvi gözəlliyini ülviləşdirir. Bununla belə insanı təbiətdən ayırmır" (2, 58).

M.İbrahimov təsdiq edir ki, aşığın gerçəkliyə münasibəti bütün hallarda "aşıqsayağıdır": "Lakin bütün bunlarla yanaşı aşıq poeziyasında xalq həyatının, xalq ruhunun başqa cəhətlərini də – əmək, ictimai mübarizə və qəhrəmanlıq səhnələrinin də əks olunduğunu görməmək və ya bunların əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. Əlbəttə, bu mövzuları da aşıq şeiri öz səpkisində, öz bədii ifadə üsullarına müvafiq işləmiş, çox zaman bədii mübaliğələrdən, rəmzlərdən, məkan və zaman şərtiliklərindən istifadə etmişdir"(4, 453).

Ədib bu əsərində ilk növbədə realizm problemini qoymuş, onun əsaslarına toxunmuşdur (4, 454-459). O qeyd edir ki, realizm anlayışı, onun mündəricəsi, əhatə etdiyi təsvir üsulları və vasitələri, keçdiyi yollar haqqında indiyə qədər həm bizdə, həm də xaricdə çox müxtəlif fikirlər söylənir və mübahisələr gedir. Burada həmin mübahisələrə toxunmaq bizim məqsədimizə daxil deyil, lakin realizm adlanan yaradıcılıq metodunun mahiyyəti haqqında bir qədər danışmağı lazım bilirik. Demək olar ki, bütün tədqiqatçı və nəzəriyyəçilər bu fikirdədirlər: realizm bədii təfəkkürün elə təzahürüdür ki, o, materialını, mündəricəsini, ideallarını, təsvir vasitələrini, obrazlarını real varlıqdan alır və xəyali aləmlə uğraşan, yaxud real varlığın obrazlarını rəmzlərə çevirib onlara mistik, mövhumi mənalar verən, inandırıcılıqdan çox uzaq rəmzlər yolunu tutan ədəbi-bədii cərəyanlara qarşı durur. Bu fikri müdafiə edənlərə görə, varlığı spesifik bədii idrak və inikas metodu olan realizmin nəzəri prinsipləri materializm dünyagörüşü ilə bağlıdır. O, materializmə bədii paralel kimi meydana çıxmışdır.



M. İbrahimovun bu cür nəzəri fikirləri ortaya atan bütöv tədqiqatından aydın olur ki, o, sovet dönəminin ədəbiyyatşünası kimi, yaşadığı dövrün hakim yaradıcılıq və tədqiqat metodu olan sosializm realizmi metodunun nəzəri-fəlsəfi əsaslarını kifayət qədər mənimsəmişdi. Ədib üçün realizm romantizmlə müqayisədə daha aydın dərk olunan bir bədii idrak və inikas metodu idi. M.İbrahimov realizmin materializmlə bağlılığını qabartmaqla materializm dünyagörüşünə əsaslanan sovet ideologiyasının realizmə əsaslandığını nümayiş etdirirdi. Bəs bütün bunlar M.İbrahimova nə üçün lazım idi? O, əgər qarşısına realizmə dair nəzəri əsər yazmaq məqsədini qoysaydı, nəzəri bilikləri ona çox asanlıqla bu işin öhdəsindən gəlməyə imkan verərdi. Bu halda M.İbrahimov realizm məsələsini niyə daha yaxın olan yazılı ədəbiyyat üzərində deyil, daha uzaq görünən aşıq yaradıcılığı üzərində "nümayiş etdirməyi" qarşısına məqsəd qoymuşdur və realizmi məhz bu nöqtədən başlamağı vacib sayırdı?

## SONUÇ

Bizcə, burada əsas məqsəd M.İbrahimovun milli əqidəsi ilə bağlıdır. Məqsəd Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin çoxəsrlik daşıyıcısı olan aşıq sənəti və yaradıcılığını ölməyə qoymamaq, yaşatmaq və onun simasında milliliyimizi yaşatmaq idi. Axı həmin dövrdə aşığı güldən-bülbüldən danışan, mistik ideyaları tərənnüm edən sənətkar kimi damğalayıb, onu rədd edənlər də var idi. Sürətlə "sovetləşən" Azərbaycan cəmiyyətində aşıq sənətinin aradan getməsi, əslində, milli mədəniyyətimizi öz məvhərində saxlayan bünövrənin məhv olması demək idi. M.İbrahimov məhz buna görə bu gün bizə dövrünün siyasi şüarlarını təbliğ edən bir

əsər təsiri bağışlayacaq "Aşıq poeziyasında realizm" adlı əsərini yazdı. Ədib bununla iki məqsədini həyata keçirdi:

1. Aşıq yaradıcılığında realizm ünsürlərini sistemləşdirib, aşıq sənətinin sovet quruculuq dövrü üçün "aktuallığını" əsaslandırdı. Bununla da aşığa yaşamaq haqqını tanıtdı.

2. Bu əsərdə dövrünün siyasi ideologiyasını qalxana çevirib, aşıq yaradıcılığının milli mahiyyətini təbliğ etdi.

Aşığa yeni epoxada – sovet dönəmində yaşamaq haqqını tanıtmaq istəyən M.İbrahimov onun xalqa yaxınlığını, realist sənət olmasını əsərdə dönmədən vurğulayır: "Aşıq poeziyasında realizmin üstünlüyünün səbəbləri çoxdur. Hamısından əhəmiyyətlisi isə aşıq poeziyasının ən çox zəhmətkeş təbəqələrin, xalq kütlələrinin həyatı və zövqü tələbləri ilə bağlı olmasıdır... Aşıq poeziyası xalqa daha yaxın olduğuna görə, orta əsrlərdə yazılı ədəbiyyata məhz demokratik, realist meylləri gücləndirmək ruhunda təsir etmişdir"(4, 459).

**KAYNAKÇA**

1.Cəfərli M. Dastan yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2007, 108 s.

2.CəfərovN. Eposdankitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.

3.Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.

4. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cilddə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.

5.Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, 599 s.

6. Rzasoy S. "Qloballaşma və humanitar elmlərin aktual problemləri" paradiqmasında folklor və milli mədəniyyət / Qloballaşma və humanitar elmlərin aktual problemləri mövzusunda keçirilmiş respublika elmi-praktik konfransının materialları (15 mart 2011-ci il). Bakı: Araz, 2011, s. 335-336

7. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Nurlan, 2015, 436 s.

8. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 399 s.

# EXAMINING THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL MEDIA ADDICTION, DEPRESSION, AND PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AMONG UNIVERSITY STUDENTS

# ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE SOSYAL MEDYA BAĞIMLILIĞI İLE DEPRESYON VE PSİKOLOJİK SAĞLAMLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

**Cengiz ŞAHİN[1], Aydan MALİKOVA[2]**

**[1] Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, psikolojik danışmanlık,**

**https://orcid.org/0000-0003-4875-4883**

**[2] Uzm. Klinik Psi., Bakü Devlet Üniversitesi, klinik psikoloji,**

**https://orcid.org/ 0009-0006-2936-4395**

## Özet

Teknolojideki gelişmeler sosyal medya kullanımını insanlar arası iletişiminin önemli bir parçası haline getirdiği görülmektedir. Sosyal medya, içeriğin paylaşıldığı, tartışıldığı, etkileşimi yüksek mobil ve web tabanlı teknoloji platformudur. Bununla birlikte alanyazında sosyal medyanın kontrolsüz ve aşırı kullanımının kişinin bireysel, eğitsel, sosyal ve mesleki sorumluluklarını yerine getirmede zorlanmasına neden olduğu ve buna bağlı olarak kişinin çeşitli fiziksel, psikolojik ve sosyal sorunlar yaşadığı birçok araştırmada rapor edilmektedir. Bu güncel sorundan hareketle bu araştırmada, üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı ile depresyon ve psikolojik sağlamlılık arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda araştırmaya üniversitede öğrenim gören 316 öğrenci katılmıştır. Araştırma, nicel yöntemlere uygun olarak ilişkisel tarama modelinde tasarlanmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda veriler Kişisel Bilgi Formu, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği: Yetişkin Formu, Beck Depresyon Ölçeği ve Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nden elde edilmiştir. Araştırma verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra ölçek puanlarının normallik sınamasında çarpıklık basıklık katsayısına bakılmıştır. Elde edilen veriler normal dağılım gösterdiği için analizlerde parametrik testler kullanılmıştır. Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeylerinin çeşitli demografik değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek için; iki kategorili değişkenlerde t testi, 3 ve daha fazla kategorili değişkenlerde tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Sosyal medya bağımlılığı ile depresyon ve psikolojik sağlamlılık arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla ise Pearson Korelasyon analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre; Öğrencilerin sosyal medya bağımlılığı puanlarının cinsiyete ve sınıf düzeyine göre anlamlı farklılık gösterdiği bulunmuştur. Ayrıca araştırmanın sonucuna göre sosyal medya bağımlılığı ile depresyon arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki, psikolojik sağlamlılık arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular alanyazın ışığında tartışılmış ve öneriler sunulmuştur.

**Anahtar kelimeler:** Sosyal medya bağımlılığı, depresyon, psikolojik sağlamlılık, üniversite öğrencisi.

**Abstract**

Advancements in technology have made social media a significant part of interpersonal communication, where content is shared, discussed, and interacted with on highly mobile and web-based technology platforms. However, it is widely reported in the literature that the uncontrolled and excessive use of social media can lead individuals to struggle in fulfilling their individual, educational, social, and professional responsibilities, resulting in various physical, psychological, and social problems. Based on this current problem, this research aims to examine the relationship between social media addiction, depression and psychological resilience in university students. A total of 316 students studying at the university participated in the research. he research was designed in accordance with the relational screening model using quantitative methods. Data for the research purpose were obtained from the Personal Information Form, Social Media Addiction Scale: Adult Form, Beck Depression Inventory, and Short Psychological Resilience Scale. When evaluating the research data, besides descriptive statistics, skewness and kurtosis coefficients were examined for the normality test of scale scores. As the obtained data showed a normal distribution, parametric tests were used in the analyses. To test whether the levels of social media addiction among university students varied according to various demographic variables, independent samples t-test was used for two categorical variables, and one-way analysis of variance (ANOVA) was used for three or more categorical variables. Pearson Correlation analysis was used to examine the relationships between social media addiction, depression, and psychological resilience. According to the findings of the research, significant differences were found in students' social media addiction scores according to gender and class level. Additionally, a positive significant relationship between social media addiction and depression, and a negative significant relationship between social media addiction and psychological resilience were determined. The findings of the research were discussed in the light of the literature, and recommendations were made.



**Keywords:** Social media addiction, depression, psychological resilience, university student.

## 1. GİRİŞ

Bilgi çağı olarak değerlendirilen 21. yüzyılda teknolojinin hızlı gelişimi, yaşamın her alanını etkileyen, dönüştüren bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde internet ve sosyal medya insanları yerellikten küresele taşıyarak (Düvenci, 2012), iletişim biçimlerini değiştirmenin ötesinde kendini ifade edebilme, yeni sosyal alanlar sunma ve pazarlama, reklam gibi birçok farklı konuları gündeme taşıma (Türkmen, 2022) imkanı sunarak insanların yaşamını dönüştürmektedir.

İnternet, Amerika Savunma Bakanlığının Gelişmiş Araştırma Projeleri Ajansı (ARPA)`nın desteği ile ortaya çıkmış ve sonuçta oluşturulan global bilgisayar ağların yapısı internet olarak tanımlanmıştır (Glowniak, 1998). Tim Berners-Lee tarafından 1989 yılında, "internet aracılığıyla erişilen birbirine bağlı hiper metin belgeleri sistemi" (Nielsen, 1994) olan World Wide Web (WWW) icat edilmiştir (CERN; Berners-Lee, 1998). www sayesinde internet tüm dünyaya açıldı ve bilgi alışverişi, yeni iletişim şekli dünyayı birbirine bağladı. (Google arts ve Culture, 2011).

Web teknolojisinin sonraki sürümü, "okuma-yazma" ağı olarak tanımlanan ve günümüzün sosyal medya platformlarını kapsayan Web 2.0, Dale Dougherty tarafından 2004 yılında insanlara sunulmuştur (Berners-Lee, 1998; Choudhury, 2014). Geliştirilen web 2.0 ile ortaya çıkan sosyal medya platformlarında kullanıcılar çeşitli içerikler oluşturmaya ve bu içerikleri birbiri ile paylaşmaya, paylaşımları yorumlamaya başlamışlardılar (Şahin, 2020).

Sosyal medya ilgi çekici içeriklerin yayınlanmasını, iletişim kurmayı ve büyük kitlelerle iletişimi sadeleştiren, kullanıcıyı esas alan uygulamalar olarak tanımlanmaktadır (Kapoor vd., 2018). Sosyal medya uygulamaları sayesinde insanlar tüm dünyadaki bilgilere ulaşmakta, olaylarla ilgili duygu ve düşüncelerini paylaşmaktadır. Sonuç olarak, teknolojideki gelişmeler sosyal medyanın kullanımını iletişimin mühim bir parçası haline getirmektedir (Malikova, 2023).

Sosyal medya çeşitli nedenlere bağlı olarak (içerik üretme, iletişim, sağlık, eğitim, iş gibi) çocukluk döneminden başlayarak her yaş grubu tarafından yaygın kullanılmaktadır (Lazakidou, 2012; Fox ve Warber, 2013; Şahin, 2020; Zhang vd., 2022). Sosyal medyanın sınırlı, işlevsel, bilinçli ve yasal kullanımının problem oluşturmayacağı söylenebilir. Ancak sosyal medya uygulamalarının aşırı, kontrolsüz, bilinçsiz kullanımı sonucu sosyal medya bağımlılığı kavramı alanyazında kullanılmaya başlanmıştır (Goldberg, 1999; Young, 1996; Griffiths, 2000).

Bağımlılık, kontrol kaybına sebep olan, kaçınma girişimlerine rağmen ortaya çıkan, kişisel ve sosyal sorunları artıran durum olarak tanımlanmaktadır (Marlatt, 1988). Bağımlılık madde ve davranışsal olmak üzere iki kategoride değerlendirilmektedir.

Madde bağımlılığı, olumsuz sonuçlarına rağmen kullanmaya devam edilen maddelere aşırı düşkünlüktür. Davranışsal bağımlılık ise, bir kişinin aktivitelerinin çeşitli psikolojik, sosyal problemlere neden olması, kendisine ve etrafındakilere zarar vermesine rağmen bu davranışı (teknoloji, kumar, internet üzerinden oyun oynama, sosyal medya) yapmaya devam etmesidir (Şahin, 2020). Davranışsal bağımlılıklar da madde bağımlılığında olduğu gibi psikolojik ve fiziksel alanda zorlanma, tolerans, yoksunluk belirtileri, çatışma, tekrarlama süreçleri gözlemlenmektedir (Ünlü, 2018).

Teknolojilerdeki gelişmeler sonucunda oluşan uzun süreler, bilinçsiz ve kontrolsüz internet kullanım davranışını tanımlamak için davranışsal bağımlılıklar içerisinde teknoloji bağımlılığı kavramı kullanılmaktadır (Kuss ve Griffiths, 2011). Teknoloji bağımlılığı içerisinde değerlendirilen sosyal medya bağımlılığı da davranışsal bağımlılık olarak tanımlanmaktadır (Çam ve İşbulan, 2012; Kuss ve Griffiths, 2011).



Amerikan Çevrimiçi Bağımlılık Merkezi (2019)`ne göre, sosyal medya ile aşırı ilgilenmek, uygulamalara kontrol edilemeyen girme davranışı ve yaşam kalitesini bozacak kadar çok zaman harcama davranışı sosyal medya bağımlılığı olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifade ile internet ve sosyal medyanın aşırı (Ceyhan, Ceyhan ve Gürcan, 2007) ya da problemli kullanılması (Young, 1988; Davis, 2001) ve haftanın en az 8,5 ile 21,5 saatinin çevrimiçi geçirilmesi (Yang ve Tung, 2007) bağımlılık olarak değerlendirilmektedir (Şahin ve Yağcı 2017).

We Are Social (2024a) Dijital Raporunun göre, 8.08 milyara ulaşan dünyada, 5.61 milyar insan cep telefonu, 5.35 milyar insan ise internet kullanıcısı bulunmaktadır. Türkiye`de ise 2024 yılının başında 74.41 (%86.5) milyon internet kullanıcısı ve 57.50 (%66.8) milyon sosyal medya kullanıcısı olduğu belirtilmektedir (We Are Social, 2024b).

Sosyal medya uygulamalarında her geçen gün çeşitli imkanlar sunularak daha fazla kişiye ulaşılmaktadır. Sosyal medya kullanımı yaş gruplarına göre araştırıldığında 12-27 yaş aralığındaki kişilerin en yüksek kullanıma sahip olduğu görülüyor (Oberlo, 2024). Bu yaş grubu bireylerin de çeşitli nedenlerden dolayı (rekabet, gelişen teknolojiye uyum sağlama, oyun, iletişim ve s.) sosyal medyayı yoğun olarak kullandığı düşünülmektedir. Çeşitli nedenlerle insan hayatının olmazsa olmazı haline gelen sosyal medya kullanımının, birçok psikolojik sorunu da beraberinde getirdiği yapılan araştırmalarda görülmektedir (Demirci, 2019; Erdem, 2022; Shuwang, 2020; Barry vd., 2017). Bu konuda yapılan araştırmalar sosyal medya

kullanımının anksiyete (Vannucci, vd., 2017), stres (Campisi, vd, 2012), duygusal tükenmişlik (Sriwilai, vd., 2015), düşük özgüven (Woods, vd., 2016), düşük uyku kalitesi Xanidis, vd., 2016), bir çok sağlık problemleri (Campisi, vd, 2012), daha düşük yaşam doyumu (Booker, vd., 2015), daha az mutluluk (Twenge ve Campbell, 2018), daha fazla yalnızlık ve sosyal izolasyon hissi (Primack, vd., 2017) ve depresyon (Lin, vd., 2016) gibi sorunlara sebep olduğu bildirilmektedir. Bu sorunlardan en önemlilerinden biri de depresyondur.

Depresyon, kişinin ruh halini, düşünce tarzını ve davranışını olumsuz yönde değiştiren ve aynı zamanda bedensel fonksiyonların da bozulması ile gözlemlenen tıbbi bir durumdur (Köroğlu, 2015). Alanyazın incelendiğinde sosyal medyada kişinin kendisini diğerleriyle kıyaslaması, yetersizlik hissetmesi depresyon belirtilerini arttırdığı ve depresyon ile sosyal medya bağımlılığı arasında pozitif yönde ilişkilerin olduğu görülmektedir (Alfasi, 2019; Hussain ve Griffiths, 2019; Labrague, 2014; Fazeli vd., 2020).

Sosyal medya bağımlılığının özellikle genç yetişkinler arasında hızla yayılması, bu alanda çalışmalar yapılmasını ihtiyaç haline getirdiği düşünülmektedir. Özellikle genç yetişkinlerin psikolojik dayanıklılığın sosyal medya bağımlılığı ile ilişkisinin ortaya konmasının bu alandaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Resiliens kelimesinin Türkçe karşılığı olan psikolojik dayanıklılık kavramı, kişinin stres faktörlerine rağmen, "sağlığını, iyilik halini ve performansını devam ettirebilme tutumu" (Maddi vd., 2006) olarak tanımlanmaktadır. Alanyazında sosyal medya ile psikolojik dayanıklılık arasında yapılan çalışmaların olduğu ve sosyal medya bağımlılık düzeyinin psikolojik dayanıklılık düzeyini olumsuz etkilediği belirtilmiştir (Toprak, 2009; Boonlue vd., 2016; Hou vd., 2017; Ünlü, 2018).

Bu bağlamda, üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı ile depresyon ve psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkinin incelenmesi oldukça önemlidir. Yapılan bu çalışma ile alanyazına önemli katkı sağlayacağı beklenmektedir.



Bu nedenle bu çalışmanın amacı, üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlamlık ve depresyon arasında ilişkinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda, 1.Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri cinsiyet ve sınıf düzeyi değişkenleri açısından farklılaşmakta mıdır? 2. Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlamlık ve depresyon arasında ilişki var mıdır? sorularına cevap aranmıştır.

## 2. YÖNTEM

### Araştırma Modeli

Araştırmada, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Karasar (2022)'a göre ilişkisel tarama modelleri, iki ve daha fazla sayıdaki değişken arasındaki ilişkileri belirlemek için yapılır. Araştırmanın bağımlı değişkeni, sosyal medya bağımlılığı; bağımsız değişkenleri ise, psikolojik sağlamlık, depresyon ve demografik veriler olarak belirlenmiştir.

### Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2024 öğretim yılı birinci dönem içerisinde Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde öğrenim gören 316 üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. Çalışmada uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışma grubu için kullanılan uygun örnekleme yöntemi çalışmaya hız katan ve katılımcının istekliliğinin, uygunluğunun dikkate alındığı bir yöntemdir (Creswell ve Creswell, 2017). Araştırmacılardan birinin Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışıyor olması ve araştırma grubunu oluşturan gönüllü öğrencilere hızlı bir şekilde ulaşılabiliyor olmasından tercih edilmiştir.

Çalışma grubunu oluşturan katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir.

**Tablo 1.** Katılımcıların demografik özellikleri

| Değişkenler | Grup | Frekans | Yüzde |
|---|---|---|---|
| Cinsiyet | Kadın | 162 | 51.27 |
| | Erkek | 154 | 48.73 |
| Sınıf | 1 | 76 | 24.05 |
| | 2 | 82 | 25.95 |
| | 3 | 93 | 29.44 |
| | 4 ve üstü | 65 | 20.56 |
| Kullanılan Sosyal Medya Türü | Instegram | 118 | 37.34 |
| | facebook | 82 | 25.95 |
| | X | 72 | 22.78 |
| | Diğer | 44 | 13.93 |
| Sosyal Medya Bağlanma Aracı | Cep Telefonu | 217 | 68.67 |
| | Diz Üstü Bilgisayar | 56 | 17.72 |
| | Tablet | 36 | 11.40 |
| | Diğer | 7 | 02.21 |
| Sosyal Medya Kullanım Süresi | 1 saatten az | 56 | 17.72 |
| | 1-2 saat | 132 | 41.77 |
| | 3-4 saat | 96 | 30.38 |
| | 5-6 saat | 29 | 09.18 |
| | 7 ve üstü | 3 | 00.95 |
| Sosyal Medya Kullanım Yılı | 1 yıl ve daha az | 42 | 13.29 |
| | 2 ve 5 yıl | 86 | 27.22 |
| | 6 ve 9 yıl | 155 | 49.05 |
| | 10 yıl ve üstü | 33 | 10.44 |
| Algılanan Gelir Düzeyi | Düşük | 54 | 17.09 |
| | Orta | 204 | 64.56 |
| | Orta Üstü | 42 | 13.29 |

| | | |
|---|---|---|
| Yüksek | 16 | 5.06 |

Tablo 1'de görüldüğü gibi çalışmaya 316 üniversite öğrencisi katılım sağlamıştır. Çalışma grubunun 162'si (%51.27) kadın ve 154'ü (%48.73) erkektir. 76'sı (%24.05) birinci sınıf, 82'si (%25.95) ikinci sınıf, 93'ü (%29.44) üçüncü sınıf, 65'i (%20.56) dördüncü sınıf ve üstünde öğrenim görmektedir. 118'i (37.34) instegram, 82'si (25.95) facebook, 72'si (22.78) X ve 44'ü (13.93) diğer sosyal medya türünü kullanmaktadır. 217'si (68.67) cep telefonu, 56'sı (17.72) diz üstü bilgisayar, 36'sı (11.40) tablet ve 7'si (2.21) diğer araçlardan sosyal medyaya bağlanmaktadır. 56'sı (17.72) 1 saatten az, 132'si (41.77) 1-2 saat, 96'sı (30.38) 3-4 saat, 29'u 5-6 saat ve 3'ü (.96) 7 ve üstü saat sosyal medya kullanmaktadır. 42'si (13.29) 1 yıl ve daha az, 86'sı (27.22) 2 ve 5 yıl, 155'i (49.05) 6 ve 9 yıl ve 33'ü (10.44) 10 yıl ve üstü sosyal medya kullanmaktadır. 54'ü (17.09) düşük, 204'ü (64.56) orta, 42'si (13.29) orta üstü ve 16'sı yüksek gelir dizeyindedir.

**Veri Toplama Araçları**

Verileri toplamak için araştırmacılar tarafından oluşturulmuş 7 maddelik "Kişisel Bilgi Formu", "Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu", "Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği" ve "Beck Depresyon Ölçeği" kullanılmıştır.

***Kişisel Bilgi Formu:*** Kişisel bilgi formu literatür ışığında hazırlanmış ve öğrenciler tarafından doldurulmuştur. Öğrencilerin demografik özellikleri öğrenci bilgi formunun içeriğini oluşturmaktadır.

***Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği- Yetişkin Formu:*** Şahin ve Yağcı (2017) tarafından geliştirilip güvenirlik ve geçerlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçek beşli likert tipinde (1-bana hiç uygun değil, 5-bana çok uygun), 20 maddeden oluşmaktadır. Ölçekte 11 madde (m1-m11) "sanal tolerans", 9 madde (m12-m20) "sanal iletişim" alt boyutlarını oluşturmaktadır. Ölçekte iki madde (m5, m11) ters kodlanmaktadır. Ölçekten en düşük 20 ve en yüksek 100 puan alınabilmektedir. Yüksek puan sosyal medya bağımlılığını ifade etmektedir. Bu çalışmada ölçeğin geneli için Cronbach Alpha katsayısı .91; alt boyutlardan sanal tolerans için .86 ve sanal iletişim için .84 olarak hesaplanmıştır.



***Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği:*** Smith vd. (2008) tarafından geliştirilmiştir. Doğan (2015) tarafından Türkçe'ye uyarlanıp güvenirlik ve geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmıştır. Ölçek beşli likert tipinde (1- hiç uygun değil, 5-tamamen uygun), 6 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte üç olumsuz ifade (m2, m4, m6) ters kodlanmaktadır. Ölçekten en düşük 6; en yüksek 30 puan alınabilmektedir. Yüksek puan psikolojik sağlamlığın yüksek olduğunu ifade etmektedir. Bu çalışmada ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı 0,91 olarak hesaplanmıştır.

***Beck Depresyon Ölçeği:*** Beck (1961) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin amacı depresyon tanısı koymak değil, depresyon belirtilerinin derecesini objektif olarak belirlemektir. Hisli (1988) tarafından geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılmıştır. Ölçek 21 maddeden oluşmaktadır. Her madde 0 ile 3 arasında puan alır. Bu puanların toplanmasıyla, depresyon puanı elde edilir. Alınabilecek en yüksek puan 63'tür. Toplam puanın yüksek oluşu, depresyon düzeyinin yüksekliğini gösterir. Ölçeğin kırılma noktası 17 olarak belirlenmiştir; bu puan ve üstünde puan alanlarda klinik depresyon olduğu belirtilmekte puan arttıkça depresyonun şiddeti ve ciddiyeti artmaktadır. Araştırmada, 0-9 depresyon yok, 10-16 hafif derece, 17-29 orta derece, 30-63 şiddetli depresyon olarak değerlendirilmektedir.

**Veri Toplama Süreci ve Verilerin Analizi**

Verilerin toplanmasında üniversitenin farklı fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerden gönüllü olanlardan ölçekleri doldurmaları istenmiştir. Verilerin analizinde, SPSS23

programından faydalanılmış ve bulguların anlamlılıkları minimum p<.05 düzeyinde sınanmıştır. Diğer anlamlılık düzeyleri ayrıca belirtilmiş ve araştırma bulguları araştırmanın amaçlarına uygun olarak tablolar halinde sunulmuştur. Çalışmanın örneklemini oluşturan sağlık personelinin demografik verileri tanımlayıcı istatistiklerden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Verilerin normallik varsayımı kontrol edilmiş ve basıklık-çarpıklık katsayıları hesaplanmıştır. Yapılan incelemede ölçeklerin basıklık ve çarpıklık değerlerinin -.356 ile +.736 arasında olduğu görülmüştür. Literatür incelendiğinde basıklık ve çarpıklık değerlerinin ±1 aralığında olması gerektiği bildirilmiştir (George ve Mallery, 2010). Araştırmanın ilk sorusu test edilirken verilerin analizinde parametrik testler kullanılmıştır. Gruplar arasında farklılık olup olmadığı ikili gruplarda t testi, üçlü karşılaştırmalarda ANOVA kullanılarak araştırılmıştır. Araştırmanın ikinci sorusu, üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlamlık ve depresyon arasında ilişki olup olmadığı test edilirken Pearson Momentler Çarpımı Analizi ile incelenmiştir.

## 3. BULGULAR

### Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği Ortalama Puanları

Öğrencilerin Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeğinde almış oldukları puanların ortalama değerleri aşağıda verilmiştir.

**Tablo 2.**

Öğrencilerin ölçeklerde aldıkları puanlara ilişkin ortalama değerler

| Değişkenler | n | SS | X |
|---|---|---|---|
| Sosyal Medya Bağımlılığı | 316 | 16.18 | 56.67 |
| Sanal Tolerans | 316 | 9.14 | 32.17 |
| Sanal İletişim | 316 | 8.98 | 30.62 |
| Psikolojik Sağlamlık | 316 | 5.79 | 18.58 |
| Depresyon | 316 | 11.48 | 28.77 |



Tablo 2 incelendiğinde sosyal medya bağımlılığı ölçeği sanal tolerans alt boyutunda (32.17±9.14), sanal iletişim alt boyutunda (30.62±8.98) ve toplam puanda (56.67±16.18) orta düzeyde bağımlılık sergiledikleri görülmektedir. Psikolojik sağlamlık düzeylerinin (18.58±5.79) ve depresyon düzeylerinin (28.77±11.48) de orta düzeyde olduğu saptanmıştır.

### Demografik Veriler Açısından Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği Puanlarının Farklılaşma Düzeyleri

Bu bölümde araştırmanın bağımlı değişkeni olan Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği'ne ait analizlere yer verilmektedir. Bu bağlamda örneklemi oluşturan öğrencilerin Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği puanların araştırmanın süreksiz değişkenlerine (öğrencilerin cinsiyeti, sınıf düzeyi) göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan fark analizleri aşağıda yer almaktadır.

**Tablo 3.**

Öğrencilerin sosyal medya bağımlılığı puanlarının cinsiyet değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan bağımsız grup t-testi sonuçları

| Puan | Gruplar | n | X | SS | t | p |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Sanal Tolerans | Kadın | 162 | 36.56 | 9.25 | 5.46 | .00** |
| | Erkek | 154 | 27.78 | 8.87 | | |
| Sanal İletişim | Kadın | 162 | 30.22 | 8.68 | .96 | .57 |
| | Erkek | 154 | 31.02 | 8.97 | | |
| Bağımlılık Toplam | Kadın | 162 | 66.78 | 16.26 | 3.71 | .00** |
| | Erkek | 154 | 58.80 | 16.04 | | |

Tablo 3'te görüldüğü üzere, çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin Sosyal Medya Ölçeği'nden aldıkları puanların öğrencilerin cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan bağımsız grup t testi analizi sonucunda grupların aritmetik ortalamaları arasındaki farklılıklar sanal tolerans alt ölçeğinde (t=5.46; p<.01) ve toplam puanda (t=3.71; p<.01) anlamlı bulunmuş, sanal iletişim alt ölçeğinde ise anlamlı bulunmamıştır (t= .57; p>.05). Sonuç olarak sosyal medya bağımlılığı cinsiyete bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

**Tablo 4.**

Öğrencilerin sosyal medya bağımlılığı puanlarının sınıf düzeyi değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek üzere yapılan ANOVA sonuçları



| *n, X, SS değerleri* | | | | | *ANOVA Sonuçları* | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Puan | Sınıf | n | X | SS | VK | KT | Sd | KO | F | Fark |
| Sanal Tolerans | 1 | 76 | 36.68 | 8.56 | G.Arası | 423.51 | 3 | 138.49 | 6.76* | 1>4 |
| | 2 | 82 | 33.55 | 7.79 | G. İçi | 45234.24 | 312 | 71.84 | | |
| | 3 | 93 | 32.05 | 8.51 | Toplam | 45657.75 | 315 | | | |
| | 4 | 65 | 30.89 | 9.01 | | | | | | |
| *n, X, SS değerleri* | | | | | *ANOVA Sonuçları* | | | | | |
| Puan | Sınıf | n | X | SS | VK | KT | Sd | KO | F | Fark |
| Sanal İletişim | 1 | 76 | 30.67 | 8.23 | G.Arası | 387.45 | 3 | 126.65 | 1.58 | - |
| | 2 | 82 | 30.02 | 8.79 | G. İçi | 43658.39 | 312 | 68.43 | | |
| | 3 | 93 | 29.37 | 9.47 | Toplam | 44045.84 | 315 | | | |
| | 4 | 65 | 31.17 | 9.27 | | | | | | |
| *n, X, SS değerleri* | | | | | *ANOVA Sonuçları* | | | | | |
| Puan | Sınıf | n | X | SS | VK | KT | Sd | KO | F | Fark |

| | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Bağımlılık Toplam | 1 | 76 | 61.54 | 13.67 | G.Arası | 1128.80 | 3 | 398.52 | 7.37* | 1>4 |
| | 2 | 82 | 55.87 | 15.66 | G. İçi | 148436.63 | 312 | 216.69 | | |
| | 3 | 93 | 56.21 | 14.84 | Toplam | 149565.43 | 315 | | | |
| | 4 | 65 | 53.97 | 16.90 | | | | | | |

Tablo 4'de görüldüğü üzere, çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin Sosyal Medya Ölçeği'nden aldıkları puanların öğrencilerin sınıf düzeyi değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yapılan ANOVA testi analizi sonucunda grupların aritmetik ortalamaları arasındaki farklılıklar sanal tolerans alt ölçeğinde (F=6.76; p<.05) ve toplam puanda (F=.7.37; p<.05) anlamlı bulunurken ancak sanal iletişim alt ölçeğinde (F=1.32; p>.05) (F=1.58; p>.05) ise anlamlı bulunmamıştır.

Yapılan test sonucunda katılımcıların sınıflarına göre gözlenen bu farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Scheffe çoklu karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Sınıf değişkenine göre sanal tolerans alt ölçeğinde ve toplam puanda 1. sınıf ile 4. sınıf arasında farkın olduğu görülmüştür (p<.05). Diğer gruplar arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (p>.05).

**Sosyal Medya Bağımlılık Düzeyleri İle Psikolojik Sağlamlık Ve Depresyon Arasındaki İlişkilere Yönelik Yapılan Analizler**

Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlamlık ve depresyon arasında ilişkiyi ortaya çıkarmak amacıyla yapılan Pearson Momentler Çarpım Korelasyonu analiz sonuçları aşağıda verilmiştir.

**Tablo 5**



Sosyal medya bağımlılığı ile psikolojik sağlamlık ve depresyon arasında ilişkiyi ait Pearson Momentler Çarpım Korelasyonu analiz sonuçları

| | | Sosyal Medya Bağımlılığı | | |
|---|---|---|---|---|
| *Bağımsız Değişkenler* | | Sanal Tolerans | Sanal İletişim | Toplam Puan |
| Psikolojik Sağlamlık | p | .00 | .00 | .00 |
| | r | -.26 | -.21 | -.23 |
| Depresyon | p | .00 | .00 | .00 |
| | r | .38 | .27 | .33 |

Korelasyon katsayısının mutlak değer olarak 0.70-1.00 arasında olması, yüksek; 0.70-0.30 arasında olması orta; 0.30-0.00 arasında olması ise düşük düzeyde ilişki olarak tanımlanmaktadır (Büyüköztürk, 2009).

Katılımcıların sanal tolerans (r=-.26; p<.01) ve sanal iletişim (r=-.21; p<.01)alt ölçekleri ile toplam puan (r=-.23; p<.01) ile psikolojik sağlamlık puan değerleri arasında negatif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Ayrıca katılımcıların sanal tolerans (r=.38; p<.01) ve sanal iletişim (r=.27; p<.01)alt ölçekleri ile toplam puan (r=.33; p<.01) ile depresyon puan değerleri arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur.

## 4. TARTIŞMA

Yapılan analiz sonucunda cinsiyet düzeyi değişkenine göre, sanal tolerans alt ölçeğinde ve toplam puanda anlamlı farklılık bulunduğu ancak sanal iletişim alt ölçeğinde ise anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal medya bağımlılığı düzeyinin erkek katılımcılardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde bu araştırmayı destekleyen (Şeker, 2018; Narter, 2018; Çakır, 2021; Malikova, 2023; Malikova ve Şahin, 2023) ve desteklemeyen (Balta ve Horzum, 2008; Aktan, 2018) çalışmaların olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların sosyal medya bağımlılığı düzeyinin erkek katılımcılardan daha yüksek olmasının nedeni, toplumsal cinsiyet rolleri ve iletişim tercihleri arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yapılan analiz sonucunda sınıf düzeyi değişkenine göre, sanal tolerans alt ölçeğinde ve toplam puanda anlamlı farklılık bulunduğu ancak sanal iletişim alt ölçeğinde ise anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmektedir. Sınıf değişkenine göre 1. sınıf öğrencilerinin sanal tolerans ve sosyal medya bağımlılığının 4. sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmalar incelendiğinde destekleyen (Çam ve İşbulan 2012) ve desteklemeyen (Baz, 2018; Özdemir, 2019; Doğan, 2021) çalışmaların olduğu görülmektedir. 1. sınıf öğrencilerinin sanal tolerans ve sosyal medya bağımlılığının 4. sınıf öğrencilerinden daha yüksek olmasının nedeni, üniversiteye yeni başlayan öğrencilerin adaptasyon sürecinde sosyal medya kullanımının artması ve bağımlılık riskinin daha yüksek olması olabilir. Ayrıca, üst sınıf öğrencilerinin zamanla ders yoğunluğunun artmasıyla sosyal medya kullanımında azalma eğilimi göstermesi bu farklılığın bir başka nedeni olabilir.

Araştırmanın sonucuna göre, katılımcıların sanal tolerans ve sanal iletişim alt ölçekleri ile toplam puan ile psikolojik sağlamlık puan değerleri arasında negatif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Yapılan araştırmalar incelendiğinde destekleyen (Hou vd., 2017; Bilgin ve Taş, 2018; Narter, 2018; Kocabıyık ve Bacıoğlu, 2022; Genç, 2023) çalışmaların olduğu görülmektedir. Psikolojik sağlamlık ile sosyal medya bağımlılığı düzeyi arasında negatif yönde ilişki beklenen bir bulgudur. Yoğun sosyal medya kullanımının psikolojik sağlamlığı olumsuz etkilediği ve aşırı dijital etkileşim, bireyin duygusal dayanıklılığını azalttığı düşünülmektedir.



Katılımcıların sanal tolerans ve sanal iletişim alt ölçekleri ile toplam puan ile depresyon puan değerleri arasında pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Yapılan araştırmalar incelendiğinde destekleyen (Soydan, 2015; Savci ve Aysan, 2016; Şeker, 2018) ve desteklemeyen (Turnalar, 2008) çalışmaların olduğu görülmektedir. Aşırı sosyal medya kullanımının bireylerin duygusal refahını olumsuz yönde etkilediği, sürekli dijital etkileşim, yüzeyel ilişkiler ve olumsuz karşılaştırma eğilimi gibi faktörlerin depresyon belirtilerini artırdığı düşünülmektedir. Yapılan araştırmalarda da sosyal medya bağımlılığının bireylerin depresyon ve kaygı gibi sonuçlara neden olduğu görülmektedir (Kelleci, 2008; Kirschner ve Karpinski, 2010; Şeker, 2018).

## 5. SONUÇ VE ÖNERILER

### Sonuç

Yapılan araştırmada kadın katılımcıların sanal tolerans ve sosyal medya bağımlılığı toplam puanının erkek katılımcılardan ve 1. sınıf öğrencilerinin 4. sınıf öğrencilerinden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, katılımcıların sanal tolerans ve sanal iletişim alt ölçekleri ile

toplam puan ile psikolojik sağlamlık puan değerleri arasında negatif yönde düşük düzeyde anlamlı, depresyon puan değerleri arasında ise pozitif yönde düşük düzeyde anlamlı ilişki olduğu bulunmuştur.

**Öneriler**

Araştırmadaki katılımcılar Ankara Hacı Bayram Veli üniversite öğrencileri ile sınırlandırılmıştır. Sosyal medya kullanımı çocukluk ve ergenlik dönemlerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu bakımdan sonrasında yürütülecek çalışmalarda küçük yaş gruplarında da çalışmalar yapılarak boylamsal araştırmalar yapılabilir.

Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeyleri bu araştırmada ele alınan değişkenler dışında çeşitli değişkenler açısından araştırılabilir. Sosyal medya bağımlılığı yüksek olan üniversite öğrencilerine yönelik dijital okuryazarlık ve bilinçlendirme programları geliştirilebilir. Sosyal medyada geçirilen süre ile ilgili bilgilendirici afişler hazırlanarak farkındalık artırılabilir ve bunun yerine konulabilecek alternatifler sunulabilir.

Üniversitelerde stresle başa çıkma, duygusal denge, problem çözme becerileri gibi konuları içeren psikolojik sağlamlık geliştirme eğitimleri sunulması öğrencilerin duygusal refahlarını artırmaya yardımcı olabilir.

Üniversitelerde psikolojik danışmanlık hizmetlerinin bulunması, öğrencilere sosyal medya bağımlılığı veya depresyon gibi sorunlarla başa çıkma konusunda profesyonel destek alabilecekleri bir imkan sunabilir.

## 6. Kaynakça

Aktan, E. (2018). Üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlılık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 5(4), 405-421. https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.379886

Alfasi, Y. (2019). The grass is always greener on my friends' profiles: The effect of Facebook social comparison on state self-esteem and depression. Personality and Individual Differences, 147, 111–117. https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.04.032

American Bağımlılık Merkezi (2023). Social Media Addiction. https://www.addictioncenter.com/drugs/social-media-addiction/

Balta, Ö. Ç., Horzum, M. B. (2008). Web tabanlı öğretim ortamındaki öğrencilerin internet bağımlılığını etkileyen faktörler. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 41(1), 187-205.

Barry, C. T., Sidoti, C. L., Briggs, S. M., Reiter, S. R. & Lindsey, R. A. (2017). Adolescent social media use and mental health from adolescent and parent perspectives. Journal of Adolescence, 61, 1–11. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2017.08

Baz, F. Ç. (2018). ―Sosyal medya bağımlılığı: üniversite öğrencileri üzerine çalışma, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9, (16), 276- 295.

Berners-Lee, T. (1998). The World Wide Web: A very short personal history, Erişim tarihi 11 ocak 2023. http://www.w3.org/People/Berners-Lee/ShortHistory.html.

Bilgin, O., Taş, İ., 2018, Effects of Percieved Social Support and Psychological Resilience on Social Media Addiction among University Students. *Universal Journal of Educational Research* (64), 751-758.

Booker C. L., Skew A. J., Kelly Y. J., Sacker A. (2015). Media use, sports participation, and well-being in adolescence: cross-sectional findings from the UK household longitudinal study. Am. J. Public Health 105, 173–179. https://doi.org/10.2105/AJPH.2013.301783

Boonlue, T., Briggs, P., Sillence, E. (2016). Self-Compassion, Psychological Resilience and Social Media Use in Thai Students, BCS Human Computer Interaction Conference.

Campisi, J., Bynog, P., McGehee, H., Oakland, J. C., Quirk, S., Taga, C., & Taylor, M. (2012). Facebook, stress, and incidence of upper respiratory infection in undergraduate college students. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 15(12), 675-681

Ceyhan, E., Ceyhan, A.A. ve Gürcan, A. (2007). Problemli internet kullanımı ölçeği'nin geçerlik çalışmaları. Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 7 (1), 387- 416.

Choudhury, N. (2014). World Wide Web and Its Journey from Web 1.0 to Web 4.0. International Journal of Computer Science and Information Technologies.

Creswell. J.W. ve Creswell, J.D. (2017) *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. 4th Ed. Sage.

Çakır, D. (2021). *Instagram kullanıcısı üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığının depresyon ile ilişkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Okan Üniversitesi

Çam E. ve O. İşbulan., 2012. "A New Addıctıon for Teacher Candıdates: Socıal Networks'', The Turkish Online Journal of Educational Technology, 14-19.

Davis, R. A. (2001). A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. Computers in Human Behavior, 17 (2), 187-195.

Demirci, İ. (2019). Bergen Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeğinin Türkçeye uyarlanması, depresyon ve anksiyete belirtileriyle ilişkisinin değerlendirilmesi. Anadolu Psikiyatri Dergisi, 20(1), 15-22.

Doğan, M. V. (2021). *Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı belirtilerinin ve sosyal medya bağımlılığı ile depresyon arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.

Doğan, T., 2015, Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği'nin Türkçe Uyarlaması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması, "The Journal of Happiness & Well-Being", 3(1), 93-102.

Düvenci, A., 2012, *Ağ Neslinin İnternet Kullanımı Üzerindeki Sosyal Medya Etkisinin Sosyal Sapma Yaklaşımı ile İncelenmesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi] Marmara Üniversitesi.

Erdem, S. (2022). *Sosyal medya bağımlılığının yordayıcıları olarak temel psikolojik ihtiyaçlar ve utangaçlık* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

European Organization of Nuclear Research (CERN) (tarih yok). The birth of the web. Erişim tarihi 11 ocak 2023. https://home.web.cern.ch/science/computing/birth-web

Fazeli, S., Mohammadi Zeidi, I., Lin, C. Y., Namdar, P., Griffiths, M. D., Ahorsu, D. K. ve Pakpour, A. H. (2020). Depression, anxiety, and stress mediate the associations between internet gaming disorder, insomnia, and quality of life during the COVID-19 outbreak. *Addictive Behaviors Reports, 12,* 100307. https://doi.org/10.1016/j.abrep.2020.100307

Fox, J. ve Warber, K.M. (2013). Romantic relationship development in the age of facebook: an exploratory study of emerging adults' perceptions, motives, and behaviors. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16, 3–7.

Genç, M. N. (2023). Psikolojik sağlamlık ve iyi oluş: Problemli sosyal medya kullanımı ve ikincil travmatik stresin aracılık rolünün değerlendirilmesi. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi

George, D. and Mallery, P. (2010). SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference 17.0 Update. 10th Edition, Pearson, Boston.

Glowniak, J. (1998). History, Structure, and Function of the Internet. Seminars in nuclear medicine, 28(2), 135-144. https://doi.org/10.1016/S0001-2998(98)80015-4

Goldberg, L. R. (1999). A Broad-Bandwidth, Public Domain Personality Inventory Measuring the Lower-Level Facets of Several Five-Factor Models. In I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, ve F. Ostendorf (Eds.), Personality Psychology in Europe, 7-28. Tilburg University Press.

Google Arts ve Culture. (2011). The World Wide Web: The Invention That Connected The World. https://artsandculture.google.com/story/ogVR4WcKh7UBIQ

Griffiths, M. D. (2000). Internet addiction — Time to be taken seriously? Addiction Research, 8, 413–418.

Haand, R. ve Shuwang, Z. (2020). The relationship between social media addiction and depression:a quantitative study among university students in Khost, Afghanistan. *İnternational Journal of Adolescence and Youth*. 25(1), 780-786. https://doi.org/10.1080/02673843.2020.1741407

Hisli, N. (1989). Beck Depresyon Envanterinin üniversite öğrencileri için geçerliği, güvenirliği. *Psikoloji dergisi*, *7*(23), 3-13.

Hou, Xiang-Ling, Wang, Hai-Zhen, Guo, Chen, Gaskın, James, Rost, Detlef & Wang, Jinliang, 2017, Psychological Resilience Can Help Combat The Effect of Stress on Problematic Social Networking Site Usage,Personality and Individual Differences, 109, 61-66.

Hussain, Z. ve Griffiths, M.D. (2019). Problematic social networking site use and psychiatric disorders: A focused review of recent largescale studies. *Frontiers in Psychiatry, 9,* 686. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2018.00686

Kapoor K. K., Tamilmani K. ve Rana N. P. (2018). Advances in social media research: past, present and future. *Information Systems Frontiers*, 20. 531–558.

Karasar, N. (2022). *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*. Nobel.

Kelleci, M. (2008). İnternet, cep telefonu, bilgisayar oyunlarının çocuk ve gençlerin ruh sağlığına etkileri, TAF Preventive Medicine Bulletin, 7(3), 253- 256.

Kirschner, P. ve Karpinski A. C. (2010). Facebook® and academic performance. Comput Hum Behav 26, 1237-1245.

Kocabıyık, O. O., & Bacıoğku, S. D. Psikolojik Sağlamlık ve Başa Çıkma Becerilerinin Sosyal Medya Bağımlılığını Yordama Düzeyi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 14(1), 137-146.

Köroğlu, E. (2015). Depresyon. Nedir? Nasıl baş edilir?. HYB yayınları.

Kuss, D. J. ve Griffiths, M. D. (2011). Online Social Networking and Addiction . A Review of Psychological Literature. *İnternational Journal of Environmental Research And Public Health 8*(9), 3528–3552. https://doi/10.3390/ijerph8093528

Labrague, L. (2014). Facebook use and adolescents' emotional states of depression, anxiety, and stress. *Health Science Journal*, 8, 80-89.

Lazakidou, A. A. (Ed.). (2012). Virtual communities, social networks and collaboration. *Annals of Information Systems*, 15, 248 https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3634-8

Lin, L. Y., Sidani, J., Shensa, A., Radovic, A., Miller, E., Colditz, J. B., ve Primack, B. A. (2016). Association between social media use and depression among U.S. young adults. Depression and Anxiety, 33(4), 323-331. http://dx.doi.org/10.1002/da.22466

Maddi, S., R., Richard H. H., Deborah M. K., John L. L,, Michele P., Marnie B. (2006). The Personality Construct of Hardiness, III: Relationships Between Repression, İnnovativeness, Authoritarianism, and Performance. Journal of Personality. c.74. s.2: 575- 598.

Malikova A. ve Şahin, C. (2023). "Azerbaycan'daki Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Medya Bağımlılıklarının Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi". *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*.

Malikova, A, (2023). *Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeğinin Azerbaycan Türkçesine Uyarlanması ve Psikolojik Belirtiler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.

Marlatt, G. A., Baer, J. S., Donovan, D. M. ve Kivlahan, D. R. (1988). Addictive behaviors: Etiology and treatment. *Annual Review of Psychology*, 39, 223–252.

Nielsen, F. (1994). The World Wide Web: Past, Present and Future. Erişim tarihi 6 Mayıs 2023. https://www.w3.org/People/Frystyk/thesis/WWW.html

Oberlo. (2024). What Age Group Uses Social Media the Most. Oberlo. https://www.oberlo.com/statistics/social-media-usage-statistics-by-age

Özdemir, Z. (2019). *Üniversite Öğrencilerinde Sosyal Medya Bağımlılığı. Beykoz Akademi Dergisi, 7*(2). 91-105. https://doi.org/10.14514/byk.m.26515393.2019.7

Primack B, Shensa A, Sidani J, Whaite E, Lin L, Rosen, D., … Miller E (2017) Social media use and perceived social isolation among young adults in the US. Am J Prev Med, 53:1-8.

Savci, M. ve Aysan, F. (2016). Relationship between impulsivity, social media usage and loneliness. Educational Process: International Journal, 5(2), 106–115. http://dx.doi.org/10.12973/ edupij.2016.52.2

Soydan Z. M. (2015). *Üniversite Öğrencilerinin İnternet Bağımlılığı ile Depresyon ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Haliç Üniversitesi.

Sriwilai, K., ve Charoensukmongkol, P. (2016). Face it, don't Facebook it: Impacts of Social Media Addiction on Mindfulness, Coping Strategies and the Consequence on Emotional Exhaustion. Stress and health : journal of the International Society for the Investigation of Stress, 32(4), 427–434. https://doi.org/10.1002/smi.2637

Şahin, C. (2020). Davranışsal bağımlılığa ve teknoloji bağımlılığına genel bir bakış. İçinde Cengiz, Ş. ve Günüç, S (Ed.), *Teknoloji Bağımlılıkları* (s. 1-21). Nobel.

Şahin, C. ve Yağcı, M. (2017). Sosyal medya bağımlılığı ölçeği-yetişkin formu: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *18*(1), 523-538.

Şeker, T. V. (2018). *Sosyal medya bağımlılığı ile depresyon ve anksiyete arasındaki ilişki* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Beykent Üniversitesi.

Toprak,G. (2009,)."Yılmazlık" Anadolu Üniversitesi, Hayatın İçinde Anadolu Haber, Haftalık İletişim Gazetesi, (Çelen,F.,&Akyayla, G., Haberi) 527.

Turnalar, K. (2008). *İnternet Bağımlılığını Yordayan Değişkenlerin İncelenmesi.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mersin Üniversitesi.

Türkmen, Y. (2022). *Üniversite Öğrencilerinden Oluşan Bir Örneklemde Sosyal Medya Bağımlılığı Yeme Tutumları ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Beykent Üniversitesi.

Twenge J. M., Campbell W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: evidence from a population-based study. Prev. Med. Rep. 12, 271–283. https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.10.003

Ünlü, Z. R. (2018). Sosyal Medya Bağımlılığı ve Psikolojik Dayanıklılık. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Üsküdar Üniversitesi.

Vannucci, A., Flannery, K. M., ve Ohannessian, C. M. (2017). Social media use and anxiety in emerging adults. Journal of Affective Disorders, 207, 163-166. https://doi.org/10.1016/j.jad.2016.08.040

We Are Social (2024a). Global Dijital Raporu. https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024-5-billion-social-media-users/

We Are Social (2024b). Global Dijital Raporu. https://datareportal.com/reports/digital-2024-turkey

Woods, H. C., ve Scott, H. (2016). Sleepyteens: Social Media Use in Adolescence Is Associated with Poor Sleep Quality, Anxiety, Depression and Low Self-Esteem. *Journal of Adolescence*, 51, 41-49. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.05.008

Xanidis, N., ve Brignell, C. M. (2016). The association between the use of social network sites, sleep quality and cognitive function during the day. *Computers in Human Behavior*, 55, 121-126. https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.09.004.

Yang, S., and Tung, C. (2007). Comparison of Internet addicts and non-addicts in Taiwanese high schools. Computers in Human Behavior, 23, 79-96.

Young, K. S. (1998). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. Cyberpsychology & Behavior, 1, 237-244.

Young, K.S. (1996). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. Cyberpsychology and Behavior, 1(3), 237–244.

Zhang, M., Xu, P., ve Ye, Y. (2022). Trust in social media brands and perceived media values: A survey study in China. *Computers in Human Behavior*, 127, 107024 https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.107024

# AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASINDA ELMİ ARAŞDIRMALAR: ƏNƏNDƏN GƏLƏCƏYƏ

**Vüsal ZÜLFÜQAROV**

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,**

**bilik fəlsəfəsi, elm fəlsəfəsi, ORCID: 0009-0004-7491-3520**

**Xülasə**

Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi fəaliyyəti SSRİ dövründən başlayaraq formalaşmış araşdırma formaları ilə müasir mərhələdə elmi tədqiqatın aparılması xüsusiyyətləri ənənə-müasirlik kontekstində təhlil edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, hazırda həyata keçirilən elmi islahatlarda mütləq ənənə diqqətə alınmalıdır. Bununla yanaşı, müasir elmi fəaliyyətdə geniş tətbiq edilən fənlərarası yanaşma aparıcı rol oynamalıdır.

Bu kontekstdə AMEA institutlararası əməkdaşlıq çərçivəsində kollektiv yaradıcılıq potensialının daha da yüksəldilməsi ilə əlaqədar struktur-funksional xarakterli yeniliklər həyata keçirir.

Həmin islahatlar fonunda AMEA-nın başqa elmi təşkilatlarla əməkdaşlığı və təcrübə mübadiləsi yeni bucaq altında akutallıq kəsb edir.



**Açar sözlər:** Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, fənlərarası tədqiqat, elmi ənənə, müasirlik, elmi fəaliyyətin təşkili

**Özet**

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Sovyet döneminden bu yana ülkenin en yüksek bilimsel kuruluşu olarak ülkede doğa bilimleri ve sosyal-beşeri araştırmalarda öncü bir yer edinmiştir. O dönemde Bilimler Akademisi, bilimsel faaliyetlerini o dönemin siyasi ve ideolojik gereksinimleri çerçevesinde kurmuştu. Bilimsel araştırmalar buna göre düzenlenmiş ve farklı yönler arasında bağlantılar bu çerçevede kurulmuştur. Bilimler Akademisi, 1945 yılından başlayarak Azerbaycan bilimine büyük katkılarda bulunmuştur.

Ulu Önder Haydar Aliyev, Azerbaycan'daki başkanlık yıllarında Bilimler Akademisi'nın faaliyetlerine özel dikkat ve özen gösterdi. Onun zamanında başlayan bilimdeki ilerleme, bugün bile olumlu etkisini göstermektedir.

Bağımsızlık aşamasında Bilimler Akademisi, bilimsel araştırma geleneğini sürdürmenin yanı sıra, dünya bilimine entegrasyon yönünde kapsamlı yapısal ve operasyonel reformlara başladı. Aynı zamanda doğa bilimleri ile sosyal ve beşeri bilimler arasındaki ilişkilerin modern bilimsel gereksinimler düzeyinde düzenlenmesinin de özel bir yeri vardır. Hem araştırma metodolojisi hem de konu kapsamı daha disiplinlerarası bir yaklaşım çerçevesinde yürütülmeye başlandı. Bu süreç gelinen noktada daha temel, kapsamlı ve etkili hale geldi.

Bilimler Akademisi yönetimi, disiplinler arası ilişkilerin düzenlenmesi ve araştırma yapılması mantığını Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in belirlediği Azerbaycan'ın stratejik kalkınma kursuna uyarladı. Bilimler Akademisi'ndeki bilimsel araştırmalar devletin stratejik gelişim çizgisine hizmet etmektedir. Bu prizmada hem bilimsel faaliyetlerin organizasyonu hem de uluslararası

ölçekte çeşitli bilimsel kuruluşlarla ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda Türkiye ve diğer Türk devletlerinin bilim kuruluşlarıyla işbirlikleri ön plandadır. Örneğin TÜBİTAK artık Bilimler Akademisi'nin ana işbirliği ortağı olarak değerlendirilebilir.

Bilimler Akademisi'nde bilimsel faaliyetlerin düzenlenmesinde gelenek ve modernlik birlikteliğini ifade eden ana noktalar arasında bilimsel araştırma enstitülerinin ortak projelere katılımı özel bir yere sahiptir. Buna doğa bilimleri ile sosyal ve beşeri bilimlerin ortak projeleri de dahildir.

**Anahtar kelimeler:** Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, disiplinlerarası araştırmalar, bilimsel gelenek, çağdaşlık, bilimsel faaliyet organizasyonu

## Abstract

The Azerbaijan National Academy of Sciences, as the country's highest scientific institution since the Soviet period, has taken a leading place in natural sciences and social-humanitarian research in the country. At that time, the Academy of Sciences established its scientific activities within the framework of the political and ideological requirements of that period. Scientific research is organized accordingly and connections between different aspects are established within this framework. The Academy of Sciences has made great contributions to Azerbaijani science since 1945.

The Great Leader Heydar Aliyev paid special attention and care to the activities of the Academy of Sciences during his presidential years in Azerbaijan. The progress in science that began in his time shows its positive impact even today.

At the independence stage, the Academy of Sciences, in addition to continuing the tradition of scientific research, began comprehensive structural and operational reforms towards integration into world science. At the same time, the regulation of relations between natural sciences and social and human sciences at the level of modern scientific requirements also has a special place. Both the research methodology and the scope of the subject began to be carried out within the framework of a more interdisciplinary approach. This process has now become more fundamental, comprehensive and effective.

The management of the Academy of Sciences adapted the logic of organizing interdisciplinary relations and conducting research to the strategic development course of Azerbaijan determined by President Ilham Aliyev. Scientific research at the Academy of Sciences serves the strategic development line of the state. In this prism, both the organization of scientific activities and relations with various scientific organizations on an international scale have gained a new dimension. In this context, collaborations with scientific institutions of Türkiye and other Turkish states are at the forefront. For example, TÜBİTAK can now be considered the main cooperation partner of the Academy of Sciences.

Among the main points expressing the unity of tradition and modernity in the organization of scientific activities in the Academy of Sciences, the participation of scientific research institutes in joint projects has a special place. This includes joint projects of the natural sciences and the social and human sciences.

**Keywords:** Azerbaijan National Academy of Sciences, interdisciplinary research, scientific tradition, modernity, organization of scientific activity

## Giriş

Azərbaycanda elmi tədqiqatların institutlaşmış formaları qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. V əsrdən başlayaraq Bizansda Akdemiyaların bağlaması nəticəsində çoxlu sayda filosof və alimlər Azərbaycanın yerləşidiyi siyasi-coğrafi və mədəni məkanlara axın etdilər. Onlar az

müddət burada fəaliyyət göstərsələr də, bir sıra elmi tədqiqat və təhsil ocaqlarının yaranmasına təkan verdilər. Nəticədə Ora Əsrlərdə Azərbaycanda güclü elm və təhsil məktəbləri formalaşdı. Onların sırasında Marağa Rəsədxanasını (Nəsirəddin Tusi), Təbriz, Bakı, Naxçıvan, Şamaxı və digər şəhərlərdəki elm ocaqlarını göstərmək olar. İslamın Azərbaycanda yayılması ilə mədrəsələr də sürətlə artdı. O dövrdə İslam dünyasında mədrəsələr o dövrün universitetləri rolunu oynayırdı. Fransız səyyahların yazdıqlarına görə, Azərbaycandakı mədrəsələrdə (məsələn, Şamaxıda) əsaslı olaraq təbiətşünaslıq bilikləri öyrədilirdi.

Azərbaycanda elmi tədqiqatların institusional təşkili XIX sərdən başlayaraq daha sürətlə aparılmağa başlandı. Həmin dövrdən təhsil tədricən Avropa modelinə keçdiyinə görə, elmlərin öyrədilməsi və təhsil sistemi də transformasiya olundu. Artıq dünyəvi gimnaziyalar və ali məktəblərdə elmlər tədris edilirdi. Lakin ayrıca elmi tədqiqatların aparıldığı və bütün elm sahələrini əhatə edən elmi təşkilat yaradılmamışdı.

XX əsrin 20-ci illərindən elmlərin hamısını ayrıca öyrənən qurum yaradılması prosesi başlandı. Nəhayət, 1945-ci ildə Elmlər Akademiyası təsis edildi. Akademiya tamamilə dünyəvi xarakterli idi. Elmlərin bütün sahələri araşdırılırdı. Burada elmi tədqiqatların təşkili sovet elm və təhsil sistemi əsasında qurulurdu. Təbiət elmləri ilə yanaşı humanitar və ictimai elmlər də araşdırılırdı. Elmi tədqiqatların təşkili də dəyişmişdi. Mahiyyətcə disiplinar bölgüyə əsaslanan araşdırmalar aparılırdı. Lakin iki və daha çox elm sahəsi üçün ortaq olan tədqiqatlara da baş vurulurdu. Bu, əsasən təbiət elmləri arasında müşahidə edilirdi. Xüsusilə neft-kimya sahəsini misal göstərmək olar. Lakin bütövlükdə tədqiqat disiplinar xarakterli idi və bu proses Azərbaycan müstəqillik əldə edənə qədər Azərbaycan Elmlər Akademiyasında tədqiqatların mahiyyətini təşkil edirdi.

Beləliklə, sovet dönəmindən AMEA Azərbaycanın baş elmi təşkilatı kimi ölkədə təbiətşünaslıq, ictimai və humanitar elmləri araşdırmada aparıcı yer tutmuşdur. SSRİ zamanında AMEA elmi fəaliyyətini həmin dövrün siyasi-ideoloji tələbləri çərçivəsində qurmuşdu. Elmi araşdırmalar da buna uyğun təşkil olunurdu və müxtəlif istiqamətlər arasında əlaqələr həmin çərçivədə qurulurdu.



1945-ci ildən başlayaraq AMEA Azərbaycan elminə böyük töhfələr vermişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev bununla bağlı demişdir: “XX əsrdə Azərbaycanda...institutların yaranması,...elmi tədqiqat institutlarının yaranması, elmi tədqiqat işlərinin təşkil olunması və bunların nəticəsində 50 il bundan öncə Azərbaycanda ilk dəfə Elmlər Akademiyasının yaranması – bunların hamısı Azərbaycanda elmin sürətlə inkişafını nümayiş etdirən faktlardır” [3, s. 23].

1995-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ifadə etdiyi bu fikirlər AMEA-nın keçdiyi şərəfli yolu lakonik əks etdirir. Bir çox istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatların konkret nəticələri SSRİ məkanında etiraf edilirdi. Məsələn, sovet peykləri üçün AMEA-nın institutlarının hazırladığı cihazlar öz keyfiyyətini sübut etmişdi. Müstəqilliyin ilk on ilində isə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən AMEA-nın Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusunun müəyyən edilməsi ilə yanaşı, tədricən tədqiqatların inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan araşdırmaların institutlaşmasına uyğunlaşdırılmağa başlandı. Yəni müstəqillik mərhələsində AMEA elmi araşdırmalarda ənənəni saxlamaqla yanaşı, dünya elminə inteqrasiya istiqamətində geniş struktur və fəaliyyət islahatlarına başladı. Həmin sırada təbiət, ictimai və humanitar elmlər arasında əlaqələrin müasir elmi tələblər səviyyəsində təşkili xüsusi yer tutur. Həm araşdırmanın metodologiyası, həm də mövzuların əhatə dairəsi daha çox fənlərarası yanaşma çərçivəsində aparılmağa başlandı. Bu proses indiki mərhələdə daha fundamental, əhatəli və nəticəverici xarakter almışdır.

## 1. Müasir dövrdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında elmi tədqiqatların təşkili

AMEA-da elmi tədqiqatların aparılmasının hüquqi bazasını Azərbaycan Respublikasının "Elm haqqında" Qanunu təşkil edir [2 s. 2-33]. Bu Qanun əsasında hazırda AMEA rəhbərliyi elmlərarası əlaqələrin təşkili və araşdırmaların aparılması məntiqini respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin müəyyən etdiyi Azərbaycanın strateji inkişaf kursuna uyğunlaşdırmışdır. AMEA-da elmi araşdırmalar dövlətin strateji inkişaf xəttinə xidmət edir [4, s. 1, s.11]. Bu prizmada elmi fəaliyyətin təşkili yeni vüsət almışdır. Akademik İsa Həbibəyli vurğulayır ki, AMEA-nın indiki fəaliyyəti Prezident cənab İlham Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf kursuna uyğun təşkil edilir. Bura həm təşkilatın strukturu, həm də araşdırılmaların aparılması xüsusiyyətləri daxildir [4, s. 11]. Bu zaman AMEA elmi fəaliyyətini öz Nizamnaməsinin müddəalarının məzmununa görə yerinə yetirir. Ayrıca vurğulanır ki, AMEA elmi tədqiqat işlərini elmin prioritet inkişaf sahələrinə və istiqamətlərinə uyğunlaşdırır. Ümumi olaraq isə, AMEA həyata keçirdiyi elmi tədqiqatları Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair milli prioritetlərə və inkişaf strategiyasına uyğun təşkil edir. Bununla elm sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir. Vurğulanan məqamalr sübut edir ki, AMEA-nın fəaliyyətinin əsas məqsədi Azərbaycanın iqtisadi, sosial, mədəni və innovativ inkişafına xidmət göstərməkdən ibarətdir [1]. Bu xəttin seçilməsi həm nəzəri, həm də praktiki faktorlara dayanır. Məsələ ondan ibarətdir ki, müasir mərhələdə filosoflar adekvat elmi tədqiqatların nəzəri-metodoloji aspektlərdə müasir olması ilə yanaşı, praktikaya sürətli tətbiqi şərtini də irəli sürürlər. Bu zaman əldə edilən nəzəri biliyin praktikada səmərəli olmasının özünün kriteriyaları hazırlanır. Vurğulanan iki aspekt sintez halında AMEA-da elmi tədqiqatların təşkilinin məzmun və formasını müəyyən edir. Əhəmiyyətlidir ki, AMEA tədqiqatların yeni keyfiyyətdə təşkili prosesində müasir fəlsəfi araşdırmalarda gəlinən qənaətlərə geniş istinad edir. Həmin qənaətlərdə sistemlilik və inteqrativ metodologiyalar əsas yer tuturlar ki, bu da öz növbəsində təbiət və humanitar elmlərin inteqrasiyasını tələb edir [7 s. 2-7]. Əlbəttə, təbiət və humanitar elmlərin inteqrasiyasını konkret təşkil etmək ciddi elmi problemdir. Xüsusilə rəqəmsallıq dövründə bu məsələ mürəkkəb və ierarxik struktura malik olur. Fəlsəfi araşdırmalar göstərir ki, hətta meydana çoxlu sayda risklər çıxır. Onlar faktiki olaraq elmi fəaliyyətin təşkili qarşısında çağırışlar formalaşdırır. Bu bağlılıqda filosoflar vurğulayırlar ki, fənlərarası tədqiqatların təşkilində vahid kreativ tədqiqat aparan komandanın yaradılması psinsipial əhəmiyyət daşıyır [5, s. 8-20]. Digər diqqət yetiriləsi məqam rəqəmsallığın təhsilə tətbiqi ilə elmə tətbiqi arasında uyğunluğun yaradılması ilə bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsilə tətbiqdə ortaya çoxlu sayda çətinliklər çıxır. Bu çətinliklər tədris proqramlarından tutmuş elmi araşdırmaların təşkilinə qədər geniş sahəni əhatə edir [6, s. 299-300].



Bütün bunlar AMEA-da institutlar arasında əməkdaşlığın təşkilini xeyli aktuallaşdırır.

## 2. Elmi tədqiqat institutları arasında əməkdaşlığın təşkili

AMEA-da elmi tədqiqat institutları arasında əməkdaşlığın qurulması vacib vəzifələrdən sayılır. Çünki faktiki olaraq araşdırmalar həmin səviyyədə aparılır. Bunun üçün AMEA yeni inteqrativ fəaliyyət metodlarından istifadə edir. Mövzu olaraq bir neçə tədqiqat institutu üçün ortaq olanına üstünlük verilir. Məsələn, ictimai-humanitar elmlərin müxtəlif sahələrini əhatə edən mövzu seçilir və bir neçə institutun birgə araşdırması təşkil olunur. "Qarabağın və Şərqi Zəngəzərun Dialektoloji Atlası"nın hazırlanması buna nümunədir [4, s. 11].

Onu ayrıca vurğulayaq ki, vurğulanan aspektdə tədqiqat işlərinin təşkilində filosofların metodoloji qənaətlərindən geniş istifadə olunur. Məsələn, müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələrinin ortaq araşdırmalarında kollektiv əməkdaşlığın real məzmun alması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlara görə, onun reallaşması yaradıcı yanaşma tələb edir. Həmin

prosesdə aktual olan məsələlərdən biri yaradıcılıq potensialının inkişafi ilə bağlıdır. Kollektiv tədqiqatın yaradıcı potensialının artırılması elmi araşdırmanın nəticəsinə birbaşa təsir edir [8, s. 2-8]. İnstitutlararası tədqiqatlarda yaradıcılıq potensialının inkişafı AMEA üçün hazırda nəzəri və praktiki-tətbiqi aktuallaşmış məsələdir. Onun tədricən və düşünülmüş şəkildə həyata keçməsi strateji elmi məqsəddir. Burada iki aspektin sintezinə ehtiyac vardır. Birincisi, elmi tədqiqatların institutlar səviyyəsində səmərəliliyini və müasir metodlara əsaslanmasını təmin etməkdir. İkincisi, AMEA-dan kənarda olan digər elmi tədqiqat müəssisələri ilə yaradıcı əlaqələri inkişaf etdirməkdir. İkinci məsələ daxilində AMEA-nın beynəlxalq elmi əməkdaşlığı təşkil etməsi xüsusi yer tutur. Nümunə kimi, Türkiyənin elmi təşkilatları, məsələn TÜBİTAK-la əməkdaşlığın təşkilini göstərmək olar. Vurğulanan iki istiqamətin qarşılıqlı əlaqəsində kollektiv yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsi asan məsələ deyildir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, burada psixoloji, intellektual, təşkilati və tətbiqi aspektlərin inteqrasiyasına nail olmaq gərəkdir. Eyni zamanda, həmin inteqrativlik konkret layihələr çərçivəsində nəticələr verməlidir. Buna nail olmaq isə təcrübə mübadiləsi kimi proseslərdən çox asılıdır. Beləliklə, AMEA hazırda elmi fəaliyyətin təşkili məsələsində bir sıra prinsipial fəlsəfi, psixoloji və təşkilati problemləri həll edir. Bu prosesin konkret layihələr üzrə aparılması maraqlı haldır. Həmin istiqamətdə müsbət nəticələrin alınması AMEA-nın daha təkmil şəkildə tədqiqatları təşkil etməyə yönəlmiş fəaliyyətini daha səmərəli edir. Digər tərəfdən, AMEA beynəlxalq miqyasda əməkdaşlıqla institutlararası əməkdaşlığın harmoniyasına çalışır. Burada qarşılıqlı əlaqələrin nəzəri və metodoloji aspektləri ilə yanaşı, təşkilati tərəfi də ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcılıqla təşkilaçılığın uğunlaşdırılması yekunda elmi tədqiqatların səmərəliliyi və müasirliyinin təminin aparıb çıxarmalıdır. Bununla bağlı AMEA struktur islahatlarına da ayrıca diqqət yetirir. Ümumi miqyasda bu, elmi fəaliyyətin idarəedilməsi ilə tədqiqatın aparılması üsullarının sintezinə nail olmaq anlamına gəlir. İnstitutlararası əməkdaşlığın təşkili fəlsəfəsində başqa bir aktual məqam fərdi kreativliklə kollektiv kreativliyin qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlıdır. Fəlsəfi olaraq bu məsələ nəzəri ilə praktiki fəaliyyətin kəsişmə sahəsində həyata keçirilə blər. Çünki institutlaşmış elmi fəaliyyətdə fərdi yaradıcılıq kollektiv yaradıcılıqla məhz nəzəri ilə praktikinin ortaq sahəsində konkret məzmun alırlar. Onun əsas nümunəsi tədqiqat institutlarının şöbələrində araşdırmaların aparılması fəlsəfəsi ola bilər. Şöbələrdə ortaq razılıq əsasında müəyyən edilmiş ümumi mövzu bir neçə altmövzulara bölünür. Bölgü elə aparılır ki, altmövzular bir-biri ilə ideyaca sıx əlaqədə olurlar. Bu o deməkdir ki, ümumi mövzu fərdi yaradıcı insanlar tərəfindən müxtəlif altmövzular şəklində araşdırılır və yekunda onların məntiqi, məzmun və məqsədləri arasında uyğunluğa baxılır. Əgər işlənmiş mövzular qoyulan tələblərə cavab verirlərsə, o halda fərdi yaradıcılığın kollektiv yaradıcılığa uğurlu transformasiyasından danışa bilərik. İndi bu mexanizmin daha geniş fəaliyyət miqyasında – institutlararası tədqiqatlarda təcrübədən keçirilməsi zəruridir. Həmin miqyasda isə AMEA-daxili araşdırma metodologiyası və təcrübəsi ilə təşkilatdan kənar elmi təşkilatların araşdırma metodologiyası və təcrübəsi əsasında əlaqələrin qurulması çox aktuallıq kəsb edir.



Bununla aydın olur ki, fənlərarası tədqiqatların institutlararası elmi fəaliyyətin təşkili kontekstində yeni məzmun alması baş verir. Özlüyündə bu gedişat AMEA-da elmlərin inteqrasiyası məsələsinin daha da inkişaf etdirilməsinin lazım olduğunu göstərir.

**Nəticə**

Aparılan təhlildən bir sıra fəlsəfi nəticələr çıxara bilərik. Hər şeydən öncə aydın olur ki, müasir mərhələdə elmi fəaliyyətin təşkilində ənənədən imtina konstruktiv və çağdaş elmi kriteriyara adekvat olan addım deyildir. Çünki elmi araşdırma mahiyyətcə ənənə üzərində qurulur. İndi Avropa R.Dekard və ya F.Bekonun metodlarından istifadə etməyə bilər. Lakin klassik fəlsəfənin araşdırma ənənəsindən Qərb heç zaman imtina etməmişdir, əksinə, onu müasir elmin nəticələri prizmasında yenidən fəlsəfi refleksiya etməkdədir [9, s. 70-75].

AMEA-nın elmi tədqiqatları təşkil etməkdə keçdiyi təkamül yolunu fəlsəfi olaraq adekvat dərk etmək üçün bu təşkilatın elmi fəaliyyət ənənəsi ilə çağdaşlıq arasında elmi tədqiqatın təşkili baxımından əlaqəni nəzərə almaq zəruridir.

Bu əsasda aparılan təhlil göstərir ki, hazırkı dövrdə AMEA yeni araşdırma metodologiyaları ilə yanaşı, elmi fəaliyyətin təşkilinin məzmun, forma və məqsədlərini də əhəmiyyətli sayır. Azərbaycanın baş elmi təşkilatı bunun üçün elmi tədqiqat institutlarında araşdırmaların təşkilinə fənlərarası yanaşma prizmasında baxır və eyni zamanda, təşkilatdan kənarda olan elmi təşkilatlarla əlaqələri yeni səviyyəyə yüksəldir.

Beynəlxalq elmi əlaqələr indi AMEA-nın fəaliyyətində ciddi yer tutur. Bu kontesktdə AMEA başlıca olaraq türk dövlətləri ilə elmi əlaqələrə üstünlük verir. Türkiyənin müxtəlif elmi təşkilatları ilə əməkdaşlıq yeni sistemli səviyyəyə qaldırılır.

Nəhayət, alınan çox mühüm nəticələrdən biri AMEA-nın fəaliyyətini tamamilə Azərbaycanın cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş strateji inkişaf kursuna xidmət aspektində qurması ilə bağlıdır. Bununla AMEA yeni səviyyədə və miqyasda elmi araşdırmaları dövlətin maraqlarına uyğun təşkil etməkdədir.

**Ədəbiyyat**

1. AMEA Nizamnaməsi: [Elektron resurs] // AMEA: – Bakı. – 2024. URL: https://science.gov.az/ az/news/ofitsialnyie-dokumentyi. Müraciət tarixi 27.04.2024.
2. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: Elektron resurs] // AMEA: – Bakı. –2016, – 34 s. URL: https://science.gov.az/az#. Müraciət tarixi 27.04.2024
3. Əliyeva-Kəngərli, A. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Biblioqrafik göstərici. – Bakı, "Şərq-Qərb", – 2010, – s.23.
4. Həbibbəyli, İ. Elm günü və günün elmi // İ.Həbibbəyli. - Bakı, "Xalq qəzeti", - 2024, №63 (30467), - s. 1 və 11.
5. Масланов, Е. В. Вызовы цифровизации для техногенной цивилизации // – Нижний Новгород: The Digital Scholar: Philosopher's Lab / Цифровой ученый: лаборатория философа. – 2021, № 1, – с. 6-21.
6. Хасиева, М.А. Проблема цифровизации образовательной среды в контексте концепции информационного общества // – Тольятти: ООО «Ландрейл». Балтийский гуманитарный журнал. – 2021, т. 10, № 1(34), – с. 299-301.
7. Fleiß, E. et al. Smart energy technology: A survey of adoption by individuals and the enabling potential of the technologies // E.Fleiß, S.Hatzl, J.Rauscher. – Amsterdam: ELSEVİER. Journal "Technology in Society", – 2024, vol.76, – pp.1-8.
8. Kuo, H., Tseng, Y., & Yang, Y. C. Promoting college student's learning motivation and creativity through a STEM interdisciplinary PBL human-computer interaction system design and development course. Thinking Skills and Creativity. – 2019, №31, – pp.1–10.
9. Lynch, W. Method and control: naturalizing scientific culture in Bacon's Novum Organum // Epistemology & Philosophy of Science. 2021, vol.58, №3, pp.69–77.

# AZERBAYCAN-TÜRKİYE STRATEJİK İŞBİRLİĞİNİN SOSYOLOJİK ANALİZİ

**Prof. Dr. Mustafa TALAS**

**Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi**

## Özet

Son dönemlerde yakalamış oldukları ekonomik gelişme ivmesi ile birlikte Azerbaycan ve Türkiye, buna bağlı olarak yakınlaşarak işbirliklerine stratejik derinlik kazandırmışlardır. Bunun da doğal sonucu olarak siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri planda en ileri seviyede olan bir ilişki biçimini geliştirmişlerdir.

İşbirliğinin Karabağ'ın azad edilmesi ile birlikte zirveyi yakalaması üzerine karadan kesintisiz bağlantı anlamına gelen Zengezur Koridoru Projesi'ni birlikte tasarlayarak icraata geçirme açabasına giren Azerbaycan-Türkiye sadece kardeşlik çerçevesindeki işbirliğinin yetmeyeceğinin bilinciyle çok yönlü derin stratejik işbirliğini devreye sokmuşlardır. Artık her açıdan birlikte hareket eden bu iki kardeş ülke gelişmelerini de arttıracak projelerle Türk Dünyasına da feyiz kaynağı olmuşlardır.

Türk Dünyasına mensup Türk Soylu devletlerin hepsi Azerbaycan'ın izlediği yolu takip ederek güçlü ekonomi ve güçlü askeri karakter olgusu üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Türk Dünyası ülkelerinin birbirlerine kesintisiz kara bağlantısının sağlanması hususunun da önemli getirilerinin olacağı anlayışı söz konusu ülkelerde de gelişmeye başlamıştır.

Bu çalışmada Azerbaycan ile Türkiye arasındaki stratejik işbirliğinin çok yönlü olarak ve sosyolojik bağlamda analiz edilmesi amaçlanmıştır.



**Anahtar Sözcükler:** Azerbaycan, Türkiye, dış politika, staretejik işbirliği

## Giriş

Azerbaycan ile Türkiye İlişkileri çok eski dönemlere rastlamaktadır. Sovyet Dönemi'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonrasındaki politik anlayışları sebebiyle kesinti yaşamış olan ilişkiler Sovyetlerin dağılmasıyla yeniden güçlü bir şekilde gelişmeye başlamıştır.

Hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin jeopolitik üstünlüğü hem de Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz açısından zengin olması sebebiyle ilişkiler şekillenmiştir. Azerbaycan ile ilgisi olan dünya devi şirketler ve o şirketlere sahip olan devletler ayrı ayrı iki ülkeye etkide bulunmakta hem de ilişkiler konusunda alınacak seyri tayin etmektedir.

Azerbaycan'ın Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasında bir köprü vazifesi gören konumu Azerbaycan'a geleceğe çizilecek olan rotada güç kazandırmaktadır. Türkiye'nin de Dünyanım doğusu ile batısı arasında aynı konuma sahip olduğu olgusuna bakılacak olunursa, her ikisinin birleşmesi hem dünya sorunlarına hem de Türk Dünyasının meselelerine denge kazandırmak gibi bir getiriye sahip olacaktır.

Bu çalışmada, Azerbaycan ile Türkiye arasında geliştirilen stratejik işbirliği sosyolojik bağlamda analize tabi tutulmuştur. Yapılan analize göre Azerbaycan ile Türkiye arasında ekonomik bağlamda arzu edilen bir seviye yakalanmış olmasa da siyasal, askeri ve kültürel bakımdan ilişkilerin dünyada örneği olmayan iki devlet ilişkisi biçiminde gelişim gösterdiği görülmektedir. Karadan sınır sadece Nahçıvan Özerk Bölgesi ile var iken, havayolu ulaşımının

yoğunluğu sebebiyle sınırların anlamını yitirdiği bir ilişki sistemi iki ülke ve toplum arasında ortaya çıkmaktadır. Adeta her iki ülkede de kardeş diye tanımlanan ülkeyi en az bir defa ziyaret etmemiş insan sayısı çok azdır. Karşılıklı gidiş ve gelişler İstanbul, Antalya, İzmir, Ankara, Alanya, Muğla Bodrum ve Dalaman'a yapılan uçuşlar Türkiye'deki iç hatlar ile yarışır hale gelmiştir. Bu da bu işbirliğinin stratejik tercihinin vatandaşlar arası etkileşim ile sağlanma durumunun daha anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde stratejik ortaklık kavramı, ikinci bölümde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihsel arka planı, üçüncü bölümde ise ilişkilerin günümüzdeki görüntüsü ele alınmıştır. Çalışmada materyal olarak web tabanlı veriler ve kişisel kütüphane kullanılmıştır. Metod olarak ise sosyolojik analiz benimsenmiştir.

Bu aşamada birinci bölüm olan stratejik ortaklık kavramına başlanabilir.

## 1. Stratejik Ortaklık ve Azerbaycan-Türkiye Örneği:

Ülkeler arasındaki iş birliğinin yüksek düzeyli olması durumu stratejik ortaklık olarak değerlendirilmektedir. Ülkeler arasındaki anlaşmaların savunma bakımından ortak tehdit algılamaları çerçevesinde değerlendirilmesi durumu stratejik ortaklık biçiminde ifade edilmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler de çoğunlukla stratejik ortaklık biçiminde tanımlanmaktadır. Konjonktürel olarak ortaya çıkmış gerçekliklere göre değerlendirme yapıldığında, Azerbaycan ile Türkiye ilişkileri stratejik ortaklık düzeyinde değerlendirmek için birçok neden bulunmaktadır. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin stratejik ortak olması gerçekliği tarihsel, kültürel ve dil ile ilgili yakınlığın ötesinde temellenmiştir. Bunların ötesindeki birçok dış politika konusunda da birbiri ile uyum halinde olan bir ilişki biçimi mevcuttur. Bugün geliştirilmiş olan Türk Birliği bölgede Azerbaycan ve Türkiye'nin birçok konuda dış politika hedeflerinin uyuşması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca, Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak yer aldığı birçok bölgesel çok taraflı ilişkiler, enerji ve taşımacılık projeleri; iki ülkenin bölgesel politikalarının bir uyum içinde olduğunu ortaya koymaktadır. İç siyasal uyum, iki ülkenin toplumları arasında dayanışma, bölgesel politikaların örtüşmesi iki ülke arasında stratejik ortaklığın birçok kıyaslanabilir ülkelerden daha üst düzeyde olduğunu bize göstermektedir(Veliyev, 2020:20-21).



Bugün gelinen noktada, hem Azerbaycan için hem de Türkiye için böylesine çok yönlü ve derin ilişki biçimi başka hiçbir ülke ile geçerli olmayan ayrıcalıklar içermektedir. Elbette, bunda her iki ülkede geçerli olan uzun süreli siyasal ve ekonomik istikrarın dayanağı olan liderlerin iradesinin etkisi de çok büyüktür. He iki ülkenin Cumhurbaşkanı ülkelerindeki istikrarın temininin yanı sıra Türk Devletlerine örnek olan öncü anlayışların da mimarları olarak var olan şahsiyetlerdir denilebilir.

Elbette burada önce meselenin tarihsel arka planına da bakacağımız bölüme geçmemiz mümkündür.

## 2. Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı:

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişki tarihsel bakımdan Safevi dönemindeki Osmanlı-Safevi rekabetinin gölgesinde kalmıştır. İlk planda bu rekabet aynı milletten olan insanları birbirinden uzak tutmuş, bu durum da Rusların bölgeyi çok rahat ilhak etmesi olgusunu temin etmiştir. Daha sonra da, Safevi Hanedanlığının yıkılmasıyla hükümran olan İran Yönetimi, Ruslarla anlaşarak Azerbaycan'ın doğal sınırlarını aralarında paylaşacak ölçüde ortadan kaldırarak ikiye bölmeye muktedir olmuşlardır. Devlet olarak hem Rusya egemenliğindeki Azerbaycanlılar hem

de İran hakimiyetindeki Azerbaycanlıların ilişkisi bu bağlamda gelişmiştir. Yani ilişki sınırlı düzeyde kalmıştır(Çevikel, 2023:158).

Mevcut Azerbaycan Devletine mensup insanlar, İran Hakimiyetindeki Azerbaycanlılardan farklı olarak, Türkiye ile daha fazla ilişki içerisinde olmuşlardır. Atatürk Dönemi'nde Atatürk'ün Şah Rıza Pehlevi olan yakınlığına rağmen oradaki Azerbaycanlılar ile ilgili etkileşimin gelişmesi yeterli olmamıştır. Ancak Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Dönemindeki aydın kıyımları ve sürgünlerinden kaynaklı olarak Türkiye'ye gelen Azerbaycanlı aydınlar etkili olan aktörler olmuşlardır. Hem Türk Milliyetçiliğinin yaygınlaşmasında hem de kurulacak yeni Türk Devletinin nitelikleri konusunda Azerbaycanlı aydın sınıfı etkili rol oynamıştır.

Rusya'da 1917 yılında Bolşevik Devrimi'nin vuku bulmasıyla, Azerbaycan, 1918 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu adımı atarken, Azerbaycan, diğer Türk halklarına da örnek olmuştur. Azerbaycan, Türk toplulukları arasında ilk bağımsız olan devlet olarak tarihe adını yazdırmıştır. Kurulan Devlete Gence başkent olmuş ve Mehemmed Emin Resulzade cumhurbaşkanı seçilmiştir. Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Paşa Komutasındaki Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtarmıştır. Bundan sonra da başkent Bakü'ye taşınmıştır(Akpınar, 2008:3-4). Azerbaycan Halk Cumhuriyetindeki milli şuranın belirlediği Resulzade Hükumeti tarafından 27 Haziran 1918 tarihinde çıkarılan resmi kararla resmi dili Azerbaycan Türkçesi olarak belirlendi. Azerbaycan Milli Şura hükümetinin en önemli kararlarından biri de 9 Kasım 1918 tarihinde Mavi, Kırmızı, Yeşil renklerden oluşan üç renk üzerinde ay ve sekiz köşeli yıldız olan bayrak devlet bayrağı olarak kabul edildi. Aynı gün içerisinde başkent Bakü'de, üç renkli Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başkanlık binası üzerinde dalgalandırıldı. Birleşmiş Milletler Cemiyeti, 20 Ocak 1920 Tarihinde Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyetinin bağımsızlığını tanıdı(Abdurrahmanlı, 2022:439).



Kısa ömürlü olarak kayda geçen Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin bu kısa ömründe elde etmiş olduğu en büyük başarılarından biri, 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı'nda bağımsız bir devlet olarak tanınmayı başarması olmuştur. Bunun yanı sıra, 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında, Osmanlı Mebusan Meclisi de Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımıştır. Bu tanımada meclis çoğunluğunu Kuvayı milliyecilerin oluşturması belirleyici etken olmuştur. Özellikle, o günkü Azerbaycan hükümetinin hem İstanbul hükümeti, hem de Mustafa Kemal liderliğinde faaliyet gösteren Heyeti Temsiliye ile temas halinde olduğu bir gerçek niteliğindedir. Azerbaycan'ın yeni cumhuriyeti için bağımsızlığı devam ettirmek kolay olmamıştır. Petrol açısından zengin olan Azerbaycan'ın petrolünü uluslararası pazarlara aktarımı engellenmiş olduğundan, bu durum, ülkede siyasal, ekonomik ve toplumsal krizler ortaya çıkarmıştır. Bütün bunların ötesinde, meclisteki çekişmeler, Ermeni silahlı gruplarıyla Karabağ ve Zengezur'daki çatışmalar da Bolşevik propagandasının gelişmesine katkıda bulunmuştur(Nağıyeva, 2008:7).

1920 Yılında Türkiye'nin milli mücadele içerisinde olmasının da etkisiyle Sovyet İşgali gerçekleşmiştir. Bu işgalden sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyetine son verilerek Azerbaycan Sovyeti teşkil edilmiştir. Petrol ve gaz kaynaklarına sahip olması sebebiyle ilk zamanlarda Azerbaycan iç işlerinde çoğunlukla serbest bırakılan bir yönetim tarzı ile yönetilmiştir. Ancak 2. Dünya Savaşı sonrasındaki konjontürel gelişmeler ile Sovyetler Birliği'nin totaliter anlayışı Azerbaycan'da da kendini daha fazla hissettirmeye başlamıştır. Bunun bir yansıması olarak aydın kıyımları dönemine girilmiştir. Çok sayıda aydın ya öldürülmüş, ya faili meçhul cinayetlere kurban gitmiş, ya sürgün edilmiş ya da ülkeden kaçmıştır. Bu süreç, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesine kadar devam etmiştir. Hatta bağımsızlığını ilan etmesi de 20 Yanvar Olayları diye tarihe geçecek olan Rus Baskıları ile kendini göstermiştir. Yani Azerbaycanlılar bağımsızlığı kanlarını bedel olarak ödemeleri sonucunda elde etmişlerdir.

Bağımsızlık sonrasında 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Bununla diplomatik ilişkiler başlamıştır. Ocak 1992'deki Bakü'deki başkonsolosluğu büyükelçilik düzeyine çıkaran Türkiye; Azerbaycan'da büyükelçilik açan ilk ülke olmasının yanı sıra Nahçıvan ve Gence'de de başkonsolosluk açmıştır. Azerbaycan ise 1992'nin Ağustos ayında büyükelçilik, 1993'ün Ocak ayında İstanbul, 2004 Yılının Nisan ayında Kars'ta başkonsolosluk açmıştır. Bunun yanı sıra, bağımsızlığı takip eden yıllarda Azerbaycan kendini tanıyan ülkelerde büyükelçilikler inşa edene kadar hizmetlerini Türk Büyükelçilik binalarının içinde yapmıştır(Çevikel, 2023160). Bu durum en başından itibaren ilişkilerin derinlikler içerdiğinin numuneleri olarak tarihe geçmiştir.

Bağımsızlığın ilk yılları hem Ruslar tarafından hem de Batı tarafından desteklenen Ermenilerin Azerbaycan topraklarını haksız işgalleri ile geçmiştir. Azerbaycan'ın devlet teşkilatlanması henüz sağlanamamış olduğundan kendini savunacak vaziyetten oldukça uzak olması işgallere boyun eğmesine neden olmuştur.

Ayaz Mutallibov sonrası işbaşına gelen Yakup Memmedov Döneminde, ilk planda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası kuruluşlara Azerbaycan üye olmuştur. Bu üyelikler Azerbaycan'ın uluslararası tanınırlığına katkıda bulunmuştur(Önen, 2021:925).

Ermenilerin Azerbaycan topraklarını işgalinin son halkası olan Kelbecer İşgalinden sonra, Türkiye, Ermenistan ile tüm ilişkilerini kesmiş. Havayolu ve karayolu gümrüklerini kapatmıştır. Ermenistan Karabağ sorununda Azerbaycan'ın istediği barışçıl koşulları kabul edene kadar açılmayacağını Türkiye tüm dünyaya ilân etmiştir. Bu husus, Türkiye'nin uluslararası arenanın tamamını karşısına almak biçiminde de olsa, Azerbaycan ile aynı noktada durması anlamına gelmekteydi. Belki yeterince fark edilmiyor olsa da, Ermenistan'ı kara ülkesi olması sebebiyle en fazla köşeye sıkıştıran kararlardan biri olmuştur.



1.Karabağ Savaşı adıyla Azerbaycan'da literatüre yerleşen kanlı olaylar, aslında, Azerbaycan için de bir dönüm noktası olmuştur. Savunma olmadan bu coğrafyada egemen güç olunamayacağı Azerbaycan Devletinin kurumsal kimliğinin yerleşemeyeceği görülmekteydi. O günkü koşullarda çok zayıf ekonomik seviyeye sahip olunması da meselenin bir başka önemli boyutunu oluşturmaktaydı. Zaman içerisinde Elçibey'in kurmuş olduğu bazı devlet organizasyonları önemini ortaya koymuş oldu. Ayrıca, Elçibey'in Rus Ordusunu Azerbaycan'dan çıkarma kararı alması ilk planda ülkeyi Rusya'nın zorlayıcı adımlar atmasına neden oldu ancak daha sonra Azerbaycan'ın kendi kimliğine kavuşması açısından çok önemli bir hamle olarak kayıtlara geçmiş oldu. Elçibey'in bir önemli kararı da resmi dil olarak Azerbaycan Türkçesi'ni anayasaya yerleştirmesi olmuştur. Bu karar zamanla Azerbaycan içerisinde etkin olan ana dilleri olmuştur. Rusçanın öğretilmesinde bir engel olmadan eğitim dilinin Azerbaycan Türkçesi olması çok önemli bir farklılık olmuştur. Belki de Azerbaycan'ı diğer Türk Cumhuriyetlerine göre çok farklı yerlere taşıyan nedenlerden biri diline sahip çıkması olmuştur. 2001 yılında Latin alfabesini zorunlu hale getirmesi de Azerbaycan'ın kimlik bilinci oluşmasında çok belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Heydar Aliyev de Sovyet Dönemindeki üst düzey polit büro üyeliğinden kaynaklı olarak önemli tecrübe sahibi bir devlet adamıydı. Bu özelliğinden ötürü bizzat Elçibey'in daveti ile devletin başına getirilmiş olan Heydar Aliyev, Azerbaycan'ın devlet teşkilatlanmasını sağlaması görevini yerine getirmiş olması çok önemlidir. Ayrıca, sistematik bir biçimde güçlü orduya sahip olunması ile ilgili olarak Türkiye ile yakınlık kurarak ordunun eğitilip donatılmasını temin etmiştir. Almış olduğu tedbirler ile devlet organizasyonları bir kimlik kazanmıştır. Elçibey Dönemi'nden beri öne sürülen petrol ve gaz dağıtım projelerini hayata geçiren de Heydar Aliyev olmuştur. Özellikle güçlü konsorsiyumlar ile anlaşma yapılarak Avrupa'ya yani

piyasaya en sorunsuz bir biçimde enerji kaynaklarının nakledilmenin Türkiye üzerinden yapılmasının da önemli mimarları arasında Heydar Aliyev olmuştur. Bu projelerin stratejik anlamı Rusya dışında alternatif güzergah olması ile anlatılabilir.

Çalışmanın bu aşamsıda yeni dönem ilişkilerinin analizi yapılmalıdır.

**3. İlişkilerin Günümüzdeki Durumu:**

Günümüz koşullarında artık işgal edilen topraklarının büyük bir bölümünü kazanmış bir Avrasya Ülkesi olan Azerbaycan'ın 86600 kilometre kare yüzölçümü vardır. Kuzeyde Rusya Federasyonu, güneyde İran, batıda Gürcistan ve Ermenistan, doğuda ise Hazar Denizi ile çevrilidir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kuzey ve doğusundan Ermenistan, güney ve batısından İran, kuzeybatısından ise küçük bir sınır ile Türkiye ile çevrilidir. Azerbaycan yüzölçümünün yüzde 55'ini tarıma elverişli topraklar, yüzde 12'sini ormanlar, yüzde 2,5'ini de yerleşim yerleri oluşturmaktadır. Nüfusu ise 10 milyonu aşmaktadır (DEİK, Azerbaycan, 2013).

Heydar Aliyev'in "bir millet-iki devlet" biçiminde modüle etmiş olduğu Azerbaycan-Türkiye İlişkileri Oğlu İlham Aliyev Döneminde Ak Parti Dönemindeki Türkiye ile yakalanan uyumlu birliktelik ile zirveye taşınmıştır.

Azerbaycan'da hükümran olan Yeni Azerbaycan Partisi ile Türkiye'deki Ak Parti'nin ulusal, bölgesel ve küresel politika tercihlerindeki benzerlikler ile birlikte iki ülkenin tarihsel, kültürel ve toplumsal yakınlıkları ortaklığın daha ileri noktalara taşınmasında çok etkili olmuştur. Özellikle iki ülke liderlerinin bu yakın anlayışları törensel faaliyetlere ve seremonilere kadar yansımıştır. Her iki lider de önemli seçimleri sonrası ilk ziyaretlerini birbirinin ülkesine yapma geleneği geliştirmişlerdir.

Elbette bu yakınlık ülke yönetimleri bazında olduğu gibi halklar açısından da aynı sürat ve güçte olmuştur. Karşılıklı geliş ve gidişler yoğunlaşmış ve eskiye göre erişim daha kolay hale gelmiştir. Havayolu ile erişim sıklığı iç hat boyutlarıyla yarışacak düzeye gelmiştir. Daha önceden sadece İstanbul ile olan uçuşlar Ankara, İzmir, Antalya, Bodrum ve Dalaman'a kadar uzanmıştır. Azerbaycan'da da Bakü'nün dışında Gence'ye, Lenkeran'a kadar yayılmıştır. Karayolu taşımacılığı konusunda da yoğun etkileşimin devam ettiği söylenebilir. Türkiye'de İstanbul üzerinden Londra'ya; Bakü üzerinden de Çin'e kadar ulaşım imkânı zaman içerisinde gelişim göstermiştir.



İlişkileri perçinleyen ikili anlaşma örnekleri de bu kapsamda önem kazanmıştır. Heydar Aliyev'in ilk defa 1994'te gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti stratejik ortaklığın temellerinin atılmasını temin etmiştir. Ondan bir yıl sonra 1995'te Süleyman Demirel Azerbaycan'a ilk ziyaretini yaptı. Bu ziyarette ekonomik işbirliğ anlaşması ortak bir bildiri ile ilan edilmiştir. 1997 yılında elektro-enerji anlaşması bildiri ile ilan edilmiştir. Bu enerji işbirliği konumu gereği Gürcistan'ın da yararlanmasını temin etmiştir. Bunun sonrasında, Eylül 1998`de "Avrupa-Kafkasya-Asya Transkafkasya Programı" çerçevesinde 32 devlet ve 13 uluslararası örgütün katılımı ile "Büyük İpek Yolu'nun yeniden kurulmasına dair gerçekleşen uluslararası konferans Türkiye - Azerbaycan ilişkilerinin daha da derinleşmesini temin etmiştir. Hemen sonrasında, 1999`da, İstanbul'daki AGİT Zirve toplantısında üç ülkenin katılımı ile Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana Petrol Hattı Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma Türkiye`nin Güney Kafkasya'daki pozisyonunu daha da güçlendirdi(Hasanoğlu-Memmedov-Maharramov, 2020:524). Aynı zamanda, bu projeler, Azerbaycan'ın da uluslararası sistemde elini kuvvetlendiren rol oynadı

21 Aralık 2010'da Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından onaylanan 15 Eylül 2010 tarihli "Azerbaycan-Türkiye Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Şurası"nın tesis edilmesi kararı siyasi, askeri, ekonomik, insani vb. birçok sahada ortak stratejiler ve işbirliklerinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Azerbaycan ve Türkiye arasında siyasal ilişki ve iş birliğinin daha da

geliştirilmesi, bölgesel ve küresel konularda siyasal görüş alışverişinde bulunulması, öncelikli alan ve projelerin belirlenmesi amacıyla Ortak Stratejik Planlama Grubu oluşturulması fikrini kapsamaktadır. Bu son derece önemli Şura'nın her yıl en az bir defa toplanması kararı alınmış ve Şuranın ilk toplantısı 2011 yılında İzmir'de, son toplantısı ise 2020 yılında Bakü'de gerçekleştirilmiştir(Çevikel, 2023:164).

Sonraki dönemde, Trans Anadolu Boru Hattı Projesi anlaşması, 26 Haziran 2012'de imzalanmıştır. Azerbaycan, 2020 yılına dek büyük çoğunluğu enerji sahasında olmak üzere Türkiye'ye olan yatırımlarını 18 milyar $'a kadar çıkarmıştır. Ekonomik, ticari, askeri, eğitim, kültürel vb. birçok alanda da gelişen ilişkiler, siyasal ilişkiler üzerinde pozitif etkiler yaratmış Gürcistan'ın da dahil olduğu 2006 yılında faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı (BTE), Demir İpek Yolu olarak da adlandırılan, 2017'de faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu (BTK), 2012'de anlaşmaya varılan ve 2018'de açılışı yapılan Trans Anadolu Gaz Boru Hattı (TANAP) ve 2020 yılında gaz akışı başlayan ve Azerbaycan gazını TANAP'a bağlanarak Avrupa'ya taşıyan Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) gibi stratejik projeler ile de güçlenmektedir. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nun kullanılmaya başlaması aynı zamanda Çin'in "Kuşak ve Yol" projesine de dahil olan "Orta Koridor"un önemli ayaklarından birinin tamamlanmasına katkı sağlarken Türkiye'den Kafkasya'ya, Hazar'dan Orta Asya'ya kombine taşımacılık örneği de göstermektedir. Türk Devletleri ile de iş birliği imkânı veren bu koridor Çin'den Avrupa'ya yük taşımacılığına da alternatif fırsatlar sunmaktadır(Çevikel, 2023:164-165).

İkinci Karabağ Zaferi bitirilmeden önce aynı sınır kapılarını Ermenistan'a kapatma politikasında olduğu gibi Türkiye 2010'da imzalanan Stratejik İşbirliği Anlaşmanın gereğine göre bütün dünya karşısında da olsa Azerbaycan'ı destekleyeceğini bütün dünyaya ilan etti. Daha önceden gerçekleştirilen siyasi ve askeri işbirliği çerçevesinde Azerbaycan ordusunun otuz yıl öncesine göre çok modern ve eğitimli olduğu gerçeğinden hareketle bu 44 günlük muharebede başarı elde edilmiştir. Bunun yanı sıra, siyasal ve ekonomik anlamda istikrarı yakalayan bir devlet olarak da Ermenistan ile baş etme kapasitesi çok belirgin olan Azerbaycan, bu dengesizliğin farkında olmayan Ermenistan'ı hem sahada hem de masada mağlup etmiştir. Bunun sonucunda da Türkiye ile "Şuşa Beyannamesi" imzalanarak stratejik derinliği daha çok artan bir ilişki seviyesine ulaşmışlardır.



**Sonuç:**

Azerbaycan ile Türkiye'nin eskiden beri toplumsal ve kültürel yakınlıktan kaynaklı olarak ilişkileri söz konusu olmuştur. Zaman zaman kesintiye uğramış olsa da, genellikle, dar zamanında birbirinin imdadına yetişme olgusu hep var olmuştur.

Osmanlının son dönemlerinde Çarlık Rusyasının baskılarına maruz kalan Azerbaycanlı Aydınların sığınacağı liman Türkiye olmuştur. Bu sığınmanın Türkiye'deki fikri platformlara da anlamlı katkıları olmuştur. Milli Mücadele zamanında Azerbaycanlıların mücadeleye maddi ve manevi katkılarının olmasının yanında, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Sovyetler tarafından işgal edilip ortadan kaldırılmasından sonra da o günkü yönetimde bulunanalar ve yönetime yakın bulunan aydınların geldiği yer yine Türkiye olmuştur. Daha sonra da çeşitli vesilelerle he riki tarafın birbirinin yardımına koşması olayı hiç durmamış hep belirli aralıklarla gerçekleşmiştir.

Birinci Karabağ Savaşı denilen Ermeni Mezalimlerinin çok üst seviyede gerçekleştirildiği dönemde de Azerbaycan'ın sesini duyup ona göre politikalar gerçekleştiren Türkiye olmuştur. Kendi iç meselelerinden ötürü ilk muharebe zamanı devlet desteğini yeterince sağlayamayan Türkiye'nin sivil gruplar marifetiyle Azerbaycan'a destek olduğu bilinen bir olgudur.

Zaman içerisinde Azerbaycan'ın siyasal ve ekonomik istikrarı sağlaması ordusunu modernize etmesine fırsat tanımıştır. Bu modernizasyon ve yeni harp tekniklerine uygun doktrine göre asker yetiştirme konusunda Türkiye'den eğitim ve lojistik desteği almış olan Azerbaycan yeni dönemde meydana gelebilecek çatışmalara adım adım hazırlanan bir yapıya sahip olmuştur. Bunun da meyvesini İkinci Karabağ Muharebesinde almıştır. Azerbaycan'ın tersine Ermenistan, karaya sıkışmış bir ülke, geri kalmış teknoloji bir ordu ve yardıma muhtaç bir ekonomik yapı ile Azerbaycan karşısında dayanabilecek durumda olmadığını ortaya koymuş oldu. Ciddi olarak bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinde de akamate uğrayan Ermenistan, uzakta kalan destekçilerinin çözüm olamadığını da bu savaş ile görmüş oldu.

Sonuçta Türkiye ile olan stratejik anlam taşıyan işbirliği de bölgede Azerbaycan'ı güçlendiren ve daha fazla kendinden emin kılan bir sosyo-kültürel sistemi tesis etmesini sağlamıştır. Adım adım otuz yıl içerisinde en derin ikili ilişkiyi aynı soyadan ve etnolojik temelden ve dinden gelen Kardeş ülke Türkiye ile kurmuş olan Azerbaycan, konjonktürel olarak da önemli bir zamanda kendi ana sorununu kendi çözebilecek kapasiteye ulaşmış oldu.

Güçlü sosyal ve ekonomik yapısıyla bölgesinde yıldızlaşan ülke olmayı başaran Azerbaycan içeride ve dışarıda sağladığı huzurlu bir politik iklim ile geleceğe daha emin adımlarla ilerleme şansı bulacak bir ülkedir. Hem Azrbaycan'ın hem de Türkiye'nin bu stratejik derinlik içeren yakınlaşması sadece siyasal anlamda değil, aynı zamanda, ekonomik anlamda da güçlendiren ve gelişmeye ivme kazandıran tarzda bir politik anlayışı temsil etmektedir.

**Kaynakça:**

Abdurrahmanlı, E. (2022). "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", *Yûnus Emre Anısına Türkiye Ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX,* s.438-468.

Akpınar, Y. (2008) Resulzâde, Mehmed Emin (1884-1955). TDV *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt. 35, ss. 2-5). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Çevikel, Ş. (2023). Resulzade'den İlham Aliyev'e Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkileri üzerine bir değerlendirme, *Anasay* 2023, Yıl 7, Sayı 25, 156-171

DEIK, Azerbaycan (2013). DEİK Türk-Azerbaycan İş Konseyi Azerbaycan Ülke Bülteni.

Hasanoğlu, M.-Memmedov, A.-Maharramov, B. (2020). "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri", Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3,.522-529

Nağıyeva, Ş. (Der.). (2008). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918 – 1920)*: Biblioqrafiya. Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Mustafayev, B. (2013). Resulzade Hükümeti Dönemi ve yaşanan terör olayları (1918- 1920). *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II(2), 205-231.

Önen, L. (2021)..."1990 Sonrası Türkiye ile Azerbaycan Arasındaki Sosyo Kültürel İlişkiler". ulakbilge, 61, 923–932

Veliyev, C. (2020). *Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı,* Ötüken Neşriyat, İstanbul.

# Роль когнитивной лингвистики в изучении Лингвокультурологии

**Prof. Dr. Malahat VELIEVA**

**Азербайджанский Университет Языков**

**Баку, Азербайджан**

Когнитивная лингвистика как одна из современных отраслей языкознания переплетается со многими другими лингвистическими дисциплинами и во многом помогает их осознать. Научное направление когнитивной лингвистики заключается в изучении проблемы взаимосвязи языка и человеческого сознания, так как эти две неотъемлемые понятия существуют в прямом соотношении друг с другом.

В целом, когнитивизм, который является понятием, присущим не только лингвистике, но и психологии, педагогике и другим сферам науки, связанным с познавательной деятельностью, получил широкое распространение во второй половине XX века. Когнитивисты полностью противостояли бихевиоризму, который основывался на реакции обучаемого в ответ на стимул, на внешнем управляемом поведении индивида. В то время как когнитивный подход к обучению подразумевал обусловленность познавательных процессов сознанием, памятью, мышлением и умственной деятельностью индивида.



Одним из основных направлений когнитивной лингвистики является лингвокультурологическое направление, которое изучает номинированные языковыми единицами концепты в плане элементов национальных особенностей в их взаимосвязи с менталитетом, национальными ценностями и национальными элементами определенной культуры, нацеленное на понятия «от языка к культуре».

При изучении лингвокультурологии как самостоятельного направления в лингвистике конца XX века, предметом которой является как язык, так и культура народа, мы непосредственно имеем дело с определенными концептами в лингвокультурологическом аспекте. Это концепт человека, отражающий его когнитивную деятельность, который выражается в языковой форме. «Концепты человека, представляющие собой лингвокультурологические феномены, имеют несомненно когнитивную природу, так как выступают в роли «неких квантов знания», вербализованных единиц языкового сознания, этнического мировоззрения, отражающих представления о человеке» [1].

При когнитивном аспекте изучения концептов лигвокультурологии имеются более широкие возможности раскрытия взаимосвязи языка, культуры и непосредственно сознания человека, которым управляется изучение и осознание культуры. В лингвокультурологии концепт мыслится как «культурно-ментально-языковое» образование, своего рода «сгусток культуры в сознании человека, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека, тот «пучок» представлений, понятий, знаний, ассоциаций, который сопровождает слово [2, с. 14].

При этом становится очевидной важная роль когнитивной лингвистики в изучении концептов лингвокультурологии.

**Ключевые слова:** когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, язык, культура

**Список использованной литературы:**

1. Керимбаев Е.А. Ергубекова Ж.С. Когнитивные и лингвокультурологические аспекты исследования концептов эпического фольклора.

КОГНИТИВНЫЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТОВ ЭПИЧЕСКОГО ФОЛЬКЛОРА - Успехи современного естествознания (научный журнал) (natural-sciences.ru)

2. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. М.: Академический проект, 2001.

# SATIRICAL CHARACTERISTICS IN SAMAD VURGUN`S POETRY
# SƏMƏD VURĞUN POEZİYASINDA SATİRİK XÜSUSİYYƏTLƏR

**AĞABƏY GÜLŞƏN ŞIXMURAD**

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, Humanitar və sosial elmlər fakültəsi, "Ədəbiyyat və dillər" kafedrası. Quba, Azərbaycan**

**ORCİD NO: 0000-0003-1009-8913**

## XÜLASƏ

Azərbaycan poeziyasının ilk sosrealistləri S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, M.Dilbazi və b. yaradıcılığında satirik xüsusiyyət 30-cu illərin sonlarından təzahür etməyə başlamışdır. Özü də bu şairlərin hər biri lirik şair kimi tanınmışdır. Lakin birdən-birə onların yaradıcılığında Sabirə istinadən şeirlərin ortaya çıxması xeyli düşündürücüdür. Belə ki, bu şeirlərin yazılma tarixi 30-cu illərin sonlarını göstərir. Doğrudur, bu şeirlərin heç birini sırf satirik poeziya nümunəsi kimi qiymətləndirmək olmaz, burada satirik bədii təsvir və ifadə vasitələrindən daha çox, tənqidi elementlər üstünlük təşkil edir. Özü də hər şairin yaradıcılığında cəmi bir neçə nümunə yazılmışdır ki, bunun da onların yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil etmədiyi nəticəsini çıxarmaq o qədər də çətin deyil. Bunun da başlıca səbəblərindən biri sosrealizmdə satirik pafosun varlığının olmaması idi. Hər halda bu dövrdən başlayaraq sosrealist lirikada, zəif də olsa, satirik pafosun daxil olduğunu, yeni tipli, belə demək mümkünsə, satirik poeziyanın yarandığını söyləmək mümkündür.

S.Vurğun həm bədii yaradıcılığında, həm də yazdığı məqalələrdə satiraya seyrək də olsa müraciət edirdi. M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə bağlı məqalə, məruzə və çıxışlarında, yeri gəldikcə, problemə münasibətini bildirirdi. Lakin gözlənilmədən şairin bədii yaradıcılığında da satiraya müraciət olunur. Bu müraciət 1938-ci ildə baş verir. Məhz onun bu müraciətindən sonra sosrealistlərin yaradıcılığında yeni poetik satiraya start verilir. Çünki S.Vurğuna qədər mətbuata çıxan yeni tpli satirik şeir, demək olar ki, yaranmamışdı. Satirik hekayələr yazılsa da, yeni satirik şeirlər barədə bunu demək çətindir. Ona görə də, S.Vurğunun başlatdığı bu tənqidi şeirlərə yeni tipli satira demək daha doğru olardı.

**Açar sözlər:** Səməd Vurğun, sosrealist, satirik xüsusiyyət, tənqidi element

## ABSTRACT

The first socialist realists of Azerbaijani poetry were S. Vurgun, S. Rustam, R. Rza, M. Rahim, O. Sarivalli, M. Dilbazi and others. the satirical feature in his work began to appear in the late 1930s. Each of these poets is known as a lyric poet. However, the sudden emergence of poems referring to Sabir in their works is quite thought-provoking. So, the date of writing of these poems indicates the end of 30s. It is true that none of these poems can be considered as examples of purely satirical poetry, where critical elements prevail more than satirical means of artistic description and expression. Only a few examples were written in the work of each poet, and it is not so difficult to conclude that this is not the main part of their work. One of the main reasons for this was the absence of satirical pathos in social realism. In any case, starting from this

period, it is possible to say that satirical pathos was included in socialist realist lyrics, albeit weakly, and a new type, so to speak, satirical poetry was born.

S. Vurgun rarely resorted to satire both in his artistic works and in the articles he wrote. M.A. Sabir expressed his attitude to the problem in his articles, reports and speeches related to his work. But unexpectedly, satire is also used in the poet's artistic work. This appeal takes place in 1938. It was after his appeal that a new poetic satire was launched in the works of socialist realists. Because until S. Vurgun, a new type of satirical poem appeared in the press, it was almost not created. Although satirical stories are written, it is difficult to say the same about new satirical poems. Therefore, it would be more correct to call these critical poems started by S. Vurgu a new type of satire.

**Keywords:** Samad Vurgun, social realist, satirical feature, critical element

Azərbaycan sovet ədəbiyyatında 30-cu illərin sonlarından başlayaraq poeziyada satirik xüsusiyyətlərə, tənqid elementlərinə rast gəlinir. Bu satirik xüsusiyyətlər və ya tənqid elementləri ictimai məzmun daşımasa da, cəmiyyətdəki bəzi nöqsanları üzə çıxarırdı. Azərbaycan poeziyasının ilk sosrealistləri S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim və b. yaradıcılıqlarında tənqid elementləri özünü göstərməyə başladı. Bu şairlər hər biri lirik şair kimi tanınmışdır. S.Vurğunun yazdığı tənqidi şeirlərə yeni tipli satira da demək olar

"S.Vurğun yaradıcılığında satiraya müraciət 1938-ci ildə baş verir. Şair bir-birinin ardınca bir neçə yeni tipli satirik şeir yazır. Lakin elə ilk satirik şeirinin ("Çil toyuğun tək yumurtası") əvvəlində Sabiri xatırlayır və oxucuya müraciətlə əlindən satira yazmağın gəlmədiyini, buna bəlkə də, gücünün, qüdrətinin çatmadığını etiraf edir:

*Bəlkə də çatmayır buna qüdrətim,*

*Başqa bir ruhdadır şeirim, sənətim.*

*Sabir sağ olsaydı bu temanı mən*

*Ona bağışlardım candan, ürəkdən.*

*Yazardı öz böyük məharətilə,*

*Bir aslan qəlbinin cəsarətilə,*

*Biz də oxuyardıq, heyran qalardıq,*

*Bundan da başqa bir ibrət alardıq* (1, s.130).

"Çil toyuğun tək yumurtası" şeirinin bu giriş hissəsini yazmaqda əsas məqsəd şairin satirik poeziyaya münasibətini üzə çıxarır və ona yaranan kəskin ehtiyacı hiss etdirir. Şair onu ağrıdan başqa bir qüsuru da göstərir; əslində bu qüsur ictimai quruluşun əsas nöqsanlarından biri idi. Şair Sabirin nəvələri olmaqlarını ("Unutmaq olmaz ki, doğrudan da biz, Böyük Sabirlərin varisləriyik"), lakin məzhəkə yazanın olmamasını sual etməklə ("Varmı şeirimizdə məzhəkə yazan?") əslində mövcud vəziyyətə, satiranın indiki durumuna etiraz etmiş olur. Sosrealizm satiraya geniş meydan vermədiyindən şairlər öz tənqidlərini "Sabir sağ olsaydı" qeydi altında dərc etdirir və bununla da tənqidə, satiraya istinad nöqtəsi axtarırdılar. Belə bir istinad nöqtəsi isə, heç şübhəsiz, sovet ideolojisinin can-başla təqdir etdiyi M.Ə.Sabir poeziyası idi. Elə buna

görə də lirik-satirik ifadə vasitələrinə müraciət edirdilər. S.Vurğun bununla cəmiyyəti içindən qurd kimi yeyən mənəvi-əxlaqi problemləri tənqid hədəfi edirdi.

S.Vurğun şeirlərin satirik pafosu olmasa da, tənqidə müraciət səbəbsiz olmurdu; həyatda gördüyü, hiss etdiyi nöqsanları bu yolla göstərməyə çalışırdı. 30-cu illərin sonlarında lirik şair S.Vurğun satiraya müraciət etmədən keçinə bilmir. Maraqlıdır ki, şeirin yazıldığı dövrdə gülüş, satira, demək olar ki, yavaş-yavaş unudulmaqda idi. Lakin ara-sıra "Bizə məzhəkə jurnalı lazımdır",-deyə satiraya yenidən vətəndaşlıq hüququ verməyə çalışan S.Rəhman kimi sənətkarlar da var idi. Məhz bu dövrdə S.Rəhmanın "Toy" komediyasının yaranması da səbəbsiz deyildi. Onların sayəsində satira yenidən doğma ədəbi arenaya qayıtmaqda idi. S.Vurğun da şeirin əvvəlindəki lirik ricətdən sonra onu düşündürən problemləri dilə gətirirdi. Çağdaş dövrdə yazılan şeirlərin bir-birinə oxşaması, "hər səhərin yeni bir xəyala açılmaması" onu narahat edir. Şairi narahat edən əsas problemlərdən biri də "bəzən gülməyi tamamilə unutmağımız", poeziyada "məzhəkə yazanların" olmamasıdır. Oxucu şairlərdən satira gözlədiyi halda, bu cür şeirlər yazılmırdı. Şair nə qədər "satira yazmaq əlimdən gəlmir", -desə də "Çil toyuğun tək yumurtası" şeirində ciddi bir mətləbə toxunur. Süjetli poeziya nümunəsində S.Vurğun uşaqlıq illərinə qayıdır, gecə yarısı çil toyuğun qaqqıldayaraq bağırması, daha sonralar isə banlayaraq bütün kəndi yatmağa qoymaması, atasının əlinə bıçaq alıb onu kəsmək istəməsi təsvir edilir. Lakin uşaq atasını bundan çəkindirir; onu sevdiyini və öhdəsinə buraxmağı xahiş edir. Ancaq aradan xeyli vaxt keçir, "həftələr, aylar dolanır, lakin toyuğun qaqqıltısı və banlaması kəsmir ki, kəsmir. Bir gün uşaq çil toyuğun samanlığa girdiyini, dalınca gedəndə onun canına bir üşütmə düşdüyünü, sonra da yerindən qalxdığını görür. Sən demə, toyuq kiçik "fındıq boyda" yumurta yumurtlamışdır. Neçə vaxtdır çil toyuğun haray-həşiri də məhz bu fındıq boyda yumurtaya görə imiş. Toyuğun yumurtanın üstündən qalxaraq "təşəxxüslə" getməsi onun özündən razılıq əlaməti kimi mənalanır. Əlbəttə, şairin məqsədi heç də çil toyuğun yumurtlaması deyil, əgər belə olardısa şeirin heç bir ictimai mənası olmazdı. Burada şair sənətkar - sənət məsələsinə toxunur, kiçik bir əsər yazan bəzi sənətkarların hay-küy salaraq əsərindən danışması və onu yüksək sənət əsəri kimi qələmə verməsi məsələsini önə çəkir. Bu mənada şairin yaratdığı satirik portret həm müasirdir, həm də ictimai məna daşıyır. Şairin məqsədinin heç də çil toyuq olmadığını, daha dərin mətləbləri ifadə etdiyini şeirin sonuncu bəndindən də bilmək olar:



*Oxucum! Çil toyuq getmiş dünyadan...*
*Arabir fikrimə gəldiyi zaman,*
*Bəzi insanlar da yadıma düşür,*
*Onların da ömrü belə ötüşür...*

*Onlar da bir fındıq boyda iş görər,*
*Özünü aləmə igid göstərər;*
*Hələ qabaqcadan şəsti ucalar,*
*Qıy vurub aləmə hay-haray salar.*
*"Yaratdım" deyərkən heç də utanmaz*...(2, s. 276).

S.Vurğunun 1938-ci ildə ardıcıl olaraq yazdığı bir neçə şeirində satirik portretlər, tənqid hədəfləri yeni və orijinaldır. Burada ənənəvi satirik ifadə vasitələrinə rast gəlinmir. Şair bu şeirlərində özünün tənqid hədəfini birbaşa və ya dolayısıyla, yaxud satirik tənqid hədəfinin

özünün dililə ifşa etmir, daha çox satirik obyektin fəlsəfəsini açmağa çalışır. Əslində bu daha doğrudur, çünki sırf tənqid həyata müəyyən mənada birtərəfli baxmağı tələb edir, ona müxtəlif rakurslardan baxmaq və obyektin (satirik, yaxud qeyri-satirik) fəlsəfəsini açmaq obrazın uzunömürlülüyünü təmin etmiş olur. Buna görə də S.Vurğunun "İncə xanım" (1938), "Karyerist" (1938), "Xeyrə-şərə yaramaz" (1938), "Dargöz" (1938), "Ürəyi xain adam" (1938) və s. şeirlərində poeziyaya yeni satirik obrazlar gətirməklə yanaşı, bu obrazların malik olduğu düşüncə və funksiyanı da uğurla ifadə edir. Maraqlıdır ki, S.Vurğun bu şeirləri repressiyanın tüğyan etdiyi illərdə yazmışdır; bir qədər də qəzəblə və kinlə ifadə etmişdir. Belə görünür ki, şairin bu tənqid hədəfləri heç də kiçik hədəflər deyil, bunlar repressiya cəmiyyətində insanları qorxuya salmış, insanlara qarşı xain əməllərdən çəkinməmişdir. "Dargöz" şeirində şair dargözün ona məlum olan "hünər"lərini geniş oxucu kütləsi üçün məlum edir. Bu, məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin satirik, komik obrazın "naməlumdan-məluma doğru" keçdiyi inkişaf yolu ilə bağlı formulunu çox yaxşı əks etdirir. Satirik qəhrəman Dargöz şairin "lirik mən"ini daim təqib edir, "üzünə dost kimi" gülsə də, arxada paxıllıq edir, "tez-tez valları" dəyişdirir, ona badalaq gəlir. Şair belələrini "müxənnət adam", "vaxtsız çiçək tökən bahar", "tərlan oylağında qarğa" və s. adlandırır. Şairin bu dəfəki tənqid hədəfi sənət yoldaşıdır. Sənət yoldaşının uğurlarına paxıllıq edən bu dargözün portreti belə tamamlanır:

*Sən ayaq döyürsən qaldığın yerdə,*

*Yerində sayandan sənətkar olmaz* (2, s. 284).

S.Vurğunun digər şeirlərində isə karyeristin, xeyrə-şərə yaramazların satirik obrazı yaradılır. Bu obrazlar dövrün ictimai-siyasi, ədəbi mühiti üçün tamamilə xarakterik qəhrəmanlar idi. S.Vurğunun orijinallığı orasında idi ki, indi Sabir dövrü deyildi və satirik dillə də bu cür qəhrəmanları ifşa etmək, aşkara çıxarmaq çətin idi. Ona görə də şair tamamilə ciddi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə yeni qəhrəmanın obrazını yaradır. Şairin karyerist qəhrəmanının daim kinli gözlərində min hiylə var, iclasa "hayla girib, ağızlardan söz qapar", "insanların başına nahaq yerdən tələ qurar" və bu minvalla da vəzifə başına keçmək istəyər. Hələ tarixə kiçik bir əsər verməsə də, "qürrəsindən quruyub", sifətindən sap-sarı kin tökülür. Onda sənət üçün duyğu və qəlb olmasa da, alqışlanmaq istəyir. Əgər hər hansı bir qəhrəmanın adı dillərdə gəzib qızların dilindən düşməyirsə, karyeristin bu xəbərdən "qaş-qabağı" açılmır. Karyeristin özü "boş nağara" olsa da, böyük-böyük adamların sözlərini əzbərləyərək yerli-yersiz misal çəkir. Buna baxmayaraq onun içi boşdur, əl vursan "dınqıltısı haray salar dağlara". Əgər bir azyaşlı çıxış vaxtı yanılsa, başqaları onu uşaqlığın səhvi kimi bağışlasa, o "mənim gözüm su içməyir bu uşağın sözündən",-deyərək onu sinfi düşmən çıxarmağa çalışır.

"Xeyrə-şərə yaramaz" şeirinin leytmotivi el arasında dolaşan bu sözlərə uyğun insan obrazının yaradılmasıdır. Şeirin əvvəlində şair deyir ki, dünyamızda adamlar müxtəlifdir, dünən karyeristin obrazını, bu gün isə "xeyrə-şərə yaramaz"ın obrazını yaradıram. Doğrudan da, şair istər karyeristin, istərsə də "xeyrə-şərəyaramaz"ın obrazını çox dəqiqliklə yaradır. Kimdir "xeyrə-şərə yaramaz"? Bu da şairin əvvəlki tənqid hədəfləri kimi sadə bir insan deyil, sənət adamıdır. Lakin sənət adamı olmasına baxmayaraq, özünü Koroğluya oxşadır, daim onların yanına gedib-gəlir, "gəlin kimi yırğalanır", "özünə bəzək vurur", "Puşkin kimi saqqal qoyur", "pedant kimi geyinir". Şairin bu satirik qəhrəmanı həm də "azından otuz dəfə məhəbbətə düçar olmuş", hər şeyi kefdə görən, hər şeyə "nə işim var?", "neyçin salım qeylü-qalı başıma?" suallarını daim özünə rəhbər tutan birisidir. O, dara düşən kimi aradan çıxar, bir sözlə, "nə ölüyə pay göstərər, nə diriyə hay verər". Şairin satirik tənqid hədəfinə ismarıcları onu bu dünyada, cəmiyyətdə yer tutmadığını, yalnız öz vəziyyətini düşünən insanların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi səciyyələnir:

*Oxu mənim bu şerimi xeyrə-şərə yaramaz!*

*Aynaya bax, sifətindən utan bir az, öl bir az!*

*Bir yaxşı gör, nə gündəsən! Nədir sənin sənətin?*

*Ömründə heç döyməmisən qapısını qeyrətin?* (2, s. 282)

S.Vurğun ədəbi, ictimai mühitdə olan tənqid hədəflərinin iç üzünü açmağa nail olur; bunlar sadə adamlar deyil, sənət adamlarıdır. Lakin bu adamların poetik obrazı elə çəkilir ki, bu insanların nə qədər kinli, küdurətli olduğu, vicdan sarıdan isə çox kasıb olduğu görünür. Şair bu obrazlara "Ürəyi xain adam" (1938) şeiri ilə yekun vurur. Şair bu cür insanların həyat fəlsəfəsini ümumiləşdirərək belə qərara gəlir ki, onlar yüz il ömür sürsələr belə, dünəndən ölmüş hesab olunurlar:

*Açılmamış boğuq rəngin...gülər üzlü baharda,*

*Elə bil ki, gəmin batıb qərq olmuşdur sularda...*

*Bir açılsın qaş-qabağın! Üzə şax bax bir kərə!*

*Qayda budur: mil salınar əyri baxan gözlərə...*

*Qaradinməz! Yerəbaxan! Şad xəbərə küsənən!*

*Yüz il belə yaşasan da dünəndən ölmüsən sən!* (2, s. 286)

S.Vurğunun şeirləri timsalında tənqidi pafos artmağa başlayır və bu tendensiya getdikcə güclənir.

Bütövlükdə, sosrealizm mərhələsində satiranın, yumor və komizmin yeni bie mühitə düşdüyünü və fərqli bir inkişaf yolunu keçdiyini demək olar. Burada satirik şeirin özünün əvvəlki kəskinliyinin və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməsə də, yeni yollar, forma axtarışları hiss olunur.Satirik poeziyada mövzu və istiqamətlər dəyişdiyi kimi, dil üslub xüsusiyyətləri də dəyişməyə başladı.



**Ədəbiyyat siyahısı**

1. Ağabəy G. Satirik poeziya sosrealizm kontekstində / / Elm və təhsil Bakı :2018. -182 s
2. Vurğun, S. Əsərləri: [6 cilddə] / S.Vurğun. –Bakı: Elm, – c.6. –1972. – 461 s.
3. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri : [5 cilddə] / S.Vurğun. –Bakı, –c.5. –2005. –354 s

# FORMS OF ORGANIZATION OF WORK WITH TALENTED STUDENTS
# ISTEDADLI ŞAGİRDLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ FORMALARI

**QASIMOVA FATİMƏXANIM ƏZİZAĞA QIZI**

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Quba filialı, müəllim**

Psixoloqun məktəbdə şagirdlərlə fəaliyyətinin bir hissəsini istedadlı şagirdlərlə iş təşkil edir. Öncə "istedad nədir ?, istedadlı şagirdlər digər şagirdlərdən hansı keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə görə seçilir? " - bunları bilmək vacibdir.

İstedad insanın fəaliyyəti nəticəsində üzə çıxan fərdi qabiliyyətlərin ən yüksək inkişaf səviyyəsi, insanın başqa insanlarla müqayisədə bir və ya bir neçə fəaliyyət növündə daha yüksək nəticələr almaq imkanıdır. Xüsusi istedada malik şagirdlər ətraf mühitin tənqidinə, biliyin qazanılmasına həvəskar olurlar, öz dünyagörüşlərini artırmaq üçün bütün qüvvələrini sərf etməyə hazırdırlar, yaxşı müşahidəçilik qabiliyyətinə və məlumat toplamağa malik olurlar.

**Açar sözlər:** İstedad, psixoloji iş, psixoloji testlər, valideynlər, müəllimlər və psixoloqlar

Çoxsaylı bacarıqlarına əsaslanaraq, onlar müstəqil fəaliyyətlə başqalarına nisbətən daha yaxşı məşğul olmağa qadirdilər. Belə şagirdlər əhatə olunduqları təsirlərə tənqidi yanaşmağı bacarır və hadisələrin mahiyyətini anlamağa çalışır, səthi məlumatlarla qane olmurlar. Öz yaşıdları ilə müqayisədə istedadlı şagirdlər hadisələr arasındakı münasibətləri daha yaxşı təhlil etməyi, həmçinin induktiv və deduktiv düşünməyi bacarırlar. Xüsusi qabiliyyətli uşaqları aşağıdakı qruplar üzrə təsnif etmək olar:



- Yüksək intellektual şagirdlər ;
- Yüksək səviyyəli yaradıcılıq qabiliyyətli şagirdlər ;
- Müəyyən sahə üzrə nailiyyət qazanan şagirdlər ;
- Məktəbdə yaxşı oxuyan şagirdlər.

İstedadlı şagirdlərlə işin təşkili zamanı psixoloq və müəllim qədər valideynlərin də böyük rolu var. Valideynlərin bu mövzuda düzgün qərar vermələri məqsədilə mən də valideyn iclaslarında iştirak edərək müəyyən tövsiyələr vermiş, onlar üçün müəyyən anket-sorğular hazırlayaraq təqdim etmiş, son olaraq nəticələri təhlil etmişəm.

Şagirdlərin istedadlarının müəyyən edilməsində , həmin istedadın passiv və ya daha da aktivləşdirilməsində müəllimlərin də rolu əvəzedilməzdir. Fəaliyyət göstərdiyim müddətdə müəllimlərlə " Müəllimin istedadlı şagirdlərlə işləmə meylinin müəyyənləşdirilməsi testi"ni (A.İ. Dorovskiyə görə) keçirmiş, nəticələri təhlil etmişəm.

Bəzi alimlər istedadın yaranma səbəblərini genetik faktorlarla, digər qrup alimlər isə sosial faktorlarla, yəni ətraf mühitin təsiri nəticəsində yaranıb inkişaf etdiyini söyləyirlər. Bunu əsas götürərərk, düşünürəm ki, istedadı digər 2 formada da qruplaşdırmaq olar:

- İstedad var, lakin sonradan üzə çıxarılmadıqda və ya inkişaf etdirilmədiyi halda itir ;

- İstedad yoxdur, sonradan mühit, şərait amillərindən asılı olaraq meydana gəlir.

Genetik faktoru əsas götürə alimlər belə düşünürlər ki, əgər istedad varsa, onun üçün münbit şəraitin yaranmasına ehtiyac yoxdur, bir vasitə ilə istedad özünü biruzə verəcəkdir.

Sosial amil faktorunu əsas götürən alimlər isə, mühitin, şəraitin əvəzedilməz bir imkan olduğunu bildirirlər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri təlim fəaliyyəti baxımından birmənalı deyildir. Onların temperament xüsusiyyətləri tədris fəaliyyətinə bilavasitə deyil, dolayısı ilə təsir göstərir. Şagirdlərin elə xüsusiyyətləri vardır ki, onlar bir tərəfdən tədris fəaliyyətinə təsir göstərir, digər tərəfdən tədris fəaliyyətinin nəticəsi məhz onlardan asılıdır.

**Keywords:** Talent, psychological work, psychological tests, parents, teachers and psychologists

Part of the psychologist's work with students at school is work with gifted students. First, what is talent? Talented students are distinguished from other students by what qualities and characteristics? ” - it is important to know them.

Talent is the highest level of development of individual abilities revealed as a result of human activity, the ability of a person to obtain higher results in one or more types of activity compared to other people. Students with special talents tend to criticize the environment, gain knowledge, are ready to spend all their efforts to improve their worldview, have good observation skills and information gathering. Based on their multiple skills, they were able to engage in independent activities better than others. Such students are able to take a critical approach to the influences they are surrounded by and try to understand the essence of events, they are not satisfied with superficial information.Compared to their peers, gifted students are better able to analyze relationships between events, as well as to think inductively and deductively. Children with special abilities can be classified into the following groups:



- High intellectual students;
- High-level creative students;
- Students who have achieved success in a certain field;
- Students who do well in school.

In the organization of work with gifted students, parents have a great role, as well as psychologists and teachers. In order for parents to make the right decisions on this matter, I participated in parent meetings and made certain recommendations, prepared and presented certain questionnaires for them, and finally analyzed the results. The role of teachers is irreplaceable in determining the talents of students, passively or further activating that talent. During my activity, I conducted the "Teacher's Propensity to Work with Gifted Students Test" (according to A.I. Dorovsky) with teachers and analyzed the results.

Some scientists say that the reasons for the emergence of talent are due to genetic factors, while other groups of scientists say that it arises and develops as a result of social factors, that is, the influence of the environment. Based on this, I think that talent can be grouped into 2 other forms:

- There is a talent, but it is lost if it is not revealed or developed later;
- There is no talent, it arises later depending on the factors of environment and conditions.

Based on the genetic factor, scientists think that if there is a talent, there is no need to create fertile conditions for it, the talent will manifest itself by some means. Scientists who take the social factor factor as the basis say that the environment and conditions are an irreplaceable opportunity.

Psychological studies show that individual characteristics of students are ambiguous in terms of educational activity. Their temperament characteristics do not directly affect the teaching activity, but indirectly. Students have such characteristics that, on the one hand, affect the teaching activity, and on the other hand, the result of the teaching activity depends on them.

# TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİ MODERNİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI KONTEKSTİNDƏ

**Dilarə ƏLİYEVA**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi, https://orcid.org/0000-0001-6443-1262**

**Xülasə**

XX əsrin birinci yarısında baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyatda müxtəlif şəkildə öz əksini tapırdı və bu da ayrı-ayrı ədəbi məktəblərin və estetik cərəyanların yaranmasına səbəb olurdu. Fərqli coğrafi məkanlarda ədəbi cərəyan və istiqamətlərin müxtəlif xronoloji zaman müstəvisində yarana və milli ədəbiyyatlarda özünü müxtəlif şəkillərdə göstərə bilər. Bu da öz növbəsində, ədəbi cərəyan anlayışının müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatlarında fərqli zaman müstəvisində tipoloji inkişafını şərtləndirəndirir.

XX əsr Türkiyə ədəbiyyatında Oğuz Atay, Səid Faiq Abasıyanıq, Əhməd Həmdi Tanpınar və Orxan Pamuk (yaradıcılığının ilk mərhələsində - D.Ə) kimi sənətkarlar modernizmin Qərb modelindən istifadə edərək bədii nümunələr yaratmışdılar. Orxan Pamuk yaradıcılığının ilk illərində qələmə aldığı "Cövdət bəy və oğulları" romanı türk modernist təcrübəsinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. roman mövzu və poetikası ilə bir-birinə bənzəyən, təxminən eyni illərdə yazılmış, Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri və mövqeyi olan "Qətl günü" romanını xatırladır. Bu "əbədi model"ə yazıçıların hərəsi müxtəlif prizmalardan baxırlar: Yusif Səmədoğlu "xeyir və şər", Orxan Pamuk "qaranlıq və işıq". Həm "Qətl günü", həm də "Cövdət bəy və oğulları" romanlarının müəllifləri sujetə orijinal təfəkkür tərzi ilə yanaşırlar, "yazıçı mövqeyi" hiss olunmur, obrazın daxili aləmi öz dili ilə açılır. Pamuk əsərində mənfi və müsbət obrazları təhlil etmir, eyni zamanda Yusif Səmədoğlu da öz romanında şəri pisləmir, xeyri də təbliğ etmir, oxucuya həqiqəti şərh edir. Bu nüans əsərlərin ortaq cəhətlərini daha dəqiqliyilə ortaya çıxarır. Hər iki əsərdə, müəllif sadəcə təhkiyəçi deyildir, o, eyni zamanda hadisələrə, konfliktlərə ən incə ayrıntısına qədər nüfuz edir, çözümləyir. Əsərdə diqqəti cəlb edən sürrealist anlamlardan biri də yuxudur. Otuz yeddi yaşında gənc bir tacir olan Cövdət bəy səhərə yaxın gördüyü bir yuxunu xatırlayır və ömrünün sonuna qədər bu yuxunun təsirindən çıxa bilmir. Yusif Səmədoğlunun əsərindəki Zülfüqar kişi də yuxu görür və gördüyü yuxu onun ölümü ilə nəticələnir. Romanlarda simvollardan məharətlə istifadə olunmuşdur, "Qətl günü"ndə "Baba Kaha", "Kirlikir", "Cövdət bəy və oğulları"nda "saat", güzgü" simvolik obrazları ilə əsərin təsir qüvvəsi qabardılır. Həm "Qətl günü", həm də "Cövdət bəy və oğulları" romanında daxili monoloqlar, "şüur axını" sadəcə dil zənginliyi xatirinə deyil, hekayənin mahiyyətinin müxtəlif baxımdan izahı üçün istifadə olunmuşdur. Romanlarda əsas sujet xətti fərqli tarixi dövrlərə, fərqli zaman kəsimlərinə aid olan hadisələrin birləşməsi əsasında qurulur. Əsərlərdəki hadisələri xarakter və obrazlar bir-biri ilə möhkəm bağlı olub, müasir insanın səciyyəsini aydınlaşdırır. Dövrünün ənənəvi nəsr nümunələrindən seçilən bu modernist romanlarda keçmiş müasirliyə xidmət edir.

**Açar sözlər:** milli ədəbiyyat, modernist təcrübə, simvol

# VERBAL PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS IN THE 14TH-CENTURY PROSE MONUMENT "SIYARUN-NABI"

# XIV ƏSR NƏSR ABİDƏSİ "SİYƏRÜN-NƏBİ" ƏSƏRİNDƏ FEİLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

**Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti**

## XÜLASƏ

Əsrlərdən bəri formalaşmış frazeloji vahidlər semantik cəhətdən müstəqil olmayan sabit söz birləşmələrinin, leksik komponentlərin mənalarının semantik inkişafını, eləcə də sabitlik və yeni yaranma prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini izləməyə imkan verir. XIV əsrin türkdilli yazılı abidəsi olan Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərinin dili türk dillərinin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ilkin mənasından uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə günümüzdə də məhz frazeoloji vahidin komponentləri kimi "yaşayır". Abidənin dil materialı dilimizin çoxəsrlik inkişaf prosesində formalaşan feili frazeoloji birləşmələri bədii fikrin ifadəsi kimi semantik cəhətdən dil faktına çevrilənədək mürəkkəb inkişaf prosesinin məhsulu kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Əsərin dilindəki feili frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalması orta əsrlər Azərbaycan türkcəsinin lügət tərkibinin inkişaf prosesini izləməyə imkan verir.

**Açar sözlər:** Mustafa Zərir, abidə, qaynaq, tərkib, birləşmə, frazeologiya, lüğət

## SUMMARY

Phraseological units formed over the centuries allow us to trace the semantic development of stable word combinations that are semantically independent meanings of lexical components, as well as the interrelationship of stability and the process of formation. The language of a written monument in the Turkish language of the XIV century "Siyarün-Nabi" by Mustafa Zarir belongs to the oldest layers of the Turkic languages, and any word or expression that has lost its original lexical meaning is now away from its original meaning or has undergone certain morphological changes, still "exists" as the components of the phraseological unit. The linguistic material of the monument allows us to define the verb-phraseological combinations formed in the historical development process of our language as a product of a complex development process until they became a semantic fact of language as an expression of an artistic idea. The lexical-semantic changes that verb-phraseological combinations have undergone in this work allow us to follow the development process of the vocabulary of medieval Azerbaijani Turkish.

**Key words:** Mustafa Zarir, monument, source, structure, combination, phraseology, dictionary

XIV əsr şairi Qazı Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsəri Azərbaycan türkcəsinin tarixi, etnoqrafik leksikasını araşdırmaq üçün olduqca əhəmiyyətli bir ədəbi qaynaqdır. Əsərin leksikasına daxil olan sözlərin əksəriyyətini qədim türk mənşəli sözlər təşkil edir. Tərcümə əsəri olduğunu nəzərə aldıqda abidənin dilində ərəb və fars mənşəli sözlərin də müəyyən çəkiyə malik olduğunu görə bilərik. Əsərin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin, termin və leksik elementlərin linqvosemantik cəhətdən qruplaşdırılması etnoqrafik leksikanın tədqiqi, eləcə də dilin leksikoloji analizi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yüzilliklərdən bəri formalaşmış frazeloji vahidlər semantik cəhətdən müstəqil olmayan sabit söz birləşmələrinin, leksik komponentlərin mənalarının semantik inkişafını, eləcə də sabitlik və yeni yaranma prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini izləməyə imkan verir. Belə ki, "dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bu gün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi "yaşayır". Həmin söz müstəqil leksem kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir. Elə bu "həyatın" hesabına da həmin sözün əzəlki mənasını aşkarlamaq vəya bu ilkin mənalara heç olmasa, yol açmaq mümkün olur" [1,34]. Bu baxımdan Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" adlı tərcümə əsərində Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə hesab edilən frazeoloji vahidlərin araşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümə abidələrində frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi bədii tərcümənin ən başlıca məsələlərindən, eyni zamanda ən çətin problemlərindən olduğu tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur [2,94]. Mustafa Zərir bu işin öhdəsindən gəlmək üçün bədii tərcümədə canlı xalq dilinin bütün zənginlikləri və incəliklərindən yararlanaraq sözün daxili semantikasını açmağa çalışmış və frazeologizmlərdən məharətlə istifadə etmişdir. XIV əsr anadilli ədəbiyyatımızın nümayəndəsi olan Mustafa Zərir "Siyərün-Nəbi" adlı tərcümə əsərinin mövzusu ilə bağlı bir sıra ərəb, fars sözləri, izafət tərkiblərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, bütövlükdə götürdükdə, kitabı sadə, ümumxalq danışıq dilinə yaxın, hamının anlaya biləcəyi bir dildə qələmə almışdır. O, dilin bədiiliyini qorumaqla, ana dilinin bütün incəliklərindən yararlanmış, az sözlə böyük mətləbin anladılması baxımından canlı dildən aldığı deyim və ifadələrin məna imkanlarından üslubi-poetik vasitə kimi istifadə etmişdir: *"Zəhmət içində olasın,* ***son peşimanlıq assı qılmaya,*** *- dedi" (SN, 45a-50 a); "****Qorqu əcələ assı etməz****, qəzayı döndərməz dedi" (SN,64-152b); "****Uğrun hayır, yolu açık olsun****" (SN, 133);"****Neçə dostun var, neçə düşmənün ..... vardur****" (SN,45a-47b);"Zinhar, ya əmmi,* ***düşmandan dost işi gəlməz, dost kişilərdən düşman təşvişi gəlməz,*** *dedi" (SN,19-71b-72a);"****Yola çıqmış kişiyi yolından döndərmək xəyr olmaya dedi****" (SN,20-73b-74a).*

Verilmiş nümunələrdə *"son pəşimanlıq assı qılmaya*" (son peşmanlıq fayda verməz), *"qorqu əcələ assı etməz*" (qorxunun əcələ faydası yoxdur), "*uğrun hayır, yolun açık olsun*", "*neçə dostun, neçə düşmənün var"*, "*düşmandan dost işi gəlməz, dost kişilərdən düşman təşvişi gəlməz"*, "*yola çıqmış kişiyi yolından döndərmək xəyr olmaya*" kimi əsrlərdən bəri şifahi xalq ədəbiyyatında yer almış ifadələrdə xalqın nəsihətamiz düşüncə tərzi öz əksini tapmışdır.

Ədib duyğu və düşüncələrini daha aydın ifadə etmək, işlətdiyi sözlərin məna yükünü daha da təsirli etmək üçün xalqın zəngin ifadə qaynağı olan frazeoloji birləşmələrdən də ustalıqla istifadə etmişdir. Belə ki, *"dilin bədii-poetik strukturunda frazeologizmlər çox güclü təsvir vasitəsi, xəlqi dil emosionallığının göstəricilərindəndir"* [4, s.8]. Bu baxımdan Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərində yer almış feili frazeoloji birləşmələr xüsusilə diqqəti çəkir.

*"Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərinin lüğət tərkibində türk mənşəli feili frazeoloji birləşmələrin əsas yer tutduğunu görə bilərik. Əsərin dilində işlənmiş feili frazeoloji*

*birləşmələrin böyük əksəriyyəti bu gün də öz işləkliyi ilə fərqlənir. Bu birləşmələrin bir qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan eyni fonetik tərkibdə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir: "aman vermək","ayaq basmaq", ayağına durmaq","ayağına düşmək","bel bağlamaq","bağrına basmaq", "can atmaq", "canına od düşmək", "dilə gəlmək", "əlindən qurtarmaq,"xəstə düşmək", "qanına susamaq", "qan qaynamaq","oda yanmaq","söz aç-maq", "söz qoymaq", "yoluna qurban olmaq", "yol açmaq", "yola düşmək"* və s. Digər qrup sözlər isə müasir dilimiz baxımından fonetik cəhətdən arxaikləşsə də, ədəbi dilimizdə eyni məna yükünü daşımaqdadır: *"başından çıqarmaq", "başu aşağa olmaq", "canlarından götür-mək", "cəhənnəm odına yaqmaq" "həsrət odına yanmaq, yürəgi oynamq", adı çıqmaq",* "*ad çıqarmaq*", "*əyaq altına almaq"*, "*ağzından söz çıqmaq"*, "*başu yuqaru qaldurmaq", "dilü bağlanmaq",* "*dile sığmamaq"*, "*dili dutulmaq"*, "*ələndən qurtılmaq", "əyağını düşmək*", *"ələnüdən iş gəlmək", "əqli başına gəlmək*", "*əqli getmək"*, "*əqli başından getmək"*, "*fikir əyləmək", "dünya gözinə tar görünmək", "könlü açılmaq*", "*könlinə düşmək",* "*könlindən keçmək", "könlini almaq", "könlü yumşanmaq"*, "*könli içində yer eyləmək*", *"könli taşa dönmək*", "*qarşu çıqmaq"*, "*qulağına dəgmək*", "*söz eşitmək"*, "*sözi çıqarmaq",* "*yoluna fədiy olmaq", "yola çıqmaq"*, "*yoldan çıqarmaq"*, "*yol kəsmək", "yürəgi yanmaq"*, "*yürəgi sovumaq*", "*yürəgindəki odu soyumaq*", *"yürəgində yer əyləmək", "yüzü qara olmaq*", "*yüzü qalmamaq", "yüzə baqmamaq",* "*yüz göstərmək", yüz döndərmək",* "*yüz dutmaq",* "*yüz urmaq*", "*yüz ağartmaq"* və s.

Ərəb və ya fars sözlərindən istifadə olunmaqla yaradılan feili frazeoloji birləşmələr abidənin dilində azlıq təşkil edir: *"aman vermək", "sər qoymaq", "cəhənnəm odına yaqmaq", "cəhl oduna yandurmaq", "nitqi tutulmaq", "əndişə dənizinə qərq olmaq", "əqli başında sərasimə olmaq", "fikir eyləmək", "fitnə qaynatmaq"," həsəd odına yanmaq"," həyatı getmək"," şəkəri əzülmək".*



Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərində işlənən frazeoloji birləşmələrin tərkibi hissəsini təşkil edən komponentlər müstəqil leksik mənaya malik vahidlərdir. Bununla belə, frazeoloji birləşmələrin ismi komponentini təşkil edən sözlərdən bəziləri yalnız frazeoloji vahid daxilində müəyyən məna yükü daşıyır. Məsələn, **Xürd-xam eyləmək** – möhkəm döymək, kötəkləmək, qol-qabırğasını əzmək: *"Ol yigidün ardından yetdi, ağzı birlə ol yigidi tutdı, altına aldı, əvətdi ? üşətdi, üstinə çökdi, anı **xürd-xam eylədi**" (SN, 133-315b);* **Səlabət oturmaq** - qorxu hiss etmək, ürkmək, xoflanmaq: "*Sükkan birlə dəyr içində gizlənmişlərdi, qapunun iki yanında kəmin qılmışlardı, ol dəyrün guruldısından bunlarun üstinə həybət endi, **səlabət oturdı**" (SN, 117-274a);* **Xülf düşmək** – araları dəymək, çəkişmə, ixtilaf, ikitirəlik: *".... aralarına **xülf düşmiş**, Allah-təala bunları bir-birinə qırdırmış, qalanın dəxi biz varduq öldürdük, malların, tavarların, atların, tonların alduq, gəldük" (SN, 104-245a);* **Mən' eyləmək** – qadağa, yasaq etmək: *"Ayıtdı kim, nə kim Məhəmməd məsləhət görə, sən anı **mən eyləmə** demədimi?-dedi" (SN, 133-315b)* və s. Abidənin dilində işlənən bir sıra ifadələr vardır ki, ayrılıqda nominativ mənaya malik olaraq sərbəst söz birləşməsi kimi çıxış edir. Onların frazeoloji məna kəsb etməsini, məcazi məna daşıma xüsusiyyətini yalnız mətn daxilində müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu baxımdan H.Bayramov sərbəst söz birləşmələrinin məcaziləşdirilməsi yolu ilə frazeoloji mənada işlədilməsini şərtləndirən belə mətnə geniş mətn adını vermişdir. Belə ki, *"sərbəst söz birləşməsinin məcazi məna kəsb etməsi üçün həmin söz birləşməsinə bu və ya digər sintaktik quruluşda bir neçə sözün də birləşməsi ilə müvafiq şərait yaradılmışdır. Əgər belə şərait, yəni əlavə sözlər əhatəsi olmasaydı, həmin birləşmə frazeoloji vahid mənası kəsb etməzdi"* [3, s.26]. Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərində müşahidə edilən ***gözlərini açmaq, yerə düşmək*** ifadələri də bu qəbildəndir. Əsərin dilində həmin ifadələr həm öz nominativ mənasına uyğun olaraq, həm də məcaziləşərək frazeoloji məna kəsb etmişdir. Məsələn, *"Çün **gözümi açdum**, baqdum, çəvrəmdə vələdümi görmədüm" (SN,77-178b-79a);*

*"Ya qəvm, əqlünüzi başunuza düşürünüz,* ***gölərinizi açunuz****" (SN, 64-165b); "****Gözün aç,*** *gözün aç, gözün aç, Eğin olma bu dünyanın esiri"(SN,379); "Dəxi əli birlə əti ? verdi, Əbu Cəhəl* ***yerə düşdi****, illa rəsul əlindən düşdi, başı yarıldı, əyağı sındı, burnı yəncəldi ?, əqli başından getdi, binuş olıban düşdi, yatdi" (SN, 130a-309a); "Dəxi Bəni İsrailün izzəti* ***yerə düşdi****" (Si.Da, 45a-47b).*

Abidənin dil materialı dilimizin çoxəsrlik inkişaf prosesində formalaşan feili frazeoloji birləşmələri bədii fikrin ifadəsi kimi semantik cəhətdən dil faktına çevrilənədək mürəkkəb inkişaf prosesinin məhsulu kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Belə ki, əsərdə dilimizdə vaxtilə işlək olmuş, bu gün isə dilin arxaik qatında yer almış frazeoloji vahidlər obrazların emosional-psixoloji vəziyyətinin göstəricisi olaraq, onların keçirdiyi duyğuların poetik ifadəsi kimi işlənmişdir: *"Andan Əbu Talib ayaq üzrə turu gəldi, xütbəyi* ***ağaz eylədi*** *aytdı"(SN,47-120b-21a); "Çün Aminə xatun uru turdı, ilərü Fatimə xatunun əlin öpdi, çün söz söylədi, Abdullah anasının* ***könlini, canını qapdı****"(SN,44-118a); "Çün çəri arasına girdilər, gördilər cəmi xəlayiqlər qırılmışlardür, bir kişi diri yoqdur, çün ol iki kişi anı əylə gördilər, qorqudan* ***canları başlarına sıcradı****, tez yənə döndilər" (SN,111a-258b); "Əmüləri ayıtdılar: Əgər rəsul güräşməzsə cəmi ərəb qəbayilləri bizi* ***dilə alalar****, hörmətümüzə ziyan ola dedilər" (SN,129-306a); "Çün Abdullah ulaldı, yədi yaşına dəgdi, hüsninün şərhi* ***dillərə söyləməz oldı****" (SN, 30-90b-91b); "Şeybəni fil əlindən kəçürüb gətürdilər, ta ol filün həvlini görə, həybəti, səlabəti* ***könlünə otura****" (SN,64-156b); "Bir gün mübarək ləfzindən ki söyləyəcək şəkər əzilürdi? sözini əşidən kişinün* ***könlinə yazılurdı****..."(SN,101-238b-39a);"Şeybə ol qaraltuyu görcək* ***könli tanuqluq verdi*** *kim, yağmur bulıdına bənzəməzdi, zira yağmur bulıdınun ayruqsı əlaməti vardur"(SN,64-165b); "Dəxi aydurdı kim, nə səbəbdən atam Əbdül-Müttəlib bənüm oğlumı böylə əziz görməz, bu yətim yoxsulı əziz görür dəyü* ***könlündə kin gizlərdi****, həsəd qılurdı" (SN,97-227b-229a-b); "Zinəfər taşra çıqdı, bənzi sararmış, qaqımış,* ***qanı qurımış****" (SN,64-153b); "Bir gün Yəmamə əhli Qəssan qəbiləsindən adam öldürdilər,* ***qan qıldılar****, aralarına düşmənlik düsdi"(SN,50-126a-b);"Bir gün Əbdül-Mütəllib birlə Ədiynün* ***sözü qarşulaşdı****" (SN,28-88a); "Dəxi anun həsrəti odından xəlayiqin canı göyünə,* ***yürəkləri yapışa****" (SN, 32-95a); "Qüreyş* ***yürək bərkitdilər****, çəri düzgünin qıldılar, uruş yərağın qıldılar" (SN,106- 250a-b);* "*Bir gün mübarək ləfzindən ki söyləyəcək* ***şəkər əzilürdi****? sözini əşidən kişinün könlinə yazılurdı..." (SN,101-238b-39a)* və s.

Söyləmək, demək mənasında olan *ağaz etmək* frazemindəki ağız sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *ağaz* kimi işlənmişdir. Günümüzdə işlək olmayan bu frazeoloji vahid orta əsrlər anadilli abidələrimizin dilində geniş işlənmişdir. Məsələn, *"Göynər, ağlar, yağılur Gülşah içün, Şeir* ***ağaz eyləmiş*** *ol mah içün"* (*YMVG, 155); "Lütf ilə bir neçə sözlər söylədi, Qisseyi-Yusifdən* ***ağaz eylədi****" (ƏT, 15); "Əlqərəz, zərgəri-bədgöhər ol qədər ərəbcə* ***ağaz etdi*** *ki, nəccari-biçarə mütəhəyyir oldu" (MN,40).* Qədim türk abidələrinin dilində ***ağaz*** və ***ağız*** kimi iki variantda təsadüf edilən bu söz həm insan orqanizminin bir üzvünü, həm nitq anlamlarını ifadə etmişdir. Eləcə də qədim türk abidələrində deyilmiş, söylənilmiş mənasında eyni kökdən olan *ağazlan* sözünə də təsadüf olunur [6, s.17, 21]. *Ağaz etmək* frazemi türk dilində *ağız yapmak//ağız etmek* formasında işlənərək türk dilinin lüğətlərində üç anlamda verilmişdir: 1. birinə yaranmak için kübar danışmağa çalışmaq - *"Kolonya dökmekten, şeker tutmaktan iyi gözükeceğim diye ağız etmekten yoruldu" (L.Tekin)*; 2. həqiqəti saxlamaq, səmimi danışmamaq, birini aldatmaq mənası ilə duyğularını, düşüncələrini olduğundan başqa cür göstərəcək biçimdə danışmaq - "*Kaçacağım, tövbeler olsun, bir fırsatını bulayım diye ağız yaptı" - M.Ş.Esendal"* [7]; 3. birinin diqqətini başqa bir şeyə çəkmək üçün söz söyləmək. Göründüyü kimi, abidənin dilində agaz//ağız sözü vaxtilə nitq anlamını da ifadə etdiyi üçün *ağaz eyləmək//ağız eyləmək* frazemi *demək, söyləmək* mənalarını ifadə etməklə ayıtmaq sözünün sinonimi kimi çıxış etmişdir.

Feili frazeoloji birləşmələrin müəyyən qismi tərkib etibarilə bir baş sözün altında cəmlənmişdir. Qeyd olunmuş nümunələrdəki dil, könül, iç, söz, yürək, qan kimi baş sözlərin ədəbi dilimizdə əmələ gətirdiyi çoxsaylı feili frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Abidənin dilində qeyd olunmuş baş sözlərin iştirakı ilə əmələ gəlmiş *dilə almaq, içi qopmaq*, *könlini, canını qapmaq, könlünə oturmaq, könlinə yazılmaq*, *könli tanuqluq vermək*, *könlündə kin gizləmək, qan qılmaq*, *sözü qarşulaşmaq*, *yürəkləri yapışmaq, yürək bərkitmək* kimi feili frazeloji birləşmələr bu gün ədəbi dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Bununla belə, həmin vahidlərin ifadə etdikləri anlamlar yaxın mənalarda müasir dilimizdə işlənməkdədir: *könlini, canını qapmaq – könlünü çalmaq; könlünə oturmaq, könlinə yazılmaq – könlünə yatmaq; könlündə kin gizləmək – kin saxlamaq; içi qopmaq – ürəyi qopmaq, ürəyi düşmək; qan qılmaq – qan eləmək; sözü qarşulaşmaq – sözləri çəp gəlmək, sözləri düz gəlməmək, sözləri tərs gəlmək; yürək bərkitmək – ürək eləmək; yürəkləri yapışmaq – ürəkləri yanmaq.*

Abidənin dilində *qorxmaq* mənasında işlənmiş *canları başlarına sıcramaq,* rişxənd mənasında *dilə almaq,* bilmək mənasında *könli tanuqluq vermək* kimi frazemlərin müasir ədəbi dilimizdə qarşılığı qeydə alınmamışdır.

Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərində müşahidə etdiyimiz feili frazeoloji birləşmələrin bir qismi semantik cəhətdən müasir ədəbi dilimizlə səsləşsə də, tərkibindəki komponentlərinin biri arxaik sözlə ifadə olunmuşdur: *"Məkkə əhlinə xəbər oldı kim, Bəni Səd qəbiləsindən olan əmzürücü dayələr gəldilər dəyü şəhrə **çav düşdi**"(SN,81-204b); "Qaçan kim Şeybətül-Həmd bu bəliğ sözləri rəsulun mübarək ləfzindən əşitdi, həyatı gətdi, **əqli dəng oldı**" (SN,107a 254b-255a); "Ya qəvm, **əqlünüzi başunuza dəvşürünüz**, gözlərinizi açunuz" (SN,64-165b); "Andan Əbdül Mütəllib **ussı başına gəldi**, gözin aşdı, uru turdı, kəndü halına istiğfar qıldı"(SN,32-96a); "Tüknanun **ussı getmiş**, əxtərilmiş yatur"(SN, 59-140a); "Çün Əbdül Mütəllib rəsuldan bu qədər söz əşitdi, əqli başından getdi, **kəndü kəndüyi unutdı**, oturduğı yərdən uru turdı, dəxi rəsulun əlin aldı, dəxi ayıtdı" (SN,100-236a); "Çün Əbrəhənün xəbəri bana yətişdi kim, Əbrəhə çəri çəkdi Məkkəyi yıqmağa varur dəyü bən cəmaəti aldum, **yoldan savuldum,** ardumca kişi veribdi" (SN,64-153a); "Çün gecə oldı, Şeybə buyurdı bin kişi filan ibn fülan şücalar farsilər ? adlu mübarizlər talayə atlandı, **yürək yarındılar**" (SN,106- 254a); "Qalan sənəmlər dəxi cəmi **yüzi qoyı axtarıldılar"** (SN, 92-219a).*

Verilmiş nümunələrdəki *əqli dəng olmaq, əqlüni başuna düşürmək, əqlüni başuna dəvşürmək, ussı başına gəlmək, ussı getmək, kəndü kəndüyi unutmaq, yoldan savulmaq, yürək yarındırmaq, yüzi qoyı axtarılmaq* kimi feili frazemlərin bəzilərinə digər anadilli abidələrimizdə təsadüf edilir. Məsələn, *"Yar ilən gerçək olan həmrəng olur, Cahilin **əqli** bu fəhmə **dəng olur**" (Mirzə Cahanşah)* (KƏ,204); *"Ol nigarun **ussı getdi** ol zəman"(YMVG,127); "Andə çığırub Züleyxa **ussı gedər**" (SF, 76);"Qamusının **ussı getib**,əqli şaşdı" (QƏ, 61), "Sevinməkdən ol övrətin **ussı getdi**" (QƏ, 165).* Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa", İsanın "Mehri və Vəfa" məsnəvilərində ***əqlüni başuna düşürmək, əqlüni başuna dəvşürmək*** birləşməsinin sinonimi kimi ***əqli başünə dərmək//dirmək*** frazemi işlənmişdir: *"Bundan sonra **əqlini dər başünə**" (SF,73), "Cadu aydır sultana: **Əqlini dir,** Uş gətürdüm, Mehridir, məqsudə ir", "Qardaşı der: **Əqlini dir başına**" (İSA, 29, 34).*

Abidənin dilində bir qisim feili frazeoloji birləşmələr də vardır ki, quruluş etibarilə müasir dildəki frazeoloji vahidlərdən seçilməsə də, semantik cəhətdən məna yükünü dəyişmişdir:

"*Kim yavuz **ağız açа** andan yana"(SN,348); "Hər qəvm kim asiliq edələr, **baş çəkələr**, başlarını kəsəm, əvlərini başlarına yıqam dərdi" (SN,59-145a); "Andan Təvil **başın götürdi**, rəsulə baqdı, gördi rəsuli kim, bir bədr ay bigi turubdur" (SN,109-256a-b); "Andan Vərəqə ibn Nəvfəl **sözə gəldi**, zira bilüklü kişiydi, gögdən enən kitabları mütaliə qılmışdı" (SN, 131-309b).*

Nümunələrdən də göründüyü kimi, müasir ədəbi dilimizdə *ağız açmaq* frazemi "müraciət etmək, xahiş etmək, yalvarmaq" anlamlarında işləndiyi halda, abidənin dilində "söyləmək", *baş çəkmək* frazemi "hal soruşmaq, birinin halını bilmək üçün onun yanına getmək; dəymək, yoxlamaq, yoluxmaq" anlamlarında işləndiyi halda, abidənin dilində "itaətsizlik göstərmək, tabe olmamaq", *sözə gəlmək* frazemi "mübahisəsi çıxmaq, sözləşmək, mübahisə eləmək, toqquşmaq" anlamlarında işləndiyi halda, abidənin dilində "nitq söyləmək" anlamlarını ifadə etmişlər. Həzininin "Hədisi-ərbəin" tərcüməsində də bu frazemin eyni anlamda işləndiyini görə bilərik: *"**Sözə gəldi** bə'd əz-in, açdı zəban, Pəs dedi kim, siz maŋa doğru deyiŋ" (HƏ,133).* Abidənin dilində işlənmiş başını qaldırmaq mənasını ifadə edən *baş götürmək* frazemi çağdaş dilimizdə *baş götürüb getmək, baş götürüb qaçmaq* frazeoloji birləşməsinin tərkib hissəsi kimi işlənir.

*"Mustafa Zərir "Siyərün-Nəbi" əsərində frazeoloji vahidlərin semantik variantlılıq məsələsi də diqqəti çəkən məsələlərdəndir. Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir"* [3, s.148]. *"Frazeoloji variantlıq dilin leksik tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayır. Belə ki, frazeoloji vahidlər tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya müəyyən bağlılığı itirir, nəticədə isə onların mənaları arasında semantik dağılmalar (parçalanmalar) gedir. Proses dərinləşdikcə isə yeni bir vahidin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaranır"* [5, c.1 s.116]. Abidənin dilində qeydə alınmış feili frazeoloji birləşmələri araşdırarkən frazeoloji varinatlılığı qeyd olunan vahidlərin inkişaf prosesini izləməyə imkan verir:

***Əyağına düşmək//əyağına buraqmaq//əyağına yıqılmaq*** *- Ərmunə xəbər qıldılar, çıqdı, **əyaginə düşdilər**" (SN,53b-55a); "Ərmuni aldılar, Haşimün xizmətinə gəldilər, üzür dilədilər, Ərmuni Haşimün **əyağına buraqdılar**" (SN,14-61a-b), "Qaçan kim Şeybətül-Həmd bu bəliğ sözləri rəsulun mübarək ləfzindən əşitdi, həyatı gətdi, əqli dəng oldı, nütqi tutuldı, ayruq çarəsi qalmadı, rəsulun **əyağına yıqıldı**, ayıtdı" (SN,107a 254b-255a);*

Ayağına düşmək frazemi yazılı abidələrimizin dilində də geniş işlənmişdir: *"Vərqənin ol qul **ayağına düşər**" (KƏ,131), "Gah zülfün öpər, gah **düşər ayağına** Vaqif" (MPV, 170), "**Düş ayağa** kölgə tək, Xətayi, Ol sərvi-çinar getdi əldən" (ŞİX, 288), "**Ayağına düşdi**, həm öpdi əlin, Dedi əfv et cürmimi, ey pakdin" (HƏ, 187).*

***Əyaq altına almaq//əyaq altına buraqmaq*** *- "Bizi sandılar kim, kəndülərdən qorqaruz, igən basdılar, **əyaq altına aldılar**, Məkkə içində bizi yürütməz oldılar" (SN, 139-326b); "Əgər razı olursunuz, ertə qəvmün-qərayibün bir bel bağlayalum, zira bilürəm kim, sənün himmətündə-qüvvətündə ol vardur kim, yüz anun bigi **əyaq altına bıraqasın**, paymal edəsin" (SN, 127a-301b);*

***Qulaq urmaq//qulaq tutmaq*** *- "**Qulaq ur** imdi ravilərün rəvayətinə gəldi imdi" (SN,105- 247b-48ab); "Anlarun tədbirinə **qulaq tutmaya,** dünyaya həris qocaları tanısıq içinə qatmaya, təmə issi hərmət və cah istəyən alimlər və məsləhət gördükləri işə ötməyə yəni gəlmiş kiçiləri kəndütə yaqın qılmaya" (SN,68-159b-60a).*

***Yola cıqmaq//yola girmək*** *- "Ol gecə kim **yola çıqdılar**, gecənün əvvəlində yürüdilər" (SN,132-312a); "Bir zəman gerülərinə baqarlar, yənə dönərlər, **yola girürlər**, gedərlər" (SN,132-312a);*

Bu frazemləri anadilli yazılı abidələrimizin dilində müşahidə etmək mümkündür: "***Qulaq urub*** *dinləyəndə ümmət görklü" (KDQ, 22), "**Qulaq dutub** dinlətiniz uşbu sözi" (QƏ,70 ), "Sən ana **urmayıban qulağun,** nə qəm deyəsin" (QB, 411), "**Qulaq ur** billahi bu dasitanə" (KƏ,86 ); "Həqq dedi: Musa, **qulaq ur,** diŋləgil", "Diŋlə imdi kim, nə derlər, **dut qulağ**" (HƏ,17);*

*"Bazirganlar dəxi gecə-gündüz **yola girdilər**", "Atın qamçıladı, **yola girdi**" (KDQ,53,54), "Ertə durdu kim, gedə girə yola" (İSA, 27), "Alın alub ağlayu **yola girdi**" (QƏ,54), "Can giripdür eşqi yolına anun, **Yola çıxanun** işin Allah bilür" (QB, 689).*

***Yüzi quyu düşmək//yüzi qoyı axtarılmaq** - "Qalan sənəmlər dəxi cəmi **yüzi qoyı axtarıldılar"** (SN, 92-219a); "Dəxi dünki gündi kim Məhəmmədi Həlimə gətüricək ol filan qoca Həliməyi Üzza əlində səcdə qıldurub Məhəmmədi Üzzadan sorduğında Üzza **yüzün quyu düşüb** nələr söylədügini eşitmədünüzmi dedi" (SN, 96-224b).*

Nümunələrdən də göründüyü kimi, *ad urmaq, əyağına buraqmaq, əyaq altına buraqmaq, qulaq urmaq, yola girmək, yüzi qoyı axtarılmaq* kimi semantik variantlıq təşkil edən frazemlər dilin inkişaf prosesində istifadədən qalaraq günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

*"Mustafa Zərir sözün bədii imkanlarından istifadə edərək "Siyərün-Nəbi" əsərində öz poetik düşüncəsini frazeoloji sinonimlər vasitəsilə gerçəkləşdirərək orta əsrlər Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə də xidmət etmişdir. Ədib oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri canlı xalq dilindən alınmış ifadələrdən məharətlə istifadə etməklə bədii frazemlərin təkrarından qaçmışdır.* Abidənin dilində feili frazeoloji birləşmələrdən ibarət aşağıdakı sinonim cərgələri görmək mümkündür:

**İki cərgəli sinonim frazeoloji birləşmələr:** *"ayaq altına bıraqmaq – ayaq altına almaq", "baş qoymaq – sər qoymaq", "könlinə düşmək – könlindən keçmək", "könüllərdə yeri olmaq – yürəgində yer əyləmək", "dile sığmamaq – dillere söylemez olmaq",* "*əqli getmək – ussı getmək*", "*əlindən qurtarmaq – əlindən qurtulmaq*".

**Üç cərgəli sinonim frazeoloji birləşmələr:** *dili bağlanmaq – dili dutulmaq – nitqi tutulmaq, qulaq urmaq – qulaq tutmaq – kulağın açmaq,*

**Dörd sinonim frazeoloji birləşmələr:** *əqli dəng olmaq – əqli başında sərasimə olmaq – ussı başına gəlmək – əqli başına düşürmək.*

**Beş sinonim frazeoloji birləşmələr:** *canını qapmaq – könlində oturmaq – könlinə yazılmaq – könül içində yer əyləmək – könüllərdə yeri olmaq.*

Abidənin dilinin tədqiqi feili frazeloji birləşmələrədə antonimliyin zəif ifadə olunduğu qənaətinə gəlməyə əsas verir. Məsələn,

"Ussı başına gəlmək – ussı getmək" - *"Andan Əbdül-Mütəllib **ussı başına gəldi**, gözin aşdı, uru turdı, kəndü halına istiğfar qıldı"(SN, 32-96a); "Tüknanun **ussı getmiş**, əxtərilmiş yatur"(SN, 59-140a).*

## NƏTİCƏ

Beləliklə, Mustafa Zəririn tərcümə əsəri olan "Siyərün-Nəbi" tərcüməsinin lüğət tərkibində yer almış feili frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik təhlili göstərir ki, abidədə qeydə alınmış frazemlərin böyük əksəriyyəti ana dilində işlək olan və canlı xalq dilindən alınmış dil vahidləridir. Əsərin dilindəki feili frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik cəhətdən dəyişikliyə məruz qalması orta əsrlər Azərbaycan türkcəsinin lüğət tərkibinin inkişaf prosesini izləməyə imkan verir.

## ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev, S. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi / S.Abdullayev. – Bakı: Victory, – 2013. – 595 s.
2. Axundov, A. Dil və üslub məsələləri / A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – 1970. – 103 s.
3. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. –Bakı: Maarif, – 1978. – 176 s.

4. Hüseynov, M. Poetik frazeologiya / M.Hüseynov. – Bakı: Elm və təhsil, –2013. – 166 s.
5. Mirzəliyeva, M. Türk dillərinin frazeologiyası: [2 cilddə] / M.Mirzəliyeva. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2009. – 217 s.
6. Древнетюркский словарь / – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с.
7. Ağız yapmak: [Elektronic resurs]. URL: https://www.nkfu.com/agiz-ile-ilgili-deyimler/

**İXTİSARLAR**

**AAŞS** - Azərbaycan aşıq şerindən seçmələr. [2 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 376 s.

**ADİL,I** - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2006. – 740 s.

**DƏH** - Dastani Əhməd Hərami / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 120 s.

**DTS** Древнетюркский словарь / – Ленинград: Наука, – 1969. – 676 с.

**FK** Fərman Kərimzadə. Xudafərin körpüsü / F.Kərimzadə. – Bakı: Kitab Klubu, – 2009. – 448 s.

**Füz.,I** - Füzuli, M. Əsərləri: [6 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 400 s.

**Füz., II** Füzuli, M. Əsərləri: [6 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 336 s.

**HE** - Hatice Eminoğlu. Müşkil-güşa (Tabir-name) (Dil bilgisi-Metin-Dizin. Birinci cilt) / H.Eminoğlu. – Ankara: Ocak, – 2003. – 986 s.

**HƏ** - Nağısoylu, M. Həzinin "Hədisi-Ərbəin" tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətn) / M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2008

**Həb.** Həbibi // Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: [3 cilddə] / – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005

**İsa** - İsa. Mehri və Vəfa (Elmi-tənqidi mətn və transfoneliterasiyanın müəllifi tərtib edən A.Şərifova). – Bakı: Nurlan, – 2005. – 263 s.

**Əbu Həy.** Əsirəddin Əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl ətrak. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 1992, – 33 s.

**ƏT** - Möhsün Nağısoylu. Əhməd Təbrizi və "Əsrarnamə" tərcüməsi /M.Nağısoylu. – Bakı: Nurlan, – 2012. – 260 s.

**KƏ** - Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr.[ Üç cilddə], II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 408 s.

**Kişvəri** - Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. [20 cilddə.] III cild. – Bakı: Elm, – 1984

**Qazi** - Qazi Bürhanəddin. Divan / – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2005. – 728 s.

**QƏ** - Qul Əli. Qisseyi-Yusif / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 216 s.

**QB** - Qazi Bürhanəddin. Divan / – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1988

**QT** - Qövsi Təbrizi. Seçilmiş əsərləri / – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2005. – 328 s.

**QTYA** - Qədim türk abidələrinə aid materiallar / – Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, – 1993.

**KDQ** - Kitabi-Dədə Qorqud / – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004. – 376 s.

**MD** - Mustafa Darir. Siyeri-Nebi. Birinci cilt / – İstanbul: – 2004

**MK, I,** - Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. [4 cilddə], I cild. – Bakı: Ozan, – 2006

**MK,II** - Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk.[4 cilddə], II cild. – Bakı: Ozan, – 2006

**MK,III** - Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. [4 cilddə], III cild. – Bakı: Ozan, – 2006

**MK,IV** - Mahmud Kaşğari. Divanü Lüğat-it-Türk. [4 cilddə], IV cild. – Bakı: Ozan, – 2006

**MPV** - Molla Pənah Vaqif. Əsərləri / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 s.

**MN** - Möhsün Nəsiri. Lisanüt-teyr (Quşların dili) / – Bakı: "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2001. – 292 s.

**MVG** - Məsihi. Vərqa və Gülşah / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 336 s.

**MZ** - Mustafa Darir. Siyeri-Nebi. Birinci cilt / – İstanbul: – 2004

**MZYZ** - Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa / hazırlayan C.Qəhrəmanov, Ş.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 1991. – 127 s.

**Natəvan** - Natəvan Xurşudbanu. Əsərləri / – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 88 s.

**Nəbati** - Nəbati Seyid Əbülqasim. Seçilmiş əsərləri / – Baki: Şərq-Qərb, – 2004. – 216 s.

**Nəs.I** - İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. [İki cilddə] / – Bakı: Lider nəşriyyat, – I cild – 2004. – 336 s.

**Nəs.II** - İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. [İki cilddə] / – Bakı: Lider nəşriyyat, – II cild. – 2004. – 376 s.

**YVÇ** - Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Əsərləri. [Üç cilddə] /– Bakı: AVRASİYA PRESS , – I cild. – 2005. – 360 s.

**Oğuznamə** - Oğuznamə. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 223 s.

**OYA** - Rəcəbov, Ə. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. – Bakı:Yazıçı, – 1993 – 345 s.

**SF** - Hacıyeva, Z.T. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa / Z.T.Hacıyeva. – Bakı: Maarif, – 1991. – 178 s.

**SN** - Nümunələr Mustafa Zəririn "Siyərün-Nəbi" əsərinin tərcüməsinin əlyazmasındandır (fotofaksimile nəşrindəndir)

**ŞİX** - Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 384 s.

**TTS** - **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.** http://www.tdk.gov.tr

**Vidadi** - Molla Vəli Vidadi. Əsərləri / – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004

**YMVG** - Qəhrəmanov, C Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.Qəhrəmanov, Z.Hajıyeva. – Bakı: Elm, – 1988 – 184 s.

# BÜYÜK ÖNDER HAYDAR ALIYEV'IN EDEBİYATTAKİ SANATSAL ROLÜ

**AYNUR BADALOVA**

**AZERBAYCAN DEVLET PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ ÖĞRETMENİ**

## ÖZET

Edebiyat, Azerbaycan'ın milli lideri, dünyaca ünlü siyasetçi Haydar Aliyev'in hayatında ve faaliyetlerinde önemli bir rol oynamış. Öncelikle Haydar Aliyev'in edebiyat alanında geniş ve sistemli bilgiye sahip dünyadaki üstün devlet adamlarından biri olduğunu belirtelim. Gençlik yıllarından itibaren güçlü okuma yeteneğiyle öne çıkan Haydar Aliyev'in dünya görüşünün oluşumunda edebiyat faktörü özel bir yer tuttu. Makalede Haydar Aliyev'in edebiyat bilimine olan ilgisi ve bu alandaki çalışmalarına öncelik verilerek, seçkin liderin edebiyat ve güzel sanatlara özel ilgisine dikkat çekilmiştir. Haydar Aliyev, en yüksek sanatsal düzeyde eserler yazmayı, yazarların ülkeye ve millete karşı en önemli görevlerinden biri olarak görüyordu. Milli lider Haydar Aliyev'in edebiyat alanına gösterdiği özel ilgi ve özenin bugün bile Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından korunduğunu ve geliştirildiğini bir kez daha belirtmeliyiz.



***Anahtar Kelimeler:*** lider, edebiyat, bilim, kültür, siyaset, eğitim

## ABSTRACT

Literature was one of the most important areas in the life and activity of the outstanding leader of Azerbaijan, world famous politician Heydar Aliyev. First of all, let's note that Heydar Aliyev was one of the rare statesmen in the world who had extensive and systematic knowledge in the field of literature. The literary factor took a special place in the formation of Heydar Aliyev's worldview, who was distinguished by his strong reading ability from his teenage and youth years. In the article, Heydar Aliyev's interest in literary science and his work in this field were given priority, and the outstanding leader's special interest in literature and fine arts was noted. Heydar Aliyev considered writing works at the highest artistic level to be one of the most important duties of writers to the country and the people. We should mention once again that the special interest and care shown by national leader Heydar Aliyev to the field of literature is protected and developed by President Ilham Aliyev even today.

***Keywords:*** leader, literature, science, culture, politics, education

## GIRIŞ

Başarılı iç ve dış politikasıyla dünya toplumuna girme yolunda ilerleyen Azerbaycan, tarihinin en şerefli ve en zor dönemini yaşamış, geçiş dönemini atlatmıştır. Modern ilerlemeye doğru giden tüm insanlar ve ülkeler bu sınavı geçmiştir. Her biri ülke kendine has özellikleri ve zorluklarıyla karakterize edilir. Azerbaycanın geçiş dönemi ise topraklarının önemli bir kısmının toplam 1 milyon mülteci ve yerinden edilmiş kişi tarafından işgal edilmesi nedeniyle karmaşıklaşmıştı.

Azerbaycanın ezeli düşmanları, Azerbaycan Cumhuriyetinin özgür varlığını engellemek için ellerinden geleni yapmışlar ve diğer gelişmiş devletlerin seviyesine ulaşması yolunda engeller çıkarmışlardır. Azerbaycanın Avrupa ile Asya, Rusya ve Yakın ve Orta Doğu ülkeleri arasında "altın köprü" rolünde bağımsızlığı ve güçlenmesi planlarıyla görünüyordu. Modern Azerbaycan, dünyanın büyük uluslararası güçlerinin çıkarlarının kesişme noktasına yönelmiştir. Yer altı ve yerüstü kaynaklarının tamamıyla zengin olan bağımsız Azerbaycan, sürekli olarak siyasi baskılara maruz kalmış, toprakları işgal olunmuşdu. Azerbaycanın özgürlüğü, zengin, kadim bir tarihe ve güçlü bir devlet sistemi kuruluşuna sahip olması bu büyük milletin uyanışı demektir.

Azerbaycanın düşmanları bu kadar çok sorun içinde boğulan Azerbaycan halkının, düşmanların tüm oyunlarını ve planlarını kolayca ortaya çıkaran, başkalarının kafasını karıştıran siyasi döngüleri anlayan, önde giden bir kişi tarafından yönetilmesinden en çok rahatsız oldular. Siyasi bilgeliğiyle on yıllar ve yüzyıllar boyunca onun zamanını geçirmiş ve kalın siyasi duvarların arkasında olup bitenleri kolaylıkla görmüştür. Bu politikacı Haydar Aliyevdi. Haydar Aliyev sıradan bir Azerbaycanlı işçi ailesinde dünyaya gelmiştir. O, büyük yetenek sahibi, halkının sorunlarını çok iyi bilen, gençliğinde komşuların hilelerine tanık olmuş, mükemmel eğitim almış, derin tarih bilgisi, geniş bakış açısı ve somut bilgiye sahip bir insan olarak nitelendirilir. Halkına ve ülkesine derin bir sevgiyle yanaşmış ve 50 yıldan fazla başkanlık tecrübesine sahipti. O, günümüzün büyük liderlerinin saygı duyduğu, güçlü bir iradeye ve büyük bir kişiliğe sahip bir adamdı. Ve en önemlisi, Allahın halkımızı geçiş döneminin zorluklarından kurtarmak için gönderdiği milli liderdi.

Haydar Aliyev, gerileyen büyük ülkenin en sorunlu bölgelerine hükmetmeyi başarmışdı. 1960-ların sonunda başlayan Haydar Aliyevin liderlik felsefesinin ana ideal ve politik yönü, halkın ulusal olarak kendini ifade etmesinin tüm biçim ve araçlarının genişletilmesi, ulusal onurun pekiştirilmesi ve hızlı kalkınma stratejisinin gerçekleştirilmesi ile karakterize edildi. Milli bilincin yükselmesini teşvik etmek Haydar Aliyevin o dönemde oluşturulan Azerbaycancılık felsefesi, Azerbaycan'ın modern dünyadaki yerini belirlemiş, milli devletçiliğin ideolojik zemini olarak dünya Azerbaycanlılarının dayanışmasına güçlü bir temel sağlamıştır.



Azerbaycanın devletçilik geleneklerinin restorasyonu ve zenginleştirilmesi, Azerbaycanın bağımsızlığının güçlendirilmesi, kalıcı ve sağlam hale getirilmesi, ülkenin dinamik ekonomik kalkınmasının güvence altına alınması, uluslararası prestijinin hızlı büyümesi Haydar Aliyevin verimli faaliyetleri sayesinde halkımız gelişti.

Haydar Aliyev edebiyatla, tiyatroyla, sinemayla, müzik ve resmin gelişimiyle ilgileniyordu ve bu alanlardan bahsederken tam olarak devletin çıkarları açısından yaklaşıyordu. Azerbaycan dili, edebiyatı, kültürel ve manevi değerleri, Azerbaycanın milli lider felsefesinin, bağımsız Azerbaycanın milli ve devlet ideolojisinin ana kaynakları, sanatsal ve felsefi kaynaklardır. Edebiyat, Azerbaycan'ın milli lideri, dünyaca ünlü siyasetçi Haydar Aliyev'in hayatında ve çalışmalarında önemli bir rol oynadı. Öncelikle Haydar Aliyev'in edebiyat alanında geniş ve sistemli bilgiye sahip dünyadaki üstün devlet adamlarından biri olduğunu belirtmek gerekir. Ergenlik ve gençlik döneminden itibaren güçlü okuma yeteneğiyle öne çıkan Haydar Aliyev'in dünya görüşünün oluşumunda edebi faktör özel bir yer tuttu.

Haydar Aliyev, Azerbaycan halkının eşsiz zenginliği olan klasik mirasa ve genel olarak kültüre özel önem vermişti. Düşüncelerinden biri de bir bütün olarak edebiyata ve zengin söz sanatımıza karşı tutumunun nümunesidir. Edebiyatımız ve kültürümüz halkımızın milli zenginliği ve fikri mülkiyetidir. Edebiyatımızın halkımıza en büyük hizmeti, şair ve yazarlarımızın eserleriyle her zaman Azerbaycanda, halkımızda, milletimizde milli duyguları

uyandırmaya çalışmış olmasıdır. Ulusal öz-farkındalık, ulusal uyanış ve diriliş süreci öncelikle edebiyattan geçer. Bu oldukça doğrudur, Azerbaycan edebiyatının tarihteki ideolojik-sanatsal rolü büyük bir doğruluk ve objektiflikle yansıtılmaktadır.

Haydar Aliyev en yüksek sanatsal düzeyde eser yazmayı yazarların ana vatana ve millete karşı en önemli görevlerinden biri olarak görüyordu. Büyük liderimiz sayesinde edebiyatımız ve kültürümüz dünyanın en ileri kültürleri arasına yükseldi. Kaynaklar Haydar Aliyev'in kişiliği hakkında şunları yazıyor: “Haydar Aliyev bir takım uluslararası ödüllere, çeşitli ülkelerin üniversitelerinin fahri doktora unvanına ve diğer yüksek ödüllere layık görüldü. Dört kez Lenin Nişanı, Kızıl Yıldız Nişanı ve birçok madalyalar alan Haydar Aliyev iki kez Sosyalist Emek Kahramanı ödülünü aldı, birçok yabancı devletin nişan ve madalyalarıyla ödüllendirildi”[1].

Büyük Önder Haydar Aliyevin bir bütün olarak edebiyata ve edebiyat eğitimine olan bağlılığı, yalnızca ülkenin lideri olma misyonuna değil, aynı zamanda onun doğuştan gelen büyük edebiyat ve sanat sevgisine de dayanmaktadır. Bu sadece edebiyata olan ilgiden doğan üstün bir vasıf değil, sadece dahilerde görülen, milletine, vatanına, onun manevi ve kültürel kaynaklarına olan köklü bağlılıktan doğan milli ve insani bir sevgidir. Haydar Aliyev şöyle diyordu: "Nizami, Hagani, Nesimi, Fuzuli isimlerini büyük bir gururla zikrediyor ve onların eserlerini okuyarak halkımızın ne kadar deha, bilge ve yetenekli olduğunu bir kez daha anlıyoruz. Aynı zamanda dünyanın ve insanların önünde onlarla gurur duyuyoruz. Övünmeye hakkımız var. Çünkü bu büyük insanlar sadece milletimize değil, tüm insanlığa ve insanlık tarihine değer katan eserler yazmışlardır”[4].

Milli lider Haydar Aliyev'in edebiyat çevresiyle ilişkilerinin en aktif ve parlak dönemi bağımsızlık yıllarıydı. Bu dönemde Ulu Önder'in kalbi, aklı ve düşünceleri doğrudan halkla, milli toplumla, aydınlarla ve toplumun düşünen kesimiyle atmakta, fikirleri yaratıcı ve yapıcı eylemlerinde doğrudan hayata geçmektedir.



Haydar Aliyev'in edebi etkinliklerde ve Azerbaycan yazarlarının kongrelerinde halka açık derin konuşmaları, o zamanın bilinen yasaklarına rağmen milli ve kader meselelerine dair sert ve güçlü mesajları, yalnızca edebiyatçılara ilham vermedi, aynı zamanda modern edebiyatın yol gösterici gücü olarak yaratıcı insanlara yeni konular ve edebiyatta modernlik temasına yüksek sanatsal çözüm verdi.

2020 Vatanseverlik Savaşı, Büyük Liderin telkin ettiği fikirlerin doğruluğunu gösterdi. 44 gün süren Vatanseverlik Savaşının ilk gününden itibaren milletimiz ve toplumumuz, edebiyatımız gibi savaşan ordumuz da zafer kazandı. Haydar Aliyev'in politikasının devamçısı olan Cumhurbaşkanı İlham Aliyevin konuşmalarında defalarca vurguladığı gibi, Vatanseverlik Savaşında bize zafer kazandıran ve Karabağ topraklarının işgalden kurtarılmasını sağlayan ordunun askerleri Haydar Aliyevin önerdiği edebiyatla bağımsızlık edebiyatı da dahil olmak üzere toplum ve eğitim görmüş genclerdi.

Şunu tekrar belirtmemiz gerekir ki, milli lider Haydar Aliyev'in her alanda olduğu gibi yazarlara, edebiyatçılara ve edebiyata gösterdiği özel ilgi ve özen, bugün de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından üst düzeyde sürdürülmekte ve geliştirilmektedir.

## EDEBIYAT

1. https://lib.aliyevheritage.org/tk/2169646.html
2. https://www.haberderin.com/haydar-aliyevin-vefatinin-19-yilinda-azerbaycan-turkiye-iliskileri-13771
3. https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydar_Aliyev
4. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3364933

# KAPSAYICI EĞİTİM VE ZAMAN

**NABAT JAFAROVA**

**Azerbaycan Bakü, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi**

**eğitim bilimleri https://orcid.org/0000-0003-0684-9374**

**Özet**

Küreselleşen dünyanın pek çok ülkesinde sağlık imkanları kısıtlı olan çocuklar genel okullarda diğer çocuklarla birlikte eğitim görmektedir. Kapsayıcı eğitimin entegrasyonu bu şekilde organize edilmektedir. 21.yüzyılda kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi eğitim politikasının önceliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Cumhuriyet'te kapsayıcı eğitimin uluslararası ilke ve standartlara uyarlanması eğitim sisteminin amaçlarından biridir.

Dahil etme, İngilizce'den dahil etme, "girmek" ve "katılmak" olarak çevrilmiştir. Kaynaştırma, engelli öğrencilerin özgüvenini artırır ve onları okuldaki diğer çocuklarla birlikte öğrenmeye teşvik eder. Kaynaştırma sadece özel ihtiyaçları olan öğrenciler için değil, farklı dil, kültür, yaşam tarzı ve dinden olan her çocuk için geçerlidir. Eşit haklara sahip olan bu eğitimli insanlar, toplumun ve devletin yaşamına ve gelişimine aktif olarak katılırlar.

Eğitim sistemi yerel çocukların manevi ve eğitimsel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Kaynaştırma eğitiminde özel gereksinimli öğrencilerin okuldaki eğitim yönelimleri yeteneklerine uygun bir ortamda oluşturulmakta ve eğitim ihtiyaçları uygun düzeyde desteklenmektedir. Kapsayıcı kontenjanlı okullarda görev yapan öğretim elemanlarına yeni yaklaşımlarla uyumlu pedagojik teknolojilerin sağlanması önemlidir. Okullara eğitim olanaklarını artıracak modern teknik donanımın sağlanması kapsayıcı eğitimin amaç ve görevleri arasında yer almaktadır. Araştırmacılar, okul deneyimini inceleyerek, özel ihtiyaçları olan öğrencilerin gözlemlerini düzenleyerek ve görüşmeler yaparak eğitimin başarılı yönünü belirler. Pedagojik alanda kapsayıcı eğitimin geliştirilmesi için bilgi toplanır ve analiz edilir. Azerbaycan'da kapsayıcı eğitimin durumuna ilişkin araştırma belgesine göre, bu sorunun kademeli olarak ortadan kaldırılması, savunmasız çocukların erken yaşlardan itibaren tespit edilmesi ve eğitim sürecine dahil edilmeleri ana hedefler arasında yer alıyor (kapsayıcı eğitimin durumuna ilişkin araştırma belgesi) Azerbaycan'da eğitim, 2018).

**Anahtar kelimeler:** kaynaştırma eğitimi, sorun, pedagojik teknoloji, öğrenci, özel bakım ihtiyacı

Qlballaşan dünyanın bir çox ölkələrində sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, digər uşaqlarla birgə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alırlar. İnkluziv təhsilin inteqrasiyası məhz bu cür təşkil edilir. XXI əsrdə inkluziv təhsilin inkişafı təhsil siyasətinin prioritetlərindən biri kimi nəzərdə tutulur. Respublikada inkluziv təhsilin beynəlxalq prinsiplərə və standartlara uyğunlaşdırılması təhsilin sisteminin məqsədlərindən biridir.

İnklüzivlik ingilis dilindən tərcümə edilən daxiletmə, “daxil olmaq” və “qoşulmaq” deməkdir. İnklüzivlik əlilliyi olan şagirdlərin özünə inamını artırır və onları məktəbdə digər uşaqlarla birlikdə öyrənməyə həvəsləndirir. İnklüzivlik təkcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərlə deyil, müxtəlif dillərdən, mədəniyyətlərdən, həyat tərzindən və dinlərdən olan hər bir uşağa şamil edilir. Bərabər hüquqlara malik olan belə savadlı insanlar cəmiyyətin və dövlətin həyatında, inkişafında fəal iştirak edirlər.

Təhsil sistemi yerli uşaqların mənəvi və təhsil ehtiyaclarını təmin edir. İnklüziv təhsildə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin məktəbdə təhsil istiqaməti onların imkanlarına uyğun mühitdə qurulur və onların təhsil ehtiyacları lazımi səviyyədə dəstəklənir.

İnkuliziv kontinigentli məktəblərdə fəaliyyət göstərən müəllim kadrlarının yeni yanaşmalara uyğun olan pedaqoji texnologiyalarla təmin edilməsi aktualdır. Məktəbərin təhsilvermə imkanlarını artıran müasir texniki avadanlıqlarla təmin edilməsi inkluziv təhsilin məqsəd və vəzifələrinə daxildir.

Tədqiqatçılar məktəb təcrübəsini araşdırmaqla, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin müşahidəsini təşkil etməklə, müsahibələr aparmaqla təhsilin uğurlu istiqamətini müəyyənləşdirirlər. Pedaqoji sahədə ardıcıl olaraq inkluziv təhsilin inkişafı üçün məlumatlar toplanır, təhlillər aparılır.

Azərbaycanda inklüziv təhsilin vəziyyətinə dair araşdırma sənədinə əsasən bu problemin tədricən aradan qaldırılması, həssas qrupa daxil olan uşaqların erkən yaşlardan aşkar edilməsi və təlim-təhsil prosesinə cəlb olunması qarşıya qoyulan əsas hədəflərdəndir (Azərbaycanda inklüziv təhsilin vəziyyətinə dair araşdırma sənədi, 2018).

**Açar sözlər:** inklüziv təhsil, problem, pedaqoji texnologiya, şagird, xüsusi qayğıya ehtiyac

# SEMANTIC GROUPS OF GENDERED METAPHORS
# CİNSİYET METAFORLARININ SEMANTİK GRUBLARI

**Ulfan MIRZAZADA**

**Baku, Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages, English Philology,**
**ORCID ID: 0009-0002-4572-6940**

**Abstract**

The origin of the word "metaphor" is evaluated as the transfer of a certain quality and sign from one object to another object. This is characterized as the acquisition of an additional meaning quality of the word. When using a metaphor, the main goal is to achieve expressiveness, emotionality, and imagery in artistic creation.

Metaphorical meaning means that the word advances on the background of the nominative meaning and achieves the next meanings. However, these new meanings are related to the previous meaning.

The meaning structure of the word is not fixed. Its change occurs mainly in three plans:

1. Change of the logical-material content of words;

2. Change of lexical-grammatical relations of words;

3. Changes in the meaning of words in the lexical-semantic system

Although they are similar in structure, they differ in meaning. According to its internal form, the word consists of three structural elements: phonological, morphological and semantic. When any word expresses a new meaning, it also retains its previous meaning. It is very interesting that the previous form in the lexical development of the name becomes a form expressing a new concept. Thus, the English language has a certain number of roots, which are involved in the creation of a large part of all the words included in the vocabulary of the language. There are many main roots that are active in the process of word formation in English. For example: agr, ad, alte, anima, anthro, aqua, ann, carn, etc. New words are formed by adding a prefix to the beginning of such roots and a suffix to the end.

Semantic relationships of lexical units play an important role in the formation of the lexical structure of the text, ensuring its completeness and coherence. The words "blue, red, yellow, black",etc. form the semantic field of color, "mother, father, brother, cousin", etc. it forms a semantic field that expresses kinship terms.

Thus, they determine the shades of semantic meaning of gender metaphors in the composition of the combination in which they are included. For example: in Azerbaijani language, red, warm colors are mostly understood as feminine, cold and dark colors as masculine metaphors.

The semantics of metaphor is an interactive mechanism that connects the surface of language with the domain of cognition. A metaphor is usually the result of a cognitive process involving two or more unrelated referents, which leads to a semantic conceptual anomaly.

**Keywords:** gender, metaphor, semantics

## 1. INTRODUCTION

Various studies as a result of the development of linguistics, objects have appeared. This creates ample opportunities for learning the content side of language units. Language reflects the regularities of mental processes in various forms as a means of communication, as well as a means of realizing ideas. These regularities, in turn, reflect the events and processes of objective reality. Therefore, the product of speech activity of various mental processes not only linguistics (literature, sociology), but also other fields of science study and study according to their tasks.

In recent times, the growing interest in gendered metaphors in modern linguistics requires the study of its characteristics. This also reveals the need to analyze the diversity of opinions in the recent research works and come to a new common denominator on the issue.

The origin of the word "metaphor" is evaluated as the transfer of a certain quality and sign from one object to another object. This is characterized as the acquisition of an additional meaning quality of the word. When using a metaphor, the main goal is to achieve expressiveness, emotionality, and imagery in artistic creation.

Metaphorical meaning means that the word advances on the background of the nominative meaning and achieves the next meanings. However, these new meanings are related to the previous meaning.

The nominative meaning of the word is considered to be the basis of newly created meanings and the part understood by everyone. In metaphorization, not only the word level, but also syntactic units and constructions have the opportunity to express a new meaning by leaving this process behind.

Society is constantly developing. These developments and changes are also reflected in the language. New words, new names enter the language.



Thus, the vocabulary of the language is enriched. Any element of language has a certain meaning, but not every meaning of a language element can have stylistic significance. In stylistic semasiology, means of expression and style are separated from this point of view.

If we search the etymology of the word "metaphor", we will see that this word means the transfer of a certain quality from one object to another object.

Metaphor is created by transferring the sign of one thing, entity or event to another thing, entity or event. Speaking of metaphor, we can name a minimal and complex context.

A minimal context consists of one word. In most cases, minimal context is sufficient to determine whether an expression is a metaphor.

A complex context can refer to a phrase, a sentence or several sentences. The context consists of the sentences that immediately precede or follow the metaphor. Sometimes only the immediate context itself is lacking to understand a metaphor. Then we either refer to the "distant" context, i.e. we remember what the conversation was about immediately before the context, or we refer to our own background knowledge.

### 1.1. Theoretical Framework

We should note that female metaphors have different stories. But the main problem here is the diversity of the female audience. So, sometimes these posts do not find their address correctly.

By the way, let's note that there are various archetypes in food writing: the femme fatale, the matron, the ingénue, the supermodel, the prima donna, the "it" girl. Such words create certain questionable ideas about women. In the article "putting a supermodel through a mulching

machine" by M. Bitterman, women are compared to a salt pan. He once had to apologize to Lana Del Ray, a food writer who called a woman "Apple chutney" in one of his articles. He asked other writers to be more careful when using these metaphorical similes.

At the same time, he added that it is possible to use suitable words that do not touch the heart, such as "ornate, startling, joyous and ridiculous" without targeting female metaphors. However, male gender metaphors are not few. So let's look at the following gender metaphors:

Iron lady; lady vamp; old boys pub; maiden tower; maiden land; the black widow spider (lures males into her web, mates, kills them); Baby size; Aunt Sally; Cassandra; Copernican Revolution; Hobson's choice; Judgment of Solomon; Mary Sue; Whipping height; Aunt Flow; Benedict Arnold; "Lady vamp" or - better - "succuba" (not "succubus")? "Succubian lady vamp"? and so on.

One of the posts says that if you are looking for a metaphor with a negative semantic meaning, the Greeks can help you.

As an example, they name Pandora, Siren, Odysseus. It is clear from the inscriptions that the Greeks never desired a free woman or a more modern one.

For example: (the black widow spider, lures males into her web, mates, kills them, etc.) Richman A. uses gendered female metaphors such as "ridiculous as a blonde popping out of a birthday cake" in his article.

Thus, we got acquainted with the opinions of researchers regarding gendered metaphors.

Gender metaphors, which make up a certain part of the vocabulary of the language, have a wide range of uses. They are of great importance for expressing the meaning more precisely, creating an emotional-expressive feeling in the reader, clarifying the meaning of the word.



For example, "blue, red, yellow, black" etc. words form the color semantic field, "mother, father, brother, cousin" etc. it forms a semantic field that expresses kinship terms.

Thus, they determine the shades of semantic meaning of gender metaphors in the composition of the combination they are included in. For example: in Azerbaijani language, red and warm colors are mostly understood as female metaphors, and cold and dark colors as male metaphors.

In the example of “If the country doesn't go to the big dogs, or the Richards, we shall have you Prime Minister some day”.

In this sentence, the phrase "big dog" is used as a metaphor for power and marked with masculine qualities.

At this time, although the organization of the speech act is related to syntactic-semantic factors, the regulation of their content takes place on the basis of prosodic elements and acquires a communicative character.

## 2. METHOD

Intonation means not only the given message, the information itself, but also the relationship between the message and its consumer. Information is an understanding.

In this regard, the role of intonation in the understanding of information is great. Thus, from the rhythmic-melodic flow of speech, the tone and direction of the voice, the range width, narrowing, tone levels, etc. It is possible to determine people's attitude to the interviewer and the environment, as well as their psychological state.

It seems to us that the study of gender metaphors in terms of intonation features also requires development. Thus, it would be interesting to determine the metaphors of masculinity and femininity through different tones.

For example, when the same sentence is expressed with a descending tone and a graduated and scandent type scale, the meaning of the relationship is also different.

a. What a remarkable pretty little house! (stepped).

b. What a remarkable pretty little house! (scandent).

If the accent-melodic structure of the first sentence (a) expresses admiration in a positive sense, in a friendly way, the second sentence (b) expresses surprise and even patronage. The owner of the first speech could say in his answer: "I am so glad you admire it" and he would be satisfied with it. In the second statement (b), the owner of the house could definitely think "Well, you don't expect me to live in a pig-sty".

Here, intonation directly influenced the formation of gender metaphor. Thus, more femininity is noticeable in the stepped scale, and masculinity in the scandent scale.

Examples of attractive metaphors used in speeches include the so-called "Master and Servant" metaphors.

Slave metaphors:

To become the master of events and never again to be their slave (Callaghan).

The politicians are always their servants and never their masters (Cameron).

This country which I am privileged to serve... (Thatcher).



Here we see the dual struggle of male and female metaphors. Thus, "master" is more "masculine" and "slave" is distinguished by "feminine". Because here the problem of the strong and the weak is in the center of attention.

In addition, when looking at political discourses, it is noticeable that in such texts the people are shown as strong, and politicians as slaves, i.e., people who serve them.

"There are many things to be done to set this nation on the road to recovery, and I do not mean economic recovery alone, but a new independence of spirit and zest for achievement.

Without a healthy economy we can not have a healthy society. Without a healthy society the economy will not stay healthy for long"

We hear "masculine and feminine" from the perspective of gendered metaphors.

In political discourses, such moves are made to convince the people that they are strong, and the politicians themselves are considered to be a weak force.

Similar cases exist in family metaphors. Here too we can find metaphors marked by strong and weak qualities.

For example: D. Callaghan and M. Thatcher use bipolar connotations in this regard: What a wise parent would wish for their children, so the state must wish for all its children (Callaghan)

Inflation is the parent of unemployment (Thatcher)

On the other hand, Callaghan uses family metaphors optimistically. He assumes that the state is the parent and the people are its children. In this way, he productively manages home, family, warmth, etc. more attention is paid to facts such as dominance, weakness, etc.

M. Thatcher's connotations promise more pessimism. He evaluates the spread of problems in Britain as a social problem, such as the weak (tolerate) and the strong (judge). If we approach from the prism of gendered metaphors, we can find interesting facts here.

**3. FINDINGS**

Metaphor is a secondary naming based on similarity, commonality between the named object and the named object. Four types of metaphor are defined:

1) Metaphorization of the identified lexicon gives a new name to the subject. Here, metaphor is a purely technical term that derives a new name from an old lexical base. For example, the apple of the eye, the leg of the table, the arm of the chair, the boot of the hill, etc.

2) Metaphorization of the predicative or sign lexicon consists of transferring a foreign sign to certain objects;

3) For example, black night (water, moment, look, lie) and so on. This type of metaphor can also be created by comparison. For example: His mind wrestled heavily with the problem. The river ran between the miles. This type of metaphor is called cognitive and has little stylistic effect. This metaphor is a source of ambiguity.

Metaphorization by entering the predicative lexicon into the identification lexicon;

For example: Улибаться-улибка.

It is mostly used in the naming of goods. These types of metaphors are called generalizing and lead to logical ambiguity.

4) Stylistically more influential is artistic metaphor. This is the source of metaphorical synonymy. Here, metaphor is in search of artistry, it is a means of identification and evaluation.



For example: Musgrave, Hoppner, Pratt, Brown …. All names now famous to Interpol, but then unknown. They were all fledglings

As we mentioned above, the languages of the world have developed and are developing in relation to each other. As a result of that connection, these languages mutually enrich each other's vocabulary, and these or other grammatical forms can pass from one language to another. The role of matching and combining words is not small in the enrichment of the vocabulary. It can be of various origins. In the historical development of the language, simple or compound words have been combined in various ways to form many complex words. Therefore, the two words that are combined are fused according to their meanings, and when they are used in the case of fusion or combination, they express a generalized, single new concept, different from them based on the previous meanings of both words. Such cases have led to lexical development in British multiculturalism. Considering only the form and forgetting the meaning and content in such combinations or combinations is, of course, directly related to the thinking of the language. The achievements of a person's cognitive activity are recorded in the language in the form of words and in the form of sentences through word combinations. In its development, language does not simply develop within a limited framework, but develops from bottom to top, from simple to complex. It is the result of such a development that lexical development has taken place in English. The number of complex words and phrases has increased. In this sense, the meaning structure of a word in British lexical development is related to the thing or concept it expresses. The meaning structure of the word is not fixed.

Its change occurs mainly in three ways:

1. Change of the logical-material content of words;

2. Change of lexical-grammatical relations of words;

3. Changes in the meaning of words in the lexical-semantic system

Although they are similar in structure, they differ in meaning. According to its internal form, the word consists of three structural elements: phonological, morphological and semantic. When any word expresses a new meaning, it also retains its previous meaning. It is very interesting that in the aforementioned lexical development, the previous form becomes a form expressing a new concept. Thus, the English language has a certain number of roots that are involved in the creation of a large part of all the words included in the vocabulary of the language. There are many main roots that are active in the process of word formation in English. For example: agr, ad, alte, anima, anthro, aqua, ann, carn, etc. New words are formed by adding a prefix to the beginning of such roots and a suffix to the end.

The mentioned roots are more active. Metaphors created by the semantic method show themselves differently at different stages of their development.

In British lexical development, new words driven by roots are sufficient.

Syntactically created new words, including gendered metaphors, are formed by combining or approaching two or more words. Some of them are written together and some are written separately.

Semantic relationships of lexical units play an important role in the formation of the lexical structure of the text, ensuring its completeness and coherence.

## 4. CONCLUSION

Speaking of metaphors, we should mention that H. Paul calls metaphors "flowers of language" (Sprachblumen). At the same time, there are those who look at metaphor unequivocally, as a means of "decoration" (Schmuckmittel) with a language-sign automatism, or completely opposite to this idea, "thought caused by the absence of fact" [3, p. 49].



According to Aristotle's definition, "metaphor is the transfer of a word whose meaning has changed from type to image, from image to image, or from image to image or by analogy" [155, p. 56].

Some linguists summarize Aristotle's definition of metaphor as follows: metaphor is a violation of the order of language, but this violation actualizes the understanding of the relationships of things. After Aristotle, many ancient authors were of the opinion that metaphor belongs only to poetic speech and is not used in everyday speech and ordinary communication. According to some researchers, metaphor first arises as a result of lexical deficiencies, that is, from the practical needs of communication. In this case, the metaphor compensates for the insufficient vocabulary of the language. Such metaphors are called necessary and they tend to be lexicalized. Second, metaphor arises as an embellishment of language. When a metaphor is a word that performs a decorative function, with its help, the idea is expressed more precisely, vividly, expressively and concisely.

Thus, gendered metaphors from time to time pave the way for research and become an opportunity to investigate new facts.

## 5. RESOURCES

1. Bem S.L. Gender schema theory: a cognitive account of sex typing //Psychological Review, 88, 1981, pp. 354-364.

2.Cameron D., Feminism and Linguistic Theory, London, MacMillan, 1992, pp. 78-89.

3.Francis Katamba. Morphology. London: Macmillon Press, 1993, p. 90

4.Gardiner A.H. The Theory of Speech and Language. London: Oxford, Clarendon press 2nd ed, 1951, 348 p.

5.Lakoff G. Johnson M. Metaphors we live by. Chicago. 1980, pp. 42-43.

6.Lakoff, G. 'The contemporary theory of metaphor'// In: A. Ortony (ed.) Metaphor and Thought. 2 nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. 202-251.

7.Palmer F.R. Semantics. A new outline. Moscow "Vyssaja Skola" 1989, pp. 67-68.

8.Rezanova, Z., Nekrasova, E., & Shilyaev, K. Gender-marked Metaphors: Influence of Grammatical Gender and Animateness on Referential Choice of Metaphorical Name of the Person in the Russian language // Procedia – Social and Behavioral Sciences 154, 2014, pp. 280-285.

9.Veysalli F. Linguistic encyclopedia // Morris A. Pragmatics, New York: Longman. 1993, pp. 188-189.

10.Veysalli F. Linguistic encyclopedia // Morris A. Pragmatics, New York: Longman. 1993, pp. 188-189.

# ANALYSIS OF THESES ON THE USE OF METAPHOR IN LANGUAGE EDUCATION: YÖK DATABASE SAMPLE

# DİL EĞİTİMİNDE METAFOR KULLANIMINA YÖNELİK HAZIRLANMIŞ TEZLERİN ANALİZİ: YÖK VERİ TABANI ÖRNEKLEMİ

**EMRULLAH BANAZ[1]**

**[1]DR. ÖĞR. ÜYESİ, BAYBURT ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ,**

**ORCID: 0000-0002-5804-9339**

**Özet**

Metafor, bir şeyi başka bir şeye benzeterek anlam güzelliği katmaya yarayan sözcüklerdir. Gerçeklikleri ve görüşleri daha iyi anlamamıza ve paylaşmamızda etkilidir. Bu araştırmada, dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış olan tezlerin analizini yaparak var olan durumlarını belirtmek, eğilimlerinin hangi yönde olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın verileri Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) üzerinden toplanarak excel programı üzerine aktarılmıştır. Elde edilen tezler yıl, tez türü, üniversite, danışman ünvanı, konu, yöntem ve örneklem gibi çeşitli değişkenler açısından incelenmiştir. Verilerin analizinde betimsel istastikler kullanılarak ifade edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre hazırlanan on dokuz tezin en fazla 2019 yılında hazırlandığı, Gazi, Dokuz Eylül ve Necmettin Erbakan gibi köklü üniversitelerde daha fazla tezin hazırlandığı, Doçent ünvanlı olanların daha fazla teze danışmanlık yaptığı; değerler eğitimi, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, temel dil becerileri konularına yönelik tezlerin hazırlandığı ve örneklem olarak ise en fazla öğrencilerin tercih edildiği şeklindeki sonuçlara ulaşılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Dil eğitimi, metafor, algı, tez

**Abstract**

Metaphor is a word used to add beauty of meaning by likening one thing to another. It is effective in helping us better understand and share realities and opinions. In this study, it is aimed to analyze the theses prepared for the use of metaphor in language education, to indicate their current situation and to reveal in which direction their tendencies are. For this purpose, document analysis technique, which is one of the qualitative research methods, was used in the study. The data of the study were collected through the Council of Higher Education (YÖK) and transferred to the excel program. The theses obtained were analyzed in terms of various variables such as year, thesis type, university, advisor title, subject, method and sample. Descriptive statistics were used to analyze the data. According to the results of the research, it was concluded that most of the nineteen theses were prepared in 2019, more theses were prepared in well-established universities such as Gazi, Dokuz Eylül and Necmettin Erbakan, associate professors advised more theses, theses were prepared on the subjects of values education, teaching Turkish as a foreign language, basic language skills, and students were mostly preferred as the sample.

**Keywords:** Language education, metaphor, perception, thesis

## GİRİŞ

Dil eğitiminin temel kavramlarından biri de "ana dili"dir. Ana dili "insanın çocukken ailesinden ve soyca bağlı olduğu topluluktan öğrendiği dildir" (TDK, 2005). Öncül (2000: 43) ise ana dili ile ilgili "İnsanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dil, bir başka ifade ile aile ocağında kullanılan ve küçükken öğrenilen dil" ifadelerini kullanmıştır. Yıldız (2003)'dan hareketle, ana dili özellikle insanın çocukluktan itibaren doğal ortam şartlarında öğrendiği ve kendini birçok noktada rahatça ifade edebildiği dil olarak tanımlanabilir. Tanımlara bakıldığında ana dilinin özellikle ailede başladığını ifade etmek mümkündür. Ailede başlayan dil öğrenimi okul seviyesinde ise Türkçe öğrenimi aracılığı ile devam etmektedir. Belet ve Yaşar (2007)'dan hareketle, iletişim kurmadaki en etkili araç olan dili, dilin işlevlerini bireye kavratmak ancak iyi bir eğitim-öğretim süreciyle gerçekleşebilmektedir. Türkçe öğretimi dinleme, konuşma, okuma ve yazma olmak üzere dört temel dil becerisi üzerine yapılandırılmıştır. Türkçenin eğitimi ve öğretimi sürecinde dört temel dil becerisinin istendik düzeyde edinilmesi ve geliştirilmesi öncelikli amaçlardandır (Lüle Mert, 2014). Konuyla ilgili olarak Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda "Öğrencilerin kazanımlar ve etkinlikler yoluyla dinleme/izleme, konuşma, okuma, yazma becerilerini geliştirmeleri, dilimizin imkân ve zenginliklerinin farkına vararak Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanmaları hedeflenmektedir. Böylece öğrenciler, dil sevgisi ve bilinci kazanarak öğrenme sürecinde daha verimli olacak, kendilerini hayata ve geleceğe hazırlayarak birikimi elde edeceklerdir" (MEB, 2006). ifadeleri yer almaktadır. Özellikle eğitim ortamlarında kullanılan çeşitli yöntem ve tekniklerin dersleri canlı kıldığı, öğrencileri daha aktif hâle getirdiği bilinmektedir. Son yıllarda eğitim ortamlarında kullanılan tekniklerden biri de metafor tekniğidir. Bireylerin belirli bir konuya yönelik düşüncelerini, tutumlarını, algılarını ortaya koymaya yarayan metaforlar, terim olarak "Latince *"metafora"* kökünden gelmektedir. Öte, aşırı anlamına gelen *meta* ve taşımak, yüklenmek anlamına gelen *pherein* sözlüklerinin birleşiminden oluşmaktadır" (Mete ve Ayrancı, 2016). Metafor kullanımı, genel hatlarıyla evreni kavramamıza sinen bir düşünce biçimi ve görme biçimi anlamına gelmektedir (Morgan, 1998). Weade ve Ernst'in (1990:33) de dikkat çektiği üzere "Metaforlar seçmecidir ve tanımlamaya çalıştıkları olgunun sadece bir parçasını temsil ederler, tümünü değil" Bu durumda, belli eğitimsel olguların bir bütün olarak açıklanabilmesi için alternatif metaforlara olan ihtiyaç açıktır (Akt. Mete ve Ayrancı: 55). İlgili alanyazın incelendiğinde dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik Sevim, Veyis ve Kınay'ın (2012) araştırmalarında, lisans öğrencilerinin metafor yoluyla öğretmen adaylarının Türkçe algılarını incelemeleri, Karapınar'ın (2016) sekizinci sınıf öğrencilerinin dört temel dil becerisine yönelik metafor algılarını incelemesi, Boylu ve Işık'ın (2017) yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçeye yönelik metaforlarını incelemesi Kadan'ın (2023) öğretmenlerin yazma kavramına yönelik metafor algılarını değerlendirmesi, Nas ve Göçen'in (2023) Türkçe öğretmeni adaylarının "dijital yazma"ya yönelik metaforik algılarını ortaya koymaları gibi çalışmaların konuyla ilgili önemli bilgiler ortaya koyduğu söylenebilir. Ancak alanyazında doğrudan dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin analizine yönelik bir çalışmanın olmadığı fark edilmiştir. Dil eğitiminde metafor kullanımının son yıllarda daha çok ilgi çektiği düşünüldüğünde hâlihazırdaki çalışmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

### Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezleri analiz etmektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır:

1. Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin yıl ve öğrenim kademelerine göre dağılımı nasıldır?

2. Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin üniversitelere göre dağılımı nasıldır?

3. Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin danışman ünvanlarına göre dağılımı nasıldır?

4. Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin konularına göre dağılımı nasıldır?

5. Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin örneklem tercihine göre dağılımı nasıldır?

## YÖNTEM

### Araştırmanın Modeli

Ele alınan araştırmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş ve veriler doküman analizi ile toplanmıştır. Doküman analizi, görsellerin, belgelerin ve formların içerik ve amaçlarının belirlenmesini sağlayan ve bu sonuçlara göre yorumlanmasını olanaklı kılan bir tekniktir (Tracy, 2020).

### Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada veriler Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nden (YÖK TEZ) doküman analizi ile toplanmış ve içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, bir metin içerisinde yer alan söz varlığı unsurlarını belirlemek ve bu söz varlığı unsurlarını ifade etmek anlamına gelmektedir (Kızıltepe, 2017). Elde edilen bilgiler tezin yazıldığı yıl, öğrenim kademesi, üniversite, danışman ünvanı, konu ve örneklem değişkenlerine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma sonucunda elde edilen veriler tablolar hâline getirilmiş ve bulgular bölümünde yorumlanmıştır.



### Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın geçerlik ve güvenirliğinin sağlanması amacıyla Miles ve Huberman'ın (1994) geliştirmiş olduğu görüş birliği ve görüş ayrılığı formülü kullanılmıştır. Üç alan uzmanının görüşleri çerçevesinde Miles ve Huberman'a (1994) göre yapılan hesaplama sonucunda sonucun %98 olduğu görülmüştür. Bu da %70'in üzerinde bir sonuç olduğu için araştırmanın güvenilir olduğu söylenebilir.

## BULGULAR

### Birinci Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular

Araştırmanın *"Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin yıl ve öğrenim kademelerine göre dağılımı nasıldır?"* şeklindeki birinci sorusuna yönelik bulgulara Tablo 1'de yer verilmiştir.

**Tablo 1.**

Metafor konusuna yönelik hazırlanan tezlerin yıl ve öğrenim kademelerine dağılımı

| Tür/yıl | 2014 | 2015 | 2016 | 2019 | 2021 | 2022 | 2023 | Toplam |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Yüksek Lisans** | 1 | 1 | 1 | 6 | 3 | 2 | 3 | 17 |
| **Doktora** | | | | | | 1 | 1 | 2 |
| **Toplam** | 1 | 1 | 1 | 6 | 3 | 3 | 4 | 19 |

Tablo 1'den hareketle dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış lisansüstü çalışmalardan yüksek lisans tezlerinin daha fazla olduğu (f=6) ve en fazla 2019 (f=6) yılında çalışma hazırlandığı belirlenmiştir. Bununla beraber, konuyla ilgili iki (f=2) doktora tezinin hazırlandığı tespit edilmiştir.

**İkinci Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular**

Araştırmanın *"Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin üniversitelere göre dağılımı nasıldır?* şeklindeki ikinci sorusuna yönelik bulgulara Tablo 2'de yer verilmiştir.

**Tablo 2.**

Metafor konusuna yönelik hazırlanmış tezlerin üniversitelere göre dağılımı

| **Üniversite** | **f** | **%** |
|---|---|---|
| Atatürk Üniversitesi | 1 | 5 |
| Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi | 1 | 5 |
| Dokuz Eylül Üniversitesi | 2 | 11 |
| Erciyes Üniversitesi | 1 | 5 |
| Fırat Üniversitesi | 1 | 5 |
| Gazi Üniversitesi | 2 | 11 |
| Hacettepe Üniversitesi | 1 | 5 |
| İnönü Üniversitesi | 1 | 5 |
| İstanbul Üniversitesi | 1 | 5 |
| Kafkas Üniversitesi | 1 | 5 |
| Karadeniz Teknik Üniversitesi | 1 | 5 |
| Kırıkkale Üniversitesi | 1 | 5 |
| Mersin Üniversitesi | 1 | 5 |
| Necmettin Erbakan Üniversitesi | 2 | 11 |
| Siirt Üniversitesi | 1 | 5 |
| Yıldız Teknik Üniversitesi | 1 | 5 |
| **Toplam** | 19 | 100 |

Tablo 2'den hareketle dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik on altı farklı üniversitede çalışma hazırlandığı, çalışmaların en fazla Dokuz Eylül, Gazi ve Necmettin Erbakan Üniversitelerinde (f=2) hazırlandığı tespit edilmiştir. Bununla beraber diğer üniversitelerde birer çalışmanın yapıldığı belirlenmiştir.

**Üçüncü Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular**

Araştırmanın *"Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin danışman ünvanlarına göre dağılımı nasıldır??"* şeklindeki üçüncü sorusuna yönelik bulgulara Tablo 3'te yer verilmiştir.

**Tablo 3.**

Metafor konusuna yönelik hazırlanan tezlerin danışman ünvanlarına göre dağılımı

| **Ünvan** | ***f*** | **%** |
|---|---|---|
| Prof. Dr. | 6 | 32 |
| Doç. Dr. | 8 | 42 |
| Dr. Öğr. Üyesi | 5 | 26 |
| **Toplam** | 19 | 100 |

Tablo 3'ten hareketle dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik en fazla Doç. Dr. Ünvalıların (f=8) yaptığı görülmüştür. Bunu sırasıyla Prof Dr. (f=6) ve Dr. Öğr. Üyesi (f=5) ünvanındakilerin takip ettiği görülmektedir.

**Dördüncü Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular**

Araştırmanın *"Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin konularına göre dağılımı nasıldır?"* şeklindeki dördüncü sorusuna yönelik bulgulara Tablo 4'te yer verilmiştir.

**Tablo 4.**



Metafor konusuna yönelik hazırlanan tezlerin konularına göre dağılımı

| **Konu** | ***f*** | **%** |
|---|---|---|
| Temel dil becerileri | 3 | 16 |
| Değerler eğitimi | 5 | 26 |
| Yabancı dil olarak Türkçe | 4 | 21 |
| Masal/hikâye | 3 | 16 |
| Dil bilgisi | 2 | 11 |
| Ders kitabı | 2 | 11 |
| Toplam | 19 | 100 |

Tablo 4'ten hareketle, dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerde en fazla değerler eğitimi (f=5) konusuna yönelik tezlerin hazırlandığı belirlenmiştir. Bunu yabancı dil olarak Türkçe (f=4), masal/hikâye (f=3), temel dil becerileri (f=3) konularının takip ettiği görülmektedir.

**Beşinci Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular**

Araştırmanın *"Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin örneklem tercihine göre dağılımı nasıldır?* şeklindeki beşinci sorusuna yönelik bulgulara Tablo 5'te yer verilmiştir.

**Tablo 5.**

Metafor üzerine yapılan tezlerin örneklem tercihine göre dağılımı

| **Örneklem** | ***f*** | **%** |
|---|---|---|
| Türkçe öğretmenleri | 4 | 21 |
| Türkçe Öğretmen adayları | 2 | 11 |
| Ortaokul öğrencileri | 6 | 32 |
| YTÖ öğrencileri | 4 | 21 |
| Materyal/kitap | 3 | 16 |
| Toplam | 19 | 100 |

Tablo 5'ten hareketle, dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanan lisansüstü tezlerde örneklem olarak en fazla ortaokul öğrencileri (f=6) tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra YTÖ öğrencileri (f=4), Türkçe öğretmenleri (f=4) tercih edilen diğer örneklem grupları arsında yer almaktadır.



## SONUÇ VE TARTIŞMA

Dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin incelenmesini amaçlayan araştırmanın bulgularından hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır: Araştırma sonuçlarına göre dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerden yüksek lisans tezlerinin daha fazla olduğu (f=6) ve en fazla 2019 (f=6) yılında hazırlandığı görülmüştür. Benzer şekilde Şentürk ve Yazar (2021) Türkçe öğretimi üzerine yapılan lisansüstü çalışmaların analizini değerlendirdikleri çalışmalarında, yüksek lisans tezlerinin daha fazla incelendiğini ifade etmişlerdir. Buna ek olarak Maden ve Ustabulut (2022) çalışmalarında ilgili konuya yönelik hazırlanan tezlerin son yıllarda arttığını ve en fazla 2019 ile 2021 yıllarında çalışma yapıldığını tespit etmişlerdir. Hâlihazırdaki çalışmada yüksek lisans tezlerinin daha çok olması, yüksek lisans bölümlerinin doktoraya göre daha fazla kontenjana sahip olmasından dolayı olağan bir durum olarak görülmektedir. Araştırma sonuçlarına göre dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerin en fazla Dokuz Eylül (f=2), Gazi (f=2) ve Necmettin Erbakan (f=2) Üniversitelerinde hazırlandığı belirlenmiştir. Benzer şekilde Dinçel ve Sanlav (2023) araştırmalarında Gazi Üniversitesi'nde daha fazla tezin hazırlandığını belirtmişlerdir. Gazi, Dokuz Eylül, Necmettin Erbakan gibi üniversitelerde tezlerin daha sık hazırlanmış olmasının nedeni, bu üniversitelerin köklü bir geçmişe sahip olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Araştırma sonuçlarına göre dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlere en fazla Doçent (f=8) ünvanındakilerin danışmanlık yaptığı ortaya konulmuştur. Bunu sırasıyla Prof. Dr. (f=6) ve Dr. Öğr. Üyesi (f=5) ünvanındakilerin takip ettiği görülmektedir. Araştırma sonuçlarına göre dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanmış tezlerden en fazla değerler eğitimi (f=5) konusuna yönelik çalışmaların yapıldığı belirlenmiştir.

Bunu sırasıyla yabancı dil olarak Türkçe (f=4), temel dil becerileri (f=3), hikâye/masal (f=3) konularının takip ettiği görülmektedir. Benzer şekilde Gezer (2020) sosyal bilgiler eğitimi alanında yapılmış çalışmaları incelediği araştırmasında konu olarak değerler eğitiminin de tercih edildiğini ifade etmiştir. Araştırma sonuçlarına göre dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik örneklem olarak en fazla ortaokul öğrencilerinin (f=6) tercih edildiği belirlenmiştir. Bunu sırasıyla YTÖ öğrencileri (f=4) ve Türkçe öğretmenlerinin (f=4) takip ettiği görülmektedir. Benzer şekilde Durmaz ve Sayal (2022) araştırmalarında örneklem olarak öğrencilerin daha fazla tercih edildiğini belirtmişlerdir. Sonuç olarak dil eğitiminde metafor kullanımına yönelik hazırlanan on dokuz tezin en fazla 2019 yılında hazırlandığı, Gazi, Dokuz Eylül ve Necmettin Erbakan gibi köklü üniversitelerde daha fazla tezin hazırlandığı, Doçent ünvanlı olanların daha fazla teze danışmanlık yaptığı; değerler eğitimi, yabancı dil olarak Türkçe öğretimi, temel dil becerileri konularına yönelik tezlerin hazırlandığı ve örneklem olarak ise en fazla öğrencilerin tercih edildiği şeklindeki sonuçlara ulaşılmıştır.

**KAYNAKÇA**

Belet, Ş. D., ve Ş. Yaşar. *(2007).* Öğrenme Stratejilerinin Okuduğunu Anlama ve Yazma Becerileri ile Türkçe Dersineilişkin Tutumlara Etkisi. *Eğitimde Kuram ve uygulama, 3(1), 69-86.*

Gezer, M. (2020). Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında Metafor Kullanılan Araştırmaların Tematik İçerik Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24* (3), 1513-1528.

Kadan, Ö. F. (2023). Öğretmenlerin yazma kavramına yönelik algıları: bir metafor analizi. *EKEV Akademi Dergisi* (Özel Sayı), 282-300. https://doi.org/10.17753/sosekev.1343919

Keray Dinçel, B. ve Sanlav, G. (2023). Okuma stratejilerine yönelik yazılan lisansüstü tezlerin farklı değişkenler açısından incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 12*(3), 1254-1285.

Lüle Mert, E. (2014) Türkçenin eğitimi ve öğretiminde dört temel dil becerisinin geliştirilmesi sürecinde kullanılabilecek etkinlik örnekleri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 2*(1), 23-48.

Maden, A. ve Ustabulut, M. Y. (2022). Yabancı dil olarak Türkçe öğretmen/öğreticileri ile ilgili lisansüstü tezlerinin araştırma eğilimleri. S. Maden (Ed.*) Türkçe eğitimi ile ilgili güncel araştırmalar 1* içinde (s. 87-106). Hiperyayın: İstanbul.

Mete, F. ve Ayrancı Bağcı, B. (2016). Dil ve edebiyata ilişkin algıların metaforlar yoluyla incelenmesi. *Dede Korkut Dergisi, 11,* 53-64.

Miles, M.B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis*. Thousand oaks. CA: Sage Publications.

Morgan, G.(1998). *Yönetim ve Örgüt Teorilerinde Metafor* (Çev. Gündüz Bulut). İstanbul: BZD Yayıncılık.

Nas, F., ve Göçen, G. (2023). Türkçe Öğretmeni Adaylarının "Dijital Yazma"ya Yönelik Metaforik Algıları. *Journal of Sustainable Education Studies, 4*(2), 150-168.

Öncül, R. (2000). *Eğitim ve eğitim bilimleri sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları.

Sevim, O., Veyis, F., ve Kınay, N. (2012). Öğretmen adaylarının Türkçeyle ilgili algılarının metaforlar yoluyla belirlenmesi: Atatürk üniversitesi örneği. *Uluslararası Cumhuriyet Eğitim Dergisi,* 1 (1), 38-47.

Şentürk, C. ve Yazar, İ. (2021). Türkçe öğretimi üzerine yapılan lisansüstü çalışmaların analizi. *International Journal of New Trends in Arts, Sports and Science Education (IJTASE), 10*(4), 258-276.

Türk Dil Kurumu (TDK). (2005). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yıldız, C. (2003). *Türkçe öğretiminde alternatif yöntemler*. Ankara: Anı Yayıncılık.

# THE STUDY OF STRENGTHENING THE RELIABILITY AND VALIDITY OF THE NEURO PSYCHO PEDAGOGY (NPP) INVENTORY

# NÖRO PSİKO PEDAGOJİ (NPP) ENVANTERİN, GÜVENİRLİK VE GEÇERLİLİK DURUMUNUN GÜÇLENDİRİLME ÇALIŞMASI

**BATTAL ODABAŞI**

**DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ İSTANBUL, TÜRKİYE, ORCID:0009-0009-1162-0583**

**Özet**

Nöro Psiko Pedagoji kuramı, NSP ekolünün devamıdır. Bu ekol, "Beyin Algoritma Sistem" adıyla gelişimini sürdürmektedir. Beyin Algoritma Sistemine (BAS) dayanan öğrenme teorisi, geleneksel eğitim kuramlarında olduğu gibi; "insan beynini buzdolabı gibi" görmez. Ayrıca öğrenciyi pasif gören öğretme kavramını reddeder. Her bireyin kendine özgü bir beyin baskınlığı olduğunu savunur. Bu nedenle nöroloji ile pedagoji arasında bağlantı kurar. Ve disiplinler arası ortak çalışmayı amaçlar. Öğrenciyi beyin baskınlık yapısına göre geliştirmeyi düşünür. Öğrenme programını, nöronların iletişimine benzer gibi ağ sistemiyle inşa etmeyi hedefler. Kişinin beyin baskınlık yapısına uygun olarak, bütünsel ve kişiye özgü öğrenmeyi amaçlayan program çalışmasını düzenler. Beyin Algoritma Sisteminin (BAS) temel öngörüsü, herkesin beyin yapılanmasının farklı olduğu gerçeğidir. Öğrenim sistemiyle pedagojik program yapısının, BAS'a göre şekillendirilmesini savunur. Her bireyin beyin yapısının farklı olduğu kadar ortak yönleri de vardır. Bu çalışmanın amacı, Nöro Psiko Pedagoji testin etkinliğini artırmaktır. Battal Odabaşı tarafından geliştirilen Nöro Psiko Pedagoji Testi olarak, 2013 yılında da öğrencilere uygulanmıştı. Testin güvenirliğini ve geçerliliğini yeniden belirlemek için bir çalışma yapıldı. 2021 yılında envanter yeniden geliştirilmiştir. Araştırmanın örneği, 2020-2021 akademik yılındaki TYT-AYT (Yüksek Öğrenime Geçiş Sınavı/ Lisansüstü Yerleştirme Sınava) hizmeti veren özel öğretim kurumunda eğitim gören 9,10,11 ve 12 sınıf 119 öğrenciyi içermektedir. Ölçümden elde edilen veriler analiz edildi

Analizin istatistiksel hesaplamasında SPSS 17.0 paket programı kullanıldı.

Envanterin güvenirlik ve geçerlilik sonuçları şöyledir:

-Sol (Sayısal) frontal ile ilgili bölüm sonuçları: .747

-Sağ (Sözel-Yaratıcı) frontal sonucu: .718

- Sol limbik (Mekanik-teknik) bölüm sonucu: .703

-Sağ (Hareket-Oral) Limbik sonucu: .612

-Uzamsal-Boyut Zekası test sonucu: .769

-Analitik zeka ile ilgili sonuç: .851

-Kristalize bellek ile ilgili sonuç: .914 ve

-Normal Gelişim Durumla ilgili sonuç: .855'dir.

**Anahtar kelimeler:** Nöro Psiko Pedagoji (NPP) test, frontal, limbik, analiz

**Abstract**

Neuro Psycho Pedagogy theory is the continuation of the NSP cult. This cult continues its development under the name "Brain Algorithm System". The learning theory based on the Brain Algorithm System (BAS) does not analyze the human brain "like a refrigerator" as in traditional learning theories. It also rejects the concept of teaching that sees the student as passive. It argues that each individual has a unique brain dominance. Therefore, it establishes a connection between neurology and pedagogy. And it aims to interdisciplinary collaboration. It sees to develop the student according to the brain dominance structure. It aims to build the learning program with a network system similar to the communication of neurons. In accordance with the brain dominance structure of the person, it organizes the program work aimed at holistic and personalized learning. The basic premise of the Brain Algorithm System (BAS) is that everyone's brain structure is different. It advocates shaping the learning system and pedagogical program structure according to BAS. Each individual's brain structure is different, but also has commonalities. According to the BAS system, the first step in identifying the need is to determine the brain dominance. The program addresses the need according to brain dominance. The aim of the study is to increase the effectiveness of the Neuro-Psycho Pedagogy Test. As the Neuro-Psycho Pedagogy Test developed by Battal Odabaşı, it was applied to students in 2013. A study was conducted to redetermine the reliability and validity of the test. The inventory was revised in 2021. The sample of the study was included 119 students in grades 9, 10, 11 and 12 studying at a private educational institution providing TYT-AYT (Transition to Higher Education Examination / Postgraduate Placement Examination) services in the 2020-2021 academic year. The data obtained from the measurement were analyzed SPSS 17.0 package program was used for statistical calculation of the analysis. The reliability and validity results of the inventory were as follows:

-Numerical-Results of the section related to the left frontal: .747

- Result of Right (Verbal-Creative) frontal: .718

- Result of Numerical-Results of Left limbic (mechanical-technical): .703

- Result of Right (Movement-Oral) Limbic: .612

-Result of Spatial-Dimensional Intelligence: .769

-Result of analytical intelligence: .851

-Result of crystallized memory: .914 and

- Result of Normal Development: .855.

**Keywords:** Neuro Psycho Pedagogy (NPP) testing, frontal, limbic, analysis



## 1.GİRİŞ

Pedagojide eğitim programı; amaç, içerik, öğretme-öğrenme süreci ve değerlendirme öğelerini içeren bir kılavuzdur. İlerici eğitim anlayışı daima zamanın ruhunu kavrayan bir okul gerçekliğini hedeflemişlerdi. İlerlemeci ve yeniden oluşumcu başta Dewey olmak üzere ilerici programcı ve sistemciler bu gerçekliği savunmuşlardı. “Okul, ülkenin sosyal-politik sorunlarına çözüm getirmekle de yükümlü olup, halktan ayrı, onun yaşam şeklinden kopuk bir anlayışa sahip olarak var olabilir. Etrafı duvarlarla ve tel örgülerle çevrilmiş, halktan kopuk okul binaları içinde politik olarak Eğitimde Program Geliştirme demokrasi öğretilir ve öğretilen bilgiler ile toplumun aydınlanmasını sağlamayı amaçlayan ideolojik bir yaklaşım tarzıdır. Öğretmenlerde, toplumun politik ve sosyal konularını çözmek için eğitim veren, misyonları olan kişilerdir.

Her şey toplumsal güçler ekseninde düzenlenir. İçeriği en esnek olan programdır. Çekirdek program yaklaşımı önemser. Halkçı eğitimi savunur. En ilerici akım olarak ele alınır. Pragmatizmin toplumsal yönünden etkilenmiştir. Temsilcileri: John Dewey, Isaac Bergson, Barold Rugg, George Counts, Theodore Brameld."(Türkoğlu, 1996: 192 aktaran Odabaşı,2014:53-54)[1] Günümüzde de ilerici gerçeklik benzer şekilde bireyi ve yeni çağın gerçekliği genom ve beyin yapısını içeren bir çalışmayı gerektirmektedir. Bilgi ötesine geçen çılgın gelişmelerin yaşandığı bir zaman diliminde yaşıyoruz. Günümüz kavramıyla 7.5 teknoloji olarak anılan yeni dönemin programı da, geçmişin klasik eğitim inşa kavramlarıyla açıklanamaz hale gelmiştir. Programın öznelleştirilerek kişiye özgü yapıya ve zamanın somut koşullarına göre bürünme sürecine geçilmesi gerekmektedir. Çünkü her bireyin özelliklerinin ortak olması kadar ayırt edici düzeyde farklılıkları, düzeyleri ve şekilleri olduğu ortaya çıkmıştır. Yeniçağdaki eğitim programları, öğrencilerin beyin yapısına, yeteneklerini onların özelliklerine göre geliştirmeye açık ve bireysel ile toplumsal gelişimin birlikte inşa edecek bir yapıda olmak zorundadır. Eğitim programları alanındaki çalışıcıların, tüm multidisipliner yapılardan yararlanan uzmanlarla çalışarak adeta bir senfoni şefi gibi süreci organize ve koordine etmekle yükümlüdür. Eğitim programının amacı, mevcut kültürün ve çağın ihtiyaçlarını karşılayan, bireyin yaşamı ile ilişkili, çevresiyle uyumlu, yaratıcı ve sorgulayıcı özgür bireyi, beyin algoritma sistemine göre gelişimini sağlamak ve gelişimi geleceğe dönük olan bir insan modelini inşa etmek olmalıdır. Bu programlar sadece toplumsal ve zamanın ruhunu içerdiği kadar, bireye özgü olduğu yapısı da olmalıdır. Bireyin kendi özellik ve niteliklerini bilmesi önemlidir. Kendini bilen ve tanıyan, bu gerçeğe göre kendini kabul edip geliştirmeyi amaçlayan özgür düşünceli insanı oluşturmayı amaçlamalıdır. Dolayısıyla beyin algoritma sisteminin dahi bilinmesi bireyin ve toplumun gelişiminde oldukça önemli bir rol oynayacaktır. Örneğin sözel çıktı veren kişinin dikkat ve detay yapısını, sol frontal baskınlık veren kişinin ise daha uzamsal ve boyutlu-yaratıcı gelişim düzeyi desteklenecek şekilde program çıktısı alınması dahi plastisite denilen öteki beyin bölümlerini geliştirmek açısından önemlidir. Kuşkusuz sadece korteks temelli yaklaşım büyük eksiklik olacağından bu sebeple bütünsel beyin gelişimini destekleyici program yapısı dizayn edilmelidir. Böylece bireye öz güven kazandırmalı, etkin kararlar aldırabilmeli, sorumluluğunu fark ettirmeli, girişimci kişiliğini geliştirmeli, demokrasiyi özümsetmeli, kendine ve çevresine duyarlı olmasını sağlamalıdır. Özgür bir düşün ve ruh ile özerk kişilik bağımsız kişiliğe dönüştürecek program içeriği de amaçlanmalıdır. Bu nedenle eğitim programları, sürekli kendini yenilemelidir. İnsan beyninin özellik, nitelik, yapısına; çağın ve toplumun ihtiyaç duyduğu gereksinim ve beklentilere göre de biçimlenmelidir. Eğitim program tasarımı; insan merkezli yani bireyin nasıl öğreneceği ve bireye nasıl öğretileceği sorularının cevabı Beyin Algoritma Sistem (BAS) temelinde inşa edilmelidir. Bireyi sınırlayan ve onu dar kalıplara hapseden bir program, günümüz dünyasına hitap edemez. Düşünceleri (bilişsel) analitik, hafızası güçlü, elleri yetenekli (devinişsel), duyguları bilinçten beslenen, duyarlı ve insancıl olan, özgür bireyi yetiştirmeyi hedeflemelidir. "Öğretim programları, eğitim hedeflerinin göz önünde bulundurularak bireyin yeteneklerine, ilgilerine; bilişsel, duyuşsal ve devinişsel ihtiyaçlarının karşılanmasına uygun olarak tasarlanmasıdır."(Gooch,2002:5) Tasarımın doğru biçimde olması için, malzemenin niteliği yani beyin baskınlık özelliğinin bilinmesi gerekmektedir.



## 1.1. KURAMSAL ÇERÇEVE

Beyin baskınlığı programın özel-birey ve ardından sınıf ve okul bazında kurulması için tespit edilmesi gerekir. Böylece öğrenciye nasıl bir eğitim durumu inşa edileceği ve ardından içeriklerin hangi ölçüde ve hangi kapsamda verilmesi gerekliliğinin programı yapılmış olur.

[1] Odabaşı, B. Ve arkadaşları (2014), Program Geliştirme, Çizgi yay. Konya

Çünkü Skinner'in öğrenme makinalarından beri eğitimciler bilir ki, her insanın öğrenme gücü, hızı ve kapasitesi bir birinden farklıdır. Bu nedenle Beyin Algoritma Sistem (BAS) alan uzmanlarına kişinin beyin özellik ve yapısı ile ilgili bilgi vererek, program sürecinin birinci basamağı olan ihtiyacın belirlenmesini de sağlamış olur. Psikoloji ve pedagoji ilkelerinden ilki bireyin "kendisini tanıması" ile başlar. Nihayeti ise kendini gerçekleştirmesi ki son süreç, insan yaşadığı sürece devam eder. İlk basamak doğru gerçekleşmediğinde diğer basamakların doğru gitmesi zordur. Bu anlamda bilinmezle uğraşmak yerine, bütünsel beyin çalışmalarında beyin baskınlık durumu oldukça önemli bir durumdur. "Beyin baskınlığı, bireylerin beynin hangi alanı veya alanlarını daha çok kullanmayı tercih ettikleri anlamına gelmektedir. Hangi alanın veya alanların tercih edildiği ise o alanda veya alanlarda yer alan düşünme tercihlerinin benimsendiğini göstermektedir. Düşünme tercihleri ise öğrenme tercihlerini, problem çözme ve karar verme stratejilerini etkilemektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, beyin baskınlığının tespit edilmesiyle kişinin nasıl düşündüğünü, öğrendiğini, problem çözdüğünü ve karar aldığının anlaşılmasını sağlamaktadır. Böylece kişiler bu doğrultuda yönlendirilebilmektedir ve baskın olmadığı alanlara yönelik eğitimler alarak bu alanlardaki stratejileri kullanarak gelişmeleri sağlanabilmektedir… Çağımızın ihtiyaçları olan düşünerek problem çözme vb. becerilerin geliştirilmesi için bireylerin düşünme tercihleri HBBM kapsamında geliştirilen ölçme aracı aracılığıyla tespit edilebilecektir. Buradan da anlaşılacağı üzere beynin hangi kısmının baskın olduğunun tespit edilmesi ve geliştirilmesi gereken yönlere odaklanılması ile öğretme ve öğrenme süreci bakımından oldukça kritik bir zaman aralığı olan okul öncesi yıllarda çocukların beyin gelişiminin desteklenmesi için beyni tümüyle ele alacak şekilde farklı strateji, yöntem ve teknikleri kapsayan eğitim programlarının hazırlanmasının çocuklar için oldukça önemli fırsatlar yaratacağı düşünülmektedir. Farklı strateji, yöntem ve tekniklerini içeren eğitim programlarının hazırlanabilmesi için çocukların beyin baskınlıklarının tespit edilmesi ve buna göre bir yol haritasının çizilmesi gerekmektedir" (Akay, 2023:V-3)[1] Beyin Algoritma Sistem, lojik anlamda beyin baskınlığı ile örtüşen fakat baskınlık kavramındaki gibi sadece frontal baskınlığı esas alan bir sistem tanımı değildir. Dolayısıyla beynin tüm özelliklerine göre bir program tasarımını amaçlar. İnsanların beyin baskınlık olarak ortak yönleri olduğu kadar, algoritma olarak farklılıkları bulunduğunu savunur. Geneli ifade eden ve türe özgü olan baskınlık durumu kitlesel ve sosyal öğrenmeyi gerektirirken, algoritma düzeyi sistemi, düzey ve özellikleri bireysel olarak ele alınmayı zorunlu kılar. Beyin baskınlığı daha çok frontal düzeyde baskınlığı içeren bir kavramdır. Hermann'ın otuz yıllık çalışması da beyine bütünsel yaklaşım perspektifinde yaklaşımı içermişti. Bütün Beyin Modeli (HBBM: (Hermann Brain Dominance Instrument) yaklaşımını içermişti. Dörtlü model olarak anılacak Jung ekolünü de içeriyordu. Bizim çalışmamızda da Hermann ile Jung perspektifinde oluşturulmuştur. Ayrıca Zeka testi Cattel zekâ testinden de yararlanılarak bütünsel bir envanter sistemi oluşturulmuştur. Tüm bu modeller yeni bir pedagoji sistemi için veriler sunmaktadır. Cattel zekâ testinin bizim çalışmamızda önemli yer edinmesinin sebebi, beyinin özelliğine göre dizayn edilmiş olmasıdır. Puanlama sistemi ve beyin yapısının tasarımının etkili alanıyla ilgili eksiklikleri Odabaşı algoritma sistemi denilen eklentilerle tamamlanmıştır. "Psikolojik ölçme araçlarının tarihsel gelişimine baktığımızda; psikolojik testlerin üzerinde düşünsel olarak durulduğu ilk ölçme aracını hazırlama çalışmasının 19.yüzyılda: Sequin'in zihince geri olanları ayırt edebilmek için çeşitli şekillerdeki parçaların uygun boşluklara yerleştirilmesi esasına dayanan Sequin Şekil Tahtasını geliştirmesiyle başladığını görüyoruz. Sonraki yıllarda; Sir Francis Galton bireyler arasındaki farkları incelemiş ve bu çalışmaları "İnsan Yeteneklerinin Gelişmesi"(1833) çalışmasında toplamıştır.



[1] Akay, D.(2023:V), Okul Öncesi Beyin Baskınlık Aracı'nın Geliştirilmesi, Marmara Ünv. Eğitim Bil. Enst. T.E.ABD. Okul Öncesi Öğret. BD.

Aynı zamanda Galton'un öğrencisi olan James Mc Keen Cattell testler hazırlamaya başlamış ve ilk olarak "Zekâ Testi" (Mental Test, 1880) kavramını kullanmıştır. Cattell'in geliştirdiği zekâ testi, bireysel olarak uygulanan bir test olup, bireylerin hızını, işitmedeki hassasiyetini, ayırt etme yeteneklerini ve bellek gücünü (vb.) ölçen testlerden oluşmaktadır." (Özgüven,1994)[1] "Raymond Cattell (1963), genel zekânın hem kalıtımsal boyutunun hem de yaşamla ortaya çıkan bir boyutunun olduğuna inanmıştır. Yapmış olduğu araştırmalar bu inancı destekler nitelikteydi. Cattell, zekânın kalıtımla taşınan biyolojik bileşenini akıcı zekâ olarak, yaşamla oluşan bileşenini ise kristalize zekâ olarak adlandırmıştır." (Odabaşı, 2024:157)[2] "Cattell akıcı zekayı "önceki belirli uygulamalardan veya bu ilişkilerle ilgili talimatlardan bağımsız olarak ilişkileri algılama yeteneği" olarak tanımladı." (Horn, 1967:107)[3] Akışkan zeka, Türk eğitim sisteminde müfredat içinde fakat beceri alanıyla ilgili bir akıl yürütme olarak tanımlanmıştır. Özellikle Liselere Giriş ve Üniversite birinci basamak Temel Yeterlilik (geçmişte ÖSS) olarak bilinen sınavlarda soru sisteminde kullanılır. Akışkan zeka mühendislik aklını içeren pratik zekayı tanımlar. Soyut düşünme ve akıl yürütmenin sorun çözme yeteneğini içermesi anlamına düşünülebilir. Beceri temelli soyut düşünme yeteneği olarak müfredat programından farklı olarak: Öğrenme, deneyim ve eğitimden bağımsız kabul edilir. Türk eğitim sisteminde "yeni nesil sorular veya denklem içeren üst biliş düzeyi içeren orijinal sorular," bu türden zekâ durumunu ölçme amacı taşır. Kristalize zekâ ise daha çok müfredat içindeki soruları içeren ve birikim ile hafızayı içeren soruları içerir. Bu tür sorular epzodik veya yaratıcı soyut sorulardan çok, klasik bellek (hipokampus) temelli soruları içerir. "Akışkan zeka örnekleri şunları içerir: Sorun çözme stratejileri geliştirmek, istatistikleri yorumlamak, felsefi akıl yürütme, Bulmacaları veya soyut problemleri çözme, kristalize zeka gerçeklere dayanır ve deneyimlere dayanır. Yaşlandıkça ve yeni bilgi ve anlayış biriktirdikçe, kristalleşmiş zekâ güçlenir. Kristalize zeka örnekleri şunları içerir: Metni ezberlemek, kelime ezberlemek, bir şeyin nasıl yapılacağını hatırlamak, tarihleri ve yerleri hatırlamak, tahmin edebileceğiniz gibi bu tür zeka yaşla birlikte artma eğilimindedir." (Zheng&etc, 2018:73)[4] Bu envanter sadece pedagoji alanında değil, aynı zamanda beyin hasarı olan kişilerde dahi kullanılan bir materyaldir. ""İngiliz-Amerikalı psikolog Raymond Cattell'in psikometrik teorisine göre genel zeka (g), kristalize (gc) ve akışkan (gf) olarak ikiye ayrılır. Birincisi, uzun süreli hafızadan birikmiş bilgi ve becerilerin çıkarılması ve bunların sözel yetenekler de dahil olmak üzere pratikte uygulanmasıdır. İkincisi, düşünme ve mantıksal yapılandırma yoluyla önceki deneyimlerin ötesinde yatan yeni sorunları çözme yeteneğinden sorumludur. Sosyal becerilerle yakından ilgilidir ve öğrenmeyi, tümevarım ve tümdengelim, soyut düşünmeyi , bağlantıları ve kalıpları tanımayı içerir; Yönetici işlevlerle ilgilidir. Akışkan zeka biliş için son derece önemlidir ve büyük ölçüde insan davranışını belirler. Aynı zamanda, hangi beyin yapılarının anatomik ve fizyolojik substrat olarak görev yaptığı oldukça az biliniyor; bu konuyla ilgili mevcut çalışmalar küçük numuneler üzerinde yapılmış, metodolojik sınırlamalara sahipti ve belirsiz sonuçlar veriyordu."(Lishchuk,2022)[5]



[1] Özgüven, E. (1994). Psikolojik testler. Ankara: Yeni Doğuş Matbaası: (Komisyon, Temel Kabiliyet Testi 7-11 Uyarlama Çalışması El Kitabı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara,2001:1-2)
[2] Odabaşı, B. (2024), Beyin Algoritma Sistem Ve Program, İkinci baskıya yayımlanmamış eser.
[3] Horn,J.L. (1967), Akışkan ve Kristalize Zekada Yaş Farklılıkları . Acta Psikolojik . 1967;26:107-129. doi:10.1016/0001-6918(67)90011-
[4] Zheng Y. And etc.(2018;66: 72-78), Çocukluk Döneminde Bilişsel Yeteneklerin Gelişiminde Farklı Çevresel Etkiler . doi:10.1016/j.intell.2017.11.005

[5] Lishchuk, O. (2022), Akışkan Zekâ, https://nplus1.ru/news/2022/12/29/fountain-of-fluid#:~:text=%C4%B0ngiliz%2DAmerikal%C4%B1%20psikolog,derlemeyi%20m%C3%BCmk%C3%BCn%20k%C4%B1ld%C4%B1

## 1.2.**Beyin Algoritma Sistem (BAS) Ve Program**

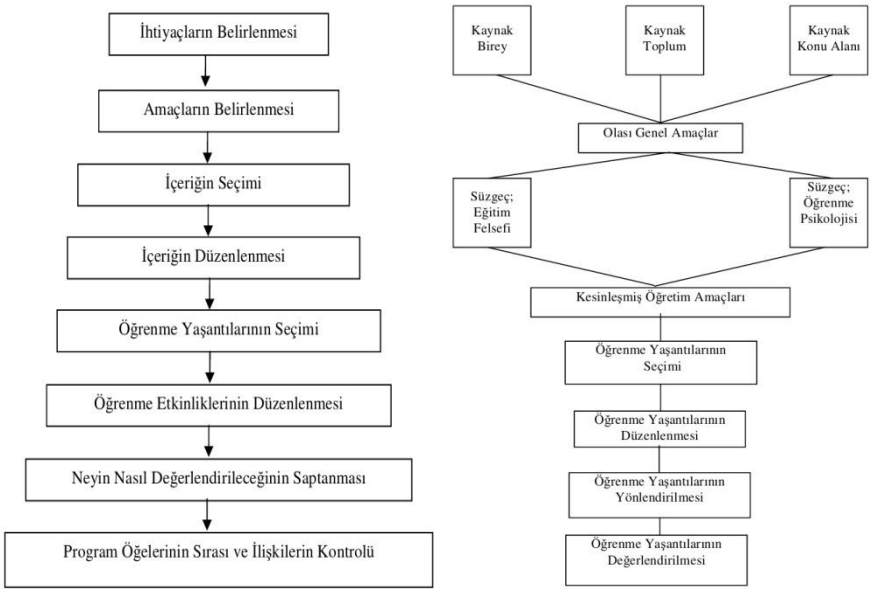


"Program geliştirmede Taba modeli (Oliva,1988:165) ve Tyler modeli (Oliva,1988:171)" (Odabaşı,2014: 94-95)[1]

Klasik program geliştirme çabalarında birey ile ilgili yapılanma ve sistem yapılanması arasında denge sağlama gücü, çevresel koşulların lehine bir durumla ele alınmıştır. Özel amaçlarda ise ihtiyacın belirlenmesi konusu ihmal edilerek, kişinin öğrenme sürecindeki özellikleri yaş, cinsiyet, sosyal durum ve başarı-zekâ durumu olarak değinilmiş olsa da girdi de, bireysel ihtiyaçları ele alan somut çalışmalar daima eksik kalmıştır. Temel öğe birey olmasına rağmen, bu faktör ihmal edilmiştir. İkinci eleştiri olarak geleneksel sistem içerik belirlemesini eğitim durumunun önüne koymuştur. Durkheim (pozitivist) yaklaşım ile meslek temelli bir yapı üzerinden program inşa edilmiştir. Oysa bütünsel program yaklaşımında klasik öngörüden uzak olarak, ihtiyaca uygun amaçlar ardından içerik, eğitim durumu ve değerlendirme süreci dışında işleyen organik bir durum olmalıdır. Organik durumda bireyin konumu daha belirginleşmeli, onun beyin yapısı çözümlendikten sonra program oluşumunda eğitim durumu daha öncel alınmalıdır. Pedagojinin kaynakları birey, toplum ve bilgidir. Bu kaynaklardan birey ele alındığında; "eğitim programlarını geliştirmek ve değerlendirmek için, başka bilimsel bilgilerin kullanılmasına gereksinim duyulmaktadır. Bireyin davranışları ve öğrenmesi temel alındığından, bireyin gelişimsel öğrenme ihtiyaçlarına yönelik olarak, Gelişim psikolojisi, Öğrenme psikolojisi ve bireyler arası iletişim psikolojisi bilgi alanları bireyin davranışlarını hedeflemede süzgeç rolünü üstlenmektedir (Erginer, 2000: 12–13). Eğitim sosyolojisi, toplumla uyumlu insan, ölçme değerlendirme, hedefe ne derecede ulaştığımızı, felsefesi ise politik hedeflerle tutarlılığımızda süzgeç rolü oynayacaktır. Bunun en somut hali bireydir. Bireyin varlığı toplum içinde anlam kazanır. Bütüncüllük ve disiplinlerarası çalışmanın Türkiye'deki öncüsü Şerif'in bıraktığı mirasta buydu. "Bilimsel bakışının temel noktalarından biri de, disiplinlerarasılık idi. Disiplinlerarasılık, bütüncül bakış temelinde şekillenen bir kavramdı. Temel bilim/uygulamalı bilim ikilemini anlamsız bulurdu. Muzaffer Şerife göre, dar akademizm sonunda bilginin tıkanmasına götürür. Disiplinlerarasılık ilkesini göz ardı etmek ise, bizi korkutucu bir yalıtılmışlık içinde bırakır" (Özbenli,2022:28)[2].



[1] Odabaşı, B. (2014), Program Geliştirme, Çizgi yay., Konya
[2] Özbenli, T. (2022), Muzaffer Şerif ve Sosyal Psikolojinin Nörolojik Temelleri, İletişim Yay. İst.

Felsefi ve toplumsal hedeflerin en somut göstergesi sistemin girdisi olan öğrencinin süreç içinde yetişerek-biçimlenerek nasıl bir çıktıya dönüştüğüyle ilgilidir. Bu anlamda bu çalışma yatay-bireysel program yapılanması-hedefleri gerçekleştirme düzeyi üzerinde çalışma yapmıştır. Beyin algoritmasına göre eğitim, pedagoji alanının olmazsa olmazıdır. Bu alanla ilgili çalışmalar "öncelikle program alanında başlaması gerekir. Disiplinler arası eğitim programı (interdisciplinary Curriculum) ile ihtiyaç temelli programı esas alınmalıdır" (Caine ve G. Caine, 2002: 117–125). Program yaklaşımında esas gerçeklik davranışçı ekolden bilişsel ekole ve günümüzde genom temelli beyin algoritma sistemine doğru evirilmek durumundadır. Bloom ekolü de ilk girdi özelliklerin tespit etmesini esas alan bir sistem yapısını önermişti.

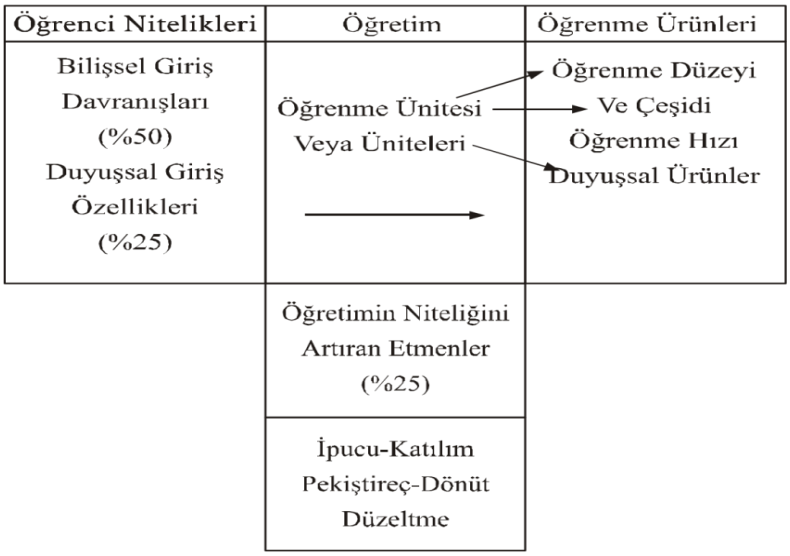


Şekil: Tam Öğrenme



Bloom'un önemle üzerinde durduğu öğrenci niteliğidir. İlk olarak bilişsel giriş davranışları ile duyuşsal giriş özelliklerinin tespit edilmesi üzerine bir çalışmayı amaçlar. Kuşkusuz bu çalışma günümüzde dershaneciliği veya benzer temelde işlev gören okulların genel tarama sınavlarıyla bursluluk sınavlarının yapısını tanımlayan giriş düzeydir. "Öğrencinin iyi düzeyde başardığı ve çalıştığına duyuşsal düzey" olarak bakmaktadır:

1.Bilişsel giriş davranışları, eldeki öğrenme ünitesi veya ünitelerinin öğrenilebilmesi için gerekli olduğu kabul edilen ön öğrenmelerdir. Bloom ve arkadaşları tarafından yapılan araştırmalar, öğrencilerin bilişsel giriş davranışları ile daha sonraki öğrenme ünitelerindeki başarıları arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bloom'a göre bilişsel giriş davranışları daha sonraki öğrenme ünitelerinde görülen başarı değişikliğinin %50'sini açıklama gücündedir (Odabaşı ve Yalçın, 2005: 57; Sanemoğlu, 1997: 105; Erden ve Akman, 1997; Selçuk, 2000: 160)

2.Bloom'un üzerinde durduğu ikinci öge, öğrenci niteliğidir. Öğrencilerin öğrenme süreci ile ilgili duyuşsal giriş özellikleri, öğrenci niteliğinin önemli yönüdür. Duyuşsal giriş özellikleri, öğrencilerin belli bir öğrenme sürecine girerken bu süreç içinde gösterecekleri çabanın kaynağını oluşturduğu sanılan ilgileri, tutumları ve böyle bir süreçte başarılı olacaklarına inanma ve güvenme derecesinden oluşan özellikler bütünüdür. Öğrenmenin %25'ini açıklama gücündedir.

Bloom'a göre bir öğrencinin belli bir üniteyi iyi öğrenebilmesi için bu öğrencinin öğrenilecek olan yeni üniteye açık olması, o üniteyi öğrenmeye karşı istek duyması ve güçlüklerle

karşılaşması hâlinde bu güçlükleri aşmaya yetecek çabayı göstereceğine güvenmesi gerekir. (Bloom, 1979).” (Odabaşı ve Yalçın, 2005:57-58)[1]

Uygar dünyada tüm eğitim bilim alanında çalışan sistem bilimciler, en iyi öğrenme ve öğretim süreciyle ilgili araştırmalar yapmakta, fikir ve modeller üzerinde çalışmaktadır.

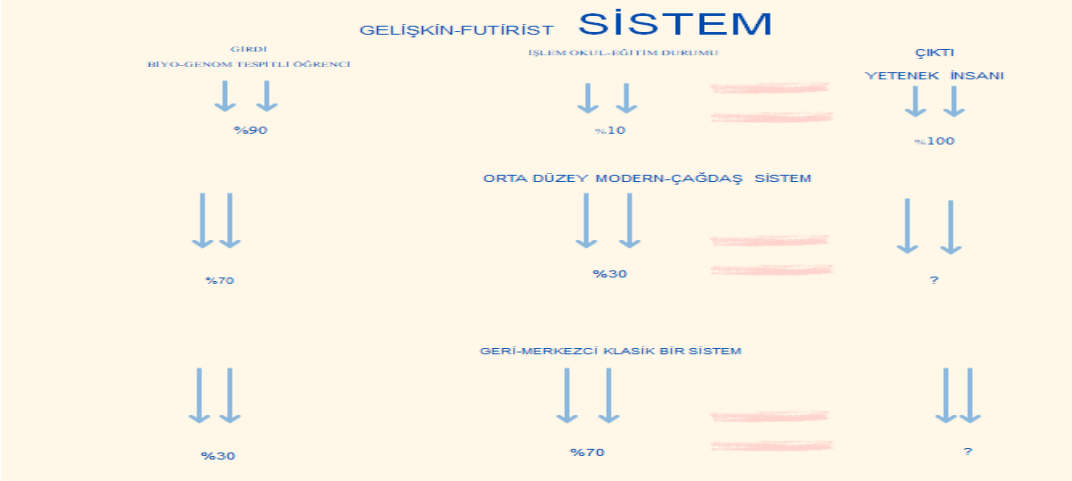


Şekil. Çağdaş modeller ile klasik modellerin çıktı düzeyi

Eğitim sistemlerinde önemli olan tam verim alabilmektedir. Giriş davranışları belirlenmemiş ve düzey yapısı bilinmeyen bir yapının başarı üretmesi doğuştan gelen türe özgü beyin baskınlığına göre biçimlenmektedir. Diğer öğrenciler ise atıl, yaramaz, çalışmayan öğrenciler olarak tanımlanmışlardır. Gelişkin sistemler dahi bireye özgü nitelikleri saptayamadığı için sınav veya ders başarısızlıklarını (rehberlik servisleri dâhil) sınav kaygısı veya aile içi sorunlar çerçevesinde ele alabilmektedirler. Deyim yerindeyse Bloom metodolojisi, ilk düğme doğru iliklenmediğinde, diğer düğmeler de yanlış iliklenmektedir,” diskuru devam etmektedir. Doktorun elinde biyo-kimya değerleri olmadan klasik yaklaşımla hastasını değerlendirmesi ve gözlemleriyle tedavi belirlemesi benzeri bir durum ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda genom, sinir bilim alanında elde edilen veriler oldukça önemlidir. Böylece beynin bilinmez yapısı ortadan kalkmıştır. Jensen, deyişiyle eğitimcilerin bu alana yönelmesiyle pedagoji daha farklı temellenecektir[2].



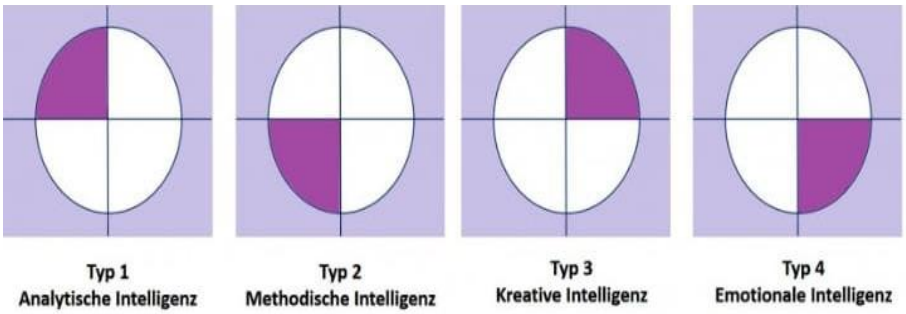


Şekil. Dörtlü kadran Almanya örneği

Nöro Psiko-Pedagoji ekolü, Jung, Hermann ve Jensen ekolünün dörtlü diyagram ekolünü esas almıştır. Korteks ve limbik sistemi olarak adlandırılan üst ve alt biliş yapısının ortaya konması üzerine olan çalışmalar esas alınsa da 24 yıllık alan uzmanlarıyla çoklu çalışmalar sonrasında, daha işlevsel bir hale dönüştürülerek, bütünsel beyin denilen tüm yapının özelliklerini içerecek

[1] Odabaşı, B. Ve Yalçın, M. (2005), Eğitim Bilimine Giriş (KPSS), Çizgi Yayınevi, Konya
[2] Jensen, E. (2006;42-76), Beyin Uyumlu Öğrenme. (çev. Doğanay. A.), Nobel Kitap Evi, Adana.

bir düzeye getirilmiştir. Beyin Algoritma Sistem saptandıktan sonra, uzmanlar için sadece fikir vermesi bakımından bireyin beyin baskınlık yapısı ile ilgili bir metafor sunmaktadır. Katı, koşulsuz ve pozitivist mantıkla kesin sonuçlar olmayıp fikir sunmak açısından ve program inşasında ön bilgilendirme görevi görmektedir.

Burada amaç, program yapısının oluşumu için bireyin özellik ve niteliği hakkında uzmanlara yardımcı olacak veriler sunmak, baskın yetenek alanlarının dominant yapılmasıdır. İkinci aşamada ise eksik yönlerinin plastisite yaparak diğer beyin bölümlerinin de çalıştırılarak beyin performansının artırılmasıdır. Mutlu ve başarılı bireyler, daha organize ve mutlu bir toplum için ön koşuldur. Sadece başarı hedefli olmayıp, esas olanın türün tahrif edilmemesi ve başarı kadar mutlu insan oluşumuna yardımcı olmaktadır. Jung, doğumla birlikte atalarımızdan getirdiğimiz (arke ve kolektif birikim) özellikleri göz önüne almayan bir eğitim sisteminin türün tahrif edilmesini sağlamak dışında bir işlevi olmadığına değinir. Bilişsel tercihimiz doğamızın, ruhumuzun ifadesidir ve mutluluğumuzun kaynağıdır. Doğamızdan getirdiğimiz Beyin Algoritma Sistemimizi (BAS) ihmal edersek, "hayatımızın sıkıcı görünmesine neden olabilir ve dışarıda ne kadar başarılı olursak olalım tatminsiz kalabiliriz. Mutlu, sağlıklı ve başarılı olmak için bilişsel tercihlerimize uygun bir yaşam amacımız olmalıdır. Ve en iyi performansı sunabilmemizin tek yolu budur… "Bireyin bilişsel tercihi, birincil zekâdan ve muhtemelen bir veya iki destekleyici zekâdan oluşur. Bunlar: Düşünme, hissetme ve hareket etme konusundaki doğuştan gelen tercihlerimiz ve eğilimlerimizi içerir. Bilişsel tercihimiz en içteki varlığımızdan kaynaklanır. Yetkinliklerimizden çok net bir şekilde ayırt edilebilir. Yetkinlikler; bağlılık, çalışma, öğrenme, disiplin ve titizlik yoluyla ortaya çıkar. Eğilimlerimizi takip ettiğimizde, bilişsel tercihimiz alanında yetkinlikler geliştiririz. Ancak çoğu zaman ev ve eğitim sistemi tarafından doğuştan gelen yabancı bir zekâ türünde yetkinlikler geliştirmeye teşvik ediliriz ve bu da bizim türümüzün bozulmasına yol açar."[1]



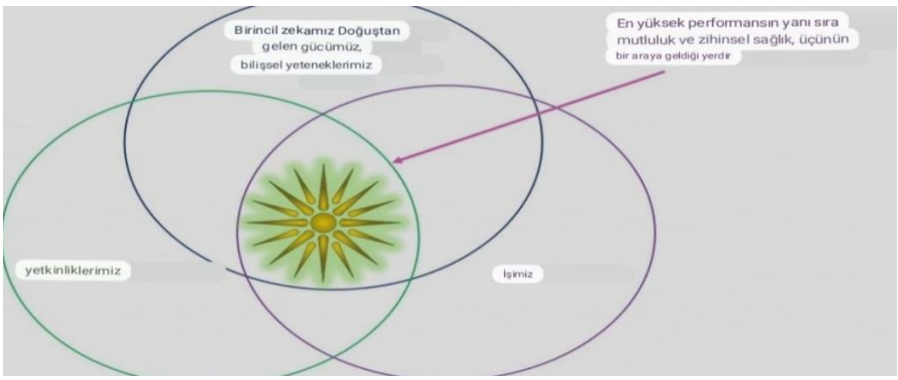


## 2. YÖNTEM

Bu çalışmada testin güvenirlik durumu, kararlılığı eşdeğer—paralel forum tekniğiyle ölçülmek istenmiştir. Güvenirliğin artırılması için alan uzmanlarından destek alınarak, soru düzeltmesi veya uygulamacıdan kaynaklı yanlış kodlama hataları kaldırıldıktan sonra test tekrar test yöntemi uygulanarak iç güvenirlik düzeyinde yükselme olup olmadığı ölçülmüştür. Çünkü "Ölçeğin taşıması gereken özelliklerden birisi olan güvenirlik, bir ölçme aracıyla aynı koşullarda tekrarlanan ölçümlerde elde edilen ölçüm değerlerinin kararlılığının bir göstergesidir… Paralel formlar yönteminde aynı davranış kalıplarını temsil edebilecek farklı maddeler örneklenerek iki eşdeğer form oluşturulmaktadır."[2] Uygulamanın zaman süreci de

[1] Türün tahrif edilmesi yazısı, https://koehlerkline.de/about/methode/verfaelschung-des-typs/; ayrıca bknz. Jung, C. G. (1935). Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri. Bozok Yayınları, İstanbul; Kollektif ve arke bilinç için bknz. Kavut, S. (2020), Carl Gustav Jung: Kavramları, Kuramları ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme, International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS) December 2020 : Volume 6 (Issue 2) / e-ISSN : 2458-938

[2] Öncü H. (1994), Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme. Matser Bas., Ank.

önemli bir faktördür. "Formun tekrarı yöntemi, bir ölçme aracının aynı denek grubuna aynı koşullarda, önemli derecede hatırlamaları önleyecek kadar uzun, fakat ölçülecek özellikte önemli değişmeler olmasına izin vermeyecek kadar kısa bir zaman aralığında iki kez uygulanmasıdır."[1]

Çalışmanın konusu, beyin baskınlığının ve ilişkili olduğu faktörleri doktora ve sonrası yapılan çalışmalarda tespit edilmişti. Bu faktörlerin daha belirgin saptanmasına yönelik envantere eklenen soruların etkinliğini ölçmek amaçlanmıştır. Artırılan soru sayılarının gerek bütün gerekse de kendi içindeki durumu saptanmaya çalışılmıştır.

2.1. Sınırlılıklar

Çalışmanın örnekleri 2020-2021 akademik yılında Gaziantep'te özel bir öğretim kurumundaki lise düzeyi 9, 10, 11 ve 12 sınıf 150 öğrenciye uygulanmıştır. 150 öğrenciden 119'u değerlendirmeye alınmıştır. Ayrıca envanterin içeriğine anlam bölümünü içeren temporal bölümünün özelliklerini ölçecek verilere yer verilmemiştir.

## 3. BULGULAR

### 3.1.A GRUBU: Sol (Sayısal) frontal özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Sol Frontal: Bütünün parçalarını teker teker inceleyebildikleri gibi, bir araya getirmekte hünerli, ayrıntıcı ve tümevarımcıdırlar. Öğrenme sistemleri soru-parça üzerinden bütüne doğrudur. Bilgileri parça parça ele alırlar ve yapılanı kaydeder, bir öncekiyle karşılaştırırlar. Planlama gücü: Doğrusal bir yapı içinde çalışmaya ek olarak beynin sol tarafı bilgileri düzenli bir şekilde işleme koyar. Bu kişiler genelde liste yapıcılardır. Günlük plan ya da program yapmak ya da envanter çıkarmak gibi çalışmalardan zevk alırlar. İşlerini sıra ile bitirmeye ve her biten işi listelerinde işaretlemeye özen gösterirler. Aynı şekilde yeni bilgileri sıra ile öğrenmek onlar için daha kolaydır. Beynin sol tarafı soyut konularda zorluk çekmez. Örneğin harfler, yabancı dil-kelimeler ya da problematik işlemler sayılabilir. Bu gruptaki kişiler kolaylıkla kelimeleri ya da matematik formüllerini ezberleyebilir. Soyut ve kuramsal ilerleyebilirler. Nesnel-objektif yönelimleri yüksektir: Sol beyin bilgileri doğrusal olarak, düzenli bir biçimde ve mantıklı bir şekilde işler. Aynı koltuk altında birden fazla karpuz almayı sevmez, yaptığı işe yoğunlaşmak ve derinleşmek ister. Birisini dinlerken detayları da dinlerler. Böylece mantıklı ve nesnel bir sonuca varabilirler. Somut davranırlar-gerçekçidirler. Deyim yerindeyse kalbiyle değil aklıyla düşünmeyi tercih ederler. Kendilerini eleştirmekten veya başkaları tarafından eleştirilmekten çekinmezler. Kontrol-doğruluk: yaptıkları işin sonucunu kontrol ederler. Doğru olması gereken mantığı anlayıp yeniden planlama yapıp en doğru sonucu alana kadar kontrollerini yapmaya devam ederler. Sol frontal hareket oral limbiği çalışanlar da sözel çıktı verenler gibi kendilerini ifade etmekte zorlanmazlar. İfadeleri basit, somut ve tekniktir. Buna en güzel örnek birisinin yol tarifi vermesini dinlemektir. Sol beynini kullanan birisi muhtemelen "Buradan itibaren üç bina sonra sağa dönün, bahçe sokağına döneceksiniz. İki kilometre gittikten sonra çiçek sokağına doğru sola dönün…" şeklinde bir tarif verecektir. Beynin sol tarafı olayları gerçek hali ile olduğu gibi ele alır. Bu grupta bir kişi yeni bir ortama girdiği zaman kolaylıkla uyum sağlayabilir. Sol beyin kuralları bilmek ve ona göre davranmak ister. Eğer kural yok ise muhtemelen kendileri kural koyup uygulamaya başlarlar. Bazı analitik baskın özelliği olanlar da -çalışma hayatlarında- bedenlerini dahi kontrol edecek kadar programlı düşünebilme becerileri de vardır. Mantıklı, sistematik ve analitik düşünmeye, yazı ve sayılara, ölçme-değerlendirme ve eleştirmeye daha yatkın olarak çalışmaktadır. Yaptıkları işlerde kâr-zarar maliyetini hesaplamayı bilirler. Zaman-tasarruf konularında dikkatlidirler. Zor koşullarda dayanıklı, sabırlıdırlar. Deyim yerindeyse ekseriyetle analitik olanların derileri kalındır, kalpleri ise soğuk olabilir. Bireyci olup ve çıkarlarını bilirler. Gerektiğinde zor koşullarda kemer sıkmada veya



[1] Özçelik DA. (1981), Okullarda Ölçme ve Değerlendirme. Ankara: ÜSYM- Yay.

olağan üstü koşullara uymakta zaman geçirmez, gerçekçi kararlar almaktan da çekinmezler. Sistemli-disiplinli çalışmayı severler. Çalışma sistemleri düzenli ve doğrusaldır. Bilginin seri biçimde sıralanması gereken görevlerde başarılıdırlar. Zaman kavramı önemlidir ve zamanı etkin kullanmak isterler. Uzun süreli çalışabilir hatta işkoliklik düzeyinde bir çalışma sistemi kurabilirler. Hırs aldıklarında onu gerçekleştirmek için her türlü fedakârlığı yapabilirler. Psikolojik süreçleri daha derinliğine ve güçlü yaşarlar. Sağ beyne nazaran geçmişin ve yaşanmış olguların üzerinde daha çok dururlar. Bazılarının kişilik özelliğinde soğuk tutum hissedilir; keskin, köşeli, mesafeli ve katı kuralları vardır. “Eğer” ve “fakat” kelimelerini çok kullanırlar. Bu iki kelime hemen karar vermemeyi ifade eder. Beynin sol frontali baskın olan bireyler anlamaya çalışırken –özellikle hareket oral limbik baskınlar- aynı zamanda ertelemeye de meyillidirler. Benmerkezci olma eğilimleri vardır. Kendisini mutlu edecek şeyleri önemserler. Bu anlamda kendisi ve zevkleri önceliklidir. Karşılaştığı olaylarda çıkarı doğrultusunda tepkiler verir. Duygular çok ön planda olmadığı için inanmasa da karar vermekten yanadır. İradeyi mantıksal olarak kullanır. Çoktan seçmeli sorularda başarılıdırlar. Yorum yapmadan net sonuca ulaşırlar. Pragmatiktir, süreç ve net sonuçlarla ilgilenirler.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,747 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| soru1 | 37,97 | 38,676 | ,393 | ,729 |
| soru2 | 38,30 | 36,198 | ,500 | ,714 |
| soru3 | 37,30 | 39,478 | ,445 | ,726 |
| soru4 | 37,62 | 39,225 | ,383 | ,731 |
| soru5 | 37,74 | 37,926 | ,459 | ,721 |
| soru6 | 37,49 | 39,983 | ,252 | ,747 |
| soru7 | 38,07 | 38,550 | ,353 | ,734 |
| soru8 | 37,99 | 39,274 | ,312 | ,739 |
| soru9 | 37,56 | 38,345 | ,445 | ,723 |
| soru10 | 37,50 | 41,959 | ,207 | ,748 |
| soru11 | 38,62 | 35,809 | ,442 | ,723 |
| soru12 | 37,31 | 38,410 | ,400 | ,728 |

Güvenirliğin yükseltilmesi için madde çıkarılmadı

**3.2.B GRUBU: Sol (Mekanik-Teknik) limbik özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu**

Seretonin: Mekanik-Hafıza Limbik Baskın Olanlar:

Sol frontal mekanik-teknik hafıza olanlar; daha çok içe dönük, soğukkanlı, sakin, donuk, ağır-yavaş hareket eden, ayrıntıcı kişilerdir.

Detaycı ve plancı olduklarından -Türkiye'deki eğitim sisteminde-, işi ve soruları zamanında yetiştirmekte zorlanırlar. Kristalize belleği işleterek ve çalışarak sonuca ulaşmaya çalışırlar. Deneyimlemeyi seven ve elde ettiği verilerin üzerinden birikim oluşturan ayrıntıcı kişilerdir. Metodolojik, çalışma tercihleri vardır. Sıralı iş yapmayı severler. Dirençli, kararlı, gerçekçi olup bildiklerinde nettirler. Kesin bildiklerini ayrıntılı ve tam yapmaya çalışırlar. Çalışmaları oldukça düzenli olup, çalışkan, titiz, özenli ve dikkatlidirler. Dosyalama, ayrıntı – detay gerektiren işlerde başarılı olurlar. Bir işi bitirmeleri fazla zaman aldığından yavaş, beceri veya tasnif gerektiren alanlara yönlendirilmeleri tavsiye edilir. Esas yetenek alanları el becerileri ve somut çalışma alanlarıyla uğraşılarda başarılı olurlar. Karşısındaki insanlara mesafeli olmayı ve –özellikle içe dönükler- kendileriyle zaman geçirmeyi, konuşmaktan çok dinlemeyi severler. Sevdiklerine, aidiyetlerine –işleri dâhil- bağlılıkları yüksektir. Çalışkan ve disiplinlidirler. Liderlikten çok yönetici ve uygulayıcı olmayı tercih ederler. Hayat içindeki eğitim uygulama-pratiklerinden daha çok, kuramsal bilgiyle öğrenmeyi tercih ederler. Dosyalama, lojistik veya izleme-kontrol görevlerini eksiksiz yerine getirirler. Sistematik düşünme eğilimleri yüksektir. Bilim/teknik, yetenek ve uygulama-eylem-alanlarında çalışmayı severler. Ekseriyetle dürüst ve güvenilir olmaya çok önem verirler. Doğruluk, netlik ve güvenirlik onlar için oldukça önemlidir. Tutarlı kişilikler olup, kural, yasalara uyumlu olup yerleşik prosedürlere sıkı sıkıya bağlıdırlar. Gelenekçi ve ahlakçı olup, muhafazakâr yapıları vardır. Ekseriyetle statükonun korunmasına taraftırlar. Emir almayı ve vermeyi severler. Talimatların yerine getirilmesinde ve verilen görev ve işlerin güvenilir şekilde yürütülmesine harfiyen uymaya özen gösterirler. İzleme, kontrol ve lojistik benzeri işleri özenle yapar, toplantılara etkin katılır, prosedürleri birebir uygulamaya çalışırlar. Düzenli ve rutin işleri sevdiklerinden dolayı, konfor özellikleri engellenmeli, içe-odaya kapanmaları özendirilmemelidir. Yaptıkları işlerde zaman ile ilgili problemlerinin olması onların handikapıdır. Uzun süre bir işle ilgili olmaları ve bazen dağıtarak uğraşmaları sorun olarak görülür. Bu anlamda hareket oral limbik kadar pratik olmadıkları gibi özellikle denklem-problemlerin pratik soru çözümünde iyi değillerdir. On dakikada hazırlanacak bir iş onların eline yapışıp uzun süre alabilir –zor hazırlanarak evden çıkmaları da bir problem olabilir-. İçe dönük, analitik durumu, belleği güçlü ve zeka düzeyi yüksek olan kişiler daha çok uzam-teknik –sağlık/özellikle detay isteyen cerrahi alanlar dahil- bölüm-üniversiteleri tercih etmeleri gerekir. Özellikle mekanik- görsel limbik baskın olanların: planlama, kontrol, detaycı, sabırlı, somut işler ve el yeteneği gerektiren mesleklere yönlendirilmeleri daha akıllıca olacaktır. Bu nedenle daha çok konu esaslı (biyo-kimya, felsefe-tarih gibi) disiplinler ile yetenek –el becerisi, somut işler dahil- çalışması isteyen işlerde – ince işçilik alanlarına yönelmeliler. Uzamsal-boyutlu tasarım işleri, sayısal teknik ve içe dönük bölümler, Eşit Ağırlık – hakimlik, kamu yönetimi, siyaset bilimi vb.-, teknik resim ve spor gibi bölümlere ve işlere de yönelebilirler. Ayrıca zeka düzeyi yüksek, belleği-hipokampüsü güçlü ve analitik olanlar sayısal tüm alanlarda –dışa dönük ve yaratıcı olanlar hariç- başarılı olabilirler. Riayet etme, Uyarlanma düzeyleri yüksektir. Rekabeti sevmezler. Başkalarından fikir alırlar. Yönergeleri ayrıntılarıyla öğrenip, kurallarıyla yerine getirirler. Başkalarının önderliğini kabul ederler. Büyük adamların hayatıyla ilgili kitaplar okuma, toplumsal kültüre uyma ve geleneklere uymayan şeylerden kaçınma, karar vermeyi başkalarına bırakma gibi özellikleri vardır. Düzenlidirler: İşlerini zamanında ve düzenli olarak yaparlar. Bir işe başlamadan önce plan yapmayı severler hatta bu konuda abartabilirler. Evrakları veya objeleri belli bir sisteme göre saklama, yemekleri düzenli

ve kararlaştırılan saatlerde yeme, her şeyi ayarlanmış ve düzenli bir yaşam, bir değişme olmadan sürdürme özellikleri belirgindir. Yardım İsteyebilirler. Zorda kaldıklarında kendilerine yardım edilmesi isterler ve denileni yaparlar. İlgili ve sevgiyi isterler. Zor durumlarda başkalarından cesaret vermelerini, anlayış göstermelerini beklerler. Oldukça hassas yapıları vardır.

Kendinden üstün birinin olduğu yerde kendini korkak hissetme durumları vardır. Küçülme, Kendini Suçlama özellikleri vardır: Yanlış yaptığında içine atıp, kendilerini suçlarlar. Bazen bu durumda abartıya kaçabilirler. Vicdanları oldukça gelişkindir. İşler kötü gittiğinde suçu kendilerine görebilirler. Hatta cezalandırma isteğine dahi uyarlar kendi kendilerine ceza verip kapanabilirler. Beceri gösteremediğinde hemen çökebilirler. Sebat- Dayanıklıdırlar: Aldığı bir işi ve sorumluluğu yerine getirmek için üzerinde yoğun olarak çalışır. Bir başka işe geçmeden önce sorumluluğu olan işini tamamlama, rahatsız edilmeksizin çok uzun zamanlar kapanarak çalışma, çalışırken engellenmekten kaçınma ve dayanıklılıkları oldukça yüksektir. Sonuç olarak; içe kapanmalarının önüne geçilmeli, konfor alanlarından uzaklaştırılmalı, pratik düşünmesi özendirilmeli ve hızlandırılmalılar. Pratik düşünme kültürü içeren problem çözümü, akademik –sanat akademisi dahil- işlere yönelmeleri de gelişimleri açısından teşvik edilmelidir.

Sağ frontal olanlarda ise Ayrıntıcı, uzamsal-boyutlu, yetenekli-el beceri beyin alt baskın bölümleri güçlüdür. Sözel-sosyal, eşit ağırlık eylem bilgisi yoğun işlere yönelmeleri tavsiye edilir. Sayısal alanda ise biyoloji-kimya (eczacılık) veya el işçiliği gerektiren (pratik cerrahlık, hareketli diş hekimliği) ağırlıklı bölümlere ve kontrol-denetim görevli işlere yönelebilirler. Ayrıca zeka düzeyi yüksek, belleği-hipokampüsü güçlü ve analitik olanlar sağlık bilimler ile mühendisliğin sosyal ve yaratıcılık alanlarına yönelebilirler (:Tıp –özellikle ince/estetik cerrahi, psikiyatri ve radyoloji vb.-, Eczacılık, Diş hekimliği ile Endüstri, Yaratıcı yazılım, Mimarlık, Tasarım mühendisliği vb.)



**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 35,16 | 26,560 | ,272 | ,654 |
| S2 | 34,51 | 27,178 | ,345 | ,642 |
| S3 | 34,00 | 28,244 | ,288 | ,651 |
| S4 | 34,37 | 28,222 | ,187 | ,667 |
| S5 | 35,42 | 28,234 | ,121 | ,684 |
| S6 | 34,96 | 24,748 | ,483 | ,614 |
| S7 | 34,96 | 26,035 | ,331 | ,643 |
| S8 | 34,73 | 24,014 | ,487 | ,610 |
| S9 | 34,83 | 24,752 | ,498 | ,611 |
| S10 | 35,38 | 26,151 | ,400 | ,631 |
| S11 | 34,71 | 28,829 | ,117 | ,679 |

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,667 | 119 |

Soru 5 ve 11 çıkartıldığında yeni güvenirlik; .703

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,703 | 119 |

### 3.3.C GRUBU: Sağ (hareket oral) limbik özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Nöroadrenalin: Hareket, Oral-Konuşma Limbik Baskın Olanlar: Sol frontal olanlarda da üretici-pratik zekâya sahip olunabilir. Bu limbik baskın olanlar; soru-problem çözümlerinde pratik düşünen ve yeni çözümler oluşturabilen kişilerdir. –yaratıcı da olsalar- Matematik-Mühendislik yapıları güçlüdür. Zekâ oyunları ile benzer uygulama soru ve etkinlikler ilgilerini çeker. Mantıksal düşünmeyi gerektiren oyunlar ve beyin jimnastikleri (sudoku, bulmaca vb.) gibi etkinlikler hoşlarına gider. Dışa dönük – sosyal, anlatımcı- mesleklerde yer almalılar. Üretici bellekleri güçlüdür. Belleğini güçlendirmiş olanlar ise ayrıca sağlık bilimleri alanlarına yönlendirilebilirler. Sanat –daha çok teknik resim, müziğin matematiği -armoni-, spor, eşit ağırlık alanlarındaki –hukuk, iktisat vb.- hareketli bölüm ve işlere yönelmeleri tavsiye edilir. Sağ frontal sözel baskınlığı olanlarda; duygu ve hareket odaklı yaşam tarzı onları tanımlar. Oldukça sosyal olup, doğaya düşkünlükleri olmasına rağmen, kurallara uyma sorunları oldukça fazla olur ve güdüsel davranış baskınlıkları yüksektir. Hareket ve aktivasyonları da oldukça fazla olur. Kaostan beslenme ve süreğen spekülasyon ile ajite davranışlar görülebilir. Genel özellikleri; Duygusal, refleksif tepki ve saldırganlık: Saldırganlık görülebilir. Dikkat süreleri kısa ve dağınıktırlar. Karşıt düşünceleri eleştirme ve fikir ayrılığını belli etme, öznel olma, kendi penceresini dayatma, davranışlarda coşku, heyecan ve hareketin gözlenebilir ve izlenebilir olması durumu söz konusudur. Karşıt cinse kur yapma isteği yüksektir. Hoşlanma, aşık olma; karşıt cins ile sosyal etkinliklere katılma, artistik yapısı ve beğenilme arzusu yüksektir. Yeni ve değişik şeyler yapma, yeni insanlarla tanışma. Hareket etme, dışarıda olma ve yeni yerler görme. Uzun süre bir yerde sabit kalamama durumu. Değişiklik arayışı, yeni tatlar alma, tek düze ve rutin şeylerden çabuk sıkılma, hevesleri oldukça yüksektir. Yakınlık: Arkadaşça gruplara katılma, yeni arkadaşlar edinme, arkadaşları için bir şeyler yapma, paylaşmayı sevme, arkadaşlarıyla zaman geçirmeyi sever. Teşhis-Gösteriş: Dikkat çekme isteği, karikatür ilgisi, esprili, şakacı olma ve zekice pratik çıkarımlarda bulunma becerisi güçlüdür.

Sol frontalde kişilik, mesafe ve tavır özelliği baskın görülürken; sağ frontal baskında ise, fıkralar, hikâyeler anlatma, başkalarının kendi hakkındaki düşüncelerini önemsemesini isteme, kendi etkisini gösterme, kendi hakkında ve özellikle bireysel başarıları üzerinde konuşulmasını isteme, başkalarının anlamını bilmediği kelimeler kullanma. Öznellik ve duygusal

davranma: Subjektif düşünmek ve davranmak onların doğasıdır. Kişisel ilişkileri sempati üzerinden götürdüklerinden duyguyu abartabilirler ve değişkendirler. Duyguları Anlama-Başkalarını Anlama becerisi: Kendini ötekinin yerine koyma, duygularını ve ne hissettiğini anlama, karşısındakinin nasıl davranacağını çözme-bilme isteği güçlüdür.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,469 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 33,12 | 31,968 | ,247 | ,433 |
| S2 | 33,95 | 31,954 | ,241 | ,434 |
| S3 | 34,26 | 31,279 | ,299 | ,420 |
| S4 | 33,41 | 31,706 | ,308 | ,423 |
| S5 | 34,87 | 33,026 | ,168 | ,452 |
| S6 | 32,61 | 33,007 | ,172 | ,451 |
| S7 | 32,48 | 32,032 | ,294 | ,427 |
| S8 | 32,62 | 32,907 | ,184 | ,448 |
| S9 | 32,52 | 31,458 | ,317 | ,419 |
| S10 | 32,48 | 32,629 | ,216 | ,442 |
| S11 | 33,37 | 20,478 | ,131 | ,612 |

11. soru çıkartıldığında güvenirlik;[1]

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,612 | 119 |

[1] Soru çıkarılması yerine yenileme ve doğru yorumlama (uygulayıcı hatası) uzmanlar tarafından giderildikten sonra yükselmiştir. Diğer iki çizim ile ilgili madde için de yeniden test tekrar test yapma durumu gerçekleşmemiştir. Bu anlamda doktora tez ve doçentlik hazırlık makalesindeki geçerlilik oranları varsayabiliriz. Bknz. Odabaşı,B. Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımının Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Published Phd Thesis (2010) ve Odabaşı,B. The relationship between hyperactivity dyslexia disorder and emotional intelligence and success, African Journal of Educational Studies in Mathematics and Sciences Vol. 10, 2012 ve A Study on Investigation of Effect of Student's Intelligence Level over YGS (Examination for Transition to Higher Education) Success , Life Science Journal 2013;10(7s)

### 3.4.D GRUBU: Sağ (sözel-yaratıcı) frontal özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Sözel, yaratıcı, sosyal bilim-iletişim, organizasyon alanlarında, tartışma ve savunu konularında başarılıdırlar. Görselleştirerek somutlama yapar, oradan sezgi ile hayallerini bütünleştirerek yaratıcı çıktı verir. Bu kişiler objeleri görmek, hissetmek, onlara dokunmak isterler. Sol beyinden farklı olarak sağ beyin kelimeleri cümle içinde görmek, formüllerin nasıl çalıştığını uygulama ve deneme/yanılma yolu ile anlamak isterler. Bütün ile ilişki kurduklarında öğrenirler. Bir şeyin teknik-detaylarıyla tanımlanmasından çok hikâyeciliğiyle ilgilenirler. Bu anlamda hikâyeciliği ön planda olan çalışmalar, edebi, sanat, yaratıcılık alanı içeren eser üretiminde oldukça başarılıdırlar. Taktik kısa süreli çalışmalarla yürürler. Süreğen motivasyon ihtiyacı duyar, çevreden destek beklerler. Sonuç odaklı olduklarından bütünü-sentezi görmek için hemen sonuca ulaşmak isterler. Bütünsel düşünce tarzları nedeniyle ayrıntılara inmekte, parçaları ayrı olarak tahlil-analiz edip ve teknik bir konuda derinleşmekte zorlanırlar. Bütünü görmek için kısa yolları tercih edebilirler. Detaylara yoğunlaşmaktan çok, bütünü görerek sonuca giderler. Bu nedenle öğretim sürecinde metodolojik olarak bilgi düzeyindeki temel veriler dahi anlatılırken sentez ile bütünleştirilmeli ve kişiye tartışma ile yol aldırılmalıdır. Sentezleme; birden çok görüşü ya da buluşu karşılaştırıp değerlendirdikten sonra bunların sağlam yanlarını bir araya getirmektir. Tez ve antitezin çatışması sonrası verileri bir bütün oluşturacak biçimde kaynaştırma ve bunun sonucu oluşan bütünle yeni fikir oluşturma becerisidir. Sentezleme, bilginin her düzeyinde yapılabilen bir etkinliktir. Bu anlamda sağ frontal baskın bireyler öğrenmenin her aşamasında sentez isterler. Çünkü kaos ve karmaşaya düşmeleri yaratıcılıklarını artırabileceği gibi problemlerin çözümsüz kalmasına da neden olabilir. Bütüncül (holizm), entegrasyon, sentez ve görselleştirmeme gücü: Sağ frontal beyin baskınlıklı bireylerin algısal, dikkat çekici, uzaysal (boyutlu/geometrik düşünme), bütüncül artistik yaratıcı gücü olan bilgiyi işlemek için daha uygun yapıları vardır. Bütüncül sonuca ulaşana kadar arayışları devam eder. Sağ beyin, hayale-ütopyaya ve duyguya odaklı olup bilgileri rastgele işleme koyar. Öğrenme sürecinde, bir konudan bir konuya atlar. Öncelikler, prensipler ve detay planlaması ortaya konmadan da en az beynin sol tarafını kullanan birisi kadar iş yapabilirler. Fakat bu iş pratik uygulama üzerinden gelişir. Bu nedenle projeleri yarım kalabilir ya da bitirmekte gecikebilirler. Bunun nedeni çalışmadığı ya da tembel oldukları için değil muhtemelen başka bir iş üzerinde daha çalıştıkları içindir. Kısa süreli, aynı anda çok farklı işlerle ilgilenmeyi severler. Günlük, haftalık ya da yıllık program yapmaları istendiğinde ve uzun süreli konsantrasyon gerektiren işlerde isyan etmeye meyillidirler. Gerçekte rastgele düşünceleri ve yaratıcı yapıları nedeniyle bu durumu yaşarlar. Programları daha çok eylem-aksiyon, olay odaklı olmalıdır. Çalışma programlarını saatlik yapmak yerine iş-aktivite/görev üzerine kurmaları daha gerçekçi olur. Çok deneyimlemek kalıcılığı artırır. Pratik deneyimler, tartışma ve sosyalleşme ortamında öğrenmek, onların hayal gücünü destekler. Bol bol prova yapıp deneyim kazanmaları gerekmektedir. "Görünüz, uygulayınız ve arkadaşlarınızla etkin tartışınız" yöntemi onları başarıya götürür. Hareketli veya uzanarak çalışma gibi yöntemler bunlar için kullanılabilir tekniklerdir. İstisnaları hariç öğrendiklerini çabuk unuttuklarından bellek isteyen konularda geri dönüt yapılmalıdır.

Esinlenmek veya esin kaynakları önemli olup, altıncı hisleri ve ön sezgileri güçlüdür: Sezgi, duygu ve içgüdülerini kullanırlar. Fantezileri oldukça fazladır. Heveslendikleri popüler işlere yönelimleri güçlüdür. Deneyimlemeyi dahi esinlendikleri şeyler üzerinde yapmayı severler. Deneyimleme ve pratik onları mükemmele taşıyan bileşke güçleridir. Problemlere yaratıcı çözümler üretmeyi severler. Çözüm sürecine deneyim ve karmaşa ile gitmeyi tercih eder. Çok fazla deneme yaparak ve tartışarak başarılı olmuşlardır. Test yaparken doğru cevapları içgüdüleri ile bulurlar. Bu tahminlerinin doğruluk payı oldukça yüksektir. Bir matematik probleminin cevabını biliyor ama bu sonuca nasıl ulaşıldığını bilmiyor olma

ihtimalleri yüksektir. Dağınık cümleler ile soyut konuşmadan hoşlanırlar. Buna en güzel örnek birisinin yol tarifi vermesini dinlemektir. Beyninin sağ tarafını kullanan bir kişi "Oradaki evden (evi göstererek) sağa dön (sağı göstererek). Sonra mavi boyalı binayı geç ve ikinci ışıklara varana kadar git. Işıklara gelince benzin istasyonun yanından sola dön…" şeklinde görsel bir tarif verecektir. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi sağ beyin her şeyi görsel olarak algılar. Eğer bir yere not almazlarsa muhtemelen bilgileri unuturlar. Genelde şemalar, resimler ya da grafik görüntüler daha iyi hatırlamalarını sağlar. Okurken ya da dinlerken bilgileri görsel imgeler olarak beyinlerine aktarırlar. Hayal gücü: Sadece mekansal hayal gücü değil, uyanık olsalar da hayal-rüya haline geçebilirler. Hayalci ve geleceğe yönelik, renkli yaşam çabaları kadar, nostaljik yapıları da vardır. Yaratıcı ve soyut düşünceleri davranışlarının sürekli değişmesine neden olmaktadır. Hareket ederek ve yaratıcılıktan beslenerek öğrenmekten zevk aldıkları için, kuramsal olmaktan çok hayata dönük yaratıcı etkinlikler peşinde giderler. Soyutlamak-sıfırdan yaratmak hüneri olduğu gibi renkli ruh dünyaları da vardır. Sosyal-iletişim bilimler, toplumsal eylem bilimlerinde, satış-pazarlama (konuşma ve hareket) işlerinde, yaratıcı-sanat etkinliklerde: şiir-edebiyat, tiyatro, mizah ve müzik/ritim-dans gibi etkinliklerde oldukça yeteneklidirler. Yaratıcılığı, duygularını seslere ve renklere, hayal gücüne, sezgilere ve soyut algılamalara yöneltmeye çabalar. Artistik yetenekleri oldukça iyi olup gösteriş düşkünlükleri vardır. Tiyatral-rol, sanat-ritim/renk duyguları ve yaratıcılıkları oldukça gelişkindir. Mizaha dayalı anlatımları ve sıcak diyaloglarıyla dikkat çekerler. Karikatür uğraşıları vardır. Merak, oyun eğlence ve değişim istekleri yüksektir. Türkçe ve sosyal (analitik olanlar için biyoloji ve kimya) konular, görsel-yaratıcı tasarım ve etkinlikler, sosyal aktivite işleri, cebir-matematik, fizik konularından ve teknik uğraşılardan daha kolay gelir. Teknik mekanik veya tek düze aynı işleri yapmak onları sıkar. Sanat, görsel-tasarım, medya, spor, sosyal-organizasyon, Sözel ve Eşit Ağırlık alanlarındaki hareketli bölümlere ve işlere yönelmeleri tavsiye edilir. Fotografik bellekleri olup, bütünsel gören hafıza sistemleri vardır. Bu noktada bilgiyi sıra ile işleyen ve kaydeden sol lobun aksine sağ lob öğrenmede daha çok deneyimleme, pratik edinmede hızlı ve etkilidirler. Programları da kısa süreli ve değişken olmalıdır. Görsel konu destekli ortamlardan zevk alırlar. Hareket ve görsel öğrenme onların yaratıcı ve derinliğine öğrenmesine katkı sunar. Yaptıkları işlerde uzmanlaştıkça mükemmelleşirler. Yaptıkları işlerde estetik kaygılar güderler. Çoktan seçmeli ve şıklı sorulardan çok, toplumsal proje ve sosyal çalışma grup etkinliklerinde başarılı olurlar. Çoktan seçmeli sorularda kendi yorumlarını kattıkları –ben böyle düşünüyorum, bana göre böyle dedikleri, sürekli savunma ve tartışma içinde olduklarından- ve artı yorum yaptıkları için başarı elde etmekte zorlanırlar. Bir konuyu (ayrıntılarını atlayarak-ana hatlarıyla) çabuk öğrenip çabuk unuturlar. Uzun süreli dikkat gerektiren etkinliklerde çabuk yorulurlar. Dikkatleri azdır. Teorik tartışmanın derinliğinden çok eyleme geçmenin gerekliliğine inanırlar. İletişim-konuşma (tartışma-hitabet) sanatı onların işidir. Peygamber özellikleri denilen renkli cümle kurma, özgünlük-ikna edicilik dil yapılarından belli olur. Oral sadizm-konuşma tutkuları yüksektir. Lirik cümle yapıları kurmada oldukça özenlidirler. Konuşmadan veya yazmadan önce kelimeleri kafasında çabuk tasarlayıp adeta suda yüzen balığın maharetiyle anlatabilirler.

Okuma ve yazma etkinliklerini severler. Sözcükler-şifreli kelime (adam asmaca, sözcük bulmaca gibi) oyunlarından hoşlanırlar. İnsanlarla ilişkileri iyi, arkadaşlık ilişkileri oldukça fazladır. Eğlenceyi ve oyunu severler. Sosyalleşme ve insan-çevre ile iletişimi güçlüdür –deyim yerindeyse kedi köpekle bile arkadaş olurlar-. Sempatik tavırları ve sıcak görünümleri yaratıcılıkları kadar güçlüdür. Beden, jest-mimik ve iletişim dilini etkin kullanırlar. Liderlik özellikleri vardır. Niyete bakar iyi niyet ararlar. İnsanların niyetleri hislerinden anlarlar akılcı kurguları –kötü planlar dâhil- anlayamazlar. Sosyal bilimler alanında bile olsa a, b, c, d seçenekli sorularda kendi görüşleri kattıkları için sol frontal baskın olanlara göre başarı oranları düşüktür.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,681 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 40,21 | 33,065 | ,255 | ,671 |
| S2 | 40,87 | 28,632 | ,482 | ,631 |
| S3 | 40,62 | 29,967 | ,441 | ,641 |
| S4 | 40,36 | 30,992 | ,453 | ,642 |
| S5 | 39,85 | 32,224 | ,444 | ,649 |
| S6 | 40,27 | 31,354 | ,256 | ,676 |
| S7 | 41,06 | 32,696 | ,316 | ,663 |
| S8 | 40,78 | 34,651 | ,030 | ,718 |
| S9 | 40,56 | 32,861 | ,211 | ,680 |
| S10 | 39,58 | 34,098 | ,278 | ,669 |
| S11 | 40,18 | 30,318 | ,485 | ,636 |
| S12 | 39,85 | 32,518 | ,341 | ,660 |

8. madde çıkartıldığında güvenirlik

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,718 | 119 |

### 3.5. Uzamsal-Boyut zekâ özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Bir şekli ve durumu üç boyutlu görebilme durumunu gösteren beyin özelliğidir. Sınav sürecinde geometri ile ilişkili olup fizik dersinde optik benzeri konuları da içerir. Perspektif, yaratıcılık, desen gibi yetenek; hayal gücü gibi boyut, epzodik hafıza ile de bellek bağıntısı vardır.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,765 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 59,44 | 79,467 | ,339 | ,755 |
| S2 | 61,05 | 77,938 | ,367 | ,753 |
| S3 | 60,82 | 79,105 | ,208 | ,766 |
| S4 | 59,51 | 77,868 | ,373 | ,752 |
| S5 | 60,19 | 76,367 | ,477 | ,746 |
| S6 | 60,11 | 81,504 | ,189 | ,764 |
| S7 | 60,04 | 75,138 | ,439 | ,747 |
| S8 | 59,94 | 77,540 | ,310 | ,757 |
| S9 | 60,07 | 79,591 | ,238 | ,762 |
| S10 | 59,75 | 80,732 | ,266 | ,759 |
| S11 | 60,78 | 81,274 | ,149 | ,769 |
| S12 | 60,34 | 77,522 | ,386 | ,751 |
| S13 | 60,36 | 73,833 | ,535 | ,739 |
| S14 | 60,01 | 79,576 | ,270 | ,759 |
| S15 | 60,19 | 79,612 | ,250 | ,761 |
| S16 | 60,76 | 75,321 | ,405 | ,749 |
| S17 | 60,50 | 75,126 | ,432 | ,747 |
| S18 | 60,41 | 77,529 | ,287 | ,759 |
| S19 | 59,92 | 75,755 | ,457 | ,746 |

11. soru çıkartıldığında güvenirlik;

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,769 | 119 |

### 3.6.Analitik zeka özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Akışkan pratik belleğin güçlü veya zayıf olma durumunu tanımlar. Zekâ unsuru olarak düşünülse de analitik durum kişilik faktöryelleri ile daha çok ilgilidir. Kişiliği zekâsını desteklemeyen insanlar da bu oran düşük çıkmaktadır. Kendi başına sorumluluk alma ve sorumlu olduğu işi sonuna kadar götüren kişilerde oldukça yüksek düzeyde çıkmaktadır. Kendi başına problem çözebilme kabiliyetini de tanımlar. Akışkan bellek çabuk ve soyut bir şekilde mantık kurabilme yeteneğidir. Yeni bir mantık problemiyle karşılaştığımızda bu yeteneğimizi kullanırız. Akıl yürüterek, geçmişten gelen herhangi bir bilgiden bağımsız olarak gelişen problemleri mantık yürüterek çözme kapasitemizdir. Akışkan belleği gelişkin olan bireylerin; figüratif, soyut ve kavramlar üzerinde düşünebilme becerileri vardır. Taslak üretme tasarım yetenekleri de vardır. Pratik aksiyonel kurgu gücü, hemen sonuca ulaşmaya dönük transferler yapma, denklem kurma, hızlı problem çözme yetenekleri güçlüdür. Güncel analizler yaparak hemen kafa kararları alabilirler: Kısa erimli gelir-gider dengesi, alım-satım yapmada pratik çözümlemeler, pratik pazarlık becerileri vardır. Risk alma istekleri yüksektir. Girişimci, spekülatif ve maceracı yönleri vardır. Meraklıdır, potansiyel odakları tanır ve fırsatlara odaklanırlar. Değişime açık, sosyalleşmeyi, oyun oynamayı ve eğlenmeyi severler. Öncülük etme hevesleri vardır ve liderlik kültürleri daha çok popülist bir yapıya dayanmaktadır. Sınav zamanı yaklaştığında ezberde ve uzun erimli çalışmalarda -derinleşmelerde- sıkıntılar çekerler. Çalışma yöntemleri de pratik yöntem ve tekniklere dayanmaktadır: Yeni durumda uygulanan mantık ve akıl yürütme, sorulan matematik veya farklı bir problemi hemen kafada hesaplayıp cevap vermek Akışkan belleği temsil eder. Akışkan bellek, fizyolojik süreçler ile ilişkilidir. Bu nedenle bu beceriler insanlar yaşlandıkça azalmaya başlar. Akışkan belleğin pek çok yönü ergenlik döneminde zirveye ulaşır ve 30 veya 40 yaşlarından itibaren giderek azalmaya başlar. Matematik problemleri ve bulmaca gibi yeni, genellikle sözel olmayan görevlerle karşılaşıldığında bu bellek kullanılır. Akışkan bellek kısa süreli hafızanın bir türü olan işleyen hafızayla yakın bağlantılıdır. Akışkan bellek bireyler; Türkiye'deki eğitim sisteminde Liselere Giriş Sınavı'nda ve üniversite sınavı birinci basamakta başarılıdırlar. Beceri temellindeki sorularda özellikle orijinal problem veya yeni nesil denilen problem yapılarda sınanırlar.



**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,848 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 69,23 | 101,361 | ,423 | ,841 |
| S2 | 69,32 | 97,146 | ,546 | ,836 |
| S3 | 68,45 | 103,176 | ,399 | ,842 |
| S4 | 69,61 | 98,093 | ,464 | ,839 |
| S5 | 68,57 | 100,515 | ,528 | ,838 |
| S6 | 69,18 | 100,101 | ,394 | ,842 |
| S7 | 68,81 | 99,230 | ,469 | ,839 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| S8 | 68,83 | 97,910 | ,470 | ,839 |
| S9 | 68,46 | 101,177 | ,510 | ,839 |
| S10 | 68,44 | 102,407 | ,422 | ,842 |
| S11 | 68,98 | 101,067 | ,353 | ,844 |
| S12 | 69,79 | 101,034 | ,359 | ,844 |
| S13 | 69,08 | 100,158 | ,509 | ,838 |
| S14 | 68,94 | 97,874 | ,531 | ,836 |
| S15 | 69,40 | 103,156 | ,295 | ,846 |
| S16 | 69,30 | 95,234 | ,643 | ,831 |
| S17 | 69,32 | 101,168 | ,308 | ,847 |
| S18 | 68,48 | 101,190 | ,482 | ,839 |
| S19 | 70,11 | 101,378 | ,254 | ,851 |
| S20 | 68,95 | 99,027 | ,412 | ,842 |

19. soru çıkartıldığında güvenirlik;



**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,851 | 119 |

### 3.7. Kristalize Bellek özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Kristalize bellek yaşam içinde geliştirilen ve emek ile kurulan nöronal bağları tanımlar. Bir insan ne kadar çok emek ve çalışma azmi gösterirse, yaşamında biriktirdiği ve deneyimlendiği bilgiler hipokampus (Central of Memorize) yani merkezi belleğinde kalıcılığı yüksek olur. Bellek, havuz gibi biriktirme işi ve çabasıdır. Kısacası kültür, deneyim ve okuma sonucu oluşturulan bellektir. Toplumda karşılığı akıllı kültürlü insan olarak anılır. Emek sonucu oluşturularak geliştirilir. Kristalize bellek, çoğu insanın "geleneksel" bellek olarak düşündüğü şeydir. Kristalize bellek bilgi birikimimize ve düşünme birikimimize, beceriye dayalı hüner ile yeteneğimize dayanır. Beceri, bilgi ve deneyim kullanmak için hayat içinde biriktirdiğimiz birikimleri uzun bellekten çağırılmasıyla çözüme ulaşma durumudur. Beynin beyaz bölgesindeki miyelin kılıf ile ilgili bir durumu da ifade eder. Ne kadar miyelin kılıf ve alt yapı ile uzantı o kadar kristalize bellek diyebiliriz. Kristalize bellek bir tür havuz ve arke bilincin kendisi olup, gri ve beyaz hücrelerle de ilintisi yüksektir. Klasik bellek olarak, uzun süreli belleğe ve kültür ile yetenek birikimine ait bilgilere ve arke bilince erişime dayanır. Kristalize bellek kişinin kelime dağarcığı ve genel bilgisiyle büyük ölçüde gösterildiği gibi, kişinin memeli atalarından getirdiği birikimin yaşam boyu yeni öğretilerle ilintilenmesini temsil eder. Edinilen bilgiler kişinin bilgisini genişletme eğiliminde olduğundan bu deneyimde yaş aldıkça

bir şekilde yaşamsal ve kültürel birikim ile gelişir. Bir makaleyi dikkatlice okurken, bir ders sırasında notlar alırken veya yeni bir konu hakkında bir video izlerken, beyniniz bu bilgileri daha sonra kullanabilmek için uzun süreli bellek bankasında saklayacaktır. Bir anlamda kristalize bellek, kafanızdaki bilgi kataloğunun yanı sıra onu "kullanma" yeteneğidir. Çoğu durumda, bilgileri doğru bir şekilde hatırlamak bu bellek türünün kapsamındadır. Diyelim ki yaklaşan bir sınavınız var. Haftalardır çalışıyor, notlarınızı okuyor ve detayları unutmamak için özet çıkarıp, not alıyorsunuz[1]. Ezberlediğiniz ve beyninizde somutlaştırdığınız tüm bu bilgiler Kristalize bellek sınıflandırmasına girer. Bilgi birikimine bağlılığı göz önüne alındığında, bu bellek tipi kişinin yaşamı boyunca korunur ve hatta zamanla artar. Kritik analizleri –finansal ve yapısal analizler dâhil- soğukkanlı olarak yapma, stratejik düşünebilme yeterlilikleri yüksektir. Mantıksal düşünmeye dayalı uygulanabilir planları geliştirilmesinde yetkindirler. Maliyet ve fayda analizi yapıp tüm değişkenleri artı-olumlu ya da eksi-olumsuz yönleriyle bütünsel değerlendirirler. Verimlilik durumunu düşünür, detaylara dikkat eder, mevcut kaynaklarının optimal kullanımını sağlayıp, sorumluluk alabilirler. Disiplini önemserler. Rutin uzmanlık işleri yürütebilirler. Kitap okumaya zaman ayırıp, kendiyle ve ailesiyle-dostlarıyla kaliteli zaman geçirmeyi severler. Olay ve olgulara; evrensel, geniş ve hümanist bakarlar. Olaylara nesnel yaklaşırlar. Doğruluk ve adalet onlar için oldukça önemlidir.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,851 | 119 |



**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 52,70 | 188,895 | ,547 | ,908 |
| S2 | 54,70 | 180,454 | ,628 | ,906 |
| S3 | 53,34 | 184,140 | ,620 | ,906 |
| S4 | 54,76 | 183,340 | ,609 | ,906 |
| S5 | 53,59 | 185,706 | ,535 | ,908 |
| S6 | 53,51 | 184,312 | ,642 | ,906 |
| S7 | 53,62 | 181,565 | ,660 | ,905 |
| S8 | 55,39 | 194,288 | ,282 | ,914 |
| S9 | 53,67 | 179,358 | ,651 | ,905 |

[1] Program yapısında özellikle mekanik-tekniklerde Sokratik hafıza tekniğine yer verilir. Mekanik-tekniklerin özellikle ilkokul döneminde yazı ve not tekniğini kullanmaları olumsuz bir duruma neden olabilir. Hareket-Oral limbikte not ve tekrarlar programcılıkta daha önemlidir.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| S10 | 53,48 | 181,214 | ,661 | ,905 |
| S11 | 54,84 | 178,134 | ,659 | ,905 |
| S12 | 55,24 | 187,328 | ,563 | ,908 |
| S13 | 53,49 | 186,276 | ,519 | ,909 |
| S14 | 53,84 | 185,987 | ,441 | ,911 |
| S15 | 52,96 | 188,804 | ,502 | ,909 |
| S16 | 54,52 | 179,958 | ,590 | ,907 |
| S17 | 52,77 | 193,605 | ,435 | ,910 |
| S18 | 53,33 | 184,785 | ,547 | ,908 |
| S19 | 54,82 | 178,894 | ,687 | ,904 |

8. soru çıkartıldığında güvenirlik;

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,914 | 119 |



### 3.8.Normal Gelişim durum özellik ve test güvenirlik-tutarlılık sonucu

Normal gelişim durumu alt yapının en önemli öğesi olup, kişilik ve zeka gelişimi olarak sağlıklı veya sağlıksız olgunlaşma (zekâ dâhil) sürecini gösterir. Dikkatli, yoğunlaşabilen, beyin sistemi olan kişilerin akademik anlamda da olumlu düzeyini gösterir.

**ReliabilityStatistics**

| Cronbach's Alpha | N of Items |
|---|---|
| ,855 | 119 |

**Item-Total Statistics**

| | ScaleMeanifItemDeleted | ScaleVarianceifItemDeleted | CorrectedItem-Total Correlation | Cronbach's AlphaifItemDeleted |
|---|---|---|---|---|
| S1 | 52,87 | 57,562 | ,475 | ,847 |
| S2 | 53,13 | 57,138 | ,627 | ,841 |
| S3 | 53,34 | 56,978 | ,525 | ,844 |
| S4 | 52,90 | 56,551 | ,519 | ,844 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| S5 | 52,93 | 56,414 | ,552 | ,843 |
| S6 | 52,98 | 54,956 | ,566 | ,842 |
| S7 | 52,87 | 55,661 | ,515 | ,845 |
| S8 | 53,36 | 55,502 | ,595 | ,840 |
| S9 | 52,78 | 56,630 | ,538 | ,844 |
| S10 | 53,23 | 58,189 | ,342 | ,855 |
| S11 | 53,25 | 56,902 | ,470 | ,847 |
| S12 | 53,52 | 58,362 | ,322 | ,856 |
| S13 | 53,44 | 59,001 | ,329 | ,855 |
| S14 | 53,04 | 57,171 | ,544 | ,844 |
| S15 | 52,68 | 57,169 | ,523 | ,845 |

Sorularda herhangi bir değişiklik yapılmadı

## 4.SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Geçmişin eğitim sistemindeki klasik eğitim kuramları, davranışçı kuramı da içeren eğitim anlayışını temel almıştılar. Davranışçı kuram Skinner'in edimsel koşullanma süreciyle bir ileri boyuta taşınmıştı. Ardından bilişsel ve zekâ kuramcılar ile algıcılar daha üst aşamaya taşıyarak psikoloji ve pedagojiye zihinsel-bilişsel ve soyut bir yapı kazandırmışlardı. Freud ise bilinçaltı kuramıyla kişilik kuramlarını farklı bir boyuta taşımıştı. Günümüzde ise kolektif ve arke bilinci de esas alan nöronal kuramlar gelişmektedir. İnsanın ruh ve düşünce dünyasını anlamak ve en iyi öğrenme sistemleri çözümlenmek istenmişti. 1968'li yıllarda eğitimin değiştirici rolü %10 olarak saptanmıştı. İyi bir eğitim sisteminin nasıl olması gerektiği ve daha yüksek oranların gerçekleşmesi için çalışmalar yapılmış, modeller geliştirilmişti. Türk eğitim sistemi de son yıllarda eğitim reformlarıyla öğrencilerin akademik performanslarını arttırmak için çaba göstermektedir. Bu çabalardan biri de akademik zekâ kuramları çoklu özellik üzerinden inşa edilmektedir. Çocukların erkenden yetenek ve özelliklerinin tespitine dönük çalışmalar, "Bilsem" özelinde gerçekleşen faaliyetler oldukça önemlidir. Çoklu yetenek ve zekâ kuramlarını önemseyen program etkinliklerinde eksiklerin olduğu da gerçektir. Bu tür özel programlara alınacak öğrencilerin, potansiyellerini ölçen çalışmaların nitelikli hale gelmesiyle, program süreci olumlu anlamda gelişim gösterecektir. Öğrencilerin girişteki davranışları, özellik, yetenek ve zekâ kabiliyetlerinin düzeyinin ölçümüyle ilgili eksiklikler devam etmektedir. Özcesi çalışmalar olumlu olsa da istenilen yeterlilik, verimlilik ve niteliğe ulaşmaktan uzaktır. Kalite ve niteliğin üst boyutlara taşınmamasında yetersizliğin esas sebebi de giriş sürecindeki saptamaların çoklu seçenek sınavları üzerine oturtulmasıyla ilgilidir. Deyim yerindeyse ilk düğme yanlış iliklenince diğer düğmeler de yanlış gitmektedir.

Piaget'in saptamalarında zekânın dönüşümünün ileri veya geriye dönük olarak biçimlendiği gerçekçi bir yorumdur. Fakat zekânın nicelik durumunu saptamaya yönelik psikoloji biliminin ise yetersizliği niceliğin ölçümünden ve zekâyı kutsayan yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Oysa bütünsel gelişim doğuştan getirilen özellikleri, sosyal, kültürel, kişilik süreçlerini içeren gerçekliklerle biçimlendiği kadar en önemlisi girdi sürecinde tespitlerin yapılması en önemli durumdur. Bloom'un da tespiti gereği girdinin saptanma kalitesi önemli olup, Nöropedagojinin

esas amacı da tespitin gerek haritalandırma ve baskınlık düzeyinde gerekse de nitelik durumu ve nicelik durumu olarak saptamaların netliğini sağlamaya çalışmak, kişiyi bütün yönleriyle tanıyacak verileri elde etmektir. Nöropedagoji oldukça yeni bir kuram olması hasebiyle geçmişin pozitivist veya toplumcu gelen temellerinden beslendiği gibi, yeni olan durumun eğitim dünyasında kabul edilmesinde oldukça uzun bir zaman alacağı gerçeğidir. Nöropedagojinin ölü doğumu mümkün değildir. Uygulama boyutunda henüz yeterince güçlü yayılım göstermese de birçok ülkede denenmektedir. Çünkü gerek psikolojinin bilinçaltı ve bilişsel sonrasındaki dönemi içerdiğinden, ezberlerin bozulması ve uygulama öncesi önyargıların yıkılması zaman alacaktır. Nöropedagoji nicelik boyutundan öte geçmişin belleğini de taşınan birikimin de önemsenmesini ve kişiye özgü algoritma mirasına hitap edecek bütünsel beyin çalışmalarını önemsemektedir. Dikkat durumu yetenekle yani beyin algoritma temel zekâ ile yan zekâ alanlarının ne kadar kullanıldığıyla ilgili de bir gerçekliği ortaya çıkarmaktadır. Öğrenmenin ilk gerçekliği algılarına hitap etme, yeteneklerini harekete geçirme süreciyle ilgilidir. Öğrenmenin beyin sapı ve amigdala yani ilk ilkel yapıyı da içeren bir süreç olduğu düşünülürse zekâ denilen gerçekliğin aslında aynı zamanda bütünsel beyin için sadece bir görünümü ve niceliği ifade ettiğini bilmeliyiz. Beyin ve dikkat ilişkisi aynı zamanda duyuşsal kayıt yani motive olacak kişiye hitap edecek bir bilgi ve öğrenme kültürün programlanması anlamındadır.

Kuşa yüzmek, memeliye uçmak, balığa koşmak görevi verildiğinde nasıl bir sonuç alınırsa, tüm varlıkların en ileri görüntüsü olan insanın getirdiği özellikler dışında bilgi ve yeteneklerin sunulması onun dikkatini çekmeyecektir. Yeteneği olmayan alanda ısrar edilmesi kısmen kimi insanlarca gerçekleştirilse de büyükçe bölümü alt düzeyde bir yaşam sürecini kabul edeceklerdir. Üstelik mutsuz olacakları sürekli çatışma yaşayacakları bir yaşamı sürdürmek gibi zorunluluğa tabi olacaklardır. Öyleyse algı-dikkat süreci İstar'ın Kur ülkesinde yedi kat yerin dibine inerken yedi kapının kilidinin ilkidir denilebilir. Zekâ, dikkat ve algı örtüşmesiyle biçimlendiğinde parıldayan bir cevherdir. Bu sebeple uygulanan envanter boyutunun daha da geliştirilerek, programın ihtiyaç boyutunda girdiden elde edilen verilerle biçimlendirilmesi için, pedagoji biliminde bu tür envanterlere olan ihtiyaç daha çok artmaktadır. Bireyin beyin baskınlık ve özelliğinin girdide saptanması, özel hedefler açısından bir yol haritası sunacaktır. Örneğin yaratıcı çıktı veren ve oral-hareket limbik baskın bir kişinin bilgisayar ve oyuna bağlı olması doğasına aykırı davranması büyük problemlere yol açması gibi durumların tespiti yeni bir durum olup varoluş doğasını bozmak anlamındadır. Tıpkı sayısal ve mekanik-teknik limbiğin beyin baskınlık durumunu oturtmadan hareket-oral limbik olarak gelişim programı yürütmesi benzeri bir durum da yanlıştır. Bu nedenle özel hedeflerin inşası için, korteks ve limbik temelli baskınlık durumunu tespit edip, analitik-duygusal, normal gelişim ve bellek durumunu da içeren, zekâ düzeyinin de ölçülebildiği gelişkin envanterlere ihtiyaç vardır. Bu envanterler zekâ çeşitlerini nicelikli ölçen düzeyle de desteklendiğinde daha ölçücü bir özellik gösterirler. Bu türden Beyin Baskınlık Algoritmasının çıkarılması çalışmalarının çoğalması, bireyin bütünsel gelişim ve ist insan forumlarının gelişim programları için olmazsa olmazdır. Bu anlamda oluşturulan Nöro Pisik-Pedagoji ekol envanteri eksiklikleri de olsa Hermann, Cattel, Jung, Gestalt ekolün çok ötesinde ve sentezi olan bir envanterdir. Büyük bir ekip ve alan uygulamadan gelen çalışmaların katkısıyla, Türk eğitim sistemine de uygun bir yapı olarak sahada uygulamalarla geliştirilmektedir. Pedagoji dünyası için ön açıcı ve öncül çalışma olup, programcılığın da boyutlarını ve bakış açısını değiştirmektedir. Nöro Psiko Pedagoji ekolünde BAS envanterinin amacı, program sürecinde, ihtiyaç bölümünün inşasında kişi hakkında elde edilen veriler çerçevesinde öznel (kişiye has) bir program oluşturmak için fikir verici bir çalışmadır. Envanterin uygulanması, toplamda 1 saate yakın bir süreyi içerir. Envanterin uygulama sistemi şunlardır: Fizyolojik değerlendirme, zihinsel kristalize ve akışkan yapısının tespitine dönük uygulamalar, bilişsel örüntü için: Çizim-printer etkinliği, Analitik ve Uzamsal

test olmak üzere dört bölümdür. Sonuçları analiz edildikten sonra, program örgüsü birlikte inşa edilme süreci ve ardından izleme-değerlendirme süreciyle yürütülmektedir. Doktora dönemi dahil geçmiş tarihi düşünüldüğünde 25 yıllık uygulamalarla oldukça nitelikli hale gelmiş bir envanter olup, girdi ihtiyaçlarını belirleyecek veya en azından fikir verebilecek veriler sunmaktadır. Temporal özellikle Borca anlam bölgesinin saptanması ile ilgili yapılan çalışmalardan henüz sonuç alınmamış olması envanterin eksikliği olsa da, beynin diğer bölümlerinin haritalanması bakımından eğitimci ve davranış bilimciler için fikir sunucudur. Bu çalışmada istene sonuçlar elde edilmiş olup, sadece duyuşsal sürecin tespiti konusunda sorunlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu maddenin ölçme düzeyinin (.612) düşük kalmasının nedeni, duyuşsal yapının tespiti doğası gereği değişkenlik gösteren bir durum olması nedeniyledir. Çünkü duygu özelliği süreğen değişen bir durumu içerir. Bu bölümün güçlendirilmesi için yeniden bir çalışma ihtiyacın olduğu gerçektir.

## 5.**KAYNAKÇA**

-Akay, D.(2023:V), Okul Öncesi Beyin Baskınlık Aracı'nın Geliştirilmesi, Marmara Ünv. Eğitim Bil. Enst. T.E.ABD. Okul Öncesi Öğret. BD.

-Bloom,S.B. (2012), İnsan Nitelikleri ve Okulda Öğrenme, (çev.Özçelik, D.A.) Pegem yay. Ank

-Horn,J.L. (1967), Akışkan ve kristalize zekada yaş farklılıkları . Acta Psikolojik . 1967;26:107-129. doi:10.1016/0001-6918(67)90011-x

- Jensen, E. (2006;42-76), Beyin Uyumlu Öğrenme. (çev. Doğanay. A.), Nobel Kitap Evi, Adana.

-Jung, C. G. (1935). Analitik Psikolojinin Temel İlkeleri. Bozok Yayınları, İstanbul

-Kavut, S. (2020), Carl Gustav Jung: Kavramları, Kuramları ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme, International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS) December 2020 : Volume 6 (Issue 2) / e-ISSN : 2458-938

-Köhler Kline, Türün Bozulması yazısı, https://koehlerkline.de/about/methode/verfaelschung-des-typs/

-Lishchuk, O. (2022), Akışkan Zekâ, https://nplus1.ru/news/2022/12/29/fountain-of-fluid#:~:text=%C4%B0ngiliz%2DAmerikal%C4%B1%20psikolog,derlemeyi%20m%C3%BCmk%C3%BCn%20k%C4%B1ld%C4%B1

-Odabaşı, B. Ve Yalçın, M. (2005), Eğitim Bilimine Giriş (KPSS), Çizgi Yayınevi, Konya

-Odabaşı,B. (2010), Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımının Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Published Phd Thesis

-Odabaşı,B. (2013),The relationship between hyperactivity dyslexia disorder and emotional intelligence and success, African Journal of Educational Studies in Mathematics and Sciences Vol. 10, 2012 ve A Study on Investigation of Effect of Student's Intelligence Level over YGS (Examination for Transition to Higher Education) Success , Life Science Journal 2013;10(7s)

-Odabaşı, B. (2014), Program Geliştirme, Çizgi yay., Konya

-Odabaşı, B. (2024), Beyin Algoritma Sistem Ve Program, İkinci baskıya yayımlanmamış eser.

-Öncü H. (1994), Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme. Matser Bas., Ank.

- Özbenli, T. (2022), Muzaffer Şerif ve Sosyal Psikolojinin Nörolojik Temelleri, İletişim Yay. İst.

-Özçelik DA. (1981), Okullarda Ölçme ve Değerlendirme. Ankara: ÜSYM- Yay.

-Özgüven, E. (1994). Psikolojik testler. Ankara: Yeni Doğuş Matbaası: (Komisyon, Temel Kabiliyet Testi 7-11 Uyarlama Çalışması El Kitabı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara,2001:1-2)

-Zheng Y. And etc.(2018;66: 72-78), Çocukluk Döneminde Bilişsel Yeteneklerin Gelişiminde Farklı Çevresel Etkiler . doi:10.1016/j.intell.2017.11.005

# THE IMPACT OF THE IMAGERY OF CHARACTERS AND OBJECTS ON THE PLOT IN THE NOVEL AŞK-I MEMNU

# AŞK-I MEMNU ROMANINDA KARAKTER VE NESNELERİN İMGESEL DEĞERLERİNİN KURGUYA ETKİSİ

**Ahmet USLU[1]**

**[1]DOÇ. DR., KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ, FİLOLOJİ,**

**ORCID: 0000-0001-9014-9797**

## Özet

Halit Ziya Uşaklıgil'in, Batı tekniği ile yazılmış ilk roman olan Aşk-ı Memnu adlı eseri edebiyatımızın en önemli klasikleri arasındadır. Karakterlerin oluşturulması, zaman ve mekân, bakış açısı, anlatıcı bağlamında birçok çalışmaya konu olan roman, imgesel özellikleri ile de Türk romanının en önemli baş yapıtlarından biri olma hakkını elde etmiştir. Bu çalışmada kurguyu oluşturan karakter ve nesnelerim imgesel değerlerinin roman akışı ve kurguyu nasıl şekillendirdiği, karakter ve nesnelerin tasvirinde yazar anlatıcının kullandığı imgeler ve seçimleri ele alınarak kurgunun bu imge ve yazar anlatıcının seçimlerinden nasıl etkilendiği açıklanmaya çalışılacaktır. Aşk-ı Memnu Türk klasikleri içerisinde baş yapıtlardan biri olma özelliğinin yanında televizyonda da gerek film gerekse dizi olarak sahnelenmiş bir eserdir. Ancak romanın senaryoya çevrilmesi zaman ve mekân, kişiler bağlamında romandaki imgesel değerlerinden uzaklaştırılmış, izleyicinin daha çok ilgisini çeken entrikalar ön plana çıkarılmıştır. Roman ise bu senaryolardan farklı olarak gerek kurgu gerekse kurguyu etkileyen önemli imgelerle bir bütünü oluşturan edebî bir bakış açısı ile incelenmesi gereken bir bulmacanın çözülmesi gibi tahlil edilmesi gereken bir metindir. Yazar anlatıcının romanda Behlül, Bihter karakterleri ile birlikte diğer karakterlerin oluşumunda ve bazı nesnelerin tercihinde romandaki anlamsal bütünlüğü sağlayan imgelerle romanın örülmesi, tahlili yapılan bu romanı daha ilgi çekici hale getirecektir. Edebî eserin incelenmesi sırasında başta yazar olmak üzere okurun her türlü önyargıdan, ahlaki kaygıdan öte sebep sonuç ilişkisi içerisinde kurgunun takip edilmesi ve romandaki insan ve nesnelerin kaderinin ortaya çıkarılması anlamı güçlendirdiği gibi okurun yorumlama kabiliyetini de önemli ölçüde değiştirir. Bu imgelerin tespit edilerek roman okuru için edebî bir zevk oluşturmasının sağlanması okurun başka eserleri de düz bir okumadan ibaret bir bakış açısından çıkararak daha derinlikli ve dikkatli okuma kabiliyeti de kazandırması hedeflenmektedir. Çalışmada bu özellikler üzerinde durularak çok bilinen bir romanın neden Türk klasiklerine girmeye hak kazandığı aradan geçen bir asra rağmen neden hâlâ toplum tarafından okunmaya devam ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu türde yapılacak çalışmaların okurun yorum yapma ve anlama kabiliyetini geliştireceği gibi olaylara bakış açısında da önemli değişiklikler yapacağı kanaatindeyiz.

**Anahtar kelimeler:** Yeni Türk Edebiyatı, Halit Ziya Uşaklıgil, Aşk-ı Memnu, İmge, Kurgu.

## Abstract

The work titled Aşk-ı Memnu by Halit Ziya Uşaklıgil, written using Western techniques, is among the most important classics of Turkish literature. The novel, which has been the subject of numerous studies in terms of character development, time and space, point of view, and narrative context, has earned its place as one of the most significant masterpieces of Turkish

fiction with its imaginative features. In this study, it will be attempted to explain how the imagery and choices used by the author narrator in depicting characters and objects, and the symbolic values of the elements constituting the plot, shape the flow and structure of the novel. Besides being a masterpiece among Turkish classics, Aşk-ı Memnu has also been adapted for television both as a film and a series. However, the adaptation of the novel into a screenplay has often led to a departure from its symbolic values in terms of time, space, and characters, emphasizing intrigues that appeal more to the audience. In contrast, the novel, unlike these adaptations, should be analyzed with a literary perspective that considers it as a puzzle to be solved, consisting of both the plot and significant imagery that influences the plot. The weaving of the novel with images that ensure the semantic integrity in the formation of characters such as Behlül and Bihter, along with other characters, and the selection of certain objects, will make this analyzed novel even more intriguing. During the examination of literary works, it is essential for both the author and the reader to follow the plot within the cause-and-effect relationship, beyond any prejudice or moral concern, in order to reveal the fate of the characters and objects in the novel. This process not only strengthens the meaning but also significantly alters the reader's ability to interpret. Identifying these images and providing literary pleasure for the reader through them aims to enhance the reader's ability to read more deeply and attentively, rather than merely skimming through other works. By focusing on these characteristics in the study, it will be better understood why a well-known novel deserves to be considered a Turkish classic and why it continues to be read by society despite the passage of a century. We believe that such studies will not only enhance the reader's ability to interpret and understand but also lead to significant changes in their perspectives on events.

**Keywords:** New Turkish Literature, Halit Ziya Uşaklıgil, Aşk-ı Memnu, Imagery, Plot.

# REDUCING THE POWER AND IMPACT OF INNATE ADVANTAGES ON THE PROGRAM APPROACH WITH THE BRAIN ALGORITHM SYSTEM (BAS)

# BEYİN ALGORİTMA SİSTEM (BAS) PROGRAM YAKLAŞIMIYLA, DOĞUŞTAN GETİRİLEN AVANTAJLARIN PROGRAM ÜZERİNDEKİ GÜCÜNÜN VE ETKİSİNİN AZALTILMASI

**BATTAL ODABAŞI**

**DR. ÖĞRETİM ÜYESİ, İSTANBUL AYDIN ÜNİVERSİTESİ, EĞİTİM FAKÜLTESİ İSTANBUL, TÜRKİYE, ORCID:0009-0009-1162-0583**

## Özet

Bu çalışmada, Beyin Algoritma Sistem (BAS) program yaklaşımıyla inşa edilmiş kurumda, doğuştan getirilen avantajların program üzerindeki gücü azaltılmıştır. Böylece başarının üzerindeki genom avantajı azaltılmak istenmiştir. Akademik emek çabası değerli görülmüştür. Program sürecini etkileyen doğuştan getirilen faktörler şunlardır:

-Zekâ durumu: Türk eğitim sisteminde yüksek zekâ düzeyine sahip öğrenci avantajlıdır.

-Beyin baskınlık durumu: Türk eğitim sisteminde, sol-sayısal frontal çıktı veren ve mühendislik beyin baskınlık algoritmasına sahip öğrenci daha başarılıdır.

- Analitik ve Duygusal durum: Türk eğitim sisteminde, analitik zekâsı yüksek olan öğrenci duygusal öğrenciye göre daha başarılıdır.

-Uzam-yaratıcı zekâ durumu: Türk eğitim sisteminde, uzamsal zeka durumu başarıda etkili değildir. Fakat analitik zekâyı destekleyicidir.

- Bellek durumu: Türk eğitim sisteminde, klasik belleği (hipokampusu) güçlü olan öğrenci ders ve sınav (Özellikle AYT) başarısında, epzodik hafızaya sahip öğrenciye göre daha avantajlıdır.

Önceki çalışmalarımızda doğuştan getirilen durumların avantajlı olduğuyla ilgili tespitlerde bulunmuştum. Bu çalışmalar A impact dergilerde yayımlanmıştı. Özellikle başarı ile zekâ; başarı ile beyin baskınlık durumuyla ilgili yüksek ilişkiler tespit eden çalışmalardı. Bir öğretim programının esası, sadece içerik dizaynı değildir. Program sistemi de doğuştan gelen avantajları kutsayan temeller üzerine inşa edilmemelidir. Emek ile yaratılan başarı daha önemlidir. Pedagojide, genellik ve eşitlik ilkesi önemlidir. Sözel (yaratıcı) frontal çıktı veren öğrencilerin, eğitim sistemin dışına atılması kabul edilemez. Özel eğitim kurumunda[1] uyguladığımız BAS program yapısı ile doğuştan getirilen avantajlar ortadan kaldırılmıştır. Bu çalışmada, yukarıda yer verilen özelliklerin avantajlarından bağımsız olarak, öğrencilerin başarı elde etmeleri sağlanmıştır. Uygulanan BAS program sonucunda, akademik başarıda avantaj sağlayan faktörlerin etkisinin asgari düzeye düştüğü anlaşılmaktadır. Emeğin ve çalışmanın daha önemli olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Başarıya etki eden yukarıdaki faktörler ile herhangi bir ilişki (korelasyon) durumu saptanmamıştır. Doğuştan getirilen avantajlar ile akademik başarı arasında ilişkisizlik durumu da saptanmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Beyin Algoritma Sistem (BAS), program, doğuştan avantaj, etki

[1] Gaziantep Özel İşlem Eğitim Kurumları

**Abstract**

In the study, in the institution built with the Brain Algorithm System (BAS) program approach, the power of innate advantages on the program was reduced. Thus, the genome advantage over success was intended to be reduced and academic labor effort has been considered valuable. Innate factors affecting the program process are as follows:

-Intellect: Students with a high level of intelligence have an advantage in the Turkish education system.

- Dominance of Brain: Students with left-numerical frontal output and engineering brain dominance algorithm are more successful in the Turkish education system.

- Analytical and Emotional status: Students with high analytical intelligence are more successful than emotional students in the Turkish education system.

-Spatial-creative intelligence: Spatial intelligence is not effective in achievement. However, it is supportive of analytical intelligence in the Turkish education system.

- Status of Memory: Students with strong classical memory (hippocampus) have an advantage over students with episodic memory in course and exam (especially AYT) success in the Turkish education system.

In the previous studies had been mentioned about the advantage of innate conditions. These studies were published in A impact journals. In particular, these studies found high correlations between achievement and intelligence, and between achievement and brain dominance. However, the essence of a curriculum is not only content design. Nor should the curriculum system be built on foundations that sanctify innate advantages. Achievement created by labor is more important. In pedagogy, the principle of generality and equality is important. It is unacceptable to exclude students with verbal (creative) frontal output from the education system.

With the BAS program structure we implemented in the special education institution, innate advantages were eliminated. In the study, regardless of the advantages of the above-mentioned characteristics, students were able to achieve success. As a result of the BAS program implemented, it is understood that the effect of the factors that provide advantages in academic success has been minimized. The fact that labor and work are more important has emerged. There was no correlation with the above factors affecting achievement. There was also no correlation between innate advantages and academic achievement.

**Keywords:** Brain Algorithm System (BAS), program, innate advantages, affect

## 1. GİRİŞ

Yeni yüzyılın mantığı; beslenmeden yazılıma, ekonomiden eğitime kadar multidisipliner alanların birleşim yaklaşımı ve programcılıktır. Bu anlamda programcılık, multidisipliner alanların birikiminden beslenerek gelişen önemli bir alan olmuştur. Pedagojide program geliştirmenin iki önemli boyutunu birbirinden ayırmak gerekir. Birinci boyutu program geliştirmenin ulusal ve yerel (genel), ikincisi ise grup ile bireysel (özel) boyutudur. Bu çalışma, daha çok programcılar tarafından ihmal edilen ikinci, yani yatay hedefler (sınıf içi davranış: bilişsel, duyuşsal ve psikomotor) boyutunu ele almaktadır. Özel amaçlar modeli; bireyin yeteneğine, ilgisine ve öğrenme stiline göre öğretimi esas alan, yapılandırmacı ve ihtiyaç (kişiye özgü) program model yaklaşımının temel başlangıcı algoritma sürecidir. Yapılandırmacı yaklaşımda önceden belirlenmiş bir program tasarım durumu yoktur.

Hedefler uzun erimli olup, bütünsel gelişim amacı vardır ve beceri sürecini de içerir. "Yapılandırmacılık, öğrenmenin yalnızca bilişsel yönüyle ilgilenmekle kalmayıp; duyuşsal alan özeliklerinin kazanılması ve kişilik gelişimi üzerinde de durmaktadır. Bilginin yapılandırıldığı varsayımına dayandığından daha çok düşünme süreçlerine odaklanan mantıklı düşünme, eleştirel düşünme, bilgiyi anlama ve kullanma, öz düzenleme ve zihinsel yansıtma gibi üst düzey düşünme hedefleri yapılandırmacılıkta öne çıkmakta; öğrenenlerin bilgiyi hatırlamasına değil daha çok bilimsel araştırmacı, problem çözücü, eleştirel düşünen bireyler olmasına yönelik hedefler yazılmaktadır." (Yurdakul,2008:42)[1] Klasik program tasarımında ise başlangıç ihtiyaç ve hedefler üzerinden inşa edilse de bunlar daha çok sistem ihtiyacı temelinde ele alınmıştır. Taba-Tyler modeli olarak ve Maslow etkisiyle ihtiyaçlar üzerinden inşa edilmiş olan klasik model, ihtiyacın farklılık düzeyini dikkate almaktan uzaktır. Bizim için ise ihtiyaç kavramı, beynin algoritması ve özelliği esas alınarak tanımlanan bir kavramdır. Bireyin yetenek ve özelliklerini veren donanım beyin; nöronal kalite ile kimyasal düzeydeki aktivite ise beynin yazılımıdır. Bu anlamda klasik modelde ihtiyaca göre içerik üretimi esas alınırken, beyin algoritma sistemindeki tasarımda ise önce eğitim durumunun örgütlenmesi, sonra içerik tasarımı esas alınmaktadır. Bu tasarımın, iyi veya kötü, modele göre düzenlenmesi insanın elindedir. "Fransız nörobiyolog Jean-Pierre Changeux tarafından yerleştirilen1 bu tür bir 'nöronlar kültürü'nün yeşermesini dört gözle bekliyorum. İnsan kültürünün çeşitli boyutlarının isabetli bir açıklaması şu anda avcumuzun içindedir. Bu 'nöro-antropolojik' bakış açısından, her bir kültürel özellik toplu kombinasyonları kültürel temsillerin alabileceği çoklu formları açıklayabilecek iyi tanımlanmış nöron devreleriyle nihai olarak bağlantılı olacaktır. Ancak kültürel geleneklerin tek bir gene, moleküle veya nöronlar kategorisine doğrudan ve safça indirgenmesini savunmadığımı da belirtmeliyim. Okumada da olduğu gibi köprü görevi gören bir dizi yasa, en nihayetinde kültürel yapıları onlarla ilintili beyin ağlarına bağlamalıdır. Bu köprü yasalar insan psikolojisini aradan çıkarmak yerine bünyesine dahil etmelidir. Aynı zamanda insan topluluklarını şekillendiren tarihi, siyasi ve ekonomik güçleri de içermelidirler. Bu bakış açısı göz korkutucu olabilir, ama o noktaya ulaşacağımızı düşünen tek kişi de ben değilim. Kimi meslektaşlarım; beşerî bilimler, psikoloji ve nihai olarak da beyin bilimleri arasındaki bilgi birliğine yönelik benzer ve olumlu argümanlarını ifade etmiştir. Kültürel göreliğin sınırlarını zorla vurgulayan ilk bilim insanlarından biri dilbilimci Noam Chomsky'dir: [Yaygın kanıya göre) hayvanların kimi alanlardaki olağanüstü başarısını ve başka alanlardaki beceri eksikliğini açıklayan şey yine hayvanların içgüdülerinin zenginliği ve özgüllüğüdür ve halbuki bu tür eklemli içgüdüsel yapılardan yoksun olan insanlar, böylesi sınırlamalar olmadan düşünmekte, konuşmakta, keşfetmekte ve anlamakta özgürdür, diye argüman devam eder. Hem problemin mantığı hem de günümüzde anlamaya başladıklarımız, hayvanlar aleminde insanın konumunu belirlemenin doğru yolunun bu olmadığına işaret etmektedir." (Dehaene, age: 394-395)[2] Kültürel kodların eğitim gibi mutlak ortaya çıktığı bir merkezi kültür olduğu gerçeği evrensel eğitim kadar yeni teknoloji ve genomun sosyal bilimler alanında kullanılarak geliştirilmesine bağlıdır. Biz eğitimciler pedagoji ve psikoloji alanında yeniden program tasarımında kullanarak yeni bir program tasarımını inşa etmemiz mümkündür. Son yıllarda özellikle gelişen yapılandırmacı kuram ve onunla örtüşen beyin algoritması; eğitim, program geliştirme ve pedagoji alanlarının da yeniden bu temelde (çağcıl bir şekilde) tanımlanmasını ve örgütlenmesini ihtiyaç hâline getirmiştir. Beyin ile ilgili yapılan araştırmalar, insanın nasıl öğrendiği tespiti konusunda olanaklar sunmuştur. Artık bireyin nasıl daha iyi öğrendiğini biliyoruz.



[1] Yurdakul, S.(2008).Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımının Sosyal-Bilişsel Bağlamda Bilgiyi Oluşturmaya Katkısı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 11 Sayı 20 Aralık 2008 ss.39-67 ayrc.bknz. Watson,J.(2008), Yapılandırmacı Eğitim ve Öğrenme Zorlukları (çev.Kızılabdullah,Y), AÜYFD XLIX (2008), sayı II, s. 357-369

[2] Dehaene, S. (2014). Beyin Nasıl Okur: Okuyan Maymun (çev. Karakaşi, O.), Alfa yay.İst.

Öğrencilerin belirli alandaki ilgi ve yeteneğini bilmek çok önemlidir. Eğer öğrencinin ilgisi yeteri kadar gelişmemiş ise, programın her aşamasında ilgi geliştirmek için özel uğraşı verilmesi gerektiği unutulmamalıdır (Doğan, 1997: 129)."[1] Beyin algoritmasına göre öğretim, öğrencinin yeteneğini ve öğrenme algoritmasını esas alan bir yaklaşımdır. Öğrenciden başlamayan bir program çalışmasının başarıya ulaşamayacağını bilmemiz gerekir. Okul-branş özelinde çalışan eğitim uzmanları; beyinin özellikleri ve yapısını temel alan, öğretimin esaslarını bu temeller üzerinde inşa eden yapılanmaları ve sistemleri tanımlar. Yeniden program tasarımı ise, uygulamalar sonrasında, öğrenenin belirlenen amaçlara ne kadar ulaştıklarını değerlendirerek eksiklikleri gidermek üzere yeniden tasarım yapılarak yeniden tasarımın uygulanması olarak devam eden operasyonel süreçtir. Çünkü her yıl öğrenci profili farklılaştığı kadar, öğrencinin de profil yapısı ve özellikleri geliştirilmekte ve yenilenmektedir. Programı uygulayan kuruma gelen öğrenci çeşitliğinin öğrenme düzeyi, ön bilgileri, yetenek ve ilgileri farklı olduğu için her yıl yeniden giriş algoritma tespiti yapılmalıdır. Programdan geçen öğrencilerin ise gelişim düzeyi olarak son test kullanımında da kullanılabilir. Öğrenciyi tanıma ve onların ihtiyaçlarına (hazırbulunuşluk düzeyi, gelişim özellikleri, zihinsel, duyuşsal ve bilişsel durumları) göre demokratik, insan potansiyelini özgür bilinçle en üst seviyeye çıkaracak yeni program tasarımı üzerinde çalışma yapma zorunluluğu vardır. Kuşkusuz bu programlar güçlü genom özellikleri taşıyan bireylerde gerçekleşmesi daha kolayken, beyin algoritması salt zekâya dayanan kişilerde bütünsel gelişim çok mümkün olmamaktadır. Öğrenme sadece akademik bilgi içerikli değildir. Bütünsel olmak durumundadır. Hareketi, kültür-sosyal ve toplumsal süreçleri de içerecek bir bütünlükte inşa edilmelidir. Günümüzde oldukça yüksek kalitede zekâ unsurları biriktirilmesine rağmen nitelikli ürünlerin ortaya çıkmamasının nedeni, bütünsel gelişimdeki eksikliktir. Çünkü, insan bütünsel gelişimle dönüşebilmekte nitelikli olabilmektedir. Çok zeki bir insan iyi bir cerrah, öğretmen veya mühendis olmaya biliyor. Nedeni ise salt akademik düzeyden gelmesinden kaynaklı bir durumdur. Gestalt bütünlük yasasının kuralları bu nedenle önemlidir. Algıda ve tecrübede eksikliğin olması gelişim durumunun da yaşantıda eksik olmasına neden olur. Deneyim ve pratikte eksiklik diğer alanlarda da algının eksik gelişimine sebebiyet vermektedir. "Beyin, bütün öğrenmelerin olduğu yerdir ve nöron adı verilen milyarlarca sinir hücrelerinden oluşur. Bilgi bir nörondan diğerine elektrokimyasal işlemle geçer. Nöron bağlantıları esnek, birbiri ile ilişkili, birbirinin üstüne binmiş durumda ve çok fazladır. Var olan şekil ve yolların oluşmasında iç ve dış uyarıcılar iş birliği içindedir." (Lawson, 2001).[2] Biyokimyasal unsurların elektriksel olarak tetiklendiği sürecin, doğru temellerde gelişimi sağlanmalıdır. Yetenek ve zihinle iyi ve güzel olana katkı sunacak kuşağı yetiştirmek; beyin algoritma sistemi temelinde düzenlenecek eğitim programları ile mümkündür. Zihin haritalandırma sistemi programın esasını oluşturduğunda insanın doğru temelde inşası mümkün olacaktır. Beynimiz üretmek, tasarlamak, yaratmak için müthiş bir organdır. Bir tür matris ağ sistemi biçiminde çalışmaktadır. Kısa, orta ve uzun ölçekli yolları vardır. Matrix dizilimindeki ağlar gibi uzun erimli olan bağlar, tamamıyla derine yani arke bilince inen yollar olsa gerek. Geçmişte de insanın arke bilince inişi, ezoterik inançta tek madde ve özüne inmek olarak görülürdü. Bunun için insanın kendi içine dönüşü ve *felsefe taşı* denilen ilk maddeye ulaşması serüvenini içerirdi. Çünkü özde varlık ve birikim olduğuna inanılırdı. Bu anlamda hayatın bütünsel beyin içinde anlamlı olması demek, içindeki arke bilincin de olduğu derin bilinci de taşıyan veriler içermektedir.



[1] Odabaşı, B. (2011). Beyin Temelli Program ve Sınav, Çizigi Yay. Konya
[2] Lawson, J.R. (2001). Brain Based Learning. Encyclopedia of Educational Technology. http://coe.sdsu.edu/eet/articles/brainbased/start.htm

Hayatı anlamlandırmak ve anlamsız kılacak özellikleri ve çelişkilerini de bir arada yaşayacak, iyi ile kötüyü kurgulayacak özellikler geçmişten gelen birikimleri de içerir. Buna boyut ve derinlik diyebiliriz. Oysa tüm bu boyutları gerçekleştirecek program inşası çok zordur. Geçmiş klasik dönemden gelen eğitim programı hâlâ duvarlar içinde hapis durumdadır. Oysa ilk sofistik öğretim süreçleri dahi doğa içinde yapılmıştı. İnsanların doğaya ve varlık alana yabancılaşması her ne kadar Zigurat ve oralardan –özellikle Mısır eksenli- doğan matematik üzerinden zamanla insanı yedi katların içine hapsetmiş olma durumuyla açıklanmıştı. Hatta ötesinde, bilgiye de çerçeve çizilmesini sağlamıştı. Foucault'nun deyişiyle öğrenciyi odalara bir hapishane gibi hapsetmek[1] veya sınırları olan, kaba saba kötücül bir örgütlenmeye de dönüşebilmesi mümkünken iyiyi, güzeli arayan felsefe, mühendislik, mimarlık, ekonomi, siyaset, sosyal bilimler ve sanatın her alanında yeni insancıl pedagoji tasarımını da yapması mümkündür. Elbette tersi olan durumu da… İnsanın geleceğini belirleyecek gücü, yazılımından beslendiği bilgisayar ve siber alanı da yaratılan insan belirleyecektir. Kapitalizmin (dolayısıyla yöntem bilimde pozitivizmin ayrışma ve) tüketim kültürüne paralel olarak dayattığı çeşitli ayrımlardan doğan hastalıklı düşüncelerin yok oluş getirebileceği gibi tam tersi demokratik, eşitlikçi bir dünyanın inşası ve dönüşümü eğitim temelinde gerçekleştirebilir. Beyin inanılmaz potansiyele doğru evirildikçe, yüksek potansiyele sahip yeni kuşaklarını yarattıkça, zamanla yazılımın getirdiği derinliklerle beyin dönüştükçe insan daha mükemmel olmaya doğru yol alacaktır. Geleceğin sırrını yaratacaklar da bu iradi, ilkeli ve kişilik kuramları temelinde yetişmiş insanlar olacaktır. Demek ki sorun sadece donanım veya yazılım değil aynı zamanda insanın biriktirdiği kişilik, değer ve etik birikiminin üzerinde yükselmektir. Bu anlamda Nöro Psiko Pedagoji ekolü bir tür felsefi temelleri de içeren yeni bir sistem öneri olarak ortaya çıkmış ekoldür. Bu ekol ve sisteme dayalı program çalışmaları ülkemizde gecikmeli olarak ele alınmaktadır. Uygar dünya da ise oldukça erkenden başlanılmış bir çalışmadır. Son yıllarda yurtdışında beyin algoritmasına göre öğrenme yaklaşımıyla ilgili araştırmalara sıkça rastlanmaktadır. Bu araştırmalara bakıldığında, eğitimin birçok farklı kademesinde, nitel ve nicel verilerle birlikte desteklenen çalışmalar oldukları görülmektedir.



## 1.1.KURAMSAL ÇERÇEVE

Beyinde öğrenmenin nasıl gerçekleştiğini bilimin ışığında açıklayarak tüm yönüyle; bilişsel, duyuşsal, psikolojik, çevresel vb. faktörlerin öğrenme üzerindeki etkilerini dikkate alır, bu etkilerin olumlu unsurlara dönüştürülmesini amaçlar. Bununla beraber bireyin öğrenme stilini de içeren bir anlayışı savunur. BAS, *Çoklu Zekâ Kuramını* da kapsayan beyin yapısını temel alan bir saptama durumu olup aşağıdaki özellikleri içeren bir saptama envanteridir:

1. Korteks baskınlık durumu
2. Limbik baskınlık durumu
3. Belleği de içeren, kristalize zekâ baskınlık durumu
4. Kişinin düşünme tarzı: Analitik, duygusal veya ters analitik özelliği
5. Gelişim durumu ve düzeyi: normal, dikkat durumu, DEHB özelliği
6. İçe veya dışa dönüklük durumu
7. Zekâ portföyünde analitik-matematik ile epizodik-uzamsal zekâ durumu

Tespit edilerek program tasarımı, beyin algoritmasının ihtiyacına ve yapısına göre kurulur. Tasnif süreci dönüştürmek yani plastisite ve simyacı uygulama için oldukça önemlidir. Zamanla program sonucunda akademik tasnif değil, akademik ayrışımı ortadan kaldıran korelasyonel olarak ilişkisizlik durumu hedeflenmektedir. Buna bir tür dengelem durumu ve beynin iki yanının da etkinleştirilmesi çabası olarak düşünebiliriz.

[1] Bknz. Özata, C. (2022).David Hare'in Berlin/Wall Oyunlarında Biyoiktidarın Özneye Etkisi ve Faşizm, Gaziantep unıversıty journal of socıal scıences 2022 21(1) 159-176

Beynin iki yanın geliştirilmesi gelişim bozukluğunun da önüne geçecek bir durumdur. Batılı kaynaklarda Gestalt dengelem durumunu, Beyin Balans sistem olarak ta tanımlamışlardı. Beyin dengelem süreci BAS olarak kabul gören bir durumdur. Beyin algoritmasına göre öğrenme, her öğrencinin doğal bir öğrenme kapasitesine sahip olduğunu ileri süren, öğrenme konusunda bireyler arasındaki farkın da en aza indirgeneceğini savunan eğitim bilim yaklaşımıdır. Hart, kurduğu teoriye dayalı olarak geliştirdiği beyinin yapısıyla uyumlu öğrenmenin pilot çalışmasını, 1983'te New Jersey'deki bir okulda başarıyla yapmıştır. 1990'lı yıllardan bu güne birçok araştırmacı öğrenme ve öğretme sürecinde beynin nasıl öğrendiği ile ilgilenmiş ve bunu eğitimle ilişkilendirmiştir (Neve, Hart ve Thomas,1986; Caine ve Caine, 1990, 1994, 1995, 1997; Sylwester, 1995; Diamond ve Hopson, 1998; Jensen, 1998, 2000; Nunley, 2002; Wolfe, 2001; Sousa, 2001).” (Odabaşı,2010:56-57)[1] Beyin öğrendikçe biyo-kimyasal yapısı organik değişimden öte, plastiğin ısı ile etkileşime girdiğindeki değişmesine benzer bir değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu değişim insanın tarihî gerçekliğinde bir nevi simyacılığın mümkün olduğunu ve beynin kurallarıyla sistem inşa edildiğinde tüm alanlarda yetenekleri ve özellikleri temelinde mutlu ve başarılı insanın mümkün olduğunu da göstermektedir. Beyin baskınlık özelliğinde korteks ve limbik ile alt bileşen yapının etkinliği çözümlendiğinde algoritma sürecine uygun yaşam ve öğrenme tarzının bunu sağlayacağı gerçeğinin olduğunu, sadece sistemlerin beyinin özelliklerine göre inşa edilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Plastisite olarak anılan dengelem veya tedavi etme süreci ciddi bir eğitim program uygulamasını içerir. Bu nedenle öncelikle girdideki verilerin doğru elde edilmesi gerekmektedir. Beynin özellikleri bir tür bağışıklık sistemini de içeren tüm dengesizlik halini de göstermektedir. Önemli olan beynin hangi tarafının hangi işlevi yerine getirdiği kadar, pedagojik anlamda nasıl bir müdahalenin olması gerekliliğini de ortaya koymaktır. Öncelikle dominant durum yoksa –görünüm ve davranımlarda-, baskın durumu ortaya çıkaracak bir program yapmak sonra beynin diğer tarafını dengeleme getirerek sorunları asgari boyuta indirgemek. Beynin özellikleri platisitenin de hangi yönde ilerlemesi gerektiği konusunda da bize fikir verecektir. Plastisite kavramı: “Yunancadaki ‘plaistikos’ terimine dayanmakta olan nöroplastisite kavramı, şekillendirmek, biçim vermek anlamında kullanılmakta olup, insan vücudu açısından merkezi sinir sisteminin çevresel değişimlere karşı uyum gösterebilme yeteneğini ifade etmektedir. Yani insan beynindeki nöronların ve bunlar arasındaki bağlantı noktaları olan sinapsların vücudun içinden ya da dışından gelen uyaranlara bağlı olarak oluşturdukları işlevsel ve yapısal değişikliklerdir (Rakic,1985a:1054-1056). Beyin hücrelerinin değişim gösterebilme yetisine kısaca nöroplastisite denilmektedir…. Genel olarak nöroplastisite alanında yapılan çalışmalarda amaç beyin hastalıklarının tedavisi ile hafızanın daha güçlü hale getirilebilmesidir (Rakic, 1985b:193-211)… Beynin aldığı uyarılara göre kendini değiştirebilme ve bozulan çalışma biçimini yine kendi kendine onarma yeteneği olarak tanımlanan nöroplastisite kavramı günümüz bilim dünyasında artık yaygın olarak kabul görmektedir. Multidisipliner (nöroanatomi, psikoloji, fizyoloji, biyofizik, biyokimya, deneysel psikoloji, bilişsel psikoloji) çalışmalarla nöroplastisitenin teknik kalıplarını daraltıp, sıradan insanların kendi başlarına nöroplastisiteyi uygulayabileceklerini görmek ve bunu hayatın her alanında kullanılabilir hale getirebilmek mümkündür.” (Taştan, 2020: 229).[2] Nöroplastisite yeni kavran olup, Beyin Algoritma Sistemde (BAS), beynin geliştirilmemiş bölümlerini geliştirerek, hem nitelik hem de nicelik olarak gelişimini sağlamak amacı güdülmektedir. İki elini kullanmayan bir insanın durumu gibi sadece tek yönlü gelişim göstermiş bireylerin beyninin ihmal edilmiş alanlarını işlevselleştirmek ve etkin hale getirmektir.



[1] Odabaşı,B. (2010). Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımının Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmış Doktora Tezi

[2] Taştan, N. S. (2020). “Nöroplastisite’nin Etkileri Üzerine Bir Eğitim Programı ve Yeni Bir Teknik Önerisi: Süpürme Tekniği”, ODÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Mart 2020; 10 (1), 228-251 ·

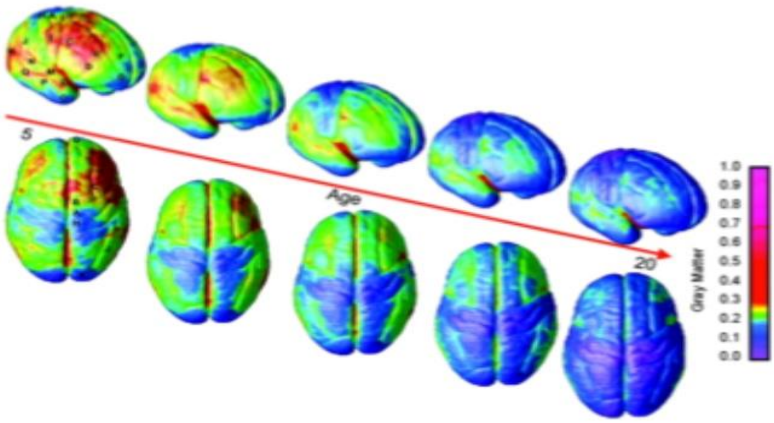


Res. Elli yıl içinde plastisite yapılmış beynin görünümü[1]

Hemen hemen tüm eğitimciler, işe, büyük ölçüde diğerlerince belirlenen içeriği birleştiren eğitim programlarıyla başlamalıdır… bu program nereye gittiğimizi bilmemizi sağlar… (Leo wood ve Odel; akt: Caine ve G. Caine, 2002: 118). "kimya öğretirken temasını "Hayat bir mucizedir" şeklinde geçmiştir. Genel temalar somut olanın ötesinde, belirli bir konunun ötesine geçmemiştir. "Kimya Mucizevi bir konudur" aynı etkiyi yaratmazdı. Alt temalar tanımlanır ve dikkatle incelenir; örneğin, kimyadaki bir alt tema "bağlar" olabilir. Kimyasal bağlar da insanların arkadaşlık, evlilik ve ana-babalık bağlarının ışığında incelenebilir (Caine ve G. Caine, 2002: 117-118)[2]. Nöro Psiko Pedagoji ekolde, öğrenme süreci ve programı Beyin Algoritma sistemine göre inşa edilmelidir. Türk eğitim sisteminde doğuştan getirilen özelliklerin avantajı oldukça yüksektir. Gerek doktora tez ve gerekse de sonraki çalışmalarda özellikle sol-sayısal frontal baskın olan öğrencileri yani beyin baskınlığı mühendislik tarzı olan öğrencilerin sınavlarda başarılı olduklarını tespit etmiştik. Eğitim sistemimiz mühendislik kurgusu üzerine inşa edilmiştir. Batı toplumunda matematik zekâsı ile yaratıcı uzam zekâsı arasında doğru bağlar kurulurken, ne yazık ki Türkiye benzeri ülkelerde aranan zekâ türü sayısal zekâdır. Matematiğin katsayı ve çarpım değeri yüksek olduğundan, matematik-sayısal başarılı bir öğrenci tüm alanlarda eşit ağırlık veya sözelci öğrenciyi rahatlıkla geçmekteler. Hem matematik çarpım değerinin avantajını kullanmaktalar. Hem de şıklı soru yapısına ve sınav tarzında matematik temelden gelenler daha uygun kişilerdir. Yaptığım çalışmalarda gerek pratik ve gerekse de akademik sonuçlarım bu gerçekliği devamlı doğrulamıştır. Özellikle sol-sayısal frontal baskın, hareket-oral limbik baskın, analitik zekâ durumu olan ve belleği güçlü altın öğrenci derece öğrencisidir. Dolayısıyla bu saptamanın gerçeği onlarca yıldır değişmemiştir. Yaptığım çalışmalarda matematik zekâsı ile sol frontal arasında, matematik ve analitik zekâ arasında doğrusal bir korelasyon vardır. Sözel zekâ ile epizodik hafıza-yaratıcı bellekle ilgili ilişki daha yüksek olup, matematikte sağ frontal daha dezavantajlı konumda oldukları gerçeğidir[3]. "Öğrencilerin matematiksel üstünlükleri ile akademik başarı arasındaki ilişki lise türlerine göre Spearman Korelasyon Testi ile değerlendirildi. Başarı oranı derneği sol frontal ile 0.747 idi.



[1] Er,S. And etc. (2003). Mapping Cortical Change Across The Human Life Span https://elodieventura.wordpress.com/2014/10/14/la-plasticite-cerebrale/

[2] Caine, R.N. and Caine, G. (2002). Beyin Temelli Öğrenme. (edit. ve çev. Ülgen G.), Nobel Yayınları, Ank.

[3] Birçok Türkiye birinci ve derece öğrencilerim Eşit Ağırlık denilen alanda da mühendislik beyin baskınlık yapısına sahip öğrencilerden çıkmıştır. Dolayısıyla mühendislik beyin baskınlık yapısı olan öğrenciler sadece sayısal alan değil Eşit Ağırlık denilen alanda da üstün başarı göstermektedirler.

Bu, sol frontal arasında güçlü ve pozitif bir başarı oranı ve ilişki olduğunu gösterir. Ayrıca sınav başarı oranı, artan sol frontal ile orantılı olarak artmıştır (matematiksel) öğrencilerin hakimiyeti sınav başarısı için doğru bir korelasyona sahiptir."[1] Sözel zekânın sınav sisteminde öğrencilerin a,b,c,d gibi kesin ve ayırtedici mantık isteyen, soruya çerçeve çizilmesi gereken metoda uymadıkları bir gerçektir. Beyin baskınlığı yaratıcı çıktı veren öğrenci sınav refleksi olarak sorulardan şıklara inince, kendini yorumunu katması, soruyla ilgili iç tartışma yaşaması nedeniyle, yorum yaparak yanlış şıkları işaretleyebilmektedirler. Bu nedenle yaratıcı ve boyutlu düşünen öğrenciler bu tür çerçeve isteyen şıklı sınavlarda dezavantajlı olabilmektedirler. Sınav başarılarının değişken olmasının nedeni de bundandır. Sağ frontal baskın ve duygusal zekâya sahip olanlar daha kötü örnekler ve sonuçlar çıkarabilmektedirler. Bu öğrencilerin proje çalışmaları, kolektif öğrenme ve portfolyo öğrenmelerde iyiyken, klasik şıklı sınavlarında kötü olmaları onları sistem içinde başarısız kişiler olarak tanımlayabilmektedir. Kelime oyunları, esprili yaşam ve hareketli sosyallik onları tanımlayan özelliklerdir. Karikatür ve espiri merakları ile sanatsal boyutu çok sevmeleri onları toplumsal-sosyal kişiler olarak tanımlar. Sözel zekâsı baskın kişiler sözcük oyunlarını çok sever, sözlü ve yazılı anlamda dili etkin kullanırlar. Yeni öğrendiği kelimeleri güncel hayatına yansıtır, kullandığı dil yaşıtlarına göre oldukça iyidir ve çarpıcı konuşma üslubunu seçerler. Başkalarını ikna etme, tartışma, polemik alanlarında iyidirler. Şiir, mizah, deneme, edebiyat alanında ise diğer insanlara göre büyük farklılıklar gösterirler ve başarılıdırlar. Okuma ve yazma etkinliklerini severler. Okunan şeyleri daha çabuk kavrar, daha iyi yorum yapar ve okuduklarını hatırlarlar. Bu yüzden yaşlarına göre zengin bir kelime hazinesi vardır ve dil bilgisine uygun cümle yapıları kurmada daha özenlidirler. Espri yapmayı; el, kol, jest ve mimik kullanmayı severler. Temel yakıtları duygudur. Sık sık melankolik tavırlar, ağlamalar, küsmeler görülür. Uzun süreli dikkat gerektiren etkinliklerde çabuk yorulurlar. Yaratıcı uğraşıların gelecek zamanı yaklaştıkça bu zekâ türünün önemi de artmaktadır. Mühendisler yazılım nedeniyle kendi somut zekâlarının sonunu getirmekteler. Kapitalist sisteminde mühendislik eğitim tarzının gerektirdiği tüm gereksinimler ve öncü meslekler yapay yazılım nedeniyle gereksiz bir duruma düşmektedir. Tıpkı daktilograf gibi bir mesleğin başına gelenler, sol-sayısal frontal yapının da başına gelmektedir. Bu sebeple yaratıcı-uzamsal sağ frontalin görünürlüğü ve geleceği daha parlak görünmektedir. Günümüzde sözel frontal baskın görünmek Türk eğitim sisteminde âdeta lanetli kişiler olarak adlandırılmaktadır. Bu tür öğrenciler sözel zekâ olduklarını öğrendiklerinde büyük bunalım yaşamaktadırlar. Geri toplumlardaki kız çocuğunu söylemekte zorlanılan durum sözel zekâ baskınlık içinde söylenebilir. Kuşkusuz genel durum olarakta sağ frontal baskın olanlar özellikle duygusal-oral ve hareket limbik baskın olanlarda ilkokula başlarken, aile içinde geç konuşmalarına benzer bir durum olan geç okuma ve matematiği geç anlama nedeniyle de başlayan yargı, şıklı sınavlarla bir tür öğrenilmiş çaresizlik durumuna neden olmaktadır. Toplum ve aileler de yaratıcı çıktı veren sağ baskın çocuklarının olmasını üzüntüyle karşılayabilmekteler[2]. Eğitimciler de "aslında çalışsa yapar," "haylaz, yaramaz veya hayta" gibi terimlerle bu öğrencileri damgalayarak, sorunu çözmek plastisite program uygulamak yerine, onları dışlama gibi sorunlara da neden olabilmekteler. Hareketli, sosyal yapıları gereği dışlandıkları da gerçektir. Türk eğitim sisteminde gerek hareket ve gerekse de sosyal yaşamı güçlü olan insanların akademik başarıları ters bir korelasyon içerir. Gerek doktora ve gerekse de sonraki dönem ÖSYS sınavlarına dönük sosyal zekâları yüksek öğrencilerin akademik yaşamına baktığımızda ters korelasyon durumunu saptamıştım.



[1] Odabaşı,. B.(2013). The determination of fine arts and Anatolian high school students frontal and limbic dominance levels and their relationship with academic achievements. International Journal of Academic Research Part A; 2013; 5(5), 13-19. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-5/B.2

[2] Odabaşı, B. (2013). The effect of learned helplessness to the success. International Journal of Academic Research Part B; 2013; 5(4), 125-133. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-4/B.18

"Sosyalleşme ile başarı arasında ters bir ilişki vardır. Ne zaman sosyalleşme arttıkça başarısızlık da artar." (Odabaşı, 2013: 129)[1] Oysa bu durumda olan birçok öğrencim Türkiye dereceleri yapmış, gruplarım potansiyel başarı da oldukça iyi sonuçlar almışlardır. Çünkü onların öğrenme yapısı ve özellikleri farklıdır. Dolayısıyla BAS'ta bunlara uygun programla büyük başarılar elde edilmesine rağmen, öğrencinin inancını değiştirmekte oldukça zorluk çektiğimiz gerçektir. Hem gözlemlerimiz hem de akademik istatiksel çalışmalarımız da total değerlendirme de sözel baskın olan kişilerin eğitim sistemimizde ne yazık ki dezavantajlı oldukları gerçeğiyle ilgili bize veri vermekteler. Matematik yapma oranıyla sözel zekâ arasında ters ilişki olduğu gerçektir. Duygusal zekâ ile sözel zekâ arasında da doğrusal bir korelasyon vardır. "Öğrencilerin sözel baskın üstünlükleri ile akademik başarı arasındaki ilişki lise türlerine göre Spearman Korelasyon Testi ile değerlendirildi. Arasındaki ilişki başarı oranı ve sağ frontal, önceki tablodaki sonuçlara aykırıydı. Arasındaki ilişki başarı oranı ve sözel (sağ ön) baskınlık ters yöndür. Başka bir deyişle, sınav başarı oranı öğrencinin sözel zekâ kalitesi arttıkça azalmaktadır."[2] Bu türden doğuştan getirilen genom baskınlık özelliğinin avantajları oldukça yüksektir. Esas olan ise emeğin gücünü artıracak, öğrenciyi olan seviyesinden farklı bir boyuta taşıyacak bir tür simyacı çalışma yapabilmektir. Nöro Psiko Pedagoji ekolü dönüştürme sürecini gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bunun için ilk önce Beyin Algoritma yapısını çıkarıp, bu temelde kişiye özgü program inşa etmektedir. Beyin baskınlık durumu belirgin değilse, baskınlık belirgin hale getirilip sonradan plastisite yapıları ikinci program aşamasında beynin diğer pasif alanları güçlendirilmektedir. İkinci aşamada iki beynin çalışması sağlandıkça adeta bir kuşun iki kanadını kullanması gibi etkin sonuçlar alınmaktadır. Dolayısıyla fetiş yürütülen zekâ değil belli bir zekâ türüdür ki artık tek tük istenen ve talep edilen hatta fetiş haline getirilen zekâda budur. Üstün zekâ değil talep edilen zekâ fetiş yapılmaktadır. Uzamsal ve sözel baskın zekâ türleri elmas veya altın düzey yani üstün bile olsa, aile âdeta yıkım yaşamışçasına tepki vermektedir. Kapitalizmin yabancılaşması sadece meta veya emek alanında değil, hemen hemen tüm alanlar için geçerli bir durumdur. Oysa herkesin kendine özgü bir algoritma sistemi vardır. Ve emek verenin dönüşeceği başarılı olacağı alanlar yani güçlü ve güçsüz yönleri vardır. Kapitalist şirketlerde buna SWOT denir. Güçlü ve güçsüz yönlerini analiz ederek, daha ileri bir sürece açılmayı düşünen şirketler ne yazık ki sadece belli özellikleri olanları güçlü zekâ avantajlı potansiyel olarak görürken, diğerleri ise sadece ara eleman veya ihtiyaç eleman gözüyle ele alınmakta veya atıl güç olarak değerlendirilmektedir. "Kendi potansiyeline göre uygun eğitimi alması da mümkünken herkesin kendi potansiyeline uygun eğitimi etiketlenmeden alması değil, sadece bu özel olan eğitime "değecek" olanlara emek harcanması öngörülmektedir. "Diğerleri" ve onların potansiyellerinin açıkça yok sayıldığı gözlenmektedir. Hatta etiketli çocukların %2 oranının üstünde olma durumu da araştırılması gereken başka bir gerçektir. Ayrıca onların bu emeğe değecek veya sömürülecek yönü de sadece bilişsel yönüdür. Varlıklarının değerli olduğu bakış açısı yerine faydalanılabilecek yönleri yüceltilmekte, onlara geleceğin mimarları, mucitleri bilim insanları, liderleri gözüyle bakılmaktadır. Bu durum "üstün zekâlı" olmayan çoğunluğa işe yaramaz muamelesini örtük olarak ortaya koymaktadır. Tabiatıyla bu durum, "üstün zekâlılığı" ebeveynler arasında çocukları için arzulanan, yaygın bir kavram hâline getirmektedir. Ayrıca adları bilinen, "büyük" işler başardığı düşünülen tarihî şahsiyetlere de herhangi objektif ispat olmamasına karşın dâhî yakıştırması yapılması da bu çerçevede değerlendirilebilir.



[1] Odabaşı, B.&Bağçeci, B. (2013). The relationship between 12th grade students' interpersonal relationship and academic success levels. International Journal of Academic Research Part B; 2013; 5(2), 128-133. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-2/B.19

[2] Odabaşı, B. (2013). The determination of fine arts and Anatolian high school students frontal and limbic dominance levels and their relationship with academic achievements. International Journal of Academic Research Part A; 2013; 5(5), 13-19. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-5/B.2

"Üstün zekâlı" bireylerle ilgili söylemler incelendiğinde, sıklıkla 'üstün çocukların ortalama yığın içinde harcanmaması, dünya ve ülkemiz için önemli bir sermaye oldukları, onlara özel uygulamaların artırılması gerektiği, özel muamele edilmesi, dünyayı kurtarma misyonu' çerçevesine rastlanmaktadır (Ataman, 2012; Jolly ve Robins, 2016; Karabey ve Yürümezoğlu, 2015; Öz, Yalçın) ve Turan, 2014; Özbay, 2013; Shaughnessy ve Sak, 2015)." (Sezgin, 2020: 7-8)[1]

## 2.YÖNTEM

Bu çalışmada yöntem bilim olarak hem betimsel var olan durumun saptanması hem de Nöro Psiko Pedagoji ekolün BAS programın etkinliğinin uygulama sonrasındaki başarıya etki eden durumlarının gücünün ölçülmesini amaçlayan deneysel çalışma amaçlanmıştır. Program çalışmasında öznel anlamda PERT (Program Evaluation and Review Technique) diyagram çalışması oldukça önemlidir. Progel-Dacum olarak anılan verimlilik tespitleri için yeni uygulamaların eğitim sistemi içine alınması gerekmektedir. Bu anlamda Nöro Psiko Pedagoji sistem ve uzantısı Beyin Baskınlık Algoritma ile algoritma tasnifine dayalı olarak yürütülen öğretim programı oldukça önemli bir çalışmadır. Türk eğitim sistemi daha çok Taba-Tyler modeli özelinde inşa edilmiş bir sistemdir. Bu nedenle öncelikli olarak Belirtke tablosuna göre durum saptanması gerekmektedir. Daha önceki çalışmalarımızda doğuştan getirilen avantajlı durumların, belirtke tablosu üzerinden değerlendirilen bir sistemde önce betimsel çalışma durumun uygulanması gerekliliği kaçınılmazdır. Türk eğitim sisteminde de öğretim süreçleri içerik programına göre inşa edildiğinden bu çalışmada öncelikle avantalı durumlar özelinde bir tablo oluşumuna gidilmiştir. Nöro Pisko Pedagoji envanteri ve deneme sınav ortalaması baz alınarak ortaya çıkan (betimsel) tablo aşağıdaki gibidir:

| 90 ÜSTÜ SOL FRONTAL/SAYISAL | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| EYLÜL | 95 | 84 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 90 ÜSTÜ SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| VEZİHA | 91 | 39 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM EDİYOR |
| 81-90 ARASI SOL FRONTAL /SAYISAL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| GÜLER | 86 | 42 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| CİHAT | 86 | 61 | DUYGUSAL-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |

[1] Sezgin, S. (2020). Ebeveynin "Üstün Zekâlı" Çocuğa Sahip Olma Algısı: Etiketleme, İst. Ünv. SBE, Psikoloji A.B.D, Doktora Tezi

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| RENAS | 87 | 80 | DUYGUSAL-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| GAYE | 85 | 20 | DUYGUSAL-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MERVE | 83 | 68 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| 81-90 ARASI SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| ARİN | 86 | 72 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NAZ | 87 | 74 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| AHMET FARUK | 81 | 53 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 71-80 ARASI SOL FRONTAL/SAYISAL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| AYŞEGÜL | 71 | 33 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| TUĞÇE | 74 | 64 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| DENİZ | 77 | 51 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ONUR | 79 | 33 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ENES | 73 | 50 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| İBRAHİM | 77 | 26 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| AYŞEGÜL | 78 | 58 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| İPEK | 78 | 53 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MELİKE | 79 | 29 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 71-80 ARASI SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| EFE | 73 | 66 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ALİ | 77 | 34 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| YAREN | 77 | 25 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| JAN | 79 | 62 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SALİH | 73 | 100 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 61-70 ARASI SOL FRONTAL/SAYISAL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| BURAK | 68 | 72 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BERAT | 64 | 47 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BERRA | 63 | 47 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM EDİYOR |
| HATİCE | 65 | 68 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SUDE | 68 | 68 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MAHMUT | 65 | 51 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| M.MUSTAFA | 65 | 61 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| EFE | 68 | 50 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BORAN | 62 | 22 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 61-70 ARASI SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| ZEYNEP | 62 | 75 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SÜLEYMAN | 69 | 26 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| YILDIRAY | 63 | 38 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| RÜMEYSA | 65 | 74 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

| | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| FATMA NUR | 65 | 61 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM |
| 51-60 ARASI SOL FRONTAL/SAYISAL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| GÖKÇE | 58 | 55 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| İBRAHİM | 54 | 43 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ÖMER ALİ | 58 | 57 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ESRA | 51 | 50 | TEKNİK-MEKANİK | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NARİNÇ | 55 | 59 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MEHMET | 60 | 41 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 51-60 ARASI SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| ECE NUR | 51 | 51 | TEKNİK-MEKANİK | TERS ANALİTİK | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SARA | 58 | 42 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| FURKAN | 55 | 43 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| UTKU | 53 | 38 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| HAZAL | 55 | 54 | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 50 ALTI SOL FRONTAL/SAYISAL | | | | | | | |
| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
| MEHMET | 27 | 72 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| YAĞMUR | 31 | 20 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NEZAHAT | 50 | 49 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| 50 ALTI SAĞ FRONTAL/SÖZEL | | | | | | | |

| KİŞİLER | ANALİTİK | UZAMSAL | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| SUDENAZ | 45 | 36 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MEYSA | 50 | 59 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ELİF | 31 | 47 | DUYGU-HAREKET | DUYGUSAL ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ÖZGÜR | 37 | 41 | TEKNİK-MEKANİK | TERS ANALİTİK | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| HASAN | 37 | 36 | DUYGU-HAREKET | TERS ANALİTİK | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| NEFİSENUR | 41 | 62 | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

Öğretim sürecinde bir öğretim kurumu sonuç esaslı bir sistemde kendini sınav üzerinden inşa ederek, içerik programı diğer adıyla belirtke tablosuna göre inşa eder. Öğretim sürecinde öğrencinin ihtiyaçları bu temelde belirlenip, konu eksiklikleri saptanarak sürece başlanır. Fakat bu süreçte konu eksikliğine göre değil belirtke tablosuna göre öğretim programı inşa edilir. Oysa bu çalışmada yöntem olarak içerik saptama ve belirtke tablosu oluşturma süreci yerine yöntem bilim olarak öğrencinin akademik düzey durumu giriş düzeyi saptanıp, ihtiyaçlar belirlendikten sonra, program tasarım düzeyi öğrencilerin düzeyine göre inşa edilmiş, öğretim sürecinin organizasyonu içerik programından da önce ele alınmıştır. Öğrencilerin akademik durumu gerek Beyin Algoritma Sistemden elde edilen doğuştan getirilen avantajlı durumların saptanması ve yapılan deneme sınavları sonrasındaki başarı düzeyiyle ilgili sınav sonrasındaki tablo durumuyla oluşturulsa da uygulama sonrasında bu tablo düzeni değişmesini amaçlayan bir sistem yürütülmüştür. Öğretim sürecinin ilk aşamasında öğrenciler de beyin plastisite gereği karşıt durumlarla ilişkilendirilerek gruplanmışlardır. Örneğin Sol-sayısal çıktı veren beyin baskınlığa sahip öğrenci, Sağ-yaratıcı çıktı veren aynı zeka düzeydeki bir öğrenciyle eşleştirilmiştir. Analitik öğrenci duygusal ya da ters analitik biriyle, mekanik-teknik limbik baskın olan hareket-oral limbik baskın olanla vb. Ardından içerik-ders yapısı inşa edilmiştir. Öğrencilerin yapısı gereği Klan (demir ve bakır gruplar) ile kolektif (gümüş ve altın) grupların organizasyonu yapıldıktan sonra, içerik program inşası yapılmıştır. Ders, ünite tablosu olarak belirlenen belirtke tablosuna göre davranış program inşası yapılmıştır. Her grubun ve gruptaki kişinin Beyin Algoritma yapısı ve özelliğine göre belirlenerek organize edilmiştir. Örneğin klan (demir-bakır) gruplarda belirtke tablosunda ünite, konu elemesi yapılmıştır. Keza klan grupta daha çok Viygotski'nin belirttiği "iskele" sistemi yani kılavuzlu öğrenme kullanılmıştır. "İskelet kurma, öğretmenlerin öğrencilere bilinenden bilinmeye doğru liderlik etme yoludur. Bilgiyi küçük parçalara bölme, sonrasında yapılandırmaya doğru önderlik etme ve genişletme, iskelet kurma biçimleridir (Benson, 1997)… İskele kurma, bir öğretmenin ya da daha yetenekli bir akranın öğrencinin yakınsal gelişim alanında gerektiği şekilde öğrenciye yardım ettiği ve tıpkı inşaat sırasında bir iskelenin binadan çıkarılması gibi, yardımın artık gereksiz olduğu noktada azaltılıp sonlandırıldığı bir süreçtir." (Kapanadze,2019:183-184)[1] Öğretim tekniği olarak ise kolektif ve çark sistem üzerinde durulmuştur. Üst gruplarda daha çok iç ve yukarı aşağı kolektif çalışmalarına daha ağırlık verilmiştir.



[1] Kapanadze,D.Ü.(2019). Vygostky'nin Sosyo- Kültürel ve Bilişsel Gelişim Teorisi Bağlamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi, SDÜ Fen.Edb. Fak. S.B. Derg., Agustos 2019, SAYI: 47, SS. 181 - 195

Öğretim tekniğinde de klan gruplarda, bilgi düzey ilişkisi oturtulması için sil-sil tekniği ve aynı kaynağın çoklu kullanımı gibi teknik sistemler çalışılırken, kolektif gruplarda ise daha çok kaynak çeşidi ve hız-kronometre gibi teknikler üzerinde daha çok kullanılmıştır. Keza gerek kişinin beyin algoritmasına göre gerekse de, konunun ve sınavın yapısına göre de sistemin yürütülmesi amaçlanmıştır. Örneğin mekanik-teknikte hızlanma (hızlı okuma dahil) sistem yürütülürken, hareket-oral limbiklerde ise dikkati artırmak için ise yavaşlama, odaklanma, etkin-detaycı okuma, anahtar kelime çıkarma gibi teknikler öğretim sürecinde yürütülmüştür. Alan Yeterlilik sınavı (AYT) ile ilgili az kaynak ve daha çok konu-müfredat esaslı bir çalışma sistemi, Temel yeterlilik Sınavı (TYT) için ise daha çok müfredatı da içeren ve belirtke tablosundaki esasları temel alarak kaynak çeşitliliği, zaman kontrolünü içeren beceri program esas alınmıştır. Tablo durumu öğrencilerin akademik düzeyleri gereği tasnif edilmiş olup, birinci tabloda doğuştan avantajlı olan durum belirginken, bu belirginliğin azaltılması için Nöro Psiko Pedagoji sistemin program modeliyle eğitim durum-öğretim sürecinin program inşası gerçekleştikten sonra elde edilen verilerle ikinci tablo oluşumu gerçekleşmiştir. İkinci tablo aşağıdadır.

| KİŞİLER | PUAN | PUAN DİLİMİ | PUAN TÜRÜ | SAYISAL/ SÖZEL | ANALİTİK | ANALİTİK GRUP | UZAMSAL | UZAMSAL GRUP | LİMBİK | ANALİTİK/TERS ANALİTİK/DUYGUSAL ZEKA | İÇE DÖNÜK/ DIŞA DÖNÜK | BELLEK | GELİŞİM DURUMU |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| İREM | 425,833 | 1.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 92 | ALTIN | 61 | UZAMSAL-3-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| EYLÜL | 418,333 | 1.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 95 | ALTIN | 84 | UZAMSAL-1-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BETÜL | 393,333 | 2.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 81 | GÜMÜŞ | 70 | UZAMSAL-2-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| RENAS | 346,667 | 3.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 87 | GÜMÜŞ | 80 | UZAMSAL-1-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SILA KEKLİK | 335,833 | 4.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 97 | ALTIN | 39 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| ZEYNEP | 327,5 | 4.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 95 | ALTIN | 83 | UZAMSAL-1-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| EFE | 325 | 4.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 73 | BAKIR | 66 | UZAMSAL-3-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ENES ALİ | 323,333 | 4.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 86 | GÜMÜŞ | 29 | UZAMSAL-7-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| AHMET | 316,667 | 4. GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 76 | GÜMÜŞ | 49 | UZAMSAL-5-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| YAĞMUR | 309,167 | 5.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 74 | BAKIR | 71 | UZAMSAL-2-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| EFE | 303,333 | 5.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 68 | BAKIR | 50 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| MERVE | 292,5 | 5.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 83 | GÜMÜŞ | 68 | UZAMSAL-3-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| GÖKAY | 291,667 | 5.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 65 | BAKIR | 59 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| CİHAT | 288,333 | 6.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 86 | GÜMÜŞ | 61 | UZAMSAL-3-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| UMUT | 287,5 | 6.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 69 | BAKIR | 55 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BERRA | 285 | 6.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 63 | BAKIR | 47 | UZAMSAL-5-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM EDİYOR |
| YILDIRAY | 283,333 | 6.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 63 | BAKIR | 38 | UZAMSAL-6-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| VEZİHA | 275 | 6.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 91 | ALTIN | 39 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM EDİYOR |
| AYŞEGÜL | 274,167 | 6.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 71 | BAKIR | 33 | UZAMSAL-6-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| NAZ | 263,333 | 6.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 87 | GÜMÜŞ | 74 | UZAMSAL-2-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ARİN | 263,333 | 6.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 86 | GÜMÜŞ | 72 | UZAMSAL-2-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| RÜMEYSA | 255 | 7.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 65 | BAKIR | 74 | UZAMSAL-2-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ENES | 254,167 | 7.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 73 | BAKIR | 50 | UZAMSAL-4-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| UTKU | 253,333 | 7.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 53 | DEMİR | 38 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SUDE | 252,5 | 7.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 68 | BAKIR | 68 | UZAMSAL-3-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| HAYRUN | 250,833 | 7.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 62 | BAKIR | 70 | UZAMSAL-2-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| TUĞÇE | 250,833 | 7.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 74 | BAKIR | 64 | UZAMSAL-3-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| GAYE | 250 | 7.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SOL FRONTAL /SAYISAL | 85 | GÜMÜŞ | 20 | UZAMSAL-7-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NİLAY | 245 | 7.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 78 | GÜMÜŞ | 55 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM |
| MEHMET | 234,167 | 7.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 60 | BAKIR | 41 | UZAMSAL-5-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ARDA | 230 | 7.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SOL FRONTAL /SAYISAL | 29 | CIVA | 34 | UZAMSAL-6-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM AMA DİKKATSİZLİK DEVAM |

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| AYŞEGÜL | 229,167 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 78 | GÜMÜŞ | 58 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ZEYNEP | 228,333 | 8.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 62 | BAKIR | 75 | UZAMSAL-2-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SARA | 228,333 | 8.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 58 | DEMİR | 42 | UZAMSAL-5-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| İBRAHİM | 228,333 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 77 | GÜMÜŞ | 26 | UZAMSAL-7-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| ÖMER ALİ | 225 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 58 | DEMİR | 57 | UZAMSAL-4-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NARİNÇ | 215,833 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 55 | DEMİR | 59 | UZAMSAL-4-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| HAZAL | 214,167 | 8.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 55 | DEMİR | 54 | UZAMSAL-4-SAĞ | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| DENİZ | 208,333 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 77 | GÜMÜŞ | 51 | UZAMSAL-4-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| GÖKÇE | 203,333 | 8.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SOL FRONTAL /SAYISAL | 58 | DEMİR | 55 | UZAMSAL-4-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NEZAHAT | 203,333 | 8.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 50 | DEMİR | 49 | UZAMSAL-5-SOL | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| YAREN | 191,667 | 9.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 77 | GÜMÜŞ | 25 | UZAMSAL-7-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | DİKKAT BOZUKLUK GELİŞİM DURUMU |
| MEYSA | 190 | 9.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 50 | DEMİR | 59 | UZAMSAL-4-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| NEFİSENUR | 185,833 | 9.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 41 | DEMİR | 62 | UZAMSAL-3-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ONUR | 185,833 | 9.GRUP | SAYISAL | SOL FRONTAL /SAYISAL | 79 | GÜMÜŞ | 33 | UZAMSAL-6-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SUDENAZ | 173,333 | 9.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 45 | DEMİR | 36 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| AZİZ FURKAN | 154,167 | 10.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SOL FRONTAL /SAYISAL | 35 | DEMİR | 18 | UZAMSAL-8-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| İBRAHİM | 148,333 | 10.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SOL FRONTAL /SAYISAL | 54 | DEMİR | 43 | UZAMSAL-5-SOL | DUYGU-HAREKET | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| BESTE | 145,833 | 10.GRUP | SAYISAL | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 49 | DEMİR | 36 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | DIŞA DÖNÜK | GÜÇLÜ BELLEK | NORMAL GELİŞİM |
| SİNAN | 111,667 | 11.GRUP | EŞİT AĞIRLIK | SAĞ FRONTAL / SÖZEL | 51 | DEMİR | 39 | UZAMSAL-6-SAĞ | TEKNİK-MEKANİK | ANALİTİK ZEKA | İÇE DÖNÜK | ZAYIF BELLEK | NORMAL GELİŞİM |

BAS program sürecinden geçen öğrencilerin gelişim sonuçları yukarıdaki tabloda tespit edilmiştir. Betimsel durumdaki var olan durum birincil tablo durumu ile deneysel uygulamadaki sonuçlar ise ikinci tabloda karşılaştırılarak değerlendirme yapılmıştır. "Deneysel araştırmanın betimsel araştırmaya nazaran daha iyi olduğu gerçeği,"[1] deneysel araştırmaların pedagoji alanında daha çok kullanılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu araştırmada değişkenler arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Bu anlamda survey niteliğindedir… Survey çalışmaları genellikle tabii çevre içinde gelişmektedir. Bu tür araştırmalarda değişkenlerin ayarlanması, olayların meydana gelme ya da gelmemesinin kontrolü mümkün değildir" (Kaptan,1986:69)[2]. Veri elde etmek amacıyla birinci aşamada Nöro Psiko Pedagoji envanteri ve deneme sınav tablosu ile Beyin Algoritma Sistem uygulama sonrasındaki öğrenci başarı tablosu oluşturulmuştur. 410 öğrenciden 50 öğrenci random tekniğiyle seçilmiştir. Bu öğrencilerden elde edilen verilerle, doğuştan getirilen avantajlı özelliklerin, akademik başarıdaki etkisi incelenmiştir. Akademik başarıda, Nöro Psiko Pedagoji ekol uygulamasının, doğuştan getirilen avantajlı özellikler yerine çalışmanın ve emek vermenin gücünü artırıp artırmadığı da öğrenilmek istenmiştir. Doğuştan getirilen avantajlı durumların etkisinin azalması yani korelasyon durumundaki ilişkisizlik durumu arzulanmıştır. Uygulanan programın başarılı olması için, doğuştan getirilen avantajlı durumlar ile öğrencilerin başarıları arasında ilişkinin asgariye indirmesi görünümünün ortaya çıkması programın etkinliği ve başarısı için temel alınmıştır. Bunun için ilişkiler sistemiyle ilgili veri sağlayıcı korelasyon çalışması yapılmıştır. Sonuçlar, % 95 güven aralığında, anlamlılık $p<.05$ düzeyinde çift yönlü olarak değerlendirilmiştir.



[1] Balcı,A.(1989). Eğitsel Araştırmanın Eğitimsel Sorunların Çözümüne Uygulanması, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/788921
[2] Kaptan,S. (1986). Bilimsel Araştırma Ve İstatistik Teknikleri, Kişisel Yay. Ank.

## 3.**BULGULAR**

3.1.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Analitik Zekâ arasındaki ilişki:

Correlations

| | | AnalitikGrup | PuanDilimi |
|---|---|---|---|
| AnalitikGrup | Pearson Correlation | 1 | ,354* |
| | Sig. (2-tailed) | | ,012 |
| | N | 50 | 50 |
| PuanDilimi | Pearson Correlation | ,354* | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,012 | |
| | N | 50 | 50 |

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Korelasyon katsayısı r= 0,354 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Öğrencilerin deneme sınavından aldıkları sonuçlar öğrencinin içinde bulunduğu Analitik Grupla (altın, gümüş, bakır ) orta düzeyde ilişkili çıkmıştır.

3.2.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu İle Uzamsal Zekâ arasındaki ilişki;

Correlations

| | | PuanDilimi | UZamsalGrup |
|---|---|---|---|
| PuanDilimi | Pearson Correlation | 1 | ,449** |
| | Sig. (2-tailed) | | ,001 |
| | N | 50 | 50 |
| UZamsalGrup | Pearson Correlation | ,449** | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,001 | |
| | N | 50 | 50 |

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Korelasyon katsayısı r= 0,449 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen uzamsal zekâ durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır.



3.3.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Limbik ilişkisi:

Correlations

| | | PuanDilimi | Limbik |
|---|---|---|---|
| PuanDilimi | Pearson Correlation | 1 | ,041 |
| | Sig. (2-tailed) | | ,780 |
| | N | 50 | 50 |
| Limbik | Pearson Correlation | ,041 | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,780 | |
| | N | 50 | 50 |

Korelasyon katsayısı r= 0,41 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen limbik baskınlık durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır.

3.4.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Bellek durumu arasında ilişki:

Correlations

| | | PuanDilimi | Bellek |
|---|---|---|---|
| PuanDilimi | Pearson Correlation | 1 | ,227 |
| | Sig. (2-tailed) | | ,112 |
| | N | 50 | 50 |
| Bellek | Pearson Correlation | ,227 | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,112 | |
| | N | 50 | 50 |

Korelasyon katsayısı r= 0,227 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen avantajlı bellek durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır.

3.5.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Duygusal-Analitik Düşünme durumu arasında ilişki:

Correlations

| | | GelişimDurumu | AnalitikGrup |
|---|---|---|---|
| GelişimDurumu | Pearson Correlation | 1 | -,120 |
| | Sig. (2-tailed) | | ,408 |
| | N | 50 | 50 |
| AnalitikGrup | Pearson Correlation | -,120 | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,408 | |
| | N | 50 | 50 |

Korelasyon katsayısı r=-120 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen avantajlı gelişim durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır. Dikkat eksikliği ve yoğunlaşma faktöründen kaynaklı olumsuz durumları düzeltici bir program uygulandığını göstermektedir. Fakat duygu durumunun akademik hayatı olumsuz etkilediği gerçektir. Akademik hayat analitik düşünmeyi esas alıyor. Ters korelasyon düzeyinin anlamlı düzeyse olmamasına rağmen duygu durumu olumsuz bir etkendir. Uygulanan program duygu durumunun olumlu dönüşümünü sağladığı anlaşılmaktadır.

3.6.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Sağ Frontal baskınlık durumu arasında ilişki

Correlations

| | | SayısalSozel | Limbik |
|---|---|---|---|
| SayısalSozel | Pearson Correlation | 1 | -,275 |
| | Sig. (2-tailed) | | ,053 |
| | N | 50 | 50 |
| Limbik | Pearson Correlation | -,275 | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,053 | |
| | N | 50 | 50 |



Korelasyon katsayısı r= -275 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen dez-avantajlı sağ-sözel frontal baskınlık durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır. Ters korelasyon durumu kısmen olsa da anlamlı değildir.

3.7.Öğrencilerin Akademik Başarı durumu ile Sol Frontal baskınlık durumu arasında ilişki

Correlations

| | | SayısalSozel | AnalitikGrup |
|---|---|---|---|
| SayısalSozel | Pearson Correlation | 1 | ,141 |
| | Sig. (2-tailed) | | ,327 |
| | N | 50 | 50 |
| AnalitikGrup | Pearson Correlation | ,141 | 1 |
| | Sig. (2-tailed) | ,327 | |
| | N | 50 | 50 |

Korelasyon katsayısı r= 327 bulunmuştur. p<.05 gerçekliği sağlanmamıştır. Doğuştan getirilen avantajlı sol frontal sayısal baskınlık durumuyla ile akademik başarı arasında ilişkisi saptanmamıştır.

## 4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bir eğitim sistemi, uzun vadeli planlama yapabilmeyi ve uygulamayı hedeflemelidir. Sık karar değiştiren eğitim sistemlerinin hedeflerini gerçekleştirmesi oldukça zordur. Eğitim; uygulama boyutunda özerk ve hatta kişiye özel programlara ve yerel özelliklere açık olmalıdır. Genel yapılanmasında da bir o kadar uzun vadeli planı içerip bu planlarda ısrarcı olmalıdır. Bir yirmi yıllık veya daha ötesini hedefleyen genel programı kurumsal açıdan belirlemeli ve uygulamalıdır.

Sık sık değişen ve farklılaşan eğitim sistemi, değişimden öte kargaşaya yol açacaktır. Buna paralel olarak; okul ve sınıf içi program ile öğrencinin ilgi ve yeteneklerine göre düzenlenmiş program alanları üzerinde yeterince durulmamıştır. Uygulamalı pedagoji atölyeleri yeterince çalışılmamıştır. Türk eğitim sistemi daha çok Taba-Tyler modeli özelinde inşa edilmiş bir sistemdir. Varış, "program geliştirme operasyonel bir süreçtir[1]," kavramına değinse de, programın temel argümanı belirtke tablosu özelinde inşa edilmekten ve müfredat esaslı yapıdan koparılamamıştır. Ertürk[2], belirtke tablosu üzerinde bir sistem inşası gerçekleştirdiğinden dolayı tüm öğretim sistemlerindeki değişimler de müfredat değişikliği üzerinden anlaşılmakta ve bu temelde yürütülmektedir. Günümüz dünyasında belirtke tablosunun seçkinliği daha çok mühendislik özel olarak matematik-geometri ve fizik üzerinden inşa edilmektedir. Hatta fizik ve yüksek geometri belirtke tablosundaki içeriğe dönük hedefleri gerçekleştirmeyen mühendislik algoritmasına sahip öğrenciler diğer bilim alanlarına yönlendirilerek doğuştan getirdikleri avantajlarını devam ettirmektedirler. Nöro Psiko Pedagoji ekolünde yetişen öğrencilerin ise dönüşümü mümkün olmuş olup, yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere istenen ilişkisizlik durumu sağlanmıştır. Yeni ekollerle ve özellikle beyinle ilgili yapılan lisansüstü çalışmalar nitelik bakımından henüz yeterli olgunluğa sahip olmadığından dolayı tekrar ile kuram düzeyinde çalışmalar olarak kalmıştır. Yurtdışında yapılanlar ise beyin özelliğine göre biçimlendirilmiş öğretim programlarının başarılarını göstermektedir. Bu anlamda Beyin Algoritma Sistemin program süreciyle örtüşen bir durumdur. Özellikle yaratıcı sağ frontal ve duygu limbiğin baskınlığı durumunda oluşan ters korelasyon durumu anlamlı olmasa da aslında sistem içindeki olumsuz durumu göstermektedir. Türk eğitim sisteminde yaratıcı ve duygusal zekâ hangi sistem uygulanırsa uygulansın olumsuz bir durumu ifade etmektedir. Önceki yapılan çalışmalarımızda da bu durum saptanmıştı. Program yapımız ne denli kurgusal olarak iyi olsa da, sağ yaratıcı frontal baskınlık ile duygusal süreçlerin olduğu algoritma baskınlıkları dezavantaj olmaya devam etmektedir. Bu durum batı toplumu için de geçerli olup kapitalist sistemin dayattığı bir durumdur. "İçinde yaşadığımız Batı toplumlarında sol lob, toplumun dayattığı mantık ve akılcılaştırma gerekliliğiyle daha çok talep edilir. Okul, sol lob yeteneklerinin ayrıcalıklı yeridir… analitik ve sıralı işlevlerin iyi bir şekilde kullanılmasını ve yönetilmesini gerektirir."(Facchin, 2021:83-84)[3] Dolayısıyla bütünsel beyin çalışmalarında okuma-yazma durumu dahi farklı olan öğrencilerin ortak bir programdan geçirildikleri sol frontal baskın bir sistemde, sağ frontal ve yaratıcı ile duygusal baskın olanlar daima dezavantajlı olarak sürece başlamaktadırlar. Bu durum değerlendirme sürecine ve dolayısıyla rehberlik sistemine kadar yansımaktadır.[4] Türkiye'de beyinin özelliklerinin ve niteliğini alana yeterince yansıtılmamıştır. Türk eğitim sisteminde özel öğretim kurumlarda market zincir sistemine benzer olan kurumsallaşmalar desteklenmektedir. Bu kurumların ar-ge çalışmalarına da zorunluluklar getirilmemiştir. Pedagoji atölye ve akademileri oluşturulmadıktan sonra eğitim ve program gerçekliği daima kopuk kalacağı gibi tekeliyet yapısının da eğitime yansımasına neden olabilir. Uygulamada olabildiğince özgür insan ve bireye, onun zihin yapısına göre yapılandırılmış bir öğrenme sistemini oluşturmamak klasik eğitim sistemine devam etmek, sorunları halı altında süpürmek anlamındadır. Günümüzde program çalışmaları ve kurumlar bir nevi müfredat esaslı bir yapının ve döngünün içindedirler. Eğitimde büyük değişimler denildiğinde müfredatta olan değişim olarak anlaşılmaktadır. Merkeziyetçi eğitimin gücünü ve kültürlemenin programdaki etkisini göstermektedir. Sonuç-değerlendirme temelli bir eğitim sisteminde de bu süreci değiştirmek çok mümkün görünmemektedir.



[1] Varış, F. (1996). Eğitimde Program Geliştirme, Alkım Yay. Ank.
[2] *Ertürk*, S.(1982). Eğitimde Program Geliştirme, Meteksan Yay. Ank.
[3] Facchin, J.S. (2021). Üztün Zekâlı Çocuğa Yardım (çev.Özatalay, C.Z.), İletişim Yay.İst
[4] Bknz. Hermann,N.(2003). Bütünsel Beyin (çev. Öner, M.); Hayat Yay. İst; Altay, Z.A. (2019), Sağ-Sol Beyin Meslek Seçimi İle İş Doyumu Tükenmişlik ve Mutluluk İlişkisinin Ölçümlenmesi Çalışması, Üsküdar Ünv. SBE. Nörobilim ABD. Y.Lisans Tezi

Liselere giriş sınavının müfredat ve beceriye dayalı sınav esaslı yapısından sapan daha yaratıcı programlara yönelen kurumlar, akademik anlamda başarılı olamamaktadırlar. Örneğin kurumsallaşmış olarak anılan büyük kurumların öğrencilerinin Liselere Giriş Sınavında (LGS) yüksek başarılar elde ederken, aynı öğrencilerin üniversite sınavlarında neden yüksek başarı elde edemedikleri yeterince sorgulanmamaktadır. Çünkü bununla ilgili üniversitelerdeki akademiyaların pozitivist kulelerindeki yapılar, kurumlar, alandan ve uygulamalı pedagojiden uzak oldukları gibi, alanda olan büyük kurumların ise ar-ge veya know-how üretmek gibi kurum ve birimleri olmadığı gerçektir. Özellik ve çeşitliliğe dayalı yeni bir sistem kaygılarının da olmadığı anlaşılmaktadır. Özerk araştırma kurum ve kuruluşların verdikleri istatistikler oldukça yerinde çabalar olup program sürecine onların da katkısı yeterli düzeyde değildir. Ölçme değerlendirme ve istatistikçilerin eğitim koordinasyon sürecinde rolleri ise tespit, eleştiri yapmak ile rapor yayımlamak ötesine geçememiştir. Program çalışmasındaki en önemli gerçeklik olan ihtiyaç saptama düzeyinde yani sistemin ilk girdisinde öğrencilerin beyin baskınlık özellik ve nitelik ile zekâ ve bütünsel beyin düzeylerinin saptanması ile ilgili çalışmalar yeterli düzeyde yürütülmemektedir. Bazı özel kurumların yaptığı çalışmalar ise gerekli etkiyi veremediği gibi örnek program önerisi veya iyi örnekler anlamında da genele yayılacak bir model söz konusu değildir. Beyin Algoritma Sistemi, bu süreci destekleyici bir çalışma olması bakımından eğitimin geleceğinde olumlu bir rol oynayacaktır. Kurumların başarı düzeyi incelendiğinde öğretim sisteminin sonuç esaslı olması hasebiyle, öğrencilerin başarı düzeyi bütünsel değil sadece akademik düzey olarak ele alınmaktadır. Değerlendirme sürecinin sadece şıklı (a, b, c, d, e seçenekli) sistem ile ölçülmesi de başarının ölçütü olarak ele alınmaktadır. Özellikle özel öğretim kurumları klasik anlamda bu testlerden başarılı öğrencilerden (burslu) sınıflar oluşturup, başarılı sınıfların altındaki grupları ise paralı öğrencilerden kurarak iyi olmayan klasik bir öğretim yapısı tesis etmişlerdir. Seçilmiş iyi öğrenci ve iyi öğretmen paradigması ile günü kurtarmaktalar. Öğretim sürecinde eğitim durumunu destekleyen teknoloji kullanımının gücü, ayrıca devlet okullarına nazaran yabancı dil öğretim programlarıyla, çocuklara iyi öğretim verdiklerini savunsalar da nitelikli ve öğrenciyi ileriye taşıyan özgün programları mevcut değildir. Öğretmenler hâlâ başarısız öğrencilerin velilerine: "Öğrenci haylaz, aslında zeki çalışsa yapar," daha modern olanlar ise bir psikiyatrist yahut psikolog önererek ilaç desteğiyle sorunları çözmeye çalışmaktalar. Rehberlik servisleri ise öğrenciyi dinleyen ve idare eden, başarısızlığına ise "çalışmadı, disiplinsiz veya heyecandan yapamıyor, adolesan veya ergenlik döneminde üzerine gitmeyin" gibi klasik cümlelerle geçici tedbirler kurabilmekteler. Doğuştan getirilen özellikleri kutsayan ve uygulayan hazırcı klasik bir sistem yapısı mevcuttur. Ki bu sistemlerin tekeliyet görünümü kalite üzerine değil daha çok avantajlar üzerine inşa edilmektedir. Örneğin tekeliyet kurmuş büyük özel üniversitelerin altından da oluşan okulöncesinde lise kurumuna kadar bir tür marketing kurumların oluşmasına neden olmaktadır. Bu tür kurumların tercih edilmesinin nedeni nitelikli eğitim programlarına sahip olmaları değildir. Bir öğrenci ne kadar erkenden sisteme girerse aynı kurumun üniversitesinde burs imkanı o kadar yüksek almasından kaynaklı bir durumdur. Özel öğretim kurumlarının bazılarında ön eleme süreci adeta seçme sınavları kadar önemsenmektedir. Liseler Giriş Sınavlarında iyi başarılı olmuş öğrencileri seçerek özel sınıflar oluşturmaktalar. Böylece iyi öğrenci ve iyi öğretmenlerle derece grubu oluşturup, reklamlarını yaparak sistemlerini yürütmektedirler. İlkokul çağında ise öğrenci kabullerde yaratıcı ve uzam zekâsı yüksek sağ bölüm baskın ve duygusal zekâ esaslı öğrenciler kabul edilmemektedirler. Bu tür öğrenciler yapısı gereği harfleri atlama, eksiltme veya sonunu uydurma gibi doğası gereği yaptıkları edimler sonucu iyi kurum olarak kendini tanımlayan okullar tarafından dışlanmaktadırlar. Hatta bu sebeplerden dolayı dispraksis, disleksi, diskalkuliti ötesi DEHB teşhisiyle farklı uygulama ve özel eğitimlere tabi tutulmaktadırlar. Oysa bahse konu olan tüm "dis" kökenli teşhislerin özellikleri ortaktır.

Temeli ise beynin sağ yaratıcı ve limbiğin de baskın olma halinden kaynaklanmaktadır. Bu öğrencilerin birçoğu da okuma sürecinde büyük sıkıntılar çekerek, öğretim denilen kavramdan uzaklaştıkları bir gerçektir. Zamanla geriye ve ileriye ket vurma durumu, karmaşık aşağılık psikoloji örüntüleri ile öğrenilmiş çaresizlik durumlarıyla ilgili davranışlar ortaya çıkabilmektedir. Oysa yaratıcı ve kazanılması gereken boyutlu zekânın varlığı dışarı atılmaktadır. Ütopik ve aykırı düşünme tarzı sistemin dışına itilmektedir. Klasik eğitim sisteminin belirlediği patronaj kalıbı diğer anlamda sistemin istediği beyin algoritma yapısına uygun olan öğrenciler şanslıyken, uymayan yaratıcı ve uzam yapısı olanlar ise dışlanmaktadır. Oysa olgunlaşma herkes için farklıdır. Bitkiler ve hayvanlar içinde bu böyledir ki insan memeliler içinde en geç olgunlaşan türdür. Beynin sağ baskınlığı güçlü olan öğrencilerin olgunlaşmasının ekseriyetle biraz geç olduğu bir gerçektir. Olgunlaşma (ki daha çok büyümeyi içerir) süreci bitkilerde de farklıdır. Nilüfer çiçeğinin hikâyesi ile bambu ağacının yetişme tarzına bile bakıldığında her bitkinin de hayvanlar gibi değişik olgunlaşma serüveni olduğu görülür. Bambu ağacı, 5 yılda filizlenip, filizlenme sonucunda ise 6 hafta gibi kısa sürede 30 metreye ulaşır. Yaratıcı zekâsı güçlü olanların akademik yaşantısı sorunlu görülse de aslında geç ürün veren meyvelerin bunların içinden çıktığı da bir gerçektir. Yaratıcı zekâ çok boyutlu görebilme, düşünebilme yeteneğidir. Türk eğitim sisteminde oldukça önemsiz görülen bir alandır. Uzam zekâ düzeyiyle akademik başarı arasında bir ilişki durumu saptayamamızın nedeni bundandır. Yaptığım çalışmalarda daha çok analitik mühendislik yani cebirsel yapının önemi akademik başarı için olmazsa olmaz alan olarak görülmektedir. Oysa günümüzde daha çok yazılım-yapay zekâ formasyonu önemli olmaktadır. Bu nedenle ileri düzeyde yaratıcılık gerektiren işlerde etkin olmamanın nedenlerinden biri de sağ-yaratıcı frontal ile uzama dayalı zekâ gelişim süreçlerinin ihmal edilmiş olmasıdır. Boyut zekâsı astroset (glue hücre çeşidi) denilen yaratıcı zekâyı temsil edip uzam yani geometrik-uzay/uzam düşünce Epikür formasyonu olarak günümüze kadar gelmiştir. Deyim yerindeyse Türk eğitim sisteminde daha çok Pisagor (kare yasası) ekolü baskındır. Büyük sorunlara yaratıcı çözümler yerine tekrar eden, kaba ve kalıpçı çözümler ile tekrarcı, ezberci bir eğitim sisteminin doğmasının nedeni de insan yetiştirme düzenimizden kaynaklıdır. 2024 yılında uygulamaya alınacak müfredatta ise gerek sekizinci sınıf ve gerekse de lise müfredatına geometriye ağırlık verilmesi, oldukça olumlu gelişmedir. MEB müfredat tasarımında ki öğrenme çıktıları bölümünde 8.2.nolu maddede bahsi geçen, "gerçek yaşam durumları üzerinden dik koordinat düzleminin çözümlenmesi" olarak tanımlanan başlangıç düzeyi önemli bir gelişmedir. Fonksiyon, doğrusal fonksiyon, bağımlı değişken bağımsız değişken kavramlarından ayrıca üçgen, eşitsizlik, silindir ve hacim kavramlarını ele alarak işlenmesi oldukça doğru bir yaklaşımdır. Özellikle gerçek yaşam üzerinden açıklanması ve soyut kavramdan kurtarılarak soyut geometrinin lise düzeyinde ele alınarak geometri-uzamsal temelli bir program ihtiyacı yapay zekânın yaratıcı gelişim alanına gelecekte yer alma bakımından da önemli bir çabadır. Çünkü yazılımın kendini yazacağı ve sadece yaratıcı yapıların üst biliş olarak önemli işlevler üstlendiği gerçeği düşünüldüğünde olumlu çalışmalar olarak ele alınabilir. Uzam zekâ açısı baskın olan kişilerin yaratıcılıkları oldukça yüksektir. Uzamsal belleğin kökeni, geometrik ve çok boyutlu düşünmeyi içerir. Aynı zamanda bilginin veya alanın şifrelenmesi ve korunması, bilinçli dikkat gerektiren bir eylem olup insanların en çok zorlandıkları alanı ifade eder ki gerçek uzamsal zekâ denilen durum da budur. Bu anlamda bu zekâ boyutu çok istisna olup soyut düşünebilen insanlarda görülebilir. Mantık-matematik alanından farkı ise daha çok görsel ve boyut ile dikkat-bellek eylemini birlikte içermesidir. Mantık zekâsına sahip bir kişi işiterek öğrenime yönelikken, uzamsal zekâ daha çok resimli objelerinin bulunduğu kitapları okumaya, hafızada görselleştirmeye ve pratik yaşantıda yaparak-yaşayarak toplumsal-kolektif öğrenmeye yönelir. Yani görerek ve gözlemleyerek öğrenir. Keza mantık zekâsı daha çok matematiğin cebir alanına (sayılar ve problemlere dönükken), bunlar geometri işlemlerini ve alan problemlerini daha çok sever.

Yön kavramları gelişmiştir. Hayal güçleri kuvvetlidir. Bir nesnenin veya olayın resmini çekmekten, çizmekten veya kameraya kaydetmekten hoşlanırlar. Film, belgesel veya görsel sunu izlemekten zevk alırlar. Bu kişilerin kendine özgü bir ortam ve gelişim süreci olmalıdır. Özellikle sağ frontal olanlar teknik-mesleki bir eğitimden geçirildikten sonra, uzam alanıyla ilintisi kurulmalıdır. Sol matematiksel çıktı verenler ise teorik akademik ortamda yürütülmeli nihayetinde iki grup yapısı birleştirilmelidir. Nöro Psiko Pedagoji sistemi girişte avantaja sahip olan insanların zamanla olumsuza dönüşen zekâ durumlarına karşılık, başta niteliksiz gibi görünen zekânın ise emekle yoğrulduğunda daha nitelikli hale dönüştüğünü gözlemler ve kabul eder. Bu anlamda simyacılık denilen uğraşı alanını da emek üzerine inşa eder. Sınıf toplumu sürecinde ihtiyaca binaen yaratılan beyin baskınlık ve zekâ kavramının tasnif edilerek yararlanılması gerçeğini de önemser. Fakat bu süreçte doğuştan gelen avantajların ötesinde bir eğitim sürecini ve dönüşümü savunur. Daha bireyin özelliklerini esas alan ama toplumcu kolektif öğretim yapısını amaçlar. Beyin baskınlığı ve öğrenme şekliyle ilgili boyutlar saptandığı için doğuştan getirilen avantajlar kadar dezavantajlı durumlar da aşılabilir. Günümüzde bilişsel temelli zekâ kuramına yapılan yatırımlar sonrası bencil, kendi merkezinde olan narsist kişiliklerin yetiştirildiği, emekten uzaklaşan bir eğitim modelin tehlikesi de ortaya çıkarmaktadır. Bireycilik kulelerinden kurulu dünyalarında, pusulasız ve limansız olan içi boş kayıp kuşağın, duyarsız bir dünyasında yaşamaya doğru gitmekteyiz. Dinsel öğretilerin yetersizliği ve modernitenin ise amaçsızlığı bir arada yaşanmaktadır. Nihilist ve varoluşçu pragmatist tipolojilerin sorunsallığının çözümü ise Bandura veya Vigotski'nin toplumcu ve sosyal öğrenme kuramlarında belirtildiği gibi, soysal sorunlar sosyal ortamda, toplumsal sorunlar kolektif çabalarla çözümlenir, ilkesinin gerçekliliğinin veya toplumcu sistem modellerinin de ortaya çıkması bir ihtiyaçtır. Bir tür Camu'nun "yabancı" adlı eserindeki kişiliklerin baskın olduğu kişilik modelleri ortaya çıkarılmaktadır. Kişilik ve toplumcu kuramlarının zekâ kuramlarının önünde yer alması süreci de geciktirilmekte veya gecikmektedir. Bireyin doğuştan getirdiği özelliklerinin ve özellikle de mühendislik algoritma temelinde beyin baskınlığı olan öğrencilerin akademik tekeliyetinin kırılması tartışılmalıdır. Sorunun 2024 yılı müfredatında ele alınan yeni şekliyle anlaşıldığı üzere bütünsel bir program içinde integralin kaldırılması veya detaylandırılması veya parabol ile polinomun hangi sınıflara taşınması gerçeği değildir. Programın mantığını müfredat ve belirtke tablo şablonundan kurtarmak gerekmektedir. Yetenek ve özelliklere göre bir program yapısının inşasıdır. Elbette mühendislik bölümlerini tercih edecek olan öğrencilerden matematiğin tüm detaylarının gücünün istenmesini sağlayan program yaklaşımı doğrudur. Fakat matematik-mühendislik programına kabul eden programlara öğrencilerin, 40 matematik ve 40 fen sorusunun sorulduğu AYT sınavında 5 net ile yerleşmesi de doğru değildir. Veya eşit ağırlık programlarında hatta biyo-kimya alanında matematiğin bu denli güçlü istenmesi etkisi olmamalıdır. Bu branşlar bellek ve analitik özellikler istemektedir ki bu özellikler matematikten bağımsız özelliklerdir. Sinir biliminden elde edilen verileri önemseyen ve kullanan bir eğitim bilim süreci, bilinmez olanı bilinir yaptıkça, programlar da zekâyı ve beyin algoritmasını dönüştürdükçe gerçekliğin kişilik kuramlar üzerine kurulu toplumcu bir eğitim ile insan yetiştirme düzenine ihtiyaç olduğu gerçeği anlaşılacaktır. Bu durum ortaya çıktığı zaman da, yetenek ve beyin algoritma sistemin ihmal edilmemesi gerekliliği de tartışılacaktır. Çünkü kişilik-toplumcu özellikler ile bireyi oluşturan özelliklerin katkısını bütünleştiren programlar paralel yürütülmelidir. Herkesin beyin yapılanmasının ortak yapıları kadar farklılığını da benimsemeyen bir anlayışa ihtiyaç olduğu açıktır. Burada bahse konu emek ve işgücü perspektifinde kişinin çaba ve dönüşüm sürecine uygun ortamın yaratılması ve doğuştan getirilen avantajların etkisinin azaltılması gerçeğidir. Yeteneğe göre ihtiyaç ölçeğinde bir toplumsal yapının ve beyin algoritma sistemine göre eğitim programının inşası mümkündür. Doğuştan getirilen zekâ avantajı-fetişizmi sistemin bir dayatması ve çağın zorunluluğu olarak gösterilmektedir.

Kapitalist sistemin istediği öğrenci modeli alıp diğerini dışarıda tutmak bilinçli bir tercihtir. Bu sebeple beyin sistemini tanıyan eğitim kurguları ve sistemler, paganist zeka tapınma kuramlarının etkisini de azaltacaktır. Zekâya tapınmacılık yerine, dönüşümcülük ve simyacılık temelli toplumcu diyalekt sürecine geçişi sağlamaya katkı sunar. Kalıplaşmış ve patronaj eğitim sistem ile dört alana sıkışık duvar eğitiminin sıkıntısını da aşmamızda büyük rol oynayacaktır. Tıpkı Orta çağ karanlığın aşılması gibi pozitivist indirgemeci ve parçalı zekâya dayalı eğitim sisteminin de aşılması anlamında olacaktır. Beyin baskınlık, yetenek, özelliğe dair bir eğitim sistemi artık mümkündür. Sinir bilimi ve genomun verileri sayesinde tarih felsefesi kurmak hatta daha öznel olarak pedagoji içinde yeniden yeni bir sistem ve insanın yaratımına ve doğuştan gelen özelliklerini benimseyen avantajlı veya dezavantajlı olarak değerlendirmeyen bir sistem inşa etmekte mümkündür. Çılgınca değişen ve dönüşün bir dünyadan söz ediyoruz. Dolayısıyla "bilinmez insan" denilen bir kavram ortadan kalkmıştır. Girdide özellikleri saptanabilen, biyolojik beslenmesinden öğrenmenin değerlendirme sürecine kadar yeni bir sistem ve program kurgusunun oluşması gereklidir. Beyin ağ sistemiyle nasıl işliyorsa lineer ve ağ sistemli bir program yapısı nöronal yapıya uygun olduğundan daha geliştirici olacaktır. Çünkü beyin ağ sistemiyle öğrenmektedir. Yatay veya dikey inşa edilmek istenen program yapısı ona uygun hale getirilmelidir. Günümüzdeki biyo-kimya, genom ve beyin alanındaki gelişimler bunu ihtiyaç duymaktadır. Bir tür feodalitenin yıkılıp Rönesans'ın inşa edildiği bir dönem hatta çılgınca dinamiklerin değiştiği fakat henüz modellerin ortaya çıkmadığı bir dönem yaşanmaktadır. İnsanlığın doğal zamanlarının Altın Çağından, Sümer antik kentlerin egemenlerince Ziguratlara hapsedilen tekelci bilgi yapısı Medler tarafından yıkılmıştı. Milivanda (Ege) uygarlığıyla nasıl ki doğayı yeniden tanıma ve doğa içinde sofistlerin yürüttü eğitime dönüşerek yeni bir çağ başlattıysa veya Orta Çağda kiliselerin bilgi tekeliyetine dönüşen süreç akademiyalara evirilerek sürecini farklı bir boyuta taşıyarak nasıl yenidünyayı biçimlendirdiyse, günümüzde de yapay yazılım ve genom ile sinir bilimi multidispliner çalışmayla çok farklı bir boyuta taşınmaktadır. Yeni insan: Ütopyası olan, elleri hünerli, yetenekli, aklı bilinçli ve analitik, duyguları hümanist özgür ruhlu insanı yetiştirmek artık imkansız değildir. Eğitim bilim ve akademiyalar yönlerini multidisipliner Nöro Psiko Pedagoji temelinde yeniden inşa etmek ve beslemek durumunda olacaklardır diye düşünüyorum." (Odabaşı,2024:179)[1] Böylece ideal olan durum bütünsel gelişim ve üüst forumlara dönüşüm için bir fırsat yaratılmış olur. Türkiye özelinde ise hazır patronaj kesim denilen belirlenmiş zeka ve beyin baskınlık mühendislik model dışındaki algoritmalarında başarılı olduğu yeni bir sistem inşası sağlanmış olur. Doğuştan getirilen avantajlı mühendislik baskınlık ve zekâ düzeyi esas olmaktan çıkarılıp, emek düzeyini ölçen ve değerlendiren bir yetenek sisteminin kurulması sağlanmış olur.



## 5.KAYNAKÇA

Altay, Z.A. (2019). Sağ-Sol Beyin Meslek Seçimi İle İş Doyumu Tükenmişlik ve Mutluluk İlişkisinin Ölçümlenmesi Çalışması, Üsküdar Ünv. SBE. Nörobilim ABD. Y.Lisans Tezi

Balcı, A. (1989). Eğitsel Araştırmanın Eğitimsel Sorunların Çözümüne Uygulanması, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/788921

Caine, R.N. and Caine, G. (2002). Beyin Temelli Öğrenme. (edit. ve çev. Ülgen G.), Nobel Yayınları, Ank.

Dehaene, S. (2014). Beyin Nasıl Okur: Okuyan Maymun (çev. Karakaşi, O.), Alfa yay.İst.

*Ertürk*, S.(1982). Eğitimde Program Geliştirme, Meteksan Yay. Ank.

[1] Odabaşı, B. (2024). Beyin Algoritma Sistem ve Program, (Çizgi yay. genişletilmiş ikinci baskı yayımlanmamış kitap)

Hermann,N.(2003). Bütünsel Beyin (çev. Öner, M.); Hayat Yay. İst.

Er,S. And etc. (2003). Mapping Cortical Change Across The Human Life Span, Nat Neurosci, Mar. 6(3), https://elodieventura.wordpress.com/2014/10/14/la-plasticite-cerebrale/

Kapanadze,D.Ü.(2019). Vygostky'nin Sosyo- Kültürel ve Bilişsel Gelişim Teorisi Bağlamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi, SDÜ Fen.Edb. Fak. S.B. Derg., Agustos 2019, SAYI: 47, SS. 181 - 195

Kaptan,S. (1986). Bilimsel Araştırma Ve İstatistik Teknikleri, Kişisel Yay. Ank.

Lawson, J.R. (2001). Brain Based Learning. Encyclopedia of Educational Technology. http://coe.sdsu.edu/eet/articles/brainbased/start.htm

Odabaşı,B. (2010). Beyin Temelli Öğrenme Yaklaşımının Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmış Doktora Tezi

Odabaşı, B. (2011). Beyin Temelli Program ve Sınav, Çizigi Yay. Konya

Odabaşı, B. (2013). The determination of fine arts and Anatolian high school students frontal and limbic dominance levels and their relationship with academic achievements. International Journal of Academic Research Part A; 2013; 5(5), 13-19. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-5/B.2

Odabaşı, B.&Bağçeci, B. (2013). The relationship between 12th grade students' interpersonal relationship and academic success levels. International Journal of Academic Research Part B; 2013; 5(2), 128-133. DOI: 10.7813/2075-4124.2013/5-2/B.19

Odabaşı, B. (2024). Beyin Algoritma Sistem ve Program, (Çizgi yay. genişletilmiş ikinci baskı yayımlanmamış kitap)

Özata, C. (2022). David Hare'in Berlin/Wall Oyunlarında Biyoiktidarın Özneye Etkisi ve Faşizm, Gaziantep unıversıty journal of socıal scıences 2022 21(1) 159-176

Sezgin, S. (2020). Ebeveynin "Üstün Zekâlı" Çocuğa Sahip Olma Algısı: Etiketleme, İst. Ünv. SBE, Psikoloji A.B.D, Doktora Tezi

Taştan, N. S. (2020). "Nöroplastisite'nin Etkileri Üzerine Bir Eğitim Programı ve Yeni Bir Teknik Önerisi: Süpürme Tekniği", ODÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Mart 2020; 10 (1), 228-251

Yurdakul, S.(2008).Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımının Sosyal-Bilişsel Bağlamda Bilgiyi Oluşturmaya Katkısı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 11 Sayı 20 Aralık 2008 ss.39-67

Varış, F. (1996). Eğitimde Program Geliştirme, Alkım Yay. Ank.

Watson,J.(2008). Yapılandırmacı Eğitim ve Öğrenme Zorlukları (çev.Kızılabdullah,Y), AÜÝFD XLIX (2008), sayı II, s. 357-369

# ANALYZING SABRI ESAT SIYAVUŞGIL'S POEM "JOURNEY" THROUGH PSYCHOANALYTIC ANALYSIS METHOD

# SABRİ ESAT SİYAVUŞGİL'İN "YOLCULUK" ŞİİRİNİN PSKANALİTİK ANALİZ METODUYLA TAHLİLİ

**Ahmet USLU[1]**

**[1]DOÇ. DR., KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ, FİLOLOJİ,**

**ORCID: 0000-0001-9014-9797**

## Özet

Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatının Yedi Meşaleciler olarak bilinen Yedi Meşale topluluğunun içerisinde yer alan Sabri Esat Siyavuşgil, asıl mesleğinin psikiyatri doktoru olması nedeniyle göz ardı edilen ve çok fazla önemsenmeyen bir şairdir. Ancak şair, Yedi Meşale topluluğunun oluşumunda ve derginin çıkartılmasında hem maddi hem de manevi desteği ile önemli bir yer tuttuğu gibi yazdığı şiirler de estetik ve derinlikli şiirlerdir. Genellikle "Odalar ve Sofalar" şairi olarak bilinen şair, tek kitabı olan bu eser dışında da çeşitli dergilerde birçok şiir yazmıştır. Edebiyat tarihinde üzerinde durulmamış olsa da mesleğinin etkisi ile insan ve nesneleri metafizik düzlemde ele alan şair, insan ve nesne arasında, zaman ve mekân arasında, insan ve zaman-mekân, eşya denklemini başarı ile kurgulamış ve şiirlerini psikanalitik açılımların dışında; ancak bu bilginin kendisine kazandırdığı birikimle disiplinlerarası şiirler yazmış başarılı bir şairdir. Şairin en büyük talihsizliği Ziya Osman Saba gibi tek işi şiir ve edebiyat olmamasından kaynaklanmaktadır. Onun bu durumu edebiyat tarihçileri tarafından derinlikli olarak incelenmesine ve şiirlerinin edebî zevk ve estetik değer açısından tahlil edilmesinin de önüne geçmiştir. Bu çalışmada Sabri Esat Siyavuşgil'in "Yolculuk" adlı şiiri edebî değer, estetik, ahenk gibi unsurların yanında bu değere katkı sağlayan psikanalitik incelemeye uygun olarak insan – nesne arasındaki ilişkiyi şiirde nasıl yorumlandığı üzerinde durulacaktır. Şiir tahlilinde psikanalitik kavramlardan ziyade şiire ve şiir atmosferine bu bilimin bakış açısının katkısı oranında, estetik değer göz ardı edilmeden şiirde kullanılan sözcüklerin açtığı yeni dünyalar ve yeni anlam kapıları açıklanmaya çalışılacaktır. Nesnelerin kimi zaman kendiliğinden kimi zaman da şair öznede oluşturduğu intibalar ile yalnızlık duygusu insan ve çevresi bağlamında ele alınacaktır.

**Anahtar kelimeler:** Yeni Türk Edebiyatı, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı, Yedi Meşale, Sabri Esat Siyavuşgil, Psikanalitik Analiz.

**Abstract**

Sabri Esat Siyavuşgil, a member of the Seven Luminaries group known as the Seven Luminaries, within the Republic Era Turkish Literature, is a poet who has been overlooked and not given much importance due to his primary profession as a psychiatrist. However, the poet occupies a significant place both materially and spiritually in the formation of the Seven Luminaries group and the publication of the magazine, and his poems are aesthetic and profound. Known primarily as the "Poet of Rooms and Sofas," the poet has written many poems in various journals apart from his only book. Although not emphasized in literary history, the poet, influenced by his profession, addresses human beings and objects on a metaphysical level. He successfully constructs the equation between human and object, time and space, human and time-space, and objects, and writes interdisciplinary poems with the knowledge gained from his profession. The poet's greatest misfortune stems from not having poetry and literature as his sole occupation like Ziya Osman Saba. This situation has prevented in-depth examination of his work by literary historians and analysis of his poems in terms of literary taste and aesthetic value. In this study, the poem "Journey" by Sabri Esat Siyavuşgil will be examined not only for its literary value, aesthetic, and harmony but also for how the relationship between human and object is interpreted in the poem, suitable for psychoanalytic examination. Instead of focusing solely on psychoanalytic concepts in the analysis of the poem, attempts will be made to explain the new worlds and meanings opened by the words used in the poem, in proportion to the contribution of this scientific perspective to the poem and the poetic atmosphere, without disregarding aesthetic value. The feelings of loneliness, sometimes spontaneously and sometimes created by the poet's subject, will be addressed in the context of the individual and their surroundings.



**Keywords:** New Turkish Literature, Turkish Literature of the Republic Era, Yedi Meşale, Sabri Esat Siyavuşgil, Psychoanalytic Analysis.

# INVESTIGATION OF THE SPOUSAL RELATIONSHIP OF PARENTS WITH CHILDREN GOING THROUGH THE SCHOOL ADJUSTMENT PROCESS

# OKULA UYUM SÜRECİNDE ÇOCUĞU OLAN EBEVEYNLERİN EŞ İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ

**ATİYE ÖZTÜRK**

**Özet**

Okula başlamanın yeni bir durum olması itibariyle bazı evlerde yeni bir kriz durumu olabilmekte. Bu kriz durumunun, bu yeni durumun eşler üzerinde nasıl bir etkisi olduğu, bu kriz anını nasıl yönettikleri ile ilgili yapılacak bir araştırmadır. Çocukların mizacı, ebeveynlerin çocukla ilişkisi, ebeveyn tutumları, eşlerin birbiriyle ilişkisi şeklinde ki sebepler çocuğun okula uyum sürecinde etkili olabilmektedir. Bu sebeplerden etkilenebilen yeni olan bu durum eş ilişkisini nasıl etkilediğini incelemek amaçlı yapılan bir çalışmadır. Bu çalışmanın temel amacı; okula başlama sürecinin ebeveynlerin eş ilişkisini nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Araştırma "Okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerin eş ilişkisi bu durumdan nasıl etkilenir ?" sorusunu yanıtlamak için planlanmıştır. Çalışma okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerin eş ilişkilerinin nasıl etkilendiği hakkında bilgi sahibi olmak, neden olduğunu öğrenebilmek adına oldukça önemlidir. Araştırma sonunda elde edilen bulgular; ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulabilmesi bakımından gereklidir. Araştırmamızda eşlerin yaşadığı sorunların sebebinin hangi değişkenler ile ilişki içerisinde olduğunu gözlemleyebileceğiz. Elde edeceğimiz bu bulgular sonucunda eşlere iyileştirici çözümler sunulabilir. Ayrıca bu bulgular, eşlerin yaşadığı sorunların çıplak gözle görülmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda, eşlerin görüşlerini birincil ağızdan öğrenmemiz, onların eş, ebeveyn-çocuk ilişkilerinin krizin neden kaynaklı olduğunu ortaya çıkarma açısından en güvenilir kaynak olacaktır. Okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerin eş ilişkilerinin nasıl etkilendiği hakkında bilgi sahibi olmak, neden olduğunu öğrenebilmek için bağımsız değişkenlere odaklanacağız. Bu bağlamda araştırmamıza en uygun desen olan olgu bilim (fenomenoloji) deseni uygulanmaya çalışılmıştır. Araştırmamızın evrenini, okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynler oluşturmaktadır. Araştırmaya çocuğu okula uyum sürecini geçirmiş 4 ebeveyn seçilmiş ve katılım gösterilmiştir. 3 kadın ve 1 erkek ebeveyn katılım göstermiştir. Yapılan görüşmeler araştırmacı tarafından bireysel olarak yapılmış ve transkript edilmiştir. Olgubilim (fenomenoloji) araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşmedir. Bu çalışmada da görüşme (mülakat) tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada, eşlerin ortak karar alma ve tutarlı davranma şeklindeki ebeveynlik tutumunun ve eşler arasındaki iletişimin okula uyum sürecini etkilediği vurgulanmaktadır. Sağlıklı ve uyumlu aile ilişkilerine sahip olan çiftlerini çocuğun uyum sürecinde ve eş ilişkilerinde herhangi bir sıkıntı yaşamadığı belirtilmektedir. Sonuç olarak, araştırma eş ilişkisinin okula uyum sürecinde önemli bir etken olduğunu ve sağlıklı çiftlerin yeni durumları daha kolay atlatabileceğini ortaya koymaktadır.

**ANAHTAR KELİMELER:** Okula Uyum, Eş İlişkisi, Çocuk

**Summary**

Given that starting school is a new situation, it can create a crisis in some households. This research aims to investigate how this crisis affects couples and how they manage this new situation.

Factors such as children's temperament, parent-child relationships, parental attitudes, and spousal relationships can influence the child's school adjustment process. This study focuses on examining how this new situation, which can be influenced by these factors, affects spousal relationships. The main objective of this study is to elucidate how the process of starting school affects the spousal relationships of parents. The research is planned to answer the question: "How does the spousal relationship of parents with children going through the school adjustment process get affected?" Understanding how the school adjustment process affects the spousal relationships of parents is crucial for learning its causes and finding solutions. The findings obtained at the end of the research are necessary for resolving emerging issues. By observing the variables related to the problems experienced by couples, we can offer remedial solutions. Moreover, these findings will allow the problems experienced by couples to be visibly identified. In this context, learning the opinions of couples firsthand will be the most reliable source for understanding the reasons behind the crisis in spousal, parent-child relationships. To understand how the spousal relationships of parents with children going through the school adjustment process are affected, we will focus on independent variables. In this context, the most suitable design for our research is the phenomenological design, which is the case study approach.

The universe of our research consists of parents with children going through the school adjustment process. Four parents who have recently experienced their child's school adjustment process were selected and participated in the research. Three female and one male parent participated. The interviews were conducted individually by the researcher and transcribed. In phenomenological research, the primary data collection tool is interviews. This study also utilized the interview technique. The research highlights that parental attitudes, such as joint decision-making and consistent behavior among spouses, and communication between spouses, influence the school adjustment process. It is noted that couples with healthy and harmonious family relationships do not experience any difficulties in their child's adjustment process and spousal relationships. In conclusion, the research demonstrates that spousal relationships are a significant factor in the school adjustment process, and healthy couples can more easily overcome new situations.



**KEYWORDS:** School Adjustment, Spousal Relationship, Child

## 1. GİRİŞ

Çocukların yaşamlarının ilk yıllarında, anne babaların çocukları üzerindeki etkileri diğer kişilere göre daha fazladır. Bu nedenle, çocuklar için okula başlama ve uyum sürecinde aileler önemli bir rol oynar. Okula uyum sürecinde anne babaların çocuk yetiştirme tutumları da önem kazanır. Anne baba tutumları, çocukların davranış görüntülerini ve kişilik özelliklerini yansıtırken aynı zamanda çocukların kişiliklerini olumlu veya olumsuz etkileyebilirler. Aileler, çocukların okulunu beklediği temel yaşam becerileri kazanmalarının yanı sıra, çocuğun okula uyum sağlanmasını kolaylaştıran veya zorlaştıran tutum, kişilik özellikleri ve aile içi iletişim konusunda da etkili olur. Akademik ve sosyal açıdan, okul öncesi kurumlar ve ev ortamı birbirinden farklıdır. Çocuklar, ev ortamından çıkarak okul ortamına girdiklerinde belli bir uyum sürecinden geçerler ve okulun öğretmenlerin beklentilerini olumlu yanıt vermek için çaba sarf ederler. Bu süreçte, özellikle destek beklenen anne baba belki de kendi eğitim deneyimlerinde yer almayan okul öncesi eğitim kurumuna uyum sağlama çabası içindedirler. Tabi ki ailenin işlevselliği de burada önem kazanır. Aile yaşam döngüsünden yola çıkacak olursak; ailelerin bulundukları evreye göre hareket edebilmeleri beklenir. Ve sağlıklı olanı da budur. Aile belirli sebeplerden işlevini kaybettiyse bunun zaten bir sorun olmasıyla birlikte yeni bir duruma adapteyi de zorlaştırır.

Okula başlama dönemi, çocukların aileden uzun süre ayrı kalmalarının yanı sıra dış dünya ile ilk kez karşılaştıkları bir dönem olduğu için oldukça önemlidir. Genellikle çocuklar oyun sürecini sağlıklı bir şekilde geçse de bazı çocuklar için okula gitmek sürekli bir kaygıya neden olabilir (Özcan & Aysev, 2009). Çocuğun rahat olması, akademik başarısı, katılım düzeyi, devam düzeyi, akran ilişkileri, sosyal becerileri, özgüveni, çocuk anne baba ilişkileri ve öğretmen çocuk ilişkisi, sosyal ekonomik düzeyi ve kültürü, okula uyumanın önemini göstergeleri olarak ortaya çıkmaktadır (Ladd & Price, 1987). Eş ilişkisi ise iki kişi arasında ki gerek romantik, gerek duygusal gerek cinsel birlikteliği ifade eder. Bu ilişkinin bu süreçte ki etkisi tartışılamaz bir boyuttadır. Bu minvalde okula uyum sürecinin eş ilişkisinin ne derece ve nasıl etkilediği önemli bir soru olarak karşımıza çıkar.

### 1.1. Okula Uyum Ve Aile İlişkileri

#### 1.1.1. Aile ve Aile Yaşam Döngüsü

Aile kavramını en basit tanımıyla, toplumun en küçük yapıtaşı olarak tanımlayabiliriz. Bebeğin doğduğu andan itibaren en yoğun etkileşim yaşadığı yerdir. Aile, bireyin küçük yaşlardan itibaren sosyalleşmesini belirlemekte ve örnek yaşantılar yaşamasına yol açmaktadır.

Aile tipi, ailedeki birey sayısı, ailenin sosyoekonomik durumu, anne babanın iş ve sosyal yaşamı, ailenin kültürel tercihleri, yaşanılan yerin büyük ve küçük olması gibi faktörler önemlidir. Bu faktörlerin başında gelen farklı aile türleri, çocuğun sosyalleşmesini farklı şekillerde etkilemektedir (Bilgin, Kılıç Aycı, Yazgan İnanç, 2018, s. 200).

Aile yaşam döngüsü kavramı ailenin kurulduğu andan eşlerden birinin ölümüne kadar olan süreç içerisinde geçirdiği gelişimsel dönemler olarak tanımlanabilir (Baran, 2017, s. 9). Aile yaşam döngüsü ailenin zamansal olarak gelişimi ile ilgili önemli bir modeldir. Bu model, bireyin yaşam sürecinin tüm aşamalarını içerir.



Aile yaşam döngüsünün ilk versiyonu Evelyn Duvall tarafından geliştirilmiştir. İlk başta 4 evre halindeyken daha sonra Duvall modelini geliştirerek 8 evreye çıkartmıştır (Glick, 1989). Bu 8 evre evlilik ile başlar eşlerin ölümü ile sona erer. Aile bireyleri her aşamada farklı roller, farklı sorumluluklar, farklı görevler yüklenirler ve üzerlerine düşeni yapmaya çalışırlar.

Genelde ailenin, özelde aile bireylerinin bu dönemlerde oluşan ve oluşabilecek olan muhtemel durumlar vardır. Döngünün her aşamasında karşılaşılabilecek durumları aile çözer çözmek zorundadır. Model ailenin zaman içinde değişimi üzerinde çalışırken çok fazla kullanılır (Nazlı, 2000; s.40).

| Aile Yaşam Döngüsü Evresi | Aile İçindeki Pozisyon | Ailenin Kritik Gelişimsel Görevi | Evrenin Süresi |
|---|---|---|---|
| 1.Evli Çiftler (Çocuksuz) | Karı<br>Koca | Karşılıklı doyurucu bir evlilik kurmak. Hamileliğe ve annelik, babalık sözleşmesine uyum sağlamak | 2 yıl |
| 2.Bebekli Aileler (30 aylık bebeği olanlar) | Karı-Anne<br>Koca-Baba<br>Küçük kız / oğlan çocuğu veya her ikisi | Küçük çocuğun gelişimine uyum sağlama, cesaretlendirmek | 2-5 yıl |
| 3.Okulöncesi Dönemde Çocuğu Olan Aileler | Karı-Anne<br>Koca-Baba<br>Kızçocuk-Kızkardeş<br>Erkekçocuk-Erkekkardeş | Okulöncesi dönem çocuğun kritik ilgi ve ihtiyaçlarına uyum sağlamak | 3-5 yıl |
| 4. Okula giden Çocukları Olan Aileler (6-12 yaş) | Karı-Anne<br>Koca-Baba<br>Kızçocuk-Kızkardeş<br>Erkekçocuk-Erkekkardeş | Okul çağında çocukları olan diğer ailelerle uyum içinde olmak. Çocukların eğitsel başarılarını cesaretlendirmek | 7 yıl |
| 5. Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş) | Karı-Anne<br>Koca-Baba<br>Kızçocuk-Kızkardeş<br>Erkekçocuk-Erkekkardeş | Özgürlük ve sorumluluk arasında denge oluşturmak | 7 yıl |
| 6. Hareket Eden Merkezler Olarak Aile (Birinci çocuk evden ayrılmış, son çocuk evden ayrılıyor ) | Karı-Anne-Büyükanne<br>Koca-Baba-Büyükbaba<br>Kızçocuk-Kızkardeş-Hala<br>Erkekçocuk-Erkekkardeş-Amca | Genç yetişkinleri iş, askerlik, okul ve evlilik için özgür bırakmak | 8 yıl |
| 7. Orta Yaşlı Anne-Baba (Boşalmış evden emekliliğe) | Karı-Anne-Büyükanne<br>Koca-Baba-Büyükbaba | Evlilik ilişkilerini tekrar inşa etmek. Kendisinden daha yaşlı ve genç kuşaklarla bağlarını sürdürmek | 15± |
| 8.Aile Üyelerinin Yaşlanması (Emeklilikten her iki eşin ölümüne) | Dul erkek / Dul bayan<br>Karı-Anne-Büyükanne<br>Koca-Baba-Büyükbaba | Yalnız yaşamayla baş etme, emekliliğe uyum göstermek | 10-15± |

Kaynak: Nystul, 1993

Tablo-1 *Duvall'ın Aile Yaşam Döngüsü*

Okula uyum sürecinde aile yaşam döngüsünde de Tablo-1 de de gösterdiği gibi Okula giden çocukları olan ailelerde diğer ailelerle uyum içinde olmak, çocukların eğitsel başarılarını cesaretlendirmek gibi görevleri vardır. Aile yaşam döngüsü modeli'nin bu aşamasından da yola çıkılacağı üzere bu dönemde belirli krizler yaşanabilir. Genel olarak bu dönemde çocuğu olan ebeveynler uyum sürecini yaşarlar. Aile sisteminin devam edebilmesi için kriz aşılabilmelidir.

### 1.1.2.Ailenin İşlevsel Özellikleri

Yapısal işlevsel kurama göre, aile sistemi işlevi ve işlevler arası koordinasyona dayalı olarak işler. Her aile üyesinin kendi rolünü yerine getirmesi, sistemin düzgün işlemesi için önemlidir. Sağlıklı bir yapı oluşturan aileler, kendi işlevlerini yerine getirerek aile bağlarına güçlendirirler. Ailenin temel işlevleri çocuk yetiştirme, ekonomik destek sağlama ve duygusal güven sağlam olarak belirlenmiştir. Ayrıca sistemin bakış açısına göre, ailenin kimlik görevlerini yönlendirme, sınırları düzenleme, duygusal atmosferi yönetme, değişimi yönetimi ve ev halkının devamlılığını sağlama gibi görevleri bulunmaktadır (Nazlı, 2014, ss.21-24). Aileler bu görevleri geçmiş kuşaklardan etkilenerek belirli sebep stratejilerle yerine getirmektedirler. Sağlıklı aileler, işlevlerini yerine getirirken dayanıklılık gösterirken, bazı aileler kriz dönemlerinde sağlıklı işlevlerden sağlıksız işlevleri geçiş yapabilirler.

#### 1.1.2.1McMaster Aile İşlevselliği Modeli

Kır(2011)'ın ifadesine göre bir sistemi başka bir sistemden ayıran onun toplumdaki işlevselliğidir. Bu bağlamda ailenin işlevselliği var oluşuna uygun olarak içinde bulunduğu topluma uyum sağlaması ve topluma yaptığı katkıdır. Miller ve arkadaşlarına(2000) göre ailenin tüm birimleri birbiriyle ilişkilidir ve bir parçasını diğerlerinden ayrı tutarak anlamak mümkün değildir. Aile işleyişi basit bir şekilde anlaşılamaz ve tek tek alt gruplarını veya aile üyelerini incelemek gerekir. Bir ailenin yapısını ve organizasyonunu en önemli derecede aile üyelerinin davranışları belirler. Aile sisteminin işleyiş kalıpları aile üyelerini birbirleriyle olan davranışlarını şekillendirir (Mesutoğlu 2012, ss. 30-31). Bu modelde tüm işlevler birbirleri ile ilişkilidir, bu nedenle aile sisteminin anlaşılması için tüm işlevlerin incelenmesi gerekmektedir ve McMaster modeli, aile işlevselliğinin tanımlanması ve gerekli durumlarda müdahale eden kişilere kılavuz olmak amacı ile geliştirilmiştir (Deniz ve Göller, 2017). Bu model ailede yaşanan güçlüklerle ilgili ailelerin yapısı, organizasyonu ve etkileşimsel biçimi ile bu etkileşimsel biçimdeki işlevsizlikleri anlamlandırmak amacıyla bazı aile işlevlerini alt boyutlarda incelemiştir (Tümer 2018, s.58). McMaster modeli, ailenin işlevlerini 6 temel alt boyutta değerlendiren bir modeldir. Bu boyutlar problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki verebilme, gereken ilgiyi gösterebilme ve davranış kontrolünü içerir. Problem çözme ailenin zorlukları çözme yeteneğini ifade ederken, iletişim aile üyeleri arasındaki duygu, düşünce ve bilgi aktarımını kapsar. Roller, ailedeki görevlerin dağılımı ve sorumluluklarını belirlerken, duygusal tepki verebilme aile üyelerinin uygun duygusal tepkileri ifade edebilme yeteneğini anlatır. Gereken ilgiyi gösterebilme, aile üyelerinin birbirleriyle ilgilenme, bakım ve sevgi gösterme düzeyini içerir. Davranış kontrolü ise ailenin davranışlarını yönetme, disiplin sağlama ve kararlılık gösterme yeteneğini ifade eder. McMaster modeli, ailenin genel listelerini değerlendirerek ailenin sağlıklı bir şekilde işlerini sürdürebilmesi için bu altı boyutun önemini vurgular.

#### 1.1.2.2.Sağlıklı Aileler

Sağlıklı aileler işlevlerini iyi yerine getirirler. Aile üyeleri aile içi iletişimden memnundur ve psikolojik olarak sağlıklıdır (Nazlı 2014, s.23). Bireylerin aile işlevlerini eşitlikçi bir çözüm ile ve herkese uygun bir şekilde sağlıklı ailelerin en temel özelliğidir.

Sağlıklı aileler başarılı mutlu ve dengelidirler hangi sorunu nasıl ele alacaklarını bilirler, bu sorunlara gerektiği kadar enerji harcayıp gerçekçi planlar yaparlar (Gladding 2015, s. 32).

#### 1.1.2.3.Sağlıksız Aileler

Optimal aile işlevlerinin birkaç farklı bölümünün yeterince yerine getirilmemesi sebebiyle sağlıksız aileler oluşabilir. Sağlıksız ailelerin birden fazla şekli olabilir. İşte bu sebeple sağlıksız aile kavramı yalnızca bir aile tipini göstermez. Ailenin fonksiyonelsizliği ya aşırı biçimde ailedeki kişilerin birbirlerine aşırı içiçeliği ya da kopukluğu ile sonuçlanabilir (Freude, 1991).

Fonksiyonel ailelerde aile üyelerinin çeşitli ihtiyaçları karşılanır. Fonksiyonel olmayan ailelerde ise ihtiyaçlar karşılanmaz bu sebeple de semptomlu davranışlar ortaya çıkar (Foley, 1989).

### 1.2.Eş İlişkisi

Eş ilişkisi, iki kişi arasındaki romantik, duygusal ve cinsel bir birlikteliktir. Bu ilişki evlilik veya nişan gibi resmi bağlarla da güçlendirilebilir. Ancak bazı durumlarda formaliteye ihtiyaç duymayabilir.

Eş ilişkisi, birlikte zaman geçirme, duygusal bağ oluşturma, karşılıklı anlayış, destek, sadakat ve güven gibi unsurlara dayanır. İki kişi arasında ortak bir amaç, değer ve ilgi alanları paylaşma iletişim kurma ve birbirlerini anlamada önemlidir.



Eş ilişkileri zaman zaman zorluklarla karşılaşabilir ve sorunları çözme, iletişim kurma ve uyum sağlama becerilerini gerektirebilir. İyi bir eş ilişkisi iki kişi arasında güven ,açıklık, sevgi, hoşgörü ve karşılıksız hayat temelinde inşa edilir. Eş ilişkilerinin başarısı çiftlerin birbirlerine yatırım yapmaları, iletişimde tutarlılık sağlamaları, ihtiyaçları duyarlı olmaları ve birbirlerine destek olmaları ile ilişkilidir. Ayrıca çiftlerin zamanlarını birlikte geçirmeleri, ortak ilgi alanları bulmaları ve birbirlerini anlamaya çalışmaları da ilişkiye güçlendirebilir.

Sonuç olarak eş ilişkisi iki kişi arasında romantik, duygusal ve cinsel bir bağdır. Her ilişki farklıdır ve çiftler arasındaki dinamikler, tercihler ve değerler çiften çifte değişiklik gösterebilir. İyi bir eş ilişkisi karşılıklı anlayış, iletişim ve sevgiye dayanır ve çiftlerin birbirlerine destek olmalarını gerektirir.

### 1.3.Ebeveyn-Çocuk İlişkileri

Aile, bebeğin doğumundan itibaren ilk etkileşimde bulunduğu kişileri içermesi ve ilk kritik gelişim aşamalarının bu kurum içerisinde yer alması nedeniyle oldukça önemli bir aracı rol oynamaktadır (Le Compte, Le Compte ve Özer, 1978). Günümüzde ebeveyn-çocuk arasındaki iletişimin tek taraflı etkilenme fikrinden daha çok karşılıklı bir etkileşimin olduğu yönde gelişmiştir. Çocuğun bütün gelişim alanlarında etkili olan aile bununla birlikte aile içi iletişim doğup geldiği bu dünyanın yaşamaya değer olup olmadığını, güvenli mi güvensiz mi olduğu görüşünü belirler. Çocuğun iletişim boyutuyla ilk bağ kurduğu kişi annesidir. Anne karnında; bebeğin annenin sesini ayırt edebilmesiyle başlar. Anne-çocuk ilişkisi, çocuk ile annesi arasında karşılıklı paylaşılan ilişki olarak tanımlanmaktadır (Köksal-Akyol,2013). Gebelik döneminde mutlu ya da stresli olmak bebeği etkiler. Bu bakımdan anne, çocuğu henüz anne karnında iken etkilemeye başlar (Amato, 1994; Munson & Odom, 2006; Yavuzer, 2003). Bunun yanında çocuğun annesi ile kurduğu ilk ilişki biçimi onun sağlıklı gelişim gösterebilmesi ve başkalarına

karşı olumlu tutum ve davranışlar sergilemesi için belirleyici unsurdur (Dönmezer, 1999). George Herbent, anne çocuk ilişkisinin önemine yönelik şu sözü söylemiştir: İyi bir anne yüz öğretmene bedeldir. Çünkü çocuk sürekli olarak annesinin yaptıklarını taklit eder. Bu da canlı bir öğretim şeklidir." (Herbent"den aktaran Yavuzer, 2003, s.12).

Bebeğin bakımı, onun ihtiyaçlarının karşılanması, duygusal bağlanmayı, duygusal doyumu veren genellikle annedir. Bu yüzden annenin bebeğe dengeli, kararlı olan tavrı bebekle aralarında temel güven duygusunun gelişmesine faydalıdır. Bebeklerin genelde tepkileri sözsüz iletişim şeklinde jest ve mimiklerini kullanarak olur. Annenin bebeğine hem sözlü hem de sözsüz iletişim unsurlarından faydalanarak karşılık vermesi çocukla sağlıklı iletişim kurmasında etkilidir (Çağdaş & Seçer, 2007; Telles, 2002; Yavuzer, 2003).

Bu konuda açıklanması gereken önemli kısımlardan biri de bağlanma çeşitleridir. 3 temel bağlanma türü vardır:

-Güvenli bağlanma

-Çelişik-Güvensiz bağlanma

-Kaçınma-Güvensiz bağlanma

Güvenli bağlanma hariç diğer bağlanma türlerinde çocukların ileri ki hayatlarında diğer insanlarla kurdukları iletişimler ya kaçınmacı, ya duygularını paylaşmayan, ya tutarsız, ya tepkisiz, reddedici, ya da çekingen vs. bir kişilik özelliği sergilerler. Güven, anneler ve bebekler davranışlarını birbirlerinin mizaçlarına ve gereksinimlerine eş güdümledikleri, tutarlı ve akla uygun oldukları zaman doğar (Gander ve Gardiner, 2001). Erikson, çocuğun ilk yaşlarda kazandığı temel güven duygusuyla okuldaki başarısı arasında bir ilişki olduğunu savunur (Saygı, 2011).



Şimdi bir de aile ilişkilerini açıklayan kuram ve teorilere bakacak olursak:

Ebeveyn-çocuk ilişkileri, Freud'un psikoseksüel gelişim ve Erikson'un psikososyal gelişim teorileri ile ilgili olarak incelendiğinde, ailelerin önemli bir rol oynadığı ortaya çıkar. Freud'a göre, anne-bebek ilişkisi prototiptir ve ilerideki ilişkilerin temelini oluşturur. Erikson ise yaşamı 8 kritik dönemli açıklar ve her dönemde ailelerinin rolünü büyük olduğunu belirtir. Okul öncesi dönemde, çocuğun iletişim becerileri içerisindeki uyarıcılarla gelişir anne ve baba bu süreçte etkileri oynar. Ebeveyn-çocuk ilişkisinin sağlıklı olması, çocuğun topluma uyumlu bir birey olarak yetişmesini etkiler. Ebeveynlerin iletişim becerileri, ebeveyn-çocuk ilişkisinde önemli bir etkiye sahiptir. Ebeveynlere yönelik eğitimler, çocuklarla kurulan ilişkilerde olumlu sonuçlar sağlayabilir. Ebeveyn-çocuk ilişkileri, ebeveyn ve çocuğun bakış açılarına ve bireysel farklılıklarına göre değişiklik gösterir. İlişkinin kalitesi, çocuğun bağlanma stili, ebeveynin çocukla ilgili düşünceleri ve gözlemlenebilir etkileşimler gibi faktörlerle belirlenir. Sağlıklı ebeveyn-çocuk ilişkisi çocuğunun sağlıklı gelişimine katkıda bulunur.

### 1.3.1.Ebeveyn Tutumları

Günümüzde, ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişki, her iki tarafın da birbirini etkilediği bir süreç olarak kabul edilmektedir. Karşılıklı bir etkileşimden söz edilse de ebeveynler, öncelikle erken çocukluk evresinde çocuklarının bakım ve eğitiminden mesul olmaları sebebiyle daha çok etkiye sahip olmaktadırlar (Maccoby, 2002).

Ebeveynlerin çocuk üzerindeki ilk etkilerinin çocuğun psiko-sosyal gelişimi ve uyumu üzerinde önemli olduğu bilinmekte, anne-baba ile aile içindeki başka bireylerin çocuk ile kurduğu iletişimi, çocuğun ailedeki yerini belirlemektedir (Aslışen, 2017). Yaşamın ilk yıllarındaki ebeveyn-çocuk ilişkisinde ve çocukların sosyal davranışlarında ebeveyn tutumları etkili olmaktadır (Fitzgerald & White, 2003). Ebeveynlerin çocuklarına karşı sergiledikleri çocuk

yetiştirme tutumları ve ona sağlanan fırsatlar, çocuğun kendi kendini ve sosyal ilişkilerini yöneten, sosyal açıdan yetkin bir birey olmasını sağlamaktadır (Erkan, 2010).

Toplumsal yapı, kültür, beklentiler ve aile değerlerindeki çeşitlilik, ebeveynlerin tutumlarını belirleyerek ebeveyn-çocuk ilişkisini şekillendirir.

Ebeveynlerin beklentileri, anne-baba rollerini benimseme şekilleri, kendi çocukluk deneyimleri, toplumun değer yargıları, anne ve babaların üstlenmeleri gereken görev ve sorumluluklarına dair farkındalık düzeyleri gibi faktörler, ebeveynlerin çocuklarına karşı tutumlarını etkileyen etkenler arasında yer almaktadır (Aslışen, 2017).

Annenin çocuklarını yetiştirirken sergiledikleri tutumlar üzerinde pek çok faktör etkili olmaktadır. Çocuğun cinsiyeti, yaşı, mizacı, sağlık durumu, anaokuluna gitmesi, anne ve babanın sosyodemografik özellikleri, çocuk sayısı, anne-baba ilişkisi, anne babanın kendi yetiştiriliş tarzı ve aile tipi tutumları etkileyen faktörlerdendir (Ayyıldız, 2005; Çetinkaya & Başbakkal, 2005; Grigorenko & Sternberg, 2000; Haktanır & Baran, 1998; Kaynar & Yıldız, 2003; Keskin, 2004; Öztürk & Şanlı, 2007; Özyürek & Şahin, 2005; Raffertya & Griffin, 2010; Recebov, 2000; Şanlı & Öztürk, 2012; Tudge ve diğerleri, 2000; Von Der Lippe, 1999; Wang & Phinney, 1998).

Baumrind (1971) tarafından geliştirilen ebeveynlik stilleri modeli, kontrol ve sıcaklık (kabul) boyutlarına bağlı olarak üç farklı anne-baba tutumunu tanımlamaktadır. Otoriter tutum, yüksek düzeyde kontrol ancak düşük düzeyde kabulü içerirken; izin verici tutum, düşük düzeyde kontrol ancak yüksek düzeyde kabulü içermektedir. Demokratik tutum ise yüksek düzeyde kontrol ve kabulü içermektedir.

Genel olarak ise şöyle sınıflandırılabilir:



-Baskıcı/otoriter tutum

-Aşırı koruyucu tutum

-Aşırı izin verici tutu

-Tutarsız/kararsız tutum

-Demokratik tutum

-Mükemmeliyetçi anne/baba tutumu

-Reddedici anne/baba tutumu

### 1.4.Okula Uyum

Okula uyum, öğretim ortamının özellikleri ile öğrenci arasında en üst düzeyde uyumun sağlanması olarak tanımlanır ve okul başarısı, sosyal etki ve sosyal davranışlar gibi çok yönlü bir kavramı ifade eder. Bu bağlamda, uyumlu olan çocuklar, akranlarıyla birlikte olma, işbirlikçi katılın grup etkinliklerine katılma gibi birçok kazanım elde ederler. Çocukların okulda ki rahatlık düzeyleri, ilgileri ve başarıları okula uyumu üzerinde yaşıtları, anne-babaları ve öğretmenlerinin önemli bir rol oynadığı üzerinde şekillenir (Önder & Gülay, 2007; Önder & Gülay, 2010).

Okula başlama dönemi, çocukların aileden uzun süre ayrı kalmalarının yanı sıra dış dünya ile ilk kez karşılaştıkları bir dönem olduğu için oldukça önemlidir. Genellikle çocuklar oyun sürecini sağlıklı bir şekilde geçse de bazı çocuklar için okula gitmek sürekli bir kaygıya neden olabilir (Özcan & Aysev, 2009). Çocuğun rahat olması, akademik başarısı, katılım düzeyi, devam düzeyi, akran ilişkileri, sosyal becerileri, özgüveni, çocuk anne baba ilişkileri ve

öğretmen çocuk ilişkisi, sosyal ekonomik düzeyi ve kültürü, okula uyumanın önemini göstergeleri olarak ortaya çıkmaktadır (Ladd & Price, 1987).

Çocuklar okula uyum süreciyle ilk defa okul öncesi eğitim kurumlarında tanışmaktadır (Gülay, 2011). Okulun ilk yıllarında okula uyum, okuldan kaçınma ya da okulu sevme gibi çocukların okula karşı tutumları, yalnızlık gibi duygusal deneyimleri, öğrenme ortamına katılımı ve akademik başarıları ile ilgili olmaktadır (Ladd, 1996).

Okula uyum sağlamada başarılı olan çocuklar genellikle daha iyi sosyal etkileşime sahiptir. Ayrıca sosyal becerileri daha gelişmiş olup, akanları tarafından kabul edilir ve sevilirler. Olumlu akran ilişkileri grup içinde aidiyet duygusunun gelişmesine katkıda bulunur. Bu nedenle başarılı bir okula uyumak için akran kabulü temel bir unsurdur. Bununla birlikte akran ilişkilerinin farklı yönleri (saldırganlık, şiddete maruz kalma, sevilmeme vb.) çocukların okula uyum düzeylerini düşürebilmektedir (Estell, Jones, Pearl, Van Acker, Farmer & Rodkin, 2008; Klima & Repetti, 2008; Ladd, 2006).

Aslında özetle okula uyumu etkileyen etmenlere bakacak olursak; okula uyum sürecinde anne babaların çocuk yetiştirme tutumları, çocuğun mizacı, çocuğun yaşı, gelişim düzeyi, doğum sırası, öğretmenin yaklaşımı, çocuğun hazır bulunuşluğu, okul olgunluğu, aileye aşırı bağımlı olması, özgüvenin düşük olması, okul kavramına yönelik algıların oluşmamış olması, ailenin okula başlayan çocuğun yetişkinliğe adım attığına yönelik algı içinde olması ve çocuğa bunu hissettirmesi, öğretmen ve ebeveynlerin farklı tutumlara sahip olması, huzurlu bir aile yapısının bulunmaması, çocuğun ceza olarak okula gönderilmesi, yeni kardeşin dünyaya gelmesi, yakın bir bireyin hastalığı veya ölümü gibi problemler çocuğun okula uyum sağlamada zorluk yaşamasına sebep olabilmektedir.

### 1.5.Çocuk Mizacı



Mizaç: Duygu, davranış ve dikkat alanlarında duygusal tepkiselliğin düzeyi ile ilgili olan ve kendini düzenleme boyutunda bireyi eşsiz kılan bireysel farklılıklardır (Prior, Sanson, Smart & Oberklaid, 2000).

Çocuğun okula uyum sürecinde, okula geliş motivasyonu, okula ve öğretmene bakış açısı, okula başlama değerlendirme tarzı gibi faktörlerin farklılık gösterebileceği düşünülmektedir.

Çocukların psikolojik uyumlarının ve sosyal davranışlarının aynı zamanda kişiliklerinin gelişimini etkileyen önemli bir bileşendir (Berdan, Keane & Calkins, 2008; David & Murphy, 2007; Ortiz & Gandara, 2006; Rothbart, Ahadi & Evans, 2000; Sterryi Reiter-Purtill, Gartstein, Gerhardt, Vannatta & Noll, 2010). Her çocuk kendine özgü mizacıyla dünyaya gelmektedir (McClowry, 2003; Akt. Richters, 2010). Çocukların gelişim alanları üzerinde mizacın önemli bir rolü vardır. Örneğin; çocuklarda görülen davranış problemleri ile mizaç özellikleri arasında güçlü bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Mizacın bazı yönleri çocuklarda görülen uyumsuz ve problem davranışlar üzerinde etkili olabilmektedir (Essa, 2003)

## 2.YÖNTEM

### 2.1. Araştırmanın Konusu

Okula başlamanın yeni bir durum olması itibariyle bazı evlerde yeni bir kriz durumu olabilmekte. Bu kriz durumunun, bu yeni durumun eşler üzerinde nasıl bir etkisi olduğu, bu kriz anını nasıl yönettikleri ile ilgili yapılacak bir araştırmadır. Çocukların mizacı, ebeveynlerin çocukla ilişkisi, ebeveyn tutumları, eşlerin birbiriyle ilişkisi şeklinde ki sebepler çocuğun okula uyum sürecinde etkili olabilmektedir. Bu sebeplerden dolayı etkilenebilen yeni bu durum eş ilişkisini nasıl etkilediğini açıklamak amaçlı yapılan bir çalışmadır.

### 2.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Okula başlama sürecinin ebeveynlerin eş ilişkisine nasıl bir etkisi olduğunu nitel bir yolla belirlemektir. Araştırma "Türkiye' de ki okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerinin eş ilişkisi bu durumda nasıl etkilenir ?" sorusunu yanıtlamak için planlanmıştır.

### 2.3. Araştırmanın Önemi

Çalışma Türkiye' de ki okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerin eş ilişkilerinin nasıl etkilendiği hakkında bilgi sahibi olmak, neden olduğunu öğrenebilmek adına oldukça önemlidir.

Araştırma sonunda elde edilen bulgular; ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulabilmesi bakımından gereklidir. Araştırmamızda eşlerin yaşadığı sorunların sebebinin hangi değişkenler ile ilişki içerisinde olduğunu gözlemleyebileceğiz. Elde edeceğimiz bu bulgular sonucunda eşlere iyileştirici çözümler sunulabilir. Ayrıca bu bulgular, eşlerin yaşadığı sorunların çıplak gözle görülmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda, eşlerin görüşlerini birincil ağızdan öğrenmemiz, onların eş, ebeveyn-çocuk ilişkilerinin krizin neden kaynaklı olduğunu ortaya çıkarma açısından güvenilir kaynak olacaktır.

### 2.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma dönemsel olarak okula başlangıç döneminden 4-5 ay sonra olduğu için genel olarak katılımcılarda o dönem neler olduğunu unutulduğu görülmüştür. Genel olarak yeni olması beklenen bu süreç biraz artık alışılmış uyum gösterilmiş bir dönem olmuştur.

### 2.5. Araştırma Modeli ve Deseni



Çalışma nitel araştırma yaklaşımına dayanmaktadır. Nitel araştırma yaklaşımlarının öne çıkan özellikleri doğal ortama duyarlılık sağlaması, araştırmacının katılımcı rolü olması, bütüncül bir yaklaşıma sahip olması, algıların ortaya konmasını sağlaması, araştırma deseninde esneklik ve tümevarımcı bir analize sahip olmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 47).

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden "olgu bilim (fenomenoloji)" yaklaşımı, standartlaşmış açık uçlu görüşme tekniği kullanılarak uygulanmıştır. Standartlaşmış açık uçlu görüşme; bir araştırmada birden fazla görüşmecinin kullanılacağı durumlarda etkili bir 15 biçimde kullanılabilir. Aynı şekilde, yanıtlarda görüşmecinin becerileri, yanlılıkları veya öznelliklerden kaynaklanabilecek farklılıkları da azaltır (Yıldırım & Şimşek , 2013, s. 151).

Nitel araştırmada olgu bilim, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgular yaşadığımız dünyada olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkabilir (Yıldırım & Şimşek , 2013, s. 78).

Olgu bilim araştırmalarında tek bir kavram veya düşüncenin ifade edildiği, araştırılacak bir fenomene vurgu yapılmaktadır. Bunlar, örneğin eğitimsel bir düşünce olarak 'mesleki gelişim', psikolojik bir kavram olarak 'keder' veya sağlıkla ilgili bir düşünce olarak 'hasta bakımındaki ilişkiler' olabilir. Bireylerin deneyimlerini ve fenomenle ilgili nasıl hem öznel hem de diğer insanlarla ortak olan nesnel deneyimlere sahip olduklarını açıklar. Bu yüzden, öznel-nesnel ayrımına dayalı bakış açısının reddedilmesi söz konusudur ve bu nedenlerle, olgu bilim (fenomenoloji) nitel ve nicel araştırma arasındaki bir süreklilik çizgisi üzerinde herhangi bir yerde yer alır (Creswell J. W., 2013, s. 78-79).

Olgu bilim araştırmalarında veri kaynakları araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu dışa vurabilecek veya yansıtabilecek bireyler ya da gruplardır. Olgu bilim araştırmaları

nitel araştırmanın doğasına uygun olarak kesin ve genellenebilir sonuçlar ortaya koymayabilir. Ancak bir olguyu daha iyi tanımamıza ve anlamamıza yardımcı olacak sonuçlar sağlayacak örnekler, açıklamalar ve yaşantılar ortaya koyabilir. Bu yönüyle hem bilimsel alan yazına hem de uygulamaya önemli katkılar getirebilir (Yıldırım & Şimşek , 2013, s. 81).

Türkiye' de ki okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynlerin eş ilişkilerinin nasıl etkilendiği hakkında bilgi sahibi olmak, neden olduğunu öğrenebilmek için bağımsız değişkenlere odaklanacağız. Bu bağlamda araştırmamıza en uygun desen olan olgu bilim (fenomenoloji) deseni uygulanmaya çalışılmıştır.

### 2.6. Evren ve Örneklem

Araştırmamızın evrenini, okula uyum sürecinde çocuğu olan ebeveynler oluşturmaktadır.

Bu araştırmada, araştırmamızın amacına göre, araştırmamızın alt amacına göre, hedefe göre örneklemimizi belirlemiş bulunduğumuz için olasılıklı olmayan örneklem türlerinden olan amaçlı-yargısal örneklem türünden ölçüt örneklem türü kullanılmöıştır. Amaçlı-yargısal örneklem yöntemi araştırma amacına dayanan ve belirli bir kriter veya özelliğe bağlı olarak seçilen birey ve gruplardan oluşan bir yapıdadır.(Kümbetoğlu,2019:99). Bu bağlamda araştırma konusu kapsamında seçilen ailelerle görüşmeler gerçekleştirilerek araştırma sorularının cevabının bulunması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın temel amacı; okula başlama sürecinin ebeveynlerin eş ilişkisini nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Araştırmaya çocuğu okula uyum sürecini en yakın zamanlarda geçirmiş 4 ebeveyn seçilmiş ve katılım gösterilmiştir. 3 kadın ve 1 erkek ebeveyn katılım göstermiştir. Yapılan görüşmeler araştırmacı tarafından bireysel olarak yapılmış ve transkript edilmiştir.

*Tablo2. Katılımcılar Listesi*



| **Katılımcı Listesi** | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **No** | **Katılımcı** | **Yaş** | **Cinsiyet** | **Eğitim Durumu** | **Mesleği** | **Çocuğun Yaşı** |
| **1** | A | 35 | K | Lisans | Tıbbi Sekreter | **5** |
| **2** | **Ş** | 31 | K | Lisans | Öğretmen | **3** |
| **3** | **R** | 31 | K | Lisans | Laborant | **5** |
| **4** | O | 33 | E | Lisans | Muhasebe | **5** |

### 2.2.3. Veri Toplama Tekniği

Olgubilim (fenomenoloji) araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşmedir. Olgulara ilişkin yaşantıları ve anlamları ortaya çıkarmak için görüşmenin araştırmacılara sunduğu etkileşim, esneklik ve sondalar yoluyla irdeleme özelliklerinin kullanılması gerekmektedir. Bazı olgubilim araştırmalarında ise birden fazla görüşme yapılması söz konusudur.

Bu tür görüşmelerde araştırmacının ulaştığı açıklamaları ve anlamları görüşülen kişiye teyit ettirme fırsatı olduğu için araştırmanın geçerliği ve güvenilirliği artmaktadır (Yıldırım & Şimşek , 2013, s. 80-81) Olgubilim (fenomenoloji) çalışmalarında veri toplama genellikle katılımcılarla derinlemesine ve çoklu mülakatlar kullanılarak toplanmaktadır. Diğer veri toplama araçları gözlemler, günlükler, şiir, müzik ve diğer sanat formları olabilmektedir. Van

Manen (1990) yazıya aktarılmış konuşmaların, resmi yazıların ve drama, film, şiir ve romanlarla ilgili deneyimlerin veri toplama formu olarak kullanılabileceğinden bahsetmektedir (Creswell J. W., 2013, s. 81).

## 3.BULGULAR

### 3.1. Araştırma Süreci

Bu kısımda araştırmada kullanılan yöntemden, araştırmayı yürütenden ve araştırmaya katılanlardan, görüşmelerin gerçekleştiği ortamlardan, görüşmede karşılaşılan güçlüklerden ve çözümlerden ve elde edilen verilerin analizine ilişkin bilgiler verilmektedir.

#### 3.1.1. Kullanılan Yöntem

Okula uyum sürecinde çocukları olan ebeveynlerin eş ilişkilerinin, bu yeni durumdan nasıl etkilendiğini bulmak amacıyla nitel araştırma teknikleri ile yürütülmüştür.

Nitel araştırma yaklaşımlarının öne çıkan özellikleri doğal ortama duyarlılık sağlaması, araştırmacının katılımcı rolü olması, bütüncül bir yaklaşıma sahip olması, algıların ortaya konmasını sağlaması, araştırma deseninde esneklik ve tümevarımcı bir analize sahip olmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 47). Bu sebeple, çalışmada elde edilen verilerin bütüncül bir şekilde ortaya konmasına olanak sağlayacağı için nitel araştırma yöntemi seçilmiştir.

Bu çalışmada nitel araştırma desenlerinden "olgubilim (fenomenoloji)" yaklaşımı, standartlaşmış açık uçlu görüşme tekniği kullanılarak uygulanmıştır. Standartlaşmış açık uçlu görüşme; bir araştırmada birden fazla görüşmecinin kullanılacağı durumlarda etkili bir biçimde kullanılabilir. Bu minvalde sorular daha önceden hazırlanılıp daha önceden hazır duruma getirilmiştir.



#### 3.1.2. Görüşme Esnasında Karşılaşılan Güçlükler ve Çözümü

Görüşmeden önce araştırmacıların araştırma hakkında bilgilendirici bir konuşma yapması ve verilen bilgilerin gizliliğine dair onam formunu her iki tarafın da imzalamasıyla birlikte katılımcının çekingen tavrının ortadan kalkmış olup, katılımcıların tüm tedirginlikleri giderilmiştir. Fakat görüşme esnasında katılımcılar başta soruların genel olarak aile, çocuk, ebeveynlikleri hakkında olunca biraz şaşırıp ne cevap vereceklerini bilemediler. Aslında her günümüzde her anımızda olan şeyleri nitelendiremediler. Daha sonra zaman zaman sorulara ara verip sorular haricinde yönlendirme olmaksızın rahatlamalarını sağladıktan sonra devam edince biraz da o süreçte ailesiyle ilgili düşününce sorulara daha güzel cevaplar gelmeye başladı.

#### 3.1.3. Elde Edilen Verilen Analizi

Bu araştırmamızda da elde edilen verilerin analizi, içerik analiz tekniğine uygun şekilde yapılmıştır. Bu bağlamda, her bir katılımcının vurguladığı kavramlar ve cümleler ile anlamlı bir şekilde kodlama ve tema belirleme süreci gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi, metin veya içeriklerin yapısını ve özelliklerinin anlamak, sınıflandırmak veya değerlendirmek için kullanılan bir yöntemdir. İçerik analizi, metinlerin veya içeriklerin temalarını, duygusal tonlarını, anahtar kelimelerini, önemli noktalarını ve diğer özelliklerini belirlemeye yardımcı olabilir.

### 3.2. Araştırmanın Bulguları

*Tablo 3. Kod ve Tema*

| Karar alma süreçleri | Ebeveyn tutumları | Ebeveynlerin bireysel özellikleri | Mizaç | Öğretmenden kaynaklı sebepler | Eş ilişkisi | Uyum süreci |
|---|---|---|---|---|---|---|
| *Ortak karar alma<br>*Bazen kırgın kalarak karar alma<br>*Hiç konuşmadan karar alma | *Baskıcı/otoriter<br>*Aşırı koruyucu<br>*Aşırı izin verici<br>*Tutarsız/kararsız<br>*Demokratik<br>*Mükemmeliyetçi<br>*Reddedici | *Ebeveyn kişilik özellikleri<br>*Uyumlu<br>*Uyumsuz<br>*Tutarlı<br>*Tutarsız<br>*Anlayışlı<br>*Hoşgörülü | *Çocuğun mizacı | *Öğretmenin tutum ve davranışları<br>*Öğretmen ve velinin ortak tutumda olmaması | *Problem çözme becerileri<br>*İletişim<br>*Roller<br>*Duygusal tepki verebilme<br>*Davranış Kontrolü<br>*Çatışma<br>*Aile içi dinamikler | *Okula uyum<br>*Okula başlama<br>*Ayrılık durumu<br>*Alışma süreci |



#### 3.2.1.Karar alma sürecinin okula uyum sürecine etkisi

Karar alma sürecinin, okula uyum sürecine etkilerini araştırmamızdaki katılımcıların verdiği cevaplara göre değerlendirecek olursak; daha net bir şekilde ortak karar alabilen çiftlerin uyum sürecinin daha iyi geçtiği söylenebilir.

Örneğin; birinci katılımcının ve dördüncü katılımcının verdiği cevap da;

"*Mmmm şöyle alırız yani bazen ortak kararlar almaya tabi çalışıyoruz ortak karar almaya çalışıyoruz. Ama bazen de tabii gönlümüz olmadan işte bazen benim dediğim bazen eşimin dediği olur böyle." (A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*"Eşimle ortak görüşerek iletişime geçerek bir şekilde almaya çalışırız ortak bir karar almaya çalışırız. Tabi zaman zaman ortak olmayan kararlar da aldığımız oldu." (O, 33, Lisans, Muhasebe)*

Bu ifadelere göre zaman zaman sorun yaşayabildiklerini görüyoruz. Bu katılımcının gerek çocuğunun okula uyum sürecinde, gerek o süreçte eşiyle ilişkisinde olumsuz etkilenmeler olduğu söylenebilir.Aynı şekilde karar alma süreçlerini net bir şekilde ortak alabilenlerin okula uyum süreçlerinin de çok sıkıntı yaşamadıklarını söylenebilir.

#### 3.2.2.Ebeveyn tutumlarının okula uyum sürecine etkisi

Ebeveyn tutumlarının sürece etkisi ise; ailelerin bu süreçte hoşgörülü, anlayışlı, tutarlı yani aslında demokratik tutum ile çocukların uyum süreci arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır.

*"Yaani yeri geldi tutarlı, yeri geldi hoşgörülü davrandık. Yani şöyle ıh okulun kurallarını anlattık. I öğretmeniyle iletişim halinde olması gerektiğini, ne istiyorsa ona belirtmesi gerektiğini anlattık. Iğh bu yüzden çok sıkıntı çekmedik. Dediğim gibi ortak bir kararla hareket ettik. Çocuk gitmek istemiyorum dediğinde hadi gitme demedik. Ih okula gidilecek dedik. Ih bu şekilde de ortak kararımızla hallettiğimizi düşünüyorum." (Ş, 31, Lisans, Öğretmen)*

*"Iım… Alışması için ikimizde elimizden geleni yaptık. Babası da gayet anlayışlıydı. Şaşırtmıştı beni gerçekten. Anlayışlı ve tutarlı davrandık. Gitmesine ikna etmeye çalıştık gitmek istemediği zamanlarda." (R, 31, K, Lisans, Laborant)*

Tam aksine tutarsız tutum izleyen ebeveynlik tutumunda yani aslında -demokratik tutum haricindeki tutumlarda da diyebiliriz- aralarında negatif yönde bir ilişki vardır. Yani tutarsız bir tutum izleyen ebeveynlerde gördüğümüz gibi; tutarsız tutum izlemek çocukların okula uyum süreçlerinde negatif yönde etkilediğine dair anlamlı bulunmuştur.

*"Yani bu aradaki iki ikili tutumdan mı diyeyim bundan kaynaklı biraz tutarsızlık yaşadı ve tutarsız bir dönem geçirdi o dönem." (A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*" İlk başta acemiydik biraz tutarsız davrandık sanırım ama daha sonrasında daha da olayların böyle olabileceğini fark edince daha tutarlı davranmaya çalıştık." (O, 33, Lisans, Muhasebe)*

*"Yani az önce de bahsettiğim gibi ilk başta biraz ortak tutum sergileyemedik. Fakat daha sonrasında ortak tutum izleyerek olacağını fark edince tabii ortak tutumla hareket ettik. Ama tabii o ortak tutum izleyene kadar 1,5 ay kadar geçmişti." (O, 33, Lisans, Muhasebe)*

### 3.2.3.Çocuğun mizacının uyum sürecine etkisi

Aslında genelde çocuğun sosyal yapıda olması, özgüvenli olması, iletişime açık olması gibi sebepler çocuğun uyum sürecini kolaylaştırsa da araştırmamız kapsamında ikisi arasında ki ilişki anlamlı bulunamamıştır.



Çocuğu daha sevecen uyumlu olarak tanımlayan katılımcı da uyum sürecinde sıkıntı yaşadıklarını söylemesi ve daha annesiyle birlikte ortama alışabilen bir çocuğun ise uyum sürecinde sorun yaşamamalarından kaynaklı tam anlamıyla anlamlı bulunamamıştır. Ve aynı çocuğun iki farklı sürecinin farklı geçmesi de aynı mizaç özelliklerine sahip çocuğun farklı süreçler geçirmesi de bu durumu desteklemektedir.

*"Yani aslında uyumlu bir çocuk fakat algısı çok açık." (A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*" Yani normalde gitti ve 2 saat boyunca hiç aramamıştı. Ben sadece dışarıda bekliyordum. O süreçte meğerse okulun içinde yani okul binasının içinde anneler olduğu için onları görmüş ve ondan sonra bir şeye girdi ben de annemi istiyorumlara falan girdi. Ve bu aslında biraz da öğretmenin bence yönetememesinden kaynaklı oldu. Bir ay kadar sanırım öyle sürdü devamlı beni istedi devamlı alışamayacak."(A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*"Şu anki gittiği okula alıştırırken gerek psikologları gerek öğretmenleri her şey sistematik ilerlediği için gayet iki üç günde alıştı. Fakat o dönem biraz uyum süreci evet yani o Yaz okulundaki öğretmeninin bence hani alıştırma-uyum sürecinde ki biraz daha geri planda kalmasından kaynaklı olmuştu. Ama şu anki gittiği okula gayet severek de gidiyor. Alışması uyum süreci de çok güzel geçmişti."( A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*"Genelde iyi anlaşır herkesle ama ilk alışma sürecinde yeni bir arkadaşla tanıştığında bile alışana kadar bizim olmamızı ister." (R, 31, K, Lisans, Laborant)*

*"Birkaç hafta zorlandık. Özellikle eşim bıraktığında daha da sorun çıkarmış. Girmek istememiş babasının kucağından inmeyip hep gitmek istemiyorum demiş. Ama sonrasında bir sıkıntı yoktu." (R, 31, K, Lisans, Laborant)*

### 3.2.4.Öğretmenin uyum sürecine etkisi

Öğretmenin çocuğun okula uyum sürecine etkisi anlamlı görülmektedir. Öğretmen aile ile ortak tutum sergilemelidir. Ve öğretmen de sakin, anlayışlı, hoşgörülü ve kararlı olmalıdır. Öğretmen alıştırma sürecinde aileyle ortak kararlar verip ortak hareket edip alıştırma sürecinde aktif olmalıdır.

*"Ve bu aslında biraz da öğretmenin bence yönetememesinden kaynaklı oldu. Bir ay kadar sanırım öyle sürdü devamlı beni istedi devamlı alışamayacak. Hatta o zamanki öğretmeni şey demişti yani alışmayacaksa zorlamayın gibi ama benim görüşüme tersti. Daha sonra okulundan başka bir öğretmen alıştırmıştı. Fakat biz yaz okulu olduğu için zaten hani kısa süreli bir okuldu. Şu anki gittiği okula alıştırırken gerek psikologları gerek öğretmenleri her şey sistematik ilerlediği için gayet iki üç günde alıştı." (A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

### 3.2.5.Eş ilişkisinin uyum sürecine etkisi

Okula uyum sürecinde eş ilişkisi etkilenmektedir. Hem pozitif hem negatif yönde olduğunu görebilmekteyiz.

Zaten aile ilişkileri oturmuş ve uyum sürecinde de çocuğun bazı zorlamaları olacağını bilen sağlıklı diye tanımlayabileceğimiz çiftlerin; çocuğun uyumu sürecinde de eş ilişkisinde de sıkıntı yaşanmamaktadır.

*"Yok yaşanmadı. Aslında tam tersine eşimle birbirimize vakit ayırabildiğimiz için de mutluyuz biraz." (Ş, 31, Lisans, Öğretmen)*

*"Arada ufak tartışmalar oldu ama öyle büyük tartışmalar yaşamadık. Genel olarak uyum süreci de iyiydi bizde öyle büyük gerginlikler yaşamadık." (R, 31, K, Lisans, Laborant)*

*"Başta ki yaz okulu gibi kısımda tabi ufak tefek tartışmalarımız oldu olayları biraz iyi ilerletmeye çalıştık. Yani ortak bir yol bulduk daha sonrasında iyi ilerledi." (O, 33, Lisans, Muhasebe)*



Fakat daha aile işlevselliği sağlıklı olmayan ailelerde ise uyum sürecinde zorlanmalar yaşadıkları ve bunu eş ilişkisine de yansıttıkları ev içi dinamiğinin yüksek olduğu bir evlilik haline dönüşebilmektedir.

*"Mmm bizim için gerçekten şu an baktım da 2 aylık dönem gerçekten kötüymüş. Eşim yok zaten zor yani istemeyerek gibi gönderdiği için niye ağlıyor çocuk neden gönderiyoruz ağlıyorsa göndermeyi verelim gibi bir tutum izledi. Ben de tabii ki ben de biraz nasıl diyeyim baskınlık değil de bu kararımızda net olduğumuzu anlasın diye okula gidilecek bu okul böyle yani eninde sonunda gelecek gibi bir tutum içindeydim. Zor bir dönem geçirdik mi evet. Eşimle o ara bir gergindik çünkü eşim çocuğu zorla ağlattığımı düşünüyordu kendince o yüzden o dönem evet biraz kötü bir zaman geçirmiştik." (A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

*"Yani kötü oldu. O 2 aylık dönemde cidden eşimle çok gerilmiştik devamlı her gün bana yükleniyordu. Ve ben artık hem çocuğu idare edebilmekten hem eşimi idare edebilmekten gerçekten çok yorulmuştum. Çatışmalarımız yani en büyük çatışmalarımız son 1 yılda belki o dönemdir. "(A, 35, Lisans, Tıbbi Sekreter)*

## SONUÇ

Tamamen yeni bir durum olan okula uyum süreci, yeni bir eğitim ortamına alışmak için geçirilen dönemdir. Öğrenci, yeni sınıf arkadaşlarıyla tanışır, öğretmenini ve okul kurallarını öğrenir ve alışır. Bu süreçte bazen heyecan, bazen de kaygı yaşanabilir, ancak zamanla öğrenci okula alışır ve rutinlerini oluşturur.

Bu araştırmanın sonucuna göre ortak karar alıp net kararlı duruş sergileyebilen çiftlerin uyum sürecinin daha iyi geçtiği söylenebilir. Bu araştırma sonucunda ebeveynlerin demokratik ebeveyn tutumu arttıkça çocukların okula uyumlarının da arttığı tespit edilmiştir. Literatür incelendiğinde de demokratik ebeveyn tutumunun okula uyumu olumlu yönde etkilediğini tespit eden araştırmalar bulunmaktadır. Tam aksine tutarsız tutum izleyen ebeveynlik tutumunda yani aslında -demokratik tutum haricindeki tutumlarda da diyebiliriz- aralarında negatif yönde bir ilişki vardır. Yani tutarsız bir tutum izleyen ebeveynlerde gördüğümüz gibi; tutarsız tutum izlemek çocukların okula uyum süreçlerinde negatif yönde etkilediğine dair anlamlı bulunmuştur. Literatür taramalarında aslında genelde çocuğun sosyal yapıda olması, özgüvenli olması, iletişime açık olması gibi sebepler çocuğun uyum sürecini kolaylaştırsa da araştırmamız kapsamında ikisi arasında ki ilişki anlamlı bulunamamıştır. Öğretmenin çocuğun okula uyum sürecine etkisi anlamlı görülmektedir. Öğretmen aile ile ortak tutum sergilemelidir. Ve öğretmen de sakin, anlayışlı, hoşgörülü ve kararlı olmalıdır. Öğretmen alıştırma sürecinde aileyle ortak kararlar verip ortak hareket edip alıştırma sürecinde aktif olmalıdır. Araştırma sonucumuza göre; öğretmen,okula uyum sürecinde aile ile birlikte hareket ederek ortak tutum sergilemelidir. Aynı zamanda öğretmen sakin, anlayışlı, hoşgörülü ve kararlı olmalıdır. Alıştırma sürecinde aktif bir rol üstlenen öğretmen, aile ile birlikte ortak kararlar almalı ve hareket etmelidir. Genel olarak okula uyum sürecini en çok etkileyen durumların başında eşlerin ortak bir şekilde tutarlı davranması yani; ebeveynlik tutumu ve birbirleriyle olan iletişimleri –eş ilişkisi- etkilemektedir. Araştırmamızın asıl sorusunun cevabı ise; okula uyum sürecinde, eş ilişkisi önemli bir etken olarak görülmektedir ve bu ilişkinin hem pozitif hem negatif yönde etkilenebileceği gözlemlenmektedir. Sağlıklı ve uyumlu aile ilişkilerine sahip olan çiftler, zaten oturmuş bir yapıya sahip oldukları için çocuğun uyum sürecinde ve eş ilişkilerinde herhangi bir sıkıntı yaşamamaktadır. Bu nedenle, çocuğun uyum süreci ve eş ilişkisi, sağlıklı çiftlerde zorluklarla karşılaşmamaktadır.



## KAYNAKÇA

Aslışen, E.T. (2017). *5-6 yaş çocuklarının ve ebeveynlerinin bazı alışkanlıkları ile ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumları arasındaki farklılıklara ilişkin bir çalışma*. Başkent University Journal of Education, 4(1), 11-28

Ayyıldız, T. (2005). *Zonguldak il merkezinde 0-6 yaş çocuğu olan annelerin çocuk yetiştirme tutumları.* (Yayınlanmamış yüksek lisans yezi). Karaelmas Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Zonguldak

Baran, G. 2017. *Aile Yaşam Dinamiği*. Pelikan Yayınevi, Ankara.

Baumrind, D. (1971). *Harmonious parents and their preschool children.Developmental Psychology*, 4, 99- 102.

Berdan, L.E., Keane, S.P.& Calkins, S.D. (2008). *Temperament and externalizing behavior: social preference and perceived acceptance as protective factors*. Developmental Psychology, 44 (4), 957-968.https://doi.org/10.1037/0012-1649.44.4.957

Creswell, J. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri.* (M. Bütün, & S. Demir, Dü) Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çetinkaya, B. & Başbakkal, Z. (2005). *Çocuk sağlığı ve hastalıkları kliniklerinde çalışan hemşirelerin benlik saygısı düzeylerinin ve çocuk yetiştirme tutumlarının incelenmesi*.

David, K.M., & Murphy, B.C. (2007*). Interparental conflict and preschooler's peer relations: The moderating roles of temperament and gender*. Social Development, 16(1), 1-23.

Erkan, S. (2010). *Aile ve aile eğitimi ile ilgili temel kavramlar*. Z. F. Temel (Editör),Aile eğitimi ve erken çocukluk döneminde aile katılım çalışmaları (ss.1-48). Ankara: Anı Yayıncılık.

Essa, E. (2003). *A practical guide to solving preschool behavior problems*. (5th. Ed), Delmar Learning. USA.

Estell, D. B., Jones, M. H., Pearl, R., Van Acker, R., Farmer, T. W.& Rodkin, P. C. (2008). Peer *groups, popularity, and social preference.* Journal of Learning Disability, 41(1), 5-14. https://doi.org/10.1177/0022219407310993

Fitzgerald, D.D. & White, K.J. (2003), *Linking children's social worlds: Perspective-taking in parent- child and peer contexts*. Social Behavior and Personality, 31(5), ss. 509-522.https://doi.org/10.2224/sbp.2003.31.5.509

Gander, M.J.,& Gardiner, H.W. (2010). Çocuk ve ergen gelişimi. (Çeviren: A, Dönmez, N, Çelen), (8. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.

Glick, I & Kessler, D. (1989). *Marital and family therapy*.New York : Grime & Stratton.

Gülay, H. (2011). *Anasınıfına devam eden 5-6 yaş grubu çocuklarının okula uyumlarının sosyal beceriler açısından incelenmesi*.NWSA E-Journal of New World Sciences Academy, 6(1), 139-146.

Haktanır G. & Baran G. (1998). *Gençlerin benlik saygısı düzeyleri ile anne baba tutumlarını algılamalarının incelenmesi*. Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Dergisi, 5, 134-41.

Kaynar, D. & Yıldız, S. (2003). *Çocuklardaki travmatik kazalar ile annelerin çocuk yetiştirme tutumları arasındaki ilişki*. İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi, 13(51), 3-24

Kır, İ. (2011), *Toplumsal bir kurum olarak ailenin işlevleri*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:36 (381-404), ISSN:1304-0278

Klima, T. & Repetti, R. L. (2008). *Children's peer relations and their psychological adjustment*. Merril-Palmer Quarterly, 54(2), 151-178. https://doi.org/10.1353/mpq.2008.0016

Kümbetoğlu,B.,2019, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Bağlam Yayıncılık,İstanbul.

Ladd, G. W. & Price, J. M. (1987). *Predicting children's social and school adjustment following*. Developmental Psychology, 58(5), 1168-1189.

Ladd, G.W. (1996). *Shifting ecologies during the 5-7 year period: Predicting children's adjustment during the transition to grade school.* In A. Sameroff & M. Haith (Eds.) The five to seven year shift: The age of reason and responsibility (pp.363-386). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Ladd, G. W. (2006). *Peer rejection, aggressive or withdrawn behavior, and psychological maladjustment from ages 5 to 12: An examination of four predictive models*. Child Development, 77(4), 822-846.https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2006.00905.x

Maccoby, E. (2002). *Parenting effects: Issues and controverties.InBorkowski, J.G., Ramey, L.S. &Bristol-Power, M. (Eds). Parenting and the child's world: Influences onacademic, intellectual and social-emotionaldevelopment(ss. 35-46),* New Jersey: Lawrence ErlbaumAssociates, Inc,

Nazlı, S. (2001). *Aile danışmanlığı*. Ankara: Nobel Yayınları.

Ortiz, M. A. C. & Gándara, V. B. (2006). *Study on the relations between temperament, aggression, and anger in children*. Aggressive Behavior, 32(3), 207–215.

Önder, A. & Gülay, H. (2007). *Ebeveyn kabul- red teorisi ve bireyin gelişimi açısından önemi.* Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi. 21, 20-28

Önder, A. & Gülay, H. (2010). *5-6 yaş çocukları için okula uyum öğretmen değerlendirme ölçeğinin güvenirlik ve geçerlik çalışması*.Uluslar Arası Online Eğitim Bilimleri Dergisi, 1 (2), 204-224.

Özcan, Ö. & Aysev, A. (2009). *Okul fobisi olan çocuklarda ruhsal bozuklukların sıklığının araştırılması*.İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi. 16 (1), 13-17

Özyürek, A.&Tezel Şahin, F. (2005). *5-6 yaş grubunda çocuğu olan ebeveynlerin tutumlarının incelenmesi*. GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25(2), 19-34

Prior, M., Sanson, A., Smart, D., & Oberklaid, F. (2000). *Pathways from infancy to adolescence. Australian temperament project 1983–2000*. Melbourne: Australian Institute of Family Studies.

Raffertya, Y.,& Griffin, K.W. (2010). *Parenting behaviours among low-income mothers of preschool age children in the USA: Implications for parenting programmes*. International Journal of Early Years Education, 18(2), 143-157.https://doi.org/10.1080/09669760.2010.494428

Sterry, T.W., Reiter-Purtill, J., Gartstein, M.A., Gerhardt, C.A., Vannatta, K., & Noll, R.B. (2010). *Temperament and peer acceptance: the mediating role of social behavior.* Merrill-Palmer Quarterly, 56(2), 189-219.

Şanlı, D. & Öztürk, C. (2012). *Annelerin çocuk yetiştirme tutumlarını etkileyen etmenlerin incelenmesi*. Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 32, 31-48.

Tudge, J., Hogan, D., Snezhkova, I., Kulakova, N., & Etz, K. (2000). *Parent's child-rearing values and beliefs in the United States and Russia: The impact of culture and social class*. Infant and Child Development, 9, 105-121.

Von Der Lippe, A. (1999). *The impact of maternal schooling and occupation on child-rearing attitudes and behaviours in low income neighbourhoods in Cairo, Egypt*. International Journal of Behavioral Development, 23(3), 703-729.https://dx.doi.org/10.1080/016502599383766

Wang, C.C.,& Phinney, J.S. (1998). *Differences in child rearing attitudes between immigrant Chinese mothers and Anglo-American mothers*. Early Development and Parenting, 7, 181-189.https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0917(199812)7:43.0.CO;2-Y

Yazgan-İnanç, B., Kılıç-Atıcı, M., Bilgin, M (2018)., *Gelişim psikolojisi 1: Bebeklik, Çocuk luk ve Ergenlik*, 14,200-204

Yıldırım, A., & Şimşek , H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

# SIRAJ AL-DIN AL-URMAWI (594-682/1198-1283) IDEAS AND IMPACT ON THE SCIENTIFIC LIFE OF THE ANATOLIAN SELÇUKS

# ANADOLU SELÇUKLULARI İLİM HAYATINDA ÖNEMLİ BİR ŞAHSİYET: SİRÂCEDDİN EL-URMEVÎ (594-682/1198-1283)

**ÖZLEM COŞKUN**

**DR. ÖĞR. ÜYESİ, KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ, ORTAÇAĞ TARİHİ,**

**ORCID: 0000 0002 2469 9464**

## Özet

Bu çalışmanın amacı, Anadolu Selçukluları ilim hayatını, fikirleri ve eserleriyle etki eden Sirâceddin el-Urmevî (594-682/1198-1283) vasıtasıyla değerlendirmek ve dönemin fikri zemin ve potansiyelini anlamaya çalışmaktır. Bu amaca uygun konuyla ilgili olarak temel eserlerin ve sosyal bilimler alanındaki güncel çalışmaların değerlendirilmesi ve incelenmesiyle bağlamında kaynak tarama metodu uygulanmıştır. Anadolu'da ilmi hareketlilik, tercüme faaliyetlerinin yoğunluğuyla gelişmiş ve güçlenmiştir. Bu süreçte Anadolu Selçukluları sultanlarından özellikle Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus ve Alâeddin Keykubad gibi ilmi seviyesi yüksek şahsiyetlerin ilme verdikleri gerek şahsi gerekse siyasi destek dikkate değer bir düzeyde olmuştur. Bu destek, aynı zamanda Anadolu'da hem hâkimiyetin inşası ve muhafazası hem devletin bekası hem de Nizam-ı âlem mefkûresi idealine giden yolun kırılma noktasıdır. Türk-İslam Medeniyeti'nin ilim ve adalet seyrinin mottosu olarak bu kavrayış, Anadolu Selçukluları'nda hem devlet hem de siyasi erk açısından ana taşıyıcı olmuştur. Bu taşıyıcıya form kazandıran ilim kolu ise tasavvuftur. Tasavvuf, Moğol baskısının sebep olduğu kargaşa ortamında Anadolu'da mistik bir havanın yaratılması ve yaşatılması demektir. Bir başka ifadeyle tasavvuf, malzemeleri huzur, güven, hoşgörü ve adalet olan nizamın cansuyudur. Doğudan Mevlana, batıdan Muhiddin Arabî ile gelen derinlikli tasavvuf anlayışı, Anadolu coğrafyasında insan birlikteliğinin kendine özgü hem sosyolojik dinamiklerinin hem de İslam'ı anlama ve yorumlama formunun kaynağını oluşturmuştur. XIII. yüzyıl Anadolu coğrafyasında Moğol baskısından kaçan mutasavvıfların böylesi bir formun oluşturulmasında etki ve katkıları oldukça mühimdir. Azerbaycan'ın Urmiye şehrinde doğan Sirâceddin el-Urmevî de bunlardan biri olmuştur. Aslında bir Şafiî fakihi olan ve fıkıh, kelam, mantık gibi aklî ve naklî ilimlerde kaleme aldığı eserleriyle tanınan Urmevî, Anadolu coğrafyasının Türk-İslam Düşüncesinin entelektüel muhiti olmasına büyük katkıları olan önemli mutasavvıflardandır.

**Anahtar Kelimeler:** Anadolu Selçuklu Devleti, Sirâceddin el-Urmevî, ilim.

## Abstract

The aim of this study is to evaluate the scholarly life of the Anatolian Seljuks through Sirāj al-Dīn al-Urmawī (594-682/1198-1283), who influenced it with his ideas and works, and to try to understand the intellectual ground and potential of the period. The methodology of this study is to evaluate and analyse the basic works and current studies in the field of social sciences. Scholarly mobility in Anatolia developed and strengthened with the intensity of translation activities.

In this process, the sultans of the Anatolian Seljuks, especially Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus and Alaeddin Keykubad, who had a high scientific level, gave a remarkable level of

personal and political support to science. This support is also the breaking point of the road to the construction and preservation of sovereignty in Anatolia, the survival of the state and the ideal of Nizam-ı âlem mefkûresi. As the motto of the Turkish-Islamic Civilisation's course of science and justice, this conception became the main carrier for both the state and the political power in the Anatolian Seljuks. The branch of science that gave form to this carrier was Sufism. Sufism means the creation and maintenance of a mystical atmosphere in Anatolia in an environment of turmoil caused by the Mongol oppression. In other words, Sufism is the lifeblood of the order whose ingredients are peace, trust, tolerance and justice. The profound understanding of Sufism, which came from the east with Mevlana and from the west with Muhiddin Arabi, constituted the source of both the unique sociological dynamics of human unity and the form of understanding and interpreting Islam in the Anatolian geography. XIII. The influence and contributions of the Sufis who escaped from the Mongol oppression in the Anatolian geography of the 19th century in the creation of such a form are very important. Sirâceddin el-Urmevi, who was born in Urmiye city of Azerbaijan, was one of them. Urmevi, who is actually a Shafi'i jurist and known for his works written in rational and narrative sciences such as fiqh, kalam and logic, is one of the important Sufis who contributed greatly to Anatolia geography becoming the intellectual environment of Turkish-Islamic Thought.

**Keywords:** Anatolian Seljuk State, Siraj al-Din al-Urmawi, science.

## 1. GİRİŞ

Anadolu’nun tam anlamıyla bir Türk-İslam yurdu olması için Sünni akideyi yayma hedefine yönelen ve Anadolu’nun birçok yerinde bu amaca hizmet edecek medreseleri kuran Anadolu Selçuklu Devleti, ön dönemden edindiği kültürel mirası desteklemiş ve yeni gelinen coğrafyada İslam dinini tanıtmaya yönelik bir eğitim anlayışına odaklanmıştır. Bu ana hedef doğrultusunda eğitim anlayışını, İslam dinine bağlı kullar yetiştirmek üzerine inşa etmiştir. Öyle ki Şii ve Bâtıni hareketlere karşı Sünni düzeni yerleştirmeyi hedefleyen ve bu yönde ders vermekle yükümlü âlimlerin, Sünni akideleri bilen, benimseyen ve yaşayan kişiler arasından seçilmesi önemsenmiştir. Benzer şekilde medreselerinin kurulması esnasında, vakfiyeler aracılığıyla medreselerde ders verecek olan müderrisin ya Hanefi ya da Şafii mezhebe göre seçilmesi ve bu amaca hizmet etmek için medresenin vakfiyesinde belirtilen müfredata (ağırlıklı olarak dini ilimler) mutlaka uyma zorunluluğunun olması ve ayrıca zaman zaman da eğitim alacak olan öğrencinin, Hanefi mezhebine mensup olma şartı, bu hedef silsile dairesinde muhafaza edilmiştir. Özellikle Anadolu Selçuklu devlet adamlarının bu politikalar doğrultusunda medreselerin kurulmasına yönelik talebi ve desteği dikkate değer niteliktedir. Bu bağlamda Anadolu Selçuklularında kurulan medreselerin misyonu “yeni fethedilen yerlerin, manen de fethinin sağlanması ve İslamiyet’i henüz benimsemekte olan Oğuz topluluklarının dini inançlarının pekiştirilerek, eskilerinin silinmesi” olmuştur (Akyüz, 1989, s. 40). Çünkü bu dönem Anadolu’da Oğuz Türkmen topluluklarının tam anlamıyla Kitabi İslam dinine vakıf olmadıkları belirgin bir şekilde ortadadır. Bu dönemde onların, yani Oğuz Türkmen topluluklarının, anlayacağı dilde İslam dinini anlatabilecek tarikatların oluşması, şeyhlerin ve dervişlerin yetişmesi de bu menzilde değerlendirilmelidir. İşte medreselerde tasavvuf hareketi olarak anılan bu yapıya mensup müderrislerin varlığı, Anadolu Selçuklu medreselerinin devletin politikasıyla, yani İslam dinini tebaaya öğretme amacıyla uyuştuğu ve bu hedef ekseninde planlandığı görülür (Akdağ, 2017, s. 45; Gündüz, 1984, s. 71). Anadolu Selçuklu Devleti, yeni coğrafyanın vatan haline getirilmesi, tam anlamıyla Türk-İslam devletine özgü yapıların tesis edilmesi gibi özellikleriyle Türk devletleri içerisinde önemli bir yere sahipti.

Anadolu Selçuklu Devleti, bu ve benzeri birçok özelliğinden söz ettiren bir devlet olmasının yanı sıra, eğitim hususunda da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemin öznesi olmuştur. Özellikle XIII. yüzyıl Anadolu’da medreselerin çoğaldığı, bilimsel çalışmaların zirve noktasına

ulaştığı bir dönem olmuştur. Türk devletlerinde de görüldüğü gibi Anadolu Selçuklu sultanlarının da eğitime ve bilime olan yaklaşımları, bilginlere ve sanatkârlara verdikleri önem, hem bilimsel faaliyetlerin hem de medreselerin sayısındaki artışla doğrudan ilişkiliydi. Anadolu Selçuklu sultanları içerisinde ilmi faaliyetlerin başladığı ilk dönem, II. Kılıçarslan dönemiydi (Turan, 2015, s. 357). Anadolu Selçuklu sultanlarından I. Alâeddin Keykubat dönemi ise ülkenin her anlamda geliştiği, refaha kavuştuğu bir dönemdi ki, böylesi bir parlak dönemin yarattığı pozitif ortam, bilimsel ve ilmi çalışmaların artmasında da etkili olmuştu. Oysaki bu dönem, İslam Medeniyetinin önemli merkezlerinin Moğol kuvvetleri tarafından yağmalandığı, tehlikenin kol gezdiği bir dönemdi. Moğol tehlikesinin yarattığı bu huzursuz ortamdan kaçan âlimler, yerleşik ve/veya şehir hayatının gelişmişliği, uzunca süren iç barış ortamı, toplumun dışa açık olması ve ilmin gelişmesine yardım edecek devamlı kurumların tesis edilmesi gibi bir devletin ilminin ve medeniyetinin gelişmesi için gereken temel unsurlar, I. Alâeddin Keykubat döneminde sağlanmış olduğundan dolayı, Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardı (Şeşen, 2004, s. 234). Ülke yararına kullanmak için her türlü önlemi alan ve bunu fırsata çeviren I. Alâeddin Keykubat, Türkistan'dan gelen bu âlimlerin, Anadolu'ya bilgi birikimlerini taşıması ve dönem medreselerinde ders vermelerini sağlayarak eğitim seviyesinin yükseltmeleri için her türlü teşviki sağlamaktan imtina etmemişti. Öyle ki XIII. yüzyılda Moğol istilasından kaçarak Kayseri'ye gelen ve I. Alâeddin Keykubat'ın himayesine giren Necmeddin Razi'nin "İslamlar emniyeti, asayişi ve rahatı Selçuklu hanedanının mübarek çetr-i gölgesinde buldurlar. Bu dindar padişahlar zamanında yapılan medreseler,….., hiçbir devir de yapılmamış, alimlere, zahidlere gösterilen şefkat ve merhamet hiçbir zaman da vuku bulmamıştır" sözleri dönemin bu konudaki tavrına örnek oluşturmaktadır (Turan, 2015, s. 412). Öte yandan ilme ve eğitime önem verme hususu sadece Anadolu Selçuklu sultanlarına has bir durum olmaktan ziyade, idari kadronun büyük çoğunluğunun da bu tavrı geliştirmiş olması, Anadolu'da eğitime ve ilme ivme kazandırmıştır. Hatta idari kadrolar içerisinde vezirler, atabeyler ve kadılar arasında medrese yaptırmak bir gelenek haline gelmişti. Dolayısıyla yönetici sınıf medreseler açarak Moğol istilasından kaçan âlimleri, bu kurumlara yönlendirerek eğitimin ilerlemesine yardımcı olmuşlardır. Böylece yönetici kadrolar tarafından verilen bu yöndeki destekle, özellikle medreselerde devletin resmi ideolojisine uygun bir eğitim verilmesi, mezun olan kişilerin bu ideolojiye bağlı kişiler olarak yetiştirilmesi teoriden pratiğe yansıtılmış oluyordu (Gordlevski, 1988, s. 314). Aynı zamanda devletin gücünü etkin bir şekilde ortaya koyan ve bu güce dayanak oluşturan bilgi, beceri ve yetenek ile donatılmış güçlü bir ilmi sınıf, devletin bekası ve iktidarın istikbali için hizmete hazır hale getirilmişti. Böylece Anadolu'da hem hâkimiyetin inşası ve muhafazası hem devletin bekası hem de Nizam-ı âlem mefkûresi idealine giden yolu sağlam adımlarla inşa edilmekteydi. Nizam-ı âlem mefkûresine giden yolda tasavvuf da en önemli kilometre taşlarından biri olmuştur. Hem Türk-İslam Düşünce hayatında hem de Eğitim Tarihi'nde etkili olan tasavvuf, İslam'ın ruh hayatı ve İslam Peygamberi'nin şahsında temsil ettiği manevi otoritenin, yani siyasi, ilmi ve manevi otoritelerin hepsini şahsında birleştiren ve "Üsve-i Hasene" şeklinde ifade edilen Hz. Peygamber'in örnek kişiliğinin, müesseseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şekli olarak tanımlanabilir (H. K. Yılmaz, 2014, s. 17). Ocak'ın ifade ettiği şekliyle (1998, s. 46) tasavvuf hareketi, "yaklaşık Hicri 3. (Miladi 9.) yüzyılda İslam Dünyası'nda (çok tabii olarak önce bugün Ortadoğu denen topraklarda) ortaya çıkan ve bizce yine Mevali kesimin siyasi iktidar çevrelerine ve egemen sınıfların kontrolündeki toplumsal düzene karşı 'mistik bir protesto hareketi' olarak başlamıştır."



Kültür dünyamızın şekillenmesinde özellikle X. yüzyıldan sonra etkili olmaya başlayan bu cereyan, Hz. Peygamber'in, ahlaki olgunluğu ve kemal sıfatlarını gerçekleştirmeyi esas alan İslam ilimlerinin özü olarak hazzı ve yaşamı bir potada eriterek manevi tecrübe ile anlaşılan hal

ilmidir. Ma'rifetullah meselesini bilgi probleminin merkezine yerleştiren tasavvuf, fıkıh, tefsir vb. diğer İslam ilimleri gibi kitabi bir ilim olmaktan ziyade, bir mürşit eşliğinde alınması gereken bir eğitim içeriğine sahiptir. Birçok şeyi akılla ifade eden ama felsefe ve mantık gibi pür-akılcı bir ilim niteliğine de sahip olmayan, akıl-üstü, kalp ve vicdan ilmidir. Gayb âleminden bahsettiği kadar, gözle görülür olanın dünyasına ait bilgiye vakıf olmayı ihmal etmezken, ona karşı da tavır koyan bir ilimdir (H. K. Yılmaz, 2014, ss. 21-22). Kısacası yaratanı, yaratılanı ve insanı konu edinen tasavvuf, insanı kötü ahlaktan, çirkin davranışlardan uzaklaştırmayı, insanı güzel vasıflarla bezeyip, Allah'a ve Resulüne tam bir bağlılık ile insan yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Genel tarih, ilimler tarihi ve düşünce tarihinin bir parçası olan tasavvufun, hadis, tefsir, fıkıh, kelam ve ahlakla doğrudan bir ilişkisi olduğu malumdur. Ancak felsefe, sosyoloji, psikoloji, eğitim, ekonomi, güzel sanatlar, edebiyat ve mimariyle de ilişkisi olan, onlarla madde-ruh ilişkisini belli çizgide uzlaştırarak var eden, insan ve insana dair her alana ilintili bir karaktere de sahiptir. Özellikle de doğudan Mevlana, batıdan Muhiddin Arabî ile gelen derinlikli tasavvuf anlayışı, Sadreddin Konevi, Müeyyiddin Cendi, Sadeddin Fergani, Tirmizi, Kirmani, Necmeddin Daye, Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran, Yunus Emre gibi daha birçok Hak aşığıyla desteklenmiş, Türk Devletlerinde insan birlikteliğinin kendine özgü hem sosyolojik dinamiklerinin hem de İslam'ı anlama ve yorumlama formunun kaynağını oluşturmuştur (N. Yılmaz, 2007, ss. 23-24). Bunlardan biri de fikirleri ve eserleriyle tanınmış Hak âşıklarından biri olan Sirâceddin el-Urmevî (594-682/1198-1283)'dir.

## 2. SİRÂCEDDİN EL-URMEVÎ (594-682/1198-1283)

Meşhur bir Şafii fakihi olmasının yanı sıra kelam ve mantık alanında kaleme aldığı eserlerle de tanınan Sirâceddin el-Urmevî, Azerbaycan'ın Urmiye şerhinde doğmuştur. XIII. yüzyıldaki entelektüel ortamın en dikkat çeken isimlerinden biri olan Urmevî, ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra dönemin önde gelen ilim merkezleri olan Musul, Dımaşk ve Mısır'da bulunmuştur. Musul'da bulunduğu sırada Kemaleddin b. Yunus'un (ö. 639/1241) talebesi olmuştur. Musul'un diğer ulemalarının da tedrisinden geçtiği kabul edilen Urmevi, genç yaşta meşhur olmuştur (Arıcı, 2011, ss. 12-13). Hem özellikle usul-i fıkıh, fıkıh ve kelam alanlarında, yani nakli hem de özellikle mantık, yani akli ilimlerde büyük bir bilgiye sahip olan Urmevî, düşünce hayatında da Fahreddin er-Râzî'nin takipçisi olmuştur. Urmevî'nin Konya'ya geldiği tarihe bakıldığında, Anadolu Selçuklularının Kösedağ Savaşı sonrası Moğollara bağlı olarak varlıklarını sürdürdükleri ve zayıf hükümdarlar tarafından yönetildikleri, iç çekişmelerin son derece yoğun olduğu bir döneme rastlamaktadır. Urmevî'nin Konya'daki yıllarında iki önemli bilgi dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, 1277 yılında II. Keykavus'un oğlu, Cimri lakabıyla tanınan Alâeddin Siyavuş ile işbirliği yapan Karamanoğlu Mehmed Bey kumandasındaki isyancılar tarafından Konya'nın baskına uğrayacağını haber alan Konya halkını, şehri savunmaya teşvik etmiş olmasıdır. Hatta bu maksatla bir fetva çıkardığı, kendisinin de surlara bizzat çıkarak saldırganlara ok attığı, bu durumun III. Keyhüsrev tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanıp Anadolu başkadılığı göreviyle ödüllendirilmesidir. Diğeri ise Hülagü'nün 1258'de Bağdat'ı ele geçirmesinin ardından ismi net olarak bilinmeyen bir Anadolu hükümdarının, Urmevî'yi elçi olarak Hülagü'ye gönderdiği yönündedir (Kaya, 2012, s. 9). İslam düşünce tarihinin önemli simalarından Urmevî'nin 1257 yılının sonlarında II. Keykavus'un huzuruna vardığında, sultana *Letaifü'l-hikme* (Hikmetin/Felsefenin İncelikleri) adını verdiği eserini hediye etmiştir. Bilgi (ilm ü ma'rifet) ile hükmetme ve adalete (hükmü ma'dilet) dair iki ana bölüme ayırdığı bu eserin, birinci kısmına "teorik felsefe" (hikmet-i ilmi), ikinci kısmına ise "pratik felsefe" (hikmet-i ameli) adını verdiğini ifade etmiştir.

Urmevî'nin hikmet-i ilmi olarak nitelediği eserin birinci kısmı, bilginin gerçekliğine dair bahislerin ardından kelamın (usulü'd-din) üç ana konusunu, yani Tanrı'nın varlığı, sıfatları ve peygamberliği merkeze alarak kurgulanmıştır (Kaya, 2012, ss. 21-22). Teorik kısmı itibariyle

kelam, pratik kısmı itibariyle de felsefe geleneğinden beslenen eserde, kolay anlaşılırlığın ve öğretici olmanın ön planda tutulduğu görülmektedir. Urmevî'nin meseleleri ele alırken sık sık ayet, hadis, peygamber kıssaları, şiir ve hikâyelere başvurması ve son derece kolay ve akıcı bir üslup kullanması, eserin öğretici niteliğini destekleyen unsurlar olmuştur (Kaya, 2012, ss. 24-25). Metafizik ile kelamın konuları arasındaki farklılığı incelediği *Risâle fi'l-fark beyne mevzû'ayi'l-ilmi'l-ilâhî ve'l-kelâm* (Metafizik ile Kelamın Konuları Arasındaki Fark Hakkında Risale) adlı eseri ise Urmevî, her bilimin bir konusu olduğunu, konunun, o bilim içerisinde belirlendiğini ve her bilimin araştırma alanları olduğunu belirtmiştir. Bir başka ifadeyle konu ile araştırma alanının farklı olduğunu ifade etmiştir. Özellikle metafiziğin konusunu Tanrı, özel nedenler değil mutlak nedenler, maddeyle ilişkisiz şeyler, maddeyle karışık şeyler, madde haricinde var olabilen nedensellik ve birlik gibi şeyler ve hareket ve durağanlık gibi maddi şeyler olarak belirtmiştir. Kelamın konusu ise Tanrı'dır. Kelam, Tanrı'nın sıfatlarını ve fiillerini araştırır. Kelamın konusu olan Tanrı, metafiziğin bir meselesidir (Tunagöz, 2016, s. 77). Dolayısıyla Urmevî'nin tespitlerinin, metafiziği kelamın üzerinde bir mevkiye yerleştirme anlamına geldiği açıktır. Yine Urmevî, kelamda Allah'ın varlığı için getirilen delilleri, gerçek anlamda bir delil olarak görmemekte ve onları, var olanların Allah'a nasıl dayandığını gösteren akıl yürütmeler olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeleriyle Urmevî'nin İslam Düşünce Tarihi'ndeki önemi farklı bir hal kazanmaktadır. Öyle ki metafiziğin konusunun Tanrı'nın varlığı olamayacağını söyleyen Urmevî, Vahdet-i Vücud nazariyesinin şimdiye kadar gelen Aristoteles metafiziği üzerinden temellendirilmesine izin vermeyen bir tutum ve duruş belirlemiştir. Farklı bir değerlendirmeyle Urmevî, bir geleneğin aksine İslam düşüncesine yön verici bilim olarak kelama ve tasavvufa değil, bu sorumluluğu metafiziğe yüklemiştir (Tunagöz, 2016, ss. 77-78). 1283 yılında Konya'da vefat eden Urmevî hakkındaki kaynaklarda onun felsefe, mantık, cedel, kelâm, fıkıh ve fıkıh usulü, tefsir, hadis gibi aklî ve naklî ilimlerdeki yetkinliğinden övgüyle söz etmişlerdir. Örneğin Kerîmüddin Aksarâyî" Müsâmeretü'l-ahbâr" adlı eserinde Urmevî'nin aklî ve naklî ilimlerde dünya âlimlerini geride bırakan bir âlim olduğundan söz etmiştir (Akt. Çağrıcı, 2009, s. 263). Âlim hakkında yer verilen dikkate değer bir bilgi de kaynaklarda onun sadece iki öğrencisinin isminin geçiyor olmasıdır. Bu öğrencilerinden birinin Safiyyüddin el-Hindî'dir ve ondan aklî ilimleri tahsil etmiştir. Diğeri de Taşköprizâde'nin "eş-Şeḳâ'iḳ" adlı eserinde belirtildiğine göre fıkıhtaki yetkinliğiyle bilinen ve Orhan Gazi tarafından İznik Medresesi müderrisliğine getirilmiş olan Tâceddin el-Kürdî'dir (Akt. Çağrıcı, 2009, s. 263). Onun belli başlı bilinen eserleri ise şöyledir. Felsefe problemleri üzerine Farsça kaleme aldığı *Leṭâ'ifü'l-ḥikme* adlı eserdir. Oldukça hacimli olan eseri Urmevî, 1257 yılının sonlarında Selçuklu Hükümdarı II. İzzeddin Keykâvus'un hizmetinde bulunduğu sırada yazdığını ve hükümdara ithaf etmiştir. Klasik mantık konularının özeti niteliğinde olan *Meṭâli'u'l-envâr*'dir, Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu eser, Fâtih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Hızır Bey tarafından bazı ilâvelerle Farsça'ya çevrilmiştir. Ayrıca yine felsefe ve mantık konularında âlimin kaleme aldığı *Beyânü'l-ḥaḳ* ve *el-Menâhic* adlı eserleri bulunmaktadır. Benzer şekilde Urmevî'nin İbn Sînâ'ya ait eserin şerhi olan *Şerḥu'l-İşârât ve't-tenbîhât*; Efdalüddin el-Hûnecî'ye ait eserin şerhi *Şerḥu'l-Mûcez fi'l-manṭıḳ*; Gazzâlî'ye ait eserin şerhi *Şerḥu'l-Vecîz* ve Fahreddin er-Râzî'nin "el-Âyâtü'l-beyyinât"ının şerhi olan *Gâyâtü'l-Âyât* adlı eserlerinden de bahsetmek mümkündür. Ayrıca Fahreddin er-Râzî'nin "Kitâbü'l-Erbaʿîn fî uṣûli'd-dîn" inin muhtasarı olan *Lübâbü'l-Erbaʿîn* ve yine Fahreddin er-Râzî'ye ait usûl-i fıkha üzerine eserin muhtasarı olan *et-Taḥṣîl mine'l-Maḥṣûl*'de önemli eserleri arasındadır. Yine cedel hakkında yazılan er-Resâ'il eserini anmak gerekir.

Son olarak Şâfiî ile Ebû Hanîfe arasında ihtilâflı olan beş meselenin cedel metoduyla tartışıldığı ve Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin "Kitâbü'n-Nüket"inden yararlanılarak yazılmış olan *Tehẕîbü'n-Nüket*, Urmevî'nin ismini duyurmasında etkili olan eserlerinden bir diğeridir (Çağrıcı, 2009, s. 264). Dolayısıyla Urmevî, felsefi ve dini bilimleri alışılmışın dışında bir tarz, yöntem ve

perspektifle ele alan, bu farklılığının etrafında eserler kaleme alan çok yönlü âlim tipi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kelam, fıkıh ve felsefe sahalarında eser kaleme alan ve bu farklı disiplinleri kendi entelektüel potasında eriten Urmevî, yöntemsel farklılıklar üzerinden bilimler hiyerarşisi oluşturduğu ve hiyerarşinin en tepesine de varlık incelemesi yapan ve mantığa dayanan metafiziği yerleştirdiği görülmektedir. Kısacası Urmevî, XIII. yüzyılın felsefi ve dini bilimleri, yani metafiziği, kelamı, fıkhı ve mantığı birbiriyle çatıştırmaksızın eserleri ve fikirleriyle katkı sağladığı ortadadır. Bu anlamda Anadolu coğrafyasının İslam'ın entelektüel muhiti olması gayreti ise Türk-İslam Düşünce Tarihi'nde onun yerini belirlemiştir.

## SONUÇ

Anadolu Selçuklu Devleti'nde ilmi hayatın tasavvufla ve dolayısıyla da mutasavvıfla olan yakın ilişki açık ve belirgindir ki Urmevî de bu örneklerden birini temsil etmiştir. Urmevî örneğinden de anlaşılacağı gibi gerek devlet-ilim gerekse devlet-tasavvuf ilişkisine -özellikle tasavvuf tarihine açısından- bakıldığında görülmektedir ki tarikatlaşma süreci ile Türklerin İslamlaşma dönemi eş zamanlı olmuştur. Bu zamanlama da mutasavvıfların etkisi de oldukça güçlü olmuştur. Çünkü kurulan tarikatların Asya Türk bölgesinde oluşması, Türklerin hem İslam'ı kabulünde hem de ona hizmetinde, tasavvuf-mutasavvıf birlikteliğinin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle topluluk içerisinde faaliyet gösteren sufi dervişler, kitlelerin dini, ahlaki, sosyal ve kültürel bütünlüklerinin inşasında aktif olmuşlar ve İslam'ın sancaktarları ve hizmetkârları olarak gördükleri devletlere bağlı kalmışlardır. Benzer şekilde Türk Düşünce Tarihi'nde doğrudan veya dolaylı olarak tasavvuftan beslenen önemli şahsiyetlerin olması da bu durumu desteklemiştir. Kaldı ki devletlerin mutasavvıflara, bir takım imtiyazlar ve haklar bahşetmesi, hatta bazı idarecilerin onlara bağlı olması, devlet-tasavvuf ilişkisini karşılıklı bir anlayış ve yardımlaşma düzeyine ulaştığını göstermiştir. Bu anlayış ve yardımlaşma, devletlerin hem fiili hem de manevi fetihlerinde önemli etkiye sahip olmuştur. Urmevî de bu anlamda değerlendirildiğinde Anadolu Selçukluları düşünce kültürü ve hayatını akli ilimler sahasında felsefe, mantık ve metafizik gibi alanlarda sunduklarıyla ve bunun yanı sıra kelam ve fıkıh'taki fikirleriyle beslemiştir. Görüleceği üzere bu bir anlamda -gerek şerh gerek muhtasara gerekse bizzat kendi fikirlerini kaleme aldığı eserlerle- geçmiş-gelecek arasında ilmi mirasın aktarımındaki katkılarını da ifade etmektedir. Özellikle İbn Sina sonrası İslam düşünce atmosferini İslâm toplumunun tüm entelektüel ilgileri etrafında biçimlenmesinde kendi fikirleri ve eserleriyle boyutlandırdığı açıktır. Devlet-tasavvuf veya iktidar-mutasavvıf ilişkisi boyutuyla (II. Keykavus örneğinde olduğu gibi) âlimin bu anlamda ciddi bir temaslarının ve tanınırlığının olduğu görülmektedir. Bu durum, Moğol baskısının Anadolu'yu karmaşaya sürüklediği bir dönem nazarında değerlendirildiğinde Urmevî'nin Anadolu Selçukluları ilmi hayatındaki önemini ve konumunu belirlemekte önemli ipuçları vermektedir. Sonuç olarak XIII. Yüzyılda Moğol baskısının Anadolu topraklarında kaos yarattığı bir dönemde Urmevî, bir Hak aşığı olarak hem ilmi ve eğitim hem toplumsal ve dini hayata eserleri ve fikirleriyle etki ettiği görülmektedir. Bu bir anlamda Anadolu Selçukluları düşünce kültürünün söz konusu dönemdeki ilmi hareketlilikle hem devlet hem de tasavvuf perspektifinden yansıması olarak görülebilir.



## KAYNAKÇA

Akdağ, M. (2017). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Akyüz, Y. (1989). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

Arıcı, M. (2011). VII. / XIII. Yüzyıl İslâm Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (26), 1-37. Geliş tarihi gönderen https://isad.isam.org.tr/vdata/sayi26/isad026_arici.pdf

Çağrıcı, M. (2009). Sirâceddin el-Urmevî. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 262-264). Geliş tarihi gönderen https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/37/C37012242.pdf

Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti* (A. Yaran, Çev.). Ankara: Onur Yayınları.

Gündüz, İ. (1984). *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat.

Kaya, C. (2012). Bir 'Filozof' Olarak Siraceddin el-Urmevi (ö. 682/1283): Letaifü'l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, *17*(33), 1-45. Geliş tarihi gönderen https://www.divandergisi.com/pdf/363.pdf

Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Şeşen, R. (2004). *Selçuklu Devrindeki İlme Genel Bir Bakış*. 233-244. Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası.

Tunagöz, T. (2016). Siraceddin el-Urmevi'nin İslam Düşüncesine Yön Verecek Disiplin Arayışı: Risale fi'l-fark beyne mevzu'ayi'l-ilmi'l-ilahi ve'l-kelam Üzerine Bir İnceleme. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *16*(1), 37-82. Geliş tarihi gönderen https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/24360/258221

Turan, O. (2015). *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Yılmaz, H. K. (2014). *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Yılmaz, N. (2007). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sufiler, Devlet, Ulema*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

# UNREGISTERED EMPLOYMENT IN TURKEY

# TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI İSTİHDAM

**RABİA ARSLAN**

**SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS ÖĞRENCİSİ, ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ABD,**

**0000-0002-0446-940X**

## ÖZET

Kayıt dışı istihdam , istihdama katılan kişilerin çalışmalarının karşılığında alacakları ücretin eksik olması veya çalıştıkları gün sayısının kamu kurumlarına hiç bildirilmemesi veya eksik bildirilmesi şeklinde tanımlanabilir. Sosyal güvenceden yoksun olarak çalışan bu kişiler, gelecekteki riskler karşısında savunmasız kalmakta ve gelir kaybına uğramaktadır. Kayıt dışı ekonominin istihdam boyutunu ele alan kayıt dışı istihdam, gelişmişlik düzeyleri fark etmeksizin günümüz ülke ekonomilerinde yıllardır var olan bir sorun olmakla birlikte , bir anda önlenmesi ya da azaltılması da mümkün olmamaktadır. Kayıt dışı istihdamın artıyor olması o ülkede yaşayan toplumun gelir dağılımında eşitsizlik, adaletin bozulması ve haksız rekabetin oluşmasına neden olmaktadır. Kayıt dışı istihdam kısa vade de işsizliği azaltması, toplumun yoksul kesimlerinin gelirlerini arttırması gibi görece bazı olumlu sonuçlar üretmesine rağmen orta ve uzun vadede işçi, işveren ve devlet açısından ekonomik ve sosyal sorunlara neden olmaktadır. Türkiye'ye bakıldığında kayıt dışı istihdam sorunu; yıllar itibariyle nüfus oranında yaşanan değişim ve tarımdaki çözülmeye bağlı olarak , kırdan kente göç olgusunun artmasıyla başlamış aynı zamanda sayısı giderek artan, sanayi ve hizmetler sektörünün ihtiyaç duyduğu işgücünü istihdam edememesi sonucu ortaya çıkmış ve ülkenin ekonomik, mali ve sosyal düzenini tehdit eder hale gelmiştir. Bu çalışmada ikincil veri kaynakları kullanılarak Türkiye'de kayıt dışı istihdamın nedenleri araştırıldı ve 2000 yılından itibaren değişim ve süreç içerisindeki gelişimi irdelendi. Türkiye'de kayıt dışı istihdamı önlemeye yönelik mevcut politikalar ve uygulamalar incelenerek sorunun çözümüne ilişkin öneriler sunulmuştur.

**Anahtar kelimeler:** Kayıt Dışı İstihdam, Sosyal Güvence, Gelir Dağılımı

## ABSTRACT

Unregistered employment can be defined as people participating in employment not being paid enough for their work, or not reporting the number of days they work to public institutions at all, or reporting it incompletely. These people, who work without social security, remain vulnerable to future risks and suffer income loss. Although unregistered employment, which deals with the employment dimension of the informal economy, is a problem that has existed in today's country economies for years regardless of their development levels, it is not possible to prevent or reduce it immediately. The increase in unregistered employment causes inequality in the income distribution of the society living in that country, corruption of justice and unfair competition.

Although unregistered employment produces some relatively positive results in the short term, such as reducing unemployment and increasing the incomes of the poor segments of society, it

causes economic and social problems for workers, employers and the state in the medium and long term. When we look at Turkey, the problem of unregistered employment; It started with the increase in migration from rural to urban areas due to the change in the population rate and the disintegration of agriculture over the years, and at the same time, it emerged as a result of the industry and services sector's inability to employ the labor force it needed, and it became a threat to the economic, financial and social order of the country. In this study, the reasons for unregistered employment in Turkey were investigated using secondary data sources and the changes and developments in the process since 2000 were examined. Existing policies and practices to prevent unregistered employment in Turkey have been examined and suggestions for solving the problem have been presented.

**Keywords:** Informal Employment, Social Security, Income Distribution

# THE EFFECT OF DISTANCE EDUCATION IMPLEMENTATION ON FEMALE TEACHERS DURING THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS IN TURKEY

# TÜRKİYE'DE COVİD – 19 SALGINI SÜRECİNDE UZAKTAN EĞİTİM UYGULAMASININ KADIN ÖĞRETMENLERE ETKİSİ

**DİDEM ARGUT TUĞUTLU**

**Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı**

**0000-0002-0419-8646**

**Öz**: Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını sürecinde sağlığımızı korumaya yönelik birçok tedbir alınmıştır. Alınan tedbirler hayatın her alanını olduğu gibi çalışma hayatını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bu tedbirlerin şüphesiz çalışma hayatı üzerinde olumsuz etkileri de olmuştur. Çalışma hayatında gün geçtikçe uygulama alanı genişleyen uzaktan çalışma modeli salgın sürecinde yoğun bir şekilde uygulanmıştır. Özellikle atipik istihdam türlerinden olan Evde Çalışma ve Tele Çalışma pandemi sürecinde daha fazla popülerlik kazanmıştır. Birçok kurum ve çalışan için oldukça yeni bir uygulama olan uzaktan çalışma modeli her ne kadar süreci rahatlatsa da beraberinde yeni zorlukları da getirmiştir. Pandemi döneminde alınan tedbirler neticesinde en çok etkilenen kurumlardan birisi de eğitim sektörü olmuştur. Salgın sürecinin etkisi ile uzaktan çalışma modelinin uygulanmasıyla eğitim hayatında da uzaktan eğitim uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile eğitim ev ortamına taşınmıştır. Büyük oranda yeni olan bu uygulama eğitimin başrolü olan öğretmenlerin tanıdık olmayan pek çok sorunla karşılaşmasına neden olmuştur. Özellikle olağan hayat akışında dahi pek çok sorumluluğu bir arada yerine getirmeye çalışan kadınlar için bu süreç, daha da yoğun geçmiştir. Türk toplumunun her ne kadar ataerkil yapısından ekonomik ve sosyal alanda uzaklaştığı görülse de bu anlayışın yansımalarının çalışma hayatı içerisinde hala devam ettiği söylenebilecektir. Kadınların toplumun dezavantajlı kesimini oluşturan grup içerisinde yer aldığı göz önüne alındığında sözü edilen durumlar kadınlar için var olan olumsuzluğu daha da artırmaktadır. Bu çalışmada kadınların çalışma hayatındaki yerinden yola çıkılarak eğitim kurumunda görev alan kadın öğretmenlerin Covid-19 pandemi sürecinde uzaktan eğitim sistemi esnasında karşılaştıkları olumsuz durumlara ilişkin incelemeler yapılmıştır. Çalışmada ikincil veri kaynakları kullanılmıştır.

***Anahtar Kelimeler:*** Uzaktan çalışma, uzaktan eğitim, kadın, Covid-19, pandemi

**Abstract**: Many measures have been taken to protect our health during the Covid-19 pandemic, which has affected the whole world. These measures have significantly impacted not only all aspects of life but also the working life. Undoubtedly, these measures have had negative effects on the working life as well. The remote working model, which has been increasingly implemented in the working life day by day, has been widely applied during the pandemic process. Especially, the types of atypical employment such as Home-Based Work and Telecommuting have gained more popularity during the pandemic period. Although the remote working model, which is quite new for many institutions and employees, has eased the process, it has also brought along new challenges. One of the most affected sectors by the measures taken during the pandemic period is the education sector.

With the implementation of the remote working model due to the impact of the pandemic process, distance education has also been adopted in the field of education. With this application, education has been moved to home environments. This largely new application has led teachers, who are the main actors in education, to encounter many unfamiliar problems. Especially for women who try to fulfill many responsibilities even in ordinary life, this process has been even more intense. Although it can be seen that the Turkish society is moving away from its patriarchal structure in the economic and social fields, it can be said that the reflections of this understanding still continue in the working life. Considering that women constitute the disadvantaged segment of society, the situations mentioned further exacerbate the existing negativity for women. In this study, examinations have been made regarding the negative situations encountered by female teachers working in educational institutions during the Covid-19 pandemic period, starting from the place of women in the working life. Secondary data sources were used in the study.

***Keywords:*** Remote working, distance education, women, Covid-19, pandemic

# ANALYZING THE SOCIAL MEDIA USE OF ADULTS
# YETİŞKİNLERİN SOSYAL MEDYA KULLANIMLARININ İNCELENMESİ

**Oğuz Han ÖZTAY[1], Bilal AKKÖPRÜ[2], Adem TAYAN[3], Bilal ÇAKAY[4]**

**[1]Dr. Öğrt. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İletişim çalışmaları,**
**0000-0001-7323-7875**
**[2] Öğr.Gör.Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İletişim çalışmaları,**
**0000-0002-9546-6326**
**[3] Öğr.Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İletişim çalışmaları,**
**0000-0003-0023-1434**
**[4] Öğr.Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İletişim çalışmaları,**
**0000-0003-2696-7474**

## Özet

Modern dünyada yeni medya teknolojilerinin yaygın kullanımı, toplumların değişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Modern dünyadaki bu değişim, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ilerlemesiyle eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Sosyal medya platformları, modern bir toplumun gelişimine yardımcı olan daha fazla bilgi paylaşımını kolaylaştırmaktadır. Medya platformları ve teknoloji, sosyal bir varlık olan insanın tutum ve davranışları ile yakından ilgilidir. Mobil iletişim cihazları ve internet altyapıları, insan odaklı bir iletişim ortamı olarak hizmet veren sosyal medyayı etkilemektedir. Bu bağlamda, sosyal medyanın sonuçlarını anlamak, teknolojinin evriminin yanı sıra bireysel beklenti ve alışkanlıkların da ele alınmasını gerektirmektedir. Sosyal medya farklı yaş gruplarındaki tüm bireylerin ilgi ve tercihlerine uygun içeriklerin olduğu ortak bir mecra haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı yetişkinlerin sosyal medya kullanım tercihlerini ve amaçlarını incelemektir. Çalışmanın verileri Google forms ile Van ilinde yaşayan 100 kişiden toplanmıştır. Alan yazından yararlanılarak hazırlanan sorularla katılımcıların demografik bilgileri ve sosyal medya kullanım tercihlerine yönelik veriler elde edilirken, Yüksekkaya (2015) tarafından geliştirilen Sosyal Medya Kullanım alışkanlıkları ölçeği ile katılımcıların sosyal medya kullanım alışkanlıklarına yönelik veriler toplanmıştır. Çalışmanın sonucunda katılımcıların çoğunluğunun internette günde en az 1-3 saat arasında zaman harcadığı ve bu zamanın çoğunu sosyal medya mecralarında harcadığı bulunmuştur. Ayrıca katılımcıların tamamına yakınının sosyal medya hesaplarının olduğu ve her gün bir defadan fazla sosyal medyayı kullandıkları bulunmuştur. Katılımcıların en çok kullandığı sosyal medya platformlarının ise Whatsapp ve Instagram platformları olduğu tespit edilmiştir. Yetişkinlerin sosyal medya kullanım amaçları incelendiğinde ise, çoğunlukla bilgi/haber araştırmak ve ilgi alanlarına göre sosyal medyadaki sayfaları takip etmek için sosyal medyayı kullandıkları tespit edilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Sosyal Medya, İletişim Çalışmaları, Sosyal Medya Kullanımı

**Abstract**

The widespread use of new media technologies in the modern world has a significant impact on the transformation of societies. This change in the modern world is happening simultaneously with the advancement of information and communication technologies. Social media platforms facilitate greater information sharing which helps in the development of a modern society. Media platforms and technology are closely related to human attitudes and behaviors as a social being. Mobile communication devices and internet infrastructures influence social media, which serves as a human-centered communication medium. In this context, understanding the consequences of social media requires addressing the evolution of technology as well as individual expectations and habits. Social media has become a common medium where content suitable for the interests and preferences of all individuals in different age groups is available. The aim of this study is to examine the social media usage preferences and purposes of adults. The data of the study were collected from 100 people living in Van province through Google forms. While data on the demographic information and social media usage preferences of the participants were obtained with questions prepared by utilizing the literature, data on the social media usage habits of the participants were collected with the Social Media Usage Habits Scale developed by Yüksekkaya (2015). As a result of the study, it was found that the majority of the participants spend at least 1-3 hours a day on the internet and spend most of this time on social media channels. It was also found that almost all of the participants had social media accounts and used social media more than once a day. It was found that the most used social media platforms by the participants were Whatsapp and Instagram. When the purposes of social media use of adults were analyzed, it was found that they mostly use social media to search for information/news and to follow pages on social media according to their interests.



**Keywords:** Social Media, communication studies, social media use

# CULINARY TOURISM: ITS IMPORTANCE IN THE WORLD AND TURKEY
# GASTRONOMİ TURİZMİ: DÜNYA VE TÜRKİYE' DEKİ ÖNEMİ

**Büşra BÜKE'**

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi,**
**0000-0002-9663-3675**

## Özet

Gastronomi turizmi, yeni yiyecek ve içecek deneyimi kazanmak amacıyla yapılan bir turizm şeklidir. Son yıllarda teknolojinin hızlı bir şekilde her alanda yer alması, geleneksel gıdalara ulaşımı zorlaştırmıştır. Aynı zamanda kültürel değerlerin hızla kaybolmaya başlaması, bu tür kültürel değerlerin gelenekselleştirilerek gelecek nesillere aktarılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Yörelere özgü gıda maddeleri, sunumları, özel gün kutlamaları ve bu tür törenlerde yapılan sunumlar, tüm dünyada oldukça önem kazanmıştır. Bu bağlamda, gastronomi turizmi, kültürel değerleri tanımaya ve yaşatmaya yönelik yapılan bir turizm türü olarak yaygınlaşmıştır. Bazı ülkeler, gastronomi turizmini ülkelerinin kültürel değerlerinin en önemli parçası olarak değerlendirmeye başlamıştır. Bu durum, tüm dünyada gastronomi turizmi eğilimini artırmıştır. Türkiye, gastronomik değerler açısından son derece zengindir. Binlerce yıllık geçmişi olan bir mutfak kültürüne sahip olan ülkemiz, Akdeniz'den Anadolu'ya, Karadeniz'den Güneydoğu'ya kadar çeşitlilik gösteren yemekleriyle tanınır. Bu nedenle, Türkiye'de gastronomi turizmi büyük bir potansiyele sahiptir. Bu çalışma, dünyada ve Türkiye'de gastronomi turizmindeki son yıllardaki eğilimleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, ülkemizde henüz yeni olan gastronomi turizminin önemini vurgulayarak bu alana yeni bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

**Anahtar Kelimeler**: Turizm, Gastronomi, Kültürel Değerler.

## Abstract

Culinary tourism is a form of tourism aimed at acquiring new food and beverage experiences. In recent years, the rapid advancement of technology in all areas has made it increasingly difficult to access traditional foods. Simultaneously, the rapid loss of cultural values has highlighted the necessity of preserving such cultural heritage by institutionalizing them for future generations. Local food products, their presentations, special occasion celebrations, and related ceremonies have gained significant importance worldwide. In this context, culinary tourism has become widespread as a form of tourism aimed at recognizing and preserving cultural values. Some countries have begun to regard culinary tourism as a crucial component of their cultural heritage, thereby increasing the global trend of culinary tourism. Turkey is exceptionally rich in gastronomic values, known for its diverse cuisines ranging from the Mediterranean to Anatolia, and from the Black Sea to the Southeast. Therefore, Turkey has great potential for culinary tourism. This study aims to evaluate recent trends in culinary tourism worldwide and in Turkey specifically. Additionally, it seeks to emphasize the importance of culinary tourism in our country, offering a fresh perspective on this emerging field.

**Keywords**: Tourism, Gastronomy, Cultural Values.

# AN ANALYSIS IN THE CONTEXT OF LEADERSHIP COMMUNICATION: ATATÜRK

# LİDERLİK İLETİŞİMİ BAĞLAMINDA BİR İNCELEME: ATATÜRK

**OĞUZ HAN ÖZTAY[1],**

**[1]Dr. Öğrt. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İletişim çalışmaları,**

**0000-0001-7323-7875**

## Özet

Liderlik kavramı insanlık tarihi kadar eskiye dayanmasına rağmen, liderlik iletişimine yönelik alan yazında yeterince çalışma bulunmamaktadır. Buradan yola çıkarak bu çalışmada, liderlik iletişimi, liderlik iletişim türleri ele alınacak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik tarzı bu çerçevede incelenecektir. Bir liderin hitap ettiği kitleyle etkileşim kurmak ve hedeflerini gerçekleştirmek için iletişim becerilerini kullanma süreci liderlik iletişimi olarak ifade edilebilir. Etkili liderlik iletişimi bir liderin bağlı bulunduğu yapının başarısı için elzemdir. Daha güçlü ekip çalışması, daha fazla motivasyon ve hedeflere daha kolay ulaşılması, etkili liderlik iletişimi sayesinde kolaylaşır. Ayrıca, etkili iletişim becerilerine sahip bir lider, kitlelerce daha fazla tanınarak etki alanını genişletir. Ekip üyeleriyle etkili iletişim, liderin hedeflerine ulaşmasına yardımcı olan önemli bir liderlik adımıdır. Johnson ve Hackman (2018) liderlik iletişimini üç ana kategoride sınıflandırmıştır: otoriter liderlik, demokratik liderlik ve tam serbesti tanıyan liderlik. Otoriter liderlik tarzında karar alma süreci tamamen liderin yetkisi dâhilindedir. Ekip üyeleri, kararları kendi başına alan liderin talimatlarını takip eder. Bu liderlik tarzında liderin otoritesi son derece önemlidir. İletişim kanalları kapalı otoriter liderlerin aksine, demokratik liderlik iletişim tarzını benimseyen bir lider ekip üyeleriyle işbirliği yapar ve onların karar alma sürecine katılımını teşvik eder. Ekip üyelerinin katılımına ve görüşlerine ekip lideri tarafından değer verilir. Başka bir deyişle, demokratik iletişim tarzını benimseyen bir lider, ekip üyelerinin görüşlerinin karar vermenin genel kalitesini artırdığına inanır. Tam serbesti tanıyan liderlik iletişimine sahip bir lider ise, ekip üyelerine sorumluluk verir. Ekip üyeleri kendi inisiyatiflerini kullanarak karar verebilirler, liderden talep edilirse lider rehberlik ve destek sunar. Atatürk'e yönelik alan yazın tarandığında, karizmatik bir lider olan Atatürk'ün liderlik tarzı incelendiğinde, demokratik liderlik iletişim tarzına sahip olduğu söylenebilir. Demokrasi kavramı Atatürk'ün yaşamı boyunca üzerinde önemle durduğu bir kavramdır. Atatürk'ün liderlik iletişim tarzlarından demokratik liderlik iletişimine sahip olduğuna; 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışı ve 1923'te Cumhuriyetin ilanı sonrasında yaptığı açıklamalar, çok partili rejime geçme çabası, kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermesi, ekip üyelerini karar verme süreçlerine dâhil etmesi ve onların görüşlerini dinlemesi örnek olarak verilebilir. Ayrıca, "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ve "Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir" cümleleri, Atatürk'ün demokratik liderlik iletişim tarzına sahip olduğunu göstermektedir.

**Anahtar kelimeler:** Liderlik**,** Liderlik İletişimi, İletişim Çalışmaları, Atatürk

## Abstract

Although the concept of leadership is as old as human history, there are not enough studies on leadership communication in the literature. In this study, leadership communication, leadership communication types will be discussed and the leadership style of Mustafa Kemal Atatürk, the founder and first President of the Republic of Turkey, will be analyzed within this

framework. Leadership communication can be defined as the process of using communication skills to interact with a leader's audience and to realize his/her goals. Effective leadership communication is essential for the success of the structure to which a leader belongs. Stronger teamwork, more motivation and easier achievement of goals are facilitated by effective leadership communication. In addition, a leader with effective communication skills is more recognized by the masses and expands his/her sphere of influence. Effective communication with team members is an important leadership step that helps the leader achieve their goals. Johnson and Hackman (2018) categorized leadership communication into three main categories: authoritarian leadership, democratic leadership, and laissez-faire leadership. In authoritarian leadership style, the decision-making process is completely within the authority of the leader. Team members follow the instructions of the leader who makes decisions on his/her own. In this leadership style, the authority of the leader is extremely important. In contrast to authoritarian leaders with closed communication channels, a leader who adopts a democratic leadership communication style collaborates with team members and encourages their participation in the decision-making process. The participation and opinions of team members are valued by the team leader. In other words, a leader who adopts a democratic communication style believes that the views of team members improve the overall quality of decision-making. A leader with a laissez-faire leadership communication style gives responsibility to team members. Team members can make decisions using their own initiative, and the leader offers guidance and support if requested. When the literature on Atatürk is analyzed, it can be said that Atatürk, who was a charismatic leader, had a democratic leadership communication style. The concept of democracy is a concept that Atatürk emphasized throughout his life. Examples of Atatürk's democratic leadership communication style include his statements after the opening of the Turkish Grand National Assembly on April 23, 1920 and the proclamation of the Republic in 1923, his efforts to transition to a multi-party regime, giving women the right to vote and be elected, including team members in decision-making processes and listening to their opinions. In addition, the sentences "The independence of the nation will be saved by the determination and decision of the nation" and "Sovereignty belongs to the nation unconditionally" show that Atatürk had a democratic leadership communication style.

**Keywords:** Leadership, Leadership Communication, Communication Studies, Atatürk

# INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN INTERACTIONAL JUSTICE AND JOB SATISFACTION: THE MEDIATING ROLE OF TRUST IN THE MANAGERS

# ETKİLEŞİMSEL ADALET ile İŞ TATMİNİ İLİŞKİSİNİN İNCELENMESİ: YÖNETİCİYE DUYULAN GÜVENİN ARACILIK ROLÜ

**BEKİR DEĞİRMENCİ[1]**

**[11]Öğr. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi Besni Ali Erdemoğlu Meslek Yüksekokulu Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, Yönetim ve Organizasyon,**

**https://orcid.org/0000-0001-5236-5245**

## Özet

Günümüz Günümüz iş dünyasında çalışanlar, işyeri tercihlerinde ve çalışma süreçlerinde bir takım koşulları göz önünde bulundurmaktadırlar. Bir örgütü çekici kılan unsurlardan biri de örgüt içinde adaletli çalışma politikalarının bulunmasıdır. Etkileşimsel adalet, çalışanların yaptıkları işlerin sonuçlarının ve uygulamaların çalışanlara yansıtılma şeklinin adil olduğunu algıladıkları bir durumdur. Her çalışan yöneticilerin kendilerine karşı dürüst, adil ve eşit mesafeli bir şekilde tavır sergilemelerini beklemektedir. Özellikle son yıllarda adalet anlayışı gerek toplumda gerekse de işyerlerinde sıkça tartışılan önemli bir konu haline gelmiştir. Bu çalışmanın temel problem cümlesi çalışanların işyerinde yöneticilerin adalet uygulamaları hakkındaki görüşlerinin ortaya çıkarılması olmuştur. Bu sorunsaldan hareketle çalışmanın temel amacı; çalışanların etkileşimsel adalet algılarıyla ile işyerindeki işleriyle ilgili tatmin düzeyleri arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. Diğer taraftan etkileşimsel adalet ile iş tatmini ilişkisinde yöneticiye güvenin aracılık etkisinin bulunup bulunmadığı incelenmiştir. Çalışma nicel yönteme dayanmaktadır. Veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemi akademisyenler ve öğretmenlerden oluşmaktadır. Bu doğrultuda kolayda örnekleme yöntemiyle 227 çalışandan veri toplanmıştır. Toplanan veriler SPSS, Amos ve Process Macro programları yardımıyla test edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda etkileşimsel adaletin iş tatminini olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği, etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisinde yöneticiye güvenin aracılık rolünün bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonucu elde edilen bulguların yönetim ve organizasyon literatürüne olumlu katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Etkileşimsel adalet, iş tatmini, yöneticiye duyulan güven

## Abstract

Today's businesses In today's business world, employees consider a number of conditions in their workplace preferences and working processes. One of the factors that make an organization attractive is the presence of fair working policies within the organization. Interactional justice is a situation in which employees perceive that the results of their work and the way practices are reflected to employees are fair. Every employee expects managers to treat them in an honest, fair, and equidistant manner. Especially in recent years, the understanding of justice has become an important issue that is frequently discussed both in society and in workplaces.

The main problem statement of this study was to reveal the opinions of employees about the justice practices of managers in the workplace. Based on this problem, the main purpose of the study is; It is aimed to reveal the relationship between employees' perceptions of interactional justice and their satisfaction levels at work. On the other hand, it was examined whether trust in the manager had a mediating effect on the relationship between interactional justice and job satisfaction. The study is based on the quantitative method. The survey method was used as the data collection method. The sample of the study consists of academicians and teachers. In this direction, data were collected from 227 employees by convenience sampling method. The collected data were tested with the help of SPSS, Amos, and Process Macro programs. As a result of the analysis, it has been determined that interactional justice affects job satisfaction in a positive and meaningful way, and trust in the manager has a mediating role in the relationship between interactional justice and job satisfaction. It is thought that the findings obtained as a result of the study will make positive contributions to the management and organization literature.

**Keywords:** Interactional justice, job satisfaction, trust in the manager

## 1. GİRİŞ

Günümüz çalışma ortamında etkileşimsel adalet, yöneticiye duyulan güven ve çalışanların iş tatmini gibi kavramlar yönetim ve organizasyon literatüründe gündeme geldiği gibi toplumsal dengenin sağlanması ve kurumların daha sağlıklı temellere oturtulması bakımından gündemi meşgul etmektedir. Etkileşimsel adalet örgütsel adalet alt boyutu arasında yer almaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda etkileşimsel adalet ve bu kavramların ardılları örgütsel adaletten bağımsız olarak inceleme konusu yapılmaya başlamıştır (Bahar: 2019; Baş ve Esrarı: 2023 ). Eşitlik teorisi, örgütsel adalet ve çift faktör teorilerine sağdık kalınarak etkileşimsel adalet ile iş tatmini ilişkinde yöneticiye duyulan güvenin aracılık etkisi incelenmiştir. Her ne kadar etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisi literatürde sıkça çalışılmış olsa da etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisinde yönetciye duyulan güvenin aracılık etkisinin incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu noktadan hareketle bu çalışmanın temel problem cümlesi, etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisinde yöneticiye duyulan güvenin etkileşimsel adalet ve iş tatmini arasındaki ilişkide herhangi bir aracılık etkisi varmıdır? Böyle bir durum varsa bu etkinin yönü nasıldır? Sorusuna cevap aramak ve literatüre katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışanların iş tatminine yönelik öncüllerin ortaya çıkarılması hassas bir konu olarak görülmüş ve yönetim alanında öneri ve tavsiyelerde bulunulması ve daha yaşanabilir toplumaların inşa edilmesinde ve kurumsal yapının verimli bir şekilde sürdürülmesinde ana etken olarak görülebilir. Çalışanların iş tatmini etkileşimsel adalet ve yöneticiye duyulan güven güven kavramlarından etkilenir mi? Etkileşimsel adalet ve yöneticiye duyulan güven birlikte iş tatminini etkiler mi? Problem cümleleri bu çalışmanın cevap aradığı sorular arasında yer almaktadır. Gerek adalet gerekse de güven çalışanların iş tatmini sağlamasında önemli öncüller olduğu düşünülmektedir. Günümüzde "adalet, güven ve iş tatmini" ilişkisinin ortaya çıkarılması önemli bir literatür sorunsalıdır. Bu çalışmanın, özellikle üniversite ve milli eğitimde çalışan akademisyen ve öğretmenlere yönelik olması ülkelerin gelişiminde hassas konulardan birisi olan eğitim sektörü çalışanlarına yer verilmesi, eğitim sorunlarının çözümü noktasında elde edilen bulgular yönüyle de cezbedici bir çalışma olacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında kullanılan ölçek üç alt boyuttan oluşmaktadır. Bunlar; etkileşimsel adalet, yöneticiye duyulan güven ve iş tatmini yer almaktadır. Katılımcıların etkileşimsel adalete ilişkin algılarını ölçerken; "işyerimde işle ilgili kararlar alınmadan önce tam ve doğru bilgi toplanır, ücret düzeyinin adil olduğunu düşünüyorum, çalışma saatlerimle ilgili düzenlemenin adil olduğunu düşünüyorum, işyerimde alınan her karar, ilgili tüm personele tutarlı bir şekilde ugulanır" gibi ifadeleri ölçmeye yönelik kullanılmıştır.

Yöneticiye duyulan güven yani aracı değişkeni ölçmek için "yöneticim, ihtiyaç duyduğumda yardıma hazırdır, yöneticimin bana verdiği sözleri tutacağına dair güvencim tamdır, yöneticim, ihtiyaç duyduğumda yardıma hazırdır" gibi ifadelerle ölçülmüştür. İş tatminini ölçmek için "işimi severek yapıyorum, çalışma arkadaşlarımı seviyorum, yöneticilerimin bana karşı tavır ve davranışlarından memnunun" gibi ifadelere yer verilmiştir. Çalışmadan toplanan veriler sonucunda, etkileşimsel adalet, yöneticiye duyulan güven ve iş tatmini arasında orta düzeyde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Hipotezlerin test edilmesine yönelik yapılan analizler sonucunda, etkileşimsel adaletin yöneticiye duyulan güveni ve iş tatminini olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği, yöneticiye duyulan güvenin iş tatmini olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği ve son olarak yöneticiye duyulan güvenin etkileşimsel adaletin, etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisende aracılık rolü oynadığı kanıtlanmıştır. Çalışma başlangıcında vurgulandığı gibi etkileşimsel adalet kavramı, etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisinde önemli bir aracılık etkisi bulunmaktadır. Şöyle ki, etkileşimsel adalet iş tatmini üzerindeki değişimin yaklaşık %14'ünü açıklarken yöneticiye duyulan güven iş tatmini üzerindeki değişimin yaklaşık %41'ini açıklamaktadır. Bu bulgulara dayanarak yöneticilerin çalışanlarının işinden daha fazla tatmin sağlamaları için etkileşimsel adalet kavramı konusunda gereken hassasiyeti göstermeleri özellikle de çalışanların güvenini kazanmaya yönelik eylemlerde bulunmaları işletme performansının gelişimi ve çalışanların iş tatmini sağlamaları yönünden oldukça kritik bir öneme sahiptir.

### 1.1. Kuramsal Çerçeve

Çalışmanın bu kısmında modele ilişkin kullanılan üç değişken yani etkileşimsel adalet (bağımsız değişken), iş tatmini (bağımlı değişken) son olarak yöneticiye duyulan güven (aracı değişken) literatür eşliğinde incelenmiştir.

#### 1.1.1. Etkileşimsel Adalet



Etkileşimsel adalet kavramı örgütsel adaletin alt boyutları arasında yer almaktadır. Etkileşimsel adalet ilk kez Bies ve Moag (1986) yılında yapmış oldukları çalışmada kullanılmıştır. İşyerinde yönetici ile çalışan ilişkilerinde kullanılan etkileşimsel adalet, işyerlerinde yöneticilerin çalışanlarına yönelik sergilediği davranışlarını kapsar. Çalışan-yönetici ilişkilerinin "nezaket, saygı ve dürüstlük" ekseninde yürütülmesi gerektiğini savunur (Baş ve Esrarı: 2023). Bies (2001), işyerlerinde çalışanların karşılıklı ilişkileri ve iletişimi sonucu ortaya çıkan etkileşimsel adalet çalışanların tutum ve davranışlarıyla doğrudan ilgilidir (Yüksekbilgili vd., 2015). Yapılan akademik bir çalışmada etkileşimsel adalet, işletmelerde alınan kararlarda ve uygulamalarda çalışanları yani astlarının da görüş ve düşüncelerine başvuran, yönetici ve çalışan arasındaki iletişim kanallarının sürekli olarak aktif kaldığı, yöneticilerin astlarına karşı içten ve duyarlı hareket ettiği şeklinde açıklanmıştır (Bal Akkoç, Düşükcan: 2021). İşyerlerinde alınan yönetimsel kararların çalışanların lehine adil şekilde uygulanması işletmelerni etkinliği ve verimliliği açısından oldukça önemlidir. Üst yönetim tarafından alınan tüm kararların mantıklı ve adaletli olması çalışanların beklentileri arasında yer almaktadır. Etkileşimsel adaletin odak noktası kişilerarası ilişkileri içermektedir. Çalışanların davranışlarının ahlaki ve etik değerleri içermesi için işyerlerinde mutlaka adaletli bir yönetim ve etik kurallarının bulunması gerekir (Uslu ve Baydaş, 2021). Usmani ve Jamal (2013), etkileşimsel adaletin, çalışanların işyerindeki kişilerarası ilişkilere yönelik adalet algısı ve yöneticilerin çalışanlarına saygı ve itibarla karşılık vermeleri şeklinde ifade edilmiştir (Ghaderi vd., 2023). Mikula vd. (1990), çalışanlar tarafından algılanan adaletsizliklerin önemli bir kısmının yöneticiler ve çalışanlar arasındaki etkileşimlerden kaynaklı olduğu ve yöneticilerin astları ve çalışanlarına karşı olumsuz tutum ve davranışlarından kaynaklandığını ileri sürmüştür (Al-Zu'bi, 2010).

### 1.1.2. İş Tatmini

İş tatmini kavramı ile ilgili olarak yapılan ilk çalışmalar 1930 'lu yıllarda Elton Mayo' nun Western elektrik işletmesinin Hawtorne fabrikasında yapmış olduğu çalışmaya dayanmaktadır (Yıldırım, 2024). Örgütsel davranış literatüründe iş tatmini kavramı önemli bir yere sahiptir. İş tatmini daha çok, işletme yönetici ve sahiplerinin çalışanlara karşı olumlu tutum ve davranışlar sergilemesi ve çalışanların da bu durumdan duymuş oldukları memnuniyetini ifade eder. İşyerinde çalışanların iş tatmini sağlaması durumunda daha mutlu çalışan profili ortaya çıkmaktadır. Böylece işlerin daha verimli bir şekilde yürütülmesinde etkili olmaktadır. İş tatmininin sağlandığı işyerlerinde çalışan memnuniyetsizliği azalmakta ve personel devir hızında yavaşlamalar görülebilmektedir (Erbil, 2020). Çalışanların iş yerinde iş tatminini sağlamalarında en etkili faktörlerden birisi işyerinde uygulanan ücret politikiları yani çalışanların maddi kazanımlarıyla ilgilidir. Maddi ve manevi kazanımlar sayesinde iş tatmin düzeyi yüksek olan çalışanlar örgütsel hedeflere ulaşılmasına ciddi katkılar sağlamaktadır (Yücekaya ve Polat, 2020). İş tatmini kavramı kamu ve özel sektör kuruluşları tarafından ciddi bir şekilde dikkate aldığı örgütsel sürdürülebilirlik kavramları arasında yer almaktadır. Diğer taraftan iş tatmini kavramı motivasyon teorileri çerçevesinde incelenmektedir. Çalışanların ve yöneticilerin birbirlerinden bir takım beklentileri bulunmaktadır. Yöneticiler çalışanların işine dört elle sarılarak etkili, verimli ve yüksek performans sergilemelerine yönelik beklentileri bulunmaktadır. Çalışanlar ise yöneticilerin maddi ve manevi unsurlar yönünden tatmin edilmeyi beklemektedir. Sosyal mübadele kuramı mütakabiliyet esaslarına göre yürütülmektedir. İş tatmininin odak noktasını etki-tepki psikolojik yapı oluşturmaktadır (Değirmenci, 2024). Carr (2007), iş tatmini kavramını içsel bir durum ve tutum şeklinde ifade etmiştir. Yapılan akademik araştırmalar, çalışanların genel olarak yapmış oldukları işten memnun olsada tüm yönleriyle işyeri ve yapılan işten tatmin olmadıklarını göstermektedir (Weiss 2002). İş tatmini; çalışanların duygularını, inançlarını ve davranışlarını içeren bütünsel bir yapıyı ifade etmektedir (Van Scheers ve Botha: 2014).



### 1.1.3. Yöneticiye Duyulan Güven

Yöneticiye duyulan güven kavramı, işyerinde çalışanların üstlerine karşı duyduğu inanç ve bağlılığı ifade eder (Değirmenci vd., 2022). Çalışanlar ile yöneticiler arasındaki ilişkiler, özellikle de çalışanların yöneticilerine güven duygusu geliştirmesi işyerleri içi vazgeçilmez bir unsurdur. Birbirine güvenen çalışanlar (yönetici ve astları) sağlıklı ileşitim ve ekip çalışması yardımıyla iş performansının artmasına katkı sağlar (Jong ve Elfring, 2010). Duygusal zeka yönünden güçlü karekterlere sahip liderler, olumlu ve uyumlu bir çalışma grubu oluşturmak ve çalışanlar arasında güveni güçlendirmek için inisiyatif alır, böylece hem yöneticilerin hem de astların iş performansını ve organizasyonel etkinliğini arttırılmasına katkı sağlanmış olur (Lee C-C vd., 2022). İşyerlerinde işletme sahipleri ve yöneticilerin çalışanlarına güvenmesi ve bu güvenin örgütsel kültüre dönüşmesi, yöneticiye güveni olumlu etkiler. Çalışanların yöneticiye güvenmesi iki aşamalı bir süreçtir. Bu süreçlerden ilki, çalışanların yöneticilerin ilgili, dürüst ve güvenilir davranışlarına karşı güven algısının oluşturulmasıdır. İkincisi ise, yöneticilerin astlarına yönelik terfi ve yükselmelerinde adaletli bir şekilde davranmasına yönelik davranışları çalışanların yöneticilerine olan güven duygusunu arttırır. İşyerlerinde yöneticiye güven algısı, çalışanların yöneticilerinin dürüst ve güvenilir karakter özelliklenine ilişkin bireysel algılarını temsil eder (Yıldırım, 2024). İşyerlerinde yöneticiye güven kavramı, çalışanların yöneticilerine güvenmeleri sayesinde bu durumdan fayda görecekleri iddia edilmektedir. Kavramı açmak gerekirse, yöneticiye duyulan güven, çalışanların üstlerinin sözünde duracaklarına inanmaları, yöneticilerin çalışanlar arasında ayrım gözetmeksizin tutarlı, adaletli ve eşitlikçi bir yönetsel yaklaşımına göre hareket edeceklerine inanılmasıdır (Besen ve Aktaş: 2018).

### 1.1.4. Hipotezlerin Geliştirilmesi

Son yıllarda iş piyasasında adalet kavramı sıkça kullanılan ve araştırma yapılan örgütsel davranış ve psikolojik çalışmalarnı güncel konu başlıkları arasında yer almaktadır. Özellikle işyerlerinde adalet kavramının alt boyutlarını inceleyen araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. İşletme sahipleri, yöneticiler ve çalışanlar arasındaki ilişkilerin incelendiği çalışmalarda etkileşimsel adalet algısının değeri gün geçtikçe artmaktadır. Paydaş kuramına göre işyerlerinde yöneticilerin işyerinde işle ilgili uygulamaları ve bu tip uygulamaların çalışanların iş tatminini nasıl etkilediği ve sonuç olarakda bu döngü sayesinde işletmelerin verimlilik, etkinlik ve performanslarında artışlar görülmektedir. Çalışanların iş tatmini sağlamalarında etkileşimsel adaletin önemi yadsınamaz. Literatür incelendiğinde etkileşimsel adaletle iş tatmini ilişkisini bulgulayan çalışmalara rastlanmıştır. Baş ve Esrarı (2023) yılında yapmış oldukları çalışmada etkileşimsel adaletin iş tatminini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini ortaya çıkarmışlardır. Bal Akkoç ve Düşükcan (2021), örgütsel adaletin iş tatminine etkilerini araştırdıkları amprik çalışmada, öğretmenlerin etkileşimsel adalet algılarının onların içsel ve dışsal it tatminini olumlu ve anlamı bir şekilde etkilediğini tespit etmişlerdir.

Öğretmenlerin yöneticilerin okullarda yapmış oldukları uygulamalara yönelik yürütülen akademik bir çalışmada, örgütsel adalet, örgütsel güven ve örgütsel vatandaşlık davranışları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. İlgili çalışmada yapılan çıkarımlar arasında; öğretmenlerin yöneticilerin uygulamalarına yönelik örgütsel adalet algılarının, çalıştıkları kuruma yönelik örgütsel güven algı düzeylerini etkilemektedir. Okullarda örgütsel güven düzeyinin arttırılması tamamen okul müdürlerinin onların adil davranmalarına bağlıdır. Okul yöneticilerin ödül ve cezaları verirken eşit davranması ve işlemsel adaletin, gerektirdiği kurallara uygun davranması örgütsel güveni artıracaktır (Polat ve Celep: 2008). Yücekaya ve Polat (2020), yapmış oldukları bilimsel çalışmada, çalışanların örgütsel algılarının iş tatminini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini tespit etmişlerdir. Bir başka çalışmada, örgütsel adalet ve yöneticiye güvenin örgütsel bağlılığa etkisi ile örgüt kültürünün bu etkide aracı rol aldığı tespit edilmiştir (Yıldırım, 2024). Otel işletmelerinde çalışanların etkileşim adaletine yönelik tutumları ve etkileşim adalet inançlarının iş tatminlerine etkilerinin incelendiği çalışmada, çalışanların etkileşimsel adalet anlayışlarının onların iş tatminlerini olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği ortaya çıkarılmıştır (Zahed, 2023). Yöneticiye duyulan güvenin çalışanların iş tatmini seviyelerinin artmasında öne çıkan bir etken olduğu da ifade edilebilir. Buna karşın, yöneticiye ve örgüte güven zafiyeti bulunan örgütlerde, çalışanların örgütsel çıkarları koruma hususunda çekimser kaldıkları tahmin edilmektedir (Besen ve Aktaş: 2018). Yapılan literatür incelemesi sonucunda aşağıda yer alan hipotezler geliştirilmiştir:



$H_1$: Etkileşimsel adalet yöneticiye duyulan güveni etkiler.

$H_2$: Yöneciye duyulan güven iş tatminini etkiler.

$H_3$: Etkileşimsel adalet iş tatminini etkiler.

$H_4$: Etkileşimsel adalet ile iş tatmini ilişkisinde, yöneticiye duyulan güvenin aracılık rolü bulunmaktadır.

Bu çalışma, literatür taraması yapılarak benzer çalışmalar incelenmiş gerekli kavramsal ve kuramsal dayanaklar göz önünde bulundurularak aşağıda Şekil 1'de yer alan araştırma modeli geliştirilmiştir:

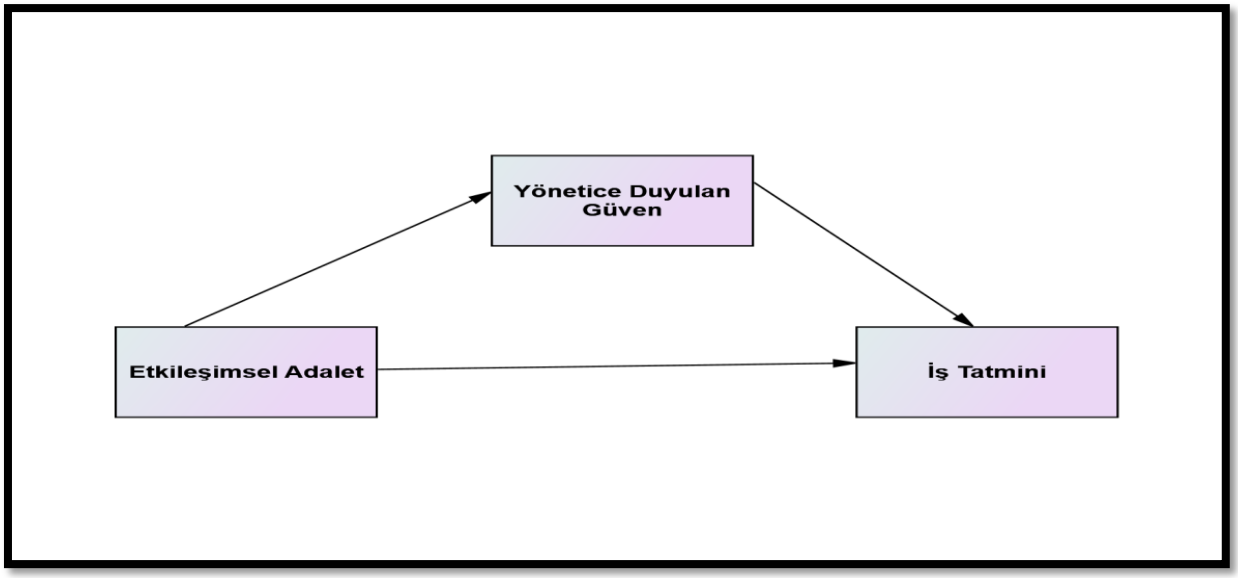


**Şekil 1.** Araştırma modeli

## 2. YÖNTEM

### 2.1. Örneklem Grubu

Bu çalışma, öğretmenelerin ve akademisyenlerin etkileşimsel adalet algılarının iş tatminlerine etkisinde yöneticiye duyulan güvenin etkisinin bulunup bulunmadığının ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Çalışmaya katılmayı kabul eden gönüllü katılımcılara anket formları dağıtılmıştır. 10 gün sonra 247 çalışandan toplanan anket formuna ilişkin veriler incelenmiştir. 20 anket formu eksik ve hatalı doldurulduğu için analizden çıkarılmıştır. 227 geçerli anket formu analize dahil edilmiştir. Katılımcıların 98'i akademisyen ve 129'u öğretmenlerden oluşmaktadır. Toplanan bu veriler kolayda örneklem yöntemi yardımıyla toplanmıştır.



Katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde sırasıyla; 110 kişi (%48,5) erkek ve 117 kişi (%51.5) kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş grubu incelendiğinde, "22-30 yaş grubunda 139 kişi (%61,2), "31-39 yaş aralığında 60 kişi (%26,4)", "40-48 yaş aralığında 19 kişi (%8,4)" son olarak "49 yaş ve üstü 9 kişi (%4)" çalıştığı tespit edilmiştir. Katılımcıların gelir düzeyleri incelendiğinde "25000 TL-35000 TL arası 125 kişi (%55,1)", "35001 TL-45000 TL arası 67 kişi (%29,5)", "45001 TL-55000 TL arası 26 kişi (%11,5)", "55001 TL ve üzeri 9 kişi (%4)" çalışan olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde, "lisans mezunu 95 kişi (%41,9)", "yüksek lisans mezunu 89 kişi (%39,2)", "doktora mezunu 43 kişi (%18,9)" olduğu tespit edilmiştir. Çalışanların meslek grupları incelendiğinde, "98 kişi akademisyen (%43,2)" ve "129 kişi öğretmen (%56,8)" olduğu tespit edilmiştir.

### 2.2. Ölçüm Araçları

Çalışma kapsamında kullanılan ölçek üç alt boyuttan (faktörden) oluşmaktadır. Ölçekte yer alan değişkenlere ilişkin bilgi aşağıda yer almaktadır:

**Etkileşimsel Adalet Değişkeni:** Çalışma kapsamında kullanılan "Etkileşimsel Adalet Değişkeni" Yükselbilgili vd. (2015), yapmış oldukları ampirik çalışmadan alınmıştır. Değişken, 9 ifadeden oluşmaktadır. İfadeleri ölçmek için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

**Yöneticiye Duyulan Güven Değişkeni:** Çalışkan (2021), yapılan çalışmada örgütsel güven ölçeği geliştirilmiştir. İlgili ölçeğin 5 maddeden oluşan yöneticiye duyulan güven boyutu kullanılmıştır. İfadeleri ölçmek için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

**İş Tatmini Değişkeni**: Çalışkan ve Köroğlu (2023), iş tatmini ölçeğinin geliştirilmesine yönelik akademik çalışmada yer alan ve iş tatmini ölçeğinin alt boyutlarından olan iç tatmin boyutu kullanılmıştır. İlgili değişken 6 ifadeden oluşmaktadır. İfadeleri ölçmek için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

**2.3. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlikleri:** Çalışmada kullanılan ölçeklerin, geçerlilik ve güvenilirliklerine ilişkin değerler, Tablo.1'de ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir:

**Tablo 1**

Ölçekte Yer Alan Faktörlerin (Değişkenlerin) Geçerlilik ve Güvenilirliklerine İlişkin Değerler

| Uyum İndeksleri | İyi Uyum Eşik Değerleri | Kabul Edilebilir Uyum Eşik Değerleri | Etkileşimsel Adalet | Yöneticiye Duyulan Güven | İş Tatmini |
|---|---|---|---|---|---|
| Cronbach Alfa | 0,70 | 0,70 | 0,862 | 0,819 | 0,827 |
| CMIN/DF | ≤3 | $3 \leq \chi^2/sd \leq 5$ | 4,007 | 3,972 | 2,907 |
| RMSEA | ≤0,05 | ≤0,08 | 0,07 | 0,072 | 0,077 |
| IFI | 0,95≤IFI≤1,00 | 0,90≤IFI≤0,95 | 0,907 | 0,978 | 0,985 |
| CFI | ≥0,95 | ≥0,90 | 0.901 | 0,978 | 0,985 |

## 3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında yapılan istatistiksel analizler için IBM SPSS 25 ve AMOS 24 programlarından faydalanılarak bir takım analizler yapılmıştır. İlk olarak katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. İkinci aşamada, etkileşimsel adalet, yöneticiye duyulan güven ve iş tatminiyle ilgili analizler yapılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan bu üç değişkene ilişkin ortalama (X), standart sapma (Ss) ve değişkenler arasındaki korelasyonlar incelenmiştir. Modelde kullanılan değişkenler arasında ilişkinin ortaya konulması için "Peorson Korelason Katsayısı"yla etkinin var olup olmadığı ile AMOS programı yardımıyla yol analizleriyle değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında dört adet hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezlerden üçü doğruda etki (basit etki) sonuncusu ise basit aracılık etkisinin ortaya çıkarılması yönünde oluşturulan hipotezlerdir. Bu hipotezlerin test edilmesine yönelik PROCESS programından faydalanılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan değişkenlerin (faktörlerin) madde sayıları, aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon ilişkileri Tablo 2'de verilmiştir.

**Tablo 2**

Korelasyon Değerleri

| Değişkenler | AO | SS | M | (EA) | (YDG) | (IT) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| EA (X) | 2,79 | 0,73 | 9 | 1 | 0,417** | 0,383** |
| YDG (M) | 2,85 | 0,9 | 5 | 0,417** | 1 | ,627** |
| IT (Y) | 2,88 | 0,86 | 6 | 0,383** | 0,627** | 1 |

**Kısaltmalar:** EA: Etkileşimsel Adalet, YDG: Yöneticiye Duyulan Güven, IT: İş tatmini, AO: Ağırlıklı ortalama, SS: Standart sapma, M: Madde sayısı

*p<0.05; **p<0.01; *** p<0.001

İşyerlerinde çalışanların etkileşimsel adalet algıları ile yöneticiye duyulan güven arasında orta düzeyde pozitif (r= 0,417) ve anlamlı (P<0,001) ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Başka bir anlatımla işyerlerinde çalışanların etkileşimsel adalet algıları ve çalışanların yöneticilere duydukları güven algıları orta düzeyde ve anlamlı bir şekilde birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %17,1'dir. Yani çalışanların yöneticiye duydukları güvenin %17,1'i çalışanların etkileşimsel adalet algılarından kaynaklanabilir.

İşyerlerinde etkileşimsel adalet algıları ile çalışanların iş tatminleri arasında orta düzeyde pozitif (r= 0,383) ve anlamlı (P<0,001) ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Başka bir anlatımla işyerlerinde çalışanların etkileşimsel adalet algıları ve çalışanların iş tatminleri orta düzeyde ve anlamlı bir şekilde birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %14,7'dir. Yani çalışanların işten duydukları tatminin %14,7'si çalışanların etkileşimsel adalet algılarından kaynaklanabilir.



İşyerlerinde çalışanların yöneticiye duydukları güven ile çalışanların iş tatmini arasında orta düzeyde pozitif (r= 0,627) ve anlamlı (P<0,001) ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Başka bir anlatımla işyerlerinde çalışanların yöneticiye duydukları güven ve çalışanların iş tatminleri orta düzeyde ve anlamlı bir şekilde birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %39,3'tür. Yani çalışanların işten duydukları tatminin %39,3'ü çalışanların yöneticilerine duydukları güvenden kaynaklanmaktadır.

### 3.1. Hipotezlerin Test Edilmesine İlişkin Bulgular

Çalışma kapsamında doğrudan ve aracılık etki analizine ilişkin 4 hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezlerden 3'ü doğrudan etki (basit aracılık), 1'i ise basit aracılık etki analizine ilişkin önerilerden (hipotez) oluşmaktadır. Hipotezleri test etmek için Process yazılımında yer alan Model 4 kullanılmıştır. Elde edilen istatistiksel bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir.

**Tablo 3.**

Regresyon Analizi

| Hipotezler | İlişkiler | b | $R^2$ | p | t | 95% CI |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | LLCI (ULCI) |
| $H_1$ | EA → YDG | 0,517*** | 0,174 | 0,000 | 6,89 | 0,369-0,663 |
| $H_2$ | YDG → İT | 0,541*** | 0,411 | 0,000 | 10,018 | 0,436-0,65 |
| $H_3$ | EA → IT | 0,174* | 0,146 | 0,01 | 2,60 | 0,416-0,306 |
| $H_4$ (Aracılık) | EA → YDG → IT | 0,453* | - | - | - | 0,18-0,39 |

Not: *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Yapılan analizler sonucunda etkileşimsel adaletin yöneticiye duyulan güveni pozitif ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir (b= ,517, %95 CI [,369-,663], t= 6,89, p<0,001). Bu durumda $H_1$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Çalışanların yöneticiye duydukları güvenin yaklaşık %17'si, etkileşimsel adalet kavramı tarafından açıklanmaktadır. İkinci olarak, yöneticiye duyulan güvenin iş tatminini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkiler (b= ,541, %95 CI [,436-,65], t= 10,018, p<0,001). Bu durumda $H_2$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Yöneticiye duyulan güvenin, iş tatminine etkisi yaklaşık %41'dir. Üçüncü olarak, etkileşimsel adaletin iş tatmini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir (b= ,174, %95 CI [,416-,306], t= 2,60 p<0,05). Bu durumda $H_3$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Çalışanların iş tatminlerinin yaklaşık %15 etki, etkileşimsel adaletten kaynaklanmaktadır. Aracılık etkinin olup olmadığının ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan analizde, etkileşimsel adalet ile iş tatmini arasındaki ilişkide çalışanların yöneticiye duydukları güvenin aracılık etkisi tespit edilmiştir (b= ,453, %95 CI [,18-,39], p<0,05). Bu durumda aracılık etkinin olduğu kanaatine varılmıştır. Aracılık etkinin ortaya konulmasına yönelik yapılan incelemede, etkileşimsel adaletin iş tatminini etkilediği, yöneticiye duyulan güvenin bu ilişkide anlamlı etkisinin bulunması gerçeği nedeniyle kısmi aracılıktan söz edilebilir.



## 4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Etkileşimsel adalet iş tatmini ilişkisinde yöneticiye duyulan güvenin aracılık etkisinin incelendiği bu çalışma, akademisyenler ve öğretmenlerden toplanan veriler yardımıyla istatistiksel analizler yapılmıştır. Günümüz iş dünyasında adalet kavramı kurumsal sürdürülebilirlik açısından önemli bir paremetre olarak görülmektedir. Bir işyerinde işletme sahipleri ve yöneticiler ne kadar adaletli davranırlarsa çalışanlarda işine o derece sadık kalacakları düşünülmektedir. Böylece huzurlu bir ortamda çalışanların hem etkinliği ve verimliliği artacak hem de personel devir hızında yavaşlamalar görülecektir. Bu şekilde kazan-kazan mantığıyla hareket edildiğinde işletme sahipleri ve yöneticileri çalışanlarından elde edebilecekleri yüksek kazanımlar yani çalışanların artan performansları sayesinde kurumsal sürdürülebilirliğe katkı sağlanacaktır. Bu çalışma, Baş ve Esrarı (2023) tarafından yapılan ve " etkileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkisinde örgütsel çekiciliğin aracılık rolü" incelenmiştir. İlgili çalışmanın örneklem grubu Niğde ilinde bulunan sağlık çalışanlarından veriler toplanmıştır. İlgili çalışmanın örnek alınarak kurgulandığı bu çalışmada ise aracı değişken olarak yöneticiye güven değişkeni kullanılmıştır. Örneklem grubu olarak akademisyenler ve öğretmenler tercih edilmiştir.

Etkileşimsel adalet, yöneticiye duyulan güven ve iş tatmini arasında olumlu ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Etkileşimsel adalet yani bağımsız değişken ile iş tatmini yani bağımlı değişken arasında, orta düzey bir ilişki (r=0,387) olduğu tespit edilmiştir. Aracı değişken yani yöneticiye duyulan güven ile iş tatmini arasındaki ilişki düzeyi olumlu ve anlamlı olmakla birlikte, etkileşimsel adalet ve iş tatmini arasındaki ilişkiden daha güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (r= 0,6247). Katılımcılardan toplanan veriler incelendiğinde etkileşimsel adalet ortalamasının "2,79", yöneticiye duyulan güven ortalamasının "0,285" ve iş tatmini ortalamasının "2,88" olarak ortaya çıkarılmıştır. Yapılan hipozet testleri sonucunda modele ve literatüre sadık kalınarak geliştirilen bu varsayımların hepsi desteklenmiştir. Etkileşimsel adaletin yöneticiye duyulan güven ve iş tatminini olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. Yöneticiye duyulan güvenin iş tatmini üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin bulunduğu kanıtlanmıştır. Son olarak etkileşimsel adalet ve yöneticiye duyulan güven birlikte iş tatminini etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Dikkat çeken önemli noktalardan birisi de etkileşimsel adaletin iş tatmini üzerindeki etkisinin yöneticiye duyulan güvenin devreye girmesiyle daha da arttığı iddia edilebilir. Bu çalışmanın önceki çalışmalardan ayırt edilen kısmının tam da bu nokta olduğu yani yöneticiye duyulan güvenin, ektileşimsel adalet ve iş tatmini ilişkinisi nasıl ve ne yönde etkilediğinin açıklanması bu çalışmanın benzer çalışmalardan farkını ortaya çıkaran faktör olmuştur. Bu çalışma beklentiler dahilinde sonuçlar elde edilmiştir. Özellikle iş tatminini etkileyen önemli öncüllerden birisi olarak yöneticiye duyulan güven kavramının olması çalışmanın iddiaları ile kanıtlayıcı analizler arasındaki tutarlılık, literatüre olumlu katkı sağlayacağı kanaati oluşturmuştur. Etkileşimsel adalet iş tatminindeki değişimin yaklaşık %14'ünü açıklarken, yöneticiye duyulan güven iş tatminindeki değişimin yaklaşık %41'ini açıkladığı ortaya çıkarılmıştır. Bu bulgular dikkate alındığında yönetim ve organizasyon literatürüne olumlu katkılar sağlandığı iddia edilebilir. Yöneticilere bir takım tavsiyelerde bulunmak yerinde olacaktır. Yöneticiler etkileşimsel adalet kavramına yönelik daha kalıcı çözümler üretmelidir. Diğer taraftan yöneticiler mutlaka işyerlerinde çalışanlarının güvenini kazanmanın yollarını aramalıdır. Özellikle Türkiye ekseninde "adalet, liyakat ve güven" gibi işyeri verimliliği ve sürdürülebilir kurumsal yapıların inşasında önemli olan bu faktörlerin günümüz Türkiye'sinde sıkça tartışıldığı bilinmektedir. Çalışanlara daha adil davranılması, kurumlarda liyakat sisteminin geliştirilmesi, çalışanlara karşı objektif ve adaletli davranma, yönetimsel kararlara katılım konusunda çalışanlara söz hakkı sağlama gibi bilindik çözüm önerilerinin daha sağlam temellere oturtulması gerekmektedir.



## 5. KAYNAKLAR

Al-Zu'bi, H. A. (2010). A study of relationship between organizational justice and job satisfaction. *International journal of business and management*, *5*(12), 102.

Bahar, B. (2019). Etkileşimsel adalet ve işgören performansı ilişkisi: Demografik özellikler açısından ampirik bir inceleme. *BMIJ*, (2019), 7(4): 1260-1274 doi: http://dx.doi.org/10.15295/bmij.v7i4.1159

Bal Akkoç, S. & Düşükcan, M. (2021). Örgütsel Adaletin İş Tatmini Üzerine Etkisi: Hakkâri İli Merkez İlçesi Devlet Okullarında Çalışan Öğretmenler Üzerinde Bir Araştırma. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, *12*(23), 103-124

Baş, M., & Ersarı, G. (2023). Etkileşimsel adaletin iş tatmini üzerindeki etkisinde örgütsel çekiciliğin aracı rolü. *Gazi İktisat Ve İşletme Dergisi*. 9(2), 178-188.

Besen, E. Ve Aktaş, H. (2018). ''Birey- Örgüt Uyumu Ve Yöneticiye Duyulan Güven Ile Lider-Üye Etkileşimi Bağlamında Bursa'da Otomotiv Sektörü Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma'' *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi***,** 27(81), 23-42.

Bies, R. J. (2001). Interactional (in)justice: The sacred and the profane. In J. Greenberg & R. Cropanzano (Eds.), Advances in organizational justice (pp. 89-118). Stanford, CA: Stanford University Press.

Bies, R. J., Moag, J. S. (1986). Interactional justice, communication criteria for fairness. In, M. H. Bazerman, R. Sheppard, & B. Sheppard (Eds.), Research in negotiations in organizations. 1: 43-55.

Carr, C (2007); Front-line Customer Service : 15 keys To Customer Satisfaction, Canada : Wiley & Sons, Inc.

Çalişkan, A. & Köroğlu, Ö. (2023). Job Satisfaction: A Scale Development Study. Antalya Bilim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (2), 112-134. Doi:10.54969/Abuijss.1440762

Çalişkan, A. (2021). Örgütsel Güven. Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 42-59.

Değirmenci, B. (2024). The Mediating Role of Work Engagement in the Relationship Between Employees' Social Courage Behaviors and Job Satisfaction. *İşletme,* 5(1), 47-63.

Değirmenci, B., Öztürk, C., & Büyükbeşe, T. (2022). Yöneticiye duyulan güvenin hizmet inovasyon performansı üzerine etkisinde içsel motivasyonun ve örgütsel öğrenmenin aracılık rolü: Adıyaman ili finans sektöründe bir araştırma. *Gazi İktisat Ve İşletme Dergisi*, 8(1), 124-144. https://doi.org/10.30855/gjeb.2022.8.1.009.

Erbir, M. (2020). Üniversite Çalışanlarının Örgütsel Adalet Algısı Ve İş Tatmini Düzeylerinin Demografik Özellikleri Ve Çalışma Statüsüne Göre Farklılaşma Durumu. *Türkiye Mesleki Ve Sosyal Bilimler Dergisi*(*4*), 26-40. Https://Doi.Org/10.46236/Jovosst.816168.

Ghaderi, Z., Tabatabaei, F., Khoshkam, M., & Shahabi Sorman Abadi, R. (2023). Exploring the role of perceived organizational justice and organizational commitment as predictors of job satisfaction among employees in the hospitality industry. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, *24*(3), 415-444. Doi: 10.1080/15256480.2021.1988882

Jong, B. A., and Elfring, T. (2010). How does trust affect the performance of ongoing teams? The mediating role of reflexivity, monitoring, and effort. Acad. Manage. J. 53, 535–549. doi: 10.5465/amj.2010.51468 649

Lee C-C, Li Y-S, Yeh W-C and Yu Z (2022) The Effects of Leader Emotional Intelligence, Leadership Styles, Organizational Commitment, and Trust on Job Performance in the Real Estate Brokerage Industry. Front. Psychol. 13:881725. doi: 10.3389/fpsyg.2022.881725.

Polat, S., & Celep, C. (2008). Ortaöğretim öğretmenlerinin örgütsel adalet, örgütsel güven, örgütsel vatandaşlık davranışlarına ilişkin algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, *54*(54), 307-331.

Uslu, A., ve Baydaş, A. (2021). Algılanan Örgütsel Adaletin Örgütsel Bağlılık, Örgütsel Sinizm Ve İş Tatmini Üzerine Etkisi: Trb1 Bölgesi Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(79), 1556-1573. Https://Doi.Org/10.17755/Esosder.861027

Usmani, S., & Jamal, S. (2013). Impact of distributive justice, procedural justice, interactional justice, temporal justice, spatial justice on job satisfaction of banking employees.

*Review of Integrative Business and Economics Research 2*(1): 351. http://buscompress.com/uploads/3/ 4/9/8/34980536/riber_k13-103__351-383_.pdf

Van Scheers, L., & Botha, J. (2014). Analysing relationship between employee job satisfaction and motivation. *Journal of Business and Retail Management Research, 9*(1).

Weiss, H. M. (2002). Deconstructing job satisfaction: Separating evaluations, beliefs and affective experiences. *Human resource management review, 12*(2), 173-194.

Yıldırım, İ. (2024). Örgütsel Adalet ve Yöneticiye Güvenin Örgütsel Bağlılığa Etkisinde Örgüt Kültürünün Aracı Rolü: Buna Yönelik Bir Araştirma (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Yücekaya, P., Polat, D.D. (2020). Örgüt Kültürü, Örgütsel Adalet ve İş Tatmini İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, İşletme Araştırmaları Dergisi, 12 (2), 1267-1284.

Yüksekbilgili, Z., Çöpoğlu, M. ve Gür, O. (2015). Örgütsel Adalet: Bir Büyükşehir Belediyesinde Araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(55), 45-53.

Zahed Ghaderi, Farhad Tabatabaei, Mana Khoshkam & Rasoul Shahabi Sorman Abadi (2023). Exploring the Role of Perceived Organizational Justice and Organizational Commitment as Predictors of Job Satisfaction among Employees in the Hospitality Industry, International Journal of Hospitality & Tourism Administration, 24:3, 415-444, Doi: 10.1080/15256480.2021.1988882

# READING IRAN'S REGIONAL STRATEGY THROUGH THE LENS OF THE SECOND KARABAKH WAR

# İRAN'IN BÖLGESEL STRATEJİSİNİ İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI ÜZERİNDEN OKUMAK

**Fidan NAMAZOVA, Doç. Dr. Mustafa ATATORUN**

**[1]Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi,**
**Uluslararası İlişkiler – Avrupa Birliği Çalışmaları, 0000-0002-8482-4845**
**[2]Doçent Doktor, Süleyman Demirel Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler,**
**0000-0003-1465-8391**

## Özet

Karabağ bölgesi, Kafkasya'nın güneydoğusunda stratejik bir konumda bulunmakta ve hem tarihi, hem de jeopolitik açıdan büyük bir öneme sahip olmaktadır. Hazar Denizi'ndeki zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin Avrupa'ya taşınması açısından kritik bir geçiş noktası olarak kabul edilen Karabağ, doğal güzellikleri ve zengin kültürel mirasıyla da dikkat çekmektedir. Bütün bunlardan dolayı tarihsel süreç boyunca birçok devletin ilgi odağı olan bu bölge, üzerinde yürütülen politikaların çatışmaları körüklemesine yol açmıştır. Nitekim, 1980'lerin sonlarında Sovyetler Birliği'nin zayıflamasıyla birlikte, Karabağ'daki Ermeni nüfus, daha fazla özerklik ve bağımsızlık talebiyle daha görünür hale gelmiştir. 1988 yılında başlayan ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında silahlı çatışmalara dönüşen süreç, 1994'teki ateşkes anlaşması ile sonuçlanmıştır. Birinci Karabağ Savaşı sonrasında bölge, de facto olarak Ermenistan'ın kontrolüne geçmiş, ancak uluslararası topluluk tarafından Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilmeye devam etmiştir. Bu durum, uzun süreli bir donmuş çatışma ortamını beraberinde getirmiş ve bölgedeki barış ve istikrar için yapılan uluslararası müdahalelere rağmen gerilimler devam etmiştir. 2020 yılında patlak veren İkinci Karabağ Savaşı, çatışmayı yeniden alevlendirmiş ve Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanmıştır. İran da dış politikasında Karabağ sorunu karşısında oldukça karmaşık ve çok yönlü bir strateji izlemiştir. Bu çalışmanın da amacı, İkinci Karabağ Savaşı zamanı İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin bölgesel dinamikler üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışma, İran'ın her ne kadar da denge politikası yürüttüğünü ileri sürse de, İkinci Karabağ Savaşı`nda Ermeni yanlısı bir tutum sergilediğini, Ermenistan`a askeri yardımda bulunduğunu ve bunun da bölgesel güç kaybını önleme ve jeopolitik çıkarlarını koruma çabasından kaynaklandığını iddia etmektedir. İran'ın, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki stratejik işbirliklerinin karşısında Ermenistan'ı bir müttefik olarak konumlandırmaya çlışması bölge üzerindeki etkisini sürdürme ve jeopolitik bir denge oluşturma stratejisine işaret etmektedir. İran'ın Ermenistan'a olan desteği, potansiyel çatışmaları hafifletme ve İran'ın sınır güvenliğini koruma çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Nitekim, İran, Ermenistan'ı, Azerbaycan ve Türkiye'nin genişlemesini sınırlamak için stratejik bir tampon bölge olarak kullanmıştır. Bu, İran'ın kendi sınırlarının güvenliğini artırarak, bölgedeki herhangi bir askeri tehdide karşı korunma sağlamıştır.

Aynı zamanda Ermenistan ile iyi ilişkiler kurarak İran, bölgesel diplomasi ve kriz yönetiminde daha fazla manevra alanına sahip olmuştur. Bundan başka İran, Ermenistan üzerinden Gürcistan

ve Avrupa'ya açılan koridorlar sayesinde ekonomik ve stratejik çıkarlarını genişletme fırsatı bulmuştur. Savaş sırasında İran'ın Azerbaycan'a yönelik tehditkâr ifadeler kullansa da, sonraki dönemlerde Azerbaycan ile ilişkilerini iyileştirmeye yönelik adımlar attığı görülmüştür. Bu çerçevede İran'ın Ermenistan'a desteği, bölgesel istikrarın bozulmasından çekinmesinin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Azerbaycan ile ilişkilerinde gösterdiği esneklik ise, İran'ın bölgesel stratejisinde dengeyi sağlama arzusunu yansıtmıştır. Sonuç olarak İran'ın, İkinci Karabağ Savaşı sürecinde çıkarlarını koruyabildiği bölgesel statükonun köklü bir şekilde değişmesinden çekindiği sonucuna varılabilir.

**Anahtar kelimeler:** İran dış politikası, Karabağ sorunu, Azerbaycan, Ermenistan.

## Abstract

The Karabakh region is strategically located in the southeastern Caucasus and holds great importance both historically and geopolitically. Recognized as a critical transit point for transporting the rich oil and natural gas reserves of the Caspian Sea to Europe, Karabakh also draws attention with its natural beauty and rich cultural heritage. Due to all these factors, this region, which has been the focus of many states throughout history, has witnessed policies that have fueled conflicts. Indeed, with the weakening of the Soviet Union in the late 1980s, the Armenian population in Karabakh became more visible with demands for greater autonomy and independence. The process that began in 1988 and turned into armed conflicts between Armenia and Azerbaijan concluded with a ceasefire agreement in 1994. After the First Karabakh War, the region de facto came under Armenian control, but the international community continued to recognize it as part of Azerbaijan. This situation led to a long-standing frozen conflict environment, and despite international interventions aimed at peace and stability in the region, tensions persisted. The Second Karabakh War, which broke out in 2020, reignited the conflict and ended with Azerbaijan's victory. Iran has also pursued a rather complex and multifaceted strategy regarding the Karabakh issue in its foreign policy. This study aims to examine Iran's relations with Azerbaijan and Armenia during the Second Karabakh War and the impact of these relations on regional dynamics. The study argues that although Iran claims to pursue a balanced policy, it exhibited a pro-Armenian stance during the Second Karabakh War, providing military assistance to Armenia, which stemmed from its efforts to prevent regional power loss and protect its geopolitical interests. Iran's attempt to position Armenia as an ally against the strategic cooperation between Azerbaijan and Turkey indicates its strategy to maintain influence in the region and establish a geopolitical balance. Iran's support for Armenia can be considered part of its efforts to mitigate potential conflicts and protect its border security. In fact, Iran used Armenia as a strategic buffer zone to limit the expansion of Azerbaijan and Turkey, thereby enhancing the security of its borders and providing protection against any military threat in the region. By maintaining good relations with Armenia, Iran has also gained more room for maneuver in regional diplomacy and crisis management. Furthermore, Iran found opportunities to expand its economic and strategic interests through corridors to Georgia and Europe via Armenia. Despite making threatening statements towards Azerbaijan during the war, Iran later took steps to improve relations with Azerbaijan. In this context, Iran's support for Armenia can be seen as a result of its concern about regional stability being disrupted. The flexibility shown in its relations with Azerbaijan reflects Iran's desire to maintain a balance in its regional strategy. In conclusion, it can be inferred that Iran feared a fundamental change in the regional status quo that could jeopardize its interests during the Second Karabakh War.

**Keywords**: Iranian foreign policy, Karabakh issue, Azerbaijan, Armenia.

## GİRİŞ

1979 İslam Devrimi, İran'da büyük bir toplumsal ve politik dönüşüme yol açmış ve ülkenin siyasi yapısını kökten değiştirmiştir. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin Batı yanlısı monarşisinin devrilmesiyle, Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin liderliğinde, İslam'ın Şia yorumuna dayalı teokratik bir düzen kurulmuş ve İran İslam Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu devrim, sadece İran'ın iç politikasını değil, aynı zamanda dış politikasını da büyük ölçüde etkilemiş ve yeni bir ideolojik temele dayanan bir dış politika anlayışının benimsenmesine neden olmuştur. İslam Devrimi sonrası İran, dini liderin başkanlığında dini kurumlarla yönetilen ve İslami değerleri temel alan bir devlet sistemi oluşturmuştur. İslam Cumhuriyeti'nin başında yer alan dini lider, hem yürütme hem de yasama organları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuş ve ülkenin en güçlü makamını temsil eder hale gelmiştir. Devrim sonrası İran'ın dış politikası, Batı'ya ve özellikle ABD'ye karşı belirgin bir düşmanlıkla şekillenmiştir. İran, kendisini "mazlumların savunucusu" olarak tanımlayarak, bölgede ve dünyada İslami devrim ideallerini yaymayı amaçlamıştır. Özellikle Şiilik ekseninde şekillenen bu ideoloji, Orta Doğu'da Şii nüfusun yoğun olduğu ülkelerdeki gruplara destek sağlamış ve bu ülkelerle yakın ilişkiler geliştirilmiştir. Lübnan'daki Hizbullah, Suriye rejim güçleri, Irak'taki Şii milisler ve Yemen'deki Husiler, İran'ın bu stratejisinin bir parçası olarak desteklenmiştir. 1979 İslam Devrimi'nin ardından İran, Batı dünyası tarafından ekonomik ve diplomatik açıdan izole edilmiştir. ABD ve müttefiklerinin uyguladığı ekonomik yaptırımlar, İran'ın ekonomisini olumsuz etkilemiş ve ülkeyi alternatif ticaret yolları aramaya zorlamıştır. İran, bu izolasyona rağmen bölgesel etkinliğini artırmaya çalışmış ve Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerde nüfuzunu genişletmiştir. Aynı zamanda, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi ve İran-Irak Savaşı gibi gelişmeler, İran'ın güvenlik politikalarını şekillendirmiş ve askeri gücünü artırmasına neden olmuştur. 1979 İslam Devrimi sonrasında İran, İslami ideolojiyi temel alan bir dış politika yaklaşımı benimsemiş olsa da, Güney Kafkasya'daki komşuları Ermenistan ve Azerbaycan ile ilişkilerinde pragmatist bir tavır sergilemiştir. İran'ın bu iki ülkeyle olan ilişkileri, jeopolitik dinamikler, güvenlik kaygıları ve iç politik hassasiyetler çerçevesinde şekillenmiştir.



## 1. İRAN DIŞ POLİTİKASI VE GÜNEY KAFKASYA

1979 Şubat'ında gerçekleşmiş olan İran İslam Devrimi, Soğuk Savaş'ın iki kutuplu dünya düzeninde, bölgesel ve uluslararası düzeyde derin etkiler yaratmıştır. Devrim, İran'ı hem içeride hem dışarıda radikal bir değişime sürüklemiş, ülkenin dünya sahnesindeki rolünü ve dış politikasını tamamen yeniden şekillendirmiştir. İran, İmam Humeyni'nin liderliğinde, büyük güçlerin etki alanlarından bağımsız bir dış politika izleme iddiasında bulunmuş ve "devrimci" bir dış politika yaklaşımını benimsemiştir. Bu yeni yaklaşım, özellikle ABD ve Sovyetler Birliği gibi süper güçlerle olan ilişkilerde net bir mesafe koymayı içermiş ve İran'ın ideolojik olarak kendine has bir yol çizmesine neden olmuştur. İmam Humeyni'nin "Ne Doğu, Ne Batı" siyaseti, ülkenin dış ilişkilerinde bağımsızlığını ve ideolojik tutarlılığını vurgulayan bir simge haline gelmiştir. Bu siyaset, hem içeride hem dışarıda İran'ın bölgesel bir güç olarak yükselmesini sağlamış ve özellikle Orta Doğu'daki bazı İslam ülkeleri üzerinde belirgin bir etki bırakmıştır. Ancak, zamanla İran'ın dış politikası, devrimin ilk yıllarındaki keskin söylemlerden belirli pratik uyumlara geçmiş, ekonomik ve askeri gerçeklikler, İran'ı bazı stratejik ortaklıklar kurmaya ve esnek dış politika manevraları yapmaya itmiştir. Bu değişimler, özellikle nükleer programı ve bölgesel müttefikleri ile ilişkileri bağlamında görülmüştür. Yine de, İran dış politikasının temelinde devrimin ideolojik prensipleri etkili olmaya devam etmiştir. Bugün, İran'ın dış politikası, devrimin ilk günlerindeki ideallerle tamamen uyumlu olmasa da, bu ideallerden esinlenen bir çerçeveyi korumuştur.

Bölgesel dinamikler ve uluslararası baskılar, İran'ı sürekli olarak dış politika stratejilerini yeniden değerlendirmeye zorlamıştır. İran, bu süreçte hem esneklik göstermiş hem de bağımsız dış politika iddialarını sürdürmekte kararlı kalmıştır. Bu yaklaşım, İran'ın uluslararası arenada hem bir mücadele hem de bir fırsat alanı olarak kalmaya devam etmesini sağlamıştır (Yegin, 2014). İran`ın dış politikasında özel önem verdiği bölgelerden biri de Güney Kafkasya olmuştur. Zbigniew Brzezinski'nin "Avrasya'nın Balkanları" olarak adlandırdığı Güney Kafkasya, stratejik jeopolitik konumu ve Hazar enerji havzası nedeniyle tarih boyunca büyük güçlerin rekabetine sahne olmuştur. İran, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi tarihi aktörlerin etki alanları arasında kalan bu bölge, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte yeni bir önem kazanmıştır (Brzezinski, 2005). İslam Devrimi'nin ardından İran, bu bölgede dini ideolojilerden ziyade daha pragmatik bir dış politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu yaklaşımın temelinde, Sovyetler Birliği ile olan ilişkilerde bir uyum sağlama ve bölgesel bir izolasyona düşmemek yatmıştır. İran, Sovyetler Birliği'nin varlığı süresince, ABD gibi Batılı güçlerle karşı karşıya geldiği durumlarda Moskova ile ilişkilerini dengede tutma çabası içinde olmuştur. Özellikle İran-Irak Savaşı sırasında İran'ın Sovyet silahlarına ve desteğine olan ihtiyacı, bu pragmatik dış politikanın bir yansıması olarak görülebilir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi, İran'ın tarihsel hafızasını canlandırmış ve bu olay, İran'ın Sovyetlerle olan ilişkilerine mesafeli bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. İran, Sovyet tehdidini doğudan çevrelenme olarak algılamış ve bu duruma karşı koymak için dikkatli bir politika izlemiştir (Veliyev, 2007). 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Güney Kafkasya'da önemli jeopolitik değişimlere neden olmuş ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle bölgenin siyasi haritası yeniden çizilmiştir. Bu durum, İran için hem fırsatlar hem de tehditler sunmuştur. Sovyetlerin çöküşü ve ardından ortaya çıkan tek kutuplu küresel sistemde ABD'nin artan tehdidi, İran'ı stratejik hesaplarını yeniden gözden geçirmeye itmiştir. İran, ABD'nin bölgedeki nüfuz kazanma ihtimaline karşı, Rusların bu yeni cumhuriyetlerdeki etkisini sürdürmesini daha az zararlı bir alternatif olarak görmüştür. Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanması, İran'da yaşayan büyük Azerbaycan Türkü nüfusu için bir ilham kaynağı olabilecek potansiyeli barındırmış ve İran'ı bu jeopolitik değişiklik karşısında temkinli bir yaklaşıma yönlendirmiştir. İran, Azerbaycan'ın bağımsızlığını, kendi topraklarında benzer bir milliyetçi hareketin tetiklenebileceği bir tehdit olarak algılamıştır. Bununla birlikte, Ermenistan ve Gürcistan ile olan tarihi ve kültürel bağları kullanarak bu ülkelerle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmış ve böylece bölgesel istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Hazar bölgesinin zengin enerji kaynakları, İran için hem bir avantaj hem de bir meydan okuma olmuştur. İran, bu enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara sevk edilmesinde kilit bir rol oynamayı ve böylece bölgesel bir enerji merkezi olarak öne çıkmayı hedeflemiştir. Ancak, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye güzergahının ortaya çıkışı, bu planlara darbe vurmuş ve İran'ın enerji koridoru olarak öne çıkma stratejisini zorlaştırmıştır (Veliyev, 2007). İran, İslam dünyasının hamisi olma iddiasıyla Ortadoğu'da önemli bir rol oynamış olsa da, Kafkasya ve Orta Asya'da daha pragmatik ve ideolojik olmayan bir dış politika izlemiştir. Bu pragmatizm, özellikle Azerbaycan ile olan ilişkilerinde belirginleşmiştir. Şii nüfusun yoğun olduğu Azerbaycan ile potansiyel bir tehdit algısı nedeniyle İran, Ermenistan ile olan ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. Ermenistan ile geliştirilmiş olan ilişkiler, İran için bir tampon bölge oluşturmuş ve Azerbaycan'dan gelebilecek olası tehditlere karşı bir nevi koruma sağlamıştır. Ayrıca, İran bu ilişkileri, uluslararası alanda tecrit edilmeye karşı bir denge unsuru olarak da kullanmıştır. Ermenistan ile derinleştirilmiş diplomatik ve ekonomik bağlar, İran'ın bölgesel bir güç olarak etkinliğini artırmaya ve çevresel tehditlere karşı koymaya yönelik stratejik adımlar arasında yer almıştır.

## 2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI

Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte merkezi otoritenin zayıflaması sonucu, Ermenistan ve Azerbaycan arasında uluslararası düzeyde bir çatışma alanına dönüşmüştür. Sovyetler Birliği döneminde baskılanan bu sorun, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte kontrolden çıkmış ve iki yeni bağımsız devlet arasında sürekli bir gerginliğe ve çatışmalara yol açmıştır. Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalar, hem Ermenistan'ın hem de Azerbaycan'ın milli kimliklerini ve dış politikalarını şekillendiren temel bir faktör olarak kalmıştır. Her iki taraf da tarihi ve kültürel bağlarını ileri sürerek bölge üzerindeki hak iddialarını güçlendirmeye çalışmıştır. Uluslararası toplumun çözüm bulma çabalarına rağmen, çatışmalar zaman zaman şiddetlenmiş ve bölgesel istikrarı tehdit eder hale gelmiştir. Çatışmanın yoğunlaştığı dönemlerde, uluslararası diplomatik çabalar çoğunlukla ateşkes sağlama ve taraflar arasında diyalog kurma yönünde yoğunlaşmıştır. Ancak, bu çabalar genellikle geçici çözümler üretmiş ve sorunun köküne inilmesi konusunda yetersiz kalmıştır (Kazimirov, 2004). Azerbaycan ile Ermenistan arasında gerginlik 1994 ateşkes anlaşmasından sonra zaman zaman tırmanmış olsa da, bu süreç, 12 Temmuz 2020'de Tovuz bölgesinde patlak veren çatışmalarla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu çatışma, Dağlık Karabağ cephe hattından ziyade, iki devletin kuzey sınırında meydana gelmiş, böylece var olan çatışma dinamiklerine yeni bir cephe eklenmiştir (Tuncel, 2020). Bu çatışmalar 27 Eylül'de tam ölçekli bir savaşa dönüşmüştür. Dağlık Karabağ'ın kontrolüne dair süregelen anlaşmazlık nedeniyle ortaya çıkan ve her iki tarafın da binlerce kayıp verdiği yaklaşık bir buçuk ay süren savaş, 10 Kasım 2020'de ilan edilen üçlü mutabakatla sona erdirilmiştir. Savaşın sonucunda, Azerbaycan özellikle stratejik öneme sahip Şuşa kentini ele geçirmiş, bu da Erivan yönetiminin yenilgiyi kabul etmesine ve Karabağ'dan tamamen çekilmeye zorlanmasına yol açmıştır. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, anlaşmanın halkı için acı verici olduğunu, ancak savaşın gidişatı nedeniyle ordunun ısrarıyla bu kararı aldığını belirtmiştir. Anlaşmanın ardından Ermenistan'da kitlesel protestolar başlamış ve Paşinyan hükümeti büyük bir siyasi baskı altına girmiştir. Öte yandan, Azerbaycan tarafında anlaşma büyük bir zafer olarak kutlanmış ve özellikle Şuşa'nın ele geçirilmesi, Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki egemenliğini pekiştiren önemli bir sembol haline gelmiştir (Doğan, 2020). Rusya'nın arabuluculuğuyla Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan arasında imzalanan mutabakat, Güney Kafkasya'da 28 yıldır devam eden statükoyu değiştirmiş ve yeni bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Anlaşmaya göre, Ermenistan, Dağlık Karabağ'daki işgal altındaki bölgelerden aşamalı olarak çekilmeyi kabul etmiş ve bölgeye Rus barış gücü askerleri konuşlandırılmıştır. Ayrıca, Laçin Koridoru üzerinden Ermenistan'a ve Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a güvenli ulaşım sağlanması hedeflenmiştir. Bu yeni süreçte, Azerbaycan ve Ermenistan arasında belirli alanlarda işbirliğini geliştirmeye yönelik mekanizmaların oluşturulması da planlanmıştır. Ancak, taraflar arasındaki derin güvensizlik ve tarihsel anlaşmazlıklar, barış sürecinin kırılgan kalmasına neden olmuştur. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki nüfuzunu artırdığı bu yeni düzende, Türkiye'nin de Azerbaycan ile askeri ve siyasi ilişkilerini derinleştirerek önemli bir rol üstlendiği görülmüştür. Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak gözlem merkezi kurması, bölgede yeni bir güvenlik yapısının oluşmasına katkıda bulunmuştur.



## 3. İRAN`IN İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ TUTUMU

İran'ın İkinci Karabağ Savaşı sırasındaki politikası, dış politika analizlerinde çelişkili ve tepkisel olarak nitelendirilmiştir. Savaşın başlarında, İran çatışmaların hızla durdurulması çağrısında bulunarak bölgesel istikrarın korunması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü destekleyen açıklamaları ile belirgin bir zıtlık oluşturmuştur.

Azerbaycan'ın topraklarını geri almak için başlattığı genel karşı taarruzda İran'ın ateşkes çağrısı, dış politika çevrelerinde İran'ın tutarsız duruşu olarak eleştirilmiştir. 3 Kasım 2020'de, savaşın Azerbaycan lehine döndüğü bir dönemde, İran'ın dini lideri Seyyid Ali Hamaney'in Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını kurtarma hakkını destekleyen açıklamaları yapması, Tahran'ın politikasındaki dönüşümü göstermiştir. Bu, İran'ın bölgesel güç dengelerindeki değişikliklere uyum sağlama çabası olarak yorumlanmış ve "bekle-gör" taktiğinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Savaş sırasında, İran'ın bölgeye silah sevkiyatı yapılmasına aracı olup olmadığına dair tartışmalar da gündeme gelmiştir. İran, Rusya'dan Hazar Denizi üzerinden geçirilerek Ermenistan'a askeri malzeme taşıdığı yönünde çıkan haberleri yalanlamış, ancak Gürcistan'ın hava sahasını silah sevkiyatına kapatması nedeniyle bu iddialar güç kazanmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı, resmi olarak bu tür iddiaları reddetse de, Doğu Azerbaycan eyaleti vali yardımcısının, Ermenistan'a yönelik askeri malzeme taşımayan KAMAZ kamyonlarının geçişinin durdurulduğunu açıklaması, İran'ın bölgedeki hassas konumunu gözler önüne sermiştir (Başar, 2020). İran'ın İkinci Karabağ Savaşı'nı sonlandıran 10 Kasım 2020 tarihli üçlü deklarasyon sürecindeki yokluğu, bölgesel diplomatik sahnede önemli bir varlık gösterememesi olarak değerlendirilmiştir. Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanan anlaşmada İran'ın dışlanmış olması, bu ülkenin Güney Kafkasya'daki etkinliğini sorgulamış ve bölgedeki siyasi dinamiklere etki edebilme kapasitesi üzerinde şüpheler uyandırmıştır. Bölgenin önemli bir aktörü olarak hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile kritik sınır komşuluklarına rağmen İran'ın müzakere masasında yer bulamaması, dış politikada ciddi bir stratejik kayıp olarak kabul edilmiştir. İran'ın İkinci Karabağ Savaşı sürecinde ve sonrasında etkin bir rol oynayamamasının temel sebeplerinden biri, Tahran'ın Güney Kafkasya politikasının, Moskova ve Ankara arasındaki yakınlaşmanın gölgesinde kalması olmuştur. Bu dönemde, Rusya ve Türkiye'nin artan işbirliği ve bölgesel politikadaki etkileşimleri, İran'ın stratejik manevra alanını sınırlamış ve Tahran'ın bölgedeki etkinliğini azaltmıştır. Moskova'nın Azerbaycan'ın askeri harekâtına karşı gösterdiği tarafsız tutum ve Ermenistan'a askeri destek sağlamaması, İran'ın beklediği bir destekten yoksun kalmasına neden olmuştur. Bu durum, İran'ın bölgedeki geleneksel etki alanlarında yeniden konumlanmasını zorunlu kılmıştır. İran'ın İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından artmış olan Azerbaycan gücünden duyduğu endişe, bölgesel güç dengeleri üzerindeki kaygılarını açığa çıkarmıştır. Azerbaycan'ın işgalden kurtarılan topraklarda egemenliğini pekiştirmesi ve İran tırlarının bu bölgelere girişini sınırlayıcı önlemler almış olması, İran'ın hem siyasi hem de askeri olarak tepki göstermesine neden olmuştur. Azerbaycan sınırında gerçekleştirilmiş olan askeri tatbikatlar, İran'ın bu endişelerini ve bölgedeki stratejik pozisyonunu koruma arzusunu yansıtmıştır. İran'ın askeri tatbikat kararının zamanlaması, Azerbaycan tarafından sorgulanmış ve bu durum, iki ülke arasındaki gerginliği daha da artırmıştır. Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakları kurtarmasının ardından İran'ın göstermiş olduğu askeri varlık, Azerbaycan'ın bu yeni kazanılmış topraklarda egemenliğini sağlamlaştırma çabalarını tehdit edici bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Özellikle İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Azerbaycan ile Türkiye arasında siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel bağların güçlenmesi, İran'ın bölgesel güvenlik ve etki alanı üzerinde endişeler yaratmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'da artan askeri varlığı ve iki ülke arasında düzenlenen ortak askeri tatbikatlar, İran'ı bölgesel bir tehdit olarak algılamasına neden olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin savaş sürecinde Azerbaycan'a verdiği destek, Ankara'nın hem Azerbaycan hem de İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri üzerindeki etkisini artırmış, bu durum Tahran'ın bölgesel etkisinin azalacağı endişelerini güçlendirmiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Bakü'deki zafer töreninde "Aras Türküsü"nden bir bölüm okuması, İran'ın tarihsel ve kültürel hassasiyetlerini tetiklemiştir. Dönemin İran Dışişleri Bakanı'nın bu konuşmaya tepkisi, şiirin içeriğinin, tarihi ve coğrafi bağlamlarının İran'ın toprak bütünlüğüne ve ulusal kimliğine yönelik algılanan tehditleri yansıttığını göstermiştir.

Bakanın, Azerbaycan topraklarının tarihsel olarak İran'ın bir parçası olduğuna dair ima içeren açıklamaları, iki ülke arasındaki gerilimi artırmıştır. Ancak, bu gerilimler diplomatik görüşmeler yoluyla aşılmıştır. Bu süreç, iki ülke arasındaki ilişkilerin ne kadar karmaşık ve hassas olduğunu göstermektedir. İran ve Türkiye, bölgesel güç ve etki mücadelesinde birbirlerinin rakibi olarak görülse de, zaman zaman bu tür krizlerin diplomasi yoluyla çözülmesi, bölgesel istikrar için kritik önem taşımaktadır. İran'ın gelecekte benzer durumlarla başa çıkabilmesi için daha esnek ve kapsamlı bir dış politika stratejisi geliştirmesi gerekebilir.

## SONUÇ

1979 İslam Devrimi'nin ardından İran, dini ideolojiye dayalı bir iç ve dış politika benimsemişken, Güney Kafkasya'daki yaklaşımı daha pragmatik olmuştur. Özellikle, 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı sırasında İran'ın tutumu, komşu ülkeler Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmada dikkatle izlenmiştir. İran, çatışmanın başlamasıyla birlikte tarafsız kalmaya çalışmış ve her iki ülkeye de eşit mesafede durmaya özen göstermiştir. Dönemin İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, savaşın başladığı ilk günlerde Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanlarıyla görüşmeler yaparak, çatışmaların derhal durdurulması için çağrıda bulunmuştur. İran, ayrıca, savaşı durdurmak adına Moskova ve Ankara ile diplomatik görüşmelerde bulunmuştur. Ancak, İran'ın bu tarafsız duruşu, özellikle savaşın bölgesel dinamikler üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda zaman zaman sorgulanmıştır. İran'ın güvenlik endişeleri de sınırlarına yakın bölgelerde artan çatışmalarla daha da önem kazanmıştır. Aynı zamanda, İran'ın savaş süresince Ermenistan'a askeri malzeme sevkiyatı yaptığı yönünde iddialar ortaya atılmış, İran bu iddiaları reddetmiş ve sadece insani yardım sağlandığını belirtmiştir. İran, Azerbaycan'ın özellikle Şuşa kentini ele geçirmesiyle savaşın sona ermesinden yana olmuş, Ermenistan'ın yenilgisinin ardından imzalanan ateşkes anlaşmasını desteklemiştir. İran'ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaney, Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarını geri almasının meşru hakkı olduğunu ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu belirterek, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü desteklediğini açıklamıştır. İran'ın bu dönemdeki dış politikası, hem bölgesel güvenliği koruma hem de Ermenistan ve Azerbaycan ile dengeli bir ilişki sürdürme arayışı içinde gerçekleşmiştir. Bu durum, İran'ın genel olarak Güney Kafkasya'da dini ve ideolojik yaklaşımdan ziyade, güvenlikçi ve pragmatist politikalar izlediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, İran'ın bölgedeki karmaşık etnik ve siyasi yapıyı göz önünde bulundurarak, ulusal güvenlik çıkarlarını koruma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.



## KAYNAKÇA

Başar, U. (2020). İran Karabağ Savaşının Kaybedeni Mi? [Erişim: 01.05.2024, https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabagsavasinin-kaybedeni-mi/2052813]

Brzezinski, Z. (2005). Büyük Satranç Tahtası. (Çev.Yelda Türedi,) İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Doğan, E. G. (2020). Dağlık Karabağ Meselesi: Bölgesel Güvenlik Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme. Güvenlik Çalışmaları Dergisi, 22 (2), s. 167 – 181.

Kazimirov, V. (2004). Looking for a Way Out of the Karabakh Impasse. Russia in Global Affairs, 2 (4), s. 145-154.

Tuncel, T. K. (2020). Azerbaycan-Ermenistan Hattında Düşmeyen Gerilim: Temmuz 2020 Tovuz Çatışması Sonrasında Gelinen Nokta. AVİM Yorum. Analiz No : 2020 / 34.

Veliyev, E. (2007). Soğuk Savaş Sonrası İran'ın Güney Kafkasya Politikası. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Yegin, A. (2014). Devrimin 35. Yılında İran Dış Politikası. SETA, 1 (32), s. 1-4.

# THE EFFECT OF EXTERNAL CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY PRACTICES ON EMPLOYEES' PARTICIPATION IN CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ACTIVITIES: AN APPLICATION EXAMPLE FOR TEXTILE AND FOOD SECTORS

# ÇEVREYE YÖNELİK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK UYGULAMALARININ ÇALIŞANLARIN KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK FAALİYETLERİNE KATILIMINA ETKİSİ: TEKSTİL VE GIDA SEKTÖRLERİNE YÖNELİK UYGULAMA ÖRNEĞİ

**BEKİR DEĞİRMENCİ[1]**

**[11]ÖĞR. GÖR. DR., ADIYAMAN ÜNİVERSİTESİ BESNİ ALİ ERDEMOĞLU MESLEK YÜKSEKOKULU BÜRO HİZMETLERİ VE SEKRETERLİK BÖLÜMÜ, YÖNETİM VE ORGANİZASYON, HTTPS://ORCİD.ORG/0000-0001-5236-5245**

## Özet

Günümüz işletmeleri gerek toplum nazarında gerekse de çalışanlarına yönelik kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) politikaları geliştirilerek varlığını devam ettirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk politikalarının çevreye ve çalışanlarına yönelik yürütmüş olduğu faaliyetler ve bu politikaların çalışanların nasıl algıladığı ve bu tür politikalara nasıl tepki verdiğini ölçmek amacıyla yapılmıştır. Özellikle işletmelerin en önemli iç paydaşları olan çalışanların sosyal sorumluluk uygulamaları hakkındaki düşüncelerinin ölçülmesi ve onların bu tür uygulamalara katılmaya istekli olup olmadıklarının ortaya çıkarılması işletmelerin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemlidir. Bu çalışma kurumsal sosyal sorumluluk alanında yerli literatürde yapılan çalışanlardan önemli farklılıklar içermektedir. Yerli literatürde; çalışanların, işletmelerin çevreye yönelik uyguladıkları sosyal sorumluluk faaliyetlerine ilişkin işyerinde çalışanların tepkilerini, çalışanların işyeri değerlerini sahiplenmelerini ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarını ölçen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada, nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Oluşturulan anket formu Gaziantep ilinde gıda ve tekstil sektörü çalışanlarına uygulanmıştır. Gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden 212 çalışandan veri elde edilmiştir. Toplanan veriler SPSS v25, Amos v23 ve Hayes tarafında geliştirilen Process Macro v3.3 programları kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda çalışanların, işyerlerinde uygulanan çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımını anlamlı ve olumlu bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir. İşletmeler tarafından çevreye yönelik KSS faaliyetlerinin Çalışanların KSS Faaliyetlerine yönelik algılarına etkisinde çalışanlara yönelik uygulanan KSS faaliyetlerinin aracılık rolünün bulunduğu ortaya çıkarılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk, çalışanların kurumsal sorumluluk faaliyetlerine katılımı, çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri

## Abstract

Today's businesses aim to continue their existence by developing corporate social responsibility (CSR) policies both in the eyes of society and for their employees. This study was conducted to measure the activities of enterprises' corporate social responsibility policies towards the

environment and their employees, how employees perceive these policies, and how they react to such policies. In particular, measuring the opinions of employees, who are the most important internal stakeholders of businesses, about social responsibility practices and revealing whether they are willing to participate in such practices is very important for the sustainability of businesses. This study contains significant differences from studies conducted in the domestic literature in the field of corporate social responsibility. In local literature; No study has been found that measures the reactions of employees in the workplace to the social responsibility activities implemented by businesses towards the environment, their ownership of workplace values, and their participation in corporate social responsibility activities. In this study, the quantitative research method was used. The created survey form was applied to food and textile sector employees in Gaziantep. Data was obtained from 212 employees who agreed to participate in the study voluntarily. The collected data were used SPSS v25, Amos v23, and Process Macro v3.3 programs developed by Hayes. As a result of the analysis, it was determined that the environmentally oriented corporate social responsibility activities implemented in the workplaces significantly and positively affected the employees' participation in corporate social responsibility activities. It has been revealed that the CSR activities implemented towards employees have a mediating role in the effect of environmental CSR activities by businesses on employees' perceptions of CSR activities.

**Keywords:** Corporate social responsibility for the environment, participation of employees in corporate responsibility activities, corporate social responsibility activities implemented for employees

## 1. GİRİŞ

Günümüz iş piyasasında işletmelerin odak noktası kurumsal sürdürülebilirlik stratejilerine yönelmiştir. Küresel ölçekte yaşanan toplumsal ve çalışanlara yönelik yaşanan sorunlar bir anda işletmelerin motivasyonunu toplumsal sorunlara yönelmeye zorlamaktadır. Kurumsal sosyal sorumluluk işletmelerin entropiye maruz kalmamak için almış oldukları önlemler arasında yer almaktadır. Önemli bir işletme stratejisi konumunda olan kurumsal sosyal sorumluluk son elli yılda bilim dünyası tarafından sıkça üzerinde durulan işletme politikalara ve uygulamaları içerisinde yer almaktadır. İşletme sahip ve yöneticileri, yönetim ve strateji uzmanları, insan kaynakları departmanları gibi bir çok farklı departman ve bilim insanı işyerlerinde uygulanan sosyal sorumluluk faaliyetlerini önemsemektedir. Literatür incelendiğinde kurumsal sosyal sorumluluk kavramı; ekonomik, sosyal, çevresel, hukuki, hayırseverlik, etik gibi alt başlıklara ayrılmış durumdadır. Literatürün temel sorunlarından birisi de kurumsal sosyal sorumluluğun ayrı alt başlıklarda değerlendirilmesi zorunluluğudur. Bu çalışmada topluma yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri şeklinde ifade edilmiştir. İşletmeler tarafından yani dış çevre paydaşları içerisinde yer alan toplumsal kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri arasında; " işletmeler tarafından sosyal sorunların çözümlenmesine katkısı, toplumların dezavantajlı gruplarına yönelik yürütülen projeler (yardım ve bağış kampanyaları), kültürel ve sosyal etkinliklere katkıda bulunma, toplumsal refahın geliştirilmesi" gibi faaliyetler yer almaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan değişkenlerden birisi de işletmelerin çalışanlara yönelik (iç paydaşlar) uyguladığı kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleridir. Bu tip etkinlikler arasında; "çalışanlara adil ücret ödenmesi, güvenli çalışma ortamlarının sağlanması, ayrımcılık ve istismar yapılmaması, çalışanlara yönelik eğitim ve kariyer fırsatlarının" sunulması gibi etkinlikleri içermektedir. Çalışma kapsamında bağımlı değişken olarak kullanılan çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımına ilişkin davranışlar ise, "çalışanların yardım kampanyalarında aktif rol oynaması, topluma yönelik etkinliklere çalışanların destek vermesi" gibi bir takım faaliyetler örnek gösterilebilir. Bu çalışmanın temel problem cümlesinin

çalışanların işletmeler tarafından topluma yönelik ve çalışanlara yönelik uygulanan sosyal sorumluluk faaliyetleri ve çalışanların topluma yönelik yürütülen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarına yönelik farkındalık düzeylerinin ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Çalışma kapsamında topluma (çevreye) yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve çalışanların (iç paydaşların) işletmeler tarafından uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılım düzeylerinin ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan bu çalışma, sosyal kimlik kuramı ve paydaş teorisi kapsamında incelenmiştir. Çalışma kapsamında Gaziantep sanayi bölgesinde tekstil ve gıda sektöründe çalışan ve gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden 212 çalışan, bu çalışmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır. Toplanan veriler nicel araştırma yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Kullanılan analiz yöntemleri sırasıyla korelasyon ve regresyon analizlerini içermektedir. Yapılan analizler sonucunda çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarının önemli öncülleri arasında çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve işyerlerinde çalışanlara yönelik düzenlenen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmanın işletmelerin sürdürülebilir politikalar geliştirmesinde, işletmelerin topluma ve çalışanlarına yönelik yürütecekleri projelerin ne kadar önemli olduğu kanaatine varılmıştır. 6 Şubat 2023 yılında yaşanan ve asrın felaketi olarak nitelendirilen depremde birçok can ve mal kaybı yaşanmıştır. Türkiye'nin toparlanmasında işletmelerin sosyal sorumluluk bilinciyle hareket etmeleri hem devletin varlığının devamlılığı, hem toplum nazarında yaraların sarılması hem de işletmelerin varlıklarını sürdürmeleri açısında oldukça önemlidir.

## 1.1. Kuramsal Çerçeve

### 1.1.1. Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) Faaliyetleri

İşyerleri tarafından uygulanan KSS Faaliyetleri; ekonomik, toplumsal (sosyal), hukuki, ekonomik, hayırseverlik, çevresel gibi alt başlıklar şeklinde incelenmektedir. Bu çalışmada KSS alt boyutlarından olan çevre alt başlığı altında incelenmiştir. Çevreden kasıt tabiat ve doğal çevre çalışma kapsamı dışındadır. Bu çalışmada kimi zaman dış KSS faaliyetleri şeklinde de ifade edilen toplum (sosyal) çevre şeklinde kavramın incelemesi yapılmıştır. Bu doğrultuda özellikle günümüz kurumsal firmaları tarafından topluma yönelik faaliyetleri bu çalışmanın temel kavramlarından olan Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri (ÇYKSSF) şeklinde ifade edilmiştir. Günümüz modern işletmeleri gelişimini ve kar maksimizasyonuna yönelik faaliyetlerini sürdürürken toplumun refahını göz ardı etmesi mümkün gözükmemektedir. Satın alma gücü düşük yani yoksul bir toplumda işletmelerin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilir faaliyetlerini yürütmesi mümkün gözükmemektedir. İşletmeler kazançlarının bir kısmını topluma yönelik projelere harcaması beklenmektedir. Sosyal işletme olmanın temel amacı bunu gerektirmektedir. Yakın geçmişte Türkiye'de 6 Şubat 2023 tarihinde 11 ili derinden etkileyen ve asrın felaketi olarak adlandırılan deprem tüm ülkeyi derinden sarsmıştır. Diğer taraftan devletin etkinliğinin ve halkın fedakârlığının yanı sıra kar amacı güden işletmelerin vermiş olduğu destek sayesinde; devlet-toplum-işletmeler el ele vererek yaşanan zorlukların üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda günümüz işletmelerinin; fakirlere yardım, eğitim ve dini konularda projelerin desteklenmesi, doğal afetlerde aktif rol üstlenmesi gibi bir nevi sosyal devlet yapısına bürünmüş olduğu sosyal rolle destek sağlamalıdır (Değirmenci ve Aytekin, 2021). İşletmeler KSS faaliyetlerini yürütürken temel amaçlarından birisi de toplumun refahını arttırmayı hedeflemelidir.

İşletmeler faaliyetlerini yürütürken, amaç ve politikalar geliştirirken ve bunları uygulamaya koyarken verdiği kararların toplum üzerindeki etkilerini dikkate alması gerekir (Akbaş Tuna vd., 2019). İşletmeler tarafından uygulanan ÇYKSS Faaliyetleri (Farooq vd., 2017; Jones 2010; Ong vd., 2018) sayesinde , çalışanların  işyerine olan bağlılığını, örgütsel vatandaşlık davranışlarını, örgütsel özdeşleşmelerini daha fazla arttırırken aynı zamanda çalışanların başta

görev performansları olmak üzere verimlilik ve etkinliklerinin yükselmesine vesile olmaktadır (Cao ve Lee, 2023). ÇYKSS faaliyetleri; insan kaynakları uygulamaları, liderlik davranışları, örgüt kültürü ve örgütsel iklim gibi bir takım örgütsel uygulamalar sayesinde, çalışanların KSS faaliyetlerine katılımlarını kolaylaştırmaktadır (Roeck ve Farooq, 2018; Zhao vd., 2021).

### 1.1.2. Çalışanların Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerine Katılımı (ÇKSSFK)

ÇKSSFK, işletmelerde uygulanan KSS faaliyetlerinin çalışanlar üzerindeki yansımaları şeklinde algılanabilir. ÇKSSFK, işletmeler tarafından uygulanan KSS faaliyetlerinin çalışanlar tarafından ne derece inandırıcı olduğu, gerçeklerle örtüşüp örtüşmediği gibi daha çok işletmeler tarafından uygulanan KSS faaliyetlerinin çalışanlardaki karşılığıdır. Çalışanlar işyerleri tarafından uygulanan ÇYKSSF inandırıcı bulduklarında bu tür etkinliklerde aktif rol oynayabilirler. Çalışanların ÇYKSS faaliyetlerine katılımı, çalışanların çalıştıkları işyerinin ÇKSS girişimlerinin tasarım aşamasından uygulama aşamasına kadarki süreçte aktif rol oynamalarını kapsamaktadır. Çalışanların Çevreye yönelik KSS faaliyetlerine katılımı; işyerinde çevreye duyarlı hareket etmelerini, işyerinde KSS faaliyetlerine gönüllü olarak katılmayı, işyerinin KSS girişimlerinin uygulanmasında söz sahibi olmak gibi bir takım uygulamaları içermektedir (De Roeck ve Farooq, 2018; Kim vd., 2010). Çalışanlar, KSS uygulamalarının merkezi paydaşları konumundadır. Çalışanlar, KSS girişimlerinin yürütülmesinden sorumlu olduğu ve KSS'nin sonuçlarının çoğuna katlandığı ileri sürülebilir. Dolayısıyla işletmeler belirledikleri hedeflere yalnızca kurallar ve denetim önlemleri yardıyımya ulaşamazlar; aynı zamanda çalışanlarının da bu hedefleri kabullenmelerine ve onların desteklerine ihtiyaç duyarlar. Çalışanların işyerinde uygulanan KSS faaliyetlerine desteği, işyeri sahipleri ve yöneticileri tarafından uygulanan KSS faaliyetlerinin başarılı olmasında etkilidir. Çalışanların KSS faaliyetlerine katılımları sayesinde, daha fazla iş tatmini sağlamlarına, görev tanımları içerisinde yer alan işleriyle ilgili olumlu tutum ve davranışlar geliştirmelerine yardımcı olur (Shen ve Zhang, 2019).



### 1.1. 3. Çalışanlara Yönelik Uygulanan KSS Faaliyetleri (ÇYUKSSF)

İşletmeler toplumu, çevreyi ve ekonomik kalkınmaya yönelik bir takım KSS faaliyetleri yürütürken diğer taraftan çalışanlarının mutlu etmeye yönelik ve onların refahını arttırcı bir takım önlemler almalıdır. İşyerlerinde çalışanların maaş ve özlük haklarında birtakım iyileştirilmelere gidilmesi, çalışanların kendini işyerinin bir parçası olarak görmesine ilişkin destekleyici uygulamalar, çalışanların motivasyonu ve moral durumlarının arttırılması, iş güvenliği ve işçi sağlığı gibi kanun koyucu tarafından konulan kuralları istisnasız uygulanması, çalışanların gelişimine ilişkin yapılan eğitim faaliyetleri gibi konular işyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri içerisinde yer almaktadır. İşletme sahipleri ve yöneticileri taarfından işyerlerinde uygulanan KSS eğitimi, işyerinde uygulanan KSS değerlerinin çalışanlara aktarılmasına yardımcı olur. İşyerlerinde çalışanlarına yönelik uygulanan KSS eğitimi onların KSS konusundaki farkındalıklarını artırır ve KSS girişimlerine katılma yeteneklerini geliştirir (Shen ve Zhang, 2019). Akbaş Tuna vd., (2019), yapmış oldukları amprik çalışmada KSS ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasında KSS ölçeğinin alt boyutları arasında "İş görenler Boyutu" şeklinde ifade etmişlerdir. İlgili çalışmada İşgörenler boyutu kavramı şu şekilde açıklanmıştır: "işletme sahip ve yöneticileri çalışanlarına herhangi bir ayrımcılık ve istismar olmayacak şekilde tarafsız davranır. Çalışanlara adil ücret ödenir.

Diğer taraftan işletme sahip ve yöneticileri tarafından çalışanlarına hoş ve güvenli bir ortamda çalışabilecekleri kariyer ve eğitim imkanları sunulur" şeklinde açıklanmıştır (Akbaş Tuna vd., 2019). İşyerlerinde uygulanan KSS faaliyetleri sayesinde çalışanların işyerinde motivasyonunu arttırmak, örgütsel bağlılık, iş doyumu ve onların mutluluklarını arttırarak iş tatmini

sağlamalarına yardımcı olmaktadır. İşletmelerin en önemli iç paydaşları çalışanlarıdır. İşyerinde çalışanlar meyve ağacının yapraklarına benzetilebilir. işletmelerin sosyal sorumluluk uygulamalarına önem vermelerindeki temel gayelerinin kurumsal itibar olduğu iddia edilebilir. KSS uygulamaları sayesinde, hem işletme sahipleri hem de çalışanların beklentileri karşılanacak ve karşılıklı memnuniyet düzeylerinde artışlar görülebilir (Şimşek ve Altun, 2021).

### 1.1.4. Hipotezlerin Geliştirilmesi

Bu çalışmada iddia edilen ilk öneri işyeri sahipleri ve yöneticileri tarafından uygulanan Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerinin (ÇYKSSF) Çalışanların KSS Faaliyetlerine Katılımını (ÇKSSFK) etkilediği yönünde iddia olmuştur. İşyerlerinde ÇYUKSS faaliyetleri, çalışanların yapmış oldukları işle ilgili tutum ve davranışlarını kesmen de olsa etkilediği düşünülmektedir. Başka bir ifadeyle işletmelerde uygulanan ÇYKSSF, ÇKSSFK etkileyebileceği tahmin edilmektedir. İşletmeler, birçok amacı aynı anda gerçekleştirmek için KSS faaliyetlerini destekler. Yapılan akademik çalışmalar (Bowen ve Ostroff: 2004, Nishii vd., 2008), çalışanların, çalıştıkları işyerleriyle özdeşleşme eğiliminde olduklarını iddia etmişlerdir. İşyerlerinin çalışanlarna karşı tutum ve tavırları, çalışanların tutum ve davranışlarını doğrudan etkileyebilir. Yükleme teorisi göz önünde bulundurulduğunda, işletmeler tarafından uygulanan ÇYKSSF, çalışanların çalıştıkları işyerine yönelik algılarını ve tutumlarını belirlediği ve böylece çalışanların da KSS faaliyetlerine katılımlarını desteklediği savunulmuştur. İşyerlerinde ÇYKSS Faaliyetlerine ağırlık verilmesi çalışanların ÇYKSS uygulamalarına katılımlarını desteklemektedir (Shen ve Zhang, 2019). Yükleme teorisi ve paydaşlar teorisine dayandırılarak aşağıda yer alan hipotez geliştirilmiştir:

$H_1$: İşyerlerinde uygulanan çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkiler.



Yapılan akademik bir araştırmada, işyerlerinin çevreye yönelik uyguladığı KSS faaliyetleri çalışanların çevreye yönelik tutum ve davranışlarını olumlu ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir (Değirmenci ve Aytekin, 2021). İşyerinde uygulanan Kurumsal Çevre Sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların çevreci davranışlarını olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği yapılan akademik bir çalışmada altı çizilmiştir (Değirmenci, 2022). Çalışanların işyerlerinde ellerinden gelen tüm mücadeleyi sergilemelerinin temel nedenini sadece yapmış oldukları iş tanımları yani görevlerine bağlamak doğru değildir. Çalışanların işletmelerde uygulanan çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk algılarının onların duygusal bağlılıklarını arttıracağı, içsel ve topluma yönelik değer yargılarında işletmeler tarafından uygulanan KSS faaliyetlerinin etkili olacağı tahmin edilmektedir. Akademik bir çalışmada, çalışanların işyerlerinde uygulanan KSS faaliyetleri ile çalışanların örgütsel vatandaşlık sergilemeleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir (Khaskheli, 2020). Tüm bu kanıtlar ışığında aşağıda yer alan hipotez geliştirilmiştir:

$H_2$: İşyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkiler. Özellikle, paydaş teorisi, bir işyerinin faaliyetlerinde farklı paydaşlar tarafından zaman zaman çıkar çatışmalarına neden olduğunu iddia etmektedir.

Bu nedenle paydaşlarların, işyerlerinde uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine tepkilerinin, kendi çıkarlarının nasıl karşılandığına bağlı olması muhtemeldir. Bu mantıkla hareket edildiğinde yani işyerlerinde çevreye yönelik uygulanan KSS faaliyetlerinin çalışanların bu tür etkinlikleri özümseme ve bu tip faaliyetlere katılımlarını etkileyip etkilemediği açıklığa kavuşturulması gereken konulardan biridir (Sheng ve Zhang, 2019). KSS

araştırmaları, strateji ve kurumsal yönetişim de dahil olmak üzere çeşitli makro düzeydeki disiplinlere dayandığından, araştırmaların büyük çoğunluğu strateji ve kurumsal yönetişim gibi örgütsel ve kurumsal analiz seviyelerinde yürütülmüştür. Yapılan araştırmalara rağmen, KSS literatüründeki en önemli bilgi boşlukları, bireysel düzeydeki konuların anlaşılmamasıyla ilgilidir (Aguinis ve Glavas 2012; Devinney 2013; Morgeson vd., 2013). KSS'nin mikro temelleri (çalışanların KSS'deki rolleri ve sonuçları) büyük ölçüde keşfedilmemiş ve üzerinde yeterince durulmamış bir çalışma alanıdır. Bu araştırma, hem bireysel düzeydeki yordayıcıların hem de örgütsel bağlamların çevreye yönelik KSS uygulamalarının, çalışan desteği üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmak için çok düzeyli bir yaklaşım benimseyere, KSS araştırmasının mikro temelleri incelenmiştir. Tüm bu bilgiler doğrultusunda aşağıda yer alan hipotezler geliştirilmiştir:

$H_3$: İşyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkiler.

$H_4$: İşyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasındaki ilişkide, çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin aracılık rolü vardır.

Bu çalışma, literatür taraması yapılarak benzer çalışmalar incelenmiş gerekli kavramsal ve kuramsal dayanaklar göz önünde bulundurularak aşağıda Şekil 1'de yer alan araştırma modeli geliştirilmiştir:

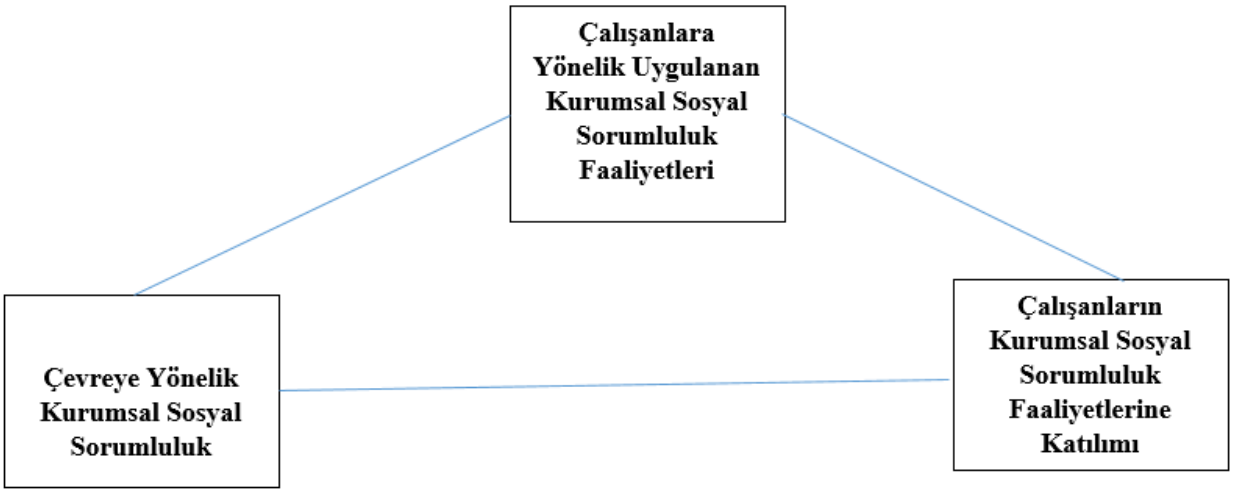


**Şekil 1.** Araştırma modeli

## 2. YÖNTEM

### 2.1. Örneklem Grubu

Bu çalışma, Gaziantep ilinde faaliyet gösteren gıda ve tekstil sektöründe çalışan mavi yakalılara yönelik yapılmıştır. İşletme sahip ve yöneticilerinden gerekli izinler alınmıştır. Çalışmaya katılmayı kabul eden gönüllü katılımcılara anket formları dağıtılmıştır. 1 hafta sonra 235 çalışandan toplanan anket formuna ilişkin veriler incelenmiştir.

23 anket formu eksik ve hatalı doldurulduğu için analizden çıkarılmıştır. 212 geçerli anket formu analize dahil edilmiştir. Toplanan bu veriler kolayda örneklem yöntemine dayanmaktadır. Katılımcıların demografik bilgileri incelendiğinde sırasıyla; 122 kişi (%57,5) erkek ve 90 kişi (%42,5) kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Medeni durumlarına göre inecelendiğinde katılımcıların 106 kişi evli (%50), 65 kişi boşanmış (%30,7) ve 41 kişi bekar

(%19,3) olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların yaş grubu incelendiğinde, "18-30 yaş grubunda 32 kişi (%15,1), 31-43 yaş aralığında 141 kişi (%66,5), 44-56 yaş aralığında 39 kişi (%18,4)" kişinin çalıştığı tespit edilmiştir. Katılımcıların gelir düzeyleri incelendiğinde "17000 TL-25000 TL arası 43 kişi (%20,3), 25001 TL-33000 TL arası 92 kişi (%43,4), 33001 TL-41000 TL arası 47 (%22,2) kişi, 41001 TL ve üzeri 30 kişi (%14,2)" çalışan olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde, "ortaokul mezunu 37 kişi (%17,5), lise mezunu 80 kişi (%37,7), ön lisans mezunu 48 kişi (%22,6), lisans mezunu 31 kişi (%14,6), lisans üstü mezunu ise 16 kişi (%7,5)" olduğu tespit edilmiştir.

### 2.2. Ölçüm Araçları

Çalışma kapsamında kullanılan ölçek üç alt boyuttan (faktörden) oluşmaktadır. Bu alt boyutlar yani değişkenlere ilişkin bilgiler aşağıda verilmiştir:

**Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Değişkeni**: Akbaş Tuna vd. (2019) yılında yapılan "Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ölçeği"nin çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk alt boyutu kullanılmıştır. İlgili değişken 5 ifadeden oluşmaktadır. İlgili çalışmada 5'li Likert Ölçeği (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum) kullanılarak faktörü (değişken) ilişkin ifadeler değerlendirmeye alınmıştır. Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

**Çalışanların Kurumsal Sorumluluk Faaliyetlerine Katılımı Değişkeni**: Değirmenci, B. (2021), "Kurumsal sosyal sorumluluğun çevre dostu davranışlara etkisinde çalışanların çevresel bağlılığı ile iş arkadaşlarının çevre duyarlılığının aracılık, ahlaki yansımaların düzenleyici rolü" isimli çalışmadan alınan değişken kullanılmıştır. İlgili değişken altı ifadeden oluşmaktadır. İfadeleri ölçmek için 5'li likert ölçeği kullanılmıştır (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum). Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.



**Çalışanlara Yönelik Uygulanan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri Değişkeni**: Akbaş Tuna vd. (2019) yılında yapılan "Paydaş Temelli Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ölçeği"nin iş görenler alt boyutu kullanılmıştır. İlgili değişken 5 ifadeden oluşmaktadır. İlgili çalışmada 5'li Likert Ölçeği (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum) kullanılarak faktörü (değişken) ilişkin ifadeler değerlendirmeye alınmıştır. Tablo 1'de yer alan doğrulayıcı faktör analizi ve Cronbach alfa güvenilirlik analizi sonuçları faktörün yeterli ölçüde güvenilir ve yeterli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

**2.3. Ölçeklerin Geçerlilik ve Güvenilirlikleri:** Çalışmada kullanılan ölçeklerin, geçerlilik ve güvenilirliklerine ilişkin değerler, Tablo.1'de ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir:

**Tablo 1**

Ölçekte Yer Alan Faktörlerin (Değişkenlerin) Geçerlilik ve Güvenilirliklerine İlişkin Değerler

| Uyum İndeksleri | İyi Uyum Eşik Değerleri | Kabul Edilebilir Uyum Eşik Değerleri | Çevreye Yönelik Kurumsal Sosyal Sorumluluk Değişkeni | Çalışanların Kurumsal Sorumluluk Faaliyetlerine Katılımı Değişkeni | Çalışanlara Yönelik Uygulanan Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri Değişkeni |
|---|---|---|---|---|---|
| Cronbach Alfa | 0,70 | 0,70 | 0,942 | 0,960 | 0,965 |
| CMIN/DF | ≤3 | $3 \leq \chi^2/sd \leq 5$ | 4,14 | 3.19 | 4,48 |
| RMSEA | ≤0,05 | ≤0,08 | 0,06 | 0,07 | 0,07 |
| IFI | 0,95≤IFI≤1,00 | 0,90≤IFI≤0,95 | 0,92 | 0,93 | 0,91 |
| CFI | ≥0,95 | ≥0,90 | 0.94 | 0,94 | 0,93 |

## 3. BULGULAR

Bu çalışma kapsamında yapılan istatistiksel analizler için IBM SPSS 25 ve AMOS 24 programlarından faydalanılarak bir takım analizler yapılmıştır. İlk olarak katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. İkinci aşamada, çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri (CYKK), çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri (ÇYKSSF), çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı (ÇKSSFK) değişkenlerle ilgili analizler yapılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan bu üç değişkene ilişkin ortalama (X), standart sapma (Ss) ve değişkenler arasındaki korelasyonlar incelenmiştir. Modelde kullanılan değişkenler arasında ilişkinin ortaya konulması için "Peorson Korelason Katsayısı"yla etkinin var olup olmadığı ile AMOS programı yardımıyla yol analizleriyle değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında dört adet hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezlerden üçü doğruda etki (basit etki) sonuncusu ise basit aracılık etkisinin ortaya çıkarılması yönünde oluşturulan hipotezlerdir. Bu hipotezlerin test edilmesine yönelik PROCESS programından faydalanılmıştır.



Çalışma kapsamında kullanılan değişkenlerin (faktörlerin) madde sayıları, aritmetik ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon ilişkileri Tablo 2'de verilmiştir.

**Tablo 2**

Korelasyon Değerleri

| Değişkenler | AO | SS | M | (1) | (2) | (3) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ÇYKSSF (X) | 3,32 | 1,02 | 5 | 1 | 0,89** | 0,88** |
| ÇKSSFK (Y) | 3,43 | 1,02 | 6 | 0,89** | 1 | |
| ÇYUKSSF (M) | 3,42 | 1,1 | 5 | 0,88** | 0,91** | 1 |

**Kısaltmalar:** ÇYFSSF: Çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, ÇKSSFK: Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı, ÇYUKSSF: İşyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, AO: Ağırlıklı ortalama, SS: Standart sapma, M: Madde sayısı

*p<0.05; **p<0.01; *** p<0.001

İşletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasında güçlü düzeyde pozitif (r= 0,89) ve anlamlı (p<0,01) bir ilişki bulunmuştur. Yani işletmelerde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasında güçlü bir ilişki ile anlamlı olarak birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %79,2'dir. Yani çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımının %79,2'si işletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinden kaynaklanabilir. İşletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile işyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri arasında güçlü düzeyde pozitif (r= 0,88) ve anlamlı (p<0,01) bir ilişki bulunmuştur. Yani işletmelerde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile işletmeler tarafından çalışanlarına yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri arasında güçlü bir ilişki ile anlamlı olarak birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %77,4'tür. Yani işyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin %77,47ü işletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinden kaynaklanabilir. İşletmeler tarafından çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasında güçlü düzeyde pozitif (r= 0,91) ve anlamlı (p<0,01) bir ilişki bulunmuştur. Yani işletmelerde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasında güçlü bir ilişki ile anlamlı olarak birlikte artmaktadır. Değişkenlerin birbirleri üzerinde açıkladıkları varyans %88,02'dir. Yani işyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin %88,02'si çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımından kaynaklanabilir.



### 3.1. Hipotezlerin Test Edilmesine İlişkin Bulgular

Çalışma kapsamında doğrudan ve aracılık etki analizine ilişkin 4 hipotez geliştirilmiştir. Bu hipotezlerden 3'ü doğrudan etki (basit aracılık), 1'i ise basit aracılık etki analizine ilişkin önerilerden (hipotez) oluşmaktadır. Hipotezleri test etmek için Process yazılımında yer alan Model 4 kullanılmıştır. Elde edilen istatistiksel bulgular Tablo 3'te gösterilmiştir.

**Tablo 3.**

Regresyon Analizi

| Hipotezler | İlişkiler | b | $R^2$ | p | t | 95% CI |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | LLCI (ULCI) |
| $H_1$ | ÇYKSS → ÇYKSSF | 0,937*** | 0,767 | 0,000 | 26,327 | 0,867-1,008 |
| $H_2$ | ÇYKSSF → ÇKSSFK | 0,519*** | 0,858 | 0,000 | 10,355 | 0,421-0,618 |
| $H_3$ | ÇYKSS → ÇKSSFK | 0,394*** | 0,786 | 0,000 | 7,341 | 0,288-0,500 |
| $H_4$ (Aracılık) | ÇYKSS → ÇKSSFK → ÇYKSSF | 0,487*** | - | 0,000 | - | 0,389-0,587 |

Not: *p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Yapılan analizler sonucunda işletmelerin çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini pozitif ve anlamlı olarak etkilediği tespit edilmiştir (b= ,937, %95 CI [,867-,1,008], t= 26,327, p<0,001). Bu durumda $H_1$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin yaklaşık %77'si, işletmeler tarafından çevreye yönelik uygluanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri tarafından açıklanmaktadır. İkinci olarak, işyerlerinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkiler (b= ,519, %95 CI [,421-,618], t= 10,355, p<0,001). Bu durumda $H_2$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Çalışanlara yönelik yürütülen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımındaki etkisi yaklaşık %86'dır. Üçüncü olarak, işyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarını pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği tespit edilmiştir (b= ,394, %95 CI [,288-,500], t= 7,341, p<0,001). Bu durumda $H_3$ hipotezi desteklenmiştir (Tablo 3). Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımında %79 etki, işletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinden etkilenmektedir. Aracılık etkinin olup olmadığının ortaya çıkarılmasına yönelik yapılan analizde, işyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasındaki ilişkide, çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin aracılık rolü olduğu tespit edilmiştir (b= ,487, %95 CI [,389-,587], p<0,001). Bu durumda aracılık etkinin olduğu kanaatine varılmıştır. Aracılık etkinin ortaya konulmasına yönelik yapılan incelemede, işletmeler tarafından uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımını etkilediği, işletmeler tarafından uygulanan ve çalışanlara yönelik düzenlenen kurumsal sosyal sorumlulu faaliyetlerinin bu ilişkide anlamlı etkisinin bulunması gerçeği nedeniyle kısmi aracılıktan söz edilebilir (%95 CI [0,421-0,618], p<0,001).



## 4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Günümüz iş yaşamı, toplum hayatı ve ülkeler arası ilişkiler ve doğada yaşanan gelişmeler insan hayatını ve refahını doğrudan etkilediği görülmektedir. 2024 yılına gelindiği bugünlerde yaşanan savaş ortamları, insanların ruh hallerindeki bozulmalar, doğal afetler, depremler, pandemiler gibi olumsuzluklar toplumsal yaşamı negatif etkilemektedir. Günümüz işletmeleri devasal büyüklüklere ulaşarak adeta tüm dünyada önemli roller üstlenmeye başlamıştır. Bu noktada işletmelerin sadece kar odaklı faaliyetlerine devam etmeleri beklenemez. Toplumu ve çalışanlarına yönelik bir takım sosyal projelerde rol alarak toplumsal refahın ve huzur ortamının sağlanmasında önemli sorumluluklar işletmeler tarafında yerine getirilmelidir. Bu çalışmada Gaziantep bölgesinde faaliyet gösteren ve faaliyet alanları; tekstil ve gıda sektöründe yer alan işletmelerin çalışanlarının, çalışmış oldukları işyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin onların çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide işletmeler tarafında çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin aracılık rolünün ortaya konulması amacıyla yapılmıştır. Çalışma kapsamında ilk olarak üç alt boyuttan oluşan ölçeğin güvenilirlik ve geçerliliği istatistik paket programları yardımıyla test edilmiştir. Daha sonra değişkenler arasındaki ilişkilere bakılmıştır. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda işletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımları arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Diğer taraftan işletmeler tarafından uygulanan çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile işletmelerin çalışanlarına yönelik uyguladığı kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yapılan regresyon analizleri sonucda ise tüm hipotezler desteklenmiştir. Elde edilen bulguları açmak gerekirse, işletmelerin çevreye yönelik uyguladığı kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Çalışanlara yönelik düzenlenen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımın pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği ortaya çıkarılmıştır. Çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımını olumlu ve anlamlı bir şekilde etkilediği ispat edilmiştir. Son olarak işletmeler tarafından çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı ilişkisinde çalışanlara yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin kısmi aracılık etkisi tespit edilmiştir. Bu çalışma, Cao ve Lee (2023) yılında yapılan amprik çalışmadan esinlenerek kurgulanmıştır. İlgili çalışmadan elde edilen bulgular ile bu çalışmanın bulguları benzerlik göstermektedir. Bu çalışmanın bir takım sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu sınırlılıklar arasında; ekonomik imkansızlıklar, bir çok çalışanın çalışmaya katılmaya istekli olmaması, çalışmanın sadece Gaziantep ili ile sınırlandırılması ve elde edilen verilerin boylamsal yani belli bir süre aralığında toplanması gibi araştırma kısıtlılıkları bulunmaktadır. Gelecek çalışmalar için bir takım önerilerde bulunmak gerekirse; bu çalışmada çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımlarının öncüllerinden olduğu düşünülen çevreye yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ve işyerlerinde çalışanlara yönelik düzenlenen kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin etkileri incelenmiştir. İleride yapılması gereken çalışmalarda işyerlerinde çevreye yönelik uygulanan kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri ile çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine katılımı ilişkisinde; değer uyumu ve dış prestij kavramlarının aracılık ve düzenleyicilik etkilerinin incelenmesi önerilmektedir. İşletme sahipleri ve yöneticilerinin topluma ve çalışanlara yönelik kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerine ağırlık vermelerinin işletmelerin kurumsal sürdürülebilirlik politikalarına ciddi katkı vereceği savunulmaktadır.



## 5. KAYNAKLAR

Aguinis, H., & Glavas, A. (2012). What we know and don't know about corporate social responsibility: A review and research agenda. Journal of Management, 38, 932–968.

Akbaş Tuna, A., Özkara, Z. U., & Taş, A. (2019). Paydaş temelli kurumsal sosyal sorumluluk ölçeği'nin türkçeye uyarlanması çalışması. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(2), 263-285. https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.542265

Bowen, D. E., & Ostroff, C. (2004). Understanding HRM-firm performance linkages: The role of 'strength' of the HRM system. Academy of Management Review, 29, 203–221.

Cao, Y., & Lee, K. (2023). Employee engagement in corporate social responsibility: disentangling the effects of values vs prestige. Journal of Managerial Psychology, 38(6), 449-463. Doi: 10.1108/JMP-10-2022-0528.

De Roeck, K. and Farooq, O. (2018). Corporate social responsibility and ethical leadership: investigating their interactive effect on employees' socially responsible behaviors. Journal of Business Ethics, Vol. 151 No. 4, pp. 923-939.

Değirmenci, B. (2021). Kurumsal sosyal sorumluluğun çevre dostu davranışlara etkisinde çalışanların çevresel bağlılığı ile iş arkadaşlarının çevre duyarlılığının aracılık, ahlaki yansımaların

düzenleyici rolü (Yayınlanmış Doktora Tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Gaziantep.

Değirmenci, B. (2022). Çevresel Tutum ile Çevresel Sorumluluk İlişkisinin İncelenmesi: Yasal ve Ekonomik Sorumluluğun Aracılık Rolü. Alanya Akademik Bakış, 6(1), 1703-1718.

Değirmenci, B. (2022). İşletmelerde Uygulanan Kurumsal Çevre Sorumluluğu Faaliyetlerinin Çalışanların Çevreci Davranış Performanslarına Etkisi, İşletme, 3(2), 57-71.

Değirmenci, B. ve Aytekin, M. (2021). Çalışanların Çevreci Davranışları: Merinos A.Ş. Uygulaması (Kavram-Teori-Uygulama). Ankara: Gazi Kitabevi.

Değirmenci, B. ve Aytekin, M. (2021). Çalışanların Çevreye Bağlılıkları Ve Çevre Dostu Davranışlar İlişkisi: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısının Aracılık Rolü. Balkan & Near Eastern Journal Of Social Sciences (Bnejss), 7(2).

Devinney, T. M. (2013). Is microfoundational thinking critical to management thought and practice? Academy of Management Perspectives, 27, 81–84.

Farooq, O., Rupp, D.E. and Farooq, M. (2017). The multiple pathways through which internal and external corporate social responsibility influence organizational identification and multifoci outcomes: the moderating role of cultural and social orientations. Academy of Management Journal, Vol. 60 No. 3, pp. 954-985.

Jones, D.A. (2010). Does serving the community also serve the company? Using organizational identification and social exchange theories to understand employee responses to a volunteerism programme. Journal of Occupational and Organizational Psychology, Vol. 83 No. 4, pp. 857-878.

Morgeson, F. P., Aguinis, H., Waldman, D. A., & Siegel, D. (2013). Extending corporate social responsibility research to the human resource management and organizational behavior domains: A look to the future. Personnel Psychology, 66, 805–824.

Nishii, L. H., Lepak, D. P., & Schneider, B. (2008). Employee attribution of the 'why' of HR practices: Their effects on employee attitudes and behaviors, and customer satisfaction. Personnel Psychology, 61, 503–545.

Ong, M., Mayer, D.M., Tost, L.P. and Wellman, N. (2018). When corporate social responsibility motivates employee citizenship behavior: the sensitizing role of task significance. Organizational Behavior and Human Decision Processes, Vol. 144, pp. 44-59.

Shen, J. and Zhang, H. (2019). Socially responsible human resource management and employee support for external CSR: roles of organizational CSR climate and perceived CSR directed toward employees. Journal of Business Ethics, Vol. 156 No. 3, pp. 875-888.

Şimşek, G. ve Altun, F. (2021). Kurumsal sosyal sorumluluğun işyerinde sosyal hizmet bağlamında değerlendirilmesi. Toplum ve Sosyal Hizmet, 32(3), 1061-1077. Doi: 10.33417/tsh.868998

Zhao, H., Zhou, Q., He, P. and Jiang, C. (2021). How and when does socially responsible HRM affect employees' organizational citizenship behaviors toward the environment?. Journal of Business Ethics, Vol. 169 No. 2, pp. 371-385.

# EVALUATION OF HEALTH ANXIETY AND CYBERCHONDRIA LEVELS IN HIGH SCHOOL STUDENTS

# LİSE DÜZEYİNDEKİ ÖĞRENCİLERİN SAĞLIK ANKSİYETESİ VE SİBERKONDRİ DÜZEYLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

**Gülşah DEMİR[1], Zühal BAHAR[2], Dilek YILDIRIM[3]**

**[1]İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 0000 0002 1389 7860**

**[2]Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, 0000 0002 9793 930X**

**[3]Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi, 0000 0002 6228 0007**

## Özet

Bu çalışma, lise öğrencilerinin sağlık anksiyetesi ile siberkondri düzeylerini değerlendirmiştir. İstanbul'da bulunan bir devlet okulunda öğrenim gören öğrencilere anket uygulanmıştır. Öğrencilerinin bazı özelliklerinden; yaş, anne-baba eğitim düzeyi, gelir durumu gibi özellikleri ile sağlık anksiyetesi düzeyleri arasında anlamlı fark saptanmamıştır. Öğrencilerin, cinsiyet, kronik hastalık varlığı ve internette zaman geçirme süreleri ile sağlık anksiyetesi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Lise öğrencilerinin siberkondri düzeyleri ile sağlık anksiyetesi düzeyleri arasında pozitif yönde ilişki belirlenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda öğrencilerin cinsiyet, internetten araştırma yapma sıklığı ve siberkondri düzeylerinin sağlık anksiyetesine etkisinin incelendiği çoklu regresyon analizinde üç değişkenin sağlık anksiyetesini %31 oranında etkilediği belirlenmiştir. Sonuç olarak öğrencilerin sağlık anksiyete düzeyleri ile siberkondri düzeyleri arasında pozitif yönde zayıf veya orta düzeyde bir ilişki olduğu ve siberkondri düzeyleri arttıkça sağlık anksiyete düzeylerinin arttığı saptanmıştır. Bu bilgilerin gençlerin sağlık anksiyetesi ve siberkondri düzeylerinin genel bir çerçeveden görülebilmesini sağlarken anksiyetelerini azaltmak için yapılacak stratejilere yol gösterici olacağı düşünülmüktedir.

**Anahtar kelimeler:** Hemşirelik, Sağlık Anksiyetesi, Siberkondri

## Abstract

The present study evaluated the health anxiety and cyberchondria levels of high school students. A questionnaire was applied to students receiving education at a public school in Istanbul. No significant difference was found between some characteristics of students, such as age, parental education level, income status, and health anxiety levels. A significant correlation was revealed between students' gender, presence of chronic disease, time spent on the internet and health anxiety. A positive correlation was detected between the cyberchondria levels of high school students and their health anxiety levels. In line with the findings obtained, it was determined that three variables affected health anxiety at a rate of 31% in the multiple regression analysis, which examined the effects of students' gender, frequency of doing research on the Internet, and cyberchondria levels on health anxiety.

Accordingly, it was revealed that there was a weak or moderate correlation between students' health anxiety levels and cyberchondria levels and that their health anxiety levels increased with an increase in their cyberchondria levels. It is thought that this information will provide a

general view of the health anxiety and cyberchondria levels of young people and will guide the strategies to be created to reduce their anxiety.

**Keywords:** Cyberchondria, Health Anxiety, Nursing

## 1. GİRİŞ

Günümüz teknolojisinin yapıtaşlarından biri olan internet bireylerin sosyalleşmesinde rol alırken aynı zamanda bireylerin sorularının birçoğunun cevabını da içermektedir. Dijital Ocak 2021 Küresel İstatistik Raporu'na göre dünyada 4,95 milyar internet kullanıcısı bulunmaktadır (We Are Social, 2022). TÜİK verilerine göre Ağustos 2021 itibari ile Türkiye'deki 16-74 yaş arasındaki bireylerin oranı %82,6'dır. İnternet kullanımı, 6-15 yaş grubundaki çocuklar için ise Aralık 2021 yılında %82,7 olmuştur (TÜİK, 2021). Bu sayı ve oranların yüksekliğine bakıldığında internetin bireylerin yaşamsal faaliyetlerinde büyük rol oynadığı görülmektedir. İnternet ile hem sosyal platformlarda bireyler yer alabilirken hem de hızlı ve kolay bir şekilde birçok bilgiye ulaşabilmektedir. Bedensel bütünlüğün zarar görmesi ya da risk altında olması halinde bireyler geleneksel yöntemlerden vazgeçmiş (hastaneye gitme, aile üyesine sorma) ve internetteki tarayıcılar ile sağlık bilgisi sorgular olmuştur (Uzun, 2016). Bireylerin daha sağlıklı yaşamlar adına yaptıkları araştırmalar ile bu arayışlar mevcut durumu çok farklı bir konuma ulaştırmıştır. Günümüz gençlerinden, öğrencilerinden ise teknolojinin içinde doğmaları sebebiyle internet nesli, Z nesli gibi ifadelerle bahsedilmiştir (Taş, Demirdöğmez, & Küçükoğlu, 2017). Bu ifadelerle teknolojinin bir araçtan ziyade öneminin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Dış çevreyle bağlantı kurulmasının yerini internet arayıcılığıyla bilgi toplama almıştır (Polat,2020). Öğrenciler kendini tanıma olarak adlandırdığımız ergenlik ile ergenlikten yetişkinliğe geçiş döneminde vücutlarını tanıdıkları ve kendi benliklerini keşfettikleri bu dönemde her türlü bilgiyi teknoloji aracılığıyla elde etmek istemektedirler. Bu nedenle gerekli gördükleri bilgileri internetten sağlık bilgisi taraması yaparak bulmaya çalışmaktadırlar. Bu taramaların en büyük sonuçlarından biri siberkondridir. Siberkondri kavramı incelendiğinde bireyin internetteki sağlık taraması sonucu yaşadığı buhran, anksiyetesinin yükselmesi olarak görülmektedir (White&Harvitz, 2009; Uzun, 2016). Siberkondri tanımına bakıldığında ise internet aracılığı ile yaşanılan anksiyeteyi gidermek amacı ile sürekli aynı olan, ulaşılan asılsız bilgiler ışığında yaşanılan sıkıntıdan ötürü sağlığa dair yapılan bilgi taramalarıdır diyebiliriz (Starcevic& Berle, 2013; Doğan& Acar& Baynal, 2021). Siberkondrinin sonuçlarından biri de sağlık anksiyetesidir. Sağlık anksiyetesi internetten elde edilen yanlış bilgi karmaşası ile bireylerde oluşan yoğun stres ve kaygı durumudur.



### 1.1. Siberkondri

Modern teknolojinin gelişmesi ile internet yaygın bir hizmet aracı olmuştur. Birçok bilgiye kolay bir şekilde ulaşım sağlanabilmektedir. Günümüzde internet kullanımı ergenlik döneminde ve genç yetişkinlerde en yüksek düzeydedir. Ergenlik döneminde internet öncelikli olarak sosyal medya eğlence ve sağlık bilgisi gibi durumlarda kullanılmaktadır. Bireylerin yetişkinliğe geçiş dönemlerinde bilgi depolayabilmek adına kullandıkları bu yol birçok bilgiye erişimlerini sağlamaktadır. Bu bilgiler arasında sağlık bilgisi ise ön plana çıkmaktadır. İnternette tarama yapılarak sağlık ile ilgili epey bilgi mevcuttur. Bu bilgi kaynaklarının yanıltıcı olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Doğru ve kaliteli bilgilerin yanı sıra yanıltıcı, endişeye düşürücü ve şüphe uyandırıcı birçok bilgi de yer almaktadır. Yaşanan şüphe ve endişeler bireyde sağlıklarına dair kaygı oluşturabilmektedir. Oluşan bu sağlık kaygısıyla bireyde ortaya çıkan tekrarlı çevrimiçi yapılan taramalara siberkondri denilmektedir.

(Alpaslan, 2016; Lewis 2006). Siberkondri hakkında McElroy ve Shevlin'e ait bir çalışma mevcuttur. McElroy ve Shevlin bu çalışmasında kendilerinin geliştirdiği bir ölçeği kullanarak üniversite öğrencileri üzerinde bir araştırma yapmışlardır. Bu araştırmanın amacı ise

siberkondria tanısını farklı boyutlarda saptayabilmek ve stres düzeyine dair bulgular elde edebilmektir. Araştırmanın temel hedefi ise bireylerin sağlıklarına dair araştırmalarını nasıl yaptıkları, bu araştırmaların onlara ne seviyede kaygı olarak geri döndüğü ve eriştikleri sonuçların onları ne düzeyde etkilediği ile ilişkilidir (McElroy&Shevlin,2014; Polat, 2020).

### 1.2. Sağlık Anksiyetesi

Anksiyete terimini incelediğimizde bireyin kendi alanının güvenilir olmama duygusuna yönelik gösterdiği reaksiyon diyebiliriz (Polat, 2020). Sağlık anksiyetesi ise vücutta yaşanan değişimlerin tıbbi sorundan dolayı gerçekleştiğine yönelik yaşanan kaygı olarak ifade edilebilir. Bu hisle birlikte bireyde şiddetli endişe, korku duyguları yaşanırken bununla birlikte birey bu duyguları baş edilemez olarak görür (Yalçın, 2021). 2019 yılında yapılan bir çalışmada sağlığa dair edinilmek istenilen bilgilerde yapılan çevrimiçi sağlık taramalarına yönelik ilginin arttığı ve bu artışın sağlık anksiyetesinin artmasına, daha da şiddetlenmesine sebebiyet verdiği ortaya konulmuştur (Tyrer ve ark., 2019). Sağlık anksiyetesi incelendiğinde iki temel ögesinin olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki bireyin ciddi bir sağlık sorununun olduğuna inanmasıdır. İkincisi ise bu yaşadığı ciddi sağlık sorununun olumsuz sonuçlara sebebiyet verdiğine dair yaşadığı algıdır (Abramowitz, 2007). Sağlık anksiyetesi bireyin ciddi bir sağlık sorununun varlığına dair yaşadığı büyük bir korkuyu kapsar. Bu nedenle sağlığına aşırı önem eder. Bedensel işlevde normal bir durumu bile farklı algılayıp telaşlanabilir. Sağlık anksiyetesi tanı kriterlerine bakıldığında; sağlığa dair aşırı endişe, beden işlevleriyle aşırı dikkat hali vücudun gösterdiği hastalık belirtileri için tekrarlı yapılan kontrol, ciddi bir hastalığa yakalanma korkusu, sürekli kendini güvence altına alma ihtiyacı, sık ve tekrarlı tıbbi başvuruda bulunma hali görülmektedir (Tyrer P ve Tyrer H, 2018).

## 2. YÖNTEM



### 2.1. Evren ve Örneklem

Araştırmaya katılmayı kabul etmeyen, eksik veri formu dolduran ve okula gelmeyen öğrenciler nedeniyle anketi kabul edilebilir toplam 328 öğrenci örneklem grubunu oluşturmuştur. Araştırma örneklemine yapılan geri dönük power analizi ile araştırmanın gücü %99 bulunmuştur.

### 2.2. Verilerin Toplanması

Veriler belli tarihler (20 Eylül- 20 Ekim 2022) arasında yüz yüze toplanmıştır. Veriler, araştırmacı gözetiminde öğrencilerin rehberlik dersinde rehberlik öğretmeni eşliğinde elden dağıtılmıştır. Anketin cevaplanma süresi ortalama 10 dakika sürmüş ve sonrasında anketler toplanmıştır.

### 2.3. Verilerin Analizi

Tüm veriler SPSS 26.0 kullanılarak girildi, kodlandı ve analiz edildi. Verilerin değerlendirilmesinde tanımlayıcı istatistikler, anlamlı çıkan değişkenler ile regresyon analizleri yapılmıştır.

## 3. BULGULAR

Cinsiyete göre Sağlık Anksiyetesi Envanteri toplam ve her iki alt boyut puanları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmaktadır ($p<0.001$, $p<0.05$). Kız öğrencilerin toplam boyut ortalama puanı (16.41±7.19), bedensel belirtilere aşırı duyarlılık ve kaygı alt boyutu ortalama puanı (12.83±5.84) ve hastalığın olumsuz sonuçları alt boyutu ortalama puanı (3.58±2.41) erkek öğrencilere göre (13.49±6.49, 10.41±5.14, 3.08±2.49) anlamlı derecede yüksektir (Tablo 1).

**Tablo 1 Cinsiyete göre sağlık anksiyetesi envanteri toplam ve alt boyutlarının karşılaştırılması**

| | Ort.±SS Med. (Min.-Max.) | | z değeri | p değeri |
|---|---|---|---|---|
| | Erkek (n:132) | Kız (n:196) | | |
| Sağlık Anksiyetesi Envanteri Toplam | 13.49±6.49 12(0-51) | 16.41±7.19 15(3-44) | -3.811 | 0.000*** |
| Bedensel Belirtilere Aşırı Duyarlılık ve Kaygı | 10.41±5.14 10(0-39) | 12.83±5.84 11(3-34) | -3.595 | 0.000*** |
| Hastalığın Olumsuz Sonuçları | 3.08±2.49 2(0-12) | 3.58±2.41 3(0-11) | -2.283 | 0.022* |

İnternetten sağlıkla ilgili konularda araştırma yapma sıklığına göre Sağlık Anksiyetesi Envanteri toplam ve her iki alt boyut puanları açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmaktadır (p<0.001) (Tablo 2). Toplam ölçek puanı açısından çok sık araştırma yaptığını belirtenler (21.67±10.30), çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere (14.27±6.60) göre, yine sık araştırma yaptığını (14.73±5.22) belirtenler çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere (14.27±6.60) göre anlamlı derecede yüksek ortalamalara sahiptir.

**Tablo 2 İnternetten sağlıkla ilgili konularda araştırma yapma sıklığına göre sağlık anksiyetesi envanteri toplam ve alt boyutlarının karşılaştırılması**



| | Ort.±SS Med. (Min.-Max.) | | | H değeri | p değeri | Farklılık Yaratan Gruplar |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Çok Nadir (n:183) (a) | Sık (n:109) (b) | Çok Sık (n:36) (c) | | | |
| Sağlık Anksiyetesi Envanteri Toplam | 14.27±6.60 13(1-44) | 14.73±5.22 14(0-29) | 21.67±10.30 20.5(0-51) | 24.889 | 0.000*** | c>a (p:0.000) b>a (p:0.000) |
| Bedensel Belirtilere Aşırı Duyarlılık ve Kaygı | 10.74±5.09 10(1-33) | 11.97±4.48 11(0-23) | 17.14±8.38 16.5(0-39) | 28.841 | 0.000*** | c>b (p:0.003) c>a (p:0.000) b>a (p:0.024) |
| Hastalığın Olumsuz Sonuçları | 3.52±2.48 3(0-12) | 2.76±2.21 2(0-10) | 4.53±2.51 4(0-12) | 18.855 | 0.000*** | c>b (p:0.000) c>a (p:0.042) a>b (p:0.013) |

Bedensel belirtilere aşırı duyarlılık ve kaygı alt boyutu açısından çok sık araştırma yaptığını belirtenler (17.14±8.38), sık araştırma yaptığını (11.97±4.48) belirtenlere veya çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere (10.74±5.09) göre, yine sık araştırma yaptığını (11.97±4.48) belirtenler çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere (10.74±5.09) göre anlamlı derecede yüksek .çıkmıştır. Hastalığın olumsuz sonuçları alt boyutu açısından çok sık araştırma yaptığını belirtenler (4.53±2.51), sık araştırma yaptığını (2.76±2.21) belirtenlere veya çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere (3.52±2.48) göre, yine çok nadir araştırma yaptığını belirtenler (3.52±2.48) sık araştırma yaptığını (2.76±2.21) belirtenler göre anlamlı derecede yüksek

ortalamalara sahiptir. Siberkondri Ciddiyet Ölçeği toplam ve alt boyutları ile Sağlık Anksiyetesi Envanteri toplam ve alt boyutları arasındaki ilişkiler korelasyonlar incelendiğinde istatistiksel olarak anlamlı pozitif yönlü zayıf (0.20-0.40) veya orta (0.40-0.60) düzey 0.151 - 0.459 arasında değişen ilişkiler bulunmuştur ($p<0.01$, $p<0.001$) (Tablo 3). Siberkondri Ciddiyet Ölçeği toplam veya alt boyut skorları arttıkça Sağlık Anksiyetesi Envanteri toplam veya alt boyut skorları artmakta veya tam tersi her iki değerde azalmaktadır. Öğrencilerin sağlık anksiyeteleri üzerine siberkondri ve demografik unsurlardan hangilerinin nasıl bir etkisi olduğunu anlamak için Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi uygulanmıştır. Regresyon analizi sonuçları standardize edilmiş regresyon katsayıları (β) dikkate alınarak incelendiğinde; sırasıyla cinsiyet (β=-0.222), internetten araştırma yapma sıklığında çok sık araştırma yapma (β=0.175) ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Toplam Puanı (β=0.428) değişkenleri anksiyete skorunu anlamlı düzeyde yordalamaktadır ($F(3,324) =47.732$, $p<0.001$). Anlamlı olan tüm 3 değişken birlikte varyansın %31'ini açıklamaktadır. Cinsiyetin negatif (erkekler kadınlara göre ortalama 0.222 puan daha düşük), internetten çok sık araştırma yapma (Çok sık araştırma yapanlar çok nadir araştırma yapanlara göre ortalama 0.175 puan daha yüksek) ve siberkondri skorunun (Siberkondri skoru 1 puan arttıkça sağlık anksiyetesi puanı 0.428 puan artmaktadır) anksiyete üzerine pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

**Tablo 3 Siberkondri ciddiyet ölçeği ve sağlık anksiyetesi envanteri toplam ve alt boyutları arasındaki ilişkiler**

| | | Sağlık Anksiyetesi Envanteri Toplam | Bedensel Belirtilere Aşırı Duyarlılık ve Kaygı | Hastalığın Olumsuz Sonuçları |
|---|---|---|---|---|
| **Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Toplamı** | **rho** | 0.418 | 0.459 | 0.184 |
| | **p** | 0.000*** | 0.000*** | 0.001** |
| **Zorlantı** | **rho** | 0.212 | 0.214 | 0.107 |
| | **p** | 0.000*** | 0.000*** | 0.053 |
| **Aşırı Kaygı** | **rho** | 0.448 | 0.492 | 0.197 |
| | **p** | 0.000*** | 0.000*** | 0.000*** |
| **Aşırılık** | **rho** | 0.415 | 0.477 | 0.151 |
| | **p** | 0.000*** | 0.000*** | 0.006** |
| **İçini Rahatlatma** | **rho** | 0.241 | 0.315 | 0.017 |
| | **p** | 0.000*** | 0.000*** | 0.760 |
| **Doktora Güvensizlik** | **rho** | -0.025 | -0.089 | 0.107 |
| | **p** | 0.656 | 0.109 | 0.053 |

## 4. TARTIŞMA

Sağlık Sağlık anksiyetesinin kadınlardaki/kızlardaki oranının erkeklere göre daha fazla görülmesinin sebepleri arasında kadınların sosyokültürel yaşantıdaki rolü büyük önem göstermektedir Kadınların çocukluktan bu yana sosyal öğrenme sonucunda geliştirdikleri davranış biçimleri, geçmişten günümüze kadar aktarılmış ataerkil toplum anlayışı nedeniyle kadınlara yüklenen roller ve toplumun kadınlara yönelik beklentileri gibi psikososyal etkenler kadınların erkeklere oranla daha yüksek seviyede anksiyete yaşamalarına sebep olmaktadır. Öğrencilerde ise ergenlikte kızların daha önce ergenliğe girmesi sağlık anksiyetesine sebebiyet verebilmektedir. Kültürel normlar gereği daha çok kızlara yönelik aile baskısı da anksiyeteye neden olabilmektedir. Kızların yaşadığı akran ilişkileri, aile ilişkileri, romantik ilişkiler gibi kişilerarası stresörlere daha çok maruz kalması da anksiyeteyi erkeklere oranla daha fazla artırabilmektedir. Dünyada ve Türkiye'de yapılan çalışmalara bakıldığında kızların/kadınların internete daha çok vakit ayırdığı ve buna bağlı sağlık anksiyete ölçeği puanının daha yüksek olduğu görülmüştür (White ve Horvitz, 2009; Karaçadır ve Çelik, 2019; Avçin ve Erkoç, 2021; Çavuşoğlu ve Yurtsever, 2021; Kurcer ve ark., 2022). Kronik hastalığa sahip bireyler yaşam standartlarının değişmesi sebebiyle (ilaç kullanımı, doktor kontrolleri, hastaneye yatış vb.) stres olabilmektedir. Kronik hastalık varlığı kişinin mevcut yaşam standardını etkilediği için birey anksiyete yaşayabilmektedir. Sağlıkları konusunda kronik hastalığı olanlar daha hassas olabilmekle birlikte bireyler bu hassasiyetin yarattığı vücut değişimlerindeki sebebi bulma amacı ile araştırma yapmakta ve araştırma sonuçları bireyleri daha kaygılı ve stresli bir hale getirebilmektedir. Ergenler var olan kronik hastalıkları nedeniyle akran ilişkilerinde farklılık yaşadıklarını düşünebilir. Aynı zamanda kendilerine konan tanıyı derinlemesine araştırarak bu tanıdan kurtulmak isterler. Gelecek kaygısıyla birlikte sağlıkları adına endişe duyarlar. Hem adölesan dönemi hem de kronik hastalık anksiyeteyi daha da artırabilmektedir. Cobham ve arkadaşlarının (2020) gerçekleştirdiği çalışmada çocukluk/gençlik çağında astım, diyabet, epilepsi gibi tanısı olanların anksiyete düzeyleri olmayanlara göre %20-50 oranında yüksek bulunmuştur. Çalışmamızda değişkenlerimizden biri olan kronik hastalık varlığının sağlık anksiyetesi ile sonucunun literatürdeki yer alan bilgilerle paralel olduğu görülmüştür (Polat, 2020; Bakıcı, 2021; Clarke ve Currie, 2009). Siberkondri de bireyde sürekli internetle yapılan sağlık bilgisi taraması sonucunda oluşan stres ve kaygı durumudur. Sağlık anksiyetesi ise bireyin edindiği bilgiler sonucunda ortaya çıkan sağlıkla ilgili aşırı korku durumudur. Sağlıklarına dair olumsuz şeyler yaşayabileceklerini dair tekrarlı düşünme halidir. Bu iki bileşenin birbirleri üzerinde pozitif yönde etki ettiği düşünülmektedir. Bireyler özellikle de ergenlik döneminde sağlık belirtilerinden vücutlarında yaşanan ve hormonal değişimler nedeniyle dikkatlerini bu belirtilere yoğunlaştırmaktadırlar. Kendilerini odak noktası olarak gören bireyler sorularının cevaplarını tarama yaparak çözüme ulaştırmak istemektedir. Yapılan taramalar bireylerde felaket içerikli ciddi düşünce akışına sebep olabilmekte ve bunu kontrol etmekte zorlanabilmektedirler. Hissedilen yüksek düzeydeki anksiyete aşırı huzursuzluğu da beraberinde getirmektedir. Döngüsel şekilde ilerleyen bu durum tekrar hissedilen anksiyeteyi gidermek için bireyi araştırma yapmaya yönlendirmektedir. Bu bağlamda internet taramaları anksiyete düzeyinin yükselmesine sebebiyet vermektedir denilebilir.

Literatürde yer alan birçok çalışma incelendiğinde sağlık anksiyetesi ile siberkondri arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür (Bajcar ve Babiak, 2021; McMullan ve ark., 2019; Mathes ve ark., 2018; . Te Poel ve ark., 2016; Özyıldız ve Alkan, 2022). Sağlık anksiyetesini sırasıyla cinsiyet (β=-0.222), internetten araştırma yapma sıklığında çok sık araştırma yapma (β=0.175) ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Toplam Puanı (β=0.428) değişkenlerinin anlamlı düzeyde etkilediği saptanmıştır. Öğrencilerin cinsiyet değişkenindeki bir puanlık artış sağlık anksiyetesinin -0.22 puanlık azalmasına sebep olmaktadır. Öğrencilerin internetten araştırma

yapma sıklığındaki 1 puanlık artış sağlık anksiyetesi puanında 0.17 puanlık artışa sebep olmaktadır. Siberkondrinin bir puan artışı ise sağlık anksiyetesinin toplam puanında 0.428 puanlık artmaya yol açmaktadır. Sağlık anksiyetesi ölçeği toplam puanı %31 (R2) oranında cinsiyet, internetten araştırma yapma sıklığı ve siberkondri ciddiyet ölçeği toplam puanından etkilenmektedir. Sonuç olarak Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Toplam Puanının artmasıyla sağlık anksiyetesinin de artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonucununda gösterdiği üzere öğrencilerin sağlık anksiyetesinin bir belirleyicisi de siberkondridir. Bireylerin siberkondri sonucu yaşadıkları stres nedeniyle anksiyete düzeyleri de etkilenmektedir.

## 5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Öğrencilerin sağlık anksiyetesi ile siberkondri düzeylerinin ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan bu araştırma sonucunda;

-Sosyo-demografik ve ailesel özelliklerden sınıf düzeyi, kronik hastalık varlığı, anne ve baba eğitim düzeyi, gelir durumunun sağlık anksiyete düzeyini istatistiksel olarak etkilemediği,

-Kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre, internetten araştırma yapma sıklığında çok sık araştırma yaptığını belirtenlerin çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere göre, bununla birlikte sık araştırma yaptığını belirtenler çok nadir araştırma yaptığını belirtenlere göre sağlık anksiyete düzeylerinin istatistiksel olarak daha yüksek olduğu,

-Sağlık Anksiyetesi Ölçeği puan ortalamasının 15.23±7,05 puanla düşük, Siberkondri Ciddiyet Ölçeği puan ortalamasının 70.91±19,44 puanla orta düzeyde olduğu,

-Öğrencilerin Sağlık Anksiyete Ölçeği ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı derecede pozitif yönde olduğu, siberkondri düzeyi arttıkça sağlık anksiyete düzeylerinin arttığı sonucuna ulaşılmıştır.



-Sağlık anksiyetesini regresyon analizi sonucunda cinsiyet (β=-0.222), internetten araştırma yapma sıklığında çok sık araştırma yapma (β=0.175) ve Siberkondri Ciddiyet Ölçeği Toplam Puanı (β=0.428) değişkenlerinin anlamlı düzeyde ve 3 değişkenin birlikte varyansın %31'ini etkilediği bulunmuştur.

Elde edilen bulgular doğrultusunda lise düzeyindeki öğrencilerin bazı özelliklerinin, sağlık anksiyetesi düzeyleri üzerinde pozitif yönde etkisinin olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak öğrencilerin sağlık anksiyete düzeyleri ile siberkondri düzeyleri arasında pozitif yönde ve zayıf veya orta düzeyde bir ilişki olduğu ve siberkondri düzeyleri arttıkça sağlık anksiyete düzeylerinin arttığı görülmüştür. Bu bilgiler ışığında bu çalışma geleceğe ışık tutan gençlerin sağlık anksiyetesi ile siberkondri düzeylerinin genel bir çerçeveden görülebilmesini sağlarken, aynı zamanda adölesanların anksiyetelerini azaltmak amacıyla yapılacak stratejilere yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

## 5. KAYNAKLAR

Abramowitz, J.S., Olatunji, B.O., Deacon, B.J. (2007). Health Anxiety, Hypochondriasis, and The Anxiety Disorders. Behavior Therapy, 38(1), 86-94.

Alpaslan, A. H. (2016). Cyberchondria and Adolescents. The International Journal of Social Psychiatry, 62(7), 679-680.

Avçin, E., Erkoç, B. (2021). COVİD-19 Pandemi Sürecinde Sağlık Anksiyetesi, Yaşam Doyumu ve İlişkili Değişkenler. Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi, 17, 1-13.

Bakıcı, O. (2021). Uşak İlinde İlk ve Ortaöğretimde Görev Yapan Öğretmenlerin Korona Virüs Anksiyetesi, Sağlık Anksiyetesi ve Kendi Aile Hekimleri Hakkındaki Görüşlerinin

İncelenmesi. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Tıp Fakültesi Aile Hekimliği Anabilim Dalı.

Clarke, D.M., Currie, K.C. (2009). Depression, Anxiety and Their Relationship with Chronic Diseases: a Review of the Epidemiology, Risk and Treatment Evidence. Medical Journal of Australia, 190, 54-60.

Cobham, V.E., Hickling, A., Kimball, H., Thomas, H.J., Scott, J.G., Middeldorp, C.M. (2020). Systematic Review: Anxiety in Children and Adolescents with Chronic Medical Conditions. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 59, 595- 618.

Çavuşoğlu, E., Yurtsever, S. (2022). Hemşirelik Bölümü Öğrencilerinin Sağlık Algıları ve Sağlık Anksiyeteleri Arasındaki İlişki: Tanımlayıcı Bir Çalışma. Türkiye Klinikleri Hemşirelik Bilimleri Dergisi, 14(1), 171-178.

Doğan, S., Acar, F., Baynal, G. (2021). İnternet Bağımlılığı ve Sağlık Anksiyetesinin Siberkondria Davranışları Üzerine Etkisi. Erciyes Akademi Dergisi 35:(1), 281-298.

Karaçadır, V., Çelik, R. (2019). Üniversite Öğrencilerinin Sağlık Kaygı Düzeylerini Belirlemeye Yönelik Bir Çalışma. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(16), 225-238.

Kurçer, M.A., Erdogan, Z., Çakır Kardeş, V. (2022). The Effect of the COVID-19 Pandemic on Health Anxiety And Cyberchondria Levels of University Students. Perspectives in Psychiatric Care, 58(1), 132-140.

Lewis, T. (2006). Seeking Health İnformation on the İnternet: Lifestyle Choice or Bad Attack of Cyberchondria?. Media Culture Society Journal Citation Reports , 28(4), 521–39.



Mathes ,B.M., Norr, A.M., Allan, N.P., Albanese, B.J., Schmidt, N.B. (2018). Cyberchondria: Overlap With Health Anxiety and Unique Relations With Impairment, Quality of Life, and Service Utilization. Psychiatry Research, 261, 204–211.

McElroy, E., Shevlin, M. (2014). The Development and İnitial Validation of the Cyberchondria Severity Scale (CSS). Journal of Anxiety Disorders, 28(2), 259-265.

McMullan, R.D., Berle, D., Arnáez, S. & Starcevic, V. (2019). The Relationships Between Health Anxiety, Online Health Information Seeking, and Cyberchondria: Systematic Review and Meta-Analysis. Journal of Affective Disorders, 245, 270-278.

Özyıldız, K.H. (2022). Akademisyenlerin Sağlık Anksiyeteleri ile Siberkondri Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 13(33), 309-324.

Polat, G. (2020). Hemşirelerde Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondria İlişkisi. İstanbul: Okan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Üniversitesi.

Starcevic, V., Berle, D. (2013). Cyberchondria: Towards a Better Understanding of Excessive Health-related Internet Use. Expert Review of Neurotherapeutics 13(2), 205–213.

Taş, H. Y., Demirdöğmez, M., & Küçükoğlu, M. (2017). Geleceğimiz Olan Z Kuşağının Çalışma Hayatına Muhtemel Etkileri. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 7(13), 1031-1048.

Tyrer, P., Cooper, S., Tyrer, H., Wang, D., & Bassett, P. (2019). Increase in The Prevalence of Health Anxiety in Medical Clinics: Possible Cyberchondria. International Journal of Social Psychiatry, 65, 566–569.

Tyrer. P., Tyrer, H. (2018). Health Anxiety: Detection and Treatment. BJPsych Adv, 24(1), 66–72.

TÜİK. (2021, 04 25). Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırmaları. Türkiye İstatistik Kurumu: https://data.tuik.gov.tr adresinden alındı.

TÜİK. (2021, 10 05). İstatistiklerle Gençlik, 2021. Türkiye İstatistik Kurumu: https://data.tuik.gov.tr adresinden alındı.

Uzun, S.U. (2016). Pamukkale Üniversitesi Çalışanlarında Siberkondri Düzeyi ve Etkileyen Etmenler. Uzmanlık Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Halk Sağlığı AD.

We Are Social. (2022). Digital İn 2022. https://wearesocial.com/uk/blog/2022/01/digital-2022/

White, R.W., Horvitz, E. (2009). Cyberchondria: Studies of the Escalation of Medical Concerns in Web Search. ACM Transactions on Information Systems (TOILS), 27(4), 23-26.

Yalçın, E. (2021). Sağlıkla İlgili İşlevsel Olmayan İnançlar ve Covıd-19 Korkusu İlişkisinde Sağlık Anksiyetesi ve Siberkondrinin Aracı Rolü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

# THE EFFECT OF SELF-ESTEEM ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PARTNER SOCIOTICISM AND MARITAL SATISFACTION IN MARRIED INDIVIDUALSITLE

# EVLİ BİREYLERDE PARTNER SOSYOTELİZMİ İLE EVLİLİK DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİDE BENLİK SAYGISININ ETKİSİ

**Ayşe KOYUNCU[1], Prof. Dr. Zühal BAHAR[2]**

**[1]Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Aile Danışmanlığı Ana Bilim Dalı Aile Danışmanlığı Programı, ORCID: 0009-0002-5698-0645**

**[2]Profesör Doktor, İstanbul Aydın Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü ORCID: 0000-0002-9793-930X**

## Özet

Romantik ilişkisi olan çiftlerin yüz yüze iletişim halinde oldukları sırada eşlerden birinin telefonu ile meşgul olmak suretiyle diğer eşi ihmal etmesi ya da görmezden gelmesi olarak tanımlanan ve bir çeşit iletişim engeli olarak kabul edilen partner sosyotelizminin romantik ilişkileri nasıl etkilediği güncelliğini sürdüren bir araştırma alanıdır. Yapılan çalışmaların çoğunda, partner sosyotelizminin romantik birlikteliklerden elde edilecek doyumu olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılsa da bu iki kavram arasındaki ilişkiye hangi parametrelerin aracılık ettiği henüz çok fazla bilinmemektedir. Buradan hareketle bu çalışma ile evli bireylerde partner sosyotelizmi ile evlilik doyumu arasındaki ilişkide benlik saygısının nasıl bir etkiye sahip olduğunun incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmaya 145 erkek ve 307 kadın olmak üzere toplam 452 evli yetişkin birey katılmıştır. Katılımcılara Demografik Bilgi Formu, Evlilik Yaşamı Ölçeği (Tezer, 1996), Partner Sosyotelizmi Ölçeği (Topal vd., 2021) ve Rosenberg Benlik Saygısı Ölçeği (Çuhadaroğlu, 1986) kullanılarak oluşturulmuş elektronik anket formu doldurtulmuştur. Tüm veriler SPSS programında "Independent Sample t-Testi" ve "Tek Yönlü Varyans (Oneway ANOVA) Testi" kullanılarak analiz edilmiştir. Ölçekler arasındaki ilişkiye pearson korelasyon katsayısı ile bakılmıştır. Elde edilen değerlerin anlamlılığının yordanmasında 0.05 anlamlılık düzeyi ölçüt olarak kullanılmış ve anlamlı olan değişkenlerle regresyon modeli kurulmuştur. Araştırma verilerine göre; partner sosyotelizmi ile evlilik doyumu arasında anlamlı bir ilişki olduğu ve partner sosyotelizmi arttıkça evlilik doyumunun azalacağı sonucuna ulaşılmıştır. Benlik saygısı ile evlilik doyumu arasında pozitif yönde orta güçte anlamlı ilişki olduğu ve benlik saygısı azaldıkça evlilik doyumunun da azalacağı gözlenmiştir. Partner sosyotelizmi ile benlik saygısı arasında ise negatif yönde düşük güçte anlamlı ilişki olduğu; partner sosyotelizmi arttıkça benlik saygısının düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Başka bir ifadeyle partner sosyotelizmi arttıkça benlik saygısı ve evlilik doyumu azalmaktadır. Benlik saygısının azalması da evlilik doyumunu azaltmaktadır. Araştırma verilerine göre partner sosyotelizmi evlilik doyumunu tek başına yüzde 14; partner sosyotelizmi ile benlik saygısı bir arada ise evlilik doyumunu yüzde 21.9 oranında yordamaktadır. Araştırma sonucunda yaş, cinsiyet, çocuk sayısı ve evlilik süresi gibi bazı demografik değişkenlerin de evlilik doyumu üzerinde etkili olduğu ancak eğitim düzeyi ve ekonomik duruma göre evlilik doyumunda anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür.

Evlilik doyumu ile ilişkili olan bağımsız değişkenler partner sosyotelizmi, benlik saygısı, yaş, cinsiyet, çocuk sayısı ve evlilik süresinin evlilik doyumu üzerindeki toplam yordayıcılık

etkisine bakıldığında ise demografik değişkenlerden yalnızca cinsiyet ve yaşın yordayıcı etkiye sahip olduğu görülmüştür. Partner sosyotelizmi, benlik saygısı, yaş ve cinsiyetin evlilik doyumu üzerindeki toplam etkisinin yüzde 27,8 olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Sosyotelizm, partner sosyotelizmi, evlilik, evlilik doyumu, benlik saygısı.

## Abstract

How partner sociotelism, which is defined as one of the spouses neglecting or ignoring the other spouse by being busy with his/her phone while they are in face-to-face communication and which is considered as a kind of communication barrier, affects romantic relationships is a research area that continues to be up-to-date. Although most of the studies have concluded that partner sociotelism negatively affects the satisfaction to be obtained from romantic partnerships, it is not yet known which parameters mediate the relationship between these two concepts. Therefore, this study aimed to examine the effect of self-esteem on the relationship between partner sociotelism and marital satisfaction in married individuals. A total of 452 married adults, 145 men and 307 women, participated in the study. Participants filled out an electronic questionnaire form using the Demographic Information Form, Marital Life Scale (Tezer, 1996), Partner Sociotelism Scale (Topal et al., 2021) and Rosenberg Self-Esteem Scale (Çuhadaroğlu, 1986). All data were analyzed using "Independent Sample t-Test" and "One-Way ANOVA" in SPSS program. The relationship between the scales was examined with Pearson correlation coefficient. The significance level of 0.05 was used as a criterion for predicting the significance of the values obtained and a regression model was established with the significant variables. According to the research data, it was concluded that there was a significant relationship between partner sociotelism and marital satisfaction and that marital satisfaction would decrease as partner sociotelism increased. It was observed that there was a significant positive relationship between self-esteem and marital satisfaction and as self-esteem decreases, marital satisfaction will also decrease. It was concluded that there was a significant relationship between partner sociotelism and self-esteem in a negative direction with low strength; as partner sociotelism increases, self-esteem decreases. In other words, as partner sociotelism increases, self-esteem and marital satisfaction decrease. The decrease in self-esteem also decreases marital satisfaction. According to the research data, partner sociotelism alone predicts marital satisfaction by 14 percent, while partner sociotelism and self-esteem together predict marital satisfaction by 21.9 percent. As a result of the study, it was observed that some demographic variables such as age, gender, number of children and duration of marriage were also effective on marital satisfaction, but there was no significant difference in marital satisfaction according to educational level and economic status. When the total predictive effect of independent variables such as partner sociotelism, self-esteem, age, gender, number of children and duration of marriage on marital satisfaction was examined, it was seen that only gender and age had a predictive effect among demographic variables. It was concluded that the total effect of partner sociotelism, self-esteem, age and gender on marital satisfaction was 27.8 percent.

**Keywords:** Sociotelism, partner sociotelism, marriage, marital satisfaction, self-esteem.

# THE IMPACT OF CLIMATE CHANGE ON MATERNAL AND NEWBORN NUTRITION

# İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN ANNE VE YENİDOĞAN BESLENMESİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

**EMEL ELEM[1] AYŞEGÜL DURMAZ[2]**

**[1]Arş. Gör., Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Kadın Sağlığı,**

**0000-0002-2113-7239**

**[2]Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Kadın Sağlığı,**

**0000-0002-3092-8841**

## Özet

İklim değişikliği, 21. yüzyılın en önemli küresel sağlık tehditlerinden birini oluşturmaktadır. İklim değişikliği kaynaklı afetlerin yoğunluğu dünya genelinde giderek artmaktadır. Ortaya çıkan kasırga, hortum, sel, sürekli kuraklık ve orman yangınları gibi aşırı olaylar, kıtlık, gıda güvensizliği, yetersiz beslenme, gastrointestinal ve solunum yolu enfeksiyonları, hava ve su kirliliği, artan ölüm oranları ve geçim kaynaklarındaki aksamalar nedeniyle şiddetlenen yoksulluk nedeniyle halk sağlığı üzerinde halihazırda güçlü olumsuz bir etkiye sahiptir. İklim değişikliğine acil müdahale ve uzun vadeli azaltım son derece acil hale gelmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) kuruluşları ve birçok hükümet, bu konuda stratejiler geliştirmektedir. İklim değişikliği nedeniyle evlerinden ayrılmak zorunda kalanların büyük çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır. Kadınlar ve çocuklar iklim değişikliğinin sonuçlarına karşı en savunmasız dezavantajlı gruplar arasındadır; yerinden edilen kadınlar aile içi şiddet, zorla evlendirme ve insan ticareti de dahil olmak üzere toplumsal cinsiyete dayalı şiddet riskiyle karşı karşıyadır. Ancak BM ve hükümet gündemleri, iklim değişikliğinin düşük gelirli ortamlarda yaşayan kadınların, bebeklerin ve çocukların sağlığı ile gıda ve beslenme güvenliği üzerindeki orantısız etkisine yeterince dikkat etmemektedir. Kadınlar, bebekler ve çocuklar çeşitli nedenlerden dolayı iklim değişikliğine karşı son derece savunmasızdır. İklim değişikliği olayları hem düşük hem de yüksek gelirli ortamlarda bebeklerin emzirilmesini zorlaştıran koşullar yaratmaktadır. Emzirmenin yenidoğan sağlığı ve gelişimi için ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında, iklimle ilgili olaylar sırasında emzirmenin korunması ve desteklenmesi zorunludur. Anne, fetüs, yenidoğan ve çocuk sağlığı, iklim değişikliğine bağlı olarak giderek sıklaşan bulaşıcı hastalık salgınlarından orantısız bir şekilde etkilenmektedir. İklime bağlı olarak çevresel koşullarda meydana gelen değişiklikler su, hava, gıda ve vektör kaynaklı çeşitli patojenlerin bulaşma potansiyelini artırmakta, bu da özellikle kadınlar, bebekler ve çocuklar arasında yetersiz beslenme yükünü daha da artırmaktadır. İklim değişikliğinin neden olduğu gıda güvensizliği ve kıtlıklar, kadınların, bebeklerin ve çocukların beslenme ihtiyaçlarını karşılamalarını ve ihtiyaç duydukları temel sağlık hizmetlerini almalarını engelleyerek sağlıklarını ve gelişimlerini riske atmaktadır. Gebe kadınlar beslenme ihtiyaçlarını karşılayamazlarsa, sağlıkları ve refahları olumsuz etkilenmekte ve düşük doğum ağırlıklı bebek doğurma riskleri artmakta bunun sonucu olarak da yenidoğan sağlığı olumsuz etkilenmektedir.

**Anahtar kelimeler:** iklim değişikliği, anne, yenidoğan, beslenme

**Abstract**

Climate change constitutes one of the most important global health threats of the 21st century. The intensity of climate change-induced disasters is increasing worldwide. The resulting extreme events, such as hurricanes, cyclones, floods, persistent droughts and wildfires, already have a strong negative impact on public health due to famine, food insecurity, malnutrition, gastrointestinal and respiratory infections, air and water pollution, increased mortality rates and poverty exacerbated by livelihood disruptions. The immediate response to climate change and long-term mitigation has become extremely urgent. United Nations (UN) agencies and many governments are developing strategies. The vast majority of those forced to leave their homes due to climate change live in developing countries. Women and children are among the disadvantaged groups most vulnerable to the consequences of climate change; displaced women face the risk of gender-based violence, including domestic violence, forced marriage and trafficking. However, UN and government agendas pay insufficient attention to the disproportionate impact of climate change on the health and food and nutrition security of women, infants and children living in low-income settings. Women, infants and children are extremely vulnerable to climate change for a variety of reasons. Climate change events create conditions that make it difficult to breastfeed infants in both low- and high-income settings. Given how important breastfeeding is for newborn health and development, it is imperative to protect and promote breastfeeding during climate-related events. Maternal, fetal, newborn and child health is disproportionately affected by the increasingly frequent outbreaks of infectious diseases associated with climate change. Climate-induced changes in environmental conditions increase the potential for transmission of various water, air, food and vector-borne pathogens, further increasing the burden of malnutrition, particularly among women, infants and children. Food insecurity and shortages caused by climate change prevent women, infants and children from meeting their nutritional needs and receiving the essential health services they need, putting their health and development at risk. If pregnant women are unable to meet their nutritional needs, their health and well-being are negatively affected, and they are at increased risk of giving birth to low birth weight babies, which in turn negatively affects neonatal health.



**Key words:** climate change, mother, newborn, nutrition

## 1. GİRİŞ

Dünyada iklim değişikliğinin neden olduğu felaketlerin yoğunluğu giderek artmakta. Bunun sonucunda ortaya çıkan kasırgalar, kasırgalar, seller, sürekli kuraklıklar ve orman yangınları gibi aşırı olaylar, bununla birlikte gıda güvensizliği, yetersiz beslenme, mide-bağırsak ve solunum yolu enfeksiyonları, hava ve su kirliliği, artan ölüm oranları halk sağlığı üzerinde güçlü bir olumsuz etkiye sahip olmaya başlamıştır (Cappelli ve diğerleri, 2021). Sonuç olarak, iklim değişikliğine acil müdahale ve uzun vadeli azaltım son derece acil hale gelmiştir. Birleşmiş Milletler (BM) kuruluşları ve birçok hükümet, kitlesel iç göçlere ve sınır ötesi göçlere neden olan iklim değişikliği kaynaklı çeşitli halk sağlığı felaketlerini daha fazla önlemek için stratejiler geliştirmektedir. İklim değişikliği nedeniyle evlerinden ayrılmak zorunda kalanların büyük çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır ve kadınlar ve çocuklar iklim değişikliğinin sonuçlarına karşı en savunmasız olanlar arasındadır; yerinden edilen kadınlar aile içi şiddet, zorla evlendirme ve insan ticareti de dahil olmak üzere toplumsal cinsiyete dayalı şiddet riskiyle karşı karşıyadır (CARE International, 2020). Bununla birlikte, BM ve hükümet gündemleri, iklim değişikliğinin düşük gelirli ortamlarda yaşayan kadınların, bebeklerin ve çocukların sağlığı ile gıda ve beslenme güvenliği üzerindeki orantısız etkisine yeterince dikkat etmemektedir (Blakstad ve Smith, 2020; CARE International, 2020; Pope vd., 2021). Kadınlar, bebekler ve çocuklar iklime karşı son derece savunmasızdır.

İklim değişikliği olayları hem düşük hem de yüksek gelirli ortamlarda bebeklerin emzirmesini zorlaştıran koşullar yaratmaktadır (Grubesic ve Durbin, 2022; Zadkovic; Lombardo ve Cole, 2021). Emzirmenin çocuk sağlığı ve sağlığı için ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında iklimle ilgili olaylar sırasında korunması ve desteklenmesi zorunludur (Cappelli vd., 2021; Zadkovic; Lombardo ve Cole, 2021). Anne, fetüs, yenidoğan ve çocuk sağlığı, iklim değişikliğine bağlı olarak giderek artan bulaşıcı hastalık salgınlarından orantısız bir şekilde etkilenmektedir (Blakstad & Smith, 2020). Gerçekten de, iklimle ilgili çevresel koşullardaki değişiklikler su, hava, gıda ve vektör kaynaklı çeşitli patojenlerin bulaşma potansiyelini artırmakta, bu da özellikle kadınlar, bebekler ve çocuklar arasında yetersiz beslenme yükünü daha da artırmaktadır (Fanzo & Downs, 2021). İklim değişikliğinin neden olduğu gıda güvensizliği ve kıtlıklar, kadınların, bebeklerin ve çocukların beslenme ihtiyaçlarını karşılamalarını ve ihtiyaç duydukları temel sağlık hizmetlerini almalarını engelleyerek sağlıklarını ve gelişimlerini riske atmaktadır. Gebe kadınlar beslenme ihtiyaçları karşılanmadığında, sağlıkları ve refahları olumsuz etkilenmekte, düşük doğum ağırlıklı bebek doğurma riskleri artmakta (Blakstad & Smith, 2020) ve yenidoğan bebekler için uzun vadeli olumsuz sağlık sonuçları ortaya çıkmaktadır. Sık ve şiddetli kuraklıklardan ve sıhhi altyapının bozulmasından kaynaklanan su güvensizliği, kadınları ve çocukları orantısız bir şekilde etkileyen gıda güvensizliği ile güçlü bir şekilde ilişkilidir (Blakstad & Smith, 2020; CARE International, 2020). Pek çok toplulukta iklim değişikliği, eş veya erkek partnerleri ailelerinin bulunduğu yerlerden uzakta gelir getirici faaliyetler aramaya itmekte ve kadınları, içinden çıkılamaz geçim zorlukları bağlamında, iklim değişikliğiyle ilgili krizin yaşanmasından öncesine kıyasla ek bakım ve tedarik sorumluluklarıyla baş başa bırakmaktadır (Blakstad & Smith, 2020). Düşük ve orta gelirli ülkelerde hüküm süren toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, genellikle kadınların ve kız çocuklarının karar alma gücünü sınırlayan, kaynaklara ve temel hizmetlere erişimlerini ve iklimle ilgili afetlerin etkilerini yönetme ve bunlardan kurtulma becerilerini engelleyen diğer kırılganlıklarla kesişmektedir (CARE International, 2020). İklim değişikliğinin kadın ve çocukların refahı üzerindeki orantısız etkisini önlemek için, mevcut başarısız gıda sistemlerini, emzirmeyi ve uygun fiyatlı sağlıklı yiyecek ve içeceklere erişimi destekleyen sağlıklı ve sürdürülebilir gıda sistemlerine dönüştürmek çok önemlidir (Fanzo & Downs, 2021). Ultra işlenmiş gıdalar ve şekerle tatlandırılmış içeceklerle dolu mevcut gıda sistemleri sadece insanlar için değil, aynı zamanda sera gazlarına, suyun tükenmesine ve küresel olarak çevresel bozulmaya önemli katkıda bulundukları için gezegen için de sağlıksızdır (Fanzo ve Downs, 2021; Swinburn ve diğerleri, 2021; Willett ve diğerleri, 2019). İleriye dönük olarak, iklim değişikliği ile ilgili insani acil durumlarda emzirmenin desteklenmesi kilit önem taşımaktadır (Grubesic &Durbin, 2022) normal koşullarda olduğu gibi. Çünkü emzirmenin iyileştirilmesi, bebek mamasına kıyasla "yeşil" bir bebek besleme uygulaması olduğu için iklim değişikliğinin azaltılmasına yardımcı olabilir (Pope ve ark., 2021; Smith, 2019). Beslenme çeşitliliğinin yaşam boyu sağlıklı beslenme için ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında, yeni nesil sağlıklı ve sürdürülebilir gıda sistemleri, biyoçeşitliliğe öncelik veren sürdürülebilir ve adil tarım uygulamaları (Fanzo & Downs, 2021) dikkate alınarak inşa edilmelidir. İklim değişikliğinin sonuçlarını hafifletmeye yönelik stratejiler, kadınların, bebeklerin ve küçük çocukların gıda güvenliğini ve beslenmesini koruma ihtiyacını ön plana çıkmalıdır. İklim değişikliği, düşük gelirli ülkelerde (iklim değişikliğine neden olan sera gazlarının %4'ünden azından sorumludur; CARE International, 2020) ve kadınlar arasında orantısız bir etkiye sahip olarak mevcut eşitsizlikleri daha da kötüleştirdiğinden, bir eşitlik merceğine ihtiyaç vardır (Blakstad & Smith, 2020; Cappelli ve diğerleri, 2021). İleriye dönük olarak, mevcut Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin iklim değişikliğinin anne, yenidoğan ve çocuk sağlığı ve beslenmesi için temsil ettiği artan riski kabul etmediği ve bu risklerin adil ve kararlı eylemlerle ele alınmasına ihtiyaç duyulduğu kabul edilmelidir.

Mısır'da düzenlenecek olan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi 27. Taraflar Konferansı'nda (COP27) iklim değişikliği bağlamında kadınların, çocukların ve ailelerinin gıda güvenliği ve refahına güçlü bir öncelik verilmesini gerekmektedir.

## 2. KAYNAKLAR

1. Blakstad, M. M., & Smith, E. R. (2020). Climate change worsens global inequity in maternal nutrition. The Lancet Planetary Health, 4(12), e547–e548.
2. Cappelli, F., Costantini, V., & Consoli, D. (2021). The trap of climate change-induced "natural" disasters and inequality. Global Environmental Change, 70, 102329.
3. CARE International. (2020). Evicted by climate change: Confronting the gendered impacts of climate-induced displacement Available at. https://careclimatechange.org/evicted-by-climate-change/[Accessed April 28, 2022].
4. Fanzo, J. C., & Downs, S. M. (2021). Climate change and nutritionassociated diseases. Nature Reviews Disease Primers, 7(1), 90.
5. Grubesic, T. H., & Durbin, K. M. (2022). Breastfeeding, Community Vulnerability, Resilience, and Disasters: A Snapshot of the United States Gulf Coast. International Journal of Environmental Research and Public Health, 19(19), 11847.
6. Pope, D. H., Karlsson, J. O., Baker, P., & McCoy, D. (2021). Examining the Environmental Impacts of the Dairy and Baby Food Industries: Are First-Food Systems a Crucial Missing Part of the Healthy and Sustainable Food Systems Agenda Now Underway? International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(23), 12678.
7. Smith, J. P. (2019). A commentary on the carbon footprint of milk formula: Harms to planetary health and policy implications. International Breastfeeding Journal, 14(1), 49.
8. Swinburn, B. A., Kraak, V. I., Allender, S., Atkins, V. J., Baker, P. I., Bogard, J. R., Brinsden, H., Calvillo, A., De Schutter, O., Devarajan, R., Ezzati, M., Friel, S., Goenka, S., Hammond, R. A., Hastings, G., Hawkes, C., Herrero, M., Hovmand, P. S., Howden, M., … Dietz, W. H. (2019). The global syndemic of obesity, undernutrition, and climate change: The Lancet Commission report. The Lancet, 393(10173), 791–846.
9. Willett, W., Rockström, J., Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., Garnett, T., Tilman, D., DeClerck, F., Wood, A., Jonell, M., Clark, M., Gordon, L. J., Fanzo, J., Hawkes, C., Zurayk, R., Rivera, J. A., De Vries, W., Majele Sibanda, L., … Murray, C. J. L. (2019). Food in the Anthropocene: The EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. The Lancet, 393(10170), 447–492.
10. Zadkovic, S., Lombardo, N., & Cole, D. C. (2021). Breastfeeding and Climate Change: Overlapping Vulnerabilities and Integrating Responses. Journal of Human Lactation, 37(2), 323–30.

# PRODUCTION OF BIODIESEL FROM WHEAT OIL BY TRANSESTERIFICATION METHOD

# BUĞDAY YAĞINDAN TRANSESTERİFİKASYON YÖNTEMİYLE BİYODİZEL ÜRETİMİ

**SÜLEYMAN ŞİMŞEK [1], ORKUN AKYEL [2]**

**[1]Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Otomativ Bölümü,**

**0000-0002-0593-8056**

**[2]Makine Mühendisi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Makine Mühendisliği Bölümü,**

**0009-0008-8616-8811**

## Özet

Petrol endüstrisinde, atık petrol çamurlarının çevresel sorunlara neden olması, bu atıkların ekonomik ve çevresel avantajlar sağlamak amacıyla dizel ve benzin benzeri yakıtlara dönüştürülmesi önemli bir konudur. İçten yanmalı motorlara alternatif olarak başka enerji kaynaklarının araştırılması, fosil yakıtların sınırlı rezervi, enerji ihtiyacındaki hızlı artış ve çevresel sorunlar gibi nedenlerle ortaya çıkmıştır. Otomotiv sektörü, alternatif yakıtlara yönelerek çevre dostu çözümler bulmaya odaklanmaktadır. Biyodizel, bitkisel ve hayvansal yağlardan üretilen yenilenebilir bir yakıt olarak öne çıkıyor ve transesterifikasyon yöntemiyle geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bu enerji dönüşümü, sadece çevresel sorunlara çözüm sunmakla kalmıyor, aynı zamanda enerji krizleri, rezerv kısıtlamaları ve dışa bağımlılık gibi ulusal ve küresel enerji zorluklarına karşı stratejik bir yaklaşımı temsil ediyor. Bu nitelikler, biyodizelin çevreye duyarlı bir yakıt olarak tercih edilmesini sağlar. Düşük sera gazı emisyonları üretirken, güvenli kullanımı ve depolanması da sağlanır. Bu da biyodizelin enerji sektöründe sürdürülebilirlik ve güvenlik açısından kritik bir rol oynamasını sağlar. Bitkisel ve hayvansal yağlardan dört çeşit biyodizel üretim yöntemlerinden en yaygın olanı transesterifikasyon yöntemidir. Transesterifikasyon yöntemiyle biyodizel üretimi; kısa zincirli alkollerle yağların ( bitkisel veya hayvansal) reaksiyona girmesi sonucu gerçekleşir. Bitkisel yağları yakıt olarak kullanabilmemiz için, yoğunluk, viskozite, ısıl değerlerin dizel yakıtına yakın olması gerekmektedir. Bitkisel yağların, motorine göre yoğunluk ve viskozitesi yüksek olduğu için, yakıtın iyi atomize olmaması ve basınç artışı gibi sonuçlara neden olur. Günümüzde yağların viskozite sorununu azaltmak için kullanılan en yaygın ve etkili yöntem olan transesterifikasyon reaksiyonudur. Bu çalışmada buğday yağından, metanol ve sodyum hidroksit katalizörleriyle transesterifikasyon yöntemi kullanılarak buğday yağı kullanılarak biyodizel üretimi gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen reaksiyon sonucunda, buğday yağının viskozite ve yoğunluğu azaltılarak dizel yakıtına yakın değerler elde edilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Buğday Yağı, Biyodizel, Dizel Motor, Transesterifikasyon Yöntemi

## Abstract

In the petroleum industry, waste oil sludges cause environmental problems and it is an important issue to convert these wastes into diesel and petrol-like fuels in order to provide economic and environmental advantages.

The search for other energy sources as an alternative to internal combustion engines has emerged due to reasons such as limited reserves of fossil fuels, rapid increase in energy demand

and environmental problems. The automotive sector focuses on finding environmentally friendly solutions by turning to alternative fuels. Biodiesel stands out as a renewable fuel produced from vegetable and animal fats and has a wide range of uses through transesterification method. This energy transformation not only offers solutions to environmental problems, but also represents a strategic approach to national and global energy challenges such as energy crises, reserve constraints and external dependence. These qualities make biodiesel favoured as an environmentally sound fuel. It produces low greenhouse gas emissions while ensuring its safe use and storage. This enables biodiesel to play a critical role in the energy sector in terms of sustainability and safety. The most common of the four types of biodiesel production methods from vegetable and animal fats is the transesterification method. Biodiesel production by transesterification method; It occurs as a result of the reaction of fats (vegetable or animal) with short-chain alcohols. In order to use vegetable oils as fuel, density, viscosity and thermal values must be close to diesel fuel. Since the density and viscosity of vegetable oils are higher than diesel fuel, the fuel does not atomise well and causes results such as increased pressure. Today, the most common and effective method used to reduce the viscosity problem of oils is the transesterification reaction. In this study, biodiesel production was carried out from wheat oil using wheat oil using transesterification method with methanol and sodium hydroxide catalysts. As a result of the reaction, viscosity and density of wheat oil were reduced and values close to diesel fuel were obtained..

**Keywords:** Wheat Oil, Biodiesel, Diesel Engine, Transesterification Method

## 1. GİRİŞ

Petrol kökenli yakıtların kısa vadede yetersiz olabileceği ve çeşitli sorunlara neden olabileceği düşünülerek, alternatif enerji kaynaklarına yönelik araştırmalar ve mevcut sistemlerin geliştirilmesi üzerine birçok çalışma yapılmaktadır. Fosil enerji rezervlerinin tükenme riski, fiyat dalgalanmaları, çevresel etkiler ve kaynak belirsizlikleri, birçok ülkenin yeni enerji politikaları oluşturmasına sebep olmuştur. Ayrıca, enerji bağımsızlığı ve ekonomik sürdürülebilirlik gibi stratejik hedefler de bu politikaların şekillenmesinde etkilidir. Yeni enerji politikalarında genellikle yerel, yenilenebilir ve çevre dostu kaynakların kullanımı, enerji verimliliğinin artırılması ve kaynak çeşitliliğinin sağlanması ön planda tutulan unsurlardır. (Şimşek, 2018:4) Enerjinin insan ihtiyaçlarını karşılama ve ekonomik kalkınmanın lokomotifi olarak önemine vurgu yapıldığı, enerji sorununun bütün toplumları etkilediği ve fosil kaynaklı yakıtların dünya enerji gereksiniminin büyük bir kısmını karşıladığı belirtilmiştir. Dünya enerji talebinin %80'inin gibi fosil kaynaklardan (kömür, petrol ve doğalgaz) karşılandığı, bunların da %68'inin kömür, %18'inin petrol ve %14'ünün doğalgaz olduğu ifade edilmiştir (Vogel, vd., 1999:17). Biyodizel üretimi, yağların transesterifikasyon reaksiyonu ile bir alkol (genellikle metanol veya etanol) ve uygun bir katalizör (asidik, bazik veya enzimatik) varlığında gerçekleşir. Bu süreçte ana ürün olarak yağ asidi metil esterleri ve gliserin elde edilir. Bitkisel yağların yakıt olarak kullanılabilmesi için ısıl, viskozite ve yoğunluk değerlerinin dizel yakıtın özelliklerine benzer olması önemlidir. Ancak bitkisel yağlar genellikle motorinle karşılaştırıldığında daha yüksek viskozite ve yoğunluğa sahiptir, bu da basınç artışına ve yakıtın iyi atomize olamamasına neden olabilir. Bu dezavantajlar esterleşme işlemiyle azaltılabilir. Günümüzde en yaygın ve etkili yöntem transesterifikasyon reaksiyonudur, bu süreç viskoziteyi 10 kat düşürerek ve yoğunluğu bir miktar azaltarak bitkisel yağların dizel yakıtına daha uygun hale getirir (Haagenson, vd., 2011:1440) Lkwuagwu ve arkadaşları, kauçuk bitkisinden yağ elde etmişlerdir.

Bu yağın, metanol ve NaOH katalizörü kullanılarak transesterifikasyon işlemine tabi tutulması sonucunda bitkisel yağın viskozitesi önemli ölçüde azalmıştır, örneğin 37.85'ten 6.29 cSt'e düşmüştür. Elde edilen kauçuk yağı, %17-20 arasında doymuş yağ asitleri (miristik, palmitik,

stearik, araşidik ve behinik) ve %77-82 oranında doymamış yağ asitleri (palmitoleik, oleik, linoleik ve araşidoleik) içermektedir. Bu bileşim, biyodizel üretimi için uygun bir ham madde olduğunu göstermişlerdir ( Lkwuagwu, vd., 2000:57-62). Pamuk yağı-motorin karışımı, bir dizel motorunun ısıl verimini artırmak için test edilmiş ve sonuçlar, pamuk yağı (%30 ) ile dizel yakıtı (%70 ) oranındaki karışımının yüksek ısıl verim, homojenlik ve stabilize sağladığını deneysel çalışma ile kanıtlamıştır (He, vd., 2005:809). Biyodizelin alternatif yakıt olarak kullanılmasının, sera etkisinin azaltılmasına yardımcı olabileceği ve bunun nedeninin biyodizelin CO2 emilimi ile biyodizel üretmek için yetiştirilen bitkilerin fotosentezi sırasında geri alınmasıyla sağlanacak olan yaşamsal döngünü (LCA) sağlayacaktır (Nocker, 1998:6). Biyodizel üretimi konusunda birçok faktör ve yöntem bulunmaktadır. Transesterifikasyon, bitkisel ve hayvansal yağların biyodizele dönüştürülmesinde en yaygın kullanılan yöntemdir. Bu süreçte, gliseritlerin alkole dönüştürülmesi gerçekleşir ve bu işlem biyodizel üretiminde kritik bir adımdır. Transesterifikasyon süreci, çeşitli faktörlerden etkilenir ve optimize edilmesi maliyetleri düşürebilir. Ayrıca, kullanılmış yemeklik yağların geri dönüştürülmesi ve yan ürünlerin verimli bir şekilde kullanılması da biyodizel üretiminde önemli bir role sahiptir (Maa, vd.,1999:1) Metanol ile trigliseritlerden elde edilen biyodizel, son on yılda büyük ilgi görmüş, yenilenebilir, biyolojik olarak derecelendirilebilir ve toksik olmayan bir yakıt olarak kabul edilmiştir. Alkali-katalizli transesterifikasyon prosesi, kısa reaksiyon sürelerinde yüksek dönüşüm oranları sağlayarak bu yakıtın üretimini kolaylaştırmıştır (Fukuda, vd., 2001:405) Araştırmacılar, transesterifikasyon işlemi uygulayarak bitkisel yağlardan ester elde edilmesinin amaçlarını belirtmişlerdir. Bu amaçlar içerisinde yağın içindeki gliserini ayrıştırmak, yağın akma noktasını, kaynama, parlama ve viskozitesini düşürmek yer almaktadır. Transesterifikasyon işlemi uygulanarak elde edilen biyodizelin özellikleri incelenmiş ve sonuçlar, yoğunluk değerinin dizel yakıtına yakın olduğunu, viskozitesinin aynı olduğunu, ancak ısıl değerinin yaklaşık %10 daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Parlama noktasının dizel yakıtından yaklaşık 2,5 kat daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, biyodizelin yakıt özelliklerinin ASTM standardına göre belirlenen sınır değerlerini koruduğu özellikle vurgulanmıştır (Oğuz, vd., 2005:26). Bitkisel yağların dizel yakıt alternatifi olarak kullanılabilir hale getirilmesi için transesterifikasyon diğer tabiriyle alkoliz reaksiyonudur. Bu yöntemde, bitkisel yağın bir alkolle katalizör olarak reaksiyona girmesi sonucunda gliserin ve yağ asidi esteri oluşur (Balo, vd., 2006:3), (Ramadhas, vd., 2005:336). Biyodizel, dizel yakıtla kıyaslanabilir özelliklere sahip bir alternatif yakıttır ve yenilenebilir kaynaklardan biridir. Biyodizelin üretiminde kullanılan atık yağlar, çevreyi olumsuz etkileyebileceğinden, transesterifikasyon süreciyle biyodizel üretiminde kullanılması önerilir (Kumar, vd., 2023:1).



## 2. MATERYAL VE METOT

Buğday ruşeyminin, buğdayın canlı embriyosundan elde edildiğini belirtmiştir. İçeriğinde folik asit, fosfor, tiamin, çinko, magnezyum ve vitamin E gibi birçok temel besin öğesinin yanı sıra esansiyel yağ asitleri ve yağ alkollerini içerir. Ayrıca, yüksek lif içeriğine sahiptir (Çetinyürek, 2012:35). Buğday işlenerek una dönüştürülürken özel ayrıştırma uygulamaları neticesinde 1 ton buğdaydan sadece 20 kilogram buğday ruşeymi ve bu miktarın 1 kilogramı buğday ruşeym yağına dönüşmektedir. Bu durum, buğday ruşeymi ve ruşeym yağının değerini vurgulamaktadır (Çetinyürek. 2012:35). Buğday tanesinin ruşeym kısmı genellikle % 2-3 arasındadır. Ancak, ticari değirmenlerde buğdayın işlenmesi sırasında rüşeym, yalnızca % 0.5-1.0 arasında değişen oranlarda elde edildiğini belirtmiştir (Zahide, 2012:4).

Buğday rüşeymi, buğday öğütme endüstrisinin bir yan ürünüdür. Ruşeym buğday tanesinin yaklaşık %2-3'ünü oluşturur ve öğütme işlemi sırasında taneden oldukça saf bir şekilde ayrılabilir. Buğday ruşeymi yaklaşık %11 oranında yağ içerir (Dunford, vd., 2003:905).

**Şekil 1.** Soğuk Pres Yöntemi ile Buğday Yağı Çıkarma

### 2.1. Buğday Ruşeym Yağının Bileşimi ve Özellikleri

Ruşeym yağına ait yağ asiti bileşimi, buğday bitkisinin yetiştiği bölge, iklim, olgunluk durumu gibi çeşitli faktörlere göre değişiklik göstermektedir (Çizelge 1). Ruşeym yağının doymamış yağ asitleri bakımından zengin olması dikkat çekicidir. Temel yağ asitleri arasında linoleik (18:2, ω6) (%18-55), oleik (%13-56), palmitik (%5-17) ve stearik (%0.5-3) asit bulunmaktadır. Ruşeym yağı, toplam doymamış yağ asidi oranının (%70-80) toplam doymuş yağ asidi oranına (%20-30) kıyasla yüksek olması nedeniyle besinsel açıdan değerlidir (Çağlar. 2019:8) Ruşeym, buğday tanesinin en yağlı kısmı olup yaklaşık olarak %10 oranında yağ içerir. Ruşeym yağı, doymamış yağ asitleri açısından zengin olduğunu, %80'i linoleik asit (18:2) ve linolenik asit (18:3) olan iki veya üç çift bağ içerdiğini belirtmişlerdir. Palmitik asit, toplam doymuş yağ asitlerinin %73,5'ini oluşturur. Buğday ruşeymi, esansiyel yağ asitleri açısından oldukça zengindir (Megahad, vd., 2022:414; Wang, vd., 2021:72).



**Tablo 1**

Ruşeym yağının yağ asit kompozisyon içeriği (Zahide, 2012)

| Yağ Asiti Kompozisyonu | Değer aralığı (%) |
|---|---|
| **Mistirik Asit (C14:0)** | 0.14-1.76 |
| **Palmitik (C16:0)** | 4.90-17.01 |
| **Stearik (C18:0)** | 0.44-2.97 |
| **Oleik (C18:1)** | 12.31-55.47 |
| **Linoleik (C18:2)** | 17.62-55.27 |
| **Linolenik (C18:3)** | 0.19-0.79 |

## 3. BİYODİZEL ÜRETİMİ

Metanol ve sodyum hidroksit katalizörüyle standart bir transesterifikasyon prosedürü uygulanarak biyodizel üretilmiştir. Bu prosedür, bitkisel yağlar veya hayvansal yağların trigliseridlerini alkolle reaksiyona sokarak, biyodizel ve gliserol oluşumunu sağlayan yaygın bir yöntemdir. Bu süreç, sodyum metoksit gibi güçlü bir alkali katalizörün varlığında, yağ moleküllerinin alkollerle reaksiyona girmesini hızlandırır ve istenilen ürünlerin verimli bir şekilde elde edilmesini sağlar. Bu şekilde elde edilen biyodizel, çevre dostu bir alternatif olarak fosil yakıtların yerini alırken, gliserol yan ürünü de farklı endüstriyel uygulamalarda kullanılabilir (Oğuz, 2004:26)

Yağ asidinin gliserin ile esterleşmesi, başka bir değişle transesterifikasyonun kimyasal denklemi Şekil 2'de gösterilmiştir.

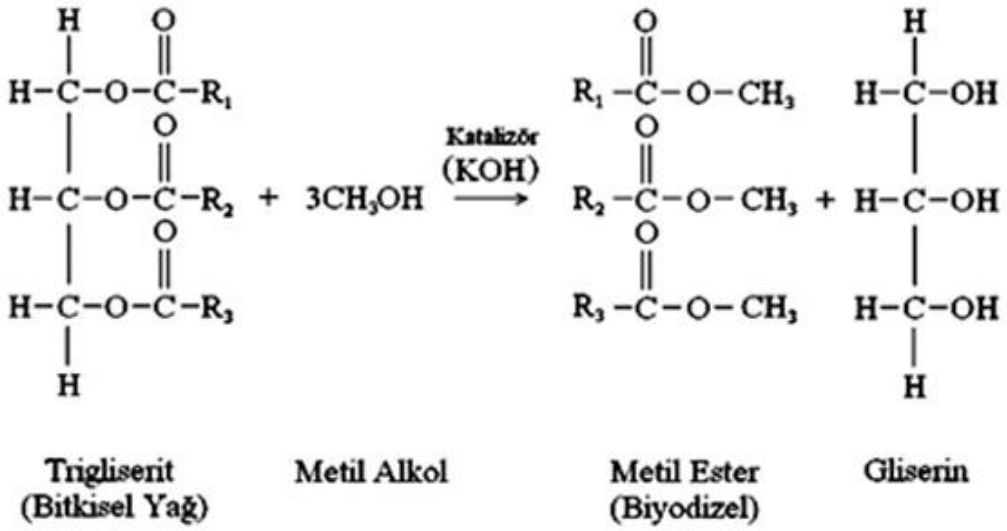


**Şekil 2.** Bitkisel Yağın Transesterifikasyon Reaksiyonu

Transesterifikasyon, bitkisel yağların viskozitesini düşürmede etkili bir yöntemdir (Aydın.2010:41). Bu çalışmada, buğday yağının yüksek viskozite sorununu çözmek ve biyodizel üretmek amacıyla literatür de önerilen yöntemler doğrultusunda transesterifikasyon yöntemi kullanılmıştır. Transesterifikasyon işleminin genel şeması Şekil 1'de gösterilmiştir.

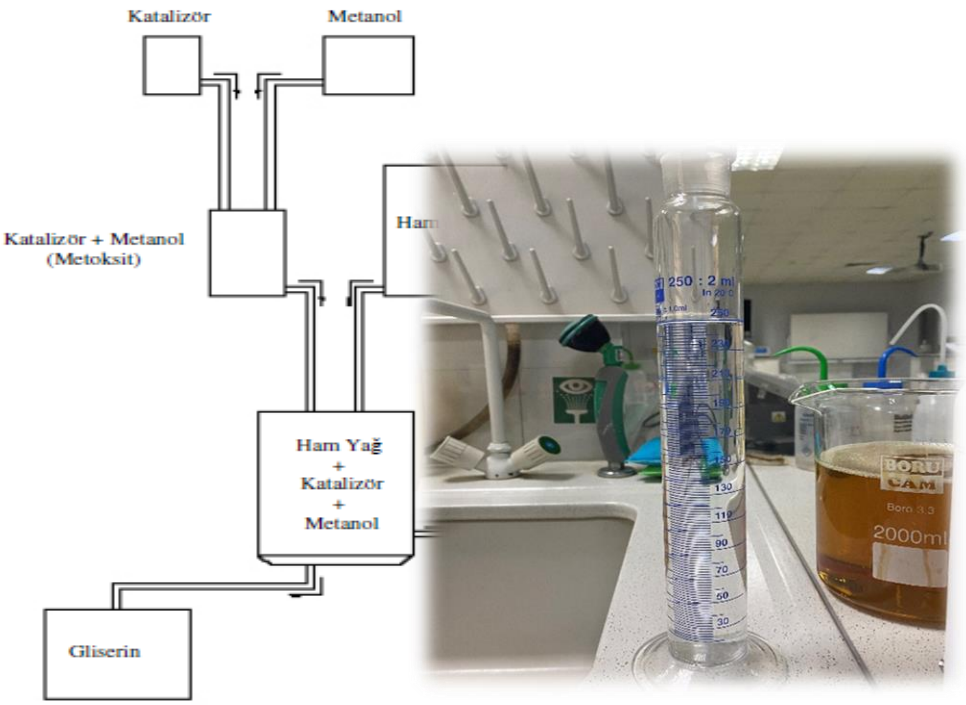


**Şekil 2** Transesterifikasyon İşleminin Genel Şeması (Tillem.2005:12).

Buğday yağı, homojen bir denge sağlamak amacıyla ısıtıcı üzerinde 60ºC'de sabitlenmiş 2000 ml'lik bir behere yerleştirildi. Manyetik karıştırıcı da 1200 devir/dakika hızında karıştırıldı. İşlemin ilk adımında, hassas terazide tartılan metanol ve sodyum hidroksit (NaOH) cem behere konuldu. Şekil 4'de gösterilmiştir. Karışım manyetik bir karıştırıcı kullanılarak 30-40°C aralığında çözülene kadar karıştırıldı.

**Şekil 3** Metanol ve Sodyum Hidroksit (NaOH)

Daha sonra, bu karışıma 60°C'de bekleyen buğday yağının eklenmesiyle yeni bir karışım elde edildi. Bu süreç Şekil 5'de gösterilmektedir.

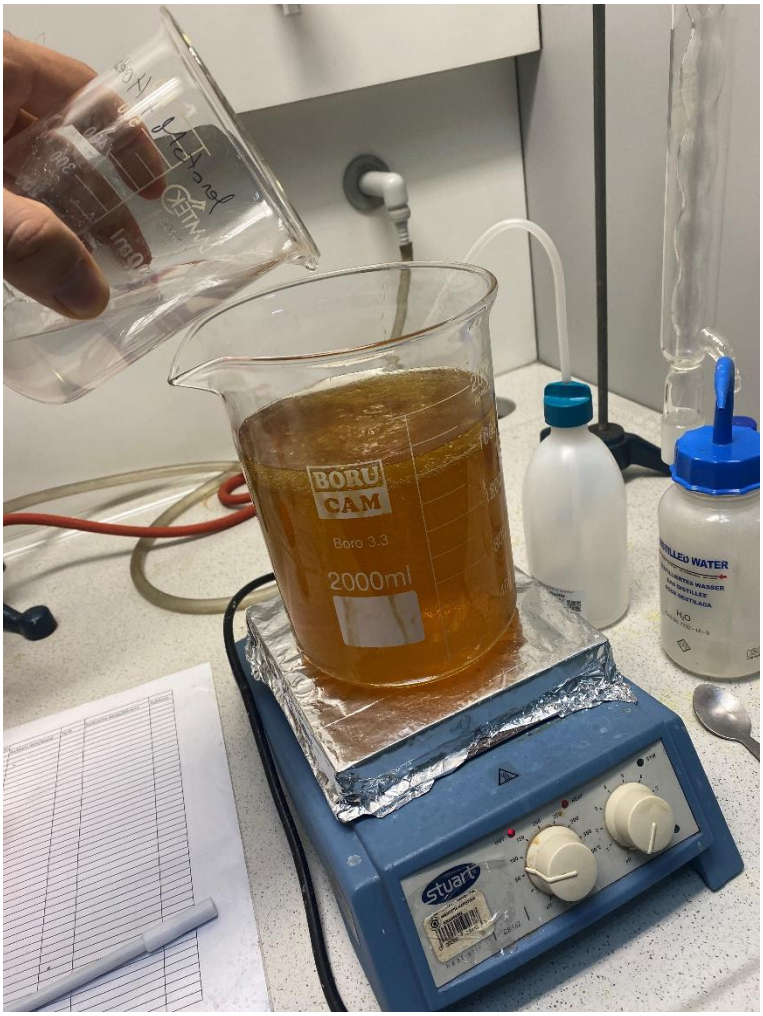


**Şekil 4** Yağın Isıtılması Ve Metanol Katalizörün Yağı İlavesi

Sıcaklık 60ºC'de sabitlendi ve karıştırma kabında karışım 60-90 dakika süre ile ortalama 800-1200 d/d'da dönen manyetik karıştırıcı ile karıştırılmaya bırakıldı. Reaksiyon süresi dolduktan sonra manyetik karıştıcılı ısıtıcı kapatıldı ve bu karışım oda sıcaklığına gelinceye kadar soğutuldu. Daha sonra bu karışım ayırma balonuna alınmıştır. Şekil 6 'de gösterilmiştir.

**Şekil 5** Gliserin Ayrışması

Biyodizel-Gliserin karışımı, çizgi halinde belirginleşinceye kadar bekletildi. Daha sonra, ayrılma işlemi gerçekleştirildi ve altta biriken gliserin, ayırma hunisinin musluğu açılarak alttaki kaba boşaltıldı. Ayırma hunisinde, karışımdan gliserin ayrıldıktan sonra biyodizel kalmıştır. Biyodizel içinde kalan yağ asitleri ihtimali, reaksiyona girmemiş alkol ve ayrışma sırasında gliserin kalma olasılığına karşı, biyodizele yıkama işlemi gerçekleştirilmiştir. Ayırma huninde olan biyodizele ortalama 1:1 oranında su eklenmiştir. Kapağı kapatılan ayrıma hunisi aşağı yukarı sallanarak iyice karıştırılmıştır. Ayırma hunisi tekrardan asılarak su-biyodizel karışımının yoğunluk farkından dolayı su alt fazda toplanmaya başlanmıştır ve biyodizel üst kısımda birikmiştir. Daha sonra alt tarafta biriken su ayırma hunisinin musluğu açılarak alttaki kaba boşaltılmıştır. Bu işlem 5 kere tekrarlandı. Şekil 7'de gösterilmiştir.



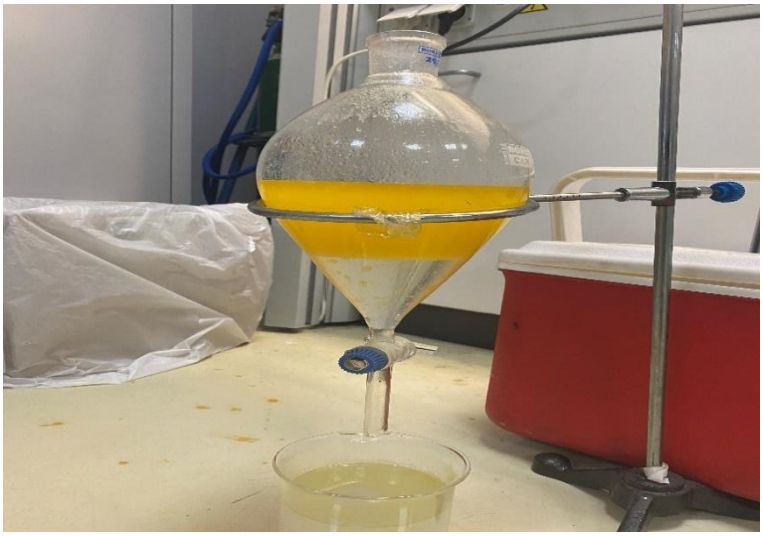

**Şekil 6** Biyodizelin Yıkanması

Biyodizel yıkama işlemi tamamlandıktan sonra, biyodizel içerisinde su kalma ihtimaline karşı biyodizel manyetik karıştırıcılı ısıtıcıda 100ºC'de (suyun kaynama noktası) genellikle 1 saat süre ile ısıtılmalı eğer beherden su buharı çıkmaya devam ediyorsa su buharı bitene kadar işleme devam edilmelidir. Bu işlemden sonra geriye kalan buğday biyodizeli bir kapa konuldu. Şekil 8' da görülmektedir.

**Şekil 7** Saf Buğday Biyodizeli

Dizel yakıtı ve elde edilen biyodizeli hacimsel olarak saf biyodizel %100 (B100) ile saf motorin yakıtının özellikleri Tübitak MAM ( Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Marmara Araştırma Merkezi) tarafından belirlenerek Çizelge 2'de gösterilmiştir

**Tablo 2**



Buğday Yağının ve Buğday Biyodizelinin Yakıt Özellikleri

| **Analiz Adı** | **Saf Motorin** | **23/2266/1**<br>**%100 Biyodizel (Buğday Yağı)** | **23/2266/2**<br>**%10 Biyodizel + %90 Dizel** |
|---|---|---|---|
| Yoğunluk@15°C (kg/m3) (TS EN ISO 12185) | 831,9 | 888,9 | 837,7 |
| Setan Sayısı (TS EN ISO 5165) | 56,3 | 53,3 | 55,9 |
| Viskozite@40°C mm²/s (TS EN ISO 3104) | 2,902 | 5,093 | 3,067 |
| Üst Isıl Değer (cal/g) (ASTM D 240) | 11299 | 9494 | 10796 |
| Alt Isıl Değer (cal/g) (ASTM D 240) | 10524 | 9225 | 10162 |

## 4. SONUÇLAR

Buğday yağına metanol ve sodyum hidroksit katalizörü ile standart bir transesterifikasyon yöntemi uygulanmıştır. Buğday yağı metil esteri ASTM D6751 ve EN 14214 biyodizel yakıt standartlarını uygun olduğu Çizelge 2'de gösterilmiştir.

-Yoğunluk değeri, saf motorinde, karışımlardaki değerlere göre en düşük seviyededir. BD10 (%10 Biyodizel+ %90 dizel) yoğunluk değeri B100'e (% 100 biyodizel) göre %6 daha düşüktür. BD10 (%10 Biyodizel+ %90 dizel) yoğunluk değerini saf motorine göre %0,7 oranında yüksektir.

-Setan sayısı, saf motorinde en yüksek değerdir. B100 (%100 biyodizel), saf motorindeki setan sayısına göre %5,3 daha düşüktür. Diğer karışımlara bakıldığında karışımdaki dizel oranın artması setan sayısını artırdığını göstermiştir.

-Viskozite, saf motorinde en düşük değerdir. Saf motorindeki viskozite B100'e (% 100 biyodizel) göre %75,5 daha düşüktür. Diğer karışımlardaki dizel yakıt oranın artması viskoziteyi düşürdüğünü göstermektedir.

-Üst ısıl değer, saf motorinde en yüksek değeri göstermektedir ve B100 (%100 biyodizel) göre %19 daha yüksektir. Karışımlardaki dizel yakıt oranı arttığında üst ısıl değerinin arttığını gözlemlemekteyiz.

-Alt ısıl değerlerine baktığımızda, saf motorin değeri en yük seviyede olduğunu ve B100 (%100 biyodizel) 'ne göre %14 daha yüksek olduğu görülmektedir. Karışımdaki saf motorin değerinin artması alt ısıl değerinin artmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak transesterifikasyon yöntemiyle gerçekleştirilen buğday biyodizelinin yoğunluk, viskozite, setan sayısı, ısıl değerlere bakıldığında dizel yakıtının özelliklerine yakın olduğu görülmüştür. Buğday biyodizeli dizel yakıtına alternatif bir yakıt olarak kullanılabilir.



## 5. KAYNAKLAR

Aydın. (2010). Aspir Yağından Biyo - Yakıt Üretimi Ve Bir Dizel Motorunda Kullanılabilirlinin Araştırılması. Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ

Balo., Krutbaş., Yücel., (2006). Bitkisel Yağların Dizel Yakıt Özellikleri. Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları.

Çağlar. (2019). Soğuk Pres Ruşeym Yağına Rafine Bitkisel Yağlarla Yapılan Tağşişin Belirlenmesi İçin Kromatografik Ve Moleküler Spektroskopik Çok Değişkenli Kemometrik Modellerin Geliştirilmesi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Karaman

Çetinyürek. (2012). Buğday Ruşeymi Ve Buğday Ruşeym Yağının Antioksidan Parametrelerinin İncelenmesi. Adnan Menderes Üniversitesi, Kimya Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Aydın

Dunford, N.T., Zhang, M. (2003). Pressurized solvent extraction of wheat germ oil. Food Research International, 36: 905-909.

Fukuda, H., Kondo, A., Noda, H., (2001). Biodiesel Fuel Production by Transesterification of Oils. Journal Of Bıoscıence And Bıoengıneef Vol. 92, No. 5,405%416.2001.

Haagenson, D., M., Wiesenborn, D. P., (2011).“ Impact of the North Dakota Growing Location on Canola Biodiesel Quality” Journal of American Oil Chemists Society, 88, 1439-1445.

He, Y., Bao, Y.D., (2005). Study on cottonseed oil as a partial substitute for diesel oil in fuel for single-cylinder diesel engine Renewable Energy ,Vol. 30, Num. 5, pp.805–813

Kumar, K. S., Yogesh, P., Vemulakonda, H. N., & Kumar, K. H. (2023). Performance, combustion and emissions characteristics of palm biodiesel blends in CI engines. Materials Today: Proceedings.

Kwuagwu, O. E., Ononogbu, I. C., Njoku O. U., (2000). Production of Biodiesel using rubber [Hevea brasiliensis (Kunth. Muell)] seed oil Industrial Crops and Products V 12 p 57-62

Ma, F., Hanna, M.A., (1999). Biodiesel production: a review1. Bioresource Technology 70 (1999).1-15

Megahad, O.A., El Kinawy, O.S., (2022) Studies on the extraction of wheat germ oil by commercial hexane, Grasas Y Aceites. 53 (4) , 414-418. doi: 10.3989/gya.2002.v53.i4.339

Nocker. L. D.,Spirinckx, C., Torfs, R., (1998). Comparison of LCA And External-Cost Analysis For Biodiesel and Diesel. 2nd International Conference LCA In Agriculture, Agro-Industry And Forestry. Brussels, 3-4 December.

Oğuz. (2004). Tarım Kesiminde Yaygın Olarak Kullanılan Dizel Motorlarında Fındık Yağı Biyodizelinin Yakıt Olarak Kullanım İmkânlarının İncelenmesi. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Doktora Tezi. Konya

Oğuz., Öğüt., (2005). Çiftçi Şartlarına Uygun Bir Biyodizel Üretim Tesisinin Tasarım ve İmalatı. Tarım makinaları Bilimi Dergisi 2005, 1(1), 21-27

Ramadhas, A.S., Jayaraj, S., Muraleedharan, C., (2005). Biodiesel production from high FFA rubber seed oil, Fuel Vol 84.335-340.

Şimşek. (2018). Fuzel Yağı Özelliklerinin İyileştirilmesi Ve Buji Ateşlemeli Bir Motorda Farklı Sıkıştırma Oranlarında Kullanımının Performans Ve Emisyonlara Etkisinin İncelenmesi. Karabük Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Makine Mühendisliği Anabilim Dalı. Doktora Tezi. Karabük

Tillem. (2005). Dizel Motorlar İçin Alternatif Yakıt Olarak Biyodizel Üretimi Ve Kullanımı, Pamukkale Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Denizli.

Vogel., C., (1999). “Coals Role in Electrical Power Generation: Will It Remain Competitive”, Proceedings of the TechnicalConference on Coal Utilization and Fuel Systems, Coal and Slurry Technology Association, 13-24.

Wang, T., Johnson, L.A., (2001). Refining high-free fatty acid wheat germ oil, Journal of The American Oil Chemists' Society. 78 (1) , 71-76. doi: 10.1007/s11746-001-0222-2

# THE IMPACT OF MOBILE APPLICATIONS ON BREASTFEEDING

# MOBİL UYGULAMALARIN EMZİRME ÜZERİNE ETKİSİ

**AYŞEGÜL DURMAZ[1] EMEL ELEM [2]**

**[1]Asst. Prof., Kutahya Health Sciences University, Faculty of Health Sciences, Midwifery, ORCID 0000-0002-3092-8841**

**[2]Asst. Prof., Kutahya Health Sciences University, Faculty of Health Sciences, Midwifery, ORCID 0000-0002-2113-7239**

## Özet

İnsanlık tarihi ve tüm kültürler incelendiğinde bebek beslenmesinin temel yöntemi emzirmedir. Biyolojik yapımıza derinlemesine yerleşmiştir ve çok eski zamanlardan beri bebek beslenmesinin temelini oluşturmuştur. Ancak 20. yüzyılın ortalarında emzirme oranlarında önemli bir düşüş yaşandığı görülmüştür. Bu düşüşe, ticari çıkarlar tarafından teşvik edilen mamayla beslemenin artması, değişen toplumsal normlar ve emziren annelere yönelik destek faktörlerinin eksikliği neden olmuş olabilir. Son yıllarda hem sağlık çalışanlarının hem de sosyal grupların etkisi ile emzirme konusunda önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Buna rağmen, emzirmeyi zamanında başlatma, yaşamın ilk altı ayında yalnızca anne sütü ile besleme ve emzirme süresi hala küresel hedeflerin gerisindedir. Emzirme, diyare ve pnömoni gibi çocukluk çağı enfeksiyonlarını ve erken ölüm riskini azalttığı görülmektedir. Ayrıca emziren anneler için emzirme, doğum sonrası kanama ve depresyon riskinin yanı sıra yaşamın ilerleyen dönemlerinde çeşitli hastalıklardan kaynaklanan erken ölüm riskini de azaltır. Bu nedenlerden dolayı DSÖ ve UNICEF emzirmeye doğumdan sonraki bir saat içinde erken başlanmasını, bebeklerin ilk 6 ay sadece anne sütüyle beslenmesini ve emzirmenin iki veya daha fazla yıl boyunca tamamlayıcı gıdalarla sürdürülmesini önermektedir. Yüz yüze eğitim, broşürler, görsel-işitsel eğitim videoları ve kitle iletişim araçları gibi sağlık iletişimi yöntemleri, sağlıklı davranışları ve emzirmeyi teşvik etmek için onlarca yıldır kullanılmaktadır. Bununla birlikte, kadınlar bilgiye daha hızlı ve kolay ulaşımı sağladığı için dijital bilgi kaynaklarına yönelmektedirler. Bu yöntemleri geleneksel, kağıt bazlı formatlara tercih etmektedirler. Mobil sağlık yöntemlerinin ortaya çıkışı, bireylere belirli sağlık sorunlarını ele almaları için bilgiye ulaşma, bilgiyi öğrenme, bağlantı kurma, motive etme ve güçlendirme fırsatı vermektedir. Teoriye dayalı tasarlanmış bir cep telefonu uygulaması kullanılan bir çalışmada sezaryen doğum yapan annelerde doğumdan sonraki 2 saat içinde emzirmeye erken başlanması ve hastanede yatış süresince yalnızca anne sütü ile besleme açısından önemli artışlar gözlenmiştir. Başka bir mobil uygulama kullanılan çalışmada standart bakım alan kadınlara göre emzirme oranının artmadığı ancak doğum sonrası ilk 2 haftada emzirmeyi bırakma oranının azaldığı bildirilmiştir. Bir meta analiz çalışmasında, teknoloji temelli emzirme desteğinin annelerin emzirme bilgisinde, emzirmeye başlama ve ilk altı ay sadece anne sütü verme davranışlarında olumlu katkı sağladığı tespit edilmiştir. Mobil uygulamalar ile anneler emzirme konusunda istediği zaman ve istediği yerde emzirme desteği alabilecektir. Bu yönüyle mobil uygulamaların emzirme desteği için etkili bir yöntem olduğu söylenebilir.

**Anahtar kelimeler:** emzirme, mobil uygulama, yenidoğan ebelik

**Abstract**

Across human history and all cultures, breastfeeding is the main method of infant feeding. It is deeply embedded in our biological structure and has formed the basis of infant feeding since time immemorial. However, a significant decline in breastfeeding rates was observed in the mid-20th century. This decline may be attributed to the increase in formula feeding promoted by commercial interests, changing social norms and a lack of support factors for breastfeeding mothers. In recent years, significant progress has been made in breastfeeding promotion through the influence of both health professionals and social groups. However, timely initiation of breastfeeding, exclusive breastfeeding in the first six months of life and duration of breastfeeding still lag behind global targets. Breastfeeding appears to reduce childhood infections such as diarrhea and pneumonia and the risk of premature death. For breastfeeding mothers, breastfeeding also reduces the risk of postpartum hemorrhage and depression, as well as the risk of premature death from various diseases later in life. For these reasons, WHO and UNICEF recommend early initiation of breastfeeding within one hour of birth, exclusive breastfeeding for the first 6 months and continued breastfeeding with complementary foods for two or more years. Health communication methods such as face-to-face education, brochures, audiovisual educational videos and mass media have been used for decades to promote healthy behaviors and breastfeeding. However, women are turning to digital sources of information because they provide faster and easier access to information. They prefer these methods to traditional, paper-based formats. The emergence of mobile health methods gives individuals the opportunity to access, learn, connect, motivate and empower information to address specific health issues. One study using a theoretically designed mobile phone application showed significant increases in early initiation of breastfeeding within 2 hours of delivery and exclusive breastfeeding during hospitalization in mothers who had cesarean sections. In another study using a mobile application, it was reported that the rate of breastfeeding did not increase compared to women receiving standard care, but the rate of breastfeeding discontinuation in the first 2 weeks postpartum decreased. In a meta-analysis study, it was found that technology-based breastfeeding support contributed positively to mothers' breastfeeding knowledge, breastfeeding initiation and exclusive breastfeeding behaviors for the first six months. With mobile applications, mothers will be able to receive breastfeeding support whenever and wherever they want. In this respect, it can be said that mobile applications are an effective method for breastfeeding support.



**Keywords:** breastfeeding, mobile application, newborn, midwifery

## 1. INTRODUCTION

The practice of breastfeeding stands as a cornerstone in safeguarding the health and survival of newborns. Universally endorsed by leading health organizations, breastfeeding is recognized as the optimal source of nourishment for infants. For the first six months of life, exclusive breastfeeding represents the pinnacle of infant nutrition. This period of exclusive breastfeeding is demonstrably linked to a multitude of health benefits for both the infant and the mother. Organizations such as the World Health Organization (WHO) and the United Nations Children's Fund (UNICEF) actively advocate for the promotion and protection of this vital practice (1-5). Breastfeeding stands as a testament to the enduring power of nature and the deep-rooted connection between mother and child. It is a cornerstone of human nutrition, a cultural tapestry, a shared responsibility, a public health priority, and a legacy of nurturance that has shaped the lives of countless individuals across time and cultures (6).

The mid-20th century witnessed a notable decline in breastfeeding rates across many parts of the world. This shift away from traditional breastfeeding practices can be attributed to a complex interaction of many factors. The rise of industrialization and urbanization led to a significant change in lifestyles, with many women entering the workforce and spending less time at home. This shift reduced opportunities for frequent breastfeeding. Aggressive marketing campaigns by infant formula companies played a significant role in influencing public perception and encouraging mothers to switch from breastfeeding to formula. Misconceptions about the nutritional adequacy of breast milk and the perceived benefits of formula contributed to the decline in breastfeeding rates. The absence of adequate support systems for breastfeeding mothers, such as workplace lactation policies and community-based breastfeeding support groups, further hindered breastfeeding practices. The consequences of this decline in breastfeeding rates have been far-reaching, with both short-term and long-term implications for infant and maternal health. Infants who are not breastfed are more susceptible to infectious diseases, respiratory illnesses, and diarrhea. Additionally, breastfeeding has been associated with reduced risks of chronic diseases such as obesity, type 2 diabetes, and certain types of cancer for both mothers and children (6-8). In spite of a substantial and continually expanding corpus of scientific evidence underscoring the diverse advantages of exclusive breastfeeding for both infants and mothers, the global scenario falls short of the ideal. A marked incongruity persists between the recognized benefits and the practical application of this approach. Alarmingly, close to 60% of infants under six months of age worldwide do not receive exclusive breastfeeding. This alarming statistic underscores the enduring obstacles in fostering and facilitating the widespread embrace of exclusive breastfeeding practices. Moreover, the absence of substantial advancement in this measure over the preceding two decades demands a reinvigorated emphasis on mitigating the underlying impediments and executing efficacious strategies. This plateau accentuates the intricacy of the matter and emphasizes the necessity for a comprehensive approach targeting the social, cultural, and economic factors obstructing the broad acceptance of exclusive breastfeeding (9-10). Exclusive breastfeeding for six months provides numerous advantages for both the infant and the mother. It offers a plethora of well-established benefits for infants, particularly emphasizing immunological protection during the first six months of life. The prompt initiation of breastfeeding, notably within the first hour postpartum, acts as a robust defense mechanism for newborns. Scientific studies indicate a notable decrease in the risk of neonatal infections, a prominent contributor to infant mortality, when breastfeeding is initiated promptly. Breast milk serves as a remarkable reservoir of immune factors, encompassing antibodies and bioactive components. These elements adeptly combat gastrointestinal infections, notably diarrhea, which can prove especially perilous for infants not exclusively reliant on breastfeeding. Research indicates a troubling elevation in the mortality risk associated with diarrhea and other infections among infants who are either partially breastfed or not breastfed at all. Hence, advocating for the early adoption of exclusive breastfeeding practices stands as a foundational element within global public health endeavors directed at safeguarding the health and viability of newborns universally. By accentuating the immunological advantages of breast milk, healthcare practitioners and public health authorities can effectively encourage mothers to embrace this optimal feeding regimen for their infants. The energy and nutrient provision for infants aged 6 to 23 months: Breast milk can fulfill fifty percent or more of the child's energy requirements from 6 to 12 months, and one-third of the child's energy requirements from 12 to 24 months. Additionally, breast milk serves as a pivotal source of energy and essential nutrients during periods of illness, thereby reducing mortality rates in malnourished children. Furthermore, infants who are breastfed exhibit a decreased likelihood of developing obesity.

Infants who are breastfed demonstrate enhanced performance on intelligence assessments. Moreover, breastfeeding correlates with increased income in adulthood: Enhancements in infant development and reductions in healthcare expenses yield economic benefits for both individual households and the broader national economy. Furthermore, prolonged breastfeeding positively impacts the health and welfare of mothers, diminishing the likelihood of ovarian and breast cancer while extending the intervals between pregnancies (9, 11-12). For decades, conventional health communication strategies, encompassing in-person education, printed materials, and audiovisual aids, have served as the primary means for advocating healthy behaviors and breastfeeding. Nevertheless, the advent of the digital era has precipitated a transformation in women's information-seeking preferences. Digital platforms, such as websites, mobile apps, and online forums, provide a swifter and more convenient avenue for accessing information. This alteration in preference underscores the imperative for a concurrent evolution in health communication methodologies (13). The advent of mobile health (mHealth) methodologies presents a notably compelling opportunity. MHealth interventions offer a multifaceted approach to fostering breastfeeding:

- Mobile health (mHealth) resources are easily accessible on smartphones and other mobile devices, facilitating on-demand access to information and support.
- Mobile applications can provide interactive functionalities like quizzes, personalized tracking tools, and support groups, thereby nurturing engagement and cultivating a sense of community.
- MHealth interventions have the capacity to deliver tailored motivational messages and educational resources, empowering women to make informed choices regarding infant feeding practices.



By adopting these digital communication strategies, healthcare providers and public health organizations can efficiently engage a broader audience and cater to the unique requirements of mothers seeking information and support regarding breastfeeding (14-15). Currently, the global population of smartphone users is experiencing a rapid expansion (16-17). Presently, the global population of smartphone users exceeds 6.65 billion, with approximately 83.07% of the world's population having internet connectivity. Since 2016, there has been a considerable rise in these figures worldwide, with 3.67 billion smartphone users accounting for 49.40% of the global population at that time. Notably, the number of smartphone users nearly doubled between 2016 and 2022. Projections indicate that global smartphone users are anticipated to reach 7.33 billion by the year 2025 (17). As a rule, women exhibit a heightened receptiveness to guidance concerning healthy lifestyles during pregnancy, driven by a strong inclination to enhance their lifestyle for the betterment of their baby's health. Consequently, they frequently turn to smartphone applications to obtain counsel regarding their pregnancy (18). The global proliferation of mobile devices has led to a surge in the utilization of mobile health applications (19). In a study investigating the factors influencing the active utilization of mobile health apps, it was projected that over 2.5 billion individuals would possess smartphones by 2019, with over 50% of them having mobile health apps installed by 2017 (20). Mobile health applications have emerged as a pivotal component in the management of personal health (18). In a study conducted in the United States, it was discovered that smartphone applications pertaining to women's health and pregnancy comprised 7% of the total number of apps available. Furthermore, within the Chinese application market, the study identified 110 applications related to maternal health. These applications were found to offer diverse functionalities and furnish pregnant women with information regarding childbirth.

This form of health guidance surpasses traditional methods and has the potential to enhance the quality of pregnancy care, particularly in regions where medical resources are limited. Numerous apps also incorporate social features, professional counseling capabilities, and specialized tools like fetal movement tracking, due date calculation, and body weight monitoring. Indeed, these self-monitoring health status functions can be employed to oversee the well-being of pregnant women (21). In a study employing a mobile phone application designed according to theoretical frameworks, notable enhancements were noted among mothers who underwent cesarean section regarding early initiation of breastfeeding within 2 hours post-birth and exclusive breastfeeding during their hospital stay (22). In another study employing a mobile application, findings indicated that while the breastfeeding rate did not demonstrate an increase compared to women receiving standard care, there was a notable decrease in the rate of breastfeeding cessation during the initial 2 weeks post-birth (14). A meta-analysis study concluded that technology-based breastfeeding support significantly contributed to enhancing mothers' breastfeeding knowledge, promoting breastfeeding initiation, and encouraging exclusive breastfeeding behaviors for the initial six months (15). Health communication modalities such as in-person educational sessions, pamphlets, audiovisual educational materials, and mass media campaigns have long been employed to advocate for healthy behaviors and breastfeeding (13).

## 2. CONCLUSION

The successful establishment and maintenance of breastfeeding rely on the supportive attitudes of midwives, adherence to evidence-based hospital practices, and the acknowledgment that many mothers will require assistance in initiating and sustaining breastfeeding. The brief hospital stay following childbirth necessitates the imparting of substantial information to new parents. Consequently, breastfeeding education and support, provided both prenatally and post-discharge, assume paramount importance. Midwives ought to undergo training to effectively support and document breastfeeding practices, and newborns should receive follow-up care from midwives at 3 to 5 days of age, with ongoing breastfeeding support extended accordingly. In the digital age, the strategic use of smartphone applications by midwives offers a powerful tool to support breastfeeding women. These applications can enhance mothers' awareness of breastfeeding practices, facilitate access to reliable information, and ultimately contribute to improved health outcomes for both mothers and newborns.



## 3. REFERENCES

1. WHO. Breastfeeding. Erişim Adresi https://www.who.int/health-topics/breastfeeding#tab=tab_1. Erişim Tarihi:15.04.2024
2. ACOG Committee. (2021). Breastfeeding challenges. ACOG Committee Opinion No. 820. American College of Obstetricians and Gynecologists. Obstet Gynecol 137:e42–53.
3. National Institute for Health and Care Excellence. (2014). Maternal and Child Nutrition. https://www.nice.org.uk/guidance/ph11/chapter/2-public-health-need-and-practice
4. UNICEF. Global breastfeeding scorecard 2023. https://www.unicef.org/documents/global-breastfeeding-scorecard-2023.
5. The World Bank. Breastfeeding: A Foundational Investment in Human Capital. https://blogs.worldbank.org/en/health/breastfeeding-foundational-investment-human-capital
6. Tomori, C. (2022). Overcoming barriers to breastfeeding. Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology, 83, 60-71.
7. Martucci, J. (2017). Childbirth and breastfeeding in 20th-century America. In Oxford Research Encyclopedia of American History.

8. Thorley, V. (2019). Is breastfeeding 'normal'? Using the right language for breastfeeding. Midwifery, 69, 39-44.
9. WHO. Exclusively breastfeeding under six months. Erişim Adresi: https://www.who.int/data/nutrition/tracking-tool/indicator-mapping/exclusive-breastfeeding
10. Giang, H. T. N., Duy, D. T. T., Vuong, N. L., Ngoc, N. T. T., Pham, T. T., Duc, N. T. M., ... & Huy, N. T. (2023). Prevalence of exclusive breastfeeding for the first six months of an infant's life and associated factors in a low–middle income country. International Breastfeeding Journal, 18(1), 47.
11. WHO. Infant and young child feeding. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/infant-and-young-child-feeding
12. Walters, D. D., Phan, L. T., & Mathisen, R. (2019). The cost of not breastfeeding: global results from a new tool. Health policy and planning, 34(6), 407-417.
13. Daly, L. M., Horey, D., Middleton, P. F., Boyle, F. M., & Flenady, V. (2017). The effect of mobile application interventions on influencing healthy maternal behaviour and improving perinatal health outcomes: a systematic review protocol. Systematic reviews, 6(26): 1-8. https://doi.org/10.1186/s13643-017-0424-8
14. Vila-Candel, R., Mena-Tudela, D., Franco-Antonio, C., Quesada, J. A., & Soriano-Vidal, F. J. (2024). Effects of a mobile application on breastfeeding maintenance in the first 6 months after birth: Randomised controlled trial (COMLACT study). Midwifery, 128, 103874.
15. Lau, Y., Htun, T. P., Tam, W. S., & Klainin-Yobas, P. (2016). Efficacy of e-technologies in improving breastfeeding outcomes among perinatal women: a meta-analysis. Maternal & child nutrition, 12(3), 381-401.
16. Park, J. H., & Park, M. (2021). Smartphone use patterns and problematic smartphone use among preschool children. PLoS One, 16(3), e0244276.
17. Abdulla, F., Hossain, M. M., Huq, M. N., Hai, A., Rahman, A., Kabir, R., ... & Khan, H. T. (2023). Prevalence, determinants and consequences of problematic smartphone use among preschoolers (3–5 years) from Dhaka, Bangladesh: A cross-sectional investigation. Journal of Affective Disorders, 329, 413-427.
18. Wang, N., Deng, Z., Wen, L. M., Ding, Y., & He, G. (2019). Understanding the use of smartphone apps for health information among pregnant Chinese women: mixed methods study. JMIR mHealth and uHealth, 7(6), e12631.
19. Walle, A. D., Ferede, T. A., Shibabaw, A. A., Wubante, S. M., Guadie, H. A., Yehula, C. M., & Demsash, A. W. (2023). Willingness of diabetes mellitus patients to use mHealth applications and its associated factors for self-care management in a low-income country: an input for digital health implementation. BMJ Health & Care Informatics, 30(1).
20. Wang, Y., Wu, T., & Chen, Z. (2021). Active usage of mobile health applications: cross-sectional study. Journal of Medical Internet Research, 23(12), e25330.
21. Mo, Y., Gong, W., Wang, J., Sheng, X., & Xu, D. R. (2018). The association between the use of antenatal care smartphone apps in pregnant women and antenatal depression: cross-sectional study. JMIR mHealth and uHealth, 6(11), e11508.
22. Doan, T. T. D., Pham, N. M., Binns, C., Lee, A., Zhao, Y., Dinh, T. P. H., & Bui, T. T. H. (2022). Effect of a mobile application on breastfeeding rates among mothers who have cesarean deliveries: a randomized controlled trial. Breastfeeding Medicine, 17(10), 832-840.

# THE EFFECT OF METOCLOPRAMIDE ON PROLIFERATION IN KERATINOCYTE CELL LINE

**Burcu BİLTEKİN[1]**

**[1]Assistant Professor Atlas University, Faculty of Medicine,**

**Depatment of Histology and Embryology, Istanbul, Turkey, İD:0000-0002-8435-6797**

**Objective:** Metoclopramide is a drug used in the control and treatment of nausea and vomiting. Metoclopramide is a dopamine receptor antagonist, 5HT3 antagonist and 5HT4 receptor agonist. HaCaT cells, an immortized human keratinocyte cell, have been used in many studies such as toxicity and wound healing in vitro. In this study, it was aimed to investigate the possible effect of metoclopramide on keratinocyte cell proliferation and morphology at different doses.

**Material and Methods:**

Cell counts were performed to determine cell proliferation 24 hours after the application of metoclopramide at doses of 20 ng/ml, 200 ng/ml and 2000 ng/ml to HaCat cells, which are human keratinocyte cells. Tripan blue, Hematoxylin and Eosin staining were performed to evaluate the morphological effects and viability of the administered metoclopramide doses, and was visualized with X20 magnification.

**Results:** A 2000 ng/ml dose of metoclopramide reduced the cell count statistically significantly ($p<0.05$) compared to the control group. There was no significant change in the number of cells at 20 ng/ml and 200 ng/ml doses of metoclopramide compared to the control.

**Conclusion:** Metoclopramide inhibited proliferation at a dose of 2000 ng/ml. Determining the mechanism of action of metoclopramide works on HaCat cells will be an important step for future studies.

**Keywords:** Metoclopramide, HaCat cell, Cell culture.

# INVESTIGATION OF INFRASPECIES VARIABILITY OF DAREVSKIA RUDIS (BEDRİAGA, 1886) COMPLEX FROM AN OSTEOLOGICAL PERSPECTIVE

# DAREVSKİA RUDİS (BEDRİAGA, 1886) KOMPLEKSİNİN TÜR İÇİ DEĞİŞKENLİĞİNİN OSTEOLOJİK BAKIŞ AÇISIYLA İNCELENMESİ

**TUĞÇE BAĞCI [1], ELİF YILDIRIM CAYNAK[2], ÇETİN ILGAZ[3], YUSUF KUMLUTAŞ[4], KAMİL CANDAN[5]**

**[1]Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Biyoloji ABD, İzmir, Türkiye, 0009-0004-9071-8485**

**[2]Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye, 0000-0001-6794-2527**

**[3]Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye, 0000-0001-7862-9106**

**[4]Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye, 000-0003-1154-6757**

**[5]Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye, 0000-0002-6934-3971**



## Özet

*Darevskia* genel olarak karmaşık ve birbiri içine girmiş hibrit türlerden meydana gelen bir cinstir. Hakkında son yıllara kadar pek çalışma olmaması sebebiyle taksonomik olarak sorunlu bir gruptur. Son yıllarda yapılan moleküler çalışmalarda *Darevskia rudis* kompleksi filogenetik olarak ayrılmıştır. Bu çalışmada *Darevskia rudis* kompleksinin (*Darevskia rudis rudis, Darevskia mirabilis, Darevskia obscura obscura, Darevskia obscura bischoffi* ve *Darevskia obscura macromaculata*) karşılaştırmalı osteolojisi ikili iskelet metodu uygulanarak incelenmiştir. Elde edilen verilere göre; özellikle kafatası çatısını oluşturan parietal ve frontal kemikleri ile burun bölgesinde bulunan premaxilla ve nasal kemiklerinde taksonlar arasında osteolojik farklılıkların olduğu belirlenmiştir. Bu çalışma ile *Darevskia rudis* grubuna ait taksonlar osteolojik olarak ilk kez incelenmiş ve osteolojik verilerin grupla ilgili yapılmış moleküler farklılıkları desteklediği ortaya çıkarılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Lacertidae, *Darevskia rudis*, osteoloji, kafatası

## Abstract

*Darevskia* is generally a genus consisting of complex and intertwined hybrid species. It is a taxonomically problematic group as there has not been much study on it until recent years. In recent molecular studies, *Darevskia rudis* complex has been separated phylogenetically. In this study, the comparative osteology of the *Darevskia rudis* complex (*Darevskia rudis rudis, Darevskia mirabilis, Darevskia obscura obscura, Darevskia obscura bischoffi* and *Darevskia obscura macromaculata*) was examined by applying the double staining method. According to the data obtained; it has been determined that there are osteological differences between taxa, especially in the parietal and frontal bones that form the roof of the skull and the premaxilla

and nasal bones in the nasal region. With this study, *Darevskia rudis* group were examined osteologically for the first time and it was revealed that osteological data supported the molecular differences made about the group.

**Keywords:** Lacertidae, *Darevskia rudis*, osteology, skull

# AS A FOLLOWER OF MIRZA ALAKBAR SABIR MIRZA FATALI AKHUNDOV SCHOOL

# MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV MƏKTƏBİNİN DAVAMÇISI KİMİ

**ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU-nun "Ədəbiyyat" kafedrasında baş müəllim**

**Orcid İD: 0009-0003-4418-9319**

***Abstrakt:***

Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, M.F.Axundov Azərbaycan realist ədəbiyyatının bütövlükdə nəzəri əsaslarını hazırladı, lakin təcrübi olaraq ancaq dram və nəsrə aid nümunələr yaratdı. Şeirdə isə bu vəzifəni Sabir yerinə yetirdi. Həyat həqiqətini, xalq həyatını Axundovcasına əks etdirmək, həyata Axundovcasına münasibət Sabir yaradıcılığına da hakimdir. Həyat və poeziyanın qarşılıqlı əlaqəsi problemini Sabir məhz Axundov kimi başa düşmüş və XX əsrlə başlanan inqilablar dövründə bu problemi Axundovcasına həll etmişdir. Bir sözlə Sabir "bir əsrin" (A.Səhhət) işini bir anda gördü. Sabir də Axundov kimi bədii əsərin forma və məzmununu vəhdətdə götürdü. Sabir milli realizmin yeni yetkinlik mərhələsinin yaranmasında misilsiz rol oynadı. Sabir realizmi dərin bir ictimai realizmdir xarakteristikası tamamilə doğrudur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində poeziyada tənqidi realizm M.Ə.Sabirlə başlandı. Sabir Azərbaycan şeiri tarixinə böyük realist sənətkar kimi daxildir. O, klassik realizmin yeni mərhələsini – tənqidi realizm mərhələsini yaratdı. M.Ə.Sabir M.F.Axundov yolunu davam və inkişaf etdirərək milli şeirdə realizmi yeni, keyfiyyətcə daha yüksək zirvəyə qaldırdı.



***Açar sözlər:*** Klassik sənətkar, satira, tənqidi-realizm, üslub, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir

**Abstract:**

It is known from the history of literature that M.F. Akhundov developed the theoretical foundations of realist literature of Azerbaijan as a whole, but experimentally he created only drama and prose examples. Sabir performed this task in the poem. Reflecting the truth of life, people's life in Akhundovca, attitude to life in Akhundovca dominates Sabir's creativity.

Sabir understood the problem of interaction of life and poetry just like Akhundov and solved this problem in Akhundovca during the revolutions that started in the 20th century. In a word, Sabir saw the work of "a century" (A. Sahhat) at once. Like Akhundov, Sabir took the form and content of the artistic work in unity. Sabir played an incomparable role in the emergence of a new maturity stage of national realism. The characterization of Sabir's realism as a deep social realism is absolutely true. Thus, at the beginning of the 20th century, critical realism in poetry began with M.A. Sabir. Sabir is included in the history of Azerbaijani poetry as a great realist artist. He created a new stage of classical realism - the stage of critical realism. M.A.Sabir continued and developed the path of M.F.Akhundov and raised realism in national poetry to a new, qualitatively higher peak.

**Keywords:** Classical artist, satire, critical-realism, style, M.F. Akhundov, M.A. Sabir

Ədəbiyyatşünaslıqda Mirzə Ələkbər Sabirin milli klassika ilə əlaqələri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Ə. Sabirin Mirzə Fətəli Axundov yaradıcılığı ilə tanışlığı ilə bağlı ədəbiyyatşünas Tofiq Hacıyev "Sabir: qaynaqlar və sələflər" monoqrafiyasında göstərmişdir ki, Sabirin M.F.Axundov irsi ilə bilavasitə tanışlığı haqqında hələlik heç bir tarixi sənəd yoxdur. Lakin bu sənədsizlik iki sənətkarın üslub yaxınlığı kimi böyük faktın qarşısında gücsüzləşir. Sabirin Axundov sənətinə bələd olduğunu ən çox güman edən tədqiqatçı Əziz Mirəhmədovdur. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, M.F.Axundov Azərbaycan realist ədəbiyyatının bütövlükdə nəzəri əsaslarını hazırladı, lakin təcrübi olaraq ancaq dram və nəsrə aid nümunələr yaratdı. Şeirdə isə bu vəzifəni Sabir yerinə yetirdi. Həyat həqiqətini, xalq həyatını Axundovcasına əks etdirmək, həyata Axundovcasına münasibət Sabir yaradıcılığına da hakimdir. Həyat və poeziyanın qarşılıqlı əlaqəsi problemini Sabir məhz Axundov kimi başa düşmüş və XX əsrlə başlanan inqilablar dövründə bu problemi Axundovcasına həll etmişdir. Bir sözlə Sabir "bir əsrin" (A.Səhhət) işini bir anda gördü. Sabir də Axundov kimi bədii əsərin forma və məzmununu vəhdətdə götürdü. Azərbaycan ədəbiyyatında janrların ənənəvi gedişinə qarşı çıxmaq, janrları dövrə, əsrə uyğun seçmək, ictimai həyatla bağlı olaraq janrları, formaları dəyişmək ilk dəfə M.F.Axundovun fəlsəfi-estetik görüşlərində formalaşdı. O yazırdı: "Gülüstan" və "Zinətül-məcaliz" dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər drama və romandır. M.F.Axundov öz dediklərini həyata keçirdi. Sabir də ədəbi formalara Mirzə Fətəli tələbləri ilə yanaşırdı. O, dövrün tələbinə, "millətin işinə yarayan" formaya müraciət etdi, **inqilabi satiranın** bünövrəsini qoydu. Sabir də köhnə qəzəl ədəbiyyatına qarşı yeni ədəbi məktəbin manifestini hazırladı. Lakin Axundovdan fərqli olaraq Sabir öz manifestini elmi üslubda yox, bədii üslubda verdi:

*Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!*

*Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!*

Yaxud:

*Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,*

*Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!*

Bu, Sabirin yeni forma haqqındakı manifesti idi. Lakin eyni zamanda qəzəl, qəsidə məktəbinə parodiyadır. Bu parodiya Mirzə Fətəli prinsipi idi – gülüşlə fikir söyləmək!

Sabirin "Təraneyi-şairanə", "Nə yazım" satiralarında da Mirzə Fətəli platforması ciddi müdafiə olunurdu.

*Sülluki şairin eynən səfa deyil də, nədir?*

*Vətənpərəstə bu məslək rəva deyil də nədir?*

Yaxud:

*Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım,*

*Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,*

*Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,*

*Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım,*

*Niyə bəs boylə bərəldirsən, a qare gözünü?*

*Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?!*

M.F.Axundovun komediyaları ilə M.Ə.Sabirin satiraları aralarında ciddi üslubi təmas vardır. Hər ikisində **gülüşlə-tərbiyə** üslub birliyi mövcuddur. Sabir üslubunu əslində Axundov başlamışdır. Bu cəhətdən Axundov Sabir üçün müəyyən mənada tarixi başlanğıcdır. Üslub birliyi və ya yaxınlığı üçün janr ölçü deyildir. Bu cəhətdən Axundov və Sabirin müxtəlif janrlarda yazması onların üslub birliyini zərrəcə də olsa kölgələndirə bilmir. Sabir ideya cəhətdən olduğu kimi, üslubca da Axundovun bilavasitə varisidir. İstər Sabir satiraları olsun, istərsə də Axundov komediyalarında sənətkarların ifşa etmək istədiyi tiplər özləri-özlərini rüsvay edirlər. Sabir üslubunda tipi öz dili ilə ifşa etmək Mirzə Fətəli Axundovdan gəlir.

M.F.Axundov:

"... Heydər bəy bir belə döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başnda gedən mən ollam! Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi-dastanda göstərməmiş ola! Məmin işim budur! Nə ki, naçalnik məni çağırıb deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə... Mənim atam Qurban bəy onu etməyib: mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm!.."

Sabir:

*...Əqrəb kimi neştər gücü var dırnağımızda,*

*İslam susuz olsa, su yox bardağımızda.*

*Hər küncdə min tülkü yatır çardağımızda,*

*Min hiylə qurub, rütbəvü ikram alırız biz.*

*Qafqazlılarız, yol kesiriz, nam alırız biz!*

Göründüyü kimi, hər iki vəziyyətdə ifşa üsulu eynidir – tipləri özü-özlərini ifşa edirlər.

Azərbaycanda realizmin bir ədəbi məktəb olaraq XIX əsrdə yaranıb formalaşdığını iddia etmək o vaxta qədərki Azərbaycan ədəbiyyatında bu və ya başqa dərəcədə realizm xüsusiyyətlərinin olduğunu inkar etmək, yaxud Nizamidən tutmuş Vaqifə qədər orta əsrlər poeziyasında satiradan əsər olmadığını iddia etmək demək deyil. İlk dəfə M.F.Axundov tərəfindən ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılan realizm və satiranın kökləri çox qədimə gedib çıxır. Satiranın tarixi daha qədimdir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında isə realizm XIX əsrə qədər özünün ilk gənclik dövrünü keçirərək, ancaq keçən əsrdə müstəqil bir şəkil alan realizm ədəbi məktəbi və satira üçün möhkəm əsaslar yaratmışdır. Tənqidi realizm və satira problemləri Axundov estetikasında birinci dərəcəli əhəmiyyəti olan məsələlərdəndir. Yalnız ədəbiyyatda deyil, fəlsəfə publisistikada da satira və tənqidi qüvvətləndirmək uğrunda mübarizə işi hər kəsdən əvvəl Axundovun adı ilə bağlıdır. Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi: "Mirzə Fətəlinin əl vurduğu məsələlərin hamısından qan qoxusu gəlir". M.F.Axundov realizm, həyatilik, tipiklik uğrunda mübarizəsi, XX əsrin başqa realistləri kimi "şairəm, əsrimin ayinəsiyəm" – deyən Sabirin realizm uğrunda mübarizəsində də müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir. Axundovun əsərləri ilə Sabirin nə dərəcədə tanış olduğu hələlik problem olaraq qalmaqdadır.



Mirzə Fətəli Axundovun realizmi öz mahiyyəti etibarilə maarifçi realizmdir. Q.Zakir, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani kimi sənətkarlar ədəbiyyatda maarifçi-realist satiranın əsasını qoymuş, onun ənənəsini yaratmışdılar. Tərlan Novruzov "Sabir ədəbi məktəbi" adlı monoqrafiyasında qeyd etmişdir ki, Mirzə Ələkbər Sabir sənətinin gücü onun doğruluğunda və həqiqət hissinin dərinliyindədir. Sabir gülüşü həyat gerçəkliklərinin xüsusi idrak formasıdır və heç də adi olmayıb fikir və idrakla yoğrulmuş gülüşdür. M.Ə.Sabir əsərlərində ifadə etibarilə bir qədər zahiri, lakin çox parlaq olan gülüş getdikcə dərinləşən, daha da mənalanan, həyatın və xarakterlərin eybəcərliklərini kəskinləşdirən, çılpaqlaşdıran satirik bir keyfiyyətdi. Sabir qəti sürətdə inanırdı ki, insanın da, bütövlükdə cəmiyyətin də qüsurlarını istehza və gülüşdən başqa heç bir şey aradan qaldıra bilməz. O, bu estetik baxışı ilə M.F.Axundova çox yaxın idi. Satirik

poeziya onun əlində gerçəkliyi dəyişmək vasitəsidir. O, nəyisə islah etmirdi, əksinə, vaxtı ötmüşü, ölümə məhkumu sökürdü, ifşa edirdi, sosial və estetik cəhətdən inkar və rədd edirdi. Sabir poziyasının yeniliyi və novatorluğu bundan ibarətdir. Abbas Səhhət yazırdı: "Sabir köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsirlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb, o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı". Axundovla Sabirin üslubi bağlarının birləşdirilməsində hər iki böyük sənətkarın yaratdığı tiplərin də mühim xidmətləri vardır. Sabir satiralarındakı portretlərin bəziləri Axundovun komediyalarındakı və povestindəki portretlərə bənzəyir. Bu bədii şəxsiyyətlər ilk dəfə Mirzə Fətəli tərəfindən kəşf olunmuşdur. Lakin əvvəlcədən bir cəhəti xatırlamaq lazımdır: hər iki sənətkarda bədii tiplərin oxşarlığını təsdiq heç də o demək deyil ki, Sabir Axundovu hərfən təkrar edir, Sabirin tipləri Axundov tiplərinin təqlididir və ya bu xarakterlər əvvəlkinin fotosudur. Əsla! ... Əgər mövzular əsrlərdən əsrlərə keçmişsə, bu təkrar deyildir; buna əsrin özü ehtiyac duymuşdur.

**Axundov portreti:**

Ağa Kərim: Özün bilmirsən, sir-sifətin çəndan məqbul deyil.

Ağa Mərdan: A kişi, mən sənin gözündə necə görükürəm? Qoy bir aynaya baxım (bədənnüma aynaya baxır). Ağa Kərim, sən allah, mənim haramda sən eyib görürsən? Əgər dişlərimin tökülməyin deyirsən, nüzlədən tökülüb. Qocalıqdan deyil. Ovurdlarım bir az çuxura düşüb, amma çəndan da məlum olmur, saqqal üstünü örtübdür.

**Sabir portreti:**

*Qabaq dişim tökülüb,*

*Azılarım sökülüb;*

*Mənə qoca deməzlər,*

*Bir az belim bükülüb!*

**Axundov portreti:**

Hacı Qara: Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdur, mənim atama quran oxuyasan?.. Bu heç olan iş deyil! Mən həmişə özüm atama quran oxuyuram. Pul ilə mən ömrümdə quran oxutduğum yoxdur!

**Sabir portreti:**

*Ey pul! Ey zövqi-dilü rühi-qənü qüvvəti-can!*

*... Səndən ötrü bütün övladımı giryan edərəm,*

*Qeyrətü şənimi hifsindən nigahban edərəm,*

*Bir gün öz canımı hətta sənə qurban edərəm,*

*Şad olur varisim, əmma gedərəm mən nigəran,*

*Biəbi əntə və ümmi sənə canım qurban!..*

Göründüyü kimi, bu hallarda da M.F.Axundov ilə M.Ə.Sabir arasında sələf-xələflik xətti qüvvədə qalır; deməli, Sabir nəinki Axundov tiplərinin törəmələrini baltalayır, həm də Axundovun əlindən yıxıla-dura sarsılmış, yaralanmış, qaçıb canını bir təhər qurtarmış tipləri də tapıb yaxalayır və daha sərt şəkildə cəzalarını verir. Öz müəlliminin ictimai qisasını alır. Axundov insan tərbiyəsi üçün dram janrını daha yüksək qiymətləndirirdi. Bunun üçün də dram növləri içərisində komediyaya üstünlük vermişdir. Dramaturqu komediyaya müraciət etməyə məcbur edən ən başlıca tələblərdən biri xəlqiliyi bədii əsərin ən yüksək məziyyəti kimi

götürməsidir. Komediya dili bir başa xalq dilinin özüdür və Axundov üçün də komediya ən xəlqi forma idi. Axundovun da Sabirin də üslubunda tənqid başlıca yer tuturdu. Onlar ictimai qüsurları və bəlaları törədən, yaşadan ictimai quruluşu amansızcasına ifşa edirdilər. Hər ikisidə mənəvi eybəcərliyin səbəbini mövcud ictimai quruluşda görürdülər.

Hər iki sənətkarın üslbunda surətlərlə bağlı olan bir cəhət – **şahlara, hakimlərə qarşı münasibətlər tərzinin** tamam başqa istiqamətdə verilməsidir. Xalq ədəbiyyatında şahlar arasıra tənqid olunurdu. Yazılı ədəbiyyatlarda da belə hallara təsadüf etmək mümkün idi.

Ancaq bunların hamısında son məqsəd ədalətli şah idealından ibarət olduğu üçün nəticədə şahlar islah edilir və ədalət təcəssümünə şahlıq nümunəsinə çevrilirdi. Mirzə Fətəli və Sabir şahları və soltanları mücərrəd şəkildə tənqid etmir, konkret adı ilə şahların yaxasından yapışır.

**Axundov:**

Sərdar Zaman xan: ... Ona binaə əmr etdim ki, Osmaniyyə sərhəddindən ta nəhayəti-mülki-Azərbaycan tamam dəhaqinin ziraətini xərab etsinlər və çarplarını qovub gətirsinlər, körpüləri dağıtsınlar və yolları pozsunlar. Vəkta ki, Bəkir paşa sərhəddimizə daxil oldu, əgərçi müqabilində bizim qoşundan bir nəfər görmədi, amma yollar bir mərtəbədə xarab olmuşdur ki, əsal özü ilə topxana gətirməyə qadir olmayıb. Ancaq atlı və piyadəsi ilə ənvai-zəhmətdə Təbrizə varid oldu və hər tərəfə dəstə göndərib zəxrə təhsilinə iqdam etdi. Əlinə bir həbbə və bir öküz də, bir qoyun da düşmədi.

Sabir: *Cəmaət:*

*Zilli-Sultan, bura say döydürüb aldıqlarını!*

*Söyüb aldıqlarını, söydürüb aldıqlarını!*

*Zilli-Sultan:*

*Tövbə, əttövbə, xəta rahinə getdiklərimə!*

*Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə.*

Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi təsdiq edir ki, realizmin başlıca meyarı həqiqətin inkasıdır. Sabir də Azərbaycan realizminə büllur və şəffaf bir həqiqət hissi gətirdi. Sabir XX əsr şeirinə böyük realist və novator kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan şeirində islahat prosesi XIX əsrdən başlanır. Kamal Talıbzadə şeirin bu prosesi barədə yazırdı: "Azərbaycan şeirinin yeni istiqaməti haqqında ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundov yazmışdır. Bundan sonra epiqonçu şeirin "qəzəl, qəsidə ədəbiyyatının" tənqidi mətbuat səhifələrində geniş yer tutmağa başlayır" (Talıbzadə K. , 217) Mirzə İbrahimov böyük şairimiz Sabir adlı monoqrafiyasına istinadən demək olar ki, Sabirin şeirə, sənətə olan münasibəti Mirzə Fətəli Axundovun materialist estetikası prinsiplərinin davamı idi.

Sabirin yaradıcılığı bu estetik prinsiplərin yəni dolğun mənalı ədəbiyyatın təntənəsi oldu. Doğrudan da, Sabir ədəbiyyatımızda inqilab yaratdı. Mirzə Fətəli Axundovun XIX əsrin ortalarında səpdiyi toxumlar əlli il sonra, yəni XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı gülüstanında pardaqlanıb açıldı. Son dərəcədə ətirli və rəngarəng güllər bitirdi. Bu güllərin rişəsi xalq həyatının dərinliklərindən su içirdi. Onlar ətrini xalqın sinəsindən alırdı. Sabir milli realizmin yeni yetkinlik mərhələsinin yaranmasında misilsiz rol oynadı. Sabir realizmi dərin bir ictimai realizmdir xarakteristikası tamamilə doğrudur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində poeziyada tənqidi realizm M.Ə.Sabirlə başlandı. Sabir Azərbaycan şeiri tarixinə böyük realist sənətkar kimi daxildir. O, klassik realizmin yeni mərhələsini – tənqidi realizm mərhələsini yaratdı. M.Ə.Sabir M.F.Axundov yolunu davam və inkişaf etdirərək milli şeirdə realizmi yeni, keyfiyyətcə daha yüksək zirvəyə qaldırdı.

**Ədəbiyyat:**

1. Aslanov Seyid Miri, (2004), Mirzə Ələkbər Sabir yalnız şair idimi, Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
2. Əhmədov Mir Əziz (1958), Sabir, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı
3. Hacıyev Tofiq. (1980 )Sabir: qaynaqlar və sələflər, Bakı
4. Xəyal Sona (2002) Mirzə Ələkbər Sabirə yeni nəzər, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı
5. İbrahimov Mirzə, (1962) Böyük şairimiz Sabir, Bakı
6. Köçərli Firudinbəy, (1978) Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Elm
7. Lyukyanova A., (2002) Sabir yaradıcılığının əsas nöqtələri, Bakı, Nurlan
8. Məmmədquluzadə Cəlil, (1928, №3). Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi, "Şərq qadını" jurnalı
9. Novruzov Tərlan. (1981) M.Ə.Sabir irsinin tədqiqi və təbliği, Bakı.
10. Novruzov Tərlan. (1992) Sabir ədəbi məktəbi, Bakı, Yazıçı
11. Novruzov Tərlan, (1988) Sabir və davamçıları, Bakı
12. Sabir. (2004), Hophopnamə, Şərq-Qərb, I cild, Bakı
13. Sabir. (2004), Hophopnamə, Şərq-Qərb, II cild, Bakı
14. Talıbzadə Kamal , (1966) XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı
15. Zamanov Abbas (1981), Sabir gülür, Bakı, Gənclik

# POETIC SYNTACTIC FIGURES IN THE SYSTEM OF METAPHORS

# MƏCAZLAR SİSTEMİNDƏKİ POETİK SİNTAKTİK FİQURLAR

**ULDUZ FƏRHAD QIZI QƏHRƏMANOVA**

**FİLOLOGİYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU, ADPU-NUN "ƏDƏBİYYAT" KAFEDRASINDA BAŞ MÜƏLLİM ORCİD İD: 0009-0003-4418-9319**

**Abstrakt:**

Məlumdur ki, məcazlar sistemi arasında bədii təsvir vasitələri ilə bədii ifadə vasitələri arasında müəyyən yaxınlıq və oxşarlıq var. Ona görə də bu anlayışlar ədəbiyyatşünaslıqda bəzən birlikdə "bədii təsvir və ifadə vasitələri" kimi işlənir. Lakin bunların fərqli cəhətlər də var. Belə ki, bədii ifadə vasitələri bütöv ifadə, cümlə ilə bağlı olması cəhətdən bədii təsvir vasitələrindən fərqlənir. Bədii ifadə vasitələri cümlə, tam fikir şəklində çıxış etdiyi üçün ədəbiyyatşünaslıqda bunlara poetik sintaksis, yaxud sintaktik fiqurlar da deyilir. Əslində fiqur dilin ifadə və qüvvətini artırmaq üçün işlədilən intonasion sintaktik şəkillərdir. Belə ki intonasiyanın parlaq şəkli fiqurlarda görünür. İntonasiya da cümləyə daxil olan sözlərin tələffüz tərzidir. Bu tələffüz də vurğu əsasında müəyyənləşir. Vurğu da 3 yerə ayrılır: 1. Heca vurğusu-sözlərdə bir hecanın digər hecaya nisbətən qüvvətli deyilməsidir. 2. Məntiqi vurğu-ancaq xəbərin yanında gələn vurğudur. 3. Emosional vurğu-hiss-həyəcanla deyilən vurğudur. Poetik sintaksis bədii əsərdə cümlənin quruluşuna deyilir. Qrammatikada sintaksis cümləni, sözlərin quraşdırılmasını öyrənən sahədirsə, poetik sintaksis də bədii əsərdəki cümlənin quruluşunu öyrənən sahədir. Poetik sintaksis 2 əsas ünsürdən ibarətdir: Sözlərin düzülməsi üsulu, cümlə tələffüzünün xüsusiyyətləri



**Açar sözlər:** bədii sual, bədii xitab, təcəssüm, bədii ifadə vasitələri, poetik fiqurlar

**Abstract:**

It is known that there is a certain closeness and similarity between the means of artistic representation and the means of artistic expression in the system of metaphors. Therefore, these concepts are sometimes used together as "artistic means of description and expression" in literary studies. But they also have different aspects. Thus, the means of artistic expression differ from the means of artistic description in that they are related to whole expressions and sentences. Since the means of artistic expression appear in the form of a sentence, a complete idea, they are also called poetic syntax or syntactic figures in literary studies. In fact, figures are intonation syntactic images used to increase the expression and force of the language. So, the bright image of intonation can be seen in the figures. Intonation is also the way of pronouncing the words included in the sentence. This pronunciation is also determined based on accent. Accent is also divided into 3 parts: 1. Syllable accent - in words, one syllable is pronounced stronger than another syllable. 2. Logical emphasis is the emphasis that comes next to the news. 3. Emotional accent is an accent that is said with feeling-excitement. Poetic syntax refers to the structure of a sentence in a literary work. If syntax in grammar is the field that studies the sentence, the arrangement of words, poetic syntax is also the field that studies the structure of the sentence in the literary work. Poetic syntax consists of 2 main elements: the way words are arranged, features of sentence pronunciation

**Key words:** artistic question, artistic address, personification, means of artistic expression, poetic figures

**Giriş:** Məlumdur ki, məcazlar sistemi arasında bədii təsvir vasitələri ilə bədii ifadə vasitələri arasında müəyyən yaxınlıq və oxşarlıq var. Ona görə də bu anlayışlar ədəbiyyatşünaslıqda bəzən birlikdə "bədii təsvir və ifadə vasitələri" kimi işlənir. Lakin bunların fərqli cəhətlər də var. Belə ki, bədii ifadə vasitələri bütöv ifadə, cümlə ilə bağlı olması cəhətdən bədii təsvir vasitələrindən fərqlənir. Bədii ifadə vasitələri cümlə, tam fikir şəklində çıxış etdiyi üçün ədəbiyyatşünaslıqda bunlara poetik sintaksis, yaxud sintaktik fiqurlar da deyilir.

**Əsas hissə:** Bədii sual poetik sintaksis fiqurların ən aparıcısı hesab edilir. Sual bədii əsərə gələndə bədii suala çevrilir. Əsərin emosional təsirini artırmaq, oxucuda qüvvətli hiss-həyəcan doğurmaq məqsədilə fikrin sual tərzində ifadə olunmasına bədii sual deyilir. Bədii sual heç nə öyrənməmək, məlum olmayanı soruşmaq məqsədi güdmür, əksinə, söz sənətkarına məlum olan bu və ya başqa hadisə ilə əlaqədar fikir təsdiq edilir. Əslində sənətkar bədii sualın köməyi ilə güclü emosiya yaradır. Bədii sual adi, cavab almaq məqsədi ilə işlədilən suallardan ciddi şəkildə fərqlənir. Çox vaxt cavabın özü də sualın daxilində, onun cövhərindədir. Ədəbiyyatımızda bədii sual ənənəsi folklorumuzdan gəlir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı şeir parçaları bədii suallar silsiləsi əsasında qurulmuşdur. Həmçinin bayatılarımızda da bədii sullar silsiləsinə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçılar bədiii əsərlərdə işlədilən bədii sualları iki cür qruplaşdırıblar:

1.Cavab tələb etməyən bədii suallar. Məsələn:

Qızılgül bağü bustanım, nə dersən?

Fəda olsun sana canım, nə dersən?

Qərarü səbrü aramım tükəndi,

Kəsildi külli fərmanım, nə dersən?

Əridi iligim, qaldı sümügüm,

Bu təni tərk edər canım, nə dersən?

Xamu dərdlülərə dərman bulundu,

Dəvasız dərdə dərmanım, nə dersən?

Xamunun küfr ilə imanı vardır,

Mənim küfr ilə imanım, nə dersən?

Sənin məqsudin oldur ki, mən ölüm,

Halal olsun sana qanım, nə dersən?

Əgər yatsam min il toprağ içində,

Dürüstdür əhdü peymanım, nə dersən?

Xətai çün səni can ilə sevdi,

Sevən ölsünmü, sultanım, nə dersən?!

(Şah İsmayıl Xətai "Nə dersən?" qəzəli)

1.Cavab tələb edən bədii suallar. Bu tipli əsərlərdə sənətkarın özü qoyduğu suala cavab verir. Buna bədii ədəbiyyatda **isti-fəhm** deyirlər. Məsələn:

Apardı könlümü bir xoş qəmər yüz canfəza dilbər

Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.

Mən ölsəm sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qül-qül

Nə qül-qül? Qülqülü badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.

Başımdan getmədi hərgiz sənünlən içtigim badə

Nə badə? Badeyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər.

Şəha şirin sözün qılur Misirdə bir zaman kasid.

Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.

Tutuşmayınca dər atəş bəlürməz xisləti-ənbər.

Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suzişi məcmər.

Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,

Nə məni? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.

Həsənoğlu sana gərçi duaçidir, vəli sadiq

Nə sadiq? Sadiqi-bəndə? Nə bəndə? Bəndeyi-çakər.

(İzzəddin Həsənoğlu "Apardı könlümü..." qəzəli)

Deməli, bədii sual fikrin, cümlənin sorğu formasında ifadə olunan bədii ifadə formalarından biridir. Nəzm əsərlərlə yanaşı nəsr əsərlərində də bədii suallara rast gəlmək mümkündür. Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyasında satirik qəhrəman Şeyx Nəsrullaha fanatiklərdən olan Hacı Həsənin ona yemək təklif etməsinə Şeyx Nəsrullahın verdiyi cavabında silsiləvarilik təşkil edən bədii suallara nəzər salaq: "Necə, təam? Necə cücə plov? Şeyx Əhməd, məni hara gətirmisən? Bunlar necə müsəlmandırlar? Necə mömindirlər? Bu nədir? Bu xalilər nədir? Necə təam, necə cücə plov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmisənmi ki, mənim xörəyim gündə bir xurmadır? " Göründüyü kimi, fanatiklərin yanında özünü pak, müqəddəs bir mömin kimi tanıtmağa çalışan Şeyx Nəsrullahın riyakar, ikiüzlü təbiətini açmağa bu bədii suallar çox kömək edir. Bədii əsərlərdə ən çox müraciət edilən poetik sintaksis fiqurlardan biri də bədii xitabdır. Xitab bədii əsərə gələndə bədii xitaba çevrilir. Bədii xitab da sənət əsərlərində fikrin, sözün təsir gücünü, emosionallığını artıran bədii ifadə vasitələrindəndir. Bədii xitabda müraciət edilən xitab canlı insan olmalıdır. İnsandan başqa, hər hansı cansız əşyalara, heyvanlara, quşlara, təbiət hadisələrinə müraciət (xitab) olunarsa, bu zaman təcəssüm yaranır. Məsələn:



**Ovçu,** insaf elə, keçmə bu düzdən!

O çöllər qızını ayırma bizdən!

Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,

Qoyma öz qanına boyana ceyran!

Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!

(Səməd Vurğun)

Verilən nümunədə xitab Ovçu-canlı insan olduğu üçün bədii xitabdır.

Prozopopeya termini də "Təcəssüm" mənasındadır. Bəzən buna personifikasiya da deyirlər. Təcəssüm-insandan başqa digər canlıların-quşların, heyvanların, bitkilərin, həmçinin cansız bir əşyanın canlandırılması, insan kimi şəxsləndirilməsidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda insanlardan başqa digər canlılara-heyvanlara, quşlara, təbiət hadisələrinə, cansız əşyalara xitab təcəssüm adlanır. Bədii xitabda isə müraciət edilən xitab canlı insan olmalıdır. Alleqorik əsərlərdə, təmsillərdə təcəssümdən istifadə olunur. Məsələn: "Koroğlu" dastanında Nigarın durnalara xitabı, "Əsli və Kərəm" dastanında Qara keşişin qaçdığını öyrənən Kərəmin ürəyindən qara qanlar axa-axa sərv ağacına xitab etməsi təcəssüm yolu ilə yaranmışdır.

**Canım sərv ağacı,** xəbər alıram,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?
Gözümdən axıtma qanlı yaşları,
Sərv ağacı, sənin maralın hanı?
Yaxud:

Bir saat havada qanad saxlayın,

Nizam ilə gedən qoşa durnalar!

Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz,

Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa **durnalar?**

Mən sevmişəm onun ala gözünü,

Nəsib ola bir dəm görəm üzünü,

Yoxsa, danışırsız dilbər sözünü,

Veribsiniz nə baş-başa **durnalar?**

(Qasım bəy Zakir)



Ədəbiyyatşünaslıqda bədii təzad (Antiteza) da poetik sintaksis fiqurlar hesab edilir. Bədii əsərdə bir-birinə zidd sözlər, zidd hərəkətlərdir. Təzad sözünün mənası bir anlayış, hadisə və s. başqa birisinin **ziddinə, əksinə** olması deməkdir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna həm də **antiteza** da deyirlər. Antiteza ədəbiyyatda çox işlənən üslubi fiqurdur. Onun əsasında həyati bir təzad dayanır. Təzad obrazlılığı gücləndirir. Bədii əsərdə məzmunca bir-birinə zidd iki anlayış və ya vəziyyətin qarşılıqlı şəkildə verilməsinə **təzad** deyilir. **Təzad aşağıdakı yollarla** yaranır.

**1.Antonim sözlərdən istifadə etməklə** təzad yaradılır. Məsələn: "Hər şeydə qara olan baxtım qarpızda ağ çıxdı" , "Siz **gəncləşirsiniz**, tarix **qocalır**".

Yaxud:

Tutuşdu **qəm** oduna **şad** gördüyün könlüm.

**Müqəyyəd** oldu ol **azad** gördüyün könlüm.

(Məhəmməd Füzuli)

Yaxud:

**Qara** siyasəti **Ağ** evin dünən.

Bir xalqı, bir evi ikiyə böldü.

(Bəxtiyar Vahabzadə)

**2.Fikirlərin, əhval-ruhiyyənin qarşılaşdırılması** ilə təzad yaradılır.

Məsələn: M.F.Axundovun "Puşkinin ölümünə Şərq poeması" şeirindən məlum olur ki, buradakı təzad təbiətin gözəlliyi qarşısında Axundovun Puşkinin ölümünə görə əhvali-ruhiyəsinin pis vəziyyətdə olmasıdır. Belə ki, əsər 1837-ci il yanvarın sonunda Puşkinin ölümü haqqında alınan acı xəbərin dərin təsiri altında yazılmışdır. Bu poema fars dilində, qəsidələr şəklində, Səbuhi təxəllüsü ilə yazılmışdır. Poema baharın tərənnümü ilə başlayır. Lakin bu baharın gözəlliyi şairdə nikbin ruh, yaşamaq həvəsi doğurmur. Buna səbəb Puşkinin vaxtsız ölümüdür. Mirzə Fətəli bu şeirdə Puşkini "sözdən qəribə naxışlar toxuyan", "rus söz ordusunun başçısı" kimi xarakterizə etmişdir. Gənc Mirzə Fətəli belə bir qüdrətli şairin ölümünə dərindən kədərlənir, onun qatillərinə lənət yağdırır, rus xalqının böyük dərdinə şərik çıxırdı.

Yaxud: Səməd Vurğunun "Komsomol" poemasından göstərilən aşağıdakı nümunədə müəllif camaatın şənlənməsi ilə Humayın dərdli görkəmini qarşılaşdırmaqla belə bir bədii təzad yaratmışdır:

Dəf vurur, qızışıb zurnaçı həmən,

Əl-ələ tutşub yallı gedilir.

Məclisə baş çəkir hər gəlib gedən,

Səslər qarışıqdır, az eşidilir.

Mağara gəlməmiş "xəstəyəm"-deyə

Gülüb-sevinməyə biganə Humay

Qapının ağzında yalvarır göyə,

Buludlar yığışır başına lay-lay.



Oksimoron yolla təzad yaradılır. Oksimoron yunan mənşəli söz olub, iki bir-birinə zidd sözlərin tərkib, söz birləşməsi əmələ gətirməsidir. Məsələn: işıqlı gecə, canlı meyit, acı gülüş, ağlar güləyən, ağıllı dəli, bəyaz zülmət, qəhqəhəli qəm, qəm dolu gülüş, ağlar güləyən və s.

Ədəbiyyatşünaslıqda Təkrir (Parallelizm) də aparıcı poetik sintaksis fiqurlar hesab edilir. Bədii əsərin emosionallığını artıran bədii ifadə vasitələrdən biri də təkrirdir. Təkrir (parallelizm) eyni sözün, söz birləşməsinin təkrar olunmasına deyilir. Əgər cümlə təkrar edilərsə, bu varsağıdır. Nitqdə sözlərin yersiz təkrarı üslubi-qrammatik cəhətdən nöqsan sayıldığı halda, bədii əsərdə bu təkrar edilən söz emosionallıq yaradır. Təkrirlər:

- Eyni misralarda ola bilər.
- Ayrı-ayrı misralarda ola bilər.
- Həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində özünü göstərə bilər.

Məsələn:

Edəməm tərki Füzuli, səri-kuyin yarın,

Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

(Füzuli)

**Təkririn 2 növü vardır:**

1.Anafora: Təkrar edilən söz və söz birləşməsinin misranın önündə gəlməsinə deyilir. Məsələn:

**Eşqdir** mehrabı uca göylərin,

**Eşqsiz**, ey dünya nədir dəyərin?

**Eşqsiz** olsaydı xilqətin canı.

Dirilik sarmazdı böyük cahanı. (Nizami Gəncəvi)

2.Epifora: Təkrar edilən söz və söz birləşməsinin misranın sonunda işlənməsinə deyilir. Məsələn:

Müştaqdır üzünə gözü **Vaqifin,**

Yolunda payəndaz üzü **Vaqifin,**

Sənsən fikri, zikri, sözü **Vaqifin,**

Qeyri söz yanında əfsanədəndir. (Molla Pənah Vaqif)

3.Təkrir: Təkrar edilən söz və söz birləməsinin misranın ortasında işlənərsə, elə təkrir adlanır.

Təkrir və varsağının fərqi odur ki, təkrir təkrar edilən soz və ya söz birləşməsi şəklində olur. Varsağı isə təkrar edilən cümlədir. Varsağı gəraylı və qoşmalarda bir misranın, bir sətrin təkrar edilməsidir.

**Nəticə:** Əslində fiqur dilin ifadə və qüvvətini artırmaq üçün işlədilən intonasion sintaktik şəkillərdir. Belə ki intonasiyanın parlaq şəkli fiqurlarda görünür. İntonasiya da cümləyə daxil olan sözlərin tələffüz tərzidir. Bu tələffüz də vurğu əsasında müəyyənləşir. Vurğu da 3 yerə ayrılır: 1. Heca vurğusu-sözlərdə bir hecanın digər hecaya nisbətən qüvvətli deyilməsidir. 2. Məntiqi vurğu-ancaq xəbərin yanında gələn vurğudur. 3. Emosional vurğu-hiss-həyəcanla deyilən vurğudur. Poetik sintaksis bədii əsərdə cümlənin quruluşuna deyilir. Qrammatikada sintaksis cümləni, sözlərin quraşdırılmasını öyrənən sahədirsə, poetik sintaksis də bədii əsərdəki cümlənin quruluşunu öyrənən sahədir. Poetik sintaksis 2 əsas ünsürdən ibarətdir: Sözlərin düzülməsi üsulu, cümlə tələffüzünün xüsusiyyətləri



**Ədəbiyyat:**

1. Cəlal Mir, Xəlilov Pənah, (2005) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı, Çaşıoğlu

2. Əlimirzəyev Xalid, (2008) “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”, Bakı

3. Əliyev Məmməd, (2000) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları”, Bakı

4. Əliyev Rafiq, (2001) “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”, Bakı

5. Hacıyev Abbas, (1999) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı

6. Xəndan Cəfər, (1958) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı

7.Qəhrəmanova U. (2024) M.Ə.Sabir və klassik irs, Bakı

8. Rəfili Mikayıl, (1958) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı

9. Şəmsizadə Nizaməddin , (2012) “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı

10.Məmmədov K. (1989) XX əsr Azərbaycan gülüşü, Bakı: Yazıçı

# "DİLDƏ MİFOLOJİ LEKSİKA"

**Dr. RAMİL SAMƏDDİN OĞLU ZEYNALOVA**

**Filologiya Elmi Üzrə Fəlsəfə Doktoru Amea İ.Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutunun Dissertantı**

## ÖZET

Mifin əsas mövcudluq forması şifahidir, ona görə də təbiidir ki, mifologiyanı formalaşdıran mənəvi mədəniyyətin həmin seqmentinin linqvistik ifadəsinin qanunauyğunluğu, zəruriliyi, öyrənilməsi metod və prinsipləri məsələsi bir müddət əvvəl bu və ya digər formada qoyulmuşdur. Metodoloji əsasların və tədqiqat məqsədlərinin fərqliliyindən asılı olaraq, mifologiyanın dərk edilməsi və öyrənilməsi konkret dil materialının, yaradıcılığın poetik formalarının və folklorun öyrənilməsi ilə möhkəm bağlıdır. Müasir dövrdə mifoloji fikirlərin linqvistik ifadəsini öyrənmək vəzifəsi xüsusilə davamlıdır. R.O.Jacobsonun "Müqayisəli mifologiyada linqvistik sübutların rolu" adlı məruzəsində deyilir ki, müasir dövlətdə linqvistik məlumatlar ən etibarlıdır. mifologiyanın tədqiqi və dilçilik elmi mifoloji materialı təsvir etmək və şərh etmək üçün bəlkə də ən adekvat üsullara malikdir. İlk dəfə mifologiya ilə xalq yaradıcılığı və poeziyası arasındakı əlaqəni alman romantizminin nümayəndələri (F.Şellinq, L.Uhland və s.) həyata keçirdilər. Onların anlayışına görə, mifologiya şeirdə öz ifadəsini tapan bədii və ya fəlsəfi fantastikadır. Onlar mifdə təkcə xalq poetik yaradıcılığının deyil, ümumən həqiqi poeziyanın əsası hesab etdikləri poetik obrazları, simvolları, təşbehləri görürdülər. XIX-XX əsrlər boyu və indiyə qədər müxtəlif fəlsəfi cərəyanların nümayəndələri dil və mif arasında dərin əlaqələr axtarırdılar və axtarırlar. Lakin bu axtarışlar mifoloji materialı ifadə edən linqvistik vasitələrin öyrənilməsindən çox, bəşəriyyətin sosial-mədəni həyatının bir hadisəsi kimi dil və mif arasında oxşarlıqların müəyyən edilməsinə aid idi. Belə fikirlərin ifrat ifadəsi neokantçı E.Kassirerin konsepsiyasıdır ki, o, Kantın ideyalarını inkişaf etdirərək, mifin dillə fundamental eyniliyində israr edir.

**Açar sözlər;** Dil,mifologiya,leksika.

# IMPACT OF ISMAYIL BEY GASPIRALI'S PHILOSOPHY "UNITY IN LANGUAGE, THOUGHT AND WORK" IN THE CONTEMPORARY PERIOD

# İSMAYIL BEY GASPIRALININ "DİLDE, FİKİRDE VE İŞTE BİRLİK" FELSEFESİNİN ÇAĞDAŞ DÖNEMDE ETKİSİ

**Doç., Dr. Faiq ELEKBERLİ**[**]

## ÖZET

XX yüzyılın başlarında Türk Dünyası için Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türklük, İslamlık ve Çağdaşlık" teorisi ile birlikte, İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, İşde, Fikirde Birlik" teorisinin ve Cedidciliğinin de çok mühim olduğunu düşünüyoruz. A.Hüseyinzade'nin "Türklük, İslamlık ve Muasırlık" teorisi ile İsmayıl bey Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" teorisi karşılaştırıldığında görürüz ki, Türkler için daha uygunu sonuncu olmuştur. Çünkü Gaspıralı'nın teorisinde yalnız Türk Dilinde, Türk Düşüncesinde ve Türk İşinde birlikten konu açıldığı halde, Hüseyinzade'nin teorisinde ise İslamla ve Batı Medeniyeti ile ilgili Türkçülük mefkuresi öne çıkar. Gaspıralı bir taraftan onun gibi, İslamiyete ve Muasırlaşmaya bağlı Türkçülük mefkuresini savunmakla birlikte, diğer taraftan sırf Türk Birliğini gerçekleştirmeye yönelmiş ortak Türk Dili, ortak Türk Düşüncesi, ortak Türk Davranışını da öne çıkarmıştır. Gaspıralı'nın sırf Türk Birliğine yönelen bu teorisinin Türk halkları için daha gerçekçi siyasi-felsefi bir kavram olduğunu düşünüyoruz. Gaspıralı bu teorisini ise bütün türklerin ortak gazetesi olan "Tercüman"da ifade etmişdir. Özellikle, Rusya türkleri arasında ortak Türk dilinin oluşturulması onun esas amaclarından biri idi. Onun fikrince, necib ve cesaretli olan Türk milletinin Çin sedinden Akdenize dek parçalanmasının sebebi ilk önce, ortak Türk dilinin olmaması ile ilgilidir. Bu menada, Gaspıralı kayd ediyordu ki, en azı Rusya türklerinin ortak dili olmalı ve hemin dil okullarda tedris olunmalıdır. Günümüzde Gaspıralının hedefleri hayli derecede gerçekleşmek üzredir.



**Anahtar kelimeler:** İsmayl bey Gaspıralı, Cedidcilik, Türkçülük, Türk şuur birligi, Türk dili birligi, Türk tarihi birligi, Türk kültürü birligi, Türk ekonomi birligi

## Abstrakt

We think that, along with Ali Bey Hüseyinzade's "Turkishness, Islam and Contemporary" theory, İsmail Bey Gaspiralı's "Unity in Language, Work and Thought" theory and Jadidism were very important for the Turkish World in the early 20th century. When A.Hüseyinzade's theory of "Turkishness, Islam and Contemporaryness" is compared with İsmayıl bey Gaspiralı's theory of "Unity in Language, Thought and Work", we see that the last one is more suitable for the Turks. Because, while in Gaspirali's theory, only unity in Turkish Language, Turkish Thought and Turkish Business is discussed, in Hüseyinzade's theory, the ideal of Turkism related to Islam and Western Civilization comes to the fore. On the one hand, Gaspirali, like him, defended the ideal of Turkism based on Islam and Contemporaryization, but on the other hand, he also highlighted the common Turkish Language, common Turkish Thought and common Turkish Behavior aimed solely at realizing Turkish Unity. We think that Gaspirali's theory, which focuses solely on the Turkish Union, is a more realistic political-philosophical concept for the Turkish people.

Gaspirali expressed this theory in "Tercüman", the common newspaper of all Turks. In particular, one of his main goals was to establish a common Turkish language among Russian Turks. In his opinion, the reason for the disintegration of the noble and courageous Turkish

nation from the Chinese Wall to the Mediterranean is primarily related to the lack of a common Turkish language. In this regard, Gaspirali noted that, at least, Russian Turks should have a common language and the same language should be taught in schools. Today, Gaspirali's goals are about to be realized to a great extent.

**Key words:** Ismail Bay Gaspiraly, Cedidizm, Turkism, Turkish unity consciousness, Turkish language community, Turkish history community, Turkish culture community , Turkish economics community.

# THE LEGEND-POEM: A VARIANT OF THE LEGEND GENRE IN WRITTEN LITERATURE

# ƏFSANƏ JANRININ YAZILI ƏDƏBİYYATDA ƏFSANƏ-POEMA VARİANTI

**GÜNTƏKİN MUSAYEVA**

**FİLOLOGİYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU AMEA NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU, ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ ŞÖBƏSİ**

**ORCID 0009-0008-6872-0537**

**Xülasə**

Yazılı ədəbiyyatın bütün ədəbi növləri, əsərin struktur vahidləri folklordan hər zaman bəhrələnmişdir. Bu bəhrələnmə xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fərqli şəkildə təzahür edir. Folklor yaradıcı gücünü, genetik davamlılığını epik ənənəni özündə komplektləşdirmiş olan janr və formaların yaranmasında da göstərir. Bu, fərqli mərhələlərə, ədəbi mühitlərə janrın inteqrasiyası ilə bərabər, həm də müəllif interpretasiyasına bağlı dinamik dəyişmələrlə izah oluna bilər. Forma yeniliyi bir çox hallarda fərqli janrların sinkretik birləşməsi ilə meydana gəlir. Folklor janrının yazılı ədəbiyyat janrı ilə çarpazlaşmasına uyğun olaraq forma variantları törəyir. Bu çarpazlaşma əsasında yaranan janr variantlarından biri də əfsanə-poemadır. Əfsanə folklor janrı kimi şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılması ilə bərabər, həm də invariant kimi yaradıcı gücə malikdir. O, digər janrlardan daha çox mifoloji dünyagörüşünə yaxındır. Əfsanə-poema forma variantı kimi öz təşəkkül mərhələsini ədəbiyyatımızda XX əsrin əvvəllərində keçmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında əfsanə-poema janrının formalaşması sahəsində Cəfər Cabbarlının "Qız qalası" ilk mükəmməl örnəkdir. Doğrudur, ondan əvvəl də poemalarda əfsanə obrazları və motivləri ilə qarşılaşırıq, məsələn: Abbas Səhhətin "Şair, Şeir pərisi və şəhərli" əsəri kimi. Lakin əfsanənin janr invariantı kimi üstünlük təşkil etdiyi və poemanın əsas hissəsini təşkil etdiyi nümunə "Qız qalası" poemasıdır. Əfsanə-poema janrına aid əsərlər içərisində Səməd Vurğunun "Ayın əfsanəsi" əsəri də yüksək sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Əsərin süjet və kompozisiyası bir çox cəhətdən Cəfər Cabbarlının "Qız qalası"na uyğun gəlir. Belə ki, bu poemada da müəllif əfsanənin məzmununa keçməzdən əvvəl onu gerçəkliklə, öz düşüncələri ilə əlaqələndirilən hissə təqdim edir və əfsanənin məzmununa haşiyələr daxil edir. Yaradıcılığında folklor ənənələrinə, mifologizmlərə sıx-sıx müraciət edən Rəsul Rzanın əfsanələrdən qaynaqlanan və həmin janrın poetexniki xüsusiyyətlərindən istifadə edərək yazdığı "Qız qalası" poemasının ədəbiyyatımızda özünəməxsus yeri var. Həmin poemada əfsanə janr elementləri kompleks halda iştirak edir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında fərqli variantlarına rast gəldiyimiz əfsanə, eyni zamanda əfsanə-poema ənənəsi sonrakı mərhələlərdə davam etdirilmiş və yazıçılarımız ondan müvəffəqiyyətlə istifadə etmişlər.

**Açar sözlər:** folklor, yazılı ədəbiyyat, əfsanə, poema, variant

**Abstract**

Folklore has perennially enriched all literary genres and structural components within written works. This enrichment varies depending on the distinct characteristics of folklore. Folklore demonstrates its creative potency and enduring lineage through the development of genres and forms that contribute to the continuity of the epic tradition. This phenomenon can be elucidated by the integration of folklore genre across various literary stages and environments, alongside the dynamic shifts shaped by authors' interpretations. Often, the innovation of literary form

emerges from the syncretic fusion of disparate genres. Variants of form emerge through the integration of folklore genre with written literature. The legend-poem is a genre variant born from this integration. While legends are pervasive in oral folk traditions as a genre of folklore, they also possess creative potential as literary invariants. Positioned closer to the mythological worldview than other genres, legends hold a unique significance. The legend-poem, as a variant form, underwent its formative stage in our literature at the beginning of the 20th century. Jafar Jabbarli's "Maiden Tower" ("Qız Qalası") stands as the pioneering exemplar of the legend-poem genre in Azerbaijani literature. While earlier instances feature legendary imagery and motifs in poems, such as Abbas Sahhat's "The Poet, the Fairy of the Poem and the Townsman" ("Şair, Şeir pərisi və şəhərli"), Jafar Jabbarli's "Maiden Tower" ("Qız Qalası") that marks the first example where the legend predominates as a genre invariant, forming the central focus of the poem. Among the works within the legend-poem genre, Samad Vurgun's "Legend of the Moon" ("Ayın əfsanəsi") stands out for its exemplary craftsmanship. The plot and composition of this work bear striking resemblances to Jafar Jabbarli's "Maiden Tower" ("Qız Qalası"). In "Legend of the Moon," the author first presents a section that bridges the narrative with reality and reflects his personal thoughts, before delving into the content of the legend. Additionally, footnotes are provided to enhance the understanding of the legend's content. Rasul Rza is recognized as an author who frequently draws inspiration from folklore traditions and mythologies in his works. His poem "Maiden Tower" ("Qız Qalası") rooted in legends and employing the poetic-technical characteristic of that genre, holds a distinctive position in our literature. In that poem, elements of the legend genre are intricately interwoven, contributing to its complexity. Since the start of the 20th century, the genres of legend and legend-poem, have been employed in Azerbaijani literature in various forms. This tradition has endured, with subsequent writers effectively utilizing these genres in their works.

**Keywords:** folklore, written literature, legend, poem, variant

# BEING A WOMAN IN THE TEXT: VOICE AND EXPRESSION TECHNIQUES IN NARRATIVE

# MƏTNDƏ QADIN OLMAQ: TƏHKİYƏDƏ "SƏS" VƏ İFADƏ TEXNİKASI

**MARAL YAQUBOVA**

**FİLOLOGİYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU, DOSENT**

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi şöbəsi**

**Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı kafedrası**

**Bakı, Azərbaycan**

**ORCID NO: 0000-0001-5380-0456**

**Özet**

1980-ci illərdən etibarən Qərb ədəbiyyatşünaslığında narratoloji araşdırmaların və feminist yanaşmaların əlaqələndirmə tendensiyası müşahidə olunmağa başladı. Klassik narratologiyanın qadın təhkiyələrini yetərincə izah etmədiyini düşünən bu istiqamətin ilk nümayəndəsi 1986-cı ildə "Feminist bir narratologiyaya doğru" məqaləsi ilə S.Lanser idi. Lanser və ardıcılları klassik narratolojinin kişimərkəzli strukturalist prinsipdən doğduğunu düşünür və mövcud modelləri tənqid edərək məsələyə feminist aspektdən yanaşırlar. Bədii təhkiyənin gender aspektindən ictimai təcrübə ilə bağı, normalara münasibəti və ideoloji çərçivələri əsas tədqiqat predmetinə çevrilir. Məlumdur ki, klassik narratologiyada "təhkiyənin səsi" hekayənin anlatıldığı baxış bucağını ifadə edir və üç cür olur: birinci, ikinci və üçüncü şəxs baxış bucağı. Üçüncüsü özü də iki qrupa ayrılır: məhdud üçüncü şəxs baxış bucağı və hər şeyi bilən üçüncü şəxs baxış bucağı. Feminist narratologiya klassik narratologiyanın məhz bu "səs" qavramı ətrafındakı mübahisələr ətrafında formalaşmışdır. Klassik naratologiyada səs təhkiyədəki yazar və təhkiyəçi olmayan xarakterləri bir-birindən ayıran "təhkiyəçini" vurğulayırsa, feministlər üçün səs dedikdə "qadın mərkəzli baxış aspektlərinin müdafiə edən gerçək və ya uydurma şəxs(lər)in davranışları" (Lanser) nəzərdə tutulur. Feministlər üçün hər hansı sosial-ictimai və mədəni təzyiqə dirənən qadın xarakteri önəmlidir, narratoloqlar üçün həmin xarakterin mətndəki verbal ifadəsi daha vacibdir. Feminist narratologiyanın niyyəti bu iki aspekti birləşdirməkdir, mətnin estetik qanunauyğunluqları ilə yanaşı yazar, oxucu və mətni bir-birinə bağlayan güc münasibətlərini və şərtləri də görmək, mətni tənzimləyən konvensiyaları aşkarlamaqdır. Mətndə sosial və ritorik olanın sintezini aşkarlamaq, sosial kimlik və mətn strukturunun necə birləşdiyini aşkara çıxarmaqdır. Feminist təhkiyənin səsi öz növbəsində mətndə üç şəkildə ortaya çıxa bilir: a) avtodiyeqetik təhkiyənin səsi və ya protoqonistin səsi, yazarın avtoritar olmadığı səsdir, b)heterodiyeqetik, ekstradiyeqetik təhkiyəçinin səsi, ictimai və potensial olaraq müəllifin özünə istinad durumunu ifadə etmə qabiliyyətinə malikdir; c) üçüncüsü, ictimai səs, təhkiyə avtoritar, nüfuzlu olanı paylaşan səslər kollektividir, yığımıdır. Təqdim olunan məruzədə feminist narratologiyanın yaranması, əsas istiqamətləri, metodoloji çərçivələri, humanitar-filoloji fikirdəki rolundan bəhs olunur, onun prinsipləri Şərq və Qərb kontekstində dəyərləndirilir.

Müasir Azərbaycan nəsrinə feminist narratoloji aspektdən baxanda ortaya çıxan mənzərəyə diqqət yetirilir, səbəblər və şərtlər təhlilə cəlb olunur. Feminist təhkiyənin səsinin mətnin

strukturunda öz ifadə texnikasını tapma yolları və vasitələri araşdırılır. Mətnin içində feminist səsin daxili monoloq və sərbəst dolaylı diskursda, vasitəli nitqdə özünü büruzə verməsi seçilmiş nümunələr əsasında praktik şəkildə göstərilir.

**Açar sözlər**: nəsr, müəllif, qadın, təhkiyə, təhkiyənin səsi, feminist narratologiya

## Abstract

Since 1980s, there has been a tendency in Western literary studies to combine narratology with feminist approaches. The first representative of this direction, who thought that classical narratology did not adequately explain women's narrative, was S. Lanser with her article titled “Towards a Feminist Narratology” in 1986. Lancer and her followers think that classical narratology is born from a male-centered structuralist principle and criticize existing models and approach the subject from a feminist perspective. The relationship of literary development to social experience in terms of gender, attitudes towards norms and ideological frameworks become the main subject of research. In classical narratology, it is known that the “narrator's voice” refers to the point of view from which the story is told and that there are three types: first, second and third person point of view. The third is divided into two groups: the limited third person point of view and the omniscient third person point of view. Feminist narratology has been shaped around the debates surrounding this notion of “voice” in classical narratology. Whereas in classical narratology voice emphasizes the “narrator” who distinguishes between authorian and non-authorian characters in the narrative, for feminists voice refers to “the behavior of real or fictional persons who advocate aspects of a female-centered perspective” (Lanser). For feminists, a female character who resists all forms of social and cultural oppression is important, whereas for narratologists the verbal expression of that character in the text is more important. The aim of feminist narratology is to unite these two aspects, to see not only the aesthetic order of the text, but also the power relations and conditions that bind the author, the reader and the text, and to uncover the conventions that organize the text. It is to explore the synthesis of the social and the rhetorical in the text, to reveal how social identity and textual structure merge. The voice of the feminist narrator can appear in the text in three ways: a) the voice of the autodiegetic narrator, or the voice of the protagonist in which the author is not authoritarian; b) the voice of the heterodiegetic, extradiegetic narrator, capable of expressing the public and potentially the author's self-referential situation; c) thirdly, the voice of the public, a collective ensemble of voices sharing the the authoritar. The paper discusses the emergence of feminist narratology, its main directions, methodological frameworks, its role in humanistic-philological thought, and criticizes its principles in the context of East and West. When looking at modern Azerbaijan prose from a feminist narratological perspective, attention is paid to the picture that emerges, the causes and conditions are included in the analysis. The ways and means of finding the expressive technique of the voice of the feminist movement in the structure of the text are explored. The manifestation of the feminist voice in the text through interior monologue and free indirect discourse is demonstrated practically through selected examples.

**Keywords:** prose, writer, woman, narrative, narrative voice, feminist narratology

# HECA VƏZNİNİN FOLKLORDAN YAZILI ƏDƏBİYYATA KEÇİDİ: AŞIQ ŞEİRİ TƏRZİ

**MƏLAHƏT ƏHMƏDOVA**

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI**

**ORCID NO: 0009-0000-6273-8279**

Heca vəzninin mənşəyi, ilkin təkamülü, heç şübhəsiz ki, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Yaxın Şərqdə, Orta əsrlər poeziyasının islam dininin qəbulundan sonra geniş və hərtərəfli inkişaf yoluna qədəm qoyması ərəb ədəbiyyatı poetikasının, əruz vəzninin rolunu ön plana çıxardı. Divan ədəbiyyatı prinsipləri, tərtibindəki janr sərhədlənməsi heca vəzninin işlənmə tezliyini əsaslı şəkildə azaltdı. Qazi Bürhanəddinin maniyə bənzər dörd misralıq tuyuğu divana ayrıca janr kimi daxil etməsi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat arasındakı sərhədlərin açılmasında ilk addım oldu. Tuyğun rəməl bəhrinin oynaq ritmli failatun-failatun-failun qəlibində yazılması, aaba, bəzən də abab şəklində qafiyələnməsi onun maniyə və xalq poeziyasına yaxınlığını təmin edir. Qazi Bürhanəddindən sonra Nəsiminin, Nəvainin tuyğdan divan ədəbiyyatı janrı kimi istifadə etməsi poeziyamızda xalq ədbiyyat ənənələrinin struktur elementlərini artırdı. Onlardan sonrakı mərhələdə Şah İsmayıl Xətayinin heca vəznli şeir şəkillərinə müraciəti divan ədəbiyyatına aşıq şeiri tərzinin gəlişinə yol açdı. XVIII əsr poeziyasında, erkən realizm dövründə yazılı ədəbiyyatda, xüsusən M.P.Vaqifin yaradıcılığında aşıq şeiri tərzi xeyli inkişaf etdi. Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında aşıq şeiri tərzi bir termin kimi işlənməkdədir. Termin eyni olsa da, adı çəkilən elmi mühitlərdə fərqli məzmun daşıyır. Türkiyədə aparılan tədqqiqatlarda aşıq şeiri tərzi dedikdə, xalq şeir şəkilləri, onların poetik xsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə aşıq şeiri tərzi tədqiq olunarkən yazılı ədəbiyyatda folklordan gəlmə şeir şəkilləri, onların dil-üslub xsusiyyətləri, poetik keyfiyyətləri araşdırılır. Aşıq şeiri tərzindən yazılı ədəbiyyat hadisəsi kimi bəhs edilməsində Feyzulla Qasımzadənin tədqiqatları əhəmiyyətli rol oynamışdır. O, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında aşıq şeiri tərzindən ayrıca bir cərəyan kimi bəhs edir. Feyzulla Qasımzadə aşıq şeiri tərzinin spesifik xsusiyyətlərini qeyd edərkən folklor ənənələrini önə çəkir. Feyzulla Qasımzadədən sonra aşıq şeiri tərzinin tədqiqatına Tahirə Məmmədin araşdırmalarında rast gəlirik. Tahirə Məmməd də aşıq şeiri tərzinin əsas qaynağı kimi folkloru götürür. Lakin F.Qasımzadədən fərqli olaraq T.Məmməd aşıq şeiri tərzini folklor və divan ədəbiyyatı kəsişməsində öyrənir və onda klassik şeir ənənələrinin davamı məsələsinə də diqqət ayırır. Ədəbiyyatşünaslığımızda aşıq şerir tərzi adı altında olmasa da, xalq şeir şəkillərinin yazılı ədəbiyyatda variantlarının öyrənilməsi məsələsi əsas problemlərdən biri kimi araşdırılmışdır. Buna Kəmalə İsayeva, Nizami Muradoğlunun tədqiqatlarını misal göstərə bilərik.

**Açar sözlər:** aşıq şeir tərzi, Nəvai, tuyuq, XIX əsr, Xətayi, yazılı ədəbiyyat, folkor, erkən realizm

# SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN WORD FORMATION OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND TURKISH

# AZERBAYCAN DİLİ İLE TÜRK TÜRKÇESİNİN SÖZCÜK OLUŞUMUNDAKİ BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

**VALİDA ABBASBEYLİ**

**AZERBAYCAN MİLLİ BİLİMLER AKADEMİSİ, NESİMİ'NİN ADINI TAŞIYAN DİLBİLİM ENSTİTÜSÜ, DOKTORA ÖĞRENCİSİ, 0009-0002-4909-504X**

## Özet

Dil hər bir xalqın mədəniyyətinin göstəricisidir. Cəmiyyət hər zaman dəyişir və inkişaf edir, dəyişən hər şey dildə öz əksini tapır. Hər bir dildə müxtəlif məfhumları ifadə etmək üçün yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır. Dilin lüğət tərkibi daim inkişaf edir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində və təkmilləşməsində söz yaradıcılığı mühüm rol oyanır. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük əksəriyyəti sözyaratma yolu ilə əmələ gəlmişdir. Söz yaratma anlayışı qədim anlayışdır, dilimizin inkişafında, zənginləşməsində başlıca rol oynayan vasitələrdən biridir. Sözyaratma xüsusiyyəti dilin inkişafında başlıca rol oynayan vasitələrdən biridir. Məqalədə ilk olaraq dünya dillərinin təsnifatına toxunulmuşdur. Daha sonra türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri yarımqrupuuna aid olan Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinin söz yaradıcılığı prosesləri, söz yaradıcılığının bir sıra xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi inkişaf yolu dilimizin təkmilləşməsində, zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan ədəbi dilində yeni sözlər leksik, semantik, morfoloji, sintaktik yolla düzəlirlər. İstər leksik, istər semantik, istər morfoloji, istərsə də sintaktik yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi bir-birindən çox fərqlənir. Məqalədə hər bir üsulun özünəməxsus xüsusiyyətlər qeyd olunmuş, həmin üsullarla yaranan sözlər nümunə olaraq verilmişdir. Azərbaycan dili ilə yanaşı Türkiyə türkcəsində isimlərdən isim və feil, feillərən isim və feil yaradan şəkilçilər qeyd edilmişdir. Hər birinə aid müxtəlif nümunələr məqalədə öz əksini tapmışdır. Hər iki dilin ayrı-ayrı söz yaratma xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm Azərbaycan dilinin, həm də Türkiyə türkcəsinin söz yaradıcılığında iştirak edən ortaq şəkilçilər, həmin şəkilçilərlə hər iki dildə yaranan sözlər qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalə də hər iki dil üçün ortaq olan, eyni mənalı sözz və ifafələrin yaranmasında iştirak edən şəkilçilər verilmişdir.

**Açar sözlər:** dil ailələri, Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi, söz yaradıcılığı, şəkilçilər

## Abstract

Language is an indicator of the culture of every nation. Society is always changing and developing, and everything that changes is reflected in the language. In every language, new words and phrases appear to express different concepts. The vocabulary of the language is constantly developing, and word creation plays an important role in the enrichment and improvement of the vocabulary. Most of the words in the vocabulary of the language were formed through word creation. The concept of word formation is an ancient concept, it is one of the tools that play a major role in the development and enrichment of our language. Word formation is one of the tools that play a major role in language development. The article first touched on the classification of world languages.

Then, the processes of word creation of Azerbaijani language and Turkish Turkish, which belong to the subgroup of Oghuz languages of the family of Turkic languages, and a number of features of word creation were mentioned. The development path of the Azerbaijani literary language has played an important role in the improvement and enrichment of our language. In the Azerbaijani literary language, new words are formed lexically, semantically, morphologically, and syntactically. The process of formation of new words, either lexically, semantically, morphologically or syntactically, is very different from each other. In the article, the unique features of each method are mentioned, and the words formed by those methods are given as examples. In addition to the Azerbaijani language, suffixes that form nouns and verbs, verbs, and nouns from nouns and verbs are noted in Turkish Turkish. Various examples of each are reflected in the article. In addition to the separate word formation features of both languages, the common suffixes involved in the word formation of both Azerbaijani and Turkish Turkish, and the words formed in both languages with those suffixes, have been noted. Also, in the article, the suffixes that are common to both languages and participate in the formation of words and expressions with the same meaning are given.

## GİRİŞ

Son əsrlərdə elm, sənaye, texnologiya sahələrində bir çox dəyişiklər baş vermişdir. Bununla yanaşı cəmiyyətin yaşayışında və düşüncəsində də əhəmiyyətli dəyişikliklər özünü göstərmişdir. XX-XXI əsrlər bəşər tarixində sürətli dəyişikliklərin olduğu bir dövrdür. Xüsusilə son illərdə həyatımızın hər anında təsəvvür edə bilməyəcəyimiz qədər müxtəlifliklər baş vermişdir. Baş verən bu dəyişikliklər, müxtəlifliklər hər bir dildə öz əksini fərqli rakurslardan tapmışdır. Həmçinin bu proseslər dildə yeni söz və ifadələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dili yaşadan, inkişaf etdirən, qoruyan, nəsildən-nəslə ötürən xalqdır. Hər bir dil həmin xalqın şüurunun, təfəkkürünün, mədəniyyətinin göstəriciləri sırasında yer alır. Dil ünsiyyət vasitəsilə olaraq əmək prosesi nəticəsində yaranıb inkişaf etmişdir. İnsanlar arasında ünsiyyəti təmin edən əsas amil sözlərdir. Yeni danışmağa başlayan uşaqlar mənalı və mənasız sözlər deyərək ilk nitqlərini qururlar. Həmçinin insanlar yeni dillər öyrənən zaman ilk olaraq həmin dillərin sözlərini öyrənməyə başlayırlar. Sözlər hər bir dilin əsasını təşkil edir.



Dünya dillər müəyyən təsnifata uyğun olaraq təsnif edilir. Akademik Afad Qurbanov "Ümumi dilçilik" (II cild) kitabında dünya dillərinin aşağıdakı prinsiplərə görə təsnifatını vermişdir:

- Dillərin coğrafi təsnifi
- Dillərin tipoloji təsnifi
- Dillərin stadial təsnifi
- Dillərin funksional təsnifi
- Dillərin genealoji təsnifi

Dillərin genealoji təsnifinə əsasən dünya dilləri müxtəlif dil ailə və qruplarına ayrılır. Afad Qurbanov "Ümumi dilçilik" (II cild) kitabında *Hind-Avropa dilləri; Altay dilləri; Qafqaz dilləri; Ural dilləri; Paleoazi dilləri; Çin-Tibet dilləri; Amerika dilləri* və s. kimi dil ailələrini qeyd etmişdir. 23 dili əhatə edən türk dil ailəsi Altay dillər ailəsinin ən böyük dil qrupudur. Türk dilləri dünyanın müxtəlif yerlərində - Orta Asiyada, Qafqazda, Anadolunda və başqa yerlərdə istifadə edilir. Müasir türk dilləri aşağıdakı ayrılır:

- Oğuz dilləri yarımqrupu;
- Qıpçaq dilləri yarımqrupu;
- Bulqar dilləri yarımqrupu;
- Qarlıq dilləri yarımqrupu;
- Tukyuy dilləri yarımqrupu.

Türk dillərinin oğuz dilləri yarımqrupuna daxil olan *Azərbaycan dili, türkmən və türk dilləri,* qıpçaq dilləri yarımqrupuna daxil olan *qazax, qırğız dilləri* həm geniş yayılmışdır, həm də müstəqil dövlət dili kimi işlənirlər. Sait və samitlərin mövqeyi, ahəng qanununun olması, vurğunun sözün son hecasında olması, şəkilçilərin söz sonuna artırılması və s. kimi xüsusiyyətlər türk dil ailəsinin digər dillərdən fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Türk dillərinin ümumi söz köklərində, şəkilçilərində, morfoloji kateqoriyalarında, sözyaratma qaydalarında qohumluq, oxşarlıq özünü bariz şəkildə göstərir. Oğuz dilləri yarımqrupuna daxil olan dillərin fonetikasında, qrammatikasında, yeni söz və ifadələrin yaranmasında bir sıra oxşarlıqlar və fərqliliklər özünü göstərir. Dillərin tipoloji təsnifi də dilçilikdə xüsusi rola malikdir. Tipoloji təsnifatda dillərin struktur xüsusiyyətləri əsas götürülür. Struktur xüsusiyyətlər dedikdə, hər bir dilin fonetik sistemi, lüğət tərkibi, söz yaratma xüsusiyyətləri, qrammatik quruluşu nəzərdə tutulur, həmin əlamətlər qarşılaşdırılır, fərqli və oxşar cəhətlər ortaya çıxarılır. Dillərin tipoloji təsnifatında morfoloji və sintaktik əlamətlər, dillərin müasir vəziyyəti əsas götürülür. Dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dövrlərdə dillərin tipoloji təsnifatı fərqli şəkildə verilmişdir. Afad Qurbanov "Ümumi dilçilik" (II cild) kitabında müasir dilçilikdə dillərin tipoloji təsnifatı aşağıdakı kimi verilmişdir:

- Köksözlü dillər;
- Aqlütinativ dillər;
- Flektiv dillər;
- İnkorporlaşan dillər.

Türk dilləri qrupunun oğuz dilləri yarımqrupuna aid olan Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsi aqlütinativ dillərə aiddir. Aqlütinativ dillər digər dillərdən morfoloji quruluşuna, sözyaratma xüsusiyyətlərinə, sözlərin rahatlıqla tərkib hissələrinə ayrılmasına görə fərqlənir. Həm Azərbaycan dili, həm də Türkiyə türkcəsində qrammatik quruluşda, yeni söz və ifadələrin yaranmasında bir sıra oxşarlıq və fərqliliklər mövcuddur. Hər iki dildə yeni söz və ifadələr müxtəlif formalar və üsullarla yaranır yaranır.



## 2.YÖNTEM

Məqalədə müqayisə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

## 3.BULGULAR

İstər Azərbaycan dilində, istərsə Türkiyə türkcəsində müxtəlif yollarla yaranan sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Hər bil dil öz qrammatik quruluşuna görə çox fərqlənməsə də, yeni sözlərin yaranma yollarına görə bir sıra fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dilində yeni söz və ifadələrin yaranmasını alimlərimiz müxtəlif şəkildə təsnif eləmişdir. S.Cəfərov "Müasir Azərbaycan dili" (II hissə) kitabında yeni sözlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi qeyd edirdi: "*Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi; sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi; sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi*". A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (I cild) kitabında yeni sözlərin yaranmasında *leksik, semantik, morfoloji, sintaktik yolun* əhəmiyyətindən danışıb. B.Xəlilov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası" kitabında qeyd edirdi: "Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iki mənbədən istifadə olunur: *Dilin daxili imkanları; Başqa dillərdən söz almaq*". (Xəlilov, 2008: 394) Türkiyə türkcəsində yeni söz və ifadələrinin yaranmasını Tahsin Banguoğlu "Türkçenin grameri" kitabında aşağıdakı kimi vermişdir: "Kelime yapımı dilde mevcut köklere dayanır və başlıca iki türlü olur: *üretim; birleşim*". Həm Azərbaycan dilində, həm də Türkiyə türkcəsində digər dillərdən fərqli olaraq önşəkilçi və söz daxili şəkilçi yoxdur. Şəkilçilər söz sonuna artılır. Azərbaycan dilində *sözdüzəldici* şəkilçilər, Türkiyə türkcəsində *yapım/türetim ekleri* vasitəsilə yeni söz və ifadələr yaranır.

Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaranmasında fəal iştirak edən şəkilçilər *məhsuldar şəkilçilər* adlandığı halda, Türkiyə türcəsində belə şəkilçilər *işlek ekler* adlanır.

Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaranmasında aşağıdakı üsulların rolu danılmazdır:

I. Leksik yolla söz yaradıcılığı:

1.Dialektlər və şivələr hesabına dilimizdə yeni sözlər yaranır. Dialekt və şivələr hesabına söz yaratmada yazıçı və şairlərimizin rolu böyükdür. Yazıb yaratdıqları əsərlərdə obrazların dilindən müxtəlif bölgələrə aid dialekt və şivələr ədəbi dilə keçmişdir. Məsələn, havalanmaq-dəli olmaq, öləzimək-sakitləşmək, dəsti-tez, cəld və s. 2.Yeni söz və ifadələrində yaranmasında alınma sözlər hesabına söz artımında özünəməxsus rolu vardır. Digər xalqlarla əlaqə və münasibət nəticəsində dilimizə yeni sözlər daxil olmuşdur. Başqa dillərdən dilimizə daxil olan sözlər dilimizin bəzi qayda-qanunlarını qəbul edir. 3.Fonetik tərkibinin dəyişməsi ilə söz artımında sözlərin tərkibində bir və ya bir neçə səsinin dəyişir. Məsələ; qurut-qurud, dağ-tağ və s. 4.Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımında mürəkkəb sözlərin tərkibində müxtəlif səslər dəyişir, arxaikləşir.

II. Semantik yolla söz yaradıcılığı: Ümumi sözün xüsusi sözlərə keçməsi, sözlərinin mənasının genişlənməsi və daralması, konkretləşməsi, adi bir sözün termin kimi işlənməsi, omonimləşmə hesabına yaranan sözlər dilçilik kitablarında semantik yolla yaranan sözlər sırasına daxil edilir.

III. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı: Bu yolla söz yaradıcılığı mürəkkəb proses olmaqla yanaşı həm də çox məhsuldar bir prosesdir. Dilimizdə olan sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə və ya başlanğıc formalara qoşularaq yeni mənalı sözlərin yaranmasında iştirak edir. “-Baz, -xah, -ım, -lıq, -sız, -ıq, -ış, -aq, - lan, -laş” və s şəkilçilərlə ad, feil və zərflər düzəlir.

IV. Sintaktik yolla söz yaradıcılığında bir neçə xüsusiyyətlərə - funksiyaya, əlamətə, bənzətməyə, qüvvətləndirməyə, mənsubiyyətə, ənənəyə, hərfi tərcüməyə görə mürəkkəb sözlər yaranır. Morfoloji yol kimi sintaktik yol da lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.



Qeyd etdiyimiz üsullarla yanaşı dilimizin leksik tərkibinin zənginləşməsində onomastik vahidlərin də rolu danılmazdır. Onomastik vahidlər dedikdə, antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, zoonimlər kimi xüsusi söz qrupları başa düşülür. Onomastik vahidlərdən yeni sözlərin yaranmasında “-lı, -i, -çılıq, -izm, -ist və s” kimi şəkilçilərdən geniş istifadə olunur.

Türkiyə türkcəsində söz kökləri vəzifələrinə görə isim kökləri və feil kökləri olmaqla iki növə ayrılır. İsim və feil köklərinə artırılaraq yeni mənalı sözün yaranmasında iştirak edən sözdüzəldici şəkilçilər “ üretim ekler” adlanır. “Üretim ekleri” yəni sözdüzəldici şəkilçilər isim və feil düzəldən şəkilçilər olmaqla iki yerə ayrılır. Türkiyə türcəsində yeni sözlər aşağıdakı üsullarla yaranır:

1.İsimdən isim yaradan şəkilçilər: Bu şəkilçilər isim kök və başlanğıc formalarından başqa isimlər düzəltmək üçün istifadə olunan şəkilçilərdir. taş-lıq > taşlıq; kulak-cık > kulakcık.

2. İsimdən feil yaradan şəkilçilər: Bu şəkilçilər isim kök və başlanğıc formalarından feil düzəltmək üçün istifadə olan şəkilçilər: baş-la > başla; av-la > avla.

3. Feildən isim yaradan şəkilçilər: Bu şəkilçilər feil kök isim və başlanğıc formalarından başqa isimlər düzəltmək üçün istifadə olunan şəkilçilərdir: al-ı-m > alım; geç-it > geçit.

4. Feilden feil yaradan şəkilçilər: Bu feil kök isim və başlanğıc formalarından başqa feil düzəltmək üçün istifadə olan şəkilçilər: gez-i-n- > gezin; döv-ün > dövün.

Qeyd etdiyimiz fərqliliklərlə yanaşı hər iki dildə ortaq şəkilçilərin olduğunu görmək olur. Bu şəkilçilərin işlənmə mövqeyi, artırıldıqları sözlərin eyni nitq hissəsi olması diqqəti cəlb edir.

Həm Azərbaycan dilində, həm də Türkiyə türkcəsində işlənən ortaq şəkilçilərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

-lıq[4] şəkilçisi hər iki dildə ad düzəldən məhsuldar şəkilçi kimi işlənir. Hər iki dildə bu şəkilçi vasitəsilə çoxluq bildirən, mücərrəd mənalı, yer mənası bildirən sözlər yaranır. Azərbaycan dili: çöllük, odunluq, təmizlik, beşlik, mənlik, yaxşılıq, dərzilik və s. Türkiyə türkcəsində: ekinlik, çöplük, günəşlik, gençlik və s.

-çı[4] (-cı[4]) şəkilçisi hər iki dildə peşə, sənət, məşğuliyyət ilə bağlı sözlər düzəldir. Azərbaycan dili: əkinçi, şikayətçi, tarixçi və s. Türkiyə türkcəsində üfürükçü, okçu, simitçi və s.

-lı[4] şəkilçisi həm Azərbaycan dilində, həm də Türkiyə türkcəsində müəyyən bir yerə, əşyaya olan mənsubluğu ifadə edən sözlər yaradır. Azərbaycan dili: bakılı, kəndli, Sultanlı və s. Türkiyə türkcəsi: köylü, yunanlı, Ankaralı və s.

-sız[4] şəkilçisi hər iki dil üçün məhsuldar şəkilçilər sırasında yer alır. Azərbaycan dili: kitabsız, dadsız, evsiz və s; Türkiyə türkcəsi: çorapsız, içkisiz, görgüsüz və s.

-la[2] şəkilçisi istər Azərbaycan dilində, istər türkcə də adlardan feil düzəldən məhsuldar şəkilçilər sırasında verilir. Azərbaycan dili: güllələmək, başlamaq, dişləmək, parçalamaq, pisləmək, hamarlamaq, üçləmək və s. Türkcədə sulamak, avlamak, serinlemek, hafiflemek və s.

-al[2] şəkilçisi Azərbaycan dilində feil düzəldən məhsuldar şəkilçi olsa da, türkcədə işlənmə dərəcəsi çox geniş deyil. Azərbaycan dili: dirilmək, boşalmaq, qısalmaq, kökəlmək, çoxalmaq, yönəlmək, ucalmaq və s. Türkcə: düzelmek, bunalmak, sağalmak və s.

Hər iki dil üçün ortaq olan sözdüzəldici şəkilçilərin sayını artırmaq olar. Həmin şəkilçilər məhsuldarlığına görə bəzən hər iki dildə bir-birindən fərqlənir.



## SONUÇ

Bu məqalədə oğuz dilləri yarımqrupuna daxil olan Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinin söz yaradıcılığı üzərində tədqiqat aparılmışdır.Türk dilləri ailəsi haqqında materiallar, hər iki dilin söz yaradıcılığı xüsusiyyətləri, oxşarlıqlar, fərqliliklər qeyd olunmuşdur. Dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin artması nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlmə mexanizmlərində də müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Məqalənin giriş hissəsində həm Azərbaycan dilinin, həm də Türkiyə türkcəsinin qrammatikasından, türk dil ailələləri haqqında məlumat verilmişdir. Məqalənin əsas hissəsində hər iki dilin söz yaradıcılığı haqqında nəzəri məlumatlar, söz yaratma prosesləri, hər iki dil üçün ortaq və fərqli olan şəkilçilər qeyd olunmuşdur.

## KAYNAKLAR

1. Banguoğlu T. (1974) Türkçenin Grameri. İstanbul “Baha Matbaası”.
2. Cəfərov S. (2007) Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı “Şərq-Qərb”.
3. Xəlilov B. (2008) Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı “Nurlan”.
4. Qurbanov A. (2019) Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı.
5. Qurbanov A. (2019) Ümumi dilçilik. II cild. Bakı.

# ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ARTISTIC CREATIVITY

# SÜNİ İNTELLEKT VƏ BƏDİİ YARADICILIQ

**ƏLİYEVA ŞƏHANƏ**

**FİLOLOGİYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI, NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU, ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ ŞÖBƏSİ**

**ORCID: 0000-0002-3592-1577**

**Xülasə**

İnsan daim ona məlum informasiyanı təkmilləşdirir və dövrünün qazanılmış təcrübə və yeni bilik ehtiyatı ilə zənginləşdirir. Ən son texnoloji nailiyyətlərdən sayılan süni intellektin mahiyyəti və onun elmin müxtəlif sahələrinə tətbiqi günümüzün ən aktual məsələlərindəndir. Sİ-nin tətbiqi təkcə texniki elm sahələrini yox, humanitar düşüncədə gedən prosesləri, ictimai, sosial, mədəni həyatı da əhatə edir. Sərhədsiz informasiya axını, texnogen inqilablar, insan faktorunun sıxışdırılaraq robotlaşdırılması, bir düymədən asılılıq təbii surətdə mövcud olan və ya insanın fiziki və şüurlu fəaliyyətinin nəticəsində meydana çıxan nəsnələrin elektron variantlarının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Bu inqilab təkcə informasiya inqilabı yox, həm də mədəni inqilab oldu: bədii yaradıcılığın klassik anlamda qavradığımız mahiyyəti dəyişərək alternativ yaradıcılıq üsulları meydana gəldi. Demək olar ki, əksər koqnitiv funksiyaların Sİ tərəfindən yerinə yetirilməsi onu hesabat xarakterli, sırf informasiyayönümlü mətnlər müəllifi olması ilə yanaşı yaradıcı təfəkkürün də istehsalçısına çevirdi. Bədii yardıcılığın yeganə istehsalçısı kimi qəbul edilən müəllif öz yerini proqramlaşdırılmış maşına vermiş, beləliklə ədəbiyyatşünaslığın mühüm məsələlərindən olan müəllif mövqeyini sual altında qoymuşdur. Necə adlandırılmasından – "intellekt gücləndiricisi", "məsələlərin kollektiv həlli sistemi" (hər iki termin Vannevar Buşa məxsusdur), "süni intellekt" (Con Makkarti) – asılı olmayaraq alternativ zəka anlayışı dünyada yeni düşüncə tərzini formalaşdırdı. Sİ-nin "əlinin altında olan" baza sərhədsiz hipermətn əsasında yaranıb. Bu da Sİ-nin insan təxəyyülünə nisbətdə intertekstual əlaqələr qurma qabiliyyətinin yüksək olmasından qaynaqlanır. Müəllif tərəfindən yaradılan intertekstuallıq bədii mətnin xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edərək müəllif üslubuna çevrilə bilir. Sİ-nin isə intertekstuallıqdan başqa yolu yoxdur. Bu baxımdan fərdi üslub yaratma, orijinallıq və eksperimentallıqdan məhrum Sİ mətnləri şablonlar çərçivəsindədir. Sİ-nin iş prinsipi mümkün məlumat bazaları, sonsuz sayda informasiyanın toplanıb qorunduğu data mərkəzlər əsasında qurulduğundan struktur baxımından daha çox eyni və ya oxşar mətnlər istehsal edir. Bu da hər hansı etnik-psixoloji detal və motivin işlənmə ehtimalını azaldır. Həmçinin, mövcud məlumat bazası əsasında verilmiş situasiyalara uyğun süjet quran Sİ hazır sxemlər üzərində işlədiyindən finalların təkrarı qaçılmazdır. Həmçinin, burada fərdi üslub hadisəsindən söz açmaq mümkün deyil: Sİ mövcud üslublara parodiya yolunu seçərək fərdiliyin, orijinallığın üzərindən xətt çəkir. Təbii ki, digər mətnlərdən təsirlənmədən, qarşılıqlı münasibətdə olmadan heç bir mədəni fakt üzə çıxa bilməz. Amma bu təsirlənmənin belə özünəməxsus mədəni-tarixi, psixoloji əsasları olur. Sİ-nin təsirə məruz qalması isə yalnız təkrarlanan kodlar tezliyinə müraciətdir ki, bu səbəbdən Sİ tərəfindən istehsal olunan mətnləri ənənəvi ədəbiyyata alternativ kimi götürmək lazım deyil.

**Açar sözlər:** süni intellekt, mətn, informasiya, süjet

**Abstract**

Human constantly improves the information known to him and enriches it with the acquired experience and new knowledge of his time. The essence of artificial intelligence, which is considered one of the latest technological achievements, and its application to various fields of science are among the most urgent issues of our day. The application of artificial intelligence (AI) covers not only the fields of technical sciences, but also the processes of humanitarian thought, public, social and cultural life. Boundless flow of information, man-made revolutions, robotization of the human factor by suppressing it, dependence on one button resulted in the creation of electronic versions of objects that exist naturally or as a result of physical and conscious human activity. This revolution was not only an information revolution, but also a cultural revolution: the essence of artistic creativity, which we perceive in the classical sense, changed, and alternative creative methods appeared. It can be said that the performance of almost all cognitive functions by AI has turned it into a producer of creative thinking as well as being the author of purely information-oriented texts. The author, who is considered as the sole producer of artistic creativity, has given his place to a programmed machine, thus questioning the position of the author - one of the most important issue in literary studies. Regardless of how it is called - "intelligence enhancer", "collective problem solving system" (both terms belong to Vannevar Bush), "artificial intelligence" (John McCarthy) - the concept of alternative intelligence has shaped a new way of thinking in the world. The database used by AI is based on borderless hypertext. This is due to the high ability of AI to establish intertextual relationships compared to human imagination. The intertextuality created by the author can become the author's style, acting as one of the characteristics of the literary text. AI has no other way besides intertextuality. From this point of view, AI texts lacking individual style creation, originality and experimentation are within the framework of templates. Since the working principle of AI is built on the basis of possible databases, data centers where an infinite number of information is collected and protected, it produces more identical or similar texts in terms of structure. This reduces the possibility of developing any ethno-psychological details and motifs. Also, the AI, which builds a plot according to the given situations based on the existing database, works on ready-made schemes, the repetition of the finals is inevitable. Also, it is impossible to talk about the phenomenon of individual style here: AI chooses the path of parody of existing styles and cancel out individuality and originality. Of course, no cultural fact can be revealed without being influenced by other texts and interacting with them. But this influence has its own cultural-historical and psychological foundations. The influence of AI is only an appeal to the frequency of repeated codes, so texts produced by AI should not be taken as an alternative to traditional literature.

**Key words:** artificial intellect, text, information, plot

# ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING THE CONCEPT "MARRIAGE"

# "EVLİLİK" KAVRAMINI TEMSİL EDEN İNGİLİZCE DEYİMSEL BİRİMLER

**NURLANA EYUBOVA**

**Baku, Azerbaijan, Azerbaijan University of Languages, Philology,**

**Orchid ID: 0009-0000-8846-0068**

## Özet

Makale, "evlilik" kavramını temsil eden ingilizce deyimsel birimlerin ulusal ve kültürel özelliklerinin analizine ayrılmıştır. Kavramın deyimsel birimler örneğini kullanarak incelenmesi gösterge niteliğindedir, çünkü bu dil kolektifinin kendine özgü özelliklerini, gelişiminin ve dünya görüşünün kendine özgü özelliklerini yansıtan deyimsel birimlerdir. Bunun nedeni, deyimsel birimlerin imgeleri nedeniyle kültürel ve ulusal özelliklere sahip olmalarıdır. Çalışmanın materyali ingilizce deyimsel birimlerdi. Konu önemlidir, çünkü dilsel ve kültürel bir evrensel olan evlilik kavramı, herhangi bir dil bilincinin temelini oluşturan kategorilere aittir. İnsan düşüncesinin bir ürünü ve ideal bir fenomen olarak kavram asla kesin olarak anlaşılamaz ve tanımlanamaz. Bununla birlikte, dilsel ifadesi ve bu kavramı oluşturan gerçekliğin parçası olan bölüm hakkındaki dilsel olmayan bilgisi aracılığıyla bir dereceye kadar yeniden yapılandırılabilir. Herhangi bir dil bilincinin temelini oluşturan kategorilere atıfta bulunarak, evlilik kavramı dilsel ve kültürel bir evrenseldir. Evrenselliği, dilsel olmayan gerçeklik, insanların zihnindeki yansımasının genel kalıpları tarafından belirlenir. Dil, kültürel farklılıkları yakalar ve doğrular ve aynı fenomeni, halkın sosyal, psikolojik ve kültürel tutumlarını koruyan ve yeniden üreten dilin deyimsel katmanının yansıttığı farklı şekillerde kavramsallaştırır.

**Anahtar kelimeler:** kavram, evlilik, deyimsel birimler

## Abstract

The article is devoted to the analysis of the national and cultural specifics of English phraseological units representing the concept "marriage". The study of the concept using the example of phraseological units is indicative, since it is the phraseological units that reflect the specific features of this linguistic collective, its unique features of development and worldview. This is because, phraseological units have cultural and national specifics due to their imagery. The material for the study was English phraseological units. The topic is relevant, since the concept of marriage, being a linguistic and cultural universal, belongs to the categories that form the basis of any linguistic consciousness. The concept as a product of human thought and an ideal phenomenon can never be definitively comprehended and described. However, it can be reconstructed to a certain extent through its linguistic expression and non-linguistic knowledge of the segment, fragment of reality that forms this concept. Referring to the categories that form the basis of any linguistic consciousness, the concept of marriage is a linguistic and cultural universal. Its universality is determined by the non-linguistic reality, the general patterns of its reflection in the minds of people.

Language captures and verifies cultural differences and conceptualizes the same phenomena in different ways, reflected by the phraseological layer of language that preserves and reproduces the social, psychological and cultural attitudes of the people.

**Keywords:** concept, marrriage, phraseological units

**INTRODUCTION.** Traditionally, the institution of marriage is perceived as the basis for the creation of a family and the functioning of society as a whole. The representation of the concept of "marriage" in all linguistic cultures of the world makes it possible to classify it among the basic, universal concepts, which are characterized by the presence of both universal and national-specific characteristics. The concept of "marriage", like other linguistic and cultural concepts, is defined in language using various linguistic means [Tepkeeva, 2007: p. 172]. Phraseological units can act as means of verbalization of concepts, which are understood as "ready-made reproducible linguistic units consisting of two or more stressed components of a verbal nature" [Shansky, 2012: p. 30]. Unlike free phrases, phraseological units are characterized by reproducibility in speech in a ready-made form, integrity of meaning and "constancy of composition and structure" [Belousova, 2015: p. 150]. In the phraseological fund of the language, as T.F. Vakhitova notes, specific features of the "national linguistic picture of the world of a certain ethnic group" are manifested [Vakhitova,2018: p. 466]. R.H. Khairullina emphasizes the close connection between the figurative component of the semantics of phraseological units and the cultural background knowledge of the people: "a system of images fixed in national phraseology and reflecting the warehouse the mind of the people, a native speaker, is connected with the material, social and spiritual culture of the linguistic community" [Khairullina, 2008 p. 225]. Therefore, the study of concepts based on the material of phraseological units is important, since the system of images fixed in phraseological units reflects the worldview, experience and traditions of the people and allows us to identify the national and cultural specifics of concepts.



**METHOD.** The methodological basis of the research was the fundamental works of scientists in linguoculturology, cognitive science, and intercultural communication. The research methodology was based on the fundamental works of scientists in the field of linguoculturology, cognitive science, and intercultural communication (Tepkeeva V.V., Shansky N.M, Belousova L. D., Vakhitova T.F., Khairullina R.H., etc.). The research material was data from a continuous sample of explanatory, synonymic, etymological, phraseological dictionaries of the English language (phrases, phraseological units, proverbs and sayings, sentences, including lexemes containing this "marriage", and serving to designate objects, objects, phenomena, realities of the studied area. In the course of the research, an integrated approach was applied to the use of methods and techniques of modern linguistics: a conceptual method that allows describing the concept of culture, verbalized in collective and individual consciousness through linguistic units; an analytical method of observation and generalization of linguistic facts, a method of linguistic and comparative description.

**FINDINGS.** In the course of the study, we identified 6 semantic groups of phraseological units:1) marriage; 2) types of marriage; 3) marriage traditions; 4) designation of spouses; 5) domination of the wife; 6) infidelity. First of all, let's turn to the phraseological units that have the meaning of "getting married". We have found 4 phraseological units in the phraseological fund under consideration. When analyzing English phraseological units, an image of bonds is found, implying the establishment of close ties between spouses: to tie the knot. In this linguistic culture, the connection of marriage with the altar is traced: to lead to the altar. These phraseological units are formed as a result of the metonymic transfer of the name of a private action (bringing the bride to the altar) to the entire wedding ceremony.

There is also a serious approach to marriage. Marriage is perceived as a decisive step, which is actualized in phraseological units: to take the plunge. The second semantic group consists of 18 substantive and verbal phraseological units dedicated to various types of marriage. This phraseological foundation reflects marriages of love, by calculation, fictitious marriages and unequal marriages. Love and affection as motives for marriage are fixed in the following phraseology: love match. The main reason for marriages of convenience is the desire to improve their financial situation, which is emphasized in the phraseology: marry money. In English phraseology, a fictitious marriage is directly related to deception (sham). Marriage between representatives of different social circles is denoted using the phraseological units left-handed marriage, marry beneath/above your station in English. In the English phraseology marry beneath / above your station, the obsolete word station is used, denoting a social position, therefore, this phraseological unit literally means "to marry below / above your position." The third semantic group, which includes 3 phraseological units, demonstrates wedding traditions and customs: hen party on the eve of the wedding (hen party), stag party on the eve of the wedding (stag party) and honeymoon. In English linguoculture, the phraseological units hen party and stag party actually mean a party in honor of the bride or groom, represented in the images of animals – a chicken and a deer, respectively. The following semantic group of phraseological units is used to designate spouses. It should be noted that phraseological units related to the spouse are numerically superior to those representing the spouse. Let's consider some phraseological units. To designate a spouse in English, phraseological units with a positive connotation are used, for example, Mr.Right (a young man who will be an ideal husband), one's lord and master (lord and master). The image of a spouse, unlike the image of a spouse, has an ambivalent assessment. An illustration of FE with a positive connotation is the phraseology the angel in the house, which indicates a wife who devotes all her time to her husband and children. A negative assessment of the wife's behavior contains the phraseology ball and chain (a core on a chain attached to the prisoner's leg), which serves to designate a spouse who restricts the freedom of the spouse in his actions. In a separate semantic group, we have identified 6 phraseological units about the relationship of spouses, in which the wife leads the husband. It should be emphasized that the primacy of the wife in this phraseological fund is endowed with a negative connotation. The situation of the spouse's dominance in English linguoculture is associated with the wearing of trousers, which were previously considered an item exclusively for men's wardrobe: wear the trousers. It was assumed that the one who wore trousers, i.e. the spouse, should occupy a dominant position in marital relations. Therefore, the image of a wife wearing trousers is a symbol of the transition of the dominant role in relationships and decision-making to a woman. In English linguoculture, the image of a husband at the mercy of his wife, in turn, is associated with items of women's wardrobe, for example, with an apron: to be tied to one's wife's apron strings. Some phraseological units represent adultery in marriage. In the English phraseology to make a cuckold of smb, a different image appears. When referring to the etymology of this FAIRY, it was found that the word a cuckold goes back to the word cucu "cuckoo". Implicitly, the phraseology contains the idea of likening the behavior of a traitor to the behavior of a female cuckoo, which has a habit of changing partners and leaving eggs in the nest of another bird.



**CONCLUSION**. The specificity of English linguistic culture lies in the representation of marriage in the metaphorical image of bonds and in the presence of a large number of phraseological units that serve to designate spouses and express a positive assessment of the image of the husband and an ambivalent assessment of the image of the wife.

The existence of specific national and cultural characteristics of the concept of "marriage" in English linguoculture can be explained by a number of extralinguistic factors, including geographical and socio-cultural living conditions of representatives of linguoculture, their way of life, national traditions, customs and stereotypes of behavior, as well as the peculiarities of the mentality of the people.

**RESOURCES.**

1. Tepkeeva V.V. National and cultural specificity of English FE, representing the concept of marriage // Bulletin of St. Petersburg University. 2007. Issue 1. Part 2. pp. 172-177.

2. Shansky N.M. Phraseology of the modern Russian language: Textbook. Ed. 6-E. M.: Book house "LIBROCOM", 2012. 272 p.

3. Belousova L. D. Phraseological units and the word // Problems of modern science and education. 2015. No. 36. pp. 148-150.

4. Vakhitova T.F. National and cultural specificity of the linguistic picture of the world and the role of phraseological units in its structure // Mir nauki, kultury, obrazovaniya. 2018. № 2. C. 465-468.

5. Khairullina R.H. Phraseological picture of the world: from worldview to worldview. Ufa: Publishing House of BSPU, 2008.

# CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MÜXTƏLİF TƏBƏQƏ VƏ TİPAJLARIN DİALOQLA TƏQDİMİ

**ŞƏFA ŞAKİR QIZI ƏLİYEVA**

**Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,**

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,**

**https://orcid.org/0009-0004-7483-9033**

Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli xadimi, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində tiplərin əksəriyyətinin nitqlərinin aydınlığı, qısa və lakonikliyi oxucu ilə ünsiyyətə, informasiyanın təsir gücünün artmasına şərait yaradır. Müəllif dram əsərlərində dialoqların təşkili zamanı tiplərin sadə, özünəməxsus dillə ifadəsinə, personajların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öz nitqləri vasitəsilə aydınlaşdırılmasına çalışmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında obrazların tipikliyi və təyinat üzrə hər hansı bir təbəqəni təmsil etməsi dialoqun imkanını artırır, onu fərdlərdən, xarakterlərdən daha çox təbəqələrin qarşılaşması kimi qavramağa yol açır. Bu üsul tənqidi realizmin cəmiyyəti təbəqə-təbəqə açıb göstərmək xüsusiyyətinə mükəmməl cavab verir. Tənqidi realist dramaturgiya yaradıcılığında ön yerdə dayanan C.Məmmədquluzadənin əsərləri üçün sinif yox, təbəqə, zümrə qarşılaşdırılması xarakterikdir. Əsərlərin əvvəlində obrazların təqdimatı, geyimlərinin təsviri hansı zümrəyə aid olduqları haqda izahat verilsə də, nə "Ölülər"də ölülərinin adlarını yazdıran hacılar, nə "Dəli yığıncağı"nda dəlilərin müalicə üçün adlarını siyahıya salan ağıllılar, nə də "Danabaş kəndinin məktəbi" əsərində uşaqları qeydə alan heç bir tərəf sosial fərqi, sinfi təbəqəni vurğulamır. Bu, ümumiyyətlə, Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası və nəsrinə aid oluna biləcək bir keyfiyyətdir. Nisbətən poeziyada sinfi təbəqələşməyə geniş yer verilir. Nəsr və dramaturgiyada isə bu problemə az toxunulur. Dramaturgiyada əsas problem bütün təbəqələrə aiddir, onların hamısı qurbandır; hər biri mühitdən öz nəsibini almış, eyni zamanda, mühitin naqisliyinə öz töhfəsini vermişdir. Bu mənzərənin qavranılmasında obrazlararası ünsiyyəti gerçəkləşdirən dialoqlar dolğun informasiya sərgiləyir. Cəmiyyətin "ölülüyünü", "dəliliyini", cahilliyini, özgələşməsini, sərsəmliyini dialoqlardakı zahiri statiklik və daxili gərginlik mükəmməl şəkildə açıb göstərir. "Ölülər" əsərində Kərbəlayı Fatma xanımın, Hacı Həsənin nitqlərində öz qaravaşları Zeynəb və Əliyə münasibətlərində heç bir alçaldıcı, sinfi fərqin gözə batdığı səhnələrlə rastlaşmırıq. Kərbəlayı Fatma xanım və Zeynəbin dialoqlarında xanım-nökər münasibətlərinin deyil, fərqli bir yaxınlığın, isti münasibətin şahidi oluruq. Əsərdəki bir digər ağa-nökər obrazları silsiləsini Şeyx Nəsrullah və köməkçisi Şeyx Əhməd davam etdirir. Onların dialoqlarında da qarşı tərəfi əzmək, sinfi fərqi şişirtmək, sosial bərabərsizliyi vurğulamaq kimi nüanslara rast gəlmirik. Cəlil Məmmədquluzadənin heç bir dram əsərində insanlar varlı və kasıb deyə təbəqələrə bölünməmişdir. Hətta ən lovğa, özündən müştəbeh obrazların nitqində belə maddi varlıqları dəyərləndirdiyi, ətrafında yalnız yüksək zümrəyə məxsus insanlara yer verdiyi haqqında kiçik eyhamlara belə rast gəlmirik. Dramturq yaradıcılığında elə dərin mövzulara – xalqın müqəddəratını, keçmişini və gələcəyini maraqlandıran bir-birindən mühüm məsələlərə işıq salıb əhalini yaratdığı personajların dili ilə məlumatlandırmağa çalışır.

**Açar sözlər:** dialoq, təbəqə, dramaturgiya, tənqidi realizm

# DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE: HAYDAR ALIYEV'S MISSION AND MAHIRA HUSEYNOVA'S RESEARCH

# DİLİMİZİN İNKİŞAFI: HEYDƏR ƏLİYEVİN MİSSIYASI VƏ MAHİRƏ HÜSEYNOVANIN ARAŞDIRMALARI

**ABDULLAYEVA GÜLTƏKİN ATƏŞ QIZI**

**Pedaqogika Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Dosent**

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

## ÖZET

Dilimizin inkişafı, qorunması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi kimi tarixi missiyanın yerinə yetirilməsində Heydər Əliyevin müstəsma rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, ən yüksək beynəlxalq kürsülərdən səslənməsi bilavasitə onun adı ilə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda ulu öndər gənclərə müraciətlə demişdir: "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir... Ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır. Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən insan öz tarixini də bilməz". Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra təhsil sahəsində ən əlamətdar hadisə ardıcıl və məqsədyönlü islahatların aparılması olmuşdur. Dünya şöhrətli siyasətçi və uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyev ölkənin tərəqqisində təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək bu sahədə əsaslı islahatların keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuş, proqram xarakterli nitq və çıxışlarında irəli sürdüyü müddəalarla Azərbaycan təhsilinin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikamıza rəhbərlik etdiyi bütün dövrlər möhtəşəm quruculuq, tərəqqi və hərtərəfli inkişaf mərhələləri kimi şanlı tariximizin qızıl səhifələridir. Heydər Əliyevin həyat yolu istənilən sahədə çalışan hər bir vətəndaş üçün örnəkdir, onun dövlətçiliyimizin, iqtisadiyyatımızın və ölkə həyatının digər mühüm sahələrinin formalaşdırılması, Azərbaycançılıq strategiyasının əsaslarının yaradılması istiqamətində göstərdiyi əzmkar fəaliyyəti, gördüyü işlər bir çox elmi araşdırmalar, tədqiqatlar üçün tükənməz mənbədir. Gözəl pedaqoq, tədqiqatçı-alim, istedadlı şairə, vətənpərvər ziyalı, çoxsaylı monoqrafiyaların, kitabların və məqalələrin müəllifi kimi elmə, təhsilə mühüm töhfələr verən professor Mahirə Hüseynovanın "Ulu Öndərimizin natiqlik məharəti", "Ulu Öndərimizin natiqlik məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir", "Missiya", "Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası" (S.Sadiqova ilə birlikdə) kimi əsərlərində Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, fenomenal şəxsiyyət Heydər Əliyevin nəsillərə örnək olan həyat yolu və misilsiz xidmətləri milli düşüncəli alim nöqteyi-nəzərindən hərtərəfli təqdim olunmuşdur. Yaradıcı ziyalımız Mahirə xanımın "Ulu öndərimizin natiqlik məharəti", "Ulu öndərimizin natiqlik məharəti xalqımızın ən böyük sərvətidir" adlı kitablarında ümummilli liderin Azərbaycan natiqlik sənətinə verdiyi töhfələr araşdırılmışdır. Professor Mahirə Hüseynovanın "Missiya" əsəri Azərbaycan dövlətinin memarı Heydər Əliyevin çoxşaxəli ictimai-siyasi fəaliyyətinin elmi-nəzəri və publisistik təhlilinə həsr olunmuşdur.

Müəllif sonsuz ehtiramı ilə bildirir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan dilinin qayğısına qalmaqla kifayətlənməyib, həm də müasir türk xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşması, onların arasında mənəvi, mədəni, iqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi

istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Bu baxımdan Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə olduğu kimi, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə də ana dilinin qorunub saxlanması ilə yanaşı onun inkişafı məsələsinə xüsusi önəm verməsinin şərhi əsərin yüksək məziyyətlərindən hesab edilməlidir. Mahirə xanımın "Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası" monoqrafiyasında Heydər Əliyevin dil siyasəti, dövlətçilik və dil quruculuğu prosesi, Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası yeni müstəvidə ətraflı təsvir edilmişdir. Əsərdə Azərbaycan dilinin inkişaf konsepsiyası ilə bağlı Heydər Əliyevin dil siyasəti iki mərhələyə bölünərək, hər iki mərhələdə milli dilə münasibət və onun tətbiq sahələri müəyyənləşdirilmişdir. Vətən, xalq yolundakı danılmaz xidmətləri, yaratdığı bəşəri möcüzələri sayəsində bütün müsəlman dünyasının fəxrinə və türk birliyinin müdrik liderinə çevrilən dahi Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətində çox böyük nüfuza malik olmuş və ölkəmizi bir müstəqil, demokratik dövlət kimi dünyaya tanıtmışdır.

**Açar sözlər**: Azərbaycan dilinin inkişafı, tarixi missiya, dil siyasəti

## ABSTRACT

Heydar Aliyev played an exceptional role in the fulfillment of the historical mission of the development, protection, and expansion of the scope of our language. The comprehensive development of the Azerbaijani language, its transformation into a common language, the state language, opening the way to the world of diplomacy, and being heard from the highest international chairs are directly related to his name. At the first forum of the youth of the independent Republic of Azerbaijan, the great leader addressed the youth and said: "It is the language that keeps alive and develops the nationality, moral values, and culture of each nation... We need to master our mother tongue, the Azerbaijani language, to hear this language as our mother tongue, to love this language. needed. A person who does not know his own language and does not love his own language does not know his own history." After the restoration of state independence in Azerbaijan, the most significant event in the field of education was the implementation of consistent and purposeful reforms. The world-renowned politician and visionary statesman Heydar Aliyev highly appreciated the role of education in the country's progress and initiated major reforms in this field. All the periods during which National Leader Heydar Aliyev led our republic are the golden pages of our glorious history as stages of great construction, progress and comprehensive development. Heydar Aliyev's life path is an example for every citizen working in any field, his persistent activity towards the formation of our statehood, economy and other important areas of the country's life, the creation of the foundations of Azerbaijanism strategy, his work is an inexhaustible source for many scientific studies and researches. Professor Mahira Huseynova, a beautiful educator, researcher-scientist, talented poetess, patriotic intellectual, author of numerous monographs, books and articles, who made important contributions to science and education, "Our Great Leader's oratory skill", "Our Great Leader's oratory skill is the greatest asset of our nation", "Mission ", "Heydar Aliyev and the concept of the development of the Azerbaijani language" (together with S. Sadigova), the National Leader of the Azerbaijani people, the phenomenal personality Heydar Aliyev's life path, which is an example for generations, and unparalleled services are comprehensively presented from the point of view of a national-minded scientist. The contributions of the national leader to the art of public speaking in Azerbaijan were examined in the books of our creative intellectual Mahira khanum "The oratory skill of our great leader" and "The oratory skill of our great leader is the greatest wealth of our nation".

Professor Mahira Huseynova's work "Mission" is dedicated to the scientific-theoretical and journalistic analysis of the multifaceted socio-political activity of Heydar Aliyev, the architect of the state of Azerbaijan. The author expresses with great respect that the Great Leader Heydar Aliyev did not only take care of the Azerbaijani language, but also did great things in the

direction of bringing the modern Turkish peoples closer to each other and deepening the moral, cultural and economic relations between them. From this point of view, the interpretation of Heydar Aliyev's special importance to the development of his mother tongue while he was the President of the independent Republic of Azerbaijan, as well as in the first period of his leadership in Azerbaijan, should be considered one of the high merits of the work. In the monograph "Heydar Aliyev and the development concept of the Azerbaijani language" by Mahira Hanum, Heydar Aliyev's language policy, statehood and language building process, the development concept of the Azerbaijani language are described in detail on a new level. In the work, Heydar Aliyev's language policy regarding the development concept of the Azerbaijani language is divided into two stages, and the attitude towards the national language and its areas of application are defined in both stages. The genius Heydar Aliyev, who became the pride of the entire Muslim world and the wise leader of the Turkish unity thanks to his undeniable services to the homeland and the people, and the human miracles he created, had a great reputation in the world community and introduced our country to the world as an independent, democratic state.

**Keywords**: development of Azerbaijani language, historical mission, language policy

# EXPLORING TRANSGENDER IDENTITY WITHIN TRADITIONAL CULTURAL FRAMEWORKS IN ASIA: A TEXTUAL DISCOURSE

**NISHANI RANAWEERA**

**Department of Criminology and Criminal Justice, University of Sri Jayewardenepura Sri Lanka and School of Global Studies, Thammasat University, Bangkok**

**https://orcid.org/0000-0002-7682-5733**

## Abstract

The combination of transgender rights and deeply rooted traditional cultural values in Asia presents intricate obstacles in terms of societal acceptance and legal acknowledgement. A thorough examination of the intricate connection between transgender identity and conventional cultural frameworks in Asian societies is undertaken in this textual discourse. The primary objective of this study is to examine how transgender individuals negotiate their identities within culturally conservative environments, shedding light on the disparities between human rights discourse and prevailing cultural norms. Despite growing recognition of transgender rights as a global human rights issue, many Asian countries, such as Sri Lanka, prioritize cultural values over individual quality of life, particularly in matters related to gender identity. This presents a significant societal dilemma where younger generations increasingly embrace transgender rights while the majority still perceive it as a source of stigma and shame. This review synthesizes a range of scholarly articles, reports, and studies on transgender rights and cultural values in Asian contexts. Key themes explored include societal attitudes, legal frameworks, familial dynamics, and religious influences. The literature underscores the intricate relationship between transgender identity and cultural conservatism in Asia. Traditional norms often dictate gender roles and expectations, constraining the social acceptance of transgender individuals. In Sri Lanka and similar settings, cultural values rooted in tradition frequently overshadow the discourse on human rights, inhibiting broader acceptance of transgender rights. The findings highlight a generational divide regarding attitudes towards transgender rights, with younger populations more open-minded compared to older generations. Despite progressive shifts among some demographics, entrenched cultural values remain a formidable barrier to widespread acceptance and legal protection for transgender individuals across Asia. In Asian countries like Sri Lanka, where cultural values strongly influence societal norms, efforts to promote transgender rights must navigate complex cultural landscapes. Recommendations include targeted educational initiatives to challenge misconceptions, empower youth advocacy, and foster inclusive dialogues that bridge cultural divides. By addressing these challenges, policymakers and advocates can advance the cause of transgender rights while respecting and engaging with local cultural contexts.

**Keywords:** Cultural values, Gender, Fear of crime, Traditional norms, Transgender rights

# RESEARCH ON THE RELATIONSHIP OF SPORTS AND ENTERTAINMENT EVENTS WITH TRENDS AND THEIR IMPACT ON FASHION BETWEEN 1900-2000

# 1900-2000 YILLARI ARASI SPOR VE EĞLENCE ETKİNLİKLERİNİN TRENDLERLE İLİŞKİSİ VE MODAYA ETKİSİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

**Dr. Öğretim Üyesi GUZAL MASSADIKOVA**

**Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**

**Spor ve Sanat Fakültesi, Tasarım Bölümü**

**ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6275-3871**

## Özet

Sporun giyim modasına girmesiyle birlikte spor giysiler işlevsel olmaktan çıkıp, estetik kaygılara da sahip olmaktadır. Bir ürünün işlevsel özelliklerine bir moda ürününün estetik özelliklerinin eklenmesinin en güzel örneklerinden biridir. Modada sporun kendini göstermesinin, savaş sonrası Jean giyim dünyasında yaptığı devrim ile karşılaştırabilecek derin ve önemli bir sosyolojik olgu söylenebilir. Modayla spor arasındaki bu yakınlaşma veya karşılıklı çekim, basit geçici bir hayranlığın çok ötesindedir. Öyle ki, bu yakınlaşma sporu vazgeçilmez bir denge, sağlık ve refah öğesi olarak gören gerçek bir yaşam biçimi değişikliğidir. Giyecek alanında belirli bir biçimliğinin giderek gerilemesi, unisex arayışlar, çevrebiliminin ortaya çıkışı yanı sıra aile bütçesinde sofistike ve pahalı giysiler yerine, eğlenceye ve gezilere öncelik tanıyan bir değişikliğin görünmesi de bu etkenler arasındadır. Bugün ise spor, yeni bir giyim tarzının rahat modanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü, spor ile gündelik yaşantı arasındaki etkileşme, artık insanların giyim alışkınlıklarını derinden etkileyecek kadar önemli bir noktadadır. Bu araştırmanın amacı, 1900-2000 li yılların spor etkinliklerini araştırırken trendlere ve modaya olan etkisini belirlemektir. 1900 yıllardan bu güne sporun kültürel ve medeni haline gelmesi geleceğin moda trendlerinin yinede bir kata yükselmesine önem sağlamaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Spor, Moda, Trend, etkileşim

## Abstract

With the introduction of sports into clothing fashion, sportswear ceases to be functional and has aesthetic concerns. It is one of the best examples of adding the aesthetic features of a fashion product to the functional features of a product. A deep and important sociological phenomenon can be said to compare the emergence of sports in fashion with the post-war revolution in the world of jeans. This rapprochement or mutual attraction between fashion and sports goes far beyond a simple temporary admiration. So much so that this rapprochement is a real lifestyle change that sees sports as an indispensable element of balance, health and well-being. These factors include the gradual decline of formality in clothing, unisex pursuits, the emergence of ecology, as well as a change in the family budget that prioritizes entertainment and trips over sophisticated and expensive clothing. Today, sports have led to the emergence of a new clothing style, comfortable fashion. Because the interaction between sports and daily life is now at such an important point that it deeply affects people's clothing habits.

The aim of this research is to investigate the sports events of the 1900-2000s and determine their impact on trends and fashion. The fact that sports have become cultural and civilized since the 1900s provides importance for the fashion trends of the future to rise to the next level.

**Keywords:** Sports, Fashion, Trend, interaction.

## GİRİŞ

1900'lı yıllardan bu güne kadar hafta-sonu tatilleri ile, çeşitli eğlenceler, modayı derinden etkileyip, yeni bir giyim üslubunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Günümüzde modayla ilgili üslubun yeni bir kaynaşma evresine girdiği bu akım, spor giyim olmuştur. Avrupa'ya oranla, bu olgunun çok daha gelişmiş olduğu ABD'de aktif spor giyimden söz edildiği halde, Fransa'da henüz moda yaratıcılarının, o zamana kadar, yalnız sporda uzmanlaşmış kişilere açık olan bir alana doğru birdenbire çekilmelerini belirtecek bir sözcük bulunamadığı görülmüştür. Günümüzde çok sayıda modacı ile, hazır giyim yapımcısının, önceleri koleksiyonlarına trainingler, spor dünyasından esinlenen başka giysiler katarak, deneme balonları uçurdukları ve tutulması üzerine, bunu başarı ile sürdürdükleri görülmektedir (Ford, 2020). Modada sporun kendini göstermesinin, savaş sonrası Jean giyim dünyasında, yaptığı devrim ile karşılaştırabilecek derin, önemli bir sosyolojik olgu söylenebilir. Modayla spor arasındaki bu yakınlaşma, bu karşılıklı çekim, basit geçici bir hayranlığın çok ötesindedir, öyle ki, bu yakınlaşma sporu vazgeçilmez bir denge, sağlık ve refah öğesi olarak gören, gerçek bir yaşam biçimi değişikliğidir. Bir çok başka etkenler de buna katkıda bulunur, giyecek alanında belirli bir biçimliğinin giderek gerilemesi, unisex arayışlar, çevrebiliminin ortaya çıkışı yanında, aile bütçesinde sofistike ve pahalı giysiler yerine, eğlenceye ve gezilere öncelik tanıyan bir değişikliğin görünmesi de bu etkenler arasındadır. Spor giyim sanayi, üretime son derece yatkındır. Herkese uygun fiyatlarla satılabilir. 1960'lı yılların hafta sonu tatili, spor giyim modasının başlangıç noktası olmuştur. Bugün ise spor, yeni bir giyim tarzının rahat modanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü, spor ile gündelik yaşantı arasındaki etkileşme, artık insanların giyim alışkınlıklarını derinden etkileyecek kadar önemli bir noktadır. Artık, trikolar, eşofmanlar, polo gömlekler spor alanlarda olduğu gibi sokaklarda da rahatlıkla giyilebilmektedir (Moghaddasi et al., 2022). Sporun giyim modasına girmesiyle birlikte, spor giysiler artık yalnızca işlevsel olmaktan çıkıp, estetik kaygılara da sahip olmuşlardır. Bu, bir ürünün işlevsel özelliklerine bir moda ürününün estetik özelliklerinin eklenmesinin en güzel örneklerinden biridir (Goodrum, 2015). Bu araştırmanın amacı, 1900-2000'li yılların spor etkinliklerini araştırırken trendlere ve modaya olan etkisini belirlemektir. 1900'lı yıllardan bu güne sporun ulaşması ve kültürel, medeni haline gelmesi geleceğin moda trendlerinin yinede bir kata yükselmesine önem sağlamıştır. Spor günümüzde sadece etkinlik halinden giderilip, gündeme gelmiştir.



## 1900-1920 YILLARI ARASI SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1900'lı yıllarda Paris, Saint Louis, Londra, modern olimpiyat oyunlarında kadın tenis, golf, hokkey, kriket, beyzbol oyunları düzenlenmiştir. 19. yüzyılda, spor çok erkeksi bir faaliyet olmuştur. Kadınların egzersiz yoluyla fiziksel refahını artırmak ve spor etkinlikleri rekabet etmeye 1800'lerin sonuna kadar değil, böyle bisiklet ve yüzme gibi aktiviteler fiziksel egzersiz değişim yönünde tıbbi tutumlar gibi popüler olmuştur. Üst sınıf kadınlar, tenis, golf, hedef sporları ve kroket gibi değil bir ter kıracak ölçüde spor etkinliklerine katılan olmuştur. İlk modern olimpiyat oyunları tamamen kapsayıcı olmak için ayarlanmamıştır. 1900'lı yıllarda kadınlarda spor etkinliklerinde golf, tenis ve yatçılık dahil bir topuk ile uzun kollu ve yüksek boyunları ve ayakkabı ile ayak bileği uzunlukta elbiseler seçmiştir. Giyen şort ve serin kısa kollu pamuklu gömlek erkeklere göre çok kısıtlayıcı olmuştur.

1900'lı yıllarda Paris modern olimpiyat oyunlarında Amerika'nın ilk kadın tenis oyuncusu May Sutton ceket kolunu katlayan ilk isim olmuştur (Şekil 1) (Bielefeldt Bruun et al., 2016).

**Şekil 1:** Amerika'nın ilk kadın tenis oyuncusu May Sutton (www.cemeteryguide.com).

1900'lı yıllar toplum arasında, yürüyüş, tırmanma bisiklet, binicilik, yelkencilik, tenis, kriket, otomobil sürme gibi sporların popüler olmasıyla daha rahat giysilere gerek duyulmuş ve beli ve kalçaları rahatlatan daha esnek kanatlı korseler, daha rahat etekler giyilmeye başlanmıştır. Bu dönemde insanların denize girmeyi bir ihtiyaç olarak görmeye başlaması ile deniz giysileri gündeme gelmiş, fakat tüm vücudu örten deniz giysilerinin çıkarılıp özel bir giysinin kabul görmesi çok zor olmuştur. 1910'lı yılı kadın mayolarına büyük değişiklikler getirmiştir. Avusturya'lı kadın yüzücü Anette Kellerman'nın tek parçalı, vücudunu saran mayosu o günlerin olayı olmuştur. Denize girerken daha önceleri çıkarılmayan çorap ve ayakkabılar çıkarılmaya başlanmış, yün mayoların yerini basmadan yapılmış mayolar almıştır (Şekil 2) (Snodgrass, 2015).

**Şekil 2:** Avusturyalı kadın yüzücü Anette Kellermanb (http://en.wikipedia.org).

## 1920-1930 YILLARI ARASI SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1920'lerde özel olarak spor aktiviteleri için geliştirilen giyim eşyaları, ana akım modanın içine sınmış ve takip eden on yıl boyunca çeşitli boş zaman aktivitelerinde giyilmeye başlamıştır. Güneşleme ve yüzme gibi son zamanların favori eğlenceleri baştan aşağı farklı bir gardirop gerektirmiştir. Bu yıllarda insanlar spora çok önem vermişler, bundan dolayı kıyafetlerde değişmiştir. Rusya Peterburg'dan gelen Delaunay, bir ressam olan Robert Delaunay ile evlenince birlikte moda dünyasına el atmışlar, elbiselere yeni şekiller getirmişlerdir. Golf ve tenis oyunları için modeller geliştirmiştir. Bu dönemi etkileyen bir çok modacı olmuştur. Bunlar Gabrielle Coco Chanel, Elsa Schiaparelli, Lanvin, Jean Patou, Erte. 1920'lerde özel olarak spor aktiviteleri için geliştirilen giyim eşyaları, ana akım modanın içine sınmış ve takip eden on yıl boyunca çeşitli boş zaman aktivitelerinde giyilmeye başlamıştır.

Güneşleme ve yüzme gibi son zamanların favori eğlenceleri baştan aşağı farklı bir gardirop gerektirmiştir. Bu yeni gardirop Coco Chanel ve denizcilerin İspanyon paça pantolonlarından uyarladığı trendi takiben, sabahlık ve robdo şambuların plaj versiyonu olan pijama tarzı plaj kıyafetlerini içermiştir. Kadınlar, diyet ve egzersiz programlarına devam ettikçe kullanışlı gündelik giyim için serbest dökümlü kumaşlardan kesilip örme jarseden yapılan daha serbest formlu kıyafetleri ve gece için krepdoşin pijama tarzı kıyafetleri giyebilir hale gelmiştir. Spor aktivitelerinin sunduğu sağlıklı yaşam tarzı ön plana çıkmış ve bu dönemde kitlesel bisiklet sürüşü halkı spora özenlendirici toplu aktivitelere adanmış sosyal kulüpler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu aktiviteler kadınlara, pantolon, bahçıvan pantolon ve şortla beraber erkek gömlekler, çoraplar ve bağcıklı ayakkabılar giyme imkanını sağlamıştır (Cole et al., 2015). 1920'de öncülüğünde Fransız modacı Jean Patou'nun yaptığı özel tasarım spor giyim ortaya çıkmıştır. Kadınları, üst üste giyilen kısıtlayıcı spor giyimden kurtarmıştır ve toplum, çıplak bacakların üzerine giyilen kolsuz elbiseleri giymeye başlamıştır. Aynı zamanda Tenis sporcusu olan Suzanna Lengen'in giyimindeki serbestlik kısa saçı ve şapka yerine taktığı renkli geniş bandasıyla yeni bir kadınsı tarzını temsil etmiştir (Şekil 3) (Rathbone, 2021).

**Şekil 3:** Tenis sporcusu olan Suzanna Lengen

1920'de spor giysiler modayı etkisi altına almıştır. Tenis ve deniz sporlarının renkleri olan beyaz-lacivert, kırmızı-beyaz, sarı-yeşil kombinasyonları gündelik giysilerde de moda olmuştur. 1925'te golf giysileri moda olmuştur. Dizin altından bir bant ile toplanan, bol kesimli golf pantolonlar, üstten pilili cepleri, arkada kemeri olan üç düğmeli spor ceketler ile giyilmiş, boyu kısa gösteren bu giyimi başa giyilen kasket ve ekoseli çoraplar tamamlamıştır. Bu dönemde mayolarda da büyük değişiklikler olmuştur. 1926'da Manş'ı geçen kadın yüzücü Gertrude Ederk'in, iki parçalı mayosu büyük yankı uyandırmıştır (Şekil 4). Bu olayın hemen ardından tek ve iki parçalı mayolar moda olmuştur (Goodrum, 2017).

**Şekil 4:** Kadın yüzücü Gertrude Ederk 1926 yılı.

## 1930-1940 YILLARI ARASINDA SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1930'larada, 1920'lerdeki savaşın yerini ekonomik kriz almıştır. Yürüyüşler başlamış, işsizlik artmıştır. Büyük işyerleri, küçük işyerleri, küçük yatırımcılar, hepsi batmıştır. Dolaysıyla 1930'lu yıllar akıllarda acı, mutsuzluk imajını bırakmıştır. Kitlesel işsizlik ve ekmek kuyrukları, faşizmin artışı ve II.Dünya savaşına doğru gidiş. 1930'larda fiziksel aktivite de pek çok insan için önemli bir etkinlik haline gelmiştir. 1930'da Prunella Stack tarafından İngiltere'de kurulan kadınların sağlık ve güzellik kurumu bunlardan biri olmuştur. Renkli spor kıyafetler hariç erkek kıyafetleri 30'lu yıllarda oldukça sadeleşmiştir. Erkekler için o zamanlarda geniş omuzlar, atletik bir görünüm tercih edilmiştir. Giyimde yine bir sadeleşme görülmeye başlamıştır. Giyimin sadeleşmesinde hiç kuşkusuz, bu yıllarda dünyayı saran büyük bunalımın da çok etkisi olmuştur. Kışlık spor mantolarda, otuz dokuz yılında oldukça bolluk göze çarpmıştır. Bol ve boyları uzun, bir çoğununda göğüs ve arkasında robaları vardır. Genelde, göğüsten yukarısı düğmelenerek kapatılmıştır. Dana derisi ve kürkten yapılmış düz, spor paltolar çok revaçta olmuş, kareli ve ekoseli kumaşlardan yapılmış kaplar yeni mevsimin modasına oluşturmuştur. Mayolarda daha az parçadan oluşan, daha dar ve atletik değil, daha seksi modeller tercih edilmiştir. Su sporlarına artan ilgi ve Fransız yüzücülerinin alışılmamış mayo kesimleri, değişimin en önemli nedenleriydi. Biçimsiz ve rahatsız korseler bırakılmış, cinselliği ortaya çıkaran modeller tercih edilmiştir. 1933'te Lacoste, kısa kollu tenis tişortlerini lanse etmiş, Hollywood,un modaya etkisi doruk noktasına ulaşmıştır (Şekil 5) (Guttmann, 1991).

**Şekil 5:** Lacoste **(https://www.tumblr.com).**

1935**'te** İngiltere de Espadril denen bez spor ayakkabılar büyük ilgi görmüş, naylon çorap moda dünyasına ilk adımını atmıştır (Şekil 6).

**Şekil 6:** Espadril denen bez spor ayakkabılar (http://www.ropeysoles.com).

Ünlü atlet Jesse Owens, 1936'lı yıllarda olimpiyat'larında Adidas ayakkabılarında dört tane altın madalya kazandığında bütün dünyada sporcular Adidas giymeye başlamıştır. 1930'lu yıllarda kadınlar, diyet ve egzersiz programlarına devam ettikçe kullanışlı gündelik giyim için serbest dökümlü kumaşlardan kesilip örme jarseden yapılan daha serbest formlu kıyafetleri ve gece için krepdoşin pijama tarzı kıyafetleri giyebilir hale gelmiştir (Jenss, 2004).

## 1940-1950 YILLARI ARASINDA SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

2. Dünya savaşı, dünya modasını sonsuza dek değiştirmiştir. Almanya moda kontrolünü eline geçirmeye başlamıştır. Fransa moda evlerini Berlin'e taşıyarak Berlin'i, dünyanın moda merkezi olmasını istemiştir. Savaştan önce, New York'taki modacılar, Atlantik okyanusu'nun etrafına geziler yaparak, her yıl Fransa'daki frapan ve zengin moda şovlarına katılmış, geri dönünce de Paris'teki modayı kopyalamışlardır. Birleşik Devletler Paris'ten uzaklaşınca yeni moda yaratma girişimlerine başladılar ve spor giyim üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun sonunda da dünyanın spor giyim merkezi olmuştur. 1941'de hükümet bütün doğal kumaş stoklarına el koymuştur. Suni ipekli kumaş endüstrisi hız kazanmıştır. Naylon çoraplar ortadan kalkmıştır. Amerikan tasarımcılarının öncülüğünü yaptığı spor giyim modası lise kampuslarından çıkmış ve toplumun her katına ve her yaş grubuna uyum sağlamıştır. 1949'da Amerikalı Gertrud Moran'ın eteğinin altına giydiği dantel külot büyük olay yaratmıştır (Şekil 7). Öyle ki London Daily Express bu haberi haftanın beş günü okuyucularıyla paylaşmıştır (Adair).

**Şekil 7:** Amerikalı Gertrud Moran.

## 1950-1960 YILLARI ARASINDA SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1950'li yılında İtalyan motor üreticileri Labrnetta ve Vespay yollarda özgürlük arkadaşlık ve ucuzluğu vurgulayarak Avrupa gençliğini yönlendirmişlerdir. Bu batı Avrupa'da çabucak moda olmuş ve İtalyan kadınını özgür kılmakla kalmamış, ayrıca giyimlerinde devrim gerçekleştirmiştir. Etek yerine baldırı sıkan Kapri pantolon ya da şort giyilmiştir. Terlik yada düz balet ayakkabılar, motor kullananlar için en uygun olan giysilerdir. Polo yaka süveterler ve boyun atkısı boynu hava girişinden korumuştur (Şekil 8). Saçlar kısa kesilmiş ya da eşarpla örtülmüştür (Kulinicheva, 2022).

**Şekil 8:** 1950-60'lı yıllar spor olimpiyatı (http://www.pinterest.com).

1950-60'da kay kay sporu için üretilmiş slip-on ayakkabıların, Vans markası sayesinde o yıllarda moda dünyasına giriş yapmıştır. Kayma yapmayan ve bir çok spor ayakkabıya göre çok daha rahat olduğu bilinen Slip-on ayakkabılar, genellikle Rocker tarzını benimsemiş kişiler tarafından tercih edilmiştir (Şekil 9) (Robinson, 2023).

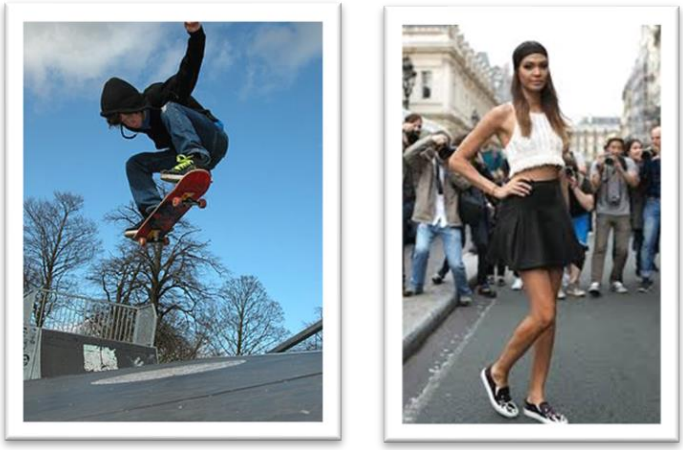

**Şekil 9:** Vans markası Slip-On ayakkabı.

## 1960-1970 YILLARI ARASINDA SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1960'lı yıllarda moda akımının etkileşim alanlarına bakacak olursak 60'lı yıllarda otomobiller, televizyonlar, mağaza zincirleri, süper marketler, çamaşır makineleri gibi teknolojik gelişmeler tüketim toplumu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde resim, müzik, tiyatro ve sinema sanatında Amerikan üstünlüğü Avrupa'yı silip sümkürmüştür. 1960'lı yılların hafta sonu tatili, spor giyim modasının başlangıç noktası olmuştur. Bugün ise spor, yeni bir giyim tarzının rahat modanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çünkü, spor ile gündelik yaşantı arasındaki etkileşme, artık insanların giyim alışkınlıklarını derinden etkileyecek kadar önemli bir noktadır. Artık, trikolar, eşofmanlar, polo gömlekler spor alanlarda olduğu gibi sokaklarda da rahatlıkla giyilebilmiştir (Frommer, 1974). 1965'li yıllarda spor kıyafetler deriyle süslenmiş, kumaş eteklikler üzerine dantel veya nakış desenli yapılmış süet manto ve ceketler moda olmuştur. 1966'da bluz veya ceket kumaşından etek ucuna geçirilen bantlara çokça yer verilmiştir. Mayo modellerinde Ort-art sanatının etkileri görülmüştür. Geometrik desen ve kesimler mayo modellerinde de sıkça kullanılmıştır. 1969'da kayak elbisesi, Emilio Pucci olimpiyat standartlarında kayakçı ve sporculuğa düşkün bir kişi olan Pucci kayak elbisesini (Şekil 10), 1958 yılında Du Pont tarafından bulunmuş esneyebilen kumaş türü olan Lirka gibi yenilikçi streç kumaşıyla büyüleyici türbülans baskılarıyla kombine edilmiştir (Pearson et al., 2003).

**Şekil 10:** Emilio Pucci.

**1970-1980 YILLARI ARASINDA SPOR EĞLENCE ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI**

1970'li yıllarda modanın, teknolojinin ve iletişim araçlarının etkisiyle büyük önem kazandığı ve büyük kitleleri etkilediği bir dönemdir. Dünya ekonomisindeki ve siyasetindeki değişmelere paralel olarak sosyal statüler değişmiştir. Bu değişmeler sonucunda moda, ihtiyaç kaynaklı veya yenilik getirme özelliğine göre kendine yön vermiştir. Tarihe baktığımızda toplumdaki değişmeler birbirine paralel olarak değişmektedir. Bu paralellik 70'li yıllarda da devam etmiştir. 1970'li yıllarda plise yaz mevsiminin özelliği spor modellerden en fantezilerine sabahtan gece yarısına kadar plise kullanılmıştır. 1972'de mantolarda yenilik yapılmıştır. İtalyan modacılar özellikle kullanışlı ve şık görünüşlü spor mantolara, modelleri arsında yer verilmiştir. Kadınları genç gösteren bu tarzlar şapka, küçük yün bere ve eşarp ile zenginleştirilmiştir. 1973'da elbise ceket ve takımlarda üstten spor dikişler dikkat çekmiştir. Elbiseler pili ve pli kaşelerde bollaştırılmıştır. 1975'te bu yıl en çok kullanılan spor ayakkabılarının altı ipten, üstü ketenden yapılmıştır. Bunlar rengarenk olmakla birlikte en gözde olanı beyaz ya da bej rengi olmuştur (Şekil 11). Altı mantarlı ayakkabılarından yalnız pantolonla ve denize giderken giyildiği görülürken, akşamları da kalın yüksek topuklular göze çarpmıştır (Dyer, 2023; Zajicek et al., 2003).

**Şekil 11: Olimpiyat Ağustos 1976, Montreal.**

1977'de spor kıyafetlerinde, bahariyen tipi gömlekler ve hakim yaka özellik kazanmıştır. Bahariyen takımlar, etek, ceket veya ceket pantolondan hazırlanmıştır. Spor kıyafetler genellikle pamukludan hazırlanmıştır.

Elbiseler ve etek bluzlarda bahariyen modellerin spor hatlarını, desenli modellerde ise genellikle çizgiler ve çiçek tercih edilmiştir. Elbiselerin beli aynı kumaşlarda hazırlanan kuşak veya kemerlerde süslenmiştir. 1978'de Spor kıyafetlerinde, spor pantolon takımlar erkek kostümlerini andıran çizgileri ve daralıp, kısalan pantolon paçalarıyla dikkati çekmiştir. Blazer ceketler klasik hatlar taşarken bluzun, spor kıyafetlerin vazgeçilmez özelliği olmuştur. 1978'de yelekler de çok moda olmuştur. Spor kıyafetlerde fitili kadife büyük önem kazanmıştır. İnce ve kalın fitili kadifeler bir arada kullanılmıştır. Ceket deseninde piyedöpule rağbet edilmiş, bluzanlar genellikle robadan kesik kullanılmıştır. 1979'de Jane Fondra, Fonda için 1970 yıllarının sonunda keşfedilmiş bir fitness ve aerobik yıldızı diyebiliriz, çünkü onun antreman videoları milyonlarca kopya satmıştır. Streç dansçı giysisi ve tayt gibi yapışan ürünleri (Likrayla) spor salonlarında olduğu kadar, diskolarda dans alanlarında da görülmüştür. Artık moda, farklı kuralları da kullanarak konsept şeklinde kök salmaya başlamıştır (Şekil 12) (Teigen, 2011).

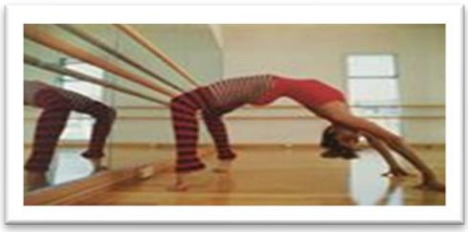

**Şekil 12:** 1979-Jane Fondra.

## 1980-1990 YILLARI SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1980'lerin son yıllarında moda dünyasında durgunluk gözlenmiştir. Yuppi tarzının patlamaları yok olmuş ve nostalji duyguları ortaya çıkmıştır. Modacılar tasarımlarını sokakta gördükleri kıyafetlere göre şekillendirmeye başlamışlardır. 1988 ve 1989'da sonbahar ve ilkbahar koleksiyonları boncuklar ve püsküllerden oluşmuştur. Bu giysiler ünlü modacılar tarafından eğlenmeyi sevenlere ve partiye gidenlere sunulmuştur. Bazı mağazalarda dizleri yırtık pahalı Jeanlar satışı sunulmuştur. Gelecek on yıla nasıl gireceklerinden emin olmayan bazı tasarımcılar, ilham almak için geçmiş yıllara bakma ihtiyacı duymuşlardır. Ve böyle yaparak 90'li yıllarda sunulacak yeni moda akımını da oluşturmuştur. Converse ayakkabılar, 80'lerin ilk yarısında popüler olmuştur. Air Jordan basketbol ayakkabıları (adını basketbol oyuncusu Michael Jordan'dan alır) ilk çıkışını 1984'te yapmıştır. Önceleri günlük yaşamda giyilen atletik ayakkabılar, sonraları yüksek fiyatlı birer moda ürünü olarak meydana çıkmıştır. Ulusal Basketbol Ligi (NBA) ilk zamanlarda ününü artıran bu ayakkabıların maçlarda giyilmesini yasaklamıştır (Şekil 13). Sonraları ise birtakım üreticiler özel spor ayakkabılarını kullanıma sunmuştur (Pearson et al., 2003).

**Şekil 13:** Michael Jordan.

Adidas spor ayakkabıları özellikle gençler ve yetişkin erkekler arasında bu on yılda hızlı bir yükseliş göstermiştir; ünlü olmasını sağlayan şey ise Run DMC'nin Benim Adidas'ım şarkısı olmuştur.

Nike'da Air Max ve benzeri ayakkabılarıyla pazarda benzer etkiyi yaratarak söz sahibi olmuştur. Özellikle siyah veya beyaz deriden künyeler bu dönemde popüler olmuşlardır. Afrika'nın renkleri (yeşil, sarı ve kırmızı) ağırlıklı kente adı verilen döpiyesler Afrikalı Amerikanlar arasında bir hayli ün kazanmışlardır (Şekil 14). Şehirlerdeki hip-hop toplulukları tarafından spor ayakkabılar çoğunlukla bağcıksız giyilmiş, bandanalar ve altın takılar takılmıştır (Çileroğlu et al., 2015).

**Şekil 14:** Nike'da Air Max ve benzeri ayakkabılar.

Yeni Jockey satıcısı beyzbol oyuncusu Jim Palmer küçük bikiniler ve atlet baskılarında kullanılan dikkat çekici koyu tonlar popüler olmuştur. Bu yıllarda fitness sporu revaçta olduğu için neon renkli ayakkabılar popüler olmuştur. Üniversiteli gençler arasında trend olan bu ayakkabılar, zamanla tüm gençler tarafından kullanılmaya başlamıştır. Özellikle taytlar dönemde kadınlar için farklı bir yerde hakimiyet sürmüştür. 1980'de Anne White (Şekil 15), vücudu tamamen saran elbiseyle halktan dikkatini çekerken, o donemin modası oluşturmada görünmeye başlamıştır (Gerhart et al., 2010).

**Şekil 15:** Anne White.

## 1990-2000 YILLARI ARASI SPOR ETKİNLİKLERİ VE MODA AKIMLARI

1990'lı yıllarda savaş, işsizlik, küreselleşme, medya ve teknolojinin hızlı gelişimi toplumları etkilemiş, kumaş teknolojisinin gelişimi, yeni moda akımlarının doğmasına neden olmuştur. 90'lı yıllarda modada yeni stil arayışları olmamakla beraber, var olan stillerin varyasyonları yaratılmıştır. Bu dönemde geçmiş stillere dönüş olmuş örneğin genç giyimde 60'lı ve 70'li yılların moda akımlarına geri dönüşler yaşanmıştır. 90'lı yıllarda giyim kurallarında esneklik oluşturulmuş, spor giyim, gece ve protokol giyimlerinde de kullanılmaya başlamış ve geniş bir pazar payına sahip olmuştur. 90'ların başındaki moda 80'li yılların devamı gibimiş: günümüze de ilham vermiş olan tight-fitting pantolonlar yani tayt görünümlü giyildiğinde vücudun şeklini alan pantolonlarımız, tabi ki kot görünümlü gömlekler, dökümlü kazaklar, t-shirtler, neon renkler, sweatshirtler ve siyah deri ceketler 90'ların başlarına damgasını vurmuştur. 90'lı yılların ortalarına gelindiğinde moda da 1960 ve 1970'li yılların canlanmasını yaşamıştır. 1990'lı yılların başında pazen ekoseli gömlekler oldukça moda olmuştur ve hala daha spor seven hem erkek hem de kadın giyimi için oldukça alternatif bir kumaştır.

1970'li yılların Western tişört ve giyimini 1980'lere de taşıyan erkeklerin 1990'lı (Şekil 16), yıllarda ekoseli pazen gömlekler ve hırkalarla giyim tarzları tamamen değişmiştir (Mehrotra et al., 2005)

**Şekil 16:** 90'lı yılların modası (http://blog.modapedia.com).

Spor giyimde ise Converse All Stars, asitle ağartılmış kot ceketler, Levis'in 501 modelinde olan düz kesim kot pantolonlar, yün kazaklar, siyah deri ceketler, koyun derisinden yapılmış napa montlar (ki bu bayanlar içinde oldukça modaydı), fitilli kadifeden olan pantolonlar ve ceketler, anokraklar, polo yakalı tişörtler, siyah beyaz klasik Adidas eşofmanları ve Aviator denilen klasik Rayban gözlükleri oldukça moda olmuştur. 90'ların sonuna gelindiğinde haki renk kargo pantolonlar, deri ceketler, blazer, silgi mont, Adidas ve Reebook gibi spor markalarının çeşitli ürünleri erkek modasını oluşturmuştur. Calvin Klein (Şekil 17), bu büyük başarısı, Amerikan geleneksel giyimini seksi ve spor giyimine dayandırmıştır. Calvin 1983 yılında kadınlar için piyasaya sunulmuştur (Mehrotra et al., 2005).

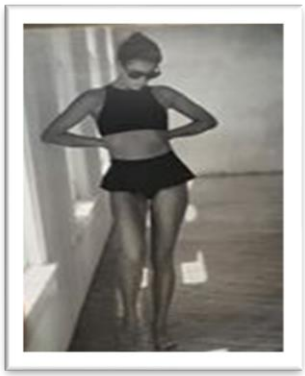



**Şekil 17:** Mayo, Calvin Klein.

Donna Karan'ın markası olan, DKNY'nin (Şekil 18), özelliği jarse kumaş ile kolay giyimi sunuyor olmasıdır. Önü fermuarlı elbiseli spor giyimin etkisini ve Geoffrey Beene'nin 1960'lardaki futbol elbisesine dönüşü yansıtmıştır.

**Şekil 18:** 1994-Elbise, DKNY.

Tommy Hilfiger'in spor giyim tasarımları markayı (ve logoyu) Snoop Dogg gibi hip-hop ve rap yıldızlarının göz bebeği haline getirmiştir. 2001 Madonna, Juicy Couture tasarımıyla tam bir eşofman hastası olan Madonna, Juicy Couture'un yünlü kadife monogram tarzı Magde yazılı eşofmanını giymiştir. Yalnızca spor sahalarında görülen eşofmanlar, bir süre boyunca neredeyse gündelik giysi olan kotlar kadar popüler olmuş ve kaşmir kumaş, lüks kavramının en son boyutu olmuştur. 2004'te spor giyim imalatçıları tekstil teknolojisinin önemli bir parçasıdır. Avusturalya'lı mayo markası Speedo'nun Fastskin köpek balığı kıyafeti Biomimetic (doğanın tasarımdaki uyarlaması) kullanılarak geliştirilmiştir (Parsons et al., 2005).

## SONUÇ

Spor modası mutluluk, fiziksel performans ve kişisel bakım gösterilerek pazarlanmaktadır. Bu nedenle, spor etkinliklerinin spor moda markalarına uyum sağlamalıdır. Bu çalışmanın araştırma sonucunda spor etkinlikleri ve spor modasıyla birleştirilmesi yoluyla spor modası, mevcut resmi giyimi, gündelik giyimi veya gündelik giyimi spor giyimle karıştırır ve eşleştirir veya spor giyimden materyaller, detaylar, aksesuarlar veya imajlar tanıtılmıştır ve kullanılmıştır. Spor modasında yıllara göre yaşanan değişikliklerden yola çıkılarak, 190'lı yılların başında natüralizmin etkisiyle etnik imajlar güçlü bir şekilde ifade edilmiş, 1990'lı yılların ortalarından itibaren fonksiyonel spor modası spor etkinlikleriyle kaynaşmış, işlevselcilik güçlenerek refah trendi yaygınlaşmıştır. 2000'li yıllara kadar spor modasında etkinliklerin ortaya çıkan etnik görseller, işlevsellik ve aktivizm temelinde sade ve benzersizdir olmuştur.

## KAYNAKÇA

Adair. Dawn of the New Women in Sports, Fashion, and Employment: Challenging Gender Roles in the Weimar Republic. *Legacy, 15*(1), 3.

Bielefeldt Bruun, & Langkjær. (2016). Sportswear: between fashion, innovation and sustainability. In (Vol. 8, pp. 181-188): Taylor & Francis.

Cole, & Deihl. (2015). *The history of modern fashion*: Hachette UK.

Çileroğlu, Özeren, & Kıvılcımlar. (2015). ANALYSIS OF DESIGN ELEMENTS IN SKI SUITS. *International Journal of Sport Culture and Science, 2*(2), 114-127.

Dyer. (2023). *Race, Politics and Sports History: 1960-1980*: University of Central Oklahoma.

Ford. (2020). The Sports Shoe: A History from Field to Fashion by Thomas Turner. *Journal of Sport History, 47*(2), 184-185.

Frommer. (1974). *A DESCRIPTION OF HOW PROFESSIONAL FOOTBALL EMPLOYED THE MEDIUM OF TELEVISION TO INCREASE THE SPORT'S ECONOMIC GROWTH AND CULTURAL IMPACT, 1960-1970*: New York University.

Gerhart, & Glaser. (2010). *From Protest to Challenge: A Documentary History of African Politics in South Africa, 1882-1990. Challenge and Victory, 1980-1990* (Vol. 6): Indiana University Press.

Goodrum. (2015). The style stakes: Fashion, sportswear and horse racing in inter-war America. *Sport in History, 35*(1), 46-80.

Goodrum. (2017). The Style Stakes: Fashion, Sportswear and Horse Racing in Inter-war America: Interwar America Alison Goodrum. In *Kit: Fashioning the Sporting Body* (pp. 56-90): Routledge.

Guttmann. (1991). *Women's sports. A history*: Columbia University Press.

Jenss. (2004). Dressed in history: Retro styles and the construction of authenticity in youth culture. *Fashion theory, 8*(4), 387-403.

Kulinicheva. (2022). Great expectations and unfulfilled dreams: the design and production of sportswear in the late USSR (1960S-1991). *Entreprises et histoire*(1), 58-75.

Mehrotra, Remington, Naimi, Washington, & Miller. (2005). Trends in total knee replacement surgeries and implications for public health, 1990–2000. *Public Health Reports, 120*(3), 278-282.

Moghaddasi, & Moghaddasi. (2022). Sports Shoe for Everyday Activities: The Transformation in Consumption Patterns of Sports Fashion in The Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Tercio Creciente*, 71-79.

Parsons, & Rose. (2005). The neglected legacy of Lancashire cotton: industrial clusters and the UK outdoor trade, 1960–1990. *Enterprise & Society, 6*(4), 682-709.

Pearson, Curtis, Haney, & Zhang. (2003). Sport films: Social dimensions over time, 1930-1995. *Journal of Sport and Social Issues, 27*(2), 145-161.

Rathbone. (2021). 'Save the long skirt': women, sports, and fashion in Third Republic and Vichy France. In *New Dimensions of Sport in Modern Europe* (pp. 172-197): Routledge.

Robinson. (2023). The 45-rpm dress revolution: Competing temporalities in 1960s fashion. *Fashion, Style & Popular Culture, 10*(3), 367-389.

Snodgrass. (2015). *World clothing and fashion: An encyclopedia of history, culture, and social influence*: Routledge.

Teigen. (2011). *The Press and the Historical Development of Three Women's Intercollegiate Athletic Programs in the Upper Midwest, 1950-1980.* North Dakota State University,

Zajicek, Lord, & Holyfield. (2003). The emergence and first years of a grassroots women's movement in northwest Arkansas, 1970-1980. *The Arkansas Historical Quarterly, 62*(2), 153-181.



**İnternet kaynakçalar**

(http://www.frmtr.com)

(http://archives.syr.edu)

(www.cemeteryguide.com)

(www.mike-buss.com)

(http://www.togdazine.ru)

(http://eskidenbakirkoy.blogcu.com)

(http://www.sccog.org)

(http://blog.modapedia.com)

(http://www.ropeysoles.com)

# RETHINKING THE EMERGENCE OF ACADEMIC E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION: MOVING BEYOND CONVENIENCE

**ZOHAIB HASSAN SAIN**

**Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Lahore, Pakistan**

**ORCID: 0000-0001-6567-5963, +923029802125**

## Abstract

This study explores the intricate relationship between technical progress, teaching approaches, and foundational assistance in the context of online education in higher education institutions. Technology is viewed as an essential tool that aids the learning process, working alongside educators rather than replacing them. Teachers and students face distinct challenges and benefits in online educational settings. Universities must address an increasing need for high-quality education, adaptability, and various educational options, which requires creating customised courses and implementing creative teaching methods. Educators must adapt their teaching methods to cater to a heterogeneous student population's unique need and learning preferences, which may result in higher workloads and necessitate proactive tactics to handle these demands and robust support systems. Online learning can transform the conventional university model by shifting away from lecture-based teaching and physical classrooms. Nevertheless, meticulous execution is essential. The study emphasises cases in the UK where costly online programmes did not successfully include students or promote active involvement, frequently giving more importance to technology than to suitable teaching methods and operating primarily as a repository of knowledge rather than interactive learning environments. Through integrating technology and instructional approaches, digital learning can potentially transform higher education significantly. Investments in technological infrastructure and educator training are crucial to ensure that online learning efforts are firmly based on solid educational concepts. This entails promoting significant student interactions, nurturing a learning community, and equipping educators with the abilities and tools to incorporate technology into their instruction effortlessly. The ultimate success of online learning programmes depends on adopting a well-balanced approach that considers the demands of both instructors and students. By successfully integrating technology with efficient teaching methods, we may open up many possibilities to improve the overall tertiary education experience.

**Keywords:** eLearning, Higher Education (HE), Quality Assurance (QA), Teaching and Learning Styles.

# RESEARCH ON THE DEFINITION AND TYPES OF FASHION TRENDS
# MODA EĞILIMININ TANIMI VE ÇEŞITLERI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

**Dr. Öğretim Üyesi Guzal MASSADIKOVA**

**Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**
**Spor ve Sanat Fakültesi, Tasarım Bölümü**
**ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6275-3871**

## ÖZET

Moda eğilimleri genel olarak bir sezondaki moda ürünlerinin nasıl görüneceği ile ilgilidir. Uzun süreli moda eğilimlerini anlamak, kalıcı tarzlar yaratabilmek ve moda pazarındaki riskleri azaltmak açısından firmalar için oldukça önemlidir. Bu nedenle moda eğilimi araştırmaları uzun süreli eğilimler üzerinde olabilecek değişiklikleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu dilim sonunda yerini yeni bir modaya bırakması, değişmesidir. Değişim zaman dilimi ise modayı benimseyen ve yaygınlaştıran hedef tüketici olan kitlenin talepleri doğrultusunda, bünyesinde tasarımcısından, üreticiye, kumaşından pazarlamacıya kadar birçok profesyoneli ve yüz binlerce çalışanı barındıran moda endüstrisi karar vermektedir. Moda ürünlerinin oluşumu, tekstil endüstrisine dayanmaktadır. Moda kavramı oluşturan, moda trendlerine etki eden moda kuramlarının incelenmesini ve kavranmasını amaçlayan bu çalışmada; bu amaçlar doğrultusunda tarama-değerlendirme metodu uygulanmıştır. Giysi tasarımı bir konu doğrultusunda, ekonomik ve sosyal yapısına uygun giysileri bir dizi araştırma ve geliştirme çalışmaları ele alınmıştır. Model çizimleri ve bunların kalıba dönüştürülmesi ile iki boyutlu; kalıpları kumaşa uygulayıp, deneme ve dikme çalışmaları ile üç boyutlu yapılan tasarım, bu alandaki yaratıcılığı geliştirilmesi ve özgün modeller ortaya çıkmasına olanak vermesi bakımından önemli görülmektedir. Giysi tasarımı ile, desenden dikime kadar giysi üretiminde kişi ve toplum isteklerine, işletmenin fiyat politikasına uygun; bir sonraki sezonun moda olacak çizgilerini taşıyan ürünü tüketici beğenisine sunmak mümkün olmaktadır. Giysi tasarımının oluşumunda; hayal gücü, sezgi, beceri öğelerinin olması gerekmektedir. Aynı zamanda bir giysi çalışmasının tasarım niteliği taşıması için belirlenmiş bir amaçtan yola çıkarak belli bir düşünceyi yansıtması ve özgün bir çalışma ortaya çıkararak yaratıcılık değeri içeren bir sonuç elde etmesi zorunludur. Sonuç olarak, tasarımın oluşması için kullanılan çizgi, renk, doku ve uygulama çalışmaları tasarımcının anlatım elemanlarını oluşturmaktadır.

**Anahtar Kelime:** Moda, tasarım, eğilim.

## Abstract

Fashion trends generally relate to how fashion items in a season will look. Understanding long-term fashion trends is very important for companies in terms of creating permanent styles and reducing risks in the fashion market. For this reason, fashion trend research tries to reveal possible changes in long-term trends. At the end of this period, it changes and gives way to a new fashion.

The time period for change is decided by the fashion industry, which includes many professionals and hundreds of thousands of employees, from designers to manufacturers, from

fabrics to marketers, in line with the demands of the target consumer who adopts and popularizes fashion. The formation of fashion products is based on the textile industry. In this study, which aims to examine and understand the fashion theories that create the concept of fashion and affect fashion trends; For these purposes, the screening-evaluation method was applied. In line with the subject of clothing design, a series of research and development studies on clothes suitable for the economic and social structure have been discussed. Two-dimensional with model drawings and their conversion into molds; Three-dimensional design, which is made by applying patterns to the fabric, testing and sewing, is considered important in terms of developing creativity in this field and allowing original models to emerge. With clothing design, from pattern to sewing, clothing production is in accordance with the wishes of the individual and society and the price policy of the enterprise; It is possible to offer the product that carries the fashionable lines of the next season to the consumer. In the formation of clothing design; There must be elements of imagination, intuition and skill. At the same time, in order for a garment work to qualify as a design, it must reflect a certain idea based on a determined purpose and produce an original work, resulting in a result containing creativity. As a result, the lines, colors, textures and application studies used to create the design constitute the expression elements of the designer.

**Keywords:** Fashion, design, trend.

## GİRİŞ

Moda kavramı oluşturan, moda trendlerine etki eden moda kuramlarının incelenmesini ve kavranmasını amaçlayan bu çalışmada; bu amaçlar doğrultusunda tarama-değerlendirme metodu uygulanmıştır. tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmanın literatür bilgileri, çeşitli kitap, dergi, tez ve internet üzerinden yapılan taramalar yoluyla elde edilmiştir. Konuyla ilgili olarak farklı bilim adamları tarafından yapılan çalışmalar incelenmiştir. Araştırmacılardan bilgileri toplayan şirketler gelecek iki yıl için eğilim çizelgeleri hazırlamakta, bu çizelgeleri moda ürünleri üreten firmalara satmaktadır. Bu şirketlerden en büyükleri olarak kabul edilebilecek ikisi Worth Global Style Network (WGSN) ve Promostyl'dır. Moda eğilimi araştırmaları yapan diğer şirketler arasından Sacha Pacha, Trend Union ve Peclars örnek olarak gösterilebilir (Hidayati et al., 2014). Moda eğilimleri, araştırmacılar tarafından ikiye ayrılmaktadır. Bunlar uzun süreli eğilimler ve kısa süreli eğilimlerdir. Uzun süreli moda eğilimlerini anlamak, kalıcı tarzlar yaratabilmek ve moda pazarındaki riskleri azaltmak açısından firmalar için oldukça önemlidir. Bu nedenle, moda eğilimi araştırmaları uzun süreli eğilimler üzerinde olabilecek değişiklikleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Kısa süreli moda eğilimleri 'fad' kavramı çerçevesinde şekillenmektedir. 'Fad' sözcüğü, Türkçeye 'geçici moda' olarak uyarlanabilmektedir. Burada geçici moda ile kast edilen, tarihsel süreklilik ilkesinden ayrılan ve moda giyim ürünlerinin o dönem içindeki eğilimlerinden farklılık gösteren ürünlerdir. Modanın en önemli niteliği belli bir zaman diliminde yayılması ve benimsenmesidir. Bu dilim sonunda yerini yeni bir modaya bırakması, değişmesidir. Bu değişim zaman dilimi ise modayı benimseyen ve yaygınlaştıran hedef tüketici olan kitlenin talepleri doğrultusunda, bünyesinde tasarımcısından, üreticiye, kumaşından pazarlamacıya kadar birçok profesyoneli ve yüz binlerce çalışanı barındıran moda endüstrisi karar vermektedir. Moda ürünlerinin oluşumu, tekstil endüstrisine dayanmaktadır (Saravanan et al., 2016).

**MODA EĞILIMININ TANIMI VE ÇEŞITLERI**Moda eğilimi araştırmacıları modanın gelecekteki görünümünü belirlemek için birçok ayrıntıya dikkat etmektedir. Moda eğilimi araştırmalarının önem verdiği görünüm unsurları şunlardır: renk, kumaş, baskı, siluet, aksesuarlar, kesim. Renk, tüketicilerin dikkatini çeken ilk unsurdur. Bunun nedeni rengin doğrudan ürünün yüzeyini kaplamasıdır. Aynı zamanda renk, açık bir sosyal ve kültürel

göstergedir. Renkten sonra gelen en önemli unsur ise kumaştır. Yeni gelişen kumaş teknolojileri, yeni bulunan lifler ve apre uygulamaları tüketicinin rahatlığına yönelik oldukça geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Ayrıca, bu araştırmalar sezon için önerilen renklerin yeni kumaşlarla nasıl kullanılacağını da göstermektedir. Örneğin, 1990'larda popülerliği artan yüksek teknolojili kumaşlar, 1990'lardan bugüne kadar uzanan fütürizm eğilimine öncülük etmiştir. Bugün geleceğe yönelik öngörülerde bulunan eğilim araştırmacılarını etkilemeye devam etmektedir (Park et al., 2014). Siluetteki değişim de eğilim araştırmaları için oldukça önemlidir. Siluet kaba olarak giysinin şekli, dış hatları olarak tanımlanabilir. Siluetteki en büyük değişim Birinci Dünya Savaşı sonrası giyimden, modern giyime geçişte kadın siluetinde yaşanmıştır. Kabarık uzun etekler, korseler, büyük başlıklardan ayak hizasına kadar gelen etekler ve korsesiz hareketli bir görünüme kavuşan kadın silueti günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Yine 1960'larda Vietnam savaşı karşıtı gruplar ve çiçek çocukların etkisiyle erkek silueti ve kadın silueti birbirine yaklaşmış, günümüz çift cinsiyetli (unisex) modasının temelleri atılmıştır. Moda eğilimleri, araştırmacılar tarafından ikiye ayrılmaktadır. Bunlar uzun süreli eğilimler ve kısa süreli eğilimlerdir (Mackinney-Valentin, 2010).

**Uzun Süreli Moda Eğilimleri**

Sproles, kalıcı bir eğilimin değişikliğinin bir çağda ya da bir yüzyılda bir kez ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu iddiayı tarihsel devamlılık kavramı ile açıklamaktadır. Tarihsel devamlılık, yeni tarzların var olan tarzlar üzerinde ufak tefek değişiklikler yapılarak ortaya çıkarılması durumu olarak tanımlanabilir. Sproles bunu etek uzunluğu örneği ile açıklar. Ona göre diz hizasından yere kadar olan bir etek boyu değişimi devrimci bir değişim olacaktır ancak tarihsel devamlılık ilkesi uyarınca tüketiciler tarafından kabul edilmeyecektir, ayrıca böyle radikal bir değişim moda girişimcileri için çok risklidir. Chanel'in klasik silueti tarihsel devamlılığa başka bir örnektir. Bir diğer örnek olarak ise pantolon, gömlek ve ceketten oluşan erkek takım elbisesi verilebilir. Uzun süreli moda eğilimlerini anlamak, kalıcı tarzlar yaratabilmek ve moda pazarındaki riskleri azaltmak açısından firmalar için oldukça önemlidir. Bu nedenle moda eğilimi araştırmaları uzun süreli eğilimler üzerinde olabilecek değişiklikleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Brannon uzun süreli moda eğilimi araştırmalarının hedeflerini altı maddede toplamıştır (Guercini et al., 2012). Ona göre uzun süreli moda eğilimi araştırmaları aşağıdaki altı unsuru tanımlamayı amaçlar:



- Ülke içindeki ve uluslar arası demografik değişimler,
- Endüstri ve Pazar yapısındaki değişiklikler,
- Tüketicilerin ilgileri, değerleri ve motivasyonlarındaki değişiklikler,
- Teknoloji ve bilimdeki gelişmeler,
- Ülke içindeki ve uluslar arası ekonomik görünüm,
- Ülkeler arasındaki politik, kültürel ve ekonomik bağlardaki değişikler,

Brannon'un sıraladığı maddelerde de görülebildiği gibi uzun süreli moda eğilimi araştırmaları, ürünlerin kendilerine yönelik olmaktan çok, ulusal ve uluslararası unsurlarla ilgilidir ve bu unsurlardaki herhangi bir değişikliğin moda ürünlerine olası yansımalarını incelemektedir. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler, küreselleşme, gençliğin moda pazarında söz sahibi olması gibi nedenlerle birçok firma radikal değişikliklerle ortaya çıkabilmektedir. Pazardaki çeşitliliğin artması ürünlerdeki çeşitliliği de arttırmıştır.

Ancak, tarihsel devamlılık ilkesinden taviz vermeyen büyük şirketlerin pazardaki üstünlüğü hala devam etmektedir (Craveiro et al., 2018).

**Kısa Süreli Moda Eğilimleri**

Kısa süreli moda eğilimleri ise genellikle bir sezonda modaya etki eden güncel olayları, popüler kültürü vb. kapsamaktadır. Keiser ve Graner'in belirttiğine göre 'yeni bir film, yeni bir müzik grubu, yeni bir televizyon programı' yeni bir moda eğilimini tetikleyebilmektedir. Sproles ise kısa süreli moda eğilimlerinin birkaç sene içinde sona erdiğini, bazen de bu eğilimlerin beş yıldan on yıla uzayabildiğini belirtmektedir. Kısa süreli moda eğilimleri 'fad' kavramı çerçevesinde şekillenmektedir. 'Fad' sözcüğü, Türkçeye 'geçici moda' olarak uyarlanabilmektedir. Burada geçici moda ile kast edilen, tarihsel süreklilik ilkesinden ayrılan ve moda giyim ürünlerinin o dönem içindeki eğilimlerinden farklılık gösteren ürünlerdir. Sproles, 'geçici modanın' nüfusun küçük bir bölümü tarafından ya da sadece tek bir alt kültür tarafından kabul edildiğini söyler. Bu eğilimin başlama ve bitiş süresi genellikle birkaç hafta ya da birkaç aydır (He et al., 2016).

**Moda Yaşam Döngüsü**

Bir yenilik olduğunda, doğar, olgunlaşır ve ölür; modanın bir yaşam döngüsüne sahip olduğu algılanmalıdır. Rogers'ın (1983), bireylerin ve toplumların özelliklerini içeren değişim, ürünün özelliklerine göre gelişen, pazar ya da dağıtım döngüsü oranına bağlı olarak, dışarı yönde büyüler (Cho et al., 2005). **Yenilikler:** sosyal sistemler arasında bir yeniliğin yayılması. Rogers (1983), bir birey tarafından yeni olarak algılanan bir tasarım ya da ürün olarak bir yeniliktir. Yeni stiller her sezon sunulur ve kabul edilirler. Bir yenilik şu özelliklerin varlığına bağlıdır:

**Bağıl avantaj:** bir yenilik işlevsellik, maliyet, sosyal konum, prestij ya da daha tatmin edici estetik gibi alanlarda öncekli alternatifler taşımalıdır.

***Uyumluluk:*** bir yenilik mevcut norm ve değerleri ile tutarlı bir uyum içinde olmalıdır.

***Karmaşıklık:*** yeniliği anlamak kolay öğrenilen değil deneyimle kabul gören bir değerdedir.



***Risk:*** bir yenilik kolay ve masrafsız değildir,bazı riskleri taşır.

***Gözlemlenebilirlik:*** bir yenilik herkesin erişebileceği kolaylıkta olmalıdır.

***Bireyin rolü***: Modada benimseme süreci bireyin satın alma ve moda olan yeni bir şeyi giymek için verdiği kararlardan kaynak alır. Birey farkındalık duygusu yaratan, ilgi uyandıran, değerlendirme niteliği olanı deneme ve benimseme rolündedir. Bireyler, modadan haberdar olur, ona bir ilgi duyar, çevresel faktörlerle değerlendirir ve bireysel değerleriyle görecelik kavramı oluşturur (Campos et al., 2018).

**Moda liderleri ve takipçileri:** Moda dağıtım teorilerinin tümünde moda liderleri ile takipçileri arasında ortak bir kimlik bulunmaktadır. Moda lideri genellikle ilk görünümü sunan ve kitle iletişimine yön veren kimlikteki kişilerdir. Modanın takipçileri ile arasında iletişim bağını kurmaktadırlar. Yenilikler moda liderinin yönergesinde takipçinin görsel kabulü ile yön bulmaktadır. Moda liderleri tarihsel süreçte film yıldızları, kraliyet ailesi mensupları, sporcular yada başkanlardan oluşmaktadır.

**Özellikleri ve Etkileyen Faktörler:** Genel kapsam alanı genç kuşaklar olmasının yanı sıra cinsiyet, vücut özellikleri, sosyal durum, sosyal çevrede yer alan güncel atmosfer gibi etkenlerle çevrelenmektedir. Toplum içerisinde yer alan gerginlikler, çatışmalar veya belirsizlikler modanın oluşumu, yön bulması veya tüketimi açısından etkili bir rol oynamaktadır.

**Sosyal değişim ve moda:** Toplumsal değişim zamanla yenileri ile mevcut toplumsal desenlerin değiştiği olaylar dizisi olarak tanımlanmaktadır. Bu süreç yaygın olarak erkekler, kadınlar, hayat tarzları, aile yapıları ve işlevlerindeki rol değişiklikleri olarak yaşanabilmektedir. Yirminci yüzyılda yaşanan gerginlik ortamları gençlerin giysi tercihlerini yönlendiren etkili bir

eleman olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından çoğalan bebek nüfusu ile genç nüfus, yaşlı tüketicilerin aksine ayrı moda görüntülerini ortaya çıkarmıştır. 1950'lerde açık alanda yapılan spor aktivitelerinin çeşitliliğinin artması her biri için ayrı giyim tercih edilmesine neden oluşturmuştur. Giysiler, içinde bulunulacak sosyal atmosfere göre ihtiyaç halini almıştır (Kim et al., 2021).

**Görünüş ve kimlik:** Modern tüketicinin kimliğini giyim oluşturmaktadır. Kişinin giyim ve görünümü bir algı ortaya çıkarır ve bu var edilen algı ile çevresel ilişkilerinde bir kimlik kazanmasına yardımcı olmaktadır. Bazen birey giyimiyle eleştirel bir görsel sunarken, bazen de toplumsal kesimlerce eleştirel bir değerlendirmeye maruz kalabilir. İnsanlar yeni bir ürünü, belirli bir grup ile temsili hale gelmek veya kişiliğini bu grubun ifadesi altında yansıtmak için satın almaktadırlar. Birey kendisini ifade etme ihtiyacını topluma uygunluk ve bireysellik içinde, kendini ifade için daha üstün gördüğü bireyleri figür alma veya sahip olduğu kimlikle bir diğerini aşağı görme duygularına görünümü ile yön verebilmektedir. Yaş, cinsiyet, statü, meslek ve modaya ilgi gibi bireyin temel yönlerini ifade eden bir kod haline gelen moda, sosyal kimlikte görsel bir dil oluşturmaktadır (Mac Lennan et al., 2023).

**Kültür ve gözlem:** İçinde bulunulan kültürün tüm potansiyellerini içine alan moda anlayışı, bireyin şekillenmesinde etkili olmaktadır. Zevk veya keyfi değerleriyle tercih oluşturduğu düşünülen kesim veya şekiller yine de içinde var olunan geleneksel çizgiyi taşımaktadır. Örneğin, Fransız kökenli giyimler, tarihsel süreçte elbisedeki konturu vurgulamış ve moda değişiklikleri silüetinde etkili bir rol oynamıştır. Buna karşın kültürel özgünlüğünü devam ettiren renk, motif, form ve desen tercihleri kültürün sosyal statüdeki etkisi ile ilişkilidir.

**Popüler Kültür:** Popüler kültür toplumun elit yapılarını sık sık karşısına almasına karşın, zaman içinde girişimci faktörlerinin etkili oluşu nedeniyle toplumun geneline yansımış ve moda döngüsünde geniş bir alanı kapsamıştır. Popüler kültürün içinde bulunan sosyal ayrım ve aidiyet bir birleştirici iletişim etkisi sağlamıştır. Bugün popüler kültür, kitle iletişim araçlarının etkisiyle geliştirilmiş ve bireylerin moda algısını yönlendiren, güçlendiren ve ulaşabilirlik sınırlarını eşitleyen nitelikler geliştirmiştir (Campos et al., 2018).



**Modernlik:** Moda modernlik ile erişilebilir ve esnek bir araçtır. Moda da eski ve yeninin çelişki duygusu birliktedir. Modernlik ile yeni teknolojiler tasarım ve yeni tüketim fikirlerini oluşturup, ortaya çıkarılan üründe modernlik unsurunu yansıtmıştır.

**Toplumsal Cinsiyet:** Kadınlara moda olgusu süresince atanan şıklık ve güzelleştirme algısı moda süreçlerinde erkeği geri plana atmıştır. Erkeksi giysilerin temsil ettiği güç simgesi kadın terziliğinde kullanıldığında, erkek ve dişi ayrı küreler modernizimde yakınlaştırılmıştır. Erkek giyimlerinin göz ardı edildiği zamanların aksine görüntü ve estetik algısı yüksek değerde giyimler oluşturulmuştur. Cinsiyet rolleri kadınların ve erkeklerin moda tarihinde tarihsel dönemlerini meydana getirmektedir (Saravanan et al., 2016).

**Pazar:** Moda endüstrisi öncülük ve moda kökeni doğasına bağlı olarak modadaki kuvvetleri takip etmiştir. Modaya zaman ve yer olarak hizmet veren toplumun kültürel, tarihsel, ekonomik, yaşam tarzı, pazarlama sistemi değerleri tespit edilerek moda için hazır giyim pazarı oluşturulmuştur. Fransa'nın yanı sıra diğer ülkeler özellikle, İtalya, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri moda pazarında liderlik almışlardır. Örneğin, Milano, İtalyan moda endüstrisinin merkezindeki şehirlerdir. Como Gölü bölgesinde ülkenin önde gelen tekstil fabrikaları bulunmaktadır. İtalyanlar sadece güzel giysi tasarımı veya kumaşlar üretmekle kalmayıp, Giorgio Armani ve Krizia gibi önemli yetenekleri moda dünyasına kazandıran bir pazar değerindedir.

**Seri Üretim:** Bütün vatandaşlar için ılımlı maliyet giyimini sağlamak için seri üretim ve kütle dağılımı geliştirilmiştir. Seri üretim çoğunluk için yapılmıştır ve orta kaliteli giyim için gelişen teknolojide gereklidir. Kütle dağılımı ise hazır giyim sektöründe satış ile ve reklam yenilikleri için gerekli olmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yirminci yüzyılda meydana gelen kıyafet devrimi bu noktada önemli bir etki oluşturmuştur. Ev yapımı ısmarlama üretilen giyimlerin yerini hazır ve fabrika yapımı giyimler haline dönüştüren sanayileşme hazır giyim sektörünü ortaya çıkarmıştır (Hidayati et al., 2014).

**Pazarlama ve dağıtım sistemleri:** Entwistle (2000) modayı endüstriyel, ekonomik, kültürel ve estetik içeren faaliyetler zincirinin ürünü olarak açıklamaktadır. Üretim ve pazarlama stratejileri değişiklikleri artan tüketim ve moda döngüsünün hızlanması ile genişlemiştir. Yirminci yüzyılda tüketici tercihlerine hizmet eden zincir mağazalar kurulmuş, internet alışverişi dahil olmak üzere kitle dağılımı daha geniş bir alana yayılmıştır (Kim et al., 2021).

**Tarihsel Perspektif:** Moda değişen formlarının bir kronoloji ve daha geniş kültürel etkilerin bir eleştirisi ve tarihsel yorumlamasıdır. Modanın tarihçesi görünüm değişikliklerin önemini ortaya koymaktadır. On dördüncü yüzyılda Avrupa kentlerinde ticari kapitalizmin yükselişi modadaki değişikliğinin ilk dönemi olarak görülmektedir. Moda, sosyal grupları o zamanlarda oluşturulmuştur. Sınıf farklılıklarına sahiplik, belirli karakteristik formlara ve yaşam alanlarına ilişkilendirilmiştir. Modanın yükselişi, Avrupa'da "uygarlaşma süreci" ile ilişkilidir. Dokuma sanayinin gelişimi ve tekstilin iş alanlarındaki gelişmeleri, modada kadın takipçiliğini artırmıştır. Moda kendini tanıma üzerine bir anlam kazanmış ve bireyi giysisi ile temsil edilen bir algıya taşımıştır. Moda ilk olarak ayrıcalıklı birkaç kişi için oluşturulmuş olmasına rağmen, on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda seri üretim ile çoğunluğun erişebileceği bir ivme kazanmıştır. On dokuzuncu yüzyılda moda ayırt edici özelliği yine kişisel zevkinize standart bir genelleme yapan fikre taşınmıştır. Yirminci yüzyılda kitlesel üretim ve tüketiminin artması ile kitle iletişim çağı başlamıştır. Kitlesel iletişim araçları sayesinde popüler kültür, estetik bir form geliştirme konularında ve ulaşabilirlik konularında ilerleme kaydetmiştir. Giysi üretimindeki artış ve pazarların çoğalması sayesinde daha ucuz ve cazip bir moda döngüsü kurulmuştur. Moda dergisi algısı yayılmış, film sektörünün gelişmesi ile moda liderleri oluşturulmuş ve pazarlama-reklam öğeleri artırılmıştır. Bireysellikte kalite, stil ve kültürel yapı daha kolay ifade edilir bir moda görünümüne taşınmıştır (Guercini et al., 2012).



**Moda'da Dizayn Çeşitlemeleri**

**1. Houte-Couture:** 1920'lere kadar gelen Chanel modeli'nin birincil özelliği iyi dikiş kalitesinde olması, kişiye göre dikişin ön planda tutulması ve görünümün kişiye uygulanması; ikincil plandaki özelliği de malzeme tutarı ve zamandır. Bu Houte-Couture üretimin özelliğidir.

**2. Kitle pazarlama-Hazır giyim:** Hazır giyimdir. Toplum hareketleri denilebilir. Konfeksiyon endüstrisine yönelik çalışmalardır. İmalat büyük sayıda yapılır, beden çeşitliliği vardır ama standart formlardadır. Kumaş ucuz alınabilecek en uygun birim fiyat esaslıdır.

**3. Etiket -Desenleme:** Bir firmanın etiketinin yüksek fiyatlarla satılmasıdır. Üretimde kaliteli kumaşlar tercih edilir. Yüksek kalitede kalıp formu oluşturulur. Bu özellikler firma etiketini temsil ederken, fiyat etiketi pahalı olabilmektedir (Lopes, 2019).

***Dizayn Elemanları:***

1. Market (pazarlama): Genç mi, Yaşlı mı? (yaş)

2. Sezon (Mevsime göre): Bahar ise kompozisyon arayışları, mini etek, ceket, bahar havasını yansıtacak.

3. Maliyet: Mümkünse ucuz, kumaş ucuz ve pratik kullanım. Örneğin koton, jarse.

4. Kumaş (Tasarım): Kumaş seçimi, kontrast kumaşlar, ceket (tüvit), etek (kadife), metal düğme grupları (iki tane etekte).

5.Yapım ve dikiş: Yönlendirme, stilizasyon (Dikiş: Süsleme stilizasyon olarak). 6. Dış Görünüm: Vitrin askıda duruş (finiş hali), vitrinde doldurucu, tüm bakış açısı üzerinde olabilir. (Dolgun omuz görünümü, cekete form verir ve dikişler dikkat çeker) (Lopes, 2019).

**Moda Sanayinin Üretim Aşamaları**

Modanın en önemli niteliği belli bir zaman diliminde yayılması ve benimsenmesidir. Bu dilim sonunda yerini yeni bir modaya bırakması, değişmesidir. Bu değişim zaman dilimi ise modayı benimseyen ve yaygınlaştıran hedef tüketici olan kitlenin talepleri doğrultusunda, bünyesinde tasarımcısından, üreticiye, kumaşından pazarlamacıya kadar birçok profesyoneli ve yüz binlerce çalışanı barındıran moda endüstrisi karar vermektedir. Moda ürünlerinin oluşumu, tekstil endüstrisine dayanmaktadır. Dolayısıyla ürünler bir oluşum süreci geçirirler (Cho et al., 2005).

Geniş kapsamda oluşum süreci şu aşamalardan oluşmaktadır:

- Lif imalatı
- İplik imalatı
- Dokuma veya örgü imalatı
- Boyama ve fiksaj
- Giyim malzemeleri üretimi
- Perakende satış
- Kullanım



Bu aşamalardan geçmiş bir ürün moda endüstrisinde, kullanıcıya ulaştırmak ve pazarlamak gerekmektedir (Mackinney-Valentin, 2010).

**Giysi Tasarımı Tanım ve Kavramları**

Giysi tasarımı bir konu doğrultusunda, ekonomik ve sosyal yapısına uygun giysileri bir dizi araştırma ve geliştirme çalışmaları ile iki ve üç boyutlu olarak yorumlama şeklinde tanımlanmaktadır. Model çizimleri ve bunların kalıba dönüştürülmesi ile iki boyutlu; kalıpları kumaşa uygulayıp, deneme ve dikme çalışmaları ile üç boyutlu yapılan tasarım, bu alandaki yaratıcılığı geliştirilmesi ve özgün modeller ortaya çıkmasına olanak vermesi bakımından önemli görülmektedir (Ming Law et al., 2004). Giysi tasarımı ile desenden dikime kadar giysi üretiminde kişi ve toplum isteklerine, işletmenin fiyat politikasına uygun; bir sonraki sezonun moda olacak çizgilerini taşıyan ürünü tüketici beğenisine sunmak mümkün olmaktadır. Giysi tasarımının oluşumunda; hayal gücü, sezgi, beceri öğelerinin olması gerekmektedir. Aynı zamanda, bir giysi çalışmasının tasarım niteliği taşıması için belirlenmiş bir amaçtan yola çıkarak belli bir düşünceyi yansıtması ve özgün bir çalışma ortaya çıkararak yaratıcılık değeri içeren bir sonuç elde etmesi zorunludur. Tasarımın oluşması için kullanılan çizgi, renk, doku ve uygulama çalışmaları tasarımcının anlatım elemanlarını oluşturmaktadır (Park et al., 2014). ***Tasarımcı;*** giyim alanı ile ilgili teknik, teknolojik, sanatsal bilgi ve beceriye sahip; tüketici istekleri, moda ve kullanım alanını dikkate alarak giysi planlayan kişidir. Bu anlamda giysi tasarımcısı; çizimlerle özgün modeller geliştirme, kalıp hazırlama, üretim yapma bilgi ve becerisine sahip, sürekli uygulanabilir fikirler üretebilen kişi olarak düşünülebilir.

Giysi tasarımcısının görev alanına giren konular genel olarak şunlardır:

- Moda olması öngörülen konu, stil, kumaş, desen, süsleme ve malzemelerin sezon öncesinde araştırmasını yaparak gerekli bilgi ve döküman toplamak,

- Üretilmesi düşünülen giysinin özgeçmişini sergileyen hikaye panosunu hazırlayarak, moda doğrultusunda konu, stil, kumaş, desen, süsleme ve malzemeleri sınıflandırmak,
- Giysinin çeşidi, kullanıcının yapısı ve hikaye panosuna uygun çizimlerle özgün model geliştirmek,
- Çizimleri estetik, maliyet, üretilebilirlik gibi açılardan inceleyerek aralarından seçim yapmaktır.
- Tasarımcının başarısı, firmanın başarısını belirlemektedir,
- Tasarımcı, gelecek sezon için hazırlanan kumaş türlerini öğrenerek ve bunlara dayanarak tasarımları için en uygun kumaşı seçmelidir (Craveiro et al., 2018).

***Kumaş Tasarım:***

**Dokuma Kumaş Tasarım:** Bir çok tekstil ürününün tasarlanmasında olduğu gibi dokuma kumaş tasarımında da fiziksel yapı ve estetik görünüm arasında kusursuz bir uyum olması gerekmektedir. Tasarım için yapılacak çalışmalarda başlangıç noktası, yapımı düşünülen ürünün kullanım amacına uygun olarak önemli bütün özelliklerinin saptanmasıdır. Kumaş tasarlama çalışmalarının mamül kumaş özellikleri belirlendikten sonra, tekstil üretim işlemlerinin sırası yönünden geriye doğru gidilerek üretim süresinin her aşamadaki yarı mamüllere ait özelliklerle, bu özellikleri sağlayacak üretim teknikleri, makina ayarları ya da işlem ayrıntıları belirlenecektir. Bu nedenle kumaş tasarlamada öncelikle mamül kumaş özelliklerinin iyi tanınması ve bu özeliklerin hangi etkenlere bağlı olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Giysilik ve ev tekstil alanında günümüzde kullanılan tüm koşullarda, alıcının ilgisi kalite kadar çok kumaşın estetik özellikleri çekmektedir. Bu alanlarda sürekli değişiklik olmakta ve tasarımcının bu değişikliklere ayak uydurması gerekmektedir. Bir dokuma kumaşın tasarımı fiziksel ve estetik tasarım olarak birbirine bağlı iki yönlü bir çalışma süreci olarak ele alınmalıdır. Kumaşın kullanımdaki olanaklarını ve işlevselliğini belirleyen teknik özellikleri ve insan beyninde yarattığı imgeleri etkileyen ve oluşturan görsel özellikleri de bulunmaktadır. Gerek giysilik olarak gerekse iç mekanda kullanımları açısından kumaşların görünüm özellikleri kişiyi ve kişinin yaşadığı ortamı etkilediklerinden, tekstil tasarımında hesaba katılması gereken çok önemli faktörlerdir (Gu et al., 2017).



***Giysilik Kumaş Tasarım:*** Vücudu örtme güdüsüyle başlayan giyinme, uzun yıllardan beri modayla birleşerek büyük ölçüde görselliğe hitap etmektedir. Giysilik kumaş tasarımı yaparken kullanım alanını belirlemek gerekir. Bu alanlar günlük kıyafet, iş kıyafeti, spor, fantezi vb. alanlardır. Farklı kültürler, dinler ve tarzlar tasarımında farklılık yaratmaktadır. Her kültürün belli bir stili vardır ve tasarımlar bu stile bağlı kalınarak yapılmaktadır. İşletme sahiplerinin bunu istemeleri ürün satışlarının azalmaması isteğidir. Tüm kültür ve tarz farklılıklarına giysilik kumaş tasarımı alanında cevap verebilmek ve içinde bulunduğumuz günün modasını takip edebilmek için tasarımcının temel karakterinin araştırmacı olması gerekir. Bu doğrultuda, her alanda olduğu gibi döşemelik kumaşların oluşturulmasında belirli aşamalar söz konusudur (Mackinney-Valentin, 2013). Tasarımcı, tasarımı oluştururken, kumaşın desenini, örgüsünü, rengini, kalitesini, tuşesini, dokunacağı tezgahın özelliklerini, kumaşın konstrüksiyonunu bilmek zorundadır. Ancak bu şekilde firmanın ve tüketicilerin ihtiyaçlarına karşılık verebilir. İnsanlar sürekli bir değişiklik arayışı içindelerdir. Giysideki farklılıklar sadece modelle değil kumaşın özellikleriyle de farklı olmalıdır.

Amaca göre basit yada karmaşık örgülerin ve tüm tekstil liflerinin değişik halleriyle kullanılabilmesi tasarım açısından geniş bir yelpaze sunmaktadır (Lopes, 2019).

**Ürün Tasarım Süreci:**

Giyim üreticisinin genel yapısı tasarım ve kolleksiyon hazırlama, üretim ve satış olmak üzere birbirleriyle etkileşim halindedir. Ürün geliştirmenin ilk aşamasından tasarımcı sorumludur. Tasarımcı toplumun ve ileriye yönelik doğasını, toplumun değişik düzeylerince talep edilecek ve giyilebilecek ürünlere dönüştürmeye çalışır (Craveiro et al., 2018).

***Couture tasarımcılar:*** Fransızca terzilikten gelen couture, moda terimi olarak çok pahalı, sınırlı miktarda üretilen ve farklı ve özel olmak isteyen, seçkin bir müşteri kitlesi olan saygın bir etikete sahip olan tasarımcılar tarafından gerçekleştirilmektedir. Özelliği giysinin yapım biçimidir. İyi dikilmiş, özel dikilmiş, kişiye göre dikiş ön planda görünüm ve vücuda oturması, ikinci planda; malzeme tutarı ve zaman (Hidayati et al., 2014).

***Ismarlama tasarım:*** Hazır giyim endüstrisi gelişmeden önce çok kullanılan bu sistem bireysel müşteriye göre, onun kişisel zevki ve ölçüleri doğrultusunda yapılan iştir.

***Kitlesel üretim için tasarım:*** Toplum hareketleri denilebilir. Hazır giyimdir. Konfeksiyon endüstrisine yönelik çalışmalardır. İmalat büyük sayıda, beden standart, kumaş ucuz, alınabilecek fiyatta, fakat büyük yaratıcılık ustalığı.

***Kopya tasarımı:*** bir sezon önceki popüler fiyatı, koleksiyonlardan, başarılı stilleri daha ucuza ve düşük kalitede üretim yapan firmaların hedef tüketicisine adapte eder. Taklit mekanizması hazır giyimde en kolay işlenen, kontrolü en zor olan ve ayrıca endüstrinin büyük bir kısmını besleyen bir sistemidir.

***Freelance tasarımı:*** Tasarım taslaklarını endüstriyel üretim yapan ya da koleksiyon hazırlayan firmalara satan ve firmalar tarafından yeni fikirler için kiralanan tasarımcılardır. Bu tür tasarımcılar firmalara koleksiyon hazırlayabilir ya da firmalara tasarım danışmanlığı yapabilirler.



***Tasarım Kaynakları:***

Birçok realitif tasarımcı, tarihsel bir dönemden, etkin bir kültüre, sosyal yankı uyandıran bir olaydan plastik sanatlar, mimarlık, film ve televizyondaki sosyal trendlere kadar birçok değişik etkiyle tasarım yapabilir. Tasarım kaynaklarını sıralayacak olursak: Dünyanın önde gelen tasarımcılarının koleksiyonlarını sunan moda defileleri ve fotoğraflar (Park et al., 2014).

- Öncü mağazaların hazır giyim koleksiyonları ve mağaza vitrinleri genellikle bu tasarımcıların koleksiyonlarından esinlenerek hazırlanmış, gündeme gelmesi ön görülen her tür biçim, renk, kumaş ve desen verilerini içeren her tür medya, moda basını, dergiler, editörler, danışmanlık şirketleri.
- Kendi Pazar bölümleri için satacak stillerin seçimini yapan perakende alıcılar.
- Uluslar arası moda liderleri ya da hedef tüketicilerin rol modelleri.
- Sokak kültürü, sokaktaki ve eğlence dünyasındaki güncel giyim tercihleri.
- Firmanın geçen sezon satış grafiklerinde en iyi satanlar.
- Satın almada son sözü söyleyen tüketiciler.

## SONUÇ

Farklı bir kullanım ya da işlere ilşkin etkiler; sosyal rolerin değişimi ile ilgili etkiler. Doğal ortamın etkileri; insan, hayvan ve bitkiler, su, hava, yeryüzü ve hareketi vb. Farklı bir tarihsel dönem ve alt kültür ya da etnik bir kültürle ilgili etkiler. Sosyal ve politik olaylar ve günlük yaşamla ilgili reaksiyonla ilgili etkiler. Sinema, plastik olaylar ve günlük yaşamla ilgili reaksiyonla ilgili etkiler. Teknolojik gelişmeler, endüstriyel ortam ve insan teknoloji ilişkisi ile ilgili etkiler. Ekolojik ortam ve çevresel duyarlılıkla ilgili çeşitli etkiler. Tarihsel bir dönem ya da geçmişteki bir stili canlandırmaya yönelik nostaljik etkiler. Farklı, avangard, ilerici ve çağın ilerisinde olmaya yönelik fütürist etkiler. Toplumun gözü önünde olan ve hayran olunanla ilgili etkiler. İnsan bedeninin hareketi ve kumaşın hareketi ile ilgili etkiler. İnsan bedeninin cinselliği ve cazibesiyle ilgili etkilerle biçimlenmektedirler. Etki nereden gelirse gelsin, tasarımcının içinde bulunduğu pazarlama ortamının "in" olan değerlerinin üzerine gitmesi, iyi gözlem yaparak ve sezgisel yeteneklerini kullanarak toplumsal trendleri incelemesi, tasarım düşüncesinin benimsenebilme ölçüsünü değerlendirmede, dolayısıyla da belirli bir dönem açısından doğru ticari kararları almasında son derece belirleyici olacaktır.

## KAYNAKÇA

Campos, & Wolf. (2018). The Concept of Fashion Trend: meaning, history, connotation. *ModaPalavra e-periódico, 11*(22), 31-48.

Cho, & Lee. (2005). Development of a macroscopic model on recent fashion trends on the basis of consumer emotion. *International Journal of Consumer Studies, 29*(1), 17-33.

Craveiro, & Oliveira. (2018). Trends Studies' contributions For The Definition of the Fashion Brand's Target. *ModaPalavra e-periódico, 11*(22), 268-292.

Gu, Wong, Peng, Shou, Chen, & Kankanhalli. (2017). *Understanding fashion trends from street photos via neighbor-constrained embedding learning.* Paper presented at the Proceedings of the 25th ACM international conference on Multimedia.

Guercini, & Ranfagni. (2012). Creation of fashion trends and role of the bureau de style for textile innovation. *Journal of Global Fashion Marketing, 3*(1), 12-21.

He, & McAuley. (2016). *Ups and downs: Modeling the visual evolution of fashion trends with one-class collaborative filtering.* Paper presented at the proceedings of the 25th international conference on world wide web.

Hidayati, Hua, Cheng, & Sun. (2014). *What are the fashion trends in new york?* Paper presented at the Proceedings of the 22nd ACM international conference on multimedia.

Kim, Fiore, Payne, & Kim. (2021). *Fashion trends: Analysis and forecasting*: Bloomsbury Publishing.

Lopes. (2019). The discourse of fashion change: Trend forecasting in the fashion industry. *Fashion, Style & Popular Culture, 6*(3), 333-349.

Mac Lennan, Tiago, & Pereira. (2023). Technological and non-technological trends in fashion eco-innovations. *Innovation & Management Review, 20*(1), 60-75.

Mackinney-Valentin. (2010). *On the nature of trends: a study of trend mechanisms in contemporary fashion*: The Danish Design School Press.

Mackinney-Valentin. (2013). Trend mechanisms in contemporary fashion. *Design Issues, 29*(1), 67-78.

Ming Law, Zhang, & Leung. (2004). Fashion change and fashion consumption: the chaotic perspective. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, *8*(4), 362-374.

Park, & Lee. (2014). Exploring fashion trends using network analysis. *Journal of the Korean Society of Clothing and Textiles*, *38*(5), 611-626.

Saravanan, & Nithyaprakash. (2016). *Fashion trends and its impact on society*. Paper presented at the International Conference on Apparels and Fashion, Talminadu, India. Retrieved.

# LEVERAGING CHATGPT FOR EFFICIENT EVALUATION AND FEEDBACK IN THE EDUCATIONAL SETTING

**ZOHAIB HASSAN SAIN**

**Superior University, Faculty of Business & Management Sciences, Pakistan**

**ORCID: 0000-0001-6567-5963**

## Abstract

The integration of artificial intelligence (AI) into the education sector has evolved from utilizing information and communication technologies to enhance teaching and learning processes. In November 2022, the introduction of an AI-driven chatbot named ChatGPT marked a significant development. This chatbot has the capability to generate coherent and informative responses akin to those produced by humans in response to user inputs. ChatGPT demonstrates its versatility as a potential supporter of open education, offering assistance, guidance, and feedback to self-directed learners, thereby boosting their motivation and engagement. This paper aims to comprehensively examine the aforementioned aspects and explore the potential applications of ChatGPT in educational frameworks. Specifically, the objectives include advocating for the integration of ChatGPT in educational contexts and providing educators with a variety of methodologies and approaches to ensure the thoughtful and effective incorporation of ChatGPT in pedagogical or research endeavours. Through these efforts, the paper aims to stimulate an informed discussion about the utilization of ChatGPT in education. It outlines essential strategies and methodologies that should be concurrently employed when incorporating ChatGPT services in educational settings.

**Keywords:** AI in Education, ChatGPT, Educational Technology, Pedagogical Integration.

# PROBLEMS OF ESTIMATE EDUCATIONAL GOALS IN PEDAGOGY OF THE 21ST CENTURY

# 21.YÜZYILIN PEDAGOJİSİNDE EĞİTİM HEDEFLERİNİ TAHMİN ETME SORUNLARI

**Mukhabbat MASSADIKOVA[1]**

**[1]Örg.Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**

**Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü.**

**[1]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5257-1935**

## Özet

Bir öğretmenin mesleki faaliyeti, tüm insan faaliyetlerinde olduğu gibi bir hedef belirlemekle başlar. Öğretmenin çocuklarla yaptığı çalışmanın bir amacı yoksa profesyonel bir uzmanın işi olarak görülmemeli, eğitim süreciyle hiçbir ilgisi olmayan bir faaliyet olarak anlaşılmalıdır. Yetişen neslin eğitiminin amacı, daha geniş toplumun ve bilimin müdahalesiyle yalnızca devletin belirlediği pedagojik politikanın ana yapısal birimidir. Bildirilen eğitim hedeflerine yönelik ekonomik, hukuki ve örgütsel koşulları sağlamak devletin sorumluluğundadır. Bu çalışmada, yani toplumun tüm olanaklarını kanunla belirlenen eğitim hedefinin hayata geçirilmesine yönlendirilecektir. Elbette bu da uygun bir denetim gerektiriyor. Her görev, uygulandığı anda konu için özel bir hedef haline gelir ve bu hedef, kendi döneminde daha düşük düzeyde yeni görevlerin gerçekleşmesini sağlayacaktır. Öğretmen genel hedef yönelimini yazmadan görevin değişim ve geçiş alanıyla karşılaşmıştır. Bu nedenle pedagojik uygulamada bir yanlış anlaşılma var: neyi amaç olarak kabul ediyoruz ve görev nedir? Bazen öğretmenin çocuklarla açıkça tanımlanmış hedefleri olmayan eğitim çalışmaları yaptığı görülmektedir. Ama sonuç alamamaktan yorulduğunuzda ve yönsüz başladığınız işin içinde kaybolduğunuzda anlayacaktır. Bir hedefe ulaşmak, insanı yönlendirmenin temeli olan derin ve tam tatmini yaratır. Özellikle eğitimin amacı pedagojik bilimin ilgili kategorisidir. Bu çalışma kapsamında iyileştirilmesi, tasarımı, hazırlanması pedagojik sonuçlar çıkarma temelini sunulacaktır. Böylece, öğrencinin amaç duygusu çeşitli faaliyetlere enerji veren,büyük bir şefaatçi bir hedefini, insanın yaratıcılığının gücüne kanat veren ve onu genişleten yönleri ortaya koymuş oluruz. Sonuç olarak şunu diyebiliriz, bir hedefe ulaşmak, insanı yönlendirmenin temeli olan derin ve tam tatmini yaratmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** Pedagoji, eğitim, öğretmen.

## Abstract

The professional activity of a teacher, like all human activities, begins with setting a goal. If the teacher's work with children does not have a purpose, it should not be seen as the work of a professional expert, but should be understood as an activity that has nothing to do with the educational process. The goal of education of the growing generation is the main structural unit of pedagogical policy, determined solely by the state with the intervention of the wider society and science. It is the responsibility of the state to provide the economic, legal and organizational conditions for the declared educational goals.

In this work, all the possibilities of the society will be directed to the realization of the educational goal determined by law. Of course, this requires appropriate supervision. Each task becomes a specific goal for the subject as soon as it is implemented, and this goal will lead to the realization of new tasks at a lower level in its period. The teacher encountered the change and transition area of the task without writing down the general goal orientation. Therefore, there is a misunderstanding in pedagogical practice: what do we consider as the goal and what is the task? Sometimes it seems that the teacher carries out educational work with children without clearly defined goals. But he will understand when you are tired of not getting results and are lost in the job you started without direction. Achieving a goal creates deep and complete satisfaction, which is the basis of human orientation. In particular, the purpose of education is a relevant category of pedagogical science. Within the scope of this study, the basis for its improvement, design, preparation and drawing pedagogical conclusions will be presented. Thus, we reveal the student's sense of purpose, a great intercessor that energizes various activities, aspects that give wings to and expand the power of human creativity. In conclusion, we can say that achieving a goal creates deep and complete satisfaction, which is the basis of human orientation.

**Keywords:** Pedagogy, education, teacher.

## GİRİŞ

Bir öğretmenin mesleki faaliyeti, tüm insan faaliyetlerinde olduğu gibi bir hedef belirlemekle başlar. Öğretmenin çocuklarla yaptığı çalışmanın bir amacı yoksa profesyonel bir uzmanın işi olarak görülmemeli, eğitim süreciyle hiçbir ilgisi olmayan bir faaliyet olarak anlaşılmalıdır. Yetişen neslin eğitiminin amacı, daha geniş toplumun ve bilimin müdahalesiyle yalnızca devletin belirlediği pedagojik politikanın ana yapısal birimidir. Bildirilen eğitim hedeflerine yönelik ekonomik, hukuki ve örgütsel koşulları sağlamak devletin sorumluluğundadır. Yani toplumun tüm olanaklarını kanunla belirlenen eğitim hedefinin hayata geçirilmesine yönlendirmek gerekiyor, elbette bu da uygun bir denetim gerektiriyor. Her görev, uygulandığı anda konu için özel bir hedef haline gelir ve bu hedef, kendi döneminde daha düşük düzeyde yeni görevlerin gerçekleşmesini sağlar. Öğretmen genel hedef yönelimini yazmadan görevin değişim ve geçiş alanıyla karşılaşmıştır. Bu nedenle pedagojik uygulamada bir yanlış anlaşılma var: neyi amaç olarak kabul ediyoruz ve görev nedir? Bazen öğretmenin çocuklarla açıkça tanımlanmış hedefleri olmayan eğitim çalışmaları yaptığı görülmektedir. Ama sonuç alamamaktan yorulduğunuzda ve yönsüz başladığınız işin içinde kaybolduğunuzda anlayacaktır (Saavedra et al., 2012). Bir hedefe ulaşmak, insanı yönlendirmenin temeli olan derin ve tam tatmini yaratır. Özellikle eğitimin amacı pedagojik bilimin ilgili kategorisidir. İyileştirilmesi, tasarımı, hazırlanması pedagojik sonuçlar çıkarmanın temelidir. Öğrencinin amaç duygusu çeşitli faaliyetlere enerji verir. Büyük bir şefaatçi bir hedef, insanın yaratıcılığının gücüne kanat verir ve onu genişletir. Bir hedefe ulaşmak, insanı yönlendirmenin temeli olan derin ve tam tatmini yaratır. Dolayısıyla amacın işlevini yerine getirebilmesi için genel olması gerekir. Ancak o zaman eğitimin amacının genel eğitim süreciyle ilişkili yeri netleşir: hedef, öğretmenin mesleki faaliyetinin başlangıç noktası, ilk unsurudur. Şematik formda bu durum aşağıdaki şekilde açıklanmaktadır. Bu çalışma kapsamında iyileştirilmesi, tasarımı, hazırlanması pedagojik sonuçlar çıkarma temelini sunulacaktır. Böylece, öğrencinin amaç duygusu çeşitli faaliyetlere enerji veren,büyük bir şefaatçi bir hedefini, insanın yaratıcılığının gücüne kanat veren ve onu genişleten yönleri ortaya koymuş oluruz. Sonuç olarak şunu diyebiliriz, bir hedefe ulaşmak, insanı yönlendirmenin temeli olan derin ve tam tatmini yaratmaktadır (Khahro et al., 2022).

## EĞİTİM HEDEFİ, SÜRECİ VE SONUCU

Bundan ortaya çıkan düşünce hedefi eğitim sürecinin içeriğini belirler, amaç eğitim sonucunun temelidir, amaç öğretmenin mesleki faaliyetinin değerlendirme ölçüsüdür, amaç – sürekli olarak dolaşımda olan düşünce nesnesidir. Ayrıca eğitim sistemi tamamen hedefe bağlıdır ve kendine has bir anlamı vardır. Yani pedagojide hedef tahmininin tanımı: Hedef tahmini, modern uygarlıkta yaratma ve yenileme yeteneğine sahib bu çağdaki bireyin gerekli gelişim düzeyini sağlayan nesnel, sosyo- psikolojik ve kültürel koşulların anlaşılmasıdır: bu, böyle bir kişinin genel ideal imajını en iyi şekilde açıklayacak bir kelime sistemi arayışıdır. Bu eğitim hedefini kabul etmemizi sağlayan koşullar olarak çocukluğun doğasını, bireysel gelişimin anlamını ve bireyselliğin doğasını analiz edebilmek ve değerlendirebilmek: belirli bir çocuğun yarattığı belirli durumları analiz etmek ve bunları belirlenen hedefin içeriğiyle uyumlu hale getirmektir (Chai et al., 2015).

**Eğitim hedefleri ve eğitim görevleri:** Hedef kategorisinin zıttı ise rüya kategorisidir. İkisi arasındaki ortak benzerlik, zihinde ortaya çıkan ve oluşan düşünsel bir imge olmalarıdır. Ve fark, konunun bu videoyla ilişkisinin çeşitliliğidir. Hedef aynı zamanda bir imajdır, ancak bundan gelen tatmin sadece içsel algıdan değil, o imajın eylemle gerçeğe dönüştürülmesinden gelir. Bu video konuyu aktif eyleme yönlendiriyor, etki yaratıyor. Sonuç olarak amaç, yalnızca istenen sonuca yönelik içsel ilgi değil, gerçek başarıdır. Hedefe ulaşmanın yolu basit olmayacak, bunun için birçok görev olacak. Görev, bir hedefe ulaşma yolunda atılan bir adımdır, sonucun yerine getirilmesi gereken bir parçasıdır, bu bölüm eylemini bulamazsa genel bir sonuç olmaz. Bir hedefin kendisini oluşturan unsurlara bölünmesinden bir görev doğar. Daha sonra tüm bu unsurlar birleştirilir ve faaliyetin genel sonucunu elde etmek için kullanılır. Hedef tahmini, amaç ve hedeflerin karşılıklı ilişkisinin tanınmasının sonucudur (Ärlebäck et al., 2019). Görev, bir hedefin, yapısal bir birimin parçasıdır. Görev, kahin tarafından bağımsız olarak yapılsa da amaç doğrultusunda yürütülmektedir. Örneğin bir öğretmen, bir çocuğu toplumun vatandaşı olarak yetiştirme amacını unutmamalı, çocuğa her gün ahlak aşılarken, kişinin yaşamdaki kişiliğinin içeriğinin ne olduğu felsefi sonucunu da akılda tutmak gerekir, her saniye, dakika, ve saatte aktif yaşamı tarafından belirlenir (Abdullah et al., 2010). Profesyonel çalışmanın ayrılmaz bir parçası olarak hedef tahmini, bir yüksek öğretim kurumunun öğretmeni olan bir öğretmenin faaliyetinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu nedenle, yarın öğretmen olmak isteyen bir öğrencinin, hedef tahmini probleminin bilimsel anlamını, pedagojik faaliyetlerin yapısındaki hedef tahmininin anlamını, hedefin yerini ve önemini, hedeflerin analizini anlaması ve bu konuda uzmanlaşması gerekir. Her görev, uygulandığı anda konu için özel bir hedef haline gelir ve bu hedef, yeni görevlerin daha düşük düzeyde uygulanmasına yol açar. Öğretmen, genel hedef yönelimini yazmadan şaşırtıcı bir sürekli görevle, görevin hedefe doğru değişmesiyle ve bir geçiş bölgesiyle karşı karşıya kaldı. Bu nedenle pedagojik uygulamada bir yanlış anlaşılma var: neyi amaç olarak kabul ediyoruz ve görev nedir? Eğitimin genel amacı korunursa öğretmenin adım adım ortaya koyduğu ve her an çözdüğü eylemlerin tümü görevdir. Genel amaç yönelimi gözden kaybolur ve öğretmen tek bir görev doğrultusunda çalışmaya ve düşünmeye başlar ve bu görev, hedefin içeriğini edinir ve gerekli güncel görevleri edinir (Борытко, 2001).

Öğretmenin eğitimin organizasyonu ile ilgili mesleki faaliyetinin amacı, eğitimin amacını ve uygulanmasını belirlemektir. Peki, bu pedagojik aktivitenin nedenleri nelerdir? Bu açıdan bakıldığında pedagojik hedeflerin motivasyonları şu şekildedir:

- Pek çok çelişkinin olduğu karmaşık bir hayata giren bebeğin mutluluğuna önem verin.
- Çocukluğun parlak geçişine ve insanlara karşı yardımsever tutuma yardımcı olmak. Bu nitelikteki güdüler, öğretmenin mesleki ve sosyal sorunları göz ardı etmesine ve iyi hedeflere ulaşmasına olanak tanır (Авдеенко, 2021).

Pedagojik faaliyetlere katılmayı motive eden basit güdüleri de inkar edemeyiz: örneğin, boş zaman geçirme kolaylığı, hayat boyu çocuk ve gençlerin arasında dolaşmak, manevi yaşlılığı korumak gibi. Ancak tüm bunlar, çocuğun bakımına ve mesleğini seçen eğitimcinin heyecanına, onu medeni mükemmelliğe ulaştırmaya güç veremez. Yüksek duygulardan gelen iyi niyet, eğitimcinin mesleki çalışmasının doğası üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Bu nedenle öğretmen pedagog körü körüne hareket etmemeye çalışır, çocuğu pek çok kişiden biri olarak görmez, onunla bireysel eğitim çalışması yapmaya çalışır. Çocuğa bakmak, öğretmenin toplumsal çalkantıların yaşandığı dönemin yanlış toplumsal değerlerini çocuğun eğitimine dahil etmesini engeller (Гейхман et al., 2013). Dolayısıyla, öğretmenin insani-dinsel yönelimi, onun hedeflerine ve güdülerine özel bir karakter kazandırır ve bunlar , öğretmenin çalışmalarında birbirine bitişik ve birbiriyle bağlantılıdır. Bu öğretmenin amacı çocuk tarafından biliniyor mu? Yarın okula adım attığında büyük bir vatandaş olacağını hissediyor mu? Elbette okumakla, çizmekle, yazmakla vb. meşguldür, yetiştirilmesiyle hiçbir ilgisi yoktur, öğretmeni iyi arkadaşı, danışmanı, hayırsever öğretmen – öğretmen olarak tanır. Öğretmen gizli bir pedagojik 'kurul' ise, bir hedef belirler ve bunu çocuğa açıklamadan onun uygulanmasına doğru yola çıkar. Çocuğun mutluluğuna bağlılıktan kaynaklanan güdü, 'gizli' öğretmenin mutluluğunun ortaya çıkmasına katkıda bulunur. Çocuk yetiştirilmemeli, yaratılmalı, çocuk hayatın zevklerine hazırlanmamalı,bundan keyif alarak büyümeli, mutlu olabilmesi için çocuğa pedagojik yönlendirme yapılmamalı, kabul edilmemelidir. Yaşamın her anını planlı gelişimin unsurları olarak değil, yaşamının özü olarak bilmelidir. Her çocuk büyürken eğitimin amacını kendi eğitiminin ve gelişiminin hedefi olarak kabul etmeli, eğitimin sorumluluğunu öğretmenden almalı ve öğretimin öznesi haline gelmelidir. Buradan öğretmenin rolü yeni bir biçim alır. Çocuk bakımı, modern zamanların oldukça karmaşık alanında yerini almakta ve öğretmene mesleki düzeyini yükseltme, pedagojik becerisine yeni yöntemler ekleme, mesleki faaliyetini ve ruhunu uzun süre canlı tutma gücü vermektedir (Palak et al., 2009). Eğitimin en önemli öznel unsuru eğitimcinin kişiliğidir. İnsan ruhunun bazı inceliklerini, eğitim sürecine eşlik eden irili ufaklı binlerce etkileşimi kapsama olasılığı çok azdır. Bu durumda etkili eğitimin en önemli koşulu eğitimcinin kişiliğidir. Modern eğitim sürecinde eğitimcinin rolü, eğitimsel etkinin tamamını kendisine yöneltmek ve süreçte liderlik yapmak değil, tam tersine onun örgütleyici ve yönlendirici gücünün önemi ve bilgi bolluğu ile ilgilidir. Bu eğitimci ancak eğitim sürecinin mevcut durumunu dikkate aldığında, eğitim çalışmalarını doğru bir şekilde analiz ettiğinde ve onlardan doğru kararı verdiğinde önemli bir başarı elde eder (Maaranen et al., 2008).



**Eğitim Sürecinin Sistemi ve Yapısı**

Eğitim süreci karmaşık, dinamik bir sistemdir. Bu sistemin her bir bileşeni, kendi bileşenlerinden oluşan bir sistem olarak görülmektedir. Uygun tespit limitleri kullanılarak farklı sistem ve yapılar oluşturulabilir. Modern teorik pedagojide eğitim sürecinin gerekliliklerinin oluşturduğu aşağıdaki sistemler bilinmektedir. Hedef gereksinimi, eğitim sürecinin yapısını çözmeyi amaçlayan bir dizi görev anlamına gelir. Mevcut olan okul koşullarında, eğitim sürecinin yönleri aşağıdaki gibidir:

- ✓ Uyumlu, kapsamlı gelişim hedefini dikkate alarak kişiliğin bütünsel oluşumu,
- ✓ Bir kişinin ahlaki niteliklerinin, sivil değerler yelpazesine , sosyal odaklı motivasyona, zihinsel, duygusal ve istemli uyma dayalı olarak oluşturulması,
- ✓ Öğrencileri bilimsel, kültürel, sanatsal ve diğer toplumsal değerlere dahil etmek,

✓ Toplumun demokratik yönetimine , kişinin hak ve görevlerine uygun bir yaşam pozisyonu için eğitim.
✓ Kişinin olanakları ve arzularının yanı sıra gereksinimleri de dikkate alarak kişinin esnekliğinin , el becerisinin ve ilgisinin geliştirilmesi,
✓ Öğrencilerin bireysel ve sosyal anlayışını geliştiren bilişsel etkinliklerin düzenlenmesi,
✓ Bir kişinin kaliteli eğitimi amacıyla toplumsal açıdan değerli ve kapsamlı faaliyetlerin düzenlenmesi,
✓ Bir kişinin en önemli sosyal işlevinin geliştirilmesi, yani değişen çalışma koşullarında ilişkilerin geliştirilmesi, sosyal kapasitenin arttırılması (Cakmak, 2008).

Günümüzde asıl sorun bilgiyi öğrenciye aktarmak ve onu zihinsel, ahlaki, estetik ve diğer eğitim faaliyetlerine dahil etmektir. Yabancı eğitim sisteminde tam olarak bu yaşam pratiği talebi ilk sırada yer alıyor ve düzenin bu halk eğitiminin içeriği üzerinde doğru bir etkiye sahip olduğu ve uygulanmasında başarıyla hizmet ettiği vurgulanıyor. Bir kişinin kişi olarak oluşumu doğrudan onun kamusal ve sosyal ilişkilere kişisel katılımına, faaliyetlere katılımına bağlıdır. Çalışkan bir insanda olumlu nitelikler gelişir, yani gelişim düzeyi artar. Bu nedenle öğrencileri kamusal hayata, sanatsal açıdan yararlı çalışmalara dahil etmek ve onlara karşı olumlu bir tutum oluşturmak gerekir. İnsanı ahlak eğitimi alan öğrenciler eğitime katılarak zihinsel ve bedensel olarak güçlenir, eğitimin toplumsal anlamının motiflerini dinler, ahlaki niteliklerini güçlendirip geliştirirler. Toplum yaşamında ve ekonomisinde meydana gelen değişimlere uygun olarak hayata ilişkin eğitim ilkesinin başarıyla uygulanması, eğitimin içeriğinin, organizasyonunun ve uzmanlaşmasının sürekli gözden geçirilmesini ve yenilenmesini gerektirir (Bailey et al., 2007; Shagrir, 2015).

## SONUÇ

Sonuç olarak, eğitimi hayatla birleştirmenin önemini, öğrencilerin toplum hayatındaki rolünü, vatandaşların sürekli isteklerinin karşılanmasını, toplumun ekonomik temellerinin ne anlama geldiğini anlatmak gerektiğini düşünüyorum. Maddi ve manevi zenginlik ve günlük yaşam yaratan çalışkan insanlara haraç vermek gerekir. Çok çalışma becerilerini giderek daha başarılı bir şekilde geliştirmek, onları kendilerinin ve toplumun yararına sorumlu ve yaratıcı çalışmaya motive etmek gerekiyor. Modern endüstrinin genel ilkelerini anlamak, politeknik bilgiyi genişletmeye çalışmak, emeğin ve kültürün bilimsel örgütlenmesinin temellerine rehberlik etmek gerekir. Gençlerimizi sorumsuzluğa, tembelliğe, çalışma kurallarının ihlaline, tembelliğe direnmek, kamu malı ve doğal zenginliklerin yağmalanmasından tavizsiz olmak için eğitim vermektir.



## KAYNAKÇA

Abdullah, & Osman. (2010). 21st century inventive thinking skills among primary students in Malaysia and Brunei. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 9*, 1646-1651.

Ärlebäck, & Albarracín. (2019). The use and potential of Fermi problems in the STEM disciplines to support the development of twenty-first century competencies. *ZDM, 51*(6), 979-990.

Bailey, Jenkins, & Leinbach. (2007). The effect of student goals on community college performance measures. *Community College Research Center Brief, 33*, 1-4.

Cakmak. (2008). Concerns about Teaching Process: Student Teachers' Perspective. *Educational Research Quarterly, 31*(3), 57-77.

Chai, Deng, Tsai, Koh, & Tsai. (2015). Assessing multidimensional students' perceptions of twenty-first-century learning practices. *Asia Pacific Education Review, 16*, 389-398.

Khahro, & Javed. (2022). Key challenges in 21st century learning: a way forward towards sustainable higher educational institutions. *Sustainability*, *14*(23), 16080.

Maaranen, Kynäslahti, & Krokfors. (2008). Learning a teacher's work. *Journal of Workplace Learning*, *20*(2), 133-145.

Palak, & Walls. (2009). Teachers' beliefs and technology practices: A mixed-methods approach. *Journal of Research on technology in Education*, *41*(4), 417-441.

Saavedra, & Opfer. (2012). Teaching and learning 21st century skills: Lessons from the learning sciences. *A Global Cities Education Network Report. New York, Asia Society*, *10*.

Shagrir. (2015). Working with students in higher education–professional conceptions of teacher educators. *Teaching in higher education*, *20*(8), 783-794.

Авдеенко. (2021). *Профессиональная компетентность педагога.* Paper presented at the ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В КОНТЕКСТЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ.

Борытко. (2001). Педагог в пространствах современного воспитания.

Гейхман, & Ставцева. (2013). Педагог XXI века. *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Проблемы языкознания и педагогики*(7 (49)), 13-19.

# FASHION THEORIES DEFINING THE CYCLE OF CHANGE OF FASHION
# MODANIN DEĞİŞİM DÖNGÜSÜNÜ TANIMLAYAN MODA KURAMLARI

**Dr. Öğretim Üyesi GUZAL MASSADIKOVA**

**Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**
**Spor ve Sanat Fakültesi, Güzel Sanatlar Bölümü**
**ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-6275-3871**

## ÖZET

Moda tasarımı kavramı, gelişen teknoloji ve iletişim araçları sayesinde giyimin korunma, bir sınıf ya da bir grubun unsuru olma temsilinin yanısıra günümüzde süslenme, kendini ifade etme imajlarını kapsaması dolayısıyla kendi içinde kuramsal kavramlar yaratmıştır. Bu kavramlar moda ve moda trendleri algısı sürecinde moda kuramlarını oluşturmuştur. Giysi biçimlerine, renk ve stillerine yön veren trendlerin, toplumsal ve sosyal hayatın içinde kitlelere ulaşma yolları, trend algısının yayılma biçimleri moda kuramlarını kavramsallaştırmaktadır. Moda trendlerinin süreçlerini etkileyen döngüsel ivme, trendlerin kuramlar çerçevesinde istenilen ve planlanan sosyal gruplar içinde yayılmasını etkilemektedir. Moda kuramları toplumlara ulaşma şekilleri açısından değerlendirildiğinde tabana inme ya da sınıf farklılığı kuramı, kolektif seçim kuramı, değişen erojen bölgeler kuramı, kitle pazarı kuramı, alt kültür etkisi kuramı olarak sınıflandırılmaktadır. Tarama yöntemiyle hazırlanmış olan bu çalışmanın amacı, tüm bu kavramsal değerleri içeren, moda kavramı, moda kuramları ve moda döngüsünün incelenmesi, birbirleriyle olan etkileşimlerinin değerlendirilmesidir.

**Anahtar Kelimeler:** Moda, tasarım, trend, moda kuramları.

## ABSTRACT

The concept of fashion design, thanks to developing technology and communication tools, has created theoretical concepts in itself, as it includes the images of dressing up and self-expression, as well as the representation of clothing as protection, being a class or element of a group. These concepts have formed fashion theories in the process of perception of fashion and fashion trends. The ways in which trends that shape clothing styles, colors and styles reach the masses in public and social life, and the ways in which trend perception spreads conceptualize fashion theories. The cyclical acceleration that affects the processes of fashion trends affects the spread of trends within the desired and planned social groups within the framework of theories. When fashion theories are evaluated in terms of the way they reach societies, they are classified as trickle down, collective choice theory, changing erogenous zones theory, mass market theory (trickle across) and subculture impact theory (trickle-up). The aim of this study, prepared by scanning method, is to examine the concept of fashion, fashion theories and the fashion cycle, including all these conceptual values, and to evaluate their interactions with each other.

**Keywords:** Fashion, design, trend, fashion theories.

## GİRİŞ

Moda çeşitli araştırmalara konu olan bir kavramdır. Pek çok düşünür, sosyolog, tasarımcı, araştırmacı ve sanatçı bu kavram üzerinde durmuş ve uzmanlıkları çerçevesinde tanımlar yapmıştır. Gündelik hayatta çok sık kullanılan bu kavrama yönelik çeşitli tanımlar şöyledir: Sproles, moda kavramını, 'belirli bir zaman ve durum için tüketici tarafından uyarlanmış geçici döngüsel fenomenlerdir' olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, giyimi modanın klasik ürünü olarak belirlemekle birlikte, tüketicilerin otomobilden eve, yemekten müziğe estetik seçimleriyle ilgili olduğunu da belirtmektedir. Jackson ise 'modern tüketim toplumlarında insanların yaşam tarzlarının çeşitli görünümlerinin sosyal statüyü ve başarıyı yansıttığını' ifade etmektedir. Bu bağlamda moda, cep telefonları, otomobiller, saatler gibi görünür olan bütün ürünler üzerinde etkilidir. Modaya bu açıdan tasarlanmış ürünün ve nasıl dağıtıldığı ve tüketilen arasındaki ilişki gözüyle de bakılabilmektedir. Moda kuramı üzerine yazan ilk düşünürlerden Simmel'in 'moda bütün görünümleri ve kavramsal olarak, bütün içerikleri bünyesine alabilir: Her giyim, sanat, davranış ya da görünüş formu moda olabilir' tanımı, Jackson'nun tanımını açıklayıcı niteliktedir. King ve Ring ise moda için daha önceki tanımları da kapsayan genelleştirici bir tanım yapmıştır: 'Bir moda, herhangi bir zamanda görülebilir olan ve zamanla bir sosyal sistem ya da bireylerin bir araya geldiği gruplarda değişen, özel maddi ya da maddi olmayan bir fenomende, kültürel olarak desteklenmiş bir anlatım biçimidir'. Ünlü İngiliz denemeci William Hazlitt, modayı bir taraftan sempatiler, antipatiler ve çelişkilerden oluşan karmaşık bir aykırılık olarak tanımlarken; diğer taraftan 'büyük ölçekte bayağı olan' ile 'küçük ölçekte eşsiz olan' arasındaki bitmez tükenmez bir savaş olduğunu ileri sürer. Türk moda tasarımcısı Cemil İpekçi ise modayı 'Giyinme, başka insanlardan ziyade öncelikle kendinizi memnun etmelidir. Ancak insanlar o gün ne giyileceğine kolektif olarak karar veriyorlar veya doğadan belirli renkleri kolektif olarak mağaza vitrinlerine taşıyorlar. Bunun moda olduğunu söylemek kendinize güven eksikliğini yansıtmaktadır ve görünümünüzü savunmanın bir yoludur' şeklinde yorumlamaktadır (Aspers et al., 2013). Genellemeci ve yaygın bir ifadeyle de moda: toplum üyelerinin seçkin, insanlara yöneltilmiş benzetmelerle, sosyal durumlarını tanıtmalarına ve kendilerini belirtmelerine yarayan geçici davranış ve yaşayış biçimidir. Bu tanımlar dikkate alındığında bir modadan bahsedilebilmesi için onun görünür olması gerekmektedir. Moda, bir topluluk kimliğine vurgu yapmakla birlikte bireyselliği de yansıtabilmelidir. Bunların yanı sıra bir moda herhangi bir zamanda ortaya çıkabilir ve kültürel referanslarına bağlı olarak zamanla değişebilir. Yine Sproles'e benzer olarak, King ve Ring'in belirttiğine göre giyim modanın klasik alanıdır. Moda ve giyim modası genelde eş anlamlı olarak algılanmaktadır. Bu algının yanı sıra bir giysiyi moda olarak tanımlamanın doğru olamadığını savunan görüşler de mevcuttur. Tüm tanımlar dikkate alındığında, modanın doğrudan doğruya bir ürün olmayıp, kültürel referanslara bağlı bir fenomen olduğu, ancak 'sembolik bir ürün' olarak tanımlanabileceği söylenebilir. Ayrıca, bir moda, herhangi bir zamanda ortaya çıkabilir ve çeşitli etkenlere bağlı olarak değişebilir. Modanın herhangi bir zamanda ortaya çıkma ve değişim özelliği, birçok kuramcı tarafından ele alınmış, modanın neden ve nasıl değiştiği üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu tanımlarla oluşmaya başlayan bilgi uzun yıllar süren çalışmalarla kuramlara dönüşmüştür. Kuramlarda moda kavramı tekrar tekrar tanımlanmış, moda nedir, nasıl ortaya çıkar, bir olgunun (nesne, düşünce, inanç, biçim vb.) moda olarak adlandırılmasında ne gibi özelliklere sahip olması gerekir ya da modanın varoluşundaki etkenler nelerdir gibi sorular cevaplanmaya çalışılmıştır. Moda olarak adlandırılan nesne, düşünce, inanış ya da biçim vb. olguların zamanla tekrarlanabilirliği sorgulanmıştır. Bütün bu sorgulamalar neticesinde,moda döngüleri oluşturulmuş ve moda döngülerinin çerçevesinde moda kuramları ile moda kavramı sınıflandırılmıştır (Kaiser et al., 1995).

## MODA KURAMLARI

Moda değişimi, yenilik, zaman, yer ve giyenin bağlamını içerir. Moda oluşumunda toplumca bir grup etkisi üretilerek, süreç olarak oluşturulan moda etkisi sayesinde moda ruhu yaratılmaktadır. Birçok yeni stiller eşzamanlı giriş yaparken, yenilikler tüketici tarafından yapılan seçimlerle yön bulur ve moda ruhu belirginleşip modaya bir ivme kazandırılmaktadır. Moda sürecindeki modellemelerle ürünün dağıtım ve tüketimlerine dayalı sistemler geliştirilmektedir (Acerbi et al., 2012).

***Moda Sistemleri Modeli:*** Modanın yenilik ve değişiklikleri model açısından farklı bir merkezin çevresine alması,bu çerçevenin dışına yayılması şeklinde ifade edilebilir. Tasarımcılar etek boyları ve ne giymek konusundaki kurallarda, herkes için bir tek görüntüyü öncül tutmaya çalışır. Böylece, modelleme halka merkezden dışa doğru yayılan, tüketicinin alıcı bantları ile çevrili bir modelde, yenilikçi bir merkezi çekirdeğin etrafında gelişmektedir. Bu sistem içinde inovasyon, pazarlama ve satış promosyonları için güncel olaylar, bireysel zevklerin etkisi ile gelişebilir ve değişebilmektedir. 1947'deki Christian Dior gibi tasarımcılar tarafından geliştirilmiş 'New Look' tanıtımındaki etkili faktörler, seçilmiş bir gruplaşma oluşturabilmiştir. Moda sistemlerinde modelinin nihai elemesi, uygunluk unsuru ve etki kapsamı ile şekillenir. Yeni bir görünümdeki elbise, tüketicilerde ortaya çıkan davranış şekillerine bağlı olarak yeniliklerin durumunu ve sonucunu oluşturmaktadır. Şık bir görünüm, insan vücudunun anlam açısından potansiyeli üzerindeki giyim biçimini içerir. Üründen elde edilecek anlamı, aynı ürünü giyenlerin yolları geliştirir. Şık bir elbise ifadesi estetik ve belirli bir anda arzu ifadesi olarak tanımlanır ve somutlaştırılır. Lehmann (2000) bir inovasyonu, doğan ve ölen rastgele bir moda yaratımı olarak açıklar. Hem rastgele bir geçmişten alıntı hem de mevcut durumun temsili olan antik ve çağdaş karışımıdır. Robinson (1958), kendi iyiliği için modanın içinde varolan ve yenilik peşinde olan şeklinde açıklar. Roche (1994) ise inovasyonu, dinamik değişim süreci olan modayı belirleyici faktörlerin, yenilikçi ve estetik oyunları olarak tanımlarken, modayı belirleyici heyecan arayışları olduğunu da iddia etmektedir. Moda sürekli değişim anlamında görülmesine rağmen, blue jeanler gibi inovasyon çalışmalarıyla çeşitlilik kazandırılmış, potansiyel gücü artırılmış ve sürekliliği sağlanmış ürünler etkisini her sezonda sürdürmektedir (Hann et al., 1987).



**Popülist Modeli :** Moda sistemlerinde modele alternatif olan bir model 'popülist' modelidir. Bu model yaş, sosyoekonomik durum, yer farklılıklarına dayalı gruplar, kültür ve kendi modasını yaratmak şeklinde çok merkezli olarak karakterize edilebilir. Bu tür grupları emeklilik grupları, belirli bir topluluk, belirli bir okulda genç gruplar veya yaşlılar içerebilir. Polhemus (1994), elbise ve dekorasyon modellemelerini kendine özgü bir tarz oluşturan ayrı bir kültürel segment olarak açıklar. Bu segmentler boyama ya da resim yaparak kendine özel renkler oluşturmak, varolan giysileri birleştirerek karıştırmak, daha önce giyilmiş ürünlerin tasarrufu amaçlı vintage pazarlarda geri dönüşüm kazandırmak şeklinde konumlanabilir. Kullanılan süreçler ve çıkan sosyal davranış türleri uygunluk unsuru ile oluşmuş ve onların ifade ediş tarzına dönüşmüştür. Polhemus, bireysellik ve kişisel özgürlük çağımızın belirleyici özellikleri olarak görülen, tarih sürecindeki bu segmentlerdir. Modanın yaygınlaştırılması sürecinde yeni moda fikirlerinin tüketiciye ulaşmasına kadar, ortaya atılan değişik bir fikrin nasıl olup da moda haline geldiği, moda endüstrisinin içindeki herkesi, özellikle moda olabilecek bir düşünceyi ticari hale getirmek isteyen pazarlamacıları ilgilendirmektedir. Bu süreç değişik düşüncelerle açıklanabilmektedir. Yeni moda fikrinin değişik beğeni, yaşam biçimi ve ekonomik düzeydeki müşteri gruplarınca nasıl benimsendiği ve bu tüketici gruplarınca modanın nasıl yaygınlaştığına dair sınıflandırılan başlıca kuramlara değinmek gerekmektedir (Barnard, 2014).

**Tabana İnme ya da Sınıf Farklılığı Kuramı (Trickle Down)**

Toplumdaki herhangi bir yeniliğin ilk önce üst sınıf insanlar tarafından benimsendiği, alt sınıfların bir kimlik arayışı ile yeniliği tamamen kitleselleşene kadar üst sınıftan adapte ettiği, bunun sonucunda da farklılığını ortaya koymak isteyen üst sınıfın yeni bir akıma yöneldiği bir sistemi açıklar. Veblen ve Simmel tarafından geliştirilen bu kuram, moda döngüsünün, moda olan ürün ortaya çıkıp toplumdaki üst sınıflar tarafından kullanılmaya başlanmasından, toplumun daha alt sınıflara inmesinden ve üst sınıfların alt sınıflardan kendilerini farklılaştırmak için yeni modalar üretmesinden oluştuğu temeline dayanmaktadır. Simmel'e göre moda, 'verili bir örtünün taklididir'. Moda bireyin topluma uyum sağlamasının aracıdır. Ancak aynı zamanda bireye diğer bireylerden farklılaşmasının, dikkat çekmesinin de olanaklarını sunar. Bu iki kutup arasında gidip gelen modanın en dikkat çeken yanı ise 'modaların daima sınıf modaları' olmasıdır. Simmel, sınıf modası kavramını şu şekilde açıklamaktadır: 'Yüksek tabakaların modaları, kendilerini alt tabakaların modalarından ayırır; ne zamanki alt tabakalar yüksektekilerin modalarını devralmaya başlar, o zaman yüksek tabaka bunlardan vazgeçer'. Simmel, moda döngüsünü ise şu şekilde açıklamaktadır: Toplumsal formlar, giysiler, estetik değerlendirmeler, insanın kendini ifade ettiği tüm stiller, modanın yarattığı kesintisiz dönüşümler çerçevesinde kavranıyorsa, o zaman moda yani yeni moda- bu bakımlardan sadece üst zümrelere etki eder (Yoganarasimhan, 2017). Alt tabakalar üsttekilerin stillerini sahiplenmeye başladığında, üsttekilerin kendi etraflarına çektiği sınırı aşmış, o modayla simgelenen sınıfsal bütünlüklerini ortadan kaldırmış olurlar; işte o zaman üst zümreler o modadan vazgeçip, yine kendilerini geniş kitlelerden ayırt edilmelerini sağlayacak başka bir modaya yönelirler. Ve oyun baştan başlar. Sınıf farklılığı kuramının bir diğer düşünürü ise Veblen'dir. Veblen moda döngüsünün üst sınıflardan alt sınıflara doğru geçişine ve üst sınıfların kendilerini farklılaştırmak için yeni modaları kullanmaya başlamalarına değinmiştir. Onun bakış açısında da üst sınıflar kendi sosyal konumlarını belli etmek için giyimde, aksesuarda yeni biçimler ortaya koyarlar. Taklit ürünler yoluyla bu yeni biçimler, üst sınıfların yaşam tarzlarını taklit eden alt sınıflar içinde yaygınlık kazanır, Veblen, modanın dinamiğini gösteren üç prensip ortaya koymaktadır. Birinci olarak aylak sınıfın mensupları 'gösterişçi tüketim' yoluyla kendi sınıflarından olan diğer bireylerden üstünlüklerini göstermek için kendi sosyal durumlarını gösteren ürünlerle gündelik hayatlarını inşa ederler. Aynı zamanda kendilerini işçi sınıfından da ayırırlar. Son olarak ise, toplum içinde bütün sınıflar arasına yayılmış, güncel olmayan modaları hayatlarından çıkarırlar. Tüm açıklamalar dikkate alındığında sınıf farklılığı, bir diğer adıyla tabana inme kuramının düşünürleri, moda döngüsünü üst sınıfların kendilerini alt sınıflardan farklılaştırma edimi üzerine inşa etmişlerdir. Bu kuram, diğer moda kuramcıları tarafından eleştirilmiş, yeni kuramların doğmansa yol açmıştır (Lynch et al., 2007).



**Kolektif Seçim Kuramı**

Blumer'in kolektif seçme kuramı ve tabana inme kuramına karşı oluşturulmuş bir kuramdır. Bu kuramda moda öncülüğü üst sınıflarla sınırlandırılmamış, birçok bireyin beğenilerinin kesiştiği kolektif seçim süreci olarak görülmüştür. Bu süreç içinde birçok yeni tarz üretilmekte, tüketicilerin beğenileri bu tarzların bir kısmında toplanmakta ve yeni tarz moda olmaktadır. Fred Davis, aşağıdaki sözleriyle Blumer'in bakış açısına açıklık getirmektedir: 'Bireylere, simgesel önem taşıyan bir şeylerin iletilmekte olduğu ve bu iletişimin, bir etkileşim süreci içinde gerçekleştiği, süreç ilerleyip yayıldıkça da anlamların hem yerleşip kesinleştiği hem de değişime uğradığı şeklindeki kavramsal bakış, Blumer'in kesin biçimde benimseyip derinden hissettiği bir bakıştır'. Davis'in aktarımıyla Blumer modadaki değişimin özünü şöyle dile getirmektedir:

‘Moda, elit grup ondan vazgeçti diye değil, gelişmekte olan beğeniye daha uygun yeni bir modele yerini bırakarak ortadan kaybolur. Moda mekanizması, sınıf farklılaşması sağlamaya yönelik bir ihtiyaca karşılık vermek üzere ve bir sınıfın taklit edilmesi şeklinde ortaya çıkmaz; modaya uygun davranma, kabul gören doğrultuda olma, değişim halindeki bir dünyada ortaya çıkan yeni beğenileri ifade etme arzusuna karşılık olarak ortaya çıkar’ (Cholachatpinyo et al., 2002). Blumer, kolektif seçim kuramı’nda modanın yayılımı ile ilgili olarak birçok öğeye değinir. Bunlar, modayı ilk kullananlardan tarihsel devamlılığa, zamanın ruhundan kitle toplumunda kolektif beğeniye kadar birçok değişkendir. Kuramın önemli yanı modayı, moda düzenleme etkinliklerinden ayırıp kendi kendisine var olan bir sosyal fenomen halinde sunmasıdır. Burada üst sınıflar moda sürecinin dışında düşünülmez; Simmel’in iddia ettiği gibi modanın belirleyicisi bu sınıflar değildir, olanakları sayesinde modanın geliştiği alanın ilk uygulayıcısıdırlar. Blumer Kolektif Seçim Kuramı’nda moda mekanizması ilgili dört özellikten bahsetmektedir. Bunlardan ilki modanın tarihsel devamlılığıdır. Her moda öncellerinden meydana gelir. Aynı zamanda moda, ‘moda yönelimi’ kavramı doğrultusunda bir süreklilik içinde ortaya çıkar. Bir başka özellik de modanın modernlikle olan ilişkisidir. Moda her zaman çağının ruhunu yansıttan kolektif bir beğenidir. kolektif seçim kuramı için ayırıcı bir özellik olmasının yanında kuramın en belirsiz özelliği de budur. Davis de kolektif seçim kuramı’ndaki bu belirsizliğe dikkat çekmektedir: kolektif seçme kuramında belirsizlik gibi daha genel bir sorun söz konusudur. İster gerçek birer analiz aracı olsun ister bu işlevi gördükleri öne sürülsün, moda sürecinin evreleri ayrı ayrı belirtilip tanımlanmamıştır. Baş aktörlerin kimler olduğu hiçbir yerde açıkça belirtilmez. Varlıkları hissedilebilirse de, kavramsal bir karanlıkta salınan görüntüleri seçilememektedir. Araştırmacının hedef alabileceği kesin, kesin biçimde şekillenmiş siluetler değildir bunlar’. Analizci için kesin yöntemler önermese de kolektif seçim kuramı, sınıf farklılaşması kuramı’ndan altmış sene sonra ortaya atılmış ve modaya değişik bir bakış açısı getirmiştir. Bu yüzden önemini korumaktadır (Barnard, 2020).



**Değişen Erojen Bölgeler Kuramı**

Modaya psikanalitik bir gözle bakan ve moda döngüsünün cinsel imaların değişimiyle ilgili olduğunu savunan değişen erojen bölgeler kuramına yönelik en kapsamlı ifadesini Flugel’in Giysilerin Psikolojisi (1930) isimli kitabında bulmaktadır: ‘Ama belki de modanın bütün çeşitlemeleri arasında en büyük ağırlığı ve önemi taşıyanı, vücudun en çok öne çıkarılan kısmıyla ilgili olanıdır. En coşkun halinde moda, ender olarak Doğa’nın verdiği siluetle yetinir; tersine tek bir parçayı veya niteliği özellikle vurgulamak peşindedir ve sonra da o parça veya nitelik erotik çekiciliğin özgül merkezi haline getirilir. Ama sonra ölçülülük ağır basar ve daha da fazla çekicilik potansiyeli taşıyan bu merkezler, özellikle gizlenip bastırılacak nesnelere dönüşür’ (Gibbins et al., 1975).

**Kitle Pazarı Kuramı (Trickle Across)**

Bu süreç toplumda her sınıfın ya da sosyal grubun kendi moda lideri olduğu ilkesine dayanarak, modanın benzer sosyal düzeyler arasında yatay olarak hareket ettiği ilkesine dayalıdır. Kitle pazarı kuramı, kitle üretiminin kitle iletişim araçları ile birleşip yeni tarzların bütün sosyoekonomik sınıflar tarafından bilinir hale geldiğini savunur. Bu doğrultuda modanın yayılımı Simmel ve Veblen’in iddia ettikleri gibi yukarıdan aşağıya gerçekleşmez, yayılım yataydır, toplumun bütün sınıfları yeni modaları aynı anda tüketmeye başlarlar. Sproles’in aktarımıyla King (1963), dört madde ile modanın neden aynı anda bütün sınıflar arasında yayıldığını açıklamaktadır:

- Bir moda sezonunda, moda endüstrisinin stratejisi bütün sosyo ekonomik gruplarda yeni tarza aynı anda uyumu sağlar. Siluet, kumaş, renk ve detaylardaki değişimi içeren yeni tarzlar bütün tüketiciler tarafından aynı anda ulaşılabilirdir.
- Tüketiciler mevcut olan tarzların ve yeni tarzların genişçeşitliliğinde özgürce seçim yaparlar ve üst sınıfın öncülüğünü takip etmek yerine özgürce kişisel beğenilerini ve ihtiyaçlarını karşılarlar.
- Her bir sosyal sınıf, yeni modaları kendi grupları içinde başlatan moda öncülerine ve kanaat önderlerine sahiptir.
- Sosyal eşitler arasındaki moda etkisinin, üst sınıflardan alt sınıflara doğru dikey moda akışına hakim olmasıyla birlikte moda bilgisi ve kişisel etki her bir sosyal sınıfta yataydır (Gibbins et al., 1975).

Bu dört madde dikkate alındığında, kitle pazarı kuramının, iletişim teknolojilerinin oldukça geliştiği günümüzde diğer moda yayılım kuramlarına göre daha geçerli olduğu söylenebilir. Crane göre sınıf modası'nın yerini tüketici modası almıştır. Üst sınıfların belirlediği tek tip moda yerini toplumun tüm katmanlarını içine alma eğilimi gösteren bir modaya bırakmıştır. tüketici modası kavramını lüks moda tasarımı, endüstriyel moda ve sokak tarzları olarak üçe ayıran Crane, endüstriyel moda kavramı için şu tanımlamayı yapmaktadır: Endüstriyel moda hem benzer ürünleri farklı ülkelerdeki benzer toplumsal gruplara satan üreticiler, hem de faaliyetleri belirli bir ülke ya da kıtayla sınırlı kalan küçük firmalar tarafından ortaya atılmıştır. Bu firmaların medyada, incelikli kataloglarda ve bizzat giysilerin üstünde reklamları yayımlanmıştır. Bu noktada satışı yapılan aslında bizzat tarz değil medya kültürünü oluşturan imgelerin kitlesel olarak yayıldığı bir dünyada rekabet edebilecek bir imgedir. Endüstriyel moda öncelikle reklamlar aracılığıyla değer yaratması ve kendini tüketiciye cazip kılması açısından bir medya kültürü biçimidir (Gibbins et al., 1975). Crane'in görüşleri dikkate alındığında moda yayılımı sadece üst sınıfları toplumun geri kalanından ayırma girişimi değildir. Moda üreticileri kitle iletişim araçları sayesinde uluslararası ve kıtalar arası pazarlara yönelebilmekte ve bu pazardaki tüketicileri aynı anda yeni tarzlar hakkında bilgilendirebilmektedirler (Bikhchandani et al., 1992).



**Alt Kültür Etkisi Kuramı (Trickle-Up)**

Genç ve düşük gelir gruplarında ortaya çıkan bir giyim stilinin, yüksek moda endüstrisi tarafından kullanılıp kitlesel hale getirilmesini içeren bir süreçtir. Bu yaklaşıma göre, sadece bir grup insan tarafından benimsenen modalar, sadece gençten yaşlı kesime değil, aynı zamanda yoksul kesimden varlıklı kesime doğru da yayılmaktadır. Yeni sayılabilecek bu moda yayılım kuramı toplumdaki azınlık gruplarından, gençlerden, müzik alt kültürlerinden yeni modaların geniş kitlelere yayıldığını savunan alt kültür etkisi kuramıdır. Tabana inme kuramının tersi olarak işlev gördüğünden bu kuram, Tavana Tırmanma Kuramı olarak da adlandırılmaktadır. Kitle iletişim araçlarının sunduğu olanaklar sayesinde toplumdaki azınlık grupları ve alt kültürlerin daha çok görünürlük kazandığı söylenebilir. Bu grupların giyim tercihleri popüler kültür ve medyanın etkisi ile toplumda yayılabilmektedir. Alt kültürler giyim alışkanlıklarını çoğunlukla popüler müzikten, sinemadan ve televizyondan almaktadır. Crane, tarafından 'sokak tarzları' olarak isimlendirilen bu tarzlar şehirli alt kültürler tarafından yaratılıp, birçok akıma öncülük etmektedir. Bu tarzlara örnek teşkil eden kişiler 'medya kültüründen, özellikle televizyon, popüler müzik ve film yıldızlarından ve ünlü sporcular arasından seçilmektedir. Crane'in aktarımıyla Senes (1997) alt kültür etkisi kuramını şu şekilde örneklendirmektedir: Popüler müzikten alınan giyim tarzları hızla gelir geçer. Bu tarzlar, kısmen kablolu televizyonla iletilir ve ABD'den diğer ülkelere yayılırlar. Genç bir pazara hizmet sunan giyim firmalarının karları büyük ölçüde siyah çevrelerdeki rap müzisyenlerinin seçtikleri giysilere bağlıdır.

1990'ların başlarında kurulan bir firma olan Tommy Hilfiger, reklamlarını tümüyle firmanın popüler müzik sanatçılarıyla ilişkisi üzerine kurarak 'dünyadaki en başarılı giyim işletmelerinden biri' haline gelir. Bu doğrultuda alt kültür etkisi kuramı popüler kültür ve medyayla bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu kuramda da kitle pazarı kuramında ele alındığı gibi moda yayılımı, öncelikle yatay olarak alt kültür grupları arasında ortaya çıkmakta, ardından bu gruplarından devralınan detaylar veya görünümün bütünü moda tasarımı firmaları tarafından uygulanmaktadır (Caulkins et al., 2007). Alt kültür etkisinin en belirgin örneği 1970'lerde ortaya çıkan punk modasıdır. İngiliz moda tasarımcısı Vivienne Westwood ve işadamı Malcolm McLauren deri ceketler, kot pantolonlar, tişörtler gibi geçmiş isyankâr tarzları marjinalleştirerek bu modayı yaratmıştır. Trickle-up kuramının iyi bir örneği olan punk modasındaki trend, genellikle koyu siyah deri ceketler, askeri tarzı savaş botları ve piercinglerdir. İngiliz gençlerinin rock müziğe dayalı alt kültüründe yer alan bir kültüre yön vermiştir. Punk modası, 1970'lerin ortalarında İngiltere'nin depresif,ekonomik ve sosyo-politik koşulları içerisindeki yeni kuşak işçi sınıfı gençleri arasında yaygınlık göstermiş; ardından lüks ve endüstriyel moda tasarımına yansımıştır. Sokak modası olan Punk'ın ünlü modacıların defilelerinde yer alması, Punk'ı tepkisel bir tarz olmaktan çıkarmış, elit kitle tarafından kabul edilen yüksek moda unsuru haline getirmiştir. Punk stili ticarileştirmek fikri ile çıkılan yolda sadece popülerlik yaratılmamış mevcut alt kültürlere dokundurularak bir stil yaratılmıştır. Bunun bir örneği olarak endüstriyel olan hiçbir şeye rağbet etmeyen ve ana akım modadan alabildiğine uzak duran punk modası ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra, tasarımcı Zandra Rhodes tarafından çengelli iğneler, fermuarlar, yırtıklar gibi detayları alınarak 'Kavramsal Şıklık' adı altında moda sektörüne dâhil edilmiştir. Yukarı doğru yayılan fikirlerin bir örneği de, etnik ve kültürel stillerin modernize edilerek kitlesel ürünler haline getirilmesidir. Rıfat Özbek'in Osmanlılardan, Kızılderililerden, Afrika yerlilerinden ve Anadolu köylerinden etkilenerek tasarladığı kıyafetleri Avrupa podyumlarına taşıması bu duruma örnek verilebilir. Altın arayıcılarının giydiği rahat bir iş kıyafeti olan Levi Strauss tarafından bulunan jeanler, 60'lardan sonra hem yaşlı insanlarda bir gençleşme sembolü, hem de varlıklı genç kesimde bir prestij giysisi haline gelmiştir. Perry Ellis ilkbahar/yaz 1993'de genç tasarımcı Marc Jacobs ile yeni bir şeyler denemeye karar vermiştir. Bu denemenin ardından birkaç mevsim sonra yeni bir gençlik hareketine girişim oluşturmuştur. Jacobs'un 'Grunge' koleksiyonu hem kariyerinde hem de Amerikan moda tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Jacobs koleksiyonlarında, Kurt Cobain ve Courtney Love gibi ünlü örnekleri bulundurmuştur. Bu durum kendisine popüler kültürde geniş kitlelere ulaşma imkanı sağlamıştır (Andreozzi et al., 2007). Sanatın, internet ve gençlik kültürünün önemli bir bölümü ile beslenmesi Trickle-up için ironik bir bağlantı kurmuştur. Sokaklarda ilham aramak moda dünyası için genel bir döngü oluşturmuştur. Moda fikirleri sokak kökenli başlayıp, daha sonra couture tasarımcıları tarafından kabul edilmiştir. Alt kültüre hitabı, ihtiyaç oluşturmaya dayalı ama fikir bazında fonksiyonellik algısını yüksek tutmaktadır. Böylece şık bir görünüm nüfuzlu değil, belirli bir alt kültür toplumunun onun etkisi ölçüsünde görünümünü benimseyen kişilerin motivasyonlarıyla kabul görmüştür. Moda kuramları moda eğilimi analizlerine yönelik yöntemlerin belirlenmesinde, soysal yapının moda ile etkileşiminin tanımlanmasında ve analiz sürecinin yönetiminde analistlerin yararlandığı önemli kaynaklardır (Chai et al., 2005).



## SONUÇ

Moda kavramını tanımlamaya yönelik yapılan çalışmalar, süreç içerisinde moda kuramlarını ortaya çıkarmıştır. Moda kuramları tabana inme ya da sınıf farklılığı kuramı (trickle down), kolektif seçim kuramı, kolektif seçim kuramı, değişen erojen bölgeler kuramı, kitle pazarı kuramı (trickle across), alt kültür etkisi kuramı (trickle-up) olarak sınıflandırılmıştır.

Kuramlar moda kavramı tanımlarken, modanın ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı sorunsalından yola çıkarak bir olgunun moda olarak algılanmasına etki eden etkenleri incelemiş ve kullanmıştır. Moda olarak algılanan nesne, düşünce, inanış ya da biçim vb. olguların zamanla tekrarlanabilirliği sorgulanmıştır. Bütün bu sorgulamalar neticesinde, moda döngüleri oluşturulmuş ve moda döngülerinin çerçevesinde moda kuramları ile moda kavramı sınıflandırılmıştır. Bütün bu değerlendirmeler sonucunda moda döngüsünün trendleri oluşturduğu, trendlerinde moda algılayıcılarına kuramlar çerçevesinde ulaştırıldığı ve trendlerin yayılma sürecinin toplumsal alanda oluşan kuramsal döngünün etki ettiği düşünülebilir.

**KAYNAKÇA**

Acerbi, Ghirlanda, & Enquist. (2012). The logic of fashion cycles. *Plos one, 7*(3), e32541.

Andreozzi, & Bianchi. (2007). Fashion: Why people like it and theorists do not. In *The evolution of consumption: theories and practices* (pp. 209-229): Emerald Group Publishing Limited.

Aspers, & Godart. (2013). Sociology of fashion: Order and change. *Annual Review of Sociology, 39*, 171-192.

Barnard. (2014). *Fashion theory: An introduction*: Routledge.

Barnard. (2020). *Fashion theory: A reader*: Routledge.

Bikhchandani, Hirshleifer, & Welch. (1992). A theory of fads, fashion, custom, and cultural change as informational cascades. *Journal of political Economy, 100*(5), 992-1026.

Caulkins, Hartl, Kort, & Feichtinger. (2007). Explaining fashion cycles: Imitators chasing innovators in product space. *Journal of Economic Dynamics and Control, 31*(5), 1535-1556.

Chai, Earl, & Potts. (2005). Liquid lifestyles and business cycles: an evolutionary theory of fashion. *Advances in Austrian Economics, 8*.

Cholachatpinyo, Fletcher, Padgett, & Crocker. (2002). A conceptual model of the fashion process–part 1: the fashion transformation process model. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal, 6*(1), 11-23.

Gibbins, & Gwynn. (1975). A new theory of fashion change: A test of some predictions. *British Journal of Social and Clinical Psychology, 14*(1), 1-9.

Hann, & Jackson. (1987). Fashion: An interdisciplinary review. *Textile progress, 16*(4), 1-58.

Kaiser, Nagasawa, & Hutton. (1995). Construction of an SI theory of fashion: Part 1. Ambivalence and change. *Clothing and Textiles Research Journal, 13*(3), 172-183.

Lynch, & Strauss. (2007). *Changing fashion: a critical introduction to trend analysis and cultural meaning*: Berg.

Yoganarasimhan. (2017). Identifying the presence and cause of fashion cycles in data. *Journal of Marketing Research, 54*(1), 5-26.

# UNUTULMAYA YÜZ TUTAN KAZAK GELENEKLERİ

**NARGIZA JAMALOVA**

**HOCA AHMET YESEVİ ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ**

Gelenekler atalardan miras kalır. Ülkemi, doğduğum bölgeyi, geleneklerimi tüm kalbimle seviyorum ve bunları dünyaya göstermek istiyorum. Çünkü Kazak halkımın asil vasıfları kalbime güç, kalbime gurur veriyor. Bu makalenin temel amacı ülkemizde geçerliliğini yitiren gelenekleri tanımak ve kaybolmaya yüz tutan gelenekleri yeniden tanıtmaktır. Her okulda Kazakların geçmişte kullandığı gelenekleri öğreten bir ders açılmasını, gelecekte de eğitim gelenekleri açısından zengin bir kültürün beslenmesiyle asil ahlaki niteliklerin örneğini özümsemeleri mümkün olacaktır. Gelenekler, her milletin dinine, inancına ve yaşam tarzına uygun olarak, yaşamın kendisi tarafından oluşturulan, yüzyıllar boyunca biriktirilen bir dizi ritüeldir. Gelenekler millet için yaşamın ve sosyal hukukun temeli olup, bilinç, eğitim, terbiye ve hayat kuralları olarak milletin aydınları için manevi zenginlik ve ahlaki tecrübe yaratmıştır. Gelenekler ülke yaşamıyla tamamen iç içe olan manevi ve kültürel besinlerdir. Halkımız çocuklarını kutsal gelenek, ahlak ve ritüellerle yetiştirmeyi başarmış, onları yoldan çıkarmadan asil bir oğul ve erdemli bir kız çocuğu yetiştirmiştir. Kazak halkı gelenekler açısından oldukça zengindir. Gelenek ve göreneklerin zengin olması ülkenin kültürlü ve eğitimli olduğunun kanıtıdır. Ancak Kazak ülkesinde eski çağlardan beri uygulanan gelenekler unutulmaya yüz tutmaktadır. Halkımızda düğün töreni, yeni doğan bebek, misafir bekleme kültürü ile ilgili anlam ve önemini kaybetmemiş pek çok gelenek bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı çağın ihtiyaçlarına göre değişikliklere uğramış, bir kısmı ise hiçbir değişikliğe uğramadan günümüz nesline ulaşmış ve milletimiz tarafından kullanılmaktadır. Ancak beni üzen bir şey var ki o da bazı geleneklerimizin artık unutulmaya yüz tutması ve bunları ancak Nevruz Bayramı'nda hatırlayabiliyor olmamız. Böyle devam ederse bu gelenekler hiç devam etmeyebilir. Yetmiş yıl boyunca, yaygara ve kanlı düzen nedeniyle ulusal geleneklerin kuralları ihlal edilir. Bazıları unutulur, bazıları da yasaklanmıştı. Bazı geleneklerimizin unutulmasının sebebi geleneklerimizin günümüze kadar sistemli ve eksiksiz bir şekilde yazılı hale getirilememiş olmasıdır. Ancak iki ciltlik "Kazak Halkının Gelenek ve Görenekleri" (editör: S.E. Azhigali, Almatı, Arıs, 2005) Devletin "Kültürel Miras" programı çerçevesinde yayınlanan ilk olarak 2006 yılında başlamıştır. Yine bir sebebi ise diğer ülke ve halkların, özellikle de Batılı ülkelerin, Kazak halkının modern günlük yaşamındaki içeriğinin kaba ve sığ olmasıdır. Ahlaksız, manevi olmayan batılı-modernist (batılı-postmodernist) karşıtlıkların müdahalesidir. Devletimizin resmi eğitim merkezlerinde çocuk ve ergenlere geleneklerimize dayalı milli eğitimin sistemli bir şekilde verilmemesi, yani milli eğitimin "genel eğitim sisteminin kökü" olduğu gerçeğinin dikkate alınmamasıdır. Burada eğitimin halk (etno-eğitim), dini ve mesleki olmak üzere üç ana türe ayrıldığını bir kez daha hatırlatmakta fayda var. Kazak halkının geleneksel milli eğitiminin özelliklerinden biri de dindarlığın ve geleneksel İslami değerlerin doğal ve uyumlu bir şekilde özümsenmesidir. Bu ilke, bazı kişilerin son dönemdeki bilgisizlik sonucu ortaya çıkan "Kazak halkının ya teizme ya da İslam'a uyması gerektiği" şeklindeki çelişkili görüşünü reddeden bir sonuçtur. Buradan, ülkede yetişen gençlere yönelik eğitim kurumlarında gerçek "Kazaklığa" öncelik verilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'ndan başlayarak tüm yasal belgelerin (kanunlar, tüzükler), halkımızın geleneklere dayalı değer ve ilkelerini sosyal ilişkileri düzenleyen mekanizmalar olarak gerektiği gibi dikkate almamasıdır.

Burada devletimizin son otuz yıllık "egemenlik" tarihinden bahsediyoruz, yasama uygulamalarında yabancı modellere özellikle önem veriyoruz, "Kasım Han'ın Kaska Colı", "Esim Han'ın Eski Colı", "Cedi Cargı", Abay Kunanbayulı'nın "Şar Erejesi"ne asıl eleştiri, bunların Anayasamızın iç hukuk sisteminin geliştirilmesinde kullanılmaması, terk edilmesi yönündedir. Kazakların alkış, dua ve iyi dileklerine ilişkin halkımızın günümüze ulaşan zengin mirasını içermektedir. Öncelikle bereket istemenin şekli, bereket çeşitleri nedir? onu öğrenelim. Diyelim ki ihlas bereketi, yemek bereketi, şükür bereketi, güzel başlangıç bereketi, bayram bereketi, yolculuk bereketi, nevruz bereketi, düğün bereketi, yemek bereketi, yaşlıların bereketi, bebeklerin bereketi, çocuklara verilen bereket, kız çocuklarına verilen bereket, gelinlere verilen bereket, yeni evlilere verilen bereket, aileye verilen bereket, ülkeye ve toprağa verilen bereket, damadına ve kız kardeşine verilen bereket, enişteye verilen bereket, enişteye verilen bereket akranlara verilen bereket, memurlara verilen bereket, hayvanlara verilen bereket vb. Milli dünya görüşü ve değerleri, iyi ve hayırsever gelenek ve görenekleri, Kazak halkının gelecekte tam teşekküllü bir millet olarak gelişmesinde ve belki daha da gelişmesinde, ülkemizin dünyada eşsiz bir kimlik ve imaj oluşturmasında, halkımızın temeli ve kökü olan kıymetli mirasımızdır. Ezelden beri mücadelenin ulusal dünya görüşü ve değerleri olduğu ve bunların içinde iyinin ve iyinin olduğu, erdemin bir gelenek ve görenek olduğu tartışılmaz bir sonuçtur. Bu nedenle ülkemizin her akıllı bireyi, bugün ve gelecekte, ülkemizin "Manevi Diriliş" anlayışı çerçevesinde, düşünce ve sözlerini, varoluşunu ve yaşamını, eylem ve davranışlarını, doğuştan gelen değerlerle uyumlu hale getirmelidir. Gelenek ve görenekleri olmayan bir ülke kaba ve refahsız olabilir. "Vatan olmak istiyorsan beşiğini düzelt" demek, her şeyden önce vatan sevgisinin örf ve adetlerin düzeltilmesiyle başlaması gerektiği anlamına gelir. O zaman milletimizin her ferdi geleneklerini bilecek, gelenekleri biliyorsa tarihini bilecek, tarihini bilmek anavatanı tanımaktır. Kımızmurındık, bir kısrağın ilk kımızını içilmesinin kutlamasıdır. Tay bağlandıktan, kısrak sağılıp sütü fermente edilip iki üç gün boyunca toplanan kımızı içmek için yaşlılar ve komşular "kımızmurın"a davet edilirdi. Yani ilk kımız törenle halka sunulur ve "çoklara nasip olsun" dileği ile verilir. Yaşlılar ev sahibine teşekkür eder ve iyi dualarda bulunurlardı. Halkın bu geleneği aynı zamanda misafirperverliği, cömertliği, asaleti ve birliği de ifade etmektedir. Kazakların eskimiş gelenekleri yenilemek amacıyla çeşitli bayramlar düzenlemesi güzel bir şeydir.

Resim1:Jılu jıynau geleneği

Erulik beru, geleneksel halk ritüelinin parlak bir örneğidir. Uzun süredir orada yaşayan komşular, yakınlara yeni taşınan ve yerleşen bir aileye misafirperverlik gösteriyor. Köylüler erulik vererek yeni komşularını yabancılaştırmayı değil, kendilerine yakınlaştırmayı amaçlıyor. Erulik, kış hasadının ölü kısımlarından (kazı-karta, jal-jaya vb.) pişirilir veya bir koyun kesilerek davet edilir. Jılı jıynau - Köylüler, komşular ve akrabalar, talihsizlik yaşadıklarında, mallarını veya hayvanlarını kaybettiklerinde hayvan, mal ve para konusunda yardım sağlarlar. Bunu aralarından bir kişi tarafından organize edilir. Bu yardıma jılı jıynau denir. Caiz olmayan yolla kayıplara uğrayanlara jılı toplanmaz. Bunlar: servetini kumarda kaybedenler, zina yapanlar, parayı israf edenler, toplumun ve devletin mallarını tüketenlerdir. Moynına burşak salu, geçmişte çocuksuz insanlar boynuna bir bezelye koyar ve çocuk için Tanrı'ya yalvarır ve ağlarlardı. Fasulye ancak çocuk dilediğinde boynuna takılır. Ata binmek, bir adam öldüğünde bindiği atı korurlar ve onu serbest bırakırlar, ölen adamın öldüğüne bir yıl dolduğunda atı kesmek üzere getirirler. Amengerlik, geleneksel hukuk kültürünün temel kurumlarından biridir; Dul bir kadının kocasının ağabeyine, kayınbiraderine veya eşinin en yakın akrabalarından biriyle evlenmesidir. Kazak toplumunda bu, eski çağlardan beri bir örf ve adet hukuki kuralı haline gelmiştir: "Ağabey ölürse yenge , küçük erkek kardeş ölürse gelin miras kalır", "kadın kocasından ayrılsa bile, ülkeyi terk etmez". Aşiret büyüklerinin önderliğinde, kan akrabaları arasında evlilik konusu dikkatle tartışılır ve karşılıklı anlaşmayla çözülürdü. Hatta ulu Abay'ın babası Kunanbay, bu gelenek sayesinde Ulcan ile evlendirildi. Bu gelenek sayesinde Kazak halkı yetimini korudu. Kursak şaşu, gelininin hamile olduğunu anlayan kayınvalidenin arkadaşlarını, akrabalarını, komşularını davet ederek zengin bir ziyafet yayması geleneğidir. Bu etkinliğin amacı hamile gelini memnun etmektir. Büyükler müstakbel anneye dualarını sunar, arkadaşlar ve görümceler yaşam deneyimlerini paylaşırlar. Abısın ası, eskiden Kazak gelinleri kocalarının izni olmadan eğlenmezlerdi. Erkekler düğün ve bayram için gittiğinde köyde sadece kadınlar kalıyor. Bu sırada leziz etlerini pişirirler, çaylarını semavere koyuyorlar, kafa kafaya verip şakalaşıyorlar. Bu, Kazak kadınlarının refahını ve uyumunu artırırdı. "Abısın Ası" kadınlara barış içinde yaşamayı öğretiyordu. Kap kağar, Kış bitip bahar geldiğinde etler kuruyup azalmaya başlar. Et çuvalda olacaktır. Daha sonra et pişirilir ve birkaç kişi davet edilir. Bu gelenekte "et dönüşü" kavramına atıfta bulunulur ve çuvaldaki son et parçası pişirilir ve paylaşılır. Atbaylar, bu geleneğin iki türü vardır. Genç ailenin evinin yapımı bittiğinde akrabalar üzerine şaşu serperek "keregesi ken bolsın", "bosağası berik bolsın" (evi geniş olsun, eşiği sağlam olsun) derler. Bayğazı (büyüklerin çocuklara verdiği hediye) veriyorlar. En yakın akrabası atı eşiğe bağlar. Buna "Atbaylar" denir. İkinci "atbaylar" geleneğinde, dünürler geldiğinde ya da damat gelini almaya geldiğinde yengeler önlerine çıkıp onları aşağı indirir ve atlarını bağlar. Bu "atbaylar" denilen bir düğün geleneğidir. Burada atı bağlayana özel bir hediye verilir. Kuyruk bauır, bu her ne kadar evlenme geleneği olsa da milletin geleneğinde özel bir yeri vardır. Her iki taraf da nişanlanmayı kabul ederse "kuyruk bauır" onlara özel bir hediye getirecektir. Bunları getiren kadın "kardeş kadar yakın, kuyruk kadar tatlı olun" diye dilekte bulunur. Bundan tüm dünürler tadarlar. Kazak geleneğinde "kuyruk bauır" dünür olmanın hukuki işareti belgesi olarak onaylanmıştır. *Enşi beru,* ebeveynler, evlatları çocuk sahibi olduktan sonra "artık kendi günlerini görebildiklerine", inanarak onlara ayrı ev kurup ayrı yaşamalarını sağlar. Sonra davarlarından sığırları, ev eşyalarından da verirler ve kapkacak, bulaşıklar hediye ederler. Gelinin serveti de buna eklenir ve yeni evliler ayrı bir eve çıkarlar. Buna *enşi beru* denir. Ebeveynler ölürse, kalan sığırlar ve mallar ağabey ve küçük erkek kardeşe devredilmelidir. Süt akı, düğünün tarihini gelin tarafı dünürlerle istişare ederek belirlerler. Damat bu düğüne bir grup akrabaları ve yetenekli sağdıçlarla birlikte gelir. kendileriyle birlikte pek çok düğün hediyesi de getirirler. İçinde ayrı bir değeri olan en pahalı hediyeye "süt akı" denir. Yani kızın annesine "süt akı"nı damat tarafı ödüyor.

Anne, çocuğunu yetiştirmek için uykusundan, istirahatinden, sıhhatinden feragat ettiği ve beyaz sütle büyüttüğü için annesine bir hidiye verir. Eskide bu bir deve ya da attı. Ancak Kazakistan'ın her bölgesi bu geleneği kendine göre sürdürmektedir. Baldız kalın, Kazak geleneğine göre, başlık parası ödenen gelinin ölümü halinde, gelinin küçük kız kardeşini (görümleğini) almak için ödenen ek başlık parasına baldız kalın denir. Bu ücret ancak kocanın ölmüş geliniyle tanışmış durumunda ödenir. Eski nişanlı evlenmemişse çeyiz ödenmez. Baldız kalın, damat baldızına evlenmek için ölmüş gelinine verdiği başlık parasına ek olarak yine aynı miktarda başlık parası verilmelidir. Kız görme geleneğine bazen kız seçmek denir. Geleneğe göre ünlü kişilerin oğulları veya yetenekli ve başarılı gençler, ülke içinden kendilerine uygun kızları seçerlerdi. "Falan bir yerde iyi bir kız var" haberini duyunca kendine eş seçen gençler, kabiliyetli arkadaşlarıyla kızın köyüne giderler. Bг gençlere karşı olmaya, engellemeye kimsenin hakkı yoktur. Tam tersine gençleri gösterişle karşılarlar. Köyün kızları güçlü bir karaktere sahip ve özgürler, bu nedenle kızlar "kız görmeye gelenleri biz de görelim" diyerek gençlere karşı eleştirel davranırlar ve fikirlerini açıkça ifade ederlerdi. Bunun üzerine kendilerini beğenen gençler nişanlanırlardı. Yani bir erkek ve bir kız birbirlerinden hoşlansalar nişanlanırlardı. Geçmişte bir erkekle bir kızın birbirlerinden hoşlanıp birbirlerine aşık olurlardı. Elbette Kazak geleneğinde "kız seçmek" ve "kız görmek" her zaman gerçekleşmiyordu. Sadece ünlü kişilerin çocukları bunu yapabiliyorlardı.

Resim2: Kazak düğünü

*Ume,* Kazakistan'ın bazı bölgelerinde, çoğunlukla mevsimlik biçme sırasında *ume'ye* çağırma geleneği vardı. Yardıma gelenlere verilen yemeğe *ume* adı veriliyor. Ume'ye gelen yakın akrabalar koyun, keçi ve kımız getirir ve başka yardımlarda bulunurlardı. Ume süresince organizatörler tarafından yardıma gelenlere çayırlar kurulup yemekler hazırlanırdı. Yeme ve içmenin ardından parti başlardı. Bazen büyük organizasyonlarda erkek güreşleri ve at yarışları da düzenlenirdi. Ume sırasında herkesin sanatını sergilemeye çalıştığı, "Umege kelgen undemey kalmaydı" (Ume'ye gelen sessiz kalmaz kendi maharetini gösterir) gibi milli atasözleriyle de kanıtlanmaktadır.

Resim3: Ume geleneği

Büyük kahramanımız Bauyrjan Momışulı'nın dediği gibi, "halkın güzel gelenekleri bizim en değerli mirasımızdır", batılı düşünür V. G. Belinski şöyle demiştir: "Görenekler çağlar boyunca sınanır. Kazak halkında olduğu gibi Rus geleneğinde de erkek evin reisi, ailenin reisi, ailenin koruyucusu ve vasisi olarak kabul edilir. Erkeklerin tükettiği şeyler kutsal kabul ediliyor ve saygıyla karşılanıyordu. Örneğin, düğünden sonra gelin, kocasının ayakkabılarını çıkarıp diğer ayakkabılardan yüksek bir yere koyar, bu da muhtemelen erkeğin her zaman kadından üstün olduğu anlamına gelebilir.



**Sonuç:** Atalarımızın gelenekleriyle gurur duyuyorum. Bir millet kalın bir ormandır, bir sığınaktır, bir kaledir, her milletin mesleğine, inancına ve yaşamına bağlı olarak şekillenen ve nesilden nesile aktarılan kendi gelenek ve görenekleri vardır. Kültür bir gelenektir, değeri şudur. Halkın hazinesinin gelişmesini, olgun vatanseverlik duygusuna sahip bir vatandaş yetiştirmek için kullanırsak hata yapmayız. Tarihi bilen vatanını seven öğrenciler ve gençler yetiştirmek günümüzün talebidir. Eğitim kutsal geleneklerimize bağlıdır. Her devletin güzelliği geleneklerine bağlıdır. Bu nedenle Kazak halkının değerli mirasının gözbebeği gibi korunması ve gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir. Ülkemizin gelenekler açısından zengin olmasını istiyorum. Her devletin güzelliği geleneklerine bağlıdır. Bu nedenle gözbebeğimiz olan değerli Kazak mirasının korunması ve gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir. Ülkemizin gelenekler açısından zengin olmasını istiyorum. Halkımızın yukarıda bahsedilen ve söylenmeyen kutsal geleneklerini halkımızın doğuştan gelen değerleriyle, gelenek ve görenekleri ile karşılaştırması ve geliştirmesi gerektiğini ve bu faaliyetlerin atalara karşı en büyük görevi olduğunu söyleyebilirim.

## KAYNAKÇA

1. Ata-baba dasturi jas urpakka amanat, Yardımcı kitap. Yazarlar: Ş. Kajığaliyeva, S. Ğabbasov, J. Bokanova, J. Karimova, Astana, 2013. – 40 s.
2. S. Ter- Minasova, Til jane madeniyetaralık kommunikatsiya. – Almatı, Ulttık audarma bürosı, 2018.
3. Kazaktın salt-dasturleri, - Almatı, Atamura,2013.

# REIMAGINING ISLAMIC EDUCATION: BRIDGING TRADITIONS TO FUTURE HORIZONS

**KARDINA ENGELINA SIREGAR**

**STAI IMAM ASY SYAFİİ PEKANBARU**

**Abstract:** In response to world dynamics and the changing demands of the times, Islamic education is experiencing a significant transformation. In this case, the International Scientific Studies Congress is an important platform for academics, researchers and practitioners to study various aspects of Islamic education from the past to the future. By focusing on the innovations, difficulties and prospects faced, this article analyzes the journey of Islamic education from the past to the present. We identified unmet knowledge gaps and clarified the relevance of our research to previous research by conducting a critical review of related literature. The importance of international forums to enrich academic conversations, the need for innovation in Islamic education, and the benefits of our research towards the formation of more flexible and progressive theories and practices of Islamic education. In our theoretical framework, we emphasize important concepts that underpin our research. On the other hand, our research methodology, including the techniques we used to collect data and analyze them, is outlined. Therefore, this article provides a thorough analysis of new trends in Islamic education and helps readers understand the complexity and relevance of Islamic education in the evolving global context.



**Key Word**: Reimagining Islamic Education, Traditions, Future Horizons

# ENHANCING DIPLOMATIC AND ECONOMIC TIES: THE EVOLVING DYNAMICS OF TURKEY-AFRICA RELATIONS

**MULETA HUSEIN SADETO {PHD}**

**Vice President, Oromia State University, Ethiopia**

**Peace Leaders ambassador to African Union head Office, Addis Ababa**

## Abstract

Turkey's engagement with Africa has undergone a significant transformation over the past two decades, marked by multifaceted diplomatic initiatives and burgeoning economic partnerships. This paper examines the evolution of Turkey-Africa relations, highlighting the factors driving cooperation and the implications for both regions. By exploring the historical context, current developments, and future prospects, it provides insights into the opportunities and challenges in deepening bilateral ties between Turkey and African nations.

**Key words:** Turkey-Africa relations, Diplomatic ties, Economic Partnerships

# GREEN RECOVERY AND ESG INVESTMENT IN RUSSIAN FEDERATION

**EHSAN RASOULİNEZHAD**

**Associate Professor, Faculty of World Studies, University of Tehran**

## Abstract

This study examines the impact of ESG investing on energy efficiency among 100 Russian listed companies from 2015 to 2021, using CS-ARDL. A significant negative relationship is found between ESG investment and energy expenditure in the short and long term. A 1% increase in ESG investment leads to nearly 0.05% and 0.17% reduction in energy expenditure, demonstrating its importance for energy efficiency and financial performance. Moreover, total revenue negatively correlates with energy expenditure in both timeframes, while financial fraud and loans from government and financial institutions positively influence energy costs in the short and long term. Additionally, stock prices display a significant negative relationship with energy expenditure. To enhance ESG investing and green growth, standardizing carbon accounting, developing green monetary policies, implementing emission taxation, and fostering regional cooperation are recommended.

**Keywords**: Energy efficiency, green economic recovery, ESG investment, energy expenditure, Russia.

**JEL codes**: Q41, O44, G23, Q43, O53

# ADSORPTION KINETICS OF BRILLIANT PINK B ON BIOMASS OF FALSE CYPRESS

**Assoc. Prof. Dr ROZINA KHATTAK**

**Department of Chemistry, Shaheed Benazir Bhutto Women University,**

**Peshawar 25000, Pakistan**

## Abstract

Brilliant pink B (BPB) is one of those synthetic organic dyes which are widely used in textile, paper making, leather manufacturing, stained glass work, cosmetics, and many other industries owing to its high tinting strength, high stability, and bright colour. Therefore, it is essential to either remove or reduce its concentration before releasing it into aquatic streams, as well as to minimize or control the cause of several diseases. Several physical and chemical methods have been used for the removal of different dyes from wastewater; nevertheless, adsorption is one of the best techniques used for the removal of dyes due to its high efficiency and low cost. In this regard, we used False Cypress tree fruit as a biosorbent for the removal of BPB from an aqueous solution. An 85.42% dye adsorption was achieved at optimized conditions (pH 2, 40 ppm initial dye concentration, 105 min, and 50 mg adsorbent). Adsorption occurs by pseudo-second-order kinetics, according to kinetic studies. Thus, BPB fruit can be used for its real-world application.

# EFFICIENT REMOVAL OF TOXIC INDUSTRIAL DYE ACID RED 2 BY BIOSORPTION ON THE BARK OF DODONAEA VISCOSA

**Assoc. Prof. Dr ROZINA KHATTAK**

**Department of Chemistry, Shaheed Benazir Bhutto Women University, Peshawar 25000, Pakistan**

## Abstract

Azo dyes are mutagenic and carry negative effects on the environment and people's health. Acid Red 2 (AR2) is an azo dye that was effectively removed by biosorption on the bark of *Dodonaea viscosa* plant. The bark shows 73% adsorption of AR2 under optimized conditions. The experimental conditions were optimized by examining the effect of time, initial dye concentration, pH and ionic strength on the adsorption process in an aqueous medium. Maximum (i.e., 73%) adsorption of MR removal (500 ppm) was observed in highly acidic conditions (pH = 1) at a contact time of 75 min. The pseudo-second-order kinetic model and Freundlich adsorption isotherm appeared to be the most appropriate for characterizing the MR's adsorption onto the bark of the *D. viscosa* plant. Furthermore, it was shown that bark powder outperformed animal charcoal, silica gel, and powdered flowers, as well as the leaves of the same species, in terms of adsorption capacity.

# OCCURRENCE OF THE TWO CONGENERIC SPECIES CIONA INTESTINALIS AND THE INVASIVE SPECIES CIONA ROBUSTA IN THE PORT OF GHAR EL MELH (BIZERTE, NORTH OF TUNISIA)

**SAFA MELKI, RAJA BEN AHMED AND ATF AZZOUNA**

**Laboratory of Ecology, Biology and Physiology of aquatic organisms LR18ES41, Department of Biology, Faculty of Sciences of Tunis, University of Tunis El Manar, 2092 Tunis, Tunisia**

## Abstract

Sea squirts (Ascidians) are marine organisms. The adults are simple, sessile filter feeders. These creatures present the most diverse class of tunicates, with more than 5,500 described species. Recently, they have been considered the closest living relatives of vertebrates. Moreover, ascidians are considered one of the most important taxons of non-indigenous species worldwide, and they present good models for studying invasion success in the marine environment. Indeed, many ascidian species are highly invasive, especially in ports and bays. This study aims to describe the two congeneric species *Ciona intestinalis* and *Ciona robusta*, founded in the port of Ghar el Melh (Bizerte, north of Tunisia) and collected manually. *Ciona robusta* is considered an invasive species and presents a new record for Tunisia. It was distinguished from its congeneric *Ciona intestinalis* by the presence of tubercular prominences in the tunic around the siphons. Our results update the state of knowledge about the ascidian fauna in Tunisia.



**Key words:** Ciona intestinalis*;* Ciona robusta; congeneric; invasive; Bizerte

# EMPOWERING PAKISTAN'S FUTURE THE TASK OF THE MINISTRY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY A REVIEW BY DR FAISAL

**[1]DR MUHAMMAD FAISAL [1]DR KHALID MAQBOOL SIDDIQUI**

**[1]Director (HRIMS), Ministry of Human Rights Commission, Pakistan.**

**ORCID: 0000-0002-5797-766X**

**[2]Ministry of Science and Technology, Pakistan.**

## ABSTRACT

Dr Faisal convey the message to all that the sounds like the Ministry of Science and Technology (MoST) in Pakistan has a comprehensive mandate aimed at fostering scientific and technological development across various sectors. The emphasis on building technological competence, human resource development, and integrating existing infrastructure aligns with global trends in promoting innovation-driven growth. The Ministry's focus on areas such as industrial development, renewable energy, and rural development reflects a broad spectrum of priorities crucial for sustainable socio-economic progress. Moreover, the emphasis on leveraging the potential of artificial intelligence (AI) highlights a recognition of emerging technologies' transformative impact. Dr. Maqbool Siddiqui's leadership in spearheading numerous projects aimed at leveraging the latest technologies for Pakistan's regeneration is commendable. The allocation of significant resources towards these projects underscores the government's commitment to driving technological advancement for national development. Involving individuals like Dr. Faisal, who are knowledgeable and passionate about advancing the nation's technological capabilities, can indeed contribute to achieving the Ministry's objectives. As AI continues to play a pivotal role in various sectors worldwide, integrating it effectively into Pakistan's development agenda could lead to significant progress and innovation. In MoST about 37 ongoing and new projects worth with Rs. 8000 million leaded by Dr Maqbool Siddiqui the Minister of Science and Technology, the projects are working for latest technologies which may be helpful for regeneration of Pakistan growth in latest technologies which are more impactful for the generation upgradation. Dr Faisal may be the part of this best ministry and give the fruitful result for the nation progress and liabilities. as we see that now a days AI becomes the renowned part of the progression, from the areas of industrial development to renewable energy and rural development, the Ministry suggests technological development for higher growth-rates and to improve standards of living. Its principal focus is on building Pakistan's technological competence in the 21st century as we enter new markets, developing a larger pool of human resources to reverse brain drain, and for integrating the existing technological infrastructure for strengthening of technology institutions, effective governance of S&TR and enhancing the capacity of indigenous innovation systems.

**Keywords**: comprehensive, aimed, integrating, priorities, capabilities, reverse.

# BEHIND UNIQUE FINGER IMPRESSION BIOMETRICS TO WORKS AND WHY IT MAKES A DIFFERENCE FOR THE HACKING PURPOSE

**MUHAMMAD FAISAL**

**ORCID: 0000-0002-5797-766X**

## ABSTRACT

Society turns out to be more dependent on innovation, the insurance of private information increments. One imaginative way associations are protecting data is through unique mark biometrics. We will investigate the study of unique mark biometrics and feature its true capacity for security. We will dissect how security biometrics can be used and the way in which this innovation shapes our present and future security scenes. Finger impression Uniqueness: The examples of a singular's fingerprints are exceptionally affected by both hereditary and ecological variables. They act as a powerful and reliable recognizable proof strategy. Scanner Variety: Different unique finger impression scanners (optical, capacitive, ultrasonic, and warm) address assorted security prerequisites. These scanners vary in cost, precision, solidness, and mocking obstruction. Biometrics Future: Regardless of the strong security benefits of unique mark biometrics, issues like potential information robbery and protection infringement request consistent innovative development and powerful lawful shields. Future possibilities for the field incorporate 3D finger impression imaging, man-made intelligence coordination, and high-level enemy of parodying methods. Finger impression biometrics is the precise review and use of exceptional actual traits intrinsic in a singular's fingerprints. Addressing a more trustworthy distinguishing proof technique than customary passwords or character cards, finger impression biometrics wipes out the issues of removal, carelessness, or burglary. The unmistakable idea of every individual's unique mark guarantees a powerful obstruction against unapproved admittance to get information.

**Keywords:** imaginative, associations, exceptionally, reliable, impression, intrinsic.

# SPECTRAL PROPERTIES OF LINEAR COMBINATIONS OF IDEMPOTENTS IN BANACH ALGEBRAS

**[1]HASSAN ZARIOUH [2]ZAKARIAE AZNAY [3]MOHAMED BENDAOUD**

**[1]Department of Mathematics (CRMEFO), and laboratory (L.A.N.O), Faculty of Science, Mohammed I University, Oujda 60000, Morocco.**

**[2]Laboratory (L.A.N.O), Department of Mathematics, Faculty of Science, Mohammed I University, Oujda 60000, Morocco.**

**[3]Department of Mathematics, Moulay Ismail University, Meknès, Morocco.**

## ABSTR ACT:

Let A be a complex unital Banach algebra. x, y ϵ A are said to be equivalent if there exist two invertible elements u, v ϵ A such that x=uyv. An element p ϵ A is said to be idemotent if p^2=p. We prove that αp+βq-γpq is equivalent to p+q (resp. p-q) if α+β ≠ γ (resp. α+β = γ). In particular, αp+βq-γpq is invertible if and only if p+q (resp. p-q) is invertible, where α+β ≠ γ (resp. α+β = γ). We also give alternative proofs of some already existing results. Then we prove that the Drazin invertibility of αp+βq-γpq is independent of the choice of complex scalars α≠0, β≠0 and a complex γ. We also give a simple representation formula for the Drazin inverse of αp+βq. As an application, we study the property of Browder (resp. Fredholm, upper-semi Fredholm, lower semi-Fredholm) of linear combinations of two idempotent operators on a Banach space.

# DESIGN OF STANDARDIZED FIXATION SYSTEMS FOR POLYMER AUTOMOTIVE COMPONENTS

**RAFAEL J.O. SIMÕES[1], RAUL D.S.G. CAMPILHO[1,2*]**

**[*1]Department of Mechanical Engineering, ISEP – School of Engineering, Polytechnic Institute of Porto, R. Dr. António Bernardino de Almeida, Porto, Portugal.**

**[2]Institute of Science and Innovation in Mechanical and Industrial Engineering (branch Faculty of Engineering of University of Porto), Rua Dr. Roberto Frias, Porto, Portugal.**

## ABSTRACT

The incorporation of polymeric materials in car structure components, over the years, has been playing a key role in the automotive sector, enabling the production of more efficient and ecological vehicles. Among the many options for fixing these components, there are clips and snap-fits, which not only facilitate assembly and disassembly, but also contribute to reduce the total mass of the car. This work was developed in an industrial environment, and arises from the need for a more rigorous control involving some internal standardized fixings, incorporated in the components developed by the company, to comply with customer specifications. In an initial phase, and after the selection of the standardized fastenings to be studied, experimental tests were carried out according to the directions that the specifications of the automotive brands stipulate for the strength of the fastenings to be incorporated into their components. Using the Finite Element Method (FEM), numerical simulations were performed in the Abaqus® software, where the conditions of the physical tests were replicated to correlate both tests. In a final phase, considering the relative difference of the numerical results in relation to the real results, the respective geometric validation was carried out, making changes in the areas that were identified as critical, in cases where the results obtained from the simulations so dictate. With the elaboration of the present work, it was possible to study different approaches to numerical calculation and to understand which one is best suited to the problem in question, including the use of shell elements to approximate the test models or the use of tetrahedral solid elements, performing static or dynamic simulations and realizing which one provides better results, and also studying the influence that mass scaling has on the dynamic analyses performed. From the work carried out, it was possible to validate the geometry of the study fixtures.

**Keywords:** Snap-fits, Clips, Polymeric components, Automotive Industry, Finite element method, Correlations, Physical tests.

# PROCESS OPTIMIZATION OF ACTIVE PHARMACEUTICAL INGREDIENT (API) MANUFACTURING PROCESS

**ANA C.P. SOARES[1], R.D.S.G. CAMPİLHO[1,2]**

**[*1]Department of Mechanical Engineering, ISEP – School of Engineering, Polytechnic Institute of Porto, R. Dr. António Bernardino de Almeida, Porto, Portugal.**

**[2]Institute of Science and Innovation in Mechanical and Industrial Engineering (branch Faculty of Engineering of University of Porto), Rua Dr. Roberto Frias, Porto, Portugal.**

## ABSTRACT

Currently, the pharmaceutical industry needs to optimize industrial drug processing processes. This sector has been one of the most pressured to combat the growing emergence of new pathologies while facing an unprecedented phase of transition in the social, environmental, climatic, economic, and technological areas. Although the pharmaceutical sector is already one of the markets that best follows the evolution of needs, there has been a persistent duty to invest heavily in increasing production and productivity to meet demand. The pharmaceutical production sector follows strict and demanding regulations to ensure the effectiveness of treatment and guarantee the safety of consumers and the health of the planet. The constant improvement of industrial equipment is an unavoidable strategy to improve the quality of the process, as well as its efficiency and productivity. This project aims to analyze and implement improvements in equipment integrated into production processes in pharmaceutical laboratories to produce active pharmaceutical ingredients (API). The equipment is manufactured by a Portuguese company, which is currently working on new solutions and strategies to increase production efficiency, improve hygiene, improve ergonomics, and reduce the preparation time between API batches with a view to standardizing models in concept. of modules that facilitate prefabrication in a factory context, transport by land and sea and, finally, installation at the customer's building in countries such as Portugal, Ireland, United States and China. In the project, studies were carried out using the finite element method (FEM) and dimensioning by Mechanics of Materials, to test the feasibility of the selected solutions. Then, the cost analysis of the SD-653 module was carried out, and the benefits and results of the manufactured equipment with the developed improvements in the project were presented. Based on the results of the tests on the built equipment, it was possible to conclude that the proposed equipment demonstrates advantages at an ergonomic, hygienic and practical level compared to the original ones, which translates into an increase of the company's competitiveness in the pharmaceutical market. The solutions for the standardization of Spray dryer modules also allowed reducing the manufacturing time of these modules, and reducing costs resulting from the manufacture of the module and its equipment.

**Keywords:** Pharmaceutical industry, Active pharmaceutical ingredients, Spray drying, Standardization, Process improvement, Finite element method.

# ENERGY HARVESTING INVESTIGATION OF PIEZOELECTRIC NANOGENERATORS AND ITS POTENTIAL APPLICATION AS SMART MATERIALS IN THE NEAR FUTURE

**K.R.Padma[1] , K.R.Don[2]**

**[1]Assistant Professor, Department of Biotechnology, Sri Padmavati Mahila Visvavidyalayam (Women's University), Tirupati, AP. India (Corresponding author) Orcid no: 0000-0002-6783-3248**

**[2]Reader, Department of Oral Pathology and Microbiology, Sree Balaji Dental College and Hospital, Bharath Institute of Higher Education and Research (BIHER) Bharath University, Chennai, Tamil Nadu, India**

**Orcid No: 0000-0003-3110-8076.**

## Abstract

The sophisticated wireless devices that permeate today's society demand a clean, sustainable power supply. PENGs (Piezoelectric nanogenerators) are quickly becoming a very popular, affordable, and simple to construct method of generating battery-free electronics. In the present study, nanoparticles are used as a crucial raw material for the production of this kind of autonomous device. Since piezoelectric materials can convert mechanical pressure applied to them into electrical signals and vice versa, they are frequently referred to as "smart" materials. They are widely used to transform mechanical energy which can be obtained from vibrations, motion, mechanical loads, etc. into electrical energy for low-power devices. Compared to triboelectric and electro-magnetic/static transducers, piezoelectric transduction provides high power densities, excellent scalability, and simple device designs. Novel materials are being produced and studied for their interaction with biological environments in response to the growing advancements in the fabrication and monitoring approaches of nanomaterials appliances. Particularly among them, smart materials offer adaptable and dynamically programmable platforms for the study and management of many biological processes in scarcely accessible anatomical regions with very little invasiveness. In this article we demonstrate methods to create a flexible, high-performance piezoelectric energy harvester exploiting superior, sustainable Ba Cu TiO3 and CuTiO3 (BCTCTBCCT)/ nanocomposites. A low temperature modified hydrothermal approach was used to create nanostructured CuTiO3 and BaCuTiO3 nanocomposite. The properties of the nanoparticles were assessed using Xray diffraction (XRD), Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR), UV-Vis spectrometer, and photoluminescence. The cubic spinel structure is verified by XRD analysis. To study the optical properties and morphology we have employed FESEM, EDS, TEM, and CV on BaCuTiO3 and CuTiO3 nanocomposite. A framework is required to observe the behavior in the time and frequency domain in order to maximize the utilization of piezoelectric devices in applications. The present research examines various aspects of piezoelectric modeling and additionally offers multiple circuits employed to optimize the energy obtained. Thus, piezoelectric nanodevice exhibits significant potential for portable electronics applications due to its tiny size, ease of production, great flexibility, and environmental friendliness.

**Keywords:** Piezoelectric devices, Spectrophotometer, X-ray diffraction, Fourier transform infrared spectroscopy (FTIR), Hydrothermal approach.

# A REVIEW ON APPLICATIONS OF NANOTECHNOLOGY IN THE DIAGNOSIS OF NON-COMMUNICABLE AND COMMUNICABLE DISEASES

**Busari M. B.[1] Nafiu M. O.[2]**

**[1] Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences, Federal University of Technolo*gy* Minna, P.M.B 65, Minna, Nigeria**

**[2]Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences, University of Ilorin, P.M.B 1515, Ilorin, Nigeria**

Non-communicable diseases are ailments that are not transmittable among living organisms and could be caused by behavioral, genetic and environmental factors while communicable diseases are those ailments that are contagious in nature. Nanotechnology has been widely used in early and accurate diagnosis of several diseases. Gold nanoparticles have been used in the diagnosis of *Proteus mirabilis* in urine (Urease producing bacteria), IL-6 in blood (Sepsis marker), *SARS-CoV-2/*N gene RNA and *SARS-CoV-2* pseudo virus (COVID-19 causing virus) in fluid samples were detected through colorimetric principle. Likewise, the diagnosis of *Mycobacterium tuberculosis* (Tuberculosis causing bacteria) by the same gold nanoparticles was possible through electrochemical method while fluorescence process was implored in the diagnosis of *Listeria monocytogenes* (Listeriosis causing bacteria) in a given sample. Graphene oxide nanoparticles have also been used in the detection of prostate cancer through prostate-specific antigen using fluorescence principle. Magnetic nanoparticles were used for the detection of *Plasmodium falciparum* (Malaria causing parasite), *E. coli* (Foodborne causing bacterial) and mutated DNA (genetic disorders) while silver nanoclusters have been used for the detection of *S. typhimurium* (Typhoid causing bacteria) and *E. coli* (Bacterial infection) via florescence and microscopy techniques. In addition, quantum dots and carbon nanotubes have also been successfully used in the diagnosis of colon cancer and diabetes by optical and amperometrical measurement of carcinoembryonic antigen and glucose respectively. Although, among all ailments, various forms of cancers received much attention in the field nanotechnology compared to other diseases. Nevertheless, the expensiveness, inaccessibility and fear of toxicity constitute the limiting factors of nanotechnology application in the field of medical diagnosis.

**Keywords:** Non-communicable disease, Communicable disease, Diagnosis, Nanotechnology.

# REVIEW ON APPLICATION OF NANOTECHNOLOGY IN DRUG DELIVERY

**BUSARI M. B.[1] SALAWU M. O.[2]**

**[1] Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences,**

**Federal University of Technology Minna, PMB 65, Minna, Nigeria**

**[2]Department of Biochemistry, Faculty of Life Sciences, University of Ilorin, PMB Ilorin, Nigeria**

## ABSTRACT

Nanotechnology is a field of study that involves uses of materials in nano form (1-100nm). Out of many branches of nanotechnology, nanomedicine is a branch that is related to pharmaceutical and health sciences. In nanomedicine, nanomaterials are being used in the diagnosis of various diseases and deliverance of various pharmaceutical and nutraceutical products to the body system. Application of nanoparticles in drug delivery has conferred many advantages to the efficacy and utilization of the drugs. Some of those advantages conferred by the nano-carried drugs over those administered in conventional forms include increase in therapeutic index, biocompatibility, bio-degradability, bioavailability and reduction in toxicity. Drug delivery systems that were reported to have been used for cancers, cardiovascular diseases, microbial infections, neurological disorders, reproductive disorders include and not limited to metallic nanoparticles, polymers nanoparticles, carbon nanoparticles, nanotubes, liposomes-based nanoparticles, dendrimers, quantum dots, ceramic nanoparticles, nano-erythrosomes and various nanocomposites. Out of these nanoparticles, serious detrimental health concerns are being expressed on the uses of metallic nanoparticles and their composites because of their pro-oxidant properties which contribute to their toxicities. Nevertheless, polymer nanoparticles such as chitosan nanoparticles and membrane-based nanoparticles are reported to exhibit high biocompatibility and bio-degradability with less toxicity over metallic nanoparticles. However, the expensiveness, inaccessibility and fear of toxicity of some of these nanocarriers constitute the limiting factors surrounding the uses of nanomaterials for the drug delivery system.

**Keywords:** Nanotechnology, Diagnosis, Nanomedicine, Pharmaceutical, Toxicity.

# MATHEMATICAL ANALYSIS OF THE VALVALACHAY WATERSHED LANDSCAPE IN THE SOUTH-EASTERN CAUCASUS

***ALİRZAYEV MUKHTAR MULKUM OGHLU[1] ,***

***SULEYMANOV NURBALA AZİZAGA OGHLU[2]***

***[1]Candidate of Geography, associate professor***

***[2]Candidate of Maths, associate professor, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2116-5087***

## *Introduction*

**Keywords:** map-scheme, legend, coefficient, individual, $K_{lp}$, $K_{lo}$, contour, basic, characteristic

Mathematical analysis is needed to accurately analyze the structure of the landscape and to know that the separated landscapes are leading. First of all, landscape mapping is considered one of the important factors for conducting physical geographic zoning. So, the landscape maps-schemes drawn up on different scales are considered the most basic materials when zoning is carried out.

One of the most urgent issues of landscape science is the mathematical study of typological and morphological units of the landscape. The landscape is a physical-geographical complex and includes a combination of natural components. The important components involved in the landscape are the lithological composition of the rocks, relief, climate, hydrological conditions, soil vegetation and fauna.



We have distinguished types, subtypes and species within the typological units of the landscape. As the morphological units of the landscape, we have taken the units such as landscape margin and tala as the basis. We have noted the importance of correctly demarcating the borders of landscape types when drawing up the typological map-scheme of the landscape in the Valvalachay river basin. (map-scheme 1)

In our work, we used a system of taxonomic units such as type, semi-type, species and morphological units of the landscape in the Valvalachay river basins of the northern slope of the South-West Caucasus: landscape, border and tala. In classification, the smallest typological unit is landscape type, and the smallest morphological unit is tala. The types of landscape are reflected in the maps-schemes we prepared for the Gudyalchay, Valvalechay, Atachay, Gozluchay, Pirsaat and Girdimanchay river basins. Our large-scale maps of catastrophic, devastating and catastrophic landslides reflect the landscape damage. Mountain-meadow, mountain-forest and mountain-steppe landscape types are widespread in the areas where landslides are widespread in the South-Eastern Caucasus. However, the type and half type were not highlighted in the work. Morphological units are reflected in the work.

Accurate analysis of the structure of the landscape and mapping of the landscape are considered to be the most important factors when conducting physical-geographical zoning. So, landscape maps-schemes drawn up on different scales are considered the most important materials when zoning is carried out. Therefore, the area and percentage of regions of the studied area, the area and percentage of landscape types in separate river basins (Valvelachay river), and the area and percentage of individual landslides (Garabulagh landslide stream) were used during the regionalization. (tables 1, 2 and 3)

**Map-scheme 1:** Landscape map-scheme of the middle and upper reaches of the Valvalachay river basin.

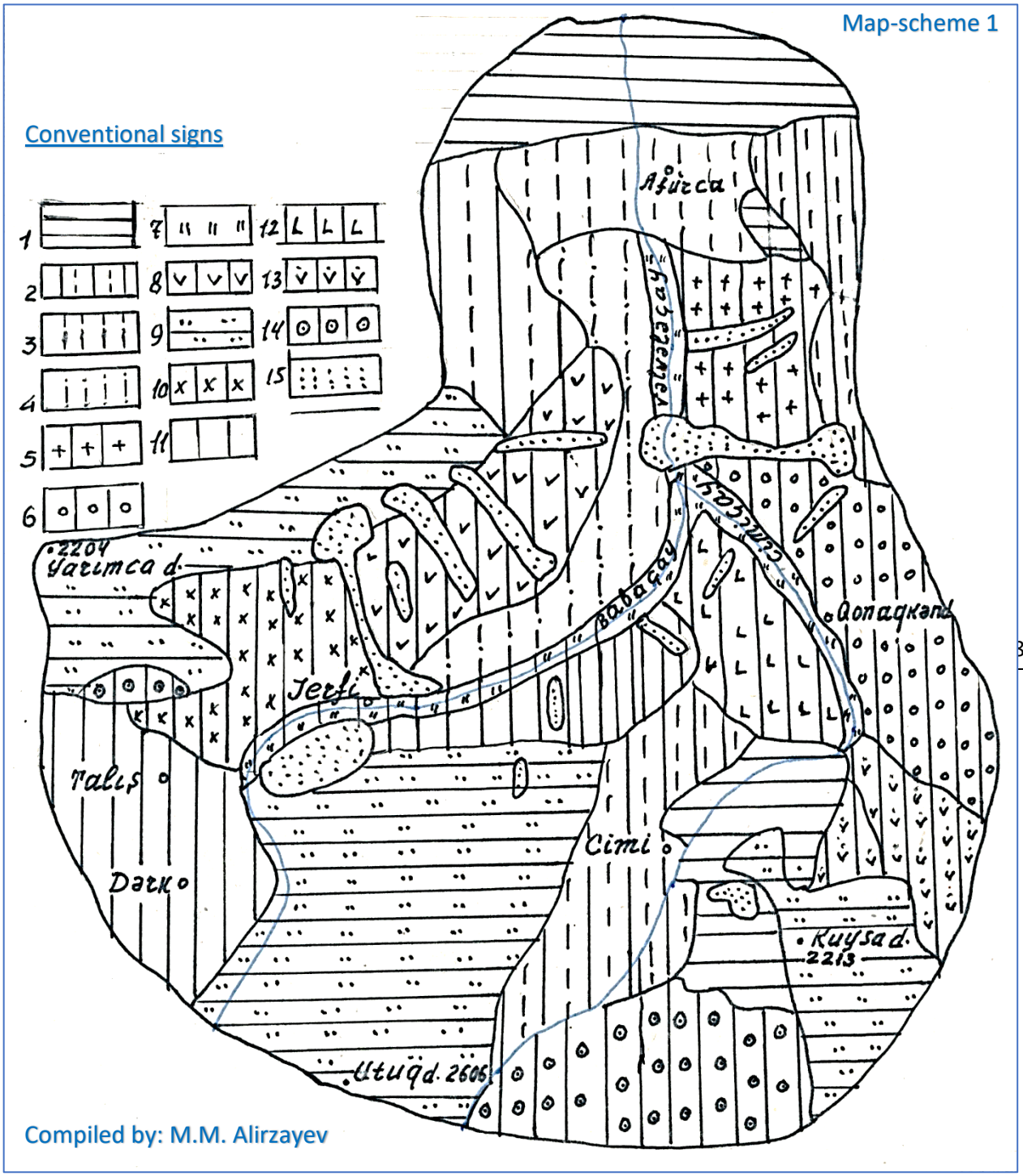


**The legend of the landscape map-scheme of the middle and upper reaches of the Valvalachay river basin**

1. Oak, beech, beech forests on brown mountain forest soils of moderately fragmented steep and sloping slopes

2. Herbaceous, sparse scrub and forest on light gray soils of moderately broken sloping slopes
3. Shrubs and herbs on washed light gray soils of steep and sloping slopes severely dissected by landslides
4. Sparse shrubs and herbs on washed gray soils of gently sloping slopes severely dissected by landslides
5. Forests, shrubs and herbaceous vegetation on gray soils of moderately fragmented sloping and steep slopes
6. Shrubs and herbs on moderately fragmented low to medium slope and gray soils of slopes
7. Subasar landscape
8. Herbs on washed light gray soils of steep and sloping slopes severely dissected by landslides
9. Sub-alpine meadow vegetation on gray and mountain-meadow soils of moderately broken slopes
10. Mountain steppe and sub-alpine meadow vegetation on mountain-meadow soils of moderately fragmented gentle slopes
11. Mountain steppe and sub-alpine meadow vegetation on gray and mountain-meadow soils of moderately inclined slopes broken by river valleys
12. Herbaceous plants on gray soils of weakly fragmented gently sloping slopes
13. Oak, beech, and alder trees on brown soils of moderately fragmented moderately inclined slopes
14. Oak, beech, holly trees and various herbaceous plants on brown soils of moderately fragmented low and moderate slopes
15. Sliding landscape



**Research object and methodology**

In this work, we found it necessary to analyze the fragmentation and similarity of the landscape. Therefore, we focused on the quantitative study of the fragmentation and similarity of the landscape structure. In this work, the types and morphological units of the landscape were compiled based on the tables, and their main, characteristic and rare types and morphological units were interpreted. Also, the quantitative amount of landscape types and morphological units was studied and the area of each type and morphological units was calculated.

Calculation, grouping and analysis of each field is required to be performed using a mathematical method. Before us, many researchers have performed landscape fragmentation and similarity in their work. Unlike them, we have made the calculations even easier. (MMAlirzayev, Novosibirsk 1985) In this work, we have focused on studying the typological units of the landscape on the example of Gudyalchay, Valvalachay, Atachay, Gozluchay, Pirsaat and Girdimanchay rivers. (map-scheme 1) Morphological units of the landscape were also studied in the example of the biggest, terrible and catastrophic landslides. (Yerfi, Atuc, Karabulag, Yukhari Fyndigan, Agishkin, Khimran, etc.) All landscape components are involved as the main criteria in the formation of

landscape types. In the work, we paid attention to the landscape types of the above-mentioned river basins, their grouping, and the interaction of their areas.

The area of the landscape types and morphological units of the landscape in the prepared maps was calculated by the palette method. The calculation of the map work was performed at the scale of 1:100000 and 1:25000. For example, the landscape map-scheme of the Valvelachay river basin consists of 37 individual species, which after grouping were calculated as 19 individual species. (Table 1) The table shows the area of each landscape type in percentage. We also found that each landscape type changes quantitatively and qualitatively as the altitude increases.

Here we explain the study of landscape fragmentation coefficient by L. I. Ivashutina and BA Nikolayev (1969). They gave the average value of the area of each individual contour as a percentage. The coefficient was calculated by the following formula.

$$K = \frac{m\ 100\%}{E}$$

The average measured area of m-landscape units is the total area of E-landscape.

**Table 1:** The area (S) and percentage ($m_i$) of landscape types in the Valvalachay river basin are shown.

| No | Amount of Squares | $S_{sq.km}$ | S % | $m_i$ |
|---|---|---|---|---|
| **1** | 9.0 | 0.81 | 0.34 | 0.034 |
| **2** | 8.0 | 0.72 | 0.30 | 0.030 |
| **3** | 3.0 | 0.27 | 0.11 | 0.011 |
| **4** | 28.0 | 2.52 | 1.06 | 0.106 |
| **5** | 8.0 | 0.72 | 0.30 | 0.030 |
| **6** | 10.0 | 0.90 | 0.38 | 0.038 |
| **7** | 9.0 | 0.81 | 0.34 | 0.034 |
| **8** | 3.0 | 0.27 | 0.11 | 0.011 |
| **9** | 23.0 | 2.07 | 0.87 | 0.087 |
| **10** | 2.0 | 0.18 | 0.07 | 0.007 |
| **11** | 12.0 | 1.08 | 0.45 | 0.045 |
| **12** | 22.0 | 1.98 | 0.83 | 0.083 |
| **13** | 1.5 | 1.35 | 0.57 | 0.057 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **14** | 3.5 | 0.31 | 0.13 | 0.013 |
| **15** | 3.0 | 0.27 | 0.11 | 0.011 |
| **16** | 3.5 | 0.31 | 0.13 | 0.013 |
| **17** | 4.0 | 0.36 | 0.15 | 0.015 |
| **18** | 153.0 | 13.77 | 5.81 | 0.581 |
| **19** | 103.0 | 9.27 | 3.91 | 0.391 |
| **20** | 104.0 | 9.36 | 3.95 | 0.395 |
| **21** | 135.0 | 12.05 | 5.08 | 0.508 |
| **22** | 80.0 | 7.20 | 3.03 | 0.303 |
| **23** | 56.0 | 5.04 | 2.12 | 0.212 |
| **24** | 23.0 | 2.07 | 0.87 | 0.087 |
| **25** | 164.0 | 14.76 | 6.22 | 0.622 |
| **26** | 75.0 | 6.75 | 2.84 | 0.284 |
| **27** | 90.0 | 8,10 | 3.42 | 0.342 |
| **28** | 119.0 | 10.71 | 4.54 | 0.454 |
| **29** | 149.0 | 13,41 | 5.65 | 0.565 |
| **30** | 113.0 | 10,17 | 4.32 | 0.432 |
| **31** | 137.0 | 12.33 | 5.20 | 0.520 |
| **32** | 372.0 | 33,48 | 14,15 | 1,415 |
| **33** | 156.0 | 14.04 | 5.92 | 0.592 |
| **34** | 96.0 | 86.40 | 3.22 | 0.322 |
| **35** | 95.0 | 6.75 | 2.84 | 0.284 |
| **36** | 101.0 | 9.09 | 3.63 | 0.363 |
| **37** | 168.0 | 15,12 | 6.38 | 0.638 |

$$K_{lp} = I - \frac{S_{orta}}{E} = I - \frac{8{,}04}{312{,}70} = 0{,}75 \qquad K_{lp} = 0{,}75 \quad E = 312{,}70 \quad S_{orta} = 8{,}04$$

**Table 2: The area (S) and percentage ($m_i$)** of the landscape boundaries on the Karabulak landslide are shown **(1991).**

| No | Amount of Squares | $S_{sq.km}$ | S % | $m_i$ |
|---|---|---|---|---|
| **1** | 85 | 0.51 | 12.43 | 1,243 |
| **2** | 14 | 0.08 | 1.95 | 0.195 |
| **3** | 14 | 0.08 | 1.95 | 0.195 |
| **4** | 11 | 0.07 | 1.70 | 0.170 |
| **5** | 20 | 0.12 | 2.92 | 0.292 |
| **6** | 117 | 0.70 | 17.73 | 1,773 |
| **7** | 80 | 0.49 | 11.95 | 1,195 |
| **8** | 142 | 0.85 | 20.73 | 2,073 |
| **9** | 84 | 0.50 | 12,19 | 1,219 |
| **10** | 97 | 0.58 | 14.39 | 1,439 |
| **11** | 12 | 0.07 | 1.70 | 0.170 |



$$K_{lp} = I - \frac{S_{orta}}{E} = I - \frac{0,37}{4,1} = 0,91 \qquad E = 4,1 \qquad S_{orta} = 0,37$$

$$K_{lp} = 0,91$$

**Table 3: The area (S) and percentage ($m_i$)** of the landscape boundaries on the Karabulak landslide are shown **(1998).**

| No | Amount of Squares | $S_{sq.km}$ | S % | $m_i$ |
|---|---|---|---|---|
| **1** | 85 | 0.51 | 12.43 | 1,243 |
| **2** | 28 | 0.17 | 4.39 | 0.439 |
| **3** | 84 | 0.50 | 12,19 | 1,219 |
| **4** | 97 | 0.58 | 14.39 | 1,439 |
| **5** | 82 | 0.49 | 11.95 | 1,195 |
| **6** | 142 | 0.85 | 20.73 | 2,073 |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| **7** | 31 | 0.19 | 4.63 | 0.463 |
| **8** | 117 | 0.70 | 17.73 | 1,773 |
| **9** | 12 | 0.07 | 1.70 | 0.170 |

$K_{lp} = I - \frac{S_{orta}}{E} = I - \frac{0,45}{4,1} = 0,89 \quad E = 4,1 \qquad S_{orta} = 0,45$

$K_{lp} = 0,89$

They calculated the fragmentation coefficient of landscape species with the following formula.

$$K_{lp} = 1 - \frac{S_{lp}}{E}$$

$S_{lp}$– the average measured area of the contour is the total area of E-landscape types.

For example: We have calculated the coefficient of fragmentation of landscape types in the Valvalachay river basin using the formula given by them.

$$K_{lp} = 1 - \frac{S_{orta}}{E} = 1 - \frac{8,04}{312,7} = 0,75$$

So E=312.7; $S_{average}$ =8.04; $K_{lp}$ =0.75;

RXPiriyev and RMAkhlimanov (1978) in order to free from many cartometric calculations the formula proposed by L.I.Ivashutina and BANikolayev for the landscape fragmentation coefficient$K_{lp} = -1 - \left(\frac{1}{n}\right)$ proposed the formula.

$$K_{lp} = -1 - \left(\frac{1}{n}\right) = -1 - \left(\frac{1}{n37}\right) = -1 - 0,27 = 0,73$$

Since the answer obtained from both formulas is the same, it is more appropriate to apply the formula proposed by RXPiriyev and RMAkhlimanov (1978), spending less time. But the small difference between their calculations (0.02) is a very small error of the palette method.

All mapping works were carried out on a scale of 1:100,000, and a map-scheme of the above-mentioned rivers was drawn up. For example: the landscape map-scheme of Valvalachay river consists of 37 individual species. But 0.19 are grouped by outline. Therefore, the fragmentation coefficient of the landscape of the Valvalechay river basin is equal to 0.75.

The landscape map-scheme of the Gudyalchay River consists of 36 individual species. But 0.18 is grouped by outline. The fragmentation coefficient of the landscape of the Gudyalchay river basin is 0.97.

The landscape map of the Atachay River consists of 35 individual species and is grouped by 0.18 contours. Its landscape fragmentation factor is 0.97.

The landscape map-scheme of the Gozluchay-Pirsaat rivers consists of 38 individual species and is grouped by 0.18 contours. Its landscape coefficient is 0.97.

The landscape map-scheme of the Girdimanchay River consists of 42 individual species and is grouped by 0.21 contours. Its landscape fragmentation factor is 0.98.

L. I. Ivashutina and B. Nikolaev proposed a very simple formula for the similarity of the landscape.

$$K = \frac{\sum_{i=1}^{i=n-1} \sum_{j=i=1}^{j=h} m_i m_j}{C_n^2}$$

The amount of genetic species of a landscape increases to a maximum and equals 1 as a coefficient of landscape similarity. If the area surrounding it in the studied region is a landscape type, then the coefficient of similarity is equal to 0. The compatibility matrix of species is given in table 4.

$K_{lo} = 0{,}37 \qquad m = \frac{S}{\frac{100\%}{n}}$

S-is the area of individual genetic species of the landscape, %-is the amount of genetic species of the landscape, -the $C_n^2$number of species in a suitable amount is two. Later, L.I. Ivashutina and BANikolayev interpret the compatibility coefficient as follows:

$C_n^2 = \frac{n(n-1)}{2}$ According to this formula, element n is the number of species. In Table 4, the amount of area of the species is given as a tenth.

Considering that the formula proposed by L.I. Ivasutina and BANikolayev (1969) regarding the similarity of the landscape is very complicated and takes a lot of time to calculate, we have proposed two very simple and non-exhaustive formulas, different from the formula proposed by them. (table 4) One of the formulas is two to ten of the individual units, the similarity of the landscape is found. $K_{lo} = 1 - [p/(p+n)](1)$ With another formula, individual units are eleven to thirty-one, and the similarity of the landscape is found. $K_{lo} = 1 - [p/n(n+1)](2)$

p=100%, and n is the genetic number of species or morphological units. The genetic quantity of the species is determined according to the formulas (1), (2) that we propose regarding the similarity of the landscape. (table 4) The types of landscape and the morphological units of the landscape are calculated in a very short time with our proposed formulas. According to these formulas (1), (2), the genetic quantity of species (n) from 2 to 10, the similarity becomes large. Then, $K_{lo}$it varies from 0.37 to 0.89. If the genetic number of species is from 11 to 31, the similarity of the landscape gradually decreases and $K_{lo}$varies from 0.27 to 0.81. For example: the coefficient of similarity of landscape types in the Valvalachay river basin is $K_{lo} = 0{,}37$equal to . This means that the similarity of landscape types in the Valvalachay basin is moderate.

The main and characteristic types of the landscape have been determined based on the table we compiled for the Valvalachay river basin. Thus, landscape types 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13 are considered basic, and landscape types 8, 14, 15 are considered



**Table 4: Determination of the coefficient of landscape similarity (K_lo) in the Belvachai river basin**

| | | | | | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | 0,580 | 0,683 | 0,903 | 0,391 | 0,607 | 0,508 | 0,303 | 0,089 | 0,622 | 0,284 | 0,342 | 0,738 | 2,363 |
| **№** | **1** | **2** | **3** | **4** | **5** | **6** | **7** | **8** | **9** | **10** | **11** | **12** | **13** |
| **1** | | 0,396 | 0,524 | 0,227 | 0,352 | 0,295 | 0,176 | 0,052 | 0,361 | 0,265 | 0,198 | 0,428 | 1,371 |
| **2** | | | 0,617 | 0,267 | 0,415 | 0,347 | 0,207 | 0,061 | 0,425 | 0,194 | 0,234 | 0,504 | 1,614 |
| **3** | | | | 0,353 | 0,548 | 0,459 | 0,874 | 0,080 | 0,562 | 0,256 | 0,309 | 0,666 | 2,134 |
| **4** | | | | | 0,237 | 0,199 | 0,118 | 0,035 | 0,243 | 0,111 | 0,134 | 0,289 | 0,924 |
| **5** | | | | | | 0,308 | 0,184 | 0,054 | 0,378 | 0,172 | 0,208 | 0,448 | 1,434 |
| **6** | | | | | | | 0,154 | 0,045 | 0,316 | 0,144 | 0,174 | 0,365 | 1,200 |
| **7** | | | | | | | | 0,027 | 0,188 | 0,086 | 0,104 | 0,224 | 0,717 |
| **8** | | | | | | | | | 0,055 | 0,025 | 0,030 | 0,066 | 0,210 |
| **9** | | | | | | | | | | 0,177 | 0,213 | 0,459 | 1,470 |
| **10** | | | | | | | | | | | 0,097 | 0,210 | 0,691 |
| **11** | | | | | | | | | | | | 0,252 | 0,808 |
| **12** | | | | | | | | | | | | | 1,744 |
| **13** | | | | | | | | | | | | | |
| **14** | | | | | | | | | | | | | |
| **15** | | | | | | | | | | | | | 848 |
| **16** | | | | | | | | | | | | | |
| **$m_i$** | | | | | | | | | | | | | |

$K_{lo} = \frac{44,468}{120} = 0,370$ $K_{lo} = 0,370$

typical in the Valvalachay river basin. However, there are no sparse landscape types in the Valvalachay river basin.

## Conclusion

Mathematical analysis of fragmentation and similarity of landscape of Valvalachay river basin in Southeast Caucasus. One of the most urgent issues of landscape science is the mathematical study of typological and morphological units of the landscape. Here, we have taken the theological units of the landscape: type, subtype and type, and the morphological units: landscape, border and tala as the basis. The area (S) and percentage (m,) of landscape types in the Valvalachay river basin are shown. The work also clarified the fragmentation and similarity of the landscape and identified the main, characteristic and rare types of the landscape. Photographs taken by airplane have given us very valuable information on studying different types of landscape, clarifying their borders, and drawing up maps. Also, the photographs taken from the plane show us the typological and morphological structure of the landscape,

their dynamics, the study of exogenous processes, their distribution, the role of landscape formation, etc., by performing a mathematical and statistical analysis. had an important impact on learning.

As a result of the analysis of mathematical and statistical data and photographs taken from the plane, the connection and differentiation of the typological and morphological units of the landscape was clarified.

The improvement of maps, quantitatively collected data played an important role in determining the structure of landscape types, their interrelationship and dependence. All these data are important in the study of the landscape, regionalization, national economy, environmental protection and drawing up new maps.

**Summary:** One of the most urgent issues of landscape science is the mathematical study of typological and morphological units of the landscape. Mathematical analysis of landscape fragmentation and similarity has been done.

**Literature**

1. Alirzayev MM The study of the morphological structure of the landscape in the low mountainous area of Acinohur by aerial photographs (Azerbaijan SSR) Geography and natural resources No. 2 Novosibirsk 1985 (in Russian)
2. Alirzayev MM Hamzayev G.A. Morphological elements of landslides in the South-Eastern Caucasus. Prof. Materials of the scientific-practical conference dedicated to the 90th anniversary of the birth of MAMuseyibov Baku 2017 p. 35-44
3. Budaqov B.A. Azərbaycanın müasir təbii landşaftları.Bakı. “Elm”-1988
4. L. I. Ivashutina and BANikolayev Analysis of landscape structure in physical-geographic regions. News of Moscow University. Geography, 1969 No. 4 (in Russian)
5. Müseyibov M.M. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası.Bakı. “Maarif” 2008
6. Piriyev RX and Ahlimanov RM on the map-mathematical analysis of the typological structure of the landscape. Az. SSR, AP news earth sciences 1978.
7. Səfərov C.O. Azərbaycan ərazisində temperatur şəraitinin dəyişməsi. Hidrometerol və ekol. 2007 No. 4
8. Yusifov E.F. Azərbaycan subalp və alp landşaftlarının bitgi müxtəlifliyinin iqlim dəyişikənliyi konteksindən ekoloji analizi. Pedaqoji Universitetin xəbərləri.2022 C.70 No. 2
9. Ивашутина Л.И., Николаев В.А. К анализу ландшафтной структуры физико-географических регионов. «Вести» МГУ серия геогр. 1969 №4

# GROSS MISTAKES AGAINST THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN THE MASS MEDIA

# KÜTLƏVİ İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ QARŞI KOBUD SƏHVLƏR

***Allahverdiyeva Nuranə Elçin***

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialı, Humanitar və sosial elmlər fakültəsi, "Ədəbiyyat və dillər" kafedrası. Quba, Azərbaycan**

**ORCİD NO: 0009-0002-6763-991X**

## XÜLASƏ

Dil insanlar arasında ünsiyyəti, qarşılıqlı əlaqəni təmin edən və xalqımızı bir edən misli-bərabəri olmayan bir dəyərdir. Buna görə də KİV üçün hazırlanan mətnlərdə dil normaları tam şəkildə səhvsiz olmalıdır. Ədəbi dil müasir Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları ilə üst-üstə düşdüyü üçün nitq mədəniyyətinin və düzgün danışıq normalarının əsası hesab olunur. Buna görə də insanların diqqətini cəlb etmək və onlara təsir etmək üçün, yəni gözəl nitqə sahib olmaq üçün ədəbi dil normaları gözlənilməli, onlardan düzgün və məqamında istifadə olunmalıdır. İnsanlar arasında qarşılıqlı ünsiyyətin təmin edilməsinin birinci şərti düzgün nitq və savadlı yazıdır. Lakin, təəssüf ki, bəzən bu normalar KİV-də - radio və televiziyada aparıcıların dilində, qəzet və jurnallarda, sosial şəbəkələrdə kobud şəkildə pozulur. Azərbaycan dövlətinin dilimizə göstərdiyi son dərəcə yüksək diqqət və qayğının qarşılığı kifayət qədər ödənilmir.

Mediada dil qüsurlarının qloballaşmasının əsas səbəblərindən biri kimi də korrektura şəbəkəsinin sıradan çıxması göstərilir. Ekspertlərə görə, müxbirlər redaksiyaya nə göndərirsə, redaktor onu olduğu kimi sayta yerləşdirir. Yazıların çoxunda cümlələr baş-ayaq gedir. Fikirlər biri-birini tamamlamır, sözlər yerində işlədilmir.

Məqalədə kütləvi informasiya mənbələrində tez-tez rast gəlinən səhvlər və bunların səbəblərinə toxunulmuşdur. Bu vasitələrdə geniş yayılan nöqsanlar, öncəliklə, dilimizin incə məqamlarını yaxşı bilməməkdən irəli gəlir. Fikrimi hər kəsin oxuduğu və eşitdiyi, sosial şəbəkələrdə, saytlarda gördüyü konkret nümunələrlə əsaslandıracağıq.

**Açar sözlər:** *mətbuat, nitq, aparıcı, ədəbi dil, səhvlər*

## ABSTRACT

Language is an unparalleled value that ensures communication and interaction between people and unites our nation. Therefore, the language norms in the texts prepared for mass media should be completely error-free. Literary language coincides with the phonetic, lexical and grammatical norms of the modern Azerbaijani language, so it is considered the basis of speech culture and correct speech norms. Therefore, in order to attract people's attention and influence them, that is, to have a beautiful speech, one should expect literary language norms and use them correctly and at the right time. The first condition for ensuring mutual communication between people is correct speech and literate writing. But, unfortunately, sometimes these norms are grossly violated in the mass media - in the language of radio and television presenters, in newspapers and magazines, and in social networks. The extremely high attention and care shown by the Azerbaijani state to our language is not sufficiently repaid.

One of the main reasons for the globalization of language disorders in the media is the failure of the proofreading network. According to experts, whatever the reporters send to the editor, the editor puts it

on the site as it is. In most of the articles, the sentences run together. Ideas do not complement each other, words are not used in place.

In the article, the errors that are often found in mass information sources and their reasons are mentioned. The widespread errors in these tools are primarily due to not knowing the finer points of our language well. We will base my opinion on specific examples that everyone has read and heard, seen on social networks and websites.

**Keywords:** *press, speech, presenter, literary language, errors*

## GİRİŞ

*"Dil nöqsanlı olarsa, sözlər düşüncəni yaxşı anlada bilməz. Düşüncə yaxşı anlaşılmazsa, edilməsi lazım olan şeylər yaxşı edilməz, vəzifələr yaxşı yerinə yetirilməz. Vəzifələr lazımi şəkildə yerinə yetirilməzsə, adətlər və mədəniyyətlər pozular. Adətlər və mədəniyyətlər pozularsa, ədalət yanlış yola düşər. Ədalət yolundan çıxarsa, çaşqınlıq içinə düşən xalq nə edəcəyini, işin haraya varacağını bilməz. Deməli: cəmiyyətdə heç bir şey dil qədər əhəmiyyətli deyil".*

*Konfutsi*

Dilimizi təmsil edən, dilimizin saflığının qorunmasını təmin edən, onun zənginliyini və gözəlliyini bizə, ümumilikdə bütün dünyaya çatdıran ən önəmli vasitələrdən biri kütləvi informasiya mənbələridir. Kütləvi informasiya vasitələri əsas etibarilə televiziya, radio, qəzet və jurnallar, müxtəlif saytlar, sosial şəbəkələrdir. Dövrümüzdəki ictimai-siyasi prosesləri, sosial-iqtisadi və mədəni yenilikləri, filmləri, şou proqramları, bir sözlə, insanların maraq və müşahidə dairəsində olan hər şeyi bizə çatdıran məhz kütləvi informasiya vasitələridir. Müasir insanın kitab oxumaqdan daha çox bu vasitələri izlədiyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onların nitqindəki ədəbi dil normaları da KİV-in təqdim etdiyi səviyyədə formalaşır [6].

Amma çox, təəssüf ki, kütləvi informasiya vasitələrində dilimizə qarşı kobud səhvlərə yol verilir. Bu da cəmiyyətin savad səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Məsələn, müəllimin dediyinin əksini mətbuatda görən şagird təəccüblənir və mənimsədilmiş qaydanın təsir qüvvəsi azalır.



## KİV-də KOBUD SƏHVLƏR

Kütləvi informasiya mənbələrində yol verilən səhvləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

***1. Leksik normanın pozulması:***

a) Sözlərin mənasına görə yerində işlədilməməsi. Sinonim və antonimlərin, omonim və çoxmənalı sözlərin yanlış seçimi. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

*Əziz tamaşaçılar, sabahınız xeyirli olsun.*

*Əziz tamaşaçılar, sabahınız xeyir olsun.*

Bu, müxtəlif dillərdən ana dilimizə tərcümə zamanı da özünü göstərir. Tərcüməçi həm öz ana dilinin, həm də dublyaj etməli olduğu dilin frazeoloji qatına dərindən bələd olmalıdır. Amma film, reklam çarxlarında hərfi tərcümədən istifadə olunduğuna görə fikrin təsir gücü azalır və dilimizin zənginliyini duya bilmirik.

b) Varvarizmlərə yol verilməsi. Varvarizm dedikdə ağıla, əsasən, dilimizin lüğət fonduna daxil olmayan rus və ingilis sözlərindən istifadə gəlir. Öz filmlərimizdə bununla tez-tez rastlaşırıq. Bədii ədəbiyyatda obrazların nitqini fərdiləşdirmək məqsədilə buna yol verilsə də, filmlərimizdə həddən artıq varvarizmlərdən istifadə olunur; aktyorların nitqi çox kobud səslənir. Bura dialekt, şivə və ləhcədən istifadəni də aid etmək olar.

Müasir dövrümüzün ən böyük problemlərindən biri də Sovet Rusiyasının həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində dilimizdə lüzumsuz işlənən rus sözləri ilə yanaşı, müasir Türkiyə türkcəsindən geniş istifadədir. Xüsusilə, sosial şəbəkələrdə, teleaparıcıların nitqində, musiqimizdə bu müşahidə olunur.

Məsələn, televiziyalarda tez-tez eşidirik: *"sizi bura alaq"*. Halbuki öz dilimizdə bu ifadənin qarşılığı kimi *"dəvət edirəm"* sözü var.

Sosial şəbəkələrdə gənclərimizin paylaşımlarında fikirlərini ifadə edərkən müasir Türkiyə türkcəsinə müraciət etdiyini tez-tez görürük. Elə bir hiss, duyğu, düşüncə yoxdur ki, onu ifadə etmək üçün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər kifayət etməsin. Hətta bu, dilimizə o dərəcədə siraət edib ki, türkcədəki sözləri öz dilimizin fonetik quruluşuna uyğunlaşdıraraq istifadə edirlər. Məsələn; *"layiq olmaq"* mənasını verən *"hak etmek"* ifadəsi *"haqq etmək"* şəklində istifadə olunur ki, Azərbaycan dilində belə bir ifadə yoxdur.

c) Tavtologiya (eyni mənanı verən sözlərin təkrarı). Aparıcılar tez-tez *"ilk öncə"* ifadəsindən istifadə edir. Bu sözlərin *(ilk, öncə)* hər ikisi eyni mənanı verdiyinə görə yanaşı işlədilməsi doğru deyil. Yaxud *"arxa görüntü"* mənasını ifadə edən *"fon"* sözündən əvvəl *"arxa"* sözünün də işlədilməsi yanlışdır [4].

***2. Fonetik normanın pozulması:***

Kütləvi informasiya vasitələrində, demək olar ki, 50% hallarda orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət olunmur.

*a) Orfoqrafik səhvlər:*

➢ Sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun yazılmaması. Orfoqrafik lüğətlərdən istifadə olunmur, dilimizdə olan dəyişikliklər izlənilmir, alınma sözlər mənbə dildəki qaydalara uyğun yazılır;

➢ Durğu işarələrinin yerində işlədilməməsi və ya, ümumiyyətlə, istifadə olunmaması;

➢ Mürəkkəb adların və onların ixtisarlarının düzgün yazılmaması. Məsələn; *"ABŞ" "a-be-şe"* şəklində tələffüz olunduğuna görə *"ABŞ-ın"* yox, *"ABŞ-nin"* yazılmalıdır. Bu, KİV-də tez-tez rast gəlinən səhvlərdəndir;

➢ Əlamətdar günlərin adlarının düzgün yazılmamsı;

➢ Ekranda film adları qeyd olunarkən bütün sözlərinin böyük hərflə yazılması. Bu, şagirdlərin orfoqrafik normaları mənimsəməsində ziddiyyətlər yaratdığına görə doğru hesab etmirəm.

➢ Xüsusilə, sosial şəbəkələrdə ingilis əlifbasından istifadə olunması ("ş" əvəzinə "w", "sh", "s" yazılması və s.);

*b) Orfoepik səhvlər:*

➢ Sözlərin ya yazıldığı kimi, ya da dialeklərə uyğun tələffüz olunması;

➢ Vurğunun yanlış səsləndirilməsi;

➢ Ç, c, g səslərinin düzgün tələffüz olunmaması;

➢ Teleaparıcıların nitqində tez-tez parazit səslərdən ("ıı, aaa, ımm") istifadə etməsi.

***3. Qrammatik normanın pozulması:***

Qrammatik norma dilin quruluşuna, onun nitq prosesindəki fəaliyyətinə aiddir. Bura sintaktik əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcıllığı, sözlərin cümlədə sıralanması, cümlə üzvlərinin dəqiq yeri, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və s. kimi qrammatik kateqoriyaların ədəbi dildə gözlənilməsi ilə bağlı qaydalar daxildir. Bu baxımdan qrammatik normalar morfoloji və sintaktik normalar kimi öyrənilir.

Qrammatik norma, əsasən, KİV-də şəkilçilərdən düzgün istifadə olunmaması zamanı istifadə olunur. Məsələn:

*Siz o sevilən aparıcıların birisiniz.*

*Siz o sevilən aparıcılardan birisiniz.*

*Nəticədə,* dövlət dilimiz haqqında imzalanan fərmanlar və sərəncamların, qanunlar və qərarların tələblərinə tam şəkildə əməl etmək, ədəbi dilimizin saflığını və gözəlliyini qoruyaraq müasir səviyyədə təqdim etmək hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur.

Kütləvi informasiya vasitələrində dilin mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməzdən öncə onların birmənalı qarşılanmayan məzmunu ilə mahiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu mənada KİV-in dilindən çox, ədəbi dilimizdən nə dərəcədə istifadə etməyimizin qayğısına qalaq. Çünki KİV-in dili bədii dilin tərkib hissəsi, geniş mənada isə mədəniyyətin bir qoludur. Hər birimiz ana dilimizdə necə danışırıqsa, elə də varıq-desəm, yanılmıram. Ana dili bizi mədəniyyətə və sivilizasiyaya aparan, bizə bələdçilik edən fenomendir. Tərəddüdə qapılmadan demək olar ki, ana dilimiz zəngin xəzinəmiz, ulularımızın adı ilə bağlı olan ləyaqətimizdir. Döyüşçü silaha nə dərəcədə güvənirsə, ədəbiyyatçı, jurnalist, media məkanında çalışan hər bir əməkdaş da bədii arsenalı olan ana dilinə güvənməli, onunla "döyüşməyi" bacarmalı, təhqir və ləyaqəti alçaltmaqdan, böhtandan uzaq durmalıdır. İnformasiya mənbəyi həm media nümayəndəsi üçün, həm də oxucu kütləsi üçün durulan suyun dibindəki daşlar qədər aydın görsənməlidir. Dilini mükəmməl bilən media əməkdaşı tənqidi təhqirdən rahat ayırmağı bacarır. Cümləni qurmaqla fikrini tamamlayıb oxuculara çatdıra bilirsə deməli, dili də bilir. Bu, bir növ jurnalist texnikasına yiyələnmək və ondan məharətlə istifadə edə bilməkdir. Jurnalistin fəaliyyətinə, xəbər portalına qiymət vermək üçün isə heç bir monitorinq keçirmədən bircə yazını oxumaq kifayət edir. Dil bəzən də jurnalistin ustalıqla istifadə və qət etdiyi labirintli-dolanbaclı bir yoludur. Səmərəli və orfoqrafiyaya uyğun istifadə edilmədikdə maraqlar toqquşur. Səhih mənbələrə söykənməyən mətnlərin qurbanları(informasiya qurbanları)isə tədbir görülməsi üçün ya Mətbuat Şurasına, ya da, məhkəmələrə müraciət etməyə məcbur olurlar [5].

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. "Elm", Bakı, 2021.
2. Məmmədov A., Sayadoğlu R, Mirzəliyev C. Jurnalist bunları bilməlidir. "Azərbaycan", Bakı, 2005.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. II Cild. Bakı, 2004.
4. Əhmədli N. Mətbuat informasiya yaymaqla yanaşı, həm də "ana dili" müəllimi olmalıdır. "İki sahil" qəzeti, 8 dekabr 2018.
5. Əliyev Ş. Media məkanında dil və mədəniyyət. "Bakı xəbər", 15-18 fevral 2019.
6. Məşədiyeva A. Ana dilimizin saflığını qorumaq müqəddəs borcumuzdur. "İki sahil" qəzeti, 15 fevral 2021.

# CHARACTERISTICS OF THE CHALLENGES FACED BY YOUNG TEACHERS IN HIGH SCHOOL

# LİSEDEKİ GENÇ ÖĞRETMENLERİNİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLARIN ÖZELLİKLERİ

**Mukhabbat MASSADIKOVA[1]**

**[1]Örg.Görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi**

**Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü.**

**[1]ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-5257-1935**

## Özet

Yükseköğretim kurumlarının deneyimli 40-60 yaşlarındaki öğretmen profesörlerinin de yaşlarından dolayı kendilerine özgü psikolojik sorunları bulunmaktadır. Yetişkinlik dönemi, insanın her alanda potansiyelini keşfetmeyi, gerçekleştirmeyi ve hayattaki görevini yerine getirmeyi hedeflediği, yaşamının en önemli ve uzun dönemidir. Toplum, öğretmenlerin profesyonelliğinin geliştirilmesi ihtiyacını anlamayı, pedagojik faaliyetin erdemli yönde yüksek verimliliğini sağlayan beceri düzeyini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, bir öğretmenin pedagojik faaliyetlere uygunluğu, onun bedensel ve ruhsal sağlığına, sinir sisteminin sağlamlığına, doğru konuşabilmesine, dayanıklılığına, duygularını ve benliğini özgürce kontrol edebilmesi araştırılacaktır. Genel olarak bu zorlukların üstesinden gelmek genç bir profesyonelin hedef ve sorumluluğuna bağlı olarak çözülebilecek bir sorunları ortaya çıkacaktır. Bunun sayesinde öğretmenlerin yetenek ve iş becerilerini farklılaştırmaları, bilgi ve becerilerini gerekli yönde geliştirmeleri için tam koşullar yaratılmaktadır. Böyle bir çalışma, mesleğin sahibinin her zaman yüksek ahlaklı, konuşmasında ve düşüncelerinde dikkatli ve sağduyulu, araştırmacı, güler yüzlü, yüksek ahlaklı bir insan olması gerektirir.

Bu çalışmanın eğitim çalışmalarının birçok organizasyon şekli vardır. Bu nitelikler öğretmene yaşam ve iş deneyimi yoluyla gelmektedir. Genç öğretmenlerin bu nitelik ve becerileri kazanmak için çok çalışmaları gerekiyor. Sonuç olarak, ülkedeki formasyon sürecini yönetmenin önemini ve uygunluğunu ele alıyoruz. Öğretmenin mesleğe adaptasyonu ve uzman olarak formasyonu süreci en önemli aşamalardan biri olarak nitelendirilmektedir. Araştırma konusuna göre bilimsel literatür farklılaştırılarak analizler konuya göre yapılmıştır.

**Anahtar kelimeler:** Lise, öğrenci, öğretmen.

## Abstract

Experienced teacher professors of higher education institutions, aged 40-60, also have their own psychological problems due to their age. Adulthood is the most important and longest period of a person's life, during which he aims to discover and realize his potential in every field and fulfill his duty in life. Society aims to understand the need to improve the professionalism of teachers, to develop the level of skills that ensure high efficiency of pedagogical activity in the virtuous direction. In this study, the suitability of a teacher for pedagogical activities, his physical and mental health, the strength of his nervous system, his ability to speak correctly, his endurance, and his ability to freely control his emotions and self will be investigated. In general, overcoming these difficulties will arise a problem that can be solved depending on the goals and responsibility of a young professional. Thanks to this, full conditions are created for teachers to differentiate their talents and work skills and develop their knowledge and skills in the necessary direction. Such work requires that the owner of the profession always be a person of high

moral character, careful and prudent in his speech and thoughts, investigative, friendly and of high moral character.

There are many forms of organization of the educational work of this study. These qualities come to the teacher through life and work experience. Young teachers need to work hard to acquire these qualifications and skills. In conclusion, we discuss the importance and relevance of managing the formation process in the country. The process of a teacher's adaptation to the profession and his formation as an expert is considered one of the most important stages. Scientific literature was differentiated according to the research topic and analyzes were made according to the subject.

**Keywords:** High school, student, teacher.

## GİRİŞ

Yetişkinlik dönemi, insanın her alanda potansiyelini keşfetmeyi, gerçekleştirmeyi ve hayattaki görevini yerine getirmeyi hedeflediği, yaşamının en önemli ve uzun dönemidir. Toplum, öğretmenlerin profesyonelliğinin geliştirilmesi ihtiyacını anlamayı, pedagojik faaliyetin erdemli yönde yüksek verimliliğini sağlayan beceri düzeyini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bir öğretmenin pedagojik faaliyetlere uygunluğu, onun bedensel ve ruhsal sağlığına, sinir sisteminin sağlamlığına, doğru konuşabilmesine, dayanıklılığına, duygularını ve benliğini özgürce kontrol edebilmesine bağlıdır (Marlina et al., 2020).

Genel olarak bu zorlukların üstesinden gelmek genç bir profesyonelin hedef ve sorumluluğuna bağlı olarak çözülebilecek bir sorundur. Öğretmenlerin yetenek ve iş becerilerini farklılaştırmaları, bilgi ve becerilerini gerekli yönde geliştirmeleri için tam koşullar yaratılmaktadır. Böyle bir mesleğin sahibinin her zaman yüksek ahlaklı, konuşmasında ve düşüncelerinde dikkatli ve sağduyulu, araştırmacı, güler yüzlü, yüksek ahlaklı bir insan olması gerekir (Boone Jr et al., 2007).

## LİSEDEKİ GENÇ ÖĞRETMENLERİNİN KARŞILAŞTIĞI ZORLUKLAR



Eğitim çalışmalarının birçok organizasyon şekli vardır. Ders onların asıl dersidir. Bu nitelikler öğretmene yaşam ve iş deneyimi yoluyla gelir. Ve genç öğretmenlerin bu nitelik ve becerileri kazanmak için çok çalışmaları gerekiyor.Makale, ülkedeki formasyon sürecini yönetmenin önemini ve uygunluğunu ele alıyor. Öğretmenin mesleğe adaptasyonu ve uzman olarak formasyonu süreci en önemli aşamalardan biri olarak nitelendirilmektedir. Araştırma konusuna göre bilimsel literatür farklılaştırılarak analizler konuya göre yapılmıştır (Jacob, 2007).

Şu anda öğretmen-profesörler arasında bir yandan eğitimin kalitesini etkileyen, diğer yandan kaygılara neden olan olumsuz eğilimler var. Tam yük ile çalışmayan öğretmenlerin oranı oldukça yüksektir (30%). Bu grup her an tam yüke geçmeye yöneliktir, dolayısıyla iş yerini terk edip başka bir yere geçmeye hazırdırlar. Bilimsel araştırma çalışmalarından ziyade maddi durumlarının (40%) düşük olması nedeniyle ekonomik teşviklere odaklanıyorlar. Bu sorun, öğretim elemanlarının aşırı iş yükünden ve çeşitli eğitim kurumlarının çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Öğretmenin kişiliğini inceleyen bilim adamları: Pedagojik psikolojide L.M.Mitina, E.I.Rogov, V.A.Slastenin, öğretmeni mesleki yeteneklerine, pedagojik faaliyet özelliklerine, pedagojik ilişkiye, mesleki niteliklere göre değerlendirir (Menon et al., 2011).

Pedagojik aktivite ve öğrencilerin eğitim faaliyetleriyle ilgili zorluklar bu aktivitenin içeriği ve doğası ile ilgilidir. Pedagojik faaliyetlerdeki zorluklar konunun içeriğiyle yani öğretmenin eğitim düzeyi ve mesleki - pedagojik girişimciliğiyle, didaktik yeterliliğiyle yani öğrenme sürecinde öğrencileri etkileyen pedagojik araç ve yöntemlerle ilgilidir. Temel pedagojik zorluklar, eğitim sürecinin içeriği ve türü ile öğretmenin özellikleriyle ilgilidir. Eğitim sürecinin içeriğine ilişkin pedagojik zorluklar etkinliğin kendisiyle ilgilidir. A.K.Markova'ya göre pedagojik görevlerin belirlenmesinden karşılaşılan etkinliğin sonucunu doğru ve eksiksiz planlayamamaktan, önceki hataları dikkate almamaktan, ders sırasında değişikliklere hazır olmamaktan, dikkat etmemekten görülebilir, eğitimsel ve gelişimsel işlevlere ve içeriğin yavaşlamasına neden olur. Bu, dersi resmileştirir ve öğrencilerin ilgisini azaltır. Öğrenciler

üzerindeki pedagojik etkide karşılaşılan zorluğun özü, 'öğrenciyi oluşum ve gelişim sürecindeki bir kişi olarak algılayamamaktır'. Sonuç olarak öğrenen kişi bir ilişkiye başlamadığı için karşılıklı tatminsizlik ve rahatsızlık duygusu ortaya çıkar. Eğitimden etkilenmeyen zorluklar: her şeyden önce öncelikle öğretmenin ve partnerin ilişkideki rolü, tavsiye vermede kişinin kendi düşüncesini ve fikrini tanıyabilmesi, talimat verebilmesi, ihtiyaç duyulması, bilge olmasıdır (Yost, 2006).

Eğitim sürecinin türüne ilişkin ikinci yöndeki pedagojik zorluklar, öğretmenin eylemlerini öğretmenin öznel özelliklerine göre ayarlayamamasından görülebilir. Bu zorluklar, öz kontrol ve öz düzenleme eksikliğinden kaynaklanan kişisel, konu - mesleki ve eylem öz düzenleme eksikliğini gösterir. Öğretmenin özelliklerine ilişkin zorlukların üçüncü yönü, öğretmenin izleyiciyle çalışmasında gözlemlenen iletişimsel etkidir. Kişilerarası ilişkiler öğrenci ve öğretmenin ortak öğrenme etkinliğinde önemli bir rol oynar. Bu ilişkilerin temelinde sempati, algı, değer yönelimlerinin eşleştirilmesi veya çeşitliliği, bilişsel genel bireysel uygunluk ve eylem çeşitliliği, insanlar arasındaki ilişkileri kolaylaştırır veya karmaşıklaştırır. İletişimdeki zorlukların çoğu kişilerarası ilişkilerle ilgilidir. Diğer öğretmenlik alanlarında olduğu gibi sınıf öğretmenliği alanında görev yapan öğretmenlerin de 'toplumsal' sorunları vardır. Bu sorunlar temelde diğer öğretmenlik alanlarından çok farklı değildir. Bu sorunların başlıcalar öğretmenlik mesleğinin toplum içindeki saygınlığı, siyasi iradenin öğretmen sorunlarına duyarsız kalması, öğretmene yönelik politikaların tutarsızlığı, öğretmen üzerindeki veli ve toplum baskısı, öğretmenin katkı ve çabalarının veli ve toplum tarafından yeterince desteklenmemesi, takdir edilmemesi gibi sorunlardır. İlişkideki temel zorlukların analizi, eylemin ilişki durumunu değiştirdiğini gösteriyor. Grup ilişkilerindeki gerilim, karşıt stratejik kararların çalışması yoluyla sorunlu bir durum yaratır ve grup öznesinin entelektüel faaliyetini artırır. Ancak, bu gerilimin deneklerin özgüven düzeyine çıkmamasını, kişilerarası ilişkileri etkilememesini kontrol etmek gerekir. İlişkinin bir üyesinin acı çekmesi ilişkinin diğer üyelerini de etkiler. A.A.Rean, öğretmenin karşılaştığı zorluklar ile öğrencilerin sorumluluk ve ilgilerine ilişkin değerlendirmeleri arasında olumlu bir ilişki olduğunu gösterdi. A.A.Rean bu çeşitli nesnel öğrencilerin kişiliği hakkındaki olumsuz görüşlere karşı psikolojik bir savunma olarak kabul edilir, 'öğretmenin kişisel pedagojik faaliyetlerinde çok sayıda öznel zorluk vardır' (Yost, 2006).



Bir öğretmenin sınıf yönetiminde etkili olabilmesi için izlediği yaklaşım çok önemlidir. Sınıf yönetiminde yaklaşım: amaçlara, kaynaklara ve gereksinimlere göre değişmektedir. Alan yazında sınıf yönetimi için beş yaklaşımdan söz edilmektedir. Bunlara geleneksel yaklaşım, tepkisel yaklaşım. Önlemsel yaklaşım, gelişimsel yaklaşım ve bütünsel yaklaşım adı verilmektedir. Geleneksel yaklaşım, öğretmenin mutlak egemen olduğu sınıf modelidir. Bu pasif konumdadır. Tepkisel yaklaşım - bir davranışı önlemeye yönelik tepki üzerine kurulmuş olan sınıf yönetimi yaklaşımıdır. İstenmeyen sonuç mutlaka tepki görür. Önlemsel yaklaşım. İstenmeyen davranış gerçekleşmeden önce önlem alınıp davranışın engellenmesi modelinin benimsendiği sınıflarda önlemsel yaklaşım söz konusudur. Öğretmenin istenmeyen davranışları ilgi çekici bir plan hazırlaması önlemsel yaklaşıma örnek olarak verilmiştir. İletişimde yaşa bağlı zorlukların aşılması, öğretmenin sürekli kişisel ve mesleki gelişimine, akademik bilgisinin , dünya görüşünün, ilgisinin geliştirilmesine bağlıdır. Bir öğretmenin öğrencilerinden küçükken karşılaştığı zorluk, olgun görünmeye çalışmasıdır. Bu çaba ilişkinin doğallığını bozar, iş üslubunda, tonlamadaki vurgu tutarsızlığında görülebilir. Partnerlerin bireysel kişilik özelliklerinin uyumsuzluğu, ilişkide birçok zorluğa neden olur. Her şeyden önce en az üç kuvvetle ilgilidir: öğretmenin ve öğrencinin bireysel – psikolojik özellikleri ve birbirlerine ilişkin algıları. İlişkideki temel zorlukların analizi, eylemin ilişki durumunu değiştirdiğini gösteriyor (Caskey et al., 2007). Grup ilişkilerindeki gerilim, karşıt stratejik kararların çalışması yoluyla sorunlu bir durum yaratır ve grup öznesinin entelektüel faaliyetini arttırır. Ancak, bu gerilimin deneklerin özgüven düzeyine çıkmamasını , kişilerarası ilişkileri etkilememesini kontrol etmek gerekir. İlişkinin bir üyesinin acı çekmesi ilişkinin diğer üyelerini yani öğretmeni de etkiler. K.Jung'un görüşleri üzerine yapılan araştırmalar, düşüncenin her zaman gerçeklikle örtüşmediğini göstermiştir. Araştırmada pedagojik üniversite öğrencileri ve işe yeni başlayan genç öğretmenler arasında içe dönüklük hakim oldu. Elbette bu onların pedagojik faaliyetlerinin başarısız olduğu veya mutlaka değişmesi

gerektiği anlamına gelmez. Birkaç yıldır görev yapan öğretmenlerin çoğunlukla ambivert olmaları, yani yapılan işin kişinin bireysel özelliklerini etkilediğini göstermektedir. Bu durumu araştırmalar bunun ilişkilerde senkronizasyonun bozulmasına yol açabileceğini gösterilmiştir. Eğer bir öğretmen sınıfındaki öğrencileri tarafından benimsenir ve desteklenirse ya da bir model olarak kabul edilirse başarıya ulaşmaması için gerekli hiçbir neden kalmamıştır. Bunun yolu ideal bir öğretmen modelini benimseyen, kabul eden ve uygulayan öğretmen olmak için çaba göstermek ve mutlaka başarı sağlamaktır. Bir öğretmenin sınıfta etkili olabilmesi için birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Alan bilgisinde yeterli olması, insan hakları ve demokrasi ilkelerine saygılı olması, kendini sürekli geliştirmesi bir öğretim anlayışına sahip olması gerekmektedir (Downes et al., 2015). Öğretmen ve öğrencilerin fiziksel olarak çeşitli rahatsızlıklar yaşamasının, aile ilişkilerinin ve özel hayatlarının olumsuz etkilenmesinin önüne geçmek için MEB tarafından oluşturulan canlı ders dağılım çizelgesi düzenlenerek hafta içi akşam ve hafta sonu dersleri öğrencilerin takip edebilecekleri saat aralığına alınmalı ve ders saatleri azaltılmalıdır. Öğretmenlere bu süreçte teknolojik donanımları ve gerekli materyal elde edebilmeleri için ek ödeme yapılmalıdır. Öğrencilerin ve bir bütün olarak toplumun genel gelişimi için, bilimsel ve personelin yüksek mesleki bilgi ve becerilere sahip olması, ileri pedagojik yöntem ve teknolojilere hakim olması ve ayrıca eğitimin kalitesini artırma konusunda derin bir anlayışa sahip olması gerekmektedir. Öğretmenlerin çalışma sırasında yaratıcı, kapsamlı bir şekilde gelişmiş profesyoneller olması gerekir. Orta yaşlı öğretmenlerin temel sorunu kişilik ve yaş özelliklerinin yanı sıra mesleki faaliyetlere yönelik kaygılarla da ilgilidir. Deneyimli öğretmenlerin karşılaştığı temel zorluklar, edinilen bilgilerin güncel olmaması ve güncellenmesinin gerekli olmasıdır (Harris, 2002).

Mesleki gelişimi ve kendi kendine eğitimi göz ardı etmektedir. Kendisi, bilgi ve yetenekleri hakkında yüksek bir fikre sahip olmaktır: takıma ve takım başkalarına olağanüstü taleplerde bulunmak gerekiyor. İletişimin iletişimsel, etkileşimli ve algısal yönlerinin ihmal edildiği sosyal engelleme olgusudur. Bu üç partinin birlikteliğinde düşünülen ilişki, ortak faaliyetlerin ve buna katılan kişilerin karşılıklı ilişkilerinin düzenlenmesinin bir yoludur. Uygulama sırasında, öğretmenin mesleki pedagojik faaliyeti ile eğitim seviyesinin gereklilikleri arasındaki tutarsızlık nedeniyle zorluklar ortaya çıkar. Genç öğretmenler öğrencilerin bağımsız hareket etme yeteneğini oluşturmada , hızını öğrenmede, öğrencilerin etkileşimini organize etmede zorluk çekerler. Mesleki bilgi açısından genç bir uzman, bilgisinin doğruluğundan ve derinliğinden şüphelenir ve metodolojik deneyim eksikliğini anlar (Newman et al., 2000). Başarılarının ve başarısızlıklarının nedenlerini analiz etmedeki öngörü eksikliğinden dolayı meslektaşlarına ve saygın uzmanlara benzemeye yönelmiştir. Genç öğretmenler eğitim hedeflerini belirlemede, görevleri belirlemede ve sonuçlarını planlamada, zorlukların üstesinden gelmenin yollarını aramada ve daha birçok konuda zorluklarla karşılaşmaktadır. Bir öğretmenin pedagojik faaliyete uygunluğu, onun fiziksel ve zihinsel sağlığına, sinir sisteminin gücüne, doğru konuşma becerisine, dayanırlığına, duygularını ve benliğini özgürce kontrol edebilme yeteneğine bağlıdır. İletişim yasalarını bilmek ve iletişim beceri ve yeteneklerini geliştirmek öğretmenler için özellikle önemlidir. Çünkü, öğrencileri etkili bir şekilde kendileriyle birlimde hareket etmeye çekebilirlerse, eğitimcinin hedeflerini ve görevlerini karşılayacak etkileşim ve karşılıklı anlayış kuracaklardır. Mesleki görevlerini ancak tam teşekküllü bir pedagojik ilişki gerçekleştirdiğinde gerektiği gibi yerine getirebilir. Eğitim sisteminin baş ve bilimsel pedagojik personelinin niteliklerini geliştirmeye yönelik cumhuriyet enstitüsü ve Ulusal Merkezin şubeleri olarak 14 bölgesel ve Astana, Almatı şehri yeterlilik iyileştirme enstitüsü , öğretmenlerin bilgi ve becerilerini geliştirmek için düzenli olarak kurslar ve çeşitli merkezler yürütülmektedir ve yükseköğretim kurumlarında eğitim çalışmaları var (Hean et al., 2001).

Sonuç olarak, öğretim sürecinin yürütücüsü olan öğretmenler bu aşamada ne tür sorunlar yaşamakta olduklarının belirlenmesi önemlidir. Yaşanan bu sorunlara kendileri, ne tür çözümler önerdiklerinin belirlenerek onlara yardımcı olmak eğitimin kalitesini artıracaktır.

## SONUÇ

Bu çalışmanın neticesinde, öğretmenlerin eğitim öğretim sürecinde karşılaştıkları sorunları ve bu sorunların çözümü için neler önerdiklerini belirleyebilmektedir. Araştırmada tarama yöntemi kullanılmıştır. Öğretmenler eğitim öğretimde en büyük sorun olarak öğrencilerin öğrenmeye karşı isteksiz olduklarını ifade etmişlerdir. Öğrencilerin eğitim öğretimin önemini yeterince anlayamadıkları belirlenmiştir. Sorunların çözümü için okul aile iş birliğinin geliştirilmesi ve öğretimin sevdirilmesine yönelik değerler eğitimi gibi dersler verilmelidir. Araştırma eğitim ve öğretimde karşılaşılan güncel sorunların çözümüne yönelik önerilerle sonlandırılmıştır.

## KAYNAKÇA

Boone Jr, & Boone. (2007). Problems Faced by High School Agricultural Education Teachers. *Journal of Agricultural Education, 48*(2), 36-45.

Caskey, & Anfara Jr. (2007). Research summary: Young adolescents' developmental characteristics. *National Middle School Association*.

Downes, & Bishop. (2015). The intersection between 1: 1 laptop implementation and the characteristics of effective middle level schools. *RMLE online, 38*(7), 1-16.

Harris. (2002). Effective leadership in schools facing challenging contexts. *School Leadership & Management, 22*(1), 15-26.

Hean, & Garrett. (2001). Sources of job satisfaction in science secondary school teachers in Chile. *Compare: A Journal of Comparative and International Education, 31*(3), 363-379.

Jacob. (2007). The challenges of staffing urban schools with effective teachers. *The future of children*, 129-153.

Marlina, & Azwar. (2020). Structural Constraints Faced by Teachers in Forming Student Character in School (Case Study of High School in Pauh District Padang City). *International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 18*(2), 201-205.

Menon, & Athanasoula-Reppa. (2011). Job satisfaction among secondary school teachers: The role of gender and experience. *School Leadership & Management, 31*(5), 435-450.

Newman, Myers, Newman, Lohman, & Smith. (2000). The transition to high school for academically promising, urban, low-income African American youth. *Adolescence, 35*(137).

Yost. (2006). Reflection and self-efficacy: Enhancing the retention of qualified teachers from a teacher education perspective. *Teacher Education Quarterly, 33*(4), 59-76.

# COMMITTING THE CRIME OF TRANSNATIONAL HUMAN TRAFFICKING FOR THE PURPOSE OF PROSTITUTION

# SINIRAŞAN İNSAN TİCARETİ SUÇUNUN FUHUŞ YAPTIRMAK AMACIYLA İŞLENMESİ

**Melisa Asena YEŞİLYURT**

**[1]Araştırma Görevlisi, Yalova Üniversitesi, Hukuk Temel Alanı, ORCID: 0009-0002-3659-7710**

## Özet

İnsan ticareti suçu, insanın ticari bir faaliyetin konusu haline getirilmesini ifade eden ve sınıraşan yönüyle dünyadaki tüm ülkeleri ilgilendiren bir suç tipi olup Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 80. maddesinde düzenlenmiştir. Aynı zamanda insan ticareti suçu, Anayasamızın kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme haklarına ilişkin 17. maddesini, zorla çalıştırma yasağını düzenleyen 18. maddesini, işgücü istismarına neden olabilecek davranışların yasaklandığı 50. maddesini, kişi hürriyeti ve güvenliğini düzenleyen 19. maddesi, özel yaşam hakkının güvence altına alındığı 20. maddesini ihlal etmektedir. Uluslararası boyutta, insan ticareti suçuyla mücadele amacıyla "Sınıraşan Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesine" ilişkin ek protokol, ülkemiz tarafından imzalanarak 4804 sayılı Kanun ile kabul edilmiştir. İnsanın, ticaret konusu bir eşya haline getirilmesi ve kişiliğinin yok sayılması karşısında insan ticareti suçu, bir insan hakkı ihlali sorunudur. İnsan ticareti suçu, modern kölelik olarak tasvir edilmektedir. Tarihteki kölelikten farklı olarak; özellikle kadınların cinsel özgürlüğünü tehdit eden boyutuyla fuhuş amacıyla işlenmesi, suçun diğer işleniş şekilleri arasında göze çarpmaktadır. İnsan ticareti suçunun fuhuş amacıyla işlenmesinde; özellikle kadınların bedeninin ticaret konusu bir eşya haline getirilmesi ve cinsel özgürlüklerinin ihlal edilmesi söz konusudur. İnsan ticareti suçu, sınıraşan yönüyle göçmen kaçakçılığı suçuyla ilişkili olup; genellikle birbirini takip eder niteliktedir. İnsan ticareti suçu, sınıraşan yönüyle, uluslararası kamu düzenini doğrudan tehdit etmekte olup ulusal kamu düzenimizi de etkileyebilmektedir. Çalışmamızda sınıraşan insan ticareti suçunun fuhuş yaptırmak amacıyla işlenmesi konusu, literatür taraması yöntemi ile incelenmiştir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması ile desenlemiştir. Çalışmamızda amaca ulaştıracak veriler, belge tarama tekniği kullanılarak toplanmış; içerik analizi yöntemi ile veriler çözümlenmiştir. Çalışmamızda insan ticareti suçunun sınıraşan yönüyle göçmen kaçakçılığı suçu ve göç olgusu ile bağlantısının değerlendirilmesi ile uluslararası ve ulusal düzeyde göç politikalarının yapılandırılması ile suçla mücadele konusunda alınabilecek önlemlerin tespiti ve uygulanabilecek suç siyasetine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

**Anahtar kelimeler:** İnsan ticareti, fuhuş, sınıraşan suç

## Abstract

The crime of trafficking in human beings is a type of crime that refers to making human beings the subject of a commercial activity and concerns all countries in the world with its transboundary aspect and is regulated in Article 80 of the Turkish Penal Code. At the same time, the crime of human trafficking violates Article 17 of the Constitution, Article 18, Article 50, Article 19, and Article 20. In order to combat the crime of human trafficking at the international level, the Additional Protocol to the "United Nations Convention against Transnational Organised Crime" was signed by our country and adopted by Law No. 4804. The offence of trafficking in human beings is a violation of human rights in the sense that the human being is turned into a commodity subject to trade and his/her personality is ignored. The offence of human trafficking is described as modern slavery. Unlike slavery in history, the offence is committed for the

purpose of prostitution, especially with its dimension that threatens the sexual freedom of women, stands out among other ways of committing the offence. In the commission of the offence of trafficking in human beings for the purpose of prostitution; especially the body of women is turned into an object of trade and their sexual freedom is violated. The crime of human trafficking, with its transnational aspect, directly threatens the international public order and can also affect our national public order. In our study, the issue of transnational trafficking in human beings for the purpose of prostitution is examined through literature review method. The study was designed with case study, one of the qualitative research methods. In our study, the data to achieve the purpose were collected by using the document scanning technique and the data were analysed by content analysis method. In our study, it is aimed to contribute to the crime policy that can be implemented by evaluating the connection of the crime of human trafficking with the crime of migrant smuggling and the phenomenon of migration with its transnational aspect and to determine the measures that can be taken to combat the crime and to contribute to the crime policy that can be implemented by structuring migration policies at international and national level.

**Keywords:** Human trafficking, prostitution, transnational crime

## 1. İNSAN TİCARETİ SUÇU

İnsan ticareti, insanın ticari bir faaliyetin konusu haline getirilmesini ifade eder. İnsan ticareti çok çeşitli yönleri olan ve istisna tanımaksızın dünyadaki bütün ülkeleri meşgul eden bir suç tipidir. Başlangıçta yalnızca kadınların fuhuş amacıyla ticaretine hasredilen "beyaz kadın ticareti" kavramının yerini bugün insan ticareti kavramı almıştır (Bayraktar vd. (2017). İnsan ticaretinin mağdurları sadece kadınlar değildir. Her yaştan ve cinsiyetten kişi bu suçun mağduru olabilmektedir. Belirtilmesi gerekir ki yalnızca fuhuş amacıyla değil; zorla çalıştırmak, organların alınmasını sağlamak, esarete tabii kılmak gibi pek çok amaçla da gerçekleştirilebilmektedir.

İnsan ticareti suçu Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 80. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre; "*Zorla çalıştırmak, hizmet ettirmek, fuhuş yaptırmak veya esarete tâbi kılmak ya da vücut organlarının verilmesini sağlamak maksadıyla tehdit, baskı, cebir veya şiddet uygulamak, nüfuzu kötüye kullanmak, kandırmak veya kişiler üzerindeki denetim olanaklarından veya çaresizliklerinden yararlanarak rızalarını elde etmek suretiyle kişileri ülkeye sokan, ülke dışına çıkaran, tedarik eden, kaçıran, bir yerden başka bir yere götüren veya sevk eden ya da barındıran kimseye sekiz yıldan oniki yıla kadar hapis ve onbin güne kadar adlî para cezası verilir*." Böylelikle kanun metninde sıralanan fiilleri sayılan saiklerle icra ederek insanı ticari bir faaliyetin konusu haline getiren kişi cezalandırılmıştır.



. Uluslararası boyutta, insan ticareti suçuyla mücadele amacıyla "Sınıraşan Örgütlü Suçlara Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesine" ilişkin ek protokol, ülkemiz tarafından imzalanarak 4804 sayılı Kanun ile kabul edilmiştir. Ek protokolün (a) bendinde insan ticareti; "*kuvvet kullanarak veya kuvvet kullanma tehdidi ile veya diğer bir biçimde zorlama, kaçırma, hile, aldatma, nüfuzu kötüye kullanma, kişinin çaresizliğinden yararlanma veya başkası üzerinde denetim yetkisi olan kişilerin rızasını kazanmak için o kişiye veya başkalarına kazanç veya çıkar sağlama yoluyla kişilerin istismar amaçlı temini, bir yerden bir yere taşınması, devredilmesi, barındırılması veya teslim alınması anlamına gelir. İstismar terimi, asgari olarak, başkalarının fuhşunun istismar edilmesini veya cinsel istismarın başka biçimlerini, zorla çalıştırmayı veya hizmet ettirmeyi, esareti veya esaret benzeri uygulamaları, kulluğu veya organların alınmasını*" tarif etmektedir.

İnsan ticareti suçuyla kamu düzeni, uluslararası toplum düzeni, yaşama hakkı, vücut bütünlüğü, insan onuru, çalışma özgürlüğü gibi çok sayıda değerin ihlal edilmesi önlenmektedir. İnsan ticareti suçu ile korunan hukuki değerlerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti Anayasası'nda da yansımalarını görmek mümkündür. İnsan ticareti suçu, Anayasa'nın kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme haklarına ilişkin 17. maddesini, zorla çalıştırma yasağını düzenleyen 18. maddesini, işgücü istismarına neden olabilecek davranışların yasaklandığı 50. maddesini, kişi hürriyeti ve güvenliğini düzenleyen 19. maddesi, özel yaşam hakkının güvence altına alındığı 20. maddesini ihlal etmektedir.

İnsan ticareti suçu; amaç, araç ve fiil olmak üzere üç unsura dayanmaktadır. Amaç fiiller fuhuş yaptırmak, zorla çalıştırmak, hizmet ettirmek gibidir (TCK m.80/1). İnsan ticareti suçunda "tehdit, baskı, cebir veya şiddet uygulamak, nüfuzu kötüye kullanmak, kandırmak, kişiler üzerindeki denetim olanaklarından veya çaresizliklerinden yararlanarak rızalarını elde etmek" biçimindeki hareketler yasada "araç fiiller" olarak adlandırılmaktadır (TCK m.80/3). İnsan ticareti suçunu oluşturan fiiller ise "ülkeye sokmak veya ülke dışına çıkarmak, tedarik etmek, kaçırmak, bir yerden başka bir yere götürmek, sevk etmek, barındırmak" olarak sıralanabilir.

## 2. İNSAN TİCARETİ SUÇUNUN FUHUŞ AMACIYLA İŞLENMESİ

Fuhuş, Türk Ceza Kanunu'nun 227. Maddesinde ayrı bir suç olarak tanımlanmış olup "*(1) Çocuğu fuhşa teşvik eden, bunun yolunu kolaylaştıran, bu maksatla tedarik eden veya barındıran ya da çocuğun fuhşuna aracılık eden kişi, dört yıldan on yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adlî para cezası ile cezalandırılır. Bu suçun işlenişine yönelik hazırlık hareketleri de tamamlanmış suç gibi cezalandırılır. (2) Bir kimseyi fuhşa teşvik eden, bunun yolunu kolaylaştıran ya da fuhuş için aracılık eden veya yer temin eden kişi, iki yıldan dört yıla kadar hapis ve üçbin güne kadar adlî para cezası ile cezalandırılır. Fuhşa sürüklenen kişinin kazancından yararlanılarak kısmen veya tamamen geçimin sağlanması, fuhşa teşvik sayılır. (3) Fuhşu kolaylaştırmak veya fuhşa aracılık etmek amacıyla hazırlanmış görüntü, yazı ve sözleri içeren ürünleri veren, dağıtan veya yayan kişi bir yıldan üç yıla kadar hapis ve iki yüz günden iki bin güne kadar adli para cezası ile cezalandırılır. (4) Cebir veya tehdit kullanarak, hile ile ya da çaresizliğinden yararlanarak bir kimseyi fuhşa sevk eden veya fuhuş yapmasını sağlayan kişi hakkında yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarısından iki katına kadar artırılır. (5) Yukarıdaki fıkralarda tanımlanan suçların eş, üstsoy, kayın üstsoy, kardeş, evlat edinen, vasi, eğitici, öğretici, bakıcı, koruma ve gözetim yükümlülüğü bulunan diğer kişiler tarafından ya da kamu görevi veya hizmet ilişkisinin sağladığı nüfuz kötüye kullanılmak suretiyle işlenmesi halinde, verilecek ceza yarı oranında artırılır. (6) Bu suçların, suç işlemek amacıyla teşkil edilmiş örgüt faaliyeti çerçevesinde işlenmesi halinde, yukarıdaki fıkralara göre verilecek ceza yarı oranında artırılır. (7) Bu suçlardan dolayı, tüzel kişiler hakkında bunlara özgü güvenlik tedbirlerine hükmolunur. (8) Fuhşa sürüklenen kişi, tedaviye veya psikolojik terapiye tâbi tutulabilir.*" denmek suretiyle hükme bağlanmıştır.



İnsan ticaretinin en yaygın türüdür. İnsan ticareti geleneksel olarak fuhuş ile ilişkilendirilmektedir. Suçun bu şeklinde genç kız ve kadınlar, fuhşun yoğun talep gördüğü ve suç olmadığı ülkelere nakledilmektedir. Bu ticaret, aradaki bir veya daha fazla transit ülke yoluyla gerçekleştirilmektedir. İnsan tacirleri, yerel, bölgesel ve uluslararası politikaları değerlendirmekte oldukça yetenekli olup, hayat ve imkânları, ekonomik, siyasi ve sosyal olarak altüst edilmiş veya azaltılmış kadınları hedef seçmektedir (Aydoğdu, 2012). Cinsel amaçlı insan ticaretinde kadınların cinsel yönden sömürülmesi söz konusudur. Temel olarak, baskı, tehdit, aldatma ve benzeri çeşitli yöntemlerle bir kadının kendi rızası olmadan menfaat temini için cinsel amaçla kullanılması, satılması veya pazarlanması şeklinde gerçekleşmektedir (Sever & Arslan, 2008).

İnsan ticareti suçunda yer alan "kişinin fuhuş maksadıyla tedarik edilmesi, nakledilmesi, sevk edilmesi, barındırılması" gibi eylemler fuhuş suçuna ilişkin kanuni düzenlemede de tekrarlanmıştır. Bu sebeple her iki suç tipi arasındaki ayrımının net olarak belirlenmesi önem taşımaktadır.

İnsan ticareti suçunda kişinin fuhuş maksadıyla tedarik edilmesi, nakledilmesi, sevk edilmesi, barındırılması bakımından yukarıda sayılan araç fiillerin varlığı gereklidir. Söz konusu araç fiillerin kullanılmaması halinde araç fiiller tek başına insan ticareti suçunu oluşturmayacaktır. Dolayısıyla çocuk olmayan, yetişkin kişiler bakımından iki suç arasındaki ayrım araç fiillerin varlığına göre belirlenmelidir (Yenidünya, 2007).

TCK'nın 227. maddesinin 4. fıkrasında yer alan "cebir veya tehdit kullanılması, hile ya da çaresizliğinden yararlanılması" nitelikli halinin ve 5. fıkrasında yer alan "nüfuzun kötüye kullanılması" halinde fuhuş ile insan ticareti suçunun unsurları örtüşmektedir. Bu halde fikri içtima kuralları uygulanacaktır (TCK m.44).

Ancak çocuğun veya yetişkinin fuhşa teşvik edilmesi, fuhşun yolunun kolaylaştırılması, fuhşa aracılık edilmesi fiilleri insan ticareti suçunun unsurları arasında düzenlenmediği için fuhuş suçu oluşacaktır.

## 4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İnsan ticareti suçu gerek uluslararası gerekse ulusal düzenlemelere konu olan, insan onurunu hiçe sayan, insanı ticarete konu bir mal gibi konu edinen çok yönlü bir suçtur. İnsan ticareti suçuyla temel hak ve hürriyetler ihlal edilmekte, mağdurun irade özgürlüğü elinden alınmaktadır. Sınıraşan yönüyle de uluslararası toplumu ve tüm devletleri ilgilendirmektedir. TCK'da insan ticareti suçu ile fuhuş suçu arasında uygulamada içtima sorunu ortaya çıkmaktadır. Sorunların çözümü için hukuk uygulayıcılarının ve kolluk kuvvetlerinin birlikte, etkin ve etkili çalışması gerekmektedir.

## 5. KAYNAKLAR

Aydoğdu, S. (2012). *Türkiye'de İnsan Ticareti Suçu ve Polisin Fuhuş Amaçlı İnsan Ticareti ile Mücadelesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayraktar, K., Evik, V. S., & Kurt, G. (2017). *Özel Ceza Hukuku Cilt:1 Uluslararası Suçlar* (2. bs). On İki Levha.

Sever, H., & Arslan, S. (2008). Modern Bir Kölelik Olarak İnsan Ticareti. *Çağın Polisi Dergisi*.

Yenidünya, A. C. (2007). *İnsan Ticareti Suçu (TCK m.80)*. Turhan Kitabevi.

# TÜRK KÜLTÜRÜNDE YÖNETİCİLERİN KARAR ALMADAN ÖNCE FAL BAK(TIR)MALARINA BİR ÖRNEK: TURNA FALI

**Meryem ARSLAN**

**[1] Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID NO:0000-0002-1621-0286.**

## Özet

Fallar insanoğlunun özellikle geleceği bilememesi nedeniyle geliştirdiği gelecekten haber alma ve ipucu sağlama yöntemlerinin genel adıdır. Yapılacak işlerde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği ile ilgili bilgi sahibi olmak veya bu konuda en azından içini rahatlatmak için insanlar fala veya kehanete başvurmuşlardır. Bu fallar da elbette kültürden izler taşımaktadır. Dolayısıyla millî ve dini kimliğin tespiti ve kültürler arası etkilenmelerin izinin sürülmesi ve de ilgili kültürde bakılan falların tespiti için bunlarla ilgili yapılacak çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Turna falının tespiti ve onun nasıl uygulandığı ile ilgili açıklamalar da temelde bu amaç için yapılacaktır. Turna falı, Türk kültüründe yer alan fallar arasında rastlanmamış bir faldır. Konuyla ilgili yapılan taramalarda bununla ilgili bir bilgiye ve örneğe rastlanmamıştır. Falın çalışılması bu anlamda da Türk kültüründeki fal birikimi için önem taşımaktadır.

Turna falına Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış Köroğlu Destanı varyantında rastlanmıştır. Bu varyant Kültür Bakanlığının online olarak da hizmete açık olan, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi kitabının Azerbaycan Türkçesi Edebiyatına ayrılmış bölümünden elde edilmiştir.

Destana göre Arap Reyhan'ın pususundan kurtulmak isteyen Köroğlu turna başını vurarak bahtını sınamış ve kararını netleştirmiştir.

**Anahtar Sözcükler:** Azerbaycan Edebiyatı, Köroğlu Destanı, fal, turna falı.



## Abstract

Fortune telling is the general name of the methods of getting news and providing clues about the future, developed by human beings especially because they cannot know the future. People have resorted to fortune telling or divination in order to have information about what course of action to follow, or at least to put their minds at ease. Of course, these fortunes also bear traces of culture. Therefore, there is a need for studies to be carried out in order to determine national and religious identity, to trace cross-cultural influences and to determine the fortunes told in the relevant culture. Explanations regarding the determination of the crane fortune telling and how it is applied will be made mainly for this purpose. According to our researches crane fortune telling is a unique fortune telling in Turkish culture. No information or examples regarding this issue were found in the searches carried out on the subject. In this sense, studying fortune telling is important for the accumulation of fortune telling in Turkish culture.

Crane fortune telling was found in the Köroğlu Epic variant written in Azerbaijani Turkish. This variant was obtained from the section devoted to Azerbaijani Turkish Literature in the Anthology of Turkish Literatures Outside Turkey book of the Ministry of Culture, which is also available online.

According to the epic, Köroğlu, who wanted to escape from Arap Reyhan's ambush, tested his luck by hitting the crane's head and made her decision clear.

**Key Words:** Azerbaycan Edebiyatı, Köroğlu Destanı, fortune telling, fortune telling about crane.

## Giriş

İnsanoğlu sınırlı güce sahiptir ve her şeyi bilmeye güç yetirememektedir. Bilinmeyen konulardan biri de gelecekle ilgili karşılaşılacaklar ve bunlar için nasıl karar verilmesi gerekliliklerdir. İnsanın hissettiği çaresizlik, onları, zamanla fal veya kehanet geliştirmeye ve bunlardan yararlanmaya itmiştir. Fallar da özellikle gelecek hakkında ve önemli kararlar almadan önce tercih edilebilmiştir. Her fal hem meydana geliş şekilleri hem kuralları açısından kültürel özellikler içerir. Dini ve millî içeriklere sahip bu fallar, Türk kültüründe de oldukça yaygındır (ırk, kürek falı, yada taşı gibi). Fallar yalnızca sözlü kültürde kalmamış zamanla yazıya da geçirilmiştir Arslan, 2020).

## 1. Fal

*Fal (fe'l)* sözcüğü, Arapça asıllıdır. Sözcük anlamı da *uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge* demektir. Diğer sözlüklerde de sözcüğün, *uğur, iyi talih, baht, nik*; *baht ve talihi anlamak için birtakım vesaiti garibeye müracaat etmeye, atılan boncuk ve baklaya, ale't-tesadüf açılan bir kitabın satırına, koyunun kürek kemiğine vesair böyle şeylere bakıp bunlardan mana ihraç etme* şeklinde tanımlandıkları görülmüştür. Batı'da bu sözcük için *gelecekten haber verme (kehânet)* anlamındaki Grekçe *monteia* (İngilizcede *money*, Fransızcada *moncie*) sözcüğü kullanılır (Sipahi, 2006: 5-6; Aydın, 1995: 134-135). Fallar, akademik ve teorik olarak öğretilmez. Onlar, insanın geleceği bilme arzusu ve yapacakları işlerin sonucunu merak etme ihtiyacıyla çıkmış ve bu işlev için tercih edilmiştir (Crow, 2006: 13-14-30; Boyraz, 2010: 108-109). Gelecek bilgisinin Allah'ın katında olması inancı ise falların dinler tarafından kınanmasına ve yasaklanmasına yol açmıştır. Bazılarına göreyse ihtiyaç için bakılan fal ile hoş zaman geçirmek için bakılan falllar birbirinden farklıdır. Çünkü bazı meslekler buna ihtiyaç duyar. Özellikle padişahlar ve kadılar bu gruptandır (Aksoyak, 2004: 206; Çakı, 2015: 206).

Farklı kültürlerde de fala rastlanmaktadır. Sümerler kesilen kurbağanın karaciğeri ile fal bakmışlardır. İlk çağlarda Mısır'da, Babil'de, Çin'de, Kalde'de astroloji ve el falı gibi metotların kullanıldığını gösteren çeşitli belgelere ulaşılmıştır. İslamiyet'ten önce Araplarda da falcılık yaygındır ve bir ilim olarak kabul edilmiştir (Ertaylan, 1951: 1; Sipahi, 2006: 6-16). Eski Mısır'da kullanılan 75 tılsımın en bilineni yuvarlak böcektir (*sakaraeydi*) ve bu boyna takılır. Etiler, kuşların uçuşlarına bakarak başlayacakları işlerin sonuçlarını tahmin etmeye çalışmışlardır. Eski Roma'da kehanet, savaşlardan devlet yönetimine kadar her konuda kullanılmıştır. Afrika'da astrolojiyle ilişkilendirilen bir falcılık türü olan *jeomansi* ile kehânette bulunulmuştur (Aydın, 1995: 135; Crow, 2006: 30-34; Sipahi, 2008: 428; Tanyu, 1992: 503).



## 2. Türk Kültüründe Fal

Türk kültüründe fal çok eski dönemlerden itibaren söz varlığından takip edilebilmektedir. Eski Türkçede bu anlamda *ırk, yat, arbamak, tölge* sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. *Irk*, işaret, rumuz, falcı; *ırklamak* da falcıdan sormak; çeke çeke dışarı çıkarmak anlamlarına gelir. *Yat* sözcüğü de kâhinlik ve kamlık yapmak anlamlarında kullanılmış ve bu fal için kullanılan taşa da *yada taşı* denilmiştir. *Arbamak* da sihir yapmak demektir. Bu iş için uğraş verenler, *arbag*, *arvaç* olarak adlandırılmıştır. *Tölge*, fal anlamında kullanılan bir başka sözcüktür (Caferoğlu, 1993: 58; Atalay, 1998: 42; Gömeç, 1998: 46; İnan, 1976: 133, Gülhan, 2015: 197). Günümüzde Türkler arasında Arapçadan geçen *fal* sözcüğü kullanılmaktadır.

İslâm dininin fala yaklaşımı yasaklayıcıdır. Bununla birlikte Türkler arasında da fal, yaygın bir şekilde yaşamaktadır. Bir başka ifadeyle İslamiyet'in yasaklamasına rağmen, Türklerin fal geleneği İslam'dan önceki dönemlerden kalan ve yeni oluşturulan adetlerle (Eski İran, Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Batı kültürlerinden etkilenme) günümüze kadar devam etmiştir. Türk kültüründeki fallar, farklı çalışmalara konu olmuştur (Boyraz, 2010: 108-109; İnan, 1976, 130-133; Tanyu, 1992: 503-504). 53).

Eski Türklerden günümüze Türk kültüründe yaygın olarak bakılan fallar, kürek kemiği falı, aşık kemiği falı, yıldızname, taş falı olarak sayılabilir. Bunun yanında günümüzde bu falların yanında kahve falı, tarot falı gibi Batı'dan geçen fallar da yaygın olarak tercih edilir. Tarihî ve çağdaş Türk kültürü içerisinde tespit

edilen fal uygulamalarına çeşitli çalışmalarda değinilmiştir. Bu konuda detaylı bilgiler için Boyraz, 2010; Duvarcı, 1993: 19-20; Ertaylan, 1951: 4; Tavkul 2007: 186; Sipahi, 2006; Koç Keskin, 2015; Gültekin, 2014, Gülhan, 2015, Ersoylu, 1997; Çakı, 2015; Kılıç, 2017, Gür, 2012 çalışmalarına bakılabilir.

3. Yöneticilerin Fala Müracaat Etmeleri ve Türk Yöneticilerinden Örnekler

Mahmud Ruhuleminî'nin Fal-i Hâfez adlı eserinde belirttiği gibi fal, hoş zaman geçirmek yanında ihtiyaç dolayısıyla da bakılmıştır. Buna en çok yöneticiler ihtiyaç duymuştur (Aksoyak, 2004: 206; Çakı, 2015: 206). Mahmud Ruhuleminî'nin görüşü, tarihteki ilgili olaylardan doğrulanabilir görünmektedir. Romalıların idarecileri, fala müracaat etmiştir. Heredot'ta verilen bilgiye göre Roma kralları ateş rahipleri demek olan, fal ve büyücülük yönleri de bulunan magosları yanlarında görevlendirmiş ve ona çeşitli konularda (kurban, savaş gibi) önem vermiştir (Sülün, 2020: 17-18). Mısır'da Firavun'un kâhini bulunmaktadır. Hatta Firavun'un kâhini, İsrailoğullarından bir çocuğun onun saltanatına son vereceğine dair bir kehanetinde bulunmuştur. Firavun da bunu önemsemiştir (Arkalı, 2012: 41-43).

Yönetim kadrosunda olan kişilerin karar vermeden önce fala müracaat etmelerine Türk kültüründe de rastlanmaktadır. Büyük Türk hükümdarı Attila, 451 senesinde Romalılarla yapacağı savaştan önce kürek kemiği falı açtırmış, savaşa da buna göre girmiştir. Kürek kemiği falı, Moğol sarayları için de önemlidir. *Tabakat-ı Nasıri*'nin müellifi Cüzcani, Çingiz Kagan'ın Hindistan seferi esnasında kürek kemiği falı baktırdığını yazmaktadır. Wilhelm Rubruck da kürek kemiği falı ile ilgili yaptığı gözlemleri aktarmıştır. Buna Çingiz'in torunu Mengü de bir işe girişmeden önce kürek kemiği falı baktırmıştır. Mengü Kagan, kemiğin üstündeki çizgiler; düz ise sefere çıkmış, değil ise vazgeçmiş (Gömeç, 2019: 44).

Osmanlı Devletinde de hükümdarların fal baktırma geleneklerinin devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde müneccimlik ayrıca değer kazanmıştır. Tarih boyunca hükümdarların ve yöneticilerin itimat etseler de etmeseler de danıştıkları bir müneccimin bulunması geleneği Osmanlıda da görülmektedir. Müneccimlerin astronomi faaliyetleri yanında hükümdarlara ve yöneticilere zâyiçeler hazırlamak gibi bir görevleri de olmuştur. Osmanlı devrinde ilk takvimler II. Murad döneminde görülür, ama bu takvimlere ne kadar itimat edildiği bilinmemektedir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u kuşatması esnasında son hücumdan önce bazı müneccimlere danışmış; sonrasında da bir müneccimi olmuştur. Müneccimlere itibar eden, günlük hayattaki faaliyetleri öncesinde dahi onlardan görüş alan padişahlara bir örnek de 'Avcı' lakabıyla bilinen IV. Mehmet'tir. O, ava çıkmadan önce Müneccimbaşı Derviş Ahmet Dede'den çıkacağı avların yanı sıra diğer pek çok işinde de görüş almıştır. Müneccimlerin sözlerine itimat etmeyen III. Selim de, bu âdet olduysa biz de yaptıralım, diyerek donanmanın sefere çıkmasında müneccimlerin görüşünü almıştır: "III. Selim, bir gün kendisine "Donanmanın sefere çıkması için verilen iki zayiçeden hangisiyle hareket edelim?" diye sorulduğunda, fezlekenin üzerine şöyle yazmıştır: "Her gün Cenâb-ı Allah'ın günüdür. Benim asla nücûma itikâdım yoktur. Tevekkeltü alâllah, ne gün münasib görürseniz donanma çıksın. Cenk dahi ne gün münasib ise olsun." Fakat böyle büyük işlerde müneccimlerin sözüyle hareket etmek adet olduğundan tekrar bir zayiçe arz edildiğinde: "Mademki âdet gibi olmuş, ol vecihle amel olunsun." cevabını vermiştir". Yine itimat etmese de gelenekten dolayı müneccimlerin zayiçe hazırlamalarına izin veren I. Abdülhamit, sefer için ordunun İstanbul'dan çıkmasına dair uğurlu saatin belirlenmesi konusunda Sadrazam Koca Yusuf Paşa: *"Müneccimbaşı ve ikinci müneccimin hazırladığı iki ayrı zayiçeden hangisiyle hareket edelim?"* diye sorunca şöyle bir hatt-ı hümâyunla cevap vermiş: *"Hazret-i fahr-i kâinat Efendimiz nücûmen bir mahalle hareket etmedi. Benim umûrum Cenab-ı Hakk'a tevfizdir, nücûma tevfiz değildir. Devlet-i Aliyyede gerçi bu misillu umûr-ı muazzamalar vakt-i muhtar addolunagelmiştir, hemen hareket Âsitane'den livâ-i şerif bir serdarıma teslimdir yoksa gayri istimal olmaz, düşmen-i dîn üstümüze geldikde saat gelmemiştir deyu saate müterakkip olunur mu? Ne gûne karar verildi ise hemen hareket edesin, Allah selâmet versin. Perşembe gününe dek nasıl hava olacağı malum değildir, yarından iyi gün olmaz. Fahr-i Âlem Efendimizin mevlidi yevm-i isneyn, ben ona itibar ederim."* (Kundakçı, 2020: 17-19).

**4. Köroğlu Destanı ve Turna Falı**

Asırlar boyu anlatılan, Türk toplulukları arasında da çok sevilen destanlardan biri olan Köroğlu Destanı'nın pek çok varyantı bulunmaktadır. Boratav'a göre bu varyantları, Türkmen, Azeri ve Anadolu grubu olarak ayırmak mümkündür. Türkmen varyantı, Özbek rivayetleri ve Samayiloviç'in rivayetlerinden; Azeri varyantı, Paris, Huloflu ve Haksthausen rivayetlerinden; Anadolu varyantı da İstanbul, Urfa, Elaziz, Erzurum, Yalvaç rivayetlerinden oluşmaktadır. Ermeni, Gürcü ve Kafkas rivayetleri de Anadolu grubuna dâhildir. Yine Boratav, en eski varyantın Özbek rivayeti olduğu ve bunun aslının da Türkmen rivayeti olabileceğini belirtmiştir. Kazak Sovyet Ansiklopedisinin Köroğlu maddesinde de destanın iki sahası olduğu vurgulanmıştır: Batı ve Doğu sahası. Azerbaycan, Ermeni, Gürcü, Kürt ve Türk varyantları Batı sahasına; Türkmen, Özbek, Tacik ve Kazak varyantları da Doğu sahasına girmektedir. Bu varyantların ve bu varyantlara bağlı ortaya çıkmış kolların sayısının 200'ü geçtiği düşünülürse destanın Türkler arasında ne kadar çok sevildiği ve anlatıldığı bir parça olsun ifade edilmiş olabilir (Boratav, 1931: 41, 101; Sağdıç, 1998: 1-3).

Turna falı, Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış Köroğlu Destanı varyantından tespit edilmiştir. Bu varyant, Kültür Bakanlığının online olan Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi kitabının Azerbaycan Türkçesi Edebiyatına ayrılmış bölümünden elde edilmiştir (URL1). Bu varyantın özetini veren Boratav, özette bu fala dair bir açıklama yapmamıştır. Bu durum onun çalışmasının amaçları ve sınırları ile ilgili olmalıdır (Boratav, 1931).

Köroğlu Destanının Azerbaycan varyantında Köroğlu'nun zor bir durum içerisindeyken fala müracaat ettiği görülmüştür. O, bunu bir baxtımı sınayayım, şeklinde ifade etmiştir.

Destana göre Köroğlu oğlu olmadığı için eşiyle birlikte üzüntü yaşamaktadır. Her ne kadar ikisi de bu üzüntülerini bastırmak için uğraşsa da özellikle eğlence ve toy zamanlarında bu duyguları ortaya çıkmaktadır. Yine böyle bir mecliste üzüntülerini gizleyemezler. Herkes gibi mecliste bulunan Âşık Cünun da bunu öğrenir ve gittiği illerden onlara bir oğul bulacağını belirtir. Söz verdiği gibi Âşık Cünun Eyvaz (Ayvaz) adlı bir delikanlıyı bulur ve Çamlıbel'e gelerek durumu Köroğlu'na bildirir. Köroğlu da çeşitli zahmet ve sıkıntılardan sonra Eyvaz ve babasını ikna eder. Ancak onlar Çamlıbel'e dönerken Köroğlu'nun düşmanlarından birisi olan Erep Reyhan'ın (Arap Reyhan) kurmuş olduğu pusuya düşerler. Ondan kurtulmak için uçurumdan atlamaktan başka yol yoktur. Bu çaresizlik esnasında Köroğlu, Kıratı'nın üzerinde Eyvaz'la birliktedir ve atına güvense de doğru bir karar verip vermediğinden endişe duymaktadır. Bu endişesini gidermek için Köroğlu, baxtını sınamak (fala bakmak) ister. Bunun için de başının üzerinden geçen turnaların başını vurup vuramayacağı ile ilgili bir niyet belirler. Eğer turna başını vururse atlamada başarılı olacak ve uçurumdan atlayacak; vuramazsa atlamayacaktır. O turnaların başını vurmuş ve uçurumdan atlayabileceği konusunda kendisine ayrıca güven gelmiştir:

*"Koroğlu fikirleşdi ki: "Yol ele bu uçurumdandır. Men keçide düşmeyecayem. Gel, bir baxtını sına. Eğer bu qatar durnanın başçısmı vurabildin, onda Qırat da uçurumdan tullanabilecek, yox, eğer vurabilmedin, onda gör başına ne çare taparsan".*

*Bunu fikirleşib, Koroğlu oxu mindirdi çille-yi kemane, başçı durnaya bir ox atdı. Oxun yaydan qurtarmağı ile deymeyi bir oldu. Durna fırlanafırlana gelib Koroğlu'nun qabağına düşdü. Koroğlu'nun üreyi açıldı, gönlü şad oldu. Durnanın telinden bir deste kesib Eyvaz'ın papağına sancdı. Atı mindi, Eyvaz'ı terkine alıb berk-berk özüne bağladı. Atı cövlana getirdi."*

Görüldüğü gibi turna başını vurunca Köroğlu'nun gönlü şad olmuştur (URL1; destanın daha geniş özeti için bk. Boratav, 1931).

**Sonuç**

Yöneticiler, yalnızca kendilerini düşünmekle sorumlu olan kişiler olmadığı için sürekli temkinli ve tedbirli olmak zorundadırlar. Bunun için güncel olaylardan haberdar olmalı, alacağı kararlarda da doğru

karar verebilmelidirler. Karar vermek, olayları önceden öngörebilmek gibi büyük sorumluluk içerisinde bulunan idareciler, bunun için bilgi yanında fala, kehanete de başvurabilmişlerdir. Yalnızca Türk toplumunda değil, diğer toplumlarda da buna dair örnekler görülmektedir. Bu çalışmada Türk kültür tarihinde, kahramanlığın, haksızlığa boyun eğmemenin, güçsüzün hakkını savunmanın simgesi olan Köroğlu'nun da zor durumda kaldığında *baxtını sınama*'ya ihtiyaç hissettiği örnek ele alınmıştır. Bu da turna katarının başını çeken turnanın başının vurulup vurulamayacağı ile ilgili bir faldır. Okuyla turna başını vuran Köroğlu, uçurumdan atlama işinin başarıyla sonuçlanacağını falla pekiştirmiştir. Türk kültüründeki fallarla ilgili çalışmada böyle bir fala rastlanmamıştır. Bunun da zor bir durum içerisinde bir fal geliştirilebilmesinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Hangi nedenle ortaya çıkmış olursa olsun bu falın, Türk kültüründeki fal çeşitlerine katkı sağlayabilir nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Destandaki falda geçen ok ve yayı ustaca kullanma, turna katarı gibi motifleri de Türk kültürü için ayrıca incelenmeye değerdir. Ancak bu çalışmanın sınırlılığı içerisinde bu konuya girilmemiştir.

**Kaynakça**

Aksoyak, İsmail Hakkı (haz.) (2004). Kefeli Hüseyin Râznâme. Boston: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yayınları.

Arkalı, M. Yüksel (2012). Hayat Treninde Felsefî Bir Yolculuk. İstanbul: Cinius Yayınları.

Arslan, Meryem (2020). Eczâ-yı Lokmân Hekîm'de Geçen Tali-i Mevlûd ve Türk Tıbbındaki Yeri Üzerine. (ed. Arslan, Meryem) Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler, Ankara: Detay Yayıncılık: 1-23.

Atalay, Besim (1998). Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I. Ankara: Türk Dil Kurumu

Aydın, Mehmet (1995). "Fal". TDAV İslam Ansiklopedisi. 12: 134-138.

Boratav, Pertev Naili (1931). Köroğlu Destanı, İstanbul: Evkaf Matbaası.

Boyraz, Şeref (2010). "12 Hayvanlı Türk Takvimi ve Kehanet". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 3: 148-167.

Caferoğlu, Ahmet (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Crow, W.B. (2006). Büyünün, Cadılığın ve Okültizmin Tarihi. Fulya Yavuz (çev.). İstanbul: Dharma Yayınları.

Çakı, Aylin (2015). Zihniyet Dünyasının Yansıması Olarak Falnâmeler: Kefeli Hüseyin'in Râznâme Adlı Eseri. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

Duvarcı, Ayşe (1993). Türkiye'de Falcılık Geleneği İle Bu Konuda İki Eser Risâle-i Falnâme Lî Ca'fer-i Sâdık ve Tefe'ülnâme. Ankara: Esra Matbaası.

Ersoylu, Halil (1997). "Fal, Falnâme Ve Bir Çiçek Falı: Der Aksâm-ı Ezhâr". Türkiyat Mecmuası. 20: 195-254

Ertaylan, İsmail Hikmet (1951). Falnâme. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Gömeç, Saadettin (1998). "Şamanizm Ve Eski Türk Dini". PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi. 4: 38-50.

Gömeç, Saadettin Yağmur (2019). Türklerde Töz, Fal Ve Yadacılığa Dair Bazı Tespitler, USAD, Güz 2019; (11): 37-62.

Gülhan, Abdülkerim (2015). "Türk Kültüründe Fal Ve İsimlerle İlgili Bir Manzum Falname Örneği". Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi. 15: 195-222.

Gültekin, Mustafa (2014). "Türk Kültüründe Fal ve Falcılık Bağlamında Manisa/Selendi Yöresi Irkçıları ve Irk Ocakları". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi. 49: 119-137.

Gür, Nagihan (2012). “Osmanlı Fal Geleneği Bağlamında Yıldıznâme, Falnâme Ve Tâlinâme Metinleri”. Millî Folklor. 24/96: 202-215.

İnan, Abdülkadir (1976). Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kılıç, Müzahi (2017). “Netâyic l-Fünûn Adlı Yazma Eserde İlm-i Nücûm Bölümünün Değerlendirilmesi”. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 3/1: 1-10.

Koç Keskin, Neslihan (2015). “24 Divan Şairi Adına Tertip Edilmiş Bir Kur’a Fâl Nâmesi Üzerine”. Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 3/6: 88-118.

Kundakçı, Emre (2020). Ahkâmü'l-Külliyye ¡Alâ Tahvîl-İ Sini'l-¡Âlem: Dil İncelemesi, Metin, Türkiye Türkçesine Aktarım, Sözlük, Tıpkıbasım, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Sağdıç, Hayrettin (1998). Köroğlu Destanı’nın Kazakça Jambıl Nüshası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Sipahi, Abdulkadir (2006). Türk Halk İnançlarında Büyü ve Büyü İle İlgili Uygulamalar. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Sülün, Ozan (2020). Antik Hellen Ve Roma Toplumlarında Büyü Ve Kehanet, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

Tanyu, Hikmet (1992). “Büyü”. TDAV İslam Ansiklopedisi. 6: 501-506.

Tavkul, Ufuk (2007). “Kıpçak Kökenli Türk Boylarında Kürek Kemiği ve Kumalak-Taş Falı”. Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 2003, Ankara.

URL1: https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78487/azerbaycan-turklerinin-halk-yaraticiligi.html.

# PROF DR. CENGİZ ŞAHİN'İN AÇILIŞ KONUŞMASI
## Teknoloji Bağımlılığı

Sayın Protokol,
Sevgili Katılıcılar,
ASES (Academy Of Scıentific And Educational Studies) ile Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi işbirliği ile yapılan Kongremize hoş geldiniz.

Şimdi sizlere "Teknoloji Bağımlılığı" konusunda bir konuşma gerçekleştireceğim.

**Bağımlılık Nedir?**

İnsanın bağımlılık serüveni insanlık tarihi kadar eskidir. Binlerce yıl önce dahi insanlar gerek acıların dindirilmesinde gerekse farklı bilinç deneyimleri yaşamak için bitkilerden uyuşturucu olarak yararlanıyordu. O zamanlardan gelen bir yatkınlık mı var bilinmez, ancak insan günümüzde uyuşturucu, sigara, alkol gibi birçok maddeye ya da eylem ve davranışa bağımlılık geliştirebiliyor.

Uyuşturucu maddeden teknolojinin kötüye kullanılmasına kadar birçok türü olan bağımlılık, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye'de de önemli bir sorun hâline gelmiştir. Bu sorun özellikle çocuklarımız, gençlerimiz ve ailelerimiz başta olmak üzere, millet olarak toplumsal yapımızı, tüm değer yargılarımızı, kadim kültürümüzü ve milli güvenlik sorunu olarak da ülkemizi tehdit eder hale gelmiştir.

Alanyazında bağımlılık kavramı birçok kavramın yerine kullanılmaktadır. Öncelikle bu kavramları tanımlamakta yarar vardır.

*Bağımlılık:* Kişinin bedensel, ruhsal ve sosyal hayatını olumsuz etkileyen genetik, psikososyal ve çevresel faktörlerin etkilediği kronik bir hastalık veya bozukluktur.

*Kötüye kullanım:* Madde veya madde dışı bir şeylerin genellikle kişinin kendisi tarafından onaylanan tıbbi veya sosyal tarzlardan sapan bir şekilde kullanılmasıdır.

*Problemli kullanım:* Genellikle kötüye kullanıma benzer, ancak uzmanlar tarafından önerilenlerin dışına çıkılması veya uygun şekilde kullanılmamasıdır.

*Tiryakilik:* Eksikliğinde sıkıntı ve yine kullanmaya ilişkin karşı konulamaz bir istek duyulan, fiziksel ve ruhsal kötüleşmeye yol açan bir maddenin veya madde dışı şeylerin yineleyen ve giderek artan kullanımıdır. Günümüzde bu kavramın yerini bağımlılık kavramı almıştır, ancak günlük kullanım için yararlı bir kavramdır.

**Bağımlılık Türleri**

Bağımlılık için farklı tanımlar olsa da, ortak vurgu, haz odaklı olarak kişinin kendisine zarar verdiğini bildiği bir maddeyi kullanması ve kullanmaktan vazgeçmemesi, kullanmayınca yoksunluk belirtilerinin ortaya çıkması ve kişide toleransın ortaya çıkmasıdır.

Bağımlılık genel olarak özelliğine göre uyuşturucu, alkol ve tütün gibi madde bağımlılığı ile dijital oyun bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, çevrimiçi alış-veriş bağımlılığı, çevrimiçi kumar bağımlılığı, mesajlaşma bağımlılığı, çevrimiçi pornografi bağımlılığı, yeni ve gelişen bağımlılık yapan teknolojilerden olan yapay zekâ ve sanal gerçeklik bağımlılığı gibi davranışsal bağımlılıklar (madde-dışı bağımlılıklar) olmak üzere iki ana kategoride değerlendirilmektedir. Madde bağımlılığı tarihsel olarak daha eskilere dayanırken, davranışsal bağımlılık psikolojik ve psikiyatrik açıdan nispeten daha yeni bir araştırma alanıdır.

**A) Madde Bağımlılığı**

Kullandığında bireye haz veren ve gerilimini ortadan kaldıran, gelecekteki muhtemel olumsuz sonuçları bilinmesine rağmen kullanımına devam edilen, kontrol edilemeyen uyuşturucu veya diğer maddelere düşkünlüktür.

Bağımlılık, genellikle belirli tanı kriterlerine dayanarak değerlendirilen bir durumdur. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından yayımlanan Uluslararası Hastalık Sınıflandırması (ICD-11) ve Amerikan Psikiyatri Derneği tarafından yayımlanan Mental Bozuklukların Tanısal ve İstatiksel El Kitabı (DSM-5) gibi kaynaklar, bağımlılığın tanı kriterlerini belirlemektedir.

DSM-5'te madde bağımlılığını belirlemek için aşağıdaki kriterler kullanılmaktadır. Bağımlılık tanısı koymak için, kişinin son 12 ay içinde en az 2 kriteri karşılaması gerekmektedir:

1) Kontrol kaybı: Madde kullanımı üzerinde kontrol kaybı ( örneğin, maddeyi daha fazla veya daha uzun süre kullanma isteği )
2) Tolerans Gelişimi: Aynı etkiyi elde etmek için daha fazla madde kullanma ihtiyacı (tolerans geliştirme)
3) Yoksunluk Belirtileri: Madde kullanımı kesildiğinde fiziksel veya psikolojik yoksunluk belirtileri yaşama
4) Devam eden kullanım: Kişinin, madde kullanımının yarattığı olumsuz sonuçlara rağmen kullanmaya devam etmesi
5) Zaman Harcama: Maddeyi elde etme, kullanma veya etkilerinden kurtulma amacıyla önemli miktarda zaman harcama
6) Sosyal veya Mesleki Problemler: Madde kullanımı nedeniyle sosyal, mesleki veya diğer önemli alanlarda problemler yaşama
7) Fiziksel veya Psikolojik Sorunlar: Madde kullanımına bağlı olarak fiziksel veya psikolojik sorunlar yaşanmasına rağmen kullanmaya devam etme
8) Öncelik Sırasının Değişmesi: Madde kullanımı, kişinin diğer aktiviteleri veya sorumluluk üzerinde öncelik kazanması

ICD-11'de madde bağımlılığını belirlemek için aşağıdaki kriterler kullanılmaktadır.

1. Kontrol Kaybı
2. Yoksunluk kaybı
3. Tolerans

2) Zaman Harcama

1. Duygusal veya Fiziksel Sorunlar
2. Sosyal İlişkiler

Bağımlılık tanı kriterleri, insanların durumunu değerlendirmek ve uygun tedavi yöntemlerini belirlemek için önemlidir. Bu kriterler bağımlılığın ciddiyetini ve insanların yaşam kalitesini nasıl etkilediğini anlamaya yardımcı olur.

Madde bağımlılığın fiziksel bağımlılık ve psikolojik bağımlılık olarak iki türü vardır.

*Fiziksel Bağımlılık:* Maddenin varlığına karşı duyulan fizyolojik bir istektir. Belirli bir süre madde kullanımından sonra madde kullanımının kesilmesi nedeniyle kişide kriz, kasılma gibi istenmeyen semptomların ortaya çıkması ve bu süreçte vücudun bazı fonksiyonlarını yerine getirememesi ya da getirmekte zorlanmasıdır. Bu açıklamadan da anlaşılabileceği gibi burada maddeye bağımlılık vardır. Bağımlı olunan madde alınmadığında kişide yoksunluk belirtileri oluşur. Başlarda az miktarda alınan doz yeterli olurken, zamanla alınan dozun miktarı iki-üç katına çıkar (tolerans) ve beyin normal olan görevini yapamaz duruma gelir.

*Psikolojik Bağımlılık:* Bu evre ilk deneme aşamasındaki maddeye olan özlemi ve maddeyi arayışını kapsar. Maddeyi yoğun bir şekilde arama vardır. Maddenin yarattığı etkiyi tekrar yaşama isteği vardır. Psikolojik bağımlılık fiziksel bağımlılıkla karşılaştırıldığında, bir kişinin bir maddeye fiziksel bir ihtiyaç duymadığı, bunun yerine zihinsel bir arzusu olduğu zaman ortaya çıkar.

Günümüzde bu iki bağımlılık türü birbirinden ayrılmamaktadır. Çünkü kişide hem ruhsal hem de fiziksel bağımlılık aynı anda görülebilir. Fiziksel bağımlılık kısa bir süre içinde sonlanabilir. Ancak asıl sorun ruhsal bağımlılığın sonlandırılmasıdır. Bu daha uzun bir süreç ve çaba gerektiren bir durumdur.

**Uluslararası Hastalık Sınıflaması Sisteminde "Madde kullanımına bağlı bozukluklar:**

- Alkol kullanımına bağlı bozukluklar
- Esrar kullanımına bağlı bozukluklar
- Sentetik kannabinoid kullanımına bağlı bozukluklar
- Opioid kullanımına bağlı bozukluklar
- Sedatif, hipnotik veya anksiyolitik kullanımına bağlı bozukluklar
- Kokain kullanımına bağlı bozukluklar
- Amfetamin, metamfetamin veya metkatinon dahil uyarıcı kullanımına bağlı bozukluklar
- Sentetik katinon kullanımına bağlı bozukluklar
- Kafein kullanımına bağlı bozukluklar
- Halüsinojen kullanımına bağlı bozukluklar
- Nikotin kullanımına bağlı bozukluklar
- Uçucu inhalant maddelerin kullanımına bağlı bozukluklar
- Mdma veya ilgili ilaçların (mda dahil) kullanımına bağlı bozukluklar
- Ketamin ve fensiklidin (pcp) dahil dissosiyatif ilaçların kullanımına bağlı bozukluklar
- İlaçlar dahil diğer belirtilen psikoaktif maddelerin kullanımına bağlı bozukluklar
- İlaçlar dahil birden fazla belirli psikoaktif maddenin kullanımına bağlı bozukluklar
- Bilinmeyen veya belirtilmemiş psikoaktif maddelerin kullanımına bağlı bozukluklar
- Psikoaktif olmayan maddelerin kullanımına bağlı bozukluklar

olmak üzere 18 başlık altında toplanmıştır.

**B) Davranışsal Bağımlılık**

Bağımlılık Kavramı madde bağımlılığı ve davranışsal bağımlılık olarak iki kategoride ele alınmış olup dijital bağımlılık davranışsal bağımlılık altında sınıflandırılmıştır.

Davranışsal bağımlılık, bir kişinin hareket ve aktivitelerinin fizyolojik, psikolojik ve sosyal olarak sorunlara sebep olması ve kişinin bırakma isteğine rağmen yapılmasına kontrolsüzce devam edilmesi, böylece kendisine ve çevresine zarar verse bile bu davranışı süreç içerisinde önemsiz görmesi ve yapmaya devam etmesidir (teknoloji, kumar, alışveriş gibi).

**Teknoloji Bağımlılığı**

Günümüzde eğitim, sağlık, haberleşme, bilgi paylaşımı, sosyal ilişkiler, kültürler arası etkileşim, kamu hizmetleri, bankacılık, ticaret, tanıtım, reklam, eğlence, seyahat ve tatil gibi hayatı ilgilendiren birçok ihtiyaçlarımız teknolojiye bağlı olarak sürdürülmektedir. Her türlü yüz yüze olmayan kurumsal başvuru; bilgisayar, tablet veya dijital telefon aracılığıyla internet ağı üzerinden gerçekleştirilebilmektedir. İnsanlar günlük yaşamı kolaylaştırmak adına her ne kadar teknolojiyi kullanıyor olsa da teknolojinin onları kullanıp kullanmadığı da aklı kurcalamaktadır. Buradan hareketle yaşamı kolaylaştıran teknolojinin aslında yaşamımızı yönlendiren bir yapıya dönüşme ihtimali de odaklanılması gereken önemli bir konu olmaktadır. Teknoloji bağımlılığı ve yaşam içerisindeki varlığı bireylerin davranışlarını, kişiler arası ilişkileri etkilemekte ve toplumsal normları oluşturan örf, adet, gelenek, görenek ve değerlerinde yabancılaşmaya yol açarak, toplumsal hayatı etkileyebilmektedir.

2024 yılı İnternet ve Sosyal Medya Kullanımı İstatistikleri (We Are Social) sonuçlarına göre, dünyada internet kullanıcı sayısı 5,44 milyara (%67,1) yükseldi. Bu, dünya üzerindeki her 3 kişiden 2'sinden fazlasının artık çevrimiçi olduğu anlamına geliyor. En az bir cep telefonu kullananların sayısı 5.65 milyar (%69.7) kişi. **S**osyal medya platformlarını kullananların oranı ise 5.07 milyara ulaştı. En çok kullanılan sosyal medya platformları ise sırasıyla; facebook, youtube, instagram, whatsapp, tiktok, facebook messenger, telegram, snapchat, douyin, kuaishou, X (twitter), weibo, QQ ve pinterest.

TUİK (2024) hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması sonuçlarına göre; 2023 yılında Türkiye'de evden internete erişim imkânı olan hanelerin oranı %95.5'e ulaştı. İnternet kullanım oranı, 16-74 yaş grubundaki bireylerde %87,1 oldu. Bu oran erkeklerde %90,9, kadınlarda %83,3 olarak belirlendi. Son bir yıl içinde internet üzerinden kamu hizmetlerinden yararlanan bireylerin oranı %73,9 olarak gerçekleşti. Sipariş verme (e-ticaret) oranı %49,5 oldu. İnternet üzerinden son 3 ay içinde eğitim, mesleki veya özel amaçlar için öğrenme faaliyeti gerçekleştiren bireylerin oranı ise %18,7'de kaldı. Türkiye'de sosyal medya kullanan bireylerin oranı yıllara göre artış göstermeye devam etti. Bireylerin en fazla kullandıkları sosyal medya ve mesajlaşma uygulamaları %84,9 ile WhatsApp, %69,0 ile YouTube ve %61,4 ile Instagram oldu.

Teknoloji bağımlılığı ile ilgili şöyle bir tanım yapılabilir; her yaş grubundaki bireylerin teknoloji kullanımına karşı kontrolsüz ve aşırı bir şekilde bağlılık göstermesi; kişisel, sosyal, eğitsel ve mesleki sorumluluklarını yerine getirmede güçlük çekmeleri ve buna bağlı olarak çeşitli psikolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik, zaman yönetimi vb. sorunlar yaşamalarına neden olan bir hastalık veya bozukluktur.

Teknoloji bağımlılıklarının tanımını daha iyi anlamak için bağımlılığın göstergeleri veya semptomları incelenmelidir. Bu semptomlar DSM'de öncelikle madde bağımlılığı için

geliştirilmiş, sonra ise kumar ve sonra da internet oyun bağımlılığına uyarlanmıştır. Bu semptomları bazı ufak farklılıklar olmakla birlikte tüm davranışsal ve teknoloji bağımlılıklarına uyarlamak mümkündür. Başka bir ifadeyle, semptomlarda yer alan teknoloji kelimesi yerine oyun, sosyal medya, alışveriş, kumar, televizyon gibi kavramlar getirilerek çoğu bağımlılık türü için bu semptomları kullanmak mümkündür. Teknoloji bağımlılığının davranışsal sonuçları:[15]

- ✓ *Zihnin teknoloji ile meşgul olması:* Bireyin önceki teknoloji aktivitesi hakkında düşünmesi ya da bir sonraki teknoloji kullanımını beklemesi.
- ✓ *Yoksunluk:* Teknoloji kullanırken teknolojinin elinden alınmasıyla genellikle sinirlilik, kaygı, titreme ve üzüntü gibi yoksunluk belirtilerinin oluşması.
- ✓ *Tolerans:* Bireyin başlangıçta daha az sürede yaşadığı hazza erişebilmesi için teknoloji ile geçirdiği zamanını arttırması. Tolerans geliştikçe, aynı etkiyi elde edebilmek için kişinin daha fazla veya daha sık aynı davranışı yapması gerekebilir.
- ✓ *Kontrol kaybı:* Teknolojiyi kullanmayı kontrol etmedeki başarısız girişimler.
- ✓ *İlgi kaybı:* Teknoloji kullanımının bir sonucu olarak önceki hobi ve eğlencelere ilgi kaybının olması.
- ✓ *Problemli kullanım:* Psikolojik problemleri ve zararlarını bilmesine rağmen aşırı derecede teknoloji kullanımına devam etme.
- ✓ *Yalan söyleme:* Teknoloji kullanımı hakkında aile üyelerine, arkadaşlarına, çevresine ya da terapistlere yalan söyleme.
- ✓ *Gerçek hayattan kaçış:* Olumsuz bir ruh halinden kurtulmak ya da rahatlatmak için teknolojiyi kullanma.
- ✓ *Başarısızlık:* Teknoloji kullanımından dolayı önemli bir ilişkiyi ya da işi kaybetme veya akademik başarısızlık.
- ✓ *Zaman Yönetiminde Sorunlar:* Teknoloji kullanımına fazla zaman ayırma, günlük görevleri ve sorumlulukları aksatmaya neden olabilir.
- ✓ *Sosyal İzolasyon:* Yüz yüze sosyal etkileşimler azalabilir ve kişi yalnızca çevrimiçi ortamlarda zaman geçirmeyi tercih edebilir.
- ✓ *Fiziksel Sağlık Sorunları:* Uzun süreli ekran kullanımı göz yorgunluğuna, baş ağrısına ve uyku problemlerine neden olabilir.
- ✓ *Psikolojik Etkiler:* Anksiyete, depresyon ve stres gibi ruhsal sağlık sorunları artabilir.
- ✓ *Görev ve Sorumlulukların Aksatılması:* İş, okul veya ev işleri gibi günlük görevlerde aksama yaşanabilir.

Yukarıdaki semptomlar ve davranış sonuçları, bir bireyin bağımlılık durumunu belirlemede oldukça önemli olduğu buna karşın yeterli olmadığı vurgulanabilir. Çünkü bağımlılığın kesin tanısı madde bağımlılığında olduğu kadar nesnel bir ölçüme ve bulgulara dayanmamaktadır.

Teknoloji bağımlılıklarının bireyde işlevsel sorunlara yol açtığı ve birçok psikiyatrik hastalık ve psikolojik bozukluklarla birlikte ele alınıyor olması bile bu bağımlılıkların bir hastalık veya bozukluk olarak ele alınması gerektiği noktasında kanıt sunmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü, Amerika Psikiyatri Örgütü ve diğer kurum-kuruluşlar bağımlılığı bir hastalık olarak görsün görmesin, bağımlılığın semptomlar ve sonuçları açısından bir hastalık gibi değerlendirilmesi gerektiğini söylemek yanlış değildir. Bağımlılığın bir hastalık veya bozukluk olarak düşünülmesinde; davranışın kişinin kendi kontrolünden çıkan bir süreç içermesi, bireye ve çevresine zarar vermesi önemli bir göstergedir.

**Dijital Bağımlılığın Nedenleri**

Dijital dışı nedenleri ise, bireysel ve toplumsal nedenler olarak açıklayabiliriz.

(a) *Bireysel nedenler; g*erçek dünyanın sorumluluklarından kaçış, kaygı, stres, depresyon, yalnızlaşma, üzgün hissetme, çekingenlik, öfke, içe kapanıklık, asosyallik, sosyal fobi, narsist kişilik özelliği, kişilik bozukluğu gibi psikolojik sorunlar, sosyal etkileşim, bir gruba ait olma, sosyal destek, arkadaş edinme, sevgi, ilgi, mutluluk gibi ihtiyaçlar ve öz güven ve öz saygı eksikliği, duygusal açlık, kendini beğenmeme, kimlik arayışı ve sorunları, motivasyon kaybı ve amaçsızlık, sanalda amaç edinme, sosyal medya fenomeni olma, heyecan ve farklı deneyim arayışı gibi bireysel arzu ve istekler, hesap verecek kimsenin olmaması, farklı bir kimlikle sanal âlemde var olma arzusu gibi nedenler sayılabilir.

(b) *Toplumsal nedenler;* toplumsal onay, kabul görme, beğenilme, takdir edilme, fark edilme, önemsenme ihtiyacı, sevgi, ilgi, destek gibi psikolojik onay ihtiyacı, akran etkisi, akran baskısı, aile içi iletişim sorunları, anne-babanın çocuklara yeteri zaman ayıramaması, anne ve/veya babadan mahrum kalma, ailede bir bağımlılık öyküsünün olması, sosyoekonomik düzey, kötü rol modelleri, çocuk parkı, spor alanları gibi alternatif alanların yeterince olmaması, günlük hayatın problemleri, stresli yaşam ve olumsuz duygulardan uzaklaşma isteği ile evde teknolojiyle meşgul olma, gruba ait olma ihtiyacının teknoloji aracılığıyla karşılanmaya çalışılması, serbest zaman değerlendirme olanaklarının yetersiz olması nedeniyle serbest zamanlarda çeşitli sosyal etkinliklere katılamaması gibi nedenler sayılabilir.

**Teknoloji Bağımlılığının Türleri**

Teknoloji bağımlılığı genel olarak dijital oyun bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı, mesajlaşma bağımlılığı, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı, pornografi bağımlılığı, çevrimiçi kumar bağımlılığı olarak en yaygın haliyle beş alt başlıkta sınıflandırılabilir.

**Bağımlılığına Karşı Öneriler**

Bu bağlamda teknoloji bağımlılığı ile mücadelede aşağıda çeşitli öneriler sıralanmıştır.

***Eğiticiler/Bağımlı ile Çalışan Personele Yönelik Öneriler:*** Bağımlılık konusundaki öğretmen eğitimlerinde işin uzmanları olmalı, formatör eğitiminde kalite artmalıdır. Öğretmenlerin mesleki gelişim seminerlerinde kendi ruh ve beden sağlıklarını artırmak hedefi ile yaşantı ve deneyim gruplarıyla çalışılmalıdır. Bağımlılık konusunda lisans ve ön lisans programlarında dersler açılmalı, özellikle eğitim ve sağlık alanında bağımlılık öğrenilmelidir. Bağımlılık alanında yapılacak tez ve projelere üniversitelerde destek sağlanmalıdır. Özellikle deneysel çalışmalar desteklenmelidir. Okullarda ve üniversitelerde yeterince okul psikolojik danışmanı ve psikolog istihdamı sağlanmalıdır. Teknoloji okuryazarlığı konularında eğitimler yapılmalıdır. Teknoloji bağımlılığı ile ilgili toplumsal farkındalık oluşturulabilir. Teknoloji bağımlılığını belirlemek amacıyla geniş katılımlı araştırmalar yapılabilir. Teknoloji bağımlılığı ile ilgili Türk kültürüne uygun olacak şekilde ölçme araçları geliştirilebilir.

***Aileye Yönelik Öneriler:*** Ailelere kayıt yaptırmadan önce her yaş grubuna göre planlanan e-okul sistemi üzerinden uygulanacak bir teknoloji okuryazarlığı aile eğitim programı hazırlanmalıdır. Eğitimi bitiren ailelere kayıt izni verilmeli. Eğitimi almayan çocuğun kaydının yapılmaması gibi bir zorunluluk olabilir. Göç ederek yaşadığı mahalleye gelen aileler için göç idaresi müdürlükleri iletişime geçilmeli, aile üyeleri için psikososyal danışmanlık süreci başlatılmalı, bağımlılık riski konuşulmalıdır. Bağımlılığı olan bireylerin ailelerinden saha eğitimlerine katılmak isteyen bireyler ile çalışılmalı, mahallelerde aile destek sistemleri oluşturulmalıdır. Bağımlılığı olan birey ile yaşayan çocuklar için koruma programı oluşturulmalıdır.

Eğitim ve Bilinçlendirme: Aile bireylerinin madde bağımlılığı hakkında bilgi sahibi olmaları ve bu konuda eğitim almaları önemlidir. Bağımlılığın nasıl geliştiği, belirtileri ve tedavi seçenekleri hakkında bilgi sahibi olmak, ailenin doğru adımlar atmasına yardımcı olabilir.

Açık İletişim: Aile içinde açık ve dürüst iletişim ortamı sağlamak önemlidir. Çocukların veya diğer aile bireylerinin duygularını ifade edebilecekleri, endişelerini paylaşabilecekleri bir ortam yaratmak, bağımlılık riskini azaltabilir.

Rol Model Olma: Aile bireyleri, sağlıklı yaşam tarzı ve davranışlarını göstererek çocuklarına iyi birer rol model olmalıdır. Özellikle gençler için, aile üyelerinin sağlıklı alışkanlıkları benimsemesi ve bunları yaşam tarzlarına entegre etmeleri önemlidir.

Sınırlar ve Kurallar Belirleme: Aile içinde net sınırlar ve kurallar belirlemek, çocukların düzenli ve disiplinli bir yaşam tarzı geliştirmelerine yardımcı olabilir. Özellikle madde kullanımı konusunda sert ancak adil kurallar koymak önemlidir.

Destek Ağı: Aileler, çocukları veya diğer aile bireyleri madde bağımlılığı riski altındaysa destek alabilecekleri profesyonel kurumlar ve danışmanlık hizmetleri hakkında bilgi edinmelidir. Yeşilay gibi kuruluşlar, bu konuda rehberlik ve destek sağlayabilir.

Empati ve Anlayış: Madde bağımlılığı ile mücadele eden bir aile üyesine karşı empati göstermek ve onları anlamaya çalışmak, destek vermenin önemli bir parçasıdır. Suçlama yerine destekleyici bir tutum sergilemek, bağımlılıkla başa çıkma sürecinde motivasyon sağlayabilir.

**Çocuğa Yönelik Öneriler:** Her yaş grubundaki öğrencilere teknoloji okuryazarlığı eğitimleri verilmelidir. Öğrenciler için planlanan tüm koruyucu ve önleyici programlar ön-son testi olan kanıta dayalı çalışmalar olmalıdır. Yeşilay kulüplerinin çalışmaları hafta hafta yapılandırılmış şekilde işletilmeli. Özellikle öğrencilerin eğitiminde akran eğitimi faaliyetleri artırılmalıdır. Her çocuğun okulda spor, sanat, STK üyeliği gibi bir "3S"si olmalıdır. Teknoloji bağımlılığı konusunda; dijital vatandaşlık, metaverse, siber zorbalık konularında farkındalık oluşturmak amacıyla çocuklara uygun interaktif yöntemlerle eğitimler planlamalıdır.

Tüm bunların yanında ulusal ve uluslararası düzeyde mücadelenin yapılabilmesi için kurum ve kuruluşlar arası eşgüdüm sağlanmalıdır.

Konuşmamı bitirirken Kongremizin hayırlara vesile olmasını diliyorum.

**Kaynakça**

American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. 5th Edition. Arlington, VA, American Psychiatric Association,

Dinç, M. (2015). Teknoloji bağımlılığı ve gençlik. *Gençlik Araştırmaları Dergisi, 3(3), 31-65.*

Griffiths, M. D. (1995). Technological addictions. *Clinical Psychology Forum*, 76, 14-19.

Griffiths, M.D. (1996). Behavioural addictions: An issue for everybody? *Journal of Workplace Learning*, 8(3), 19-25.

Kuss, D.J., & Griffiths, M.D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311.

Malikova, A. ve Şahin, C. (2023). Azerbaycan'daki üniversite öğrencilerinin sosyal medya bağımlıklarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Journal of Interdisciplinary Education: Theory and Practice*, 5(2), 123-139.

SŞhin, C. (2018). Social media addiction scale- student form: The reliability and validity study. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology*, *17*(1), 168-182.

Şahin, C. (2020). *Sosyal medya bağımlılığı*. C. Şahin, ve S. Günüç, (Ed.) Teknoloji Bağımlılıkları (s. 79-102). Nobel Akademi.

Şahin, C. (2023). Teknoloji ve internet bağımlılığı. F. C. Yam ve H. Kumcağız (Ed.) Siber uzamın bireyler üzerindeki etkisi: Teknoloji bağımlılıkları ve yeni sorun alanları (s.1-29). Nobel Akademi.

Şahin, C. ve Günüç, S. (2020). *Davranışsal ve teknoloji bağımlılıklarına genel bir bakış*. C. Şahin, C. ve S. Günüç (Ed.) Teknoloji Bağımlılıkları (s. 1-26). Nobel Akademi.

TDK (2024). Türkçe sözlük. Türk Dil Kurumu. https://sozluk.gov.tr/

TUİK (2024). Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2023-49407.

We Are Social (2024). İnternet ve sosyal medya kullanımı istatistikleri https://wearesocial.com /uk/ blog/ 2024/04/digital-2024-april-global-statshot-report/

World Health Organization. (2022). The ICD-11 Classification of Mental and Behavioral Disorders: Diagnostic Criteria for Research. World Health Organization: Geneva, Switzerland.

# CONGRESS PHOTOS

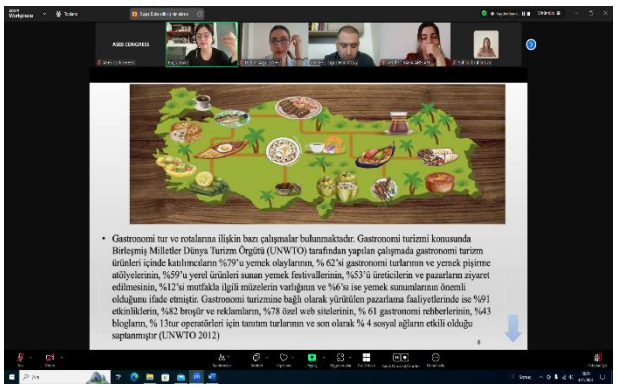

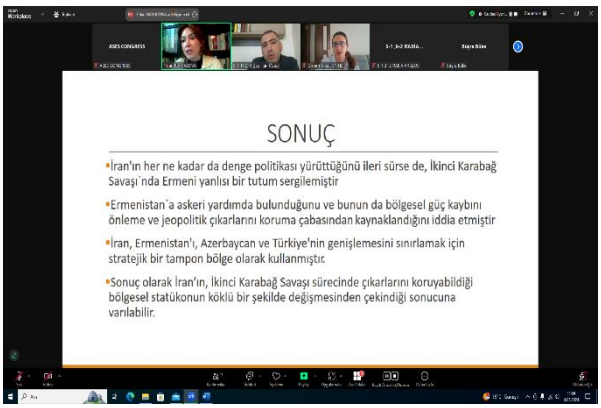

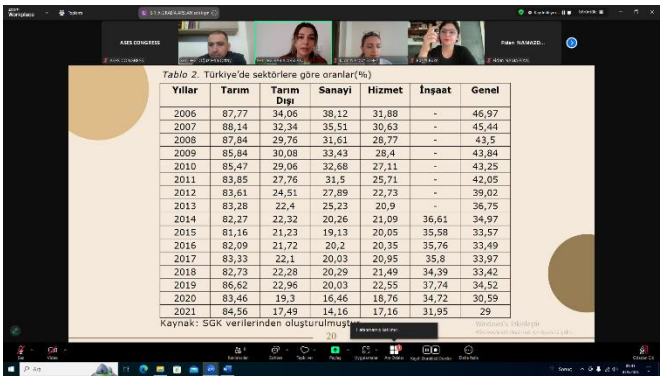

*Tablo 2.* Türkiye'de sektörlere göre oranlar(%)

| Yıllar | Tarım | Tarım Dışı | Sanayi | Hizmet | İnşaat | Genel |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 2006 | 87,77 | 34,06 | 38,12 | 31,88 | - | 46,97 |
| 2007 | 88,14 | 32,34 | 35,51 | 30,63 | - | 45,44 |
| 2008 | 87,84 | 29,76 | 31,61 | 28,77 | - | 43,5 |
| 2009 | 85,84 | 30,08 | 33,43 | 28,4 | - | 43,84 |
| 2010 | 85,47 | 29,06 | 32,68 | 27,11 | - | 43,25 |
| 2011 | 83,85 | 27,76 | 31,5 | 25,71 | - | 42,05 |
| 2012 | 83,61 | 24,51 | 27,89 | 22,73 | - | 39,02 |
| 2013 | 83,28 | 22,4 | 25,23 | 20,9 | - | 36,75 |
| 2014 | 82,27 | 22,32 | 20,26 | 21,09 | 36,61 | 34,97 |
| 2015 | 81,16 | 21,23 | 19,13 | 20,05 | 35,58 | 33,57 |
| 2016 | 82,09 | 21,72 | 20,2 | 20,35 | 35,76 | 33,49 |
| 2017 | 83,33 | 22,1 | 20,03 | 20,95 | 35,8 | 33,97 |
| 2018 | 82,73 | 22,28 | 20,29 | 21,49 | 34,39 | 33,42 |
| 2019 | 86,62 | 22,96 | 20,03 | 22,55 | 37,74 | 34,52 |
| 2020 | 83,46 | 19,3 | 16,46 | 18,76 | 34,72 | 30,59 |
| 2021 | 84,56 | 17,49 | 14,16 | 17,16 | 31,95 | 29 |

Kaynak: SGK verilerinden oluşturulmuştur.

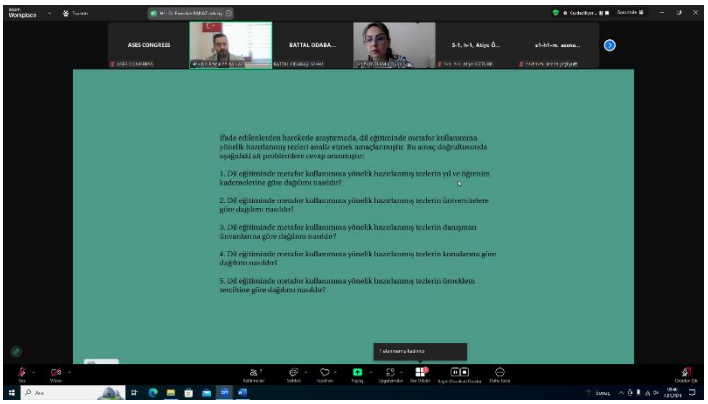

# CONGRESS POSTER

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Van Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü

Sayı : E-43457559-903.07-518180
Konu : Görevlendirmeler (Oğuz Han ÖZTAY)

MÜDÜRLÜK MAKAMINA

Yüksekokulumuz Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü Dr. Öğr. Üyesi Oğuz Han ÖZTAY'ın 03-05 Mayıs 2024 tarihinde Azerbaycan'da gerçekleştirilecek olan Uluslararası Gelenekten Geleceğe Bilimsel Çalışmalar Kongresinin Düzenlenme Kuruluna akademisyen tamsilcisi olarak 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 39. maddesi uyarınca görevlendirilmesi hususunda;

Olurlarınızı arz ederim.

Sibel YILDIZBAŞ
Yüksekokul Sekreteri

OLUR

Doç. Dr. Aslı ÇİLİNGİR YELTEKİN
Yüksekokul Müdürü

Ek: Eğitim - Öğretim İşleri (Dr. Öğrt. Üyesi Oğuz Han ÖZTAY) (3 Sayfa)

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.



Adres:Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Meslek Yüksekokulu Müdürlüğü Zeve Kampüsü 65080 Tuşba / Van
Telefon No:+90 432 2252301 Faks No:+90 432 2251415
e-Posta:vanmyo@yyu.edu.tr İnternet Adresi:http://www.yyu.edu.tr
Bilgi için: Burhan HEMEDOĞLU
Unvanı: Memur
Tel No: 2354

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Fen Fakültesi Dekanlığı

Sayı : E-71088704-903.07.02-1335170 16.04.2024

Konu : (31-27035) Doç. Dr. Pınar ACAR BOZKURT'un Görevlendirilmesi hk.

KİMYA BÖLÜMÜ BAŞKANLIĞINA

İlgi : 15.04.2024 tarihli ve E-91030272-903.07.02[903.07.02]-1334688 sayılı yazınız.

Bölümünüz öğretim üyelerinden Doç. Dr. Pınar Acar Bozkurt'un, 2547 sayılı Kanun'un 39. maddesi uyarınca Ases Kongre Organizasyon Yayıncılık LTD. ŞTİ. tarafından 03-05 Mayıs 2024 tarihleri arasında Azerbaycan'da düzenlenmesi planlanan Uluslararasası Gelenekten Geleceğe Bilimsel Çalışmalar Kongresine Düzenleme Kurulu Üyesi olarak görevlendirilmesi Dekanlığımızca uygun görülmüştür.

Bilgilerinizi ve gereğini saygı ile rica ederim.

Prof. Dr. Sait HALICIOĞLU
Dekan

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
Doğrulama Kodu: 0ABE62EF-0BAD-4BDD-A052-E407A9060382 Doğrulama Adresi: https://www.turkiye.gov.tr/ankara-universitesi-ebys

Beşevler 10. Yıl Yerleşkesi Dögol Caddesi 06100 Tandoğan / ANKARA
Telefon No: 0312 216 86 00 Belge Geçer No: 0312 216 89 00
e-posta: fen@ankara.edu.tr / internet adresi: http://www.science.ankara.edu.tr
Kep Adresi: ankunvrek@ankuni.hs01.kep.tr

Bilgi için:Selma ARSLAN
Bilgisayar İşletmeni
Telefon No:(312) 216 86 00-8628
E-Posta: arslans@ankara.edu.tr

**20.05.2024**

**ISBN: 978-625-98437-9-7**

**ASES PUBLICATIONS – 2024©**